ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

Ömer Nesefî Tefsiri

NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ

2. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 150

Dinî İlimler Serisi	: 27
Kitabın Adı	: ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR Ömer Nesefî Tefsiri 2. Cilt
Müellifi	: Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142)
Özgün Dili	: Arapça
Eleştirmeli Metin ve Çeviri	: Dr. Öğr. Üyesi Ali Benli Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri (Arap Dili ve Belagatı), Öğretim Üyesi
Proje Editörü	: Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Coşkun Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri (Tefsir), Öğretim Üyesi
Türkçe Editörü	: Dr. Öğr. Üyesi Ercan Alkan Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf), Öğretim Üyesi
Arapça Editörü	: Dr. Öğr. Üyesi Ali Benli Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri (Arap Dili ve Belagatı), Öğretim Üyesi
Son Okuma	: Yazma Eser Uzmanı Asiye Solmaz, Mehmet Macit Yangın, Selahaddin Cimitoğlu, Ahmet Ali Balcı
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2020
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Necmeddin Ömer en-Nesefî
et-Teysîr fi't-Tefsîr, Ömer Nesefî Tefsiri

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. et-Teysîr, 4. Ömer Nesefî, 5. Mâtürîdî, 6. Te'vîlâtü'l-Kur'ân

ISBN: 978-975-17-4426-5 (Takım) 978-975-17-4572-9 (2. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

ÖMER NESEFÎ TEFSİRİ

(İNCELEME - ELEŞTİRMELİ METİN - ÇEVİRİ)

2. CİLT

NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ
(ö. 1142)

Eleştirmeli Metin ve Çeviri
Ali Benli

Editör
Muhammed Coşkun

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

ET-TEYSÎR FİʼT-TEFSÎR

BAKARA SÛRESİ 10

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ 830

ARAPÇA KAYNAKÇA 1114

DİZİN 1223

ET-TEYSÎR FÎ'T-TEFSÎR

NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

التيسير في التفسير

نجم الدين عمر النسفي

رحمة الله عليه

BAKARA SÛRESİ
[104-286]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

104. Ey iman edenler! 'Râinâ' (bizi gözet) demeyin, 'unzurnâ' (bize bak) deyin ve dinleyin. Kâfirler için acıklı bir azap vardır. [el-Bakara 2/104]

"Ey iman edenler!" Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Kur'ân'da geçen "Ey iman edenler!" ifadelerinin tamamı Medine'de indirilmiştir.

"Râinâ (bizi gözet), demeyin." Ebû Sâlih, Abdullah b. Abbas'tan şöyle rivayet eder: Müslümanlar Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına geliyor ve 'Ey Allah'ın peygamberi! Bizi gözet, bizi dinle.' diyorlardı. Bu, Arapların kendi aralarında kullandıkları bir ifade idi. Ancak *râinâ* kelimesi Yahudilerin dilinde çirkin bir sövme ifadesi idi. Yahudiler müminlerin bu sözü Hz. Peygamber aleyhisselâma söylediklerini işittikleri zaman çok hoşlarına gitti ve aralarında "Biz Muhammed'e gizliden gizliye söverdik, artık ona açıktan açığa hakaret edebiliriz." diye konuştular. Artık onun yanına geldikleri zaman "Ey Muhammed! *Râinâ* (bizi gözet)!" diyor ve gülüyorlardı. Ensardan Sa'd b. Muâz bunu duydu -onların dillerini biliyordu- ve şöyle dedi: "Ey Allah düşmanları! Allah'ın lâneti üzerinize olsun! Nefsim kudretinde bulunan Allah'a yemin ederim ki şu andan sonra içinizden birinin bu sözü Allah'ın peygamberine söylediğini duyarsam kesinlikle boynunu vururum!" Onlar, "Siz de böyle söylemiyor muydunuz?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi ve müminlerin bu sözü söylemelerini yasakladı ki Yahudiler bunu, Hz. Peygamber aleyhisselâma yönelik kötü söz söyleme isteklerini yerine getirme fırsatı olarak kullanamasınlar.

Bir başka görüş ise şöyledir: Dört büyük sahâbî ve sahâbenin diğer büyükleri bazen Hz. Peygamber aleyhisselâmın mescide çıkışına yetişemiyor, geç kalıyorlardı, dolayısıyla da onun konuştuğu şeylerden bazılarını kaçırıyorlardı. Bu yüzden "Ey Allah'ın peygamberi! Bizi gözet." dediler. Bu aslında Hz. Peygamber aleyhisselâmın konuşmasındaki faydaları kaçırmamak için kendilerini beklemesi maksadıyla ona söyledikleri bir gözetme ve inâyet talebiydi. Ancak Yahudiler bunu duydular ve "Biz de bu sözü Muhammed'i yermek için kullanırız." dediler.

سورة البقرة

(١٠٤-٢٨٦)

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١٠٤- يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ

وقوله: ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ قال الحسن: كل شيء في القرآن ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ فإنها[١] نزلت[٢] بالمدينة.

وقوله: ﴿لَا تَقُولُوا رَاعِنَا﴾ روى أبو صالح عن ابن عباس ﷺ قال: إن المسلمين كانوا يأتون رسول الله عليه السلام فيقولون: "يا رسول الله، راعنا سمعك" وكان هذا من كلام العرب فيما بينهم، وكان راعنا بلسان اليهود السب القبيح، فلما سمعت / [١٦٥و] اليهود من المؤمنين يقولونها لرسول الله عليه السلام أعجبهم ذلك وقالوا فيما بينهم: "كنا نسُبُّ محمدا في السر، فالآن فاعلنوا له بالشتم"، فكانوا يأتونه ويقولون: "راعنا يا محمد" ويضحكون، فسمعها منهم سعد بن معاذ الأنصاري وكان يعرف لغتهم فقال: "يا أعداء الله، عليكم لعنة الله،[٣] والذي نفسي بيده لئن سمعتها من رجل منكم يقولها لرسول الله بعد هذا المجلس لأضربن عنقه"، فقالوا: "أولستم تقولونها له؟"، فأنزل الله تعالى هذه الآية ونهى المؤمنين عن هذه المقالة لئلا يتطرق اليهود بسببه[٤] إلى ما يريدونه من السب.

وقيل: كانت الصحابة الأربعة وأجلاء الصحابة ربما يتأخر مجيئهم عن خروج رسول الله إلى المسجد، وكان يفوتهم بعض كلامه، فكانوا يقولون: "يا رسول الله، راعنا"، وهو سؤال الرعاية والعناية في حقهم بانتظارهم لئلا تفوتهم فوائده، واليهود سمعوا ذلك فقالوا: "نذكر ذلك لمحمد على إرادة شتم".

---

١ ط: فإنه
٢ ط: نزل
٣ ح - عليكم لعنة الله
٤ ط: بسببها

Bu sözdeki kınama/hakaret yönünün izahı konusunda iki açıklama yapılmıştır. İlkine göre onlar bu sözü *râînâ* şeklinde, *ye* harfini uzatarak söylüyorlardı ki bu da "çobanımız" anlamına geliyordu. Nitekim onlar Arapları "koyun çobanı fakirler" diye niteliyorlardı. Dolayısıyla bu sözü söylerken Hz. Peygamber aleyhisselâma adeta, "Sen bizim çobanımızsın" demiş oluyorlardı.

İkincisine göre onlar bu kelimeyi *râinen* şeklinde telaffuz ediyorlardı ki bu da *yâ râinen* şeklindeki hitap ifadesinin kısaltılmış hâli oluyordu. Bu da "Ey cahil!" gibi bir anlama geliyordu. Nitekim Hasan-ı Basrî bu kelimeyi tenvin ile *râinen* şeklinde okumuştur ki bu Hz. Hafsa'nın kıraatidir.

Tenvin ile okunan *râinen* şeklindeki okunuşun "Cahilce ve ahmakça davranıp da böyle söylemeyin." anlamına geldiği söylenmiştir. *el-Er'an* "ahmak, düşüncesiz kimse" demektir. *Raune* (düşüncesizlik etti), *ruûneten* (düşüncesizlik) şeklinde *şerufe* kalıbından türer. *er-Ra'nü* "dağın zirvesi" anlamına, *er-ra'nâü* "açılıp süslenen kadın" anlamına, *ceyşün er'an* ifadesi "dağ zirvesi gibi yan kolları olan ordu" anlamına, *racülün er'anü* ifadesi "kendisini salmış, bırakmış, gevşek adam" anlamına, *ra'anethü eş-şemsü* "Adamı güneş çarptı" mânasına gelir. Şair şöyle der:

Sanki güneşin sıcağından beyni yanmış gibi (mer'ûn)

Buradaki *el-uvâr* kelimesi "sıcak" anlamına gelir. Ancak *râinen* kelimesinin bu köklerden hangisine hamledildiği mâlûm değildir. Bir görüşe göre kelime *mürâ'ât* kökündendir ve Allah Teâlâ bunu yasaklamıştır. Bu durumda anlam, "Kendinizi Hz. Peygamber aleyhisselâmdan ayrıcalık isteyecek mertebe sahibi kimseler konumunda görmeyin." şeklindedir.

Zeccâc şöyle der: Bu kelime *mükâfee* (eşitlik) kelimesinden gelir. Yani anlam, "Eşit muamele ve muhataplık talebinde bulunmayın." şeklindedir ki bu da Hz. Peygamber aleyhisselâmı tâzim etmeye yönelik bir emirdir.[1] Nitekim Allah Teâlâ "Ey iman edenler! Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın." [el-Hucurât 49/2] buyurur.

"Ünzürnâ (bize bak), deyin." Yani bizi bekle. Benzer bir kullanım, "Bizi bekleyin de ışığınızdan bir nebze alalım." [el-Hadîd 57/13] âyetinde vardır. Bu kelimeyi kullanınca maksat hasıl olacak ve Yahudiler de aradıkları fırsatı bulamamış olacaklardır. Ayrıca intizar talebinde bulunmak eşitlik anlamı ifade eden gözetilme talebine göre tevazu ve hürmete daha uygundur.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 188.

وقيل: لبيان ذلك الشتم وجهان: أحدهما: أنهم كانوا يريدون به ''راعينا'' على اختلاس الياء، وهي نسبته إلى أنه من الرعاة؛ فإنهم كانوا يقولون للعرب إنهم عالة رعاة غنم، فكأنهم قالوا: ''أنت راعينا''.

والثاني: أنهم أرادوا بذلك ''راعنًا'' أي يا راعنا، فاعلًا من الرُعونة أي جاهلا ونحو ذلك. وفي قراءة حسن البصري راعنًا بالتنوين، وهي قراءة حفصة رضي الله عنها.

وقيل في تفسير راعنًا بالتنوين: أي لا تقولوا راعنا أي سفهًا وجهلًا وحمقا، والأَرْعَنَ الأهوج، وقد ''رعُن رُعُونَةً'' من حد شرُف، والرَّعْنُ الأَنْفُ النادر من الجبل، والرعناء المرأة المتبرجة، و''جيش أرعن'' له فضول كرعون الجبال، و''رجلٌ أَرْعَنُ'' مُسْتَرْخٍ، و''رَعَنَتْهُ الشَّمْسُ'' إذا آلمت[1] دماغَه، قال الشاعر:[2]

كَأَنَّهُ من أُوارِ الشَّمْس مَرعُونُ

الأوار الحَرُّ، ولا يُدرى إلى أيّ هذه الوجوه كانوا يصرفون هذه الكلمة. وقيل: الكلمة من المراعاة، ونهي المسلمين عن ذلك، ومعناه: لا تجعلوا لأنفسكم رتبة أن تطالبوا بها مراعاة رسول الله عليه السلام.

وقال الزجاج: «هو من المكافأة، أي المساواة، أي لا تطالبوه بالمساواة في المعاملة والمخاطبة، وهو أمر بتعظيمه»،[3] وقد قال: ﴿لَا تَرْفَعُوا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ﴾ [الحجرات، ٢/٤٩].

﴿وَقُولُوا انْظُرْنَا﴾ أي انتظرنا، كما في قوله: ﴿انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾ [الحديد، ١٣/٥٧]. والغرض يحصل به ولا يتطرق إليه اليهود بما أرادوا، ولأن طلب الانتظار أقربُ إلى التواضع والاحترام من طلب المراعاة التي هي طلب[4] المساواة.

١ ح: آملت

٢ انظر للبيت: الصحاح للجوهري، «رعن»؛ تاج العروس للزبيدي، «رعن».

٣ معاني القرآن للزجاج، ١٨٨/١.

٤ ط – الانتظار أقرب إلى التواضع والاحترام من طلب المراعاة التي هي طلب، صح هامش

İmam Mâtürîdî şöyle der: *Unzurnâ* (bize bak) ifadesi "anlamamızı sağla" anlamına gelir.[1] Yani bize anlayabileceğimiz şekilde hitap et ya da emrettiklerini yerine getirme konusunda bize süre tanı ki anlayarak ve tâzim ederek bunları yerine getirelim.

"Ve dinleyin" Yani size emredileni dinleyin, onu kabul edin ve uygulayın. Dahhâk şöyle demiştir: Yani, Allah'ın kitabını ve Allah Resûlünün size verdiği emirleri dinleyin.

"Kâfirler için acıklı bir azap vardır." Yani Yahudilerden ve diğerlerinden kâfir kimseler için, inatlarından dolayı âhirette acı verici bir azap vardır. Bir görüşe göre buradaki "kâfirler için" ifadesi Hz. Peygamber aleyhisselâma bu sözleri söyleyen Yahudiler anlamına, "acıklı azap" ise acı verici azap anlamına gelir.

Bu âyette de tıpkı önceki âyetlerde olduğu gibi Yahudilere yönelik kınama söz konusudur ve bu husus, âyetin önceki âyetlerle münasebetini de sağlamaktadır. Ardından Allah Teâlâ yine Yahudileri kınama sadedinde, onların müminleri, elde ettikleri şeyler konusunda kıskandıklarını zikretmektedir:

105. Ne Ehl-i kitaptan inkâr edenler ve ne de Allah'a ortak koşanlar, Rabbinizden size bir iyilik gelmesini isterler. Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lutuf sahibidir. [el-Bakara 2/105]

"Ne Ehl-i kitaptan inkâr edenler ve ne de Allah'a ortak koşanlar, Rabbinizden size bir iyilik gelmesini isterler." Yani Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerden (putperestlerden) kâfirler "Size gelmesini" yani sizin peygamberinize gelmesini istemezler. Çünkü peygambere inen şey onun ümmetine de inmiş sayılır. "Rabbinizden size bir iyilik" yani Kur'ân ki onda bütün hayırlar vardır. Buradaki *min* harfi olumsuzluğun tekidi için kullanılmıştır. Yine "Ehl-i kitaptan" ifadesindeki *min* harfi tür bildirmek üzere (şu, şu vb. türlerden anlamında), "Rabbinizden" ifadesindeki *min* harfi ise "-den, -dan" anlamındadır. Bu üçü, bu âyette bu harfin üç farklı kullanımıdır.

Âyette Ehl-i kitap ile putperestleri birlikte zikretmiştir, çünkü onlar bugün küfürde birlikte oldukları gibi yarın cehennemde de birlikte olacaklardır. Hak Teâlâ şöyle buyurur: "Ehli kitaptan ve müşriklerden kâfirler cehennem ateşindedir." [el-Beyyine 98/6]

1 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 197.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «﴿انْظُرْنَا﴾ على معنى مكِّنَّا من الفهم»،[1] أي خاطبنا بالذي تحتمله أفهامنا أو أمهلنا في القيام على ما أمرتنا به لنقوم / [١٦٥ظ] عليه بالتعيظم والتفهم.

وقوله: ﴿وَاسْمَعُواْ﴾ أي ما تؤمرون به واقبلوه واعمَلوا به. وقال الضحاك: أي اسمعوا كتاب الله وما يأمركم به رسول الله.

وقوله: ﴿وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ﴾ أي للكفار من اليهود وغيرهم في الآخرة لعنادهم عذاب وجيع. وقيل: ﴿وَلِلْكَافِرِينَ﴾ أي لليهود الذي يقولون لرسول الله هذا عذاب مؤلم.

وهذه الآية فيها ذم اليهود أيضا كما في الآيات التي قبلها، وبه تنتظم. ثم ذكر في ذمهم أيضا أنهم يحسدون المؤمنين على ما نالوا، وهو:[2]

١٠٥- مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَآءُ وَاللهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ

قوله: ﴿مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ أي ما يحب الكفار من اليهود والنصارى ومن المشركين وهم عبدة الأصنام ﴿اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ﴾ أي على نبيكم؛ لأن المنزل عليه منزل على أمته، ﴿مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ أي القرآن، وفيه كل خير. و"من" لتأكيد النفي في قوله ﴿مِنْ خَيْرٍ﴾ وللتنويع في قوله: ﴿مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ ولابتداء الغاية في قوله: ﴿مِنْ رَبِّكُمْ﴾، فهي ثلاثة في هذه الآية.

جمع بين أهل الكتاب وبين عبدة الأصنام؛ لأنهم مجتمعون اليوم على الكفر ويجتمعون غدا في النار، قال تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِى نَارِ جَهَنَّمَ﴾ [البينة، ٦/٩٨].

---

١ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٩٧.

٢ ط - وهو

Ehl-i kitabın bunu istememesinin sebebi kimilerine göre, onların ahir zaman peygamberinin tıpkı diğer İsrâiloğulları peygamberleri gibi İshak soyundan çıkacağını düşünmeleridir. Hz. Peygamber aleyhisselâm İsmâil soyundan çıkınca bundan razı olmamışlar ve bu nedenle Araplara düşmanlık etmişlerdir. Ancak bu görüş doğru değildir, çünkü onlar Hz. Peygamber aleyhisselâmın Araplar içerisinden çıkacağını zaten Tevrat'tan okumuşlardı, biliyorlardı. Nitekim Hak Teâlâ şöyle buyurur: "Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları resule, o ümmî peygambere uyan kimselerdir." [el-A'râf 7/157] Buradaki *ümmî* kelimesi Arap ve Mekkeli olan anlamındadır. Doğru görüş onların Hz. Peygamber aleyhisselâma, ellerindeki izzet, liderlik ve rüşvet gibi kazançlarını kaybetme korkusuyla nefret besledikleridir. Çünkü ona iman edecek olsalar tüm bunlardan mahrum kalacaklardı, iman etmedikleri hâlde de Hz. Peygamber aleyhisselâm onların kelimeleri tahrif ettiklerini haber vererek sırlarını ifşa etmişti. Müşriklerin Hz. Peygamber aleyhisselâmı istememelerinin sebebi ise peygamberliğin ya Tâif'ten Nuaym b. Mes'ûd es-Sekafî'ye ya da Kureyş'ten Velîd b. Mugîre'ye gelmesini temenni etmeleri idi. Nitekim Allah Teâlâ onların durumunu şöyle bildirir: "Dediler ki: Bu Kur'ân iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!" [ez-Zuhruf 43/31] Çünkü onlar bu iki kişinin kendi arzu ve isteklerine tâbi olacaklarını biliyorlardı. Allah Teâlâ da bütün bunlar üzerine bu âyeti indirdi.

"Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis eder." Yani nübüvvetini, vahyini ve dinini "dilediğine" sizin dilediğinize değil, kendi dilediğine tahsis eder. Nitekim "Allah risâletini kime vereceğini en iyi bilendir." [el-En'âm 6/124] buyurmuştur.

"Allah, büyük lutuf sahibidir." Yani nübüvvet ve vahiy için seçtiği kimseye büyük lutuf sahibidir. Bu âyet kulun Allah'a karşı hiçbir hak iddia edemeyeceğine delâlet eder, çünkü görevini yerine getiren kimse lutuf yapmış sayılmaz. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> "Ne de Allah'a ortak koşanlar" ifadesi "Ne Ehl-i kitaptan inkâr edenler" ifadesine atıftır, yani müşriklerden kimileri de böyledir. Buna göre hepsi değil, bir kısmı böyledir, çünkü onların hepsi değil, sadece ileri gelenleri Hz. Peygamber aleyhisselâma nübüvvet verilmesini istemiyorlardı. Bu da iki sebebe dayanıyordu. İlki peygamberliğin onları ve atalarını sapkın ve sefih olarak nitelemesiydi ki bu durum onların çok ağrına gidiyordu.

وأهل الكتاب إنما لم يودوا ذلك عند بعضهم لأنهم كانوا يظنون أن نبي آخر الزمان من أولاد إسحاق كما كان أنبياء بني إسرائيل، فلما كان في ولد إسماعيل لم يرضوا[١] به وعادوا العرب لذلك، وهذا[٢] لا يصح؛ لأنهم كانوا قرؤوا في التوراة أنه من العرب، قال تعالى: ﴿اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ﴾ [الأعراف، ١٥٧/٧]، والأمي هو المكي العربي، فالصحيح[٣] أنهم إنما أبغضوه لفوت العز والرياسة والرشوة عنهم بسببه لو آمنوا ولهتك ستارهم بإخباره أنهم يحرفون الكلم عن مواضعه. وأما المشركين فإنما كرهوا ذلك؛ لأنهم كانوا يتمنون أن تكون النبوة في أحد رجلين: نُعَيْم بن مسعود الثقفيَ بالطائف والوليد بن المغيرة بمكة لعنة الله عليه كما أخبر الله عنهم: ﴿وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ [الزخرف، ٣١/٤٣] وكانوا يعلمون أنهما يتبعان أهواءهم فأنزل الله تعالى هذه الآية.

وقوله: ﴿وَاللهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ﴾ أي بنبوته ووحيه ودينه ﴿مَنْ يَشَّاءُ﴾ لا من تشاؤون، وقال: ﴿اَللهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾ [الأنعام، ١٢٤/٦].

وقوله: ﴿وَاللهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾ أي على من يختاره بالنبوة والوحي. ودلت الآية على أن العبد لايستحق على الله شيئا؛ فإن مؤدي الواجب لا يكون متفضلا. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> قوله: ﴿وَلَا الْمُشْرِكِينَ﴾ معطوف على قوله: ﴿مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ أي ولا[٤] من المشركين[٥] فكان للبعض لا للكل؛ فإنه[٦] كان يكره رؤساؤهم ذلك لا كلهم, وكراهتهم لشيئين؛ أحدهما: ما كان فيه من تسفيههم وتضليلهم مع سلفهم، وكان[٧] يشتد عليهم ذلك،

١ ر: لم يرغبوا
٢ م ح – هذا
٣ ح ر: والصحيح
٤ م ح ط – أي ولا
٥ م ح ط: ومن المشركين
٦ ر: فإن
٧ ر: فكان

İkincisi ise onların kendilerinden başkasına boyun eğmeyen kibirli kimseler olmaları ve liderliğin kendilerinde olmasını istemeleriydi. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah'a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı gelince, bu ancak onların nefretlerini artırdı. Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için." [Fâtır 35/42-43]. Yine onlar hakkında şu haberi vermiştir: "Bize melekler indirilseydi yahut Rabbimizi görseydik ya! dediler. Andolsun, onlar kendi benliklerinde büyüklük tasladılar ve büyük bir taşkınlık gösterdiler." [el-Furkān 25/21][1]

106. Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah'ın her şeye kādir olduğunu bilmez misin? [el-Bakara 2/106]

"Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak" Bu âyetin önceki âyet ile münasebeti şöyledir: Önceki âyette "Allah, büyük lutuf sahibidir." buyurmuştur, O'nun lutfu kapsamında, bu ümmete merhamet olmak üzere âyeti daha hayırlısı ya da misli ile değiştirmek de yer alır.

İkinci olarak: Yahudiler, "Muhammed hiçbir şeyde karar kılmıyor, aksine önce bir şeyi emrediyor, sonra da onu yasaklıyor. Bazen bir şeyi yasaklıyor, sonra da onu emrediyor. Helâl ve haram kılma konusunda da böyle yapıyor." demişler, Allah Teâlâ da bunu Hz. Peygamber aleyhisselâmın kendiliğinden yapmadığını, aksine nesh ve değiştirme işini yapanın Allah olduğunu haber vermiştir.

Üçüncü olarak: Onlar neshi kabul etmez ve onu bedâ diye isimlendirirler, Hz. Mûsâ'nın şeriatının bir başka şeriat ile neshedilmesini inkâr ederlerdi. Allah Teâlâ da bu âyeti onlara reddiye olarak indirdi.

Nesh kelimesi dilde nakil ve tahvil anlamına gelir. Kitabı neshetmek, yani bir nüshadan diğerine kopya etmek buradan gelir. *Nesehat eş-şemsü ez-zılle* (Güneş gölgenin yerini değiştirdi) ifadesi ve *tenâsühu'l-mevârîs* (Mirasçıların ölmesi ve yerlerine yeni mirasçıları gelmesi) ifadesi de böyledir. Aynı şekilde nesih kelimesi iptal anlamına da gelir. *Nesehat eş-şemsü ez-zılle* "Güneş gölgeyi ortadan kaldırdı." anlamında da kullanılır. Aynı şekilde *nesehat er-rîhu el-eser* (Rüzgâr izleri sildi) ifadesi de bu kullanıma örnektir.

1 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 197-198.

والثاني: أنهم كانوا مستكبرين لا ينقادون لغيرهم ويطمعون أن تكون / [١٦٦و] الرئاسة[١] لهم، قال تعالى: ﴿وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَآءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ اَهْدٰى مِنْ اِحْدَى الْاُمَمِۚ فَلَمَّا جَآءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُوراًۙ اِسْتِكْبَاراً فِى الْاَرْضِ﴾ [فاطر، ٣٥/٤٢-٤٣] وقال خبرا عنهم: ﴿لَوْلَآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ نَرٰى رَبَّنَاۜ لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِٓى اَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوّاً كَبِيراً﴾ [الفرقان، ٢٥/٢١].[٢]

١٠٦- مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ اَوْ مِثْلِهَاۗ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله: ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا﴾ وانتظامها بما قبلها أنه قال: ﴿وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾ ومن فضله نسخ الآية بخير منها أو مثلها مرحمة على هذه الأمة.

والثاني: أن اليهود قالوا: "إن محمدا لا يثبت على شيء، بل يأمر بشيء ثم ينهى عنه، وينهى عن شيء ثم يأمر به، وكذا التحريم والتحليل" فأخبر الله أنه لايفعل ذلك من جهة نفسه، بل الله ينسخ ويبدل.

والثالث: أنهم كانوا لا يرون النسخ ويسمونه بدءا، وينكرون نسخ شريعة موسى عليه السلام بغيرها، فأنزل الله تعالى هذه الآية ردا عليهم.

والنسخ في اللغة هو النقل والتحويل، ومنه انتساخ الكتاب، هو نقل من نسخة إلى نسخة، و"نسخت الشمسُ الظلَّ" هو كذلك، وتناسُخ المواريث من ذلك، ويكون بمعنى الإبطال أيضا، و"نسخت الشمس الظل" يكون بمعنى أذهبته، و"نسخت الريح الأثر" كذلك.

---

١ ط ر: الرسالة

٢ قال الماتريدي: ﴿مَا يَوَدُّ﴾ أي: ما يريد وما يتمنى ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ﴾ اليهود والنصارى ﴿وَلَا الْمُشْرِكِينَ﴾ ما يود هؤلاء ﴿أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾. يحتمل وجهين: أحدهما: أنهم كانوا يَهوون ويحبون أنْ يبعث الرسول من أولاد إسرائيل وهم كانوا من نسله. فلما بعث من أولاد إسماعيل عليه السلام على خلاف ما أحبوا وهَووا، لم تطب أنفُسهم بذلك، بل كرهت، وأبت أشد الإباء والكراهية. والثاني: لم يُحبوا ذلك؛ لما كانت تذهب منافعُهم التي كانت لهم، والرياسة بخروجه صلى الله عليه وسلم والله أعلم. انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ١/١٩٧-١٩٨.

"Kaldırırsak" Buradaki *mâ* harfi şart ifade eder, *nensah* (kaldırırsak) fiili bu şart edatı ile meczumdur.

"Veya unutturursak" ifadesi de meczumdur, çünkü o da ilkine atıftır. Cezm alâmeti, *ye* harfinin düşmesidir. Bu kelime *nense'hâ* şeklinde hemze ile de okunur ki o durumda da yine meczumdur.

"Yerine daha hayırlısını getiririz." Bu ifade de meczumdur, çünkü şartın cevabıdır, cezm alâmeti, *ye* harfinin düşmesidir.

Şeriatta (fıkıhta) neshin mânası, hükmün süresinin beyân edilmesidir. Buna nesh denilmesinin sebebi ise görünürde hükmün bir şeyden bir başka şeye intikal etmesi şeklinde gerçekleşmesidir. Örneğin kıble meselesinde durum böyle gerçekleşmiştir. Ya da Hz. Peygamber aleyhisselâm ile gizli konuşma yapma öncesinde sadaka vermenin farziyetinin neshedilmesi örneğinde olduğu gibi hükmün değiştirilmesi, iptali ya da ortadan kaldırılması şeklinde gerçekleşir. Hakikatte bütün bunlar, önceki hükmün söz konusu süreye kadar geçerli olup geçerlilik süresinin sona erdiğinin beyânı mahiyetindedir.

"Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak" Burada birkaç yorum vardır. Bir: Kur'ân'daki herhangi bir âyetin tilâvetini yerinde bırakıp hükmünü kaldırırsak ya da hem hükmünü hem tilâvetini kaldırmak suretiyle onu kalplerden unutturursak. Bu unutturma fiili *nesiye'l-kalbü* (kalp unuttu), *yensâ* (unutur), *nisyânen* (unutmak), *fehüve nâsin* (unutan) ve *ensâhu'llahu zâlik* (Allah bunu ona unutturdu) şeklinde kullanılır.

Katâde'nin şöyle dediği nakledilir: "Bir âyet bir başka âyet ile neshedilirdi ve Allah Teâlâ bundan dilediği kadarını peygamberine unuttururdu." Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf'in rivayet ettiğine göre (sahâbeden) adamın biri bir sûreyi ezbere biliyordu, gece [namazında] okumak için kalktığında okuyamadı. Bir diğer kişi de aynı amaçla gece kalktı, fakat okuyamadı. Sabah olunca bu durumu Hz. Peygamber aleyhisselâma anlattılar. O da, "O âyet dün gece neshedildi." buyurdu.

Bu kelimenin fetha ve hemze ile *nenseehâ* şeklinde okunuşunda ise anlam "ertelersek" şeklinde olur. Bu kökten *en-nesîü, en-nesîetü, en-nessâü* (erteleme) kelimeleri türer. *Enseellâhu ecelehu* (Allah onun ecelini erteledi) ve *nüsie fî ecelihi* (Eceli ertelendi) ifadeleri de bu fiilin kullanımlarına örnektir. Burada ertelemenin iki anlamı vardır.

وقوله: ﴿مَا نَنْسَخْ﴾ ''ما'' كلمة شرط ﴿نَنْسَخْ﴾ مجزوم بها.

وقوله: ﴿اَوْ نُنْسِهَا﴾ مجزوم أيضا؛ لأنه عطف على الأول، وجزمه بحذف الياء منه. ويقرأ: أو ننسأها بالهمز[1] مجزوما وهو كذلك.

وقوله: ﴿نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ﴾ مجزوم؛ لأنه جزاء الشرط، وجزمه بحذف الياء منه.[2]

٥ ومعنى النسخ في الشرع هو بيان مدة الحكم، ويسمى نسخا لأنه في الظاهر نقل الحكم من شيء إلى شيء كأمر القبلة، أو تغيير وإبطال وإسقاط له أصلًا كنسخ فرض الصدقة قبل مناجاة النبي عليه السلام، وكل ذلك في الحقيقة بيان أن ذلك الحكم المتقدم كان مشروعا إلى هذه المدة وقد انتهى.

وفي قوله: ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ﴾ الآية، وجوه: أحدها: ما نرفع من حكم آية من ١٠ القرآن مع بقاء تلاوتها ﴿اَوْ نُنْسِهَا﴾ أي نجعلها منسيةً على القلوب برفع حكمها وتلاوتها، وقد ''نَسِيَ القلب، يَنْسَى، نِسْيَانًا، فهو نَاسٍ'' و''أنساه الله ذلك''.

وعن قتادة أنه قال: كانت الآية تنسخ بالآية وينسي الله تعالى نَبِيَّهُ من ذلك ما يشاء. وروى أبو أمامة سهل بن حُنَيْفٍ أن رجلا كانت معه سورةٌ فقام من الليل ليقرأها فلم يقدر، وقام آخر ليقرأها فلم يقدر، فلما أصبحوا ذكروا ذلك لرسول الله عليه السلام ١٥ فقال: «إنها لنسخت البارحة».

ومن قرأها ننسأها بالهمز والفتح في النون فمعنى ذلك: نؤخرها، ومنه النسيء والنسيئة والنَّسَاءُ، و''أنسأ الله أجله''[3] و''نسأ في أجله''.[4] وللتأخير ههنا معنيان:

١ ر: بالهمزة
٢ ح – منه
٣ ط + أي أخره
٤ ط – ونسأ في أجله، صح هامش

İlki "onu erteleyip mensuh olmayan bir âyet olarak bırakırsak" anlamı, ikincisi ise takdim ve tehir ile "Biz bir âyeti neshedersek ondan daha hayırlısını getiririz ya da onu erteler, yani mensuh hâlde bırakırız, daha hayırlısını ya da dengini getirmeyiz." şeklindedir.

Mücâhid şöyle demiştir: "Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırırsak" yani herhangi bir âyetin hüküm ve tilâvetini imha edersek "veya onu unuttururusak" yani onun tilâvetini sabit bırakıp hükmünü kaldırırsak "yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz."

Atâ şöyle demiştir: "Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırırsak" yani onu levh-i mahfûza yazıp indirirsek, "veya onu unuttururusak" yani levh-i mahfûzda bırakıp da indirmez isek. Bu durumda bu kısım da mensuh kısım sayılır.

"Yerine daha hayırlısını getiririz." Bir görüşe göre bu, daha güzel anlamında bir üstünlük ifadesi değildir, çünkü âyetlerin bütünü Allah kelâmıdır ve özünde bunlar arasında bir üstünlük söz konusu değildir. Aksine bunun mânası takdim-tehir ile "Daha hayırlı, yani daha uygun olanı getiririz." şeklindedir. Ancak bu yorum çok açık değildir, çünkü âyette **"veya mislini getiririz"** ifadesi de kullanılmaktadır. Eğer bu yorum kabul edilirse o zaman bu son ifadenin bir anlamı kalmaz. Doğru olan, bu ifadenin üstünlük anlamına gelmesidir, ancak bu üstünlük âyetlerin bizzat kendileri ile ilgili değil, kulun onlardan elde edeceği şey ile ilgilidir. Abdullah b. Abbas "Yerine daha hayırlısını getiririz." ifadesinin "sizin için daha uygun ve kolay olanı" anlamına geldiğini, "mislini getiririz" ifadesinin ise Allah'ın emrine tâbi olan ile hevâsına tâbi olanın açığa çıkması için imtihan ve sıkıntı içeren şeyler anlamına geldiğini söylemiştir.

Bir görüşe göre "Yerine daha hayırlısını getiririz." ifadesi "daha kolay ve hafif" anlamına, bir başka görüşe göre "sevabı daha çok" anlamına, bir başka görüşe göre ise "âkıbet açısından daha iyi" anlamına gelir. Bu durumda "veya mislini getiririz" ifadesi de kolaylık, sevap ve uygunluk açısından misli anlamına gelir. Velhasıl nesh, bir yıllık iddet süresinin dört ay on güne indirilmesi ve gece namazının farziyetinin kaldırılıp tercihe bırakılmış olması örneğinde olduğu gibi öncekinden daha hafif bir hükmün gelmesi olabileceği gibi kıblenin Beytülmakdis'ten Kâbe'ye döndürülmesi örneğinde olduğu gibi denk bir hüküm ya da savaşı terk etme hükmünün savaş izni ile değiştirilmesi örneğinde olduğu gibi insan bedenine daha ağır gelecek bir hüküm de olabilir. Bütün bunlar sevap ve uygunluk açısından kul için daha hayırlıdır.

أحدهما: أو نؤخرها ونبقيها غير منسوخة. والثاني على التقديم والتأخير: ما ننسخ من آية نأت بخير منها أو نؤخرها[1] لنتركها منسوخة كما هي، فلا نأت بخير منها أو مثلها.

وقال مجاهد: ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ﴾ أي ما نَمْحُ من حكم آية وتلاوتها ﴿اَوْ نُنْسِهَا﴾ أي نثبت تلاوتها ونرفع حكمها ﴿نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ اَوْ مِثْلِهَاۗ﴾.

وقال عطاء: ﴿مَا نَنْسَخْ﴾ أي / [١٦٦ظ] أي نكتب من اللوح فننزل ﴿اَوْ نُنْسِهَا﴾ أي نؤخرها في اللوح فلا ننزّل، فيكون هذا من الانتساخ على هذ القول.

وقوله: ﴿نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ﴾ قيل: ليس هذا للتفضيل على معنى بأحسن منها؛ فإن الآيات كلها كلام الله، فلا تتفاضل في أنفسها، بل معناه على التقديم والتأخير: نأت بخير أي بصلاح وخيرية. لكن لا يتضح هذا التأويل؛ فإنه قال: ﴿اَوْ مِثْلِهَاۗ﴾ وإذا[2] حُمِل على ذلك لم يكن لهذه الزيادة معنى، والصحيح أنه للتفضيل، ولا يرجع ذلك إلى نفس الآية، بل إلى ما تحصل للعبد، وقد قال ابن عباس: قوله: ﴿بِخَيْرٍ مِنْهَآ﴾ أي بما هو أنفع لكم وأرفق ﴿اَوْ مِثْلِهَاۗ﴾ للابتلاء والامتحان، ليظهر مُتَّبِعِ أمر الله من مُتَّبِعِ هواه.

وقيل: ﴿بِخَيْرٍ مِنْهَآ﴾ أي بأخفَّ وأسهلَ. وقيل: بأكثر ثوابا. وقيل: بأصلحَ في العاقبة ﴿اَوْ مِثْلِهَاۗ﴾ في السهولة والثواب والصلاح. فالحاصل[3] أن النسخ قد يكون بأخف من الأول كنسخ الاعتداد بحولٍ، ونقله إلى الاعتداد بأربعة أشهر وعشر، وكنسخ فرض قيام الليل إلى التخيير،[4] وقد يكون بمثله كنسخ التوجه إلى بيت المقدس بالتوجه إلى الكعبة، وقد يكون بأشق منه على البدن كنسخ ترك القتال بإيجابه، وكل ذلك خير للعبد من حيث الثواب والصلاح،[5]

١ ح – ونبقها غير منسوخة والثاني على التقديم والتأخير ما ننسخ من آية نأت بخير منها أو نؤخرها، صح هامش
٢ ح: فإذا
٣ ح ط ر: والحاصل
٤ ح: التأخير
٥ ح: أو الصلاح

Nitekim Allah Teâlâ savaşın insanlar için pek hoşlanılacak bir şey olmadığını bildirdikten sonra onun hayırlı olduğunu haber vermiş ve "Olur ki bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz." [el-Bakara 2/216] buyurmuştur. Bütün bunlar Allah'tan kula yönelik nimet ve ihsanlardır. Hamd Allah'adır.

Sonra nesihteki hikmet imtihandır. Hak Teâlâ "Biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak Resûl'e tâbi olanlarla, gerisin geriye dönecekleri ayırt edelim diye kıble yaptık." [el-Bakara 2/143] buyurmuştur.

[Kıraat imamlarından] İbn Âmir bu kelimeyi *nûn* harfinin ötresi ve *sîn* harfinin kesresi ile *nünseh* şeklinde "neshettirmek" kökünden okumuştur, bu durumda kelimenin iki anlamı vardır. İlki Ebû Ubeyde'nin söylediği üzere, "Ey Muhammed! Biz sana bir âyeti neshettirirsek, yani onun neshedildiğini beyân etmeni emredersek" şeklindedir. *Nesahtü'ş-şey'e bi-nefsi* "Falan şeyi kendim neshettim." anlamında, *ensahtuhu gayrî* ise "Bir başkasını onu neshetmeye sevk ettim." anlamındadır. Aynı durum *ketebtü bi-nefsî* (Kendim yazdım) *ve ektebtü gayri* (Başkasına yazdırdım) örneğinde de vardır.

İkincisi ise *ensehtühu* ifadesinin "Onu neshedilmiş (nesh sahibi) kıldım." anlamına gelmesidir. Bunun benzeri *ekbartühu* ifadesinin "Onu kabir sahibi yaptım." anlamına gelmesidir ki *kabertühu* "Onu defnettim." anlamına gelir.

Bütün bunlar buradaki âyet kelimesini "Kur'ân âyeti" olarak yorumlamaya dayanan görüşlerdir. Âyet kelimesi "derli toplu söz" anlamındadır. *Harace'l-kavmü bi-âyetihim* (Topluluk âyetiyle/bütünüyle çıktı) denilir. Tek bir harf ya da tek bir kelime toplu bir anlam bildirmez, ama kelimeler birleştiği zaman âyet olur. Âyet kelimesinin ötesi sûre yani üst derecedir. Şair Nâbiga şöyle der:

Allah sana öyle bir sûre (üstünlük) vermiştir ki
Bütün mülk sahiplerinin önünde yalpaladıklarını görürsün

Yine "Hani onlar mihraba tırmanıyorlardı." [Sâd 38/21] âyetinde bu ifade [s-v-r kökü] "yükselmek, üzerine çıkmak" anlamında kullanılmıştır. Buna göre sûre, âyetten fazla anlamlar ihtiva eden, onun üzerinde olan demektir ki tek bir sûrede tamamlanan kıssalar bunun örneğidir.

وقد أخبر الله في القتال أنه كُرْهٌ لهم[1] وأخبر أنه خير، قال: ﴿وَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ۚ﴾ [البقرة، ٢/٢١٦] وكل ذلك إنعام منه عليه وإحسان إليه، وله الحمد.

ثم الحكمة في النسخ الابتلاء، قال: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِى كُنْتَ عَلَيْهَآ اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ ۚ﴾ [البقرة، ٢/١٤٣].

وقرأ ابن[2] عامر ''ما نُنسخ'' بضم النون وكسر السين من الإنساخ، وله معنيان: أحدهما ما قال أبو عبيدة: ما ننسخك يا محمد، أي نأمرك بأن تبين نسخها. و''قد نَسَخْتُ الشيءَ بنفسي وأَنْسَخْتُهُ غَيْرِي'' أي حملته عليه، كما يقال: ''كتبت بنفسي وأكتبت غيري''.

والثاني: أَنْسَخْتُهُ أي جعلته ذا نسخ، كما يقال: ''أقبرته'' أي جعلته ذا قبر، و''قبَرته'' دفنته.

وهذا كله على تأويل من جعل ''الآية'' من آيات القرآن، ثم الآية معناها الكلام المجموع، يقال: ''خرج القوم بآيتهم'' أي بجماعتهم، فالحرف الواحد والكلمة الواحدة لا تنبئ عن معنى مجموع، فإذا اجتمعت كلمات صارت آية، وفوق الآية سورةٌ، أي درجة مرتفعة، قال النابغة:[3]

أَلَمْ تَرَ أنّ الله أعطَاكَ سُورَةً تَرَى كلَّ مَلْكٍ دُونَهَا يَتَذَبذَبُ

ومنه قوله: ﴿اِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ ۙ﴾ [ص، ٣٨/٢١] أي علوه، فالسورة هي المشتملة من المعانى على ما زاد على الآية وارتفع عليها، كالقصص تنتظمها السورة الواحدة.

---

١ ح ر: لكم
٢ م – ابن
٣ انظر: ديوانه، ص. ٧٣؛ الزاهر لابن الأنباري، ١/٧٥.

Bir görüşe göre "Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırırsak" ifadesi "Bir delili kaldırır, gözlerden uzak hâle getirirsek" anlamına, "Yerine daha hayırlısını getiririz." ifadesi "Delil olmak bakımından ondan daha güçlüsünü getiririz." anlamına, "veya mislini getiririz" ifadesi de "kuvvet olarak onun mislini" anlamına gelir. Bu İmam Mâtürîdî'nin görüşüdür. Kendisi "Daha önce zikredilen görüşlerle birlikte bu da muhtemeldir."[1] demektedir.

Neshedilenler üç türlüdür. İlki, Hz. Aişe'nin "Kur'ân olarak okunanlar arasında 'On emzirme evlenmeyi haram kılar.' âyeti vardı, sonra beş emzirmenin haram kılacağına dair hüküm ile bu neshedildi."[2] şeklindeki sözünde olduğu gibi hem hükmü hem tilâveti neshedilenler.

İkincisi, Hz. Ömer'den nakledilen "Yaşlı erkek ve kadın zina ettiklerinde o ikisini Allah'tan kesin bir ceza ve ibret olarak recmediniz. Allah izzet ve hikmet sahibidir."[3] şeklindeki âyet örneğinde olduğu gibi tilâveti neshedilip hükmü bâki kalanlar.

Üçüncüsü ise hükmü neshedilip tilâveti bâki kalanlardır. Bunlar savaşı terk etmeyi emreden âyetlerdir ve seyf âyeti [et-Tevbe 9/5] ile neshedilmişlerdir, ancak bunların tilâveti bâki kalmıştır. Tilâvetlerinin bâki kalmasının nedeni, okunmasıyla sevap elde edilmesidir.

"Allah'ın her şeye kādir olduğunu bilmez misin?" Bir görüşe göre bu ifade Hz. Peygamber aleyhisselâma hitap olup Yahudilere reddiye mahiyetindedir. Aynı değerlendirme "Beni ve annemi Allah dışında ilâhlar edinin diye insanlara sen mi söyledin?" [el-Mâide 5/116] âyetinin kıyamet günü Hıristiyanlara reddiye olarak Hz. Îsâ'ya yönelik bir hitap olduğu şeklinde de yapılmıştır. Bir görüşe göre bu âyet Hz. Peygamber aleyhisselâm ile nesh konusunda tartışan kimselere hitaptır. Devamında "Sizin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır." [el-Bakara 2/107] âyetinin gelmiş olması buna delâlet eder. Zira devamındaki bu ifade Yahudilere hitaptır. Doğru olan görüş bu âyetin müminlere hitap olduğu şeklindedir, çünkü âyet onlara zafer ve dostluk vaadi ihtiva etmektedir.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 201-202.

2 Ebû Dâvûd, "Nikâh", 11.

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45: 63; İbn Mâce, "Hudûd", 9.

وقيل: معنى هذه الآية ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ﴾ أي ما نرفع من حجة فنُغَيِّبها عن الأبصار ﴿نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ﴾ أي أقوى منها في إلزام الحجة ﴿اَوْ مِثْلِهَآ﴾ في القوة. وهذا كلام الإمام أبي منصور رحمه الله، قال: «يحتمل ذلك مع[1] ما قرر من المقالات المتقدمة».[2]

/ [١٦٧و]

٥ ثم المنسوخات على ثلاثة أوجه: ما نسخ حكمه وتلاوته كقول عائشة رضي الله عنها: «كان مما يتلى: عشر رضعات يحرمن،[3] نسخ بخمس رضعات يحرمن».[4]

وما نسخت تلاوته وبقي حكمه وهو المروي عن عمر: «الشيخ والشيخة[5] إذا زنيا فارجموهما ألبتة نكالا من الله والله عزيز حكيم».[6]

وما نسخ حكمه وبقيت تلاوته، وهي الآيات التي فيها الأمر بترك القتال، نسخت ١٠ بآية السيف وبقيت تلاوتها، وفائدة البقاء حصول الثواب بقراءتها.

وقوله: ﴿اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ قيل هو خطاب محمد عليه السلام ردا على اليهود كما قالوا في قوله: ﴿ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ﴾ [المائدة، ١١٦/٥] هذا[7] الخطاب لعيسى عليه السلام يوم القيامة ردا على النصارى. وقيل: هو خطاب من كان يجادل رسول الله عليه السلام في النسخ، ويدل عليه أنه ١٥ قال بعده: ﴿وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ [البقرة، ١٠٧/٢] وهذا خطاب اليهود.[8] والصحيح أنه خطاب للمؤمنين؛[9] فإنه يتضمن الوعد لهم بالولاية والنصرة.

---

١ ح - مع
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٠١/١-٢٠٢.
٣ ح - يحرمن
٤ انظر: مسند الشافعي، ٦٣/٣؛ سنن أبي داود، نكاح، ١١؛
٥ في هامش م: الشيخوخة، صح.
٦ انظر: مسند أحمد، ٤٧٢/٣٥؛ سنن ابن ماجة، الحدود، ٩.
٧ ح: هذا
٨ ح: لليهود
٩ ط ر: المؤمنين

"Bilmez misin?" ifadesi onaylama anlamında soru kalıbıdır, yani "bilirsin" anlamına gelir. Bunun benzeri, arkadaşına "Sana şunu vermedim mi?" derken "verdim" demek istemendir. Bir görüşe göre emir mânasında bir sorudur, yani anlam "Bil" şeklindedir ve tıpkı arkadaşına "Zeyd'in geldiğini bilmez misin?" derken "Bil" demek istemen gibidir. Aynı durum "Artık vazgeçtiniz değil mi?" [el-Mâide 5/91] âyetinin "Vazgeçin!" anlamına gelmesinde de söz konusudur.

"Allah'ın her şeye kādir olduğunu" yani kullarının kendisine dilediği çeşitli ibadetlerle kulluk etmesini sağlamaya ve onlar için uygun olduğuna dair bilgisi uyarınca bu ibadetleri başkaları ile değiştirmeye kādir olduğunu [bilmez misin?].

107. Bilmez misin ki göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Sizin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır. [el-Bakara 2/107]

"Bilmez misin ki göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır." Bunun da bir önceki âyette geçen ifade gibi iki yorumu vardır: "Bilirsin" ve "Bil". Bu ifade "Allah'ın her şeye kādir olduğunu" ifadesinin tefsiridir. Çünkü hükümranlık kudretin tam ve muhkem olması demektir. Yani anlam, "Bilirsiniz ki Allah göklerin ve yerin hükümranıdır ve bütün bunlara kādirdir, sizin de mâlikinizdir. Yaratmak da emir de O'na aittir." şeklindedir.

"Sizin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır." Buradaki *min* harfi, olumsuzlamanın pekiştirilmesi içindir. "Ne de bir yardımcı" ifadesi de olumsuzlamaya atıftır ki eğer bunun başına *lâ* (değildir) ifadesi gelmemiş olsaydı hem dostluğun hem de yardımın onlardan olumsuzlandığı şeklindeki anlam müphemleşebilir ve bunlardan sadece birinin olumsuzlandığı vehmi ortaya çıkabilirdi. Bu yüzden "ne de bir yardımcı" ifadesi kullanılarak her ikisinin de kasıtlı olarak olumsuzlandığı belirtilmiş oldu.

Velî (dost) *velleytü'ş-şey'e ileyhi* (O hususu ona havale ettim) ifadesindeki kullanımdan gelir ve bir işi üstlenen kimse demektir. *Nasîr* ise yardımcı ve koruyucu demektir. **"Allah'tan başka"** yani Allah dışında. Bu cümlede üç anlam vardır: Bir: Allah'ın öfke ve azabına karşı uyarı, çünkü hiç kimse bundan koruyamaz. İki: Başka bir gücün değil de doğrudan Allah'ın kendilerine dost ve yardımcı olduğunu ifade ederek müminlerin kalplerini teskin etmek. Üç: Müminleri överek ve müşrikleri kınayarak bu iki grubun hâli arasında ayrım yapmak.

وقوله: ﴿اَلَمْ تَعْلَمْ﴾ هذا استفهام بمعنى التقرير، أي قد علمت، كقولك لصاحبك: ''ألم أعطك كذا'' أي قد أعطيتك. وقيل: هو استفهام بمعنى الأمر، أي اعلم، كقولك لصاحبك: ''ألم تعلم أن زيدا قد[1] قدم'' أي اعلم، وهو كقوله: ﴿فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ [المائدة، ٩١/٥] أي انتهوا.

وقوله: ﴿اَنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ أي يقدر على أن يتعبد عباده بما شاء من العبادات المختلفة وينقلهم من عبادة إلى غيرها على حسب ما يعلمه صلاحا لهم.

١٠٧- اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ۖ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

وقوله: ﴿اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ وله وجهان أيضا كما للأول، أي ''قد علمتَ'' أو ''اِعْلَمْ'' وهو تفسير قوله: ﴿عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾، فالملك تمام القدرة واستحكامها، أي قد علمتم أن الله مالك السماوات والأرض وقادر[2] عليها وأنه مالككم، فله الخلق والأمر.

وقوله: ﴿وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ وكلمة ''مِنْ'' لتأكيد الجحد، ﴿وَلَا نَصِيرٍ﴾ عطف على الجحد، ولو لم يدخل ''لا'' لوقعت الشبهة أنه ليس لهم هذان جميعا الوليُّ والنصيرُ، إنما لهم أحدُهما، فقال: ﴿وَلَا نَصِيرٍ﴾ نفيا لكل واحد منهما قصدا.

والوليُّ القَيِّم بالأمر من ''وَلِيتُ الشيءَ إليه''. والنصير المعين والمانع. و﴿مِنْ دُونِ اللهِ﴾ أي سوى الله. وفي هذه الجملة ثلاثة معان: أحدها: التحذير من سخط الله وعقابه؛ إذ لا أحد يمتنع منه.[3] والثاني: التسكين لقلوبهم بأن الله وليهم وناصرهم دون[4] غيره. والثالث: التفريق بين حالهم وبين حال عبدة الأوثان مدحا لهم وذما لأولئك.

---

١ ح ر- قد
٢ ح: وقادر
٣ ط - منه
٤ ط - دون، صح هامش

Bir görüşe göre bu ifadenin anlamı, "Çünkü bilirsiniz ki Allah göklerin ve yerin hükümranıdır, onlara kādirdir, sizin de mâlikinizdir ve sizin O'ndan başka ne dostunuz vardır ne de yardımcınız. O'nun sizin üzerinizde istediği hükmü verme ve dilediği şey ile kendisine kulluk etmenizi emretme, dilediğini yasaklama yetkisi vardır. Bütün bu durumlarda O hem sizin dostunuz ve yardımcınızdır." şeklindedir.

108. Yoksa daha önce Mûsâ'nın sorguya çekildiği gibi, siz de peygamberinizi sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Her kim imanı küfre değişirse, o artık doğru yoldan sapmış olur. [el-Bakara 2/108]

"Yoksa daha önce Mûsâ'nın sorguya çekildiği gibi, siz de peygamberinizi sorguya çekmek mi istiyorsunuz?" Zeccâc şöyle der: *Em* (yoksa) kelimesi soru anlamı veren *elif* harfine atıf olarak kullanılmadığı durumlarda, soru anlamına gelen elif ile birlikte *bel* (aksine) anlamına gelir. Dolayısıyla cümlenin anlamı "Aksine sizler peygamberinizi sorguya çekmek istiyorsunuz!" şeklindedir.[1] Bu, kınama anlamında bir sorudur. Âyet Yahudiler hakkında inmiştir, çünkü onlar "Bize tıpkı Mûsâ'nın Tevrat'ı tek seferde getirdiği gibi, tek seferde inen bir kitap getir." demişlerdir.

"Daha önce Mûsâ'nın sorguya çekildiği gibi" Bu "Ehl-i kitap, senden kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Mûsâ'dan, bundan daha büyüğünü istemişler ve "Allah'ı bize açıkça göster." demişlerdi." [en-Nisâ 4/153] âyetinde ifade edilen hususdur.

Bir görüşe göre bu âyet müşrikler hakkında indirilmiştir ki bunlar arasında "Ey Muhammed! Bize yerden bir pınar fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız." [el-İsrâ 17/90] diyen Abdullah b. Ümeyye el-Mahzûmî -Allah'ın lâneti onun üzerine olsun- de yer almaktadır. Allah Teâlâ da bu kimselerin peygamberlerine böyle teklifler getirmekle, Mûsâ peygambere yukarıda zikredilen türden teklifleri getiren Yahudilerin yolunu izlediklerini haber vermiştir.

"Her kim imanı küfre değişirse" *Tebeddül* ve *istibdâl* bir şeyi bir başka şeyin bedeli olarak almaktır. Burada Hz. Muhammed aleyhisselâmı inkâr etmeyi ona iman etmeye tercih etmek kastedilmiştir.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 192.

وقيل: معناه: إذ علمتم أنه مالك السماوات والأرض وقادر عليهما وهو مالككم ولا وليَّ لكم ولا ناصر دونه، فله أن يحكم فيكم ما يريد ويتعبدكم بما يشاء وينهاكم عما يشاء، وهو لكم في كل ذلك ولي ونصير.[1]

١٠٨- اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ ۗ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ

وقوله: ﴿اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ﴾ قال الزجاج: «كلمة ''أم'' إذا لم تكن للعطف على ألف الاستفهام كانت بمعنى ''بل'' مع ألف الاستفهام، فتقديره: بل تريدون أن تسألوا رسولكم»،[2] وهذا استفهام بمعنى التوبيخ، ونزول الآية في شأن اليهود، فإنهم قالوا: ائتنا بكتاب[3] جملة واحدة كما جاء موسى بالتوراة جملة واحدة.

وقوله: ﴿كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ﴾ هو ما ذكر في قوله: / [١٦٧ظ] ﴿يَسْـَٔلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَٓاءِ فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰٓى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَقَالُٓوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً﴾ [النساء، ١٥٣/٤].

وقيل: نزلت في المشركين منهم عبد الله بن أمية المخزومي لعنه الله حين قال: يا محمد،[4] ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْاَرْضِ يَنْبُوعًا﴾ الآيات، [الإسراء، ٩٠/١٧] فأخبر الله أنهم سلكوا في اقتراحهم على نبيهم طريقة اليهود في اقتراحهم على موسى بما ذكرنا.

وقوله: ﴿وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ﴾ التبدل والاستبدال أخذ الشيء بدلا عن الشيء، وأراد اختيار الكفر بمحمد عليه السلام على الإيمان به.

---

١ ما بين النجمتين ساقط من م ح ط.
٢ معاني القرآن للزجاج، ١٩٢/١.
٣ ر + الله
٤ في هامش م: لمحمد، صح.

"O artık doğru yoldan sapmış olur." Yani aşırılık ve yetersizlik arasında orta, düzgün ve dosdoğru yol olan hak yoldan şaşmış olur. *Sevâ* orta anlamına gelir, örneğin *ihteceme fülânün alâ sevâi re'sihi* ifadesi, "Falan kimse başının ortasına hacamat yaptırdı." anlamına gelir. Bu kelime "Derken bir baktı ve onu cehennemin orta yerinde gördü." [es-Sâffât 37/55] âyetinde de bu anlamda kullanılmıştır.

109. Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki hasetten ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah her şeye kādirdir. [el-Bakara 2/109]

"Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki hasetten ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler." Yani Ehl-i kitaptan birçoğu sizi imandan sonra küfre döndürmeyi temenni etti, bunu istedi. Bu onların müminlere yönelik haset ve düşmanlıklarının şiddetinin beyânıdır. Zührî ve Katâde, onların Kâ'b b. Eşref ve arkadaşları -Allah onlara lânet etsin- olduklarını, Abdullah b. Abbas ise Huyey b. Ahtab, Ebû Yâsir b. Ahtab ve benzeri kimseler -Allah onlara lânet etsin- olduklarını söylemiştir. Mukātil şöyle demiştir:

> Aralarında Finhâs b. Âzûrâ ve Zeyd b. Kays -Allah onlara lânet etsin- gibi kimselerin de bulunduğu bir grup Yahudi, Huzeyfe b. Yemân ve Ammâr b. Yâsir'i Uhud Gazvesi'nden sonra kendi dinlerine davet ettiler ve onlara, "Siz, Uhud günü çektiğiniz sıkıntı ölçüsünde nimet elde etmediniz, bizim dinimiz sizinkinden daha üstün, biz sizden daha doğru yoldayız." dediler. Ammâr onlara "Sizde ahdi bozmak nasıl karşılanır?" diye sordu, onlar "Çok ağır bir iştir." dediler. Ammâr, "Ben Rabbime, Muhammed aleyhisselâmı asla inkâr etmeyeceğime, onun dininden başka bir dine asla tâbi olmayacağıma dair söz verdim." dedi. Onlar, "Ammâr sapmış, doğru yolu gördükten sonra ondan ayrılmış, peki sen ne durumdasın Huzeyfe, bize tâbi olmaz mısın?" dediler. Huzeyfe, "Allah Rabbim, Muhammed peygamberim, Kur'ân önderimdir. Son nefesime kadar Rabbime itaat eder, O'nun Resûlünün izinden giderim." dedi.

وقوله: ﴿فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ السَّبِيلِ﴾ أي أخطأ وسط الطريق السّويّ الذي هو بين الغلوّ والتقصير وهو الحقّ، يقال: ''احتجم فلان على سواء رأسه'' أي وسطه، وقال: ﴿فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فِى سَوَآءِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات، ٥٥/٣٧] أي في وَسْطَ الجحيم.

١٠٩- وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّاراً حَسَداً مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهِ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله: ﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّاراً﴾ أي أحب كثير من أهل الكتاب[١] وتمنوا أن يصرفوكم بعد الإيمان إلى الكفر. وهذا بيان شدة عداوتهم وحسدهم للمؤمنين. وقال الزهري وقتادة: هو كعب بن الأشرف وأصحابهم لعنهم الله. وقال ابن عباس: هو حيي بن الأخطب وأبو ياسر بن الأخطب وأمثالهما لعنهم الله. وقال مقاتل:

> إن نفرا من اليهود منهم فنحاص بن عازورا وزيد بن قيس لعنهما الله دعوا حذيفة بن اليمان وعمار بن ياسر إلى دينهم بعد قتال أحد فقالوا لهما: ''إنكما لم تصيبا خيرا للّذي أصابهم يوم أحد من البلاء، وإن ديننا أفضل من دينكم، ونحن أهدى منكم سبيلا''، فقال لهم عمار: ''كيف نقض العهد فيكم؟'' فقالوا: ''شديد'' فقال: ''إني عاهدت ربي أن لا أكفر بمحمد عليه السلام ولا أتبع دينا غير دينه''، فقالوا: ''أما عمار فقد صبأ وضل عن الهدى بعد إذ أبصره،[٢] فكيف أنت يا حذيفة، ألا تبايعنا؟'' فقال حذيفة: ''واللّٰهُ ربي ومحمدٌ نبيّي والقرآن إمامي، أطيع ربي وأقتدي برسوله حتى يأتيني[٣] اليقين''،

١ جميع النسخ: من اليهود، صح هامش م ط
٢ ر: بصره
٣ ر: يأتيك

> Onlar "Mûsâ'nın ilâhına yemin olsun ki sizin kalbinize Muhammed'in sevgisi içirilmiş!" dediler. Ardından bu iki sahâbe Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına gelip Yahudilerin kendilerine söylediklerini ve verdikleri cevapları anlattılar. Hz. Peygamber aleyhisselâm da, "O hâlde çok büyük bir hayra nâil olmuş ve kurtulmuşsunuz." buyurdu. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki hasetten ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler." âyetini indirdi.[1]

Bunun benzeri âyetler şunlardır: "Ehl-i kitaptan bir kısmı istediler ki ne yapıp edip sizi saptırabilsinler." [Âl-i İmrân 3/69], "Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir gruba uyarsanız imanınızdan sonra sizi yeniden inkârcılığa sevk ederler." [Âl-i İmrân 3/100], "Ey iman edenler! Eğer kâfirlere uyarsanız, gerisin geriye (eski dininize) döndürürler de, hüsrana uğrayanların durumuna düşersiniz." [Âl-i İmrân 3/149].

"Sırf içlerindeki hasetten ötürü" Haset, belli bir kazanca sahip olan birinin o kazancından dolayı üzüntü duymak ve o kazancın o kimsenin elinden çıkmasını temenni etmektir. Burada *haseden* kelimesinin mansub olması iki sebepten olabilir. İlki bunun sebep bildiren mef'ul olmasıdır. Yani "Onlar bunu hasetlerinden dolayı yaparlar." İkincisi ise bu ifadenin hâl olarak mansub olmasıdır. Bu durumda bu ifade çoğul kelimenin sıfatı olarak kullanılmış bir mastardır. Anlam "Size haset ederek…" şeklindedir.

"İçlerindeki" Yani nefislerinden gelen, kendilerine başkasının emretmediği bir hasetten dolayı. Mu'tezile bu âyetin zâhirine tutunarak günahın Allah'ın fiili olmayıp kuldan kaynaklandığını savunur. Biz şöyle deriz: Bu âyette size delil yoktur, çünkü iman, küfür, itaatler ve günahlar kulların fiilleridir ve bu fiiller Allah tarafından yaratılmıştır. Fiili işlemek kuldan, onu yaratmak ise Allah'tandır. Âyet bizim söylediğimizi olumsuzlamaz.

"Hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra" Yani Muhammed aleyhisselâmın Allah'ın peygamberi, İslâm'ın Allah'ın dini olduğu onlar için açıkça ortaya çıktıktan sonra. Bu Katâde ve Rebî' b. Enes'in görüşüdür.

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 130-131.

فقالوا: ''وإله موسى، لقد أشربت قلوبكما حب محمد''، ثم أتيا رسول الله عليه السلام فأخبراه بما قيل لهما وبما ردا عليهم، فقال رسول الله عليه السلام: «أصبتما إذًا الخير وأفلحتما» فأنزل الله هذه الآية: ﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ الآية.[1]

ونظيره قوله: ﴿وَدَّتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ الآية، [آل عمران، ٦٩/٣] وقوله: ﴿اِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ﴾ الآية، [آل عمران، ١٠٠/٣] وقوله: ﴿اِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَى اَعْقَابِكُمْ﴾ الآية، [آل عمران، ١٤٩/٣].

وقوله: ﴿حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ﴾ الحسد الأسف على من له خير بخيره، والتمني أن يزول عنه إليه. و﴿حَسَدًا﴾ نصبه لوجهين: أحدهما: أنه مفعول له، أي يفعلون ذلك لأجل حسدهم. والثاني: أنه نصب على الحال وهو مصدر أريد به نعت[2] الجمع، أي حاسدين لكم.

وقوله: ﴿مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ﴾ أي من قبل أنفسهم من غير / [١٦٨و] أن يؤمروا به. وتعلقت المعتزلة بظاهره أن المعصية من جهة العبد لا فعلَ الله تعالى فيها، ونحن نقول: لا حجة لكم فيه؛ فإنا نقول: الإيمان والكفر والطاعات والمعاصي أفعال العباد، وهي مخلوقات الله، فالفعل من العبد والتخليق من الله تعالى، والآية لا تنفي ما قلنا.

وقوله: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ﴾ أي من بعد ما ظهر لهم أن محمدا رسول الله وأن الإسلام دين الله، قاله قتادة والربيع بن أنس.

---

١ تفسير مقاتل بن سليمان، ١/١٣٠-١٣١.

٢ ط - نعت، صح هامش

Bir görüşe göre bu ifade, "Onlara Muhammed ve dinin Tevrat'ta zikredilen hakikati ortaya çıktıktan sonra" anlamına gelir. Bu meyanda Hak Teâlâ "Onu kendi evlâtlarını tanıdıkları gibi tanırlar." [el-Bakara 2/146] buyurmuştur. Hz. Aişe'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Yahudiler bize kıble, cuma, selâm ve âmin ifadesinden dolayı haset ederler."[1]

"Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın." *el-Afv*, terk etmek demektir. *es-Safh* ise yüz çevirmek, vazgeçmektir. Bu ifadenin öncesi ile irtibatı şöyledir: Rivayete göre sahâbe Hz. Peygamber aleyhisselâmdan Yahudilere, yani kendileri kâfir oldukları gibi Müslümanları da küfre çağıran bu kimselere karşı savaşmak için izin istemişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir. Yani anlam, "Onlarla savaşmayın, onlara karşılık verme işini Allah'ın emri gelinceye kadar terk edin." şeklindedir. Yani Allah Kurayzaoğulları ve Nadîroğulları ile ilgili hükmünü verinceye kadar [bekleyin]. Nitekim işin sonunda Allah Kurayzaoğulları için ölüm, Nadîroğulları için de sürgün hükmü vermiştir. Bir görüşe göre bu ifade savaş yasağıdır ve seyf âyeti [et-Tevbe 9/5] ile neshedilmiştir.

"Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar" ifadesinin mânası, "Savaş emri verinceye kadar." şeklindedir.

Eğer "Bu sûre Medine'de indirilmiştir ve savaş emri bu sûrenin öncesinde zaten verilmiştir, bu durumda savaşmama emrinin mânası nedir?" derlerse şöyle deriz: Bu, burada bahsi geçen kimselere karşı savaşmama emridir, çünkü onlar kendileri ile anlaşma yapılmış kimselerdi. Bu durumda "Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar" ifadesinin mânası, yukarıda zikrettiğimiz üzere, bu gruplardan biri için ölüm, diğeri için sürgün hükmünün verilmesidir.

İmam Mâtürîdî şöyle der: Bu ifadenin onlara, dünyada Müslümanlara yaptıkları eziyetlere karşılık vermeyi yasaklama olması ve neshedilmemiş olması da mümkündür. Bu durumda "Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar" ifadesi "Âhiretteki azabını getirinceye kadar" anlamına gelir.[2]

1 Bk. Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 342; İbn Mâce, "İkāmetü's-salât", 14.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 206.

وقيل: تبين لهم حقيقة محمد ودينه بما ذكر في التوراة، قال تعالى: ﴿يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَآءَهُمْۖ﴾ [البقرة، ١٤٦/٢]. وروت عائشة رضي الله عنها عن النبي عليه السلام أنه قال: «حسدتنا اليهود على القبلة والجمعة والسلام والتأمين».[١]

وقوله: ﴿فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖۗ﴾ العفو الترك، والصفح الإعراض. وانتظامها بما قبلها أنه روي أن الصحابة استاذنوا رسول الله أن يقتلوا هؤلاء اليهود الذين كفروا بأنفسهم ودعوا المسلمين إلى الكفر، فنزلت الآية، أي اتركوا قتالهم وأعرضوا عن مكافأتهم حتى يأتي الله بأمره، أي يحكم بحكمه في بني قريظة والنضير، فحكم في بني قريظة بالقتل، وفي بني النضير[٢] بالإجلاء. وقيل: هذا نهي عن القتال ثم نسخ بآية السيف.

ومعنى قوله: ﴿حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖۗ﴾ أي يأمرَ بالقتال.

فإن قالوا: ”هذه السورة مدنية والأمر بالقتال كان سابقا، فما معنى الأمر بترك القتال؟“ قلنا: إن هذا أمر بترك قتال هؤلاء على الخصوص؛ لأنهم كانوا معاهدين، ومعنى قوله: ﴿حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖۗ﴾ هو ما ذكرنا من الحكم بقتل هؤلاء[٣] وإجلاء هؤلاء.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «يحتمل أن يكون هذا نهيا عن مكافأتهم على إيذائهم في الدنيا ثم لم ينسخ، وقوله: ﴿حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖۗ﴾ أي بعذابه في الآخرة».[٤]

---

١ ط – وقيل تبين لهم حقيقة محمد ودينه بما ذكر في التوراة قال تعالى: يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَآءَهُمْۖ وروت عائشة رضي الله عنها عن النبي عليه السلام أنه قال حسدتنا اليهود على القبلة والجمعة والسلام والتأمين. | انظر للحديث: الأدب المفرد للبخاري، ص. ٣٤٢؛ سنن ابن ماجة، إقامة الصلاة، ١٤.

٢ ح – فحكم في بني قريظة بالقتل وفي بني النضير، صح هامش

٣ ح – على الخصوص لأنهم كانوا معاهدين ومعنى قوله ﴿حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖۗ﴾ هو ما ذكرنا من الحكم بقتل هؤلاء، صح هامش

٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٠٦/١.

"Şüphesiz Allah her şeye kādirdir." Allah azaba da intikama da her şeye kādirdir.

Bir görüşe göre anlam, "Sizi onların eziyetlerinden savaşsız kurtarmaya da kādirdir, o hâlde siz feraha ermeyi bekleyin ve şu an namaz ve zekât ile meşgul olun!" şeklindedir. Bu yüzden de bir sonraki âyette hemen "Namazı kılın ve zekâtı verin." [el-Bakara 2/110] denilmiştir ki bunun bir benzeri, "Evlerinizi kıble yapın ve namazı kılın. Müminleri (feraha kavuşmakla) müjdele!" [Yûnus 10/87] âyetinde de mevcuttur.

110. Namazı kılın, zekâtı verin. Önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı görür. [el-Bakara 2/110]

"Namazı kılın, zekâtı verin." Yani bu ikisini can ve mal güvenliği nimetine karşı eda edin ki bu şükür iman nimetinin bekāsına sebep olsun ve Yahudiler sizi imandan döndürmeye güç yetiremesinler.

"Önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız." Buradaki *mâ* harfi şart ifade eder, bu nedenle *Tükaddimû* (önceden yaptığınız) fiili cezm olmuştur, sonundaki *nûn* harfi bu nedenle hazfedilmiştir. *Tecidûhu* (bulacaksınız) fiili de bunun cevabı olup o da meczumdur ve aynı sebeple onun da sonundaki *nûn* harfi hazfedilmiştir. Anlam, "Âhirete hazırlayıp takdim ettiğiniz namaz, zekât ve diğer ibadetler türünden her ne hayır işlemişseniz onların sevabını Allah katında bulursunuz." şeklindedir.

"Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı görür." Yani Allah işlediğiniz hayır ve şerleri görür. Bu ifade itaat/ibadetlere karşı vaad, günahlara karşı da en etkili şekilde yapılmış bir tehdittir.

111. Ve dediler ki: 'Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası cennete girmeyecek.' Bu, onların kuruntularıdır. De ki: 'Eğer doğru söyleyenler iseniz delilinizi getirin.' [el-Bakara 2/111]

"Ve dediler ki: Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası cennete girmeyecek." Yani Medine Yahudileri "Cennete ancak Yahudiler girecek." derken Necran Hıristiyanları "Cennete ancak Hıristiyanlar girecek." dediler.

وقوله: ﴿إِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ أي من التعذيب والانتقام وكل شيء.[1]

وقيل: قدير على تفريجكم عن أذاهم من غير قتال، فانتظروا الفرح واشتغلوا الآن بالصلاة والزكاة، ولذلك وصل بهذه الآية قولَه: ﴿وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ [البقرة، ١١٠/٢] وهو نظير قوله: ﴿وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [يونس، ٨٧/١٠] أي بالفرح.

١١٠- وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ اِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

وقوله: ﴿وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ أي أدوهما شكرًا لنعمة سلامة النفس وثروة المال ليكون الشكر سببًا لبقاء نعمة الإيمان، فلا يقدرَ[2] اليهود على صرفكم عنه.

وقوله: ﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ﴾ "ما" كلمة شرط، ولذلك جزم ﴿تُقَدِّمُوا﴾ وحذف النون منه لذلك، و﴿تَجِدُوهُ﴾ جزاؤه وهو مجزوم به وحذف نونه لذلك، أي وكل شيء قدمتموه إلى الآخرة من الخيرات من الصلوات والزكوات وسائر الطاعات وجدتم ثوابها عند الله.

وقوله: ﴿اِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ أي يرى ما عملتم من خير أو شر، وهو وعد على الطاعة ووعيد على المعصية بأبلغ وجه.

١١١- وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُوداً اَوْ نَصَارٰى تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

وقوله: ﴿وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى﴾ أي قال يهود المدينة: "لن يدخل الجنة إلا اليهود"، وقال نصارى بني نجران: "لن يدخلها/ [١٦٨ظ] إلا النصارى"،

١ ر + قدير
٢ م: فلا يقدروا

Yani her iki grup bunu ayrı ayrı söylemişlerdir. Yoksa bu iki grup, her ikisinin de cennete gireceğini birlikte söylemiş değillerdir. Nitekim "Yahudiler, 'Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller.' dediler. Hıristiyanlar da 'Yahudiler bir temel üzerinde değiller.' dediler." [el-Bakara 2/113] âyetinde Allah Teâlâ bu hususu açıkça beyân etmiştir. Böylece ortaya çıkmıştır ki bu iki gruptan her biri diğerinin cennete gireceğine dair tanıklık etmiş değildir. Ancak bu âyetin başında ikisini birlikte zikretmiş olmasının sebebi onların Tevrat'a iman noktasında birleşmiş olmalarıdır. Sonra onların sözünü nakletmiştir ki bu sözü onlardan her biri ayrı ayrı, kendileri hakkında söylemişlerdir. Bu nedenle, ayrı ayrı söylediklerini kastederek onları tek bir sözde ifade etmek mümkün olmuştur. Bunun bir benzeri "Onun rahmetinin tezahürlerinden biri de sizin için geceyi ve gündüzü yaratmasıdır." [el-Kasas 28/73] âyetidir. Burada önce bu ifade ile gece ve gündüzü bir rahmet olmaları itibariyle birlikte zikretmiş, ardından da "Onda sükûn bulmanız ve Allah'ın ihsanından (rızık) talep etmeniz için…" [el-Kasas 28/73] ifadesi ile bunları ayırmıştır ki burada artık sükûn bulmak geceye, rızık aramak gündüze ait bir husustur. İkisini birlikte zikretmek kastı ile bu ayrım geçerlidir. İşte bu âyette de durum budur.

"Bu, onların kuruntularıdır." Buradaki *emâniyyü* (kuruntular) kelimesi *ümniyye* kelimesinin çoğuludur. *Temennî* arzulamak demektir. Yani anlam, "Bunu herhangi bir delil sahibi olmaksızın arzu ederler." şeklindedir. Araplar delilsiz sözü *temennî* (arzu), *gurûr* (aldanma), *dalâl* (sapma), *ahlâm* (düşler) ve *mecâz* (gerçek dışı ifade) olarak isimlendirirler. Bir görüşe göre burada *emâniyyü* (kuruntular) kelimesi "yalanlar" anlamına gelir ki biz bu görüşü "Onlar kitabı bilmezler, sadece bazı kuruntular bilirler…." [el-Bakara 2/78] âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

"De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz delilinizi getirin." Yani, Ey Muhammed de ki: Eğer bu iddianızda doğru iseniz o zaman iddianızı destekleyecek delilinizi getirin. Burada hitap çoğula yönelik olduğu hâlde "delillerinizi" demediği gibi hitap iki gruba yönelik olması nedeniyle "ikinizin delillerini" de dememiştir. Çünkü iddia tektir, o da kendilerinden başkasının cennete giremeyeceği iddiasıdır, dolayısıyla bu iddiaya dayanak olacak delil de tektir.

فهذا على التفصيل ليس أنهم اجتمعوا جميعا على دعواهم دخولهم جميعا فيها، وبين ذلك بقوله بعد هذا: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ﴾ [البقرة، ١١٣/٢] فظهر أن أحد الفريقين لا يشهد للآخر بالجنة. وإنما جمعهم في أول الآية؛ لأنهم مجتمعون على الإيمان بالتوراة، ثم ذكر عنهم قولا، وكان لكل ذلك القول قائل منهم على التفصيل، فصح الإجمال على إرادة التفصيل كما في قوله: ﴿وَمِنْ رَحْمَتِهٖ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ﴾ [القصص، ٧٣/٢٨] اجتمع الليل والنهار في كونهما برحمته[١] ثم قال: ﴿لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖ﴾ [القصص، ٧٣/٢٨] وانصرف السكنى إلى الليل وابتغاء الفضل إلى النهار، وصح هذا التفصيل مرادًا بالإجمال، فهذا كذلك.

وقوله: ﴿تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ﴾ جمع أُمْنِيَّة، والتمني التشهي، أي يَتَشَهَّوْنَ ذلك بغير حجة، والعرب تسمي الكلام العاري عن الحجة تمنيًا وغرورا وضلالا وأحلاما مجازًا. وقيل: الأماني الأكاذيب ههنا، وقد بيناه[٢] في قوله: ﴿لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّآ اَمَانِيَّ﴾ [البقرة، ٧٨/٢].

وقوله: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ أي قل يا محمد: أقيموا حجتكم على دعواكم إن كنتم صادقين فيها. ولم يقل: «براهينكم» والخطاب للجميع[٣] ولا «بُرهانَيْكم» على التثنية وهما فريقان؛ لأن الدعوى كانت واحدة وهي نفي دخول غيرهم الجنة، والحجة على تلك الدعوى واحدة.

---

١ ح: رحمته
٢ ر – بيناه
٣ ح ط: للجمع؛ ر: الجمع

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet, iddiayı reddeden kimsenin delil getirmekle yükümlü olduğuna delâlet eder. Burada bu sözü söyleyenlerin kendilerinin cennete gireceklerini iddia etmelerine karşılık [yani herhangi bir olumsuzlama yapmayıp olumlama yapmalarına karşılık] kendilerinden bu iddiayı delillendirmelerinin talep edildiği söylenerek bu görüşümüze karşı çıkılamaz, çünkü biz buna karşılık şöyle deriz: Durum böyle değildir, aksine onlar kendilerinden başkasının cennete girmesini açıkça olumsuzlamışlardır. Bu sözlerinden onların kendilerinin cennete girecekleri yönündeki olumlama iddiaları delâlet yoluyla [dolaylı olarak] anlaşılır. Delil ise dolaylı yoldan, delâlet üzerinden söylenen iddiaya değil, açıkça söylenen iddiaya karşı istenilir. Nitekim "Şahitsiz nikâh olmaz."[1] diyen kimseye "Neden şahit ile nikâhın câiz olacağını söyledin?" denilmez, aksine ona, "Neden şahitsiz nikâh olmayacağını söyledin?" denilir. Bu nedenle Allah Teâlâ o kimselerin, kendilerinden başkalarının cennete giremeyecekleri yönündeki iddiasını reddetmiş, ama kendilerinin cennete girecekleri iddiasını reddetmemiştir. Zira "Hayır, öyle değil! Kim ihsan sahibi olarak özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır." [el-Bakara 2/112] buyurmuştur. Yani "Onların cennete giremez dedikleri Müslümanlar cennete girecektir." demiştir.[2]

Eğer bu emir onların, Müslümanların cennete giremeyeceklerine dair bir delil getirmelerini kasteden bir emir ise o zaman bu âciz bırakmaya yönelik bir emir sayılır, çünkü böyle bir şeye delil olmaz. Eğer kendilerinin cennete gireceklerine dair bir delil getirmeleri emredilmişse o zaman delillerinin yine bu sûrede zikredilen "Eğer doğru söylüyorsanız ölümü temenni edin." [el-Bakara 2/94] ifadesi olması, yani ölümü temenni etmeleri mümkün olabileceği gibi Hz. Muhammed aleyhisselâma ve onun getirdiği kitaba iman etmelerinin böyle bir delil teşkil etmesi de mümkündür. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Cennetin bedeli Lâ ilâhe illallah'tır." [3] Yine "Cennetin anahtarı Lâ ilâhe illallah'tır."[4] buyurmuştur. Yine onların delilinin bir sonraki âyette ifade edilen şu husus olması da mümkündür:

---

1 Bk. Tirmizî, "Nikâh", 15.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 210-211

3 Ebû Nuaym, *Sıfatü'l-Cenne*, 1: 73; Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, 3: 338.

4 Bezzâr, *Müsned*, 7: 103; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 4: 66.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

دلت الآية على أن النافي عليه الدليلُ، ولا يقال: إنهم أثبتوا الدخول لأنفسهم فطولبوا بالبرهان عليه؛ لأنا نقول: ليس كذلك، بل نفوا[1] دخول غيرهم صريحا[2] وثبت دعواهم دخول[3] أنفسهم[4] دلالة، والبرهان يطلب على صريح الدعوى دون الدلالة؛ فإن من قال: «لا نكاح إلا بشهود»[5] لا يقال له: «لم قلت إن النكاح يجوز بالشهود؟» بل يقال له: «لم قلت إنه لا يجوز إلا بالشهود؟»، ولذلك رد الله على هؤلاء نفي دخول غيرهم لا دعواهم[6] دخولهم، حيث قال: ﴿بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ [البقرة، ١١٢/٢] أي يدخل[7] الذين أسلموا، الذين ينفون دخولهم.[8]

ثم إن كان أمرا بأن يأتوا بالبرهان على أن المسلمين لا يدخلون الجنة فهذا أمر تعجيز؛ لأنه لا برهان على هذا، وإن كان على دعوى دخولهم الجنة فإنه يجوز أن يكون برهانهم ما قال في هذه السورة: ﴿فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [البقرة، ٩٤/٢]. ويجوز أن يكون هو الإيمان بمحمد وكتابه، قال عليه السلام: «ثمن الجنة لا إله إلا الله»،[9] وقال: «مفتاح الجنة لا إله إلا الله».[10] ويجوز أن يكون برهانهم[11] ما ذكر بعده وهو:

١ ر + صريحا
٢ ر – صريحا
٣ ر: دخولهم
٤ ر – لأنفسهم
٥ سنن الترمذي، النكاح، ١٥.
٦ ط: دعواهم، صح هامش
٧ م – نفي دخول غيرهم لا دعواهم دخولهم حيث قال ﴿بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ أي يدخل، صح هامش
٨ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٢١٠/١–٢١١. (وفيها بعض التصرف.)
٩ صفة الجنة لأبي نعيم الأصبهاني، ٧٣/١؛ فيض القدير للمناوي، ٣٣٨/٣.
١٠ مسند البزار، ١٠٣/٧؛ حلية الأولياء لأبي نعيم الأصبهاني، ٦٦/٤.
١١ ر: برهانكم

112. Hayır, öyle değil! Kim ihsan sahibi olarak özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir. [el-Bakara 2/112]

"Hayır, öyle değil! Kim ihsan sahibi olarak özünü Allah'a teslim ederse" Buradaki *belâ* (hayır, öyle değil) ifadesi öncesinin reddi, sonranın olumlanması için kullanılır. Yani anlam şöyledir: "Durum Yahudi ve Hıristiyanların söylediği gibi değil, aksine bütünüyle tevhid ile kim Allah'a boyun eğerse…" Âyette kullanılan *vech* (yüz) kelimesi bütün bedeni ifade eder, özellikle yüzün zikredilmesi ise onun en üstün organ olmasındandır. Bu yüzden selâmlama ifadelerinde de *Hayyallâhu vecheke* (Allah senin yüzüne hayat versin) ve *kerreme vecheke* (Yüzünü değerli kılsın) yüz kelimesi kullanılır. Âyette Allah Teâlâ "Yüzler hay olan Allah'a boyun eğer." [Tâhâ 20/111] buyurmuştur. Ayrıca huşû ile boyun eğmenin izi insanın yüzünden belli olur, bu nedenle fiilin yüze izâfe edilmesi mümkündür. Bu itibarla "Yüzünü teslim etti." denilir, kastedilen mâna, "Dinini Allah için halis kıldı." şeklindedir. Bu fiil *selleme hâze'ş-şey'e li-fülân* (Bunu falancaya teslim etti) şeklinde ve *eslemtühu ene lehu* (Bunu ona ben teslim ettim) şeklinde [iki ayrı babda] kullanılır. Âyette "Bir adama teslim olmuş (köle) bir adam." [ez-Zümer 39/29] ifadesi kullanılır. Müslümanın veçhi, onun hak dinidir, güzelliği oradadır, yönelişi de orayadır.

"İhsan sahibi olarak" Bu ifadenin başındaki *vâv* harfi, cümlenin hâl olduğunu bildirir. Anlam "İtikat ve ikrarı doğrudur ve fiillerini de ihsan ile yapar." şeklindedir. Bir görüşe göre ihsan, kişinin kendisine emredileni yapmasıdır. Hak Teâlâ "Allah adaleti, ihsanı, (…) emreder." [en-Nahl 16/90] buyurmuştur. Bir görüşe göre ihsan mal harcamakla olur. Allah Teâlâ "Allah sana nasıl ihsanda bulundu ise sen de öyle ihsanda bulun." [el-Kasas 28/77] buyurmuştur. Bir görüşe göre burada kastedilen ihsan, insanlar arası ilişkilerde iyi olmak, malı ve canı bu uğurda kullanmaktır. Allah Teâlâ Yûsuf aleyhisselâmın hapis arkadaşlarından şu ifadeyi aktarmıştır: "Biz senin ihsan sahiplerinden olduğunu görüyoruz." [Yûsuf 12/36] Bir görüşe göre ihsan öfkeyi yutmak ve zalimi bağışlamaktır. Hak Teâlâ "Öfkelerini yutan ve insanları bağışlayanlar…." [Âl-i İmrân 3/134] buyurur ki burada "onlar ihsan sahipleridir" ifadesi gizlidir, çünkü devamında "Allah ihsan sahiplerini sever." [Âl-i İmrân 3/134] buyurur.

١١٢- بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهٗ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهٗٓ اَجْرُهٗ عِنْدَ رَبِّهٖۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَۚ

قوله: ﴿بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهٗ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ الآية، ﴿بَلٰى﴾ رد لما قبله وإثبات لما بعده، أي ليس كما يقول اليهود والنصارى، ومن انقاد لله بالتوحيد بكليته. والوجه عبارة عن كل البدن، وخص بالذكر لأنه أشرف الأعضاء ولهذا يخص في التحية فيقال: "حي الله وجهك، وكرم وجهك"، وقال تعالى: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ﴾ [طه، ١١١/٢٠] ولأن أثر الانقياد بالخضوع يظهر في الوجوه فيجوز إضافة الفعل إليه ويقال: «أسلم وجهه» أي أخلص دينه لله، وقد «سلم هذا الشيء لفلان» و«أسلمته أنا له». وقال تعالى: ﴿وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ﴾ [الزمر، ٢٩/٣٩]. ووجه المسلم دينه الحق، فيه جمالُه، وعليه إقبالُه.

وقوله: / [١٦٩و] ﴿وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ الواو للحال، ومعناه: أي يحسن أفعاله مع صحة اعتقاده وإقراره. وقيل: الإحسان أداء ما أمر به، قال تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ﴾ [النحل، ٩٠/١٦]. وقيل: هو الإحسان ببذل المال، قال تعالى: ﴿وَاَحْسِنْ كَمَآ اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ﴾ [القصص، ٧٧/٢٨]. وقيل: هو إحسان المعاملة وبذل المال والنفس، قال تعالى خبرا عن صاحبي السجن: ﴿اِنَّا نَرٰيكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ [يوسف، ٣٦/١٢].[١] وقيل: هو كظم الغيظ والعفو عن الظالم، قال تعالى: ﴿وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِۗ﴾ [آل عمران، ١٣٤/٣]. أضمر ههنا: «وهم محسنون»، ثم قال: ﴿وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَۚ﴾ [آل عمران، ١٣٤/٣].

١ م - وقيل: هو إحسان المعاملة وبذل المال والنفير قال تعالى خبرا عن صاحبي السجن ﴿اِنَّا نَرٰيكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾، صح هامش

Bir görüşe ihsan, Hz. Peygamber aleyhisselâmın Cebrâil'e açıkladığı gibidir: "İhsan sanki Allah'ı görüyormuş gibi O'na kulluk etmendir. Çünkü sen O'nu görmesen de O seni görür."[1]

"Onun mükâfatı Rabbinin katındadır." Yani o âhirette Allah katında, amellerinin sevabına nâil olur. Burada tekil zamir kullanılmasının sebebi, ifadenin başında kullanılan "Kim" ifadesinin tekil olmasıdır. Ardından **"Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir."** ifadesi çoğul olarak kullanılmıştır. Çünkü "Kim" ifadesi cins isimdir ve kasıt çoğuldur, bu yüzden de cümlenin sonundaki zamir, anlama işaret etmiştir. Anlam şöyledir: "Onların sâlih amellerinin ve imanlarının mükâfatı Rableri katındadır ve onlara, karşılarındaki azapla ilgili bir korku yoktur ve dünyada geride bıraktıklarından dolayı da onlar üzülmeyeceklerdir." Bu ifadenin daha başka mânaları da vardır ki bunları daha önce zikretmiştik.

113. Yahudiler, 'Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller.' dediler. Hıristiyanlar da 'Yahudiler bir temel üzerinde değiller.' dediler. Oysa hepsi kitabı okuyorlar. Bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, hükmü Allah verecektir. [el-Bakara 2/113]

"Yahudiler, 'Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller.' dediler. Hıristiyanlar da 'Yahudiler bir temel üzerinde değiller.' dediler." Bu âyet Medine Yahudileri ve Necrânoğulları Hıristiyanları hakkında inmiştir. Bunlar Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanında tartışmaya girmişler, Yahudiler Hıristiyanlara, "Siz bir temel üzere değilsiniz!" demiş ve Hz. Îsâ'nın ve İncil'in hakikatini inkâr etmişler, Hıristiyanlar da Yahudilere "Siz bir temel üzerinde değilsiniz!" deyip Hz. Mûsâ ve Tevrat'ın hakikatini inkâr etmişlerdi. Allah Teâlâ da bu olay üzerine bu âyeti indirdi.

Âyetin öncesi ile münasebeti şöyledir: İlk âyette iki grubun kendilerinden başkaları hakkındaki sözleri zikredilmiş, bu âyette ise iki gruptan her birinin bir diğeri hakkındaki sözleri nakledilmiştir.

"Bir temel üzere" ifadesi "Hak din üzere" anlamına gelir ve "De ki: Ey Ehl-i kitap! Sizler Tevrat ve İncil'i uygulamadıkça herhangi bir şey/temel üzere değilsiniz." [el-Mâide 5/68] âyetindeki kullanıma benzer.

1 Buhârî, "İmân", 36; Müslim, "İmân", 1.

وقيل: الإحسان ما فسره النبي عليه السلام لجبريل صلوات الله عليه: «الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه، فإنك إن لم تكن تراه فإنه يراك».[1]

وقوله: ﴿فَلَهُۥٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهٖ﴾ أي فله ثواب عمله في الآخرة عند الله. وهو موحد[2] لرجوعه إلى كلمة «من». ثم قال: ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ﴾ على الجمع، لأنه اسم جنس والمراد به الجمع، فرجعت الكناية في الآخر إلى المعنى، ومعناه: فلهم[3] ثواب الإيمان والأعمال الصالحة عند ربهم، ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ﴾ فيما يستقبلهم من العذاب،[4] ﴿وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ﴾ على ما خلّفوا من الدنيا. وله معان أخر ذكرناها فيما مر.

١١٣- وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ ۖ وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ ۘ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ ۗ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ ۚ فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ

وقوله: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ ۖ وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ ۘ﴾ نزلت الآية في شأن يهود المدينة ونصارى بني نجران، اختصموا عند النبي عليه السلام، فقالت اليهود للنصارى: ''ما أنتم على شيء'' وجحدوا حقية عيسى والإنجيل، وقالت النصارى لليهود: ''ما أنتم على شيء'' وجحدوا حقية موسى والتوراة، فأنزل الله هذه الآية.

وانتظام هذه الآية بما قبلها أن في الآية الأولى ذكر مقالة الفريقين في حق غيرهم، وذكر في هذه الآية مقالة كل فريق منهما للآخر.

وقوله: ﴿عَلٰى شَيْءٍ ۘ﴾ أي من الدين الحق وهو كقوله: ﴿قُلْ يٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقِيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ﴾ [المائدة، ٦٨/٥].

١ صحيح البخاري، الإيمان، ٣٦؛ صحيح مسلم، الإيمان، ١.
٢ ط - موحد
٣ ط - فلهم، صح هامش
٤ ر - من العذاب

"Oysa hepsi kitabı okuyorlar." Yani bu iki gruptan her biri kendi kitabını okuyor ki kendi kitabına müracaat edecek olsa, orada, inkâr ettiği şeyin mevcut olduğunu görecektir. Yahudiler ellerinde Tevrat bulunduğu ve onda hem Hz. Îsâ'nın hem İncil'in hak olduğuna dair ifadeler yer aldığı hâlde Hz. Îsâ'yı inkâr ettiler. Hıristiyanlar ise ellerinde İncil bulunduğu ve onda hem Hz. Mûsâ'nın hem Tevrat'ın hak olduğuna dair ifadeler yer aldığı hâlde Hz. Mûsâ'yı inkâr ettiler.

Zeccâc şöyle demiştir: Yani iki grubun ikisi de Tevrat'ı okuyorlar. Aralarında bu ihtilâf, kitapları aynı olduğu hâlde çıkmıştır. Bu da onların sapkınlıklarına delâlet etmektedir.[1]

"Bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti." Yani müşrik Araplar da böyle söylemişlerdir. Burada müşrik Arapları "bilmeyenler" olarak nitelemiştir, çünkü onlar (geçmişte) kitap ehli değillerdi ve içlerinde bir peygamber de yoktu. Onlar Hz. Muhammed ve ashabının herhangi bir temel üzere olmadığını söylemişlerdi ki Allah Teâlâ onların sözlerini şöyle aktarır: "İnkâr edenler dediler ki: Eğer bu bir hayır olsa idi onlar bu konuda bizi geçemezlerdi." [el-Ahkāf 46/11] Bu ifade Ehl-i kitaba yönelik bir kınamadır, yani onların Tevrat'ı bilmelerine rağmen cahil müşriklerin konuşmalarına benzer şeyler söyledikleri ifade edilmektedir. Aynı zamanda bu ifade müşriklere yönelik de bir kınamadır.

Bir görüşe göre burada "bilmeyenler"den maksat, Ehl-i kitap içerisinde kitabı okuyamayan kimseler, yani avamdır. Sonra bu ifade onlara yönelik bir yalanlama ve reddiyedir, yani "Onların öncülerinden/atalarından kim Müslüman olmuş ve bunda bir değişiklik yapmamış ise o bir temel üzeredir." denilmek istenmiştir. Bir görüşe göre "bir temel üzere" ifadesi "Cennet iddiasına dair bir temel üzere" anlamına gelir, yani onlar kitabı okumaktadırlar ve iddialarının yalan olduğunu bilmektedirler.

"Bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti." Yani demişlerdi ki: Müslümanlar cennetlik değildir, biz cennete onlardan daha çok layığız. Nitekim Allah Teâlâ "Kıyametin kopacağını sanmam, tekrar Rabbime döndürülecek olsam O'nun katında benim için daha güzel şeyler olacaktır." [Fussilet 41/50] diyen kimsenin sözünü de aktarmaktadır.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 195.

وقوله ﴿وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ﴾ أي كل فريق يتلو في كتابه تصديقَ ما ينكره لو رجع إلى الكتاب، فكفر اليهود بعيسى وعندهم التوراةُ وفيه بيان حقية عيسى والإنجيل، وكفر النصارى بموسى وعندهم الإنجيلُ وفيه بيان حقية موسى والتوراة.

وقال الزجاج: «يعني أن الفريقين يتلوان[1] التوراة، وقد وقع بينهم هذا الاختلاف وكتابهم واحد، فدل هذا على ضلالتهم».[2]

وقوله: ﴿كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ﴾ أي كذلك قال مشركوا العرب، وصفهم بأنهم لا يعلمون؛ لأنهم ليسوا أهل كتاب ولا كان فيهم رسول. قالوا لمحمد وأصحابه أنهم ليسوا على شيء من الدين الحق كما أخبر الله عنهم بقوله: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَآ اِلَيْهِ﴾ [الأحقاف، ١١/٤٦] وهذا تقريع لأهل الكتاب أنهم مع علمهم بالتوراة قالوا كقول أهل الشرك الجاهلين. وهو مذمة للمشركين أيضا بما قالوا.

وقيل: الذين لا يعلمون هم الذين لا يتلون الكتاب منهم[3] / **[١٦٩ظ]** وهم العوام منهم. ثم هذا إكذاب لهم على إطلاق كلامهم وردٌّ عليهم، أي من أسلم من أوائلهم ولم يغير فهو على شيء. وقيل: معنى قوله: ﴿عَلٰى شَيْءٍ﴾ أي[4] من الجنة وهم يتلون الكتاب فيعلمون كذب دعواهم.

وقوله: ﴿كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ﴾ أي قالوا: ليس المسلمون على شيء من الجنة ونحن أولى بها منهم، كما أخبر الله عمن قال: ﴿وَمَآ اَظُنُّ السَّاعَةَ قَآئِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ اِلٰى رَبِّىٓ﴾ [فصلت، ٥٠/٤١].

---

١ ح: يطلبان
٢ معاني القرآن للزجاج، ١٩٥/١.
٣ ط - منهم
٤ ر - أي

"Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, hükmü Allah verecektir." Yani kimin cennete kimin cehenneme gireceğini onlara ayan beyân gösterecek ve hak üzere olan ile bâtıl üzere olan apaçık ortaya çıkacaktır. Bu bütün fırkaların nihaî sonu olan ayırt edici hükümdür. Aralarında delil ile verilecek olan hükmü ise Allah Teâlâ Müslümanların kanıtları olarak ortaya koyduğu delillerle ve bütün insanların Kur'ân'ın bir benzerini getirmekten âciz kalışları ile beyân etmiştir.

114. Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, âhirette de büyük bir azap vardır. [el-Bakara 2/114]

"Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir." Âyetin öncesi ile münasebeti şöyledir: Önceki âyet onların sözlerinin çirkinliğini anlatıyordu, bu âyet ise onların fiillerinin çirkinliğini anlatmaktadır. Bir başka münasebet yönü ise şudur: Onlar Allah'ın kullarının Allah'ın evlerinde Allah'a kulluk etmesine engel oldukları hâlde nasıl olur da kendilerinin cennet ehli olduğunu iddia edebilirler?

Âyetin başındaki *men* (kim) ifadesi soru edatıdır, ancak burada olumsuzlama anlamında kullanılmıştır. Yani anlam, "Bu fiili yapandan daha zalim kimse yoktur." şeklindedir. Zulüm bir şeyi, ait olmadığı yere koymaktır. *Men* (kim) ifadesi cümle başı olarak merfûdur, *azlemu* (daha zalim) ifadesi ise onun haberidir. *Mesâcide* (mescitler) ifadesi, menetme fiilinin mef'ulü olarak mansubdur. *En yüzkere* (anılmasını) ifadesindeki *en* harfi fiil ile birleşince mastar olur ve nasb mahallindedir, çünkü *mesâcide'llahi* (Allah'ın mescitleri) ifadesinin bedelidir. Yani "Allah'ın mescitlerinde Allah'ın adının anılmasını yasaklayandan" anlamındadır ve "mescitlerin yasaklanması" ifadesinin tefsiri kabilindendir. Çünkü Allah'ı anan/zikreden kimseyi mescitten alıkoymak, mescidi o kişiden alıkoymaktır. Ayrıca *en yüzkere* (anılmasını) ifadesinin *li-en yüzkere* (anılması için) şeklinde takdir edilip mansub olması da mümkündür ki bu durumda bu ifade sebep bildiren mef'ul olur. Bir görüşe göre bu durumda, bu ifadenin takdiri *min en yüzkere* (anılmasından) şeklindedir. Yani anlam "Mescitleri, içerisinde Allah'ın isminin anılmasından alıkoymak" şeklinde olur. Allah'ın isminin anılması Allah'ın anılmasıdır. Nitekim âyette "Rabbinin ismini an." [el-İnsân 76/25] denilmiş ve bununla "Rabbini an." denilmek istenmiştir.

وقوله: ﴿فَاللهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ أي يريهم من يدخل الجنة عيانا ويدخل النار عيانا فيظهر المُحقّ من المبطل، وهو الحكم الفصل[1] فيما يصير إليه كل فرقة. فأما الحكم بينهم بالحجة فقد بينه الله تعالى فيما أظهره من حجج المسلمين ومن عجز الخلق عن أن[2] يأتوا بمثل القرآن.

١١٤- وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا ۭ اُولٰۗىِٕكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَآ اِلَّا خَاۗىِٕفِيْنَ ۭ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَّلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ

وقوله: ﴿وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ﴾ وانتظامها بما قبلها أن الآية الأولى في ذكر قبح مقالهم وهذه الآية في ذكر قبح فعالهم. ووجه آخر: كيف يدعون أنهم أهل الجنة ويمنعون عباد الله عن عبادة الله في بيوت الله.

و«من» كلمة استفهام وهي بمعنى النفي ههنا، أي لا أحد أظلم من فاعل هذا الفعل. والظلم وضع الشيء في غير موضعه. و﴿مَنْ﴾ رفعٌ بالابتداء و﴿اَظْلَمُ﴾ خبره، و﴿مَسَاجِدَ﴾ نصب بوقوع فعل المنع عليها. و﴿اَنْ يُذْكَرَ﴾ «أن» مع الفعل مصدر ومحله نصب؛ لأنه بدل عن قوله: ﴿مَسَاجِدَ اللهِ﴾ أي ممن منع أن يذكر في مساجد الله، وهو كتفسير منع المسجد، فإن منع الذاكر عن المسجد منعُ المسجد عن الذاكر. ويجوز نصب ﴿اَنْ يُذْكَرَ﴾ على تقدير: «لأن يذكر» فيكون مفعولا له. وقيل: تقديره: «من أن يذكر» أي منع المساجدَ من أن يُذكر فيها اسمُه. وذكر اسم الله ذكر الله تعالى، قال: ﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ﴾ [الإنسان، ٧٦/٢٥] أي واذكر ربك.

---

١ ط: الفاصل، صح هامش

٢ ر: على أن

"Ve onların yıkılması için çalışandan" *Se'â* fiili mastarının farklılığına göre anlamı farklılaşan bir kelimedir. *Se'â* (çalıştı, kazandı, aştı), *yes'â* (çalışır) ve *sa'yen* (çalışmak) şeklinde kullanılır. Yine *se'â* (cömertlik yaptı, lutfetti), *mes'âten* (cömertlik) anlamında da kullanılır. *el-Mes'âtü* kelimesinin çoğulu *el-mesâ'î* şeklindedir. *Se'â si'âyeten* (zekât memuru olarak zekâtları topladı) şeklinde kullanımı ve *se'â bihi ile's-sultâni si'âyeten* (Onu sultana ihbar etti, karaladı) şeklinde bir kullanımı da vardır. *Se'â el-mükâtibü ve mu'teku'l-ba'zi fî edâi mâ 'aleyhi si'âyeten* (Bedel karşılığında özgürlüğünü kazanma sözleşmesi yapmış kimse ya da kısmî özgürlüğünü kazanmış kimse, bedeli ödemek için çalıştı) şeklindeki kullanımının yanı sıra *sâ'â er-raculü el-emete müsâ'âten* (Adam cariyeyi fuhşa zorlayıp onunla fuhuş yaptı) anlamına da gelir ki hür kadınla yapılan zina için bu tabir kullanılmaz.

"Böyleleri oralara ancak korka korka girebilmelidirler." *Ülâike* (böyleleri, bunlar) zamiri çoğula işarettir, oysa öncesinde **"yasak eden"** ve **"çalışan"** ifadeleri tekil olarak kullanılmıştır. Bunun sebebi ise **"yasak eden"** ve **"çalışan"** ifadelerinin çoğul anlamda olmasıdır. "Oralara girebilmelidirler" ifadesi mescitlere işarettir ki burada "mescitler" çoğul olduğu için "oralara" zamiri müennes olarak kullanılmıştır. *Mâ kâne* (değildir) ifadesi "olmaz" anlamındadır. *Hâifîn* (korka korka) ifadesi de hâl olduğu için mansubdur.

Bununla kimlerin kastedildiği konusunda ihtilâf edilmiştir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Roma imparatoru Tatvas b. İsbinyânûs (Titus Flavius Vespasianus) Roma ordusu ile Beytülmakdis'e saldırdı ve orayı harap etti, mescidin yerini cesetlerle doldurdu. Mescit uzun süre imar edilmemiş bir şekilde harap hâlde kaldı. Onların savaşçılarını öldürdü, kadınlarını esir aldı, Tevrat'ı yaktı. Müslümanlar Hz. Ömer zamanında orayı fethedinceye kadar orası harabe olarak kaldı.

Mukātil şöyle der: "İmparatorun ismi Antiyâhûs b. Yakbis (Anthiokos) idi." Hasan-ı Basrî, Süddî ve Katâde şöyle demişlerdir: Orayı Babil kralı mecûsî Buhtunnasr harap etti. Bu konuda ona Allah düşmanı Rumlar da yardım ettiler ki onları buna Yahudilere olan düşmanlıkları sevk etti. Hz. Ömer İran'ı fethedip mallarını alınca bu mallarla Beytülmakdis'i imar etti. Önce onun yerini, sınırlarını sordu, fakat Yahudi bir kadın dışında kimse yerini bilmiyordu. O da mescit imar edildikten sonra sonsuza dek kendi soyundan birinin orada bulunmasını şart koştu. Hz. Ömer bu şartı kabul etti. Kadın mescidin sınırlarını gösterdi, onlar da kadına verdikleri sözü tuttular.

وقوله: ﴿وَسَعٰى فِى خَرَابِهَاۗ﴾ «سعى» كلمة تختلف معانيها باختلاف مصادرها، يقال: «سعى، يسعى، سعيًا» إذا عمل وإذا كسب وإذا عدى. و«سعى، مسعاةً» إذا جاد وتكرّم. وجمع المَسعاة المساعي. و«سعى، سعايةً» إذا أخذ الصدقات وهو عاملها، وكذا «سعى به إلى السلطان سعايةً»، أي وشى به، وكذا «سعى المُكاتَب ومعتَقُ البعض في أداء ما عليه سعايةً»، و«ساعى الرجل الأمةَ مساعاةً»[1] أي فَجَرَ بها،[2] ولا يقال ذلك في الحرة.

وقوله: ﴿اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَآ اِلَّا خَآئِفِينَۚ﴾ «أولئك» إشارة إلى الجمع والمذكور قبله الواحد وهو: «من منع وسعى»؛ لأن معناه الجمع. و﴿يَدْخُلُوهَآ﴾ كناية عن المساجد وهي مؤنثة؛ لأنها جمع. و﴿مَا كَانَ﴾ أي لا يكون، و﴿خَآئِفِينَۚ﴾ نصبٌ على الحال.

واختلف في المرادين بذلك، قال ابن عباس: إن طَطْوَس **بن اسْبِنْيَانُوس**[3] الروميّ وكان ملك الروم غزا بالروم بيت المقدس وخرَّبه وألقى فيه الجيف، فلم يزل خرابا لم يُعْمَر وقتل مقاتلتهم وسبى ذراريهم وأحرق التوراة فلم يزل خرابا حتى بناه أهل الإسلام في زمان عمر رضي الله عنه.

وقال مقاتل: كان اسم الملك اَنْطِيَاخُوس بن يَكْبِس الروميّ. وقال الحسن والسدي وقتادة رحمهم الله:خربه بخت نصر البابليّ المجوسي وأعانه على ذلك أعداء الله الروم، حملهم على ذلك بُغْضُ اليهود. ولما استولى[4] عمر على ولاية كسرى وغنم أموالها عَمَرَ بها بيت المقدس وسأل عن حدوده فلم يعرفه أحد غير يهودية فشارطت عمر أن يكون واحد من ذريتها فيه[5] بعد العمارة أبدا[6] فأجابها عمر إلى ذلك فبيَّنت وعَمَرُوه ووَفَوْا لها بالشرط.

---

١ ط ر – مساعاةً
٢ ط ر ــ مساعاةً
٣ ح: طَطْوَس، صح هامش
٤ ر + على ذلك
٥ ر + أبدا
٦ ر – أبدا

Âyette kastedilen tek bir mescit olduğu hâlde "mescitler" şeklinde çoğul ifade kullanılmasının iki izahı vardır. İlki: Bu mescitteki her yer secde yeridir. Bu kullanım "Meclislerde yer açın." [el-Mücâdele 58/11] âyetindeki kullanıma benzer.

İkincisi ise mescide teşrif ve tâzim maksadıyla çoğul kullanılmış olmasıdır ki bunun benzeri Hz. Muhammed aleyhisselâm hakkında "Ey Resuller!" [el-Mü'minûn 23/51] âyetinde ve Cebrâil hakkında "Derken melekler ona seslendi." [Âl-i İmrân 3/39] âyetinde çoğul ifadenin kullanılmış olmasıdır.

"Böyleleri oralara ancak korka korka girebilmelidirler." Çünkü onlardan hiçbiri Beytülmakdis'i ziyaret etmedikçe ruhban sınıfına girmez ve liderliği hak edemezdi. Ancak oraya girmeleri de görünüşte mümkün değildi, çünkü Yahudiler onu öldürürlerdi. Bu yüzden de kılık değiştirip gizlenir ve tanınıp da öldürülme korkusu taşıyarak oraya girerdi.

"Bunlar için dünyada rezillik vardır." Bir görüşe göre bu, eğer ilgili kişi zimmî ise alçalarak cizye vermesi, savaş hâlindeki düşman ise öldürülmesidir. Bu Zeccâc ve Katâde'nin görüşüdür. Bir görüşe göre bu ifade ile kastedilen şey, Hıristiyanlar bir zamanlar Beytülmakdis'e hakim iken sonrasında oradan ellerinin çektirilmesidir. Denildiğine göre Allah'ın kendileri hakkında tehdidi nedeniyle, bir Romalının öldürülmediği ya da esir edilmediği tek bir gün geçmemiştir.

Süddî şöyle demiştir: Onların rezilliği mehdînin çıkması ve onları öldürmesi, İstanbul'u fethetmesidir.

Mukātil şöyle demiştir: Bu onların üç önemli şehrinin fethedilmesidir: İstanbul, Amûriyye (Amorium) ve Roma.

"Âhirette de büyük bir azap vardır." Büyük ateş ki onun azabı her türlü azaptan daha şiddetlidir, çünkü sonsuzdur.

Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Onlar Hudeybiye senesinde Hz. Peygamber aleyhisselâmın Mekke'ye girmesine engel olan müşrik Araplardır. Yıkılmasına çalışmaktan maksat gerçek anlamda orayı yıkmaya çalışmak değil, içerisinde namaz kılmayı engellemektir. Çünkü mescitlerin imarı oraların inşası şeklinde değil, içerisinde ibadet etmek suretiyle olur. Hak Teâlâ "Beytülma'mûr'a yemin olsun." [et-Tûr 52/4] buyurur ki burada maksat, inşaat ile imar değil, ibadet ile imardır.

ثم ذكر المساجد جمعا وإن أريد بها الواحد لوجهين: أحدها: أن كل موضع منه مسجد أي موضع سجود وهو كقوله: ﴿تَفَسَّحُوا فِى الْمَجَالِسِ﴾ [المجادلة، ٥٨/١١].

والثاني: أنه تشريف له وتعظيم كما قال: ﴿يَآ اَيُّهَا الرُّسُلُ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٥١] في حق محمد صلى الله عليه وسلم، وقال: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلٰٓئِكَةُ﴾ [آل عمران، ٣/٣٩] في حق جبريل عليه السلام.

وقوله: ﴿مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَآ اِلَّا خَآئِفِينَ﴾ وذلك أن الواحد منهم لا تسلم له الرياسة ولا يجعل من الرهبان ما لم يزر بيت المقدس ولا يمكنه ذلك ظاهرا؛ لأن اليهود يقتلونه، فيَتَنَكَّر ويدخل خائفا على نفسه أن يعرف فيُتلف.

وقوله: ﴿لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ﴾ قيل: هو القتل إن كان حربيا وأخذ الجزية عن صغار إن كان ذميا، قاله الزجاج وقتادة رحمهما الله. وقيل: هو قطع أيدي النصارى عن بيت المقدس بعد أن كانوا ممكنين منه. ويقال: ما من يوم إلا ويؤسر فيه من الروم أو يقتل لوعيد الله فيهم.

وقال السدي رحمه الله: خزيهم عند خروج المهدي وقتله إياهم وفتح القسطنطنية.

وقال مقاتل: هو فتح مدائنهم الثلاث: قسطنطنية وعَمُّورِيَّة ورومية.

وقوله: ﴿وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ النار الكبرى، والعذاب بها أشد من كل عذاب، لأنه لا ينقطع.

وقال عبد الرحمن بن زيد بن أسلم: هم مشركو العرب حين صدوا رسول الله عن دخول مكة عام الحديبية، والمراد بالسعي في خرابه هو المنع عن الصلاة فيه دون تخريبه حقيقة، فإن عمارة المسجد يكون بالعبادة فيه لا بالبناء، قال تعالى: ﴿وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ﴾ [الطور، ٥٢/٤] أي بالعبادة لا بالبناء،[1]

١ ر – قال تعالى: ﴿وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ﴾ أي بالعبادة لا بالبناء

Ayrıca insanların mescitte ibadetine engel olmak ve onları mescitten uzaklaştırmak insanların mescidi sürekli kontrol etmelerine engel olur. Bu da [zamanla] mescidin binasının harap olmasına sebep olur. "Böyleleri oralara ancak korka korka girebilmelidirler." ifadesi Mekke'nin fethinden sonrasını kastetmektedir. Nitekim Hak Teâlâ "Artık bu yıldan sonra onlar Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar." [et-Tevbe 9/28] buyurmuştur. Onların dünyada rezil olmaları Mekke'nin fethidir, büyük azap ise müşrik olarak ölenler için âhirette söz konusu olacaktır. Nitekim onlar İslâm'ın ilk dönemlerinde müminlerin Kâbe'de namaz kılmalarına da engel oluyorlardı. Hak Teâlâ "Gördün mü namaz kıldığı zaman kulu bundan engelleyeni?" [el-Alak 96/9-10] buyurmuştur ki burada kastedilen Ebû Cehil'dir. Kendisi Hz. Peygamber aleyhisselâmın Mescid-i Harâm'da namaz kılmasını yasaklamış idi. Kıssası mâlûmdur. Bazı namazlarda sesin yükseltilmemesinin emredilmesi bundan dolayı idi. Müslümanlar Hz. Ömer İslâm'a girdiğini ilan edip açıktan namaz kılmaya başlayıncaya kadar gizlice ibadet ediyorlardı.

"Mescitler" kelimesi burada -daha önce Beytülmakdis bahsinde zikredildiği üzere- çoğul olarak kullanılmıştır. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Bunlar Müslümanlara karşı din konusunda savaşan bütün kâfirlerdir ki buna onların namaz ve sair ibadetlerden alıkoymaları dâhildir. "Mescitler" ifadesi ile bütün yeryüzü kastedilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Yeryüzü bana temiz ve mescit kılındı."[1] buyurmuştur. Mescitlerin harabına çalışmak ise Müslümanların beldelerini tahrip etmektir. Onların rezillikleri, İslâm beldelerine eman almadan girememeleri, emansız girdikleri takdirde öldürülmeleridir.[2]

Kuşeyrî şöyle der: Âbidlerin ibadet yurtları olan nefislerini şehvetlerle, ârîflerin mârifet yurtları olan kalplerini dünyevi alâkalar ve temennilerle, vecd sahiplerinin muhabbet yurtları olan ruhlarını miskinlik ve haz peşinde koşmakla, muvahhitlerin müşâhede yurtları olan sırlarını yakındaki şeylere iltifat etmekle tahrip eden kimseden daha zalim kim vardır.[3]

1 Buhârî, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Mesâcid", 1-4.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 214-215.

3 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 63.

ولأن منعهم عن العبادة فيه وتفريقهم يمنعهم عن تفقده فيخرب أبنيته. ومعنى قوله: ﴿مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَآ اِلَّا خَآئِفِينَۚ﴾ أي بعد فتح مكة، قال الله تعالى: ﴿فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَاۚ﴾ [التوبة، ٢٨/٩]، وخزيهم في الدنيا فتح مكة، والعذاب العظيم في الآخرة لمن مات على الشرك، وكانوا[١] يمنعون في الابتداء عن الصلاة فيه[٢] أيضا، قال تعالى: ﴿اَرَاَيْتَ الَّذِى يَنْهٰىۙ عَبْدًا اِذَا صَلّٰىؕ﴾ [العلق، ٩/٩٦-١٠] وهو أبو جهل نهى محمدا عليه السلام عن الصلاة في المسجد الحرام، وقصته معروفة. والأمر بالمخافتة في بعض الصلوات كان لذلك، وكانوا يعبدون سرا حتى أعلنه عمر ﷺ.

والمساجد ذكرت جمعا في هذا لما مر في بيت المقدس. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هم جميع الكفار يقاتلون المسلمين لأجل[٣] / [**١٧٠ظ**] الدين، وفيه منعهم عن الصلاة وسائر العبادات. والمساجد أريد بها جميع الأرض، قال النبي عليه السلام: «جعلت لي الأرض مسجدا وطهورا»،[٤] والسعي في خرابها هو تخريب بلاد المسلمين، وخزيهم أنه لا يمكنهم دخول دار الإسلام إلا بأمان، وإذا دخلوا بغير أمان قُتلوا.[٥]

وقال الإمام القشيري رحمه الله: «ومن أظلم ممن خرّب بالشهوات أوطان العبادة وهي نفوس العابدين، وخرّب بالمُنَى والعلاقات أوطان المعرفة وهي قلوب العارفين، وخرّب بالحظوظ والمساكنات أوطان المحبة وهي أرواح الواجدين، وخرّب بالالتفات إلى القربات أوطان المشاهدات وهي أسرار الموحدين».[٦]

١ ر: فكانوا
٢ ر: فيها
٣ ما بين النجمتين ساقط من الأصل، فأتممناها من النسخ الأخرى.
٤ صحيح البخاري، التيمم، ١؛ صحيح مسلم، المساجد، ١-٤.
٥ انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٢١٤/١-٢١٥.
٦ لطائف الإشارات للقشيري، ٦٣/١.

115. Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah'ın nimeti geniştir, O bilendir. [el-Bakara 2/115]

"Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır." Bu âyetin öncesi ile münasebeti şöyledir: Âyetin anlamı "Mescitleri yıkmaya çalışan kimselerin tahribi sizi, nerde olursanız olun o mescide (Mescid-i Harâm'a) doğru namaz kılmaktan alıkoymasın, çünkü doğudaki ve batıdaki her şey Allah'ındır, her nereye yönelirseniz yönelin Allah'ın rızâsı oradadır.

Eynemâ (nereye) kelimesi şart edatıdır, cezm edicidir, burada cezm alâmeti ise *nûn* harfinin düşmesidir.

"Dönerseniz" yani yüzünüzü çevirirseniz. *et-Tevliye* geçişli fiildir, burada "yüzlerinizi" ifadesi gizlidir.

"Oradadır" *Semme* kelimesi "orada" anlamına gelir.

"Allah'ın yüzü (zâtı)" ifadesi Allah'ın kıblesi anlamındadır. Çünkü vech, viche ve cihet kelimeleri aynı anlama gelir. Kıblenin bununla isimlendirilmesinin sebebi, oraya yönelmenin (teveccüh) emredilmiş olmasıdır. Bir görüşe göre bu ifade "Allah'ın rızâsı" anlamına gelir. Nitekim "Şu işi Allah'ın veçhi için yaptı.", "Kölesini Allah'ın veçhi için serbest bıraktı." gibi ifadelerde "Allah'ın veçhi" tamlaması "Allah rızâsı" anlamında kullanılır.

İmam Mâtürîdî bu iki görüşü zikrettikten sonra şöyle der: Bir görüşe göre bunun mânası "Allah oradadır." şeklindedir. Vech (yüz) kelimesi ile zat kastedilir. Nitekim Allah Teâlâ "Rabbinin veçhi bâki kalacaktır." [er-Rahmân 55/27] buyurmuştur ki kastı, "Rabbin bâki kalacaktır." mânasıdır. Bu âyette de mâna, "Allah onlardan gāib (uzak) değildir." şeklindedir.[1]

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında birkaç görüş vardır. Katâde şöyle demiştir: Bu âyet ile Müslümanlara namazda istedikleri cihete yönelme izni verilmiş, ancak bu, "Yüzünü Mescid-i Harâm'ın tarafına çevir." [el-Bakara 2/149] âyeti ile neshedilmiştir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yahudiler kıblenin Kâbe yönüne çevrilmesini yadırgadıkları zaman bu âyet onlara reddiye olarak indi.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 216.

١١٥- وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

وقوله: ﴿وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ﴾ وانتظامها بما قبلها أن معناه: لا يمنعكم تخريب من خرب المساجد أن تصلّوا له حيث كنتم، فله المشارق والمغارب، وأينما توجهتم ففيه رضا الله.

و"أينما" كلمة شرط وهي جازمة، وعلامة الجزم هنا سقوط النون.

و﴿تُوَلُّوا﴾ أي توجهوا وجوهكم، والتولية متعدية، و[1]«وجوهكم» مضمرة.

وقوله: ﴿فَثَمَّ﴾ أي هناك.

وقوله: ﴿وَجْهُ اللّٰهِ﴾ أي قبلة الله، فإن الوجه والوجهة والجهة بمعنى. والقبلة تسمى بذلك لورود الأمر بالتوجه إليها. وقيل: أي رضا الله، يقال: «فعل ذلك لوجه الله»، و«أعتق عبده لوجه الله»، أي لرضا الله.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله مع ذكر هذين القولين: «قيل: معناه فثم الله، والوجه يذكر ويراد به الذات، قال تعالى: ﴿وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن، ٥٥/٢٧] أي ربك، ومعناه: ليس هو عنهم بغائب».[2]

وفي نزول الآية أقاويل: قال قتادة: كان للمسلمين التوجه في الصلاة[3] إلى حيث شاؤوا بهذه الآية ثم نسخ بقوله: ﴿فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ الآية، [البقرة، ٢/١٤٩].

وقال ابن عباس: نزلت ردا على اليهود لمّا استنكروا تحويل القبلة إلى الكعبة.

---

١ ط + قوله

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٢١٦.

٣ ح: للصلاة

Kelbî ve Mukātil b. Süleyman şöyle demişlerdir:

> Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashabından bazı kimseler kıblenin Kâbe yönüne çevrilmesinden önce bir yolculuk esnasında sisli bir havaya maruz kaldılar. Namaz vakti geldiğinde kıble olan Beytülmakdis yönünü bulmaya çalıştılar. Kimi doğuya yönelip namaz kıldı kimi ise batıya yönelip namaz kıldı. Güneş doğduğu zaman kıbleden başka yönlere dönüp namaz kılmış olduklarını anladılar. Medine'ye vardıklarında durumu Hz. Peygamber aleyhisselâma bildirdiler, Allah da bu âyeti indirdi.[1]

Abdullah b. Âmir b. Rebîa babasından şöyle nakleder: Bir keresinde Hz. Peygamber aleyhisselâm ile birlikte, karanlık bir gece vakti yolculuk yapıyorduk ve kıblenin nereye doğru olduğunu bilememiştik. Bu yüzden aramızdan herkes kendi tespit ettiği yöne doğru namaz kıldı. Sabah olduğu zaman bu durumu Hz. Peygamber aleyhisselâma bildirdik, bunun üzerine bu âyet indirildi. Bu rivayetin bazı aktarımlarında şu ifadeler yer alır: "Her birimiz kendi payına bir yön tutturdu, herkes önüne taşlar koyarak kendi mescidini oluşturdu, sabah olduğu zaman kıbleden başka yönlere namaz kılmış olduğumuzu farkettik."

Bir görüşe göre bu, binek üzerinde kılınan nafile namaz için geçerlidir. Abdullah b. Ömer şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Mekke'den Medine'ye gelirken bineğinin üzerinde nafile namazını, binek hangi tarafa yönelirse o yöne doğru kılardı. İşte "Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır." âyeti bu hususta indirildi.

Hasan-ı Basrî, Mücâhid ve Dahhâk şöyle demişlerdir: "Rabbiniz dedi ki: Bana dua edin, size icâbet edeyim." [el-Mümin 40/60] âyeti indirildiği zaman dediler ki: "Ona hangi yöne doğru dua edelim?" Bunun üzerine bu âyet indi. Sonra da "Ona nasıl dua edelim?" dediler, bunun üzerine de "Kullarım sana Beni soracak olurlarsa bilsinler ki Ben yakınım." [el-Bakara 2/186] âyeti indi.

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1: 133.

وقال الكلبي ومقاتل بن سليمان:

إن أناسا[1] من أصحاب النبي عليه السلام كانوا في سفر قبل تحويل القبلة إلى الكعبة فأصابهم الضَّبَاب وحضرت الصلاة فتحروا القبلة إلى بيت المقدس، فمنهم من صلى قبل المشرق، ومنهم من صلى قبل المغرب، فلما طلعت الشمس عرفوا أنهم قد صلوا لغير القبلة، فلما قدموا المدينة أخبروا النبي عليه السلام بذلك، فأنزل الله هذه الآية.[2]

وروى عبد الله بن عامر بن ربيعة عن أبيه قال: كنا مع النبي عليه السلام في ليلة مظلمة في سفر فلم ندر أين القبلة وصلى كل رجل منا على حياله، ثم أصبحنا فذكرنا ذلك النبي[3] عليه السلام فنزلت هذه الآية. وفي بعض الروايات: فخَطَّ كل واحد منا خَطًّا. وفي بعضها: فجعل كل رجل منا مسجدا أحجارا بين يديه، فلما أصبحنا إذا نحن على غير القبلة.

وقيل: هذا في الصلاة النافلة على الراحلة. قال ابن عمر: كان النبي عليه السلام يصلي على راحلته تطوعا أينما توجهت به / [١٧١و] وهو[4] جاءٍ من مكة إلى المدينة، وفي هذا أنزلت هذه الآية: ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ﴾.

وقال الحسن ومجاهد والضحاك: لما نزلت: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [المؤمن، ٦٠/٤٠] قالوا: «أين ندعوه؟» فنزلت هذه الآية، فقالوا: «كيف ندعوه؟» فنزلت: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ﴾ [البقرة، ١٨٦/٢].

---

١ ط: ناسا
٢ تفسير مقاتل بن سليمان، ١٣٣/١.
٣ ح ر: للنبي
٤ ر: وهي

"Şüphesiz Allah'ın nimeti geniştir, O bilendir." Buradaki *el-vâsi'* (geniş) ifadesi nimetleri isteyenlerin hepsini kuşatacak kadar cömert olan demektir. *el-Vâsi'* zengin, *es-si'a* zenginlik anlamına gelir. Yani anlam şöyledir: O kulların kulluğuna muhtaç değildir, onları ibadeti tek bir yöne yapmayı gözetmeleri konusunda hesaba çekmez, cömerttir. O'nun rızâsını murat ettikleri sürece onların amellerini kabul eder, ihsanı ile işleri kullarına kolaylaştırır, onların âcizliklerini ve zayıflıklarını bilir.

Bir görüşe göre anlam, "Onların maksatlarını ve niyetlerini bilir." şeklindedir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere bu âyetin kıblenin Kâbe yönüne çevrilmesini yadırgayan Yahudilere reddiye mahiyetinde olduğunu söyleyen Abdullah b. Abbas'ın görüşüne göre *el-vâsi'* zengin anlamına gelir ve âyetteki bu ifade "Allah sizin kulluğunuza ihtiyaç duyduğu ya da mülkünü artırmak istediği için kıblenizi Kâbe'ye doğru çevirmedi. Aksine O sizin maslahatınızı bilir ve sizin için en uygun olan ibadeti sizden ister, bunun için böyle yaptı." anlamına gelir. Buna göre "Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır." ifadesi şu anlama gelir: Mekke'ye yöneldiğiniz zaman işte Allah'ın kıblesi orasıdır, yani oraya yönelin, başka yöne yönelmeyin. Her nerede olursanız olun, o yönü bulmanız mümkündür.

Bir görüşe göre bu âyet, Müslüman olan ve Medine'ye doğru yola çıkan, fakat yolda ölen Necâşî hakkında inmiştir. Cebrâil Hz. Peygamber aleyhisselâma bu durumu haber vermiş, o da ashabı ile birlikte Necâşî'nin cenaze namazını kılmıştır. Bazı kimseler, "Necâşî hiç bizim kıblemize yönelip namaz kılmadığı hâlde biz nasıl onun cenaze namazını kılarız?" demişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir.

116. 'Allah çocuk edindi.' dediler. Hâşâ! O, bundan münezzehtir. Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir. [el-Bakara 2/116]

"Allah çocuk edindi, dediler." Yani Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur." dediler, Hıristiyanlar "Mesih Allah'ın oğludur." dediler, Arap müşriklerinden Melîhoğulları ise "Melekler Allah'ın kızlarıdır." dediler.

"Hâşâ! O, bundan münezzehtir." Buradaki *sübhânehu* ifadesi Allah Teâlâ'nın bunlardan kendi zâtını tenzih etmesi anlamına gelir. Tesbih, tenzih demektir. Bir görüşe göre bu ifade, mastar lafzı ile söylenmiş bir emirdir, yani "O'nu bundan tenzih edin!" anlamındadır.

وقوله: ﴿إِنَّ اللهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ الواسع الجواد الذي تسع عطاياه السائلين، والواسع الغني، والسعة الغنا، أي هو غني عن عبادة العباد، فلا يؤاخذهم بمراعاتها على وجه واحدٍ، جوادٌ يتقبل منهم عملهم إذا أرادوا رضاه، موسعٌ الأمور على عباده بفضله، عليم بعجزهم وضعفهم.

وقيل:[1] بما قصدوا ونووا. وقيل: -وهو قول[2] ابن عباس الذي ذكرنا أنه رد على اليهود في إنكارهم نقل القبلة إلى الكعبة-: إن الله واسع أي غني لم ينقلكم إلى الكعبة حاجة إلى عبادتكم ولا ازديادا في ملكه، بل[3] لأنه عليم بمصالحكم فيتعبدكم بما هو أصلح لكم. وعلى هذا القول يكون معنى قوله: ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ﴾ أي من حيث توجتهم إلى مكة فهناك قبلة الله، أي توجهوا إليها دون غيرها؛ فإنه ممكن لكم حيث كنتم بالاستدلال.[4]

وقيل: نزلت في النجاشي حيث أسلم وتوجه إلى المدينة فمات في الطريق، فأخبر جبريل رسول الله به فصلى على النجاشي مع أصحابه، فقالوا: «كيف نصلي عليه، وإنه لم يُصَلِّ إلى قبلتنا؟»، فنزلت هذه الآية.

١١٦- وَقَالُوا اتَّخَذَ اللهُ وَلَداً سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ

وقوله: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللهُ وَلَدًا﴾ أي قالت اليهود: "عزير بن الله"، وقالت النصارى: "المسيح بن الله" وقال بنو مليح من مشركي العرب: "الملائكة بنات الله".

وقوله: ﴿سُبْحَانَهُ﴾ نزه نفسه عن ذلك، والتسبيح التنزيه. وقيل: هو على الأمر بلفظة المصدر، أي نزهوه عن ذلك.

---

١ ر + عليم
٢ ر: على قول
٣ ح - بل
٤ ر + بالنجم

"Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur." Yani bütün bunlar O'nun mülküdür, O hepsinin Rabbidir. Bu durumda her biri Rabbin kulu ve yaratılmış varlık iken Üzeyir, Îsâ ya da melekler nasıl onun evlâdı olabilirler? Evlât ancak kendisini doğuranın cinsinden olabilir, yapılmış bir şey ise onu yapanın (sâni') cinsinden olmaz. İmam Mâtürîdî şöyle der:

> Evlât edinmek şu dört sebepten birinden dolayı olur: Ya kişiye şehvet baskın gelir ve o şehveti gidermek için evlât edinir, ya yalnızlık baskın gelir ve kendisi ile yalnızlığı giderecek birine ihtiyaç duyduğu için evlât edinir, ya galip gelmesi gereken bir düşman vardır ve destekçi olsun diye evlât edinir ya da zamanın getireceklerinden ve ölümden korktuğu için kendisinin yerine geçecek bir vâris edinmek üzere evlât sahibi olur. Allah Teâlâ bütün bu sebeplerden münezzehtir. Dost (halîl) ve sevgili (habîb) edinmek ise Allah için câizdir, çünkü muhabbet, sevenin kendi özünden başkası üzerinde gerçekleşir, oysa evlât ancak bir varlığın kendi cevherinden ve cinsinden olur. Bunu insanın insan dışındaki şeyleri sevmesi ile kıyaslayabilirsin. Ayrıca dostluk edinilmiş/kazanılmış birtakım nedenlerle gerçekleşir, bunlarla kuvvetlenir, böylece dostluk belli sebeplerin sonucu olur. Evlâtlık ise kazanılmış fiillerden neşet etmez, aksine doğumdan başlar, oysa Allah Teâlâ "Onun bir eşi olmadığı hâlde nasıl evlâdı olabilir ki?" [el-En'âm 6/101] buyurarak kendisi ile evlâdın var olacağı ilişkiyi zâtından nefyetmiştir. Ayrıca dostluğun hem gerçek anlamda hem de sadece isim olarak Allah hakkında kullanılması câizdir. Gerçek anlamda kullanılması Allah'ın rızâsı, tercih etmesi ve seçmesi/tahsis etmesidir ki bu câizdir. İsimlendirme olarak kullanılması ise zaten naslarda yer alır, örneğin Allah Teâlâ "Allah İbrâhim'i dost edindi." [en-Nisâ 4/125] buyurur. Evlât edinmek ise hakiki mânada câiz değildir, çünkü cinsiyet ve kısmîlik [evlât olan varlığın Allah ile aynı cins ve ondan bir parça olduğu] anlamına gelir ki bu hem çelişiktir, hem menfidir hem de şeriatta (naslarda) Allah'a böyle bir şey isnat edilmemiştir, dolayısıyla bunu savunmak geçersizdir.[1]

1 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 218-219.

وقوله: ﴿بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ أي فكل ذلك مملوك له مربوب، فكيف يكون عزير أو عيسى أو الملائكة ولدا له وكل منهم عبد له مربوب مخلوق؟ والولد لا يكون إلامن جنس الوالد، ولا يكون الصنع من جنس الصانع. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

اتخاذ الولد لا يكون إلا لأحد وجوه أربعة: إما لشهوات تغلبه فيقضيها به، وإما لوحشة تأخذه فيحتاج إلى من يستأنس به، أو لدفع عدو يقهره فيحتاج إلى من يستنصره ويستغيث به، أو خوف حدثان الدهر والموت ليرث ملكه ويقوم مقامه، والله تعالى متعال عن هذه العلل كلها. وأما اتخاذ الخليل والحبيب فإنه جائز من الله، لأن المحبة تقع على غير جوهر المحب، وأما الولد فلا يكون إلا من جنسه وجوهره، واعتبره بمحبة الإنسان أشياء سوى البشر، ولأن الخلة تقع لأفعال تكتسب، فيعلو بها أمره فيستوجب بها الخلة بمعنى الجزاء. فأما البنوة فلا تكون لأفعال تكتسب، بل بُدُوُّها من مولده، وقد نفى الله تعالى عن نفسه ما به يكون الولد بقوله: / [١٧١ظ] ﴿أَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ﴾ [الأنعام، ١٠١/٦] ولأن الخلة يجوز القول بها تحقيقا وتسمية، أما التحقيق فلأنها إيثار ورضا واختصاص من الله تعالى، وهو جائز، والتسمية ورد بها الشرع، قال الله تعالى: ﴿وَاتَّخَذَ اللّٰهُ إِبْرٰهِيمَ خَلِيلًا﴾ [النساء، ١٢٥/٤] فأما البنوة فلا يجوز تحقيقا، لأنها تدل على الجنسية والبعضية وهي نقيضة منفية ولم يَرِد بإطلاقها الشرع، فبطل القول بها.[١]

١ قال الإمام الماتريدي في تفسير هذه الآية: «وقوله: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ﴾ فيه تنزيه، نزه به نفسه عما قالوا فيه بما لا يليق، ورد عليهم. ومعناه -والله أعلم-: أنَّ اتخاذ الولد والتبني -في الشاهد- إنما يكون لأحد وجوه ثلاثة تحوجه إلى ذلك: إما لشهوات تغلبه فيقضيها به، وإما لوحشة تأخذه فيحتاج إلى من يستأنس به، أو لدفع عدو يقهره فيحتاج إلى من يستنصر به ويستغيث، فإذا كان الله عزّ وجلّ يتعالى عن أن تمسه حاجة أو تأخذه وحشة أو يقهره عدو فلأي شيء يتخذ ولدًا؟. وقوله: ﴿بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ رد على ما قالوا: بأن من ملك السماوات وما فيها وملك الأرض وما فيها لا تمسه حاجة ولا يقهره عدو؛ إذ كل ذلك ملكٌ له، يجري فيهم تقديره، ويمضي عليهم أمره وتدبيره، وإنما يرغب إلى مثله إذا اعترض له شيء مما ذكرنا، تعالى الله عما يقول الظالمون علوا كبيرًا. فإن عورض بالخلة، قيل: إن الخلة تقع على غير جوهرِ مَنْ منه الخلة، والولدُ لا يكون إلا من جوهره، وإلى هذا يذهب الحسن. والثاني: أن الخلة تقع لأفعال تكتسب، وتسبق منه، فيعلو أمره، وترتفع مرتبته؛ فيستوجب بذلك الخلة بمعنى الجزاء، وأما الولد فإنه لا يقع عن أفعال تكتسب، بل بدو ما به استحقاقه يكون من مولده. وقد نفى عن نفسه ما به يكون بقوله: ﴿أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ﴾ [الأنعام، ١٠١/٦]. والثالث: ما قاله الراوندي: أنه لا بد من أن يدعى إلى التسمي أو إلى التحقيق؛ إذ في الخلة تحقيق ما به يسمى. ثم لم يحتمل في هذا تحقيق ما به يسمى، والاسم لم يرد به الإذن، وبالله التوفيق.» انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٢١٨/١-٢١٩.

"Hepsi O'na boyun eğmiştir." Bir görüşe göre bu ifade, "Üzeyir, Îsâ ve meleklerin tamamı Allah'a itaatkârdırlar, ona kulluk etmeyi kabul ederler." anlamına gelir. Kunut itaat demektir. Bu ifade yerde ve gökte olan herkesin O'na itaat ettiği şeklinde yorumlanırsa, o zaman Müslüman Allah'a gönülden itaat eden, kâfir ise gönülsüz olarak itaat eden kimsedir. Nitekim Allah Teâlâ "Gökte ve yerde olanlar O'na gönüllü ve(ya) gönülsüz teslim olmuşlardır." [Âl-i İmrân 3/83] buyurur. Yine Müslüman Allah'a kendi seçimi, tercihi ile itaat eder, kâfir ise zorunlu olarak itaat eder. Hak Teâlâ şöyle buyurur: "Gemiye bindikleri zaman dini sadece Allah'a halis kılarak O'na dua ederler." [el-Ankebût 29/65]

Bir görüşe göre kunut dua anlamına gelir. Vitir namazındaki duaya kunut denilmesi bundandır. Yukarıda zikredilen âyetlerde ifade edildiği gibi mümin her zaman Allah'a dua eder, kâfir ise darda kaldığı zaman dua eder. Kunut aynı zamanda kıyam/ayakta durmak demektir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Namazın en faziletlisi, kunutu (kıyamı) uzun olandır."[1] buyurmuştur. Bütün varlıklar Allah'ın kendilerini yarattığı hâl üzere kâimdirler ve öyle kalmaya devam ederler, hiçbir varlık kendisini değiştirmeye, dönüştürmeye kādir değildir.

Süddî şöyle demiştir: Yani kıyamet günü "Hepsi O'na boyun eğmiştir." Bir görüşe göre burada bütün zikredilmiş, parça kastedilmiştir ki bunun benzeri "Sonra her dağın başına koy." [el-Bakara 2/260] ve "Bana her şeyden verildi." [en-Neml 27/23] âyetlerinde vardır. İmam Mâtürîdî bu görüşlerin çoğunu zikrettikten sonra şöyle der: Bu ifade yaratılış (hilkat) itibariyle Allah'ı tenzih etme anlamına da gelebilir, çünkü her varlığın yaratılışı, Rabbini söyledikleri şeylerden tenzih etme fıtratı üzeredir. Ya da "Hepsi O'na boyun eğmiştir." ifadesinin, "umumi olarak hepsi boyun eğmiştir." anlamında olduğu söylenebilir ki buna benzer bir ifade "Eğer onlara kendilerini kimin yarattığını soracak olsan kesinlikle diyeceklerdir ki: Allah." [ez-Zuhruf 43/87] âyetinde de mevcuttur.[2]

117. O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Bir şeyi dilediğinde ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir. [el-Bakara 2/117]

"O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır (el-bedî')." İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

1 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 164.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 219.

وقوله: ﴿كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ﴾ قيل: عزير وعيسى والملائكة كلهم مطيعون له مقرون له بالعبودية. والقنوت الطاعة، وإن صرف إلى كل من في السموات والأرض فالمسلم مطيع له طوعا والكافر كرها، قال تعالى: ﴿وَلَهُۥٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا﴾ [آل عمران، ٨٣/٣] ولأن المسلم مطيع له اختيارا والكافر اضطرارا، قال تعالى: ﴿فَاِذَا رَكِبُوا فِى الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَۚ﴾ [العنكبوت، ٦٥/٢٩].

وقيل: القنوت الدعاء، ومنه قنوت الوتر، والمؤمن يدعو الله تعالى أبدا، والكافر عند الضرورة، كما تَلَوْنَا من الآية. والقنوت أيضا القيام، قال عليه السلام: «أفضل الصلاة طول القنوت»،[1] والكل قائمون دائمون على ما خلقهم، لا يملك أحد أن يبدل نفسه ويغيرها.

وقال السدي: ﴿كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ﴾ يوم القيامة. وقيل: ذكر الكل وأريد به البعض، كما في قوله: ﴿ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ﴾ [البقرة، ٢٦٠/٢] وقوله: ﴿وَاُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ﴾ [النمل، ٢٣/٢٧]، قال الإمام أبو منصور رحمه الله بعد ذكره أكثر هذه الأقاويل: «ويحتمل تنزيه الخلقة لأن خلقة كل أحد تنزه ربه عن جميع ما يقولون فيه، أو يقال: ﴿كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ﴾ في الجملة كما قال: ﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ﴾ [الزخرف، ٨٧/٤٣]».[2]

١١٧- بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۖ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

وقوله تعالى: ﴿بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۖ﴾ قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

١ صحيح مسلم، صلاة المسافرين، ١٦٤.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢١٩/١.

> el-Bedî‘, el-mübtedi‘ ve el-mübdi‘ aynı anlama gelir. Bu ise daha önce hiç kimsenin yapmamış olduğu şeyi yapan anlamındadır. Bu nedenle hevâsına uyan kimse, daha önce kimsenin savunmadığı bir görüşü savunmuş olduğu için mübtedi‘ (bid‘atçi) diye isimlendirilir. Bu ifade “Allah evlât edindi.” [el-Bakara 2/116] diyenlere reddiyedir. Yani anlam şöyledir: Gökleri ve yeri yoktan yaratmaya kādir olan bir varlık nasıl olur da Îsâ’yı babasız yaratmaya kādir olamaz?[1]

İbn Miksem şöyle demiştir: *el-Bedî‘*, kelimesindeki ‘ayn harfinin hemze yerine kullanılmış olması mümkündür. Bu durumda *el-bedî‘*, *el-mübdi‘* kelimeleri *el-bedîü* (ilk yapan) ve *el-mübdiü* (başlatan) gibi olur. Allah Teâlâ “Bakınız, nasıl yaratmayı başlatmıştır.” [el-Ankebût 29/20] ve “Allah’ın yaratmayı nasıl ilk kez yaptığını ve sonra bunu tekrarladığını…” [el-Ankebût 29/19] buyurmuştur ki bu iki âyette *bedee* (başladı) fiili *fe‘ale* ve *ef‘ale* kalıplarında [yani başladı ve başlattı anlamlarında] kullanılmıştır.

“Bir şeyi dilediğinde ona sadece ‘Ol!’ der, o da hemen oluverir.” İbn Miksem şöyle demiştir: “Bir şeyi dilediğinde” ifadesi bir şeyi takdir ettiğinde anlamındadır.

Buradaki *kadâ* fiili Kur’ân’da pek çok anlamda kullanılmıştır:

1. Emir anlamında kullanılmıştır: “Rabbin kendisinden başkasına kulluk etmemenizi ve ana babaya iyiliği emretti.” [el-İsrâ 17/23] 2. Bildirme anlamında kullanılmıştır: “İsrâiloğulları’na bildirdik.” [el-İsrâ 17/4] 3. Hükmetme anlamında kullanılmıştır: “Aralarında hak ile hükmedilir.” [ez-Zümer 39/75] 4. Yaratma anlamında kullanılmıştır: “Onları yedi gök olarak yarattı.” [Fussilet 41/12] 5. Yönelme, bütünüyle meşgul olma anlamında kullanılmıştır: “Sonra da bütünüyle bana yönelin.” [Yûnus 10/71] 6. Kesin karar, belirleme anlamında kullanılmıştır: “Sonra bir süre belirler.” [el-En‘âm 6/2] 7. Öldürme anlamında kullanılmıştır: “Mûsâ ona bir yumruk vurdu ve onu öldürdü.” [el-Kasas 28/15] 8. Ölüm anlamında kullanılmıştır: “Ah keşke bitirici/ölüm olsaydı.” [el-Hâkka 69/27] âyetinde olduğu gibi 9. “Bir şeyi dilediğinde” [el-Mümin 40/68] âyetinde ise irade etme anlamında kullanılmıştır.

1 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1: 219-220.

البديع والمبتدع والمبدع واحد، وهو الذي لم يسبقه أحد في إنشاء مثله، ولذلك سمي صاحب الهوى مبتدعا لما لم يسبقه في مثل قوله أحد. وهذا رد على الذين قالوا: ﴿اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾ [البقرة، ١١٦/٢] أي «من قدر على خلق السماوات والأرض من غير شيء كيف لا يقدر على خلق عيسى من غير أب؟»[١]

وقال ابن مِقْسَم:[٢] يجوز أن يكون العين بدلا عن الهمزة. والبديع والمبدع كالبدئ والمبدئ، قال تعالى: ﴿فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ﴾ [العنكبوت، ٢٠/٢٩] وقال: ﴿كَيْفَ يُبْدِئُ اللهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾ [العنكبوت، ١٩/٢٩] فجاء على «فَعَلَ» و«أَفْعَلَ» جميعا.

وقوله: ﴿وَاِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ قال ابن مقسم: ﴿اِذَا قَضٰى اَمْرًا﴾ أي قدر.

وقضى في القرآن جاء لمعان:

للأمر كما قال: ﴿وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّآ اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ﴾ [الإسراء، ٢٣/١٧]، وللإخبار كما قال: ﴿وَقَضَيْنَآ اِلٰى بَنِٓى اِسْرَآئِيلَ﴾ [الإسراء، ٤/١٧]، وللحكم كما قال: ﴿وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ﴾ [الزمر، ٧٥/٣٩]، وللتخليق كما قال: ﴿فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ﴾ [فصلت، ١٢/٤١]، وللفراغ كما:قال: ﴿ثُمَّ اقْضُوا اِلَىَّ﴾ [يونس، ٧١/١٠] أي افرغوا من أمركم، وللحتم كما قال: ﴿ثُمَّ قَضٰى اَجَلًا﴾ [الأنعام، ٢/٦]، وللقتل كما قال: ﴿فَوَكَزَهُ مُوسٰى فَقَضٰى عَلَيْهِ﴾ [القصص، ١٥/٢٨]، وللموت كما قال:[٣] ﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾ [الحاقة، ٢٧/٦٩]،[٤] وللإرادة كما قال: ﴿فَاِذَا قَضٰى اَمْرًا﴾ [المؤمن، ٦٨/٤٠] أي أراد،

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢١٩/١-٢٢٠.

٢ هو أبو بكر محمد بن الحسن بن يعقوب بن مِقْسَم العَطَّار (٣٥٤ هـ / ٩٦٥ م) عالم بالقراءات والعربية. من أهل بغداد. من كتبه الأنوار في تفسير القرآن، والرد على المعتزلة واللطائف في جمع هجاء المصاحف وكتاب في النحو كبير، وكان يقول: كل قراءة وافقت المصحف ووجها في العربية فالقراءة بها جائزة وان لم يكن لها سند، فرفع القراء أمره إلى السلطان، فأحضره واستتابه. وقيل: استمرّ يقرئ بما كان عليه إلى أن مات. انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٢٥٠/٦؛ الأعلام للزركلي، ٨١/٦.

٣ ط ر - وللموت كما قال

٤ ط ر + هي الموت من هذا

Nitekim "Bir şeyi murat ettiğimizde ona sözümüz…" [en-Nahl 16/40] ve "O bir şeyi murat ettiği zaman emri…" [Yâsîn 36/82] âyetlerindeki irade etme kaydı da bunu açıklamaktadır. Burada işin yerine getirilmesi zikredilmiş ama onun yerine getirilmesinin murat edilmesi kastedilmiştir ki aynı durum [murat etme ifadesinin gizlenmesi] "Namaza kalktığınızda…" [el-Mâide 5/6], "Kadınları boşadığınızda…" [el-Bakara 2/232], "Kur'ân okunduğunda…" [el-A'râf 7/204] âyetlerinde de vardır, bütün bu âyetlerde sözü edilen fiillerden kastedilen mâna, onların irade edilmesidir.

"Bir şeyi" Buradaki *emr* kelimesi "işler" anlamına gelen *umûr* kelimesinin tekilidir, *emir* anlamındaki *evâmir* kelimesinin tekili değildir, çünkü bu anlamda *emir* Allah'ın sıfatıdır ve O'nun yaratması kapsamında değildir. Zira burada *emr* ile yaratılmış şey kastedilir.

Bir görüşe göre bunun mânası "Bir evlâdı babasız yaratmak istediği zaman onu var eder." şeklindedir ki bu da Hıristiyanların "Madem Îsâ Allah'ın oğlu değil, o hâlde onun babası kimdir?" şeklindeki sorularının cevabı ve reddiyesidir.

"Bir şeyi dilediğinde ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir." âyetinde kastedilen şey, yaratılması dilenen şeye "Ol!" denilmesi, ona bu şekilde, bu kelime ile hitap edilmesi değildir, çünkü bunu hakiki bir hitap olarak düşünürsen bunun ya henüz var olmayan şeye (ma'dûm) yönelik bir hitap olması gerekir ya da zaten var olan şeye "Ol!" diye hitap olması gerekir. Var olmayan şeye hitap olması mümkün değildir, çünkü eğer var olmayan şey ise o şey var olmadığı için kendisine nasıl hitap edilecektir? Ancak bu şeyin var olan bir şey olması da mümkün değildir, çünkü bu durumda o şey zaten vardır, kendisine "Ol!" demek nasıl mümkün olabilir? Dolayısıyla bu ifade şunun beyânıdır: Allah Teâlâ bir şeyin olmasını dilediği zaman onu var eder, o da olur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Bu ifade Allah tarafından kelimesi kelimesine "Ol!" (*kün*) denilmiş olduğu anlamına gelmez. Ancak bu, anlaşılacak anlamı dile getirebilecek en kısa sözdür, çünkü Arap dilinde iki harften oluşan ve anlaşılır bir mânayı ifade eden, gerçekleştirme mânasına delâlet eden bundan daha kısa bir kelime yoktur, bunun dışındaki kısa kelimeler ya edattır ya da sıla ifadesidir.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 220.

ويوضح ذلك قوله: ﴿اِنَّمَا قَوْلُنَا / [١٧٢و] لِشَيْءٍ اِذَآ اَرَدْنَاهُ﴾ [النحل، ٤٠/١٦]، وقوله: ﴿اِنَّمَآ اَمْرُهٗٓ اِذَآ اَرَادَ شَيْـًٔا﴾ [يس، ٨٢/٣٦]، وذكر قضاء الأمر وأراد به إرادة قضاء الأمر كما في قوله: ﴿اِذَا قُمْتُمْ﴾ [المائدة، ٦/٥]، ﴿وَاِذَا طَلَّقْتُمُ﴾ [البقرة، ٢٣٢/٢]، ﴿وَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ﴾ [الأعراف، ٢٠٤/٧]، المراد بهذه الأفعال إرادتها.

وقوله: ﴿اَمْرًا﴾ هو واحد الأمور أي الخطوب، ولا واحد الأوامر الذي هو صفة الآمر لأنه صفة لله، فلا يدخل تحت قضائه، إذ يراد بالأمر المأمور المخلوق.

وقيل: معناه: وإذا أراد خلق ولد بلا أب كوّنه، فكان هو جواب النصارى «إن لم يكن عيسى ولدا لله، فمن أبوه؟»، فأجيبوا بهذا.

وقوله: ﴿وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُوْلُ لَهٗ كُنْ فَيَكُوْنُ﴾ ولم يرد به أنه يخاطبه بكلمة ﴿كُنْ فَيَكُوْنُ﴾ بهذا الخطاب؛ لأنه لو جعل خطابا حقيقة فلا يخلو إما أن كان للمعدوم وبه يوجد أو خطابا للموجود بعد ما وجد، ولا جائز أن يكون خطابا للمعدوم؛ لأنه لا شيء و كيف يخاطب، ولا جائز أن يكون خطابا للموجود؛ لأنه قد كان فكيف يقال له كن وهو كائن، وإنما هو بيان أنه إذا شاء كوْنه كوَّنه فكان.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «ليس هو قولا من الله أن «كن» بالكاف والنون، لكن هذا أوجز كلام يؤدي المعنى التام المفهوم، إذ ليس في لغة العرب كلام التحقيق بحرفين[1] يؤدي المعنى المفهوم أوجز من هذا، وما سواه صلات وأدوات».[2]

١ ر: طرفين

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٠/١. وفيه بعض التصرفات

Yine İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Bir şeyi dilediğinde" ifadesi "Bir kavmi helâk etmeye, kökünü kazımaya hükmettiği zaman" anlamına gelir.

"Ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir." Burada istiare sanatı vardır ve hiçbir gecikmenin söz konusu olmadığı, bu fiilden dolayı Allah Teâlâ'ya herhangi bir yorulmanın ârız olmayacağı, hiçbir şeyin O'nun için imkânsız olmayacağı, hükmünün nüfuzundan hiçbir mahlûkun dışarı çıkamayacağı kastedilir.

"**O da hemen oluverir."** Buradaki *fe-yekûnü* fiilinin merfû oluşu iki şekildedir: İlki istinaf (yeni bir cümle başı olması) yolu, ikincisi ise "ona sadece 'Ol!' der" ifadesine atıf olması yoludur.

118. Bilmeyenler dediler ki: Allah bizimle konuşmalı ya da bize bir âyet gelmeli değil miydi? Onlardan öncekiler de işte tıpkı onların dediklerini demişlerdi. Kalpleri birbirine benzedi. Gerçekleri iyice bilmek isteyenlere âyetleri apaçık gösterdik. [el-Bakara 2/118]

"Bilmeyenler dediler ki: Allah bizimle konuşmalı ya da bize bir âyet gelmeli değil miydi?" Onlar Arap müşrikleridir. Yahudi ve Hıristiyanların sözlerinin çirkinliğini ifade ettikten sonra onların sözlerinin çirkinliğini ifade etmektedir. Bu ifadenin birkaç yorumu vardır: 1. Aslında onlar gerçekte bilmektedirler, fakat bildiklerinden faydalanamadıkları için bilgi niteliği kendilerinden olumsuzlanmıştır.

2. Onlar, Rablerinin birliğini bilmeyenlerdir.

3. Onlar kitabı bilmeyen, "Allah bizimle konuşsa ve senin O'nun elçisi olduğunu bildirse ya da sen bizim istediğimiz mucizelerden birini getirsen ve böylece biz de senin Allah'ın peygamberi olduğunu öğrenip bilsek!" diyen kimselerdir.

4. Onlar kendilerinin Allah ile konuşmayı temenni edebilecek seviyeye ulaşmamış olduklarını bilmeyen kimselerdir.

5. Onlar Allah'ın kendilerine vahiy ve Kur'ân yolu ile zaten konuşmuş ve haber vermiş olduğunu, Allah'ın peygamberinin kendi peygamberliğine delâlet eden mucizeler getirdiğini, fakat kendilerinin sırf inat ettiklerini bilmeyen kimselerdir.

وقال[1] أيضا: «﴿اِذَا قَضٰى اَمْرًا﴾ أي قضى بإهلاك قوم واستئصالهم».[2]

﴿فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ وهذا استعارة أنه لا يدخله تأخير، ولا يحلقه به تعب، ولا يمتنع عليه شيء، ولا يخرج عن نفاذ حكمه خلق.

وقوله: ﴿فَيَكُونُ﴾ رفعه بطريقتين: أحدهما: الاستئناف. والثاني: العطف على قوله: ﴿فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾.

١١٨- وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللهُ اَوْ تَأْتِينَآ اٰيَةٌ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ

وقوله: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللهُ اَوْ تَأْتِينَآ اٰيَةٌ﴾ هم مشركو العرب، يذكر قبح مقالتهم بعدما ذكر قبح مقالة اليهود والنصارى. وله وجوه: أحدها: كانوا يعلمون حقيقةً، لكن لم ينتفعوا بعلمهم، فنُفي العلمُ[3] عنهم.

والثاني: الذين لايعلمون توحيد ربهم.

والثالث: الذين لا يعلمون الكتاب قالوا: «هلا تكلمنا الله فتخبرنا بأنك رسوله أو تأتينا آية نقترحها نحن فنعلم[4] أنك رسول الله».

والرابع: لا يعلمون أنهم لم يبغلوا المبلغ الذي[5] يتمنون أن يكلمهم الله.

والخامس: لا يعلمون أنه قد كلمهم وأخبرهم بالوحي والقرآن وأتى رسوله آيات على رسالته، لكنهم يعاندون.

---

١ ر: فقال
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٠/١. وفيه بعض التصرفات
٣ م - فنفى العلم، صح هامش
٤ ط + بها
٥ م: الذين

"Onlardan öncekiler de işte tıpkı onların dediklerini demişlerdi." Yani İsrâiloğulları Hz. Mûsâ'ya "Allah'ı açıkça görmeden sana asla inanmayacağız." [el-Bakara 2/55] demişlerdi, onlar ise "Bize melekler inse ya da Rabbimizi görsek ya!" [el-Furkān 25/21] demekte ve "Dediler ki: Sen bizim için yerden bir kaynak akıtmadıkça sana asla inanmayacağız." [el-İsrâ 17/90], "Ya da gökyüzünü indirmedikçe…" [el-İsrâ 17/92], "Veya Allah'ı getirmedikçe…" [el-İsrâ 17/92], "Ya da altından bir ev sahibi olmadıkça veya göğe yükselmedikçe…" [el-İsrâ 17/93] şeklinde mucizeler istemektedirler. İşte "ya da bize bir âyet gelmeli değil miydi?" âyetinde ve yukarıdaki âyetlerde yer alan *ev* (ya da) edatı muhayyer bırakma anlamına gelir. Yani "bunu yap veya şunu yap" anlamı verir. Böylece burada Hak Teâlâ daha önceki ümmetlerin de böyle dediklerini ve Mûsâ peygambere "Allah'ı açıkça görmeden sana asla inanmayacağız." [el-Bakara 2/55], Îsâ peygambere de "Rabbin bize gökten bir sofra indirebilir mi?" [el-Mâide 5/112] dediklerini, dolayısıyla bunların tahakkümlerinin tıpkı öncekilerin tahakkümü gibi olduğunu ifade buyurmuştur.

Bu âyetin zâhiri iki anlama gelebilir. Birincisi: Bu kimseler tıpkı öncekilerin sorduklarını sormaktadırlar. İkincisi: Onların soruları da tıpkı bunların soruları gibi bilgi öğrenme sorusu değil, inatlaşma sorusu idi. Dolayısıyla iki grup arasındaki ortaklık, soruya konu olan şeyde değil, sorulan sorunun niteliğindedir.

"Kalpleri birbirine benzedi." Yani bu iki grubun kalpleri yalanlama, küfür ve inatlaşma sorularını sorma isteği gibi konularda aynı yöne yöneldi, birbirlerine meyletti. Benzer ifade, "Yoksa bunu nesilden nesile birbirlerine vasiyet mi ettiler?" [ez-Zâriyât 51/53] âyetinde de söz konusudur.

"Gerçekleri iyice bilmek isteyenlere âyetleri apaçık gösterdik." Yani [âyetleri (mucizeleri)] Ehl-i kitap için Tevrat ve İncil'de, bütün insanlık için de Kur'ân'da gösterdik. O hâlde kendilerine âyetler zaten gelmiş olduğu hâlde neden âyetlerin gelmesini istiyorlar?

"Gerçekleri iyice bilmek isteyenlere" Kendisi ile bağlayıcılığın gerçekleştiği beyânın temeli herkesi kapsar, ancak sadece gerçeği iyice bilmek isteyenler ondan faydalanır ki aynı hususu biz "Takvâ sahipleri için hidâyettir." [el-Bakara 2/2] ve "İnsanlar için hidâyettir." [Âl-i İmrân 3/4] âyetlerinin tefsirinde açıkladık.

وقوله: ﴿كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ﴾ أي بنو إسرائيل قالوا لموسى: ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللهَ جَهْرَةً﴾ [البقرة، ٥٥/٢] وقال هؤلاء: ﴿لَوْلَآ أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ أَوْ نَرٰى رَبَّنَا﴾ [الفرقان، ٢١/٢٥] وسألوا آيات اقترحوها من نحو قولهم: ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا﴾ [الإسراء، ٩٠/١٧] ﴿أَوْ تُسْقِطَ السَّمَآءَ﴾ [الإسراء، ٩٢/١٧]، ﴿أَوْ تَأْتِيَ بِاللهِ﴾ [الإسراء، ٩٢/١٧]، ﴿أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقٰى فِي السَّمَآءِ﴾ [الإسراء، ٩٣/١٧][1] ﴿أَوْ تَأْتِيَنَا اٰيَةٌ﴾ «أو» في هذه الآية[2] وفي هذه الآيات للتخيير، أي يفعل هذا أو هذا، قال تعالى: كذلك اقترح الذين من قبلهم فقالوا لموسى: ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللهَ جَهْرَةً﴾ [البقرة، ٥٥/٢] وقالوا لعيسى: ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَآئِدَةً / [١٧٢ظ] مِنَ السَّمَآءِ﴾ [المائدة، ١١٢/٥] فتَحَكُّمُهم كتَحَكُّمِ أولئك.

ويحتمل ظاهر هذه الآية وجهين: أحدهما: أن أولئك سألوا عين ما سأل هؤلاء. ويحتمل أن سؤال أولئك كان سؤال تعنت لا سؤال استرشاد كسؤال هؤلاء، ويكون التسوية بين الفريقين في صفة المسؤول لا عين[3] المسؤول.

وقوله: ﴿تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ﴾ أي تماثلت قلوب الفريقين في التكذيب والكفر وإرادة سؤال التعنت، وهو كما قال: ﴿أَتَوَاصَوْا بِهِ﴾ [الذاريات، ٥٣/٥١].

وقوله: ﴿قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ أي التوراة والإنجيل لأهل الكتاب، والقرآن للكل، فلِمَ يسألون إتيان الآية وقد أتتهم الآيات؟

وقوله: ﴿لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ فأصل البيان الذي يقع به الإلزام يعمّ الكلَّ، لكن يخص الموقنين في حق النفع، كما قلنا في قوله:[4] ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢]، و﴿هُدًى لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران، ٤/٣].

١ ط ر + و «أو» في هذه الآية
٢ ط ر – «أو» في هذه الآية
٣ ح: في عين
٤ م: قوله

119. Şüphesiz biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin. [el-Bakara 2/119]

"Şüphesiz biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik." Yani [biz seni] âyetlere kesin olarak iman edenler için müjdeleyici, onlardan gafil kalıp iman etmeyenler için ise uyarıcı olarak gönderdik.

"Hak ile" ifadesi İslâm ile demektir. Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ve hak din ile göndermişti ki onu üstün kılsın." [el-Feth 48/28]. Bir görüşe göre bu ifade "Hakkın beyânı için" anlamına gelir. *Be* harfi *lâm* harfi anlamında kullanılabilir. Nitekim "Çünkü Allah, Hakk'ın ta kendisidir." [Lokmân 31/30] âyetinde *be* harfi *lâm* harfi yerine [yani çünkü anlamında] kullanılmıştır.

Bir görüşe göre bu ifade "Hak üzere" anlamına gelir ki aynı anlamda "Gökleri ve yeri hak üzere yarattı." [en-Nahl 16/3] âyetinde kullanılmıştır. Yani onun bâtıl değil, hak olduğunu anlatmak istemiştir. *Be* harfi *'alâ* harfi anlamında kullanılabilir. Nitekim "Ve onun kendi başlarına geleceğini düşündüler/anladılar." [el-A'râf 7/171] âyetinde bu anlamda kullanılmıştır.

Bir diğer görüşe göre bu ifade "Seni hak ile birlikte -ki o hak Kur'ân'dır- gönderdik." anlamına gelir. *Be* harfi *ma'a* (birlikte) anlamında kullanılabilir. Örneğin *dehale fülânün bi-seyfihi* (Falan kimse kılıcıyla girdi) ifadesinde *be* harfi *ma'a* (birlikte) anlamında kullanılmıştır.

"Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin." Yani sen cehennem halkı olacak olan kâfirlerden sorumlu değilsin. Burada kullanılan *el-cahîm* kelimesi şiddetli alevi olan ateş demektir. *el-Câhim* çok sıcak yer anlamına gelir. Bu âyetin başındaki fiilin yaygın okunuşu *te* ve *lâm* harflerinin ötresi ile *tüs'elü* (sorumlu tutulacak değilsin) şeklindedir. Merfû olması iki şekilde izah edilebilir. İlki bunun yeni cümle olması, ikincisi ise hâl olmasıdır. Yani "Biz seni cehennemliklerden sorumlu olmayacak şekilde, müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik." anlamındadır. Bu anlamda Allah Teâlâ "Sana düşen sadece tebliğdir, bize düşen ise hesap sormaktır." [er-Ra'd 13/40] ve "Sakın onların ardından kendini harap etme!" [Fâtır 35/8] buyurmuştur. Bu nedenle "Mümin olmuyorlar diye âdeta kendini helâk edeceksin!" [eş-Şuarâ 26/3] buyurmuştur ki bu tıpkı "Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz." [el-Bakara 2/134] âyeti gibidir.

١١٩- إِنَّا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيراً وَنَذِيراً وَلَا تُسْئَلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ

وقوله: ﴿إِنَّآ اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا﴾ أي مبشرًا لمن أيقن بالآيات، ونذيرًا لم تغافل عنها فلم يؤمن.

وقوله: ﴿بِالْحَقِّ﴾ أي بالإسلام، قال تعالى: ﴿وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ﴾ [الفتح، ٢٨/٤٨]. وقيل: أي لبيان الحق. والباء قد تكون بمعنى "اللام"، قال تعالى:[١] ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّ اللهَ هُوَ الْحَقُّ﴾ [لقمان، ٣٠/٣١] أي لأن الله.

وقيل: أي على الحق، كما قال: ﴿خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ﴾ [النحل، ٣/١٦] أي على الحق، يعني أنها حق لا باطل. والباء قد تكون[٢] بمعنى «على»، قال الله تعالى: ﴿وَظَنُّوا اَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ﴾ [الأعراف، ١٧١/٧] أي عليهم.

وقيل: معناه[٣] أرسلناك مع الحق وهو القرآن. الباء تكون بمعنى "مع"، يقال: "دخل فلان بسيفه" أي مع سيفه.

وقوله: ﴿وَلَا تُسْئَلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾ أي عن الكفار الذين هم أصحاب النار. الجحيم[٤] النار الشديدة الالتهاب، والجاحم المكان الشديد الحر. والقراءة الفاشية فيه بضم[٥] التاء واللام. ورفعه من وجهين: الاستئناف والحال، أي أرسلناك بشيرا ونذيرا غير مسؤول عن أهل[٦] النار، ﴿فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ﴾ [الرعد، ٤٠/١٣]، ﴿فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ﴾ [فاطر، ٨/٣٥] ولذلك قال: ﴿لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ اَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ [الشعراء، ٣/٢٦] وهو كقوله: ﴿تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [البقرة، ١٣٤/٢].

---

١ م ر - قال تعالى
٢ ح: تكون
٣ ط: أي
٤ ح ط: والجحيم
٥ ط ر: ضم
٦ ط: أصحاب، صح هامش

[Kıraat imamlarından] Nâfi‘ bunu *ve lâ tes’el* (sorma) şeklinde, *tâ* harfinin fethası ve *lâm* harfinin cezmi ile okumuştur. Zeccâc şöyle demiştir:

> Bunun iki izahı vardır. Birincisine göre bu ifade soru sormayı yasaklamak anlamına gelir. Abdullah b. Abbas ve Muhammed b. Kâ‘b el-Kurazî şöyle demişlerdir: Bir gün Hz. Peygamber aleyhisselâm, “Keşke ebeveynime ne yapıldığını bilseydim!” buyurdu. Bunun üzerine Allah Teâlâ “Cehennemlik olanları sorma!” âyetini indirdi, o da bunun üzerine, vefatına kadar ebeveynini hiç zikretmedi. İkincisi onlar için hazırlanmış olan azabın büyüklüğünü vurgulamaktır. Örneğin “Falan kimsenin hâlini hiç sorma!” denilir ve “Onun durumu düşündüğünden çok daha fenâ oldu.” denilmek istenir.[1]

Bu fiil *te* harfinin ötresi ve *lâm* harfinin cezmi ile de (*tüs’el* şeklinde) okunmuştur ki bu durumda kelime, insanların Hz. Peygamber aleyhisselâma cehennemlikler hakkında sormasını yasaklama anlamı taşır. Allah Teâlâ müminleri müjdeleme, kâfirleri de uyarma emri verince Hz. Peygamber aleyhisselâm kâfirlerin alacağı cezaları anlatmaya başladı, bunun üzerine bir adam kalktı ve “Ey Allah’ın peygamberi! Benim babam şu anda nerede?” diye sordu, o da “Cehennemde!” buyurdu. Adam çok üzüldü, Hz. Peygamber aleyhisselâm da “Senin baban da benim babam da Hz. İbrâhim’in babası da cehennemde.” buyurdu, bunun üzerine **“**Cehennemliklerden sorulmasın.” âyeti indirildi, artık onlar da bunun akabinde Hz. Peygamber aleyhisselâma bu konuda hiçbir şey sormadılar. Bu açıdan bu âyet tıpkı “Açıklandığı zaman hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın.” [el-Mâide 5/101] âyeti gibidir.

Yaygın kıraatteki anlama göre âyetin indiriliş sebebi hakkında Dahhâk’tan şöyle bir rivayet nakledilir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Bedir Gazvesi’nde Mekkelilerle savaşını bitirip onların ölülerini Kuleyb denilen kuyuya doldurduktan sonra olanca sesiyle onlara şöyle seslendi: “Ben sizi uyarmamış mıydım, size önceden söylememiş miydim, sizi sakındırmamış mıydım? İşte başınıza gelecek olan geldi!” Bu sözleri söylerken onlar için üzülüyor ve “Rabbim! Onlar hakkında elimden geleni yaptım.” diyordu, bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.

1 Bk. Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 1: 200-201.

وقرأ نافع: ولا تَسْأَلْ[1] بفتح التاء وجزم اللام. قال الزجاج:

له وجهان: أحدهما: النهي عن المسألة، قال ابن عباس ومحمد بن كعب القرظي: قال النبي عليه السلام يوما: «ليت شعري ما فعل أبواي»،[2] فأنزل الله تعالى قوله:[3] ﴿وَلَا تَسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾ فلم يذكرهما حتى توفاه الله. والثاني: التفخيم لما أعد لهم من العذاب، كما يقال: «لا تسأل عن حال فلان» أي قد صار إلى أعظم ما تظن».[4]

وقرئ[5] بضم التاء وجزم اللام وهو نهي الناس عن أن يسألوه عن أصحاب النار. ولما أمر بتبشير المؤمنين وإنذار الكافرين كان يذكر عقوبات الكفار فقام رجل وقال:[6] «يا رسول الله،[7] أين والدي؟» فقال: «في النار»، فحزن الرجل فقال عليه السلام: «إن والدك ووالدي ووالد إبراهيم عليه السلام في النار» فنزل قوله: / [١٧٣و] ﴿وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾ فلم يسألوه شيئا من بعد ذلك، وهو كقوله: ﴿لَا تَسْـَٔلُوا عَنْ اَشْيَآءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ﴾ [المائدة، ١٠١/٥].

وعلى القراءة الفاشية ذكر في نزول هذه الآية عن الضحاك قال: لما فرغ النبي عليه السلام من قتال أهل مكة يوم بدر ورمى[8] بقتلاهم في القليب نادى بأعلى صوته: «ألم أنذركم، ألم أتقدم إليكم، ألم أحذركم، فقد نزل بكم ما نزل» وهو يتوجع[9] لهم ويقول في مقالته: «أي رب، قد أعذرت إليهم» فأنزل الله هذه الآية.

١ ط – ولا تَسْأَلْ

٢ انظر: معجم ابن الأعرابي، ٣٩٤/١.

٣ ط – قوله

٤ قال الزجاج في تفسير هذه الآية: وتقرأ ﴿ولا تَسْأَلُ﴾، ورفع القراءتين جميعا من جهتين، إحداهما أن يكون ﴿ولا تسأل﴾ – استئنافا، كأنه قيل: ولست تسأل عن أصحاب الجحيم، كما قال عزَّ وجلَّ: ﴿فإنما عَلَيْكَ البَلَاغُ وعَلَيْنَا الحِسَابُ﴾ ويجوز أن يكون له الرفع على الحال، فيكون المعنى: أرسلناك غير سائل عن أصحاب الجحيم. ويجوز أيضا ﴿ولا تَسْأَلْ عن أصحاب الجحيم﴾ وقد قرئ به فيكون جزما بـ«لا». وفيه قولان على ما توجبه اللغة: أن يكون أَمَرَهُ اللهُ بترك المسألة، ويجوز أن يكون النهي لفظا، ويكون المعنى على تفخيم ما أعد لهم من العقاب. كما يقول لك القائل الذي تَعْلَمُ أنت أنه يجب أن يكون من تسأل عنه في حال جميلة أو حال قبيحة، فتقول: «لا تسأل عن فلان» أي قد صار إلى أكثر مما تريد، ويقال: سالته أسأله مسألة وسؤالا، والمصادر على فُعَال تقِلُّ في غير الأصوات والأدْواءِ فأمَّا في الأصوات فنحو الدعاء والبكاء والصراخ، وأما في الأدواء فنحو: الزكام – والسعال وما أشبه ذلك. وإنما جاءَ في السؤال لأن السؤال لا يكون إلا بصوت. انظر: معاني القرآن للزجاج، ٢٠٠/١–٢٠١.

٥ ر: وقرأ

٦ م – وقال

٧ م – الله

٨ ح: فرمى؛ ر – ورمى

٩ ر: توجع

Mukātil şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurdu: Keşke "Allah bizimle konuşsa ya da bize bir âyet gelse ya!" [el-Bakara 2/118] diyen kimselerin başına bu söylediklerinden dolayı Allah ceza indirse!" dedi. Bunun üzerine "Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin." âyeti indi. Yani ona, "Allah onlar aleyhine bütün yaptıklarını saymıştır." denildi.[1]

120. Sen dinlerine uymadıkça, ne Yahudiler ne de Hıristiyanlar asla senden razı olmazlar. De ki: 'Allah'ın yolu asıl doğru yoldur.' Sana gelen ilimden sonra, eğer onların arzularına uyacak olursan, bilmiş ol ki Allah'tan sana ne bir dost ne bir yardımcı vardır. [el-Bakara 2/120]

"Sen dinlerine uymadıkça, ne Yahudiler ne de Hıristiyanlar asla senden razı olmazlar." Müminler için müjde, kâfirler için uyarı emri verilince Hz. Peygamber aleyhisselâm her gruba, iman etmeleri ümidiyle son derece yumuşak bir üslûp ile konuşuyordu, bunun üzerine bu âyet indirildi. Yani ona şöyle denildi: "Bu şekilde iki grup da senden razı olmaz, aksine onlar ancak kendi dinlerine tâbi olursan senden razı olurlar." Burada kullanılan millet kelimesi açık yol anlamına gelir. Bir görüşe göre "gidilen yol", bir görüşe göre "mezhep, görüş", bir görüşe göre de "insanlar saldırdıkları zaman müntesiplerinin müdafaa ettikleri yol" anlamına gelir. Bu son anlam külün altındaki kor üzerinde pişirilen ekmek anlamındaki *hubzü melletin* deyişinden gelir.

Bir görüşe göre "dinlerine uymadıkça" ifadesi "kıblelerine yönelip namaz kılmadıkça" anlamına gelir ki bunu yapman da mümkün değildir. Çünkü Hıristiyanlık Yahudilik'ten farklıdır, Hıristiyanların kıblesi doğuya, Yahudilerin kıblesi ise batıya doğrudur. Onlardan birine yüzünü dönecek olsan diğerine sırtını dönmüş olacaksın, o hâlde onların rızâsını kazanmaya çalışmayı bırak, Benim rızâma ve şu anda yönelmekte olduğun kıbleye tâbi ol.

Zeccâc şöyle demiştir: Onlar Hz. Peygamber aleyhisselâm ile barış yapmak istediklerini söylüyorlar ve kendilerine biraz süre tanırsa Müslüman olacaklarını ima ediyorlardı. Allah Teâlâ da ona, onların dinlerine uymadıkça kendisinden razı olmayacaklarını bildirdi.[2]

1 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1: 135.

2 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 202.

وقال مقاتل: قال النبي عليه السلام: «لو أنزل الله لهؤلاء[1] الذين قالوا: ﴿لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ﴾ [البقرة، ١١٨/٢] عقوبة بما قالوا»، فنزلت:[2] ﴿وَلَا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾ وإن الله تعالى قد أحصاها عليهم.[3]

١٢٠- وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

وقوله: ﴿وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ﴾ ولما أمر بالتبشير والإنذار للمؤمنين والكفار كان يلاطف كل فريق في الكلام رجاء أن يسلموا، فنزلت هذه الآية:[4] لا يرضى عنك الفريقان بهذا، وإنما يرضون عنك باتباعك ملتهم، أي دينهم. والملة الطريق الواضح. وقيل: الطريق المسلوك. وقيل: هي النحلة. وقيل: هي الطريقة التي يُحمى لها صاحبُها إذا تعرضوا لها، من قولهم: «خبز مَلَّةٍ» وهو الذي خُبِزَ في الجَمْرِ تحت الرماد.

وقيل: معناه: حتى تتبع قبلتهم، أي تصلى إليها، ولا يمكنك ذلك؛ لأن النصرانية غير اليهودية، وكذا قبلة النصارى إلى المشرق وقبلة اليهود إلى المغرب، ولو[5] توجهت إلى إحداهما استدبرت الأخرى، فاترك طلب رضاهم واتبع رضاي وقبلتك التي أنت عليها.

وقال الزجاج: «كانوا يسألونه الهدنة والمسالمة ويُرُونَهُ[6] أنه إن أمهلهم أسلموا، فأعلمه أنهم لن يرضوا عنه حتى يتبع ملتهم».[7]

---

١ ر: بهؤلاء
٢ ط - فنزلت، صح هامش
٣ انظر: تفسير مقاتل بن سليمان، ١٣٥/١.
٤ ر + أي
٥ ر: ولقد
٦ أي يظهرونه
٧ معاني القرآن للزجاج، ٢٠٢/١.

Bir görüşe göre Hz. Peygamber aleyhisselâm onların İslâm'a yönelmelerini sağlamak için kendilerini razı edecek şeyler yapmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Allah ona, "Onları razı etmeye çalışmayı bırak, sana emrettiğim üzere onlarla mücadele et." buyurdu. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Buradaki "millet" kelimesini kıble anlamına hamledenlere göre bu ifade "Kendilerine kitap verilenlere her âyeti (mucizeyi) getirsen de onlar yine de senin kıblene uymazlar." [el-Bakara 2/145] âyeti gibi olup bu kimselerin Hz. Peygamber aleyhisselâmın dinine ve kıblesine uymaları konusunda onun ümidini kesmiştir. Çünkü onlar din ve kıbleyi delil takip ederek, hakkın ortaya çıkmasını talep ederek değil, hevâ ve heveslerine göre seçmişlerdir. Nitekim Hıristiyanların doğu yönünü kıble seçmelerinin sebebi Hz. Îsâ'nın doğu tarafından olmasıdır. Allah Teâlâ Hz. Meryem hakkında "Hani ailesinden ayrılıp doğu yönüne çekilmişti." [Meryem 19/16] yani ailesinden uzaklaşıp doğudaki tarafa yerleşmişti buyurur. Yahudiler ise "Biz Mûsâ'ya hükmü verdiğimizde sen batı tarafından değildin." [el-Kasas 28/44] âyetinde ifade edilen husus gereği batı yönünü kıble olarak seçmişlerdir. Müslümanlar ise Kâbe'yi kendi arzularına uyarak değil, ilâhî emir gereği kıble olarak seçmişlerdir.[1]

"De ki: Allah'ın yolu asıl doğru yoldur." Yani Allah'ın yolu olan İslâm hak yoldur. İmam Mâtürîdî şöyle der: Yani Ehl-i İslâm'ın ilâhî emirler ve ilâhî âyetleri takip ederek seçtiği yol olan Allah'ın dini hak dindir, yoksa onların kendi hevâları ile seçtikleri yol değil.[2]

Zeccâc şöyle demiştir: Anlam şöyledir: De ki O'nun sizi çağırdığı ve sevk ettiği yol, Hakk'ın yoludur.[3]

"Eğer onların arzularına uyacak olursan" Yani din ve kıble konusunda [onların arzularına uyacak olursan]. Burada "arzular" kelimesi tekil değil çoğul kullanılmıştır, bunun sebebi ise ihtilâf hâlinde olan (hak yolun dışında bulunan) grupların arzuları tek değildir, aksine her birinin kendine özgü arzuları, hevâları vardır. Bu sebeple Allah Teâlâ Hz. Peygamber aleyhisselâmın, onların hepsinin arzusuna uymadan hepsini razı edemeyeceğini haber vermektedir.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 223-224.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 225.

3 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 202.

وقيل: كان يجتهد في طلب ما يرضيهم ليُقْبِلوا إلى الإسلام فقال له: «دع طلب ما يرضيهم إلى ما أمرتك به من مجاهدتهم». وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

من حمل الملة ههنا على القبلة وهو نظير قوله: ﴿وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ﴾ الآية، [البقرة، ١٤٥/٢] آيس عن اتباع أولئك دينه وقبلته لأنهم مختارون الدين والقبلة بهوائهم لا بطلب الحق وظهوره[١] ولزوم الحجة، وذلك لأن النصارى إنما اختاروا قبلتهم المشرق لأن عيسى كان من ناحية المشرق، قال الله تعالى: ﴿اِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ اَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا﴾ [مريم، ١٦/١٩] أي اعتزلت من أهلها مكانا شرقيا، واليهود اختاروا قبلتهم ناحية المغرب لقوله: ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ اِذْ قَضَيْنَآ اِلٰى مُوسَى الْاَمْرَ﴾ [القصص، ٤٤/٢٨] وأما أهل الإسلام فإنما اختاروا الكعبة قبلة بالأمر لا اتباعا لهواهم.[٢]

وقوله: ﴿قُلْ اِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدٰىؕ﴾ أي طريق الله وهو الإسلام هو الطريق الحق. وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «أي دين الله الذي اختاره أهل الإسلام بالأمر واتباع الآيات هو الدين، لا ما اختاره أولئك بهواهم».[٣]

وقال الزجاج: «قل: إن الصراط الذي دعا[٤] إليه وهدى إليه هو طريق الحق».[٥]

وقوله: ﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَآءَهُمْ﴾ أي في الدين والقبلة، وإنما جمع «الأهواء» ولم يقل: «هواهم»؛ لأن فِرَقَ الخلاف لم يكونوا على هوى واحد، بل لكل فرقة هوى، فأخبر أنه لا يرضي الكل إلا باتباع أهواء الكل.

١ ر: وظهورهم
٢ م ح ط – وقال الإمام أبو منصور رحمه الله.... بالأمر لا اتباعا لهواهم. | انظر: تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٣/١–٢٢٤.
٣ ح: لهوائهم | تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٥/١.
٤ ح: دعي
٥ معاني القرآن للزجاج، ٢٠٢/١.

Bir görüşe göre bu ifade zâhirde Hz. Peygamber aleyhisselâma hitap olsa da kastedilen ümmetidir. Nitekim bir toplumun liderine o toplumun tümünü bağlayacak şeylerin söylenmesi, örfte mâlûmdur. Bir görüşe göre bu hitap Hz. Peygamber aleyhisselâma yönelik değildir. Aksine anlam, "Ey onların rızâsına uyan kimse! Eğer onların rızâsına uyacak olursan…" şeklindedir. Ne var ki doğru olan görüş bunun Hz. Peygamber aleyhisselâma hitap olduğu şeklindedir, çünkü öncesinde ve sonrasında hitap ona yöneliktir.

Eğer, "Nasıl olur da Allah Hz. Peygamber aleyhisselâmın onların dinlerine uymayacağını bildiği hâlde kendisine bu konuda yasak koyar?" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Bu İmam Mâtürîdî'nin zikrettiği bir sorudur ki İmam Mâtürîdî buna şöyle cevap vermiştir:

> İsmet (korunmuşluk) imtihanı ve sıkıntıyı yok etmez, savuşturmaz, aksine imtihan ismet durumunda iki şekilde olur. Birincisine göre, korunmuş olanın geçmişteki ismeti onun şimdiki zamanda da korunmuş olmasını zorunlu olarak gerektirmez. İkincisine göre belli şeylerin kendisine yasaklanması konusunda en öncelikli kimse, ismet lutfuna nâil olan kimsedir, çünkü söz konusu hususların yasaklığının ortadan kalkması hâlinde, o zâtın o konularda hataya düşmekten ismeti de söz konusu olmaz, çünkü yasak ortadan kalkınca o şey mubah olur. Dolayısıyla emir ve yasağın ortadan kalkması ismeti de ortadan kaldırır, çünkü ismet, kişinin emredileni yerine getirme ve yasaklanandan uzak durma konusunda korunmuş olmasıdır. [1]

"Sana gelen ilimden sonra" Yani İslâm'ın hakikatinin, küfrün bâtıllığının ve kıblenin Kâbe olduğunun beyân edilmesinden sonra.

"Bilmiş ol ki Allah'tan sana ne bir dost, ne bir yardımcı vardır." Hak Teâlâ'nın Hz. Peygamber aleyhisselâma ilâhî yardım ve müminler sayesinde destek olma vaadi "Seni yardımı ve müminlerle destekleyen O'dur." [el-Enfâl 8/62] âyetinde ifade edilmiştir. Bu âyette ise onların arzularına tâbi olduğu takdirde kendisine Allah tarafından herhangi bir dost olmayacağını, yani kendisini savunmayı üstlenecek bir seveni kalmayacağını, aynı zamanda ondan azabı savacak bir yardımcı da bulamayacağını haber vermiştir. Bir görüşe göre "Ne bir yardımcı vardır." ifadesi, "Sana yardım edecek, yani Allah'ın senin hakkında murat ettiği azap konusunda Allah'ın kudretine galip gelecek kimse yoktur." anlamına gelir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 224-225.

ثم قيل: هذا خطاب للنبي عليه السلام ظاهرا والمراد به أمته، وهو معهود أن يخاطب رأس القوم بما يلزم القوم. وقيل: هذا الخطاب ليس للنبي عليه السلام، بل معناه: أيها المتبع رضاهم، إن اتبعت أهواءهم، والصحيح أنه خطاب للنبي عليه السلام؛ لأن ما[1] بعده وما قبله خطاب له.

فإن قيل: «كيف نهى رسوله عن اتباع[2] ملتهم على علم منه أنه لا يتبع؟»، هذا سؤال الإمام أبو منصور رحمه الله وأجاب عنه فقال:

> إن العصمة لا تزيل المحنة / [١٧٣ظ] ولا تدفعها، بل المحنة إنما تقع في العصمة لوجهين: أحدهما: أن عصمته لما مضى لا توجب عصمته[3] في الحادث. والثاني: أن[4] أحق من ينهى عن الأشياء مَن أُكرم بالعصمة؛ إذ على زوال النهي عنه ترتفع عنه جهة العصمة، لأنه يصير برفع النهي مباحا، وفي إزالة الأمر والنهي إزالة فائدة العصمة؛ لأن العصمة هي أن يعصم في الأمر حتى يؤديه وفي النهي حتى ينتهي عنه.[5]

وقوله: ﴿بَعْدَ الَّذِى جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ﴾ أي بيان حقية الإسلام وبطلان الكفر وأن القبلة هي الكعبة.

وقوله: ﴿مَا لَكَ مِنَ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ كان وعده التأييد بنصره وبالمؤمنين بقوله: ﴿هُوَ الَّذِى اَيَّدَكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ﴾ [الأنفال، ٦٢/٨] فأخبر بهذه الآية أنه لو اتبع أهوائهم لم يكن له من الله ولي، أي حبيب يتولى عنه الدفاع، ولا ناصر يمنع عنه العذاب. وقيل: ينصرك أي يعينك فيغلب به سلطان الله فيما يريد تعذيبك.

---

١ ر – ما
٢ ط – اتباع، صح هامش
٣ ح: عصمة
٤ ر: أنه
٥ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٤/١-٢٢٥.

121. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu hakkıyla okurlar. İşte bunlar ona inanırlar. Onu inkâr edene gelince, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir. [el-Bakara 2/121]

"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu hakkıyla okurlar." Allah Teâlâ önceki âyette Ehl-i kitaptan inat edip Müslüman olmayan kimseleri kınadıktan sonra bu âyette onların içinden Abdullah b. Selâm, Esed b. Yâmîn, Üseyd b. Yâmîn, Yâmin b. Yâmîn, [Ebû] Sa'lebe el-Huşenî ve benzerleri gibi iman edenleri övmektedir.

Bir görüşe göre bu âyette övülenler Habeşistan'dan Ca'fer b. Ebû Tâlib ile birlikte gelen kırk kişidir, bunların otuz ikisi Yemenli, sekizi ise Şam âlimlerindendir.

Bir görüşe göre bunlar Hz. Îsâ'nın sözünü takip ederek Hz. Muhammed aleyhisselâma iman eden ve onun çıkışına kadar bu imanları üzere sabit kalan topluluktan geriye kalan otuz dokuz kişidir. Hak Teâlâ bunlar hakkında şöyle buyurur: "Kur'ân kendilerine okunduğu zaman şöyle derler: Ona inandık, şüphesiz o Rabbimizden gelen gerçektir. Şüphesiz biz ondan önce de Müslüman idik." [el-Kasas 28/53]

"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler" Yani kendilerine Tevrat'ı verdiğimiz kimseler. "Verme" fiilinin hususi olarak onlar için kullanmış olmasının sebebi, onların kitap ile amel etmeleridir. Âdeta kitap sadece onlara verilmiş gibi ifade edilmiştir.

"Onu hakkıyla okurlar." Mücâhid şöyle demiştir: "Yani ona hakkıyla tâbi olurlar. Hak Teâlâ şu âyette *telâ* (okudu) fiilini "takip etti" anlamında kullanmıştır: "Onu izlediğinde aya yemin olsun." [eş-Şems 91/2] yani güneşi takip ettiğinde [aya yemin olsun]. Kitaba hakkıyla tâbi olmak demek onun muhkemi ile amel edip müteşâbihine iman etmektir.

Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd şöyle demişlerdir: Bu, kitabın helâlini helâl, haramını haram bellemek, emirlerini uygulayıp yasaklarından kaçınmaktır.

Bir görüşe göre bunun mânası, "Onu hakkıyla okurlar." şeklindedir. Nitekim Hak Teâlâ "Onlara oku." [eş-Şuarâ 26/69] âyetinde *telâ* fiilini okumak anlamında kullanmıştır. Hakkıyla okuma ise üzerinde düşünmek, tefekkür etmek, ağır ağır okumak, tahrif ve değiştirmeden kaçınmaktır.

١٢١- اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖٓ اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ۟

وقوله: ﴿اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖٓ﴾ مدح بهذه الآية الذين أسلموا من أهل الكتاب بعدما ذم في الآيات المتقدمة الذين عاندوا فلم يسلموا، وهم عبد الله بن سلام وأسد وأسيد ويامين ابن يامين وثعلبة الخشني وجماعة.

وقيل: هم الأربعون الذين قدموا من الحبشة مع جعفر بن أبي طالب، اثنان وثلاثون منهم من اليمن، وثمانية من علماء الشام.

وقيل: هم تسعة وثلاثون رجلا من بقايا قوم عيسى آمنوا بمحمد بقول عيسى وثبتوا عليه حتى خرج[١]، قال تعالى: ﴿وَاِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ قَالُٓوا اٰمَنَّا بِهٖٓ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَآ اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهٖ مُسْلِمِينَ﴾ [القصص، ٥٣/٢٨].

وقوله: ﴿اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ﴾ أي التواراة، وإنما خصهم بذكر الإيتاء لأنهم هم الذين عملوا به، فكأنهم خصوا به.

وقوله: ﴿يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖٓ﴾ قال مجاهد: أي تتبعونه حق اتباعه، قال تعالى: ﴿وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَا﴾ [الشمس، ٢/٩١] أي تبعها. واتباعه حق اتباعه هو العمل بمحكمه والإيمان بمتشابهه.

وقال ابن عباس وابن مسعود: هو أن يحل حلاله ويحرم حرامه ويعمل بأوامره وينتهي بنواهيه.

وقيل: معناه: يقرؤونه حق قراءته، قال تعالى: ﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ﴾ [الشعراء، ٦٩/٢٦][٢] أي واقرأ.[٣] وقراءته حق قراءته التدبر والتفكر والترتيل وترك التحريف والتبديل.

١ ر + النبي عليه السلام
٢ ر: ﴿وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتِيلًا﴾ [المزمل، ٤/٧٣]
٣ ط ر - أي واقرأ، صح هامش ط

Bir görüşe göre anlam "Onu gerçek nitelikleri ile nitelerler." şeklindedir. Yani onun Allah'ın yaratılmamış kelâmı olduğunu söylerler, onda Hz. Muhammed aleyhisselâmın niteliklerine dair bulunan şeyleri tasdik ederler.

"İşte bunlar ona inanırlar." Bu, cümlenin mübtedâsının bir diğer haberidir, çünkü "onu hakkıyla okurlar." ifadesi haber idi. "İşte bunlar" ifadesi ise bir başka haberdir. Bu yönüyle bu cümle tıpkı "Bu tatlıdır, ekşidir." cümlesi gibidir.

Bir görüşe göre "Onu hakkıyla okurlar." cümlesinin başında bir "ve" edatı gizlidir, yani anlam "Ve onu hakkıyla okuyanlar" şeklindedir, dolayısıyla "Onu hakkıyla okurlar." cümlesi de mübtedâya dâhildir, mübtedâ bu cümle ile tamamlanır. "İşte onlar" ifadesi ise bu mübtedânın haberi olur, yani asıl iman eden kimsenin kendisine Tevrat verilen ve ona uyan, onunla amel eden kimse olduğunun beyânı olur.

Bir görüşe göre âyet sahâbe hakkındadır, kitaptan kasıt Kur'ân'dır ve bu ifade, önceki grupların kınanmasının ardından sahâbenin övülmesidir.

"Onu" yani kitabı **"inkâr edene gelince, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir."** Yani onlar aldanmışlardır ve helâk olacaklardır. Burada "onu inkâr edene" ifadesi tekil olduğu hâlde "işte onlar" ifadesinin çoğul olmasının sebebi, "onu inkâr eden" ifadesinin anlam olarak çoğul olmasıdır, çünkü bu, cins ifade eder. "İşte onlar" ifadesinin ardından gelen *hüm* (onlar) zamiri imad (ayırma, fasıl) zamiridir. "Ziyana uğrayanlardır." ifadesi mübtedânın haberidir [yani cümlenin yüklemidir]. Burada hüsranı ona hakkıyla tâbi olan kimseye değil, onu inkâr eden kimseye nispet etmiştir ki bu da Allah Teâlâ'nın kullarına yönelik bir lutfudur.

122-123. Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi âlemlere üstün tuttuğumu hatırlayın. Kimsenin kimse namına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden fidye alınmayacağı, kimseye şefaatin yarar sağlamayacağı ve hiç kimsenin hiçbir taraftan yardım göremeyeceği günden sakının. [el-Bakara 2/122-123]

Bu iki âyetin tefsiri daha önce geçmişti. İsrâiloğulları kıssası bu âyetlerle başlamıştı. İlk âyette nimetin hatırlatılması, ikincisinde ise âkıbete dair korkutma söz konusudur ve kıssa yine bu iki âyet ile tamamlanmaktadır. Tekrarın maksadı takrir, yani pekiştirmedir.

وقيل: أي يصفونه حق صفته، أي يقولون هو كلام الله غير مخلوق ولا محدث ولا حادث، ويصدقون بما فيه من نعت محمد عليه السلام.

وقوله: ﴿أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِۦ﴾ هذا خبر آخر للمتبدأ؛ فإن[1] قوله: ﴿يَتْلُونَهُۥ حَقَّ تِلَاوَتِهِۦٓ﴾ هذا خبر، وقوله: ﴿أُولَٰئِكَ﴾ هذا خبر آخر، وهو كقولك: «هذا حلوٌ حامضٌ».

وقيل: الواو مضمرة في قوله: ﴿يَتْلُونَهُۥ﴾ أي ويتلونه، ويتم المبتدأ عند قوله: ﴿حَقَّ تِلَاوَتِهِۦٓ﴾ ويكون ﴿أُولَٰئِكَ﴾ خبرا لذلك المبتدأ وبيانا أن من أوتي التوراة واتبعها وعمل بها فهو الذي / [١٧٤و] يؤمن دون غيره.

وقيل: الآية في شأن الصحابة، والكتاب القرآن، وهذا مدح لهؤلاء بعد ذم أولئك.

وقوله: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِۦ﴾ أي بالكتاب، وقوله: ﴿فَأُولَٰئِكَ هُمُ ٱلْخَٰسِرُونَ﴾ أي الهالكون المغبونون و﴿أُولَٰئِكَ﴾[2] جمع والمذكور قبله موحد لكنه في معنى الجمع، وهو قوله: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِۦ﴾ لأنه للجنس و﴿هُمُ﴾ عماد، و﴿ٱلْخَٰسِرُونَ﴾ خبر المبتدأ، وأثبت[3] الخسران لمن كفر به، لا لمن لم يتبعه حق اتباعه، وهذا لطف من الله بعباده

١٢٢- يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ

١٢٣- وَاتَّقُوا يَوْماً لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئاً وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ

وقوله: ﴿يَا بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱذْكُرُوا۟ نِعْمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ وَٱتَّقُوا۟ يَوْمًا لَّا تَجْزِى نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنفَعُهَا شَفَٰعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ﴾ قد مر تفسير الآيتين، وبدأ[4] قصة بني إسرائيل بهما. وفي الآية الأولى تذكير النعمة وفي الأخرى تخويف العقوبة، وبهما ختم القصة. والتكرير للتقرير،

---

١ ر: فإنه
٢ ر: ف﴿أُولَٰئِكَ﴾
٣ ر + تعالى
٤ ر: وقد بدأ

Bu kıssayı Hz. İbrâhim kıssası bağlayacaktır. İsrâiloğulları kendilerinin İbrâhim'in dininden olduklarını iddia ediyorlardı, Hak Teâlâ da onlara "İbrâhim ne Yahudi ne de Hıristiyan idi. Fakat o, hanîf bir Müslüman idi. Allah'a ortak koşanlardan da değildi." [Âl-i İmrân 3/67] buyurdu ve burada onun durumu izah etmek üzere şöyle dedi:

124. Bir zaman Rabbi İbrâhim'i birtakım emirlerle sınamış, İbrâhim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: 'Ben seni insanlara önder yapacağım.' İbrâhim de, 'Soyumdan da.' demişti. Bunun üzerine Rabbi, 'Benim ahdim zalimleri kapsamaz.' demişti. [el-Bakara 2/124]

"Bir zaman Rabbi İbrâhim'i birtakım emirlerle sınamış" Yani "Allah'ın İbrâhim'e emrettiği zamanı hatırlayın." Burada mef'ul önce zikredilmiş, ardından fâil olan "Rabbi" kelimesi zikredilmiştir. Bunun sebebi ise sözü veciz kılmaktır, çünkü eğer fâili başa getirseydi "İbrâhim'in Rabbi" demesi gerekecekti ve mef'ul konumunda İbrâhim'i tekrarlayacaktı. Veciz ifade kullanmak daha edebî niteliktedir.

Âyette kullanılan *ibtilâ* kelimesi asıl olarak imtihan demektir. Allah'ın emir ve yasakları imtihandır. Nitekim Allah Teâlâ "Hanginizin daha güzel amel işleyeceği konusunda sizi imtihan etmek için…" [el-Mülk 67/2] ve "Biz insanı karışım hâlindeki bir nutfeden yarattık ve onu imtihan edeceğiz." [el-İnsân 76/2] buyurmuştur. İmtihan bizim açımızdan bilmediğimiz şeyin ortaya çıkması için yapılır, Allah Teâlâ açısından ise zaten biliyor olduğu şeyin ortaya çıkması açısından yapılır. İmtihanın neticesi hem şahitte hem gâibde (hem görünür âlemde hem de öte dünyada) gizli olanın ortaya çıkmasıdır, bu nedenle Allah Teâlâ'nın bu tür fiillerine imtihan ismini vermek câizdir. Çünkü bu mânada bu fiiller âdeta kulların sınanmasıdır.

"Birtakım kelimelerle" Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani hac ibadetinin unsurlarına dair emirlerle [sınamış]. Yine ondan şöyle rivayet edilmiştir: Bu kelimeler on haslet idi. Beşi başta, beşi de bedende idi. Baştakiler saçı ayırmak, ağızda suyu çalkalamak, istinşak yapmak, misvak kullanmak ve bıyıkları kısaltmak idi. Bedendekiler ise tırnakları kesmek, koltuk altını temizlemek, avret mahallini temizlemek, su ile taharet almak ve sünnet olmak idi.

ووصل بها قصة إبراهيم، وكان بنو إسرائيل يدعون أنهم على ملة إبراهيم، فقال تعالى: ﴿مَا كَانَ اِبْرٰهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا﴾ [آل عمران، ٦٧/٣] وشرح حاله هنا فقال:

١٢٤- وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ قَالَ اِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَاماً قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

﴿وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ أي واذكروا إذ أمر إبراهيم. قدّم المفعول ثم ذكر الفاعل فقال: ﴿رَبُّهُ﴾ وإنما فعل ذلك إيجازا؛ لأنه لو قدم الفاعل فقال: "ربُّ إبراهيم"[1] تكرر ذكر إبراهيم في موضع المفعول، والإيجاز أبلغ.

والابتلاء في الأصل هو الاختبار، وأوامر الله ونواهيه ابتلاء، قال تعالى: ﴿لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا﴾ [الملك، ٢/٦٧] وقال: ﴿اِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ اَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ﴾ [الإنسان/ ٢/٧٦] والاختبار منا لظهور ما لم نعلم[2] ومن الله تعالى لإظهار ما قد علم هو. وعاقبة الابتلاء ظهور الأمر الخفي في الشاهد والغائب جميعا، فجاز تسمية ذلك من الله ابتلاء لهذه العاقبة؛ لأنه في هذا المعنى كابتلاء العباد.

وقوله: ﴿بِكَلِمَاتٍ﴾ قال ابن عباس: أي بأوامر مناسك الحج. وعنه أيضا: أن الكلمات عشر خصال: خمس في الرأس وخمس في البدن، أما التي في الرأس ففرق الرأس والمضمضة والاستنشاق والسواك وقص الشارب، وأما التي في البدن فقلم الأظافير ونتف الإبط وحلق العانة والاستنجاء بالماء والختان.

---

١ ر + إبراهيم

٢ م ح: ما نعلم، صح هامش

"İbrâhim onların hepsini yerine getirmişti." Yani Hz. İbrâhim onlarla amel etmişti. Nitekim Hak Teâlâ "Allah'ın bütün emirlerini yerine getiren İbrâhim'in…" [en-Necm 53/37] buyurmuştur ki buradaki husus da budur. Rivayet edildiğine göre Hz. İbrâhim seksen yaşında iken Şam yakınlarındaki Kudûm köyünde sünnet olmuştu. İlk görüşe göre "İbrâhim onların hepsini yerine getirmişti." ifadesi "Hac menâsikini tamamıyla uygulamıştı" anlamına gelir. Abdullah b. Abbas'ın rivayetinde sayılan on husus onun için farz hükmünde iken bizim için sünnet hükmündedir.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Bu kelimeler İslâm'ın temelinde yer alan hasletlerdir ki bunlar da otuz iki paydır. Onu Ahzâb sûresinde "Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar…" [el-Ahzâb 33/35] âyetinde, onu Ra'd sûresinde "Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen kimse, onu bilemeyen kör gibi olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri anlar. Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayanlardır. Onlar, Allah'ın riayet edilmesini emrettiği haklara riayet eden, Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır. Onlar, Rablerinin rızâsına ermek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan ve kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır. İşte bunlar için dünya yurdunun iyi sonucu vardır." [er-Ra'd 13/19-22] âyetlerinde, altısı el-Mü'minûn sûresinin "Müminler kurtuluşa ermişlerdir." [el-Mü'minûn 23/1] âyetinden "İşte onlar vâris olacak olanlardır." [el-Mü'minûn 23/10] âyetine kadar olan ilk on âyetinde, altısı Bakara sûresinin "Takvâ sahipleri için hidâyettir." [el-Bakara 2/2] âyetinden "İşte onlar kurtuluşa erenlerdir." [el-Bakara 2/5] âyetine kadar olan ilk beş âyetinde yer alır.

Bir görüşe göre bu kelimeler Kur'ân'da aktarılan "Rabbim! Beni, anamı ve babamı (…) bağışla." [Nûh 71/28], "İnsanların diriltilecekleri gün beni utandırma." [eş-Şuarâ 26/87] ve benzeri şekildeki dualardır. Bir görüşe göre bunlar emir ve yasaklardır, çünkü kelâm/söz ile iletilmişlerdir.

"İbrâhim onların hepsini yerine getirmişti." ifadesi "İbrâhim onların edasını tamamlamıştı." anlamına gelir. Bir görüşe göre *fe-etemmehünne* ifadesi "İbrâhim onların hepsini yerine getirmişti." anlamına değil, "Allah onları daha önce hiç kimse için tamamlamamış, fakat İbrâhim için tamamlamıştı." anlamına gelir. Bir görüşe göre Allah Hz. İbrâhim'i birtakım kelimelerle imtihan etmiş, yani kendisini ateşe atılma, evlâdını ekinsiz, susuz, çorak bir vadiye yerleştirme, evlâdını kurban etmekle emredilme, kavminin yaşadığı beldeden göç etme, güneşe, aya ve yıldızlara tapan kâfirlerle ve Nemrût ile tartışma gibi zorluklarla ve çetin şartlarla imtihan etmişti.

وقوله: ﴿فَاَتَمَّهُنَّۜ﴾ أي عمل بهن، قال تعالى: ﴿وَاِبْرٰهِيمَ الَّذِى وَفّٰٓىۙ﴾ [النجم، ٣٧/٥٣] وهو كهذا. وروي أنه اختتن وهو ابن ثمانين سنة بالقدوم وهو قرية بالشام. وعلى القول الأول ﴿فَاَتَمَّهُنَّۜ﴾ أي أدى مناسك الحج على التمام، وهذه الخصال العشر كانت عليه فرائض وهي لنا سنن.

٥ وقال محمد بن علي الترمذي: الكلمات هي الخصال التي بني عليها الإسلام، وهي اثنان وثلاثون سهمًا: عشرٌ منها في سورة الأحزاب: ﴿اِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ الآية، [الأحزاب، ٣٥/٣٣] وعشرٌ في سورة الرعد: ﴿اَفَمَنْ يَعْلَمُ اَنَّمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ اَعْمٰىۜ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِۙ﴾ الآيات، [الرعد، ١٩/١٣] وستٌ في أول سورة ﴿قَدْ اَفْلَحَ﴾ إلى قوله: ﴿الْوَارِثُونَۙ﴾ [المؤمنون، ١٠/٢٣] /

١٠ **[١٧٤ظ]** وستٌ في أول سورة البقرة: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَۙ﴾ [البقرة، ٢/٢] إلى قوله: ﴿هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [البقرة، ٥/٢].

قيل: الكلمات هي الدعوات المحكية عنه في القرآن: ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِى وَلِوَالِدَىَّ﴾ [نوح، ٢٨/٧١]، ﴿وَلَا تُخْزِنِى يَوْمَ يُبْعَثُونَۙ﴾ [الشعراء، ٨٧/٢٦] ونحو ذلك. وقيل: هي الأوامر والنواهي، لأنها بالكلام.

١٥ وقوله: ﴿فَاَتَمَّهُنَّۜ﴾ أي أتم إبراهيم أداءهن. وقيل: أي ﴿فَاَتَمَّهُنَّۜ﴾ الله لإبراهيم ولم يتممها لأحد قبله. وقيل: ابتلاه بكلمات أي امتحنه بالشدائد والمكاره كإلقائه في النار، وإسكان ولده بواد غير ذي زرع ولا ماء، والأمر بذبح الولد، والهجرة من بلاد قومه، ومحاجة الكفرة عبدة الشمس والقمر والكواكب، ومحاجة نمرود.

Tüm bunların "kelimeler" diye isimlendirilmesi ise sıra dışı hadiseler olmalarından dolayıdır. Nitekim aynı sebepten dolayı Hz. Îsâ'ya da "Allah'ın kelimesi" denilmiştir. "İbrâhim onların hepsini yerine getirmişti." ifadesi ise "İbrâhim bütün bu imtihanlarda Allah'a teslim oldu, hepsine sabretti." anlamına gelir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Allah Hz. İbrâhim'i bu şeylerle imtihan etti, "İbrâhim de onların hepsini yerine getirdi." Allah Teâlâ da onun şükrüne karşılık vererek buyurdu: **"Ben seni insanlara önder yapacağım."** Yani "Senden sonrakilerin tamamının takip edeceği bir peygamber kılacağım." dedi. İmam kelimesi *el-emm* (kasıt) kelimesinden *fi'âl* vezninde türemiştir, uyan kişi uyduğu kimsenin kastına tâbi olur, onu kendi kastı beller. Allah Teâlâ bu vaadini gerçekleştirmiş ve Hz. Muhammed aleyhisselâma "Sonra sana, 'Hanîf bir şekilde İbrâhim'in dinine uy!' diye vahyetti." [en-Nahl 16/123] buyurmuş, bize "Atanız İbrâhim'in dinine uyunuz." [el-Hacc 22/78] demiş -ki bu son âyetteki *millete* (din) kelimesi iğrâ kaidesi [teşvik ifadelerinin mansub olacağı şeklindeki kaide] gereği mansubdur- ve yine "Kendini bilmezden başka kim İbrâhim'in dininden yüz çevirir ki?" [el-Bakara 2/130], "Sizin için İbrâhim'de güzel bir örnek vardır." [el-Mümtehine 60/4] buyurmuştur.

"İbrâhim de 'Soyumdan da.' demişti." İbrâhim "Ey Rabbim! Benim soyumdan da önderler kıl!" demişti. *ez-Zürriyye* evlâtlar demektir. *ez-Zürriyye* kelimesi *ez-zer'* (yaratık) kelimesinden *fu'liyye* vezninde türemiş, *el-beriyye* (yaratılmış varlık), *el-hâbiyye* (varil) kelimelerinde olduğu gibi, telaffuzda hemzesi atılmıştır. *Min* (-den) kelimesi kısmîlik değil, cins anlamı ifade eder, yani "Onların tamamını kendilerine uyulan önderler kıl!" anlamına gelir ki bu, Hz. İbrâhim'in evlâtlarına yönelik hususi şefkatidir, kendisine bir saygınlık bahşedilmiş, o da bu konuda evlâtlarının da kendisine katılmasını istemiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâmın şefkati ise kemâl derecesindedir, çünkü mi'rac gecesinde kendisine selâm, rahmet ve bereket ikram edilmiş, o da "Selâm bizim üzerimize ve Allah'ın sâlih kullarının üzerine olsun." buyurarak tevhid ehli bütün yer ve gök ehlini bu ikrama ortak etmiştir.

"Bunun üzerine Rabbi, 'Benim ahdim zalimleri kapsamaz.' demişti." Yani "İmâmet, senin soyundan olan zulüm ehline -ki onlar kâfirlerdir- erişmez." buyurmuştu. Burada Allah Teâlâ Müslümanların önderliğinin kâfirler için söz konusu olamayacağını ve Hz. İbrâhim'in soyu içerisinde Müslümanların da kâfirlerin de bulunacağını bildirmiştir.

سماها كلمات؛ أنها أعاجيب. وقيل لعيسى «كلمة الله» لذلك. ﴿فَاَتَمَّهُنَّ﴾ أي استسلم لله فيهن وصبر عليهن.

قال الحسن: ابتلاه بهذه الأشياء ﴿فَاَتَمَّهُنَّ﴾ فشكرها الله تعالى فقال: ﴿اِنّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا﴾ أي رسولا يقتدي بك جميع من بعدك. والإمام فعال من الأم، أي القصد، والمقتدِي يقصد قصدَ المقتدَى وتتبعه، وقد أنجز الله هذا الوعد فقال لمحمد صلى الله عليه وسلم: ﴿ثُمَّ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا﴾ [النحل، ١٦/١٢٣] وقال لنا: ﴿مِلَّةَ اَبِيكُمْ اِبْرٰهِيمَ﴾ [الحج، ٢٢/٧٨]، وهو نصب على الإغراء وقال: ﴿وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ﴾ [البقرة، ٢/١٣٠] وقال: ﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِى اِبْرٰهِيمَ﴾ [الممتحنة، ٦٠/٤].

وقوله: ﴿قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِى﴾ قال إبراهيم: «يا رب، واجعل من ذريتي أيضا أئمة». والذرية الأولاد، فُعْلِيَّة من الذرأ أي الخلق، ترك همزها في اللفظ كما في البرية والخابية. و«من» للتجنيس ههنا لا للتبعيض، أي اجعلهم كلهم أئمة يقتدى بهم، وهذا شفقة منه على أولاده على الخصوص،[1] أُكرم بكرامة فأَحبَّ أن يشاركه فيها أولادُه، وشفقة نبينا محمد عليه السلام كانت في درجة الكمال، أُكرم ليلة المعراج بالسلام والرحمة والبركة فقال: السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين، فأشرك فيها كل أهل السماء والأرض من أهل التوحيد.

وقوله: ﴿قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ﴾ أي لا تصيب الإمامة أهل الظلم من ولدك، وهم أهل الكفر، أخبر أن إمامة المسلمين لا تثبت لأهل الكفر وأنَّ من أولاده المسملين والكافرين،

---

١ ر + حين

Nitekim şöyle buyurmuştur: "Kendisini ve İshak'ı mübarek eyledik. Ancak her ikisinin neslinden ihsan sahibi kimseler olacağı gibi, kendine açıktan açığa zulmedenler de olacak." [es-Sâffât 37/113] İhsan sahibi mümin, zalim ise kâfirdir.

Mu'tezile fasık kimsenin imam olamayacağı şeklindeki düşüncesini desteklemek için bu âyetin zâhirini kullanır, ancak biz şöyle deriz: Burada "zalim" kelimesi ile kâfir kastedilmiştir. Bir görüşe göre Hz. İbrâhim, tıpkı kendisi gibi evlâtlarının da imam ve peygamber olmalarını istemiş, fakat kendisine zalim kimsenin imam ve peygamber olamayacağı bildirilmiştir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Onların Allah katında, karşılığında âhirette Allah tarafından bir hayır elde edecekleri herhangi bir ahitleri bulunmamaktadır. Dünyada ise kendileri ile ahit yapılmış ve bu ahde sadık kalınmıştır.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Eğer, "Nasıl olur da 'Benim ahdim zalimleri kapsamaz.' âyeti 'Soyumdan da!' ifadesinin cevabı olabilir, zira peygamberlik Hz. İbrâhim'in soyunda kalmıştır, Nitekim Allah Teâlâ 'Bu sözü, ardından geleceklere devamlı kalacak bir miras olarak bıraktı.' [ez-Zuhruf 43/28] buyurmuştur?" denilirse buna cevaben şöyle karşılık verilir: "Soyumdan da!" ifadesi şu anlamda olabilir: Muhtemelen Hz. İbrâhim böyle söylerken peygamberliğin ebedî olarak kendi soyunda devam etmesini, böylece peygamberler arasında zaman boşlukları olmamasını istemiş, fakat kendisine soyu içerisinde zalimlerin de çıkacağı ve bu zalimlere bu ahdin erişmeyeceği bildirilmiştir.[1]

125. Hani, biz Kâbe'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de makām-ı İbrâhim'den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrâhim ve İsmâil'e şöyle emretmiştik: 'Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi tertemiz tutun.' [el-Bakara 2/125]

"Hani biz Kâbe'yi (…) kılmıştık." Yani buradaki *beyt* (ev) ifadesinden Kâbe kastedildiğini hatırlayın. Başında elif-lâm takısı bulunan *el-beyt* kelimesi Kâbe'nin ismidir. Kur'ân'da bu isim birçok şekilde zikredilmiştir: "İlk ev" [Âl-i İmrân 3/96], "Evimi temizleyin diye…" [el-Bakara 2/125], "O hâlde bu evin Rabbine kulluk etsinler." [Kureyş 106/3], "Harem (korunmuş) ev (el-Beytü'l-harâm)…" [el-Mâide 5/97], "Evi haccetmek insanlar üzerinde Allah'ın hakkıdır." [Âl-i İmrân 3/97]

1 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 228.

قال تعالى: ﴿وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰٓ إِسْحٰقَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِۦ مُبِينٌ﴾ [الصافات، ١١٣/٣٧] والمحسن المؤمن، والظالم الكافر.

وتعلقت المعتزلة بظاهر الآية في نفي صلاحية الإمامة للفاسق، لكن نقول: الظالم أريد به الكافر ههنا. وقيل: إنه سأل أن يكون ولده إماما نبيا كما كان هو، فأخبر أن الظالم لا يكون إماما نبيا.

وقال[1] الحسن: ليس لهم عند الله عهد يعطيهم عليه خيرا في الآخرة، فأما في الدنيا فقد يُعاهدون فيُوفّى لهم.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> فإن قيل: "كيف كان قوله: ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّٰلِمِينَ﴾ جوابا / [١٧٥و] لقوله: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِىۖ﴾ وكانت الرسالة في ذريته، قال تعالى: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةًۢ بَاقِيَةً فِى عَقِبِهِۦ﴾ [الزخرف، ٢٨/٤٣]"، قيل: يحتمل قوله: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِىۖ﴾ أنه أحب أن تكون الرسالة تدوم في ذريته أبدا حتى لا تكون بين الرسل فترات، فأخبر أن في ذريته من هو ظالم، فلا ينال الظالم عهده.[2]

١٢٥- وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًاۖ وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّىۖ وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّآئِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ

وقوله: ﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ﴾ أي واذكروا إذ جعلنا الكعبة، فالبيت معرفا بالألف واللام اسمها. وقد ذكر هذا في القرآن على وجوه: ﴿اِنَّ اَوَّلَ بَيْتٍ﴾ [آل عمران، ٩٦/٣]، ﴿اَنْ طَهِّرَا بَيْتِىَ﴾ [البقرة، ١٢٥/٢]، ﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِۖ﴾ [قريش، ٣/١٠٦]، ﴿الْبَيْتَ الْحَرَامَ﴾ [المائدة، ٩٧/٥]، ﴿وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾ [آل عمران، ٩٧/٣].

١ ر: فقال

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٨/١.

"Toplantı yeri" Buradaki *mesâbeten* kelimesi merci (dönüş yeri) anlamına gelir ve *sâbe* (döndü), *yesûbü* (döner), *sevben* (dönüş) fiilinden türer. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Her yıl oraya dönerlerdi, yani orası sadece bir kere gidilen bir yer değildir. Abdullah b. Abbas ve Mücâhid şöyle demişlerdir: Orada yapacağını (görevini) yaptığını düşünen herkes oradan yüz çevirmez, aksine onlar tekrar oraya dönerler.

"İnsanlar için güven yeri" Yani güvenli yer ki o da güven mevkiidir. Güven korkunun zıttıdır. Allah Teâlâ "Kim oraya girerse güvende olur." [Âl-i İmrân 3/97], "Güvenli bir harem" [el-Ankebût 29/67] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Dikkat ediniz! Mekke Allah'ın harem (korunmuş, dokunulmaz) kıldığı beldelerden biridir, benden önce de sonra da hiç kimse için bu haremlik ortadan kalkmayacaktır, bana sadece günün bir saati helâl kılındı, sonrasında tekrar, kıyamet gününe dek harem kalmak üzere harem hâline döndü."[1] buyurmuştur.

Bir görüşe göre "İnsanlar için güven yeri" ifadesi "cinnet, cüzzam ve alaca hastalıklarından korunmuş yer" anlamına, bir görüşe göre "zorbaların ellerinden emin yer" anlamına gelir, çünkü Fil sahipleri örneğinde olduğu gibi tahrip etmek üzere oraya yönelen kim olursa helâk edilmiştir. Bu nedenle oraya *atîk* (hür) ismi verilmiştir, çünkü zorbaların elinden özgür kılınmıştır. Bir başka görüşe göre bu ifade "av hayvanları için güvenli" anlamına gelir, hatta aslan geyiği kovalar da geyik hareme girince aslan gerisin geri dönüverir. Bir görüşe göre bu ifade "Harem sakinleri için güvenli bölge" anlamına gelir. Nitekim onlar kendilerini "ehlullah" diye isimlendirirlerdi ve kimse onlara ilişmezdi. Bir diğer görüşe göre bu ifade "suç işleyip oraya sığınanlar için güvenli yer" anlamına gelir, çünkü oraya giren kimseye, dışarıya çıkıncaya kadar ilişilmez.

"Siz de makām-ı İbrâhim'den kendinize bir namaz yeri edinin." Nâfi' ve İbn Âmir *ve'ttehizû* (edininiz) fiilini *hı* harfinin fethası ile geçmiş zaman fiili formunda *ve'ttehazû* (edindiler) şeklinde okumuştur. Buna göre anlam, "Biz orayı insanlar için toplantı yeri yaptık, onlar da bunu namazgâh edindiler." şeklindedir. Diğer kıraat imamları bu fiili emir formunda okumuşlardır. Bu durumda fiil "Nimetimi hatırlayın." [el-Bakara 2/122] fiiline atıftır ve "Hatırlayın ve bunu namaz yeri edinin." anlamına gelir. Bir görüşe göre burada "dedik" kelimesi gizlidir, yani cümle, "Onlara dedik ki: Namaz yeri edinin." şeklinde ya da "Onlara de ki: Namaz yeri edinin." şeklindedir.

1 Bk. Buhârî, "Cezâü's-sayd", 7; Müslim, "Hacc", 447.

وقوله: ﴿مَثَابَةً﴾ أي مرجعا، من «ثاب، يثوب، ثوبا»[1] أي رجع. قال الحسن: يثوبون إليه كل عام، أي ليس هو في الزمان مرة فقط. وقال ابن عباس ومجاهد: لا ينصرف عنه أحد وهو يرى أنه قد قضى منه وطرا، فهم يعودون إليه.

وقوله: ﴿لِلنَّاسِ وَاَمْنًا﴾ أي مأمنا، وهو موضع الأمن، والأمن ضد الخوف، قال تعالى: ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًا﴾ [آل عمران، ٩٧/٣] وقال: ﴿حَرَمًا اٰمِنًا﴾ [العنكبوت، ٦٧/٢٩] وقال النبي عليه السلام: «ألا إن مكة حرام من حرام الله لم تحل لأحد قبلي ولا تحل لأحد بعدي، وإنما أحلت لي ساعة من نهار ثم عادت بعدُ حراما إلى يوم القيامة».[2]

وقيل: آمنا من الجنون والجذام والبرص. وقيل: آمنا من أيدي الجبابرة؛ فإنه ما قصد قوم تخريبه إلا هلكوا كأصحاب الفيل، ولذلك سمي عتيقا؛ لأنه أعتق عن أيدي الجبابرة. وقيل: أي آمنا للصيود حتى إن الأسد يتبع الظبي فيدخل الظبي الحرم فيرجع الأسد. وقيل: آمنا لسكان الحرم؛ فإنهم يسمون أهل الله ولا يتعرض[3] لهم. وقيل: آمنا لمن جنى ثم لجأ إليه؛ فإنه لا يُتعرض له إلى أن يخرج.

وقوله: ﴿وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى﴾ قرأ نافع وابن عامر: وَاتَّخَذُوا بفتح الخاء على الفعل الماضي، أي جعلناه مثابة للناس فاتخذوا ذلك مُصَلًّى. وقراءة الباقين على الأمر وهو عطف على قوله: ﴿اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ﴾ [البقرة، ١٢٢/٢] واتخذوا ذلك. وقيل: فيه اضمار «القول»، «وقلنا لهم» ﴿وَاتَّخِذُوا﴾ أو قل لهم ذلك.

---

١ م: ثووبا؛ ح – ثوبا

٢ انظر: صحيح البخاري، جزاء الصيد، ٧؛ صحيح مسلم، الحج، ٤٤٧.

٣ ر: ولا يتعرضون

Bir görüşe göre "Hani, biz Kâbe'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık." ifadesi cümlede gizli bir "Ona yönelin." emrinin bulunmasını gerektirir, bu durumda "edinin" fiili de buna atıf olur.

"Makām-ı İbrâhim" Fetha ile *makām* kelimesi kıyam yeri anlamına, ötre ile *mukām* kelimesi ise hem ikāmet yeri hem de bizzat ikāmet anlamına gelir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Harem'in tamamı, makām-ı İbrâhim'dir, içerisinde bulunan kimse Kâbe'nin kendisine yönelir, dışarısında olan kimse ise Harem'e yönelir, çünkü musallâ (namazgâh) odur.

Atâ şöyle demiştir: Makām-ı İbrâhim, Arafat, Müzdelife, Mina ve Mekke gibi hac ibadetinin yapıldığı yerlerdir.

Bir görüşe göre makām-ı İbrâhim'den kasıt Mekke, bir görüşe göre mescit, bir görüşe göre Kâbe, bir görüşe göre Kâbe'nin kapısının karşısındaki yerdir.

Süddî şöyle demiştir: Makām-ı İbrâhim, Hz. İsmâil'in hanımının Hz. İbrâhim'in başını yıkadığı esnada ayaklarının altına koyduğu taştır, çünkü Hz. İbrâhim o esnada bineğinin üzerindedir ve önce bir ayağını bu taşa koymuş, Hz. İsmâil'in hanımı o tarafı yıkadıktan sonra diğer ayağını taşa koymuş, böylece o tarafını da yıkamıştır. Allah da bu taşı İbrâhim'in şiarlarından biri yapmıştır.

Bir görüşe göre makām-ı İbrâhim, Hz. İbrâhim'in insanları hac için çağırmak üzere üzerine çıktığı taştır. Rivayete göre Kâbe'nin yapımını tamamladığı zaman kendisine "İnsanlara hac çağrısı yap." [el-Hacc 22/27] emri verilmiş, o da "Ben dağların arasındayım, çevremde de kimse yok, nasıl insanları çağırayım?" demiş, bunun üzerine Allah Teâlâ, "Çağırmak sana, ulaştırmak bana düşer." buyurmuştur. Hz. İbrâhim de Ebû Kubeys tepesine çıkıp orada işte bu taşın üzerine çıkmış, derken bu taş dünyadaki diğer bütün taşlardan daha yüksek olacak şekilde yükselmiş ve Allah Hz. İbrâhim'in önünde bütün dünyayı bir sofra gibi sermiş, o da şöyle seslenmiştir: "Ey Müslümanlar topluluğu! Rabbiniz size bir ev yaptı ve onu haccetmenizi emretti, gelip onu haccediniz." İnsanlar da ta babalarının sulbünden ve analarının rahimlerinden bu çağrıya icâbet etmişlerdir. Çağrıya bir kez icâbet edene bir kez, on kez icâbet edene ise on kez haccetmek nasip olurmuş.

وقيل: قوله: ﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً﴾ يقتضي قوله: توبوا إليه، فيكون ﴿وَاتَّخِذُوا﴾ عطفا عليه.

وقوله: ﴿مِنْ مَقَامِ إِبْرٰهِيمَ﴾ المقام بالفتح موضع القيام، والمقام بالضم موضع الإقامة ونفس الإقامة أيضا.

وقال ابن عباس: الحرم كله مقام إبراهيم، فمن كان فيه استقبل البيت، ومن كان خارجا منه استقبل الحرم، فهو المصلَّى.

وقال عطاء: هو المناسك، أي مواضع أفعال الحج، كعرفات والمزدلفة ومنى ومكة.

وقيل: هو مكة. وقيل: هو المسجد. وقيل: هو البيت. وقيل: هو موضع يقابل باب الكعبة يتوجه منه إليها.

وقال السدي: هو / [١٧٥ظ] الحجر الذي كانت زوجة إسماعيل وضعته تحت قدمي إبراهيم حين غسلت رأسه وهو راكب، وضع عليه قدما فغسلت شقا ثم حولت إلى الشق الآخر ففعل كذلك، جعله الله من شعائره.

وقيل: هو الحجر الذي وضع عليه قدمه حين نادى بالحج، فقد روي أنه لما فرغ من بناء الكعبة قيل له: ﴿وَأَذِّنْ فِى النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾ [الحج، ٢٢/٢٧] فقال: «كيف أنادي وأنا بين الجبال وليس بحضرتي أحد؟»، فقال الله تعالى: «عليك النداء وعلي البلاغ» فصعد بأبي قبيس وصعد هذا الحجر فارتفع هذا الحجر حتى علا كل حجر في الدنيا، وجمع الله له الأرض كالسُّفرة، فنادى: «يا معشر المسلمين، إن ربكم بنى لكم بيتا وأمركم أن تحجوه فحجوه»، فأجابه الناس من أصلاب الآباء وأرحام الأمهات، فمن أجابه مرة حج مرة، ومن أجابه عشرا حج عشرا.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hz. İbrâhim Kâbe'yi inşa ediyor, Hz. İsmâil ise ona taş veriyordu, yapı yükselip de Hz. İsmâil taşları yükseğe kaldıramaz olunca bir taşın üzerine çıkarak babasına taşları vermeye başladı. İşte makām-ı İbrâhim o taştır.

"Namaz yeri" *Musallâ* kelimesi dua yeri anlamına gelir. Nitekim namaz (salât) kelimesi de dua anlamına gelir. Hak Teâlâ bu kelimeyi "Onlara dua et/salât et." [et-Tevbe 9/103] şeklinde kullanmıştır. Münşaibe (ilâve harf almış) olarak bilinen fiillerin ism-i mekân kalıbı mef'ul formunda olur. Bir görüşe göre bu kelime bilinen namazın kılınma yeri (mescit) anlamına gelir. Rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm makām-ı İbrâhim'in bulunduğu yere geldiği zaman Hz. Ömer "Burayı namaz yeri edinsek mi?" demiş, bunun üzerine âyet inmiştir. Hz. Ömer, "Üç konuda Rabbim bana muvafakat etti [yani benim isteğim Allah'ın hükmü ile aynı oldu]: İçki yasağı, örtü âyeti ve makām-ı İbrâhim"[1] buyurmuştur.

"İbrâhim ve İsmâil'e şöyle emretmiştik" Buradaki "ahit vermiştik" ifadesi "emretmiştik" anlamına gelir. Nitekim "Ben size ahit vermemiş miydim/emretmemiş miydim?" [Yâsîn 36/60] ve "Biz Âdem'e ahit vermiştik/emretmiştik." [Tâhâ 20/115] âyetlerinde "ahit vermiştik" kelimesi "emretmiştik" anlamında kullanılmıştır.

"Evimi tertemiz tutun." Atâ şöyle demiştir: Bir keresinde Abdullah b. Abbas'ın yanında idim. Adamın biri ona "Evimi tertemiz tutun." âyetini sordu, o da şöyle dedi: "Vallahi Allah onlara o evi tütsülerle buhurlamalarını ya da güzel kokularla donatmalarını emretmiş değil, aksine orayı putlardan, günahlardan ve Allah'ın istemediği şeylerden arındırmalarını emretmiştir."

Katâde, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr şöyle demişlerdir: Yani evimi şirkten ve putlara tapmaktan arındır. Nitekim İbrâhim ve Hz. İsmâil'in eline geçmeden önce müşrikler orada bulunuyordu.

Bir görüşe göre o zaman insanlar Allah'a yakınlaşmak (ibadet) maksadıyla kurbanlar kesiyorlar ve Kâbe'nin duvarlarını bu kurbanların kanları ile buluyorlardı, Allah da temizlemeyi emretti. Bir görüşe göre bu, oranın kazanç yeri ve vasıtası olmaktan temizlenmesidir, bir başka görüşe göre ise bu ifadenin anlamı "Orayı temiz tutmaya devam edin." şeklindedir.

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 299; Buhârî, "Salât", 32.

وقال ابن عباس: كان إبراهيم يبني الكعبة وإسماعيل يناوله الحجارة، فلما ارتفع البناء وضعف عن رفع الحجارة إليه قام على حجر فهو[1] مقام إبراهيم.

وقوله: ﴿مُصَلًّىۖ﴾ أي موضع دعاء؛ فإن الصلاة هي الدعاء، قال تعالى: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْۖ﴾ [التوبة، ١٠٣/٩]. واسم الموضع من الأفعال المنشعبة يكون على صيغة المفعول منها. وقيل: هو موضع الصلاة المعهودة، وروي أنه عليه السلام انتهى إلى مقام إبراهيم فقال عمر: «أفلا[2] نتخذه مصلى؟» فنزلت الآية؛ فكان عمر يقول: «وافقني ربي في ثلاثة»، أي وقع مرادي على وفاق حكم الله في ثلاثة: الخمر والحجاب ومقام إبراهيم.[3]

وقوله: ﴿وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ﴾ أي أمرناهما قال تعالى: ﴿اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ﴾ [يس، ٦٠/٣٦] وقال: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَآ اِلٰٓى اٰدَمَ﴾ [طه، ١١٥/٢٠].

وقوله: ﴿اَنْ طَهِّرَا بَيْتِىَ﴾ قال عطاء: كنت عند ابن عباس ﷺ فسأله رجل عن قوله: ﴿طَهِّرَا بَيْتِىَ﴾ قال: أما والله ما أمرهم[4] أن يبخروه بالبخور ولا أن يصفروه بالخلوق، ولكن أمرهم أن يطهروه من الأوثان والمعاصي ومما لا يحبه الله.

وقال قتادة ومجاهد وسعيد بن جبير: أي طهرا بيتي من الشرك وعبادة الأوثان، وكان عليها المشركون قبل أن يصير في أيديهما.

وقيل: كانوا يتقربون إلى الله بالقرابين وكانوا يلطخون الجدر بالدماء، فأمرهم الله بالتطهر. وقيل: هو تطهيره عن المكاسب. وقيل: معناه: دُومَا على تطهيره،

---

١ ح: وهو
٢ ط: أولا
٣ انظر: مسند أحمد، ٢٩٩/١؛ صحيح البخاري، الصلاة، ٣٢.
٤ ح + الله

Nitekim benzer bir kullanım "Ey Peygamber! Allah'tan kork!" [el-Ahzâb 33/1] âyetinde vardır. Zira burada "Takvâ sahibi olmaya devam et!" anlamı vardır. İşte bu âyette de durum böyledir, yani orada bir pislik var da onun temizlenmesi emrediliyor değildir, aksine Allah bu iki peygambere, orayı temiz tutmayı sürdürmelerini emretmiştir. Bunun bir benzeri "Orada onlara tertemiz eşler vardır." [el-Bakara 2/25] âyetindeki "tertemiz/temizlenmiş" kelimesinin "aslî temizlikleri üzere kalmış" anlamında olmasıdır.

"Tavaf edenler için" Yani Kâbe'yi tavaf edenler için [tertemiz tutun]. **"Kendini ibadete verenler için"** Buradaki *el-'âkifîn* kelimesi Mescid-i Harâm'ın civarında bulunanlar mânasına gelir. *el-'Ukûf* ve *el-i'tikâf*, bir yerde ikâmet etmek, oraya bağlı kalmak, çıkmamak demektir. *el-'Akf* hapis ve tutmak anlamına gelir. Nitekim "Bekletilen kurbanlıklar." [el-Feth 48/25] âyetinde bu mânada kullanılmıştır.

"Rukû ve secde edenler için" Buradaki *rükka'* kelimesi "rükû edenler" anlamına, *sücûd* kelimesi ise "secde edenler" anlamına, ikisi birlikte olunca ise "namaz kılanlar" anlamına gelir. Namazda birtakım fiiller bulunur ki bunlar içerisinde huşû davranışına en yakın olanlar rükû ve secdedir. Tavaf, hac ve umrede yapılır, itikâf mescitten çıkmamaktır, rükû ve secde ise namazda vardır. Yani bütün bu ibadetler hep Kâbe ile ilgilidir, bu yüzden Allah, Hz. İbrâhim ve İsmâil'e bu ibadetleri yapan kimseler için Kâbe'nin temiz tutulmasını emretmiştir.

Bir görüşe göre "tavaf edenler" ifadesi yabancılar için, itikâf Mekke halkı için, namaz ise uzakta ya da yakında olan herkes içindir, çünkü namazda herkes oraya yönelir.

126. Hani İbrâhim demişti ki: Rabbim! Bunu güvenli bir belde kıl. Halkından Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimseleri her türlü ürünle rızıklandır. Allah da şöyle dedi: İnkâr edeni ise az bir miktar rızıklandırır, sonra cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası! [el-Bakara 2/126]

"Hani İbrâhim demişti ki: Rabbim! Bunu güvenli bir belde kıl." Yani şunu da zikret: İbrâhim Rabbine dua etmiş ve "Rabbim!" demişti. Burada nidâ (seslenme) edatı hazfedilmiştir ki bu (dilde) câizdir. Nitekim Hak Teâlâ "Yûsuf! Sen bu işten vazgeç." [Yûsuf 12/29] âyetinde böyle kullanmıştır, maksat "Ey Yûsuf!" demektir.

كما قال تعالى: ﴿يَآ اَيُّهَا النَّبِىُّ اتَّقِ اللّٰهَ﴾ [الأحزاب، ٣٣/١] أي دم على التقوى، فهذا كذلك، هو أمر أن يُبَقِّيَاه على الطهارة لا أن يكون فيه نجاسة فيُزيلا تلك النجاسة، وهو كقوله: ﴿وَلَهُمْ فِيهَآ اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ﴾ [البقرة، ٢/٢٥] أي مُبَقَّاةٌ على الطهارة الأصلية.

وقوله: ﴿لِلطَّآئِفِينَ﴾ أي بالكعبة. ﴿وَالْعَاكِفِينَ﴾ أي المجاورين في المسجد الحرام، والعكوف والاعتكاف الإقامة والاحتباس، والعكْف الحبس والوقف، قال تعالى: ﴿وَالْهَدْىَ مَعْكُوفًا﴾ [الفتح، ٤٨/٢٥] / [١٧٦و]

﴿وَالرُّكَّعِ﴾ جمع الراكع و﴿السُّجُودِ﴾ جمع الساجد، وأراد بـ﴿الرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾ المصلين،[١] والصلاة تشتمل على أفعالٍ أقربُها إلى الخشوع هذان، فالطواف في الحج والعمرة، والعكوف ملازمة المسجد، والركوع والسجود في الصلاة، وهي العبادات المتعلقة بالبيت، فأمرهما بتطهيره لهؤلاء.

وقيل: الطواف للغرباء، والعكوف لأهل مكة، والصلاة للكل،[٢] من بَعُدَ عنها[٣] ومن[٤] قرب منها،[٥] فتوجههم في الصلاة إليها.

١٢٦- وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَداً اٰمِناً وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ قَلِيلاً ثُمَّ اَضْطَرُّهُ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ

وقوله: ﴿وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا﴾ أي واذكر أيضا إذ دعا إبراهيم فقال: "يا رب" بحذف النداء وهو جائز، قال تعالى: ﴿يُوسُفُ اَعْرِضْ عَنْ هٰذَا﴾ [يوسف، ١٢/٢٩] أي يا يوسف.

١ ط: والمصلين
٢ ط: لكل
٣ ط - من بَعُدَ عنها
٤ ط: من
٥ ط + ومن بَعُدَ عنها

"Bunu" yani vadiyi [güvenli bir belde kıl]. Nitekim "Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim." [İbrâhîm 14/37] demiş ve vadi henüz güvenli bir belde olmadan önce Allah'a bu şekilde dua etmiştir. Yine İbrâhim sûresinde "Rabbim! Bu beldeyi güvenli kıl." [İbrâhîm 14/35] demiştir ki bu dua da o vadinin bir belde olmasından sonradır ve bu duasında Hz. İbrâhim Allah'tan, o beldeyi güvenli kılmasını dilemiştir.

Bir görüşe göre bu ikisi aynı mânadadır, çünkü sözün tamamı şu şekildedir: Bu beldeyi güvenli bir belde kıl. İlki marifeye (bilinen yere/beldeye) işarettir, ikincisi ise ikinci mef'uldür ve nekre olarak zikredilmiştir. Bir âyette marife olan kelime hazfedilmiş, sadece nekre olan kelime kalmış, diğer âyette ise nekre olan hazfedilmiş, marife olan kalmıştır.

"Güvenli" Yani güven sahibi. Bunun benzeri, "Hoşnut olunacak bir yaşam içinde" [el-Kāria 101/7] âyetindeki *râziyetin* (razı olan) ifadesinin "rızâ sahibi/razı olunan" anlamında kullanılmasıdır. Bu beldenin, halkı için güvenli olması, daha önce "İnsanlar için toplanma ve güven yeri" [el-Bakara 2/125] âyetinin tefsirinde zikrettiğimiz şekildedir.

Eğer, "Mekke zaten bundan önce de harem (güvenli, korunmuş) belde idi, nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm, "Dikkat ediniz, Mekke, Allah Teâlâ gökleri ve yeri yarattığından itibaren harem beldedir."[1] buyurmuştur, o hâlde oranın güvenli kılınmasını talep etmenin anlamı nedir?" derlerse şöyle deriz: İlki bu beldenin tamamen yok edilmekten korunması, tâzim ve hürmetinin insanların gönüllerinde yerleştirilmesi iken ikincisi zaman içerisinde yaşanacak hadiselerden korunması yönünde bir duadır.

Bir görüşe göre bu, önceki güvenin devamına dair bir duadır ki Allah Teâlâ da onun davetine icâbet etmiş ve "Görmezler mi ki biz (onu) güvenli bir harem kıldık." [el-Ankebût 29/27] buyurmuştur.

"Halkından Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimseleri her türlü ürünle rızıklandır." Burada geçen *semerât* kelimesi, *semere* kelimesinin çoğulu olup yerde ve ağaçta yetişen bütün ürünler anlamına gelir. Bu, yiyecek ve meyvelerin verilmesine yönelik duadır ki biz "Onunla türlü bitkileri çıkardı." [el-Bakara 2/22] âyetinin tefsirinde bu hususu ele almıştık.

1 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 126; Bezzâr, *Müsned*, 9: 184.

وقوله: ﴿هٰذَا﴾ أي الوادي، فقد[1] قال: ﴿اِنِّی اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِی بِوَادٍ غَيْرِ ذِی زَرْعٍ﴾ [إبراهيم، ٣٧/١٤] سأل الله تعالى قبل أن يصير الوادي بلدا آمنا، وفي سورة إبراهيم قال: ﴿رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِنًا﴾ [إبراهيم، ٣٥/١٤] وكان هذا الدعاء بعدما صار بلدا، سأله أن يجعله آمنا.

وقيل: معناهما واحد، إذ تمام الكلام: اجعل هذا البلد بلدا آمنا، الأول إشارة إلى المعرفة، والثاني مفعول ثان ويذكر على طريق النكرة. ففي آية حذف المعرفة وبقي النكرة، وفي آية حذف النكرة وبقي المعرفة.

وقوله: ﴿اٰمِنًا﴾ أي ذا أمن، كقوله: ﴿فِی عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾ [القارعة، ٧/١٠١] أي ذات رضا. والأمن للأهل بما ذكرنا في قوله: ﴿مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا﴾[البقرة، ١٢٥/٢].

فإن قالوا: «إن مكة كانت حراما قبل هذا، قال عليه السلام: «ألا إن مكة حرام منذ خلق الله السموات والأرض»[2] فما معنى سؤال الأمن؟» قلنا: كان الأول أمنا عن الاصطلام وإثباتا في النفوس تعظيمها واحترامها، وهذا كان سؤال وقوع الأمن عن الحوادث والعوارض.

وقيل: هذا كان سؤال دوام ذلك الأمن، فأجاب الله تعالى دعوته فقال: ﴿اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا اٰمِنًا﴾ الآية، [العنكبوت، ٦٧/٢٩].

وقوله: ﴿وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾ هي جمع ثمرة، وهي جميع ما يخرج من الأراضي والأشجار،[3] فهو سؤال الطعام والفواكه،[4] وقد حققنا ذلك في قوله: ﴿فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾ [البقرة، ٢٢/٢].

---

١ م – فقد، صح هامش

٢ انظر: أخبار مكة للأزرقي، ١٢٦/٢؛ مسند البزار، ١٨٤/١١.

٣ ر + من الحبوب والفواكه

٤ ر – فهو سؤال الطعام والفواكه

Bir görüşe göre *semerât* kelimesinden kasıt meyvelerdir. Burada hususi olarak "meyveler"i istemiş olmasının sebebi ise alışılagelen yiyeceklerin her yerde bulunması, meyvelerin ise nadir bulunmasıdır. Bu yüzden Hz. İbrâhim bu beldenin halkı için güvenlik ve bolluk istemiştir, bu ikisi sayesinde yaşam kolaylaşır ve maslahatlar temin edilir. Allah da Filistin'in bol meyveli köylerinden birini oraya nakletmek suretiyle bu konuda ona icâbet etmiştir. Cebrâil gelip o köyü kökünden sökmüş ve Mekke'ye getirmiş, Kâbe'nin etrafında yedi kez tavaf ettirmiş, sonra da Mekke'ye üç menzil uzaklığında bir bölgeye yerleştirmiştir. Burası Tâif'tir ve bu nedenle böyle isimlendirilmiştir. Bu rivayeti Zührî söylemiştir. Hak Teâlâ "Her türlü meyve ve mahsül kendisine toplanır." [el-Kasas 28/57] buyurmuştur.

"Halkından Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimseleri" Buradaki *men* (kimseler) harfi "halkından" kelimesinin bedelidir, yani "İman edenleri rızıklandır." anlamındadır. Bol rızık duasını sadece müminler için yapmasının dört sebebi vardır: Bir: Allah Teâlâ Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'e Kâbe'yi tavaf edenlere, kendilerini ibadete verenler ve namaz kılanlara -başkalarına değil- temiz tutmasını emrettiği için, Hz. İbrâhim de duasında sadece müminlere rızık isteyip başkalarına istememek suretiyle Hak Teâlâ'nın tahsisine uymuştur.

İki: Bunun kâfirleri İslâm'a teşvik eden bir alâmet/mucize olmasını istemiştir.

Üç: İmâmet (önderlik) isteğini genel tutup "Soyumdan da." [el-Bakara 2/124] dediği zaman kendisine "Benim ahdim zalimleri kapsamaz." [el-Bakara 2/124] şeklinde cevap verilmiş olduğu için Hz. İbrâhim buradan alması gereken edebi almış ve rızık verme duasını herkes için yapmamış, aksine sadece Allah Teâlâ'nın kendilerine yönelik imâmet talebini kabul ettiği kimseler için rızık istemiştir.

Dört: İmam Mâtürîdî'nin dediği üzere Hz. İbrâhim belki de bunun onları isyana sevk edecek bir sebep olmasından endişe etmiştir. Ayrıca bunda kâfirlerden yiyecek satın almakta bir beis olmadığına delil vardır.[1]

1 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 234.

وقيل: هي الفواكه، وإنما خص هذا بالسؤال؛ لأن الطعام المعهود مما يكون في كل موضع، فأما الفواكه فقد تَعِزُّ، فسأل لأهلها الأمن والسعة، وبهما يطيب العيش وتقوم المصالح، فاستجاب له في ذلك أيضا بنقل قرية من قرى فلسطين كثيرة الثمار إليها، فأتى جبريل فقلعها وجاء بها، وطاف بها حول البيت سبعا ثم وضعها على ثلاث مراحل من مكة، وهي الطائف، وبذلك سميت به، قاله الزهري. وقال تعالى: ﴿يُجْبَىٰٓ اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَىْءٍ﴾ [القصص، ٢٨/٥٧].

وقوله: ﴿مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ «من» بدل عن قوله: ﴿اَهْلَهُ﴾ أي اُرْزُقْ من آمن، خص المؤمنين بسؤال توسعة الرزق لهم لمعان أربعة: أحدها: أن الله لما أمرهما بتطهير البيت للطائفين والعاكفين والمصلين دون غيرهم وافق اللهَ تعالى ما سأل سعة الرزق للمؤمنين[1] دون غيرهم.

والثاني: أنه أراد أن يجعل ذلك آية تُرَغِّبُ الكفار في / [١٧٦ظ] الإسلام.

والثالث: أنه لما عمّ سؤال الإمامة فقال: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِىۚ﴾ [البقرة، ٢/١٢٤] أجيب بقوله: ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِى الظّٰلِمِينَ﴾ [البقرة، ٢/١٢٤] فتأدّب ولم يعمّ في سؤال سعة الرزق، بل خص كما خص الله له بإجابة[2] سؤال الإمامة.

والرابع: ما قال الإمام أبو منصور رحمه الله: «فلعله خشي أن يخرج ذلك مخرج المعونة لهم على العصيان، وفي ذلك دليل على أنه لا بأس ببيع الطعام من الكفرة».[3]

---

١ م – للمؤمنين

٢ ح: في إجابة؛ ط ر: في إجابته

٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٢٣٤.

"Allah da şöyle dedi: İnkâr edeni ise" Yani "Allah dedi ki: İnkâr edeni bundan menetmem," **"Az bir miktar rızıklandırır."** Yani tıpkı mümine verdiğim gibi ona da her türlü üründen rızık veririm. Böylece rızık konusunun imâmet konusu gibi olmadığını Hz. İbrâhim'e haber vermiş, dünyanın ve bütün dünya malının ehemmiyetsiz olduğunu bildirmiştir.

"Az bir miktar" Yani az bir faydalanma veririm. Buradaki "az" kelimesi zikri geçen fiilin delâlet ettiği hazfedilmiş bir mastarın sıfatıdır. *Metâ'* (fayda) kelimesinin aslını "Bir süreye kadar faydalanma…" [el-Bakara 2/36] âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Bir görüşe göre bunun anlamı "Az bir süre rızıklandırırım." şeklindedir. Haddizatında dünyanın tamamı azdır, süresi de öyledir.

"Rızıklandırırım" İbn Âmir buradaki *ümetti'uhu* fiilini *ümti'uhu* şeklinde tahfif ile okumuştur ki *emte'a* (faydalandırdı), *yümti'u* (faydalandırır) fiilinden gelir. Diğer kıraat imamları ise şedde ile okumuşlardır. Bu durumda anlam "Ona süre veririm, yani faydalandırırım." şeklindedir. Bu az miktardan kasıt kimilerine göre ömürlerinin günleridir. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Yani onlara Muhammed aleyhisselâmın peygamber olarak gönderileceği zamana kadar süre tanırım, ondan sonra da ona iman edeni nimet içinde devam ettiririm, inkâr edeni ise ölüm, sürgün ve Bedir günü kılıç ile cezalandırırım.

"Sonra cehennem azabına girmek zorunda bırakırım." Yani kıyamet günü onu buna mecbur bırakırım. **"Ne kötü varılacak yerdir orası!"** Yani [cehennem ne kötü bir] dönüş yeridir. Abdullah b. Abbas'ın kıraatinde buradaki *ümetti'uhu* [onu rızıklandırırım] ifadesi *elif* harfinin kat'ı ve *'ayn* harfinin cezmi ile *emti'hu* şeklinde dua formunda ["onu rızıklandır" anlamında] okunmuştur. Yine İbn Abbas kıraatinde *ezdarruhu* kelimesi *izdarrahu* şeklinde *tı* ve *ra* harflerinin fethası ile okunmuştur. Buna göre anlam, Hz. İbrâhim'in Allah'a, "Kâfirlere az nimet ver, sonra sonlarını cehennem eyle!" şeklinde duası olmaktadır.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Allah Teâlâ "Onu yakalayın ve sürükleyin." [ed-Duhân 44/47], "Günahkârları sevk ederiz." [Meryem 19/86], "O gün cehennem ateşine itilip kakılarak atılırlar." [et-Tûr 52/13] âyetlerinde zorda bırakmak, mecbur bırakma fiilini zikretmiş, onların cehenneme gönüllü olarak değil, zorla gireceklerini bildirmiştir.[1]

1 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 235.

وقوله: ﴿قَالَ وَمَنْ كَفَرَ﴾ أي قال الله:[1] «والذي كفر لا أمنعه[2] عن هذا»[3] من قوله: ﴿فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا﴾ أي[4] أزرقه الثمرات أيضا كما أرزق[5] المؤمن. أخبره أن أمر الرزق ليس كأمر الإمامة، وأعلمه أن الدنيا ومتاعها بأسرها لا خطر لها.[6]

وقوله: ﴿قَلِيلًا﴾ أي متاعا قليلا، هو نعت مصدر محذوف دل عليه الفعل المذكور. وأصل المتاع فسرناه في قوله: ﴿مَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ﴾ [البقرة، ٣٦/٢]. وقيل: أي أمتعه زمانا قليلا، والدنيا كلها قليل، ومدتها كذلك.

وقوله: ﴿فَأُمَتِّعُهُ﴾ قراءة ابن عامر بالتحفيف من ''أَمْتَعَ، يُمْتِعُ'' أي جعله ذا متاع، وقراءة الباقين بالتشديد، ومعناه: أمهله، أي أعطيه المتاع. والمراد بهذا القليل عند بعضهم هو أيام عمرهم. وقال الحسن: أي أمهلهم إلى وقت خروج محمد عليه السلام، فمن آمن به بقّيته، ومن كفر عاقَبْتُهُ بالقتل والإجلاء والسيف يوم بدر.

وقوله: ﴿ثُمَّ اَضْطَرُّهُ﴾ أي ألجئه ﴿اِلٰى عَذَابِ النَّارِ﴾ يوم القيامة. وقوله: ﴿وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾ أي المرجع. وفي قراءة ابن عباس: فأَمْتِعْهُ بقطع الألف وجزم العين على الدعاء، وكذا قوله: ﴿ثُمَّ اِضْطَرَّهُ﴾ بإدارج الألف وفتح الطاء والراء، على الدعاء، أي سأل إبراهيم الله أن يمتع الكفار قليلا ثم يجعل مصيره إلى النار.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «ذكر الاضطرار بقوله: ﴿خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ﴾ [الدخان، ٤٧/٤٤] وقوله: ﴿وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ﴾ [مريم، ٨٦/١٩] وقوله: ﴿يَوْمَ يُدَعُّونَ اِلٰى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا﴾ [الطور، ١٣/٥٢] فأخبر أنهم ينقلون إليها إجبارا، لا أنهم يأتونها طوعا واختيارا».[7]

---

١ ر + ومن كفر
٢ ر: لأمتعه
٣ ح ر: من هذا
٤ ر – أي
٥ ر: أردت
٦ ر + عنده
٧ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٣٥/١.

127. Hani İbrâhim, İsmâil ile birlikte evin temellerini yükseltiyor, 'Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen işitensin, bilensin.' diyorlardı. [el-Bakara 2/127]

"Hani İbrâhim, İsmâil ile birlikte evin temellerini yükseltiyor." Yani şunu da zikredin ki İbrâhim [Kâbe'nin temellerini] yükseltiyordu, yani [Kâbe'nin] binasını yapıyordu. Bir görüşe göre anlam "[Kâbe'yi] ortaya çıkarıyordu." şeklindedir, çünkü Kâbe zaten var idi, fakat gizlenmiş idi, o da onu yükseltip ortaya çıkardı. Bir başka görüşe göre evi yükseltmesi, yer üzerinde onu inşa etmesi idi ki bu (yükseltme fiili), küçük de olsa her yapı için kullanılır. Çünkü küçük de olsa her yapı, yerin yüzeyinden yüksekte olur.

"Temeller" Buradaki kavâid kelimesi Kisâî'ye göre "duvarlar" anlamına, diğerlerine göre ise "temeller" anlamına gelir. Tekili *kāide*dir. "Yaşlanmış, âdetten ve doğurganlıktan kesilmiş kadınlar" anlamına gelen *kavâid* kelimesinin tekili ise *kāid* şeklindedir ve bu hâliyle bu kelime sadece kadınların sıfatı olarak kullanılır, bu yüzden de sonuna müenneslik bildiren *he* harfinin gelmesine ihtiyaç kalmaz. Bunun benzeri *tâlik* (boşanmış kadın), *tâmis* (âdet görmeye başlayan kadın), *hâid* (hayızlı kadın), *hâmil* (hamile kadın) kelimelerinde de söz konusudur. *Kāide* temel demektir, sübût anlamı verdiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. İnsanın yerde sabit durması, yani oturması da *kuûd* şeklinde isimlendirilir.

"İsmâil" Bu isim burada "İbrâhim" ismine atıftır. Hz. İsmâil de bu işte ona iştirak etmekteydi. Denildiğine göre ona yardım ediyor, taş veriyordu. Kâbe'nin yapımında beş dağdan taş bulunuyordu: Sînâ Dağı, Zeytin Dağı, Lübnan Dağı, Cûdî Dağı ve Hira Dağı. Kâbe ilk olarak Hz. Âdem tarafından yapılmıştı, daha sonra yıkılıp izleri kayboldu, Hz. İbrâhim de Kâbe'nin temellerini yükseltti. Allah Teâlâ Kâbe'nin yerini yeryüzünün diğer yerlerinden iki bin sene önce yaratmıştı. O sırada Kâbe'nin yeri su üzerinde beyaz bir köpük hâlinde idi, yeryüzü onun altından açılıp yayıldı. Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yeryüzüne indirdiği zaman başı göğe değiyordu, bundan dolayı saçı kel olmuş ve soyuna kellik buradan kalmış idi. Nihayet Hz. Âdem'in uzunluğundan yerdeki canlılar ürktüler ve giderek yalnız kaldı. Gök ehlinin konuşmalarını, dualarını ve tesbihlerini işitiyor, onlara ünsiyet kesbediyordu.

١٢٧- وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيلُ ۖ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا ۖ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

وقوله: ﴿وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ﴾ أي واذكروا أيضا إذ يرفع إبراهيم، أي إذ كان يرفع، أي يبني. وقيل: أي يظهر، وكان مختفيا[١] فرفعه وأظهره. وقيل: رفعُه بناؤُه على وجه الأرض، ويطلق ذلك في كل بناء وإن قصر لرفعه عن وجه الأرض.

والقواعد[٢] الجدران عند الكسائي، وعند غيره الأسس. وواحدتها قاعدة، والقواعد من النساء جمع قاعد بغير هاء، وهي التي قعدت عن التزوج وعن الحيض والولادة، وهي من صفات النساء على الخصوص، فلم يحتج فيها إلى الهاء كما في[٣] الطالق والطامث والحائض[٤] والحامل.[٥] والقاعدة التي هي الأساس سميت بها للثبوت، وقعود الإنسان وهي[٦] الجلوس ثبوت على الأرض.

وقوله: ﴿وَاِسْمٰعِيلُ﴾ عطف على قوله ﴿اِبْرٰهِيمُ﴾. وإسماعيل كان يشاركه في ذلك. وقيل: كان يعينه فيه ويناوله الحجر، وكان بناء البيت من خمسة أجبل:[٧] طور سينا، وطور زيتا، وطور لبنان، والجودي، وحراء. وكان[٨] أول بنائه / [١٧٧و] من آدم ثم اندرس ذلك، فرفع إبراهيم قواعده. وخلق الله تعالى موضع البيت[٩] قبل سائر الأرض بألفي عام، فكانت زبدةً بيضاء على وجه الماء فدحيت الأرض من تحتها، فلما أهبط الله تعالى آدم إلى الأرض كان رأسه يمسّ السماء حتى صلِع وأورث أولادَه الصَّلَعَ،[١٠] فنفرت من طوله دوابُّ الأرض فصارت وحشا من يومئذ، وكان يسمع كلام أهل السماء ودعاءهم وتسبيحهم فيأنس[١١] إليهم،

١ في هامش ط: مستخفيا
٢ م - والقواعد، صح هامش
٣ ط + الحائض والحامل
٤ ر - والحائض
٥ ط - والحائض والحامل
٦ م - هو؛ ط: وهي
٧ ر + جبل
٨ م: مكان
٩ ر: في البيت
١٠ الصَّلَعُ: ذهاب شعر الرأس من مقدّمه إلى مؤخَّره، وإن ذهب وسطه فكذلك. انظر: كتاب العين للخليل بن أحمد، ٣٠٢/١.
١١ م: فيأنسوا

Ancak melekler ondan ürktüler, Allah da onun boyunu altmış arşına kadar kısalttı. Hz. Âdem artık meleklerin seslerini duyamaz olunca yalnızlık hissetti ve durumunu Allah'a arz etti. Allah Teâlâ da cennet yakutlarından birini indirdi. Bu yakutun ikisi de yeşil zümrütten olan, bir doğu bir de batı kapısı vardı. İçinde cennetten kandiller vardı. Allah onu şu an Kâbe'nin bulunduğu yere koydu ve "Ey Âdem! Ben sana tıpkı arşımın etrafında tavaf edildiği gibi senin de burada etrafında tavaf edeceğin, arşımın katında namaz kılındığı gibi senin de yanında namaz kılacağın bir ev indirdim." buyurdu. Sonra Allah, gözyaşlarını silmesi için oraya Hacerülesved'i indirdi. Bu taş başlangıçta beyaz idi, ancak Câhiliye döneminde hayızlı kadınlar ona dokundukça karardı. Hz. Âdem Hint diyarından Mekke'ye yürüyerek geldi ve bu yolculuğu esnasında Allah ona, yolu gösterecek bir melek görevlendirdi.

Mücâhid'e, "Hz. Âdem bu yolculuğu esnasında neden bir bineğe binmedi?" diye sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir: "Onu hangi binek taşıyabilirdi ki? Bir adımı üç günlük yol kadardı, ayağını bastığı her yerde bir şehir (şimdi) vardır, aralarda kalan yerler ise boş kaldı." Derken Mekke'ye geldi, Kâbe'yi haccetti, hac ibadetlerini tamamladı, ardından melekler kendisini karşıladılar ve "Ey Âdem, haccın mebrur olsun, biz senden iki bin sene önce bu evi haccettik." dediler. Hz. Âdem Hint diyarından Mekke'ye haccetmek için kırk kez yürüyerek gelip hac yaptı. Tûfan dönemine kadar Kâbe böyle idi. Sonra Allah onu dördüncü semaya yükseltti ki bu, içine kıyamet gününe kadar her gün yetmiş bin meleğin girdiği ve bir daha çıkmadığı Beytülma'mûr'dur ve Kâbe'nin tam hizasındadır. Gökten indirilecek olsa Kâbe'nin üzerine denk gelir. Allah Teâlâ Cebrâil'i gönderdi ve o da Hacerülesved'i tûfandan korumak için Ebû Kubeys dağına gizledi. Hz. İbrâhim zamanına kadar Kâbe'nin yeri boş kaldı.

Rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ Filistin'in dağlarından birine, Kâbe'yi tûfandan koruması için gelip perde olmasını emretmiş, o da gelip perde görevi yapmıştır. Ardından Hz. İbrâhim'in oğulları İsmâil ve İshak aleyhisselâm dünyaya geldikten sonra Allah ona, içerisinde kendisinin zikredileceği, kendisine kulluk edilecek bir ev yapmasını emretti. Ancak Hz. İbrâhim bu evi nereye yapacağını bilemedi ve kendisine bu evin yerini beyân etmesi için Allah'a dua etti. Allah da evin yerini göstermesi için ona sekîneyi gönderdi. Sekînenin yılana benzer iki başı vardı,

فهابته الملائكة فنقصه[١] الله إلى ستين ذراعا، فلما فقد آدم أصوات الملائكة استوحش وشكى إلى الله تعالى ذلك، فأنزل الله تعالى ياقوتة من يواقيت الجنة لها بابان من زمرُّد أخضر: باب شرقيّ وباب غربيّ، وفيه[٢] قناديل من الجنة، فوضعه على موضع البيت الآن، ثم قال: «يا آدم، إني أهبطت لك بيتا تطوف به كما يطاف حول عرشي، وتصلي عنده كما يصلَّى عند عرشي»، وأنزل الله عليه الحجر ليمسح به دموعه،[٣] وكان أبيض فلما لمسته الحُيَّضُ في الجاهلية اسوَدَّ، وتوجه آدم من أرض الهند إلى مكة ماشيا، وسلط الله تعالى له ملكا يدله على البيت.

وقيل لمجاهد رحمه الله: «لم لم يركب»، فقال: «فأي شيء كان يحمله؟ إن خطوته مسيرة ثلاثة أيام، فكل موضع وضع فيه قدمه عمران، وما تعداه مفاوز»، فأتى مكة وحج البيت وأقام المناسك، فلما فرغ تلقته الملائكة فقالوا: «بُرَّ حجُّك يا آدم، لقد حججنا هذا البيت قبلك بألفي عام»، وحج آدم أربعين حجة من الهند إلى مكة على رجليه، وكانت الكعبة على ذلك إلى أيام الطوفان فرفعه الله تعالى إلى السماء الرابعة، فهو[٤] البيت المعمور يدخله كل يوم سبعون ألف ملك ثم لا يعودون إليه إلى يوم القيامة، وهو حيال الكعبة، فلو أرسل من السماء لنزل على ظهر الكعبة، وبعث الله جبريل حتى خبأ الحجر الأسود في جبل أبي قيس صيانةً له عن الغرق، فكان موضع البيت خاليا عن البناء إلى زمن إبراهيم عليه السلام.

وروي: أن الله تعالى أمر جبلا من جبال فلسطين حتى جاء وستر موضع البيت فلم يصبه الطوفان، فأمر الله تعالى إبراهيم بعدما ولد له إسماعيل وإسحاق عليهما[٥] السلام ببناء بيت له يذكر ويعبد فيه فلم يدر إبراهيم أين ينبي، فسأل الله تعالى أن يبين له موضعه، فبعث الله إليه السكينة لتدله على موضعه، ولها رأسان تشبه الحية،[٦]

١ ط: فيضعه، صح هامش
٢ ط - وفيه، صح هامش
٣ م: دعومه
٤ ط: فهي
٥ ح: عليهم
٦ م: الحبة، صح هامش

Hz. İbrâhim onu takip etti ve nihayet Mekke'ye geldiler. Sekîne Kâbe'nin yerinin üzerine kıvrılıp tıpkı saf deriden yapılmış -ahşap ya da başka bir şey kullanılmadan, derinin kıvrım kıvrım edilmesi ile oluşturulmuş *el-hacefe* denilen- bir kalkan gibi şekil aldı. Allah da Hz. İbrâhim'e, sekînenin yerleştiği yere Kâbe'yi inşa etmesini emretti.

Bir rivayette şöyle anlatılır: Allah Teâlâ Kâbe büyüklüğünde bir bulut gönderir ve bulut ilerler, Hz. İbrâhim de onun gölgesinde yürür, böylece Mekke'ye gelirler ve bulut Kâbe'nin yerinin üzerinde durur. Ondan bir ses, "İbrâhim! Bu bulutun gölgesine inşa et!" der, o da bulutun hizasına Kâbe'yi inşa eder, Hz. İsmâil de ona taş verir. Kıssa burada sona erdi.

"Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur!" Yani "Dediler ki: Ey Rabbimiz!" Burada "Dediler" ifadesi hazfedilmiştir ki buna benzer hazifler Kur'ân'da çoktur. Örneğin "Melekler ellerini uzatmış hâlde, çıkarın canlarınızı!" [el-En'âm 6/93] âyetinde kastedilen anlam "Melekler dediler ki" şeklindedir. Burada da Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil Allah'tan bu amellerini kabul etmesini niyaz ederek böyle demişlerdir.

"Şüphesiz sen" dualarımızı **"işiten"** ve niyetlerimizi **"bilensin."**

128. Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerimizi göster. Tövbemizi kabul et. Çünkü sen, tövbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın. [el-Bakara 2/128]

"Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl." Yani bizi İslâm ve teslimiyette sabit kimseler kıl. Bunun benzeri "Bizi dosdoğru yola hidâyet eyle." [el-Fâtiha 1/5] âyetinin "Bizi dosdoğru yolda sabit kıl." anlamında olmasıdır. Bu ifade Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından imanda sebat için nasıl dua edileceğinin insanlara öğretilmesi mahiyetindedir. Çünkü bu iki peygamber imanlarının zevalinden emin oldukları hâlde Allah'tan böyle bir niyazda bulunduklarına göre, imanlarının zevalinden emin olmayan diğer insanların çok daha öncelikli olarak bu niyazda bulunmaları gerektiği buradan anlaşılır. Aynı şekilde bu iki peygamber Allah'a tam teslimiyet ve boyun eğme hâlinde sebat niyazında da bulunmuşlardır ve bu duaları kabul edilmiştir, nitekim Hz. İbrâhim ateşe atılma, Hz. İsmâil de kurban edilme konusunda tam teslimiyet göstermiştir.

فتبعها إبراهيم حتى أتيا مكة، فتَلَوَّت السكينة على موضع البيت كتَلَوِّي الحَجَفة،[1] وأمر إبراهيم أن يبني حيث تستقر السكينة.

وفي رواية: بعث الله سحابة على قدر الكعبة فجعلت تسير وإبراهيم يمشي في ظلها حتى أتت مكة ووقفت على موضع البيت، ونودي منها: «إبراهيم،[2] ابْنِ على ظلها» فبنى بحيالها، فجعل يبني وإسماعيل يناوله الحجر. وتم القصة.

وقوله: ﴿رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّآ﴾ أي يقولان: ربنا. أضمر «القول» فيه، ومثله في القرآن كثير قال: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوٓا اَيْدِيهِمْۚ اَخْرِجُوٓا اَنْفُسَكُمْۖ﴾ [الأنعام، ٩٣/٦] أي يقولون: أخرجوا أنفسكم، سائلا الله تعالى قبول ذلك العمل منهما[3] / [١٧٧ظ]

وقوله: ﴿اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ﴾ أي دعواتنا ﴿الْعَلِيمُ﴾ بنياتنا.

١٢٨- رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَآ اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَۖ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَاۚ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

وقوله: ﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ﴾ أي ثابتين على الإسلام والاستسلام كما في قوله: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَۙ﴾ [الفاتحة، ٥/١] أي ثبتنا عليه. وهذا تعليم منهما للناس الدعاء بالتثبيت على الإيمان؛ فإنهما لما سألا ذلك مع أمنهما عن زواله فكيف غيرهما مع خوفه، وسألا أيضا الثبات على الانقياد فأجيبا إلى ذلك حتى أسلم إبراهيم عليه السلام للإلقاء في النار وإسماعيل للأمر بالذبح.

١ الحَجَفة: التُّرس من جلود بلا خشب ولا رباط من عصب.
٢ ح: أن
٣ م: منها

"Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl." Yani evlâtlarımızdan da kulluk ve itaatte ihlâs sahibi bir grup var et. Burada evlâtlarının hepsinin değil de bir kısmının böyle olması için dua etmelerinin sebebi, Allah Teâlâ'nın "O ikisinin soyundan ihsan sahibi olan da nefsine zulmeden de vardır." [es-Sâffât 37/113] buyurmuş olmasıdır. Allah Teâlâ onların bu dualarını kabul etmiş ve "Bunu, ardından geleceklere devamlı kalacak bir miras olarak bıraktı." [ez-Zuhruf 43/28] buyurmuştur. Böylece nübüvvet İshak soyunda, yani İsrâiloğulları'nda bulunmuş, onlar bunu tahrif edene kadar kendilerinde kalmış, ardından kıyamete kadar kalmak üzere İsmâil oğullarına, yani Muhammed aleyhisselâm ve onun ümmetine geçmiştir. Bu iki peygamberin evlâtları için böyle dua etmelerinin sebebi hem evlâtlarına olan şefkatleri hem de evlâtları sayesinde kendi sevaplarının çoğalmasını talep etmeleridir. Nitekim Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Ardından Allah'a kulluk eden bir zürriyet bırakmış hiçbir Müslüman yoktur ki Allah onun zürriyetinden kıyamete kadar Allah'a kulluk edenlerin sevabı kadar sevabı kendisine vermesin."[1]

"Bize ibadet yerlerimizi göster." Bir görüşe göre buradaki "göster" ifadesi, doğrudan gözle görme talebidir ki bu durumda *menâsik* kelimesinden kasıt, hac fiillerinin yapılacağı yer olan Arafat, Müzdelife, Safâ, Merve, bu ikisinin arası ve Cemerât bölgesidir.

Bir görüşe göre bunun mânası "Bize öğret." şeklinde olup kalp ile görmek kastedilmiştir. Görmek kelimesi bilmek anlamında kullanılır. Nitekim "Görmedin mi?" [el-Fil 105/1] âyetinde "Bilmiyor musun?" anlamı kastedilmiştir. Fıkıh meselelerinde "*e-raeyte*" (Ne dersin, ne düşünürsün?) ibaresi sıklıkla kullanılır. Bu durumda menâsik kelimesi hac fiillerinin bizzat kendisi anlamına gelir.

en-Nüsük kelimesi aslında ibadet anlamına gelir. *en-Nâsik* âbid, *et-tenessük* ibadet etmek demektir. Bu kelime hususi olarak kurban ve hac fiilleri için kullanılır. Tekili *mensek* ve *mensik* şeklinde olup hem mastar hem de ism-i mekândır.

"Bize göster" ifadesindeki "Biz" zamiri sadece Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'e değil, aynı zamanda onların soylarına da işaret eder. Dolayısıyla bu, kıyamete kadar ilâhî bilgi talebidir. Abdullah b. Mes'ûd mushafında bu ifade "Onlara ibadet yerlerini göster." şeklindedir.

1 Bk. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1: 233.

وقوله: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَآ أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ﴾ أي واجعل من أولادنا جماعة مخلصة[1] بالعبادة والطاعة، وإنما خص البعض بالدعاء لأن الله تعالى قال: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِۦ مُبِينٌ﴾ [الصافات، ١١٣/٣٧] فأجيبا إلى ذلك، قال تعالى: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةًۢ بَاقِيَةً فِى عَقِبِهِۦ﴾ [الزخرف، ٢٨/٤٣] فكانت في ولد إسحاق وهم بنو إسرائيل إلى أن حرفوا، ثم في ولد إسماعيل وهو محمد عليه السلام وأمته إلى قيام الساعة. وإنما دعَوا لأولادهما بذلك شفقة على الأولاد وليكثر ثوابهما بهم، قال النبي عليه السلام: «ما من رجل من المسلمين يخلف من بعده ذرية يعبدون الله إلا جعل الله له مثل أجورهم ما عبد اللهَ منهم عابدٌ حتى تقوم الساعة».[2]

وقوله: ﴿وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا﴾ قيل: هو سؤال إراءة العين، وعلى هذا تكون المناسك مواضع أفعال الحج من عرفات والمزدلفة والصفا والمروة وما بينهما ومواضع رمي الجمرات.[3]

وقيل: معناه: علمنا، وهو رؤية القلب، ويستعمل في العلم، قال تعالى: ﴿أَلَمْ تَرَ﴾ [الفيل، ١/١٠٥]، ويقال في مسائل الفقه: «أرأيت»، والمناسك على هذا عين أفعال الحج.

والنسك في الأصل العبادة، والناسك العابد، والتنسك التعبد، ويخص للقربان ولأفعال الحج. وواحد المناسك منسَك[4] ومنسِك[5] بالفتح والكسر وهو اسم للمصدر والمكان جميعا.

وقوله: ﴿أَرِنَا﴾ ينصرف إليهما وإلى ذريتهما لا إليهما على الخصوص، وهو سؤال ذلك إلى قيام الساعة. وفي مصحف عبد الله بن مسعود: وأرهم مناسكهم.

---

١ ح ط + لك
٢ تفسير روح البيان للبرسوي، ٢٣٣/١ (البقرة، ١٢٨/٢).
٣ ر: الجمار
٤ ح - منسَك
٥ ح: منسِك

"Tövbemizi kabul et. Çünkü sen, tövbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın." Bir görüşe göre bunun mânası: "Bu işteki kusurumuzu bağışla!" şeklindedir. Bir başka görüşe göre "Tövbemizi kabul et." ifadesi hem bu iki peygambere hem de onların soylarına işaret ettiği ve soylarında günahkâr kimseler bulunduğu için, tövbe talebi soylarının günahları ile ilgilidir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Tövbe talep etmek peygamberlerin de kasıtsız bazı küçük hatalarının olabileceğine delâlet eder. Ayrıca burada kulun kasten yapmadığı hatalar için de af dileyeceğine delil vardır, çünkü bu peygamberler umumi olarak tövbe niyazında bulunmuşlardır. Eğer daha önce işledikleri ve bilip hatırladıkları bir hataları olsa idi onu açıkça ifade ederlerdi. Bunun yerine umumi olarak tövbe talep etmiş olmaları göstermektedir ki kul, kasten işlemediği hatalardan da mesuldür.[1]

129. Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Çünkü izzet ve hikmet sahibi yalnız sensin. [el-Bakara 2/129]

"Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden bir peygamber gönder." İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> "İçlerinden" ifadesi üç anlama gelebilir. Müslüman ümmet anlamına gelebilir ki öncesinde zikredilmiş idi, çünkü Allah Teâlâ ahdinin zalimlere erişmeyeceğini bildirmişti. Dolayısıyla bu ifade "Soyumuzdan da" [el-Bakara 2/128] ifadesine işaret etmez.
>
> "İçlerinden bir peygamber" ifadesi "Onların cinsinden, beşer cinsinden" anlamına gelebilir. Çünkü peygamberin beşer olması, insanların hemcinsi olmayan bir peygamber gönderilmesine nazaran, tanınma ve tasdik edilmesi daha kolay bir seçenektir. Nitekim "Eğer biz peygamberi bir melek kılacak olsaydık, yine de onu bir adam suretinde gönderirdik." [el-En'âm 6/9] âyetinde bu husus ifade edilmiştir.
>
> "İçlerinden bir peygamber" ifadesi "Onların toplumundan, onları dilini konuşan biri, başka dilde konuşan bir yabancı değil" anlamına gelebilir. Bu durumda Rabbinden Mekke halkı için orada hem din hem dünya nimetlerinin kendisi ile tamamlanacağı şeylerin hepsini istemiş olmaktadır ki bunlar her türlü ürün/yiyecek, güvenlik ve din ve şeriatın beyân edicisi peygamberdir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 245.

وقوله: ﴿وَتُبْ عَلَيْنَآ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ قيل: معناه وتجاوز عنا التقصير الواقع في هذا العمل. وقيل: لما كان قوله: ﴿وَتُبْ عَلَيْنَآ﴾ واقعا عليهما وعلى ذريتهما وفيه من له ذنوب، كان سؤال التوبة في حقهم.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «دل سؤال التوبة أنّ الأنبياء قد يكون منهم الزلات والعثرات على غير قصد منهم، ثم فيه الدليل على أنّ العبد يسأل عن زلة لم يتعمدها؛ لأنهم سألوا التوبة مجملا، ولو كان سبق منهم شيء عملوا به وعرفوه لذكروه، فدل سؤالهم التوبة مجملًا على أنّ العبد مسؤول عن زلات لم يتعمدها».[1]

١٢٩- رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

وقوله: ﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ﴾ قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

يحتمل قوله: ﴿مِنْهُمْ﴾ وجوها ثلاثة: يحتمل الانصراف إلى الأمة المسلمة، فقد ذكرت قبله؛ لأنه أخبر أن عهده لا ينال / [١٧٨و] الظالم فلم ينصرف إلى قوله: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَآ﴾ [البقرة، ١٢٨/٢].

ويحتمل: ﴿رَسُولًا مِنْهُمْ﴾ أي من جنسهم من البشر؛ لأنه أقرب إلى المعرفة والصدق ممن كان من غير جنسهم، كقوله: ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا﴾ [الأنعام، ٩/٦].

ويحتمل: ﴿رَسُولًا مِنْهُمْ﴾ من قومهم ومن جنسهم وبلسانهم لا من غيرهم ولا بغير لسانهم، سأل ربه لأهل مكة ما يتم به مرافق الدين والدنيا فيها، وهي الثمرات والأمن ومبين الدين والشرائع.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٤٥/١.

> "Senin âyetlerini kendilerine okuyacak" Yani bu peygamber onlara senin kitabını okuyacak, birliğinin delillerini ve geçmiş peygamberlerin mucizelerini beyân edecek. Bu âyetler bu üç anlama gelebilirler.[1]

"Onlara kitap ve hikmeti öğretecek" Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Hikmet Kur'ân'dır, nitekim Hak Teâlâ "İşte bunlar Rabbinin sana vahyettiği hikmettendir." [el-İsrâ 17/39] buyurmuştur. **"Kitap ve hikmet"** ifadesindeki tekrar ise takrir ve tekit içindir.

Mâlik şöyle demiştir: "Hikmet fıkıhtır. Bu da Kur'ân'ın mânalarını anlamak, onda bulunan ahkâm ile ilgili hususları çıkarsamaktır." Bir görüşe göre hikmet kitapta bulunan hükümlerin, helâl ve haramların ve İslâm şeriatının beyân edilmesidir ki bu sayede kitap muhkem hâle gelir. Bir görüşe göre hikmet kelimesi hüküm kelimesinden *fi'letün* kalıbında türetilmiştir ve mânası da "Onlara hükümleri öğretir." şeklindedir.

Katâde şöyle demiştir: Hikmet sünnettir. Pek çok âyette kitap ve hikmet birlikte kullanılmıştır ki buralarda kitap kelimesi Kur'ân anlamına, hikmet kelimesi ise hadisler anlamına gelir. Nitekim bu ikisinde şeriat ilimleri mevcuttur. Bir görüşe göre kitap Kur'ân'ın zâhiri, hikmet ise bâtınıdır. Mukātil şöyle demiştir: "Hikmet, Kur'ân'ın öğütleridir."[2]

Kaffâl şöyle demiştir: Onlara indirilmiş kitabı ve kendisi ile sözün ve davranışın doğrusunu kavrayacakları yorumları öğretir, nitekim hikmet budur.

"Onları temizleyecek" Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Yani mallarının zekâtını alacak." Ayrıca bu ifadenin "Zekâtlarını almak suretiyle onları günahlardan temizleyecek" anlamında olması da mümkündür. Nitekim Hak Teâlâ "Onların mallarından kendisi ile onları temizleyip arındıracağın zekâtı al." [et-Tevbe 9/103] buyurmuştur.

---

1 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 245- 246.

2 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 139.

وقوله: ﴿يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ﴾ أي يقرأ عليهم كتابك هذا الرسول ويبين آيات وحدانيتك ويبين ما كان من الآيات أي المعجزات لمن مضى من المرسلين، فتحتمل الآيات هذه الوجوه الثلاثة.[١]

وقوله: ﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ قال الحسن: الحكمة القرآن، قال تعالى: ﴿ذٰلِكَ مِمَّآ اَوْحٰى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ﴾ [الإسراء، ٣٩/١٧]، والتكرير والتقرير[٢] للتأكيد.[٣]

وقال مالك رحمه الله: الحكمة الفقه، وهو[٤] فهم معاني القرآن، وهو استخراج مودعاته التي تتعلق بها الأحكام. وقيل: هو بيان ما في الكتاب من الأحكام من الحلال والحرام وشرائع الإسلام، وبه يقع الاستحكام. وقيل: هي فِعْلَةٌ من الحكم، ومعناه: ومعلمهم[٥] الأحكام.

وقال قتادة رحمه الله: الحكمة السنة، وفي كثير من الآيات جمع بين الكتاب والحكمة، والكتاب القرآن والحكمة الأحاديث، وفيهما علوم الشرع. وقيل: الكتاب ظاهر القرآن، والحكمة باطنه. وقال مقاتل: «الحكمة مواعظ القرآن».[٦]

وقال القفال: يعلمهم الكتاب المنزل والوجوه التي يدركون بها صواب القول والعمل؛ فإن الحكمة هي ذلك.

وقوله: ﴿وَيُزَكِّيهِمْ﴾ قال ابن عباس: أي يأخذ زكاة أموالهم. ويجوز أن يكون معناه: يطهرهم عن الآثام بأخذ[٧] زكاتهم، قال تعالى: ﴿خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا﴾ [التوبة، ١٠٣/٩].

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٤٥/١-٢٤٦.
٢ ح ر: للقرير؛ ط: للتأكيد
٣ ح ر: والتأكيد؛ ط: والتقرير
٤ م: وهم
٥ ح: تعلمهم
٦ تفسير مقاتل بن سليمان، ١٣٩/١.
٧ ر: يأخذ

Bir görüşe göre "onları temizleyecek" ifadesi "Onları nefislerinin tezkiyesine, yani temizlenip gelişmesine sebep olacak şeye çağırır." anlamındadır. Bir görüşe göre bu ifade, "Onları kendisine çağırdığı ve teşvik ettiği sâlih amel ile temiz kılar." anlamındadır, ancak "Allah dilediğini temizler." [en-Nisâ 4/49] âyetindeki hususta farklıdır, çünkü orada temizleme fiilinin kulda Allah tarafından yaratılıp var edildiği ifade edilmekte, burada ise davet ve yönlendirme fiilinin Hz. Peygamber aleyhisselâmdan olduğu ifade edilmektedir. Bir görüşe göre "onları temizleyecek" ifadesi, "Kıyamet günü peygamberin şehâdet edecekleri sırada onlar lehine şahitlik eder." anlamına gelir.

İbn Cüreyc şöyle demiştir: Bu ifade, "Onları şirkten temizler." anlamına gelir. Nitekim Hak Teâlâ "De ki: Arınmayı ister misin?" [en-Nâziât 79/18] buyurmuştur ki burada kasıt, "İslâm ile temizlenmeyi ister misin?" mânasıdır.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Yani onları hidâyet rehberleri, önderleri olmalarına vesile olacak şekilde eğitir. Bedenleri yok olsa da eserleri kalır.

"Çünkü izzet ve hikmet sahibi (azîz ve hakîm) yalnız sensin." İzzet sahibi (azîz), güçlü olan ve kendisini hiçbir şeyin âciz bırakamayacağı varlık demektir. Bir görüşe göre azîz, kudretli olan ve istediğinin önüne geçilemeyecek olan demektir. Hakîm ise işini çok iyi düşünerek en sağlam şekilde yapan demektir. Burada bu ismin zikredilmesi, bunların dua ile irtibatlı olduğu anlamına gelir. Sanki Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil şöyle demişlerdir: "Duamızda Sana sığındık, çünkü Sen bize icâbet etmeye kādir olansın, içimizde olanı ve bizim maslahatımıza uygun olanı bizim bildiğimizden daha iyi bilensin." Allah da onların bu duasına icâbet etmiş ve bu sıfatlara sahip bir peygamber olarak Hz. Muhammed aleyhisselâmı onların soyu içerisinde göndermiştir. Nitekim bu mânada Hak Teâlâ "Ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur." [el-Cum'a 62/2], "Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, kendilerini temizleyen, kendilerine kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lutufta bulunmuştur." [Âl-i İmrân 3/164], "Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir." [et-Tevbe 9/128] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Ben babam İbrâhim'in duası ve kardeşim Îsâ'nın müjdesi -ki bununla

وقيل: ﴿وَيُزَكِّيهِمْ﴾ أي يدعوهم إلى ما به زكاة أنفسهم، أي نماؤها وطهرها. وقيل: أي يجعلهم أزكياء بالعمل الصالح الذي يدعوهم إليها ويحملهم عليها. ثم هذا بخلاف المذكور في قوله: ﴿بَلِ اللهُ يُزَكِّى مَنْ يَشَآءُ﴾ [النساء، ٤٩/٤] ذلك من الله في العبد التخليق والإيجاد، وهذا من الرسول الدعوة والإرشاد. وقيل: ﴿وَيُزَكِّيهِمْ﴾ أي يعدلهم يوم القيامة عند الشهادة للأنبياء.

وقال ابن جريج: يطهرهم من الشرك، قال: ﴿فَقُلْ هَلْ لَكَ اِلَى اَنْ تَزَكّٰى﴾ [النازعات، ١٨/٧٩] أي تتطهر بالإسلام.

وقال محمد بن علي الترمذي رحمه الله: أي ينميهم فأنماهم حتى صاروا أئمة الهدى، فبَلِيَتْ أجسادهم وبقيت آثارهم.

وقوله: ﴿اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ العزيز هو القوي الذي لا يعجزه شيء. وقيل: هو القادر الذي لا يمتنع عليه ما أراده. و﴿الْحَكِيمُ﴾ هو الذي يحكم الصنعة بحسن التدبير.وذكر الاسمين ههنا على معنى أنه متصل بالدعاء، فكأنهما قالا: «فزعنا إليك في دعائنا؛ لأنك القادر على إجابتنا، العالم بما في ضمائرنا وبما هو أصلح لنا مما يبلغه علمنا»، فأجابهم الله تعالى إلى ذلك، فبعث محمدا عليه السلام فيهم على هذه الصفات / [١٧٨ظ] فقال: ﴿هُوَ الَّذِى بَعَثَ فِى الْاُمِّيّٖنَ رَسُولًا مِنْهُمْ﴾ الآية، [الجمعة، ٢/٦٢] وقال: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ﴾ الآية، [آل عمران، ١٦٤/٣] وقال: ﴿لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ﴾ الآية، [التوبة، ١٢٨/٩] وقال عليه السلام: «أنا دعوة أبي إبراهيم وبشارة أخي عيسى»

"Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim." [es-Saff 61/6] ifadesini kastetmektedir- ve annem Âmine'nin gördüğü, bir nûrun çıkıp Busra saraylarını aydınlattığı şeklindeki rüyayım."[1] buyurmuştur.

130. İbrâhim'in dininden kendini bilmezden başka kim yüz çevirir? Andolsun ki biz onu dünyada seçtik, şüphesiz o âhirette de iyilerdendir. [el-Bakara 2/130]

"İbrâhim'in dininden kendini bilmezden başka kim yüz çevirir?" Buradaki *men* **(kim)** harfi yasaklama maksadıyla kınama yapmak için kullanılmış soru edatıdır. Konumu, mübtedâ olmasından dolayı merfûdur. Anlamı ise şudur: "İbrâhim'in dininden kendisini bilmezden başkası yüz çevirmez, ondan hoşnutsuzluk duymaz." *Rağibe fi'ş-şey'i rağbeten* "Bir şeye rağbet duydu." anlamında, *rağibe anhu* ise "Ondan hoşnutluk duymadı." anlamındadır. Bunun tam tersi ise *zehede fi'ş-şey'i* ifadesinin "Bir şeyden kaçındı, ondan hoşnutluk duymadı." anlamına gelmesine karşılık *zehede anhu* ifadesinin "O şeyi sevdi, istedi." anlamına gelmesidir. Âyette geçen millet kelimesi din ve yol anlamına gelir.

"Kendini bilmez" Sefeh ve sefihlik, cehalet ve akıl azlığı demektir. Yûnus b. Habîb şöyle demiştir: *Sefihe* fiili mef'ulünü doğrudan alır, bir lehçedeki kullanımda ise fiilini dolaylı [yani harfi cer ile] alır. Buna göre anlamı "Kendisini sefihleştirerek" şeklindedir ki bu durumda kastedilenin "Kendisini helâke sürükleyen" anlamı olduğu söylenmiştir.

Bir görüşe göre bu ifade [yani *nefsehu* kelimesi] tefsir edici kelime olarak mansubdur. Bunun benzeri *tâbe nefsen* (gönlü hoş oldu), *karra aynen* (gözü aydın oldu), *dâka zer'an* (içi daraldı) gibi ifadelerde de vardır ki bu kullanım daha çok nekre kelimelerde söz konusu olmakla beraber marife kelimelerde de olması mümkündür. Çünkü fiiller aslında bu marife kelimelere ait (onlarla ilgili) iken daha sonra [çeşitli durumlarda] başkasına [nekre kelimeye] intikal eder ve bu durumlarda fiilin fâile ait olduğunun bilinmesi için fâil mansub olarak zikredilir. Örneğin *veca'a Zeydün ra'sehu* (Zeyd başını ağrıttı/Zeyd'in başı ağrıdı) ve *âleme Amrun batnahu* (Amr karnını ağrıttı/Amr'ın karnı ağrıdı) denilir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28: 395; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 8: 175.

يعني قوله: ﴿وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُۥٓ اَحْمَدُ﴾ [الصف، ٦/٦١] «ورؤيا رأتها أمي آمنة خرج منها نور أضاءت له قصور بُصرى».[١]

١٣٠- وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهٗ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَاِنَّهٗ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ

وقوله: ﴿وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُۥ﴾ ''من'' استفهام بمعنى التوبيخ على وجه النهي، وموضعه رفع بالابتداء، ومعناه: ولا يرغب عن دين إبراهيم إلا السفيه، أي ولا يكرهها. يقال: ''رغب في الشيء رغبةً'' أي أحبه وأراده، و''رغب عنه'' أي كرهه، وضده، ''زهد في الشيء'' أي كرهه وأباه، و''زهد عنه'' أي أراده وأحبه. والملة الدين والطريقة.

وقوله: ﴿سَفِهَ نَفْسَهُۥ﴾ السفه والسفاهة الجهل وخفة العقل، قال يونس: سفه لازم، وهو لغة في المتعدي، فمعناه: سفَّه نفسه أي جعلها سفيهة، وعلى هذا قيل معناه: أهلك نفسه.

وقيل: هو نصب على التفسير كقولك: ''طاب نفسا''، و''قر عينا''، و''ضاق ذرعا''، وأكثر الاستعمال في النكرات، وفي المعارف جائز؛ لأن أصل الفعل لها ثم ينقل إلى غيرها، ثم يذكر الفاعل نصبا ليعلم أن الفعل لها، يقال: ''وجع زيد رأسه'' و''آلم عمرو بطنه''.

١ مسند أحمد، ٣٩٥/٢٨؛ مسند البزار، ١٣٥/١٠؛ المعجم الكبير للطبراني، ١٧٥/٨.

Bir görüşe göre bunun anlamı *sefihe fî nefsihi* (Kendi nefsi içerisinde sefih düştü) şeklindedir ki bunun bir benzeri *betırat ma'îşetehâ* (Refahından şımarmış) [el-Kasas 28/58] ifadesinin *betırat fî ma'îşetihâ* (Refahı içinde şımarmış) anlamında olmasıdır. Harf-i cerrin hazfi câizdir. Yine "Çocuklarınıza sütanne tutmak isterseniz." [el-Bakara 2/233] âyetindeki *testerdi'û evlâdeküm* ifadesinin *testerdi'û li-evlâdiküm* "Çocuklarınız için sütanne tutmak" şeklinde olması *ve lâ ta'zimû 'ukdete'n-nikâh* (Nikâh akdine azmetmeyin.) [el-Bakara 2/235] âyetindeki ifadenin *lâ ta'zimû alâ 'ukdeti'n-nikâh* (Nikah kıyma konusunda kararlı olmayın) şeklinde olması buna benzerdir.

Zeccâc şöyle demiştir: Bana göre bu güzel bir görüştür. Kanımca doğru olan görüş, bu ifadenin mânasının "Nefsi konusunda cehalet hâlinde olan, yani onun üzerinde düşünmeyen" şeklinde olmasıdır. Nitekim Hak Teâlâ "Nefislerinizde âyetler vardır, görmez misiniz?" [ez-Zâriyât 51/21] buyurmuştur."[1] Hz. Peygamber aleyhisselâm ise "Nefsini bilen Rabbini bilir." buyurmuştur ki insanların başlarına ne gelirse, nefisleri konusundaki cehaletlerinden dolayı gelir.

Âyetin sebeb-i nüzûlü Abdullah b. Selâm'ın yeğeni Muhâcir ile ilgilidir. Kendisinin biri Seleme, diğeri Muhâcir adında iki yeğeni vardı ve onları İslâm'a davet edip kendilerine, "Tevrat'ta öteden beri okuduğumuz Muhammed'in dinine tâbi olun; bakın o İsmâiloğlu Kayzâr soyundan, deve binicisi Araplardan geliyor, adı Ahyed (çekip ayıran) olup ümmetini ateşten çekip ayırıyor ve uzak tutuyor, onun şeriatını terk eden ve dininin yolunu bırakan kimse lânetlenmiştir." der. Seleme Müslüman olur, Muhâcir ise olmaz, bunun üzerine Allah bu âyeti indirir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: **"Kendini bilmezden başka"** Sefihlik cehaletin ve arzuların baskın çıkmasıdır.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Ancak nefsinin değerini bilmeyen ve ondan daha aşağı değerdeki bir puta tapandan başka. Hak Teâlâ "O putların kendileri ile yürüdükleri ayakları mı var?" [el-A'râf 7/195] buyurmuştur.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 211.

وقيل: معناه: سفه في نفسه كما في قوله: ﴿بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا﴾ [القصص، ٥٨/٢٨] أي في معيشتها،[١] وحذف حرف الجر جائز، قال تعالى: ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ﴾ [البقرة، ٢٣٣/٢] أي لأولادكم، وقال: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ﴾ [البقرة، ٢٣٥/٢] أي على عقدة[٢] النكاح.

وقال الزجاج: «وهذا عندي مذهب صالح، والقول[٣] الجيد عندي أن معناه: إلا من جهل نفسه، أي لم يفكر[٤] فيها، قال تعالى: ﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ [الذاريات، ٢١/٥١]»،[٥] وقال عليه السلام: «من عرف نفسه[٦] عرف ربه»[٧] وإنما يؤتى الناس ما يؤتون لجهلهم أنفسهم.

ونزول الآية في مهاجر ابن أخي عبد الله بن سلام، وكان لعبد الله ابنا أخٍ: سلمةُ ومهاجرٌ، دعاهما إلى الإسلام وقال لهما: «اتبعا دين محمد الذي كنا نقرأه في التوراة، إنه من ولد قيذار بن إسماعيل العربي راكب الجمل، اسمه أَحْيَدُ يحيد أمته من النار، ملعون من ترك شريعته ومنهاج دينه»، فأما سلمة فأسلم، وأما مهاجر فأبى، فأنزل الله فيه هذه الآية.

وقال ابن عباس: ﴿إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ﴾[٨] السفه غلبة الجهل وركوب الهوى.

وقال الحسن البصري رحمه الله: إلا من جهل قدر نفسه فعبد صنما هو دونه، قال تعالى: ﴿أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا﴾ الآية، [الأعراف، ١٩٥/٧].

١ م - أي في معيشتها، صح هامش
٢ ط: عقدة، صح هامش
٣ ر: والقوي
٤ ح: لم يكفر، صح هامش
٥ معاني القرآن للزجاج، ٢١١/١.
٦ + فقد
٧ قال السفيري في شرح البخاري: وأما حديث: «من عرف نفسه فقد عرف ربه» فلم يصح ولم يثبت كما قاله النووي في فتاويه، وهو من كلام يحيى بن معاذ الرازي لا من كلام النبي صلى الله عليه وسلم. وقال العجلوني في كشف الخفاء: من عرف نفسه فقد عرف ربه. قال ابن تيميه: موضوع. وقال النووي قبله: ليس بثابت. وقال أبو المظفر بن السمعاني في «القواطع»: إنه لا يعرف مرفوعًا، وإنما يحكى عن يحيى بن معاذ الرازي، وللحافظ السيوطي فيه تأليف لطيف سماه: «القول الأشبه في حديث من عرف نفسه فقد عرف ربه». انظر: المجالس الوعظية للسفيري، ٤٥٨/١؛ كشف الخفاء للعجلوني، ٣١٢/٢.
٨ ح - إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ

"Andolsun ki biz onu dünyada seçtik" Yani biz İslâm ve peygamberlik vererek onu seçtik. Bir görüşe göre anlam "Dostluk ve cömertlik bahşederek onu seçtik." şeklinde, bir başka görüşe göre "Ahit ve imâmet ile onu seçtik." şeklinde, bir diğer görüşe göre ise "Kelimelerle ve Kâbe'nin yapımı konusunda onu seçtik." şeklindedir.

"Şüphesiz o âhirette de iyilerdendir." Yani "Beni iyiler (geçmiş peygamberler) arasına kat." [eş-Şuarâ 26/83] şeklindeki duasına icâbet ettik. Nitekim Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O'nun soyundan Dâvûd'u, Süleyman'ı, Eyyûb'u, Yûsuf'u, Mûsâ'yı ve Hârûn'u doğru yola iletmiştik. Biz iyi davrananları işte böyle mükâfatlandırırız. Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ ve İlyâs'ı da doğru yola iletmiştik. Hepsi de iyilerden idi." [el-En'âm 6/84-85], "Onları rahmetimize dâhil ettik. Onlar hakikaten iyi kimselerdendi." [el-Enbiyâ 21/86]

Bir görüşe göre anlam "İyiliği ile kurtuluşa erenlerden idi." şeklinde, bir görüşe göre ise "Allah'ın vaadi ile iyilerin sevabını hak edenlerden idi." şeklindedir. Bir görüşe göre "şüphesiz o âhirette de iyilerdendir." ifadesi "Cennette peygamber ataları ile birliktedir." anlamına gelir. Bir görüşe göre ise anlam şöyledir: O dünyada iyilik üzere kalmış ve nihayet âhirette de iyiler arasına dâhil edilmiş kimselerdendir. İşin başında iyi olan nice kimseler vardır ki sonunda iyiliği gider ve -tıpkı Bel'am, Bersîsâ, Kārûn ve Sa'lebe gibi- âhirette azabı ve ibretlik durumu kalır.

131. Hani Rabbi ona 'Teslim/Müslüman ol!', demiş, o da 'Âlemlerin Rabbine teslim oldum.' demişti. [el-Bakara 2/131]

"Hani Rabbi ona demişti ki" Yani, "Ey Muhammed, şunu da zikret: Rabbi ona demiştir ki." Bir görüşe göre buradaki *iz* (hani) ifadesi bir önceki âyet ile bağlantılıdır ve "Rabbi ona dediği vakit biz onu seçmiştik." şeklindedir ki burada "dediği" ifadesi gāib formda, "seçmiştik" ifadesi kendi dilinden anlatım formundadır. Dolayısıyla buradaki ifadeler geniş anlamları ile kullanılmıştır.

"Teslim ol/Müslüman ol!" Yani Müslümanlığında sebat et. Bir görüşe göre bu ifade "Başına gelenler karşısında teslimiyet göster." anlamındadır. Bir başka görüşe göre tıpkı "Bir başka adama ait bir adam…" [ez-Zümer 39/29] âyetinde olduğu gibi burada da anlam, "Kendini bana ada!" şeklindedir.

وقوله: ﴿وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا﴾ أي اخترناه بالإسلام والنبوة، ويقال: بالسخاوة والخلة. وقيل: بالعهد والإمامة. وقيل: بالكلمات وبناء الكعبة.

وقوله: ﴿وَإِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾ أي أجبنا دعوته: ﴿وَاَلْحِقْنِى بِالصَّالِحِينَ﴾ [الشعراء، ٨٣/٢٦] أي الأنبياء / [١٧٩و] الماضين، قال تعالى: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ﴾ [الأنعام، ٨٤/٦] إلى قوله: ﴿كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ [الأنعام، ٨٥/٦] وقال: ﴿وَاَدْخَلْنَاهُمْ فِى رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ [الأنبياء، ٨٦/٢١].

وقيل: أي من الفائزين بصلاحه. وقيل: أي من المستحقين ثواب الصالحين بوعد الله تعالى. وقيل: أي وإنه في الآخرة لمع الصالحين أي مع آبائه المرسلين في الجنة. وقيل: أي من الباقين على الصلاح في الدنيا حتى يكون كذلك في العقبى، فكم من صالح في أول حاله ذهب صلاحه[1] في مآله فكان في الآخرة لعذابه ونكاله كبلعم وبرصيصا وقارون وثعلبة.

١٣١- إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ اَسْلِمْ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ

وقوله: ﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ﴾ أي واذكر يا محمد إذ قال له ربُّه. وقيل: ﴿وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ﴾ إذ قال، ثم قوله: ﴿قَالَ﴾ مغايبة بعد قوله: ﴿اصْطَفَيْنَاهُ﴾ وهو إخبار عن نفسه، وهذا تَوَسُّعٌ في الكلام.

وقوله: ﴿اَسْلِمْ﴾ أي اثبت على إسلامك. وقيل: أي استسلم لما يجري عليك. وقيل: أي أخلص نفسك لي من قوله: ﴿وَرَجُلاً سَلَمًا لِرَجُلٍ﴾ [الزمر، ٢٩/٣٩] أي خالصا.

---

١ ط - ذهب صلاحه، صح هامش

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Kendisine böyle söylemesinin vahyedilmiş olması ve onun da bunu söylemiş olması mümkündür ki bu nefsi ve kalbi teslim etmektir. Bir başka ihtimal ise bunun ilk akıl bâliğ olduğu zaman kendisine Müslüman olması yönünde verilmiş emir olmasıdır. Nitekim "Gece çöktüğü vakit…" [el-En'âm 6/76] ve "Ben sizin ortak koştuklarınızdan berîyim ve yüzümü beni, yerleri ve göğü yaratana döndüm." [el-En'âm 6/78-79] âyetlerinde bu husus ifade edilmiştir. Bu "Teslim ol." emrinin cevabıdır. Şöyle demişlerdir: Burada anlatılanlara göre bu açık bir vahiy değil de ilhamdır.

"O da 'Âlemlerin Rabbine teslim oldum.' demişti." Kendisine emredilene bağlı kaldı, söylediği gibi doğru yol üzere oldu ve nefsini, kalbini, evlâdını ve malını teslim etti. Cebrâil kendisine "İhtiyacın var mı?" dediği zaman "Sana ihtiyacım yok." demiş, Cebrâil ona, "Rabbinden niyazda bulunmayacak mısın?" dediği zaman "Onun benim hâlimi biliyor olması, kendisinden niyazım olarak bana yeter." demiştir.

Eğer, "Hz. İbrâhim'e "Teslim ol/Müslüman ol!" denildiği zaman "Teslim oldum." demişti, Muhammed aleyhisselâm "Bil ki Allah'tan başka ilâh yoktur." [Muhammed 47/19] denildiğinde "Bildim." dememişti, [bunun sebebi nedir?]" diyecek olurlarsa şöyle deriz: Aslında Hz. Muhammed aleyhisselâm bildiğini söylemişti. Nitekim onun "Ben içinizde Allah'ı en çok bilen ve O'ndan en çok korkanınızım."[1] buyurduğu rivayet edilmiş, Kur'ân'da da ona bu emredilmiştir. Kendisinden sonra bir kitap daha gelmemiş olduğu için "Biz ona böyle emrettik, o da böyle dedi." şeklinde bir ifade başka bir kitapta zikredilmemiştir.

Bir diğer cevap: Bir başka âyette Allah Teâlâ "Peygamber iman etti." [el-Bakara 2/285] buyurmuştur ki burada onun imanı, Allah'tan başka ilâh olmadığını bilmesi anlamına gelimektedir. Dolayısıyla Allah Teâlâ onun, kendisine emredildiği gibi bildiğini ifade buyurmuş olmaktadır.

Bir başka cevap: Hz. İbrâhim "Teslim oldum." dediğinde imtihanlara tâbi tutuldu, oysa Peygamberimiz aleyhisselâm herhangi bir iddia niteliği taşıyacak ifadelerden kaçınmıştı, bu yüzden de korundu ve kendisi için bu kadar yeterli görüldü.

Bir başka cevap: Hz. İbrâhim'e fiil yerine geçecek olan şeyler emredildi, çünkü istenilen şey onun teslim olması idi. Oysa Hz. Peygamber aleyhisselâma bilmek emredildi. Teslim olmanın kısımları sayılabilir, ama bilmenin incelikleri sayılamaz.

1 Buhârî, "İmân", 11.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «ويحتمل أن يكون وحيا أوحي إليه أن قل كذا، فقال به، وكان هذا تسليما للنفس والقلب، ويحتمل أن يكون هذا أمرا بابتداء الإسلام أول ما عقل، وهو في قوله: ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ﴾ الآيات، [الأنعام، ٧٦/٦] وقوله: ﴿اِنّنِى بَرَىٓءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ اِنّى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ﴾ [الأنعام، ٧٨/٦-٧٩] هو جواب قوله: ﴿اَسْلِمْ﴾. وقالوا: على هذا يكون هذا إلهاما لا وحيا[١] ظاهرا».[٢]

وقوله: ﴿قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ امتثل ما أُمر به واستقام على ما قال فسلم النفس والقلب والولد والمال، ولما قال له جبريل: «هل لك حاجة؟» قال: «أما إليك فلا»، فقال له: «ألا تسأل ربك؟»، قال: «حسبي سؤالي علمه بحالي».

فإن قالوا: لما قيل لإبراهيم: «أسلم»، قال: «أسلمت»، ولما قيل لمحمد عليه السلام: ﴿فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ﴾ [محمد، ١٩/٤٧] ولم يقل: «علمت»، قلنا: قد قال ذلك، فقد روي أنه قال: «أنا أعلمكم بالله وأخشاكم لله»[٣] وكان هذا الأمر له في القرآن، ثم لم ينزل بعده كتابٌ[٤] ليذكر فيه لغيره أنا قلنا له ذلك فقال كذا.

وجواب آخر: أنه قال في آية أخرى: ﴿اٰمَنَ الرَّسُولُ﴾ [البقرة، ٢٨٥/٢] وهو العلم بأنه لا إله إلا هو، فقد أخبر عنه أنه قد علم كما أمرناه.

وجواب[٥] آخر:[٦] أن إبراهيم لما قال: «أسلمت» اقترن به البلوى، ونبينا عليه السلام تحرز عما هو في صفة الدعوى فحُفظ وكُفي.

وجواب[٧] آخر:[٨] أن[٩] إبراهيم[١٠] أُمر بما يجري مجري الأفعال؛ فإن الاستسلام هو المراد، ونبينا عليه السلام أُمر بالعلم، ولأقسام الإسلام حصرٌ وما للطائف العلم قصرٌ.

---

١ م - يكون هذا إلهاما لا وحيا، صح هامش
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٠/١.
٣ انظر: صحيح البخاري، الإيمان، ١١.
٤ ط: كتابا
٥ ط ر - وجواب
٦ ط ر: وآخر
٧ ط ر - وجواب
٨ ط ر: وآخر
٩ ر: أنه
١٠ ر - إبراهيم

132. Bunu İbrâhim de kendi oğullarına vasiyet etti, Ya'kūb da 'Oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti. O hâlde sadece Müslümanlar olarak ölünüz.' dediler. [el-Bakara 2/132]

"Bunu İbrâhim de kendi oğullarına vasiyet etti." *Vasiyet* itaate çağırmak demektir. *el-Vas'etü* de bu anlamdadır. *el-Vesâye* ve *el-visâye* kelimeleri bu fiilin mastarlarıdır. Fiil *evsâ* (vasiyet etti), *îsâen* (vasiyet etmek) şeklinde ve *vassâ* (vasiyet etti), *tavsiyeten* (tavsiye) şeklinde gelir. *Tevâsa el-kavmü bi-kezâ* (Toplum, aralarında birbirlerine şunu tavsiye etti) ve *istevsaytü fülânen* (Falan kimseden şunu istedim) şeklinde kullanımlar vardır. Kur'ân'da "İşte Rabbiniz size bunu vasiyet eder." [el-En'âm 6/153] âyetinde emreder, "Allah size vasiyet ediyor…" [en-Nisâ 4/11] âyetinde farz kılıyor anlamında kullanılmıştır.

"Bunu" Zeccâc şöyle demiştir: Yani bu dini.[1] Bir görüşe göre "bunu" ifadesi "kelime" anlamına gelir ki o kelime de "Âlemlerin Rabbine teslim oldum." [el-Bakara 2/131] ifadesidir. İlk görüş daha doğrudur, çünkü ifadede açıkça zikredilmiştir, ikincisine ise ancak delâlet yoluyla ulaşılabilir.

"Oğullarına" Yani dört erkek oğlu olan İsmâil, İshak, Medyen ve Medâyin'e.

"Oğullarına" Buradaki *benîhi* kelimesinin çoğul *nûn* harfi, izâfet tamlaması yüzünden hazfedilmiştir. Aynı durum *yâ beniyye!* (oğullarım) ifadesinde de söz konusudur. Burada da çoğul ifade eden *ye* harfi ile nefs-i mütekellime işaret eden *ye* harfi bir araya geldiği için birleşmişler ve son *ye* harfi fetha olmuştur, çünkü bu, iki sâkin harf birleşince zorunlu olarak ortaya çıkan bir harekedir. Böyle durumlarda en hafif hareke olan fetha seçilir.

"Ya'kūb" Bu isim "İbrâhim" ismine atıftır. Yani Ya'kūb da aynı şekilde on iki oğluna bunu tavsiye etmiştir. Şâz kıraat olarak bu isim *Ya'kūbe* şeklinde mansub olarak okunmuştur ki bu durumda anlam, "İbrâhim bunu oğullarına ve torunu Ya'kūb'a vasiyet etti." şeklinde olur. Nitekim Ya'kūb dedesini görmüştür ve Hz. İbrâhim hepsini vasiyetine dâhil etmiştir.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 211.

١٣٢- وَوَصّٰى بِهَآ اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ ۖ يَا بَنِيَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ

وقوله: ﴿وَوَصّٰى بِهَآ اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ﴾ الوصية الدعاء إلى الطاعة، والوصأة كذلك، والوَصاية والوِصاية[١] مصدر الوصي، والفعل أوصى إيصَاءً، ووَصَّى، توصيةً، «وتواصى القوم بكذا»، و«استوصيت فلانا» أي سألته ذلك، وقوله: ﴿ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهِ﴾ [الأنعام، ١٥٣/٦] أي أمركم، وقوله: ﴿يُوصِيكُمُ اللّٰهُ﴾ [النساء، ١١/٤] أي يفرض لكم.[٢]

وقوله: ﴿بِهَآ﴾ قال الزجاج: / [١٧٩ظ] «أي بالملة».[٣] وقيل: بالكلمة، وهو قوله: ﴿اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [البقرة، ١٣١/٢] قال:[٤] والأول أصح؛[٥] لأنها مذكورة، والثانية[٦] مدلول عليها.[٧]

وقوله ﴿بَنِيهِ﴾ أي أولاده الذكور الأربعة: إسماعيل وإسحاق ومدين ومداين.[٨]

و﴿بَنِيهِ﴾ حذف نون جمعه للإضافة، وكذا في قوله: ﴿يَا بَنِيَّ﴾ فاجتمع ياء الجمع وياء الإضافة فأدغمتا وفتحت الأخيرة؛ لأنها حركة ضرورية صير إليها لاجتماع الساكنين، فاختير الفتح الذي هو أخف الحركات.

وقوله: ﴿وَيَعْقُوبُ﴾ عطف على ﴿اِبْرٰهِيمُ﴾، أي أوصى يعقوب أيضا بنيه الاثنى عشر بذلك. وقرئ في الشاذ: ويعقوبَ بالنصب، أي أوصى إبراهيم بنيه وحافده يعقوب، فقد أدرك[٩] جدّه فأدخلهم جميعا في وصيَّته.

---

١ ر - والوِصاية
٢ ر - لكم
٣ معاني القرآن للزجاج، ٢١١/١.
٤ ر + والأصح الملة
٥ ر - والأول أصح
٦ ط: والثاني منه
٧ ط - عليها
٨ ط - ومداين، صح هامش
٩ ر: أدركه

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Kendisine Ya'kūb isminin verilmesinin sebebi şudur: Ays isimli bir ikiz kardeşi vardı. Önce Ays doğdu, ardından Ya'kūb doğdu. Doğum esnasında kardeşi Ays'ın arkasını tutarak dışarı çıktığı için "Ardını tutan" anlamında kendisine Ya'kūb denildi. Bir görüşe göre artçıları, takipçileri çok olduğu için kendisine bu isim verilmiştir. Nitekim onun takipçileri olan İsrâiloğulları hep onun soyudur.

"Oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti." Bu cümlenin başına *en* (diye) harfi gizlidir, sanki "Oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti' diye vasiyet etti." denilmektedir. Böyle durumlarda hazif câizdir, çünkü vasiyet söz kabilindendir, söz kabilinden ifadelerde *en* harfinin hazfi mümkündür. Aynı durum vaad, risâlet (mesaj), bildirmek, uyarmak gibi ifadelerde de geçerlidir ki bunlarda *en* harfinin hazfedilmesi de kullanılması da mümkündür. Aynı şey ezan/çağrı, dava/davet ve bu anlama gelecek kelimeler için de söz konusudur, bunlarda *en* edatının kullanılması ve kullanılmaması mümkündür. Örneğin "Allah, iman edip sâlih amel işleyenlere, kendilerine bağışlanma ve büyük bir ödül olacağını vaad etti." [el-Mâide 5/9] âyetinde *en* harfi hazfedilmiştir, çünkü vaad etmek söz kabilindendir. Buna karşılık "Derken bir nidacı Allah'ın lâneti….üzerine olsun diye nida etti." [el-A'râf 7/44], "Biz Nûh'u, kavmini uyar diye gönderdik." [Nûh 71/1], "Onların dualarının sonu hamd Allah'adır şeklindedir." [Yûnus 10/10] âyetlerinde *en* harfi kullanılmıştır ki buralarda fiil esas alınarak *en* harfinin kullanılması câiz olduğu gibi "söz" kelimesinin takdir edilmesi ile *en* harfinin hazfedilmesi de câizdir. Ancak "Mal ve evlâtlar sahibi oldu diye!" [el-Kalem 68/14] ifadesinde bu harfin hazfedilmesi câiz değildir, çünkü burada söz anlamına gelecek bir ifade bulunmadığı gibi böyle bir takdir yapılması da söz konusu değildir. Söz/söylemek (*kavl*) kelimesinin açıkça kullanıldığı yerlerde bu harfin kullanılması doğru değildir, örneğin "Ona Zeyd evdedir dedim." ifadesini kullanırsın, ama "Ona dedim ki: Zeyd'in evde olduğunu" şeklinde bir ifade kullanmazsın. Âyette "Melekler ellerini uzatmışlar, çıkarın canlarınızı diyorlar." [el-En'âm 6/93] ifadesi kullanılır ki böyle bir cümlede "Canlarınızı çıkarın diye" denilmez, çünkü burada "söylemek" ifadesi gizlidir. Kisâî şöyle bir şiir nakletmiştir:

Elbet ben sana göstereceğim göstereceklerimde
Ki benim iki muradım/derdim var: Biri Necd'de
Bir diğeri ise Sind diyarında

وقال ابن عباس: سمي يعقوب لأنه مع أخيه عيص كانا توأمين، فخرج عند الولادة عيصٌ أولًا ويعقوب آخذٌ بِعَقِبِ عيصٍ بعد عيصٍ. وقيل: سمي به لكثرة عَقِبِهِ، وهم كل بني إسرائيل، فإنهم أولاده.

وقوله: ﴿يَا بَنِيَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّيْنَ﴾ كلمة «أَنْ» مُقَدَّرَة ههنا، كأنه قال: «أوصى أن يا بني»، وجاز الحذف؛ لأن الوصية قولٌ، وفي القول يصح بغير «أن»، ومثلها الوعدُ والرسالة والإبلاغ والإنذار، يجوز فيها الوجهان، وكذا الأذانُ والدعوى وما يجري مجراها، يجوز فيها إدخال «أن» وإلغاؤها، قال تعالى: ﴿وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَهُمْ مَّغْفِرَةٌ وَّاَجْرٌ عَظِيْمٌ﴾ [المائدة، ٥/٩] ولم يقل: «أنّ لهم مغفرة»؛ لأن العِدَةَ قولٌ، وقال: ﴿فَاَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ اَنْ لَّعْنَةُ اللّٰهِ﴾ [الأعراف، ٧/٤٤] وقال: ﴿اِنَّآ اَرْسَلْنَا نُوْحًا اِلٰى قَوْمِهٖٓ اَنْ اَنْذِرْ قَوْمَكَ﴾ [نوح، ٧١/١] وقال: ﴿وَاٰخِرُ دَعْوٰىهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ [يونس، ١٠/١٠] ففي كل هذا يجوز إثباتها لاعتبار الفعل، ويجوز حذفها لتقدير القول، وفي قوله: ﴿اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَّبَنِيْنَ﴾ [القلم/ ٦٨/١٤] لا يجوز حذفها؛ لأنه ليس فيه معنى القول. وفي صريح القول وإضماره لا يجوز إيرادها، تقول: «قلت له: زيد في الدار»، ولا يجوز: «قلت له: أن زيد في الدار»، وقال تعالى: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوْٓا اَيْدِيْهِمْ اَخْرِجُوْٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ [الأنعام، ٦/٩٣] لا يجوز في مثله: «أن اَخْرِجُوا اَنْفُسَكُم»، لأن القول مضمر، وأنشد الكسائي:[1]

إنّي سأُبدي لك فيما أُبدي
لي شجَنانِ شَجَنٌ بنَجْدِ
وشَجَنٌ لي ببلاد السندِ

١ انظر للبيت: الزاهر لابن الأنباري، ٢/١٨٩؛ الصحاح للجوهري، «شجن».

(Şair burada "İki muradım var diye göstereceğim." dememiştir), çünkü göstermek söyleme anlamına gelir. **"Allah sizin için seçti"** Yani tercih etti. **"Bu dini"** Buradaki "din" kelimesinin başındaki elif-lâm takısı istiğrak (kapsamlılık) değil, bilinirlik ifade eder ve üç şekilde yorumlanabilir. İlkine göre kastedilen İslâm'dır, çünkü Allah katında din İslâm'dır ve emredilen, meşru kılınan, razı olunan mutlak din odur.

İkincisine göre buradaki elif-lâm takısı izâfet tamlamasının yerine kullanılmıştır. Yani ifade "Allah sizin için şu anda benimsemiş olduğunuz dininizi seçti." şeklindedir ki o din de yine İslâm'dır.

Üçüncüsüne göre elif-lâm takısı yine izâfet tamlamasının yerine kullanılmıştır, ancak "din" kelimesi "Allah" lafzına izâfe edilmiştir. Yani anlam, "Allah sizin için kendi dinini seçti." şeklindedir. Bu da yine İslâm dinidir.

"O hâlde sadece Müslümanlar olarak ölünüz." Yani "Müslüman kalmaya devam ediniz, hatta ölüm geldiğinde sizi Müslümanlar olarak bulsun." Bir görüşe göre anlam, "İşi Allah'a teslim edip O'na boyun eğmiş kimseler olarak ölünüz." şeklindedir.

Fudayl b. İyâz şöyle demiştir: Rabbiniz hakkında hüsnüzan besleyerek ölünüz. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurur: "Aranızdan hiç kimse Allah hakkında hüsnüzan beslemeyerek öleyim demesin! Bakınız, bir toplum Allah hakkında suizanda bulunmuş, bu yüzden helâk edilmiştir!"[1] Allah Teâlâ da şöyle buyurmuştur: "İşte Rabbiniz hakkındaki bu zannınız sizi perişan etti de sizler hüsrana uğrayanlardan oldunuz." [Fussilet 41/23]

133. Yoksa Ya'kūb'a ölüm geldiği zaman siz tanıklar mıydınız? O zaman Ya'kūb oğullarına 'Benden sonra neye/kime kulluk edeceksiniz?' demişti. Onlar 'Senin ve ataların İbrâhim, İsmâil ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur.' dediler. [el-Bakara 2/133]

"Yoksa tanıklar mıydınız?" Yani "Yoksa hazır mı bulunuyordunuz?" Buradaki *em* (yoksa) ifadesinin öncesinde soru anlamı veren *elif* harfi zikredilmediği zaman, tek başına sadece soru ifade eden *elif* işlevi görür ki bu soru da yadırgama anlamında bir sorudur.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13: 373; Müslim, "Cennet", 81-82.

لأن الإبداء قول. وقوله: ﴿اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى﴾ أي اختار ﴿لَكُمُ الدِّينَ﴾ والألف واللام ليس للاستغراق بل لتعريف المعهود، وله ثلاثة أوجه: أحدها: أنه أريد به الإسلام؛ لأن الدين عند الله الإسلام، وهو الدين المطلق المرضي المشروع المأمور به.

والثاني: أنه بدل الإضافة، وهو مضاف إليهم، أي اختار لكم دينكم الذي تدينون به، وهو دين الإسلام أيضا.

والثالث: أنه مضاف إلى الله، أي اختار لكم دينه، وهو دين الإسلام أيضا.

وقوله: ﴿فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ أي دوموا على الإسلام حتى إذا[1] أدرككم الموت وجدكم مسلمين. وقيل: / [١٨٠وظ] أي لا تموتوا إلا منقادين مفوضين الأمر إلى الله.

وقال الفضيل بن عياض: أي لا تموتوا إلا وأنتم محسنون بربكم الظن، قال عليه السلام: «لا يموتن أحدكم إلا وهو يحسن الظن بالله؛ فإن قوما أساؤوا بربهم الظن فهلكوا»،[2] قال تعالى: ﴿وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِى ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰيكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [فصلت، ٢٣/٤١].

١٣٣- اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَآءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ ۙ اِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِيۖ قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَآئِكَ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهاً وَاحِداً وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

وقوله: ﴿اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَآءَ﴾ أي كنتم حضورا، و"أم" إذا لم يتقدمه ألف الاستفهام كان بمنزلة مجرد ألف الاستفهام، وهو استفهام بمعنى الاستنكار.

---

١ ط - إذا

٢ مسند أحمد، ٣٧٣/٢٣؛ صحيح مسلم، الجنة وصفة نعيمها، ٨١-٨٢.

Şühedâ (tanıklar) kelimesi *şehîd* kelimesinin çoğuludur ki bu da "hazır bulunan" demektir. Bu ifade kendi dinlerinin Hz. İbrâhim'in dini olduğunu iddia eden Ehl-i kitaba hitaptır ve onlara şöyle demektedir: Sizler orada bulunan ve olup biteni bilen kimseler değilsiniz, o hâlde şahit olmadığınız şeye tutunmayın, onun evlâtlarını Yahudilik ve Hıristiyanlığa çağırmayın [onun evlâtlarının Yahudi ve Hıristiyan olduğunu iddia etmeyin], çünkü o İslâm dini üzere idi ve evlâtlarına da bunu vasiyet etti.

Zeccâc şöyle demiştir: Cümle başında kullanılan "yoksa" ifadesi "aksine" anlamına gelir.[1] Bu ifade, bu kimselere hitaptır, ama kastedilen kişiler onların atalarıdır, yani "Aksine, Ya'kūb sizin söylediklerinizi de değil de İslâm'ı tavsiye ettiğinde atalarınız buna şahitlik etmişti." demektedir.

"Ya'kūb'a ölüm geldiği zaman" Yani ölüm Ya'kūb'a geldiği, onun dünyadan çıkışı yakınlaştığı zaman.

"O zaman Ya'kūb oğullarına demişti ki" Burada *iz* (hani/o zaman) ifadesi tekrar kullanmıştır. İlki ölüm vaktinin gelişini, ikincisi ise vasiyet vaktini ifade eder.

"Oğullarına" Bir görüşe göre bunlar esbât, yani on iki oğuldur. Bir başka görüşe göre bu ifadeden kasıt oğulları ve torunlarıdır ki o gün itibariyle sayıları seksen idi. Bir görüşe göre sayıları iki yüz elli idi ve Mısır'da idiler.

"Benden sonra neye/kime kulluk edeceksiniz?" Buradaki *mâ* (neye) ifadesi *men* (kime) anlamında gelir. Yani "Benim ölümümden sonra kime kulluk edeceksiniz?" Bu kullanımın [yani *mâ* harfinin *men* harfi yerine kullanımının] benzeri "Göğe ve onu bina edene yemin olsun." [eş-Şems 91/5] âyetinde ve "Sizler de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz." [el-Kâfirûn 109/3] âyetlerinde vardır. Burada *mâ* harfinin i'rab konumu, kendisine dönen (işaret eden) gizli *hâ* (o) zamiri ile merfûluktur. Yani ifade *Mâ ta'budûnehu* (Kendisine kulluk edecek olduğunuz şey) şeklindedir. Ya da gizli *hâ* (o) zamiri bulunmayıp "kulluk etme" fiilinin mef'ulü olarak mansubdur.

"Dediler ki: Senin ilâhına kulluk edeceğiz." Yani evlâtları ona cevap verip "Senin kulluk ettiğin ve kendisine sığındığın Allah'a kulluk edeceğiz." dediler.

---

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 212.

والشهداء جمع شهيد،[1] وهو الحاضر. وهذا خطاب لأهل الكتاب المدعين أن دينهم دين[2] إبراهيم عليه السلام، يقول: ما كنتم حضورا تعلمون ما جرى هناك،[3] فلا تتعلقوا بما لم تشهدوه، ولا تدعوا أولاده[4] إلى اليهودية والنصرانية؛ فإنه كان على دين الإسلام، وبه أوصى أولاده.

وقال الزجاج: «أم في الابتداء بمنزله بل»،[5] وهو خطاب لهؤلاء والمراد سلفهم، أي بل شهد آباؤكم يعقوب حين أوصى بالإسلام دون ما قلتم.

وقوله: ﴿اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ[6] الْمَوْتُ﴾ أي حضر الموت يعقوب، أي قرب خروجه من الدنيا.

وقوله: ﴿اِذْ قَالَ لِبَنِيهِ﴾ كرر كلمة «إذ»، والأولى لبيان حضور وقت الموت، والثانية لبيان وقت الإيصاء.

وقوله: ﴿لِبَنِيهِ﴾ قيل: هم الأسباط، وهم الأولاد الاثنا عشر. وقيل: أولاده وحوافده، وكانوا يومئذ ثمانين نفسا. وقيل: مائتين وخمسين وهم بمصر.

وقوله: ﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي﴾ أي من تعبدون بعد موتي، وهو كقوله: ﴿وَالسَّمَآءِ وَمَا بَنٰيهَا﴾ [الشمس، ٥/٩١] أي ومن بناها، وقوله: ﴿وَلَآ اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَآ اَعْبُدُ﴾ [الكافرون، ٣/١٠٩] ومحل «ما» رفع بإضمار الهاء العائدة عليه، أي ما تعبدونه،[7] أو نصب بإيقاع الفعل عليه بلا إضمار الهاء.

وقوله: ﴿قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ﴾[8] أجابه أولاده فقالوا: نعبد الله الذي تعبده أنت وتلتجئ إليه.[9]

---

١ ر: شهود
٢ ط - دين، صح هامش
٣ ر: هنا
٤ ر: أولادكم
٥ انظر: معاني القرآن للزجاج، ٢١٢/١.
٦ ط - حين أوصى بالإسلام دون ما قلتم وقوله اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ، صح هامش
٧ ط: ما تعبدون به
٨ ر + أي
٩ ط - وتلتجئ إليه، صح هامش

"Ve atalarının ilâhına" Yani O, peygamber atalarının da kulluk ettikleri Allah'tır.

"İbrâhim, İsmâil ve İshak" Bu ifade "ataların" kelimesinin bedelidir. İbrâhim onun dedesi idi ki dede de atadır. Nitekim Hak Teâlâ "Tıpkı ebeveyninizi cennetten çıkardığı gibi." [el-A'râf 7/27] buyurmuştur. İsmâil de onun amcası idi ki Araplar nezdinde amca "baba" diye isimlendirilir ve kendisine babaya gösterilen hürmet gösterilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm, amcası Abbas hakkında "Bu, benim atalarımın bâkiyesidir."[1] ve "Bana atamı/babamı geri getirin, çünkü Kureyş'in Urve b. Mes'ûd'a yaptığını ona da yapmasından endişe ederim."[2] buyurmuştur. İshak ise babası idi. İsmâil amcası, İshak babası olduğu hâlde önce İsmâil'i zikretmiş olmasının sebebi, onun yaşça büyük olmasıdır.

Yahyâ b. Ya'mer *ve ilâhe ebîke* (ve babanın ilâhına) şeklinde okumuştur ki bunun iki yorumu vardır. İlkine göre Hz. İsmâil babası değil amcası olduğu için, babalık niteliğini sadece Hz. İbrâhim için zikretmiştir. İkincisine göre ise *eb* (baba) kelimesini düzenli çoğul olarak [*Ebîn* şeklinde] çoğul yapmıştır. [Bu durumda izâfetten dolayı, sonundaki *nûn* harfi düşecek ve ifade *ebîk* "ataların" şeklinde olacaktır.] Nitekim *eb* (baba) kelimesi *ebûn* (babalar), *ah* (kardeş) kelimesi *ahûn* (kardeşler) şeklinde çoğul yapılır ki bunların nasb ve cer hâlleri *ebîn* ve *ahîn* şeklinde olur. Şair bu kelimeyi şöyle kullanmıştır:

*Çünkü sen, babası meçhul (*mechûlü'l-ebîn*) âdînin tekisin*

Bir başka şair şöyle der:

Fezâre (kabilesi) bize kötü amcalık yaptı
Ben ise onlara kötü yeğen oldum.

"Tek bir ilâha" ifadesi "senin ilâhına" ifadesinin bedelidir. İlk ifade marife, ikincisi nekredir ki bu şekildeki kullanım mümkündür ve şu âyette bunun örneği vardır: "Onu alnından, o yalancı, günahkâr alnından yakalarız." [el-Alak 96/15-16]

1 Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2: 930.

2 İbn Ebî Şeybe, *Musânnef*, 7: 400.

وقوله: ﴿وَاِلٰهَ اٰبَآئِكَ﴾ أي وهوالله الذي كان يعبده آباؤك الأنبياء.

وقوله: ﴿اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ﴾ هو بدل عن قوله: ﴿اٰبَآئِكَ﴾ وإبراهيم كان جدا له والجد أب، قال تعالى: ﴿كَمَآ اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ﴾ [الأعراف، ٢٧/٧]. وإسماعيل كان عما له، والعم عند العرب يسمى أبًا وله حرمة الأب، قال النبيّ عليه السلام في حق العباس: «هذا بقية آبائي»،[١] وقال أيضا: «ردوا عليَّ أبي[٢]؛ فإني أخشى أن تفعل به قريش ما فعلت بعروة بن مسعود»،[٣] وإسحاق كان والدا له، وقدّم إسماعيل على إسحاق مع أن إسماعيل عم وإسحاق أب حقيقةً؛ لأنّ إسماعيل كان أكبر سنا منه

وقرأ يحيى بن يعمر:[٤] وَاِلٰهَ أَبِيكَ، وله وجهان: أحدهما: أنه قصر[٥] الأبوة على إبراهيم وميز عنه إسماعيل؛ لأنه عم لا أب. والثاني: أنه جمع «أب» على السلامة، يقال: «أب، وأبون، وأخ، وأخون»، وفي النصب والخفض: «أبين، وأخين»، قال الشاعر:

فإنك مجهول الأبين هجينُ

وقال آخر:[٦]

وكان لنا فَزَارَةُ عمَّ سوءٍ وكنتُ لهم كَشَرِّ بَنِي الْأَخِينَا

/ [١٨٠ظ] وقوله: ﴿اِلٰهًا وَاحِدًا﴾ بدل عن قوله: ﴿اِلٰهَكَ﴾ والأول معرفة والثاني نكرة، وهو جائز كقوله: ﴿لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ﴾ [العلق، ١٥/٩٦-١٦].

١ انظر: فضائل الصحابة لأحمد بن حنبل، ٩٣٠/٢؛ تفسير الطبري، ٤٢٥/١٣ (الرعد، ٤/١٣).

٢ في هامش ط: أي عباس

٣ روى ابن أبي شيبة بسنده عن عكرمة: قال رسول الله: «ردّوا عليّ أَبي، ردّوا عليَّ أبي، فإنّ عمَّ الرجل صِنْوُ أبيه، إنّي أخاف أنْ تفعل به قريش ما فعلت ثقيف بعروة بن مسعودٍ، دعاهم إلى الله فقتلوه، أمَا وَاللَّهِ لئن ركِبُوهَا مِنْهُ لأضْرِمَنَّهَا عليهم نَارًا». انظر: مصنف ابن أبي شيبة، ٤٠٠/٧.

٤ ط - يعمر، صح هامش

٥ ر: قصد

٦ انظر: الصحاح للجوهري، «أخا»؛ خزانة الأدب للبغدادي، ٤٧٨/٤.

Bir görüşe göre bu ifade kat‘ kaidesi gereği mansubdur, çünkü cümle tamamlandıktan sonra gelmiştir. İlk ifade marife, ikincisi ise nekredir. Bir görüşe göre bu ifade, gizli olan ikinci bir “kulluk ederiz” fiili ile mansubdur. Çünkü onlar **“Senin ilâhına kulluk edeceğiz”** demişler, böylece sanki “Tek bir ilâha kulluk edeceğiz.” demiş olmuşlardır. Bu durumda aynı hususun, “tek bir ilâh” şeklindeki niteleme ile birlikte tekrar edilmesinin faydası [yani anlama katkısı], cahil kimsenin, onların **“Senin ilâhına ve atalarının ilâhına”** ifadesinde iki kez “ilâh” kelimesinin kullanmış ve aralarında da “ve” bağlacına yer vermiş olmalarından dolayı sanki iki ilâhı kastetmiş oldukları yanılgısına düşme ihtimalini ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle “tek ilâh” niteliği ile ifadeyi tekrar ederek böyle bir yanlış anlamanın önüne geçmiştir.

“Biz ancak O’na teslim olmuşuzdur.” Yani O’na itaat edip boyun eğmişiz, kullukta sebat, söz, amel ve niyette ihlâs sahibiyiz. Bu cümlenin başındaki *vâv* harfi, cümlenin tamamının hâl/durum bildirdiğini belirtmek içindir. Bu, onun ölümünden sonraki hâlinin beyânı için zikredilmiş olabileceği gibi bu sözü söyledikleri zamanki hâllerinin beyânı için de zikredilmiş olabilir. Yani anlam, “Senden sonra senin ilâhına kulluk edeceğiz ki şu anda da bu hâl üzereyiz.” şeklindedir. Ona hak dinde sebat edeceklerini ifade etmek, bu özelliğe sahip olmaları itibariyle atalarına övgüde bulunmak, onlara tâbi olacaklarını, dinlerinde sebat edeceklerini belirtmek suretiyle cevap vermiş olmalarının sebebi, babalarına iyilik yapmak ve vasiyetini kabul ederek onu sevindirmek istemeleridir.

Kelbî şöyle demiştir: Hz. Ya‘kūb, Mısır’a girdiğinde oranın halkının putlara ve ateşe taptıklarını gördüğü için, ölüm döşeğinde evlâtlarını başına topladı, onların Mısırlılar gibi yapmalarından endişe etti ve kendilerine bunu sordu, onlar yukarıdaki cevabı verdiklerinde gönlü rahatladı.

Atâ şöyle demiştir: Allah Teâlâ kendisine ölüm ile hayat arasında seçim yapma hakkı tanımadan hiçbir peygamberin canını almaz. Hz. Ya‘kūb’a bu seçim sunulduğu zaman “Bana süre tanı da evlâtlarıma sorayım ve onlara vasiyette bulunayım.” dedi. Kendisine süre verilince de esbâtı (soyunu) ve evlâtlarını toplayıp onlara bu sözleri söyledi. Onlar da kendilerine böyle cevap verdiler. Bunun üzerine Allah, evlâtları ve soyu bu din üzere iken onun ruhunu teslim aldı.

وقيل: هو على القطع؛ لأنه بعد تمام الكلام، والأول معرفة والثاني نكرة. وقيل: فيه إضمار «نعبد» ثانيا، فقد قالوا: ﴿نَعْبُدُ اِلٰهَكَ﴾ فصار كأنهم قالوا: «نعبد إلها واحدا»، وفائدة التكرار مع الصفة -وهو[1] الواحد- نفي الوهم عن جاهل يظن أنهم لما قالوا: ﴿اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَآئِكَ﴾ فذكروا «الإله» مرتين وبينهما «واو» أنها عبادة إلهين، فقطع الوهم بإعادته مع صفة الواحد.

وقوله: ﴿وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ أي منقادون بالطاعة ثابتون على العبادة مخلصون في القول والعمل والنية. والواو للحال، وتصلح للحال الذي ذكروه بعد موته، وتصلح للحال الذي تكلموا فيه،[2] أي نعبد بعدك معبودك ونحن للحال على ذلك. وإنما أجابوه بهذه الكلمات التي تتضمن الثبات على الدين الحق ومدح آبائه بكونهم على ذلك وأنهم متَّبعون لهم ثابتون على دينهم ليكونوا بارِّين أباهم، سارِّين إيّاه بقبول ما وصاهم.[3]

وقال الكلبي: لما دخل يعقوب مصر ورأى أهله يعبدون الأوثان والنيران جمعهم حين حضرته الوفاة وخاف عليهم صنيع أهل مصر، فسألهم عن ذلك، فأجابوه بما أجابوا فطابت نفسه.

وقال عطاء: إن الله تعالى لم يقبض نبيا حتى يخيره بين الموت والحياة، فلما خُير يعقوب قال: «انظرني حتى أسأل ولدي وأوصيهم»، فأُنظر فجمع الأسباط وأولادهم فقال[4] ذلك، وقالوا[5] له ذلك، ثم قبضه الله وهم على هذا الدين.

---

١ ر: وهي
٢ ط: فيها
٣ ر + به
٤ ح ط ر: وقال
٥ ر: فقالوا

134. Onlar bir ümmetti; gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz. [el-Bakara 2/134]

"Onlar bir ümmetti; gelip geçti." yani bu zikredilenler, İbrâhim ve evlâtları **"bir ümmetti"** bir topluluk idi **"gelip geçti"** gittiler, mekânları boş kaldı. **"Onların kazandıkları kendilerinin"** Buradaki *mâ* harfi fiil ile birlikte mastar olur, yani "kazançları onlarındır." **"Sizin kazandıklarınız sizindir."** Yani "Sizin kazancınız da sizedir." Onlar kıyamet günü kendi amellerinden hesaba çekilip o amellerin karşılığını alırlar, siz ise kendi amellerinizden hesaba çekilip o amellerin karşılığını alırsınız. Siz onların amellerinden hesaba çekilmezsiniz, onlar da sizin amellerinizden hesaba çekilmezler.

"Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz." ifadesi "Sizler bizim işlediklerimizden sorumlu tutulmazsınız." [es-Sebe' 34/25] ve "Hiçbir günahkâr bir başkasının günahını yüklenmez." [ez-Zümer 39/7] âyetleri gibidir. Kazanç (kesb) yaratılmış bir kudret ile ortaya çıkan şeydir, yaratma ise ezelî kudretle var olandır, dolayısıyla Allah hakkında "kesb/kazanma" ifadesi, kul hakkında da "yaratma" ifadesi kullanılmaz.

Bu âyetin önceki âyet ile ilişkisi ve ifadenin onlara karşı delil olarak kullanılış yönü şöyledir: Önceki âyette onların Müslüman oldukları ifade edilmiş, burada ise onların geçip gittikleri belirtilmiştir. Dolayısıyla âdeta [Hz. Peygamber aleyhisselâm dönemindeki Yahudilere hitaben] şöyle denilmiştir: Eğer onlar sizin dininize uydu ve hak dinden saptı iseler bu durum size bir fayda sağlamaz, çünkü onlar kendi amellerinin karşılığını alacak, siz de kendi amellerinizin karşılığını alacaksınız. Dolayısıyla siz hakka tâbi olun, Muhammed aleyhisselâmı tasdik edin, çünkü o hakka çağırmaktadır. Bâtıla uyanları taklit etmeyi bırakın.

Bir diğer mâna da şöyledir: Onlar Allah'ın kendileri için bildirip meşru kıldığı din üzere yaşayıp gittiler, şimdi ise size düşen vazife, Allah'ın bildirip meşru kıldığı dine tâbi olmaktır. Din Allah'ındır, dilediğini meşru kılar (dilediği şeriatı vazeder), dilediğinden dilediğine intikal ettirir.

135. 'Yahudi ya da Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız.' dediler. De ki: Hayır! Biz, hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi. [el-Bakara 2/135]

١٣٤- تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۖ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۖ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ

وقوله: ﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۖ﴾ أي أولئك المذكورون إبراهيم وأولاده ﴿أُمَّةٌ﴾ أي جماعة ﴿قَدْ خَلَتْۖ﴾ أي مضت، وخلا عنها أمكنتُها. وقوله: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ﴾ "ما" مع الفعل مصدر، أي لها كسبها. وقوله: ﴿وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۖ﴾ أي ولكم كسبكم، أي هم يحاسبون يوم القيامة بأعمالهم ويجازون عليها وأنتم تحاسبون يوم القيامة بأعمالكم وتجازون عليها، لا تؤاخذون أنتم بأعمالهم ولا هم يؤاخذون بأعمالكم.

وقوله: ﴿وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ وهو كقوله: ﴿لَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّآ اَجْرَمْنَا﴾ الآية، [السبأ، ٢٥/٣٤] وقوله: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۖ﴾ [الزمر، ٧/٣٩]. والكسب ما يقع بقدرة حادثة، والاختراع ما يقع بقدرة قديمة، فلا يوصف الله بالكسب، ولا العبدُ بالاختراع.

ووجه اتصال هذه الآية بالأولى وإلزامهم الحجة بها[١] أنه بيَّنَ بالآية الأولى أنهم كانوا مسلمين، وقال في هذه الآية أنهم قد مضوا، ولو كانوا مخطئين للحق دائنين بدينكم لم ينفعكم؛ لأنهم يجازون بأعمالهم وأنتم تجازون بأعمالكم، فاتبعوا الحق أنتم، وصدقوا محمدا عليه السلام؛ فإنه يدعو إلى الحق، واتركوا تقليد المبطلين.

ومعنى آخر: أنهم مضوا على دينهم الذي شرعه الله / [١٨١و] لهم، والآن عليكم اتباع الدين الذي شرعه الله، والدين لله، يشرع منه ما يشاء، وينقل عما يشاء إلى ما يشاء.

١٣٥- وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُواۗ قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًاۖ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

١ م - بها

"Yahudi ya da Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız, dediler." Yani Yahudiler Müslümanlara dediler ki: "Yahudi olun ki doğru yolu bulasınız." Hıristiyanlar da Müslümanlara dediler ki: "Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız." Yoksa bu ifade her iki grubun bir araya gelip de her iki dine birlikte davet ettiklerini kastetmiş değildir. Nitekim biz bunun izahını "Ve dediler ki: Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası cennete girmeyecek." [el-Bakara 2/111] âyetinin tefsirinde yapmıştık.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Şaşı Abdullah b. Sûriyâ Hz. Peygamber aleyhisselâma, "Hidâyet ancak ve ancak bizim yolumuzdur. Ey Muhammed, sen de bize uy ki doğru yolu bulasın!" dedi. Hıristiyanlar da benzerini söylediler. Bunun üzerine bu âyet indirildi.

Yine Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Medine'de -Allah kendilerine lânet etsin- Kâ'b b. Eşref, Mâlik b. Dayf, Vehb b. Yehûdâ ve diğer Yahudiler, -Mukātil'in rivayetine göre ise Allah hepsine lânet etsin bunların aralarında Kâ'b b. Eşref, Kâ'b b. Esed, Ebû Yâsir b. Ahtab, Âzâr, Samuel, Hubeyş ve Necrân Hıristiyanlarından Seyyid, Âkib ve beraberindekilerin yer aldığı ifade edilmiştir- Hz. Peygamber aleyhisselâm ile tartışmış ve "Bizim dinimizde olunuz." demişlerdi. Her bir grup kendi peygamberinin peygamberlerin en faziletlisi, kendi kitabının kitapların en faziletlisi ve kendi dininin dinlerin en faziletlisi olduğunu iddia etti, Allah da bu âyeti indirdi ve onları yalanladı.

"De ki: Hayır! Biz, hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız." Yani, "De ki Ey Muhammed! Biz sizin dediğiniz gibi olmayız, aksine İbrâhim'in dinine uyarız." Burada "uyarız" ifadesi, önceki ifadelerin açıkça delâletinden dolayı gizlenmiştir. Çünkü **"Yahudi ya da Hıristiyan olun**" ifadesi "Yahudilik ve Hıristiyanlığa uyun" anlamına gelir ve "Hayır!" ifadesi de bunun reddi, aksinin ispatı demektir. Bir görüşe göre bunun mânası, "Hayır, biz (…) oluruz" şeklindedir, çünkü öncesinde "olunuz" ifadesi yer almaktadır.

Millet (din) kelimesinin bu açıdan mansub olması iki sebeptendir. İlkine göre ifade, "İbrâhim milletinden oluruz" (*nekûnü 'alâ milleti İbrâhim*) şeklindedir ve harf-i cerrin zikredilmemesi nedeniyle *millet* kelimesi mansub olmuştur. Ya da anlam, "Aksine, İbrâhim dininin ehli/halkı oluruz." şeklindedir. Bu durumda ehl/halk kelimesi tıpkı "Köye sor." [Yûsuf 12/82] âyetinde olduğu gibi gizlenmiştir.

وقوله: ﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُواۗ﴾ أي قالت اليهود للمسلمين: «تهودوا تصيبوا الهدى»، وقالت النصارى للمسلمين: «تنصروا تصيبوا الهدى»، ولم يرد اجتماع الفريقين على دعوتهم جميعا إلى الملتين جميعا، وقد ذكرنا وجه ذلك في قوله: ﴿وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰىۗ﴾ [البقرة، ١١١/٢].

وقال ابن عباس: إن عبد الله بن[١] صوريا الأعور قال لرسول الله عليه السلام: «ما الهدى إلا ما نحن عليه، فاتبعنا يا محمد، تهتدوا»،[٢] وقالت النصارى مثل ذلك، فنزلت الآية.

وقال ابن عباس أيضا: إن اليهود[٣] بالمدينة[٤] كعب بن الأشرف ومالك بن الضيف ووهب بن يهودا وسائر اليهود لعنهم الله -وفي حديث مقاتل: منهم كعب بن أشرف وكعب بن أسد وأبو ياسر بن أخطب وعازار وسَمْؤَلُ وحُبَيْش ونصارى[٥] نجران السيد والعاقب ومن معهما لعنهم الله- خاصموا النبيّ عليه السلام وقالوا: «كونوا على ديننا» وزعمت كل فرقة أن نبيها أفضل الأنبياء وكتابها أفضل الكتب ودينها أفضل الأديان، فكذبهم الله وأنزل هذه الآية.

وقوله: ﴿قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًاۗ﴾ أي قل يا محمد، لا نكون كما قلتم، بل نتبع ملة إبراهيم، فقوله: «نتبع» مضمر لدلالة ما مضى عليه؛ فإن قوله: ﴿كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى﴾ في معنى: «اتبعوا اليهودية والنصرانية» و﴿بَلْ﴾ رد لذلك وإثبات لما يخالفه. وقيل: معناه: بل نكون، لأن المذكور قبله ﴿كُونُوا﴾.

ثم نصبُ ﴿مِلَّةَ﴾ على هذا الطريق من وجهين: أحدهما: بل نكون على ملة إبراهيم، فهو منصوب بنزع الخافض، أو معناه: بل نكون أهلَ ملة إبراهيم، وأُضمر فيه «الأهل» كما في قوله: ﴿وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ﴾ [يوسف، ٨٢/١٢].

---

١ ط - بن
٢ ح: تهتد
٣ م ط ر: يهود، صح هامش م
٤ م ط ر: أهل المدينة، صح هامش م
٥ ر + بني

Şâz bir kıraatte *bel milletü İbrâhime* şeklinde merfû olarak okunmuştur ki bu durumda anlam, "Aksine dinimiz İbrâhim'in dinidir." şeklinde olur.

"Hanîf olan" Bu ifade "İbrâhim" kelimesinin sıfatı olup kat' kaidesi gereği mansubdur, çünkü ilki marife iken bu nekredir. Ya da hâl olduğu için mansubdur, yani anlam "İbrâhim'e, hanîf olması itibariyle uyarız." şeklindedir.

"Hanîf" kelimesinin anlamı konusunda pek çok görüş vardır. İbn Düreyd şöyle demiştir: Hanîf "bir dinden diğerine geçen" anlamına gelir. Araplar Yahudilik'ten ve Hıristiyanlık'tan dönen kimseler için hanîf ismini kullanırlardı.[1] *el-Hanef* meyil demektir. *el-Ahnef*, ayak uçlarında yamukluk bulunan kimseye denir. *el-Hanîf*, bâtıl dinden ayrılıp hak dine meyleden kimse demektir. Bir görüşe göre *hanîf* müstakim demektir. Kör kimseye "gören", helâke "kurtuluş", yılanın soktuğu kişiye "sağ-salim" dedikleri gibi dinlerinden ayrılanlara da güzel bir isim vermek maksadıyla bu ismi vermişlerdir ya da uğursuzluk kastıyla bu ismi vermişlerdir.

Ezherî şöyle demiştir: *Hanîf* hak dine yönelen demektir.[2] *el-Hanef* ise bir ayağın diğerinin üzerine doğru yönlendirilmesidir.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Araplar İbrâhim dinine bağlı kalanlara *hanîf* derlerdi.[3] Şair Zürrumme şöyle der:

> *Gölge akşama varınca onu görürsün ki*
> *Hanîf olmuş, ama kuşluk boynuzuna varınca gölge birden*
> *Hıristiyan oluverir*

Şair akşam vakti Kâbe istikametine dönen, gündüz vakti ise doğuya yönelen devesi el-Harbâ'yı nitelemektedir. Bir görüşe göre Araplar nezdinde *hanîf*, sünnet olup Kâbe'yi hacceden kimseye denilir. İslâm'da ise Müslümanın ismi olmuştur.

Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Hanîf kelimesi Müslüman kelimesi ile birlikte kullanıldığı zaman hac yapan kimse anlamına, tek başına kullanıldığı zaman ise "Müslüman" anlamına gelir. İlkinin örneği "Ancak o hanîf ve Müslüman idi." [Âl-i İmrân 3/67] âyeti, ikincisinin örneği ise "Allah için hanîfler olarak…" [el-Hacc 22/31] âyetidir.

---

1 İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüga*, 1: 556.

2 Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, 5: 71.

3 Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1: 58.

وقرئ في الشاذ: بَلْ مِلَّةُ اِبْرٰهِيمَ بالرفع أي ملتنا ملة إبراهيم.

وقوله: ﴿حَنِيفًاۗ﴾ هو نعت ﴿اِبْرٰهِيمَ﴾ ونصب على القطع؛ لأن الأول معرفة وهذا[1] نكرة، أو على الحال، أي نتبعه في حال كونه حنيفا.

و«الحنيف» فيه أقاويل كثيرة؛ قال ابن دريد: «هو العادل من دين إلى دين، والعرب كانت[2] تسمي به العادل عن اليهودية والنصرانية»،[3] والحَنَفُ الميل، والأحنف الذي في صدر قدميه ميل، فالحنيف المائل عن الدين الباطل إلى الدين الحق. وقيل: الحنيف المستقيم، والأحنف سمي به تحسينا للاسم، كما يقال للأعمى بصير، وللمهلكة مفازة، وللديغ سليم، أو قيل[4] ذلك تفاؤلا.

وقال الأزهريّ: «الحنيف المقبل على الدين الحق»،[5] والحنف إقبال إحدى القدمين على الأخرى.

وقال أبو عبيدة:[6] «الحنيف عند العرب من كان على دين إبراهيم»،[7] قال ذو الرمة:

إذا بَلَغَ الظِّلُّ العَشِيَّ رأَيتَهُ حَنِيفًا وَفِي قَرْن الضُّحَى يَتَنَصَّر[8]

يصف الحرباء[9] / [١٨١ظ] باستقباله الكعبة عشيًا وتوجهه إلى المشرق غدوةً. وقيل: الحنيف عند العرب من اختتن وحج البيت، وفي الإسلام صار اسما للمسلم.

وعن ابن عباس أنه قال: في كل موضع ذكر الحنيف مع المسلم فهو الحاج، قال تعالى: ﴿وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًاۗ﴾[آل عمران، ٦٧/٣]، وفي كل موضع ذكر وحده فهو المسلم، قال تعالى:﴿حُنَفَآءَ لِلّٰهِ﴾[الحج، ٣١/٢٢].

١ ح: والثاني
٢ ر: كان
٣ جمهرة اللغة لابن دريد، ٥٥٦/١ «حفن».
٤ ح: وقيل
٥ تهذيب اللغة للأزهريّ، ٧١/٥.
٦ ر: عبيد
٧ مجاز القرآن لأبي عبيدة، ٥٨/١ (البقرة، ١٣٧/٢).
٨ انظر: ديوانه، ص ٦٣٢؛ الشعر والشعراء لابن قتيبة، ٥٢٢/١. وفيه ورد: إذا حَوَّلَ الظِّلُّ العَشِيَّ، رأَيتَهُ... حَنِيفاً وَفِي قَرْن الضُّحَى يَتَنَصَّر
٩ الحرباء اسم إبله.

"O, müşriklerden değildi." Yani öyle değildir. Bu söz ile Allah Teâlâ muhaliflerin iddialarının önünü kesmiştir, çünkü dalâlet ehlinden her bir grup, Hz. İbrâhim'in dininin kendi dinleri olduğunu iddia ediyordu, Allah da onları bu konuda yalanladı.

136. Deyin ki: Biz, Allah'a ve bize indirilene; İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve esbâta indirilene, Mûsâ ve Îsâ'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk. [el-Bakara 2/136]

"Deyin ki: Biz, Allah'a inandık." Bu ifade, imanda dil ile ikrarın şart olduğunun delilidir. "Biz, Allah'a inandık." Yani biz, Allah'ın ilâhlığını, birliğini ve O'nun katından gelenlerin tamamını tasdik ettik. Burada kalp ile tasdik de söz konusudur. Bu ifade müminlere, "Yahudi veya Hıristiyan olunuz." diyen Ehl-i kitaba nasıl cevap vereceklerinin öğretilmesi kabilindendir.

"Ve bize indirilene" Yani bizim peygamberimize indirilen Kur'ân'a [inandık]. Peygambere indirme onun ümmetine indirme sayılır, çünkü indirilenin hükmü herkesi bağlar. **"İbrâhim'e indirilene"** Yani sahifelere [inandık]. **"İsmâil, İshak, Ya'kūb ve esbâta indirilene"** Onlar, onun evlât ve torunlarıdır. Yani "bütün onlara indirilene [inandık]." *Esbât* Abdullah b. Abbas'ın görüşüne göre Ya'kūb aleyhisselâmın evlâtlarıdır. Kelimenin tekili *sıbt* şeklindedir ki "tek çocuk" anlamına değil, grup, tâife gibi anlamlara gelir. İsmâiloğulları (Araplar) arasında kabileler neyse, İshakoğulları (İsrâiloğulları) arasında esbât odur. Bunlar aynı anadan ve babadan gelen gruptur. Kelime *es-sebetu* kökünden gelir ki bu da pek çok dala sahip tek bir ağaç demektir.

Hadîs-i şerifte "Hasan, *esbat*tan bir *sıbt*tır." Yani Hasan hayır konusunda tek başına, ümmetlerden bir ümmettir, buyurulmuştur.[1] Yine bir hadîs-i şerifte Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Hz. Peygamber aleyhisselâmın iki sıbtı olduğu, yani ondan iki parça oldukları ifade edilmiştir. Hz. Ya'kūb'un evlâtları on iki kişi olmasına rağmen bunlardan her birinin soyları ayrı bir topluluk oluşturdukları için kendilerine sıbt denilmiştir. Bu on iki çocuğun isimleri şöyledir: Yûsuf, Bin Yâmin -bir görüşe göre onun ismi Bünyâmin'dir- Ruveybil, Yehuza, Şem'ûn, Lâvi, Dân, Kuhāb, Yaşcer, Tefsâlen, Câd, Eşber.

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2: 772; Tirmizî, "Menâkıb", 31.

وقوله: ﴿وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ أي لم يكن كذلك، قطع دعوى المخالفين؛ فإن كل فريق من أهل الضلال كانوا يدعون أن دينه دينهم، فأكذبهم في ذلك.

١٣٦- قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَآ اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَآ اُوْتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَآ اُوْتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ ۚ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ ۟ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

وقوله: ﴿قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ﴾ هو دليل أن الإقرار شرط، وقوله: ﴿اٰمَنَّا بِاللّٰهِ﴾ أي صدقنا بألوهية الله ووحدانيته[١] وبجميع ما جاء من عنده، وفيه اشتراط التصديق بالقلب، وهذا تعليمٌ للمؤمنين جوابَ أهل الكتاب حين قالوا: ﴿كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى﴾.

وقوله: ﴿وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْنَا﴾ أي وبما أنزل على نبينا من القرآن، والإنزال إليه إنزالٌ إلى أمته؛ لأن حكم المنزل يلزَم الكلَّ. وقوله: ﴿وَمَآ اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ﴾أي من الصحف. وقوله: ﴿وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ﴾ وهم أولاده وحوافده، أي وبما أنزل إلى هؤلاء. والأسباط في قول ابن عباس: أولاد يعقوب، واحدهم سبط، وهو ليس باسم للولد الواحد، لكن السبط كالطائفة والفرقة في الأصل، والأسباط في أولاد إسحق كالقبائل في أولاد إسماعيل، وهم جماعة من أب وأم، مأخوذ من السَّبَط وهو شجرة واحدة لها أغصان كثيرة.

وفي الحديث: «الحسن سبط من الأسباط»[٢] أي أمة من الأمم في الخير،[٣] وفي الحديث:[٤] «الحسن والحسين سبطا رسول الله عليه السلام» أي قطعتان منه. وأولاد يعقوب سُمُّوا أسباطا وهم اثنا عشر؛ لأنه ولد لكل ابن منهم أمة من الناس وهم اثنا عشر ابنًا: يوسف وبِنْ يامين -وقيل: بُنيامين- ورويبل ويهوذا وشمعون ولاوي ودان وقهاب ويشجر وتفثالن وجادْ وأشبر.

---

١ م: وحدانيته

٢ روى أحمد بن حنبل والترمذي بسندهما عن يعلى بن مرة العامري أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «حُسَيْنٌ سِبْطٌ مِنَ الْأَسْبَاطِ». انظر: فضائل الصحابة لاحمد بن حنبل، ٧٧٢/٢؛ سنن الترمذي، المناقب، ٣١.

٣ ط - في الخير

٤ م - الحديث، صح هامش

Bir başka görüşe göre Kuhâb değil Zebâlûn, Yaşcer değil Yeştâcer, Tefsâlen değil Yeftâlen, Câd değil Hâd isimleri zikredilir. Doğru rivayetin hangisi olduğunu Allah bilir. Kur'ân'ın zâhirine göre bunlar peygamberdirler, çünkü kendilerine indirilenden söz edilmektedir. Ancak onların peygamber olup olmadıkları konusunda ihtilâf edilmiştir.

"Mûsâ'ya verilene" Yani Hz. Mûsâ'ya verilen Tevrat'a ve mucizelere inandık.

"Ve Îsâ'ya" Yani Hz. Îsâ'ya verilen İncil'e ve mucizelere inandık.

"Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere" Yani Hz. Dâvûd'a verilen Zebûr'a ve diğer peygamberlere verilen mucize ve delillere inandık.

"Onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık." Burada muhtemelen bir kısaltma ifadesi vardır ve kastedilen "Hiçbiri ile bir diğeri arasında iman konusunda fark gözetmeksizin" -ki böyle yaparsak tıpkı Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi peygamberlerin sadece bazılarına iman etmiş oluruz- mânasıdır. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Biz bu peygamberlerin dinin aslı konusunda farklı olduklarını söylemeyiz. Aksine şeriatları farklı da olsa hepsinin dininin tevhid ve itaate dayandığını söyleriz. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı." [eş-Şûrâ 42/13]

"Ve biz sadece Allah'a teslim olduk." Yani biz, dini O'na halis kılarız, itaat ederiz ve boyun eğeriz.

Yüce Allah bu âyette nebîleri zikrettiği gibi "İyilik, yüzlerinizi doğuya ya da batıya çevirmeniz değildir… Nebîler…" [el-Bakara 2/177] âyetinde de zikretmiş, bir başka âyette "Onların hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine inandılar." [el-Bakara 2/285] buyurmuş, aynı şekilde "Her kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını ve resullerini inkâr ederse…" [en-Nisâ 4/136] buyurmuştur. Bazıları bütün bunları, nebîler ile resuller arasında hiçbir fark bulunmadığı konusunda delil olarak göstermiştir. Bir başka görüşe göre nebî ile resul arasında fark vardır. Nitekim Allah Teâlâ, "Biz senden önce hiçbir resul ve nebî göndermedik ki…" [el-Hacc 22/52] buyurmuştur. Her resul nebîdir, ama her nebî resul değildir.

ويقال: زبالون مكان قهاب، ويشتاجر مكان يشجر، ويفثالن مكان تفثالن، وحاد[1] مكان جاد، والله أعلم بالصحيح من الرواية. ثم ظاهر القرآن يدل على أنهم أنبياء لذكر الإنزال عليهم، وقد اختلف فيه.

وقوله: ﴿وَمَآ اُوتِيَ مُوسٰى﴾ أي وآمنا بما أُعطي موسى من التورية والمعجزات.

وقوله: ﴿وَعِيسٰى﴾أي بما أُعطي عيسى من الإنجيل والمعجزات.

وقوله: ﴿وَمَآ اُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ﴾أي وبما أُعطي داود من الزبور وسائر[2] الأنبياء من الدلالات.

وقوله: ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ﴾ ولعله اختصار، أي بين أحد منهم وآخر، أو غيره، أي في الإيمان، فنؤمن ببعض كاليهود والنصارى. وقيل: أي لا نقول إنهم متفرقون في أصل الدين، بل نقول: أصل دين[3] الكل التوحيد والطاعة وإن اختلفت شرائعهم، قال تعالى: ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ﴾ الآية، [الشورى، ١٣/٤٢].

وقوله: ﴿وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ أي مخلصون مطيعون منقادون. / [١٨٢و]

ثم ذكر في هذه الآية النبيين فكذا في قوله: ﴿لَيْسَ الْبِرَّ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢] إلى قوله: ﴿وَالنَّبِيّٖنَ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢]، وقال في قوله: ﴿كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ﴾ [البقرة، ٢٨٥/٢] وكذا في قوله: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ﴾ [النساء، ١٣٦/٤] فاستدل بذلك بعضهم أنه لا فرق بين الأنبياء والرسل. وقيل: بينهما فرق، قال تعالى: ﴿وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ﴾ الآية، [الحج، ٥٢/٢٢] وكل رسول نبي وليس كل نبي رسولا.

---

١ ح – وأشبر ويقال زبالون مكان قهاب ويشتاجر مكان يشجر ويفثال مكان تفثالن وحاد، صح هامش
٢ ط – وسائر، صح هامش
٣ ط – دين، صح هامش

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Bu âyet imanda istisna yapana ["İnşallah müminim" gibi bir ifade kullanmayı câiz görene] reddiyedir, çünkü Cenâb-ı Hak onlara bu sözü herhangi bir istisna kaydı koymaksızın kesin bir söz olarak söylemelerini emretmiştir.[1]

137. Eğer onlar da böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, gerçekten doğru yolu bulmuş olurlar. Ama dönerlerse, bilsinler ki ayrılık çıkaranlar (siz değil) kendileridir. Onlara karşı Allah sana yetecektir. O işiten ve bilendir. [el-Bakara 2/137]

"Eğer onlar da böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, gerçekten doğru yolu bulmuş olurlar." İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah'ın *misli* (benzeri) olmadığından *bi-misli mâ âmentüm* (Sizin inandığınız şeylerin misline inanırlarsa) şeklinde okumayınız. Bunun yerine *fe-in âmenû billezî âmentüm bihi* (Sizin inandığınıza inanırlarsa) ya da *bi-mâ âmentüm bihi* (Sizin inandığınız şeylere) şeklinde okuyun. Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında da bu şekildedir… Âyetin mânasının şöyle olması da muhtemeldir: Kitaplar ve peygamberlerin hepsine kendi dilinizle iman ettiğiniz gibi onlar da kendi dilleriyle iman ederlerse doğru yolu bulmuş olurlar… Şu da ihtimal dâhilindedir: Yani, kendi dilleri dışında bir dille iman ederlerse doğru yolu bulmuş olurlar.[2]

Şöyle demişlerdir: Abdullah b. Abbas'tan nakledilen rivayet sahih değildir, çünkü bu, üzerinde icmanın gerçekleştiği okuyuşa aykırıdır. Ancak Abdullah b. Abbas'ın bu sözle "Bu ifadeyi Allah'a ortak koşmak sûretiyle te'vil etmeyin, zira bu şirktir. Bunun yerine söz konusu ifadeyi benzetme yoluna (temsîl) gitmeksizin sahih bir şekilde te'vil edin." şeklinde bir anlamı kastettiği söylenebilir.

Bir görüşe göre "Eğer onlar sizin iman ettiklerinizin aynısına iman ederlerse" ifadesi "Sizin iman ettiğiniz gibi" anlamındadır. Buna göre *mâ* harfi fiil ile birlikte mastar olarak kullanılmıştır ki bu durumda ifadenin takdiri "Sizin imanınız gibi iman ederlerse" şeklinde olur. Buradaki *be* harfi ise tıpkı "Allah'ın şahitliği kâfidir." [en-Nisâ 4/79] âyetinde olduğu gibi zâittir. Yine "Onu içerler." [el-İnsân 76/6] âyetinde de bu durum geçerlidir, yani *yeşrabü bihâ* ifadesi *yeşrabühâ* (onu içerler) şeklindedir.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 253.

2 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 253-254

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: «هذه الآية تنقض على من يستثني في إيمانه؛ لأنه أمرهم أن يقولوا ذلك قولا باتًّا لا ثُنْيَا فيه».[1]

١٣٧- فَإِنْ ءَامَنُوا بِمِثْلِ مَآ ءَامَنتُمْ بِهِۦ فَقَدِ ٱهْتَدَوا۟ ۖ وَإِن تَوَلَّوْا۟ فَإِنَّمَا هُمْ فِى شِقَاقٍ ۖ فَسَيَكْفِيكَهُمُ ٱللَّهُ ۚ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ

وقوله: ﴿فَإِنْ ءَامَنُوا بِمِثْلِ مَآ ءَامَنتُمْ بِهِۦ فَقَدِ ٱهْتَدَوا۟﴾ قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

«روي عن ابن عباس أنه قال: «لا تقرؤا ﴿بِمِثْلِ مَآ ءَامَنتُمْ بِهِۦ﴾ فإن الله ليس له مثل، ولكن اقرؤا: فإن آمنوا بالذي آمنتم به أو بما آمنتم به»»،[2] وكذلك في مصحف عبد الله بن مسعود»،[3] قال: «ويحتمل أن يكون معناه: فإن آمنوا بلسانهم بمثل ما آمنتم به بلسانكم بالكتب والرسل جميعا فقد اهتدوا»»،[4] قال: «ويحتمل: أي بلسان غير لسانهم فقد اهتدوا».[5]

وقالوا: لا يصح عن ابن عباس ما حكي عنه؛ فإنه خلاف القراءة المجموع عليها، إلا أن يحمل على أنه أراد به: لا يتأولوه على أن تجعلوا لله مثلا؛ فإنه شرك، وتأولوه على ما يصح في التأويل من غير تمثيل.

وقيل: معنى ﴿بِمِثْلِ مَآ ءَامَنتُمْ بِهِۦ﴾ مثل ما آمنتم به و«ما» مع الفعل مصدر، وتقديره: فإن آمنوا مثل إيمانكم، والباء زائدة كما في قوله: ﴿وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ﴾ [النساء، ٧٩/٤] وقوله: ﴿يَشْرَبُ بِهَا﴾ [الإنسان، ٦/٧٦] أي يشربها.

---

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٢/١.
٢ م - أو بما آمنتم به، صح هامش
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٣/١.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٤/١.
٥ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٤/١.

Bir görüşe göre buradaki *be* harfi *'alâ* (üzere) anlamına gelir, yani "sizin imanınızın benzeri üzere/doğrultusunda" demektir. Bu senin *ketebtü bi-misli mâ ketebe fülânün* (Falancanın yazdığı gibi yazdım) sözünün *'alâ misli mâ ketebe fülânün* (Falancanın yazdığı doğrultuda yazdım) anlamına gelmesine benzer. Bir görüşe göre bu ifade, "Sizin imanınızın benzeri bir imanla iman ederlerse" anlamındadır. Bir diğer görüşe göre bu ifade, "Sizin inandığınıza iman ederlerse" anlamındadır ve "misl/benzer" kelimesi tıpkı "Allah'ın benzeri/misli hiçbir şey yoktur." [eş-Şûrâ 42/11] âyetindeki gibi zâittir. Nitekim bu âyette Allah'ın hiçbir şey gibi olmadığı ifade edilmiştir. Benzer şekilde "Benim gibisine bu söylenmez!" denilince, "Bana bu söylenmez!" denilmek istenir.

"Gerçekten doğru yolu bulmuş olurlar." Yani, doğru yola girmişlerdir ki bu sebeple Rableri onları cennete kavuşturur. Nitekim Allah Teâlâ "Rableri onları imanları sebebiyle cennete kavuşturur." [Yûnus 10/9] buyurmuştur. Kâfirler hakkında da "Allah onları bağışlayacak ve cehennem yolundan başka bir yola da çıkaracak değildir." [en-Nisâ 4/168-169] buyurmuştur.

"Ama dönerlerse" Yani, yüz çevirirlerse. Bu (fiil) *'an* ile bitişir ve *tevellâ 'anhü* (Ondan yüz çevirdi) denir. *Tevellâ ileyhi* denildiğinde ise bir şeye gitmek/yönelmek anlamına gelir ki bu mânada Allah Teâlâ "Sonra bir gölgeye gitti/yöneldi." [el-Kasas 28/24] buyurmuştur. "Dost edindi" anlamında *tevellâhü* denilir ki şu âyetlerdeki kullanım böyledir: "Allah'ın gazabına uğramış kavmi dost edinmeyin." [el-Mümtehine 60/13], "O, iyileri dost edinir." [el-A'râf 7/196] yani onların korunma ve ihtiyaçlarını görme işini bizzat kendisi üstlenir. "Onu tuttuğu yolda bırakırız." [en-Nisâ 4/115] yani seçtiği yolda onu kendi hâline bırakırız. Şu hâlde "Ama dönerlerse" ifadesinin anlamı "Sizin inandığınız şeye imandan yüz çevirirlerse" şeklindedir.

"Bilsinler ki ayrılık çıkaranlar (siz değil) kendileridir." Yani, ihtilâf ve düşmanlık içindedirler. *Şikāk* (ayrılık) kelimesinin çekimi *şâkkahü-yüşâkkuhü-müşâkkaten-şikāken* şeklindedir. Yani, "O bir tarafta, diğeri ise başka bir tarafta yer aldı." anlamındadır ki bu Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde böyledir: "Allah'a karşı çıktılar." [el-Enfâl 8/13] yani ona muhalefet ettiler. "İkisi (karı-koca) arasındaki anlaşmazlıktan korkuyorsanız" [en-Nisâ 4/35] yani ikisinin karşı karşıya gelmesinden [korkuyorsanız]. "Benim karşımda yer almanız sizi (...)-e sürüklemesin" [Hûd 11/89] âyetinde ise "bana olan düşmanlığınız" anlamındadır.

وقيل: الباء بمعنى «على»، أي على مثل إيمانكم، وهو كقولك: «كتبت بمثل ما كتب فلان»، «على مثل ما كتب فلان».[1] وقيل: معناه: فإن آمنوا بإيمان مثل إيمانكم. وقيل: معناه: بما آمنتم به، وكلمة «مثل» زائدة كما في قوله: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِۦ شَىْءٌ﴾ [الشورى، ١١/٤٢] أي ليس هو كشيء، وهو كما يقال: «لا يقال لمثلي هذا»، أي لي.

وقوله: ﴿فَقَدِ اهْتَدَوْا۟﴾ أي أصابوا الصراط السويّ وبه يهديهم ربهم إلى الجنة، كما قال: ﴿يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَٰنِهِمْ﴾ [يونس، ٩/١٠]، وقال في حق الكفار: ﴿لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ﴾ [النساء، ١٦٨/٤-١٦٩].

وقوله: ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا﴾ أي أعرضوا، ويوصل بـ«عن» فيقال: «تولى عنه»، فإذا قيل: «تولى إليه» فهو بمعنى الإقبال عليه، قال تعالى: ﴿ثُمَّ تَوَلَّىٰٓ إِلَى الظِّلِّ﴾ [القصص، ٢٤/٢٨]، و«تولاه» أي اتخذه وليا، قال تعالى: ﴿لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ﴾ [الممتحنة، ١٣/٦٠] وقوله: ﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّٰلِحِينَ﴾ [الأعراف، ١٩٦/٧] أي يلي حفظهم وكفايتهم بنفسه، وقوله: ﴿نُوَلِّهِۦ مَا تَوَلَّىٰ﴾ [النساء، ١١٥/٤] أي نكله إلى ما اختاره لنفسه، ومعنى قوله: ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا﴾ أي أعرضوا عن الإيمان بما آمنتم به.[2]

وقوله: ﴿فَإِنَّمَا هُمْ فِى شِقَاقٍ﴾ أي في خلاف وعداوة، وقد «شاقّه، يشاقّه، مُشاقة وشقاقا» أي صار هو في شق، أي جانب وذاك في شق، وقوله: ﴿شَآقُّوا اللَّهَ﴾ [الأنفال، ١٣/٨] أي خالفوه، قال: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا﴾ [النساء، ٣٥/٤] أي خلاف ما بينهما وقوله: ﴿لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِىٓ﴾ [هود، ٨٩/١١] أي عداوتي.

١ م - على مثل ما كتب فلان، صح هامش

٢ م - وقوله نُوَلِّهِۦ مَا تَوَلَّىٰ أي نكله إلى ما اختاره لنفسه ومعنى قوله وَإِنْ تَوَلَّوْا أي أعرضوا عن الإيمان بما آمنتم به، صح هامش

Bir görüşe göre bu kelime *meşakkat* (sıkıntı) kökünden türetilmiştir, bir kişi diğerine muhalif veya düşmanca bir tavır sergilediğinde netice itibariyle ona sıkıntı vermek ister.

"Onlara karşı Allah sana yetecektir. O işiten ve bilendir." Yani, Ey Muhammed, onların sana karşı muhalefet ve düşmanlık etmelerine üzülme, onların kötülüğüne karşı Allah sana yeter.

"O işiten ve bilendir." Yani, O, hem tevhid ehlinin hem kâfirlerin sözlerini işitir ve buna göre mükâfatlandırır ya da cezalandırır. O, iki grubun da itikadı hakkında mutlak ilim sahibidir ve herkese itikadına göre karşılık verir. Anlamın "Dualarınızı 'işiten', ihtiyaçlarınızı 'bilen' ve karşılayandır" şeklinde olması da muhtemeldir.

"Onlara karşı Allah sana yetecektir." âyeti şu altı unsurun[1] dizildiği bir ibaredir: **"Ama dönerlerse"** ifadesinin cevabı *fe* harfi, *sevfe* edatının kısaltılmış hâli olan *se* harfi, gelecek zaman ve vaad edilenin mutlaka yerine getirileceği anlamını ifade eden *ye* harfi, Hz. Peygamber aleyhisselâma hitap için ve *yekfî* fiilinin mef'ulü olarak kullanılan *kâf* harfi, gâiblik zamiri *he*, son olarak, Ehl-i kitaba işaret eden ve *yekfî* fiilinin ikinci mef'ulü olduğundan nasb mahallinde kullanılan cemi' *mîm*i.

138. Allah'ın boyasına [tâbi olun]. Hem boyası Allah'tan daha güzel olan var mı? Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz. [el-Bakara 2/138]

"Allah'ın boyası" Yani, deyiniz ki "Bizler Allah'ın boyasına uyarız." Bu ifade hakkında farklı görüşler zikredilmiştir. Bu görüş, bunlar içerisinde en doğru olanıdır. Şöyle denilmiştir: Bu ifade iğrâ (teşvik) üzere (mansubdur).

Şöyle denilmiştir: Yani, Allah'ın boyasına tutunup, uyun. Fakat bu âyetin sonundaki **"Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz."** ifadesi sebebiyle bütün bu görüşler zayıftır. Dolayısıyla âyetin ilk kısmı, en doğrusu olduğunu söylediğimiz görüşe göre bir anlama hamledilmelidir ki bu durumda geride geçen şu âyetle birlikte değerlendirilir: "İbrâhim'in hanîf dinine." [el-Bakara 2/35] yani Hz. İbrâhim'in dinine uyarız.

Allah'ın boyası, Allah'ın dinidir. Bu dinin (İslâm) "İşte onlar Rablerinden bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır." [el-Bakara 2/5] âyetinin tefsirinde tek tek saydığımız üzere pek çok ismi vardır. Burada İslâm'ın *sıbga* (boya) olarak isimlendirilmiş olması, Hıristiyanların, çocuklarını *ma'mûdiye* denen bir suya batırmaları (vaftiz) sebebiyledir.

1 Metinde yedi unsur şeklinde geçmektedir. (çev.)

وقيل: هو مشتق من المشقة، وإذا خالفه أو عاداه فقد طلب مشقته.

وقوله: ﴿فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ أي لا تحزن يا محمد / [١٨٢ظ] بخلافهم وعداوتهم، فسوف يكفيك الله شرهم.

وقوله: ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ أي يسمع مقال[١] الموحدين فيه فيثيبهم، ومقال[٢] الكفار فيعاقبهم، والعليم[٣] باعتقاد الفريقين فيجزي الكل على اعتقادهم. ويحتمل: ﴿السَّمِيعُ﴾ دعاءك ﴿الْعَلِيمُ﴾ بحاجتك فيجيبك.

وقوله: ﴿فَسَيَكْفِيكَهُمُ﴾ كلمة ينتظم سبعة أشياء: «فاء» الجواب لقوله: ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا﴾، و«سين» سوف على اختصار، و«الياء» الحادثة للاستقبال ووعد الكفاية، و«كاف» خطاب النبيّ عليه السلام وهو مفعول بـ«يكفي» و«هاء» المغايبة، و«ميم» الجمع وينصرف إلى أهل الكتاب ومحلها نصب؛ لأنه مفعول ثان لـ«يكفي».

١٣٨- صِبْغَةَ اللهِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ

وقوله: ﴿صِبْغَةَ اللهِ﴾ أي قولوا: نتبع صبغة الله، وذكر فيه وجوه وهذا أصحها، فقد قيل: هو على الإغراء.

وقيل: معناه: أي الزموا واتبعوا صبغة الله، لكن يضعف تلك الأقاويل بآخر هذه الآية: ﴿وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ﴾ ويُعلم أن أول الآية محمول على ما قلنا وهو كما تقدم: ﴿بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا﴾ أي نتبع ملة إبراهيم.

وصبغة الله دين الله، وله أسامٍ كثيرة عددناها عند تفسير قوله: ﴿أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ﴾ [البقرة، ٥/٢] وإنما سمي صبغة لما أنه للمسلمين بدل من صبغ النصارى أولادهم في ماء المعمودية؛[٤]

١ ح ر: مقالة
٢ ح ر: مقالة
٣ ح: ويعلم
٤ ح: المعبودية، صح هامش

Zira onlar yeni doğan çocuklarına doğumunun yedinci gününde bu uygulamayı yaparlar ve "Hıristiyanlık boyasıyla boyadık veya bu suyla arındırdık." derlerdi. Dolayısıyla âyette geçen *sıbgatüllah* (Allah'ın boyası) Hıristiyanlık'taki bu uygulamanın mukabilinde zikredilmiştir. Bu Ferrâ'nın verdiği bir mânadır.[1]

Katâde şöyle demiştir: Yahudiler çocuklarını Yahudilik boyası, Hıristiyanlar ise Hıristiyanlık boyası ile boyuyorlardı, yani onlara dinlerini öğretiyorlar, sonra boyanın elbiseye nüfuz etmesi gibi dinlerinin kalplerine işlemesini sağlıyorlardı.

Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, Benî Tağlib Hıristiyanları ile yapılan anlaşmaya çocuklarının vaftiz edilmemesi, olgunluk çağına erişinceye kadar onları kendi hâllerine bırakmaları, sonrasında kendileri için istediklerini seçebilmeleri şartını yazdı. Yani çocuklara dinlerini telkin etmemelerini şart koştu. Bu mânada Allah Teâlâ "Allah'ın boyasına [tâbi olun]." Yani, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti, onlar da, "Evet, şahit olduk." demişlerdi" [el-A'raf 7/172] âyetinin işaret ettiği anlaşma gününü onlara telkin edin buyurmuştur.

İbnü'l-Enbârî şöyle demiştir: Bununla Allah Araplara bilmedikleri bir ifadeyle hitap etmiş değildir. Nitekim onlar bir kişi diğerini kötü bir işe bulaştırıp, boyanın elbiseye yapıştığı gibi onu buna mecbur ettiğinde *Fülânün yesbugu fülânen fi'ş-şerri* (Falanca falancayı şerre bulaştırdı) diyorlardı. Bu hususta Sa'leb şöyle demiştir:

> *Şerri terk et ve sakınarak kurtuluş yurdunda konakla …. Seni birisi şerre bulaştırmadıkça*
> *Ancak şer örtüsünü saldığında … üzerine, işte o zaman kapladığın şeyi güzelce kapla*

Dil açısından bu kelime, gelecek zaman (muzâri) kipinde *be* harfinin ötresi, kesresi ve fethası ile (*yesbugu-yesbigu-yesbegu)* şeklinde üç farklı şekilde okunmuştur.

"Hem boyası Allah'tan daha güzel olan var mı?" ifadesi olumsuzluğu pekiştirme anlamına gelen bir sorudur. Yani, din ve telkin bakımından Hak Teâlâ'dan daha güzel olan yoktur.

"Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz." Yani, İbrâhim'in dinine ve Allah'ın boyasına tâbi olarak [O'na kulluk eden kimseleriz]. *Âbid*, kulluğun gereğine göre hareket ederek Allah'ın rızâsı için çalışandır.

1 Bk. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 82-83.

لأنهم كانوا يفعلون ذلك بالمولود في اليوم السابع من ولادته ويقولون: «صبغناه بالنصرانية أو طهرناه بهذا الماء» فذكر صبغة الله على مقابلة ذلك، وهذا معنى ما قاله الفراء.[1]

وقال قتادة: اليهود تصبغ أبناءها يهودا، والنصارى تصبغ أبناءها نصارى، أي يلقِّنونهم دينهم فيشربون ذلك قلوبهم كما يشرب الصبغ في الثوب.

وعن عمر أنه كتب في عهد نصارى بني تغلب أن لايصبغوا أولادهم ولكن يتركونهم حتى بلغوا ويختاروا لأنفسهم ما شاؤا، أي لا يلقنونهم دينهم، فقال الله: ﴿صِبْغَةَ اللَّهِ﴾ أي تلقينهم يوم الميثاق[2] ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧].

وقال ابن الأنباري: لم يخاطِب الله العربَ بهذا إلا وهي تعرفه، وكانوا يقولون: «فلان يصبغ فلانا في الشر» إذا أدخله فيه وألزمه إيّاه كما يلزم الثوب الصبغ، أنشد ثعلب:[3]

دع الشَّر وانزل بالنجاةِ تحرُزًا ... إذا أنتَ لم يصبغك في الشرِّ صابغُ
ولكنْ إذا ما الشرُّ أرخى قِنَاعَه ... عليك فجوِّدْ دَبْغَ ما أنت دابغُ

و«صَبغَ يَصْبغُ» بضم الباء[4] في المستقبل، وضمها[5] وكسرها وفتحها ثلاث لغات.

وقوله: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً﴾ استفهام في معنى الجحد، أي لا أحد أحسن دينا وتلقينا من الله تعالى.

وقوله: ﴿وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ﴾ أي باتباعنا ملة إبراهيم وصبغة الله، و«العابد» العامل بحق العبودية في مرضاة الله.

---

١ انظر: معاني القرآن للفراء، ٨٢/١-٨٣.
٢ م - الميثاق، صح هامش
٣ انظر: الزاهر لابن الأنباري، ٣٤١/١؛ أساس البلاغة للزمخشري، «دبل».
٤ م ح- بضم الباء، صح هامش م
٥ بضمها

139. Onlara de ki: Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz? O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir. Biz O'na bağlanmış kimseleriz. [el-Bakara 2/139]

"Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz?" ifadesindeki *elif* harfi, istifham (soru) anlamına gelen *elif* harfidir ki burada kınama ve yadırgama anlamında kullanılmıştır. *Elif* harfinin mânası Abdullah b. Abbas'a göre "Niçin bizimle tartışıyorsunuz?", Mücâhid'e göre ise "Niçin bizimle münakaşa/bize karşı düşmanlık ediyorsunuz?" şeklindedir. Tartışma, iddiasının gerekçesini delillendirmek isteyen iki kişi arasında gerçekleşen bir eylemdir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yahudi ve Hıristiyanların "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız, ayrıca Allah'a sizden daha layığız." sözleri üzerine bu âyet nazil olmuştur.

"O bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir." Yani biz ve siz O'nun kulu olmak hususunda eşitiz.

"Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir." Yani herkes amelinin karşılığını bulur, ameli eksik olanın bir üstünlüğü yoktur.

"Biz O'na bağlanmış kimseleriz." Yani itikat ve amelde O'na bağlananlar biziz, siz değilsiniz. O hâlde nasıl bizden daha üstün ve Allah'a daha lâyık olabilirsiniz?

Kelbî ve başkaları şöyle demiştir: Yani, biz ve siz O'nun kulu olmakta eşitiz. Yahudi ve Hıristiyanlar "Biz ilk kitap ve kadim bir ilim sahibiyiz, ayrıca Araplar gibi puta tapanlardan değil, Allah'ın oğulları ve sevgili kullarındanız. Resullerin bizden olması ve bizim aramızda hakkı aramaları sebebiyle hakka ve üstünlüğe daha layığız." diyerek Müslümanlarla din hususunda tartıştılar. Bunun üzerine bu âyet indirildi ve onlara âdeta şöyle denildi: Ey Muhammed onlara şöyle de: Allah'ın dini hakkında mı bizimle tartışıyorsunuz? Allah herkesin Rabbidir ve kimseye ihtiyacı yoktur, ne itaat edenin itaati ona bir fayda verir ne de isyan edenin isyanının ona bir zararı dokunur. Biz başkasının -yani müşrik atalarımızın- yapıp ettiklerinden dolayı hesaba çekilmeyiz, zira artık Allah'a bağlanmış kimseleriz.

١٣٩- قُلْ اَتُحَاجُّونَنَا فِي اللهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۚ وَلَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ ۚ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ۙ

وقوله: ﴿قُلْ اَتُحَاجُّونَنَا فِى اللهِ﴾ الألف ألف الاستفهام وهو للتوبيخ والاستنكار هنا، ومعناه عند ابن عباس: / [١٨٣و] لِم تجادلوننا، وعند مجاهد: لِم تخاصموننا. والمحاجة مفاعلة بين اثنين في إيراد الحجة على ما يدعي.

وقال ابن عباس: قالت اليهود والنصارى: نحن أبناء الله وأحباؤه ونحن أولى بالله منكم، فنزلت هذه الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۚ﴾ أي فاستوينا نحن وأنتم في عبوديته.

وقوله: ﴿وَلَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ ۚ﴾ أي فلا يجزى أحدٌ إلا بعمله فلا فضل لمن قصر عمله.[١]

وقوله: ﴿وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ۙ﴾ أي الاعتقاد والعمل لا أنتم، فكيف تكونون أفضل منا وأولى منا؟

وقال الكلبيّ وغيره: أي فاستوينا نحن وأنتم في عبوديته، وأن اليهود والنصارى خاصموا أهل الإسلام في الدين فقالوا: «نحن أهل الكتاب الأول والعلم القديم، ونحن أبناء الله وأحباؤه، ولسنا من العرب من عبدة الأوثان، فنحن أولى بالحق وبالفضل وبأن يكون الرسول منا ويلتمسوا[٢] الحق من عندنا»، فنزلت الآية: قل يا محمد: أتجادلوننا في دين الله والله ربُّ الكل وغنيٌّ عن الكل، لا ينفعه طاعة مطيع ولا يضره عصيان عاصٍ، ولا نؤاخَذ عنه نحن بأعمال غيرنا من سلف المشركين، ونحن الآن من المخلصين.

١ م - وَلَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ ۚ أي فلا يجزى أحد إلا بعمله فلا فضل لمن قصر عمله، صح هامش
٢ ح ر: ويلتمس

140. Yoksa siz, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve esbâtın Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? De ki: Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı? Allah tarafından kendisine (bildirilmiş) bir şahitliği gizleyenden daha zalim kim olabilir? Allah yaptıklarınızdan gafil değildir. [el-Bakara 2/140]

"Yoksa siz, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve esbâtın Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?" İbn Kesîr, Nâfi', Ebû Amr ve Âsım'ın ravisi Ebû Bekir *tekūlûne* (söylüyorsunuz) fiilini üçüncü şahıs kipinde *ye harfi* ile *yekūlûne* (söylüyorlar) şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise *e-tühâccûnena fillâhi* "Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz?" [el-Bakara 2/139] ifadesine uygun olarak muhataplık belirtisi olan *te* ile *tekūlûne* (söylüyorsunuz) şeklinde okumuşlardır ki bu da şu anlama gelir: Yoksa siz peygamberlerin sizin dininiz üzere olduğunu da mı söylüyorsunuz? Şu iki gerekçenin hangisiyle bunu iddia edebilirsiniz ki? Tevhid bakımından bunu söylüyorsanız asıl muvahhidler biziz. Eğer peygamberlerin dinine tâbi olmak bakımından bunu söylüyorsanız asıl tâbi olanlar biziz.

Yâ ile *yekūlûne* (söylüyorlar) şeklindeki okuyuş, onların davranışları nedeniyle görmezden gelinmesi, muhatap kabul edilmemesi anlamını katar. Nitekim tartışma esnasında muhatabının cahilce bir sözünü işiten âlim, doğrudan ona hitap etmek yerine orada bulunanlara yönelir ve üçüncü şahıs kipini kullanarak şöyle der: Onun aleyhine delil sübût bulmuştur. Yoksa şimdi kalkıp bilgiye ulaştıran akıl yürütmenin (nazarın) geçersizliğini mi iddia edecek?

"De ki: Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?" Yani Ey Peygamber, onlara şöyle de: Allah'ın dini hakkında mı bizimle tartışıyorsunuz ya da bu peygamberlerin sizin dininiz üzere olduğunu mu iddia ediyorsunuz? Durum sizin iddia ettiğiniz gibi değildir, onlar ancak bizim dinimiz üzere Müslümandırlar ki Rabbimiz de bize bu şekilde bildirmiştir. Onların dinini siz mi yoksa Allah mı daha iyi bilebilir? Tabii ki Allah onları sizden iyi bilir, nitekim onlar hakkında sizin söylediklerinizin aksi bir durumun söz konusu olduğunu bilmektedir.

١٤٠- اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُوداً اَوْ نَصَارٰى قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

وقوله: ﴿اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰىٰ﴾ قرأ ابن كثير ونافع[١] وأبو عمرو[٢] وأبو[٣] بكر عن عاصم[٤] بالياء على المغايبة، وقرأ الباقون بالتاء على المخاطبة بناء على قوله: ﴿اَتُحَاجُّونَنَا فِى اللّٰهِ﴾ [البقرة ١٣٩/٢] اَمْ تَقُولُونَ[٥] إن هؤلاء الأنبياء كانوا على دينكم، فبأي الحجتين تتعلقون؟[٦] أبالتوحيد ونحن الموحدون دونكم، أم باتباع دين الأنبياء ونحن المتبعون دونكم.

وقراءة الياء على الإعراض عن الخطاب لهم استجهالا لهم بما كان منهم، كما يُقْبِل العالم على من بحضرته إذا ارتكب من يجادله[٧] جهالة فيقول: «قد قامت الحجة[٨] عليه، أم يقول هو بإبطال النظر المؤدي إلى المعرفة».

وقوله: ﴿قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ﴾ أي قل يا محمد: أتجادلوننا في دين الله أم تقولون إن هؤلاء الأنبياءَ كانوا على ملتكم وليس كذلك، وما كانوا إلا[٩] مسلمين على الدين[١٠] الذي نحن عليه، كذا أخبرنا ربنا، أفأنتم أعلم بأديانهم أم الله؟ أي فالله أعلم بهم منكم وقد علم منهم خلاف ما تقولون.[١١]

---

١ ر + ويزيد
٢ ر + وعاصم في رواية
٣ ر: أبي
٤ م: وعاصم؛ ر: وحماد والمفضل
٥ ر: يقولون
٦ ر: يتعلقون
٧ في الأصل: ما يجادله؛ والتصحيح من ح ط
٨ ر – الحجة
٩ ر: وكانوا أي
١٠ ر – الدين
١١ م ط ر: يقولون؛ التصحيح من ح

"Allah tarafından kendisine (bildirilmiş) bir şahitliği gizleyenden daha zalim kim olabilir?" Şöyle denilmiştir: Yani Ey Ehl-i kitap topluluğu, sizden daha zalim kimse yok! Bu durumda (hem bu âyetteki) hem de *e entüm a'lemü* ifadesindeki soru formu olumsuzluğu (cahd) pekiştirme anlamını ifade eder ve yani şöyle demiş olur: Siz bu peygamberlerin Yahudi ya da Hıristiyan olmadığına, Muhammed'in onların dini üzere olan bir nebî olduğuna tanık olduğunuz hâlde Allah'ın tanıklığını gizlediğinizde sizden daha zalimi yoktur. Bunu elbette biliyorsunuz ve kitaplarınızda gördünüz. Buna göre *min Allah* (Allah'tan) ifadesi *kitmân* (gizlemek) lafzına taalluk etmektedir. Nitekim *ketemtüke eş-şehâdete* (sana tanıklığı gizledim) ve *ketemtü minke eş-şehâdete* (senden tanıklığı gizledim) denilir, yani "Sana tanıklık etmeyi yerine getirmedim." denilmek istenir. Sanki şöyle der: "Kendisinde tanıklık namına bir şey olup Allah'a tanıklığı yerine getirmeyen ve kullarına açıklamayıp aksine saklayıp gizleyenden, böylece kendine kötülük edenden daha zalimi var mıdır?" Bir görüşe göre anlam şöyledir: Allah'ın bildirdiği tanıklığı yerine getirmeyip tahrif eden ve saklayandan daha zalimi var mıdır? Buna göre *min Allah* ifadesi *şehâdet* (tanıklık) lafzına taalluk eder, yani "Tanıklık Allah tarafından bildirilmiştir." anlamına gelir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Bu, müminlerin kâfirlere yönelik sözüdür. Onlara şöyle derler: Sizin "Bu peygamberler Yahudi ya da Hıristiyan idi." sözünüzün yalan olduğuna dair Allah tarafından bildirilmiş bir tanıklık varken sizin söylediklerinize tâbi olursak bizden daha zalimi kim olabilir?

"Allah yaptıklarınızdan gafil değildir." Muhammed aleyhisselâmın doğruluğunu ve beşâretini [yani peygamber olacağının önceden müjdelendiğini] gizlemenizden [gafil değildir].

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu ifade tehdit içermektedir, yani Allah'ın yaptıklarınızdan gafil olduğunu zannetmeyin. Âyetin mânasının şöyle olması da mümkündür: Allah onları yaptıklarından habersiz olacak şekilde var etmemiş, aksine yaratılmışların amellerinden bir şeye ihtiyaç duymadığı ve bir menfaat ummadığı bilinsin diye yapacaklarını ve O'na isyan edeceklerini bildiği hâlde yaratmıştır."[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 256.

وقوله: ﴿وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ﴾ قيل:[1] أي ولا أحد أظلم منكم معاشر أهل الكتاب! استفهام بمعنى الجحد/ وكذا ما قبله: ﴿ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ﴾ [البقرة ١٤٠/٢] يقول: لا أحد أظلم منكم إذا كتمتم من الله شهادة وأنتم شهداء بأن هؤلاء الأنبياء لم يكونوا هودا[2] ولا نصارى[3] وأن محمدا نبيّ وهو على دينهم، وقد عرفتم هذا ووجدتموه في كتابكم، فعلى هذا القول قوله: ﴿مِنَ اللّٰهِ﴾ يتعلق بالكتمان، يقال: «كتمتك الشهادة» و«كتمت منك الشهادة» أي لم أُقِمْها عندك، فكأنه قال: ومن أظلم ممن عنده شهادة فلم يُقِمْها عند الله وبَيَّنَ عبادَه بل كتمها وأخفاها فظلم بذلك نفسه. وقيل: أي ومن أظلم ممن كتم شهادة جاءته[4] من الله فحرّفها وأخفيها، و﴿مِنَ اللّٰهِ﴾ على هذا يتعلق بالشهادة، أي الشهادة من الله.

وقال الحسن: / [١٨٣ظ] هذا قول المؤمنين لأهل الكتاب: ومن أظلم منا إن تابعناكم على ما تقولون بعد أن حصلت عندنا شهادة من الله عليكم بالكذب في قولكم إن هؤلاء الأنبياء كانوا هودا أو نصارى.

وقوله: ﴿وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ من كتمان الشهادة بصدق محمد والبشارة به.[5]

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هذا على الوعيد، أي لا تحسبوا أنه غافل عما تعملون. ويجوز أن يكون معناه: لم ينشئهم على غفلة مما يعملون، بل على علم بما يعملون[6] خلقهم ليُعلم أنه ليس له في شيء من عمل الخلق حاجةٌ ليخلقهم على رجاء النفع له، بل خلقهم وهو يعلم أنهم يعصونه.[7]

١ ط – قيل، صح هامش
٢ ط ر: يهود
٣ ح: أو نصارى
٤ ط: جاء به
٥ م – به
٦ ر – بل على علم بما يعملون
٧ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٦/١.

Eğer, "'Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?' ifadesi onların bilgisinin nefyi (olumsuzlaması), tanıklıklarının ispatı (olumlanması) ise [bu konudaki] bilgilerinin de ispatıdır; zira tanıklık ancak bilgiyle olur." derlerse şöyle deriz: Onlar çocuklarını tanıdıkları gibi Hz. Peygamber'i tanıyorlardı. Ancak bu bilgiyi gizlediler ve bilginin kendilerine vereceği yararın kaybolması sebebiyle de cahiller zümresine dâhil edildiler.

141. Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız da sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz. [el-Bakara 2/141]

[Bakara sûresinin 134. âyetinde de geçen] bu ifadeler tekit ve takrir etmek için tekrar edilmiştir. Bir görüşe göre bu tartışma (delil) ile önceki âyette söz konusu olan tartışma (delil) farklı zaman ve mekânlara aittir. Bir başka görüşe göre 134. âyette hitap onların atalarına yöneliktir, yani "Sizin bu atalarınız gelip geçti." denilir. Bu âyette ise konu Hz. İbrâhim ve yanındakilerle ilgilidir. Buna göre anlam şöyledir: Fazilet ve peygamberliklerine rağmen Hz. İbrâhim ve beraberindekilere sadece kazandıkları fayda vermiş, başka herhangi bir şey fayda sağlamamışken onların kazandıklarının size fayda vermesi hiç mümkün değildir ve sadece kendi yapıp ettiklerinizin faydasını görüp onun dışında bir kazanç sağlayamayacak olmanız sizin için haydi haydi geçerlidir. Dolayısıyla onların yapıp ettiklerine bel bağlamayın.

142. İnsanlardan bir kısım sefihler, "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıblelerinden vazgeçiren sebep nedir?" diyeceklerdir. De ki: "Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir." [el-Bakara 2/142]

"**İnsanlardan bir kısım sefihler**" ifadesi cahil ve kıt akıllı kimseler anlamına gelmektedir. Abdullah b. Abbas ve Berâ b. Âzib şöyle demişlerdir: "Bu kimseler, Yahudilerdir." Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Bu kimseler, müşrik Araplardır. Hz. Peygamber aleyhisselâm Beytülmakdis'ten Kâbe'ye yöneltildiği zaman şöyle dediler: Ey Muhammed! Önce atalarının kıblesini bıraktın, sonra ansızın ona döndün. Allah'a yemin olsun ki onların dinine de döneceksin." Süddî şöyle demiştir: "Bu kimseler münafıklardır. Bu sözleri İslâm ile alay etmek için söylemişlerdir."

فإن قالوا: «قوله:[1] ﴿ءَأَنتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ﴾ نفيُ علمِهم وإثباتُ الشهادة عندهم إثباتُ علمٍ لهم؛ إذ الشهادة لا تكون إلا بعلم»، قلنا: «كانوا يعرفونه كما يعرفون أبناءهم، ولما كتموا ذلك التحقوا بالجُهال لفوت نفع العلم».

١٤١- تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ

وقوله: ﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ التكرير للتأكيد والتقرير. وقيل: هذه محاجّة في غير ذلك الزمان وغير ذلك المكان. وقيل: الأولى ترجع إلى أسلافهم، أي تلك الأسلاف قد مضت، وهذه في إبراهيم ومن معه، ووجهه أنها مع فضلها ونبوّتها إذا لم ينفعها عند الله إلا ما كسبت بأنفسها، فأنتم أحرى أن لا ينفعكم عند الله ما كسبوه، ولا تنتفعون إلا بما تكتسبونه، فلا تتكلوا على أفعالهم.

١٤٢- سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّيٰهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

قوله تعالى: ﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ﴾ أي الجُهلاء[2] الضُّعفاءُ العقول، قال ابن عباس والبراء بن عازب: «هم اليهود»، وقال الحسن: «هم مشركو العرب، لمّا حُوِّلَ رسولُ الله ﷺ إلى الكعبةِ من بيت المقدِس قالوا: يا محمَّد! رغِبتَ عن قبلةِ آبائِك ثم رجعتَ إليها آنفًا، واللهِ لترجِعَنَّ إلى دينِهم»، وقال السُّدِّيُّ: «هم المنافقون، قالوا ذلك استهزاءً بالإسلام».

١ ط - قوله، صح هامش
٢ ر ، طس: الجهال

"Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıblelerinden vazgeçiren sebep nedir?" Buradaki *mâ* inkâr anlamında kullanılmış bir soru edatıdır. *Vellâhüm* ifadesi "onları çevirdi" anlamına gelir. *Tevellâ 'an kezâ*, bir şeyden yüz çevirmek demektir. *Vellâhü gayrahu,* onu başka tarafa çevirmek demektir. "Kıblelerinden" yani namazda yöneldikleri taraftan onları çevirdi. Bununla Beytülmakdis'i kastetmişlerdir. "Üzerinde idiler" ifadesi "[şimdiye kadar] yöneldikleri" anlamına gelir.

Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Âyetin öncesinde "İbrâhim'in dininden ancak kendini bilmeyen, sefih kimseler döner." [el-Bakara 2/130] buyurulmuştu. Sefih kimseler Yahudi ve Hıristiyanlardır. Cenâb-ı Hak onları bu âyette sefihler diye adlandırmış, sonra onların sözlerini bazı âyetlerde bildirmişti. Ardından burada, bu sefih insanların [kıblenin değiştirilmesi hakkındaki] bu sözü ettiklerini haber verdi. Âyette geçen "diyecekler" ifadesinin onların söylemelerinden önce mi yoksa sonra mı gerçekleşen bir bildirim olduğu konusunda görüş ayrılığı vardır. Çoğunluğa göre kıble Kâbe'ye çevrildikten sonra Yahudiler bunu söylemişler ve Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir. "Diyecekler" ifadesi gelecek zaman için ise de burada anlamı "Yahudiler bu sözü etmeye ve sizi kınamaya devam edecekler." şeklindedir. Bir şeyler söyleme yani konuşma sürekli yinelenen bir eylem olduğu için gerçekleşmiş olan ve yinelenen sözleri bu sîga ile haber vermek mümkündür.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Kıble Beytülmakdis'ten Kâbe'ye çevrildiği zaman Ka'b b. Eşref, Rufâ'a b. Kays, Ferve b. Amr, Nâfi' b. Ebû Nâfi', Haccâc b. Amr ve Kinâne b. Ebû Hukayk ve bir grup -Allah onlara lânet etsin- dediler ki: "Ey Muhammed! Seni yöneldiğin kıbleden çeviren nedir? Beytülmakdis'i kıble edinmeye devam et, biz de sana tâbi olalım ve seni tasdik edelim." Bu sözleriyle Hz. Peygamber'i kandırmak istemişlerdi. Bu sebeple Allah onları sefihler diye niteledi. Çünkü onlar Hz. İbrâhim'in torunlarıydılar, Kâbe de Hz. İbrâhim'in yaptığı bir binaydı ve onun kıblesiydi. Buna rağmen Yahudiler ondan yüz çevirmişlerdi.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

قوله تعالى: ﴿مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا﴾ «ما« كلمة استفهام بمعنى الاستنكار، وقوله: ﴿وَلّٰيهُمْ﴾ أي صَرَفَهم[1]، يقال: «تولَّى عن كذا[2]» أي انصرف عنه، و«ولاَّه غيره» أي صرفه، وقوله: ﴿عن قبلتِهم﴾ أي جِهَتِهم التي يستقبلونها[3] في الصلاة، وأرادوا بها بيتَ المقدس[4]، وقوله: ﴿الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا﴾ أي على التوجُّهِ إليها.

انتظامُها بما قبلَها أنه قال: ﴿وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ﴾ [البقرة، ١٣٠/٢] وهم اليهود والنصارى، سمَّاهم سفهاءَ وذكر بعدَها آياتٍ فيما قالوا، ثمَّ أخبر أنَّ هؤلاءِ السفهاءَ يقولون هذا، واختُلِف في قوله: ﴿سَيَقُولُ﴾ أن هذا إخبارٌ عنهم قبل أن يقولوا أو بعدما قالوا؟ فأكثرُهم على أنَّه لمَّا حُوِّلت القبلة إلى الكعبة قالت اليهودُ ذلك فأنزل الله تعالى هذه الآية، ثم قوله: ﴿سَيَقُولُ﴾ وإن كان هذا لمحض الاستقبال ولكنَّ معناه: / [١٨٤و] سيواصِل اليهودُ هذا القولَ ويدومون عليه طعنا فيكم، والقول مما تكرَّرْ فيجوز الإخبار عنه بهذه الصيغة فيما وُجِدَ وفيما يُوجَد مكرَّرا.

وقال ابن عباس: لما حوِّلت القبلةُ من بيت المقدِس إلى الكعبة جاء كعبُ بنُ الأشرف ورفاعةُ بنُ قيسٍ وفروةُ بنُ عمرٍو ونافعُ بنُ أبي نافع والحجاجُ بنُ عمرو وكنانةُ بن أبي الحُقَيْقِ وجماعةٌ لعنهم الله وقالوا: يا محمَّد ما ولَّاك عن قبلتِك التي كنتَ عليها، كُنْ على قبلة بيت المقدس نتَّبعْك ونصدِّقْك، وأرادوا فتنةَ النبي ﷺ فسمَّاهم الله سفهاءَ؛ لأنهم كانوا نوافلَ إبراهيم والكعبة بناؤه وقبلتُه ومع ذلك رغبوا عنها.

وقال الإمام أبو منصور:

---

١ ر: تصرفهم
٢ ح: ذلك
٣ ر: استقبلونها
٤ ح: – وقوله: عن قبلتهم أي جهتهم التي تستقبلونها في الصلاة، وأرادوا بها بيت المقدس.
٥ ر: يكرر

Allah Teâlâ, Peygamberine kıbleyi Kâbe'ye çevireceğini vaad etmiş ve bu gerçekleşince Yahudilerin ne söyleyeceklerini haber vermişti. Bu âyetin nüzûlü kıblenin değiştirilmesinden ve Yahudilerin sözlerini söylemelerinden öncedir. Nitekim "Yüzünü gökyüzüne çevirdiğini görüyoruz." [el-Bakara 2/144] âyeti, bunun böyle olduğunu [yani bu âyetlerin kıblenin değişmesinden önce indirildiğini] gösterir. Eğer Allah Teâlâ bu konuda vaadde bulunmasaydı Hz. Peygamber aleyhisselâmın yüzünü gökyüzüne çevirmesi Allah'tan kesin olarak hayır beklemek ve zorla bir şeyleri istemek anlamına gelirdi ki hiç kimsenin Allah karşısında böyle bir hakkı yoktur. Dolayısıyla bu âyet (kıblenin değiştirileceğine dair önceden mevcut) bir vaadin bulunduğuna delâlet eder. Bu âyette ayrıca Hz. Peygamber aleyhisselâmın risâleti ispat edilmektedir. Zira Hz. Peygamber aleyhisselâm olacakları önceden haber vermiş ve haber verdiği şeyler gerçekleşmiştir. Bu onun olacakları Allah Teâlâ'nın bildirmesiyle bildiğini gösterir. Yahudilerin böyle bir şey söylemelerinin nedeni onların şeriat ve dinî hükümlerin neshedilmesini kabul etmemeleri, bunun bir şeyi sonradan fark etmek (bedâ) ve verilen sözden dönmek (rücû') anlamına geleceğini ve bir bina yapıp sonra yıkan kişi gibi işlerin sonunu bilmeyenlerden sadır olacağını düşünmeleridir. Bu düşünce Yahudilerin bilgisizliğinden kaynaklanmaktadır. Bize göre nesih, hükmün geçerlilik süresinin beyân edilmesidir ki bu yeni bir hükmün konulması veya öncekiyle çelişmesi anlamına gelmez. Bilakis nesih bir hükmün [süresinin] geçmesinden sonra başka bir vakitte [başka bir] hükmün yenilenmesinden [konulmasından] ibarettir.[1]

"De ki: Doğu da batı da Allah'ındır." Yani Ey Muhammed! De ki: Bütün mekânlar, bölgeler Allah'a aittir. Doğu olsun batı olsun, istediği yöne yönelmelerini, Allah, kullarına emredebilir. O'na itaat, onun emrine uymak ile olur; yoksa nefisten gelen bir istek veya arzu ile doğuya ya da batıya yönelmek ile olmaz. Yahudiler nefislerine uyarak kıblelerini batı tarafı, Hıristiyanlar da aynı şekilde doğu tarafı olarak belirlemişlerdi. Müslümanlar ise bu konuda [ilâhî] emre tâbi oldular.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 257-258.

كان وعد الله نبيَّه ﷺ أنه يحوِّله إلى الكعبة وأخبره[1] بهذا عمَّا يقول له اليهود إذا حوِّلت، وكان هذا قبلَ أن تحوَّلَ وقبل أن يقولوا له شيئًا، ألا ترى إلى قوله: ﴿قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَآءِ﴾ [سورة البقرة، ١٤٤/٢] ولو لم يكن له وعدٌ بذلك لكان تقلُّبُ وجهِهِ إلى السماء تخيُّرًا منه وتحكُّما عليهِ وليس لأحد على الله ذلك، ودلَّ[2] على الوعد. قال: ثمَّ فيه إثباتُ رسالةِ محمد ﷺ حيث كان أخبره على ما أخبر[3]وكان كذلك، فدلَّ أنَّه علِم بذلك بالله. قال: ثمَّ إنَّ اليهودَ قالوا ذلك لأنهم لا يرَوْنَ نسخ الشرائع والأحكامِ ويقولون: هو كالبدأ والرجوع وذلك فعلُ من يَجهَل عواقبَ الأمور كبانٍ بَنَى بناءً ثمَّ نقضَه، وهذا جهلٌ من اليهود، والنسخُ عندنا هو بيانُ منتهى الحكم إلى وقتٍ وليس فيه بدأٌ ولا نقضٌ لما مضى، بل تجديدُ[4] حكمٍ في وقت بعد انقضاء حكم.[5]

قوله تعالى: ﴿قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ﴾ أي قل يا محمد، لله الأمكِنةُ والنواحِي كلُّها، يأمر عبادَه أن يتوجَّهوا إلى أي جهةٍ شاء شرقًا أو غربًا، فالطاعة له في الائتمار بأمرِه لا في عين التوجُّه نحوَ المشرق أو المغرب لهوًى [6]هوَوْهُ أو لتمنٍ تمنَّوه؛ لأنَّ اليهود جعلوا قبلتهم المغرب اتِّباعا لِهَواهُمْ وكذا النصارى اتَّخذوا المشرقَ قبلةً بهوَى أنفُسِهِمْ والمسلمون اتَّبَعُوا الأمرَ في ذلك.

١ ح ، ر: فأخبره
٢ ر: فدلَّ
٣ ح – على ما أخبر
٤ ح: تحديد
٥ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٥٧/١-٢٥٨.
٦ ح: بهوى

"O, dilediğini dosdoğru yola iletir." Yani Allah dilediğini doğru kıbleye, Kâbe'ye yönlendirir. [Dosdoğru yola iletilmiş olanlar da] canlarının istediği tarafa değil, kendilerine emredilen yöne yönelirler. Bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: Allah Teâlâ kendilerini hangi tarafa yöneltirse o tarafa dönerler ve bu durumda onlar hidâyet ve istikamet üzere olurlar, çünkü Allah'ın emrine uyarak o tarafa yönelmişlerdir. [Bazı müfessirler] şöyle demişlerdir: Mekke'de bulundukları sırada müşriklerden ayrılmaları için Müslümanlara Beytülmakdis'e yönelmeleri emredildi. Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'ye intikal edince Yahudiler orada Beytülmakdis'e doğru yöneliyorlardı. Müslümanlar müşriklerden ayrıldıkları gibi Yahudilerden de farklı olmaları için ibadetlerinde Kâbe'ye doğru yönlendirildiler.

Ebû Sâlih'in naklettiği Abdullah b. Abbas rivayetine göre Hz. Peygamber'in kıblesi Beytülmakdis'ti. Medine'ye hicretten sonra on yedi ay kadar ashabı ile birlikte Beytülmakdis'e doğru namaz kıldılar. Berâ b. Âzib de aynı görüşü ifade etmiştir. Katâde "Bu süre on altı aydır." demiştir. Enes "dokuz veya on aydır" demiştir.

Katâde "On altı sene." Enes ise "Dokuz veya on ay" demiştir. Katâde şöyle demiştir: Hz. Peygamber, Medine'ye geldikten sonra on altı ay Beytülmakdis'e doğru namaz kıldı. Sonra Allah Teâlâ onu Kâbe'ye yöneltti. Bunun üzerine Yahudiler "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıbleden vazgeçiren sebep nedir? Adam doğduğu yeri özledi." dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Doğu da batı da Allah'ındır." buyurdu. Yahudiler şöyle diyorlardı: Mukaddes topraklar peygamberlerin yaşadığı yerlerdir. Oranın geçmişe dayanan bir kıymeti vardır. Buna karşılık âyette her yerin Allah'a ait olduğu ve onun dilediği yeri dilediği zaman kullarının maslahatına göre şerefli kılacağı bildirilmiştir.

Mukātil şöyle demiştir:

> Hz. Peygamber Mekke'de öğle ve yatsı namazlarında iki rekât kılıyordu. Mi'racta semaya çıkarıldığında kendisine beş vakit namaz emredildi ve iki rekât namaz yolculara has kılındı. Mukim olanlara ise dört rekât farz kılındı. Daha sonra Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'ye hicret etti.

قوله تعالى: ﴿يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ أي يُرشِد من يشاء إلى قبلة الحق وهي الكعبة التي أمرَ بها فيتوجَّهون إلى حيث أُمِرُوا به لا إلى حيث يَهْوَوْنَ، وقيل: أي إلى أيّ الجهات ولاَّهم فتوجَّهوا إليها فَهُمْ على هدًى واستقامةٍ؛ لأنَّهم بأمرِهِ توجَّهوا إليها. وقالوا: لما كانوا بمكة أُمِرُوا أن يتوجَّهوا إلى بيت المقدس ليتميَّزوا به من المشرِكين، ولما انتقل رسولُ اللهِ ﷺ إلى المدينةِ وكانت اليهودُ بها يتوجَّهون نحوَ بيت المقدس نُقِلُوا إلى الكعبةِ ليتميَّزوا منهم كما تميَّزوا من أولئك.

وروى أبو صالح عن ابن عباس أن النبي ﷺ كانت قبلتُه نحوَ بيتِ المقدِس فصلَّى إليها مع أصحابه بعد قدومه[1] / [١٨٤ظ] المدينة نحوا من سبعةَ عشرَ شهرًا، وكذا قال البراء بن عازِب، وقال قتادة: «ستة عشر شهرًا»، وقال أنس: «تسعة أشهر أو عشرة أشهر».

وقال قتادة: صلَّى الأنصارُ نحوَ بيت المقدِس حولينِ قبل قدوم النبي ﷺ وبعد قدومه المدينة نحو بيت المقدس ستةَ عشرَ شهرا، ثم وجهَّه الله تعالى إلى الكعبة، فقالت اليهود: ﴿مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا﴾ لقد اشتاق الرجل إلى مولدِهِ، فقال الله تعالى: ﴿لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ﴾ الآية، فكانوا يقولون: الأرضُ المقدَّسةُ مواطن الأنبياءِ ولها شرفٌ قديمٌ، فأخبر أن المَوَاطِنَ كلَّها لله يشرِّف[2] منها ما يشاءُ في كلِّ زمانٍ على ما عَلِمَ من مصالحِ عبادِه فيه.

وقال مقاتل:

> كان النبي ﷺ يصلِّي بمكةَ ركعتين بالغداة وركعتين بالعشيِّ، فلمَّا عُرِجَ به إلى السماء أُمِرَ بالصلوات الخمس، فصارت الركعتان للمسافرِ وللمقيمِ أربع ركعاتٍ، فلما هاجر النبيُّ ﷺ إلى المدينة،

١ ح ، ر: مقدمه ، طس: مقدمة
٢ ر: يشرق

Bu hâdise Rebîülevvel ayının üçüncü günü gerçekleşti. Yahudilerin kendisini inkâr etmemeleri için Beytülmakdis'e doğru namaz kılması emredildi. Çünkü Tevrat'ta Hz. Peygamber aleyhisselâm iki kıble sahibi diye nitelendirilmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bu iki kıbleden en çok Kâbe'yi severdi. Bir defasında Cebrâil'e "Keşke Rabbim beni Yahudilerin kıblesinden başka bir yöne çevirse!" dedi. Cebrâil şöyle cevap verdi: "Ben sadece bir kulum. Bir şey yapacak kudretim yok. Bunu Rabbinden iste." Cebrâil, semaya çıktı. Hz. Peygamber aleyhisselâm gökyüzüne bakmaya devam ediyordu. Derken Yüce Allah Bedir savaşından iki ay önce, Recep ayında bir öğle vaktinde "Yüzünü gökyüzüne çevirdiğini görüyoruz." [el-Bakara 2/144] âyetini indirdi.[1]

Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir:

Kur'ân-ı Kerîm'den ilk neshedilen hüküm kıble hakkındadır. Hz. Peygamber aleyhisselâm ve ashabı Mekke'de iken iki yıl Kâbe'ye yönelerek namaz kıldılar. Hicret ettiği zaman Beytülmakdis'e doğru namaz kılması emredildi. Bunun üzerine Yahudiler "Muhammed peygamber olduğunu iddia ediyor ama onun peygamberliğinde yeni bir şey getirdiğini görmüyoruz. Bizim kıblemize doğru namaz kılıp bizim sünnetimize uymuyor mu işte! Eğer onunki gerçekten peygamberlik olsa bile biz ondan daha kadîmiz ve daha fazla nasibe sahibiz." demeye başladılar. Bu sözler Hz. Peygamber aleyhisselâmın kulağına gitti ve kendisine çok ağır geldi. Allah onun Kâbe'ye yönelme arzusunu arttırmıştı. Cebrâil yanına gelince Hz. Peygamber aleyhisselâm ona "Allah'ın beni Yahudilerin kıblesinden başka bir kıbleye çevirmesini isterim. Onlardan da onlara uymaktan da hoşlanmıyorum." buyurdu. Cebrâil "Benim elimden bir şey gelmez. Ben sadece bir kulum." dedi ve yükseldi. Hz. Peygamber aleyhisselâm Uhud tarafına çöle gitmiş, orada farklı farklı yerlerde iki rekât namaz kılarak Allah'a bu işte kendisini muhayyer kılması için dua etmişti. Uhud'a gelene kadar gökyüzüne bakmaya devam etti. Recep ayında güneşin zevalinden sonra "Yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz." [el-Bakara 2/144] âyeti nâzil oldu. Bu âyet kendisinden önceki Beytülmakdis'in kıble olmasına dair hükmü neshetmiş ve Kâbe, sûrun üfleneceği ana dek bütün Müslümanların kıblesi hâline gelmiştir.

1 Mukātil, *Tefsîr*, 1: 144.

وذلك لليلتين خلَتا من شهر ربيعِ الأوَّل وأُمِرَ أن يصلِّيَ نحو بيت المقدِس لئلاَّ يكذبه اليهودُ؛ لأنّ نعتَه في التوراة أنه صاحبُ القبلتينِ، وكانت الكعبة أحبَّ القبلتين إلى النبيِّ، فقال لجبريل عليه السلام: وَدِدْتُ أن ربِّي صرَفني عن قبلة اليهود إلى غيرها، فقال جبريل: إنما أنا عبدٌ لا أملِك شيئا فَسَلْ ربَّك ذلك، فصعد جبريل عليه السلام إلى السماء وجعل النبيُّ ﷺ يُديم النظر إلى السماء، فأنزل الله في رجب عند الظهر قبل قتالِ بدرٍ بشهرين:[1]﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَآءِ﴾ [البقرة، ١٤٤/٢].[2]

وقال مقاتل بن حيان:

أوَّل ما نُسِخ من القرآنِ أمرُ القبلةِ، وذلك أن النبي ﷺ وأصحابه كانوا يصلُّون بمكة إلى الكعبة سنتَيْنِ، فلمَّا هاجر أُمِرَ أن يصليَ نحو بيت المقدس، فقالت اليهودُ: يزعم محمد أنه نبيٌّ وما نراه أحْدَثَ في نبوَّتِهِ شيئًا، أليس يصلِّي إلى قبلتِنا ويستنُّ بسنَّتنا، فإن كانت هذه نبوَّة فنحنُ أقدَمُ وأوفَرُ نصيبًا، فبلغ ذلك رسولَ الله ﷺ وشقَّ عليه وزاده الله شوقاً إلى قبلة الكعبة فأتاه جبريل، فقال له النبي: وَدِدْتُ أن الله يصرفُني من قبلة اليهود إلى غيرها فإني أبغضهم وأبغض موافقتَهم، فقال جبريل عليه السلام: ليس إليَّ من الأمر شيءٌ وإنما أنا عبدٌ فعرج، وخرج رسول الله ﷺ إلى الصحراءِ نحو أُحُدٍ يصلِّي ههنا ركعتينِ وههنا ركعتين ويدعو اللهَ أن يخيِّرَ له في ذلك، فلم يزل كذلك يُدِيمُ النظرَ إلى السماءِ حتى دخل ناحيةَ أُحُدٍ، فأنزل الله في رجب بعد زوال الشمس: ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَآءِ﴾ [البقرة، ١٤٤/٢]، فنسخت هذه الآية ما كان قبلها من قبلة[3] بيت المقدس فصارت الكعبة قبلة المسلمين إلى نفخ الصور.

---

١ ر: بشهر

٢ تفسير مقاتل بن سليمان، ١/ ١٤٤.

٣ م – قبلة و ر: من التوجه إلى

İmâm Mâtürîdî şöyle demiştir:

> **"O, dilediğini dosdoğru yola iletir."** âyeti, Mu'tezile'ye bir cevaptır. Çünkü Allah Teâlâ burada dilediğine hidâyet vereceğini bildirmiştir. Bu da kulun hidâyet bulmasının ancak Allah'ın hidâyet vermesi ile gerçekleşeceğini gösterir. Mu'tezile'ye göre ise durum böyle değildir. Bilakis Allah kulun hidâyetini dilese bile kul hidâyet bulmayabilir. Ayrıca bu âyet Allah'ın hidâyeti dilemesinin herkesi kapsamadığını göstermektedir. Mu'tezile'ye göre ise Allah'ın hidâyeti vahyi açıklamasıdır ve herkesi kapsamaktadır. Bu âyet kitabın sünneti neshetmesi konusunda da delildir. Çünkü Beytülmakdis'e doğru namaz kılmak sünnet gereğince yapılan bir işti. Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmemişti. Sonra âyet ile bu hüküm neshedildi. Şâfiî'ye göre sünnet kitap ile ancak Hz. Peygamber'in amel etmesi hâlinde neshedilebilir. Bu da sünnetin sünnet ile neshedilmesi olur. Bu görüş doğru değildir, çünkü Hz. Peygamber'in ameli olmadan [tek başına] Kur'ân'ın sünneti neshedecek güce sahip olmadığını düşünmek uygun olmaz.[1]

143. İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat bir ümmet yaptık. Biz bu yöneldiğin kıbleyi özellikle Resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik. Bu, Allah'ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir. Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir. [el-Bakara 2/143]

"Sizi vasat bir ümmet yaptık." Yani sizi doğru yola ilettiğimiz gibi sizi orta yolda (vasat) bir ümmet yaptık. Âyetin siyakından anlaşılan budur. Bir diğer anlam şöyledir: Dünyada sizin kıblenizi iki kıblenin en iyisi yaptığımız gibi âhirette de sizi ümmetlerin en iyisi yaptık. Diğer bir vecih şöyledir: Akılsız kimseler sizi bir önceki âyette söyledikleri sözler ile ayıplasalar bile işte Allah Teâlâ sizi bu âyette övmektedir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 258-259.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

قوله: ﴿يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ ردٌّ على المعتزلة؛ لأنَّه[1] أخبر أنَّه يهدِي من يشاء فدلَّ أن اهتداءَ العبدِ بهدايته وعندهم ليس كذلك، بل قد يشاء هدى العبد فلا يهتدي، ودل أن مشيئةَ اللهِ[2] الهدايةَ ليستْ للكلِّ، وعندهم هدايتُه بيانٌ وذلك للجميع. ودلَّ على / [١٨٥و] أن السنة ينسَخها الكتابُ، فإنّ الصلاة إلى بيت المقدس كانت بالسنة؛ إذ لا ذِكْرَ له في الكتاب، ثم نُسِخَ ذلك بالكتاب، وعند الشافعي رحمه الله لا تُنسَخ السنةُ بالكتاب إلا بعدَ عملِ الرسولِ بهِ فيصير نسخُ السنةِ بالسنةِ، وهذا قبيح أن لا يكونَ للكتاب من القوَّة ما ينسَخ سنتَّه لولا عملُه.[3]

١٤٣- وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَآ اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ وَاِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً اِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى ﴿وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطاً﴾ أي وكما هديناكم إلى صراطٍ مستقيمٍ صيَّرناكم أمَّةً وسطًا. وهذا وجهُ النظمِ، ووجه آخرُ: كما جعلنا قبلتَكم خيرَ القبلتينِ في الدنيا فكذلك جعلناكم خيرَ الأمم في العقبى، ووجهٌ آخرُ: إنْ عابكم السفهاءُ بما قالوا في الآية الأولى فإنَّ الله تعالى يمدَحُكم في هذه الآية.

١ ر: لأن الله
٢ ر – الله
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٢٥٨-٢٥٩.

"Vasat ümmet" ifadesi hakkında Ebû Saîd el-Hudrî şu hadisi rivayet etmiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Vasat ümmet, adaletli olandır."[1] Bu kavram dinde orta yolda olmaktan yani aşırıya kaçmayıp ihmalde de bulunmamaktan alınmıştır. Müslümanlar, Hz. Îsâ Allah'ın bir kulu olduğu hâlde onu Allah'ın oğlu ve üçün üçüncüsü olarak niteleyen Hıristiyanlar gibi aşırıya gitmemişler; peygamberleri öldüren, Hz. Meryem'e zina iftirasında bulunan ve Hz. Îsâ'ya veled-i zina diyen Yahudiler gibi kusur etmemişlerdir. Bu konudaki başka bir görüş ise şöyledir: Müslümanların vasat olarak isimlendirilmesinin sebebi iki hasım arasında adaletli davranmaları, ortada durup bir tarafa meyletmemeleri veya iki eşit şeyin arasında durmaları sebebiyledir. Başka bir görüşe göre ise Hıristiyanların kıblesi doğuya, Yahudilerin kıblesi batıya doğru iken Müslümanların kıblesi olan Kâbe tam ortada olup Dünya'nın merkezidir.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: "Vasat, hayırlı olan demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak "Vasat olanları dedi ki" [el-Kalem 68/28] âyetinde bu kelimeyi "En hayırlıları ve üstünleri" anlamında kullanmıştır.

Ahmed b. Fâris şöyle demiştir: *Sîn* harfinin fethası ile vasat her şeyin en âdil ve orta olanıdır. "Başının ortasına vurdum." anlamında *Darabtü vasata ra'sihi* denir. "Topluluğun ortasına oturdum." anlamında *Celestü vasta'l-kavm* denir. "Onların hasep ve nesep olarak ortasıdır." anlamında *Hüve evsatuhum haseben* denir. *Vâsıtatu'l-kılâde* kolyenin ortasında bulunan en güzel taştır.[2]

"Siz insanlara şahit olasınız diye." Yani "peygamberlere şahit olun diye." Burada *'alâ* harfi *lâm* harfi anlamında kullanılmıştır. "Putlar için kesilenler" [el-Mâide 5/3] âyetinde de durum böyledir. Burada insanlardan kastedilen peygamberlerdir. "Siz insanlar için çıkarılmış en iyi ümmetsiniz." [Âl-i İmrân 3/110] âyetinde de "insanlar için çıkarılmış" ile "peygamberler için zikredilmiş" anlamı kastedilir. Bir görüşe göre bu âyette *'alâ* harfi gerçek anlamında kullanılmıştır. Yani kâfir olan insanlar üzerine şahit olursunuz. Bunlar peygamberlerin iman etmemiş olan ümmetleridir. Bu durumda âyetin anlamı şöyle takdir edilebilir: Peygamberleri inkâr eden kâfirler aleyhinde kıyamet günü şahitlik yapasınız diye... Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kendilerine peygamber gönderilenlere elbet soracağız, peygamberlere de işin aslını soracağız." [el-A'râf 7/6].

1 Buhârî, "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 3.

2 İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luga*, 1: 924.

وقوله: ﴿وَسَطًا﴾ روى أبو سعيد الخدري[1] عن النبي ﷺ أنه قال: «الأمةُ الوسطُ العدلُ»[2]، أخذ من التوسُّط في الدين وهو بين الغلوِّ والتقصيرِ، فإنَّهم لم يغلُوا غلوَّ النصارى حيث وصفوا[3] المسيحَ وهو عبدٌ بالألوهيَّة وبأنه ولده وبأنه ثالثُ ثلاثةٍ ولم يقصِّرُوا تقصيرَ اليهود حيث قتلوا الأنبياءَ ووصفوا مريم بالزنا وعيسى بأنه ولدُ زنا، وقيل: سُمُّوا وسطًا لأنَّهم كالمتوسِّط بين الخصمَيْنِ يعدل ولا يميل وكالوسط بين شيئينِ متساوِيَينِ، وقيل: سُمُّوا وسطًا لأنَّ قبلةَ النصارى إلى المشرِق، وقبلة اليهود إلى المغربِ والكعبة في الوسط وهي سُرَّة الدنيا.

وقال أبو عبيدة: الوسط الخِيار، قال تعالى: ﴿قَالَ اَوْسَطُهُمْ﴾ [القلم، ٢٨/٦٨] أي: خيرهم وأفضلهم.[4]

وقال أحمد بن فارس: الوسَط بالفتح من كل شيءٍ أعدَلُه، و«ضربتُ وسَط رأسِه» بفتح السين و«جلستُ وسْط القومِ» بالسكون، و«هو أوسطُهم حَسَبًا» إذا كان في واسطة قومه، وواسطة القلادة أفضلها.[5]

وقوله تعالى: ﴿لِتَكُونُوا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ﴾ أي للأنبياء، و«على» هنا بمعنى اللام، كما في قوله: ﴿وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ﴾ [المائدة، ٣/٥] أي للنصب، والناسُ هم الأنبياءُ ههنا كما في قوله: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣] أي ذكرت للأنبياء. وقيل: كلمة «على» بحقيقتها ههنا، الناس هم الكفَّار، وهم أُمَمُ الأنبياءِ الَّذين لم يؤمنوا، وتقديره: لتكونوا شهداءَ على الكفارِ للأنبياء يومَ القيامة، قال تعالى: ﴿فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذِينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَلِينَ﴾ [الأعراف، ٦/٧]

١ م: أبو سعيد بن الخدري
٢ صحيح البخاري، أحاديث الأنبياء، ٣.
٣ م: وصف
٤ ر: قال أبو عبيدة: الوسط بالفتح من كل شيء أعدله، وصرت وسط القوم أي خيرهم وأفضلهم. انظر:مجاز القرآن لأبي عبيدة، ٥٩/١.
٥ مجمل اللغة لابن فارس، ١/ ٩٢٤.

Kâfirler "Bize müjdeleyici ve uyarıcı kimse gelmedi." [el-Mâide 5/19] derler. Bunun üzerine peygamberler ise "Biz (vahyi) tebliğ ettik." diye karşılık verirler. Ümmetler bunu [yani peygamberlerin kendilerine tebliğ yapmış olduklarını] inkâr yoluna başvurunca peygamberler, onu ispat etmeye ihtiyaç duyarak Hz. Muhammed aleyhisselâma gelirler. Her bir peygamber ondan, ümmetinin bir kısmının kendi ümmeti aleyhinde şahitlik etmesini talep eder. Müslümanlar şahitlik yaptıklarında kâfirler "Siz bizim zamanımızda yaşamadığınız hâlde bizim hakkımızda nasıl şahitlik yapıyorsunuz?" diye sorarlar. Müslümanlar "Allah bize peygamberimizin kitabında bunu, 'Nûh'un kavmi peygamberleri yalanladı' [eş-Şuarâ 26/105] âyetinde olduğu gibi haber verdi. Diğer peygamberlerin kıssaları hakkında da benzer haberler verdi." derler.

"Peygamber de size şahit olsun diye." Yani sizin insanlara şahit olduğunuz gibi. Peygamber'in tezkiye etmesi ve adaletli bir şekilde şahitlik etmesi anlamındadır.

Kaffâl şöyle demiştir: Müfessirlerin bu âyet hakkında üç görüşü vardır: 1. Şahitlik yalnızca Hz. Nûh'un kavmi hakkında olacaktır. 2. Bu Peygamberimiz Hz. Muhammed aleyhisselâmın davetidir ve şahitlik bütün kâfirler aleyhine olacaktır. 3. Şahitlik Müslümanlar tarafından bütün ümmetler hakkında gerçekleşecektir.

Bir görüşe göre bunun mânası şudur: Sizden her bir nesil hem kendilerini hem kendilerinden sonrakileri bağlayıcı olan dinî kuralları bildirenlere şahit olsunlar. Peygamber de size şahittir. Yani size dini tebliğ etmektedir ve Allah'ın dininin kaidelerini size aktarmaktadır. Size Hz. Peygamber'in iletikleri konusunda diğer insanlara Hz. Peygamber ve Allah için şahit olunuz.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Allah bu ümmeti âdil yapmıştır. Adalet, şahitliği ve şahitliğin kabul edilmesini gerektiren bir özelliktir. Bunda icmaın delil olmasına da işaret vardır. Müslümanlar bir konuda fikir birliğine varıp şehâdet ettikleri zaman bunun kabul edilmesi gerekir. Bu konuda şahitlik Allah katından gelip onların nezdinde gerçekleşmiş olur.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 260.

فيقول الكفار: ﴿مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ﴾ [المائدة، ١٩/٥]، ويقول الأنبياء: قد بلَّغْنا، وإذا أنكَرَ الأممُ احتاج الأنبياء إلى إثبات ذلك فيأتون محمدا ﷺ يلتمِس كلُّ رسولٍ منه طائفةً من أمَّتِهِ تشهَد له على أمَّتِهِ وإذا شهدوا قال الكفار: كيف تشهدون ولم تكونوا في زماننا؟ فيقولون: أخبَرَنا اللهُ بهِ في كتابِ نبيّنا: ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ﴾ [الشعراء، ١٠٥/٢٦] وكذا في سائر القصص.

وقوله تعالى: ﴿وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾ أي: لكم، كما في قوله «على الناس»، ومعناه: مُزكِّيًا معدِّلًا.

وقال القفّال: للمفسِّرين / [١٨٥ظ] فيها ثلاثةُ أقوالٍ: أحدها: أنها تكونُ منهم على قومِ نوحٍ عليه السلام خاصَّةً. والثاني: أنها تكونُ على الكفَّارِ أمَّة هذه الدعوةِ وهي دعوة نبينا محمد ﷺ. والثالث: أنها تكون منهم على جميع الأمم.

وقيل: معناه لِيشهَدَ كلُّ قرنٍ منكم على من يحدث في عصرهم ومن بعدهم بالشرائعِ التي تلزمهم ويكون الرسول شهيدًا عليكم أي مبلِّغًا إليكم شاهِدًا عليكم عن الله بما يؤدِّيه إليكم من شرائعِ دينه وتكونوا أنتم شهداء على الناسِ للهِ والرسول بما أدَّاه الرسول إليكم عنه.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> جعل اللهُ هذه الأمةَ عُدُولًا، والعدل هو المستحقُّ للشهادة وقبولها، ففيه الدلالةُ على جعل الإجماعِ حجةً، فإذا اجتمعوا على شيءٍ وشهِدوا به لزم قبولُه بما شهدوا، والشهادة فيه أنَّه من عند اللهِ وقَع لهم ذلك.[1]

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٦٠/١.

"Biz senin üzerinde bulunduğun kıbleyi belirledik." Yani Beytülmakdis'i bundan dolayı tayin ettik. Burada açıkça ifade edilmeyen bir kelime bulunmaktadır ki, o da "kıble" kelimesidir. Yani "senin üzerinde bulunduğun kıbleyi kıble yaptık." demektir. Âyetteki *ceale* fiili "dönüştürmek" anlamına gelir ve ikinci bir mef'ul gerektirir. Hz. Peygamber aleyhisselâmın üzerinde bulunduğu kıble Beytülmakdis'ti. Burada cümle sonunda açıkça ifade edilmemiş başka bir kelime daha bulunması gereklidir. Böylece anlam "Bunu seni o kıbleden Kâbe'ye çevirdiğimiz zaman sana tâbi olacaklarla sırt çevirecek olanları bilelim diye yaptık." şeklindedir. *Cealnâ* kelimesinin "tayin etmek, belirlemek", "farz kılmak" anlamına geldiği de söylenmiştir. "Allah, bahîreyi meşru kılmamıştır." [el-Mâide 5/103] âyetinde de *ce'ale* fiili meşru kılmak anlamında kullanılmıştır. Fiil bu anlamıyla burada herhangi bir kelimenin zamirle (örtük olarak) ifade edilmesini gerektirmemektedir. Cümlenin başında olduğu da söylenmiştir. Yani senin üzerinde bulunduğun kıbleyi değiştirme işini yaptık, seni ondan başka tarafa çevirdik. "Sana gösterdiğimiz rüyayı ancak insanlar için bir imtihan yaptık." [el-İsrâ 17/60] âyetinde de baştaki bir kelime gizlenmiş ve "bu rüyayı söylemeyi veya onu sana haber vermeyi" imtihan yaptık anlamı kastedilmiştir. Çünkü rüyanın kendisinde bir imtihan yoktur. Âyetteki *ceale* kelimesinin "çevirdik" anlamına geldiği de söylenmiştir. "Onları yenilmiş ekine çevirdi." [el-Fîl 105/5] âyetinde de kelimenin bu anlamı kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de *ceale* fiili yirmiye yakın anlamda kullanılır ki biz bunları "Yeryüzünü size bir döşek yaptı." [el-Bakara 2/22] âyetinin tefsirinde zikretmiştik.

"Senin üzerinde olduğun (kıbleyi)" ifadesi kendisine doğru yönelmen gerektiğine inandığın kıble anlamına gelir. "Falanca filan kişinin dini üzere veya şu söz üzeredir." denilir.

"Biz bu yöneldiğin kıbleyi özellikle Resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik." Yani şüphe ehli olanlar yakîn ehli olanlardan ayrılsınlar diye böyle yaptık.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bunun mânası şudur: Biz ancak o şey gerçekleşmeden önce gerçekleşeceğini bilelim diye böyle yaptık. Çünkü Allah Teâlâ bir şeyin var olmadan önce var olacağını, var olduktan sonra var olmuş hâlde bulunduğunu, geçip gittikten sonra da onun önceden var olmuş olduğunu bilir. Bir şey daha var olmadan önce onu, "o şu an var" şeklinde bilir diyemeyiz (yani Allah o şeyin hangi zaman dilimine ait olduğunu bilir).

وقوله تعالى: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِى كُنْتَ عَلَيْهَآ﴾ أي بيتَ المقدسِ، وههنا مضمر وهو قبلة، تقديره: وما جعلنا القبلة التي كنتَ عليها قبلةً، ومعنى «جعلنا» صيَّرنا فيقتضي مفعولًا ثانيًا، والقبلة التي كان عليها هي بيتُ المقدِس، ويقتضي إضمارًا آخر في آخرِه، أي ﴿لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ﴾ إذا حوَّلناك عنها إلى الكعبة، وقيل: «جعلنا» في معنى نَصَبْنَا وشَرَعْنَا، كما في قوله: ﴿مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيرَةٍ﴾ [المائدة، ٥/١٠٣] أي ما شرع، فلا يقتضي الإضمار، وقيل: الإضمار في أوَّله، وما جعلنا تغييرَ القبلةِ التي كنتَ عليها أي صرفَك عنها أو تحويلَها كما في قوله: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِى اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً﴾ [الإسراء، ١٧/٦٠] أي: وما جعلنا ذكر الرؤيا أو خبرك عن الرؤيا، إذ لا فتنةَ في نفسِ الرؤيا، وقيل: وما جعلنا أي: وما حوَّلنا، وهو كقوله: ﴿فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ﴾ [الفيل، ١٠٥/٥]، والجعلُ في القرآن يجيء على قريبٍ من عشرينَ وجهًا، ذكرنا عند تفسير قوله: ﴿اَلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا﴾ [البقرة، ٢/٢٢]

وقوله تعالى: ﴿الَّتِى كُنْتَ عَلَيْهَآ﴾ أي على اعتقاد استقبالها كما يقال: «كان فلانٌ على دينِ كذا وعلى قول كذا».

وقوله تعالى: ﴿اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ﴾ أي ليتميَّز أهلُ الشكِّ من أهل اليقينِ.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> معناه: إلا لنعلمَ كائنًا ما علمنا قبل كونِه أنَّه سيكون؛ لأنَّ الله تعالى يعلم الأشياءَ قبل كونها أنَّها ستكونُ وبعد الكونِ يعلَمها كائنةً وبعدما يمضِي يعلَم أنها كانت وقبل الكون لا نقول يعلَمها كائنةً

> Çünkü bu cehalet olur. Allah'ı, varlıkları yaratıldıkları hâl dışında bildiğini söyleyerek nitelemeyiz. Zira O'nun, varlıkları, üzerinde bulundukları hâl dışında bildiğini söylemek cehalet ile nitelenmesine yol açar. Allah Teâlâ'nın sakin hâlde bulunan bir şeyin bu hâldeyken haraketli olduğunu yahut hareket hâlinde bulunan bir şeyin bu hâldeyken sakin olduğunu, oturanın ayakta durduğunu, ayakta olanın oturmuş hâlde bulunduğunu bilir demek câiz değildir. Çünkü bu takdirde Allah var olmayan bir şeyin bilgisiyle nitelenmiş olur ki, bu da muhaldir. Bilinen bir şeyin var olmasıyla ilgili olarak zikredilen her bilgi, onu var eden nezdindeki vaktiyle birlikte zikredilir. Böylece bilinen şeyin ezeliyette kadîm olduğu anlaşılmamış olur. Daha gerçekleşmemiş olan şey için O'nun "bilmekte" olduğu, gerçekleşen şey için "bilen" olduğu, önceden olan şeyi ise "bildiği" söylenir. Yaratmayı zikretmeksizin Allah'ı hakiki bir şekilde nitelersek; değişim, zeval ve intikalden berî olması sebebiyle O'nu ezelde nitelediğimiz bir sıfatla nitelemiş oluruz. Güç ve kudret Allah'a aittir.[1]

Bir görüşe göre âyetin bu kısmının mânası şöyledir: Benim peygamberim, müminler ve Araplar bilsin diye. Burada tâbi olma fiili, tâbi olunana izâfe edilmiştir. "Hz. Peygamber aleyhisselâm, Mâiz'i recmetti.", "Ebû Bekir, mürtetleri öldürdü.", "Ömer, Sevâd arazisini fethetti." cümleleri de böyledir. Rivayete göre Araplardan biri "Ben kendi karnım dışında acıkır, kendi sırtım dışında çıplak kalırım." demiş ve ailesinin açlık ve çıplaklığını kastetmiştir.

Abdullah b. Abbas'tan rivayet edildiğine göre buradaki "Bilelim diye" ifadesinin anlamı "görelim diye" şeklindedir.

Ferrâ şöyle demiştir: İlimdeki hakikat muhataplara râcidir. Bir araya gelen akıllı ve cahil iki kişiyi düşünelim. Cahil "Odun ateşi yakar." der. Akıllı ise "Hayır, ateş odunu yakar, hangisi diğerini yakar bilelim diye odun ile ateşi bir araya getiririz." diye karşılık verir. Buna göre [akıllı kimse] "bilelim diye" ifadesi ile "Sen bilesin diye bre cahil!" demek siter. Aynı durum âyetteki ifadede söz konusudur, burada da "bilelim" ifadesi "Siz bilin" anlamına gelir.[2]

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 261-262.

2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2: 360.

لأنه يكون جهلا، قال: ولا نَصِفُ[1] الله تعالى بالعلم في الخلقِ على غيرِ الحال الَّتي الخلقُ عليها؛ لأنَّ وصفَنا إيَّاهُ بالعلم على غير الحالِ الَّتِي الخلق عليها يؤدِّي إلى وصفِهِ بالجهل؛ لأنَّه لا يجوز أن يقالَ: يعلم من الساكن في حال السكون حركةً أو من المتحرِّك في حال الحركة سكونًا أو يعلَم من الجالس قياما أو يعلَم من القائِمِ جلوسًا؛ لأنَّه وصفٌ بعلم ما ليس وهو محال، / [١٨٦و] قال: وكل علمٍ يذكَر على حدوث المعلوم يُذكَر بذكر الوقت للمحدَث؛ لئلاَّ يفهم بذكره قِدَم المعلوم في الأزل، فيقال فيما لم يكن بعدُ: إنّه يعلم، وفيما هو كائن: إنَّه عالم به، ويقال فيما مضى: قد علم، وإذا وصفنا الله بما هو حقيقةٌ بلا ذكرِ الخلق مع ذلك، نَصِفُه بالذي نَصِفُه به في الأزل لتعالِيهِ عن التغيُّرِ والزوال والانتقالِ من حال إلى حالٍ، ولا قوَّة إلا بالله.[2]

وقيل: معناه ليعلمَ رسولي[3] والمؤمنون، والعربُ تضيف فعلَ الاتِّباع إلى المتبوع وهو كقولهم: رجم رسول الله ﷺ ماعزًا، وقتل أبو بكر الصديق أهل الرِّدَّة، وفتح عمر السواد، وحُكِيَ عن بعض[4] العرب أنه قال: إنّي أجوع في غيرِ بطنِي وأعرى في غير ظهري يعني جوعَ عيالِهِ[5] وعُريهم.

وعن ابن عباس: لنعلم أي لنرى.

وقال الفرَّاء: «الحقيقة في العلم راجعةٌ إلى المخاطبين، وهذا كعاقلٍ وجاهلٍ يجتمعانِ، فيقول الجاهل: الحطب يُحرِق النار ويقول العاقل: بل النارُ تحرِق الحطب، وسنجمع بينهما لنعلمَ أيّهما يحرق صاحبَه»[6]، ومعناه: لتعلم أنت أيها الجاهل، فكذا هذا، معناه: لتعلَموا أنتم.

---

١ ط: لا يوصف.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي ٢٦٢/١-٢٦٣.
٣ ر: رسول
٤ م - بعض
٥ ح: عيالي
٦ معاني القرآن للفراء ٣٦٠/٢.

Bir görüşe göre burada ilim bağ kurma anlamındadır. "Tâbi olanlar tâbi olsun, yüz çevirenler yüz çevirsin." demektir. Şairin sözü de böyledir:

Ben öldükten sonra bana ağıt yakarsın bilirim
Oysa ben yaşarken ağzıma bir lokma koymuşluğun yoktu[1]

Bu "Bana ağıt yakma." demektir. "Allah benden yana böyle bir şey bilmez." deyip de "Bu benden değildir" demeyi murat etmek de böyledir. Çünkü benden sâdır olsaydı, Allah onu kesinlikle bilirdi.

Bir görüşe göre "Size bilmek için sınadığı kimseler gibi muamele etsin diye." anlamındadır. Buradaki *lâm* ilim kelimesinin başına gelse de anlam bakımından "ittiba" kelimesinin başında gibidir. Çünkü sınama, olayın gerçekleşip Allah'ın bilmesi içindir. Yani "Bazıları Resule tâbi olsun, bazıları ise yüz çevirsin, böylece Allah kimin ne olduğunu bilsin diye." anlamına gelir. "İçinizden cihad edenleri ve sabredenleri bilelim diye sizleri sınadık." [Muhammed 47/31] âyetinin anlamı da budur. Yani "Siz cihad edip sabredin de biz bilelim diye" anlamına gelir. Meselâ "Sakın senin hiçbir sözünü duymayayım." cümlesi görünüşte "duymanın yasaklanması" anlamında gibi görünüyorsa da aslında muhatabın konuşmamasını isteme anlamına gelir. Yani "Sakın konuşma ki sesini duymayayım." demektir.

"Peygambere tâbi olanlar." Yani kıble konusunda Peygambere uyanlar, demektir. "Sırt çevirenler" yani arkasını dönüp ayrılanlar, demektir. *Kalebe* kelimesi çevirmek demektir. *İnkalebe* de bunun dönüşlü fiilidir ve dönmek anlamına gelir. *Akib* kelimesi topuk anlamına gelir. Asmaî "Akib, ayağın arka tarafında yere basan kısmıdır." demiştir.

"Sırt çevirenler" ifadesi irtidat yani hak dinden dönmek anlamında mecazdır.

"Bu elbette ağır gelecektir." Bu kullanımın üç veçhi vardır:

1. Bu ifadede geçen *in* nefiy anlamındadır. "Kâfirler ancak gurur içindedir." [el-Mülk 67/20] âyetinde de bu anlamda kullanılmıştır. *Le kebîreten* ifadesindeki *lâm* ise *illâ* mânasındadır. "Rabbimizin vaadi muhakkak yerine gelecektir." [el-İsrâ 17/108] âyetinde bu anlamda kullanılmıştır.

1 Bk. *Dîvânu Abîd b. el-Ebras*, s. 48.

وقيل: العلم صلةٌ ومعناه ليكون اتِّباع المتَّبعين وانقلاب المنقلبين، كقول الشاعر: [1]

لَأعرفنَّك بعد الموتِ تندُبُنِي وفي حياتِي وما زوَّدتني زادي

المعنى: [2]لا تندبني بعد موتي[3] وهو كقولك: «ما علم الله هذا مني»، وما كان مني ولو كان لَعلِمَه الله.

وقيل: معناه إلا ليعاملكم معاملةَ من يمتحن ليعلَم، ثم هذه اللاَّم وإن دخلت في العلم فهي داخلة في الاتباع معنًى؛ لأن الابتلاء لكي يقع الفعل فيعلمه الله لا للعلم،[4] وتقديره: إلا ليتبع البعض الرسول وينقلب البعضُ فيعلم الله ذلك وهو كقوله: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ﴾ [محمد، ٣١/٤٧]، أي حتى تجاهِدوا وتصبِروا فنعلمَ ذلك، وهو كقوله: «لا أسمعنَّ كلامك» نهيٌ عن السماع ظاهرًا وحقيقته نهيٌ عن الكلام أي لا تتكلمن فأسمعنَّ كلامك.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ﴾ أي في أمر القبلة ﴿مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ﴾ أي ينصرِف، يقال: قلَبَه أي صرَفه وانقلب أي انصرَف، والعقب مؤخَّر القدم. وقال الأصمعي: العقب ما أصاب الأرض من مؤخر الرِّجل إلى موضع الشراك.

وقوله تعالى: ﴿مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ﴾ مجاز عن الارتداد وهو الرجوع عن الدين الحق.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً﴾ له ثلاثة أوجه:

أحدها: أنَّ «إن» للنفي كما في قوله: ﴿إِنِ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ﴾ [الملك، ٢٠/٦٧]، واللام في «لكبيرة» بمعنى «إلا» كما في قوله: ﴿إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾ [الإسراء، ١٠٨/١٧] أي ما كان وعد ربنا إلا مفعولًا.

---

١ البيت لعبيد بن الأبرص في ديوانه: ص ٤٨.
٢ ح: معناه
٣ ر: الموت
٤ ر: لكي يقع الفعل لا للعلم فيعلمه الله

2. *İn*, *lâm* ile birlikte vurgulama anlamındadır. *İn*, *kad* mânasına; *lâm* ise yemin mânasına gelir. Takdiri "Allah'a yemin olsun ki ağır gelmiştir." şeklindedir.

3. *İn* tahkik içindir. "Kendisiyle görüşmeyi istemesem de falancayla karşılaştım." ifadesindeki kullanım böyledir. Yani onunla karşılaşmayı istememekle birlikte, demektir. Bu takdirde âyetin mânası "Bu ancak hidâyet üzere olan kimselerin dışındakilere ağır gelmekle birlikte" şeklindedir.

Bir görüşe göre *kânet* ifadesi ile kıble kastedilmektedir. Çünkü âyette zikredilen kıbledir. Başka bir görüşe göre ise *kânet*, [kıbleyi] değiştirme veya yöneltme anlamına gelip açıkça ifade edilmemiş (gizli) bir müennes mastardan kinaye ile kullanılmıştır. Buradaki "büyük" ifadesi "ağır" anlamında kullanılmıştır. Bunun açıklaması "Şüphesiz namaz Allah'tan korkanlardan başkasına ağır gelir." [el-Bakara 2/45] âyetinde geçmişti.

"Allah'ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına" Yani Allah'ın, kendi emrine tâbi kılıp hükmüne boyun eğdirdiği ve şeriata ittiba yolunda nefse karşı gelmeye muvaffak ettiği kimselerin dışındakilere ağır gelecektir.

"Allah sizin imanınızı zayi edecek değildir." Süddî şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Mescid-i Harâm'a doğru namaz kılmaya başlayınca insanlar görüş ayrılığına düştüler ve gruplara ayrıldılar. Münafıklar "Neden önce bir kıbleye yönelip sonra onu terk ediyorlar ki?" dediler. Yahudiler de "Muhammed memleketini ve doğduğu yeri özledi." dediler. Müşrikler "Dini konusunda ne yapacağını şaşırdı." dediler. Müslümanlar ise "Kudüs'e doğru namaz kılıp vefat eden kardeşlerimizin hâli ne olacak, bir bilsek." diyorlardı. Bunun üzerine bu âyetler indirildi.

Rivayete göre Huyey b. Ahtab ve çevresindekiler Müslümanlara "Bize Kudüs'e doğru namaz kılışınızı izah eder misiniz? Bu hidâyet mi yoksa dalâlet midir? Eğer hidâyet idiyse ondan şimdi neden döndünüz? Eğer dalâlet idiyse bir müddet Allah'a onunla yaklaşmaya çalıştınız. O hâlde Beytülmakdis'e doğru namaz kılıp vefat edenler dalâlet üzere öldüler demektir." dediler. Müslümanlar şöyle cevap verdiler: "Hidâyet yolu Allah'ın emrettiği, dalâlet yolu ise Allah'ın yasakladığıdır." Bunun üzerine Yahudiler "Bizim kıblemiz üzere ölenleriniz hakkında nasıl şahitlik edersiniz?" diye sordular. Kıblenin değiştirilmesinden önce Neccâroğulları'ndan Es'ad b. Zürâre, Selemeoğulları'ndan Berâ b. Ma'rûr vefat etmişti. Onlar, kavimlerinin önde gelenlerinden idiler.

والثاني: أنَّ «إن» مع اللام، للتأكيد و«إنْ» بمعنى قد، واللام[1] بمنزلة القسم، وتقديره: وقد كان كبيرة والله.

والثالث: أنَّ «إن» للتحقيق، تقول: «لقيتُ فلانًا وإن كرهت لقاءه» أي مع / [١٨٦ظ] كراهتي للقائه، وتقدير الآية: مع أنها كبيرة إلا على المهتدين.[2]

٥ وقوله: ﴿كَانَتْ﴾ كناية عن القبلة وهي المذكورة في الآية. وقيل: كناية عن مصدر مؤنَّث مدلول عليه غير مصرَّحٍ بهِ وهو التحويلة أو التولية. والكبيرة الثقيلة وقد مرَّ شرحُها في قوله: ﴿وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾ [البقرة، ٢/٤٥]

وقوله تعالى: ﴿إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ﴾ أي على الذين وفَّقهم الله لاتباع أمره والانقياد لحكمه ومخالفة طبعهِ لموافقة شرعه.

١٠ وقوله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ﴾ قال السُّدِّيُّ: لما توجَّه النبي ﷺ إلى المسجد الحرام اختلف الناس فيها وكانوا أصنافًا، قال المنافقون: ما بالُهم كانوا على قبلةٍ، ما بالهم تركوها؟ فقالت اليهود: اشتاق محمد إلى بلده ومولده، وقال المشركون: تحيَّر في دينه، وقال المسلمون: ليتنا نعلم حال إخواننا الذين ماتوا وهم يصلُّون نحوَ بيت المقدسِ، فنزلت الآيات.

١٥ وروي أن حييَّ بن أخطب وأصحابه لعنهم الله قالوا للمسلمين: أخبِرونا عن صلاتكم نحو بيت المقدس أكانت هدًى أم ضلالةً؟ فإن كانت هدًى قد تحولتُم عنها، وإن كانت ضلالة لقد دِنْتم الله وتقربتم إليه بها، وإنَّ من مات منكم عليها لقد مات على الضلالة. وقال المسلمون: إنما الهُدى ما أمر الله به والضلالة ما نهى عنه، قالوا: فما شهادتكم على من مات منكم على قبلتنا؟ وكان مات قبل أن تحوّل ٢٠ القبلة أسعد بن زرارة من بني نجَّار والبراء بن معرور من بني سَلَمَة وكانا من النُّقباءِ،

١ ر: + ومع
٢ م: المهديين

Başka kimseler de vefat etmişlerdi. Bunların aşiretleri Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip "Kardeşlerimiz ilk kıbleye doğru namaz kılarken vefat ettiler. Şimdi Allah seni İbrâhim'in kıblesine yönlendirdi. Bizim kardeşlerimizin hâli ne olacak?" diye sordular. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak "Allah elbette sizin imanınızı boşa çıkarmaz." âyetini indirdi. Yani Allah, Beytülmakdis'e doğru kılmış olduğunuz namazı zayi etmez. Burada namaz iman olarak isimlendirilmiştir. Çünkü namaz iman ehline farzdır ve sadece iman ehli insanların namazı makbuldür.

Bir görüşe göre Yahudiler namazlarına iman adını verirlerdi. Bunun için kendilerine bildikleri kelime ile hitap edildi. "İbrâhim onların ilâhlarına doğru gizlice gitti." [es-Saffât 37/91] âyetinde de böyle bir kullanım vardır. Putlar aslında ilâh değillerdir. Ancak onlar, bu putları ilâh saydıklarından onlara böyle hitap edilmiştir. "Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir." [el-Mü'minûn 23/14] buyurulmuştur. Aslında Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Ancak onlar bir şey üreten herkesi "yaratıcı" kelimesi ile tanımladıkları için onlara âşina oldukları şekilde hitap edilmiştir.

İmâm Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bazı müfessirler şöyle demişlerdir: Bir grup Müslüman Beytülmakdis'e doğru namaz kılıp bu hâl üzere vefat etmişlerdi. Kıble Kâbe'ye çevrilince Müslümanlar onlara acıdıklarından "Bu adamların kıldıkları namaz boşa gitti." dediler ki bu zayıf, hatta imkânsız denebilecek bir ihtimaldir. Çünkü İslâm'a inanan, Allah'ın ve Resûlü'nün emrinin ne olduğunu bilen ashabın akıllarına böyle bir şey gelmesi ve onların bunu sormaları ihtimal dışıdır. Onlar Allah'ı, Allah düşmanının kendilerine tesir edemeyeceği kadar iyi bilirlerdi. Çünkü Allah'ın emirlerine uymuş ve onları tasdik ederek vefat etmişlerdi. Eğer burada herhangi bir soru sorulmuşsa, bu soru neshin câiz olmadığını düşünen Yahudilerden veya Allah'ın Resûlü'ne eziyet eden ve ona karşı azılı düşman olan kâfirlerden gelmiş olabilir. Bu kâfirler sonradan İslâm'a girmeyi murat etmiş, ancak kendilerinin İslâm'a girmelerinin kabul edilmeyeceğini düşünmüşlerdir. Bunun üzerine Allah "Allah sizin imanınızı zayi etmez." âyetini indirmiştir. Yani "Sizden bu tavır, küfür hâlinde zuhûr ettiği için bu sonradan iman etmenize engel olmaz." demek istemiştir. Âyetin sonu yani "Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir." kısmı da buna delâlet eder. Allah tevbe edenleri bağışlar.

ومات رجال، فانطلق عشائرهم فقالوا للنبي: تُوُفِّيَ إخواننا وهم يصلون إلى القبلة الأولى وقد صرفك الله إلى قبلة إبراهيمَ فكيف بإخواننا؟ فأنزل الله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ﴾ أي صلاتكم إلى بيت المقدس. سُمِّيَ الصلاة إيمانًا لأنَّ وجوبها على أهل الإيمان وقبولها من أهل الإيمان.

قيل: كان اليهودُ يجعلون[1] الصلاة إيمانا فخاطبَهم بما سَمّوها كما قال: ﴿فَرَاغَ اِلَى اٰلِهَتِهِمْ﴾ [الصافات، ٩١/٣٧]، والأصنام ليست بآلهةٍ لكن كانت كذلك على زُعْمِهِمْ فسمَّاها بما سمّوها أي: على زُعْمِهم وكما قال: ﴿فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون، ١٤/٢٣]، ولا خالقَ إلا الله، لكن كانوا يعرِّفون كلَّ صانعٍ خالقا فخُوطِبُوا على ما تعارَفوا.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

قال بعض المفسِّرين: إن قوما صلُّوا إلى بيت المقدس وماتوا على ذلك فلما حُوِّلَت[2] القبلةُ قالوا: ضاعت صَلاتُهم، إشفاقًا عليهم، لكن هذا بعيدٌ لا يحتمَل؛ لأنَّ الذي اعتقد الإسلام من الصحابة وعرف موقعَ أمرِ اللهِ وأمرِ رسوله[3] لا يجوز أن يخطُرَ ببالهم هذا حتَّى يسألوا عن ذلك، بل كانوا أعلمَ بالله من أن يجد عدو الله فيهم، ذلك لأنهم أطاعوا الله فيما أمرهم / [١٨٧و] وماتوا على التصديق. لكن إن كان ثَمَّ سؤالٌ فهو من اليهودِ الذين لا يرَوْنَ النسخَ، أو قوم من الكفرة آذَوْا رسولَ الله وأفرطوا في خلافِهِ ومعاداتِهِ ثم أرادوا الإسلام فظنُّوا أن ما سَبَقَ منهم يمنع قبول الإسلام فأنزل الله: ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ﴾ لمَّا كان منكم في حالة الكفر يدلُّ عليه آخرُ الآية: ﴿اِنَّ اللهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾ يتجاوز عمَّن تاب،

١ ح: يسمون
٢ ر: تحولت
٣ ر: رسول الله

> Dolayısıyla bu soru, dinde ihtilâf olmaması dolayısıyla dindeki hükümlerin neshedilmesinin dinde çelişki doğuracağını düşünen kimselerden gelmiş olabilir. Onlara imanın, namazın belirli bir yöne doğru kılınması ile değil, Allah'ın emirlerine uymakla gerçekleştiği beyân edilmiştir. Sahâbenin imanı da Allah'ın emrine uymakla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla herhangi bir ayrışma ve çelişki söz konusu değildir. Böylece âyetin mânası "Allah sizin imanınızı Beytülmakdis'e doğru namaz kılmanız sebebiyle zayi etmez. Çünkü bu da onun emri ile yapılmıştır." şeklindedir.[1]

"Şüphesiz ki Allah insanlara karşı çok şefkatli ve merhametlidir." *er-Raûf* kelimesi feûl kalıbındadır. *er-Rauf* ise feül kalıbındadır. Çok şefkatli olan mânasına gelir. *Re'fet* ve *re'âfet* kelimeleri mastardır. Rahîm kelimesini besmele bahsinde açıklamıştık. Rahîm kelimesi daha umumidir. *Raûf* ise daha mübalağalıdır. İki kelimeyi bir arada zikretmesi iki mânayı birden ifade etmek istemesi sebebiyledir. Daha mübalağalı olanla başlamış, daha umumi olanla bitirmiştir. Buradaki anlam şöyledir: Şefkat ve merhameti ile onları oradan buraya taşımıştır. Bu kendileri için daha iyidir. Onların amellerini boşa çıkarmamış ve hükmü neshettikten sonra (kazâ için namazlarını) tekrar etmelerini istememiştir. Allah Teâlâ peygamberini de "O müminlere karşı şefkatli ve merhametlidir" [et-Tevbe 9/128] âyetiyle nitelemiştir. Kendisi hakkında da bu âyette "Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir." buyurmuştur. Buradaki merhameti hem kâfirleri hem müminleri kapsar. Bu böyledir çünkü Allah, kâfire rızık ve mühlet verir. Huzuruna gelirse onu kabul eder. Hz. Muhammed aleyhisselâmın müminlere karşı merhameti yine Cenâb-ı Hak'tan gelmektedir ki Yüce Allah "Allah'tan gelen bir rahmet ile onlara karşı yumuşak davrandın." [Âl-i İmrân 3/159] buyurmuştur. Yine Peygamber'ine hitapla "De ki: Sizin acele istediğiniz azap şayet benim elimde olsaydı benimle sizin aranızda iş elbette bitirilmiş olurdu." [el-En'âm 6/58] buyurmuş ve kâfirlerin, azabın hemen inmesini istediklerini haber vermiştir. Eğer bu kudret, Hz. Peygamber aleyhisselâma verilseydi onları helâk ederdi. Çünkü o âlemlerin rabbi olan Allah'tan daha şefkatli ve merhametli değildir. Allah merhametlilerin en merhametlisi, cömertlerin en cömerdidir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 263.

أو قوم علموا أن لا[1] اختلافَ في الدين وظنُّوا أن نسخَ الأحكامِ يوجِب اختلافًا في الدين، فبيَّن أن الإيمان لا يقَع على اعتقاد الصلاة إلى جهة دون جهةٍ بل يقَع على الائتمار، فالإيمان من الصحابة الذين ماتوا كان على اعتقاد الائتمار ومن هؤلاء كذلك فلا تفرُّق ولا اختلاف، ويحتمل أن يكون معناه: وما كان الله لَيُضِيعَ إيمانَكم بالصلاة إلى بيت المقدس فإنه كان بالأمر.[2]

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾، الرؤوف على وزن الفعول، والرؤف على وزن الفَعُل هو المبالغ في الرحمة، والرأفة المصدر، الرآفة بالمد كذلك، والرَّحِيمُ قد فسَّرناه في التسمية، فالرحيم أعمُّ والرؤوفُ أبلغُ، وكذلك جَمَعَ بينَهما لإثبات المعنَيَيْنِ جميعا وبدأ بالأبلغ وختم بالأعمِّ، ومعناه هنا أنه برأفته ورحمتِهِ نقلهم عن ذلك إلى هذا، وهو[3] أصلح لهم ولم يضَعْ عملهم ولم يوجب إعادته عليهم بعد النسخ ثم وَصَفَ رسولَه بقوله: ﴿بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾ [التوبة، ١٢٨/٩]، وقال في صفة نفسه: ﴿إِنَّ اللهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾، وهو يَعُمُّ الكفارَ والمؤمنينَ، وذلك في حقِّ الكافر فإنَّه يرزقه ويُمْهِلُه وإذا أتاه يقبله، ورأفة محمد ﷺ ورحمته على المؤمنين خصوصًا كانت من الله تعالى قال: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ﴾ [آل عمران، ١٥٩/٣] الآية، ويقول لنبيه: ﴿قُلْ لَوْ اَنَّ عِنْدِى مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِىَ الْاَمْرُ بَيْنِى وَبَيْنَكُمْ﴾ [الأنعام، ٥٨/٦] أخبر أن الكفارَ يستعجِلون العذابَ ولو كان ذلك إلى النبي ﷺ لأهلكهم فلاَ أرأفَ ولا أرحمَ من رب العالمين، هو أرحمُ الراحمينَ وأكرمُ الأكرمين.

---

١ ر – أن لا

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٦٣/١.

٣ ح: هو

"Allah sizin imanınızı zayi etmez." ifadesi Müslümanlara Beytülmakdis'e doğru kıldıkları namazların durumunu soranlara verilmiş bir cevaptır. İfadenin, Beytülmakdis'e doğru namaz kılıp vefat edenlerin durumu hakkında bir cevap olduğunu söyleyenler açısından âyetin anlamı "Allah imanını zayi etmez." şeklindedir. "Hani, bir kimseyi öldürmüştünüz de suçu birbirinizin üstüne atmıştınız." [el-Bakara 2/72] âyetinde de durum böyledir. Eğer bu umumi bir cevap olarak kabul edilirse şöyle yorumlanabilir: Bu hem hazır bulunanı hem de gâibi kapsayan bir cevaptır. Arapların "Sen ve -orada olmayan- falanca bunu yaptınız." şeklindeki kullanımlarında olduğu gibi çoğunlukla muhataba/hazır bulununa hitap esastır.

144. Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. Elbette seni, hoşnut olacağın bir kıbleye çevireceğiz. Bundan böyle yüzünü Mescid-i Harâm yönüne çevir. Siz de nerede olursanız olun, hep o yöne dönün. Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir. [el-Bakara 2/144]

"Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz." Bunun kıssasını daha önce anlatmıştık. *Kad* vurgulama edatıdır. *Lekad* ise ondan daha güçlü bir vurgu ifade eder. *Tekallüb* çevirmek demektir. Âyetin anlamı, "Kıblenin Kâbe'ye çevrilmesini beklediğin için sürekli gökyüzüne baktığını görmekteyiz." şeklindedir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bunu Yahudilerden farklı olmak için istiyordu. Çünkü onlar "Muhammed dinimize uymuyor ama bizim kıblemize yöneliyor." diyorlardı. Ayrıca Kâbe Hz. İbrâhim'in kıblesiydi ve Hz. Peygamber aleyhisselâm bunun, Arapların İslâm'a girmesine vesile olacağını düşünüyordu.

"Elbette seni, hoşnut olacağın bir kıbleye çevireceğiz." *Le-nüvelliyenneke* fiilinin başındaki *lâm* harfi ile sonundaki şeddeli *nûn* harfi yemin için getirilmiştir. Yeminin gayesi de anlamı vurgulamaktır. Yani seni mutlaka yönlendireceğiz. *Kıbleten* kelimesi ikinci mef'uldür. *Terdâhâ* yani önceden anlattığımız üç sebepten dolayı seveceğin ve hoşlanacağın bir kıbleye seni çevireceğiz. Bir görüşe göre önceki peygamberlerin kıblesi olduğu için hoşnut kalacağın denmiştir. Bu söz Hz. Peygamber'in başka bir kıbleye rızâ göstermeyeceği anlamına gelmez. Zira dilde böyle bir kullanım mümkündür. Meselâ bir kimse, birisine "Sana hoşnut kalacağın bir şey vereceğim." der. Ancak o kişiye beklentisi dışında bir şey verdiğinde o kişi yine hoşnut kalıp bunu pekâlâ reddetmeyebilir.

ثم قوله: ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ﴾ في جواب الَّذين سألوا عن حال صلاتهم إلى بيت المقدس ظاهر، وعلى قول من قال هو جوابٌ عن صلاة الَّذين صلُّوا إلى بيت المقدس وماتوا يكون معناه: وما كان الله ليُضِيعُ إيمان سلفكم كما قلنا في قوله: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَا﴾ [البقرة، ٢/٧٢]، وإن كان هذا جوابَ الكلِّ فوجهُهُ أنَّه خطاب الحاضرِينَ والغائبينَ والغالبُ فيه من استعمالِ العرب هو الإجراءُ على المخاطبةِ ويقولون: كنتَ أنتَ وفلانٌ الغائب[1] فعلتما ذلك.

١٤٤- قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَآءِ ۚ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰىهَا ۪ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ۗ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ۗ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

وقوله تعالى: ﴿قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَآءِ﴾ قد قدَّمْنا قصَّتَه، «قد» كلمة تأكيد و«لقد» أبلغُ منه، والتقلُّب التصرُّف، ومعناه نرى إدامةَ نظرِكَ إلى السماء انتظارًا لتحويلِ القبلةِ إلى الكعبة وكان يتمنَّى ذلك لمخالفة اليهودِ؛ لأنَّهم كانوا يقولون إنه يخالفنا في / [١٨٧ظ] ملَّتِنا ويتوجَّهُ إلى قبلتنا؛ ولأنَّ الكعبةَ كانت قبلةَ إبراهيم عليه السلام ولأنَّه كان يرجو أن يكون ذلك سببًا لإسلام العرب.

وقوله تعالى: ﴿فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰىهَا﴾، اللام في أوَّلِهِ والنون المشدَّدَةُ في آخرِه للقسم وهو للتأكيد أي: لنوجهَنَّك، وقوله: ﴿قِبْلَةً﴾ مفعول ثانٍ، وقوله: ﴿تَرْضٰىهَا﴾ أي تحبُّها للمعاني الثلاثة التي قدَّمْناها، وقيل أي: ترضاها[2] لأنها كانت قبلةَ الأنبياءِ من قبلُ، وليس معناه أنه كان لا يرضى غيرَها، وهذا جائزٌ في الكلام، يقول الرجل لآخرَ: أُعطِيكَ شيئًا ترضاه وإن لم تظهرْ منه الكراهةُ في غيرِ ذلك والردّ.

---

١ م: الغالب

٢ ر – وقيل: أي ترضاها

Bir diğer görüşe göre âyet şu anlama gelir: "Bu kıbleyi istememezlik etme ve bu konuda Allah'ın emrine teslim ol. Önce Müslüman olup kıble değiştirilince dinden dönen Arapların yaptığını yapma. Sen ona da seni yönlendireceğimiz her yöne de razı olursun. Çünkü sen Allah'ın bunu senin ve ümmetinin hayrı için yaptığını bilmektesin."

Âyet-i kerîme Hz. Peygamber aleyhisselâmın Allah Teâlâ katında ne kadar büyük bir değere sahip olduğunu ve Allah Teâlâ'nın Kâbe'yi onun arzusuna ve rızâsına uyarak kıble yaptığını göstermektedir. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre o, "Onlardan dilediğinin beraberliğini erteler, dilediğini de yanına alırsın" [el-Ahzâb 33/51] âyeti indirildiği zaman Hz. Peygamber aleyhisselâma "Ey Muhammed! Görüyorum ki Rabbin senin isteğini hemen yerine getiriyor." demiştir.[1]

Daha önce İmam Mâtürîdî'den şunları nakletmiştik:

> "Hz. Peygamber aleyhisselâm, kıblenin değiştirileceğine yönelik kendisine verilen söz sebebiyle gökyüzüne bakıp duruyordu." Hasan-ı Basrî'nin [bu âyet ile ilgili] tefsiri şöyledir: Hz. Peygamber aleyhisselâm namazı çok sever, ondan ayrılmazdı. Namaz kılarken Beytülmakdis'e yönelmesi yasaklanmış ancak ne tarafa döneceği daha emredilmemişti. Başka bir tarafa yönelmesinin emredileceğini bekleyerek yüzünü semaya çevirip bakınıyordu.[2]

"Yüzünü Mescid-i Harâm yönüne çevir." Yani namaz kılmak istediğin zaman yüzünü Kâbe'ye dön. "Yüzünü çevir" ifadesinin gerçek/lafzî anlamı şudur: Yüzünü o tarafta tut. Bir şeyin *şatr*ı onun tarafıdır. Burada geçen Mescid-i Harâm bir görüşe göre zâhiren anlaşılmalıdır ki Mescid-i Harâm, Kâbe'nin içerisinde bulunduğu büyük mescittir. Kâbe'nin bizzat kendisi küçük olduğu için tam olarak Kâbe'ye yönelmek zordur, denilmiştir.

Bir diğer görüşe göre o, bütün Harem bölgesidir. Doğru olan görüş ise oranın Kâbe olmasıdır. Çünkü kıble Kâbe'dir. Bütün hadislerde de bu şekilde gelmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm kıblenın Kâbe'ye çevrilmesini çok istemiş, nihayet kıble çevrilince: "Dikkat ediniz! Kıble Kâbe'ye çevrildi." buyurmuştur.[3] *Le-nüvelliyenneke* "Seni çevireceğiz, döndüreceğiz." anlamına gelir.

1 Müslim, "Radâ'", 50.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 265.

3 Ebû Dâvûd, "Salât", 199-200.

وقيل: أي لا تسخَطها وتسلَم لأمر الله فيها، لا تفعَل كما فعلت العرب الذين أسلَموا ثم ارتدُّوا حين حُوِّلَتِ القبلةُ فأنت ترضاها وترضى كلَّ جهةٍ نوجِّهُك إليها؛ لأنَّك تعلم أن الله تعالى لم يفعلْ ذلك إلا لعلْمِهِ بأنَّ صلاحَك وصلاحَ أمَّتِكَ فيه.

ودلَّت الآيةُ على عِظَمِ قدرِ نبيّنَا ﷺ عند الله حيثُ جعل الكعبةَ قبلةً له[1] على موافقةِ محبَّتِهِ ورضاه، وهذا كما روي عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت للنبي ﷺ حين نزل قوله: ﴿تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُـْٔوِيٓ اِلَيْكَ مَنْ تَشَاۤءُ﴾ [الأحزاب، ٥١/٣٣] «يا محمد، أما إن ربَّك ليتسارَعُ[2] لك في رضاك»[3].

وقد مرَّ عن الإمام أبي منصور رحمه الله أنه قال:

> كان النبي ﷺ يقلِّب الوجهَ في السماء لِمَا سَبَقَ له من الوعدِ بتحويل القبلة، قال: ويقال وهو تفسير الحسن البصري: إنه كان حُبِّبَ إليه الصلاةُ حتى كان لا يصبرُ عنها. وقد نُهِيَ عن الصلاة إلى بيت المقدس ولم يؤمر بعدُ بالتوجُّهِ إلى غيرها وكان يقلِّبُ وجهَه إلى السماء رجاءَ أن يؤمَرَ بالتوجُّه إلى غيرها.[4]

وقوله تعالى: ﴿فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ أي وجِّه وجهَك نحوَ الكعبة إذا أردتَ الصلاةَ، وحقيقةُ قولِهِ: ﴿فَوَلِّ وَجْهَكَ﴾ أي اجعَلْ وجهَك ممَّا يليهِ، وشطرُ الشيءِ نحوه، والمسجد الحرام قيل: هو على ظاهِرِه، والمسجد الحرام هو المسجد الكبير الَّذي فيه الكعبة، وقالوا: إن عين الكعبة يصعُب استقبالُها لصِغَرِها.

وقيل: هو الحرمُ كلُّه، والصحيحُ أنه الكعبة، فهي القبلة ففي جميع الأحاديث كذلك، ثم صرف إلى الكعبة وكان يحب أن يوجَّه إلى الكعبة ثم حوِّل إلى الكعبة حتى[5] قال: ألا إن القبلة حُوِّلَتْ إلى الكعبة،[6] ﴿فَلَنُوَلِّيَنَّكَ﴾ أي نحوِّلنَّك إلى الكعبة.

---

١ ح: -له.
٢ ح: يسارع
٣ صحيح مسلم ، كتاب الرضاع ، ٥٠.
٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٦٥/١.
٥ ر: فقال عند ذلك
٦ سنن أبي داود ، كتاب الصلاة ، ١٩٩-٢٠٠.

"Siz de nerede olursanız olun, hep o yöne dönün." âyeti önce Hz. Peygamber aleyhisselâma hususi olarak yapılan emirden sonra bütün müminlere yapılmış bir emirdir. Âyette hazif söz konusudur ki anlamca takdiri şöyledir: Yeryüzünün neresinde olursanız olun, namaza duracağınız zaman o tarafa yönelin.

"Şüphesiz kendilerine kitap verilenler" ifadesiyle Yahudiler ve Hıristiyanlar kastedilmektedir.

"Bunun Rablerinden bir gerçek olduğunu elbette bilirler." Yani Kâbe'nin peygamberlerin kıblesi olduğunu ve önceden o tarafa yönelerek ibadet ettiklerini bilirler. Bir görüşe göre bu âyetin tefsiri şöyledir: Senin peygamber olduğunu ve senden ancak doğru bilgi geldiğini bildikleri için bunun da doğru olduğunu gayet iyi bilmektedirler.

Şöyle denilmiştir: Yahudiler ve Hıristiyanların kitaplarında Hz. Peygamber aleyhisselâmın vasıf ve özellikleri, gönderilişi, hicreti, kıblenin Kâbe'ye döndürüleceğine dair bilgi vardı. Onlar, Allah'ın kıbleyi Kâbe'ye çevireceğini ve bu emrin hak olduğunu da biliyorlardı.

"Onu bilirler" ifadesi öncesinde geçen döndürme ifadesiyle ilgilidir. Yani seni o tarafa bizim çevireceğimizi ve seni Kâbe'ye döndürmekle yaptığımızın hak olduğunun farkındadırlar.

"Allah onların yaptıklarından habersiz değildir." A'meş, buradaki fiili muhatap *tâ*'sıyla [*ta'lemûn* şeklinde] okumuştur. İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Sehl ve Ya'kūb'un kıraatleri de bu şekildedir. Bu kıraate göre âyet müminler için emri kabul edip uygulamalarına karşılık bir vaad olur. Diğer kıraat imamları ise söz konusu fiili üçüncü şahıs kipi olan *yâ* harfiyle [*ya'lemûn* şeklinde] okumuşlardır. Bu durumda âyet inatçılıkları ve emirden yüz çevirmeleri sebebiyle kâfirlere yöneltilmiş bir tehdit anlamı taşır.

145. Yemin olsun ki sen ehl-i kitaba her türlü âyeti (mucizeyi) getirsen yine de onlar senin kıblene dönmezler. Sen de onların kıblesine dönecek değilsin. Onlar da birbirlerinin kıblesine dönmezler. Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uyacak olursan, işte o zaman sen hakkı çiğneyenlerden olursun. [el-Bakara 2/145]

"Yemin olsun ki sen ehl-i kitaba her türlü âyeti (mucizeyi) getirsen yine de onlar senin kıblene dönmezler." Buradaki *le-in* ifadesi şart anlamındaki *in* ile bitişmiş yemin *lâm*'ıdır. Bu sebeple *mâ* ile cevap verilmiştir. Yeminin cevabında gelen edatlar beş tanedir:

وقوله تعالى: ﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۥ﴾، هذا أمرٌ لجميعِ المؤمنين بذلك بعدما أُمِرَ به محمدٌ ﷺ على الخصوص، وفيه إضمارٌ أي وفي أيِّ موضعٍ كنتم من الأرض وأردتم الصلاة فولُّوا وجوهَكم نحوه.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ أي اليهودُ والنصارَى.

وقوله تعالى: ﴿لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ أي هي قبلة الأنبياءِ وأنهم إليها كانوا يصلُّونَ، وقيل: أي ليعلمون أنه الحقُّ لعلمِهم[1] أنَّك نبيٌّ وأنك / [١٨٨و] لا تأتي إلا بالحق.

وقيل: أي في كُتُبهم صفة النبي ﷺ ومبعثُه وهجرتُه وتحويلُه إلى الكعبةِ، وكانوا يعلمون أن الله سيحوِّله إليها وأنَّه الحقُّ من ربِّهم.

وقوله: ﴿لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ﴾ ترجع الكناية إلى التحويل الَّذِي دلَّ عليه قوله: ﴿فَلَنُوَلِّيَنَّكَ﴾ أو تقديره: ﴿لَيَعْلَمُونَ﴾ إنما نولِّيكَه وما نفعله من تحويلِكَ إلى الكعبة هو الحقُّ.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ﴾ قرأ الأعمشُ بتاء المخاطبةِ وهي قراءةُ ابْنِ عامرٍ وحمزة والكسائي وسهل ويعقوب، وهو وعدٌ للمؤمنين بالثواب على القبول والأداء، وقرأ الباقون بياء المغايبة[2]، وهو وعيدٌ للكافرين بالعقاب على العنود والإباء.

١٤٥- وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ ۚ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ ۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ ۚ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ ۘ

وقوله تعالى: ﴿وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ﴾ قوله «لئن» لامُ قسمٍ دخلت على «إن» الَّتِي هي للشرط ولذلك أُجِيبَ بـ«ما»، وجوابات القسمِ خمسةٌ:

---

١ ر: بعلمهم

٢ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٢١٠.

1. *Mâ* edatıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Battığı zaman yıldıza andolsun ki, arkadaşınız (Muhammed) sapmadı ve bâtıla inanmadı; o, arzusuna göre de konuşmaz." [en-Necm 53/1-2].

2. *İnne* edatıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "(Resûlüm!) Hayatın hakkı için onlar, sarhoşlukları içinde bocalıyorlardı." [el-Hicr 15/72].

3. Fethalı *lâm* harfidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rabbine andolsun ki, muhakkak surette onları mahşerde toplayacağız." [Meryem 19/68].

4. Muhaffef *in* edatıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'a Andolsun ki biz gerçekten apaçık bir sapıklık içindeymişiz." [eş-Şuarâ 26/97].

5. *Lâ* edatıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Elif lâm mîm. O kitap (Kur'ân), onda asla şüphe yoktur. O, müttakiler için bir yol göstericidir." [el-Bakara, 2/1-2]

"Yemin olsun ki sen ehl-i kitaba her türlü âyeti (mucizeyi) getirsen" Yani Yahudi ve Hıristiyanların önderlerine, peygamberliğini tasdik için istedikleri her mucizeyi getirsen de onlar senin kıblene uymazlar, yani o kıbleye yönelip ibadet etmez ve sana inanmazlar. Bunun iki veçhi vardır: Birisi şöyledir: Onlardan hiçbiri iman etmez. Bu Hasan-ı Basrî'nin görüşüdür. Diğer veçhe göre bazılarının iman etmesi mümkündür. Bir görüşe göre bu âyet Allah Teâlâ'nın inatçılıkları sebebiyle inanmayacaklarını bildiği belirli kimseler için ifade edilmiştir.

"Sen de onların kıblesine dönecek değilsin." Yani, Ey Muhammed! Sen de artık kıbleni değiştirmemden sonra namazlarında Beytülmakdis'e dönecek değilsin.

"Onlar da birbirlerinin kıblesine dönmezler." Yahudiler, Hıristiyanların kıblesine; Hıristiyanlar da Yahudilerin kıblesine yönelerek ibadet etmezler.

"Sen de onların kıblesine dönecek değilsin." ifadesinde üç mâna yönü bulunmaktadır:

1. Ehl-i kitabın Hz. Peygamber aleyhisselâmdan yeniden Beytülmakdis'e yönelip namaz kılmaya başlaması konusunda onlara uymalarını istedikleri zaman, bu isteklerinin asla gerçekleşmeyeceği onlara bildirilmiş ve ümitleri yıkılmış olmaktadır.

2. "Onlar senin kıblene tâbi olmazlar." cümlesi ile "Sen de onların kıblesine tâbi olmazsın." cümlesi arasında sözcük uyumu (mukabele) sağlanmıştır ki bu, belâgat sanatlarındandır. Âyette Cenâb-ı Hak, "Onlar hakkı inkârı terk etmiyorlar, sen de onu kabul ve itiraf etmeyi bırakmayacaksın." buyurmaktadır.

أحدها «ما»، قال الله تعالى: ﴿وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰىۙ * مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰىۚ﴾ [النجم، ٥٣/١-٢].

والثاني «إن» المشددة، قال: ﴿لَعَمْرُكَ اِنَّهُمْ لَفِى سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَۚ﴾ [الحجر، ١٥/٧٢].

والثالث اللام المفتوحة قال: ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ﴾ [مريم، ١٩/٦٨].

والرابع «إن» الخفيفة قال: ﴿تَاللّٰهِ اِنْ كُنَّا لَفِى ضَلَالٍ مُبِينٍۙ﴾ [الشعراء، ٢٦/٩٧].

والخامس «لا» ، قال: ﴿الٓمّٓ * ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَۛ فِيهِۛ هُدًى لِلْمُتَّقِينَۙ﴾ [البقرة، ٢/١-٢].

وقوله تعالى: ﴿وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ﴾ أي: ولو جئت رؤساءَ اليهودِ والنصارَى بكل معجزةٍ طلبوها منك على تصديقِك في دعوى رسالتِكَ ما تَبِعُوا قبلتَك أي ما صلُّوا إليها ولم يؤمنوا بك، وله وجهان: أحدهما أن جميعَهم لا يؤمنون وهو قول الحسنِ، أو يجوز أن يؤمن بعضهم. وقيل: هو لقومٍ بأعيانهم عَلِمَ الله منهم ذلك على وجه العناد.

وقوله تعالى: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ﴾ أي ولستَ أنتَ يا محمد بمستقبل بيت المقدس في صلاتك بعد ما صرفتُكَ عنه.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍۚ﴾ أي لا يصلّي اليهود إلى قبلةِ النصارى ولا النصارى إلى قبلة اليهود.

ثمَّ قوله: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ﴾ هذا الكلام له ثلاثةُ أوجهٍ:

أحدها: أنه حسمُ أطماعِ أهل الكتاب في متابعة الرسول ﷺ إذ كانوا طَمِعُوا في رجوعه إلى الصلاة إلى بيت المقدس.

والثاني: أنه قابل قوله: ﴿مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَۚ﴾ بقوله: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ﴾ وهي من أقسام البلاغة، يقول: ما هم بتاركي إنكارِ الحق وما أنت بتارك الاعتراف به.

3. "[Kendi aralarında da Ehl-i kitabın] yönelişleri ve dinleri birbirinden farklı olduğundan onların kıblesine dönecek olsan dahi onlarla anlaşmaya varabilmen mümkün değildir." diyerek onlarla anlaşmanın imkânsız olduğunu beyân etmektedir.

"Onların arzularına tâbi olursan" âyetindeki *ehvâ* kelimesi *hevâ* kelimesinin çoğuludur. *Hevâ* irade ve istek anlamına gelir. Burada muhaliflerin isteklerinin farklı [ve birden fazla] olması sebebiyle kelime tekil olarak kullanılmamıştır. Âyet "onları idare edebilmen ve iman etmelerini sağlaman için onların kıblesine tâbi olsaydın" anlamına gelir.

"Sana gelen ilimden sonra" ifadesi sana kıble beyân edildikten sonra demektir.

"Sen o vakit" ifadesinde zaman açıklanmaktadır. "Sen bu işi yaptığın anda" demektir.

"Şüphesiz zalimlerden olursun." Yani "kendisine zarar verenlerden biri olursun." Şöyle de denilmiştir: Yerinde iş yapmayanlardan olursun. Bir görüşe göre burada hitap Hz. Peygamber aleyhisselâma yapılsa da kastedilen başkasıdır. Önceden de belirtildiği üzere [peygamberlerdeki] günahsızlık özelliği Allah Teâlâ'nın onları bazı şeylerden nehyetmesine mani sayılmadığı için Hz. Peygamber aleyhisselâm mâsum olmakla birlikte hitabın ona yapılmış olması da mümkündür.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> "Sen onların kıblesine uymazsın" âyeti Hz. Peygamber aleyhisselâmın gelecekte de günahsız kalacağına dair bir vaaddir. Âyet şöyle anlaşılabilir: Senin, onları kıble konusunda takip etme ihtimalin yoktur. Bu yorum âyetin tehdit olarak anlaşılmasından daha isabetlidir. Aynı zamanda burada Hz. Peygamber aleyhisselâmın risâleti ispat edilmektedir. Çünkü Allah Teâlâ muayyen bazı kişilerin ona tâbi olmayacağını kendisine haber vermiş, gerçekten de böyle olmuş ve onlar Hz. Peygamber aleyhisselâma tâbi olmamışlardır. Böyle bir bilgiye ancak Allah Teâlâ'dan bir vahiy vasıtasıyla ulaşılabilir.[1]

146. Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler. [el-Bakara 2/146]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 266-267.

والثالث: أي ليس يمكنك استصلاحُهم باتِّباع قبلتهم لاختلاف وِجْهَتَيْهِمْ وتباين نِحلتَيْهِمْ فبيَّن أنه محالٌ غيرُ ممكنٍ بحال.

وقوله تعالى: ﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَآءَهُمْ﴾ جمع «هوى» وهو الإرادة والمحبة ولم يقل: «هواهُمْ» على الوُحدان لاختلاف إرادة[1] المخالفين، أي ولئن وافقتَهم في القبلة مداراةً لهم وحرصًا على إيمانهم.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَكَ مِنَ الْعِلْمِ﴾ أي بيان القبلة.

وقوله تعالى: ﴿اِنَّكَ اِذًا﴾ هو بيان الوقت أي حين تفعل / [١٨٨ظ] ذلك.

وقوله تعالى: ﴿لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾ أي الضارِّين بنفسك[2]، وقيل: أي واضعين العمل غيرَ موضعِهِ، وقيل: الخطابُ للنبي والمراد غيرُه ويجوز أن يكون له وإن كان معصومًا لما مرَّ أن العصمة لا ترفع النهي.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> وقوله: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ﴾ فيه الوعدُ له بالعصمة في المستقبَلِ، ويحتمل أن يكون معناه: وما لك أنْ تتابعهم في القبلة، وهذا التأويل كأنَّه أقربُ لما خرج آخر الآية على الوعيدِ، وفي الآية إثباتُ رسالتِهِ لأنَّه أخبره بالإياس عن اتِّباعهم له في قوم بأعيانهم وكان كما قال، ولا يوصَل إلى مثلِهِ إلا بوحيٍ من الله تعالى[3].

١٤٦- اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَآءَهُمْ ۜ وَاِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

---

١ ر: إرادات
٢ ر: نفسك
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٢٦٦-٢٦٧.

"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Burada kıble konusundan bahsedilmektedir. Mukātil ve Katâde'nin görüşü de bu şekildedir. Yani kıble konusundaki emrin gerçek olduğunu ve Allah katından geldiğini bilmektedirler.

Diğer bir görüşe göre âyetteki "tanırlar" ifadesinden maksat Hz. Peygamber aleyhisselâmdır. Yani onlar Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu, çocuklarını bildikleri gibi bilmektedirler. Bir görüşe göre bu ifade, ehl-i kitaptan iman etmiş olan Abdullah b. Selâm gibi bazı kişilere yönelik bir övgüdür.

Rivayete göre Hz. Ömer, Abdullah b. Selâm'a "Allah'ın buyruğuna göre siz Resûlullah'ı çocuklarınızı tanıdığınız gibi tanıyormuşsunuz." demiş, o da "Evet, hem de fazlasıyla. Çünkü ben Tevrat ve İncil'de zikredilenlerden onun hak peygamber olduğunu biliyordum. Ancak insanların benden sonra ne uydurduklarından haberim yok." diye cevap vermiştir. Hz. Ömer: "Allah seni muvaffak kılsın ey İbn Selâm! Allah hakikati bilip itiraf edenleri methetti, inat edip inkâr edenleri ise kınadı." demiştir.

"Böyle iken içlerinden birtakımı gerçeği gizlerler." Mücâhid şöyle demiştir: Yani Hz. Muhammed aleyhisselâmın vasıflarını saklarlar. Hâlbuki onlar Hz. Muhammed'in vasıflarını Tevrat ve İncil'de yazılı hâlde görüyorlardı. Rebî şöyle demiştir: "Kıble emrini gizlerler."

"Bile bile" yani Hz. Muhammed aleyhiselâmın Allah'ın elçisi ve Kâbe'nin kıble olduğunu bile bile. Bir görüşe göre bu ifade, "Kendilerinin gerçeği gizliyor olduklarını bile bile" anlamına, bir diğer görüşe göre ise "Gerçeği gizleyenin cezasının ne olduğunu bile bile" anlamına gelir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Hasetlerinden dolayı, taşıdıkları kin ve yanlış seçimleri, onları bile bile inkâr etmeye ve inatlaşmaya sürüklemiştir. Nefsinin karanlıklarına mağlup düşen kişi işte böyle hayâ örtüsünü yere atar, artık kınama ona fayda vermez, ne söylenirse söylensin yaptığından vazgeçmez.[1]

147. Bu Rabbinden gelen hak sözdür. Artık, sakın şüpheye düşenlerden olma! [el-Bakara 2/147]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 135.

وقوله تعالى: ﴿ٱلَّذِينَ ءَاتَيْنَاهُمُ ٱلْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُۥ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَآءَهُمْ﴾ قال ابن عباس: الكناية ترجع إلى أمر القبلة وهو قول مقاتل وقتادة، أي يعرفون أنَّه حقٌّ وأنَّه من عند الله.

وقيل: الكناية راجعة إلى النبي، أي يعرفونه بالرسالة والنبوة كما يعرفون أولادهم بالنسب والبنوة، وقيل: هو مدحُ من آمن من أهل الكتاب كعبد الله بن سلام وأصحابه.

وقد روي أن عمر قال لابن سلام: إنَّ الله وصفكم بأنكم تعرفون رسول الله كما تعرفون أبناءكم، فقال: نعم وزيادة؛ لأني أعرف أنه رسول الله حقًا بما ذكره في التوراة والإنجيل، ولا أدري ماذا أحدث الناس[1] بعدي، فقال عمر: وفَّقك الله يا ابن سلام، وإن الله مدح هؤلاء الذين عرفوا فاعترفوا وذمَّ الذين عندوا وجحدوا.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ ٱلْحَقَّ﴾ قال مجاهد: أي صفة محمدٍ ﷺ وهم يجدونه مكتوبًا عندهم في التوراة والإنجيل، وقال الربيع: أي يكتمون أمر القبلة.

وقوله تعالى: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ أنَّ محمدًا رسول الله وأنَّ الكعبة قبلة الله، وقيل: أي وهم يعلمون أنهم يكتمون الحق. وقيل: أي يعلمون ماذا يجب من العقوبةِ لمن كتم الحق.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: حملهم مستكناتُ الحسدِ وسوءُ الاختيارِ على مكابرةِ ما علموا بالاضطرار وكذلك المغلوبُ في ظلمات نفسِهِ يلقى جلبابَ الحياء فلا ينجَع فيه ملامٌ ويردعه عن انهماكه كلام.[2]

١٤٧- ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلْمُمْتَرِينَ

١ ر، م: النساء

٢ لطائف الإشارات للقشيري، ١/١٣٥.

"Bu Rabbinden gelen hak sözdür." Yani bu, Rabbinden gelen doğru sözdür. Bu yoruma göre "el-hakku min rabbike" ibaresi hazfedilmiş bir mübtedânın haberidir. Diğer görüşe göre "Hak" mübtedâ, "Rabbindendir" kelimesi ise haberdir. [Bu durumda "Hak, rabbinden gelendir." anlamına gelir.]

Bir diğer görüşe göre "Rabbinden gelen" ifadesi sözün başı, "Hak" kelimesi ise onun haberi olarak takdir edilir. Rivayete göre âyetin mânası şöyledir: Asıl kıble Kâbe'dir ve Allah, sizin iyiliğinize olan şeyleri bildiği için hak ile sizi oraya yönlendirmiştir.

"Artık, sakın şüpheye düşenlerden olma!" Yani şüpheye kapılanlardan olma! Burada geçen mirye kelimesi şek ve şüphe anlamına gelir. Şüpheye sarılanlar (*el-mümârâtü*) ise şüphelere dayanıp mücadele edenlerdir.

İbn Arafe şöyle demiştir: "Artık şüpheye düşüp mücadele mi ediyorsunuz?" [en-Necm 53/12] âyetinde *mirâ*/*mirye* kelimesi çekişmek anlamındadır. Yani "Şüphe edenlerin yaptığı gibi çekişiyor musunuz?" "Artık Rabbinin hangi nimetinden şüphe ediyorsun?" [en-Necm 53/55] âyetinde ise anlamındadır. Yani "Onu inkâr mı ediyorsunuz?" "Onlar hakkında mücadele etme!" [el-Kehf 18/22] âyetinde de çekişme anlamındadır. Bu âyette geçen *mirâ* kelimesinin asıl anlamı mücadele etmek, çekişmektir. *Mereytü'ş-şât* "Koyunun sütünü sağdım" anlamına gelir. *Mirâ* hasmın gizlediği düşünce ve niyetleri gün yüzüne çıkarmak için onunla çekişmek demektir. Dolayısıyla bu âyetin mânası şöyledir: Artık onun hak olduğu ve Allah katından geldiği konusunda şüphe edenlerden olma.

Bir veçhe göre ise şöyledir: Bu konuda şüpheye düşme ve seni davet etikleri düşüncelere uyma. Bunlar doğru değildir, Allah katından gelmemektedir. Diğer bir açıklama ise şöyledir: Bu taifenin hakkı saklayan inatçılardan ibaret olduğundan şüphe etme. Demişlerdir ki: Kesin bilgi (yakîn) güneşi doğduktan sonra tahminin karanlıklarına itimat etme.

Eğer "Onu bilirler." [el-Bakara 2/146] âyetindeki zamir "kıblenin durumunu" şeklinde anlaşılır ve "Onlar, gerçek kıblenin neresi olduğunu bilirler." şeklinde yorumlanırsa üç âyet aynı bağlama oturur. Kıble meselesine değil de Hz. Peygamber'e hamledilirse, o zaman "Onu bilirler." [el-Bakara 2/146] ifadesi üçüncü şahıs (gāib), bir önceki âyette geçen "Eğer tâbi olursan." [el-Bakara 2/145] ifadesi ise ikinci şahıs (muhatab) zamiriyle kullanılmış demektir. Ondan sonra gelen "Rabbinden gelen hak sözdür." ifadesi de ikinci şahıs zamirini içerir. Böylece gāib zamiri ikisinin arasına girmiş ve zamirler arasında geçiş yapılmış olur.

وقوله تعالى: ﴿ٱلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾ أي هذا الصدقُ من ربِّك، فهو خبر مبتدإٍ محذوفٍ على هذا القول. وقيل: ﴿ٱلْحَقُّ﴾ مبتدأ وخبره ﴿مِنْ رَبِّكَ﴾.

وقيل: ﴿مِنْ رَبِّكَ﴾ مقدَّر [1] في صدر الكلام و﴿ٱلْحَقُّ﴾ خبره، وقيل: معناه القبلة هي الكعبة وأن الله بحق نقلكم إليها لعلمِهِ بصلاحكم.

٥ وقوله تعالى: ﴿فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلْمُمْتَرِينَ﴾ أي الشاكِّين والمرية الشك والمماراة المجادلة.

وقال ابن عرفة: قوله: ﴿أَفَتُمَارُونَهُۥ﴾ [النجم، ١٢/٥٣] أي تجادلونه جدال الشاكِّين، وقوله: ﴿فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكَ تَتَمَارَىٰ﴾ [النجم، ٥٥/٥٣]، أي تشكُّ، وقوله: ﴿أَفَتُمَارُونَهُۥ﴾ [النجم، ١٢/٥٣] أي تجحدونه، وقوله: ﴿فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ﴾ [الكهف، ٢٢/١٨] [2] / [١٨٩و] أي فلا ١٠ تجادل، وأصل المراء هو الجدال من قولك: «مريت الشاة» إذا حلبتها واستخرجت لبَنَها، فالمراء الجدال لاستخراج ما عند الخصم، ومعنى الآية: فلا تكونَنَّ من الشاكِّين في أنَّه حقٌّ وأنه من عند الله.

وقيل: أي لا تشكَّ في هذا ولا تتَّبِعْ ما يَدْعونك إليه؛ فإنَّه ليس بحقٍّ وليس من عند الله، وقيل: أي فلا تشكَّ أن هذا الفريق معانِدون [3] يكتمون الحقَّ، وقالوا: بعد ما طَلَعَتْ ١٥ شمسُ اليقين فلا تركَنَنَّ إلى ظلمات التخمينِ.

ثم إذا صُرِف معنى قوله: ﴿يَعْرِفُونَهُۥ﴾ [البقرة، ١٤٦/٢] أمر القبلة كانت هذه الآياتُ الثلاثُ على سننٍ واحدٍ، وإذا صُرف إلى النبيِّ ﷺ وهو مغايبةٌ، والتي قبلها ﴿وَلَئِنِ ٱتَّبَعْتَ﴾ مخاطبة والتي بعدها ﴿ٱلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾ مخاطبةٌ فتوسط الثانية على المغايبة يكون على الانتقالِ من هذه إلى تلك، ومن تلك إلى هذه

١ م: مقدرة
٢ ما بين القوسين ساقط من ر
٣ ر + الحق

Bu Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan bir üslûptur. Şu âyetler buna örnektir:[1] "Gemide bulunduğunuzda, güzel bir rüzgârla gemiler onları kaydırıp götürür." [Yûnus 10/22] "Rableri onlara tertemiz bir içecek verir. Şüphesiz bu size verilen bir karşılıktır." [el-İnsân 76/21-22].

148. Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Haydi, hep hayırlara koşun, yarışın! Nerede olsanız Allah hepinizi bir araya getirir. Şüphesiz, Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter. [el-Bakara 2/148]

"Herkesin yöneldiği bir yön vardır." Yani her kavmin yöneldiği bir kıble vardır. "Yöneldiği" ifadesindeki *hüve* zamirinin, öncesinde geçen *li-küllin* ifadesine dönmesi mümkündür. Çünkü bu kelime, çoğul anlamı taşısa da lafzen tekildir. Lafzından dolayı onunla ilgili ifadenin de tekil olarak anlaşılması mümkündür. "Ona döner." yüzünü ona yöneltir demektir. "Hüve müvellîhâ" ifadesiyle kastedilenin, Allah'ın bir ismi olması ve âyetin, O'nun kullarını oraya [yönelmekte oldukları yöne] yönlendirdiği anlamına gelmesi de mümkündür. Çünkü yönlendirmek geçişli bir kelimedir. Birinci açıklamaya göre "yüz" kelimesi zamir ile [müvellî-hâ] ifade edilmiş olur ve anlam "Herkes yüzünü ona döner." şeklindedir.

"Artık hayırlarda yarışın." Yani hayırlara koşun. Burada geçen *sebk* kelimesi aslında öne geçmek anlamına gelir. *İstibâk* iki ve daha fazla kişinin birbirinin önüne geçmeye çalışması, yarışması demektir ki *tesâbuk* ile aynı anlamdadır. *Tebâdür* ve *ibtidâr* ile *tekātül* ve *iktitâl* kelimeleri de böyledir. **"Nerede olursanız olun."** ifadesi şart kelimesidir. Bundan dolayı cezmedilmiştir. Cezm alâmeti *nûn* harfinin düşmesidir. **"Allah hepinizi bir araya getirir."** Burada *ye'ti* kelimesi şartın cevabı olduğu için cezmedilmiştir. Yani nerede olursanız olun Allah sizi mahşere getirir. "Şüphesiz, Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter." Yani o kudret sahibidir.

Âyetin tefsirinde farklı görüşler vardır: Bir görüşe göre bu âyet, "Sen de onların kıblesine dönecek değilsin. Onlar da birbirlerinin kıblesine dönmezler." [el-Bakara 2/145] âyetini tamamlamaktadır. "Herkesin yöneldiği bir yön vardır." Yani herkesin gönül rızâsıyla yöneldiği ve ondan ayrılmadığı bir kıblesi vardır. Hepinizi bir kıblede birleştirmek mümkün değildir. Öyleyse ey Müslümanlar! Kıblenize sımsıkı bağlı kalın. Siz bu sayede dünya ve âhiretin bütün hayırlarına erişirsiniz. Yeryüzünün neresinde olursanız olun Allah sizi kıyamet günü bir araya getirecek ve haklı ile haksızın, itaat eden ile isyan edenin arasını ayıracaktır. Allah, size sevap ve mükâfat verecek, size muhalefet edenleri ise cezalandıracaktır. Şüphesiz ki O, kullarını huzurunda bir araya getirip karşılık vermeye de her şeye de kâdirdir.

1 Belâgat ilminde bu üslûp iltifat sanatı olarak isimlendirilir. (çev.)

وذلك في القرآن كثير: ﴿حَتّٰٓى اِذَا كُنْتُمْ فِى الْفُلْكِۚ وَجَرَيْنَ بِهِمْ﴾ [يونس، ١٠/٢٢]، ﴿وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا * اِنَّ هٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَآءً﴾ [الإنسان، ٧٦/٢١-٢٢].

١٤٨- وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ ۚ اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللهُ جَمِيعاً ۚ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا﴾ أي ولكلِّ قومٍ قبلةٌ يتوجَّه إليها. وقوله: ﴿هُوَ مُوَلِّيهَا﴾ يجوز أن يكون ﴿هُوَ﴾ [١] راجعًا إلى قوله: ﴿وَلِكُلٍّ﴾، ولفظُه واحدٌ وإن كان معناه الجمعُ فيجوز أن يكونَ الكناية الراجعة إليه على التوحيدِ للفظه، ومعنى مولِّيها: أي جاعل إليها وجهه، ويجوز أن يكون هو اسماً لله موجِّه إليها عباده، والتولية متعدِّية وعلى الأوَّلِ يجعل الوجه مضمرًا أي: كلٌّ موجِّهٌ إليها وجهَه.

وقوله تعالى: ﴿فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِۚ﴾ أي تسارعوا إليها، وأصل السبق التقدُّم والاستباق من الاثنين ومن الجمع كالتسابُق وكذا التبادر والابتدار والتقاتل [٢] والاقتتال وقوله تعالى: ﴿اَيْنَ مَا تَكُونُوا﴾ هي كلمةُ شرطٍ ولذلك جزمت وعلامة الجزم سقوط النون. وقوله تعالى: ﴿يَأْتِ بِكُمُ اللهُ جَمِيعاً﴾ جزم «يأتِ» لأنَّه جزاء الشرط، أي في أي موضع كنتم أحضركم اللهُ المحشرَ. وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ أي قادر.

وفي تفسير الآية أقاويل: قيل: هذا تمام الكلام الأول: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍۚ﴾ [البقرة، ٢/١٤٥]، ﴿وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ﴾ أي قبلةٌ يستقبلها راضيًا بها لا يفارِقها فلا سبيل إلى اجتماع جميعِكم على قبلةٍ واحدةٍ فالزموا معاشر المسلمين قبلتكم فإنَّكم على خيراتٍ من ذلك في الدنيا والآخرة وأينما كنتم من جهات الأرض جمعكم الله يومَ القيامةِ وفصل بين المحقِّ والمبطِل والمطيع والعاصي فَأثابَكم وعاقب من خالفكم، إنه على كل شيءٍ من الجمعِ والإحضارِ والمجازات قدير.

---

١ ر - هو

٢ في ح: التقابل والاقتبال

İbn Keysân şöyle demiştir: Sefihler, "Onları kıblelerinden çeviren nedir?" [el-Bakara 2/142] deyince Allah Teâlâ "Herkesin bir yönü vardır." âyetini indirmiştir. Yani Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerin de Allah'ın kendilerini ona yönelttiği birer kıblesi vardır. Eğer onları, [yöneldikleri] kıbleye sevk eden Allah ise senin durumun onlarla aynıdır; zira seni bir kıbleden çevirip diğer kıbleye ileten de O'dur. Hâl böyleyken "Onları kıblelerinden çeviren nedir?" [el-Bakara 2/142] diye sormalarının bir anlamı olabilir mi? Siz, Allah'ın sizi davet ettiği kıbleye koşun. Bu sizin için daha hayırlıdır.

Başka bir görüş şöyledir: Beytülmakdis ve Kâbe her biri bir yöndür. Allah kullarını, gördüğü hayır ve iyiliğe göre yöneltebilir. Öyleyse siz her iki hâlde de Allah'ın emrine boyun eğiniz. Bunda sizin için çok büyük hayırlar vardır. O kişilerin eleştirilerine kulak asmayın. Onlar sizi çevirmeye çalışırlar. Siz koşun ve onu bırakmayın. Allah sizi ve onları kıyamet günü toplayacak, aranızda hüküm verecektir.

Diğer bir görüş şöyledir: Ey müminler! Sizden her bir bölge halkının Kâbe'ye yönelirken döndüğü bir yön vardır. Kimisi onun sağında kimisi solunda, kimisi önünde kimisi arkasındadır. Bunların hepsi Allah'ın emriyle ona yönelmektedirler. Onları Kâbe'ye Allah yöneltmiştir. Her nerede yaşıyor olurlarsa olsunlar insanların hâli ve niyetleri Allah'a gizli kalmaz. Allah, onları hesap gününde toplayacak ve karşılıklarını verecektir.

"İyiliklerde yarışınız." Yani ölmeden evvel için acele ediniz. Nerede ölürseniz ölün haşredilirsiniz ve karşılığınız verilir.

Hakikat ehlinden biri bu ibarenin mânası hakkında şöyle demiştir: Her bir kavim, bizden gayrısıyla meşgul olmuş; bizden başkasına yönelip gitmiştir. Ey ârifler! Siz bize ait olun, başkalarını bırakıp bizimle iştigal edin. Çünkü dönüşünüz bizedir.

Bu konuda şöyle bir beyit söylemişlerdir:

Hevâ ve heveslerine dalanlar seni bırakıp başka şeylerle meşgul olsalar da
Ey benim en büyük meşguliyetim! Ben hep seninle iştigal ederim

149. Nereden yola çıkarsan çık, Mescid-i Harâm'a doğru dön. Bu elbette Rabbinden gelen gerçek bir emirdir. Allah, sizin işlediklerinizden asla habersiz değildir. [el-Bakara 2/149]

وقال ابن كيسان: لما قال السفهاء: ﴿مَا وَلَّيٰهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمْ﴾ [البقرة، ١٤٢/٢] أنزل الله قوله: ﴿وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ﴾ أي لكل من اليهودِ والنصارَى والمشركين قبلةٌ هو موجِّههم إليها، فإن كان الله وجَّههم إليها فأنت فيما ينقلك إليه من قبلةٍ إلى قبلةٍ / [١٨٩ظ] بمنزلتهم، فما معنى قولهم لك: ﴿مَا وَلَّيٰهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمْ﴾ [البقرة، ١٤٢/٢] فتسارعوا إلى ما دعاكم إليه، فإنه خير لكم.

وقيل: أي بيتُ المقدسِ فالكعبة كل واحدٍ منها جهة والله يولي عباده إلى هذا وإلى هذا، وعلى ما يرى من الصلاح فاستبقوا إلى الانقياد لأمر الله في الحالين ففيه خيراتٌ لكم ولا تلتفتوا إلى طعن هؤلاء فإنَّهُمْ يريدون أن يصرِفوكم عنها فاستبقوا إليها لا تغلِبوا عليها والله يجمَعُكم وإياهم يومَ القيامة فيفصل بينكم.

وقيل: أي لكلِّ أهلِ ناحية منكم أيها المؤمنون ناحيةٌ يتوجَّه منها إلى الكعبة، من كان على يمينها أو يسارِها أو قدَّامِها أو خلفِها فكلُّهم يستقبلونها بأمر الله، والله وجَّهَهُم إليها، ولا يخفى على الله حالُ أهل الآفاق ونياتِهم في ذلك وهو يحشرهم ويجزيهم.

وقيل في قوله: ﴿فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ﴾ أي بادِرُوا إليها قبل الموت، وفي أيِّ موضعٍ متُّم حشرتهم وجوزيتم.

وقال بعض أهل الحقيقة معناه: كل قومٍ اشتغلوا بغيرنا عنا وأقبلوا على غيرِنا فكونوا معاشرَ العارفين لنا واشتغلوا بنا عن غيرِنا فإنَّ مرجعكم إلينا.

وأنشدوا: [١]

إِذَا اشْتَغَلَ اللاَّهُونَ عَنْكَ بِشُغْلِهِمْ جَعَلْتُ اشْتِغَالِي فِيكَ يَا مُنْتَهَى شُغْلِي

١٤٩- وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

١ البيت مذكور في المدهش لابن الجوزي بدون نسبة ، ص ٤٥٥.

"Nereden yola çıkarsan çık, Mescid-i Harâm'a doğru dön." Yani hangi yerden çıkarsan çık, yeryüzünün neresinde olursan ol, namazında Kâbe'ye yönel.

"Bu elbette Rabbinden gelen gerçek bir emirdir." Yani kıblenin Kâbe'ye çevrilmesi haktır ve bu Allah'tan gelen bir emirdir.

"Allah, sizin işlediklerinizden asla habersiz değildir." Ebû Amr, âyetteki "ta'melûne" fiilini, daha önce geçmiş olan ya'rifûnehu [onu bilirler] fiiline atfederek gāib *yâ*'sı ile ["onların yaptıklarını" anlamında] okumuştur. Diğer kıraat imamları ise *eynemâ tekûnû* (nerede olursanız olun) ifadesine atfederek muhatab *tâ*'sı ile (ta'melûne) okumuşlardır.

150. Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Siz de nerede olursanız olun, yüzünüzü Mescid-i Harâm'a doğru çevirin ki zalimlerin dışındaki insanların elinde bir koz kalmasın. Zalimlerden korkmayın, Benden korkun. Böylece size nimetlerimi tamamlayayım ve doğru yolu bulasınız. [el-Bakara 2/150]

"Nereden yola çıkarsan çık, Mescid-i Harâm'a doğru dön." [Aşağıda gelen âyetlerde] Kâbe'ye dönme emri neden [beş defa] tekrar edildi? 1. "Elbette seni, hoşnut olacağın bir kıbleye çevireceğiz. [Bundan böyle], yüzünü Mescid-i Harâm yönüne çevir." [el-Bakara 2/144] 2. "Her nerede olursanız olun [namaz kılacağınız zaman] yüzünüzü Mescid-i Harâm yönüne çevirin" [el-Bakara 2/144] 3. "Nereden yola çıkarsan çık, Mescid-i Harâm'a doğru dön." [el-Bakara 2/149] 4. "Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir." [el-Bakara 2/150] 5. "Siz de nerede olursanız olun, yüzünüzü Mescid-i Harâm'a doğru çevirin." [el-Bakara 2/150]

Bu soruya verilebilecek birkaç cevap vardır:

1. Tekrar, emrin vurgulanması ve güçlendirilmesi için yapılabilir.

2. Burada bir nesih söz konusudur ve Yahudilere önceki kıblelerini bırakıp yeni bir kıbleye dönmek çok zor gelmiş, bu sebeple de emir tekrar edilmiştir. Benzer şekilde namaz ve zekât da onlara ağır geldiği için [âyetlerde] çokça tekrar edilmiştir. Çünkü namaz itaatin zirvesidir. Zekât ise sevilenden yani maldan vermektir. Bu sebeple bu emirleri tekrarlayarak gönüllere iyice yerleştirmiştir. Kıble değişikliği hususunda da aynı durum sözkonusudur.

وقوله تعالى: ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ أي ومن أي موضعٍ خرجتَ وأينما كنتَ في أقطار الأرض فاستقبل الكعبةَ بصلاتكَ.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾ أي تحويل القبلة إلى الكعبة حقٌّ وهو من الله.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾، قرأ أبو عمرو بياء المغايبة ردًّا إلى قوله: ﴿يَعْرِفُونَهُ﴾ [البقرة، ١٤٦/٢] وقرأه الباقون بتاء المخاطبة ردًّا على قوله: ﴿أَيْنَ مَا تَكُونُوا﴾ [البقرة، ١٤٨/٢].[١]

١٥٠- وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ فإن قالوا لم كرَّر الأمرَ باستقبال الكعبة؛ فقال أوَّلاً: ﴿فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا ۚ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [البقرة، ١٤٤/٢] وقال ثانيًا: ﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ [البقرة، ١٤٤/٢]، وقال ثالثًا: ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾ [البقرة، ١٤٩/٢]، وقال رابعًا: ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [البقرة، ١٥٠/٢]، وقال خامسًا: ﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ [البقرة، ١٥٠/٢]

قلنا لهذه أجوبة:

أحدها: أن التكرير يقتضي التأكيدَ والتقريرَ.

والجواب الثاني: أنه نسخ وثقل[٢] على اليهود وصعُب عليهم الانتقالُ فكرَّر الأمرَ به كما كرَّر الأمر بالصلاة والزكاة لما أنهما كانتا تشقان عليهم فإن الصلاة نهايةُ الخضوعِ والزكاة بذلُ المحبوبِ فكرَّرَهما وفي النفوس قرَّرهما وهذا كذلك.

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب ٢١٤/١.

٢ ر: نقل

3. Bu emirlerin her birinin ayrı bir hikmeti vardır. Birincisi Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'deki mescidinde Beytülmakdis'e doğru namaz kılarken nâzil olmuş ve nesih gerçekleşmiştir. Böylece Kâbe'ye dönmesi kendisine emredilmiştir. Hz. Peygamber'e şöyle denilmiştir: Mescidinde namaz kıldığın zaman yüzünü Mescid-i Harâm tarafına dön. Bu önce sadece Hz. Peygamber aleyhisselâma has bir emirken daha sonra umumi hâle getirilmiştir. Cenâb-ı Hak bu kez tüm müminlere "Diğer mescitlerde veya namaz kıldığınız ev ve mekânlarda, her nerede olursanız yüzünüzü Kâbe tarafına dönün!" buyurmuştur. Bu buyruk Medine'de ikamet edenler içindir. Sonra "Ey Muhammed! Nereye sefere çıkarsan çık orada da yüzünü Kâbe'ye dön." buyurmuş ve şehirlerde olduğu gibi yolculuk sırasında da durumun aynı olduğunu beyân etmiştir. Sonra "Diğer beldelerden de çıktığında" buyurmuştur. Emir önce Hz. Peygamber aleyhisselâma has iken "nerede olursanız" buyurularak bütün müminleri kapsar hâle gelmiştir.

4. Söz konusu ibarelerin birincisi ve ikincisi hususi olarak Hz. Peygamber aleyhisselâma, umumi olarak da müminlere dönük emirdir. Böylece Kâbe'ye yönelme ameli başlamıştır. Üçüncüsü Hz. Peygamber aleyhisselâma her yerde bu işe devam etmesi yönünde bir emirdir. Dördüncü ve beşincisi ise hususi olarak Hz. Peygamber aleyhisselâma umumi olarak da müminlere, her zaman ve her yerde namazlarında Kâbe'ye dönmeleri yönünde bir emirdir.

5. [Bahsi geçen âyetlerdeki] her emir, bir diğer emrin ona bitişeceği/istinad edeceği şekilde zikredilmiştir ki bu bir belâgat çeşididir. "Zeyd âlimdir, Zeyd hoş geçimlidir; Zeyd, sevgiye lâyıktır" demek gibi. Âyet-i kerîmede sanki şöyle denilmiştir: Bu kıbleye bağlan. Çünkü Allah, bu hususta duana icâbet ederek seni şereflendirdi. Bu kıbleye sımsıkı sarıl. Çünkü orası hevâ ve hevesin değil hakkın kıblesidir. Ki "O, Rabbinden gelen doğru bir haberdir." [el-Bakara 2/149]. Bu kıbleyi sakın bırakma. Çünkü ona bağlanmak muhaliflerin delillerine ket vurman anlamına gelir. "Artık insanların hiçbir mazereti kalmaz." âyetinde buna işaret edilmiştir. Yani, nerede olursanız olun bu kıbleye dönmeye devam edin. Eğer böyle yaparsanız insanların sizin üzerinizde bir mazeretleri, öne sürecek bir sözleri kalmaz.

والجواب الثالث: أن كلَّ واحدٍ منها لفائدة أخرى، فإن الأوَّل كان حين كان النبي ﷺ يصلِّي في مسجده بالمدينة إلى بيت المقدس فورد النسخ وأمر بالتوجُّه إلى الكعبة. فقيل له: ولِّ وجهَك شطرَ المسجد الحرام إذا صلَّيتَ في مسجدِك، وكان هذا أمرًا له على الخصوص ثمَّ عمَّ الأمرُ، فقال لعامَّة المؤمنين: / [١٩٠و] ﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ﴾ أي في سائرِ المساجد ومواضعِ الصلوات من البيوت وغيرها ﴿فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ وهذا للمقيمين بالمدينة. ثم قال: ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ﴾ يا محمدُ في الأسفار، فبيَّن أنه في الأسفار مثله في الأمصار، ثم قال: ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ﴾ من سائر البلاد ثم عم المؤمنين فقال: ﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ﴾ بعد ما خصَّ بِهِ النبيَّ ﷺ.

والجواب الرابع: أنَّ الأوَّل مع الثاني وهو أمرٌ للنبي[1] ﷺ على الخصوص وأمرٌ للمؤمنين على العموم كان لابتداء التوجُّه إليها، والثالث أمرٌ فللنبيِّ ﷺ بالدوام عليه في كل الأمكنة. والرابع والخامس أمر للنبي ﷺ على الخصوص وللمؤمنين على العمومِ على الدوام على ذلك في كل الأزمنة.[2]

والجواب الخامس: أن كل أمرٍ ذُكِرَ ليقرن به أمرٌ آخرُ وذاك من باب البلاغة كقولك: «زيد عالم، زيد جميلُ المعاشرة، زيد أهلٌ للمودة» فكأنه قال: الزم هذه القبلة فإن الله تعالى شرَّفك بإجابة دعوتِك فيها، الزَم هذه القبلة فإنه قبلةُ حقٍّ لا قبلةُ هوًى، وهو قوله: ﴿وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾ [البقرة، ١٤٩/٢]، الزم هذه القبلة فإن في لزومك إيَّاها انقطاعُ حُجَجِ المخالفين. وهو قوله: ﴿لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ﴾ أي دوموا على استقبال هذه القبلة حيث كنتم فإنكم إذا فعلتُمْ ذلك لم يكن للناس عليكم حجَّةٌ أي: موضع احتجاجٍ.

١ ر: النبي
٢ ح – أمر للنبي ﷺ على الخصوص وللمؤمنين على العموم على الدوام على ذلك في كل الأزمنة.

"Zalimlerin dışındaki insanların elinde bir koz kalmasın." Yani herhangi bir zalim kişi, size karşı delil olmayan bir şeyi delil gibi öne sürmesin. Âyet şu gerçekleri ortaya koymaktadır: Yahudiler önce "(Muhammed) bizim dinimize karşı çıkıyor ama bizim kıblemize tâbi oluyor." sonra da "Biz kendisini doğru tarafa yöneltene kadar Muhammed namazda ne tarafa döneceğini bilemiyordu." dediler. Ardından biz kıbleyi [Kâbe'ye çevirip] doğru yolu gösterdikten sonra da "Adam doğduğu yeri, atalarının memleketini özlemiş." dediler. "Önceden yöneldikleri kıbleden onları çeviren nedir?" [el-Bakara 2/142] diye sordular. Müşrikler de "Muhammed kıblemize döndü. Yakında dinimize de geri dönecek." dediler. Allah Teâlâ, Yahudilerin "Biz onu kıbleye yönelttik." şeklindeki iddialarını onu dedesi İbrâhim'in kıblesine yönlendirerek boşa çıkarmış ve onlara Hz. Peygamber aleyhisselâmı kıbleye sevk edenin onlar değil kendisi olduğu bildirmiştir. "Onları kıblelerinden ne çevirdi?" [el-Bakara 2/142] şeklindeki sorularına "De ki: Doğu da batı da Allah'ındır. Dilediğini doğru yola iletir." [el-Bakara 2/142] âyetiyle cevap vermiştir. Yani bütün mekânlar Allah'a aittir. Mekânların, zâtları itibariyle bir kutsallıkları bulunmaz. Allah kullarına dilediği yere yönelmelerini emredebilir. O kullarının maslahatlarını en iyi bilendir. Böylece Yahudilerin önünde herhangi bir tartışma konusu ve şüphe kalmamıştır. Çünkü artık onlar "Kıblemize doğru namaz kılıyor." deseler [beyhude ve gerçeğe aykırı şekilde] inat etmiş olurlar. "Doğu ve batı Allah'ın değildir." deseler yalan söylemiş olurlar. "Allah'ın müdahalesi olmaksızın mekânların zâtları itibariyle kutsallıkları vardır." deseler imkânsız bir şey söylemiş olurlar. "Adam memleketini özledi." şeklindeki sözleri ise boş ve geçersiz bir yorumdur. Bilakis Hz. Peygamber aleyhisselâm Allah'ın hükmüne tâbi olmuştur. Bu sadece onlara ait mesnetsiz bir iddiadır. Haksızlıktır, zulümdür. Böyle bir iddiada bulunan kişi zalimdir. Müşriklerin "O bizim kıblemize döndü, dinimize dönecektir." şeklindeki sözleri de sadece onların temennisinden ibarettir. İnsan her temenni ettiğine ulaşamaz. Onlara şöyle denilir: O sizin kıblenize dönmedi, bilakis kendisini mahlûkata elçi olarak gönderen Allah'ın emrine uyarak Kâbe'ye döndü ve O'nun emrine itaat edip rızâsını umarak ailesini, akrabalarını ve de memleketini terk etti. İşte bu, burada söylenebilecek en açık, güçlü ve üst seviyedeki sözdür.

Bir görüşe göre âyetteki *illâ lafzı,* istisnâ-i munkatı'dır ve "ama" mânasındadır. "Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur." [en-Nisâ 4/157], "Orada boş söz işitmezler, kendilerine yalnız esenlikler dilenir." [Meryem 19/62] âyetlerinde de benzer kullanım vardır. Buna göre âyetin anlamı şöyledir: Ancak zulmedenler [ortada açık] delil varken şüpheye sarılırlar.

وقوله تعالى: ﴿إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ أي إلا أن يحتج عليكم ظالم بما ليس بحجة، وكشف هذا الكلام أنَّ اليهود قالوا أولاً: يخالفنا في ديننا ويتبع قبلتنا، وقالوا: ما درى محمد أين يتوجَّه لصلاته حتى هديناه، بعد صرف القبلة قالوا: اشتاق الرجلُ إلى مولدِه وبلد آبائِهِ، وقالوا: ﴿مَا وَلَّيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا﴾ [البقرة، ١٤٢/٢] وقال المشركون: رجع محمد إلى قبلتِنا وسيرجع إلى ديننا فأبطل الله قول اليهودِ في دعواهم إنا هديناه إلى القبلة حيث صرفه إلى قبلة أبيهِ إبراهيم وأعلمهم أنه هو الذي هداه لها دونهم، ورد قولهم: ﴿مَا وَلَّيهُمْ﴾ [البقرة، ١٤٢/٢] بقوله: ﴿قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [البقرة، ١٤٢/٢]، أي: الأماكنُ كلُّها لله لا حرمةَ لها لأعيانها، ولله أن يأمر عباده باستقبال ما شاء منها هو أعلم بمصالح عباده فلم يبقَ لليهود خصومةٌ ولا شبهةٌ؛ لأنهم إن قالوا: «يصلي إلى قبلتنا» في هذه الحالة كابرُوا، وإن قالوا: «إن المشرق والمغرب ليسا لله» كذبوا، فإن قالوا: «للأمكنة بأنفسِها حرمةٌ من غيرِ أن يجعلَها الله لها» أحالوا، وقولهم: «اشتاق الرجل إلى بلده» تحكُّمٌ منهم باطلٌ بل انقاد لأمرِ الله وسلَّم لحكم الله وهذا منهم دعوًى لا برهانَ عليه وهو ظلمٌ، والمحتج بمثله ظالمٌ، وقول المشركين إنه قد رجع إلى قبلتنا فيرجع إلى ملتنا هذا تمنٍّ منهم وليس للإنسان ما تمنَّى، ويقال لهم: لم يرجِعْ إلى قبلتِكم بل استقبلها بأمر الله الذي بعثه إلى خلقِه فأطاعه فيما أمره به حتى هجر أهلَه وقرابَتَه وبلَدَه لابتغاءِ مرضاته، وهذا أوضحُ ما قيل فيه وأقواه وأعلاه.

وقيل: الاستثناء منقطعٌ ههنا ومعناه لكن، كما في قوله: ﴿مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ﴾ [النساء، ١٥٧/٤]، وقوله: ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا اِلَّا سَلَامًا﴾ [مريم، ٦٢/١٩]، ومعنى هذه الآية على هذا القول: لكنَّ الَّذين ظَلَمُوا منهم يتعلَّقُون / **[١٩٠ظ]** بالشبهَةِ في موضعِ الحُجَّةِ.

Başka bir izah şöyledir: Burada "hüccet" ile karşılıklı hüccet getirmeyi yani mücadeleyi kastetmiştir. Takdiri şöyledir: İnsanların yani Yahudilerin sizlerin aleyhine bir mazereti kalmasın. Zalim olanlar ise haksız yere size delil getirmeye devam ederler. Bu yoruma göre âyetteki istisna muttasıldır.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Burada *illâ*, *ve-lâ* mânasındadır. "Bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz, yanlışlıkla da olsa" [en-Nisâ 4/92] âyetindeki kullanım böyledir. Şair şöyle demiştir:

Medine'de hiçbir ev yok, Halife'nin evinden gayrı,
Mervân'ın da yok evi...

Beyitteki "illâ dâru Mervân", "ve-lâ dâru Mervân" anlamındadır. Bu görüşe göre âyetin mânası şöyledir: "Ne insanların ne de onların arasındaki zalimlerin [elinde size karşı bir koz (hüccet) kalmasın]"... Kutrub şöyle demiştir: Âyetin mânası, -istisna (illâ) lafzı *aleyküm* kelimesine atfedilerek- "sizin üzerinize hüccet yoktur, ancak zalimlere vardır" şeklindedir. Ebû Muâz en-Nahvî şöyle demiştir: "Burada illâ istisnâ için değil, atf-ı nesak için kullanılmıştır. "Ve onlardan zulmedenler." anlamına gelir.

"Zalimlerden korkmayın, Benden korkun." Yani Kâbe'ye yönelme konusunda onlardan çekinmeyin, bu emri terk etme konusunda Benden korkun.

İbn Keysân şöyle demiştir: "Size karşı savaş ve mücadelede dayanışmaları konusunda insanlardan korkmayın, Ben sizi hüccet ile onlara karşı üstün (ve galip) kılarım."

Şöyle de denilmiştir: "Sizinle mücadele ettikleri konularda onlardan korkmayın. Şüphesiz ki onlar, Bana itaat ettiğiniz sürece size dininiz konusunda zarar veremezler. Benden korkun ve Bana isyan etmeyin. Şüphesiz ki siz eğer Bana muhalefet ederseniz azabımı hak edersiniz."

"Böylece size nimetlerimi tamamlayayım." Bir görüşe göre buradaki *vâv* harfi zâiddir. "Onu götürüp kuyunun dibine bırakmaya karar verince bunu yaptılar. Biz de Yûsuf'a vahyettik." [Yûsuf 12/15] âyetindeki kullanım da böyledir. Yani size olan nimetimi tamamlamam için Benden korkun. Bunlar dünya ve âhiret nimetidir. Âyetteki nimetin, İslâm üzere (hüsn-i hâtime ile) can vermek olduğu da söylenmiştir. Bir görüşe göre "ve-li utimme ni'metî" ibaresinin sonunda gizli bir ifade sözkonusudur ki bununla beraber anlam şöyle olur: Size olan nimetimi tamamlamak için "sizi buna [bu kıbleye] hidâyet ettim." Diğer bir görüşe göre ise bu ibare "İnsanların sizin aleyhinizde bir mazereti kalmasın diye" ifadesine atfedilmiştir. Yani "sizi bir şeriatten, maslahatınızın bulunduğu diğer bir şeriate naklederek size olan nimetimi tamamlayım diye". Zira Yüce Allah bunu gerçekleştirmiştir ve tamam eylemiştir. O, "Bugün sizin için dinimi tamamladım ve size olan nimetimi ikmal ettim." [el-Maide 5/3] buyurmuştur.

وقيل: أراد بالحجة المحاجَّة أي المجادلة وتقديره: ﴿لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ﴾ أي لليهودِ عليكم محاجة إلا للظالمين منهم فإنهم يحاجُّونكم بالباطل وعلى هذا القول يكون الاستثناء متصلاً غيرَ منقطعٍ.

وقال أبو عبيدة: «إلا» بمعنى «ولا» كما في قوله: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا اِلَّا خَطَـًٔا﴾ [النساء، ٩٢/٤] أي ولا خطأ. قال الشاعر: [1]

ما بالمدينةِ دارٌ غيرُ واحدة دار الخليفة إلا دار مروانا

أي ولا دار مروان، فعلى هذا يكون بمعنى «ولا الَّذين ظلموا». وقال قطرب: معناه إلا على الذين ظلموا، فهو عطف على قوله: ﴿عَلَيْكُمْ﴾ أي لا يكون لأحد حجة عليكم إلا على الظالمين. وقال أبو معاذ النحوي: «إلا» ههنا ليس للاستثناء ولكنَّه حرفُ نسق ومعناه والذين ظلموا منهم.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِى﴾ أي لا تخافوهم في التوجُّهِ إلى الكعبة وخافوني في تركها.

وقال ابن كيسان: فلا تخشوا الناس في تظاهرهم عليكم في المحاربة والمحاجة فإني أُظهِركم عليهم بالحجة.

وقيل: فلا تخشوهم فيما يخاصمونكم فإنهم لن يضروكم في دينكم ما أطعتموني واخشوني فلا تعصوني فإنكم إن خالفتموني استوجبتم عذابي.

وقوله تعالى: ﴿وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِى عَلَيْكُمْ﴾ قيل: الواو زائدة كما في قوله: ﴿فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهٖ وَاَجْمَعُٓوا اَنْ يَجْعَلُوهُ فِى غَيَابَتِ الْجُبِّۚ وَاَوْحَيْنَٓا اِلَيْهِ﴾ [يوسف، ١٥/١٢] أي اخشَوْني لأتمَّ نعمتي عليكم وهي نعم الدنيا والآخرة. وقيل: هو الختم على الإسلام، وقيل: أي ولأتمَّ نعمتي عليكم هديتكم إلى هذا فهو مضمرٌ فيه، وقيل: هو عطف على قوله: ﴿لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ﴾، ولأتمَّ نعمتِي عليكم بنقلكم من شريعة إلى غيرها على مَا فيه صلاحُكُمْ حتَّى يتمَّ لكم مصالحُكُمْ. وقد حقَّق ذلك وتمَّمه حتى قال: ﴿اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى﴾ [المائدة، ٣/٥].

١ البيت منسوب إلى الفرزدق في الكتاب لسيبويه، ٢/ ٢٧٣.

"Doğru yolu bulasınız." "Dinde vazettiğim hükümlere (şeriat) vasıl olasınız…" demektir. Hüccet aslında açık delil demektir. Ana yol anlamındaki *mehaccetü't-tarîk* terkibinden alınmıştır. Bir görüşe göre galip gelmek anlamına gelir. *Lecce fe-hacce,* mücadele etti ve galip geldi şeklinde bir söz vardır. Bir görüşe göre hüccet, kendisiyle amel edilerek kendisine dönülmesi gereken yoldur. Bu anlam, "hiccu'l-beyt" yani beyte dönüp varmak [ve onu ziyaret etmek] ifadesine dayanmaktadır. Bundan dolayı Kâbe "dönüş yeri" mânasında mesâbe olarak isimlendirilmiştir.

151. Nitekim kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik. [el-Bakara 2/151]

"Size kendi aranızdan bir peygamber gönderdiğimiz gibi" ifadesinin öncesine bağlı olduğu söylenmiştir. Âyetteki teşbih bunun üzerine vaki olmuştur. "Size nimetimi tamamlayayım diye" yani kıble konusunda size verdiğimiz nimet, size Hz. Muhammed aleyhisselâmı göndermemiz gibi bir nimettir. Bu Zeccâc ve Ferrâ'nın iki görüşünden biridir.[1]

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: İbrâhim'in "Rabbimiz onlara içlerinden bir peygamber gönder." [el-Bakara 2/129] şeklindeki duasını kabul edip Muhammed aleyhisselâmı gönderdiğim gibi yine onun, "Rabbim benim zürriyetimden sana teslim olmuş bir ümmet çıkar." [el-Bakara 2/128] şeklindeki duasını da kabul ettim ve böylece, nimeti tamamlamak üzere size hanîf ve müsamahalı dini vazettim.

Hasanı Basrî, İbn Ebî Necîh ve Mücâhid de şöyle demiştir -bu aynı zamanda Ferrâ'nın iki görüşünden biri, Zeccâc'ın da tercihidir-: Bu âyet, sonrasındaki ile irtibatlıdır ve şu anlama gelir: "Size kendi aranızdan, sizleri cehaletten sonra bilgilendiren, temizleyen ve dinin temellerini size gösteren bir peygamber gönderdik. Bunlar şükrü gerektiren nimetlerdir. Öyleyse Bana nimetimi zikrederek şükredin. Ben de böylece sizi zikrederim." "Beni zikredin" [el-Bakara 2/152] ifadesinin biri geçmişe diğeri geleceğe taalluk eden iki karşılığı vardır. Cenâb-ı Hak onların zikrini, geçmiş nimetlere karşı bir şükür ve kendisinin de onları, yeniden nimetler bahşetmekle zikretmesi için bir mûcip sebep kılmıştır.

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 92; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 227.

وقوله تعالى: ﴿وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ أي ولِتَهْتَدُوا إلى شرائعِ ديني. والحجَّةُ في الأصل هي البينة الواضحة مأخوذةٌ من محجَّة الطريق. وقيل: هي الغلبة يقال: لجَّ فحجَّ أي: غلب، وقيل: هي التي وجب الرجوع إليها عملاً بها من حج البيت وهو الرجوع إليه ولذلك سمِّيَ مثابةً أي مرجعًا.

١٥١- كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿كَمَآ اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ﴾، قيل: هو متَّصلٌ بما قبلَه وعليه وقع التشبيهُ وهو قوله: ﴿وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِى عَلَيْكُمْ﴾ أي النعمة عليكم في أمر القبلة كالنعمة بإرسال محمَّدٍ فيكم وهو أحد قَولَي الزجَّاج والفرَّاء.[١]

وقيل: معناه أي كما أجبتُ دعوة إبراهيم: ﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ﴾ [البقرة، ١٢٩/٢] الآية، فبعثت محمَّدًا فكذلك أجبتُ دعوتَه مع تلك الدعوة ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَآ اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ﴾ [البقرة، ١٢٨/٢] فشرعت لكم الشرائع الحنيفة السمحة إتماماً للنعمة.

وقال الحسن وابن أبي نجيح ومجاهد وهو أحد قولَي الفرَّاء واختيار الزَّجَّاج: هذا متصل بما بعده فكأنه قال: كما أرسلنا[٢] فيكم رسولاً من أنفسِكُمْ يعلِّمُكم بعد الجهل ويطهِّركم ويوفِّقُكم على معالم الدين وهي نِعَمٌ توجِب الشكرَ فاشكروا لي بذكر نعمتي وأنا مع ذلك أذكركم، فقوله: ﴿اذكرونى﴾ [البقرة، ١٥٢/٢] يكون له جوابان متقدمٌ ومتأخرٌ، / [١٩١و] فجعل ذكرَهم شكرًا للنعم الماضية وإيجاباً لذكر الله لهم بِنِعَمٍ مستأنفة.

١ انظر معاني القرآن للفراء، ٩٢/١؛ ومعاني القرآن للزجاج، ٢٢٧/١.
٢ ر: أرسلنا

"Size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik." Bu Araplara hitaptır. Bu peygamber Hz. Muhammed aleyhisselâmdır. Âyetlerin okunması, kötülükten arındırma, kitap ve hikmetin tefsiri "Rabbimiz onlara kendi içlerinden bir peygamber gönder." [el-Bakara 2/129] âyetinde tafsilatlı bir şekilde geçmişti.

"Ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik." Yani önceki ümmetlerin kıssaları, eski çağların haberleri, gelecek zamanlarda olacaklar ve yüksek din ilimleri hususlarında bilmediklerinizi öğreten.

152. Öyleyse yalnız Beni anın ki Ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin. [el-Bakara 2/152]

"Öyleyse yalnız Beni anın ki Ben de sizi anayım." Bu konuda dil açıklamaları önceden geçmişti.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: "Allah'ı zikretmek çeşitli şekillerde olur: Birincisi tevhid ile zikretmek, ikincisi emir ve yasakları ile zikretmek, üçüncüsü din ve dünya konusundaki her nimette onu zikretmek, dördüncüsü minnet ile onu zikretmek, beşincisi düşünmek ile onu zikretmek, altıncısı muhabbet ile onu zikretmek, yedincisi şaşkınlık ve hayret ile onu zikretmek, sekizincisi şevk ile onu zikretmek, dokuzuncusu ittisâl (vuslat ve yakınlık) ile onu zikretmek, onuncusu sürekli devam ederek onu zikretmek. Her zâkire, kendi zikrine göre zikrin semeresi ulaşır ve o, bu cihetle Rabbini zikreder."

Abdullah b. Abbas "Allah'ın anması daha büyüktür" [el-Ankebût 29/45] âyeti hakkında şöyle demiştir: Yani Allah'ın sizi anması sizin O'nu anmanızdan daha büyüktür.

"Öyleyse yalnız Beni anın ki Ben de sizi anayım." âyeti hakkında mârifet ehli kimselerin çok ince görüşleri vardır:

Katâde şöyle demiştir: Siz Beni tevbe ile anın, Ben de sizi günahınızı affederek anayım.

Denilmiştir ki: Beni itaat ile anın, Ben de sizi rahmet ile anayım. Beni dua ile anın, Ben de sizi icâbet ile anayım. Beni isteyerek anın, Ben de sizi vererek anayım. Beni gafletsiz hâlde anın, Ben de sizi beklemeksizin anayım. Beni pişmanlıkla anın, Ben de sizi cömertliğim ile anayım. Beni af dileyerek anın, Ben de sizi mağfiretimle anayım. Beni azimle anın, Ben de sizi faydalandırmakla anayım. Beni ihlas ile anın, Ben de sizi kurtuluş ile anayım.

وقوله تعالى: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ هذا خطابٌ للعرب، وهذا الرسولُ محمدٌ، وتفسير «تلاوة الآيات» و«التزكية» و«الكتاب» و«الحكمة» قد مرّ في قوله: ﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ﴾ [البقرة، ١٢٩/٢] على الاستئناف والاستقصاء.

٥ وقوله تعالى: ﴿وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ أي من أقاصيصِ الأممِ الخالية وأخبارِ القرون الماضية والأخبار عما يكون في الأزمنة الجائية وغير ذلك من علوم الديانة العالية.

١٥٢- فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ

وقوله تعالى: ﴿فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ﴾ قد مرَّ الكلام فيه من حيث اللغة.

١٠ وقال محمد بن علي الترمذي رحمه الله: ذكر الله على وجوه: الأوَّل ذكره بالتوحيد، والثاني ذكره بالأمر والنهي، والثالث ذكره عند كلِّ نعمةٍ في الدين والدنيا، والرابع ذكره بالمنَّة، والخامس ذكره بالتدبُّر، والسادس ذكره بالمحبَّة، والسابع ذكرُه بالوله، والثامن ذكرُه بالشوق إليه، والتاسع ذكرُه بالاتصال، والعاشر ذكره بالمراعاة على الدوام، وكلُّ ذاكرٍ على حسب ذكره يرجع إليه ثمرة ذكره ومن ذلك الوجه يذكر ربه.

١٥ وقال ابن عباس في قوله: ﴿وَلَذِكْرُ اللهِ اَكْبَرُ﴾ [العنكبوت، ٤٥/٢٩] أي ذكر الله إياكم[١] أكبرُ من ذكركُم إيَّاه.

وفي قوله: ﴿فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ﴾ لأهل المعرفة عباراتٌ لطيفةٌ:

قال قتادة:[٢] أي فاذكروني بالتوبة أذكركم بغفران الحوبة.

وقيل: فاذكروني بالطاعة أذكرْكم بالرحمة، فاذكروني بالدعاء أذكركم بالإجابة، ٢٠ فاذكروني بالسؤال أذكركم بالنوال، فاذكروني بلا غفلةٍ أذكركم بلا مهلةٍ، فاذكروني بالندم أذكركم بالكرَم، فاذكروني بالمعذرة أذكركم بالمغفرة، فاذكروني بالإرادة أذكركم بالإفادة، فاذكروني بالإخلاص أذكرْكم بالخلاص.

١ ح: - إياكم
٢ ر: القتادة

Şöyle de denilmiştir: Beni boyun eğerek anın, Ben de size ihsan ve fazlım ile anayım. Beni kalplerinizin şahitliğiyle anın, Ben de istediğinizi vererek sizi anayım. Beni hizmet kapısında anın, Ben de nimetimi kemâle erdirerek sizi kurbiyet makamına davet ile anayım. Beni gönlünüzü arındırarak anın, Ben de sizi bolca iyilik lutfederek anayım. Beni hayatınızda anın, Ben de sizi vefatınızdan sonra anayım. Beni görmekte olduğunuz âlemde anın, Ben de sizi mezarınızdayken anayım. Beni dünyanızda anın, Ben de sizi ukbânızda anayım. Beni (dünya ile) alâkalarınızı keserek anın, Ben de sizi hakikatlere ulaştırarak anayım. Size yönelik lutuflarımın büyüklüğü için de Bana [ayrıca] şükredin. Çünkü Ben size "Beni anın Ben de sizi anayım." dediğim için siz Beni andınız. Eğer Ben önce sizi anmasaydım, siz Beni sonradan anamazdınız.

Âyetin yorumu hakkında başka bir görüş de şöyledir: Genişlik ve bollukta Beni zikredin ki Ben de sıkıntılı zamanda sizi anayım. Mücâhedeler ile Beni zikredin ki müşâhedeler ile Ben de sizi zikredeyim.

"Bana şükredin." Şükür, itiraf ederek veya hakkını yerine getirme konusunda itirafa benzeyen bir amel ile nimeti ortaya koymak, izhar etmektir. Nankörlük ise nimet verenin nimetini inkâr etmek veya ona karşı gelerek inkâr etmeyi gerektiren bir iş yapmaktır. Arapçada *nasahtühu* ve *nasahtü lehu* denildiği gibi *şekertühu* ve *şekertü lehu* denilir. Şair şöyle demiştir:

Onlar sıkıntımı ve size yaptığım iyilikleri topladılar
[Peki sen şimdi] seninle savaşılmadığına göre, onlara teşekkür etmez misin!

"Beni inkâr etmeyin." Burada fasılalar uygun olsun diye sondaki *yâ* harfi hazfedilmiştir. Şairin şu beytinde de durum böyledir:

Yüzünü karartan ve kötüleyen kimseler vardır ki kendimi ona nispet ettiğimde inkâr eder

"Beni anın" ifadesi sözlü (kavlî) bir emirdir, "Bana şükredin" ise amelî bir emirdir. Yüce Allah "Ey Dâvûd ailesi! Şükür için çaba gösterin." [Sebe' 34/13] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Nimetimin şükrünü Bana yöneltin, Benden başkasına şükretmeyin. Başka bir ihtimal de şöyledir: Bana ibadet edin, başkasına ibadet etmeyin.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3: 274.

فيقال: فاذكروني بالتذلُّل أذكركم بالتفضُّل، فاذكروني بشهود قلوبكم أذكركم بتحقيق مطلوبكم، فاذكروني على الباب من حيث الخدمة أذكرْكم بالإيجاب على بساط القربة بإكمال النعمة، فاذكروني بتصفية السرِّ أذكركم بتوفية البِرِّ، فاذكروني في حال حياتكم أذكركم بعد وفاتكم، فاذكروني في شهودكم أذكركم في لحودكم، فاذكروني في دنياكم أذكركم في عقباكم، فاذكروني بقطع العلائق أذكرْكم بوصل الحقائق، واشكروا لي على عظيم منَّتِي عليكم حيث قلت لكم: ﴿فَاذْكُرُونِيٓ اَذْكُرْكُمْ﴾ ذكرتموني، ولولا ذكري السابق لم يكن ذكركم اللاحق.

وقيل: فاذكروني في الرخاء أذكركم في البلاء، فاذكروني بالمجاهدات أذكركم بالمشاهدات.

وقوله تعالى: ﴿وَاشْكُرُوا لِي﴾ الشكر إظهار النعمة بالاعتراف بها أو بعمل هو كالاعتراف في القيام بحقِّها، والكفران ستر نعمة المنعم بالجحود أو بعمل كالجحود في مخالفة المنعم، ويقال: شكرته وشكرتُ له كما يقال: نصحته ونصحتُ له. / **[١٩١ظ]** وقال الشاعر:[١]

هم جمعُوا بؤسي ونعمي عليكم فهلا شكرت القومَ إذ لم تقاتل

وقوله: ﴿وَلَا تَكْفُرُونِ﴾ حذفت الياء من آخره لتستوي الفواصل وهو كقول الشاعر:[٢]

من شانئ كاسفٍ وجهه إذا ما انتسبتُ له أنكرنْ

وقوله: ﴿فَاذْكُرُونِيٓ﴾ أمر بالقول، ﴿وَاشْكُرُوا لِي﴾ أمر بالعمل قال تعالى: ﴿اِعْمَلُوٓا اٰلَ دَاوُدَ شُكْرًا﴾ [سبأ، ١٣/٣٤].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: أي وجِّهوا شكر نعمتي إليَّ، ولا تشكروا غيري، ويحتمل: وجِّهوا العبادة إليَّ ولا تعبدوا غيري.[٣]

١ البيت لعمرو بن لجأ التميمي ، انظر: معاني القرآن للفراء، ٩٢/١.
٢ البيت للأعشى في ديوانه: ١٣٢.
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٧٤/١.

153. Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir. [el-Bakara 2/153]

"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin." Allah Teâlâ, bir önceki âyeti [müminlere] şükrü emrederek bitirmiş; bu âyete ise sabrı emrederek başlamıştır. Şükür ve sabır imanın bütün hasletlerini kendilerinde toplayan iki özelliktir. Diğer bir vecih de şöyledir: Önceki âyetlerde "Onlardan zulmedenler müstesnadır." [el-Bakara 2/150] buyurmuştur. Burada kastedilen düşmanlardır. Sonra "Onlardan korkmayın benden korkun." [el-Bakara 2/150] buyurmuştur. Bu âyet-i kerîmede de İslâm düşmanlarını defedecek çareyi zikretmiştir. Bu çare, düşmanlara karşı mücadelede sabır ve namazla yardım dilemektir.

"Sabır ve namazla yardım isteyin." ifadesi hakkında İsrâiloğulları'nın kıssasını anlattığımız yerin başında geniş mâlûmat vermiştik. Âyetin anlamı şudur: Allah yolunda düşmanlara karşı cihad ederken o ikisi ile yardım isteyin. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Diğer itaatleri yerine getirebilmek için bu iki itaatten yardım alın.

Kelbî, Mukātil, Rebîʿ b. Enes şöyle demişlerdir: Âhireti talep etmek ve günahları yok etmek için farzları yerine getirmede sabır ve beş vakit namazdan yardım alın.

Bir görüş şöyledir: Farzları yerine getirmek, zorluklara katlanmak için kendinizden sabırla ve Benden "Onlara Rablerinden rahmet ve merhamet vardır" [el-Bakara 2/157] âyetinde size vaad ettiğim salât ile yardım dileyin. Yani farzların edası ve Cenâb-ı Hakk'ın rızâsını [kazanmanız] kolay olsun diye seçtiğiniz bu adın ve benden gelecek karşılığın ne kadar güzel olduğuna bakın.

"Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir." Yani maûnet ve nusret (yardım) ile Allah onlarla beraberdir. Bir görüşe göre onların dinlerini diğer dinlere üstün kılmıştır. Çünkü Allah ile birlikte olan her zaman galiptir, rütbe bakımından daha üstündür ve daha büyük bir azığa sahiptir. Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a "Ben siz ikinizle beraberim." [Tâhâ 20/46], İsrâiloğulları'na "Ben sizinle beraberim, eğer namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirseniz." [el-Mâide 5/12] buyurmuştur. Hz. Mûsâ "Asla öyle değil. Şüphesiz ki Rabbim benimle beraberdir." [eş-Şuarâ 26/62], Hz. Peygamber aleyhisselâm mağarada "Şüphesiz Allah bizimle beraberdir." [et-Tevbe 9/40] buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak "Şüphesiz ki Allah takvâ sahibi olanlar ve iyilik edenlerle beraberdir." [en-Nahl 16/128] ve "Biliniz ki Allah takvâ sahibi olanlarla beraberdir" [et-Tevbe 9/132] buyurmuştur.

١٥٣- يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ﴾ ختم الآية التي قبلَها بالأمر بالشكر وبدأ هذه الآية[١] بالصبر وهما جامعا جميع خصال الإيمان، ووجه آخر أنه ذكر ﴿اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ [البقرة، ١٥٠/٢] وهم الأعداء، وقال: ﴿فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي﴾ [البقرة، ١٥٠/٢]، ثم أمر في هذا بما يدفعهم[٢] ويردَعهم وهو الاستعانةُ بالصبرِ والصلاة على مجاهدة العداة.

وقوله: ﴿اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ﴾ قد أوفينا الكلامَ فيه أوَّل قصة بني إسرائيل، ومعناه: استعينوا بهما على الجهاد في سبيل الله مع أعداء الله، وقيل: استعينوا بهذا النوع عن الطاعة غيره من الطاعات.

وقال الكلبيُّ ومقاتلٌ والربيعُ بن أنس: استعينوا على طلب الآخرة وتمحيص الذنوب بالصبر على أداء الفرائض والصلوات الخمس.

وقيل: استعينوا بالصبر منكم والصلاة[٣] مني وعدًا بقوله: ﴿اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ [البقرة، ١٥٧/٢] على أداء الفرائضِ وتحمُّل المكارِه، أي: انظروا في حسن هذا الاسم لكم وحسن هذا الجزاء مني ليسهُل عليكم الأداء والرضا[٤].

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ أي بمعونتهم ونصرتهم، وقيل: أي يظهِر دينَهم على سائر الأديان؛ لأنَّه من كان الله معه فهو الغالب وهو أشرف ربتة وأجلُّ عُدَّةً،[٥] قال الله تعالى لموسى وهرون: ﴿اِنَّنِي مَعَكُمَا﴾ [طه، ٤٦/٢٠] وقال لبني إسرائيل: ﴿اِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ﴾ [المائدة، ١٢/٥] الآية، وقال موسى: ﴿كَلَّا اِنَّ مَعِيَ رَبِّي﴾ [الشعراء، ٦٢/٢٦]، وقال نبينا ﷺ في الغار: ﴿اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا﴾ [التوبة، ٤٠/٩]، وقال الله تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ﴾ [النحل، ١٢٨/١٦]، وقال: ﴿وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ [التوبة، ١٢٣/٩].

---

١ ر + بالأمر
٢ ح: يرفعهم
٣ ر: بالصلاة
٤ ر: القضاء
٥ ر: وِعْدَة

154. Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız. [el-Bakara 2/154]

"Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin." Bu âyette "ölüler" kelimesinden önce bulunan *hüm* (onlar) zamiri hazfedilmiş, söylenmemiştir.

"Bilakis diridirler." Yani bilakis onlar diridirler. Öldürme yaşayan bünyenin yok edilmesidir. Allah yolu cihaddır. Çünkü cihad Allah'ın sevabı ve rahmetine ulaşmanın yoludur.

"Lâkin siz anlayamazsınız." Yani siz ruhları çıktıktan sonra onların yaşamalarının hakikatinin ne olduğunu idrak edemezsiniz.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Eğer canları Allah'ta fenâ bulsaydı, ruhları Allah'ta bekā bulurdu. Allah'ta fenâ bulan O'nda bekā bulacaktır. Üns gölgelerinde, Allah'ın cemâli onları bast hâline, celâli de istiğrak hâline sürükleyecektir.[1]

Abdullah b. Abbas âyetin -sayısı on dört olan- Bedir şehitleri hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Dahhâk'e göre ise âyet Bi'rimaûne şehitleri hakkında nâzil olmuştur, münâfıklar Bi'rimaûne şehitleri hakkında "Falanca öldü, filanca öldü" diye konuştuktan sonra bu âyet indirilmiştir. Bir görüşe göre "Araplar adı sanı yok olan, adını ağzına alacak kimsesi kalmamış kişileri ölü diye isimlendirirlerdi. Burada da Allah onları meleklerin huzurunda andığını haber vermektedir."

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Müminlerin ruhları cennetlere, kâfirlerin ruhları ise cehennemlere götürülür. Şehitlerin ruhları başkalarının alamayacağı bir lezzet alırlar. Firavun ailesinden olan kâfirler de başkalarının tatmadığı bir acı tadacaklardır.

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Şehitler Allah'ın zâtı için [Allah yolunda] öldürülmüşler ve Allah katında sevabı hak etmişlerdir. Onlar diridirler ve saadet içinde rızıklandırılmaktadırlar. Pek çok engeli aşarak hevâ ve heveslerini öldürenler de aşk ile ölü hâline gelmişlerdir. Artık Allah onların kalplerini diriltir ve onları mutlu bir şekilde nice faide ve latifelere erişen şehitler hâline getirir. Onların damarları kurumuş, hareketleri zayıflamış, talepleri azalmıştır. Hür olmalarına rağmen sultanlarının huzurunda hizmetçiler gibi dururlar. Onlar Allah'ın dostları (evliyâ) ve sevgili kullarıdır.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 138.

١٥٤- وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِى سَبِيلِ اللهِ اَمْوَاتٌ﴾ فيه إضمارٌ، أي: هم أموات.

وقوله تعالى: ﴿بَلْ اَحْيَاءٌ﴾ أي بل هم أحياءٌ، والقتل نقض البنية الحيوانيَّة، وسبيل الله هو الجهاد؛ لأنه طريق إلى ثوابِ الله ورحمتِهِ.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾ أي لا تعلمون حقيقة حياتهم بعد زهوق أرواحهم.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: لئن فَنِيَتْ في الله أشباحُهم لقد بقيت بالله أرواحُهم ومن كان فناؤه لله كانَ بقاؤه بالله هُمْ في ظلال الأنسِ يبسطهم جمالُه مرة / [١٩٢و] ويستغرقهم جلالُه أخرى.[١]

قال ابن عباس: نزلت في قتلى بدر وهم أربعة عشر من المسلمين. وقال الضحاك: نزلت في الذين قتلوا عند بئر معونة، وذلك أن المنافقين قالوا: مات فلانٌ ومات فلانٌ فنزلت الآية. وقيل: إن العرب كانت تعرف الموتى من انقطع ذِكْرُه إذا لم يبقَ له أحدٌ يذكُره فأخبره الله أنَّهم مذكورون في ملأ الملائكِة.

وقال الحسن: إن أرواح المؤمنين تعرض على الجنان وأرواح الكَفَرة[٢] تعرض على النيران ويكون لأرواح الشهداء فضلُ لذَّة لا يكون لغيرِهم ولأرواح الكفرةِ مِنْ آل فرعونَ فضلُ ألمٍ لا يكون لغيرهم.

وقال جعفر الصادق: الشهداء قتلوا في ذات الله واستوجبوا الثواب عند الله فهم أحياء مرزوقون شهداء فرحون، والذين قتلوا أهواءهم بما قاسوا من قطع هذه العقبات[٣] صاروا بالهوى قتلى فاستوجبوا على الله إحياءَ قلوبهم وجعلهم شهداء مرزوقين فوائده ولطائفه فرحين مستبشرين قد يبست عروقُهم وسكنت حركاتهم وانقطعت طلباتهم ووقفوا بين يدي مليكهم فهم أحرارٌ خدامٌ فطوبي لهم هم أولياءُ اللهِ وأحباؤُه.

١ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ١٣٨.
٢ ط: الكفار
٣ ح: عقوبات، ر + العقبة واحدة عقبات الجبال

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Şehitler Allah katında, hiçbir gölgenin olmadığı zamanda, O'nun arşının gölgesinde, miskten bir tepe üzerinde, yakuttan minberler üzerindedirler. İnsanların ne yaptıklarını bilmezler. Birbirlerine 'Gidip insanlara bakalım.' derler. Bunun üzerine diriltilirler. Allah Teâlâ onlara 'Sizin hakkınızı vermedim mi?' diye sorar. Onlar 'Elbette Rabbimiz. Ama bize bir şey daha bahşetsen.' derler. Allah Teâlâ 'Nedir o?' diye sorar. Onlar 'Bizi dünyaya geri göndersen de bir kez daha senin uğrunda şehit olsak.' derler."[1]

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Müslümanlara zor gelmeyeceğini bilsem onların arasından çıkardığım her seriyyeye ben de katılırım. Şehit düşüp tekrar dirilmeyi, sonra bir daha şehit düşüp bir kez daha dirilmeyi, ardından bir kez daha dirilip bir kez daha şehit düşmeyi isterdim."[2]

Bir görüşe göre "Bilakis onlar diridirler." âyetinin anlamı şudur: Yani onların amellerinin sevabı kesilmez. Çünkü onlar Allah'ın dini uğrunda öldürülmüşlerdir. Yeryüzünde Allah yolunda savaşan bir kişi bulundukça onun sevabından onlar da nasiplerini alırlar. Çünkü bu çığırı onlar açmışlardır.

155. Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele. [el-Bakara 2/155]

"Sizi deneriz." Yani sizi imtihan ederiz. Buradaki *lâm* harfi yemin *lâm*ıdır. Allah'ın imtihan etmesi bildiği şeyleri izhar etmek içindir.

"Biraz korku." Düşman korkusu ile demektir. Âyetin önceki âyet ile bağlantısı şöyledir: Önceki âyette sabırla ve namazla bu zorluklara katlanma emredilmiştir.

"Açlık." Açlıktan bir şey ile demektir. Bu ise kıtlıktır. Açlıktan bazı şeyler ile dememiştir. Burada harf-i cerri bir kez zikredip ikinci ve üçüncüde tekrarlamamıştır. Atıf harfi bu anlamı gerektirir.

"Malları eksilterek" Çalınma, saldırı, yağma, hükümdarların alması ve helâk olma yoluyla malın eksilmesi ile demektir.

---

1 Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, Hadis no: 110000.

2 Buhârî, "İman", 26; Nesâî, "Cihad", 18.

وروى أبو هريرة عن النبي ﷺ أنه قال: «الشهداء عند الله على منابر من ياقوت في ظلِّ عرش الله يومَ لا ظلَّ إلا ظلُّه على كثيب من مسكٍ لا يدرون ما يصنع الناس، فيقول بعضهم لبعض: ألا نذهب إلى الناس فننظر فيبعثون ، فيقول لهم الربُّ تعالى: ألم أوفِ لكم؟ فيقولون: بلى ربَّنا! لو صنعتَ بنا واحدةً؟، قال: ما هي؟ قالوا: لو رددتنا إلى الدنيا حتى نُقتَل فيك ثانيةً»[1].

وقال رسول الله: «لولا أن أشقّ على المؤمنين ما خرجتْ لهم سريةٌ إلا وأنا فيها لودِدْت أني أُقتَل ثم أُحيا ثم أُستشَهد ثم أُحيا ثم أستشهد ثم أحيا ثلاثَ مرَّات»[2].

وقيل: معنى قوله: ﴿بَلْ اَحْيَاۤءٌ﴾ أي لا ينقطع ثواب أعمالهم؛ لأنهم قُتِلوا لنصرة دين الله فما دام الدين ظاهرًا في الدنيا وأحدٌ[3] يقاتل في سبيل الله فلهم ثواب ذلك لأنهم سنُّوا هذه السنةَ.

١٥٥- وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ ۗ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ﴾ أي لنمتحننَّكم، وهو لام قسم، والابتلاء من اللهِ لإظهار ما علم.

وقوله تعالى: ﴿بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ﴾ أي خوف الأعداء، وانتظامها بما قبلها أن الصبر والاستعانة به وبالصلاة على احتمال هذه المكاره.

وقوله تعالى: ﴿الْجُوعِ﴾ أي وبشيءٍ من الجوع وهو القحط والسنة، ولم يقل بأشياء، وإن ذكر بعده ثلاثًا معدودة لأنه أضمره ثانيًا وثالثًا اكتفاءً بحرف العطفِ المقتضي لإعادة المذكورِ أوَّلًا.

وقوله تعالى: ﴿وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ﴾ أو بشيء من ذلك بالسرقة والإغارة وأخذ السلطان والهلاك.

١ كنز العمال للمتقي، رقم الحديث: ١١١٠٠٠

٢ صحيح البخاري، كتاب الإيمان، ٢٦؛ سنن النسائي، الجهاد، ١٨.

٣ ح: آخر

"Canları eksilterek" Öldürülme veya kendiliğinden ölme ile demektir.

"Ürünleri eksilterek" Bağların ve ağaçların meyvelerinin, don ve kurak rüzgârlarla, çekirge gibi zararlılarla ve diğer âfetlerle telef olması demektir. **"Sabredenleri müjdele!"** Yani bu zorluklara katlananları müjdele!

Bir görüşe göre âyette zikredilen korku cihad, açlık Ramazan orucu, malların eksilmesi zekât ve malî hakları verme, canların eksilmesi insanların canlarını Allah için feda etmeleri, meyvelerin eksilmesi öşür vermedir. Bir görüşe göre uzuvların semerelerinin verilmesidir ki bu Allah'a ibadet etmektir. Bununla yapılan imtihan da çeşitli uzuvlarla ibadet etme emridir.

"Sabredenleri müjdele!" Yani ibadetleri âdâbına riayet ederek eda etmekte devamlı olanları müjdele!

Diğer bir görüş şöyledir: Korku kalbin Allah'tan kaçınmasıdır. Açlık kulun Allah'a buluşma şevkinin galebe çalmasıdır. Malların azalması, Allah'ın sevgisi için mâsivâdan soyutlanmaktır. Nefislerin azalması, onların Allah'a teslim edilmesidir. Ürünlerin azalması, Allah'ın rızâsı için çocukların feda edilmesidir, çünkü çocuk insanın gönlünün meyvesidir. Bu hususta bir hadis vardır.[1] İşte sen, bütün bu hâllere karşı sabredenleri ve bu makamlarda sadık olanları müjdele.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz ki Allah Teâlâ meleklerine şöyle der: Gözünün nûrunu, kalbinin semeresini kabzettiniz mi? Onlar da 'Evet, Rabbimiz!' derler. Allah Teâlâ 'Kulum ne yaptı?' diye sorar. Onlar da 'Sabretti ve Allah'a dayandı.' derler. Allah Teâlâ şöyle buyurur: 'Ona cennette bir köşk inşa edin ve bu eve, beytü'l-hamd (hamd evi) adını verin.'"[2]

Mârifet ehlinden bir zât şöyle demiştir: Gaybı talep mal, can, akrabalar veya ruh ile olur. Kim icâbet edip malını infak ederse kurtuluşa erer. Kim canını feda ederse dereceler elde eder. Kim yakınlarını kaybetmeye sabrederse Allah'a yakınlaşır. Eğer ruhunu sakınmazsa Allah ile bağlantısı devamlı hâle gelir.

---

1 Hadis için bkz. Müslim, "İmâret", 46; Ebû Dâvûd, "Fiten", 1.

2 Bkz. Nesâî, "Bey'at", 25.

وقوله تعالى: ﴿وَالْأَنْفُسِ﴾ أي بالقتل والموت.

وقوله تعالى: ﴿وَالثَّمَرَاتِ﴾ أي ذهاب ثمرات الكروم والأشجار بالبرد والسموم / [١٩٢ظ] والريح والجراد وغيرها من الآفات. وقوله تعالى: ﴿وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾ أي المتحملين هذه المكاره.

٥ وقيل: الخوف هو الجهاد، والجوع هو صوم رمضان، ونقصُ الأموال هو إيتاء الزكاة وإيتاء[١] الحقوق الماليَّة، والأنفس هو بذل الأرواح في ذات الله والثمرات هو دفع العشر، وقيل: هو صرف ثمرات الأعضاء، وهي الأفعال إلى عبادة الله والابتلاء بها هو التعبُّد بهذه الأنواع.

﴿وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾ أي الدائمين على أدائها الثابتين على مراعاتها.

١٠ وقيل: الخوف هو خشية القلب من الله، والجوع غلبة شوق العبد إلى لقاء الله، ونقص من الأموال هو التجرُّد عن غير الله في محبةِ الله، والأنفس هو تسليم الأنفس إلى الله، والثمرات هو بذل الأولاد في رضاء الله فالولدُ ثمرة الفؤاد، به ورد الحديث[٢]، وبشر الصابرين على هذه الحالات الصادقين في هذه المقامات.

وقال النبي: «إن الله تعالى يقول لملائكته: أ قبضتم قرة عين عندي وثمرة قلبه، ١٥ فيقولون: نعم يا رب، فيقول الله تعالى: فما صنع عبدي؟ قالوا: صبر واحتسب، فيقول الله تعالى: ابنوا له بيتًا في الجنة وسمُّوه بيت الحمد.»[٣]

وقال بعض أهل المعرفة: مطالبات الغيب إما أن يكون بالمال أو بالنفس أو بالأقارب أو بالقلب أو بالروح فمن أجاب إلى المال[٤] فله النجاة، ومن جاد بالنفس فله الدرجات ومن صبر على فقد الأقارب فله الخلف والقربات وإن لم يدَّخر عنه ٢٠ الروح فله دوام المواصلات.

١ ر – إيتاء
٢ صحيح مسلم، كتاب الإمارة، ٤٦ ؛ سنن أبي داود، فتن، ١.
٣ سنن النسائي، البيعة، ٢٥.
٤ ح: جاد بالمال

Tefsirde şöyle geçmiştir: Âyette zikredilenler Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashabının başına gelmiştir. Burada hitap onlaradır. Korku, Hendek (Ahzâb) Gazvesi'nde gerçekleşmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Korkudan gözler kaymış, yürekler ağızlara gelmişti." [el-Ahzâb 33/10] Açlık Mekke'de yedi yıl süren kıtlıktı. Müslümanlar, kemikleri bile yemişlerdi. Ashaptan bazıları açlıktan bayılıyordu. Hz. Peygamber aleyhisselâm karnına taş bağlıyordu. Ehl-i beyt bir iki ay sadece hurma ve su ile idare etmişlerdi. Malların harcanması ise savaşlarda bulunmaları sebebiyle maişet temin edememeleridir. Bir görüşe göre hayvanların helâk olmasıdır. Canların gitmesi, yaralanma neticesinde veya öl[dürül]me ile şehit düşmek, kardeşleri ve akranlarını kaybetmektir. Ürünlerin azalması ise kuraklık; cihad sebebiyle maişet teminini bırakıp mal kaybına uğramak veya malı fakir ve gariplere harcamakla olur.

156. Onlar; başlarına bir musibet gelince, "Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz" derler. [el-Bakara 2/156]

"Başlarına bir musibet gelince" Bir görüşe göre *ellezîne* ifadesi sabredenlerin sıfatıdır. İrab olarak mansubdur. Diğer görüşe göre *ellezîne* mübtedâdır, cevabı ise "onlar" ifadesidir. Bize göre "Sabredenleri müjdele" âyeti tam bir ifadedir ve sonunda vakıf/durak sözkonusudur. Bu takdirde ifade fayda açısından daha tam ve [tüm sabredenleri] taltif cihetiyle daha kuşatıcıdır. Müjde doğrudan sabra müteallikdir, zira sabır tam bir övgü sıfatıdır.

"Onlara bir musibet gelince" başlarına bir belâ geldiği zaman demektir. Tutturmak anlamına gelen *isâbet*, hedefi kaçırmanın zıttıdır.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bil ki başına gelecek olan şey hedefini şaşıp seni geçecek değildir. Sana değil de başkasının başına gelecek olan şey de sana isabet edecek değildir."[1]

"Musibet" eksilme, yok olma gibi her türlü istenmeyen hadise için kullanılan bir tabirdir.

"Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz, derler." Bu bir teslimiyet ifadesidir. "Biz Allah'a aidiz" ifadesinin anlamı şudur: Yani bizim canlarımız Allah'ındır. O mülkünde istediği gibi tasarruf eder. O'na itiraz yoktur. Eğer başımıza gelen musibet ile can verecek olsak bile sabrı elden bırakamazken mallarımız ve sevdiklerimiz konusunda nasıl bu hâle düşebiliriz? Yahut biz Allah'ın kullarıyız anlamına gelir.

1 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17.

وفي التفسير أن ما ذكر في هذه الآية أصاب أصحاب رسول الله ﷺ وكان الخطاب لهم. أما الخوف ففي وقعة الأحزاب قال تعالى: ﴿وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ [الأحزاب، ٣٣/١٠] الآيات. وأما الجوع فكان القحط بمكة سبع سنين حتى أكلوا العظام وكان الواحد من الصحابة يخر على وجهِه من الجوع، وكان النبي ﷺ يشدُّ الحجر على بطنِهِ ويمر على آل رسول الله ﷺ الشهر والشهران وما طعامهم إلا الأسودان أي: التمر والماء، وأما نقص الأموال فبالإنفاق في الغزوات وانقطاعهم عن معايشهم بسبب الجهاد. وقيل: هو هلاك المواشي، وأما نقص الأنفس فبالشهادة بالجراح وبالموت وذهاب الإخوان والأقران، وأما نقص[1] الثمرات فبالجدب وبترك الضياع على الضياع بالجهاد وبإنفاقها على الغرباء والفقراء.

١٥٦- اَلَّذِينَ اِذَآ اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَلَّذِينَ اِذَآ اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ﴾ قيل: الذين هو نعت الصابرين وإعرابه النصب، وقيل: هو ابتداء وجوابه: أولئك، وبشر الصابرين، تامٌّ وعليه وقف، وهو أكثر فائدةً وأبلغ في الكرامة وهو البشارة بنفس الصبر وهو صفة مدح تامة.

وقوله: ﴿اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ﴾ أي نالتهم بليَّةٌ والإصابة ضد الإخطاء.

قال النبي: «واعلم أن ما أصابك لم يكن ليخطئك وما أخطأك لم يكن ليصيبك.»[2]

والمصيبة اسم لكلِّ حادثةٍ مكروهةٍ من نقصانٍ وفوات ونحو ذلك.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ / [١٩٣و] هي كلمة تسليم ومعنى ﴿اِنَّا لِلّٰهِ﴾ أي أنفسُنا لله، وهو يتصرَّف في مُلكِهِ فلا اعتراضَ عليه؛ إذ لو كانت المصيبة بذهاب أنفسنا لم يكن لنا أن نجزَعَ فكيف وهي في أموالنا وأحبائِنا أو نحن عبيد الله،

١ ر: نفس

٢ سنن أبي داود، كتاب السنة، ١٧.

Köle ve elindeki her şey sahibine aittir. Eğer dilerse onları elimizde bırakır. İsterse elimizden alır. Biz de kendi mülkünü elimizden aldığı için sızlanma ve sabırsızlık gösteremeyiz. Bilakis sabrederiz. Eğer yaşarsak bizim rızkımıza O kefildir. Ölürsek de O'na döneriz. Bizim karşılığımız O'nun katındadır. İşte "Biz O'na döneriz" âyetinin anlamı budur. Bir görüşe göre de şöyledir: Biz diri de olsak, ölü de olsak Allah'ın kullarıyız. **"ve şüphesiz O'na döneceğiz"** Kazâsına razı olup sevabını kazansak da razı olmayıp cezasını hak etsek de neticede O'na döneceğiz.

Diğer bir görüş ise şöyledir: Biz Allah'ın kullarıyız. Onun elindeyiz. İstesek de istemesek de bizim üzerimizde O'nun hükmü geçerlidir. Ebû Bekir el-Verrâk rahimehullah şöyle demiştir: "Biz Allah'a aidiz." ifadesi mülkün O'na aidiyeti konusundaki ikrarımızdır. "Biz O'na döneriz." ifadesi ise nefsimizin fâni oluşu hususundaki ikrarımızdır.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: Yani Rabbimizin bize verdiği onun fazilet ve keremindendir. Verdiği ihsanı geri almak O'nun keremine yaraşmaz. O, verdiğini, ancak benim için kendi katında bir azık olsun diye geri almıştır. Ve bunu benim iç âlemimi meleklere göstermek ve onlara, benim Allah'a olan güven, tevekkül ve hüsnüzannımın nasıl olduğunu bildirmek için yapmıştır. Bazı kullar vardır ki "ileyhi râciûn" derler ve Allah ile buluşmayı iki cihana bedel görürler. Böylelikle onlar, ellerinden giden her şeye karşı O'na mülâki olmanın getireceği lutuflar ile teselli bulurlar. Yine bazı kullar vardır ki "ileyhi râciûn" tabirini şöyle anlarlar: İnsanlar ahit gününde Allah'ın huzurundan ayrılmışlardır. Dönüş, işte ilk seferde huzurunda durduğun o Mevlâ'ya olacaktır. Bizler O'na, bizden aldığı ahit gereğince kulluk ile rücû ederiz. Bazıları ise O'na dönüşün (rücû') vecd hâli ile olacağını düşünür. Zira bir kulun Allah ile birlikteliği onu, vecd hâli ile Allah'a rücû etmeye sevk eder.

157. İşte Rableri katından rahmet ve merhamet onlaradır. Doğru yola ulaştırılmış olanlar da işte bunlardır. [el-Bakara 2/157]

"İşte Rableri katından rahmet ve merhamet onlaradır." *Salavât* kelimesi *salât* kelimesinin çoğuludur ve rahmet anlamına gelir. Âyette [*salavât* ile aynı anlamdaki] "rahmet" kelimesinin tekrar edilmesi pekiştirme ve beyân içindir. Bir görüşe göre salavât dünyadaki rahmettir, rahmet ise salavâtın âhirette -anılan kullar için- tamama ermiş hâlidir. Bir görüşe göre bereketlerdir. Bir görüşe göre övgüdür. Bir görüşe göre ise salavât, Cenâb-ı Hakk'ın anılan kulları meleklere karşı övmesi/onlarla övünmesidir. Bir görüşe göre mağfirettir. Bir görüşe göre ise cennettir.

والعبد وما في يده لمولاه فإن شاء بقَّاه في أيدينا وإن شاء استردَّه منَّا فلا نجزَع بأخذ ما هو ملكُه بل نصبِر فإن عِشْنا فعليه رزقُنا وإن مُتْنا فإليه مردُّنا وعنده ثوابُنا، وهذا معنى قوله: ﴿وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ وقيل: أي إنا لله عبيد أحياءً وأمواتًا وإنا إليه راجعون إن رَضِينا بقضائه استوجبنا ثوابَه وإن لم نرضَ بقضائه استوجبنا عقابَه.

٥ وقيل: معناه نحن عبيد الله وفي قبضة الله يمضي فينا قضاءه أحببنا أو كرهنا. وقال أبو بكر الوراق رحمه الله: ﴿إِنَّا لِلَّهِ﴾ إقرارٌ منَّا له بالملك ﴿وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ إقرارٌ على أنفسنا بالهُلْك.

وقال محمد بن علي الترمذي: أي ما أعطانا ربُّنا كان فضلًا منه ولا يليق بكرمه الارتجاعُ في عطاياه وإنما أخذه ليكون ذخيرةً[1] لي عنده وليظهر سري للملائكة ١٠ ليعلموا كيف ثقتي به وتفويضي إليه وحسن ظني به، ثم من العباد من ذكر الرجوع إليه لأنَّ في لقائه عوضًا من الدارين فيتسلى عن كلِّ ما فاته بما يأمل من لقائه. وومنهم من ذكر الرجوع إليه لأنه علم أنه انفصل من عنده يوم الميثاق، والرجوع يكون إلى من كنت عنده مرة، فإنما نرجع إليه بالعبودة التي أخذ الميثاق علينا بها، ومنهم من ذكر الرجوع إليه للوله، لأن وجود العبد بالله ولهه إلى الله.

١٥٧- أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ١٥

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ﴾ الصلوات جمع صلاة وهي الرحمة، والتكرير للتأكيد والتقرير، وقيل: الصلوات هي الرحمة في الدنيا والرحمة هي تكميلها لهم في الآخرة. وقيل: الصلوات البركات، وقيل: الأُثْنِيَة، وقيل: المباهات بهم الملائكة، والرحمة قيل: هي المغفرة، وقيل: هي الجنة.

---

١ ر: خيره

"Doğru yola ulaştırılmış olanlar da işte bunlardır." Yani Rabbimize döneriz demeye muvaffak olanlar onlardır. Bir görüşe göre onlar rızâ ve teslimiyet yolunu bulmuşlardır. Bir görüşe göre onlar İslâm yolunda sebat edenlerdir. Hz. Ömer bu âyet hakkında şöyle demiştir: "Ne güzel iki denk şey ve ne güzel ilâve! İki denk şey salavât ve rahmet, ilâve ise 'İşte onlar doğru yola ulaştırılmış olanlardır.' ifadesidir."

Mukātil b. Hayyân "Her kim Allah'a iman ederse Allah onun kalbini doğruya sevk eder." âyetinin tefsirinde bunun istircâ [yani "Biz Allah'a aidiz ve O'na döneceğiz" demek] olduğunu söylemiştir.

İkrime şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâmın lambası söndü. Bunun üzerine "Biz Allah'a aidiz ve O'na döneceğiz." [el-Bakara 2/156] buyurdu. "Ey Allah'ın Resûlü! Bu bir musibet mi?" diye sordular. Hz. Peygamber "Evet! Mümine eziyet veren her şey onun için bir musibettir." buyurdu.[1]

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Allah bu ümmete, musibetler karşısında Hz. Ya'kūb'a vermediğini vermiş [isriticâ lafzını ihsan etmiş]tir. Bu yüzden Hz. Ya'kūb, oğlu Yûsuf'u kaybedince "Vah Yûsuf'a Vah!" [Yûsuf 12/84] demiştir, çünkü o "Biz Allah'a aidiz yine O'na döneceğiz." lafzını bilmemekteydi.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:[2]

> Hz. Ya'kūb'un sözlerinde istircâ mânasına gelen ifadeler bulunmaktadır. Meselâ "Artık bana düşen güzelce sabretmektir." [Yûsuf 12/18] ve "Ben acı ve kederimi Allah'a arz ediyorum." [Yûsuf 12/86] âyeti bunu gösterir. Ayrıca ona Hz. Yûsuf'un ölmediği haber verilmiştir. Demiştir ki: Allah hikmete boyun eğen ve kazâ ve kaderine razı olanlara üç haslet vaad etmiştir: Bunlardan biri onlar üzerine salât etmesidir. Bununla onların -nâil olacakları büyük mükâfat sebebiyle- meleklere karşı övülmeleri kastedilmiş olabilir. Salavât, Cenâb-ı Hakk'ın *övgü*sü ve anılan kulları "Allah yolunda öldürülenlere ölüler demeyin, bilakis onlar diridirler." [el-Bakara 2/154] ve benzeri âyetlerle kullarını haber suretiyle *anma*sı da olabilir. Ya da kullarının kalplerine ilkâ ettiği ve kendisini sevmelerine vesile olan nimet ve rahmet olabilir.

1 Buhârî, "Merdâ", 13; Müslim, "Birr", 45.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 282-283.

وقوله تعالى: ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ﴾ قيل: معناه الموفَّقون للاسترجاع، وقيل: أي اهتدوا إلى الرضاء والتسليم، وقيل: أي: الثابتون على الإسلام. وقال عمر بن الخطاب: نعم العدلان ونعمت العلاوة، العدلان: الصلوات والرحمة والعلاوة ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ﴾.

وقال مقاتل بن حيَّان في قوله: ﴿وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللهِ يَهْدِ قَلْبَهُ﴾ [التغابن، ٦٤/١١] قال: الاسترجاع.

وقال عكرمة: طفىء سراج النبي ﷺ فقال: ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ [البقرة، ٢/١٥٦]، قيل: يا رسول الله ، أَمصيبةٌ هي؟ قال: «نعم، كلُّ شيءٍ يؤذِي المؤمنَ فهو له مصيبة»[١].

وقال سعيد بن جبير: أعطى الله هذه الأمة في المصيبة ما لم يعطِ يعقوبَ النبيَّ عليه السلام فإنَّه قال في فقد يوسف: ﴿يَا أَسَفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ﴾ [يوسف، ١٢/٨٤] ولم يكن له استرجاع.

قال الإمام أبو منصور رحمه الله[٢]:

> قد وجد من كلامِهِ ما يحقق هذا المعنى، وهو / **[١٩٣ظ]** قوله: ﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ [يوسف، ١٢/١٨] وقوله: ﴿إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللهِ﴾ [يوسف، ١٢/٨٦] على أنَّه كان أخبر أنَّه لم يهلك. وقال[٣]: وعد الله الذين خضعوا الحكمة ورضوا بقضائه بثلاث خصالٍ: إحداها صلواته عليهم وصلواته تحتمل مباهاته الملائكة بعظيم ما عنده لهم، ويحتمل[٤] ثناؤه وذكره بإخباره عباده بقوله: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ﴾ [البقرة، ٢/١٥٤] وما يُشبِهُها من الآي، ويحتمل النعمة و الرحمة يلقيها في قلوبِ عبادِهِ حتى يحبوه

١ صحيح البخاري، كتاب المرضى، ١٣، ١٦؛ صحيح مسلم، كتاب البر، ٤٥.
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٢٨٢-٢٨٣.
٣ ر – وقال
٤ ر + الآي

Yine salavât, Allah'ın dünyadayken onların kayıplarına bir telafi ihsan edip sonrasında da onların hidâyet üzere olduklarına şahitlik etmesi de olabilir. Bu da muhtemelen onların, Allah'ın dinine tâbi olmaları ve başlarına bir musibet gelince O'na teslim olmalarıdır. Ayrıca salavât ile Kur'ân'da şehâdete karşılık bir vaad olarak beyân ettiği cennet yoluna girmiş olmaları da kastediliyor olabilir.

158. Şüphe yok ki, Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır. Her kim beyti hacceder veya umre yaparsa onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur. Her kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa şüphesiz Allah kabul eder ve (yapılanı) hakkıyla bilir. [el-Bakara, 2/158]

"Şüphe yok ki, Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır." Âyetin öncesi ile irtibatı şöyledir: Önceki âyette zikredilen korku, düşman ve cihadla sınanma korkusudur. Bu âyette de haccın şiarları anlatılmaktadır. Böylece cihad ile hac [ortak yönleri müsasebetiyle] art arda zikredilmiş olmaktadır. Zira önceki âyette cihad uğrunda can ve malların eksildiği aktarılmıştı. Hacda da aynı şekilde nefse/cana sıkıntı veren durumlar ve mallardan harcama söz konusudur. Bir görüşe göre bu irtibat şöyle kurulabilir: Siz musibetlerden hoşlanmıyorsunuz. Hâlbuki sabredenler için onlarda büyük ecir vardır. Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y yapmaktan İsâf ve Nâile denen putlar sebebiyle hoşlanmıyorsunuz, hâlbuki bunda da büyük ecir vardır.

Safâ içerisinde toprak, çamur, kum bulunmayan pürüzsüz ve sert taş demektir. Safvet kelimesinden alınmıştır ki o da safiyet anlamına gelir. Merve de yumuşak taş demektir. Parlayan beyaz taş anlamına geldiği de söylenmiştir.

Bir görüşe göre Safâ tepesi Safiyyullah (Allah'ın seçkin kulu) olan Hz. Âdem'in oraya oturmasından, Merve tepesi ise ["imraetuhû: Adem'in hanımı" terkibindeki imrae kelimesinden türeyerek] Hz. Havvâ'nın üzerinde oturmasından dolayı bu isimleri almışlardır.

"Allah'ın nişanlarındandır." *Şeâir*, *şaîre* kelimesinin çoğulu olup vakfe alanı, sa'y bölgesi ve kurban kesme yeri gibi alâmet-i fârika/nişan hükmünde olan ibadet mekânlarına denir. *Şiir* bilgi, iş'âr bildirmek, *meşâir* bilinen yerler demektir.

أو خلف يعطيهم في الدنيا، ثم شهد لهم بالهدايةِ، وذلك يحتمل أن يكونوا اهتدوا لدينه ولما عليهم في المصيبةِ من التسليم لله ويحتمل الاهتداء لطريقِ الجنة على ما بيَّنه في كتابه من الوعد للشهادة.[1]

١٥٨- إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ﴾ انتظامُها بما قبلها أن الخوفَ المذكورَ في تلك الآية خوف الأعداء والابتلاء بالجهاد، وهذه الآية في بيان معالم الحجِّ فهو جمع بين الغزو والحج؛ ولأن في تلك الآية نقصان النفس والمالِ في الجهاد وفي الحج أيضًا شقُّ الأنفسِ وإنفاق الأموال، وقيل: أي كَرِهتُم المصائبَ وفيها أجرٌ عظيمٌ للصابرين وكَرِهتُمْ السعيَ بين الصَّفا[2] والمروة لمكان إساف ونائلةَ وفيه أجرٌ عظيمٌ للساعِينَ.

والصفا الحجرُ الصلبُ الأملسُ الذي لا يخالطه طينٌ ولا ترابٌ ولا رملٌ مأخوذٌ من الصفوة وهي الخلوص، والمروة هي الحجرُ اللينُ، وقيل: الحجرُ الأبيضُ الَّذِي يبرق.

وقيل: سُمِّيَ الصفا لأنَّه جلس عليه آدم صفيُّ الله، وسُمِّيَت المروة لأنها جلست عليها امرتُه حواء.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ﴾ جمع شعيرة، والشعائر أعلامُ المُتَعَبَّدَات[3] من موقفٍ أو مسعًى أو منحَرٍ، والشعر العلم، الإشعار الإعلام، فالمشاعرُ المعالِم، والمشعَر المعلَم.

---

١ ر: الشهداء
٢ ر: الصفاء
٣ ر: المبعدات

"Her kim beyti hacceder." İhramlı olarak belli amelleri yapmak suretiyle orada bulunursa demektir. Hac, aslında sadece kastetmek ve yönelmek anlamına gelir. Ancak artık bilinen ibadet için kullanılır hâle gelmiştir. Zira hacda, Beytullah'a yönelişi takip eden diğer ameller de söz konusudur. Teyemmüm de aslında kastetmek demektir, ancak sonradan toprakla yapılan abdeste isim olmuştur. Bir görüşe göre hac tıraş olmak anlamına gelir. *Uhcuc mevâzıa şeccetike,* saçını kes demektir. Hac da tıraşla tamamlandığı için bu ismi almıştır. Bir görüşe göre haccın aslı bir şeye [yere] defalarca gitmektir. Kâbe'ye yapılan hac da böyledir.

Şair şöyle demiştir:

> *Bilmez misin Ey Ümmü Amra! Zamanın felâketleri büyümem için bana fırsat veriyor, canımı almıyor.*
> *Avf kabilesinin arasında kalıyorum ve şahit oluyorum ki onlar Zibirkān'ın safranla boyanmış sarığına doğru gidiyor [yani o zâtı ziyaret ediyor]lar.*

Bir görüşe göre bir işe tekrar tekrar kastetmek anlamına gelir.

"Veya umre yaparsa." Yani; Kâbe'yi, hususi bazı amelleri eda etmek üzere ihramlı vaziyette ziyaret ederse…. *İ'temera* kelimenin aslı Allah'ın beytini ibadet ile mamur etmekten gelir.

"Onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur." Yani bu konuda bir günah bulunmaz. *Cünâh* kelimesi meyletmek anlamındaki *cünûh* mastarından türemiştir. Hayırdan şerre yönelince günah ortaya çıkar [bu sebeple *cünâh (yani meyletme) günah anlamında kullanılır]. Tavâf*, tur atmak ve dönmek, *tetavvuf* ise bu işi çokça yapmaktır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Safâ ile Merve tepesi arasındaki sa'y alanında yetmiş tane put vardı. Müslümanlar "Ey Allah'ın Resûlü! Sa'y alanımızdaki bu pislikler sebebiyle biz günaha giriyor muyuz?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, "Onları (Safa ile Merve'yi) tavaf etmesinde bir günah yoktur" âyetini indirdi. Yani o ikisi arasında sa'y yapmakta günah yoktur. *Yettavvefe'nin* aslı *yetetavvefe*'dir, *tâ* harfi *tı* harfinde idgam edilmiş, kaynaştırılmıştır. "Öğüt alır" [Tâhâ 20/44] âyetindeki *Yezzekkeru* ve "Sanki gökyüzünde yükseliyor" [el-En'âm 6/125] âyetindeki *Yessa'adu* kelimelerinde de bu durum geçerlidir. Onlar Allah'ın dilediği zamana dek bu emirle hareket etmişler sonra Allah Teâlâ Peygamberine "Pislikleri terk et." [el-Müddessir 74/5] emrini vermiş ve bu putlar sa'y alanından kaldırılmıştır. Aynı şekilde Kâbe'nin etrafındaki putlar da kaldırılmıştır.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ﴾ أي قصده مُحرِمًا بأعمال مخصوصةٍ وأصله القصد وحدَه وجعل اسمًا للمناسِك؛ لأنَّها توابع للقصد إلى البيت كالتيمُّمِ هو القصد ثمَّ جعل اسمًا للتطهُّر بالتراب.[1] وقيل: الحج الحلق، يقال: اُحجُجْ مواضعَ شجتك: أي احلق، وسمِّي الحج بهذا الاسم لأنَّ تمامه بالحلق. وقيل: أصل الحجِّ إطالةُ الاختلافِ إلى الشيء وحجُّ البيت كذلك. وقال الشاعر[2]:

ألم تعلمِي يا أمَّ عمرةَ إنما تخطأني ريب المنون لأكبرا[3]
وأشهد من عوف حلولا كثيرة يحجُّون سِبَّ الزبرقانِ المزعفرا

وقيل: هو تكرارُ القصدِ.

وقوله تعالى: ﴿أَوِ اعْتَمَرَ﴾ أي زار البيتَ مُحرِمًا بأعمالٍ مخصوصةٍ، وأصلُه من عمارة بيت الله تعالى بالعبادة[4].

وقوله تعالى: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا﴾ / [١٩٤و] أي لا إثمَ عليه وهو من الجنوح أي الميل، وحصوله بالميل عن الخير إلى الشرِّ، والطواف الدور والتطوُّف تكلُّف الدور.

عن ابن عباس أنه قال: كان في المسعى بين الصفا والمروة سبعون وَثَنًا فقال المسلمون: يا رسول اللهِ! هذه الأرجاس الأنجاس في مسعانا ونحن نتأثَّم منها، فأنزل الله تعالى قولَ: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا﴾ أي لا إثم عليه أن يسعَى بينهما، و﴿يَطَّوَّفَ﴾ أصله: «يتطوَّف» أدغمت التاء في الطاء كما في قوله: ﴿يَذَّكَّرُ﴾ [طه، ٢٠/٤٤]، و﴿كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى السَّمَآءِ﴾ [الأنعام، ٦/١٢٥]، قال: ففعلوا ذلك ما شاء الله حتى أمر الله نبيَّه فقال: ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ [المدثر، ٧٤/٥] فنحيت عن المسعى وكذلك فعل بالأوثان التي كانت حول البيت.

١ ح: صعيد
٢ البيتان لمخبَّل السعدي، انظر خزانة الأدب، ٨ / ٩٩.
٣ ط - أ لم تعلمي يا أم عمرة إنما
٤ ح: من عباده

Şa'bî şöyle demiştir: Câhiliye halkının iki putu vardı. Birinin adı İsâf, diğerinin adı Nâile idi. İsâf, Safâ tepesinde, Nâile Merve tepesinde duruyordu. Müşrikler iki tepe arasında sa'y yaptıktan sonra onlara dokunuyorlardı. İslâm gelince Müslümanlar "Müşrikler bu iki tepeyi, bu iki put için tavaf ediyorlardı. Bu iki tepe Allah'ın şiarlarından değildir." dediler. Bunun üzerine bu âyet indi.

Muhammed b. İshak şöyle demiştir: Safâ tepesinin üstünde erkek suretinde İsâf adlı bir put vardı. Merve tepesinin üzerinde de kadın suretinde Nâile adında bir put dikiliydi. Ehl-i kitaptan rivayet edildiğine göre bu ikisi Kâbe'de zina etmiş ve bu sebeple taşa çevirilmiş kişilerdi.

Bir görüşe göre Müslümanlar Kâbe'ye gelince müşrikler, "İşte bizim kıblemize döndüler, bizim dinimize de dönecekler." dediler. Safâ ile Merve tepeleri arasında tavaf ettiklerinde ise "İşte dinimize tâbi oldular." dediler. Bunun üzerine Müslümanlar sa'yden kaçınmaya başladılar. Cenâb-ı Hak da onlara bunun kâfirlerin dinine uymak anlamına gelmediğini, o iki tepenin Allah'ın şiarlarından olduğunu bildirdi.

Âlimler Safâ ile Merve arasında sa'y yapmanın hükmü konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Mücâhid ve Atâ bunun farz veya vacip olmadığını ve yapılmamasının da bir şey gerektirmediğini söylemişlerdir. Çünkü Allah Teâlâ "Onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur." buyurmuştur. Böyle bir ifade vaciplerde değil mübah olan şeyler hakkında kullanılır. Çünkü âyette ayrıca "Her kim gönüllü olarak bir iyilik yapmak isterse" buyurmuştur. Gönüllü olarak yapılan şey, insanın kendi isteğiyle yaptığı bir şeydir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Sa'y farzdır, hac ve umre sa'y olmadan tamam olmaz. Çünkü âyette "Onlar Allah'ın şiarlarındandır." buyurulmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Şüphesiz ki Allah size sa'yi emretti, sa'y yapınız." buyurmuştur.[1] Bu aynı zamanda İmam Şafiî'nin görüşüdür.

"Onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur." âyeti daha önce açıkladığımız gibi Müslümanların -kâfirlere benzeme ihtimaline binâen- sa'y yapmaktan imtina etmeleri üzerine nâzil olmuştur. Bu vecihle Allah, onlardan günahı nefyetmiştir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 232.

وقال الشعبي: كان لأهل الجاهلية صنمانِ يقال لأحدهما «إساف» وللآخر «نائلة»، وكان إساف على الصفا ونائلة على المروة، وكان المشركون إذا سعوا بينهما مسحُوهما، فلما جاء الإسلام قال المسلمون: كان المشركون يطوفون بينهما من أجل الصنمين وليسا من شعائر الله فأنزل الله هذه الآية.

وقال محمد بن إسحق: كان على الصفا صنمٌ على صورة رجل يقال له «إساف»، وعلى المروة صنم على صورة امرأة يقال لها «نائلة»، وحكي عن أهل الكتاب أنهم زعموا أنَّهما زنيا في الكعبة فمُسِخا حجرَيْن.

وقيل: إن المسلمين لما وصلوا إلى الكعبة قال المشركون: عادوا إلى قبلتنا فيعودونا في ملَّتنا ولما طافوا بين الصفا والمروة، وقالوا: اتَّبعوا دينَنا فامتنع المسلمون عن الطواف بهما، لذلك فعرفهم الله أنَّه ليس باتِّباع دينهم ولكنهما من شعائر الله.

ثم اختلف العلماء[1] في السعي بين الصفا والمروة، فقال مجاهد وعطاء رحمهما الله: هو غير فرضٍ ولا واجبٌ وتركه لا يوجِب شيئًا؛ لأنَّه تعالى قال: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا﴾، وهذا يستعمل في المباح دون الواجبِ؛ لأنه قال: ﴿وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا﴾، والتطوُّعُ تبرُّع.

وقال الحسن: وهو قول الشافعي: وهو فرضٌ لا يتمُّ الحجُّ ولا العمرة إلا به؛ لأنَّه قال: ﴿مِنْ شَعَآئِرِ اللهِ﴾ ، ولقول النبي: «إن الله كتب عليكم السعيَ فاسعَوْا»[2].

وأما قوله: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا﴾ فهو لمَّا بيَّنَّا أنهم كان يتحرجون عن ذلك لما فيه من التشبُّه بالكفار فنفى الجناحَ عنهم من ذلك الوجه.

---

١ ر: الفقهاء

٢ مسند أحمد، ٦/ ٢٣٢.

"Her kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa." -Bu kelimenin tefsirinde ileride açıklanacağı üzere- sa'yin aslından olmayan bir işi/hayrı yaparsa demektir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri, Süfyân-ı Sevrî ve ilim ehlinin çoğunun da görüşü olduğu üzere, sa'yin vacip olduğunu ve terkinin haccı bozmayıp ceza kurbanı [koyun veya keçi] ile haccın tamir edilebileceğini söylemişlerdir. Çünkü sa'y, ziyaret tavafından sonra da yapılabilecek bir ibadettir. Şeytan taşlama, ziyaret tavafı gibi bir rükün olamaz. Çünkü ziyaret tavafından sonra her şey helâl olur. Bu helâl kılınıştan sonra da herhangi bir rükün söz konusu olamaz.

"Her kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa." Hacdan ve umreden sonra başka bir hac veya umre yaparsa demektir. Bir görüşe göre [hac ve umre dışında] herhangi bir iyilik ve ibadet yaparsa, diğer bir görüşe göre de vacip olandan fazla tavaf yaparsa demektir. Bu sonuncusu Kelbî, Mukātil ve bir grup âlimin görüşüdür.

"Şüphesiz ki Allah kabul eder ve yapılanı bilir." Yani gönüllü olarak yapılan az ameli de kabul eder ve karşılığını verir. "Yapılanı bilir" ibaresinin mânası bir görüşe göre şöyledir: Allah o kimsenin tavaftaki niyetini, bu tavafın şirk ehlinin tavafı gibi olmadığını bilir.

159. İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder. [el-Bakara 2/159]

"İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu gizleyenler yok mu?" Âyetin önceki âyetler ile irtibatı şöyledir: Önceki âyetlerde "Size nimetimi tamamladım." [el-Bakara 2/150] buyurulmuştu. Yani doğru yolu bulmanız maksadıyla dinin emirlerini (şeriat) tamamlayarak size olan nimetimi kemâle erdirdim. O hâlde ihsan ettiklerim için bana şükredip sabredin. Dinin şiarlarını ikâme edin ve onları asla gizlemeyin. Her kim onları gizlerse lânetim onun üzerinedir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Âyet Yahudilerin reisleri Ka'b b. Eşref, Ka'b b. Üseyd ve Mâlik b. Dayf gibi kişiler hakkında inmiştir. Onlar Hz. Peygamber aleyhisselâmın kendi aralarından çıkmasını umuyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâm kendilerinden değil de başka bir topluluktan gönderilince, alt tabakanın sırtından geçinemeyecek olmaktan endişe ettiler ve Peygamber aleyhisselâmın kendi kitaplarında anlatılan vasıf ve özelliğini bulup değiştirdiler, sonra da onu bu insanlara arz ettiler ve

وأما قوله: ﴿وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا﴾ ليس هو لأصل[1] السعي على ما يبيَّن في تفسير هذه الكلمة من بعد، وقال أبو حنيفة وأصحابه ﷺ وهو قول سفيان الثوري وعامَّةُ أهل العلم أنَّهُ واجبٌ وتركه غيرُ مفسِدٍ ويَنْجَبِرُ بالدم؛ لأنه نسك قد يؤتى به بعد طواف الزيارة فلا يكون ركنًا كَرَمْيِ الجمار وطواف الصدر، وهذا لأنَّه يحلُّ بعد طواف الزيارة كلُّ شيء ليس بعد التحليل ركنٌ.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا﴾ أي تبرَّع بعد الحجِّ والعمرة بحجة أخرى أو عمرة غير الأولى، وقيل: أي تبرَّع بشيءٍ من الخيرات والطاعات في الدين، وقيل: أي زاد في الطواف بعد قدر الواجب وهو قول الكلبيِّ ومقاتل وجماعة رحمهم الله.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنَّ اللهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾ أي قابلٌ يسير العمل من التطوُّعِ عليه بمكافاته، وقيل: عليم بنيَّتِهِ بهذا الطواف أنه ليس كطواف أهل الشرك.

١٥٩- إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ ۙ أُولٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ۙ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى﴾ وانتظامُها بما قبلها أنه قال: ﴿وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة، ١٥٠/٢] بإكمال شرائع الدِّينِ لتهتدوا فاشكروا لي واصبرُوا / [١٩٤ظ] على محني وأقيموا شعائر ديني ولا تكتُموا فإنَّ من كَتَمَ فعليه لعنتي.

وقال ابن عباس: نزلت في رؤساء اليهود كعب بن الأشرف وكعب بن أسيد ومالك بن الضيف وغيرهم لعنهم الله كانوا يتمنَّون أن يكون النبي منهم فلما بعث[2] من غيرهم خافوا أن يذهب مأكلتهم من السَّفَلَةِ فعمدوا إلى صفة النبي فغيَّرُوها من كتابهم ثم أخرجوها إليهم

١ ح: لأهلِ
٢ ح + محمد ، ط + النبي

"Âhir zamanda gönderilecek peygamberin vasfı ve özelliği işte budur. Mekke'de çıkan adamın vasıf ve özelliğine benzemiyor." dediler. Alt tabaka, hem [Tevrat'ta] yazılı olup ileri gelenlerin değiştirdiği sıfatlara hem de Hz. Muhammed aleyhisselâmın sıfatlarına baktı ve neticede onu (sav) inkâr ettiler. Çünkü onun (sav) [sıfatlarının], kitaplarında yazılı olanlara uymadığını gördüler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi: "Şüphesiz ki indirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu saklayanlar" yani Tevrat'ı, Muhammed'in doğru şekilde bildirilen vasıflarını, recim âyetini, kıblenin değiştirilmesini ve helâl ile haramı "biz insanlara" yani İsrâiloğulları'na, "kitapta" yani Tevrat'ta "her şeyi beyân ettikten sonra" değiştirenler var ya, işte "Allah onlara lânet eder". Yani hem Allah'ın hem de bütün mahlûkatın lâneti bu sıfata sahip olanların üzerinedir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Kâfir kabrine konulup "Rabbin kim? Peygamberin kim? Dinin nedir?" diye sorulduğu zaman "Bilmiyorum" diye cevap verecek. Münkir ve Nekir "Demek ki bilmedin. Dünyadayken de böyleydin." diyecekler ve ona öyle bir vuracaklar ki insan ve cinler dışında her şey onun bağırmasını duyacak. Onun sesini duyan her şey ona lânet edecek. Bunun için Cenâb-ı Hak "Lânet ediciler ona lânet ederler." buyurmuştur. Bunlar yeryüzünde bulunan insan ve cinler dışındaki her şeydir.

İkrime şöyle demiştir: Lânet edenler, hayvanlar ve kuşlardır. Onlar Allah'a isyan eden âdemoğullarına lânet eder ve "Onların hatası sebebiyle yağmurumuz yağmıyor." derler.

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: İki kişi lânetleştiği zaman lânet onu hak edene döner. Eğer ikisi de lâneti hak etmemiş ise bu lânet Allah'ın indirdiği hükmü saklayan Yahudilere döner.

Allah'ın lâneti kâfirler hakkında söz konusu olduğunda rahmetten kovulma ve uzaklaştırılma anlamındadır. Asiler hakkında olduğunda doğal olarak [imanları hasebiyle] hak edilmiş olan rahmet, ikram ve itibardan mahrum bırakılmaları demektir. Âyetteki el-hüdâ (hidâyet) lafzı ise kendisine bağlananı doğru yola sevk eden kılavuz anlamına gelir.

"Onu insanlara apaçık göstermemizden sonra." Buradaki *hu* zamiri, *mâ enzelnâ* (indirdiğimiz) ifadesine dönmektedir. Ayrıca *ve'l-hüdâ* ifadesine dönmesi de câizdir. "İndirdiğimiz açık deliller" ifadesi ile birlikte bunun bir benzeri olan "Apaçık göstermemizden sonra" ibaresinin tekrar edilmesi, ilkinin peygambere indirilen delillere (âyetlere), ikincisinin ise Hz. Peygamberin onları açıklamasına müteallik olması sebebiyledir. Âyetin, kendisinde ilim olup da saklayan herkes hakkında nâzil olduğunu söyleyenler de vardır. Bu Hz. Osman, Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir.

فقالوا: هذا نعت النبي الَّذي يُبعَث في آخرِ الزمان وهو لا يشبه نعت الذي بمكة فلمَّا نظرت السفلةُ[1] إلى ما غيَّروا من الصفة وإلى محمَّدٍ وصفتِهِ جَحَدُوه؛ لأنهم وجدوه مخالفًا، فقال الله تعالى ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾ أي يغيرون التوراة والهدى من صفة محمَّدٍ وآية الرجم وتحويل القبلة والحلال والحرام، ﴿مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ﴾ أي أوضحناه ﴿لِلنَّاسِ﴾ أي لبني إسرائيل في الكتاب أي في التوراة ﴿أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللهُ﴾ أي أهلُ هذه الصفة عليهم لعنة الله ولعنة الخلائق.

قال ابن عباس: وذلك إذا وُضِعَ الكافر في قبره وسئل: «من ربُّك؟ ومن نبيُّك؟ وما دينك؟» فيقول: لا أدري، فيقول له منكِرٌ ونكيرٌ: لا دريتَ، فهكذا كنتَ في الدنيا، ثم يضرب ضربة يسمعها كلُّ شيءٍ إلا الثقلين فلا يسمع شيءٌ صوتَه إلا لعَنَه فذلك قوله تعالى: ﴿وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ﴾، فهم كل من على وجهِ الأرض من غير الثقلين.

وقال عكرمة: اللاعنون هم البهائم والهوامُّ تلعن عصاة بني آدم يقولون: حبس عنا المطرُ بخطاياهم.

وقال ابن مسعود: إذا تلاعن اثنان رجع اللعنُ على المستحقِّ منهما، فإن لم يستحقَّه أحدهما رجع على اليهود الذين كتموا ما أنزل الله تعالى[2].

واللعن من الله الطردُ والإبعاد عن الرحمة على الإطلاق في الكفار وعن الرحمة والكرامة والمَنْزِلة التي يستحقُّها الطبع إذا كان في حقِّ العصاة، والهدى البيان الذي من تمسَّك به اهتدى.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ﴾ الهاء ترجع إلى قوله: «ما أنزلنا» ويجوز أن يرجع إلى قوله: ﴿وَالْهُدَى﴾، وإنما أعاد قوله: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ﴾ مع قوله: ﴿اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾؛ لأنَّ الأوَّلَ بينات مُنَزَّلَة على الرسول والثاني بيانٌ أنه بيَّن ذلك لهم، وقال قائلون: الآية نزلت في كلِّ من كان عنده علمٌ فكتمه، وهو مرويٌّ عن عثمان وابن عمر وأبي هريرة.

---

١ ر: فلما سفلتهم نظروا

٢ ح – الله تعالى

Hz. Osman insanların önünde abdest alırken "Size bir hadis rivayet edeyim. Eğer Allah Teâlâ'nın kitabında bir âyet olmasaydı onu rivayet etmezdim." demiş ve bu âyeti okumuştur. Ardından şöyle buyurmuştur: "Resûlullah'ı şöyle derken işittim: Her kim güzelce abdest alır ve iki rekât namaz kılarsa Allah onun bu namazı ile diğer namazı arasındaki günahlarını bağışlar."[1]

Rivayete göre Necde el-Harûrî, Abdullah b. Ömer'e bir mektup yazmış ve Resûlullah ikinci hırsızlıkta hırsızın diğer elini mi kesti diye sormuştur. İbn Ömer "İndirdiğimiz açık delilleri gizleyenler" âyetini okumuş ve "Bu âyet olmasaydı ona cevap yazmazdım." demiştir. Sonra Resûlullah'ın eli kesilmiş bir kişinin tekrar hırsızlık yapması hâlinde ayağını kestiğini yazmıştır.

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre "İnsanlar Ebû Hüreyre çok hadis rivayet etti diyorlar. Allah'a yemin olsun ki Allah'ın kitabındaki şu iki âyet olmasaydı bir tane bile hadis rivayet etmezdim" demiş ve "İndirdiğimiz açık delilleri gizleyenler" âyetinden başlayıp "Ben tevbeleri çokça kabul edenim ve merhamet sahibiyim" âyetinin sonuna kadar okumuştur.

İşte bunlar, bu âyeti umumi mânasıyla anlayanlardır. Âyetin hususi bir sebep için nüzûlü de mümkündür. Daha sonra âyetin hükmü umumi hâle gelmiş ve benzer durumdaki herkesi kapsamıştır.

Allah Teâlâ'nın lâneti, kovması ve rahmetinden uzaklaştırmasıdır. Lânet edicilerin lâneti, beddua etmeleridir. "Şüphesiz ki Allah ve melekleri Peygambere salât ederler. Ey iman edenler siz de ona salât ve selâm edin." [el-Ahzâb 33/56] âyetinde de durum böyledir. Allah'ın peygambere salâtı, ona olan rahmeti, meleklerin ve müminlerin salâtı ise rahmet için ona dua etmeleridir.

Kaffâl demiştir ki âyetin mânası şöyle olabilir: Allah Teâlâ onlardan berîdir. Melekler ve müminler -yani lânet ediciler- de onlardan berîdirler.

160. Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira Ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbeyi çokça kabul eden ve çokça esirgeyenim. [el-Bakara 2/160]

"Ancak tevbe edenler" ifadesi açık delilleri saklamaktan tevbe edip pişman olanlar anlamına gelmektedir.

1 Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, 2: 278.

قال عثمان حين توضَّأ بمشهد الناس: «لأحدثنَّكم حديثًا ولولا آيةٌ في كتاب الله تعالى ما حدَّثتُكم» وذكر هذه الآية، ثم قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «من توضَّأ فأحسنَ الوضوءَ ثم صلَّى صلاةً غُفِرَ له ما بينهما وبين الصلاة الأخرى.»[1]

وروى أن نجدة الحروري كتب إلى ابن عمر يسأله[2]: هل قطع رسول الله ﷺ الرجل بعد اليد في السرقة، فقال: لولا هذه الآية وتلا قوله: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾ ما كتبتُ إليه، ثم كتب إليه أن رسول الله ﷺ قطع الرِّجلَ بعد اليد.

وعن أبي هريرة / [١٩٥و] قال: إن الناس يقولون: أكثرَ أبو هريرة، واللهِ لولا آيتان في كتاب الله ما حدَّثْتُ حديثًا، وتلا هاتين الآيتين: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾، إلى قوله ﴿وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾.

فهؤلاء جعلوا الآية عامةً، ويجوز أن يكون نزولُها في سببٍ خاصٍّ، ثم ثبت حكمُه على العموم في كلِّ من دخل تحتَه.

ثم لعنُ الله طردُه وإبعادُه ولعنُ اللاعنين دعاؤهم باللعن وهو كقوله: ﴿إِنَّ اللهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّۚ يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [الأحزاب، ٥٦/٣٣] فصلوات الله عليه هي رحمته، وصلوات الملائكة والمؤمنين دعاؤهم بالرحمة له.

وقال القفَّال: يجوز أن يكون معنى هذا يتبرأ الله منهم ويتبرأ منهم الملائكة والمؤمنون هم اللاعنون.

١٦٠- اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَاَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَاُولَٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْۚ وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

وقوله تعالى: ﴿اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا﴾ أي من الكتمان وندموا على ذلك.

---

١ مجمع الزوائد للهيثمي ٢٧٨/٢.

٢ ر: ليسأله

"Durumlarını düzeltenler." Hakka bağlanarak ve onunla amel ederek bozduklarını düzeltenler demektir. Sâlih ameller ile Allah'a yaklaşarak hâllerini ıslah edenler ya da ihlâs ve doğrulukla kendileri ile Allah'ın arasını düzeltenler, şeklinde de anlam verilebilir.

"Açıkça ortaya koydular." Yani insanlardan gizledikleri gerçeği açıkladılar. Bir görüşe göre ise; [nefislerini] ıslah ederek, hak üzere sabit olup o hakla amel ederek ve Allah Teâlâ'ya samimiyetle bağlanarak tevbelerinin gerçek olduğunu gösterdiler.

"Ben onların tevbelerini kabul ederim." Yani onların tevbeleri katımda makbuldür. **"Ben tevbeyi çokça kabul eden ve çokça esirgeyenim."** Ben tevbeyi kabul ederim ve onlara ceza vermede acele etmem.

161. İnkâr edenler ve kâfir olarak ölenlere gelince, işte Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların lâneti onların üzerinedir. [el-Bakara 2/161]

"İnkâr edenler" ifadesi Hz. Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğini inkâr edenler anlamına gelmektedir. "Kâfir olarak ölenler." Küfürlerinde ısrar ederek bu hâl üzere ölenler demektir. *Ve hüm küffâr* ifadesindeki *vâv* harfi hâl *vâv*ıdır. "İşte Allah'ın lâneti onlar üzerinedir" Yani Allah onları rahmetinden kovmuş ve uzaklaştırmıştır.

"Meleklerin ve tüm insanların lâneti onlar üzerinedir." Yani melekler ve bütün insanlar onlara lânet okurlar ve onlardan uzak olduklarını söylerler. Bir görüşe göre burada insanlar ile kastedilen müminlerdir. Çünkü gerçek insanlık nimetinden faydalandıkları için asıl insan olanlar onlardır. Kâfirler ise hayvanlar gibi hatta onlardan daha sapkınlardır.

Bir görüşe göre ise mümin olsun kâfir olsun bütün insanlar kastedilmektedir. Bu kıyamet günü gerçekleşecektir. Allah Teâlâ "Sonra kıyamet gününde birbirinizi tanımayacak, birbirinize lânetler yağdıracaksınız." [el-Ankebût 29/25] ve "Her ümmet girdikçe kardeşlerine lânet edecektir." [el-A'râf 7/38] buyurmuştur. Bir görüşe göre de insanların lânetlerinin tamamı onlara döner. Çünkü onlar zalimlerdir. Bütün insanlar da "Allah zalimlere lânet etsin!" derler.

وقوله تعالى: ﴿وَاَصْلَحُوا﴾ أي أصلحوا بالتمسُّكِ بالحقِّ والعملِ بهِ ما أفسدوه، ويحتمل: وأصلحوا أحوالَ أنفسهم بالتقرُّب إلى الله بصالح الأعمال، ويحتمل: وأصلحوا فيما بينهم وبين الله بالإخلاص والصدق.

وقوله تعالى: ﴿وَبَيَّنُوا﴾ أي وأظهروا ما كتموه من الحق للناس[1]، وقيل: وبيَّنوا حقيقة التوبة بالإصلاح والدوام على الحقِّ والعمل به والإخلاص لله تعالى فيه.

وقوله تعالى: ﴿فَاُولٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْ﴾ أي أقبَلُ توبتَهم. وقوله تعالى: ﴿وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ أي أقبَلُ التوبةَ ولا أعاجلُهم بالعقوبة.

١٦١- اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَۙ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ أي جحدوا نبوة محمد ﷺ. وقوله تعالى: ﴿وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ﴾ أي أصرُّوا عليه حتى ماتوا على ذلك، وقوله: ﴿وَهُمْ كُفَّارٌ﴾ الواو واوُ حالٍ. وقوله تعالى: ﴿اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللهِ﴾ أي طردهم الله وبعَّدهم عن رحمته وتبرَّأ منهم.

وقوله تعالى: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ﴾ أي ودعا عليهم الملائكةُ وكل الناسِ باللعن وتبرَّؤوا منهم. وقيل: الناس هم المؤمنون؛ لأنَّهم هم الناس في الحقيقة لانتفاعهم بالإنسانية، فأما الكفارُ فهم كالأنعام أو أضلُّ سبيلًا.

وقيل: معناه كل الناس مؤمنُهم وكافرُهم وذلك يوم القيامة، قال تعالى ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾ [العنكبوت، ٢٩/٢٥]، وقال تعالى ﴿كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ لَعَنَتْ اُخْتَهَا﴾ [الأعراف، ٧/٣٨] وقيل: معناه أن لعن الناس جميعًا يرجع عليهم، إذ هم ظالمون وكلُّ الناسِ يقولون: لعن الله الظالمين.

---

١ ح: أي بينوا ما كتموه من الحق فأظهروه للناس.

162. Onlar ebediyen lânet içinde kalırlar. Artık ne azapları hafifletilir ne de onların yüzlerine bakılır. [el-Bakara 2/162]

"Ebediyen orada kalırlar." Lânet içinde orada kalırlar demektir. Çünkü onlar cehennemde ebedî kalacaklarından Allah'ın rahmetinden ebediyen uzak kalmış olurlar. Bir rivayete göre âyet onların cehennemde ebediyen kalmaları anlamına gelir. Çünkü lânet onlara azap edilmesini gerektirir. Lânetin zikredilmesinin bir gereği olarak cehennem de bu makamda mezkûr olarak sabit kalmıştır. Cehennemde ebediyen kalmak, Kur'ân'da çok defa tekrarlanan bir konudur. Bu yüzden bazı kelimeleri açıkça zikretmeden onları zamirler ile ifade etmek mümkündür. Nitekim "Şayet Allah insanları yapıp ettikleri yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı, onun üstünde tek bir canlı bırakmazdı." [Fâtır 35/45] âyetinde "onun" zamiri ile yere; Kadir sûresinin başındaki "Biz onu indirdik." [el-Kadr 97/1] âyetindeki "o" zamiri ile de Kur'ân'a işaret edilmiştir.

"Artık ne azapları hafifletilir." Yani azapları kesilmez, azaltılmaz. Bilakis onlar hakkında "Onların azaplarına azap katarız." [en-Nahl 16/88] buyurulmuştur.

"Ne de onların yüzüne bakılır." Yani onlara özür dilemek için mühlet verilmez. Allah Teâlâ "O gün bir şey söylemeye fırsat bulamazlar. Onlara özür dilemeleri için izin verilmez." [el-Mürselât 77/35-36] buyurmuştur. Bir görüşe göre onların "Rabbimiz! Bizi buradan çıkar da önceden yaptıklarımızı değil güzel işler yapalım." [Fâtır 35/37] ve "Rabbimiz! Bizi buradan çıkar, eğer eski yaptıklarımıza dönersek zalimlerden oluruz." [el-Mü'minûn 23/107] şeklindeki sözleri kabul edilmez. Bir görüşe göre istirahat etmeleri için onlara mühlet verilmez. Bir görüşe göre de onların azapları ertelenmez.

163. İlâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, Rahmân ve Rahîm'dir. [el-Bakara 2/163]

"İlâhınız bir tek ilâhtır." Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Önceki âyetlerde kâfirler cehennem ile tehdit edilmişti. Burada ise tevhid ve deliller zikredildi. Bu tehditten kurtuluş da ancak tevhid ile sağlanabilir. **"İlâhınız bir tek ilâhtır."** Yani sizin mâbudunuz, melceiniz zâtı itibariyle tek olan Rab'dir. O'nun için bölünme (inkısâm) ve parçalanma (tecezzî) mümkün değildir. O, sıfatlarında tektir, benzeri yoktur. Fiillerinde tektir, ortağı yoktur. Kadîm oluşunda tektir, O'ndan önce bir şey yoktur, ezelde O'nunla birlikte hiçbir şey yoktur. O ilâhlık ve kendisine kulluk edilmeyi hak edişinde de tektir. O'ndan başka mâbud yoktur.

١٦٢- خَالِدِينَ فِيهَاۚ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ

وقوله تعالى: ﴿خَالِدِينَ فِيهَاۚ﴾ أي في اللعنة لأنهم إذا خلَدوا في النار خلَدوا في الإبعاد من رحمة الله. وقيل: معناه خالدين في النار؛ لأنَّ اللعنة توجِب تعذيبَهم فيها فثبتت النار مذكورةً فيها مقتضى ذكر اللعنة. وقيل: إن الخلود في النار مما كثُر ترديدُه في القرآن، فصلحت الكناية عنها مع انقطاع المَكْنِيّ عنها كما قال، ﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَآبَّةٍ﴾ [فاطر، ٤٥/٣٥] فكنى عن الأرض وقال ﴿إِنَّآ أَنْزَلْنَاهُ﴾ [القدر، ١/٩٧] مكنيٌّ عن القرآن في أوَّل السورة.

وقوله تعالى: ﴿لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ﴾ لأنه لا ينقَطِع ولا ينقُص منه شيءٌ، بل قيلَ فيهم: ﴿زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ﴾ [النحل، ٨٨/١٦].

/ [١٩٥ظ] وقوله تعالى: ﴿وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾ أي لا[١] يُمْهَلون للاعتذار، قال تعالى: ﴿هَٰذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَۙ * وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ﴾ [المرسلات، ٣٥/٧٧-٣٦]، وقيل: أي لا يجابون إلى قولهم ﴿رَبَّنَآ اَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِى كُنَّا نَعْمَلُۗ﴾ [فاطر، ٣٧/٣٥] و﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا وَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾ [المؤمنون، ١٠٧/٢٣]، وقيل: لا يؤجلون ليستريحوا، وقيل: لا يؤخَّر عذابُهم من وقتٍ إلى وقتٍ.

١٦٣- وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُۗ

وقوله تعالى: ﴿وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ﴾ وانتظامه بما قبلَه أنه أوعد الكفار بالنارِ، ثمَّ ذكر التوحيد ودلائل التوحيد وبه الأمنُ من ذلك الوعيد قال: ﴿وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ﴾ أي معبودكم ملجأكم ربٌّ واحدٌ في ذاته، فلا يجوز عليه الانقسام والتجزّئ، وواحد في صفاته فلا نظيرَ له ولا شبيهَ وواحدٌ في أفعاله لا شريكَ له ولا ظهيرَ، وواحد في استحقاق القدم فلا شيءَ قبله ولا شيءَ معه في الأزل، وواحد في استحقاق الإلهية والعبادة فلا معبودَ إلا هو.

١ ر م: - لا

"O'ndan başka ilâh yoktur." Yani böylece, O'nu bu şekilde bilin ve O'na ibadet edin. O'ndan gayrı kimseye ümit beslemeyin. O'ndan gayrı kimseden korkmayın. O'ndan gayrı kimseye dayanmayın.

"O Rahmân ve Rahîm'dir." Yani O, halkına rızıklarını yağdırarak, fazlından verendir. İhtiyaçta olan herkesin sığınağı, kanaat eden ve yardım dileyen herkesin yardımında olandır.

164. Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü hâldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için birçok deliller vardır. [el-Bakara 2/164]

"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında." Ebü'l-Ahvas, Saîd b. Mesrûk'tan rivayet ettiğine göre Ebü'd-Duhâ şöyle demiştir: "Sizin ilâhınız tek ilâhtır. Allah'tan başka ilâh yoktur. O Rahmân ve Rahîm'dir." [el-Bakara 2/163] âyeti inince müşrikler şaşkınlığa düşüp "Tek ilâh bize nasıl yeter, bizim işlerimizi nasıl görür? Eğer doğru söylüyorsa bize bir delil getirsin." dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi.

"Gece ile gündüzün birbirinin peşinden gelmesinde." Birinin gidip diğerinin gelmesinde, birinin uzayıp diğerinin kısalmasında ve birinin siyah birinin beyaz olmasında demektir.

"Denizde yüzüp giden gemilerde." Burada geçen *fülk* kelimesi gemi veya gemiler anlamına gelir. Müzekker ve müennes olarak kullanılır. Allah Teâlâ "Yüklü gemide" [Yâsîn 36/41] ve "Gemide bulunduğunuzda, güzel bir rüzgârla gemiler onları götürdü." [Yûnus 10/22] buyurmuştur. Bu cem'î fiilidir. Burada müennes olarak *el-fülk elletî tecrî* şeklinde kullanılmıştır.

"Denizde yüzüp giden gemilerde." Gemiler ağır ve yoğun, su ise hafif ve latif olduğu hâlde suyun üzerinde bir rüzgârla ileri geri gidip gelmektedir.

"İnsanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak." Yani insanların ticaret ve diğer konularda yararına olan şeyleri götürür. **"Allah'ın gökten indirdiği suda."** Yağmurda demektir.

وقوله تعالى: ﴿لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ﴾ أي بهذا فاعرفوه دائمًا فاعبدُوه ولا ترجُوا غيرَه ولا تخافُوا سواه ولا تعتمدوا إلا إياه.

وقوله تعالى: ﴿الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ﴾ أي المنعِم على خلقِه بإدرار رزقِهِ وإسباغ فضله فهو مفزَع كل مضطرٍّ وغياث كل قانعٍ ومعترٍّ.

١٦٤- اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ مَّآءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ روى أبو الأحوص عن سعيد بن مسروق عن أبي الضحى قال: لما نزلت هذه الآية ﴿وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ﴾ تعجَّب المشركون فقالوا: إلهٌ واحدٌ كيف يسعُنا، وكيف يكفي مهماتِنا فإن كان صادقا فليأتنا بآيةٍ، فأنزل الله تعالى ﴿اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ أي في تخليقهما.

وقوله تعالى: ﴿وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ أي ذهاب أحدهما ومجيء الآخر وزيادتهما ونقصانهما وسواد أحدهما وبياض الآخر.

وقوله تعالى: ﴿وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى فِى الْبَحْرِ﴾ الفلك السفينةُ، والفلك السُّفُن أيضا، ويذكَّر ويؤنَّث قال تعالى: ﴿فِى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾ [يس، ٤١/٣٦] وقال ﴿حَتّٰٓى اِذَا كُنْتُمْ فِى الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ﴾ [يونس، ٢٢/١٠] ، وهذا فعل الجمع وقال ههنا: ﴿وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى﴾ وهي تأنيث.

وقوله ﴿تَجْرِى فِى الْبَحْرِ﴾ وهو ثقيلٌ كثيفٌ والماء خفيفٌ لطيفٌ وتُقْبِلُ وتدبِر بريح واحدة.

وقوله تعالى: ﴿بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ﴾ أي بمصالحهم في التجارات وغيرها. وقوله تعالى: ﴿وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ﴾ أي فيما أنزل الله. وقوله تعالى: ﴿مِنْ مَّآءٍ﴾ أي مطرٍ.

"Onunla, ölümünden sonra toprağı diriltir." Yani suyla ekinleri ve bitkileri solmuş yaprakları dağılmış yeryüzünü yeniden yeşertir ve canlandırır.

"Yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında" Yeryüzünde gezen çeşitli hayvanları dağıtmasında demektir.

"Rüzgârları göndermesinde." "Rüzgârları kuzey, güney, batı ve doğudan, rahmet ve azap olarak, sıcak ve soğuk hâlde sevk etmesinde" demektir.

Vekî' b. Cerrâh şöyle demiştir: Rüzgâr ve sinekler olmasaydı dünya kokardı. Ebu Bekir el-Ayyâş şöyle demiştir: Bulutlardan düşen her bir yağmur tanesinde dört rüzgârın payı vardır. Doğu rüzgârı onu hareketlendirir, güney rüzgârı onu akıtır, batı rüzgârı onu tohumlar, kuzey rüzgârı da onu dağıtır. Rüzgârların temeli bu dört rüzgârdır. Kuzey rüzgârı, Şam tarafından eser. Güney rüzgârı, bunun tam aksidir. Saba rüzgârına kabul de denir ve doğudan eser. Debûr da bunun tam tersi istikametten eser. İki rüzgârın esiş yerinden gelen rüzgârlara nekbâ denir. Çünkü bu dört rüzgârın esme yönünden ayrılmıştır.

Abdullah b. Amr b. Âs şöyle demiştir: Rüzgârlar sekiz tanedir: Dördü rahmet, dördü azaptır. Rahmet olan, hayrı yayan, müjde veren ve ağaçları aşılayan rüzgârlardır. Azap olanlar ise sarsâr ve akîm denen karadaki iki rüzgâr ile âsıf ve kāsıf denen denizlerdeki iki rüzgârdır.

"Gökyüzü ile yeryüzü arasında emre hazır bekleyen bulutta." *Sehâb* bulut demektir. Havada çekilmesi ve hareket etmesi sebebiyle bu ismi almıştır. *Müsahhar* boyun eğdirilmiş demektir. Bulutların emir altına alınması Allah'ın dilediği tarafa gitmesi anlamına gelir.

"Düşünen bir toplum için büyük deliller vardır." Yani bu şeylerde Allah Teâlâ'nın Rab olduğuna, birliğine, kudretinin kemâline dair akıllı kimseler için büyük deliller vardır. *Âyât* kelimesinin mansub olması [âyetin başındaki] *inne* sebebiyledir. *Lâm* tekit için gelmiştir.

Bütün bunların Allah'ın varlığına ve birliğine delil oluşları konusunda Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kaffâl eş-Şâşî'nin çok güzel ve net açıklamaları vardır. Kaffâl şöyle demiştir:

وقوله تعالى: ﴿فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ أي نضَّر بالماء الأرضَ بعد ذهاب زروعها تناثر أوراقها.

وقوله تعالى: ﴿وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ﴾ أي فرَّق في الأرض من كل حيوانٍ يدبُّ على وجه الأرض.

وقوله تعالى: ﴿وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ﴾ أي في تقليب الرِّياح شمالا وجنوبا ودَبورا وصَبا ورحمة وعذابا وحارَّةً وباردة.

وقال وكيع بن الجراح: لولا الريح والذباب لأنتَنتِ الدنيا، وقال أبو بكر العياش: لا تخرج من السحاب قطرة حتى تعمل في السحاب هذه الرياحُ الأربعُ، فالصبا تهيّجه والجنوب تدرُّه والدَّبور تلحِّقه والشمال تفرِّقه، وأصول الرياح هذه الأربع الشمال من ناحية الشام، والجنوب يقابلها، والصبا وهو القبول من المشرق والدبور تقابلها، وكل ريحٍ جاءت / [١٩٦و] بين مهبَّيْ ريحَيْنِ فهي نكباء؛ لأنها نكبت عن مهابّ هذه الأربع.

وقال عبد الله بن عمرو بن العاص: الرياح ثمان: أربعٌ رحمة وأربعٌ عذاب، فالرحمة الناشرات والمبشِّرات واللواقح، والعذاب الصرصرُ والعقيمُ وهما في البرِّ والعاصف والقاصف وهما في البحر.

وقوله تعالى: ﴿وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ﴾ السحاب الغيمُ يسمَّى به لانسحابه في الهواء أي انجراره، والمسخَّر المذلَّل وتسخير السحاب هو جعله منقادًا جاريًا على ما أجراه الله عليه.

وقوله تعالى: ﴿لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ أي في هذه الأشياء علامات واضحة على ربوبية الله تعالى ووحدانيته وكمال قدرته للعقلاء ونصبها بـ"إن"[1]، واللام للتأكيد.

ووجه الدلالة فيها ما قال الشيخ الإمام أبو بكر محمد بن علي القفال الشاشي رحمه الله فأحسن وأوضح قال:

---

١ ح و ر: لأنَّ

Allah Teâlâ âyetlerinden birinin gökleri ve yeri yaratması ve bundan sonra zikrettiği şeyler olduğunu bildirmiştir. Bu şeyler hakkında tedebbür ve tefekkür eden, gökleri insanlar üzerinde çok ilginç direksiz çatılar şeklinde gören, yıldızları doğuş ve batışlarını temaşa eden kişi, bu delillerin farkına varır. Bu yıldızlardan bazıları hareketlidir ve hep aynı sürede gökyüzünü kat ederler. Bazıları ise sabittir ve hareket etmezler. Yağmur vakitleri hakkında onlardan bilgi edinilir. Karanın ve denizlerin karanlıklarında onlar sayesinde yol bulunur. Âlemin durumu ile ilgili pek çok insanın bildiği iş onlara bağlanmıştır. Şüphe yok ki aslında onların bildikleri yıldızların faydalarının çok azıdır. Kadir ve kıymeti sebebiyle hep güzel niteliklerle vasfedilen güneş semadadır. İnsanlar onun sayesinde işlerini rahatça görmektedirler. Gecenin âyeti olan ay gökyüzündedir. Meyvelerin olgunlaşması, binaların durması, otların ve meyvelerin çıkması, hayvanların büyümesi hep bu iki gök cismiyle ilgili işlerdir. Bunun yanında med-cezir, bazı hastalıklardaki buhranlar, kanın baskısını artırması ve sakinleşmesi gibi herkesin değil de uzman olanların bildiği işler de vardır. Deneyerek doğru olduğu bilinen pek çok gerçek vardır.

Allah'ın birliğinin delillerinden biri de yeryüzünü yaratmasıdır. O yeryüzünü, yarattıkları için karargâh, kulları için yaşayacakları bir beşik yapmıştır. Oraya evlerini ve meskenlerini kurmuşlardır. Yeryüzüne dağları dikmiş, bunların içine mücevherler, altın, gümüş, farklı renk ve doğada taşlar koymuştur. Onlardan su kaynakları çıkarmıştır. Dağlarda ve ovalarda yeşil ağaçlar, çeşitli bitkiler, otlar, nehirler, çiçekler, farklı tatlarda meyveler, aynı toprakta yetişmesine ve aynı suyu almasına rağmen farklı faydaları olan ilaçlar ve gıdalar çıkarmıştır. Bütün bunları yapmaya kudreti yeten Mevlâ noksan sıfatlardan münezzehtir.

Allah'ın âyetlerinden bir diğeri gece ve gündüzün bir düzen içinde değişmesidir. Birisi dinlenme zamanı iken diğeri iş görme ve yaşama zamanıdır. Geceyi gündüzden gündüzü geceden çıkarır. Bazı durumlarda eşit olurlar. Onlar sayesinde çeşitli işlerde ve namazlarda gözetilecek vakitler bilinir.

أخبر الله تعالى أن من آياته خلق السموات والأرض وما ذكر بعدها وأن من تدبر وتفكَّر في هذه الأشياء فرأى السمواتِ على عجيب هيئاتها سقفا مرفوعا فوق الناس بلا عمد فيها النجوم الطوالع في مطالعها الغوارب ومغاربها تتعاقب، وفي الطلوع والغروب منها سيَّاراتٌ تقطع السماء على مقدار لا تختلف، ومنها ثوابت لا تزول يستدل بها على أوقات الأمطارِ ويهتدى بها في ظُلَمِ البراري والبحار، وقد علّق بها من أمر العالم ما علّق مما قد وقف عليه كثيرٌ من الناس ولا شكَّ أنه قليلٌ من كثيرٍ مما ذهب عليهم، وفيها الشمس التي يوصف من قدرها ما يوصَف بها ينتشر الناس لمعاشهم والقمر الذي هو آية الليل وقد علّق بهما من أمور العالم ما علّق نحوَ نضجِ الثمار وبقاء العمارات وكون الأعشاب والثمار والنمو الذي للحيوانات وما ينفرد بعلمه الخواصُّ من علم المد والجزرِ والبحرانات في الأمراض وما أشبه من هيجان الدماءِ وسكونها وغير ذلك مما قد امتحن وجرب حتى عُلِمَت صحَّتُه.

ومن آيات وحدانيَّته خلق الأرض التي جعلها قرارا لخلقه ومهادا لعباده حتى اتَّخذوا منها الأكنان والبيوتَ ووضع عليها جبالها مع ما أودعها من أنواع الجواهر والذهب والفضة والأحجار بالألوان المختلفة على طبائع مختلفة[1]، وأنبع منها عيونا مختلفة من الماء والموميا والزيبق[2] وغيرها، وأنبت على الجبال منها والأرضين من الأشجار الخُضْرِ وأنواع النبات والحشيش والأنهار والزهر والثمار المختلفة الطعوم والأراييح والعقاقير والأدوِية وصنوف الأغذية على منافع مختلفة مع اتحاد أراضيها ومياهها ومغارسها، سبحان من قدر عليها[3].

ومن آياته اختلاف الليل والنهار على نظامٍ واحدٍ، جَعَلَ أحدهما سكنا والآخر معاشا ثم جعل يأخذ هذا من هذا وهذا من هذا، وقد يستويان في بعض الأحوال على مقدارٍ واحدٍ بها تُعرَف الأوقات والآجال في المعاملات ومواقيت الصلوات.

١ ر - والأحجار بالألوان المختلفة على طبائع مختلفة.
٢ ر – الموميا والزيبق.
٣ ر – سبحان من قدر عليها.

Allah'ın âyetlerinden bir diğeri denizlerde yüzen insanların ticaretlerinde faydalandıkları gemilerdir. Onların suyun üzerinde dağlar hatta yükler ve mallardan kurulmuş şehirler gibi içerisindeki insanlarla birlikte gittiğini görürsün. Bir yelken ve yumuşak bir rüzgâr ile insanların karada günlerce alamayacakları mesafeleri bir gecede almaktadır.

Allah'ın âyetlerinden bir diğeri gökyüzünden indirdiği sudur. Onunla çeşitli bitkileri, çiçekleri, ağaçları, bahçe ve bostanları ölmüş ve kurumuş hâldeyken yeşertir ve canlandırır.

Allah'ın âyetlerinden bir diğeri yeryüzünde yaymış olduğu hayvanlardır. Bu hayvanlar, ruhu olan ve hareket eden her şeydir. Allah'ın çok acayip tedbirlere, eşsiz yapılara, dinî ve dünyevî ilimlere ulaşmalarını sağladığı insanlar da bu canlılardandır. Peygamberler, hikmet sahibi insanlar, krallar, idareciler de onlardandır. Onlarda görülmeyeni görülene kıyas etme melekesini yaratmış bu sayede tıp, matematik, astronomi, riyazat ve din ilimleri gibi konularda bilgilere ulaşmışlardır. Dağları, vahşi hayvanları onların emrine vermiştir. Onlarla dünyayı imar etmiştir. Orada çeşitli kara ve deniz hayvanları, haşereleri yaratmıştır. Bunlar farklı yapılara, meskenlere ve kuvvetlere sahiptirler. Fayda ve zararları birbirine benzemez. Her birinde çeşitli faydalar var etmiştir.

Allah'ın âyetlerinden bir diğeri aynı cinsten olmalarına rağmen farklı yönlerde rüzgârları estirmesidir. Doğudan, batıdan, kuzeyden, güneyden esen rüzgârlar, felâket getiren kurak rüzgârlar, meyveleri aşılayan rüzgârlar, rahmet rüzgârları, sıcak ve soğuk rüzgârlar. Bulutlar onlarla yürür, denizlerdeki gemiler onlarla hareket eder. Bedenlere hayat rüzgârı ulaşır. Bir topluluk rüzgârla galip gelirken, diğeri rüzgâr yüzünden helâk olur. Bir kavme onunla yardım edilirken, diğeri rüzgâr sebebiyle yenilir. İşte bunlar gibi rüzgârların pek çok etkisi vardır hayatımızda.

ومن آياته السفنُ الجاريةُ في البحار بما ينتفع[1] به الناس في تجاراتهم، ترى على وجه الماء سفينة كالجبل الشامخ بل كالمدينة المبنيَّةِ فيها من الأثقال / **[١٩٦ظ]** ومن الأموال وصنوف الأحمال مع ما فيها من الركبان ما لا يوقَف على قدرِه، تُساق بشراع ويزجيها ريحٌ ليّنةٌ رخاء بقطع المسافة الطويلة التي يقطع مثلها في البَرِّ في أيام في ليلة واحدة.

ومن آياته ما أنزل الله من السماء من ماءٍ فأنبت به أنواعَ النبات والأنوار والأشجار والرياض المونِقة والجنان النزهة بعد أن كانت ميتةً في غاية الوحشة واليبوسة.

ومن آياته ما بثَّ في هذه الأرض[2] من أنواع الدواب وهي كلُّ ذي روحٍ يدبُّ ويتحرَّك فمنهم الناس الذين هداهم الله للتدبيرات العجيبة والصنائع البديعة والعلوم الدينية والدنيوية، وجعل منهم الأنبياءَ والحكماءَ والملوكَ والساسةَ وركَّب فيهم العقول التي اهتدوا بها إلى ردِّ الغائب إلى الشاهد بالاستنباط إلى دقائق العلوم كالطب والحساب والنجوم وعلوم الرياضات والديانات، وسخَّرت لهم الجبالَ والوحوشَ وعمَّرت بهم الدنيا ومما بثَّ فيها أصنافَ الحيوانات من البهائم والهوامّ[3] والحشرات متفاوتة الطباع مختلفة المساكن والأقواتِ متباينة المنافع والمضارّ، وجعل في كلِّ نوعٍ منها نوعا من المنافع والمرافق.

ومن آياته تصريفُ الرياحِ في الجهات المختلفة مع اتِّحادها في الجنس قبولا ودبورا وشمالا وجنوبا ونكباءَ ومنها عقيم ومنها لاقحٌ ومنها رحمةٌ ومنها حارةٌ ومنها باردةٌ إلى غير ذلك من صنوف الرياح، بها يسير السحاب ويزجى الفلكُ في البحار يصل الرَّوْح ونسيم الحياة إلى الأبدان وبها يُنْصَر قوم وبها يهلك قوم وبها يغاث قومٌ وبها يُصرَع قوم إلى غير ذلك من الآثار.

---

١ ح: ينفع
٢ ح و ط و ر: فيها
٣ ر – الهوام

Allah Teâlâ'nın âyetlerinden bir diğeri gökyüzü ile yer arasında musahhar kılınmış yani O'nun hükmüne boyun eğdirilmiş hâldeki bulutlardır. Bulutlar yükselir, toplanır ve genişlerler. Yürüyen dağlar gibidirler. İçlerinde gökgürültüleri, şimşekler vardır. Suların üzerinde direksiz bir çatı gibi dururlar. Gök ile yer arasında hiçbir bağ da yoktur. Bazen yağmur bazen kar yağdırırlar. Bazen soğuk bazen sel getirirler. O kadar yumuşak ve akıcı olduğu hâlde eşyaları uçurur, kayaları yerinden söker, sarayları yıkar, ağır taşları yerinden oynatırlar. Yeryüzü onunla canlanır, bitkiler, azıklar onunla çıkar. Vebalar onun sayesinde iyileşir. Onun sayesinde yeryüzünün pek çok bölgesinde kuyu ve kaynağa ihtiyaç duyulmaz. Kaynakların, kuyuların ve nehirlerin suyu onunla çoğalır. Bunu aklıyla düşünen kişi bitmeyen, tükenmeyen ilginç sonuçlara ulaşır. Bütün bunlar da ona Fâtır (yaratıcı), Kāhir (hüküm sahibi), Alîm, Kādir, Hakîm (hikmet sahibi), Habîr (her şeyden haberdar) ve benzeri bulunmayan bir Rabbin varlığını gösterir. O her şeyi işiten (Semî') ve her şeyi görendir (Basîr).

İbret nazarıyla bakan insan bütün bunlarda yaratılışın sonuçlarını, sonradan var olmanın toplanma, dağılma, hareket, durgunluk gibi özellikleri gerektirdiğini, yaratılmışların her birinin bir form, suret, sınır, son ve belirli bir yön ve zamana sahip olması gibi delilleri görür. Birbirlerinden önce veya sonra bulunmaları, artma ve eksilmeye elverişli olmaları, değişim geçirebilmeleri onların zıt özelliklerden ve birbirini takip eden hâllerden ayrılmalarının imkânsız olduğuna delildir. Birbirini takip etmeleri de sonradan var olduklarını gösterir. Değişimlere mahal olan yeryüzünün bu özelliklere sahip olmaması mümkün değildir. Çünkü bu özelliklere sahip olmasının gerekliliği onun sonradan var olduğunu gösterir. Bu da iki cevherin birlikte veya ayrı bir şekilde var olmasının ve kendileriyle kāim olmayan birleşme ve ayrılmanın gerçekleşmesinin imkânsızlığından kaynaklanır. Sonradan olan şeylerden önce bulunmayan şey mutlaka hâdistir. Gece, gündüz, birinin gelip diğerinin kaybolması, artıp eksilmeleri de bunların hudûsuna delildir. En az sayısından bile nihayetin nefyedilmesi imkânsızdır. Çünkü böyle olsaydı gece ve gündüzün varlığı imkânsız olurdu. Varlığı sayılarının nihayeti olmayan bir şeyin varlığına bağlı olan şeyin, tek başına var olması mümkün değildir. Hudûsun denizlerde giden gemiler, yağmur taneleri, gök ile yer arasındaki bulutlardaki delilleri çoktur ve açıktır.

ومن آياته السحاب المسخَّر وهو المذلَّل بين السماء والأرضِ، يرتفع ويجتمع وينبسِط كالجبال السيارة فيها الرعود والبروق والصواعق موقِرات[1] ببحور المياه سقفا بغير عمدٍ ولا علاقةٍ متوسطا بين السماء والأرض[2]، تمطِر مرة وتثلِج أخرى، وتجيء بالبرد تارة وبالسيل أخرى، يستلب الأشياء ويقلع الصخور ويهدم القصور، ويدهده الأحجار الثقال مع خفته ولِينِهِ وانمياعه تحيى به الأرض وتخرج به النباتُ والأقواتُ ويطيب به الهواء ويزول به الأوباءُ ويستغنى به عن الآبار والعيون في كثير من البقاع ويغزر به ماء العيون والآبار والأنهار، فمن تدبَّر ذلك بعقله وقف منها على عجائب لا تنقضي يدلُّه جميع ذلك على فاطرٍ قاهرٍ عالمٍ قادرٍ حكيمٍ خبيرٍ ليس كمثله شيءٌ وهو السميع البصير.

لما يرى في جميع ذلك من آثار الصنعةِ ودلائل الحدوث من الاجتماع والافتراق والحركة والسكون واختصاص كلٍّ منها بهيئة وصورة وحدٍّ ونهاية وجهةٍ مخصوصة ووقتٍ مخصوص وتقدُّم بعضها على / [١٩٧و] بعض وتأخُّر بعضها عن بعضٍ وجواز الزيادة والنقصان عليها والأحوال المختلفة التي تعتورها كل ذلك دليلٌ على استحالة انفكاكها عن الأوصاف المتضادَّةِ و الأحوال المتعاقبة عليها، وتعاقُبُها دليلُ حدوثِها، وما كان محلا للحوادث استحال خلوُّها عنها، وإذا استحال خلوها عنها استحال سبقها لها لاستحالة وجودِ جوهرين لا مجتمعين ولا متفرِّقين واستحالة وجود اجتماع وافتراق غير قائمين بغيرهما وما لم يسبق الحوادث فهو حادث لا محالة، و(كذلك الليلُ والنهارُ ذهاب أحدهما ومجيء الآخر دليلُ حدوثِها وقبولُ كلِّ واحدٍ منهما الزيادةَ والنقصانَ دليلُ حدوثهما ونفي النهاية عن أقلِّ أعدادها محال؛ إذ لو كان كذلك لاستحالَ وجودُ ليلٍ أو نهارٍ؛ لأن ما تعلق وجوده بوجود ما لا نهايةَ لأعداده قبله استحال وجوده وآثار الحدوث على الفلك الجارية في البحار وقطر الأمطار والسحاب المسخَّر بين السماء والأرض من وجوه كثيرة ظاهرة)[3].

١ بهامش م: أي مثقلات.
٢ ر – ببحور المياه سقفا بغير عمد ولا علاقة متوسطا بين السماء والأرض
٣ ما بين القوسين ساقط من ر.

Onların yaratılmış olmaları, onları yaratan bir yaratıcının varlığını göstermektedir. Çünkü onların kendi kendilerine var olmalarının imkânsızlığı, inşa edilmiş bir binanın toprağının kendi kendine dövülmüş kerpiç hâline gelmesinin, sonra kendi kendine duvar sonra da çatı olmasının imkânsızlığı gibidir. Dikilmiş bir elbise hakkında pamuğun kendi kendine iplik olduğunu, sonra dokunarak kumaş hâline geldiğini söyleyen kişinin sözlerindeki imkânsızlık gibidir. Gökyüzünde gördüğü çeşit çeşit güzellikle dokunmuş bir kumaşın güzelliği arasında fark yoktur. Aklı olan kişi bu kumaşı bir kişinin dokuduğunda, birinin onu yaptığında şüphe etmez. Gökyüzü kumaştan çok daha ilginç ve ince bir yapıya sahiptir. İnsanın ve hayvanların organlarının uyumunu, birbirine nasıl yardımcı olduğunu ve ihtiyaç duyduğunu gören kişi de hakikati anlar. Bütün bunlar, mahlûkatın bir Rabbi ve yaratıcısı olduğuna, kendisini ayakta tutacak bir güce ihtiyaç duyduğuna delildir. İnsan vücudundaki damarları ve akışı sağlayan yolları düşündüğün zaman, onun menfezleri, giriş çıkışları olan bir ev gibi bir usta tarafından inşa edildiğini ve onu yaratan ve düzenleyen bir yaratıcı olması gerektiğini anlarsın. Sonra insanın, sinir, damar, et, kan, kemikten oluştuğunu, en güzel şekilde düzenlendiğini, hiçbir parçasının özü itibariyle sabit ve kalıcı olmadığını, bilakis onu sabit kılan ve kalmasını sağlayan bir kuvvet sayesinde durduğunu düşündüğün zaman; uzuvların terkibi, her birinin anatomi bilginlerinin kitaplarında anlattığı faydaları gibi bilgi sahibi insanların anlattıkları özellikleri dinlersen, acayipliklerinde akılların şaşırıp kaldığı hikmetler görür, zekâların idrak edemediği eşsiz hâllere vâkıf olursun. Böylece anlarsın ki bu, âlemlerin Rabbinin tek başına sahip olduğu yaratma vasfının bir tecellisidir. Mevcudatın varlığı sana onun yaratıcısının kudretini ve O'nun kudretinin mükemmel olduğunu gösterir. Çünkü kudreti mükemmel olmayanın, böyle bir kâinatı yaratması mümkün değildir. Ayrıca varlık bakımından birbirlerinden önce ve sonra bulunmaları ve aksi de câiz olmakla birlikte her bir cinse ait belirli bir hâl, vakit ve yerin bulunması, başkası da câiz olmakla birlikte her birinin belli bir form, miktar, sayıya sahip olması, bizzat onlar için bu vakit ve hâlleri tayin eden irade sahibi bir Rabbin varlığını gerekli kılar.

ودل حدوثُها على محدِثٍ أحدثَها ومنشِئٍ أنشأها؛ لأنَّ استحالةَ حدوثها بنفسها كاستحالة من يدعي في بناء مبنى أن ترابَه صار بنفسه لبِنا مضروبا ثم صار بنفسه جدارا مبنيًّا، ثم صار عليه سقفا مرفوعا وكاستحالة من يدَّعِي في ثوب منسوج أن القطن بنفسه صار غزلا مغزولا ثم صار بنفسه ثوبا منسوجا؛ إذ لا فرق بين ما يرى من السماء بما عليها من أنواع الزينة وبين ما يُرَى من ديباج منسوج فلا يكاد يشك فيه عاقلٌ أنه إنما صار كذلك بناسجٍ نَسَجَهُ وبصانع صنَعَه، فالسماءُ أعجبُ تأليفا أغربُ ترتيبا وأبدعُ تركيبا، وكذلك ما يشاهد من الإنسان وسائر الحيوان من تآلف أجزائه وانضمام أعضائه بعضه إلى بعض وقيام بعضه ببعض وحاجة بعضه في الثبات والبقاء إلى بعضٍ، كلُّ ذلك دليل على أنه مربوب مصنوع يحتاج إلى مُمسِكٍ يمسكه، وإذا تأملتَ ما جعل في البدن من مجاري الفصول في أعالي البدن وأسافله علمتَ أنه مدبَّر مصنوع كالبيتِ يبنى ويجعَل له منافذ ومخارج ومداخل. ثم إذا تأملتَ أنه عرق وعصب ولحم ودم وعظام علمتَ أنه مؤلَّف[1] مرتَّب[2] أحسن ترتيبٍ وأنه ليس شيءٌ منه ثابتا باقيا بنفسه بل بمُثبِتٍ يُثبِتُه ومبقٍ يُبقيهِ وممسِك يمسِكه، ثم إذا صرتَ إلى ما تصفه الخاصة[3] من تركيب الأعضاء ومنافع كل منها على ما وصفه أصحاب التشريح في كُتُبِهم رأيتَ ما تحار في أعاجيبه العقولُ وَوقفتَ على بدائع لا تهتدي لوصفها الألباب، وعلمتَ أن ذلك تفرَّد به ربُّ العالمين ثم أنها بوجودها تدلُّك على قدرة صانعها وأن قدرته على الكمال لاستحالة صحة الاختراعِ ممن لا يكون قدرته على الكمال، ثم يدلُّك تقدُّم بعضها على بعض مع جواز أن يكون متأخِّرا وتأخُّر بعضُها عن بعض في الوجود مع / [١٩٧ظ] جواز أن يكون متقدِّما واختصاص كلٍّ من الجنس بحال مخصوص ووقت مخصوص ومحلٍّ مخصوص وقدر[4] مخصوص مع جواز خلافِهِ عليها (واختصاص كل منها بهيئةٍ مخصوصةٍ ومقدارٍ مخصوصٍ وعددٍ مخصوصٍ مع جواز غير هذه الأوصاف عليها لو كان الاختصاص لعينها على إرادة مريدٍ خصها بأوقاتها وأحوالها وسائر صفاتها)[5]،

١ ح: – مؤلف
٢ ط: مرتَّبٌ مؤلَّف
٣ ر: الخاصية
٤ ر: قلب
٥ ما بين القوسين ساقط في ر.

Bütün bunlar seni âlemin çok sağlam ve nizam içerisinde, yaratıcısının bilgisi dâhilinde yaratıldığı bilgisine ulaştırır. Çok düzgün ve güzel bir yazının, yazı yazmayı bilmeyen bir kişinin elinden çıkması mümkün olmadığı için böylesine sağlam, tertipli fiiller ancak bilgi sahibi bir yaratıcının elinden çıkar.

Bütün bunlar sana bu âlemi yaratanın hayat sahibi olduğunu gösterir. Çünkü kudret, irade ve ilim sıfatlarının hayat sıfatına sahip olmayana ait olması mümkün değildir. Onun fiillerinin uyumlu olması ve âlemdeki işlerin düzeni, onun bir olduğunu ve ortağının bulunmadığını anlamanı sağlar. Zira eğer onunla birlikte bir ilâh daha olsaydı işler karışır ve düzen bozulurdu. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka bir ilâh daha olsaydı düzen bozulurdu." [el-Enbiyâ 21/22] Eğer böyle olsaydı herkes kendi kudreti ile bağımsız olacaktı. Bu ise kudretinin sonlanmasına sebep olacaktı. Bu da aczin delilidir ki, ilâh böyle olamaz. Ayrıca âlemdeki varlıkların birbirlerine bağlı ve muhtaç olması yaratıcının bir olduğunu gösterir. İnsanların ve diğer canlıların kendilerine dayanacakları bir şeye ihtiyaç duymaları; ışık, karanlık, zaman, varlıkların kendisinden neşet ettiği sıcaklık, gökyüzü ve içindekiler gibi bütün bunların birbirine bağlı ve muhtaç olması da buna delildir. İnsan ancak bunlar sayesinde yaşayabilir. Karada ve denizde yol bulabilmek ve yaşamını sürdürmek, yılları hesap edebilmek için yıldızlara ihtiyaç duyar. İnsan havaya ihtiyaç duyar. Çünkü yerle gök bir olsaydı insanlara nefes alabilecekleri havayı almaları için gereksinim duydukları rüzgârlar olmazdı. Görmez misin ki, ağzından ve burnundan nefes almayan kişi çok geçmeden hayatını kaybeder. Rüzgâr havayı hareket ettirir. Hayvanlardan da eti tatlı olanlar vardır. Gıdalanmak ve insanın yaşamasını sağlayan işleri yapacak enerjiyi kazanmak için onlara ihtiyaç duyulur. Bazı hayvanların eti güzel değildir. Onlara binilir, üzerinde yük taşınır. Onun dışındakilerin yağlarından, etlerinden hastaların tedavisi için yararlanılır. Bütün bunlarda her şeyin birbirine bağlı olduğu ve ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Âlem bir bütündür, bir beden gibidir. Birbirine bağlıdır ve birbirine bağlı parçalardan oluşur. Bütün bunlar Allah'ın onları uyum içerisinde birleştirdiğini gösterir.

ثم يدلُّك إتقانُها ونظامُها وإحكامُها على علم صانعها لاستحالة وجود أفعال محكَمَة متقَنَة[1] مرتَّبة من غير العالم كاستحالة وجود كتابة منظومة من غير عالم بالكتابة.

ثم يدلُّك جملة ذلك على حياة صانعِها لاستحالة قيام القدرة والإرادة والعلم بمن لا يوصَف بالحياة، ثم يدلُّك اتساق أفعاله وانتظام أمور العالم على أنه واحدٌ لا شريك له؛ إذ لو كان معه غيره لاضطربتِ الأمور واختلَّ التدبيرُ، قال الله تعالى: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَآ اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا﴾ [الأنبياء، ٢١/٢٢]، (ولأنه لو كان كذلك لانفرَد كل بمقدوره فأدى ذلك إلى تناهي مقدوراتِهِ وتناهي المقدورِ دليلُ تناهي القدرةِ وتناهي القدرة دليلُ العجز لا يكون إلها)[2]، ثم يدلك ارتباط بعض ما في العالم ببعضٍ وحاجة بعضها في البقاء إلى بعضٍ على أن خالقَها واحدٌ، وذلك مثل حاجة الإنسان وسائر الحيوانات إلى شيء يتمكن فيه وشيء يعتمد عليه وأنه لا بدَّ من ضياءٍ وظلامٍ وأزمنةٍ وحرارة ينشأ بها الأشياء والسماء وما فيها متعلق بعضها ببعضٍ ومحتاج بعضها إلى بعض، ولا قوامَ للإنسان إلا بها، والكواكب لا بدَّ منها للاهتداء بها في البر والبحر لطلب المعاش وغيره وليعرف بمجاريها عدد السنين والحساب، والهواء لا بدَّ منه؛ لأن السماء إذا كان طبقا للأرض فلا بدَّ من هواء تضطرب[3] فيه الأنفس ولا بدَّ من أن يكون ذلك باردا يصل نسيمُه إلى النفوس فتتماسك به. ألا ترى أن من مُنِع منه الهواءُ بالأخذ بفمه وخياشيمه لم يلبث أن يموت فالريح تحرِّك الهواء، والحيوان منها ما يستطاب لحومها فيحتاج إلى لحومها للاغتذاء بها وللتقوى على الأعمال التي يتم بها أمر المعاش ما كان منها غير مستطاب اللحم يُركَب ويحمَل عليها الأثقالُ وما خرج عن هذين فقد ينتفع بشحومها ومرارتها ولحومها في معالجة المرضى، فهذا يدلُّك على تعلق بعضها ببعض وحاجة بعضها إلى بعضٍ والعالم كلٌّ كالبدن الواحدِ يمسك بعضه بعضا ويتألف بعضه ببعض[4] فيدلُّ ذلك على أن له مؤلِّف هو ألَّف الجميع،

١ ر: متقنة محكمة.
٢ ما بين القوسين ساقط في ر.
٣ ر: مضرب.
٤ ر – يتألف بعضه ببعض

Bütün bunlar sana O'nun, mahlûkatından hiçbir şeye hiçbir şekilde benzemediğini, hiçbir şeyin de O'na benzemediğini göstermektedir. Çünkü iki benzer şeyin hakikati iki şeydir. Biri için câiz olan diğeri için de câiz olur. Eğer bir vecihle yarattıklarına benzerse yaratılanlar için mümkün olan değişme, zeval, ayrılma, bağlanma, âcizlik, ölüm ve diğer âfetler O'nun için de câiz olur. Allah bu gibi vasıflardan münezzehtir. Gecenin ve gündüzün değişmesi, her birinin yok olması âlemin fâni olduğuna, her birinin kaybolduktan sonra geri dönmesi, yeryüzünün kıştan sonra baharda canlanması ölümden sonra dirilmeye delâlet eder.

Yeryüzünde bulunan çeşit çeşit yiyecekler, giyecekler, meyveler ve çiçeklerin cennette onlara vaad edilmesi insanları cennet nimetlerine rağbet ettirmek için; oradaki yılanlar, akrepler, çiyanlar ve haşerelerin cehennemde tehdit için kullanılması insanları ondan korkutmak içindir.

"Gökyüzü ile yeryüzü arasında emre hazır bekleyen bulutta." âyeti tabiat ehlinin görüşünü çürütür. Zira Allah Teâlâ havayı letafeti/inceliği sebebiyle var etmiştir. Orada hafif şeyler bile duramaz. Sonra onu dağlar gibi ağır, su dolu bulutların durabileceği bir yer hâline getirmiştir. Denizlerdeki gemiler de taşıdıkları o kadar yüke rağmen suyun yüzünde hareket etmektedirler. Suya hardal kadar bir demir atılsa durmayıp batar. Bunların burada zikredilmesi, bütün bu işlerin bulutun, geminin veya demirin tabiatından kaynaklanan bir iş değil de Latîf ve Habîr olan Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğini bildirmektedir.

Sonra Allah Teâlâ bu delillerden bazılarını halkın akıllarının miktarına göre anlayacağı seviyede, bazılarını orta derecede ilim sahibi olanların düşünerek anlayacağı seviyede, bazılarını ise ancak kendilerini başkalarına üstün kıldığı ilim ve düşünce güçleriyle ileri düzeyde ilim sahibi olan kişilerin tefekkür ederek anlayabilecekleri bir şekilde zikretmiştir. Allah'ın birliği konusundaki delili, bütün insan gruplarını kapsamıştır. Böylece "Ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın. Şüphesiz Allah, elbette hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." [Enfâl 8/42]

ويدلُّك ذلك كله على أنه لا يشبه شيئا من خلقه بوجهٍ ولا يشبهه شيءٌ؛ لأن حقيقة المشتبهين شيئان يجوز على أحدهما ما يجوز على آخر فلو أشبه خلقه بوجه لجاز عليه ما جاز على خلقه من التغيُّر والزوال والانفصال والاتِّصال والعجز والموت وسائر الآفات تعالى الله عن ذلك وتقدَّس، ويدلُّك اختلاف الليل والنهار وذهاب كل واحد منهما على فناء العالم / [١٩٨و] وعود كلِّ واحد منهما بعد ذهابِهِ وإحياء الأرض بعد موتِها على البعث بعدَ الموت.

ويدلُّ ما في الأرض من أنواع المطاعم والملابس والثمارِ والأنوار على ما وُعِد في الجنة ليرغبهم في نعمها وما فيها من الحيَّات والعقارب والأفاعي والحشرات على ما أوعد في النار ليزجرهم عنها.

(ويدل قوله: ﴿وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ على إبطال قول أهل الطبائع؛ لأن الله تعالى حصل الهواء للطافته بحيث لا يقرُّ فيه الشيءُ الخفيف، ثم جعله مقرًّا للسحاب الثقالِ كالجبال بما أودعها بين المياه، وكذا السفن في البحار مع ما فيها من الأحمال تجري على وجه الماءِ، ولو طرحت في الماء وزن خردلة من الحديد لم يقرَّ بل بادر إلى قراره، ليعلم أن ذلك ليس من فعل السحاب والسفن والحديد طبعا لكنه من صنع اللطيف الخبير)[1]".

ثم إن الله تعالى جعل من هذه الدلائل ما يدركه العامةُ على مقادير عقولِها ومنها ما يدرِكُه المتوسطون في العلم بتدبُّرهم ومنها ما لا يتوصَّل إليه إلا المتقدِّمون في العلم والنظر بأفكارهم وأذهانهم التي فضَّلهم الله بها على غيرهم فقامت حجة الله على توحيده على سائر طبقات الناس ﴿ لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴾ [الأنفال، ٨/٤٢]

١ ما بين القوسين ساقط في ر

165. İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir de onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri ise çok daha fazladır. Keşke zalimler azabı gördükleri zaman bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilselerdi. [el-Bakara 2/165]

"İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir." Âyetin öncesi ile irtibatı şöyledir: Bu deliller, bu kadar açık olduğu hâlde bazı inkârcı topluluklar, putları Allah'a benzer sayıyor ve onları ilâh edinip onlara tapıyorlar. Buradaki *men* kelimesi "Allah'tan başkalarını severler" şeklindeki nitelemeden de anlaşıldığı üzere bu özelliğe sahip herkesi kapsaması için getirilmiştir.

Endâd benzerler demektir. Ebû Ubeyde şöyle demiştir: *Endâd* zıtlardır.

Kitâbü'l-Ayn'ın müellifi [Halîl b. Ahmed] şöyle demiştir: "*Nid* bir şeyin benzeri demektir. *Yünâdduhû* ona karşılık geliyor anlamına gelir." Katâde, Rebî', Mücâhid, Abdurrahman b. Zeyd ve müfessirlerin çoğuna göre burada *endâd* ile kastedilen, müşriklerin Allah'a şirk koştukları putlardır.

Süddî şöyle demiştir: *Endâd* ile kastedilen Rableri gibi itaat ettikleri reisleridir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Din adamlarını ve ruhbanları Allah'tan başka ilâhlar edinmişlerdir." [et-Tevbe 9/31] Ayrıca birazdan gelecek "İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar." [el-Bakara 2/166] âyeti de buna delâlet etmektedir.

"Onları Allah'ı sever gibi severler." Yani Allah'a denk saydıkları bu şeyleri sizin Allah'ı sevdiğiniz gibi severler. Bir görüşe göre Allah'ı sevdikleri gibi severler. Bir görüşe göre ise Allah'ı sevmeleri gerektiği gibi severler.

Birincisi İkrime, Katâde ve Mukātil'in görüşüdür. Yani onlar putlara tapmayı müminlerin Allah'a ibadet etmeyi sevdikleri gibi severler.

İkincisi Zeccâc'ın görüşüdür. Kâfirler putlara kendilerini Allah'a yakınlaştırmaları için ibadet ettiklerini söylerler. Allah'ı sevdiklerini ve onun Rab olduğunu kabul ettiklerini iddia ederler.

١٦٥- وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللهِ اَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُباً لِلّٰهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعاً وَاَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

وقوله تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللهِ اَنْدَاداً﴾ ونظمُه بما قبلَه أنه قال: ومع وضوح هذه الأدلَّةِ من الناس أقوامٌ كفارٌ يتَّخِذون الأصنامَ أشباها لله تعالى، أي يتَّخذونها آلهةً يعبدونها. و«من» للجمع ههنا بدليلِ أنَّه قال في صفتهم: «يحبونهم من دون الله» أي غير الله.

والأنداد الأمثال، وقال أبو عبيدة رحمه الله: الأنداد الأضداد.

وقال صاحب العين: «النِّدُّ ما كان مثل الشيء ينادُّه أي ينافره ويقابله»[١]، والمراد بالأنداد ههنا في قول قتادة والربيع ومجاهد وعبد الرحمن بن زيد وأكثر المفسرين رحمهم الله: هو آلهتهم من الأوثان.

وقال السدي رحمه الله: المراد رؤساؤهم الذين كانوا يطيعونهم طاعةَ الأربابِ، قال تعالى: ﴿اِتَّخَذُوا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللهِ﴾ [التوبة، ٣١/٩]، ويدلُّ عليه قوله بعد هذه الآية ﴿اِذْ تَبَرَّاَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا﴾ [البقرة، ١٦٦/٢]، وهذا فيهم.

وقوله تعالى: ﴿يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ﴾ أي يحبُّون الأنداد كحبِّكم الله، وقيل: أي كحبِّهم[٢] الله ، وقيل: أي كما يجب عليهم من محبة الله.

والأول قول عكرمة وقتادة ومقاتل رحمه الله، ومعناه: يحبُّون عبادة الأوثان كما يحب المؤمنون عبادة الله.

والثاني قول الزجاج وذلك أن الكفارَ يدَّعُون أنهم إنما يعبدون الأوثان ليقرِّبوهم إلى الله زلفى فيدَّعون محبة الله ويُقِرُّون بربوبية الله.

١ كتاب العين للفراهيدي، ٨/ ١٠.

٢ م: كحبِّكُم

"İman edenlerin Allah'a olan sevgileri ise çok daha fazladır." Yani onların Allah'a olan sevgileri, kâfirlerin putlarına olan sevgilerinden daha devamlıdır. Çünkü puta tapan kişi ona rahatlık zamanında tapar. Başına bir felâket geldiğinde, dara düştüğünde başkasına dua eder. Mümin ise başına bir iş geldiği zaman Rabbine koşar ve ona her zamankinden daha fazla dua eder, daha fazla yakınlık ister, kapısına daha sıkı bağlanır, onun yakınlığını daha çok ister. Bu da müminin sevgisinin ne kadar üstün olduğunu gösterir.

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Müminin Rabbine sevgisi korku ve ümit ile birliktedir. Kâfirin sevgisi ise arzu ve heves iledir. O bir taş görüp beğendiğinde ona inanır ve ona tapar. Müminin sevgisi akla, kâfirin sevgisi nefse uygundur. Müminin sevgisi halistir, kâfirin sevgisi ise saf ve halis değildir. Mümin görmediği hâlde sever, kâfir ise gördüğünü sever. Kâfirin sevgisi vasıta iledir. Onlar "Bunlar bize Allah katında şefaat ederler." [Yûnus 10/18] ve daha sonra "Biz onlara ancak bizi Allah'a yakınlaştırsın diye tapıyoruz." [ez-Zümer 39/3] derler. Müminin sevgisi ise vasıtasız ve mazeretsizdir. Kâfir taptığı putu kendi eliyle yaptığını bilir. Mümin ise Rabbinin kendisini var ettiğinin farkındadır. Kâfir kıyamet günü taptığı puttan uzak olmak isteyecektir. Mümin ise böyle bir şey yapmaz. Mümin sadece Allah'a kulluk ederken kâfir bir tane değil birçok puta tapar. Müminlerin sevgisi daha fazla ve yolları daha sağlamdır.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Müminlerin Allah Teâlâ'ya olan sevgileri, övgü, ibadet, itaat, tâzim, istek ve korku olarak hayatlarında tezahür eder. Çünkü onlar bütün nimetlerin Allah'tan geldiğini, bütün güç ve izzetin Allah Teâlâ'ya ait olduğunu bilirler. İzzet ve güç sahibi olanlar da ancak Allah Teâlâ sayesinde bunu elde etmişlerdir. Dolayısıyla elindeki nimet Hakk'ın rızâsına rağbeti, elindeki güç ona tâzimi gerekli kılmıştır. Kâfirlerin sevgisi, şehvetin doğurduğu veya göze hoş gelen bedensel bir sevgidir. Müminlerin Allah'ı böyle sevmeleri mümkün değildir. Bilakis Allah Teâlâ'yı sevmek, onun emirlerini tâzim etmek, nimetlerinin kıymetini bilmek, haklarına riayet etmekle olur. Bu sebeple Allah Teâlâ, peygamberine "De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin" [Âl-i İmrân 3/31] buyurmuştur. Çünkü bir kişiyi celâl ve azamet ile seven kişi onun elçisine de tâzim eder. Onun davet ettiği şeylere uyar. Ona tâzim ettiğinden sonunda helâk olacağını görse bile onun sözlerini uygular. Öyleyse sonunda kurtuluşunun bulunduğu konularda nasıl davranır, bir düşünelim![1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 302.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوٓا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ﴾ أي أدوم محبةً للهِ من الكَفَرَةِ لأصنامهم؛ لأن عابد الوثن يعبُده في حالة الرخاء فإذا أصابه البلاء ولاَّه ظهره دعا غيرَه، والمؤمن إذا مسَّه الضرُّ فزع إلى ربّه وزاد في دعائه ولزوم بابِه وطلبِ قُرْبِه وذلك من / [١٩٨ظ] كمال حبّه.

قال جعفر الصادق: محبة المؤمن مع خوف ورجاء، ومحبة الكافر بطمع[١] وهوًى، فإنه إذا رأى حجرا فاستحسنه واعتقده وعبده، وحبُّ المؤمن عقليٌّ وحبُّ الكافر نفسيٌّ، وحبُّ المؤمن خالصٌ وحبُّ الكافر مشترَك، وحب المؤمن غيبيٌّ وحب الكافر عيانيٌّ، وحب الكافر بواسطة، قالوا: ﴿هٰٓؤُلَآءِ شُفَعَآؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ﴾ [يونس، ١٠/١٨] ، وبعده قالوا: ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى﴾ [الزمر، ٣٩/٣]، ومحبة المؤمن بلا واسطة ولا علَّة، والكافر يرى صنمَه مصنوعَه والمؤمن يرى ربَّه صانعَه، والكافر يتبرَّأ عن الصنم يوم القيامة والمؤمن لا يتبرَّأ عن ربّه، والمؤمن يعبد الله وحده والكافر يعبد أصناما فلا يُخلِص لواحدٍ فمحبتهم أشدُّ وطريقُهم أسدُّ.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> محبة المؤمنين تخرج على الثناء والعبادة والطاعة والتعظيم[٢] والرغبة والرهبة؛ إذ علموا النِّعَمَ كلَّها من الله وعلموا أن السلطان والعزةَ لله، ولا أحد ينال شيئا من ذلك إلا بالله فأوجب ما عنده من النعمةِ الرغبة وما له من السلطان الهيبة، وحب الكفرة هو الجسداني الذي تولِّده الشهوةَ أو يستحسنه البصر، وحب الله من المؤمنين على هذا الوجه فاسدٌ بل حبه في الحقيقة في تعظيم أموره وحسنِ صحبة نعمهِ ومعرفة حقوقه، ولذلك قال لرسوله ﴿قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ﴾ [آل عمران، ٣/٣١] وهو إنَّ من أحبَّ آخر محبة الجلال والرفعة عظَّم رسولَه وانقاد لِما يدعوه إليه وإن كان في ذلك هلاكُه تعظيما لأمره فكيف فيما فيه نجاته وفوزه.[٣]

١ ح: لطبع
٢ ر: التعظيم والرغبة.
٣ تأويلات القرآن للماتريدي ١ / ٣٠٢.

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: Bir bilge şöyle demiştir: Ben karşılığında cenneti almak için Rabbime ibadet etmekten utanıyorum. Bu durumda ücreti verildiğinde çalışan, verilmediğinde işi bırakan kötü bir işçi gibi olurum. Ben karşılığında cehennemden korktuğum için Rabbime ibadet etmekten de utanıyorum. Bu durumda efendisinden korktuğunda çalışan, korkmadığında çalışmayan kötü bir kölenin durumuna düşerim. Ben O'na, ibadet edilmeye ehil olduğu için ibadet ediyorum. Yine şöyle demiştir: Ancak Rabbimin sevgisi benden başkalarının çıkaramadıklarını çıkarır.

"Keşke zalimler azabı gördükleri zaman bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilselerdi." Nâfi ve İbn Âmir dışında kıraat âlimleri âyeti üçüncü şahıs sîgası ile *yâ* harfini kullanarak *yerâ* şeklinde okumuşlardır. Âyetin te'vili şöyledir: İnkâr edenler kuvvet ve kudretin putlara değil de Allah Teâlâ'ya ait olduğunu görselerdi onlara kulluk etmez ve "Onlar Allah katında şefaatçilerimizdir. Onlara ancak bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz." demezlerdi. Burada "görmek" fiili bilmek anlamındadır. "Rabbinin fil sahiplerine ne yaptığını bilmez misin?" [el-Fîl 105/1] âyetinde de görmek fiili, bilmek anlamında kullanılmıştır. Zulüm, şirktir. Âyetteki *ellezîne* lafzı fâildir. Kuvvet anlam bakımından öncüldür. Cevabı ise durumun delâleti sebebiyle hazfedilmiştir. Âyetin takdiri, "bizim dediğimizdir" şeklindedir. Kur'ân'da *lev*'in cevabının hazfedildiği pek çok örnek vardır. "Şayet Kur'ân..." [er-Ra'd 13/31], "Allah Teâlâ'nın üzerinizdeki ihsanı ve rahmeti olmasaydı… Şüphesiz ki Allah çok şefkatli ve merhametlidir." [en-Nûr 24/20], "İnkâr edenler yüzlerinden ateşi gideremeyecekleri zamanı bir düşünseler…" [el-Enbiyâ 21/39].

Nâfi ve İbn Âmir âyetteki fiili, ikinci şahıs olarak *tâ* harfiyle *terâ* (görürsün) şeklinde okumuşlardır. Yani ey Muhammed zulmedenleri -müşrikleri- görsen. Bu durumda *ellezîne* ile başlayan kısım mef'ûl olur. "Onlar kıyamet günü azabı bir görseler." Cevap burada da gizlidir. Yani, büyük bir işi görmüş ve kuvvetin tamamının Allah'a ait olduğunu, Allah'ın azabının şiddetli olduğunu, onun zalimlerin yaptıklarından gafil bulunmadığını, kıyamet günü iyiliklerin ve kötülüklerin karşılıklarının verileceği bir gün olduğunu görürdün.

وقال وهب بن منبه رحمه الله: قال حكيم من الحكماء: إني لأستحيِي من ربي أن أعبده رجاء ثواب الجنة فأكون كالأجيرِ السوء، إن أُعطِيَ أجرهُ عَمِلَ وإلا لم يعمَلْ، وإني لأستحيي من ربي أن أعبده مخافة النار فأكون كعبد السوءِ إن رهب عَمِلَ وإن لم يرهَبْ لم يعملْ، ولكني أعبده بما هو له أهلٌ[1]، وقال أيضا: ولكن يستخرج مني حب ربي ما لا يستخرج حبّ غيره.

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا وَاَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾، قرأ عامَّة القراء سوى نافع وابن عامر بياء المغايبة[2]، وتأويلُه: ولو يعلم الذين ظلَموا أي كفروا أن القوَّةَ والقدرةَ لله لا للأصنام وأنَّ اللهَ شديد العذابِ لمن عبدها؛ إذ يرَوْن العذاب يومَ القيامة لما اتَّخذوها آلهةً ولما عبدوها لما قالوا: هم شفعاؤنا عند الله وما نعبدُهم إلا ليقرّبونا إلى الله زلفى، فالرؤية بمعنى العلم كما في قوله: ﴿اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفِيلِ﴾ [الفيل، ١/١٠٥]، والظلم هو الشرك، و«الذين» فاعلٌ وأن القوةَ مقدمة في المعنى والجواب محذوفٌ في آخرِهِ لدلالة الحالِ عليه وتقديرُ الآية: «ما قلنا» وحذف جواب «لو» في القرآن كثيرٌ، ﴿وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا﴾ [الرعد، ٣١/١٣]، ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَاَنَّ اللّٰهَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾ [النور، ٢٠/٢٤]، ﴿لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ﴾ [الأنبياء، ٣٩/٢١].

وقرأ نافع وابن عامر / [١٩٩و] «ولو ترى» بتاء المخاطبة، ومعناه: ولو ترى أنت يا محمد الذين ظلموا أي المشركين نصب على أنه مفعول؛ إذ يرون العذاب يوم القيامة، والجواب مضمرٌ ههنا أي لَرَأيتَ أمرا عظيما وعلمتَ أنَّ القوَّة لله جميعا وأنَّ الله شديد العذاب أي ليس هو بغافلٍ عما يعمل الظالمون وهو مليءٌ بإقامة جزاء الحسنات والسيئات.

١ ر: إني لأستحيي من ربي أن أعبده مخافة النار فأكون كعبد السوء إن رهب عمل وإن لم يرهب وأني لأستحيي من ربي أن أعبده رجاء ثواب الجنة فأكون كالأجير السوء إن أعطى أجر عمل وإلا لم يعمل ولكني أعبده بما هو له أهل

٢ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٢٢٥/١.

166. İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda her iki taraf da) azabı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır. [el-Bakara 2/166]

"İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler uzaklaşırlar." Âyetteki *iz* kelimesi önceki âyetteki "Allah, azabı şiddetli olandır." [el-Bakara 2/165] kısmıyla irtibatlıdır. Yani o zaman Allah böyle yapar. Bir görüşe göre "Azabı gördükleri zaman" [el-Bakara 2/165] ifadesi ile bağlantılıdır. Yani o zaman onu görürler. Bir görüşe göre burada hazfedilmiş bir "uzaklaştıkları zamanı zikret" ifadesi vardır. Buradaki *teberree* fiili gelecek zaman mânasında mâzî fiildir. "Allah Teâlâ, Meryem oğlu Îsâ'ya diyeceği vakit." [el-Mâide 5/116] âyetinde de böyle bir kullanım vardır. Bazı müfessirler şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ kıyamette gerçekleşecek olan şeyleri yaşanmış şeyler gibi anlatmıştır. Çünkü bunlar muhakkak gerçekleşecektir. Gelecekte olacak bir olayı geçmiş zaman kalıbıyla ifade etmesi onu zihne yaklaştırmak ve yerleştirmek içindir. Tâbi olunan kimseler, önderler ve toplumlarının önde gelenleridir.

"Kendilerine tâbi olanlardan" ifadesi kendilerini takip edenlerden anlamına gelmektedir.

"Azabı görecekler." Yani girmeden cehennemi görecekler. "Görecek kişi için cehennem gösterilir." [en-Nâziât 79/36] Burada kastedilen cehennemi girip görecekler de olabilir. "Hapishaneyi ve sıkıntısını gördüm." diyen kişi de oraya girdiğini söylemiş olur.

"Nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır." Yani aralarındaki bağlar dağılmıştır. *Sebeb* bağ demektir. Yani siz aranızdaki bağı parçaladınız denilmektedir. Buradaki *bâ* harfi geçişlilik ifade eder. Yani azaba düştükleri vakit aralarında kurdukları bağlar kopmuş olur. Allah Teâlâ "O gün takvâ sahipleri müstesna dostlar birbirlerine düşman olur." [ez-Zuhruf 43/67], "Kıyamet günü birbirinizi inkâr eder, birbirinize lânet edersiniz." [el-Ankebût 29/25], "Bir topluluk oraya girdiğinde kardeşini kınar." [el-En'âm 6/153] buyurmuştur. "Sizi yolundan ayırır." [el-En'âm 6/153] âyeti de yukarıdaki âyetin benzeri bir kullanımdır. Bu, Mücâhid, Katâde ve Rebî'in görüşüdür.

١٦٦- إِذْ تَبَرَّاَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ

وقوله تعالى: ﴿إِذْ تَبَرَّاَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا﴾ إذ متصلٌ بقوله: ﴿وَاَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾ [البقرة، ١٦٥/٢] أي كذلك يفعل حينئذٍ، وقيل: متَّصلٌ بقوله: ﴿إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ﴾ [البقرة، ١٦٥/٢] أي يرونَه حينئذٍ، وقيل: أضمر فيه «واذكر إذ تبرَّأ» وتبرأ ماضٍ معناه[١] المستقبل كما في قوله: ﴿وَإِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ﴾ [المائدة، ١١٦/٥] ، وقالوا: إن الله جعل ما يقَع في القيامةِ كالواقع الحاصل؛ لأنَّه واقعٌ لا محالةَ فذكره بهذه الصيغة تقريباً له وتقريراً في النفوس، والَّذين اتُّبِعوا هم المتَّبعون القادةُ والكبراءُ السادةُ.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا﴾ أي من الأتباع الأطواع.

وقوله تعالى: ﴿وَرَاَوُا الْعَذَابَ﴾ أي النارَ قبل أن يدخلوها كما قال ﴿وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى﴾ [النازعات، ٣٦/٧٩] ويحتمل أن يكون المرادُ دخلوا النارَ فرأوها كما يقال: رأيت السجن وكربه.

وقوله تعالى: ﴿وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ﴾ أي الوصل والسببُ الوصلة ومعناه قطعتم، والباء للتعدية أي لمَّا وقعوا في العذابِ صارت الأسبابُ التي كانوا يتواصَلون بها قاطعة بعضهم عن بعض، قال تعالى ﴿اَلْاَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾ [الزخرف، ٦٧/٤٣]، وقال تعالى: ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾ [العنكبوت، ٢٥/٢٩] وقال: ﴿كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ لَعَنَتْ اُخْتَهَا﴾ [الأنعام، ١٥٣/٦] ونظيرُ قولِه: ﴿وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ﴾، إنه للتعدية، وقوله: ﴿فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ﴾ [الأنعام، ١٥٣/٦] أي تفرقكم، وهو قول مجاهد وقتادة والربيع.

---

١ ح: معناه

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: İfadenin mânası şudur: Onların aralarındaki ahitler ve yeminler parçalanır, yok olur. Ebû Sâlih şöyle demiştir: Yani aralarında soy ve akrabalık bağları kopar. Allah Teâlâ "Aralarında akrabalık bağı yoktur." [el-Mü'minûn 23/101] ve "Kişi o gün kardeşinden kaçar." [Abese 80/34] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: *Esbâb* ile kastedilen bilgilerdir. Mukātil şöyle demiştir: *Esbâb* sevgilerdir. Ebû Ca'fer er-Râzî şöyle demiştir: *Esbâb* bulundukları yerlerdir. Yani farklı yerlere düşerler. Sebep yol demektir. Allah Teâlâ bu anlamda "Yola uydu." [el-Kehf 18/85] buyurmuştur.

167. (Kötülere) uyanlar şöyle derler: Ah, keşke bir daha dünyaya geri gitmemiz mümkün olsaydı da, şimdi onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık! Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir ve onlar artık ateşten çıkamazlar. [el-Bakara 2/167]

"(Kötülere) uyanlar şöyle derler: Ah, keşke bir daha dünyaya geri gitmemiz mümkün olsaydı." Burada *lev* temenni kelimesidir. *el-Kerratü* dünyaya dönüş anlamındadır. Yani keşke dünyaya tekrar dönseydik. **"Şimdi onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!"** *Neteberrae* fiili temenninin cevabı olan *fâ* harfi ile nasb edilmiştir.

"Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir." Yani azabı gördükleri gibi Rableri onlara bunu da gösterir.

Bir görüşe göre birbirlerinden uzaklaştıkları gibi Rableri onlara bunu da gösterir. Bir görüşe göre Allah onların hâllerini anlattığı gibi amellerini de böyle yapar. Bir görüşe göre sarılacak hiçbir mazeretleri kalmayıp onlardan fayda bulamadıkları gibi amelleri de kendilerine pişmanlık olacak ve onlardan yararlanamayacaklardır. Burada geçen hasret kelimesi elden kaçan şey için üzülüp perişan olmak anlamına gelir. Bir görüşe göre pişmanlığın en üst seviyesidir. Söyleyecek söz bırakmayan kesin pişmanlık olduğu da söylenmiştir. "Kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin." [el-İsrâ 17/29] ve "Aradığını bulamadan bitkin olarak sana dönecektir." [el-Mülk 67/4] âyetlerinde de bu anlam vardır. Rivâyete göre bu ameller konusunda çeşitli görüşler vardır:

وقال ابن عباس: معناه انقطعت العهودُ والأيمانُ التي كانت بينهم، وقال أبو صالح: أي انقطعت الأرحام والأنساب فيما بينهم، قال تعالى: ﴿فَلَآ اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾ [المؤمنون، ١٠١/٢٣]، وقال: ﴿يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِ﴾ [عبس، ٣٤/٨٠]

وقال الحسن: هي المعارف، وقال مقاتل: هي المودات، وقال أبو جعفر الرازي: هي المنازل، أي تفرقت بهم المنازلُ أي وقعوا متفرقين والسبب الطريق، قال تعالى:﴿فَاَتْبَعَ سَبَباً﴾ [الكهف، ٨٥/١٨]

١٦٧- وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ

وقوله تعالى: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا﴾ أي الأتباع، ﴿لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً﴾، «لو» كلمة تمنٍّ، والكرَّة الرجعة إلى الدنيا أي ليتنا نرجِع إلى الدنيا، ﴿فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا﴾ نصب بفاء الجواب للتمني.

وقوله تعالى: ﴿كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ﴾ أي كما رأوا العذاب فكذلك يريهم الله ذلك.

وقيل: أي كما تبرَّأ بعضُهم من بعضٍ فكذلك يريهم الله ذلك، وقيل: أي كما وصف الله أحوالَهم كذلك يجعل أعمالهم، وقيل: أي كما تقطَّعت بهم الأسباب فلم ينتفِعوا بها فكذلك يصير أعمالُهم حسراتٍ عليهم فلا ينتفعون بها، والحسرة الكمد على الفائت والتلهُّف عليه، وقيل: هو أشدُّ الندم، وقيل: هو الندم القاطع المُعْيِي من قوله: / **[١٩٩ظ]** ﴿مَلُومًا مَحْسُورًا﴾ [الإسراء، ٢٩/١٧]، وقوله: ﴿خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ﴾ [الملك، ٤/٦٧]، ثم قيل في هذه الأعمال ثلاثة أقاويل:

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bununla kendi zanlarına göre yaptıkları ve Allah'tan başkasının rızâsını gözettikleri muhtaç ve fakirlere yardım, misafir ağırlama, hac, sünnet gibi iyi işler kastedilmektedir. Şirk içerisinde olmalarına rağmen bu amelleri yapıyorlardı. Şirkleri sebebiyle bu amelleri boşa çıkardıkları için bunları pişmanlık olarak göreceklerdir.

Bir görüşe göre burada onların şirk içerisinde yaptıkları adam öldürme, kızları diri diri gömme, haramları helâl sayma gibi kendilerine pişmanlık olarak görecekleri kötü amelleri kastedilmiştir. Onlar bu sebeple neden bunlar yerine iyilikler yapmadık diyerek pişman olacaklardır.

Bir görüşe göre burada onların yapmaları gerektiği hâlde yapmadıkları amelleri kastedilmiştir. "Allah'a yakınlık konusunda kusurlu davrandığım için bana yazıklar olsun!" [ez-Zümer 39/56] âyetinde de bu anlam vardır. Amellerin, yapmamış olsalar da onlara nispet edilmesi onlar üzerine vacip olması sebebiyledir. Meselâ "Bu senin bugün yapman gereken işin, bu senin bugün ihtiyacın olan yiyeceğin." denir. "Dinlerinden ayrılanlar" [En'âm 6/159] ile tâbi olmaları gereken dini terk edenleri kastetmiştir.

"Onlar artık ateşten çıkamazlar." Yani orada ebedî kalırlar. Bu bir daha geri dönsek şeklindeki temennilerine verilmiş bir cevaptır. "Rabbimiz bizi cehennemden çıkar." [el-Mü'minûn 23/107] âyetinde de durum böyledir.

168. Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yiyin, şeytanın peşine düşmeyin; zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır. [el-Bakara 2/168]

"Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yiyin." Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Kâfirlerin amelleri onlar için pişmanlık olacaktır. Çünkü bu ameller kötülükten ibarettir. Pişmanlığa dönüşmeyen ameller sâlih olanlardır. Sâlih amel ise daima helâl lokma yemekle birliktedir. Allah Teâlâ "Temiz olan rızıklardan yiyin ve sâlih ameller işleyin." [el-Mü'minûn 23/51] buyurmuştur.

Âlimlerden biri şöyle demiştir: Âyet, Huzâa, Sa'saa ve Müdlic kabileleri hakkında inmiştir. Onlar kendilerine hayvan yağlarını ve süt kurusunu (kurut) haram saymışlar, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.

قال ابن عباس: أراد به الأعمال التي عملوها من الحسنات بزُعمِهم، وأرادوا بها غير الله من مواساةِ المحتاجين وإعانة المساكين وقِرَى الضيف والحجّ والختان ممَّا كانوا يعملون مع شركِهِمْ يرونها حسرات عليهم حيث أَحْبَطُوها بشركهم.

وقيل: أراد بها أعمالهم السيِّئة التي عمِلوها في الشرك من القتل ودفن البنات واستحلال المحرَّمات يرونها حسراتٍ عليهم حيثُ كانت محصاةً محفوظةً عليهم فيتحسَّرون عليها هلاَّ عملوها بدلَها حسناتٍ.

وقيل: أراد بها الأعمال الَّتي كانت تجب عليهم فلم يعملوها، قال تعالى: ﴿أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِى جَنْبِ اللّٰهِ﴾ [الزمر، ٥٦/٣٩] ومعنى إضافتها إليهم وإن لم يعملوها أنَّها وجبت عليهم هذا كما يقال «هذا عملك الذي تحتاج أن تعمَله اليوم وهذا غذاؤك لما تحتاج إليه» وقال: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَارَقُوا دِينَهُمْ﴾ [الأنعام، ١٥٩/٦] أي ما يجب أن يتدينوا به.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ﴾ أي هم خالدون فيها وهذا ردٌّ لما تمنَّوْهُ لو أن لنا كرة وكقولهم: ﴿رَبَّنَآ اَخْرِجْنَا مِنْهَا﴾ [المؤمنون، ١٠٧/٢٣] الآية.

١٦٨- يَا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْاَرْضِ حَلَالاً طَيِّباً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

وقوله تعالى: ﴿يَا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا﴾ وانتظامُه بما قبلَه أن أعمالَ الكفار تصيرُ حسراتٍ؛ لأنها سيئاتٌ، والأعمال التي لا تصير حسراتٍ هي الصالحات، وقرينُ العملِ الصالحِ أكلُ الحلال الطيِّبِ، قال تعالى: ﴿كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا﴾ [المؤمنون، ٥١/٢٣].

وقال بعضهم: نزلَت الآية في شأن بني خُزاعةَ وبني صَعْصَعَةَ وبني مُدْلِجٍ، حرَّموا على أنفسهم السمنَ والأَقِطَ فنزلت الآية.

Bir görüşe göre bu âyet-i kerîme, deve eti yemekten kaçınan Abdullah b. Selâm ve tâbileri hakkında nâzil olmuştur. Bir görüşe göre bahîre, sâibe, vasîle ve hâm[1] türü hayvanların etlerini haram sayan ehl-i kitap hakkında nâzil olmuştur. Ehl-i kitap, Allah bize bunları haram kıldı diyorlardı. Onların bu iddialarına "Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm ile ilgili bir hüküm koymamıştır. Fakat inkâr edenler Allah'a karşı yalan uyduruyorlar. Zaten çoklarının aklı da ermez." [el-Mâide 5/103] âyetiyle cevap vermiştir. Ayrıca burada "Şeytan size Allah hakkında bilmediklerinizi söylemenizi emreder" [el-Bakara 2/169] buyurmuştur.

"Helâl ve temiz olarak." *Helâl* Allah Teâlâ'nın helâl kıldığı şeydir. *Tayyib* ise hoşa giden şeylerdir ve üç çeşittir: Doğası itibariyle lezzet alınan şeyler, dinen mübah olan şeyler ve aslı temiz olan şeyler. Allah Teâlâ "Çirkin ve pis olanla temiz ve güzel olan hiç bir olur mu?" [el-Mâide 5/100], "Size temiz ve güzel rızıklar helâl kılındı." [el-Mâide 5/5] ve "Temiz toprakla teyemmüm edin." [el-Mâide 5/6] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Burada iki vecih bulunur. Birisi Allah Teâlâ'nın nimetlerine rızâ göstererek daha çok şükretmesi için nefsin hoşuna giden yiyeceklerin yenilmesine izin verilmesi, ikincisi ise müminler tarafından helâl olan nimetlerin aranması yönünde bir taleptir ki bu da icap/farziyet ifade etmek için gelmiştir."[2]

Bir görüşe göre iki lafzın [yani *helâl* ve *tayyib*in] bir arada zikredilmesi iki sıfatın ispatı içindir. Helâl kendisinde mahzur bulunmayan, temiz olan ise hakkında uyarı bulunmayan şeylerdir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Helâl kıyamet günü hakkında neden kullanıldığına dair sorgu bulunmayan rızıktır. İnsanın edinmesi gereken de odur.

---

1 Câhiliye döneminde Arapların âdetlerine göre bir deve beş defa doğurur ve beşinci yavrusu dişi olursa onun etini yalnızca erkekler yerdi. Bu yavrunun adak olduğunu belirginleştirmek için kulağını yararlardı. İşte bu hayvana "bahîre" adı verilirdi. Bu hayvana binmez, serbestçe dolaşmasına izin verir, onu kesmezlerdi. Yine bir muratlarına ermek için deve adarlardı. Adadıkları deveyi kullanmazlardı. Putlara adanan bu develere de "sâibe" adı verilmekteydi. Hepsi dişi on yavrusu olan deveye de "sâibe" denirdi. "Vâsile" ise yedi kez doğurmuş koyuna verilen isimdi. Bir erkek devenin sulbünden on döl alınır veya yavrusunun yavrusuna binilirse buna "hâm" adı verilir ve o deve de kullanılmazdı. (Bkz. Ahmet Güç, "Putperestlik", *DİA*, 34: 365-6.)

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 306.

وقيل: نزلت في شأن[1] عبدِ الله بن سلام وأصحابِه حين امتَنَعوا عن أكلِ لحوم الإبل فنزلت الآية، وقيل: نزلت في شأنِ أهل الكتاب فإنهم كانوا يحرِّمون البَحيرةَ والسائبةَ والوصيلةَ والحاميَ، وكانوا يقولون: إنَّ الله حرَّمها علينا فردَّ الله تعالى قولَهم بقوله: ﴿مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ﴾ [المائدة، ١٠٣/٥] إلى أن قال: [2]﴿وَلٰكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [المائدة، ١٠٣/٥]، وقال ههنا ﴿وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾. [البقرة: ١٦٩/٢]

وقوله: ﴿حَلَالًا طَيِّبًا﴾ فالحلالُ ما أحلَّه الله تعالى، والطيبُ ما يستطاب وهو ثلاثة أنواع: المستَلذُّ طبعاً والمباح شرعاً والطاهر وضعاً، قال تعالى: ﴿لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ﴾ [المائدة، ١٠٠/٥] وقال: ﴿أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ﴾ [المائدة، ٥/٥]، وقال: ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ [المائدة، ٦/٥]

وقال الإمام أبو منصورٍ رحمه الله: هذا يتوجَّه وجهين: أحدهما الإذن في أكلِ ما تستطيبه النفسُ وتستلذُّه ليكونَ أرضَى وأشكرَ لله فيما أنعم عليه، والثاني: إرادة الحلال ويكون للإيجاب.[3]

وقيل: الجمع بين اللفظين لإثبات صِفَتَيْنِ، فالحلالُ ما لا حظرَ فيه، والطيِّب ما لا حذر[4] فيه.

وقال الحسن البصري رحمه الله: الحلالُ الطيِّبُ ما لا سؤال / [٢٠٠و] فيه يومَ القيامة وهو ما لا بدَّ منه.

---

١ ر – شأن
٢ ح: وقال في آخر الآية
٣ تأويلات القرآن للماتريدي ، ١/ ٣٠٦.
٤ م: حظر

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ, âdemoğluna kendisi için gerekli olan şeyleri, üzerini örtecek elbise, açlığını giderecek bir parça ekmek, kuş yuvası kadar da bir ev verir." buyurdu. "Ey Allah'ın Resûlü! Peki, tuza ne dersiniz?" diye sordular. "O hesabı verilecek nimetlerdendir." buyurdu.[1]

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Helâl ve temiz olan mal dünyada üzerinde başkasının hakkı bulunmayan, âhirette de cezayı gerektirmeyen rızıktır.

Bir görüşe göre *helâl* [fıkıh konularında] fetva veren âlimlerin mübah dediği yiyecekler, *tayyib* ise insanın kalbinin günah olmadığını düşündüğü şeylerdir. Bir görüşe göre helâl, âlimlerin helâl olmadığına dair bir şey söylemedikleri yiyecekler, temiz ve hoş olanlar ise hikmet sahibi insanların hoş olmadığına dair bir şey söylemedikleri yiyeceklerdir.

"Şeytanın adımlarını takip etmeyin." Yani şeytanın peşinden gitmeyin. Onun vesvelerini izlemeyin. *Hatv* adımların birbirini takip etmesi demektir. *Hutve* yürüyenin iki ayağı arasındaki mesafedir. Çoğulu *hutuvât* şeklinde gelir. Yani sizi helâl olan şeyleri haram kılmaya çağıran İblis'in yolundan gitmeyin.

"Şeytan sizin açık bir düşmanınızdır." Yani o sizden hiç hoşlanmaz, sizin ve Rabbinizin düşmanıdır. Helâk olmanız için çabalar. Sizi Allah'ın helâl kıldığı bahîre gibi hayvanları haram kılmaya ve Allah'ın haram kıldığı leş, kan gibi şeyleri helâl saymaya davet eder.

Burada ehl-i kitabın hayvan etleri konusundaki bu tercihlerinde şeytana uyduklarına dair bir işaret vardır. Bu âyetlerden sonra onların "Bilakis biz atalarımızı bağlı bulduğumuz âdet ve geleneklere uyarız." [el-Bakara 2/170] dediklerini zikretmiştir. Bu ikisi arasında herhangi bir çelişki yoktur. Onlar şeytanın süslü göstermesi sebebiyle atalarının yollarına uymuşlardır. Allah Teâlâ "Onlara, 'Allah'ın indirdiğine uyun.' dendiğinde 'Hayır! Biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız.' derler. Ya şeytan, onları alevli ateşin azabına çağırıyor idiyse!" [Lokmân 31/21] âyetinde onların hâlini zikretmiştir.

1 Tirmizî, "Zühd", 30.

وقال النبي: «إنَّ الله وَهَبَ لابن آدمَ ما لا بدَّ له منه: ثوبٌ يوارِي عورتَه وخبزٌ يردُّ جوعتَه وبيتٌ كعشِّ الطير، فقيل: يا رسول الله وكيف الملحُ؟ ، فقال: الملحُ مما يحاسَب به».[1]

وقال ابن عباس: الحلال الطيِّب ما لا تَبِعةَ فيه في الدُّنيا ولا عقوبةَ عليهِ في العقبى.

وقيل: الحلال ما أفتاك المفتي أنَّه مباحٌ والطيب ما أفتاك قلبك أنه ليس فيه جناج. وقيل: الحلالُ ما لا يقولُ العلماءُ إنَّه لا يحِلُّ، والطيِّب ما لا يقول الحكماءُ إنه لا يجمُل.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ﴾ أي آثارَه وهي وَسَاوِسُه وأصل الخطو نقل القدم قدما والخَطْوة بالفتح المرَّة منه، وبالضم بُعْدُ ما بينَ قدَمَيِ الماشي، والجمع الخطوات، أي لا تمشُوا في طريقِ إبليسَ الذي يدعوكم إليه في تحريمِ هذه الأشياء.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾ أي مُبغِض ظاهرٌ هو عدوُّكم و عدوُّ ربِّكم ويسعَى في إهلاككم ويدعو إلى تحريم ما أحلَّ الله من البحيرة ونحوِها وإحلال ما حرَّم الله من الميتة والدم ونحوهما.[2]

ثم في هذا إشارة إلى أنَّهم كانوا يتَّبِعُون الشيطان في ذلك، وذكر بعد هذه الآيات أنهم قالوا: ﴿قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَآ اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَاۗ﴾ [البقرة، ١٧٠/٢]، ولا منافاةَ بينهما فإنهم كانوا يتبعون فعل الآباء بتزيين الشيطان وقد ذكر الله تعالى في قوله: ﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَاۗ اَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ اِلٰى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ [لقمان، ٢١/٣١]

١ سنن الترمذي ، الزهد ، ٣٠.
٢ ط: وغيرها

169. O size ancak kötülüğü, çirkini ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder. [el-Bakara 2/169]

"O size ancak kötülüğü, çirkini emreder." Yani şeytan size kötülükleri ve rezillikleri emredip sizi onlara davet eder. *Sû'* (kötülük) aslında hoşlanılmayan her türlü şeydir. *Fahşâ* (çirkinlik) ise iğrenilen şeylerdir. Kötülük iyiliğin zıttıdır.

Fahşâ kelimesi *fuhş* kökünden olup *fa'lâ* veznindedir. *Fâhişe* (kötü iş) kelimesi de bu kökten gelir. *Fuhş* kökü herhangi bir şeyde sınırı geçmek anlamına gelir. Fazla olan şeye *fâhiş* denir. Zina ve cimrilik için de bu kelime kullanılır. Özetle her türlü çirkin davranış *fâhiş*tir. Âyette geçen bu iki kelime, her türlü günah ve ayıbı kapsar. Her biri, her türlü günahı içine alır.

Bir görüşe göre *sû'* gizli olan günahlar, *fahşâ* ise açıktan işlenen günahlardır. Diğer bir görüşe göre *sû'* denilen kötülüklerin haddi yoktur, *fahşâ* denilenlerin ise vardır. Diğer bir görüşe göre *sû'* zina, *fahşâ* ise diğer günahlardır.

Ayrıca *sû'*un hata, *fahşâ*nın ise bilerek suç işleme ve haddi aşma anlamına geldiği söylenmiştir. Bir görüş ise *sû'*un yapana zarar veren veya âkıbeti kötü olan şey, *fahşâ*nın ise akıl ve dinde kötü görülen şey olduğu şeklindedir.

"Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylememenizi emreder." Yani size hakkında bilgi sahibi olmadığınız hâlde helâli haram, haramı helâl yapma gibi önceden zikrettiğimiz şeyleri söylerek Allah'a iftira etmemenizi emreder.

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Şeytan sizin günah işlemenizle yetinmez. Bilakis sizi inkâra ve Allah Teâlâ hakkında bilginiz olmadığı hâlde eş, çocuk ve ona lâyık olmayan şeyleri söylemenizi emreder. Bununla birlikte meşru konularda içtihada dayanarak konuşmak Allah hakkında bilgisizce söz söylemek anlamına gelmez. Bilakis bu delile ve uygun bir yönteme dayanarak doğruyu bulma çabasıdır.

"Şeytanı görmediğimiz ve konuşmasını duymadığımız hâlde o bize bütün bunları nasıl emreder?" şeklindeki bir soruya şöyle cevap verebiliriz: Şeytanı içimizde bizi günaha sürükleyen istek ve arzular olarak buluruz. Her şeyi doğru olarak bize haber veren Allah Teâlâ onun ne yaptığını da haber vermiştir.

١٦٩- إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ﴾ أي يأمركم الشيطانُ ويدعوكم إلى القبائحِ والفضائح، فالسوء في الأصل ما يُكرَه، والفحشاء ما يُستشنَع، والسوء خلاف الحُسن.

والفحشاء الفَعلاء من الفحش والفاحشة كذلك[١]، وأصله مجاوزةُ القدرِ في كلِّ شيء، والكثير الفاحشُ والمباشرةُ الفاحشة من ذلك فالزنا فاحشة والبخل فاحشٌ، وكل فعلةٍ قبيحةٍ فاحشة، والاسمان في الآية يستوعِبان كلَّ ذنبٍ وعيبٍ، وكلُّ واحدٍ منهما متناولٌ كلَّ إثمٍ.

وقيل: السوء ما خَفِيَ من الآثام والفحشاء ما ظَهَرَ منها. وقيل: السوء ما لا حدَّ فيه والفحشاء ما فيه حدٌّ. وقيل: السوءُ الزنا والفحشاء سائر القبائحِ.

قيل: السوء الخطيئة والفحشاء العمد ومجاوزة الحد. وقيل: السوء ما يسُوءُ الفاعل أي يضرُّه، وقيل: السوءُ ما يَسوءُ عاقبتُه والفحشاء ما يستقبحُه العقل والشرع.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ أي ويأمركم بأن تقولوا، أي تكذبوا على الله ما لا تعلمون من تحريم الحلالِ وتحليل الحرام وهو ما عددنا.

وقيل: بل معناه أنه لا يرضَى منكم بالمعاصِي بل يدعوكم إلى الكفر ﴿وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ من الصاحبةِ والولدِ وما لا يليقُ بِهِ ثم الاجتهادُ في المشروعات ليس بقولٍ[٢] على الله بغيرِ علمٍ، بل هو طلبُ الحقِّ بدليله بطريقِه.

فإن قيل: كيف يأمرنا الشيطانُ بذلك ونحن لا نراه ولا نسمَعُ كلامَه؟ قلنا: نجد في أنفسنا دواعي المعصية / [٢٠٠ظ] بِبَعْثِهِ وأخبرنا الصادق بفعله.

١ ح: لذلك
٢ ر: بتقوُّلٍ

170. Onlara (müşriklere), "Allah'ın indirdiğine uyun." denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız." dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler? [el-Bakara 2/170]

"Onlara (müşriklere), 'Allah'ın indirdiğine uyun.' denildiği zaman." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme, Hz. Peygamber aleyhisselâm Yahudileri İslâm'a davet ettiği zaman nâzil olmuştur. Onlar **"Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız."** dediler. Burada kullanılan *elfâ* kelimesi bulmak anlamına gelir ve "Efendilerini kapıda buldular." [Yûsuf 12/25] âyetinde de geçmektedir. Bir görüşe göre, âyet kendilerine "Haram ve helâl sayma konusunda şeytana değil Kur'ân'a tâbi olun" diye hitap edilen müşrik Araplar hakkında inmiştir.

"Onlar, 'Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız.' dediler." Yani bahîreyi ve diğer yiyecekleri haram sayma konusunda biz onlara tâbi oluruz.

"Ya onların ataları din namına bir şey bilmiyorlarsa" Buradaki *vâv* harfi atıf harfidir. Kınama anlamındaki soru hemzesi *vâv*ın başına geldiği için *vâv* fethalı kalmıştır. Bu tür bir soruya olumlu olarak cevap veren kişi yerilmiş ve kınanmış olur. Zeccâc âyetin mânası hakkında şöyle demiştir: Onlar bilgisizlikleri nedeniyle atalarına uyarlar.[1]

"Bir şey bilmiyorlarsa" ifadesi din konusunda bir şeyden haberleri yoksa anlamına gelir.

"Doğruyu da bulamamış idiyseler?" Burada, bu konuda durumun delâletinden anlaşıldığına göre hazfedilmiş bir "onlar atalarına tâbi olurlar" ifadesi vardır.

171. Kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bu sebeple düşünmezler. [el-Bakara 2/171]

"Kâfirlerin durumu." Burada hazfedilmiş bir kelime vardır. Yani inkâr edenlere öğüt veren kişinin durumu şöyledir. Yani Hz. Muhammed aleyhisselâm ve kâfirlerin durumu, koyunlarına bağıran çoban ve koyunlar gibidir. *Na'aka'r-râî bi'l-ganem yen'iku naîkan* çobanın sürüsünü bir şeyden geri çevirmek için bağırması demektir.

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 242.

١٧٠- وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللهُ﴾ قال ابن عباس: نزلت في اليهود حين دعاهم النبي ﷺ إلى الإسلام، ﴿قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا﴾ أي وَجَدْنا، كما في قوله: ﴿وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْبَابِ﴾ [يوسف، ٢٥/١٢] أي وجدا، وقيل: نزلت في مُشْرِكِي العرب لما قيل لهم: لا تَتَّبِعُوا الشيطان واتَّبِعُوا القرآن في التحريم والتحليل.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا﴾ من تحريمِ البحيرةِ وغيرها.

وقوله تعالى: ﴿أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ﴾ الواو حرفُ عطفٍ دخلت عليها ألفُ التوبيخِ فبقيت مفتوحةً وطريقُه أنه يتضمَّن ما إذا أقرَّ به افتضح. وقال الزجَّاج: معناه أو يتَّبعون آباءهم وإن كانوا جهالا؟[١].

وقوله تعالى: ﴿لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا﴾ من الدين.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ إلى الحقِّ أضمر «يَتَّبِعُونَ آباءهم» فيه بدلالة الحال عليه.

١٧١- وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ فيه مضمَر، أي ومثل واعظ الّذين كفَروا يعني مثل محمدٍ مع الكفار كَمثلِ الناعق مع الغنمِ المنعوق بها، يقال: نعق الراعي بالغنمِ ينعِق نعيقا إذا صاح بها زجراً.

١ معاني القرآن للزجاج، ٢٤٢/١.

"Sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer." *Duâ*nın (çağırma) duyulma veya duyulmama ihtimali vardır. *Nidâ* ise mutlaka duyulan sestir. Bir görüşe göre *duâ* bir işin yapılmasının istenmesi, *nidâ* ise cevap beklentisi ile yapılan seslenmedir.

Bu görüşlere ve yorumlara göre âyetin mânası, öncesiyle uyumu düşünüldüğünde şöyle olur: Kendilerine yaptığın çağrıya "Ne olursa olsun biz atalarımızı bulduğumuz yola uyarız." diyen bu kâfirlerin hâli; deve, inek ve koyun gibi hiçbir şey anlamayan hayvanlarına bağıran çobanın hâli gibidir.

Buradaki hazif üslûbu çok güzeldir. "Zeyd eşek gibidir." denildiğinde "akılsızlıkta" denilmek istenir. "Amr aslan gibidir" denildiğinde "cesarette onun gibidir" denilmek istenir. Çünkü anlam iki şeyden birinde daha açık ve baskın ise, diğeri de aynı anlam açıklığına kavuşsun diye ona benzetilir. Abdullah b. Abbas, Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Katâde, Rebî'in görüşü ve Zeccâc ile Ferrâ'nın tercihi budur.

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Kâfirlerin ilâhlarına dua ederkenki hâlleri hiçbir şey anlamayan hayvanlarına bağıran çobanlara benzer. Hayvanlar laftan anlamazlar. Putlar da en fazla sözden anlamayan hayvanlar gibi olabilirler. Hayvanlar ile konuşmaya çalışıp onlara bağıran kişi cahilse, taşlar ile konuşmaya çalışan kişi daha cahildir ve kınanmaya daha lâyıktır.

Bir görüşe göre kâfirlerin ilâhlarına dua ederkenki hâlleri dağda sesi yankılanan kişiye benzer. Böyle bir kişi sadece bir ses duymaktadır. Meselâ "Zeyd" diye bağırdığında kısa bir süre sonra Zeyd diye bir ses duyar. Aslında bu sesin bir sahibi yoktur. Ona birisi cevap veriyormuş gibi gelir. Ama bunun aslı yoktur. Kâfirler de putlara yaptıkları duanın kabul olacağını düşünmektedirler. Hâlbuki bunun ne bir gerçekliği ne de bir faydası vardır.

Bu görüş ve yorumların her birine göre âyette hazif ve ihtisar bulunmaktadır. Görünüşte kendilerine seslenilen kâfirler, kendilerine seslenen kişi ile karşılaştırılmaktadır. Yoksa seslenen ile seslenen, seslenilen ile seslenilen karşılaştırılmamaktadır. (Âyette) böyle yapılmasının sebebi kelâmın kastedilen mânaların tümünü kapsamasına delâlet etmesi içindir. Burada iki şey, iki şeye benzetilmektedir. İslâm'a davet eden peygamber ile kâfirlerin onun karşısındaki durumları, hayvanlara seslenen kişiye benzetilmiştir. İhtisar yolu tercih edildiği için hazfedilen ifadeye delâlet eden kısım sözde bırakılmıştır. Birincide davet edilen ikincide davet eden zikredilmiştir. Çünkü benzetmenin bütün unsurlarının söylenmesi hâlinde söz uzardı.

وقوله تعالى: ﴿كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَآءً وَنِدَآءً﴾ الدعاءُ الذي قد يُسمَع وقد لا يُسمَع، والنداء ما يسمع لا محالة[1]. وقيل: الدعاءُ ما كان لطلب الفعل والنداءُ ما كان لطلب الجواب.

ومعنى الآية على جميع الأقاويل فيه مع نظمِها بما قبلَها: ومثل هؤلاء الكفار الذين يقولون بل نتَّبعُ ما وجدنا عليه آباءنا في دعائك إياهم كمثل الناعق في دعائه البهائمَ التي لا تفهَم كالإبل والبقرِ والغنمِ.

والحذفُ فيها حسنٌ كقولك: «زيدٌ كالحمار» أي في البلادة، «وعمرو كالأسد» أي في الشجاعة؛ لأنَّ المعنى في أحد الشيئين أظهرُ فيشبَّه به الآخرُ ليظهر بظهوره. وهذا قول ابن عباس والحسن ومجاهد وقتادة والربيع وهو اختيار الزجاج والفرَّاء.

قيل: معناه ومثل الَّذين كفروا في دعائهم آلهتَهم كمثلِ الناعق في دعائه ما لا يسمَع، وذلك أنَّ البهائم لا تفهم الكلامَ وأقصى أحوال الأصنام أن يكونَ كالبهائم في أنَّها لا تفهمُ الكلامَ، فإذا كان لا يُشكِل عليهم أن من دعا البهائم كان جاهلا فمن دعا الحجارة كان بصفةِ الجهل والذمّ أولى.

وقيل: أي ومثل الكفار في دعائِهم آلهتَهم كمثل الناعقِ في دعائه الصدى في الجبل؛ لأنه لا يسمع منه إلا دعاء ونداء فإنه إذا قال: «يا زيد» سمع من الصدى «يا زيد»، وليس وراء القول شيءٌ إلا أنه يُخيَّل إليه أن مجيباً يُجِيبه وليس فيه فائدةٌ، فكذلك يخيَّل إلى هؤلاء المشركين إن دعاءَهم للأصنام يستجاب، وليس لذلك حقيقةٌ ولا فيه فائدةٌ.

وفي كلِّ واحدٍ من هذه الوجوه حذفٌ واختصارٌ، وظاهرُه مقابلةُ الكفار وهم المنعوقُ بهم بالناعق ولم يقابِل الناعق بالناعق ولا المنعوق به بالمنعوق به، / **[٢٠١و]** وإنما فعل كذلك لدلالةِ تضمينِ الكلام على كلِّ المراد بالتمام، فإنه تشبيهُ اثنين بِاثنينِ: تشبيه الداعي إلى الإسلام للمدعوِّ من الكفار بالداعي إلى المراد للمدعوّ من الأنعام، فلما أريد الاختصارُ أبقى من الكلام ما دلَّ على المحذوف فأبقى في الأوَّل ذكرَ المدعوِّ وفي الثاني ذكرَ الداعي ولو رتِّب الكلام على ذكرِ الكلِّ لطال الكلامُ.

---

١ ر – لا محالة.

Ferrâ ve Ebû Ubeyde şöyle demişlerdir: Bu kalb (döndürme) üslûbunda bir kullanımdır. Meselâ Araplar "Mesti ayağıma, şapkayı da başıma soktum" derler. "Biz beşikteki bir bebek ile nasıl konuşalım?" [Meryem 19/29] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. Asıl söylenmek istenen "O bizimle nasıl konuşsun?" şeklindedir.[1]

Bir görüşe göre âyetin mânası "Bizimle kâfirlerin örneği şöyledir." şeklindedir. Ancak birinin durumu anlatılarak iktifa edilmiştir. "Hepsi bir değildir. Ehl-i kitaptan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyan bir topluluk vardır." [Âl-i İmrân 3/113] âyetinde de böyle bir kullanım vardır. Bu âyette ehl-i kitabın diğer kısmını oluşturan topluluktan bahsedilmemiştir.

"Çünkü onlar sağır, dilsiz ve kördürler." Yani onlar böyledir. Bu kelimelerin açıklaması daha önceden geçmiş idi. **"Bu sebeple düşünmezler."** Yani akıllarını kullanmazlar. "Ya ataları da akıllarını kullanmamışlarsa!" [el-Bakara 2/170] âyeti de böyledir.

172. Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin, eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin. [el-Bakara 2/172]

"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin." Âyet-i kerîmede Allah Teâlâ bütün insanları kapsayıcı bir emir verdikten sonra helâl rızıklarından yemeyi sadece mümin kullarına emretmiştir. Burada zikredilen *et-tayyibât* helâl ve lezzetli olan yiyeceklerdir.

"Allah'a şükredin." Size verdiği temiz rızıklar için O'na şükrediniz. **"Eğer Allah'a kulluk ediyorsanız"** ifadesi O'nun birliğini kabul ediyorsanız anlamına gelmektedir. Yani Allah'a iman ediyorsanız ona şükredin. Çünkü iman bunu gerektirir. Şükür imanın şartlarındandır. Bu Arapların dilinde meşhur bir sözdür. Bir kişi, başka bir kişinin kendisini sevdiğini biliyorsa ona "Eğer beni seviyorsan şöyle yap." der. İstediği şeyi yapması maksadıyla onu harekete geçirmek ve bu işi yapmasının sevginin gereklerinden olduğunu ona bildirmek için şart cümlesi kullanır.

Bir görüşe göre bu ifadenin anlamı şudur: Eğer iman üzere sebat etmek niyetindeyseniz Allah'a şükrediniz. Çünkü şükrü terk etmeniz sizi iman dairesinin dışına çıkarır.

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3: 182.

وقال الفراء وأبو عبيدة: هذا بابُ القلبِ، وهو كقولهم «أدخلت الخُفَّ في رجلي والقلنسوةَ في رأسي»، وهو كقوله: ﴿قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا﴾ [مريم، ١٩/٢٩] أي كيف يكلِّمنا؟[١]

وقيل: معناه مثلُنا ومثلُ الذين كفروا، فاكتفى بذكر أحدِهما كما في قوله: ﴿لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَائِمَةٌ﴾ [آل عمران، ٣/١١٣] الآية، ولم يذكر الأمةَ الأخرى.

وقوله تعالى: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ﴾ أي هم كذلك وقد مرَّ تفسيره. وقوله تعالى: ﴿فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ أي لا يستعملون عقولَهم كما قال ﴿وَلَوْ كَانَ اٰبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـًٔا﴾ [البقرة، ٢/١٧٠]

١٧٢- يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ

وقوله تعالى: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾ خصَّ المؤمنين بالأمرِ بأكل الحلال بعد ما عمَّ الناسَ به، والطيِّبات الحلالات وهي اللذيذاتُ أيضا.

وقوله تعالى: ﴿وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ﴾ أي على ما رزقكم من الطيِّبات. وقوله تعالى: ﴿اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾ أي توحِّدون يعني[٢] إن كنتم مؤمنين بالله فاشكُروا له، فإن الإيمانَ يوجِب ذلك وهو من شرائطِه وهو مشهورٌ في كلامهم، يقول الرجل لصاحبِه الَّذي قد عرَف أنه يحبُّه: إن كنتَ لي محبًّا فافْعَلْ كذا، فيُدخِل حرفَ الشرط في الكلام تحريكاً لَه على ما يأمرُه به وإعلاما له أنَّه من شرائط المحبة.

وقيل: أي إن كنتم عازمين على الثباتِ على الإيمان فاشكروا له؛ فإنَّ تركَكُمْ الشكرَ يُخرِجكم عنه.

---

١ معاني القرآن للفراء ٣ /١٨٢.

٢ ر – يعني.

Bir görüşe göre âyetteki cümle [şart değil de zarftır ve] "olduğunuz vakit" anlamına gelir. "Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; inandığınız vakit en üstün olan sizsiniz." [Âl-i İmrân 3/139] "İman ettikleri vakit asıl Allah ve Resûlü'nü razı etmek için çalışmaları gerekir." [et-Tevbe 9/62] âyetlerindeki anlatım da böyledir. Doğrusu bütün bu âyetlerin şart üslûbu ile anlaşılmasıdır. Bunun sebebini daha önce açıklamıştık.

Bir görüşe göre âyet, deve eti yemekten kaçınan Abdullah b. Selâm'a ve tâbilerine hitap etmektedir. Onlara şöyle denilmektedir: "Eğer deve etini yemekten kaçınarak Allah'a kulluk ettiğinizi sanıyorsanız bu, O'na kulluk etmek değildir. Bilakis Allah'a kulluk, O'nun helâl saydığını yemek ve verdikleri için şükretmektir."

173. Allah size ancak ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphe yok ki Allah çokça bağışlayan çokça esirgeyendir. [el-Bakara 2/173]

"Allah size ancak ölüyü (leşi) haram kıldı." Yani Allah Teâlâ, sâibe [yani adak olarak salıverilen ve insanlara haram kılınan hayvanları] ve diğer bazı hayvanları değil sadece kesilmeden ölen leşleri haram kılmıştır.

"Kanı haram kılmıştır." Akıtılmış kanı haram kılmıştır. Başka bir yerde [yani En'âm sûresi 145. âyette] de bunu bildirmiştir.

"Domuz etini de." Domuzun tüm parçaları haramdır. Burada etin özellikle zikredilmesi en çok tüketilen kısmı olmasındandır. Etten ayrı kısımlar da bu kapsama girer. "Alışverişi bırakın." [el-Cum'a 62/9] âyetindeki anlatım da böyledir. İnsanların meşguliyetlerinin çoğu alışverişten ibaret olduğu için onu özellikle zikretmiştir ve alışverişi zikredip ondan daha başka şeyleri de haram kılmıştır.

"Allah'tan başkası adına kesilen hayvanı da" ifadesi Allah'tan başkası anılarak kesilen hayvanı anlamına gelir. Bu müşriklerin kestiği hayvandır. *İhlâl* bir şeyin adını sesli bir şekilde anmaktır. *Telbiye* de böyledir. Hilâli görünce Allah'ın adını anmak da bu anlamdadır. *Hilâl* ismi de buradan gelmiştir. *İstihlâlü's-sabî* bebeğin doğunca ağlamasıdır. Âyette diğer haramlar zikredilmemiştir. Çünkü burada zikredilenler haramların sınırlarını belirlemek için değildir. Bilakis âyetler ehl-i kitabın Allah'ın helâl kıldıkları şeyleri haram saymalarını men etmek için getirilmiştir.

وقيل: معناه «إذ كنتم» كما في قوله ﴿وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ [آل عمران، ١٣٩/٣]، وقوله ﴿اللهُ وَرَسُولُهٓ اَحَقُّ اَنْ يُرْضُوهُ اِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ﴾ [التوبة، ٦٢/٩]، والصحيح أنَّه على الشرطِ في كلِّ هذه الآيات ووجهُه ما بينَّا.

وقيل: هذا خطابٌ لعبد الله بن سلام وأصحابه حيث امتنَعوا عن أكلِ لحوم الإبلِ، فقيل لهم: هذا أي إن كنتم إياه تعبدون بتركِ أكل لحوم الإبل فليست عبادتُه ذلك، بل هي أكلُ ما أحلَّه والشكرُ على ما أعطاه.

١٧٣- اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَآ اُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِۚ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾ أي ما حرَّم الله السائبة ونحوَها وإنما حرَّم ما مات من غير ذكاة.

وقوله تعالى: ﴿وَالدَّمَ﴾ أي الدَّمَ المسفوحَ، ونصَّ على ذلك في موضع آخرَ.

وقوله تعالى: ﴿وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ﴾ وكلُّ أجزائِه حرامٌ، وإنما خص اللحمَ بالذكر؛ لأنه هو المعظم في قصد الأكل ودخل فيه ما دونَه كما في قوله: ﴿وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾ [الجمعة، ٩/٦٢] لمَّا كان هو معظم أشغال الناس فيه خصَّه بالنهي عنه وحرَّم بذكره ما دونه.

وقوله تعالى: ﴿وَمَآ اُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ﴾ أي رُفِعَ فيه الصوتُ بذكر غيرِ الله وهو ما ذُبِحَ للأصنام، والإهلال / [٢٠١ظ] رفعُ الصوت بالتسميةِ وكذلك بالتلبية وكذلك بذكرِ الله عند رؤية الهلال، وبه سُمِّيَ الهلالُ، واستهلال الصبيِّ رفعه صوتَه عند الولادة، ثمَّ لم يذكر في الآية سائرَ المحرَّماتِ؛ لأنها ليست لحصر المحرَّماتِ، بل هذه الآيات سِيقَتْ لنَهْيِهِمْ عن تحريم ما أحلَّ الله

Allah'ın haram kıldıkları burada saydıklarımızdır. Yine Allah'ın haram kıldığı şeyleri helâl saymamaları içindir. Onlar Allah'ın haram ettiklerini helâl sayıyor, leş yiyerek "Kendi öldürdüğünüzü yiyorsunuz ama Allah'ın öldürdüğünü yemiyorsunuz." diyorlardı. Benzer şekilde kan, domuz eti ve putlar için kesilmiş hayvanların etlerini de yiyorlardı. Bundan dolayı bunların haram olduğunu beyân etti.

Bir görüşe göre burada leşin zikredilmesi, kendi başına ölen, düşerek, bir hayvanın çarpması veya yırtıcı hayvanların parçalaması sonucu ölen ve bilerek Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanları kapsamaktadır.

"Her kim bunlardan yemek mecburiyetinde kalırsa" ifadesi başka bir şey bulamadığından dolayı bunlardan yemek zorunda kalırsa anlamındadır. *Izdırâr* geçişli bir fiildir. Bu sebeple meçhul olarak getirilmiştir. "Sonra onları zorunda bırakırız." [Lokmân 31/24] âyetinde müteaddî olarak kullanılmış ve mef'ul olarak zamir almıştır.

"Haddi aşmadan." Burada zikredilen *bağy* kelimesi sözlükte haddi aşmak anlamına gelir. Yaranın şişip şiddetlenmesi için de bu fiil kullanılır. Yine taşıp köpüren deniz için, çok hızlı koşmaya başlayan at için de bu fiil kullanılır. *Udvân* da haddi aşmak demektir. İkisinin bir olduğu söylenmiştir. Burada kastedilen ihtiyaç miktarını aşmaktır. Tekrar, vurgulama içindir. "O şefkatli ve merhametlidir." [et-Tevbe 9/117] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. Bir görüşe göre mânası, başkasını bulduğu hâlde haddi aşarak şeklindedir.

"Haddi aşmadan" ifadesi ölümden kurtulacak kadarını aşmadan anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre bu iki ifade "mecburiyetinde kalırsa" kısmının tefsiridir. "Öyleyse iffetli yaşamaları, zina etmemeleri, gizli dost tutmamaları şartıyla" [en-Nisâ 4/25] âyetinde de bu tarz bir açıklama vardır. Bir görüşe göre "haddi aşmadan" yani lezzet almadan; "saldırmadan" ise azıklanmadan anlamına gelir. Katâde şöyle demiştir: "Haddi aşmadan" yani zorunlu durumlar dışında yiyerek haksızlık yapmadan ve "saldırmadan" yani helâli terk edip haramı tercih etmeden.

Zeccâc şöyle demiştir: Haddi aşmadan yani ihtiyaç miktarını geçmeden, saldırmadan yani hayatını devam ettirecek kadarını aşmadan demektir. Bu miktarı bile yemeyip ölen kişi nefsine zulmetmiş olur. "Mesrûk'ten rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: Kim hayatta kalmak için ölü hayvanın etini yemesi gerektiği halde yemez de ölürse cehenneme girer." Bazılarından rivayet edildiğine göre bu, üç lokmayı aşmayacak bir miktardır.[1]

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 244.

وهو ما عدَدْناه ولنهيهِمْ عن استحلال ما حرَّم الله وهم كانوا يستحلُّون هذه الأشياءَ وكانوا يأكلون الميتةَ ويقولون: تأكلون ما أمتُّم ولا تأكلون ما أماته الله، وكذا كانوا يأكلون الدمَ ولحم الخنزيل وذبائحَ للأصنام فبيَّن أنَّه حرَّمها.

وقيل: ذكر الميتة يتناول المتردِّيةَ والمنخنقةَ والموقوذةَ[1] والنطيحةَ وما أكل السبع ومتروك التسمية عمدا ونحوها.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنِ اضْطُرَّ﴾ أي أُلْجِئَ إلى أكلِ شيءٍ منها بأن لا يجد غيرَها، والاضطرار فعل متعدٍّ ولذلك جاء على لفظ ما لم يُسَمَّ فاعلُه ههنا، وقال: ﴿ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ﴾ [لقمان، ٢٤/٣١] فعدَّاه إلى الكناية.

وقوله تعالى: ﴿غَيْرَ بَاغٍ﴾ البغي في اللغة مجاوزة الحدِّ، يقال للجرح إذا تورَّم واشتدَّ بغى، يقال للبحر إذا زاد طغَى وبغَى، وللفرَس إذا مَرَح في عَدْوِهِ واختال في ذلك بغى، والعدوان مجاوزة الحد أيضا وقد عدا طورَه. فقيل: هما واحد، ومعناه مجاوزة قدر الحاجة، والتكرار للتأكيد كقوله: ﴿رَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾ [التوبة، ١١٧/٩] وقيل: معناه غيرُ باغ إياه أي طالب وهو يَجِدُ غيره.

﴿وَلاَ عَادٍ﴾ أي مجاوز قدرَ ما يقع به دفعُ الهلاكِ عن نفسه، وقيل: هما تفسير قوله: ﴿فَمَنِ اضْطُرَّ﴾ وهذا كقوله: ﴿مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍ﴾ [النساء، ٢٥/٤] وقيل: غير باغ أي غير متلذِّذ ولا عادٍ أي غير متزوِّد. وقال قتادة: غير باغٍ أي غير ظالمٍ بأكلِه من غير ضرورةٍ ولا عادٍ يتعدَّى من الحلال إلى الحرام أي يترُك حلالا يجِدُه ويختار هذا.

وقال الزجاج: «﴿غَيْرَ بَاغٍ﴾ أي غير مجاوز قدرَ حاجتِهِ ولا عادٍ أي غير مقصِّر عما يقيم به حياتَه أي لا يمتنع عن أكله فيموتُ فيكون قد ظَلَمَ نفسَه»[2]، وعن مسروقٍ قال: «من اضطُرَّ إلى أكلِ[3] ميتةٍ فلم يأكلْ منها فمات دخَل النارَ»، وعن بعضهم: «إنه لا يجاوز ثلاثَ لُقَمٍ».

١ ح: الموقوذة والمنخقة
٢ معاني القرآن للزجاج، ٢٤٤/١.
٣ ح: - أكل

Bir görüşe göre "Haddi aşmadan yer yani doyduktan sonra yemez. Eğer böyle yaparsa hatada aşırı gitmiş olur. Saldırmadan yani zaruret haddini, tokluğu aşmadan" demektir. Bir görüşe göre "haddi aşmadan yani idareciye isyan etmeden ve yol keserek insanlara saldırmadan" demektir. Bu İmam Şâfiî'nin görüşüdür. Çünkü ona göre isyancı eşkıyalar yolcuların ruhsatlarından faydalanmaz.

Biz ise şöyle deriz: Eşkıyalık yapan kişi azgınlığı ve isyanı sebebiyle iman dairesinden çıkmamıştır. Dolayısıyla iman ehlinin ruhsatlarından mahrum bırakılamaz. Çünkü ikamet hâlindeki asiler meste bir gün ve gece meshetmektedirler. Mukim olan âdil insanlar da böyle yaparlar. Dolayısıyla yolcu olan eşkıya da âdil olan insanlar gibi üç gün ve gece meshedebilir.

"Ona günah yoktur." Yani zaruret hâlinde yaptığı bu işler nedeniyle günaha girmez. **"Şüphe yok ki Allah çokça bağışlayan çokça esirgeyendir."** Yani Allah, helâl kıldığını haram kılmaktan, haram kıldığını helâl saymaktan tevbe edenleri affeder ve onlara merhamet eder. Bir görüşe göre büyük günahları bile affeden Allah, zorunda kaldığı için leş yiyen kişiyi elbette affeder. Kendisine ibadet eden kullarına merhamet eder. Bir görüşe göre zaruret olmadan yiyenleri bile affedecek kadar affedici, zaruret zamanında günahı kaldıracak kadar merhametlidir.

174. Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip onu az bir paha ile değişenler yok mu, işte onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyamet günü Allah ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır. Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır. [el-Bakara 2/174]

"Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip onu az bir paha ile değişenler." Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Müşrikler haram kıldıklarının haram kılınması, helâl kıldıklarının helâl sayılması sebebiyle kınandıklarında Yahudi din adamlarına gidip Hz. Muhammed aleyhisselâm ve söylediği sözler hakkında sorular sordular. Onlar da "O âhir zaman peygamberi değil. Allah'ın hükmü onun söylediği değildir." diyerek Hz. Muhammed aleyhisselâmın peygamberlik iddiasında ve getirdiği hükümlerde doğru olduğunu sakladılar. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak onlar hakkında bu âyeti indirdi. Allah Teâlâ bundan önce Yahudilerin hakkı gizlediklerini söylemiş ancak bunu yapmadaki amaçlarını bildirmemişti. Burada ise **"Onu az bir paha ile değişenler"** buyurarak onların amaçlarını da beyân etmiştir. Bunu başka yerlerde de tefsir edip açıklamıştık. Yani onlar az bir bedel karşılığında halktan ve yöneticilerden aldıkları yiyeceğe karşılık böyle [kötü bir iş yapmayı] tercih etmişlerdir.

وقيل: ﴿غَيْرَ بَاغٍ﴾ أي غير آكلٍ فوق الشبعِ فيكون قد بالغ في الإفسادِ ولا عادٍ أي غير متعدٍّ حدَّ الضرورة وهو بلوغ الشبع. وقيل: ﴿غَيْرَ بَاغٍ﴾ خارج على إمامِهِ ولا عادٍ على الناس بقطع الطريق، وهو مذهب الشافعي رحمه الله فإن الباغيَ لا يترخَّص عنده برُخَصِ المسافرين.

وقلنا: هو ببغيه لم يخرج عن الإيمانِ فلا يستحقُّ الحرمانَ عن رُخَصِ أهل الإيمان؛ ولأن الباغي المقيم يمسح على خُفَّيْهِ يوماً وليلةً كالعادل المقيم فكذلك المسافرُ الباغي يمسح ثلاثة أيام ولياليها كالمسافر العادل.

وقوله تعالى: ﴿فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ أي لا يأثم بتناول هذه الأشياءِ عندَ الضرورةِ. / [٢٠٢و] وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ أي غفورٌ لمن تاب من تحريمِ ما أحلَّ اللهُ واستحلال ما حرَّمَ الله، رحيمٌ بشرع التوبة، وقيل: غفورٌ للذنوب الكبائرِ[1] فكيف يؤاخذ بتناول الميتةِ عند الاضطرار، رحيمٌ بعبادهِ فيما يتعبَّدهم به، وقيل: غفور بالعفو عمن أَكَلَ من غير ضرورة، رحيمٌ برفع الإثم عند الضرورة.

١٧٤- إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنْزَلَ اللهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَناً قَلِيلاً أُولَٰٓئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنْزَلَ اللهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ وانتظامُه بما قبلَه أن المشركين لما وُبِّخُوا بتحريم ما حرَّموا واستحلال ما استحلُّوا رجعوا إلى أحبار اليهود فسألوهم عن محمد ﷺ وعن ما يقوله، فقالوا: إنه ليس بنبيِّ آخرِ الزمان وليس حكمُ اللهِ ما يقوله، وكتموا صِدْقَ محمدٍ في دعوى الرسالة وفيما أتى به من الأحكام، فأنزل الله فيهم هذه الآيةَ، وقد ذكر الله تعالى قبل هذا كتمانَهم ذلك ولكن لم يُبَيِّنْ هناك غرَضَهم في الكتمان وبيَّن ههنا وهو قوله: ﴿وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ وقد فسَّرناه في مواضعَ وأوضَحْنَاه أي: ويُؤثِرون عليه عِوَضاً قليلا وهو ما ينالونه من المأكَلة من القادة والسفلة.

١ ح: الكبار

"Onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir." Yani onlar karınlarına âhirette ateş yemelerine sebep olacak haramı atıyorlar. Benzer anlamda başka âyetlerde "Haksız yere yetimlerin mallarını yiyenler ancak karınlarına ateş dolduruyorlar." [en-Nisâ 4/10] ve "Durmadan haram yiyenler." [el-Mâide 5/42] buyrulmuştur. Mâide sûresinde geçen âyette kökünden sökmek anlamındaki *sehate* fiilinden gelen *suht* kelimesi kullanılmıştır. Haram lokma *suht* diye adlandırılmıştır. Çünkü sonunda Allah Teâlâ onu kendisinden söküp alır. Yine haram lokma ateş diye adlandırılmıştır. Çünkü âkıbette bu rızık insanın karnına ateş girmesine sebep olacaktır.

"Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz." Yani onlarla lutuf ve keremiyle konuşmaz. Bir görüşe göre onlara müjde vermez. Bir görüşe göre onları selâmlamaz. Bir görüşe göre onlara sevdikleri şeyleri söylemez. Bir görüşe göre bu Allah'ın onlara karşı gazabından mecazdır. Bir kişiye öfkeli olan için "Falancayla konuşmuyor" denilir. Allah'ın onlara lânet etmesi ve onları küçük düşürmesi şeklindeki konuşma ise "Yıkılın karşımdan! Artık bir şey söylemeyin." [el-Mü'minûn 23/108] âyetinde sabittir.

"Onları temize çıkarmaz." Yani o zaman iman etseler de onları temize çıkarmaz. Çünkü o vakitte iman makbul değildir. Bir görüşe göre onları övmez ve şahitlerin tezkiye ettiği gibi temize çıkarmaz. Çünkü onlar temiz değillerdir. **"Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır."** Yani [onlar için] acı verici bir azap vardır.

175. Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlar ateşe karşı ne kadar dayanıklıdırlar! [el-Bakara 2/175]

"Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir." Yani onlar imana karşılık Yahudiliği, af ve mağfirete karşılık cezayı tercih etmişlerdir. Biz bunun açıklamasını pek çok yerde yapmıştık.

"Onlar ateşe karşı ne kadar dayanıklıdırlar!" Kisâî ve Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Hangi şey onları ateşe karşı sabredebilecek hâle getirecektir ki? Bu kınama anlamında bir sorudur. Yani onları kendilerini ateşe sokacak amelleri işlemeye sevk eden şey nedir? Bir görüşe göre bu kullanım şaşkınlık ifade eden bir üslûptur.

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ﴾ أي لا يُلْقُونَ في بطونهم إلا الحرامَ الذي يورثهم أكلَ النارِ في الآخرةِ وهو كقوله ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا﴾ [النساء، ١٠/٤]، و كقوله: ﴿أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ﴾ [المائدة، ٤٢/٥] وهو من قولهم: سَحَتَهُ وأسْحَتَهُ أي استأصله، سُمِّيَ المأكولُ الحرامُ سُحْتا لأنَّه يستأصله في العاقبة فكذا سمَّاه نارا؛ لأنه يورِث ذلك في العاقبة.

قوله تعالى: ﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ أي كلام إكرامٍ، وقيل: أي لا يبشِّرُهم، وقيل: أي لا يحيِّيهم، وقيل: أي لا يخاطبهم بما يحبُّون، وقيل: هو مجازٌ عن غضبِ اللهِ عليهم وهو كلامٌ معهودٌ يقال: «فلان لا يكلِّم فلانا» فأما الكلام الذي هو لعنٌ وإهانةٌ فقد ثَبَتَ ذلك في قوله: ﴿قَالَ اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ [المؤمنون، ١٠٨/٢٣]

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يُزَكِّيهِمْ﴾ أي لا يطهِّرهم وإن آمنوا حينئذ لأنه غيرُ مقبول، وقيل: لا يُثْنِي عليهم ولا يعدِّلُهم وهو كتزكيةِ الشُّهود فإنهم ليسوا بأزكياء. وقوله تعالى: ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ أي موجع.

١٧٥- أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ ۚ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ﴾ أي آثروا اليهوديَّةَ على الإيمانِ والعقوبةَ على الغفرانِ، وقد كشفنا عن حقيقته في مواضع.

وقوله تعالى: ﴿فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾ قال الكسائي وأبو عبيدة: أي أيُّ شيءٍ صبَّرهم على النار؟ وهو استفهام بمعنى التوبيخِ أي ماذا حَمَلَهُمْ على الأعمال التي تُدْخِلُهم النارَ، وقيل: هو على التعجُّب.

Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Katâde ve İbrâhim en-Nehaî şöyle demişlerdir: Yani "Ateşe karşı ne kadar cüretkârlar!" Hasan-ı Basrî de benzer şekilde şöyle der: "Onların bize sabredecek hâlleri yoktur." demektir. Ancak burada "Ateşe karşı ne kadar cüretkârlar!" anlamına gelir.

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Onlara cehennemliklerin amellerini yaptıran nedir? Bu Atâ'nın görüşüdür. Diğer bir görüşe göre "Cehennemde ne kadar uzun kalırlar!" demektir. Uzun süre hapiste kalan kişiye "Hapiste kalmaya ne kadar sabırlısın!" denir. Burada sabrın gerçek anlamı değil de onda bulunması kastedilir.

176. O azabın sebebi, Allah'ın, kitabı hak olarak indirmiş olmasıdır. Kitapta ayrılığa düşenler, elbette derin bir anlaşmazlığın içine düşmüşlerdir. [el-Bakara 2/176]

"O azabın sebebi, Allah'ın, kitabı hak olarak indirmiş olmasıdır." Yani onlara verilen bu ceza Allah'ın Tevrat'ı boşuna değil de hak ile indirmiş olmasıdır. Onlara Tevrat'takileri açıklamalarını emretmesine rağmen onlar bunu saklamış ve tahrif etmişlerdir.

Bir rivayete göre kendilerini cehenneme sevk edecek bu işi yapmaya cüret etmeleri şöyle olmuştur: Allah kitabı (Tevrat'ı) hak ile indirmiştir. Yani Tevrat Allah'ın onlar hakkında Kur'ân'da indirdiklerini doğrulamaktadır. "İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da birdir. Onlar iman etmezler." [el-Bakara 2/6] Yani onlar cehennemde ebedî kalacaklardır.

Bir görüşe göre onlara verilecek ceza hak ile indirilen kitabı yani Kur'ân'ı inkâr etmeleri sebebiyledir.

"Kitapta ayrılığa düşenler." Bir görüşe göre burada Tevrat yani onun te'vili hakkında ayrılığa düşen ehl-i kitap kastedilmektedir.

"Onlar derin bir anlaşmazlığın içine sürüklenmişlerdir." Yani anlaşmadan tamamen uzak şiddetli bir ayrılık içerisindedirler. Onu din olarak seçmelerine rağmen Tevrat hakkında çok farklı düşüncelere sahiplerdir. Öyleyse Tevrat'ta zikredilmesine rağmen Hz. Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğini saklamaları sizi korkutmasın. Allah Teâlâ "Ehl-i kitap ancak kendilerine o açık kanıt geldikten sonra ayrılığa düştüler." [el-Beyyine 98/4] buyurmuştur.

وقال مجاهد وسعيدُ بنُ جبيرٍ وقتادة وإبراهيم / [٢٠٢ظ] النخعي: «أي ما أَجْرَأَهُمْ على النار!»، وكذا قال الحسن: «ما لهم علينا صبرٌ» ولكن معناه ما أجرأَهم على النار.

وقيل: معناه فما أعملهم بأعمالِ أهل النار وهو قول عطاء، وقيل: معناه فما أَدْوَمَهُمْ في النار، وقد يقال لمن طال حبسُه «ما أصبَرَك على الحبسِ!» لا على حقيقة الصبر ولكن على وجودِه فيه.

١٧٦- ذٰلِكَ بِاَنَّ اللهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّ اللهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ﴾ أي ذلك العقاب لهم بسببِ أنَّ الله نزَّل التوراة بالحقِّ أي لا عبثاً وأَمَرَ ببيان ما فِيهِ فكتموه وحرَّفوه.

وقيل: أي ذلك الاجتراءُ منهم على العملِ الَّذي يُورِدُهم النارَ بأن الله نزَّل الكتاب بالحقِّ أي هو تحقيق ما أنزل الله في القرآن فيهم ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة، ٦/٢] وهم باقون في النار.

وقيل: ذلك العقابُ لهم لإنكارهم الكتابَ الذي نزّل بالحق وهو القرآنُ وكفرِهِمْ به.

وقوله تعالى: ﴿وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِى الْكِتَابِ﴾ قيل: أي أهل الكتاب الذين اختلفوا في التوراة أي في تأويلها.

هم فيما بينَهم ﴿لَفِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾ أي في خلافٍ شديدٍ بعيدٍ عن الاتفاق، قد تفرقت[١] بهم الآراءُ فيها مع اتفاقهم على التديّن بها فلا يهولَنَّكم كتمانهم أمرَ محمدٍ مع ذكرِه فيها، قال الله تعالى ﴿مَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ﴾ [البينة، ٤/٩٨]

---

١ ر: تفرَّدت

Âyetin tefsirinin şöyle olduğunu söyleyenler de vardır: Tevrat'a karşı çıkan ve Hz. Peygamber aleyhisselâmın onda zikredildiği yerleri gizleyenler Tevrat'la açık bir ihtilâf içindediler ve ona düşmandırlar. Aslında Allah Teâlâ'ya karşı çıkmakta ve ona düşmanlık etmektedirler. Bir başka görüş ise şöyledir: Kur'ân'a karşı çıkan ehl-i kitap ona iman etmemiştir. Bu kimseler doğru yoldan uzaktırlar ve ona karşı gelmektedirler. Bir görüşe göre doğru yoldan o kadar uzaklaşmışlardır ki artık o yoldan geri dönmeleri beklenmez.

"Kitapta ayrılığa düşenler." ifadesi bir görüşe göre yeni bir cümledir ve anlamı yukarıda söylediğimiz gibidir. Bir görüşe göre âyetin başındaki ifadeye bağlıdır, harf-i cerli olarak cümle başındaki edat *enne* olması gerekirken cevabına *lâm* harfi geldiği için *inne* olmuştur. Eğer cevabında lâm bulunmasaydı *elif* harfi fethalı olurdu. Burada onların cezalarının cehennemde olduğu bildirilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ kitabı hak ile indirmiş, onlar ise kitabı saklamışlardır. Dolayısıyla O'na karşı gelmişler ve O'na düşmanlık yapmaya kalkışmışlardır.

177. İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. Yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır! [el-Bakara 2/177]

"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir." *el-Birr* kelimesinin mansub olması *leyse*nin haberi olması sebebiyledir. *En tüvellû* fiiliyle birlikte masdar hükmündedir ve "Yüzlerinizi çevirmeniz" takdirindedir. *Leyse*nin ismi olduğu için merfûdur. Bu Hamza'nın ve Âsım'ın Hafs rivayetindeki kıraatidir. Diğer kıraat imamlarının kıraati ise *el-birr* kelimesinin *leyse*nin ismi olarak merfû, *en tüvellû* ifadesinin ise leysenin haberi olarak mansub olması şeklindedir. "Allah kitâbı Hak ile indirince" [el-Bakara 2/176] âyetinde "inkâr ettiler" ifadesi hazfedilmişti. Onlar "Biz Allah'ı inkâr etmiyoruz. Bilakis namaz kılıyor ve ona iman ediyoruz." dediler. Bunun üzerine "İyilik, yüzlerinizi doğu tarafına ve batı tarafına çevirmeniz değildir." âyeti nâzil oldu. Yani iyilik, Hıristiyanların yaptığı gibi doğuya veya Yahudilerin yaptığı gibi batıya dönmeniz değildir. Çünkü bu tür fiiller neshedilmiştir, artık sevap değildir. Beytülmakdis'e veya nesihten sonra Kâbe'ye dönmenin emredilmesine hamledilirse âyet böyle yorumlanabilir.

وقيل: أي وإنَّ الذين خالفوا التوراة وكتموا ما فيه من ذكرِ محمدٍ لفي خلافٍ للتوراة ومعاداةٍ له أي شاقوا الله وعادوه في الحقيقة، وقيل: أي وإن أهل الكتاب الذين خالفوا القرآنَ فلم يؤمنوا به، لفي شقاقٍ أي خلافٍ بعيدٍ أي عن الوفاق، وقيل: بعيد أي لا يرجى العود عنه.

٥ ثم قوله: ﴿وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ﴾ قيل: هو ابتداءُ الكلام ومعناه ما بيَّنَّا، وقيل: هو بناء على قوله ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ﴾ وبأن الذين اختلفوا، لكنْ كُسر «إنَّ» لما دخل في جوابهِ من اللام ولولاها لفُتِحَت وكان ذلك بيانا أنَّ عقابهم في النار؛ لأنَّ الله تعالى نزَّل الكتاب بالحقِّ فكتَمُوه ولأنَّهم خالفوه وشاقُّوه.

١٧٧- لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ
١٠ **اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ ۚ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّآئِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ ۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ ۚ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا ۚ وَالصّٰابِرِينَ فِي الْبَأْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ وَحِينَ الْبَأْسِ ۗ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا ۗ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ**

وقوله تعالى: ﴿لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ﴾ النصب على
١٥ أنه خبرُ «ليس» و«أن تُوَلُّوا» أنْ مع الفعل مصدرٌ، وتقديره تولية وجوهِكم وهو رفعٌ لأنَّه اسمُ «ليس» وهو قراءةُ حمزة وعاصم في رواية حفص[١]، والرفع على أنَّه اسمُ «ليس» و«أن تولوا» نصبٌ لأنه خبرُ «ليس» وهو قراءة الباقين، ولما نزل قوله ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ﴾ [البقرة، ١٧٦/٢] وأُضْمِرَ فيه فكفروا به قالوا: إنا لا نكفُر بل نصلِّي لله ونؤمِن به، فنزل ﴿لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ﴾ كفعل
٢٠ النَّصارَى أو قِبَلَ المغربِ كفعل اليهود فذلك منسوخٌ فهو إثمٌ لا برٌّ، وإن حُمِلَ على استقبال بيت المقدس حين / [٢٠٣و] كان الأمر به وعلى استقبال الكعبة بعد النسخ،

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٢٣٩/١.

Allah Teâlâ'ya yaklaşmak sadece namaz için kıbleye dönmekle olmaz, bunun yanında başka işler de lazımdır. Allah kullarına bunu emretmiştir. Kıble emri dinin fer'î meselelerindendir. Bunun neshi câizdir. Ancak âyette zikredilen diğer temel dinî meselelerin neshi câiz değildir. Çünkü bunlar Allah'a, peygamberlerine, kitaplarına iman ile ilgilidir. Kim bunları ve bunlardan bazılarını inkâr ederse iyilik sahibi kimselerden olamaz. *Birr* kelimesi bütün itaatleri ve hayırlı işleri kendisinde toplayan bir kelimedir. Ana babaya iyilik, yemini tutmak, iyi söz söylemek, yetimlere iyilik etmek hep bu kelimeyle kullanılır. *Birr*in zıddı *fücûr*dur. Allah Teâlâ "Şüphesiz iyiler cennet nimeti içindedir. Kötüler ise cehennemdedir." [el-İnfitâr 84/13-14] ve "İyilik ve takvâ yolunda yardımlaşın." [el-Mâide 5/2] buyurmuştur. *Birr* her türlü iyiliği yapmak, takvâ ise her türlü kötülüğü terk etmektir.

"Doğu tarafına" ifadesi doğuya doğru anlamına gelmektedir.

"Ancak iyilik Allah'a iman edenin yaptığıdır." Burada bir hazif vardır. Yani iyilik Allah'a iman edenin yaptığıdır. "Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse(lerin amelleri) gibi mi tuttunuz?" [et-Tevbe 9/19] yani Allah'a iman eden kişinin imanı gibi mi saydınız? Bir görüşe göre âyetteki hazif "İyilik değildir." ifadesindedir. Aslında "iyilik sahibi" şeklinde "sahip" kelimesi hazfedilmiştir. Yani iyilik sahibi Allah'a iman edendir. Bir görüşe göre âyetteki *birr* kelimesi iyilik yapan anlamındadır. Masterın zikredilip ism-i fâilin kastedilmesi câiz görülmüştür. Adaletli kimse anlamında *el-adl*, misafir anlamında *ed-dayf* ve düşman anlamında *el-hasm* kelimeleri de böyledir.

"Allah'a iman eden" ifadesi O'nu tasdik eden, birliğini ve bütün sıfatlarını ikrar eden anlamına gelmektedir. **"Âhiret gününe [iman eden]"** ifadesi öldükten sonra dirilmeyi, âhiret yurdunu ve orada bulunan her şeyi ikrar eden anlamındadır. **"Meleklere [iman eden]"** ifadesi Allah'ın melekleri bulunduğuna, meleklerin Allah'ın yarattığı kullar olduklarına, erkek veya dişi olmadıklarına, onların Allah'a ortak veya Allah'ın çocukları da olmadıklarına iman eden anlamındadır.

"Kitaba [iman eden]" ifadesi Allah'ın peygamberlerine indirdiği kitaplara iman eden demektir. Kelimenin başındaki harf-i tarif cins içindir ve bütün kitapları kapsar.

فمعناه ليس[1] كلُّ البرِّ هذا أي لا يقع التقرُّبُ إلى الله تعالى باستقبال القبلة بالصلاة وحدَها بل بأمورٍ أُخَرَ معها، قد أمر الله تعالى عبادَه بها لأنَّ أمرَ القبلة من فروع الدين التي يجوز نسخُها وهذه الأمور الأخرُ المذكورةُ في الآية من أصول الدين التي لا تُنسَخ؛ لأنها إيمان بالله وبأنبيائِهِ وكُتُبِه ونحو ذلك فمن جَحَدَها أو جحَد شيئًا منها فليس من الأبرار، والبر اسمٌ جامعٌ للطاعات وأعمالِ الخير ومنه برُّ الوالدين وبرُّ اليمين وبرُّ الكلام وبرُّ الأيتام وهو ضدُّ الفجور أيضا، قال تعالى: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ * وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ﴾ [الانفطار، ٨٤/١٣-١٤] وقال: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ﴾ [المائدة، ٥/٢]، والبرُّ فعلُ كلِّ خيرٍ والتقوى تركُ كلِّ شرٍّ.

وقوله: ﴿قِبَلَ الْمَشْرِقِ﴾ أي مقابله.

وقوله تعالى: ﴿وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ فيه إضمارٌ أي ولكن البرَّ برُّ من آمن بالله وهو كما في قوله: ﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ [التوبة، ٩/١٩] أي: كإيمان من آمن بالله، وقيل: الإضمارُ في قولهِ ﴿وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ﴾ أي ولكنَّ صاحبَ البرِّ من آمن بالله، وقيل: البر في قوله: ﴿وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ﴾ بمعنى البارِّ وهو مصدرٌ يجوز ذكرُ المصدر على إرادة الفاعلِ كما قيل في العدل والضيف والخصم.

وقوله: ﴿مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ أي صدَّق فأقرَّ بوحدانيَّتِهِ وبجميع صفاتِهِ. وقوله تعالى: ﴿وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ أي أقرَّ بالبعث بعد الموت وبالدارِ الآخرة وبما فيها. وقوله تعالى: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةِ﴾ أي وآمن بأنَّ لله ملائكة هم عبادُه ومخلوقُه ليسوا بذكورٍ ولا إناثٍ ولا شركاء ولا أولاد لله.

وقوله تعالى: ﴿وَالْكِتَابِ﴾ أي وآمن بكتُب الله تعالى الَّتي أنزلَها على أنبيائه، والألف واللام لتعريفِ الجنس فاقتضى الجمع.

---

١ ح: + هذا

"Peygamberlere [iman eden]" ifadesi Allah'ın bütün nebî ve resullerine, onların mahlûkata elçi olarak gönderilmiş olduklarına, hakkı yerine getirdiklerine ve Allah katında O'nun emir, nehiy, vaad, tehdit ve haberlerini iletirken doğru söylediklerine iman edenler anlamındadır. Buraya kadar sayılanlar dinin temelleri, akaidin ana kurallarıdır.

"Sevdiği hâlde malını infak eden" ifadesi malı sevdiği hâlde Allah yolunda veren anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre gönülden veren, bir görüşe göre de Allah'ı severek veren anlamındadır. Bu beşerin haklarındandır. Burada verilen üç görüş de doğrudur. Ancak zamir burada mala döndürülmelidir. Bu konu önceden geçmişti.

Rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "En güzel sadaka sağlığın yerindeyken, malın kıymetliyken, yaşam isteğiyle dolu ve fakirlikten korkar hâldeyken verdiğindir."[1]

Zamirin lafzatullaha döndüğünün kabul edilmesi "Allah'a iman edenler" ifadesinde geçmiş olması sebebiyledir. Allah'ı severek malı infak etmek, onun rızâsını talep etmek demektir. Zamirin verme fiiline döndürülmesi ise fiilin az önce geçmiş olmasındandır. Böyle bir takdir masdar gerektirir ve zamirin takdir edilen bir masdara ircâ edilmesi câizdir. "Allah Teâlâ'nın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır" [Âl-i İmrân 3/180] âyetinde de benzer bir kullanım vardır.

"Yakınlara" yani akrabalarına infak edip, akrabalık bağlarını koruyan demektir.

"Yetimlere" yani yetimlere infak eden demektir.

"Fakirlere" yani fakirlere infak eden demektir. Bu üç grubu "İsrâiloğulları'ndan ahit aldığımız vakit" [el-Bakara 2/83] âyetinde tefsir etmiştik.

"Yolcuya" ifadesi malından uzak kalmış gurbetteki insana infak eden anlamındadır. Yolcunun Arapçada yolun oğlu diye isimlendirilmesi yoldan ayrılmaması sebebiyledir. Su kuşuna da "Su oğlu" derler. Bu kelimenin tekil getirilmesinin sebebi elif-lâm ile marife yapıldığından dolayı çoğul anlamı taşımaya elverişli olmasıdır.

1 Buhârî, "Zekât", 11; Müslim, "Zekât", 93.

وقوله تعالى: ﴿وَالنَّبِيِّنَ﴾ أي ومن آمن بأنبياء الله ورسُلِه أنهم مبعوثون إلى خلقه والقائمون بحقِّه والصادقون عنده بأمره ونهيه وعده ووعيده وأخباره وهذه أصولُ الدينِ وقواعدُ العقائدِ.

وقوله تعالى: ﴿وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ﴾ أي أعطى مالَه مع حبِّ المال، وقيل: مع حبِّ الإيتاء، فقيل: أي مع حبِّ الله، وهذا من حقوق البشر. وهذه الأقاويلُ الثلاثةُ صحيحةٌ، أما صرفُ الكنايةِ إلى المال فقد سَبَقَ ذكرُه.

وقد روي عن النبي ﷺ أنه قال: «أفضلُ الصدقةِ أن تُؤْتِيَ المالَ وأنت صحيحٌ شحيحٌ تأمل العيشَ وتخشى الفقرَ»[1].

وأما صرفها إلى الله تعالى؛ فلأنَّها ذُكِرَ في قوله «من آمن بِالله»، وإيتاء المال على حبِّ الله هو طلبُ رضاه[2] وابتغاءُ وجهِهِ. وأما صرُفها إلى الإيتاء؛ فلأنَّ الفعلَ ذُكِر وهو قوله «وَآتَى» وهو يقتضي المصدر فيجوز صرفُ الكنايةِ إليه وهو كما في قوله: / [٢٠٣ظ] ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ يَبْخَلُوْنَ بِمَآ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ﴾ [آل عمران، ١٨٠/٣] أي البخل.

وقوله تعالى: ﴿ذَوِى الْقُرْبٰى﴾ أي وآتى المال أقرباءَه ووَصَلَ بذلك الرحمَ.

وقوله تعالى: ﴿وَالْيَتَامٰى﴾ أي وآتى[3] اليتامى.

وقوله تعالى: ﴿وَالْمَسَاكِيْنَ﴾ أي وآتى المساكين، وقد فسَّرنا هذه الثلاثة في قوله: ﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِيْثَاقَ بَنِىٓ اِسْرَآءِيْلَ﴾ [البقرة، ٨٣/٢]

وقوله تعالى: ﴿وَابْنَ السَّبِيْلِ﴾ أي وآتى عابرَ السبيلِ أي الغريبَ[4] البعيدَ عن مالِه، وسمَّاه ابنَه للزومِهِ إيَّاه كما يقال لطيرِ الماء «ابن الماء»، ووحَّد هذا لأنَّه عرَّفه بالألف واللام فصلح للجميع.

١ صحيح البخاري ، كتاب الزكاة ، ١١ ؛ صحيح مسلم ، كتاب الزكاة ، ٩٣.
٢ ح: رضا الله.
٣ ح + المال
٤ ر: القريب.

"Yardım isteyen muhtaçlara" ifadesi kendisinden yardım talep eden muhtaçlara infak eden anlamındadır.

"Kölelere" ifadesi ise anlaşmalı kölelere demektir.

Bundan sonra dinî hükümleri zikretmiştir. **"Namazı kılan ve zekâtı veren"** ifadesi "Allah'a iman eden" ifadesine atfedilmiştir. Her iki fiil hakkında önceden izahat geçmişti.

"Söz verdiklerinde tutanlar" ifadesi de "Allah'a iman eden" ifadesine atıftır. "Men" lafzı tekil olsa da mânası çoğuldur. Çünkü cins için getirilmiştir. "İman eden" ve "infak eden" fiilleri de çoğul içindir. Âyetin takdiri "İyilik sahibi olanlar, Allah'a ve diğer sayılanlara iman edenler, malı verenler, ahitlerine bağlı kalanlar." şeklindedir. Ahit kelimesinin açıklaması önceden birkaç kez geçmişti.

"Sıkıntıda, hastalık zamanlarında sabredenler" ifadesi fakirlik ve hastalık zamanlarında sabredenler anlamına gelmektedir. Bu tefsir Abdullah b. Abbas'tan rivayet edilmiştir. el-Be'sâ sözlükte nimetin zıttıdır. el-Bu's kelimesi de böyledir. *Bi'se* kelimesi *ni'me* kelimesinin zıttıdır. *Bâis* fakirlik içinde olan demektir ve *nâim* kelimesinin zıttıdır. Nimetin bulunmamasından ibarettir ve fakirlik ve ihtiyaca delâlet eder.

ed-Darrâ kelimesi [zarar vermek anlamındaki] *darar* mastarından *fa'lâ* kalıbındadır. Bütün zarar türlerini kapsar. Araplarda "Rahatta ve sıkıntılı zamanlarda senin yanındayım." diye bir söz vardır. Sevilen ve sevilmeyen her hâlde anlamına gelir.

"Savaş zamanında." Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Savaşa ancak onların azı gelir." [el-Ahzâb 33/18], "Çetin güç sahibi bir topluluk" [el-Feth 48/16]. Yani din yolunda canlarını feda edenler yenildik diye arkalarını dönüp kaçmazlar. Bu âyet-i kerîme Hendek (Ahzâb) Gazvesi hakkında nâzil olmuştur. Müminler o zaman çok büyük bir sıkıntı, kuraklık, soğuk ve açlık içindeydiler. Allah Teâlâ "Onlar hem yukarınızdan hem aşağı tarafınızdan (vâdinin üstünden ve alt yanından) üzerinize yürüdükleri zaman; gözler yıldığı, yürekler gırtlağa geldiği zaman" [el-Ahzâb 33/10] buyurmuştur.

وقوله تعالى: ﴿وَالسَّآئِلِينَ﴾ أي وآتى المحتاجين الذين يسأَلون.

وقوله تعالى: ﴿وَفِى الرِّقَابِ﴾ أي وآتى المكاتبينَ.

ثم ذكر الشرائعَ وذلك قوله تعالى: ﴿وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ﴾ وهو عطف على قوله: ﴿مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ ومر الكلام في هذين الفعلين في آيات.

وقوله تعالى: ﴿وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا﴾ عطف على قوله ﴿مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ و«من» لفظه واحد ومعناه الجمع؛ لأنه جنسٌ وكذا قولُه: «آمَنَ» و «آتَى» هو للجمع، وتقديرُه ولكن أهل البرِّ المؤمنون بالله وبكذا والمؤتون المالَ والموفون بعَهْدِهِمْ، وتفسيرُ العهد قد مرَّ مرَّات.

وقوله تعالى: ﴿وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ﴾ أي في الفقر والمرض، وهذا التفسير عن ابن مسعود رضي الله عنه، والبأساءُ في أصل اللغة نقيض النعماءِ، والبُؤسى نقيضُ النُّعمى، والبؤس نقيض النعم، و«بِئْسَ» نقيض «نِعْمَ»، والبائس نقيض الناعم، وكانت عبارةً عن عدم النعمة فدلَّت على الفقر والفاقةِ.

و«الضراء» فَعْلاَءُ من الضَّرَرِ، فدلَّت على أنَّها عامَّةٌ في أسباب الضررِ كلِّها، ويقال: «أنا شريكُكَ في السرَّاءِ والضرَّاءِ» أي فيما يسرُّ وفيما يضرُّ وتقديره في المحابِّ والمكارهِ كلِّها.

وقوله تعالى: ﴿وَحِينَ الْبَأْسِ﴾ أي في حالة القِتال، قال تعالى: ﴿وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ اِلَّا قَلِيلًا﴾ [الأحزاب، ١٨/٣٣]، وقال: ﴿اُولِى بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ [الفتح، ١٦/٤٨] أي الذين يبذُلون أنفسَهم في نصرة الدين فلا يولُّون الأدبارَ منهزِمين، ونزلت الآية[1] في حرب الأحزابِ وكانوا في غاية الشدَّةِ والقحطِ والبردِ والجوعِ، قال تعالى: ﴿اِذْ جَآؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ اَسْفَلَ مِنْكُمْ وَاِذْ زَاغَتِ الْاَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ [الأحزاب، ١٠/٣٣]

١ ر – الآية.

"Sabredenler" kelimesinin mansub olması iki vecihledir:

1. "İsteyenlere" kelimesine atfedilmiş olabilir. Bu durumda yardım isteyen muhtaçlara ve yardım istemekten çekinip sabredenlere demek olur, "sıkıntı zamanında" ifadesi de darlık anlamında olup savaş anlamına gelmez. Yani sıkıntı zamanında sabredenlere infak ederler.

2. "İman edenler"; "infak edenler", "ahitlerini tutanlar" ifadelerine atfedilmiş olabilir. Bu durumda ref' edilmelidir. Ancak medih için nasb edilebilir. Araplar söz uzadığı zaman medih ve zem için nasb edebilmektedirler. Şöyle denilmiştir:

> *Kavmim -uzak olmasın- onlar düşmanlarına zehirdir (acımadan onları öldürür), develerine âfettir (misafirlerine ikram etmek için onları kesiverir). Her türlü çatışmaya korkusuzca inen, tertemiz iffetli insanlardır.*

"İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır!" Yani doğruluk ve takvâ konusunda verdikleri ahde vefa gösterenler, sözleri, fiilleri ve inançlarıyla doğru olanlar, takvânın hakkını dikkatle gözeten onlardır. Doğruluk, yapılan işlerde; takvâ ise terk edilen şeylerde görülür.

178. Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır. [el-Bakara 2/178]

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı." Birinci âyette Allah'ın ve kulların hakkı anlatılmıştı. Kulların en önemli haklarından biri kandır. Bu âyet-i kerîme büyük günahların imanı ortadan kaldırmayacağını göstermektedir. Allah, hakkında en şiddetli tehdidin vaki olduğu büyük günahlardan sayılan kasten öldürme işini yapmaları nedeniyle kısas gerektiğini bildirirken onlara mümin olarak hitap etmiştir. Âyetin öncesiyle ilgisi hakkında söylenebilecek diğer bir husus da şöyledir: Ehl-i kitabın Tevrat'ı tahrif ettikleri, Hz. Peygamber aleyhisselâmın onda yazılı olduğunu gizledikleri zikredilmişti. Onlar kitaplarının hükmünü değiştirmelerinden ve kıble konusundaki görüşlerinden dolayı iyi insanlar arasında sayılmazlar.

ثم نُصِبَ «الصابرين» بطريقَيْن:

أحدهما: أنه عطف على قوله ﴿وَالسَّائِلِينَ﴾ أي: وأعطى المالَ الفقراءَ السائلين والصابرين الممتَنِعين عن السؤال وعلى هذا يكون قوله: ﴿وَحِينَ الْبَأْسِ﴾ أي الشدة والضيقُ دون الحرب أي وآتَى المال الذين يصبرون على الفقر والقلة والشدة.

والثاني: أنه عطف على قوله: «مَنْ آمَنَ» و«مَنْ آتَى»، «والمُوفُونَ» وحقُّه الرفعُ وإنما نُصِبَ على المدح، وللعرب عند طول الكلام ذلك في المدح والذمِّ، قال قائلهم:[1]

لا يَبْعَدَنْ قَوْمِي الَّذِينَ هُمُ سُمُّ العُدَاةِ وآفَةُ الجُزْرِ /[٢٠٤و]

النَّازلين بكل مُعترَك والطيبين معاقد الأزر.

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ أي هم الموفون حقَّ الصدقِ قولا وفعلا وعقدا وحقَّ التقوى خطراً أو كراهةً وندباً والصدق فيما يفعل والتقوى فيما يترُك.

١٧٨- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ۖ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ ۚ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ۗ ذَٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ ۗ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَىٰ﴾ في الآية الأولى بيانُ حقِّ الله وحقِّ العباد، ومن أعظم حقوق العباد الدماءُ، ودلَّت الآيةُ على أن الكبيرةَ لا تُزِيلُ الإيمانَ، فقد خاطبهم بالإيمان عند إيجاب القصاص عليهم بقتل العمدِ الَّذِي هو من الكبائرِ الَّتي ورد فيها أشدُّ وعيدٍ وتهديدٍ، ونظمٌ آخر أنَّ أهل الكتاب وُصِفوا بالتحريفِ وكتمانِ أمر النَّبيِّ ﷺ وأنَّهم لا يوصفون بالبرِّ بالخوض في أمرِ القبلة مع تبديلهم أحكامَ كتابِهِمْ،

١ قائلها خرنق بن هفان القيسية ، انظر: الكتاب لسيبويه ، ١/ ١٠٤؛ مجاز القرآن لأبي عبيدة، ١/ ١٤٣؛ خزانة الأدب للبغدادي ٥/ ٤١.

Allah Teâlâ "Biz kitapta onlara cana karşılık can diye emir vermiştik." [el-Mâide 5/45] ve "Her kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse onlar zalimlerdir." [el-Mâide 5/44] buyurmuştur. Onların Nadîr kabilesi ile Kurayza kabilesi arasında ayrım yaptıklarını beyân etmiştir.

"Öldürülenler hakkında size kısas yazıldı." Yani farz kılındı. "Size oruç farz kılındı." [el-Bakara 2/183] ve "Namaz müminler üzerine belirli vakitlerde kılacakları bir farzdır." [en-Nisâ 4/103] âyetlerinde de yazma kelimesi farz kılma anlamında kullanılmıştır.

Bir görüşe göre burada yazma hüküm verme anlamındadır. "Allah'ın sizin hakkınızdaki hükmü" [en-Nisâ 4/24] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. Buradaki farziyet, maktûlün velisi lehine, kātil aleyhinedir. Maktûlün velisinin affedip anlaşma yoluna gitme hakkı da vardır.

Bir görüşe göre farziyet ehl-i kitaptan bazılarının yaptığı gibi bir kişi karşılığında çok kişi, hür karşısında köle öldürmek gibi değil kātilin öldürülmesiyle sınırlıdır.

"Hüre karşılık hür." Yani bir hürü öldüren hür kātil öldürülür. Kātilden başkası öldürülmez. Kısas; fiile, benzeri fiille karşılık verilmesidir. *Kasastu israhu* "peşinden gittim" anlamına gelir. "Hemen izleri üzere geri döndüler." [el-Kehf 18/64] ve "Kız kardeşine dedi ki: Onu takip et." [el-Kasas 28/11] âyetlerinde de benzer bir kullanım vardır. *Kasastu'l-hadîs*, sözü birbirine ekleyerek anlattım demektir.

"**Köleye karşılık köle, kadına karşılık kadın."** Yani maktûl köleye karşı kātil köle, maktûl kadına karşılık kātil kadın demektir. Bunda hür ile köle, kadın ile erkek arasında kısas yapılmasını engelleyen bir durum yoktur. Bilakis burada kātilden başka bir kişinin öldürülmesi menedilmektedir.

Âyetin nüzûl sebebi şöyledir: Nadîroğulları Kurayzaoğulları'na "Bizden bir köle öldürürseniz, sizden bir hür öldürürüz. Bizden bir kadın öldürürseniz, sizden bir adam öldürürüz. Bizden bir hür öldürürseniz sizden iki hür erkek öldürürüz." diyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâmın peygamber olarak gönderilişinden önce böyle hüküm vermekteydiler. Bedir günü Kureyş'in önde gelenleri öldürüldükten sonra Hz. Peygamber aleyhisselâm, Nadîr ve Kurayza kabilelerine gitti ve onlardan zimmet talep etti.

ومنها ما قال: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَآ اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾ [المائدة، ٤٥/٥] إلى قوله: ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُونَ﴾ [المائدة، ٤٤/٥] وهو تبيَّن في حكمهم بالتفاوت بين النضيري والقرظي.

وقوله: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰى﴾ أي فُرِضَ كما في قوله: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ [البقرة، ١٨٣/٢] وقوله: ﴿اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾ [النساء، ١٠٣/٤]

وقيل: أي حكم كما في قوله: ﴿كِتَابَ اللهِ عَلَيْكُمْ﴾ [النساء، ٢٤/٤] أي حكم الله،[١] والفرضيةُ على القاتلِ حقًّا لوليِّ المقتول، ثم له الخيارُ في الاستيفاءِ والعفوِ والصلح بالتراضي.

وقيل: الفرضية في الاقتصار على القاتل في القصاصِ دون التعدِّي إلى ما كانوا يرَوْنَه من قتل عددٍ كثيرٍ بفردٍ[٢] واحد وقتل[٣] أحرارٍ بعبدٍ.

وقوله تعالى: ﴿اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ﴾ أي يقتصُّ الحرُّ القاتلُ بالحرِّ المقتولِ فلا يتعدَّى إلى غير القاتل، والقصاص هو إتباعُ الفعلِ فعلاً مثله من قولك: قصصتُ أثرَه أي اتَّبعتُه، قال تعالى: ﴿فَارْتَدَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمَا قَصَصًا﴾ [الكهف، ٦٤/١٨] وقال: ﴿وَقَالَتْ لِاُخْتِهِ قُصِّيهِ﴾ [القصص، ١١/٢٨] وقد قصصتُ الحديث قصصا أي أتبعتُ بعضَه بعضاً.

وقوله تعالى: ﴿وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى﴾ أي العبد القاتل بالعبد المقتول، والأنثى القاتلة بالأنثى المقتولة وليس فيه نفيُ جريان القصاص بين الحرِّ والعبدِ والذَّكرِ والأنثى، بل فيه منعٌ عن التعدِّي إلى غير القاتل.

ونزوله أن بني النضير كانوا يقولون لبني قريظة: إذا قتلتم منَّا عبداً قتلنا منكم حرّا، وإذا قتلتم منَّا امرأةً قتلنا منكم رجلا، وإذا قتلتم منَّا حرًّا قتلنا منكم حرَّيْن، وكانوا على ذلك قبل خروج النبيِّ ﷺ ولما كان يوم بدر وقتل صناديد قريش، وقصد النبي ﷺ بني النضير وبني قريظة طلبوا / **[٢٠٤ظ]** الذمةَ

١ ح – الله ؛ ط ور – أي وحكم الله
٢ م – فرد.
٣ ر – قتل

Aralarındaki kısas, diyet ve diğer konularda İslâm'ın hükmüne bir süre razı oldular. Sonra Nadîroğulları'ndan bir kişi öldürüldü. Kurayzaoğulları'na "Sizden iki adam öldürülmeden razı olmayız." dediler. Kurayzaoğulları "Öyleyse Muhammed'in hükmüne başvuralım." diye karşılık verdiler. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Nadîrlinin kanı Kurayzalı'ya, Kurayzalı'nın kanı Nadîrli'ye karşılık gelir. İkisi arasında üstünlük yoktur." buyurdu. Bunun üzerine Nadîroğulları buna razı olmayacaklarını söylediler. "Câhiliye hükümlerini mi istiyorlar?" [el-Mâide 5/50] ve "Size kısas farz kılındı." âyetleri nâzil oldu.

"Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa." Âyetin takdiri ve takriri Abdullah b. Abbas, Hasan-ı Basrî, Dahhâk ve Mücâhid'in görüşüne göre şöyledir: "Kime kolaylık verilirse" burada maktûlün velisi kastedilmektedir. "Sana verdiğini kolayca al." denilir.

"Kardeşinden" ifadesi maktûlün kardeşi tarafından demektir. **"Şey"** ile sulh yoluyla bir miktar mal verilmesi kastedilir. *Şey* kelimesinin burada nekre olmasının sebebi miktarının bilinmemesidir. İki tarafın da razı geldikleri, şeklinde takdir edilir.

"Artık (taraflar) gönül rahatlığıyla buna uymalıdır." Yani maktûlün velisinin iyilikle maslahatı gözetmesi lazımdır. Yani cefa etmeden güzelce sulh bedeli istemelidir.

"İyi bir şekilde bu bedel ona verilmelidir." Yani sulh yapılan kişinin maktûlün velisine ödeyeceği miktarı güzellikle vermesi lazımdır.

Bir grup şöyle demiştir: Bu görüş Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edilmiştir. Âyet bazı velilerin maktûllerin kısasını affetmesi hakkındadır. "Şey" kelimesi de buna delâlet eder. Onunla velilerden bazıları kastedilmiştir. Âyetin takdiri şöyledir: Her kim kātilden alacağı diyetin bir kısmını affederse. Bu da şöyle olabilir: Eğer maktûlün birden fazla velisi varsa bunlardan bazıları kendi diyet haklarından feragat edebilir.

"Hakkaniyete uymalı." Yani kātili affedenler diyetten hisselerini hakkaniyetle almalıdır, hakları miktarınca almalıdırlar. **"Güzelce ödenmelidir."** Yani kātil, maktûlün velisine hakkını eksiltmeden tam bir şekilde ödemelidir.

ورضوا بحكم الإسلام فيهم في القصاصِ والديةِ وغير ذلك مدة ثم قتل واحد من بني النضير، فقالوا لبني قريظة: لا نرضَى إلا بقتلِ رجلينِ منكم، فقالوا: نتحاكم إلى محمدٍ فجاؤوا، فقال النبي: دَمُ النضيريّ وفاءٌ للقرظيّ ودم القرظيّ وفاءٌ للنضيريّ ولا فضلَ بينهما، فقال بنو النضير: لا نرضى بهذا، فنزل قوله: ﴿اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ﴾ [المائدة، ٥٠/٥] الآية، ونزل قولُه: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ﴾ الآية.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ﴾ تقدير الآية وتقريرُها على قول ابن عباس والحسن البصري والضحَّاك ومجاهد: فمن أُعْطِيَ له على سهولةٍ وأريدَ به ولي القتيل يقال: «خذ ما آتاك عفوا» أي سهلا.

وقوله: ﴿مِنْ اَخِيهِ﴾ أي من جهة أخيه المقتول، وقوله: ﴿شَيْءٌ﴾ أي شيء من المالِ بطريق الصُّلحِ، ونكَّره لأنه مجهولُ القدرِ فإنه يتقدَّر بما تراضَيا عليه.

وقوله تعالى: ﴿فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي فلهُ اتِّباع، أي فلوليّ القتيل اتباع المصالح بمعروفٍ أي مطالبة ببدل الصلح على مجاملة وحسن معاملة.

وقوله تعالى: ﴿وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ﴾ أي وعلى المصالح أداءٌ إلى وليّ القتيل بإحسانٍ في الأداء.

وقال جماعة: وهو مرويٌّ عن عمرَ وابن عباس وابن مسعود: الآية في عفو بعض الأولياءِ، ويدل عليه قوله «شيء» فإنَّه يراد به البعضُ، وتقديره فمن عُفِيَ عنه وهو القاتل من أخيه في الدِّينِ وهو المقتول شيءٌ من القصاص بأن كان للقتيل أولياءُ فعفى بعضُهم فقد صار نصيبَ الباقين مالا وهو الدية على حِصَصِهم من الميراث.

وقوله ﴿فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي فليتَّبع الَّذين لم يعفوا القاتل بطلب حِصَصِهم بالمعروف أي بقدر حقوقهم من غير زيادة، وقوله: ﴿وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ﴾ أي وليؤدِّ القاتل إلى غيرِ العافي في حقِّه وافيًا غيرَ ناقصٍ،

Burada "uyma ve ödeme" şeklindeki mastarlar ile emir mânası kastedilmiştir. "Köle azat etmek" [en-Nisâ 4/92] yani köle azat etsin. "Üç gün oruç tutmak" [el-Mâide 5/89], "İyilikle yanında tutmak veya bırakmak" [el-Bakara 2/229] âyetlerinde de bu kullanım vardır. Sahâbeden, tâbiînden ve müfessirlerin çoğundan nakledilen bu iki vecihtir.

Şâfiî bunu, maktûlün velisinin mutlak affına hamleder ve onun diyeti gerektirdiğini söyler. "Kasıtlı katil suçunda iki şeyden biri vardır: Ya kısas uygulanır, ya da diyet ödenir. Maktûlün velisi ikisi arasında muhayyerdir." İmam Şâfiî'nin bir görüşü daha vardır: Aslında vacip olan kısasın uygulanmasıdır, ancak velinin ondan cayıp diyete dönme hakkı vardır. Bu âyeti de mezhebine uygun bir mânaya hamleder ve şöyle der: Âyetin mânası şudur: Kim kātili affetmişse ona kısas uygulanmasını affetmiştir. Affeden kişi kātilden diyet isteme hakkına sahiptir. Kātil de ona güzellikle diyeti vermelidir. Bunun veçhi yoktur. Çünkü her ikisi de hakkını almıştır. Kıyası terk edip diyeti almışsa burada affedici nerede bulunur? Kısası tercih edip diyeti bıraksa da durum aynıdır. Dolayısıyla bu anlam uzak bir ihtimaldir.

"Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir." Yani affetmeyi ve sulh yolunu meşru kılması Allah'ın sağladığı bir hafiflik ve merhametidir. Bu, kulun muradı ve rızâsıyla olur.

Abdullah b. Abbas ve Hasan-ı Basrî şöyle demişlerdir: Hz. Mûsâ'nın dininde sadece kısas vardı. Başka ihtimal yoktu. Hz. Îsâ'nın dininde sadece af vardı. Bizim dinimizde ise kısas bulunmakla birlikte affetmek daha güzeldir. Sulh yani uzlaşma da kulun faydalı, kalbine yakın ve muradına uygun görmesi hâlinde câizdir.

"**Her kim bundan sonra haddi aşarsa."** Yani velisinin kātilini aftan veya anlaşmadan sonra öldürürse dinin sınırını aşmış olur.

"Ona acı veren bir azap vardır." Bu da dünyada kısas ve âhirette cezadır.

وأريد بالمصدر في قوله «فاتباعٌ وأداءٌ إليه» الأمر بهذا الفعلِ كما في قوله: ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ [النساء، ٩٢/٤] أي فليحرر رقبة[١]، وقوله: ﴿فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ﴾ [المائدة، ٨٩/٥] وقوله: ﴿فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍ﴾ [البقرة، ٢٢٩/٢] فالمنقول عن الصحابة والتابعين وعامة المفسرين هذان الوجهانِ.

والشافعيُّ رحمه الله يحمِلُه على العفو المطلَق من وليِّ القتيلِ، ويجعله موجِبا للدية، ويقول: الواجب في القتل العمد أحدُ شيئين إما القصاصُ وإما الديةُ ويتخيَّر فيهما الوليُّ، وله قولٌ آخرُ أن الواجب هو القصاص عينا وللوليِّ أن يعدل عنه إلى الدية. ويحمل هذه الآية على موافقة مذهبه، ويقول: معناه فمن عُفِيَ له هو القاتلُ عفي عنه القصاص فالعافي في اتباع القاتل بالدية وعلى القاتل أداءُ الديةِ إليه بإحسانٍ وهذا لا وجهَ له؛ لأنه قد استوفى كلَّ حقَّه فكيف / [٢٠٥و] يكون عافيًا إذا ترك القصاصَ وأخذ الديةَ كان كذلك إذا استوفى القصاص وترك الدية، وهذا بعيدٌ.

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ﴾ أي: شرع العفوِ وشرع الصلحِ على مالٍ[٢] تخفيفٌ من الله ورحمة فإنه على مراد العبد ورضاه.

وقال ابن عباس والحسن البصري: كان في شريعة موسى القتل لا غيرُ، وفي شريعة عيسى: العفو لا غيرُ، وفي شريعتِنا القصاصُ ثابتٌ والعفوُ حسنٌ والصلحُ جائزٌ على حسب ما يراه العبدُ أنفعَ له وأشفَى لقلبِه وأوفقَ لمرادِه.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ﴾ أي قَتَلَ قاتل وليِّهِ بعد العفو أو الصلح وتعدَّى بذلك حدَّ الشرع.

وقوله تعالى: ﴿فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ﴾ هو القصاص في الدنيا والعقاب في العقبى.

---

١ ر – أي فليحرر رقبة.

٢ ر: ما

179. Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız. [el-Bakara 2/179]

"Kısasta sizin için hayat vardır." Yani kısasın meşru kılınmasında hayat vardır. Bir insanı öldürmeye kasteden ve bu sebeple kısasla öldürüleceğini bilen kişi onu katletmekten kaçınır. Böylece öldürülecek kişi yaşamaya devam eder. Bir kişiyi öldürecek kişi onun velilerinin kendisini öldüreceklerini bilse, bundan kurtulmak için onları öldürmeye kalkışır. Ancak bu kişi kısas ile öldürülürse onlar da yaşamaya devam ederler. Bu manevî hayattır.

"Ey akıl sahipleri!" Yani ey hikmetin çeşitli yönlerini düşünerek idrak eden akıllı insanlar! Bu tür hitaplar onları düşünmeye teşvik etmektedir.

"Umulur ki sakınırsınız." Bunun iki veçhi vardır: Birisi kısastan sakının ki öldürmekten kurtulun, ikincisi kısastan kurtulmak için öldürme suçuna yaklaşmayın şeklindedir.

Esbât, Süddî'den rivayet ettiğine göre "Sizin için kısasta hayat vardır." âyeti hakkında şöyle demiştir: Allah bize cinayet suçu işlemesi sebebiyle kātili (kısasla) öldürmek dışındaki öldürme fiilini yasaklamıştır. Bunun mânası şudur: Câhiliyede insanlar bir kişi karşılığında birçok kişiyi öldürüyorlardı. Ancak kısas hükmü yürürlüğe konulunca bir kişiye karşılık bir kişi öldürülmeye başlandı ve öldürülmeyenler yaşamaya devam ettiler.

180. Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur. [el-Bakara 2/180]

"Birinize ölüm geldiği zaman." Âyetin öncesi ile irtibatı şöyledir: Öncesinde belirli bir ölüm çeşidinin (yani katlin) hükmünden bahsedilirken burada bütün ölümlerin hükmünden bahsedilmektedir.

"Birinize ölüm geldiği zaman" ifadesi [ölüm] yaklaştığı zaman anlamındadır. Arapçada şehre yaklaştık anlamında "Şehre ulaştık" denir. Bir görüşe göre ise ifadenin anlamı şudur: "Birinize ölüm sebeplerinden biri geldiği zaman." Bu ölümün kendisiyle birlikte gelmesi beklenilen ciddi hastalıklar gibi bir durumdur.

١٧٩- وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ﴾ أي في شرعِه واستيفائه، فإنَّ من قصد قتلَ إنسانٍ وعلم أنه يُقتَل[١] به قصاصا امتَنَعَ عن قتلِهِ فيبقى المقصودُ بقتلهِ حيًّا وكذلك من قتل إنسانا عَلِمَ أنَّ أولياءه يقتلونه تشفيًّا فيقتلهم لئلا يقتلُوه فإذا قُتِلَ قصاصا بقوا أحياءً وهي حياةٌ معنويةٌ.

وقوله تعالى: ﴿يٰٓأُولِى الْأَلْبَابِ﴾ أي العقلاء، هم المدركون[٢] وجوهَ الحكمةِ بالتفكُّر فحضَّهم بذلك على التدبُّر.

وقوله تعالى: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ له وجهان: أحدهما ليتقوا القصاص فتكفُّوا عن القتل، والثاني ليتقُّوا القتل حذرا من القصاص.

وروى أسباطٌ عن السُدِّي قال في قوله: ﴿وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ﴾، قال: نهانا أن نقتل إلا القاتل بجنايتِهِ معناه أن أهلَ الجاهليةِ كانوا يقتلون بالواحد جماعةً فإذا اقتصر بالقَوَد على الواحد وهو القاتل قلَّ القتلُ وبَقِيَ من لم يقتل حيًّا.

١٨٠- كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْراً اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۚ حَقاً عَلَى الْمُتَّقِينَ

وقوله تعالى: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ واتصالُ هذا بما قبلَه إنَّ الأولَ حكم موت مخصوص وهذا حكم كلِّ موت.

وقوله: ﴿اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ أي قارب كما يقال: قد بلغنا البلد، أي قاربنا، وقيل: معناه إذا حضر أحدكم سبب الموت وهو الأمر الذي يكون معه الموتُ في الغالِبِ من المرض المخُوف ونحوه.

١ ح: يقبل
٢ ر: المذكورون

"Eğer bırakacaksa" ifadesi bırakacağını biliyorsa demektir. Aslında bırakma ölümden sonra olur. Çünkü ölüm hastalığına tutulduğu zaman vârislerin onun malı ile ilgili bağı başlar. Sanki onlara malını terk etmiş gibidir.

"Bir hayr/mal." Buradaki *hayr* kelimesi mal anlamındadır. "İnsan mal istemekten hiç sıkılmaz." [Fussilet 41/49] âyetinde de bu kelime mal anlamında kullanılmıştır. Bir görüşe göre az olan malda da çok olan malda da vasiyet vardır. Bu hüküm, her türlü malda sabittir. "Anne babanın ve akrabaların bıraktıkları mallarda erkeklere bir pay vardır, az da olsa çok da olsa" [en-Nisâ 4/7] buyurulmuştur.

Zührî şöyle demiştir: Allah vasiyeti, az veya çok maldan verilecek bir hak kılmıştır. Bir görüşe göre âyette kastedilen çok malı olandır. Zira "Falanca mal sahibidir." denildiğinde çok malı olduğu anlatılmak istenir. Az malı olan kişiye mal sahibi denmez. "Falanca nimet, mal, rızık içinde" denildiğinde onun çok malı olduğu anlatılmak istenir. Bu anlayışa göre vasiyet sadece çok malda gereklidir.

Hz. Ali'den rivayet edildiğine göre Hz. Ali ölmek üzere olan bir azatlısının yanına girmişti. Adamın yedi yüz dirhemi vardı. Adam "Vasiyet bırakayım mı?" diye sordu. Hz. Ali "Hayır gerek yok. Allah 'çok mal bırakan vasiyet bıraksın' buyurmuştur. Senin çok malın yok." dedi.

Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre bir adam ona gelip "Vasiyet etmek istiyorum." dedi. Hz. Âişe "Ne kadar malın var?" diye sordu. Adam "Üç bin" dedi. Hz. Âişe "Ailen kaç kişi?" diye sordu. "Dört kişi" diye cevap verdi. Hz. Âişe "Allah 'Çok mal bırakırsa vasiyet yapsın.' buyurdu. Senin elindeki miktar çok az. Bunu ailene bıraksan daha iyi olur." dedi.

"Ana babaya ve akrabalaradır." Yani ana babaya ve akrabalara vasiyet etmeniz emredildi. Bir görüşe göre akrabalar evlâtlardır. Ana babaya ve çocuklara vasiyet etme, mirasın farz kılınmasından öncedir. Sonra miras emriyle, bu vasiyet emri neshedilmiştir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm "Vârise vasiyet yoktur." buyurmuştur.[1] Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Akrabalar, evlâtlar dışındaki yakınlardır. Miraslar, öncelikle evlâda aittir. Ana babaya ve diğer akrabalara vasiyet yapılabilir.

1 İbn Mâce, "Vesâyâ", 6.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ تَرَكَ﴾ أي علم أنه يترك فإن حقيقة الترك يكون بعدَ الموتِ أو لأنَّه إذا مرض مرضَ الموت تعلَّق حقَّ الورثة بمالهِ فكأنَّه ترك لهم.

وقوله تعالى: ﴿خَيْرًا﴾ أي مالا قال تعالى: ﴿لَا يَسْـَٔمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ﴾ [فصلت، ٤١/٤٩] أي المال، ثم قيل: إنه يقع على القليل والكثير منه، وهذا الحكم ثابتٌ في أي مال، قال: ﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ﴾ [النساء، ٤/٧] إلى أن قال: ﴿مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ﴾ [النساء، ٤/٧]

قال الزهري: جعل الله الوصيةَ حقًّا ممَّا قلَّ منه أو كثُر، وقيل: معناه إن ترك مالا كثيرا فإنَّه إذا أطلق أريد به هذا، يقال: / **[٢٠٥ظ]** «فلان ذو مال» لا يطلق ذلك لمن له مالٌ قليلٌ، وكذا يقال: «فلان في نعمة وفي خير وفي رزق» لا يطلَق ذلك إلا عندَ الكثرةِ وعلى هذا لا يجِب الوصية إلا في المالِ الكثير.

وروي عن علي أنَّه دخل على مولًى لهم في الموت وله سبعمائة درهم فقال: ألا أوصي؟ فقال: لا، إنما قال الله تعالى: ﴿إِنْ تَرَكَ خَيْرًا﴾ وليس لك كثيرُ مالٍ.

وعن عائشة رضي الله عنها أن رجلا قال لها: إني أريد أن أوصي ، قالت: كم مالك؟ قال: ثلاثة آلاف، قالت: كم عيالك؟ قال: أربعة، فقالت: قال الله تعالى: ﴿إِنْ تَرَكَ خَيْرًا﴾ وإنَّ هذا لشيءٌ يسيرٌ فاتركهُ لعيالِك فهو أفضل.

وقوله تعالى: ﴿الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ﴾ أي: كتب عليكم الوصيةُ للوالديْنِ والأقرَبِينَ، قيل: الأقربون هم الأولادُ وكانت الوصية للوالديْنِ والمولودين قبل شرع المواريث ثم نُسِخَتْ هذه الوصية بآية المواريث.

قال النبي: «لا وَصِيَّةَ لوارثٍ.»[1] وقال ابن عباس: الأقربون غيرُ الأولادِ وكانت المواريثُ أولا للأولاد والوصية للوالدينِ ولسائر الأقارب سوى الأولاد.

١ سنن ابن ماجه ، كتاب الوصايا، ٦.

Bir görüşe göre bu âyet neshedilmemiştir. Burada kastedilen vasiyet kâfir olmaları sebebiyle mirasçı olamayan ehl-i zimmetten ana baba va akrabalara aittir. Onlara ve onlara yakın olan Müslüman akrabalara vasiyet edilir.

"İyilikle" ifadesi sizin örfünüze göre güzel ve görüşünüze göre yeterli bir şekilde anlamındadır.

"Takvâ sahiplerine bir hak olarak." Yani bu sizin üzerine bir hak olarak farz kılınmıştır. Yahut eğer Allah'tan sakınırsanız size hak olur, yani takvâ sahibi olanlar bununla amel etmeyi bırakmaz.

181. Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenleredir. Şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir. [el-Bakara 2/181]

"Her kim onu değiştirirse" ifadesi vasiyet edenin veya vasiyetin sözünü değiştirirse anlamındadır. *el-Vasiyyetü* kelimesi müennes görünümünde olsa da hakiki müennes değildir. Müzekker ve müennes sayılması câizdir. Allah Teâlâ "Her kime bir öğüt gelirse." [el-Bakara 2/275] ve "Size bir öğüt geldi." [Yûnus 10/57] buyurmuştur ki [bu âyetlerde de benzer kullanım vardır].

"(Vasiyeti) kabullendikten sonra onu değiştirirse, günahı değiştirenleredir." Yani her kim vasiyet yapan kişinin vasiyetini değiştirir ve gerekli yerlere vermezse vasiyet yapana bir günah yoktur. Çünkü o yapması gereken işi yapmıştır. Vasiyeti değiştiren günaha girer.

"Şüphesiz ki Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir." Yani vasiyet edenin sözünü işitmiş ve vasînin neyi değiştirdiğini bilmiştir. O herkese hak ettiği karşılığı verir.

182. Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alâkalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan hem de esirgeyendir. [el-Bakara 2/182]

"Her kim, vasiyet edenin haksızlığa meyletmesinden endişe ederse" Yani onun böyle davranacağını düşünürse. "Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından korkarsanız." [el-Bakara 2/229] âyetinde de bu anlam vardır. Yani insan bunu anladığında endişe eder.

وقيل: هذه الآية غيرُ منسوخة وهذه الوصية للوالدين والأقربين الذين لا يرثون بسببِ الكفر، وهُمْ أهل ذمة فيوصى لهم وللأقرباء المسلمين المحجوبين بأقرب منهم.

وقوله تعالى: ﴿بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي بما هو جميلٌ في عُرْفِكُمْ كافٍ في اجتهادكم.

وقوله تعالى: ﴿حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾ أي كُتِبَ عليكم ذلك حقًّا أو يحقُّ ذلك عليكم حقًّا إن كنتم تتقون اللهَ أي من كان متَّقِيا لله لم يتركِ العملَ بهذا.

١٨١- فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ بَدَّلَهُ﴾ أي بدّل قول الموصي أو الإيصاء أو الوصية لكنها مع أنها مؤنَّثة فليست بمؤنثة حقيقة فيجوز تذكيرها وتأنيثها[1] قال: ﴿فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ﴾ [البقرة، ٢/٢٧٥] وقال: ﴿قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ﴾ [يونس، ١٠/٥٧]

وقوله تعالى: ﴿بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ﴾ أي فمن غيَّر ما أوصى به الموصي فلم يصرفه مصارفَه فلا إثمَ على الموصي؛ لأنه أدَّى ما وجب عليه وإنما يأثم المغير.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ أي سمع كلام الموصي وعلم تبديل الوصيّ وهو يجازي كلَّ واحد منهما بما يستحقُّه.

١٨٢- فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفاً أَوْ إِثْماً فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا أو إِثْمًا﴾ أي فمن علم كما في قوله: ﴿إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٢٩] لأنه إذا علم بذلك خافه.

---

١ ر: تأنيثها وتذكيرها.

"Meyletmesinden" anlamındaki *cenef* kelimesi, "Günah sınırına varmaksızın yiyebilir." [el-Mâide 5/3] âyetinde de kullanılmıştır.

"Veya günaha girmesinden" ifadesi günaha girecek bir iş yapmasından demektir. Bir görüşe göre *cenef*, kasıtsız bir şekilde meyletmek, *ism* ise kasıtlı olarak günah işlemektir. *İsm*in kasıtlı olarak yapıldığı bilindiği zaman *cenef* ile kasıtsız bir şekilde doğru yoldan meyletmenin kastedildiği anlaşılır.

"Ve aralarını bulursa" ifadesi bu haksızlığın önüne geçip doğruluğa çevirirse demektir. Vasiyet eden kişi, vasiyetin yerini bilemez veya vasiyet miktarını aşarsa yahut câiz olmayan şeyi vasiyet edip de vâris, vasî, yönetici ve kadı, ölü ile vârisler ve vasiyet edilen kişi arasını bulur ve malı meşru yere harcarsa onun surette yaptığı bu değişikliğin bir günahı yoktur. Bu ancak vasiyette bir haksızlığın bulunduğundan emin olursa böyle olur. Zann-ı galibine göre hareket etse bile durum böyledir. **"Ve aralarını bulursa"** ifadesi, vârisler ile vasiyet edilenlerin rızâsını sağlarsa anlamına gelir.

Bir görüşe göre bu vasiyet veren kişi hayattayken gerçekleşebilir. Yani vasiyet edenin dine aykırı davrandığını gören kişi, onu ıslah eder yani yaptığı işe engel olur ve onu doğru yola sevk eder.

"Kendisine günah yoktur." Yani vasiyet eden kişiye önce yapıp sonra terk ettiği şeylerden dolayı günah yoktur. Bütün bunlar sahihtir. Bütün bunların farklı durumlarda, âyetten kastedilmesi mümkündür.

"Şüphesiz Allah bağışlayandır, esirgeyendir." Yani hakka dönen vasiyetçiye ve işi düzelten vasîye karşı çok merhametlidir.

183. Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz. [el-Bakara 2/183]

"Ey iman edenler! Oruç size farz kılındı." Âyetin öncesiyle irtibatı şu açılardandır:

1. Öncesinde kısasın ve vasiyetin hükmünün bildirilmesinin ardından orucun farziyeti söylenmiştir. Hepsinin ortak noktası farz kılınmış olmalarıdır.

وقوله: ﴿جَنَفًا﴾ أي ميلا، قال تعالى: ﴿غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ﴾ [المائدة، ٣/٥].

وقوله تعالى: ﴿أَوْ إِثْمًا﴾ أي فعلا يأثَم به، فقيل: الجَنَفُ الميلُ من غير قصدٍ والإثم ما يَقَعُ منه على عمدٍ لأنه إنما يأثم بالقصد فعُلِمَ به أنه أراد بالجنف ما وَقَعَ به الميلُ عن الحقِّ من غيرِ قصدٍ.

وقوله تعالى: ﴿فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ﴾ أي ردَّ ذلك الفسادَ إلى الصلاح أي إذا جَهِلَ الموصِي موضعَ الوصيَّةِ أو زاد / [٢٠٦و] على مقدار الوصيةِ أو أوصى بما لا يجوز فأصلح الوارثُ أو الوصيُّ أو الإمامُ أو القاضي بينهم أي بين الميِّت والورثة والموصى له فصرف المالَ إلى الموضع المشروع، ونفذ في القدر المشروع فلا إثمَ عليه في هذا التبديل من حيث الصورة وهذا إذا تيقَّن بالفسادِ فإن كان أمرا مظنونا بغالب الرأي فمعنى قوله: ﴿فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ﴾ أي أجرى بين الورثة وأصحاب الوصايا بتراضيهم.

وقيل: هذا في حال حياة الموصي؛ يعني فمن حضر وصيَّته فرآه يخالف الشرع فأصلح أي نهاه عن ذلك وحمله على الصلاح.

﴿فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ أي على هذا الموصي بما قال أوَّلا، ثمَّ تركه وعاد إلى الأمر المشروع. وكل ذلك صحيح ويجوز أن يكون ذلك كلُّه مرادا بالآية في مختلف الأحوال.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ أي غفورٌ للموصي إذا رجع إلى الحقّ رحيم بالوصي إذا أصلح الأمر.

١٨٣- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

وقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ واتِّصاله بما قبلَه من وجوهٍ:

أحدها: أنه ذكر كتابة القصاص ثمَّ كتابة الوصية ثمَّ كتابة الصيام فالجامع بينها الكتابة.

2. Önceki âyetlerle irtibatı takvâ noktasındandır. Allah Teâlâ, dinin aslî ve fer'î konularını anlattıktan sonra "Onlar sakınanlardır." [el-Bakara 2/177] buyurmuştur. Kısas konusunda da "Umulur ki sakınırsınız." [el-Bakara 2/179] buyurmuştur. Vasiyet konusunda da "Sakınanlara bir hak olarak" [el-Bakara 2/180] buyurduktan sonra bu âyet-i kerîmede de oruçla ilgili olarak "Umulur ki Allah'tan korunursunuz, sakınırsınız." buyurmuştur.

3. Vasiyet mal ile oruç ise beden ile yapılan bir ibadettir.

4. Vasiyet mahlûkatın oruç ise Allah Teâlâ'nın hakkıdır.

"Size oruç yazıldı." Yani farz kılındı. Sözlükte *sıyâm* ve *savm* tutmak anlamına gelir. *Sâmeti'd-dâbbetü alâ âriyyihâ* yani "Binek ahırında hareketsiz durdu." denir ki yem yemeden ayakta bekledi demektir. *Mesâmmü'l-feres* atın durduğu yerdir. Kur'ân'da Hz. Meryem'den nakledilen "Ben rahmâna susma adadım." [Meryem 19/26] ifadesinde de *savm* susmak, sessiz kalmak anlamında kullanılmıştır. *Sâme'n-nehâr* günün ortasına gelmesi ve güneşin tam ortada durması demektir. *Sâmet er-rîh* rüzgârın sakinleşip esmemesi anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

> *Bırak onu sen! Teselli et gam ve tasanı serî yürüyüşlü bir deveyle,*
> *Gün ortasında güneş kızıştığında…*

Dinde *savm* orucu bozan şeylerden belirli bir vakitte uzak durmak anlamına gelir. Burada oruç ile kastedilen Ramazan orucudur. Çünkü devamında "Ramazan ayı" ifadesinden sonra "Belirli günlerde" ve "Ayın çıktığını gören kişi oruç tutsun." buyurulmuştur.

"Sizden öncekilere farz kılındığı gibi" Yani orucun farziyetini yalnızca size has kılmadım. Orucu ilk insanlara da farz kılmıştım. Bu, sonrakiler için bir hafifletmedir. Burada "sizden öncekilere farz kıldığım gibi" ifadesindeki benzetme yönü hakkında farklı görüşler ifade edilmiştir. Bir görüşe göre bu, farz olanın miktarı hakkında değil farziyetin aslı hakkında bir benzetmedir. Hz. Âdem'e farz kılınan oruç, eyyâm-ı beyz denilen günlerdeydi [yani her arabî ayın on iki, on üç, on dört ve on beşinci günleri]. Bunun hikâyesi bilinmektedir. Âşûrâ orucu Hz. Mûsâ'nın kavmine farz kılınmıştı. Her ümmetin bir orucu vardı. Benzetme eşit sayıda orucun farz kılınması anlamına gelmek zorunda değildir.

والثاني: أن الجامع بينها التقوَى، قال في ذكر أصول الدين وفروعه في آخر الآية: ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢]، وقال في القصاص بعده: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ [البقرة، ١٧٩/٢]، وقال في الوصية: ﴿حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ١٨٠/٢] وقال في الصوم: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾.

والثالث: أنَّ الوصية قربةٌ بالمال والصيام عبادةٌ بالبدن.

والرابع: أنَّ الوصية حقُّ الخلقِ والصوم حق الحقِّ.

وقوله: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ أي فُرِضَ عليكم والصيامُ والصومُ في اللغة هو الإمساك، يقال: «صامت الدابة على آريّها» إذا قامت فلم تعتلف، ومصام الفرس موقفه، وقالت مريم: ﴿إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَٰنِ صَوْمًا﴾ [مريم، ٢٦/١٩] أي صمتا، وصام النهار إذا قام قائم الظهيرة، وذلك إذا صارت[1] الشمسُ في كبد السماء فكأنَّها تقف، وصامت الريح إذا ركدت فلم تهبَّ. قال الشاعر:[2]

فَدَعْهَا وَسَلِ الهَمَّ عَنْكَ بِجسْرَةٍ ذمولٍ إِذَا صَامَ النهارُ وَهَجَّرَا

وفي الشرع هو الكفُّ عن المفطرات بشرطه من أهله في وقتِه، فالمراد من الصيامِ هو صيام شهر رمضان، فإنه قال بعده: ﴿أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ﴾، وقال: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ بعد قوله: ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ﴾.

وقوله تعالى: ﴿كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ أي لم أخصَّكم به فقد فرضته على الأوَّلين وفيه تخفيفٌ على الآخرين وتكلَّموا في وجه هذا التشبيهِ كما كتب على الَّذين من قبلكم، قيل: إنَّه تشبيهٌ في أصل الوجوب لا في قدر الواجبِ، وكان الصوم على آدم أيامَ البيضِ، وقصَّتُهُ معروفة، وصوم عاشورا كان على قوم موسى، وكان على كلِّ أمةٍ صومٌ والتشبيه لا يقتضي التسويةَ من كلِّ وجهٍ.

١ ر: سارت

٢ البيت لامرؤ القيس في ديوانه ، ص٦٣.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Siz dolunaylı gecede ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi göreceksiniz."[1] Bu görülenin görülene değil görmenin görmeye benzetilmesidir. Benzer şekilde duada "Allah'ım İbrâhim'e ve ailesine salât ettiğin gibi Hz. Muhammed'e ve ailesine de salât eyle." denilir. Benzer şekilde "Atalarınızı andığınız gibi Allah'ı da anın." [el-Bakara 2/200] ve "Îsâ'nın Allah katında misali Âdem gibidir." [Âl-i İmrân 3/59] buyrulmuştur.

Bir görüşe göre bu teşbih asıl, miktar ve vaktin tamamıyla ilgilidir. İlk ümmetlere de Ramazan orucu farz idi. Ancak onlar bunun sayısını artırmış, sıcak günlerden serin günlere taşımışlardı.

"Umulur ki Allah'tan sakınırsınız." Burada *lealle* kelimesi umma ifade eder. Yani umulur ki oruca başlayarak takvâ sahibi kimseler hâline gelirsiniz. Çünkü oruçla insan, nefsini aç ve susuz bırakır, şehvetlerini kırar. Böylece takvâ sahiplerinin derecelerine ulaşır. Bu sayede onlara verdiğim övgüme hak kazanırsınız. Bu kitabı onlar için bir hidâyet rehberi yaptım ve bu sûrenin başında "Takvâ sahipleri için bir hidâyet rehberidir." [el-Bakara 2/2] buyurdum.

184. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilirseniz- sizin için daha hayırlıdır. [el-Bakara 2/184]

"Günler" *Eyyâmen* kelimesinin mansub olmasının çeşitli vecihleri vardır. Birincisine göre zarf olarak mansubdur. Yani size orucu belirli günlerde farz kıldı. İkinci görüşe göre yine zarf olarak "Sizden öncekilere belirli günlerde farz kıldığı gibi farz kıldı." şeklinde yorumlanır. Üçüncü görüşe göre yine zarf olarak "Umulur ki o belirli günlerde Allah'tan sakınırsınız." şeklinde tevcih edilir.

"Sayılı" *Ma'dûdât* kelimesi *eyyâm* kelimesinin sıfatı olduğu için mansubdur. Kesrelenmesinin sebebi *tâ*nın aslî harf olmamasıdır. Günleri sayılı diye nitelenmesi azlığına işaret içindir ki bu da kullar için bir kolaylaştırmadır.

1 Buhârî, "Mevâkīt", 16, 27.

قال النبي: «إنكم سترون ربكم كما / [٢٠٦ظ] ترونَ القمرَ ليلةَ البدر»[١] هذا تشبيهُ الرؤيةِ بالرؤيةِ لا تشبيه المرئي بالمرئي، يقال في الدعاء: «صل على محمد وعلى آل محمد كما صليت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم» وقال: ﴿اذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَآءَكُمْ﴾ [البقرة، ٢/٢٠٠] وقال: ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ﴾ [آل عمران، ٣/٥٩]

وقيل: هذا التشبيه في الأصل والقدر والوقت جميعا وكان على الأولين صومُ رمضان لكنَّهم زادوا في العدد ونقلوا من أيام الحرّ إلى أيام الاعتدالِ.

وقوله تعالى: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ كلمة «لعل» كلمة ترجٍّ أي أرجُو بِهِ أن تصيروا متَّقينَ بالشروع في الصوم وفيه تجويع النفس عن الطعام والشرابِ وفيه كسر الشهوات فينالوا به درجاتِ المتَّقينَ وتستحقُّوا به ثنائي الذي أثبتت به عليهم وجعلتُ هذا الكتاب هدًى لهم فقلتُ في أوَّلِ هذه السورة: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢].

١٨٤- اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَيَّاماً﴾ نصبه لأوجهٍ: أحدها: كُتِبَ عليكم الصيام أياما على الظرف، والثاني كما كتب على الذين من قبلكم أياما معدوداتٍ[٢] على الظرف أيضا، والثالث: لَعَلَّكُمْ تتَّقُون أياما على الظرف أيضا.

وقوله تعالى: ﴿مَعْدُودَاتٍ﴾ نُصِبَ لأنه نعتٌ للأيام، وكُسِرَ لأنَّه تاء غير أصليَّةٍ ووصفها بالمعدودات للتقليل وهو للتسهيل.

١ صحيح البخاري، كتاب المواقيت، ١٦، ٢٧.
٢ ح ور: - معدودات

"İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar." Yani bu günlerde tutulacak oruç farzı sadece mukim olan sağlıklı kimseler içindir. Yoksa hasta ve yolcu olanların orucu başka günlere erteleme hakları vardır. Burada hazfedilmiş şöyle bir ifade vardır: "İçinizden hasta veya yolcu olup da oruç tutamayan varsa başka günlerde onun yerine oruç tutar."

"Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir." Nâfi' rivayetine göre *taâm* kelimesi *fidye* kelimesine izâfetle *fidyetü taâmin* şeklinde gelmiştir ve bir sonraki kelime *mesâkîn* şeklinde çoğuldur. Diğer âlimlerin kıraati ise müfret olarak *taâmü miskînin* şeklindedir. İbn Âmir kıraatinde *fidyetün* şeklinde tenvinli ve *mesâkîn* şeklinde çoğuldur. İzâfe edilmesi fidyenin *raiyye* ve *cizye* kelimeleri gibi mastar olması sebebiyledir. Fakire yemek vermek anlamına gelir. Tenvinli okunan veçhi ise fidye kelimesinin isim kabul edilmesidir. Bu yoruma göre âyet "Ona fidye gerekir." anlamına gelir.

"Bir yoksulun yemeği" *fidye* kelimesinden bedeldir ve verilecek şeyin miktarını bildirir. Mânası "Ona bir yoksulun yemeği fidye gerekir." şeklindedir.

Fidye hem sözlükte hem dinde bir şeyin yerine geçen bedel anlamına gelir. *Miskîn* kelimesi tekil olursa her bir gün, bir yoksula yemek verileceği anlaşılır, çoğul olarak yani *mesâkîn* okunursa tüm günler için miskin kişilere yemek verileceği anlamına gelir. Fidye bize göre yarım sâ' (ölçek) buğdaydır. Şâfiî'ye göre bir müd yiyecektir. **"Orucu tutmakta zorlananlar için"** âyetinin mânası şöyledir: Hasta veya yolcu olmayıp da oruç tutabilenlerin her gün için bir yoksulu doyurmaları gerekir. Böyle yaptıklarında oruç tutmazlar. Bu hüküm başlangıçta geçerliydi. Güç yetiren kişi oruç tutmak ve oruç tutmayıp fidye vermek arasında muhayyerdi. Sonra bu hüküm "Artık ayı gören kişi oruç tutsun." [el-Bakara 2/185] âyetiyle neshedildi.

Bir görüşe göre âyet şöyle yorumlanabilir: Oruç tutabileceği hâlde oruç tutmayanlara gereklidir. Burada "Diğer günlerden birkaç gün" âyetinde olduğu gibi "oruç tutmaz" şeklinde hazfedilmiş bir ifade vardır. Abdullah b. Abbas kıraati *ale'l-lezîne yutavvekūnehu* şeklinde *vâv* harfinin şeddesi ve fethasıyladır. Buna göre anlam onunla mükellef kılınıp da güç yetiremeyenler anlamına gelir. Hafs kıraatinde *ale'l-lezîne yutîkûnehu* şeklindedir.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ﴾ أي فرض الصوم في هذه الأيامِ إنما يلزم للأصحاء المقيمين فأما المريضُ والمسافرُ فَلَهُما تأخيرُ الصوم عن هذه الأيامِ إلى أيام أخر، ثم فيه مضمرٌ وتقديره: فأفطر فعليه صومُ عدة من أيام أخر.

٥ وقوله تعالى: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ وفي قراءة نافع «فِدية طعامِ مساكين» على الإضافة بالجمع وفي قراءة الباقين طعامُ مسكينٍ على الواحد، وعن ابن عامر فديةٌ بالتنوين طعام مساكين على الجمع [1] فوجه الإضافة أن الفدية مصدر كالرعية والجزية ومعناه إعطاء طعام مسكين ووجه التنوين أن الفديةَ اسم ومعناه: فعليه فدية [2].

ثم قوله: ﴿طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ بدلٌ عنها وبيانٌ لقدرِها أو معناه فعليه فديةُ طعام مسكين.

١٠ والفدية البدلُ القائمُ مقامَ الشيء لغة وشرعا، وإفراد المسكين لكلِّ يوم وجمع المساكين لكلِّ الأيام والفدية مقدَّرة بنصف صاعٍ من حنطة عندنا، وبمدٍّ من الطعام عند الشافعي، ومعنى الآية: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ﴾ أي يقدرون على الصوم بأن لا يكونوا مرضى أو مسافرين أن يَفدُوا عن كل يومٍ طعام مسكين فلا يصومون وكان هذا في الابتداء كان المطيق مخيَّرا بين أن يصومَ وبين أن يفديَ ولا يصوم، ثم نسخ بما ١٥ بعده من الآية: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ [البقرة، ١٨٥/٢]

وقيل: تقديره وعلى الذين يقدرون على الصوم فلا يصومون، وهذا مضمرٌ كما / [٢٠٧و] في قوله: ﴿فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ﴾، أضمر فيه قوله: «فَأفطر» وفي قراءة عبد الله بن عباس «وعلى الذين يطوّقونه» بتشديد الواو وفتحها أي: يكلفونه فلا يطيقونه وفي قراءةِ حفص وعلى الذين يطيقونه.

---

١ ح: وفي قراءة نافع فديةُ طعام على الإضافة، وفي قراءة الباقين فدية بالتنوين، وفي قراءة نافع مساكين بالجمع وفي قراءة الباقين طعام مسكين على الواحد وعن ابن عامر فديةٌ بالتنوين طعام مساكين على الجمع فوجه الإضافة.

٢ لوجوه القراءاة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٢٥٣/١.

Bir görüşe göre burada kastedilen, ileri yaştaki ihtiyarlardır. Buna göre âyet hakkında nesih geçerli değildir. Bu, üzerinde icma olan sabit bir hükümdür.

"Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir." Yani gönüllü olarak birden fazla yoksulu doyuranın yaptığı iş daha iyidir.

"Ama orucu tutmanız -bilirseniz- sizin için daha hayırlıdır." Yani oruç tutmanız fidye verip oruç tutmamanızdan daha iyidir. Bu başlangıçtaki hükümdür.

Bir görüşe göre yolculuk ve hastalık sırasında oruç tutmanız sizin için daha iyidir. Çünkü sizin için daha meşakkatli olsa da orucu hiç tutamama ihtimalinden evlâdır. Böyle yaparsanız hemen borcunuzu ödemiş olursunuz. Bir görüşe göre oruç tutmak birden fazla yoksula fidye vermekten daha faziletlidir. Bu hüküm üç derecedir: Allah Teâlâ başta onları oruç tutmak ile bir yoksula fidye vermek arasında muhayyer bırakmış, sonra birden fazla yoksulu doyurmanın daha üstün olduğunu bildirmiştir. Ardından orucun birden fazla yoksulu doyurmaktan bile daha faziletli olduğunu beyân etmiştir.

Bir görüşe göre **"oruç tutmanız"** ifadesi "size oruç farz kılındı" [el-Bakara 2/183] âyetine atfedilmiştir. Yani oruç tutmanızda sizin için hayır vardır. Bu üstünlük için değildir. Bilakis bunun mânası "Oruçta sizin için dinî ve dünyevî yararlar vardır." şeklindedir.

"Bilirseniz" ifadesi orucun sizin için fidye vermekten daha hayırlı olduğunu bilirseniz; onun size daha zor geldiğini veya zor gelmesine rağmen yolculukta orucun sizin için daha hayırlı olduğunu bildiğiniz hâlde demektir.

Bir görüşe göre anlam şöyledir: Orucun sevabının sonunu bildiğiniz hâlde; bir görüşe göre de doğruyu yanlıştan ayıran ilim sahibi kişiler olduğunuz ve oruçtaki takvânın ne anlama geldiğini, dünya ve âhiretteki değerini gördüğünüz hâlde.

185. Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'ân'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kazâ etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar, sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah'ı tâzim etmeniz, şükretmeniz içindir. [el-Bakara 2/185]

وقيل: هو الشيخ الفاني فعلى هذا لا يكون هذا منسوخا فإنه حكمٌ ثابتٌ مجمَع عليه.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ﴾ قيل: أي تبرَّع فأطعم أكثر من مسكين فهو أفضل.

وقوله تعالى: ﴿وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾ أي الصوم أفضلُ من الفديةِ والإفطارِ، وكان هذا في الابتداء.

وقيل: أي وأن تصوموا في السفرِ والمرضِ خيرٌ لكم؛ لأنه أشقُّ عليكم ولأنَّه أبعدُ من خطر الفوت ولأنه أعجل، وقيل: الصوم أفضل من التطوُّع بإعطاء فدية أكثرَ من مسكين، فهي ثلاثُ درجاتٍ خيَّرهم أولا بين أن يصوموا وبين أن يفدوا مسكينا واحدا، ثم بيَّن أن إطعامَ أكثر من مسكين أفضل من إطعام مسكينٍ واحدٍ، ثم بيَّن أن الصوم أفضل من إطعام أكثر من مسكين.

وقيل: «وَأَنْ تَصُومُوا» عطف على قوله: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ [البقرة، ١٨٣/٢] أي وفي الصوم خير لكم وليس للتفضيل بل معناه وفيه خيراتٌ لكم ومنافع دينا ودنيا.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ أي الصوم خيرٌ لكم من الفداء، إن كنتم تعلمون أنَّه أشقُّ عليكم أو الصوم في السفر خيرٌ لكم إن كنتم تعلمون أنه أشقُّ عليكم.

وقيل: أي إن كنتم تعلمون نهايةَ ثوابِ الصوم، وقيل: أي إن كنتم علماءَ مميِّزين وتدبَّرتم عَلِمْتُمْ ما في الصوم من معنى التقوى والكرامات في الدنيا والعقبى.

١٨٥- شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِۚ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُۖ وَمَنْ كَانَ مَرِيضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَۘ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

"Ramazan ayı" Yani [önceki âyette zikredilen] sayılı günler, ramazan ayıdır.

Bir görüşe göre "ramazan ayı" ifadesi mübtedâ **"Kur'ân'ın indirildiği aydır"** ifadesi onun cevabı, yani haberidir. Başka bir yorum göre ise "sayılı günler" ifadesi ile "ramazan ayı" ifadesi arasında uzun bir aralık bulunduğu için burada hazfedilmiş bir "bu" sözcüğü vardır. Yani "Bu günler ramazan ayıdır."

Bir görüşe göre bunun mânası şöyledir: Ramazan ayında oruç tutmanız size farz kılındı.

"Ramazan ayı" tamlaması bir şeyin kendisine nispet edildiği bir tamlamadır; şah damarı veya hasat tanesi gibi. Bu tamlamanın "Cuma günü" tamlamasında olduğu gibi cins ismin türe izâfesi olduğunu söyleyenler de vardır.

Bir görüşe göre ramazan, Cenâb-ı Hakk'ın bir ismidir. Ay ona izâfe edilmiştir. Bu sebeple şöyle bir rivayet vardır: "Ramazan geldi, ramazan gitti demeyiniz. Ramazan ayı geldi, ramazan ayı gitti, deyiniz. Ramazan Allah'ın isimlerinden biridir."[1]

"Kur'ân'ın indirildiği aydır." Bir görüşe göre mânası şudur: Ramazan ayının fazileti veya onda orucun farz olduğu hakkında Kur'ân'da âyet inmiştir. Bir görüşe göre bütün Kur'ân, ramazan ayında nâzil olmuştur. Bu şöyle açıklanabilir: Rivayete göre Kur'ân-ı Kerîm toplu hâlde Kadir gecesinde dünya semasına indirilmiştir. Kadir gecesi de Ramazan ayında bulunur. Sonra Hz. Peygamber aleyhisselâma yirmi üç sene zarfında parça parça indirilmiştir. İndirilmesinin aya izâfe edilmesi doğrudur. Çünkü o gece ayın içerisindedir. "Ona ruhumuzdan üfledik" [el-Enbiyâ 21/91] âyet-i kerîmesinde de böyle bir durum vardır. Üfleme Hz. Meryem'in karnında olan Hz. Îsâ'ya yapılmıştır. Ruh üflemenin Hz. Meryem'e izâfe edilmesi doğru hâle gelmiştir.

"İnsanlara yol gösterici olarak" bu kelime nâibü'l-fâilin haberi [yani ikinci mefulü (çev.)] olarak nasbedilmiştir. Yani "Kur'ân'ın kendisinde indirildiği" ifadesindeki *ünzile* fiilinin nâibü'l-fâilidir.

"Açık delilleri olarak." Bu ifade önceki kelimeye atfedilmiştir. Nasb mahallindedir. Kur'ân-ı Kerîm'in "hidâyet ve açık deliller" şeklinde nitelendirilmesinin mânası şudur: Hidâyet açıklama demektir. Deliller ise işaretlerdir. Bir görüşe göre 'hidâyet olarak' demek, 'imanın esaslarını gösteren bir kılavuz olarak' demektir. 'Açık deliller olarak demek' ise açık hükümler anlamına gelir.

1 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4: 339.

وقوله تعالى: ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ﴾ أي الأيامُ المعدوداتُ شهرُ رمضانَ.

وقيل: هو مبتدأ وجوابه ﴿الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ﴾، وقيل: لما تطاوَل ما بين الأيَّام المعدودات وبين الشهر ارتفع الشهر على إضمار «تلك» أي تلك الأيام شهرُ رمضان.

وقيل: معناه كتب عليكم شهر رمضان أن تصوموه.

و«شهرُ رمضان» إضافةُ الشَّيْءِ إلى نفسِهِ كحبل الوريد وحبِّ الحصيدِ، وقيل: هو إضافة اسم الجنس إلى النوع كيوم الجمعة.

وقيل: رمضان اسم الله تعالى، والشهرُ مضاف إليه، ولذلك روي: «لا تقولوا جاء رمضانُ وذهب رمضانُ، ولكن قولوا: جاء شهرُ رمضانَ وذهب شهرُ رمضان، فإن رمضان اسم من أسماء الله»[1]

وقوله تعالى: ﴿الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ﴾ قيل: معناه أنزل في بيان فضله أو فرضِ صومِهِ شيء من القرآن، وقيل: أنزل كل القرآن في رمضان، ووجهُه ما رُوِيَ أنَّ القرآن أُنْزِلَ جملة إلى السماء الدنيا في ليلةِ القدرِ، وليلة القدر في شهر رمضان، ثم أنزل نجوما على النبي ﷺ في ثلاثٍ وعشرين سنة، وصحت إضافة الإنزال إلى الشهر لما أنَّ الليلة في الشهر كما قال: / [**٢٠٧ب**] ﴿فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا﴾ [الأنبياء، ٢١/٩١] والنفخ كان في عيسى لكن عيسى كان في بطنها فصحَّتْ إضافةُ نفخ الروح إليها لذلك.

وقوله تعالى: ﴿هُدًى لِلنَّاسِ﴾ نُصِبَ لأنه خبرُ ما لم يسمَّ فاعلُه.

وقوله تعالى: ﴿وَبَيِّنَاتٍ﴾ عطفٌ عليه وهو في محلِّ النصب ومعنى وصف القرآن هدًى وبيناتٍ أنَّ الهدى البيان والبينات الدلائلُ، وقيل: هدى أي هاديا إلى أصول الإيمان وبيناتٍ أي شرائع بينة ظاهرة.

---

١ السنن الكبرى للبيهقي ٤/٣٣٩.

"Doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri" ifadesi hak dine dair deliller; hakkı, bâtılı ayıracak işaretler demektir.

"Öyle ise sizden bu ayı idrak edenler" ifadesi içinizden bu aya ulaşanlar anlamındadır. Bu Ramazan ayıdır. *Elif-lâm* ahd içindir.

"Onda oruç tutsun." Bu kesin bir emirdir. Bu emirle birlikte, oruçla fidye verip oruç tutmama arasındaki muhayyerlik kaldırılmıştır.

"Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kazâ etsin." Bunun bir kere zikredildikten sonra tekrar edilmesinde iki vecih vardır: Birincisi şöyledir: İkamet hâlindeki sağlıklı kişinin oruç tutmakla, fidye verip oruç tutmama; hasta ve yolcunun ise orucunu kazâ etmekle fidye vermek arasında muhayyer kılınması ile ilgilidir. Bu durumda, bu âyet-i kerîmeye göre sağlıklı ve mukim olan kişi mutlaka oruç tutmalı, sağlığına kavuşan hasta ve yolculuğu biten kişi de kazâ etmelidir.

Bir görüşe göre birincisi sağlıklı ve mukim olan kişi ile yolcu ve hasta olan kişinin hükmünü kapsamaktadır. Sağlıklı ve mukim olan kişiyle ilgili muhayyerlik hükmü sonrasında neshedilmiştir. Hastalık ve seferde oruç tutmama ruhsatının neshedilmediği anlaşılsın diye hüküm tekrar edilmiştir.

"Hasta veya yolcu" bu kısmın takdiri "hasta veya yolcu olduğu hâlde" şeklindedir. "Yan yatarak, oturarak veya ayakta bize dua eder." [Yûnus 10/12] âyetinde de böyle bir kulanım vardır.

"Diğer günlerden tutar." Burada hükmün mutlak olması kazâ orucunun peşpeşe veya farklı zamanlarda tutulabilmesi konusunda muhayyerliği gerektirir. Bu konudaki hükmün mutlak olduğunu söylemek gereklidir. Haber-i vâhide dayanarak kazâ orucunun peşpeşe tutulması gerektiğini söylemek câiz olmaz. Çünkü nas haber-i vâhid sebebiyle terk edilmez.

"Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani Allah Teâlâ hastalık ve yolculukta oruç tutmamanız konusunda size ruhsat vererek size kolaylık sağlamayı diler.

Bir görüşe göre âyet-i kerîmenin anlamı şöyledir: Allah bir hükmün yerine başka bir hüküm getirirken sizin için kolaylık sağlamayı murat eder. Eğer ikinci hüküm sizin tabiatınıza daha zor geliyorsa da durum böyledir. Çünkü ilk başta hüküm kişinin oruç tutmakla, fidye vermek arasında muhayyer kılınması şeklindeydi. Sonradan sadece oruç tutulması hükmü bırakıldı.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ﴾ أي: من الدين الحقِّ، والفرق بين الحق والباطل.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ﴾ أي من حضر منكم وأدرك هذا الشهرَ وهو شهرُ رمضان والألف واللام لتعريف المعهود.

وقوله تعالى: ﴿فَلْيَصُمْهُ﴾ هذا أمر حتم وانتُسِخ به التخيير بين الصوم وبين الفداءِ والإفطار.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ﴾ وفي إعادة هذا بعد ذكره مرةً وجهان، أحدهما: أن الأول كان لتخيير الصحيح المقيمِ بين الصيام وبين الفداءِ والإفطار ولتخيير المريض والمسافر بين القضاءِ بين الفداءِ، إذا صحَّ هذا وهذا حتم للصيام في الشهر الصحيح المقيم وحتم للقضاء إذا صحَّ المريضُ وأقام المسافرُ.

وقيل: إن الأول اشتمل على حكم الصحيح المقيم وعلى حكم المسافرِ والمريضِ، ثمَّ نُسِخَ حكمُ الصحيح المقيم إلى الحتم بعد التخيير فأُعِيدَ حكمُ رخصة الإفطار في المرض والأسفار ليعلم أنه باقٍ غيرُ منسوخ.

ثم قوله: ﴿مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ﴾ تقديره: مريضاً أو مسافراً، وهو كقوله: ﴿دَعَانَا لِجَنْبِهٖٓ اَوْ قَاعِدًا اَوْ قَآئِمًا﴾ [يونس، ١٢/١٠] أي دعانا مضطجعا على جنبه أو قاعدا أو قائما.

وقوله: ﴿فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ﴾ إطلاقه اقتضى التخييرَ بين الجمع والتفريق فوجب القول بإطلاقه ولم يجز تقييدُه بالتتابع بخبر الواحد لأنَّ النصَّ لا يُترَك به.

وقوله تعالى: ﴿يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ قال ابن عباس: أي في الترخيصِ في الإفطار في الأمراض والأسفار.

وقيل: أي يريد يُسْرَكم في نقلكم من شرعٍ إلى شرع وإن كان الثاني أشقَّ عليكم طبعا فإن الحكم الأولَ في هذا كان هو التخيير ثمَّ الحَتْم،

Bu da daha zordur. Ancak bir anlamda da kolaylaştırmadır. Çünkü ebedî nimete ulaşmak anlamına gelir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de hayır işleri "kolaylık" diye isimlendirilmiştir. Allah Teâlâ "Sana hayrı kolaylaştırırız." [el-Leyl 92/7] buyurmuştur. Kötü işler ise "zorluk" diye isimlendirilmiştir. Allah Teâlâ "Ona kötü işi kolay kılarız." [el-Leyl 92/10] buyurmuştur. Cennete girmek kadar kolay, cehenneme girmek kadar zor bir iş yoktur.

"Sayıyı tamamlamanız" Buradaki *vâv* harfi zâiddir. "Oraya geldikleri ve kapıları açıldığı zaman onun bekçileri onlara şöyle derler." [ez-Zümer 30/73] âyetinde de zâid bir *vâv* harfi vardır. Bir görüşe göre âyetin doğru takdiri şöyledir: Allah sizin için kolaylık diler ve sizin sayıyı tamamlanızı murat eder. Buradaki *lâm* ve *en* edatları aynı mânadadır.

Bir görüşe göre burada kişinin hastalık ve yolculuk sırasında tutamadığı oruçlarının kazâ müddetini doldurması murat edilmiştir. Öncesinde nekre olarak zikredilip burada marife olarak söylenen odur. Orucu yerine getirmede dikkate alınacak miktar kastedilmiştir. Önceden belirli günler ve ay olarak orucun zamanını zikretmişti. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Eğer bulutlar sebebiyle hilâli göremezseniz, ay süresini doldurun."[1] Ayın miktarı bu sebeple isimlendirilmiştir. Aslında ikisinin de kastedilmesi mümkündür. Çünkü ikisi de öncesinde zikredilmiştir.

"Size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah'ı tâzim etmeniz." Yani size dininin hükümlerini bildirdiği için O'nu tâzim ediniz. Bir görüşe göre bu âyet, kurban bayramı günlerindeki tekbirleri getiriniz anlamına gelir.

"Umulur ki şükredersiniz." Yani size verdiği dinî ve dünyevî nimetler için Allah'a dil, kalp, beden ve mal ile şükredin.

Bir görüşe göre bu âyetin anlamı şöyledir: Allah Teâlâ'nın size emrettiğini yapın. Bu O'na şükretmek demektir. "Ey Dâvûd ailesi! Şükretmek için amel edin." [es-Sebe' 34/13] âyeti de bu anlama gelir. Yüce Allah bu âyette amel etmeyi, kendisi için şükretmekle bir saymıştır. Öyleyse bütün ibadetler şükür için vazedilmişlerdir.

186. Kullarım, Beni senden sorarlarsa, gerçekten Ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için Benim davetime uysunlar, Bana iman etsinler. [el-Bakara 2/186]

1 Buhârî, "Savm", 11.

وهذا أشقّ لكنَّه تيسيرٌ أيضا معنى، وهو الوصول إلى النعيم المقيم ولذلك سمي أعمال الخير يسراً فقال: ﴿سَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى﴾ [الليل، ٧/٩٢] وأعمال الشر عُسراً فقال: ﴿سَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰى﴾ [الليل، ١٠/٩٢] ولا يسرَ كدخول الجنة ولا عسرَ كدخول النار.

وقوله تعالى: ﴿وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ﴾ قيل: الواو زائدة كما في قوله: ﴿إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا﴾ [الزمر، ٧٣/٣٠]. قيل: وهو الصحيحُ تقديره: يريد الله بكم اليسرَ ويريد أن تُكمِلوا العدة، واللام وأن في المعنى سواء في هذا.

وقيل: أراد به إكمال عدة القضاء / [٢٠٨و] فيما أفطر في المرض والسفر وهو المذكور قبله نكرة وأعيد معرفةً، وقيل: أريد به عدة[١] الأداء فقد ذكر قبله أيَّاما معدوداتٍ والشهر عدَّته. فقد قال النبي: «فإن غمَّ عليكم الهلالُ فأكمِلُوا العدةَ»[٢]، سمَّى عدد الشهر بهذا ويجوز أن يكونا جميعا مرادَيْنِ فقد ذكر جميعا قبله.

وقوله تعالى: ﴿وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ﴾ أي: لتعظِّموه بطاعتِهِ على ما هداكم لأحكام شريعتِهِ، وقيل: ولتكبروا يوم العيدِ التكبيرات الواردةَ فيه.

وقوله تعالى: ﴿وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ أي ولتشكروا اللهَ على ما أنعَمَ عليكم من النِّعَمِ الدينية والدنيويةِ باللسان والقلب والبدن والمال.

وقيل: أي ولتفعلوا ما أمركم به فإنه شكرٌ للهِ وهذا كقوله: ﴿اِعْمَلُوٓا اٰلَ دَاوُۥدَ شُكْرًا﴾ [السبأ، ١٣/٣٤] فجعل العملَ شكرا له وكل العبادات مشروعة بطريق الشكر.

١٨٦- وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

١ ر: عدد

٢ الحديث في صحيح البخاري ، كتاب الصوم ، ١١: بلفظ: «فإن غمّ عليكم فأكملوا العدة ثلاثين»

"Kullarım, Beni senden sorarlarsa, gerçekten Ben (onlara çok) yakınım." Bu âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Allah Teâlâ bu ümmete önce âşûrâ orucunu farz kılmıştı. Sonra her ay tutulacak eyyâm-ı beyz orucu ile bunu neshetti. Bunu da oruç tutmak ya da fidye verme seçenekleri bulunmak kaydıyla Ramazan orucu ile neshetti. Sonra onlara gece ve gündüz Ramazan orucunu emretti. Sadece iftardan sonra, uykudan ve yatsıdan önce yiyip içiyor ve cinsel ilişkide bulunuyorlardı. Bazıları yatsıdan sonra da yiyip içtiler, cinsel ilişkiye girdiler ve pişman oldular. Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip bunu nasıl telafi edeceklerini sordular. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu. **"Kullarım, Beni senden sorarlarsa"** ifadesi "Ey Muhammed! Kullarım bana seni sorarlarsa" anlamındadır. Cenâb-ı Hak burada "Benim kullarım" demek suretiyle kulları kendisine nispet ederek, kullarına şeref bahşetmiştir.

"Benden sorarlarsa" ifadesi Benim sıfatım ve Bana dua ettiklerinde onlara karşı nasıl muamele edeceğim hakkında demektir.

"Ben ona yakınım." Niçin diğer sorularının cevabında olduğu gibi burada da "de ki" buyurulmadı? Çünkü burada Allah Teâlâ kendisi hakkındaki soruya bizzat kendisi cevap vermektedir. Bununla icâbetinin ve merhametin yakın olduğunu bildirmek istemiştir. Çünkü Allah Teâlâ mekân yakınlığından münezzehtir. Mekân yokken de O vardı. Bugün de var olduğu şekildedir.

"Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm." Onların soruları yaptıklarına pişman oldukları ve Allah'a tevbelerini kabul edip günahlarını silmesi için dua ettikleri zaman Allah Teâlâ'nın dualarını kabul edip etmeyeceği, onlara bu konuda nasıl muamele edeceği ile ilgiliydi. Cevapta genel olarak dualarının kabul edileceği, herkesin dileğinin makbul olacağı bildirilmiştir.

"O hâlde Benim davetime uysunlar." Ben de onların dualarına icâbet edeceğim. Öyleyse onların da Benim davetime icâbet etmeleri, emirlerime uyup yasaklarımdan sakınmaları gereklidir. Duaya icâbet etmesi Allah Teâlâ'nın kesin bir vaadidir. Bundan asla vazgeçmez. Dileğini O'na arz eden kişinin dileği hemen gerçekleşmiyorsa bunun sebepleri olabilir. İcâbet mutlaka gerçekleşecektir. Duanın kabul edilmesi bir şey, ihtiyacın görülmesi ayrı bir şeydir. Duanın icâbeti için kulun "Ya Rabbi!" diye niyaz etmesi yeterlidir. Allah Teâlâ ona "Buyur ey kulum!" der.

وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ﴾ انتظام هذه الآية بما قبلَها أنَّ الله تعالى فَرَضَ على هذه الأمةِ أولا صومَ عاشوراء، ثم نسخ فرضه بصيام أيام[1] البِيضِ من كلِّ شهرٍ، ثم نسخ ذلك بصومِ رمضان على اختيار الإفطار بالفداء، ثمَّ تحتَّم عليهم صوم رمضان بالليل والنهار فكانوا لا يأكلون ولا يشربون ولا يباشرون إلا عند الإفطار وقبل العشاء وقبل النوم ثمَّ وقع لبعضهم أكلٌ وشربٌ ومباشرة بعد العشاء فندِموا وسألوا رسول الله عليه السلام عن تدارُك ذلك فنزلت هذه الآية قوله تعالى: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي﴾ أي سألك يا محمد عبادي عني شرَّفهم بالإضافة إلى نفسه.

وقوله «عني» أي عن صفتي ومعاملتي معهم إذا دعوني.

وقوله: ﴿فَإِنِّي قَرِيبٌ﴾ ولم يقل: «فقل» كما سائرُ سؤالاتهم لأنَّه تولَّى جوابهم حين كان عنه سؤالهم وأراد به قرب الإجابة والرحمة، فإنه يتعالى[2] عن قرب المكان فإنَّه كانَ ولا مكانَ وهو اليوم على ما كان.

وقوله تعالى: ﴿أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ﴾ كان سؤالهم عن معاملةِ الله إيَّاهم إذ ندموا على ما فعلوا ودعوا الله بقبول التوبة ومحو الحوبة[3] فعمَّ في الجواب أنَّه يجيبهم فيما دعوا ويجيب كلَّ داعٍ ما دعا.

وقوله تعالى: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي﴾ أي أنا أجيبهم فيما دعوني فعليهم أن يجيبوني فيما دعوتهم إليه بالأمر والنهي ثم إجابة الدعاء وعدُ صدقٍ من الله تعالى لا خلفَ فيه ومن دعا بحاجةٍ فلم يقضِ للحال فذلك لوجوهٍ: منها أن الإجابة حاصلةٌ لا محالةَ فإن إجابة الدعوة غير وقضاء الحاجة غير، إجابة الدعوة أن يقول العبد: «يا رب» فيقول له «لَبَّيك عبدي»

---

١ ح: - أيام
٢ ح: متعالٍ
٣ ح: الحِوبة.

Bu her muvahhit ve aklı başında kula verilmiş bir sözdür. İhtiyacın görülmesi ise duada istenilen şeyin verilmesi ve kişinin muradına ulaştırılmasıdır. Bu hemen de gerçekleşebilir, bir süre sonra da. Hatta âhirete bile kalabilir. Belki hayır kulun dilediği şeyden başka bir yerdedir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın duaya icâbeti tek yönlü değil çok yönlü bir konudur.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Müslümanın duası üç şeyden biri olmadan reddedilmez: Kul bir günah için veya akrabalık bağının kesilmesi için dua etmedikçe ya da acele etmedikçe dua dünyada veya âhirette kabul edilir. Yahut dua ettiği kadarıyla başına gelecek bir kötülük giderilir."[1]

Bu âyet-i kerîmede duanın mutlak suretle kabul edileceği zikrediliyorsa da başka bir âyet-i kerîmede Allah Teâlâ "Doğrusu yalnız ona dua edersiniz de dilerse o feryada geldiğiniz belâyı üzerinizden kaldırır" [el-En'âm 6/41] buyurmuş ve duanın kabul edilmesini ilâhî iradeye bağlamıştır. Ayrıca duanın kabulü için kulun da Allah'ın çağrısına icâbet etmesi şart koşulmuştur. Eğer kul bu davete icâbet etmiyorsa Allah da onun duasına icâbet etmeyebilir.

"Bana iman etsinler." Bir görüşe göre bu, zâhirde Benim davetime icâbet etsinler ve bâtında Bana iman etsinler demektir. Bir görüşe göre amel ederek Bana icâbet etsinler ve Bana inansınlar anlamına gelir. Bir görüşe göre Benim çağrıma sürekli cevap versinler ve Bana imanda sebat etsinler şeklinde anlaşılabilir. *İsticâbe* ile *icâbe* sözcükleri [farklı kalıpta olmasına rağmen aynı anlamı taşıyan] *ibâne-istibâne* ile *îkān- istîkān* kelimeleri gibi aynı anlama gelir.

Şair şöyle demiştir:

Bir kişi dua etti, ey çağrılara cevap veren! O zaman kimse ona cevap vermedi.

Şair iki mânayı bir arada vermiştir.

"Umulur ki böylece doğru yolu bulurlar." Yani doğru yol olan hidâyet üzere kalmaya devam ederler. *Raşede yerşudu rüşden ve reşâden ve hüve râşidun* birinci babdandır. Mastarı *râ* harfi dammeli olarak *rüşd* şeklindedir. *Reşide yerşedu reşden* şeklinde bir formu da vardır.

1 Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 2: 336.

وهذا موعودٌ موجودٌ ولكلِّ موحِّدٍ راشد وقضاء الحاجة إعطاء المراد وإيصال المرتاد[1] وذاك قد يكون للحال، وقد يكون بعد مدَّةٍ وقد يكون في الآخرة وقد يكون الخيرة في غيره، ومنها أن / [٢٠٨ظ] الإجابة ليست بجهة واحدةٍ بل لها جهاتٌ.

فقد روى أبو سعيد الخدري عن النبي ﷺ أنه قال: «إن دعوة المسلم لا تُردُّ إلا لإحدى ثلاث: ما لم يدعُ بإثم أو قطيعة رحم أو يستعجل إما أن يعجَّل له في الدنيا وإما أن تأخَّر في الآخرة وإما أن تصرف عنه من السوء بقدر ما دعا».[2]

ومنها أن إجابة الدعوة وإن كانت مطلقة في هذه الآية فقد قال في آية أخرى: ﴿بَلْ اِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَاءَ﴾ [الأنعام، ٤١/٦] علَّقها بالمشيئة، ومنها أنه شرط لهذه الإجابة إجابة العبد إيَّاه فيما دعاه إليه بقوله: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى﴾ فإذا أخلَّ بهذه الإجابة فاتَتْه تلك الإجابة.

وقوله تعالى: ﴿وَلْيُؤْمِنُوا بِى﴾ قيل: أي فليستَجيبُوا لي في الظاهر وَلْيُؤمِنوا بي في الباطن، وقيل: فليستجيبوا لي عملا وليؤمنوا بي عقدا، وقيل: أي: فليدوموا على إجابتي والإيمان بي والاستجابة والإجابة واحد كالإبانة والاستبانة والإيقان والاستيقان.

قال الشاعر:[3]

وَدَاعٍ دَعَا يَا مَنْ يُجِيبُ إِلَى النَّدَى فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ

جمع بين المعنيين[4].

وقوله تعالى: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ أي ليبقوا على الرشد، فهو الاهتداء، وقد رشد يرشُد رُشدا ورشادا وهو راشد من باب «دخل» بضمّ راء المصدر في الرُّشد، ورشِد يرشَد رَشَدا فهو رشيد من حدِّ «عَلِمَ» بفتح الراء والشين من المصدر.

١ م: المراد
٢ أخرجه الطحاوي بلفظ قريب في شرح مشكل الآثار ٢/ ٣٣٦.
٣ البيت لكعب بن سعد الغنوي في معاني القرآن للأخفش، ١/ ٤٩ ؛ ومجاز القرآن لأبي عبيدة، ١/ ٦٨.
٤ ح ور: اللغتين

Bir görüşe göre âyette duanın anlamı ibadettir. Allah Teâlâ başka bir âyette de "Rabbiniz dedi ki: Bana dua edin size icâbet edeyim." [el-Mü'min 40/60] buyurmuş ve âyete "Şüphesiz Bana ibadet etmek konusunda büyüklenenler" [el-Mü'min 40/60] diye devam etmiştir. Başka bir âyette "Kulluğunuz ve niyazınız olmasa Allah size ne diye değer versin." [el-Furkān 25/77] buyurmuştur.

Allah'ın icâbetinin anlamı duayı kabul etmesidir. "Allah iman edip sâlih amel işleyenleri kabul eder ve onlara kereminden verir." [eş-Şûrâ 42/26] Kulların ibadet etmeleri ise Allah Teâlâ'nın emrine uyup ona itaat etmeleridir. Başka bir âyet-i kerîmede "Ey iman edenler Allah'a ve resule itaat edin." [el-Enfâl 8/24] buyrulmuştur.

"Umulur ki doğru yolu bulurlar." Yani onlar, bu işi yaparlarsa din ve dünya maslahatlarına erişeceklerdir. Çünkü dinin vasfı budur.

187. Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı. Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için, sonra akşama kadar orucu tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın. İşte böylece Allah âyetlerini insanlara açıklar. Umulur ki korunurlar. [el-Bakara 2/187]

"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı." Sonra Cenâb-ı Hak müminlerin kendisi sebebiyle hataya düştükleri hükmü ortadan kaldırdı ve "önceden haram kılınan şimdi helâl kılındı" buyurdu.

"Oruç gecesinde" ifadesi zarf olduğu için mansubdur. Yani oruç tuttuğunuz günün gecesinde demektir.

"Kadınlarınıza yaklaşmanız" ifadesi onlarla cinsel ilişkiye girmeniz anlamındadır. *er-Refes* aslında uygunsuz söz demektir. *Refese yerfusu* birinci bâbdandır. *Erfese yürfisu* da bu tür sözler söylemektir. Bu kelimeler kadınların yanında konuşulan cinsel içerikli konuşmalar için kullanılmaya başlanmış daha sonra cinsel ilişki için kinaye hâline gelmiştir.

وقيل: معنى الدعاء في هذه الآية هو العبادة قال تعالى: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [المؤمن، ٦٠/٤٠] ثم قال: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي﴾ [المؤمن، ٦٠/٤٠] وقال: ﴿قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ﴾ [الفرقان، ٧٧/٢٥]

ومعنى الإجابة من الله تعالى هو القبول كما قال: ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ﴾ [الشورى، ٢٦/٤٢]، ومعنى الاستجابة من العباد هو الانقياد لأمره والعمل بطاعته، قال تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ﴾ [الأنفال، ٢٤/٨].

ومعنى قوله: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ أي أنهم إذا فعلوا هذا اهتدوا لمصالح دينهم ودنياهم؛ لأن هذا وصف الشرائع.

١٨٧- أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

وقوله تعالى: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ﴾ ثم أزال عنهم ما به كان يقع الزلل منهم فقال: حُلِّلَ لكم ما كان حراما عليكم.

وقوله: ﴿لَيْلَةَ الصِّيَامِ﴾ نصب على الظرف أي في ليلة الصيامِ وهي الليلة التي يصبح الرجل في غداتها صائما.

وقوله: ﴿الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ﴾ أي الإفضاء إليهنَّ بحاجاتكم منهن من الجماعِ وغيرِهِ، والرفث في أصل اللغة هو قول الفحش وقد رَفَثَ يرفُث من باب دَخَلَ وأرفث يُرْفِث أي جاء بالرفث ثم جعل ذلك اسما لما يتكلم به عند النساء من معاني الإفضاء إليهنَّ، ثم جعل كناية عن الجماع وعن كل ما يتبَعُه.

"Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani onlar sizin için siz de onlar için sükûnet kaynağısınız. "Geceyi elbise kıldık." [en-Nebe 78/10] ve "Geceyi sükûnet yaptık." [el-En'âm 6/96] âyetlerinde de bu anlam vardır.

Bir görüşe göre bu ifadenin mânası şöyledir: Sizler ve kadınlar birbiriniz için örtüsünüz. Yani iffetli olursanız dünyada harama düşmekten, âhirette de cehennemden kurtulursunuz.

Ebû Bekir el-Kaffâl şöyle demiştir: "Bununla, birlikteliğin ikisine özel olması, birbirleriyle sükûnet bulmaları, bir örtü altında bir araya gelip birbirlerini elbise gibi örtmeleri kastedilmiştir. Bu anlamda kadına kocasının döşeği ve alt örtüsü denir."

Nâbiga el-Ca'dî şöyle demiştir:

Pek çok kişiyi giyip yok ettim. Onlardan sonra başkalarını da eskittim.

Şair aynı kasidenin başka bir beytinde şöyle der:

O hatunla yatan kocası, onun boynunu eğdiğinde o kocasının üstüne bir elbise olur.

"Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi." Yani Allah Teâlâ ezelde sizin oruç gecelerinde kadınlarla birlikte olup kendinize ihanet edeceğinizi biliyordu. Hıyanet emanetin zıttıdır. Allah emir ve yasakları konusunda kullarına bir emanet vermiştir. Gizli bir yerde O'na isyan ederlerse O'na hıyanet etmiş olurlar. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'a ve Resûlü'ne hıyanet etmeyin. Emanetlerinize hıyanet etmeyin." [el-Enfâl 8/27]

Rivayete göre bu, Hz. Ömer'in başına gelmiş ve Hz. Peygamber aleyhisselâm ona "O gün buna lâyık değildin." demiş ve onun hakkında bu âyet nâzil olmuştur. Hz. Ömer'in hatası bütün ümmete rahmet edilmesine vesile olmuştur.[1]

"Tevbenizi kabul etti." Yani yaptığınız suçtan dolayı tevbenizi kabul etti.

"Sizi bağışladı." Yani haddi aşmanız sebebiyle size ilişen günahı sildi.

1 Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3: 502.

وقوله تعالى: / [٢٠٩و] ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ﴾، قال ابن عباس: أي هن سكنٌ لكم وأنتم سكن لهنّ، وهذا كقول الله: ﴿وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاسًا﴾ [النبأ، ١٠/٧٨]، وقوله: ﴿وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا﴾ [الأنعام، ٩٦/٦]

وقيل: معناه: هن سترٌ لكم وأنتم سترٌ لهنَّ، أي عن الحرام في الدنيا والنارِ في الآخرة إذا تعفَّفا بذلك.

وقال الإمام أبو بكر القفال رحمه الله: عني به خصوصية الاختلاط وسكون كل واحد منهما إلى صاحبه واجتماعهما في الثوب الواحد حتَّى يكون كلُّ واحدٍ منهما للآخر في التضامِّ كاللباس وعلى هذا المعنى يقال لامرأة الرجل فراشه وإزاره.

وقال النابغة الجعدي:[١]

لبستُ أناسا فَأَفْنَيْتُهُمْ وَأَفْنَيْتُ بَعْدَ أُنَاسٍ أُنَاسَا

وقال في هذه القصيدة[٢]:

إذا ما الضجيعُ ثنى به جِيدَها تداعتْ فكانت عليه لباسَا

وقوله تعالى: ﴿عَلِمَ اللهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ﴾ أي كان الله عَلِمَ في الأزل أنكم تكونون خائنين أنفسكم في مباشرة النساءِ في ليالي الصيام[٣]، والخيانة ضد الأمانة، وقد ائتمن الله عبادَه على ما أمرهم به ونهاهم عنه فإذا عصوه في السر فقد خانوه، وقد قال تعالى: ﴿لَا تَخُونُوا اللهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوٓا اَمَانَاتِكُمْ﴾ [الأنفال، ٢٧/٨]

وقد روي أنه وقع ذلك لعمر ﷺ، وقال له النبي ﷺ غداتئذٍ: « ما كنتَ جديرا لهذا يا عمر»[٤] ونزلت الآية في شأنِهِ وصارت زلَّتُه سببا للرحمة في حقِّ جميع الأمة.

وقوله تعالى: ﴿فَتَابَ عَلَيْكُمْ﴾ أي قَبِلَ توبتكم فيما وقع لكم من ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَعَفَا عَنْكُمْ﴾ أي محا أثرَ ذلك عنكم بالتجاوز.

---

١ انظر: ديوان النابغة الجعدي ، ص ٩٨.
٢ ح و م: – قال في هذه القصيدة. انظر: ديوان النابغة الجعدي ، ص ٩٨.
٣ ر: الصوم.
٤ الحديث في جامع البيان للطبري، ٣/ ٥٠٢.

Bir görüşe göre bu onların hatalarının ispatı, tevbelerinin kabul edilmesi ve hatanın gerçekleştikten sonra affedilmesi anlamında değildir. Tam aksine şu anlama gelir: Allah Teâlâ sizden böyle bir fiilin sadır olacağını bilmekteydi. Size rahmetiyle döndü. Tevbe sözcüğü sözlükte dönmek demektir. Yani bu hükmü ortadan kaldırdı. Sizi bağışladı yani onu sizin sorumluluğunuzdan düşürdü. Hz. Peygamber aleyhisselâmın "At ve köleye vereceğiniz sadakayı düşürdüm." hadisi de böyledir.[1] Burada kastedilen günahın affedilmesi değildir. Cenâb-ı Hak, tevbe hakkında "Onu sayamayacağınızı bildiği için tevbenizi kabul etti." [el-Müzzemmil 73/20] buyurmuştur ki günah işlemeden suçun affedilmesidir.

"Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın." *Ân* kelimesinin aslı, *fe'ale* kalıbında bulunan ve "vakit geldi" anlamına gelen *âne* kelimesidir. Sonradan şimdiki zaman için isim yapılmış ve elif-lâm ile marife hâline getirilip fetha üzerine mebnî olmuştur. "Onlara yaklaşın." *Mübâşeret* tenin tene dokunmasıdır. Cinsel ilişkinin *mübâşeret* diye nitelendirilmesi kinayedir. Onunla ilgili her şey bu kapsama girer.

"Ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin." Yani onları talep edin. *Begā bugāen* istemek, talep etmek demektir. *İbtegā ibtigāen* de aynı anlama gelir. *el-Bugye* istek demektir.

"Allah'ın size yazdığı" Allah Teâlâ'nın levh-i mahfûzda sizin kaderinize yazdığı şeyler demektir. Bu anlama (asla) dönen başka mânalar da vardır:

1. *Ketebe* fiili kazâ anlamındadır: "De ki: Bizim başımıza Allah'ın bize yazdığından (kazâ ettiğinden) başkası gelmez." [et-Tevbe 9/51] Çünkü yazdığı zaman onu kesinleştirip bitirmiştir.

2. Farz kılmak anlamındadır: "Oruç size farz kılındı." [el-Bakara 2/183] Çünkü farz kılınmış şey kesinleşmiştir, bitmiştir. Artık ondan geri dönmeye imkân yoktur.

3. Yapmak anlamındadır: "Bizi de şahitlerle birlikte kıl." [el-Mâide 5/83]; "Onu takvâ sahiplerine yapacağım." [et-Tevbe 9/62]. Yapılan şey kesinleştirilip bitirilmiştir.

1 Ebû Dâvûd, "Zekât", 18; Tirmizî, "Zekât", 3.

وقيل: ليس هذا بإثبات الخيانة منهم على التحقيق وقبول توبتهم وعفو ذلك منهم بعد الوقوع لكن معناه أن الله تعالى كان عَلِمَ أنه يقع ذلك منكم لو بقي الحكمُ كذلك فتاب عليكم أي فرجع عليكم برحمته، والتوبة هو الرجوع لغةً فأزال ذلك عنكم، وعفا عنكم أي أسقط عنكم ذلك وهو كقوله: «عفوت لكم عن صدقة الخيل والرقيق»[1] وليس ذلك تجاوزا عن ذنب، وقال في التوبة: ﴿عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ﴾ [المزمل، ٢٠/٧٣] وكان ذلك إسقاطا من غير تقدُّم ذنب.

وقوله تعالى: ﴿فَالْـٰٔنَ بَاشِرُوهُنَّ﴾ آنَ أصله فَعَل بمعنى حان ثم جعل اسما للزمان الحاضر وعرِّف بالألف واللام وبقي على الفتحة، وقوله «باشروهن» أي جامعوهنَّ، وأصل المباشرة إلزاق البشرة بالبشرة، ثم يسمَّى الجماع مباشرةً على الكنايةِ وجميع ما يتبَعُه يدخل فيه.

وقوله تعالى: ﴿وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ أي واطلبوا يقال بغي بُغاء بضم الباء وبالمد أي طلب وابتغى ابتغاء كذلك والبغية الطلبة.

وقوله: ﴿مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ يقال: أصل كَتَبَ هو ما كتب الله في اللوح المحفوظ مما هو كائن ثم تتفرع منه معان ترجع إلى هذا الأصل،

فمنها القضاء قال تعالى: ﴿قُلْ لَنْ يُصِيبَنَآ اِلَّا مَا كَتَبَ اللهُ لَنَا﴾ [التوبة:٥١/٩]؛ لأنه ممَّا فرغ منه حين كتب.

ومنها الفرض قال تعالى: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ [البقرة، ١٨٣/٢]، لأن ما فرض فقد أُبْرِمَ وفُرِغَ منه / **[٢٠٩ظ]** ولا سبيل إلى رده،

ومنها الجعل قال تعالى: ﴿فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾ [المائدة، ٨٣/٥] وقال: ﴿فَسَاَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ﴾ [التوبة، ٦٢/٩]؛ لأن ما جُعِلَ على وجه فقد أبرم وفرغ منه.

١ سنن أبو داود ، كتاب الزكاة، ١٨. وسنن الترمذي كتاب الزكاة ، ٣.

4. Helâl kılmak anlamındadır: "Allah'ın size helâl kıldıklarından istediklerinizi dileyin." [el-Bakara 2/187] Helâl kılınan şey kulların maslahatı için murat edilmiş ve bitirilmiştir.

Tefsir ettiğimiz bu âyette de *ketebe* fiilinin bütün bu şekillerde yorumlanması mümkündür. Allah'ın sizin için helâl kıldığı eşleriniz ile helâl şekilde ilişkiye girin. Ters ilişkiden veya hayızlıyken ilişkiye girmekten sakının.

Bir görüşe göre âyet-i kerîmenin anlamı şöyledir: Eşlerinizle ve kölelerinizle yetinin, başkalarını istemeyin. Allah Teâlâ "Her kim bundan ötesini isterse onlar azgınlardır" [el-Meâric 70/31] buyurmuştur.

Bir görüşe göre cinsî münasebet ile çocuk isteyin demektir. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Evlenin, çocuk yapın, çoğalın. Ben diğer ümmetlere sizin çokluğunuzla övünürüm."[1] Buna göre Allah Teâlâ'nın size helâl kıldığı şey çocuk istemenizdir. O size bu nimeti vermiş, size takdir etmiş ve helâl ile yetinmenizi size farz kılmıştır.

Hasan-ı Basrî bir kıssacıyı şöyle derken işitmişti: Hz. Peygamber aleyhisselâm dedi ki: "Kişinin çocuğu onun düşmanıdır. Yaşarsa onu yorar, ölünce perişan eder." Bunun üzerine adama şöyle dedi: Müslümanların minberlerine çıkıp Resûlullah'a iftira atıyorsun. Ben falancadan işittiğime göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "İnsanın çocuğu onun hazinesidir. Eğer yaşarsa ona dua eder, eğer ölürse ona şefaatçi olur."

Bir görüşe göre burada kastedilen gecenin bir kısmında namaz kılarak sevap talep etmektir. Kul nefsinin hazzını talep ettikten sonra Cenâb-ı Hak onu gece namazına teşvik etmektedir.

Bir görüşe göre Kadir gecesini aramaktır. Bu gece ramazan ayındadır. Bu ümitle gecenin bir kısmını ihyâ etmek lazımdır.

"Yiyin ve için." Bu yeme ve içmenin mübah kılındığını bildirmek için gelen bir emirdir. **"Onlarla ilişkiye girin."** emri de cinsî münasebetin mübah olduğunu ifade eder.

1 Bkz. Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 6: 173.

ومنها الإحلال قال تعالى: ﴿وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ [البقرة، ١٨٧/٢] أي أحل لكم؛ لأن ما أحلَّ فقد أبرم على ما فيه الصلاحُ للعباد وفرغ منه

ويجوز حمل ما في هذه الآية على هذه الوجوه، واطلبوا بالمباشرة ما أحلَّ الله لكم ولا تتعدَّوْا إلى غيره من الإتيان في الدبر وفي حالة الحيض.

وقيل: أي واقتصروا على أزواجكم وما ملكت أيمانكم ولا تبتغوا غيرهن قال تعالى: ﴿فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَآءَ ذٰلِكَ فَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَ﴾ [المعارج، ٣١/٧٠]

وقيل: أي وابتغوا بذلك الولد، قال النبي: «تناكحوا توالدوا تكاثروا فإني أباهي بكم الأممَ يومَ القيامةِ»[١]، وعلى هذا يكون ﴿مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ أي أحلَّ لكم من طلب الولدِ وجعل لكم ذلك وقضى بِهِ لكم وفرض عليكم من الاقتصار على الحلال.

ورأى الحسن بن أبي الحسن[٢] البصري قاصًّا يقصُّ ويقول: قال النبي: «ولد الرجل عدوُّه لو عاش كدَّه ولو مات هدَّه»، فقال: تعلو منابر المسلمين وتكذِب على رسول ربِّ العالمين، سمعت فلانا يقول رسول الله ﷺ يقول: «ولدُ الرجلِ كنزُه إن عاش دعا له وإن مات شَفَعَ له».[٣]

وقيل: وهو طلبُ ثوابِ قيام بعض الليل بندبهم إلى قيام بعض الليل بعد طلب حظ النفس.

وقيل: هو طلب ليلة القدر فإنها في شهر رمضان وهو ندب إلى إحياء بعض الليل لرجاء ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ هو إباحة الأكل والشرب وكذا قوله: ﴿بَاشِرُوهُنَّ﴾ أمر إباحة أيضا بعد ما كان حراما.

---

١ الحديث بلفظ: «تناكحوا تكثروا فإني أباهي بكم الأمم يوم القيامة». في مصنف عبد الرزاق الصنعاني ، ٦ / ١٧٣.

٢ ر – ابن أبي الحسن.

٣ لم نقف عليه.

"Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar" Burada oruca başlamanın sınırı açıklanmaktadır. Gündüzün beyazlığı, gecenin karanlığından ayrılıp görülmeye başlanana kadar demektir. Burada aydınlığın ip diye isimlendirilmesi gündüzün ilk görünen parçasının ip gibi ince olması, sonradan yayılmasıdır.

Ebû Duâd'a ait şu beyti okumuşlardır:

> *Bize biraz karanlığı açtığı ve sabahtan etrafı aydınlatan bir ip göründüğünde.*

"Siyah ipten" beyaz ipin karşılığıdır. Birincisi [yani aydınlık] ince [olduğundan ip diye isimlendirilmiş]tir. Siyah ip [yani karanlık ise] inceliğinden değil incenin karşılığında kullanılmasından böyle söylenmiştir.

Bir görüşe göre beyaz ip gündüzün görünmeye başlaması, siyah ip gecenin karanlığından kalandır. Her biri diğerinin zamanına göre azalır. Ümeyye b. Ebi's-Salt şöyle demiştir:

> *Sabah vakti beyaz iplik açılır. Siyah iplik gecenin içine dolar.*

"Sabah vaktinden" Burada *min* harfi parça bildirmektedir. Yani onun bir kısmı girdiğinde oruç vaktinin başladığına işaret eder.

Bir görüşe göre buradaki *min* harf-i cerri, açıklama anlamı ifade eder. Sehl b. Sa'd es-Sâidî şöyle demiştir:

> Bu âyet önce "siyah iplik beyaz ipten ayrılana kadar" şeklinde inmiş "sabah vaktinden" kısmı inmemişti. Bazı kişiler oruç tutmak istediklerinde ayaklarına beyaz ve siyah ip bağlıyor ve ipler ayrılana kadar yiyip içmeye devam ediyorlardı. Allah Teâlâ daha sonra "sabah vaktinden" kısmını indirdi. Bunun üzerine bununla gece ve gündüzün kastedildiğini anladılar.

Adî b. Hâtim et-Tâî'den şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâma "Ey Allah'ın Resûlü! Yastığımın altına bir ip koyup baktım ama hiçbir şey anlamadım." dedim. Hz. Peygamber "Sen yastığı geniş [aklı kıt bir adamsın]. Bu gecenin gündüzden, gündüzün geceden ayrılmasıdır." buyurdu.[1]

1 Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 43. Ayrıca benzer bir rivayet için bkz. Buhârî, "Savm", 16.

وقوله تعالى: ﴿حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ﴾ هو بيان الغاية ومعناه حتى يظهَرَ لكم بياضُ النهارِ من سواد اللَّيلِ وسمِّيَ خيطا ؛ لأنه أوَّلُ ما يظهر يكونُ دقيقا كالخيط ثم ينتشر.

وأنشدوا لأبي دواد:[1]

فلما أضاءت لنا سُدْفَةٌ ولاح من الصُّبحِ خيطٌ أنارا

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ﴾ هو مقابلة الخيطِ الأبيضِ وذلك دقيق، وهذا ليس في دقَّتِه لكن يجوز إطلاقه عند المقابلة.

وقيل: الخيط الأبيض ابتداء ظهور النهار والخيط الأسود بقية سواد الليل، وكلُّ واحدٍ منهما يرجع إلى القلَّةِ ذلك فلَّما بقي من مدَّتِهِ وهذا فلَّما ظهر من أثره، قال أمية بن أبي الصلت:[2]

الخيطُ الأبيضُ وقت الصبح مُنصَدِعٌ والخيط الأسودُ جونُ الليلِ مركومُ

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الْفَجْرِ﴾ هو للتبعيض وهو دلالة إلى أنه إذا ظهر شيءٌ منه دخل وقتُ الصوم.

وقيل: هو للبيان، قال سهل بن سعد الساعديُّ:

نزلت هذه الآيةُ: ﴿حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ﴾ ولم ينزل قوله: ﴿مِنَ الْفَجْرِ﴾ فكان رجالٌ إذا أرادوا الصومَ ربط أحدُهم في رجليه الخيط الأبيض والخيط الأسود فلا يزال يأكل ويشرب حتى يتبينَ / [٢١٠و] له منهما فأنزل الله بعد ذلك قوله: ﴿مِنَ الْفَجْرِ﴾ فعلموا أنه إنما يعني بذلك الليل والنهار.

وروي عن عدي بن حاتم الطائي أنه قال: قلت يا رسول الله، وضعت تحت رأسِي خيطا فلم يتبينْ لي شيءٌ، قال: إنك إذا لعريضُ الوسادة إنما ذلك الليلُ من النهار أو النهار من الليل.[3]

---

١ البيت في الأصمعيات ، ص ١٩٠؛ وديوان أبي دؤاد الإيادي ، ص ١١٠.

٢ ر: قال الشاعر وهو أمية بن أبي صلت. البيت في ديوان أمية بن أبي الصلت ، ص ٤٨٣.

٣ أسباب النزول للواحدي، ص ٤٣. رواه بنحوه البخاري، كتاب الصوم ، ١٦.

Yeme ve içme izni Ebû Kays b. Sırme b. Enes b. Sırme b. Mâlik el-Ganevî sebebiyle inmiştir. Rivayete göre bu zât, gün boyunca hurma bahçelerinde çalışmış, akşam evine oruçlu hâlde girmişti. Ailesi yemek hazırlıyordu. Yemeği beklerken uyuyakaldı. Uyanınca yemek vaktinin geçtiğini gördü. Hiçbir şey yiyemeden bitkin bir hâlde sabahladı. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Neyin var?" diye sordu. Ona durumu anlattı. Bunun üzerine, âyet nâzil oldu.

"Sonra akşama kadar orucu tamamlayın." Yani kadınlarla ilişkide bulunmaktan, yemek ve içmekten gündüzün tüm kısımlarında uzak durun. Gecenin girmesine kadar bu işleri bırakın. Bu da güneşin batmasıyla olur. Tamamlamak, tam olarak yerine getirmek demektir.

"Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin." Buradaki *vâv* harfi hâl içindir. Yani itikâf hâlindeyken demektir. Burada ramazan ayının gecelerinde kadınlarla cinsel ilişkiye girmenin itikâfta olmayan kişiler için helâl olduğu beyân edilmiştir. Sözlükte *âkif*, ikamet eden kişi demektir. "İbadete kapanacaklar…" [el-Bakara 2/125] âyetinde bu kelimenin mânası anlatılmıştı.

"Mescitlerde" ifadesi itikâfın ancak mescitte yapılabileceğine delâlet eder.

"Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın." Bu önceden geçen emir ve yasaklara işarettir. "İşte bunlar Allah'ın takdir ettiği sınırlardır ve Allah'ın belirlediği kurallardır, sakın bunlara muhalefet etmeyin" denilmektedir.

"Sakın bu sınırlara yaklaşmayın." Bu ifade "Onlara muhalefet etmeyin" şeklindeki bir uyarıdan daha beliğdir. Çünkü kişi bunlara yaklaşmayınca onları yapmamış olur. Burada emir ve yasakların sınırlar diye isimlendirilmesi, onların aşılmaz engeller olması sebebiyledir. *Had* kelimesi menetmek anlamına gelir. Dinin hadleri günaha girmeye engel olan hükümlerdir. Evin sınırları da başkalarının ona girmesine mani olur. *Haddâd* gardiyan ve kapıcı demektir. O ikisi de işleri icabı birilerine mani olurlar. *Mahdûd*, bedbaht ve mahrum kişi demektir.

Şair şöyle demiştir:

> *Yaratıcınızdan başka ilâha tapmayın. Eğer buna çağırılırsanız, bunun önünde engeller vardır deyiniz.*

ونزلت إباحة الأكل والشربِ بسبب أبي قيس بن صرمة بن أنس بن صرمة بن مالك[1] الغنوي: كان عمل في النخل طولَ النهارِ فلما أمسى ودخل بيتَه وهو صائمٌ، وأهله في اتِّخاذ الطعام قعد ينتظر الطعامَ فغَلَبَه النومُ فانتبه وقد مضى وقت الأكلِ فلم يأكل شيئًا وأصبح وهو مجهود، فقال له النبي: ما لك، فقصَّ عليه القصةَ فنزلت الآية.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ﴾ أي أديموا الإمساكَ عن المباشرةِ والأكلِ والشربِ في جميع أجزاء النهار، ومدَّهُ إلى غايةٍ وهو دخول الليل وذلك بغروبِ الشمس والإتمام أداؤه على التمام.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَاَنْتُمْ عَاكِفُونَ﴾ الواو للحال أي في حالِ اعتكافِهِمْ بين أن المباشرة تحل في ليالي شهر رمضان لكن لغير المعتكف، والعاكف في اللغة هو المقيمُ، وقد مرَّ شرحُه في قوله: ﴿وَالْعَاكِفِينَ﴾ [البقرة، ١٢٥/٢]

وقوله تعالى: ﴿فِى الْمَسَاجِدِ﴾ دلَّ على أن الاعتكافَ لا يصحُّ إلا فيها.

وقوله تعالى: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا﴾ «تلك» إشارة إلى أوامر ونواهٍ سبق ذكرُها، يقال: «تلك مقادير قدرها الله وأعلام بيَّنها الله فلا تخالفوها».

وقوله: ﴿فَلَا تَقْرَبُوهَا﴾ أبلغ في المنع من قوله: فلا تخالفوها؛ لأنه إذا لم يقرُبْها لم يباشرْها وسميت حدودا لأنها موانع، وأصل الحدِّ المنع وحدود الشرع موانعُ عن الجناياتِ، وحدود الدار موانعُ عن الاختلاطِ، والحدَّاد السجّان، والحدَّاد البوَّاب، وهما مانعان، والمحدودُ المحرومُ الممنوعُ الحظ.

قال الشاعر:[2]

لا تعبدُنَّ إلهاً دونَ خالقكم وإن دُعِيتُمْ فقولوا دونَه حَدَدُ

---

١ ر: - مالك.

٢ البيت ينسب إلى ورق بن نوفل في نسب قريش ، ص ٢٠٨؛ والأغاني لأبي الفرج الإصبهاني ١٢١/١ ؛ ونسبه الجوهري في الصحاح (مادة: حدد) لزيد بن عمرو بن نفيل.

Yani maniler vardır. "İşte Allah'ın sınırları. Sakın onları aşmayın." [el-Bakara 2/229] buyrulmuştur.

Bir görüşe göre buradaki iki yasak bütün hadler hakkındadır. Yasaklanan hiçbir şeye yaklaşmamak gerekir. Bununla kastedilen çiğnenmemesi gereken her türlü yasaktır. Hâsılı onun durması gereken yerde durması gerekir. Ondan geri de ileri de gitmemelidir. Bir görüşe göre âyetin anlamı şudur: Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Onun yasaklarına yaklaşmayın. İşte Allah'ın sınırları. Sakın onların emirlerini aşmayın.

"İşte böylece Allah âyetlerini insanlara açıklar." Yani Allah emir, yasak, vaad, tehdit ve hükümlerini bildirir.

"Umulur ki korunurlar." Yani onlar Allah'tan sakınsınlar. Bir görüşe göre açık bir şekilde, gösterilerek veya işaret yoluyla hükümler kendilerine açıklandığında onlar da takvâlı olmaya hazır hâle gelmişlerdir. Bir görüşe göre bu hükümlerin açıklanmasındaki hikmet takvâdır, yani sadece işitmek değil emirlere uyup yasaklardan sakınmaktır.

188. Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin. [el-Bakara 2/188]

"Malllarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin." Allah Teâlâ'nın had ve âyetlerinden biri de birbirinizin mallarını Allah'ın helâl kılmadığı bir şekilde yememenizdir.

İbn Uyeyne bu âyetin tefsiri hakkında şöyle demiştir: Her türlü kumar, doğru olmayan her türlü iş yani gasp, hırsızlık, rüşvet, çirkin kazançlar, fasit akitler ve hıyanet yoluyla kazanılan parayı yemeyiniz.

"O malları idarecilere (hâkimlere) vermeyin." Yani onlara teslim etmeyin. Bu kelime kovayı kuyuya atmak mânasındaki *idlâ* kökünden gelir. Kelimenin iki veçhi vardır:

Birincisi şöyledir: Bu fiil, "Yemeyin" ifadesine atfedilmiş olup nehiy yani yasaklama ifade eder. Bu durumda burada bir *lâ* edatı takdir edilir. Übey b. Kâ'b rivayetinde de böyledir.[1] "Hakkı bâtılla karıştırmayın ve hakkı gizlemeyin." [el-Bakara 2/42] âyetinde de böyledir.

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 115.

أي منع، وقال أيضا: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا﴾ [البقرة، ٢/٢٢٩]

وقيل: النهيان جميعاً في كل الحدود فلا ينبغي أن يقربَ حدًّا أي ما منع عن إتيانه ولا أن يتعدَّى حدًّا وهو ما منع عن مجاوزته، والحاصل أن عليه الوقوفُ عندما وقف فلا يتخلَّف عنه ولا يتجاوزه، وقيل: تلك حدود الله فلا تقربوها في النواهي وتلك حدودُ الله فلا تعتدوها في الأوامر.

وقوله تعالى: ﴿كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ اٰيَاتِهٖ لِلنَّاسِ﴾ أي أمرَه ونهيَه ووعدَه ووعيدَه وأحكامَه.

وقوله تعالى: ﴿لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾ أي ليتقوا، وقيل: أي ليتهيأَ لهم التقوَى عند ورودِ البيانِ صريحا أو دلالةً أو إشارةً، وقيل: أي الحكمة في البيان هو التقوى وهو الايتمارُ والانزجارُ دون مجرَّدِ السماع.

١٨٨- وَلَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَآ اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقاً مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: / [٢١٠ظ] ﴿وَلَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ ومن تلك الحدودِ والآيات ألَّا يأكلَ بعضُكم مال بعضٍ بوجهٍ هو غير الوجوه التي أحلَّ الله بها ذلك.

وقال ابن عيينة: هو كلُّ قمارٍ وكلُّ أمرٍ لايصلُح أي الغصبُ والسرقةُ والرشوةُ والأكسابُ الخبيثةُ والعقودُ الفاسدةُ ووجوه الخيانة.

وقوله تعالى: ﴿وَتُدْلُوا بِهَآ اِلَى الْحُكَّامِ﴾ أي وتلقوا، وهو من إدلاءِ الدلو في البئرِ أي إلقائها فيها وللكلمة وجهان:

أحدهما: أنه على النهي وهو معطوف على قوله: ﴿وَلَا تَأْكُلُوٓا﴾ و«لا» مقدرة فيه، وكذا هو في قراءة أبي بن كعب،[١] وهو كقوله:. ﴿وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ﴾ [البقرة، ٢/٤٢]

١ معاني القرآن للفراء، ١/ ١١٥.

İkinci veçhe göre kelime mansub kabul edilir. Yani başkasının malını haksız yere elinden alıp da hâkime giderek huzurunda yalan yere yemin etmeyin. Bu kullanım şairin şu sözüne benzer:

> *Bir kötülüğü yaptığın hâlde ondan insanları alıkoyma. Eğer bunu yaparsan büyük bir hata etmiş olursun.*

"İnsanların mallarını haram yollardan yemeniz için." ifadesi onlardan bir kısmını [yemeniz için] demektir.

"Haksız sebeplerle" ifadesi uydurma deliller ve yalan yeminle anlamındadır.

"Kendiniz bilip dururken" ifadesi yanlış yaptığınızı, haksız yere başkasının malını yediğinizi bildiğiniz hâlde demektir. Bir görüşe göre de vebalini bildiğiniz hâlde karşılığındadır.

Bir görüşe göre ise sizden öncekilere emre ve yasağa muhalefet etme, insanların mallarını haksız yere yeme konusunda neler indiğini bildiğiniz hâlde demektir.

Bu âyet-i kerîme Aydân b. el-Eşva' el-Hadramî ve İmriü'l-Kays b. Âbis el-Kindî hakkında nâzil olmuştur. Aydân, İmriü'l-Kays'ın bir arsasını gasp edip malın kendisine ait olduğunu iddia etmişti. Hz. Peygamber'e davalarını sundular. Hz. Peygamber, Aydân'a "Delilin var mı?" diye sordu. O da delilinin olmadığını söyledi. Hz. Peygamber "O zaman onun yemini vardır." dedi. Aydân "Öyleyse toprağım gider." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Başka bir hakkın yok." buyurdu. Hasmı Aydân'ın hiçbir hakkı olmadığına dair yalan yere yemin etti. Âyet nâzil oldu ve Aydân'ın söylediğini ikrar etti. Ona arazisini geri verdi ve elde ettiği gelire karşılık başka bir arazi daha verdi.[1]

189. Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir. İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lâkin iyi davranış, korunan (ve ölçülü giden) kimsenin davranışıdır. Evlere kapılarından girin, Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz. [el-Bakara 2/189]

1 Bkz. Müslim, "Îmân", 61.

والثاني: أنه على الصرف وإعرابه على النصب ومعناه لا تجمع[1] بين أخذ مال الغير بالباطل وبين مخاصمته إلى القاضي لتحلف عنده ظالما. وهو كقول الشاعر:[2]

لا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِيَ مِثْلَهُ عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيمُ

وقوله تعالى: ﴿لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ﴾ أي طائفة وبعضها منها.

وقوله تعالى: ﴿بِالْاِثْمِ﴾ أي بالبيّنة الكاذبةِ واليمينِ الفاجرة.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ أي تعلمون أنَّكم مبطلون وآكلون بالباطل، وقيل: وأنتم تعلمون وَبَالَ ذلك.

وقيل: وأنتم تعلمون ما نزل بمن كان قبلكم بمخالفة الأمرِ والنهيِ وأكل أموال الناس بالباطلِ.

ونزلت الآية في عيدان بن أشوع الحضرمي وامرئ القيس بن عابس الكندي، ادَّعى عيدان على امرئ القيس أرضاً غصباً في يده، واختصما إلى النبي، فقال لعيدان: «أ لك بينة؟» قال: لا، قال: «لك يمينه؟» فقال: إذا يذهب بأرضي، فقال النبيﷺ: «ليس لك إلا ذلك» فحلف كاذباً بالله ما له قِبله حق فنزلت الآية فأقرَّ لعيدان وردَّ أرضَه إليه وأعطاه أرضا أخرى أيضا مكانَ ما أخذ من غلَّتِها.[3]

١٨٩- يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

١ م: لا تجمعوا

٢ البيت لأبي الأسود الدؤلي انظر ديوانه ، ص ٤٠٤، وخزانة الأدب للبغدادي ، ٥٦٧/٨.

٣ أخرج نحوه مسلم في الصحيح ، كتاب الإيمان ، ٦١.

"Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar." Âyetin öncesiyle bağlantısı şöyledir: Önceki âyette insanların malları sahiplerine vermemelerinden ve insanların haklarının ödenmesinin geciktirilmesinden bahsedilmişti. Bu âyette bahsi geçen "hilâller" borç malların ödenmesi için vakitleri belirleyen işaretlerdir.

Âyet-i kerîme, Adî b. Hâtim et-Tâî ve Muâz b. Cebel'in Hz. Peygamber aleyhisselâma hilâl hakkında soru sormaları üzerine nâzil olmuştur.

Yani sana hilâllerin önce küçük göründüğünü, sonra dolunay hâlini aldığını, ardından tekrar eski hâline döndüğünü ve bu değişimin hikmetinin ne olduğunu soruyorlar. *el-Ehille*, *hilâl* kelimesinin çoğuludur. Bir veya iki gecelik aya denir. Bir görüşe göre ay, üç gece boyunca hilâldir. Bir görüşe göre altı güne kadar hilâldir. Hilâl adını almasının sebebi insanların ayın bu hâlini görünce seslerini yükseltmeleridir. Yeni doğan bebeğin bağırması anlamındaki *istihlâl* ile hacdaki *ihlâl* de buradan gelmektedir. "Allah'tan başkası adına kesilen hayvan" anlamındaki *Mâ ühille bihi li-ğayrillâh* ifadesinde de [kesilen hayvan için yüksek sesle tekbir getirilip dua edilmesi nedeniyle (çev.)] bu kelime kullanılmıştır.

"De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir." *Mevâkît* kelimesi *mîkāt* kelimesinin çoğuludur. *Mîâd*ın çoğulu olan *mevâîd* ve *mîzân*ın çoğulu olan *mevâzîn* de böyledir. Yani bunlar insanların borçları, selem akitleri, alışverişleri, kira müddetleri, kadınların iddet süreleri, belirledikleri yemin vakitleri; kul hakları ve oruç, fıtr, kurban, zekât, hac gibi belirli vakitlere bağlı olan Allah hakları ile ilgili ibadetleri yaparken başvurdukları zaman ölçüleridir. Bütün bu ibadetler arasında hac özellikle zikredilmiştir. Çünkü o daha mühim ve meşakkatlidir. Sahip olduğu özelliklerle diğerlerine de örnek teşkil eder. Sonra haccın vaktini belirtmiş ve "Hac mâlûm aylardadır." [el-Bakara 2/197] ve "O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir." [Yunus 10/5] buyurmuştur. Güneş aynı hâlde kalır. Çünkü o âlemin ışık kaynağı, insanların yararının temel dayanağıdır. Ay ise değişir. Çünkü Allah Teâlâ söylediğimiz gibi vakitleri ona bağlamıştır. Vakitler, bu değişmeler sayesinde bilinir. Allah bu şaşılacak sistemi insanların yararı için kurmuştur.

وقوله تعالى: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ﴾ انتظامها بما قبلها أنَّ الأولى في منع أموال النَّاسِ عن أربابها، والثانية في تأخيرِ أداء حقوق الناس عن آجالها، فإنَّ الأهلَّةَ هي من مواقيتِ الآجال للدُّيونِ من الأموال.

والآية نزلت في عديّ بن حاتمٍ الطائي ومعاذ بن جبل سألا رسولَ الله ﷺ عن الهلال، فنزلت الآية.

أي يسألونك عن الأهلَّةِ تبدو صغيرةً تَصِيرُ بدورا، ثم تعود كالعرجون وما معنى تغيُّرِ أحوالِها، فالأهلَّة جمع هلال وهو إذا كان لِلَيْلَةٍ أو لِلَيْلَتين وقيل هو هلال[1] إلى ثلاثٍ وقيل: هو هلال[2] إلى ست سمي به؛ لأنَّ الناسَ يرفعون أصواتَهم عند رؤيته ومنه استهلالُ الصبيّ والإهلال بالحج ومنه ما أُهِلَّ به لغير الله.

وقوله تعالى: ﴿قُلْ هِىَ مَوَٰقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ﴾ هي جمع ميقات، وهي الوقتُ وهي كالمواعيد جمع ميعاد والموازين جمع ميزان، أي: هي آجال الناس في ديونِهم وعقودِ سَلَمِهِمْ وأثمان بياعاتهم ومُدَدٌ لإجاراتهم وعدةٌ / [٢١١و] لنسائهم ومقاديرُ لما قدَّروا لأيمانهم وغير ذلك من حقوقِ الخلق وكذا حقوق الله تعالى من الصيامِ والفطر والأضحى والزكاة والحجّ وأموره المتعلقة بأوقات مخصوصةٍ، وخص من بين العبادات الحجُّ لأنه أهمُّ وأشقُّ ودلَّ ذلك على غيره من هذه الأمور، ثمَّ بيَّن وقت الحج من الشهور فقال: ﴿ٱلْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَٰتٌ﴾ [البقرة، ١٩٧/٢] ، وقال: ﴿هُوَ الَّذِى جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَآءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَّرَهُۥ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ﴾ [يونس، ٥/١٠] ثم الشمس على حالة واحدة لأنها ضياء[3] للعالم وقوام لمصالح الناس والقمر يتغيَّر؛ لأنَّ الله تعالى علَّق به ما قلنا من المواقيت وذاك يعرف بهذه الاختلافات ودبَّر الله تعالى هذا التدبيرَ العجيبَ لحاجةِ الناس إلى ذلك.

---

١ م: - هلال

٢ م: - هلال

٣ ما بين القوسين زيادة من ر

"İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir." Âyetin zâhiri, baş kısmında zikredilenler ile uyumsuz gibi görünmektedir. Bir görüşe göre bu ikisi farklı olaylardır ancak ikisi aynı anda vâki olduğu için âyet-i kerîme ikisi hakkında aynı anda nâzil olmuştur.

Kaffâl şöyle demiştir:

> Allah Teâlâ haccın vakitleri olan hilâller ile ilgili konuyu, bazı insanların hac ile ilgili olarak değiştirdikleri vakitlerle ilgili hükmü ile birleştirmiş, ardından evlere arkasından girilmemesini zikretmiştir. Hz. Peygamber'e *ihsâr*ın[1] gerçekleştiği, Hudeybiye umresinde sorulan soruya işaret edilmiş ve hac hükümleri ve onlarla alâkalı konulara bağlanmıştır.

"Evlere arkasından girmeniz iyilik yapanların işi değildir." Berâ b. Âzib şöyle demiştir: Âyet bizim hakkımızda nâzil olmuştur. Ensar haccettikleri zaman gelip evlerine kapılarından değil arkalarından giriyorlardı. Bir adam evine kapısından girdi ve bu âyet nâzil oldu.

Bir görüşe göre Hums[2] Ehli yani Câhiliye döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında [şirk dinine] aşırı derecede bağlı olan Huzaa ve Kinaneoğulları kabileleri, ihrama girdiklerinde ve itikâf yaptıklarında evlerine kapılarından girmezlerdi. Evleri çadırdan olsa çadırın eteklerini kaldırır arkasından girerler, evleri çamurdan olsa arka tarafında delik açarlar veya çatıdan girerlerdi. "Allah'ın evine girene kadar evimize kapısından girmeyeceğiz." derlerdi. Bazıları ihrama girdikten sonra asla gölgede durmaz, kapalı yere önünden veya arkasından girmezdi. Dama çıkıp istediği şeyi söylerdi. Bunlar Allah'ın dini değil kendi uydurdukları şeylerdi. İşi böylesine güçleştirmek iyilik ve Allah'a yakınlık değildir.

"Lâkin iyi davranış, korunan (ve ölçülü giden) kimsenin davranışıdır." Yani iyilik, Allah'tan sakınan kişinin yaptığıdır. Buradaki hazif "İyilik ehli olan Allah'a iman edenlerdir." [el-Bakara 2/177] âyet-i kerîmesinde geçtiği gibidir. Takvâ Allah'ın emrini yerine getirip yasaklarından sakınmaktır.

---

1 Hac veya umre için ihrama girdikten sonra bunların tamamlanmasını engelleyen bir durumun ortaya çıkmasıdır. çev.

2 Câhiliye döneminde Araplar Hums ve Hille diye iki gruba ayrılırdı. Hums grubu Kureyş ve diğer birkaç kabileden oluşur ve kendilerini dinin sahibi, Mescid-i Haram'ın hizmetkârları, muhafızları olarak görürler, kendilerine mahsus bazı dinî yasaklara uyarlardı. Ayrıca bunlar Arafat'a çıkmaz, zaten Allah'ın hareminin ehli olup temiz olduklarını düşünürler, dışarıdan gelen Hille grubunun Arafat'ta arındıktan sonra Harem ve çevresine girebileceklerini söylerlerdi.

وقوله تعالى: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا﴾ ظاهر هذا لا يلائم ما ذُكِرَ في أول هذه الآية، وقيل: هما حادثتان لكن اتَّفق وقوعُهما في وقتٍ واحدٍ فنزلت الآية فيهما معا في وقتٍ واحد.

وقال الإمام القفَّال رحمه الله:

أتبع الله تعالى ما ذكر من الأهلَّةِ التي هي مواقيتُ الحجِّ ما كان بعض الناس غيَّروه من أمورِ الحجِّ بدخول البيوت من ظهورها ووصل بذلك، ذكر القفَّال إشارة إلى ما كان عرض للنبيﷺ في عمرة الحديبية التي كان فيها الإحصار وذكر بعده حكم الإحصار، ووصل بهِ أحكام الحج وما يتَّصِل به.

وقوله: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا﴾ ، قال البراء بن عازب: نزلت الآية فينا، كانت الأنصارُ إذا حجُّوا فجاؤوا لم يدخلوا من أبوابهم لكنْ من ظهورِها فجاء رجلٌ من قِبَلِ بابه فنزلت هذه الآية.

وقيل: كانت الحُمْسُ[1] وهم المشدِّدُون على أنفسهم من بني خزاعة وبني كنانة في الجاهلية وبداية الإسلام إذا أحرَموا أو اعتكفوا لم يدخلوا بيوتَهم من أبوابها، فإن كانت بيوتُهم من الخيام رفعوا ذيولها وإن كانت بيوتُهم من المدرِ نقبوا في ظهور بيوتهم فدخلوا منها أو من قبل السطح وقالوا: لا ندخل بيوتنا من الباب حتى ندخل بيتَ الله تعالى وكان منهم من لا يستظلُّ بسقف بعد إحرامه ولا يدخل بيتا لا من بابه ولا من خلفِهِ، ولكن يصعد السطح فيأمر بحاجتهِ من السطح، وهذه أشياء وضعوها من عند أنفسهم من غير شرعٍ فعرَّفهم الله أنَّ هذا التشديد ليس ببرٍّ ولا قربةٍ.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى﴾ أي البر برُّ من اتَّقى وهذا الإضمار كما مر في قوله: ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ﴾ [البقرة، ١٧٧/٢] والتقوى هو الايتمار بأمره والانتهاء بنهيه.

---

١ قال ابن منظور في مادة (حمس) في لسان العرب: الحُمس قريش ومن ولدت قريشٌ وكنانةٌ وجديلةُ قيس وهم فهم وعدوان ابنا عمرو بن قيس عيلان وبنو عامر بن صعصعة ، هؤلاء الحمس ، سمُّوا حمساً لأنهم تحمَّسُوا في دينهم أي تشدَّدوا ، وقال: وكانت الحمسُ سكانُ الحرم وكان لا يخرجون أيام الموسم إلى عرفات إنما يقفون ويقولون: نحن أهل الله ولا نخرج من الحرم. (لسان العرب، ٦ / ٥٨)

"Evlere kapılarından girin." Eğer burada *vâv* harfi yerine *fâ* harfi kullanılsaydı da anlam düzgün olur, *fâ* takip ifade ederdi. Burada *vâv* harfinin kullanılması "Artık bunu bırakın ve evlere kapılarından girin." cümlesinde görüldüğü gibi "Artık bunları bırakın" şeklinde başında fâ harfi olan bir cümlenin bulunmasındandır.

"Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz." Yani bunu gösteriş olarak, kendinizi takvâlı göstermek amacıyla yapmayın. Kurtuluşa eren iyi insanlar olmak için Allah'tan kalbinizle sakının. Bu âyet-i kerîmenin Hasan-ı Basrî'den nakledilen başka bir te'vili daha vardır: Câhiliye ehlinden seyahate çıkmaya veya önemli bir iş yapmaya niyet eden kişi, niyet ettiği işi yapmadan evin kapısından sokulmazdı. Kureyşlilerden sefere veya bir ihtiyacını görmeye çıkıp da bunu göremeden geri gelen kişi uğursuzluk saydığından bir ay evine giremezdi. Allah onlara bunu yasakladı ve böyle şeyleri uğursuzluk saymanın iyi bir şey olmadığını haber verdi ve **"Ancak iyilik, Allah'tan sakınan kişinin yaptığıdır."** buyurdu. Yani Allah'tan sakınan, O'ndan başkasından korkmayan, O'na tevekkül eden kişinin yaptığıdır. Öyleyse evlere kapılarından girin. Başkasından değil sadece Allah'tan korkun. Böylece felâha kavuşur, kazançlı çıkarsınız. Allah Teâlâ "Her kim Allah'tan korkarsa Allah ona bir çıkış yolu verir." [Talak 65/2] buyurmuştur. Bir görüşe göre bu tekellüfle söylenmiş bir görüştür. Bunu Kaffâl söylemiştir. Âyetin öncesine ve sonrasına daha uygun olsa da zâhir rivayetlere uygun değildir. Zira burada hac vakitleri olan hilâller zikredilmiştir. Hac mâlûm aylarda yapılır. Araplar yaptıkları nesî [yani kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanmasıyla takvime yapılan müdahale] işlemi ile haccın vaktini değiştiriyorlardı. Allah Teâlâ **"Evlere arkalarından girmeniz iyi bir kişinin işi değildir."** buyurmuştu. Bu, zamanı dışında hac yapmaktan istiaredir.

"Evlere kapılarından girin." Yani hac ibadetini vaktinde yerine getiriniz. Bu, dilde bilinen bir kullanımdır. "Falanca bir işe yanlış tarafından geldi." denilir. Allah Teâlâ "Onu arkalarına attılar." [Âl-i İmrân 2/187] ve "Onu arkanıza attınız (unuttunuz)." [Hûd 11/92] buyurmuştur.

190. Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez. [el-Bakara 2/190]

وقوله تعالى: ﴿وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا﴾ ولو قال: فأتوا البيوت من أبوابها استقام وكان الفاء للتعقيب، ووجه الواو أنه أضمر فيه فاتركوا ذلك وأتوا البيوت من أبوابها.

وقوله تعالى: / [٢١١ظ] ﴿وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ أي لا تتكلَّفوا ذلك تظهرون التَّقوى من أنفسكم واتَّقوا الله بالقلوب لتكونوا أبراراً مُفْلِحِينَ، وللآية تأويلٌ آخرُ قاله الحسن، قال: كان أهل الجاهلية من همَّ بسفرٍ أو أمرٍ يصنعه فمنع عن ذلك لم يدخل دارَه من البابِ حتى يحصلَ له ذلك، وكان قريش وقبائلُ من العرب من خرج لسفر أو حاجةٍ ثم رجع ولم يظفرْ بذلك لم يدخل دارَه حولاً وكان ذلك طيرةً فنهاهم الله عن ذلك وأخبر أن التطيُّر ليس ببرٍّ، وقال: ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى﴾ أي برُّ من اتقى الله ولم يَخَفْ غيرَه وتوكل عليه وآتوا البيوت من أبوابها واتقُّوا الله وحدَه لا غيرَه لتُفلِحوا وتفوزوا وتظفروا وقال: ﴿وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا﴾ [الطلاق، ٢/٦٥] الآيات، وقيل: وهو قول متكلِّف أشار إليه القفَّال وهو أوفقُ لما قبلَه وما بعدَه لكنه خلافُ الرواياتِ الظاهرة فيه، وهو أنه ذكر أن الأهلةَ من مواقيت الحجِّ، والحجُّ أشهُرٌ معلومات، وكان العرب بالنسيء الذي يفعلونه يغيّرون وقتَ الحج فقال: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا﴾ وهو استعارةٌ عن أداء الحجِّ في غيرِ وقتِهِ.

وقوله: ﴿وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا﴾ أي أدُّوا الحجَّ في وقته وهو متعارف في اللسان يقال: أتى فلان الشيء من غير وجهه ومن خلفه، وقال تعالى: ﴿فَنَبَذُوهُ وَرَآءَ ظُهُورِهِمْ﴾ [آل عمران، ١٨٧/٢]، وقال: ﴿وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَآءَكُمْ ظِهْرِيًّا﴾ [الهود، ٩٢/١١].

١٩٠- وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ

"Allah yolunda savaş açın." Hz. Peygamber aleyhisselâm Mekke'ye gitmek üzere Medine'den çıkınca Hudeybiye'ye geldi. Müşrikler onun ilerlemesine mani oldular. Sonra Hz. Peygamber aleyhisselâmın bu yıl ashabıyla birlikte geri dönüp gelecek sene Mekke'ye gelmelerine dair anlaşma yapıldı. Mekke'yi üç gün ona bırakacaklar, Kâbe'yi tavaf edecek, hedy kurbanı kesecek, istediğini yapacaktı. Bunun üzerine Müslümanlar geri döndüler. Ertesi yıl umre için yola çıktılar. Ancak Kureyşlilerin anlaşmayı bozmalarından ve kendilerine Mescid-i Harâm'a girmeleri için izin vermemelerinden endişeleniyorlardı. Bunun üzerine **"Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın."** âyeti nâzil oldu.

Kelbî şöyle demiştir: Allah yolu Harem-i Şerîf'tir.

"Size karşı savaş açanlara" ifadesi ile Kureyş kastedilmiştir. Eğer size mani olurlarsa siz de onlarla savaşın.

"Sakın aşırı gitmeyin." Yani dinin sınırlarını aşmayın ve onlarla savaşmaya siz başlamayın.

"Çünkü Allah aşırıları sevmez." Yani bu durumda savaşa başlayanları sevmez.

Rebî' şöyle demiştir: Bu, savaşla ilgili Medine'de inen ilk âyettir. Hz. Peygamber aleyhisselâm kendisiyle savaşanlara karşı savaşıyor, savaşmayanları bırakıyordu. Allah ona bunu emretmişti. Sonra bu âyet "Haram aylar bitince müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün." [et-Tevbe 9/5] âyeti ve "Allah'a iman etmeyenlerle savaşın." [et-Tevbe 9/29] âyeti ile neshedildi.

191. Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir. [el-Bakara 2/191]

"Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün." Onları Harem bölgesinde ve dışında, haram aylarda ve haram aylar dışında bulduğunuz yerde öldürün. Yani onlar Harem bölgesinin ve haram aylarının kutsallığını çiğneyip size saldırdılar. Artık siz de onlara saldırın.

وقوله تعالى: ﴿وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ ولمَّا خرج النبيُّ ﷺ من المدينةِ يريد مكَّةَ وكان بالحديبية وصدَّه المشركون عن ذلك ثمَّ وقع الصلحُ على أن يرجِع رسول الله ﷺ مع أصحابهِ ثُمَّ يجيء في العام القابل، فيُخلوا له مكةَ ثلاثة أيام فيطوف بالبيتِ وينحَر الهَدْيَ، ويفعل ما يشاء، رجعوا ثُمَّ خرجوا في العام القابل للعمرة وخافوا أن لا يفيَ لهم قريشٌ بذلك وأن يصدُّوهم عن المسجد الحرام فنزل قوله: ﴿وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ﴾.

قال الكلبي: سبيل الله ههنا هو الحرم.

وقوله تعالى: ﴿الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ﴾ أي قريشا إن صدُّوكم فقاتلوهم.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَعْتَدُوا﴾ أي لا تجاوزوا حدَّ الشرع أي لا تبدؤوهم بالقتال.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ أي البادئين بالقتال في هذا الحال.

قال الربيع: هذا أولُ آيةٍ نزلت في القتال بالمدينة فكان النبيﷺ يقاتل من قاتَلَهُ ويكفُّ عمن يكفُّ عنه، وبذلك أمره الله، ثم نُسِخَ هذا بقوله: ﴿فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ﴾ [التوبة، ٥/٩] الآية، وبقوله: ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ﴾ [التوبة، ٢٩/٩].

١٩١- وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ۚ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ ۚ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ ۗ كَذَٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ﴾ أي أين أخذتموهم في الحلِّ والحرمِ وفي أشهر الحرم وفي غير الأشهر الحرم، أي: هم الذين هتكوا حرمةَ الحرمِ والشهر الحرام بالبداية فجاوِزوهم بمثله.

"Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın." ifadesiyle Mekke kastedilmiştir.

"Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür." Yani onların Allah'ı inkâr etmeleri, Müslümanlara işkence yapmaları sizin onları Harem bölgesinde öldürmenizden daha büyük bir günahtır. Fitne küfür anlamında kullanılmaktadır. Allah Teâlâ "Onun emrine aykırı davrananlar başlarına bir belânın gelmesinden korksunlar." [en-Nûr 24/63] buyurmuştur. Müslümanlara eziyet etmek anlamında kullanılır. Allah Teâlâ "Mümin erkek ve kadınlara eziyet edenler…" [el-Burûc 85/10] buyurmuştur.

"Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın." Yani Harem bölgesinin tamamında ve Mescid-i Harâm'da iken onlarla savaşmaya siz başlamayın.

"Eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir." Yani sizinle savaşmaya onlar başlarsa demektir. "Sizinle savaşana kadar" şeklinde okuyanlara göre mânası sizi öldürmeye veya bazılarınızı öldürmeye kastederlerse şeklindedir. Bu, dilde yaygın bir kullanımdır.

192. Eğer onlar vazgeçerlerse, Allah gafûr ve rahîmdir. [el-Bakara 2/192]

"Eğer savaşmaktan vazgeçer" ve size saldırmazlarsa, siz de onlara ilişmeyin. **"Şüphesiz ki Allah gafûr ve rahîmdir."** Yani kâfir bile olsalar onlarla savaşmaktan kaçındığınız için size karşı merhametli ve affedicidir. Bir görüşe göre eğer onlar savaşmayı, küfrü, Hz. Peygamber aleyhisselâma ve ashabına eziyet etmeyi bırakır ve iman ederlerse Allah onların geçmiş günahlarını affeder ve onlara merhamet eder.

193. Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur. [el-Bakara 2/193]

"Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın." Yani antlaşmayı bozdukları zaman İslâmiyet'i kabul edinceye, küfür ortadan kalkıncaya ve İslâm üstünlük kazanıncaya kadar kâfirlerle savaşın. Bu antlaşmayı bozmalarından sonra onlarla savaşı bırakmak için tekrar antlaşma yapmayın.

وقوله تعالى: ﴿وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ﴾ / [٢١٢و] أي من مكة.

وقوله تعالى: ﴿وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ﴾ أي كُفْرُهم بالله وتعذيبُهم المسلمين أعظمُ إثماً من قتلكم إياهم في الحرم، والفتنة تقع على الكفر قال تعالى: ﴿وَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ اَمْرِهِ اَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ﴾ [النور، ٦٣/٢٤]، وتقع على تعذيب المسلمين قال تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ [البروج، ١٠/٨٥].

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ﴾ أي لا تبدؤهم به في الحرم كلِّه والمسجد الحرام يقع على كل ذلك.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾ أي فإن بدؤوكم به فيه، ومن قرأ حتى يقتلوكم فمعناه حتى يقصُدوا قتلَكم أو حتَّى يقتلوا بعضكم، وهذا شائع[1] في اللغة.

١٩٢- فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿فَإِنِ انْتَهَوْا﴾ أي فإن لم يبدؤكم فكفُّوا أنتم ﴿فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ لكم بتركِكُمْ قتالَهم وإن كانوا كفارا، وقيل: أي فإن امتنعوا عن القتال والكفر وإيذاءِ الرسول وأصحابه وآمنوا فإن الله يغفر لهم ما سلف ويرحمهم في المؤتنف.

١٩٣- وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ﴾ أي إذا نقضوا العهد فقاتلوهم بعد ذلك إلى أن يسلموا ولا يبقى كفرٌ ويكون الدينُ الظاهرُ هو الإسلام ولا تعقدوا بعده عهدا لترك القتال بعد نقضهم هذا العهدَ.

---

١ ح ور: سائغ

"Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur." Yani eğer inkârdan ve sizinle savaşmaktan vazgeçip zalimlik yapmayı bırakırlarsa onlarla savaşmayın. Çünkü sadece zalimlere saldırı yapılabilir. Ancak zulüm yapan ve saldırıda bulunanlara bu karşılık verilebilir. Saldırının karşılığı aslında saldırı değil de hak ile verilecek cezadır. Bir şeyin karşılığının onun adıyla isimlendirilmesi Bakara sûresinin başında aldatma ve alay etme kelimelerinin tefsirinde geçmişti.

"Zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur." Yani dinden dönüp zalimlik yapanlardan başkasına saldırılmaz. Onlar bu fiilleri sebebiyle, bu karşılığı hak etmişlerdir. Allah müminlere kendilerini Mescid-i Harâm'a sokmamaları hâlinde müşriklere ne yapacaklarını bildirmiştir. Eğer kendilerine mani olmazlarsa onlara ilişmeyeceklerdir. Müslümanlar umreyi tamamladıktan sonra Mekke'de üç gün kalmayı şart koşmuşlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâm Meymûne b. Hâris ile evlenmiş ve Mekke'de üç gün kalmak istemişlerdi. Müşrikler oradan çıkmasını ve anlaşmaya uymasını talep ettiler. Hz. Peygamber aleyhisselâm onların istediklerini yaptı. Mekke'den çıktı. Meymûne için yemek verdi. Serif denen yerde zifaf gerçekleşti. Hz. Peygamber'in umre için Mekke'ye girişi Zilkade ayında olmuştu. Bir önceki yıl aynı ay, onun Mekke'ye girmesine engel olmuşlardı.

194. Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah takvâ sahibi olanlarla beraberdir. [el-Bakara 2/194]

"Haram ay haram aya karşılıktır." Yani bu senenin Zilkade ayı gelecek senenin Zilkade ayına karşılık gelir.

"Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır." Yani Harem bölgesinin, Mescid-i Harâm'ın, haram ayların kutsallığı karşılıklıdır. Birincisi Müslümanların umre yapmalarının önlenmesiyle çiğnenmişti. Bu yıl kısas olarak umre yerine getirilebilir.

"Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın." Bu yıl saldırmasalar da sonraki yıllarda saldırmaları beklendiğinden Cenâb-ı Hak "Size Harem-i Şerîf'te veya haram aylarda saldıran olursa siz de onlara karşılık verin." buyurmuştur. Görüldüğü gibi saldırının karşılığı saldırı olarak adlandırılmıştır.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ أي فإن امتنعوا عن الكفر والقتال لم يَبْقَوْا ظالمين فلا تقاتلوهم فإنه لا عدوانَ إلا على الظالمين، أي لا جزاءَ على العدوان إلا لمن كان من أهل الظلم والعدوان، وجزاء العدوان ليس بعدوانٍ على الحقيقة لكنه جزاءٌ بحقٍّ، وجزاء الشيء يسمَّى باسمه كما مرَّ في ذكر الخداع والاستهزاء في أول هذه السورة.

وقيل: معنى قوله: ﴿فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ أي إلا على الذين ارتدُّوا فصاروا ظالمين فيجازون بذلك فعلمهم الله ما يفعلون بالمشركينَ إن هم صدُّوهم عن المسجد الحرام فلم يصدُّوه وفَّوا له فلم يتعرض لهم. وكانوا شرطوا بعد قضاء العمرة الإقامةَ بمكة ثلاثة، وكان ﷺ تزوَّج ميمونة بنت الحارث رضي الله عنها فأحبَّ المقام بمكة ليولِمَ عليه فطالبوه بالخروج عنها والوفاء بما عاهد، ففعل وأولم على ميمونة وبنى بها بسرف، وكان دخوله بمكة للعمرة في ذي القعدة وكانوا صدُّوه في العام الماضي عن المسجد الحرام في ذي القعدة وفي ذلك.

١٩٤- اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ

وقوله تعالى: ﴿اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ﴾ أي ذو القعدة من هذه السنة قصاصٌ بذي القعدة من العامِ الماضِي.

وقوله تعالى: ﴿وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ﴾ أي حرمةُ الحرمِ وحرمة الحرامِ وحرمة الشهرِ الحرام في السنة الأولى صارت مهتوكةً بمنعهم عن إتمام عمرتهم وصارت مؤداةً مراعاةً في هذه السنة قصاصا.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ﴾ ولمَّا كان يتوهم منهم البداية بالقتال بعد هذا العام، وإن امتنعوا في هذا العام، قال: / [٢١٢ظ] فمن بدأكم به في الحرم أو في الشهر الحرام فافعلوا به كذلك، وسُمِّيَ جزاءُ الاعتداء اعتداءً لما ذكرنا.

"Allah'tan korkun." Yani O'nun emirlerine uyup yasaklarından sakının.

"Bilin ki Allah takvâ sahibi olanlarla beraberdir." Yani emir ve yasaklarını çiğnemeyenlerin yardımcısıdır.

195. Allah yolunda infak edin. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever. [el-Bakara 2/195]

"Allah yolunda infak edin." Bu âyet-i kerîme de Hudeybiye hadisesi hakkındadır. Burada Allah yolu ile kastedilen savaş ve cihad yoludur. Allah rızâsını kazanmak için girilen her yola da Allah yolu denilebilir. Çünkü bir gayeye ulaşmak isteyen kişi onun için bir yol arar. Yani burada kastedilen Allah'ın rızâsına ve ecrine kavuşmak için aranan yol ve yöntemdir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Resûlullah aleyhisselâm hicretin yedinci yılında, Hayber'den döndükten dört ay sonra Zilkade ayında yola çıkmıştı. Bu, müşriklerin kendisini engelledikleri ve umre yaptıkları aydı. Medinelilerden biri "Ey Allah'ın Resûlü! Ne elimizde bir azığımız ne de bize yemek verecek bir kişi var." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm, ashabına Allah yolunda infak etmelerini, sadaka vermelerini ve kendilerini bilerek tehlikeye atmamalarını emretti. "Ey Allah'ın Resûlü! Biz kendimiz için bile bir şey bulamazken neyi sadaka olarak verelim?" diye sordular. "Bir hurmanın yarısı bile olsa, Allah yolunda kullanılacak bir ok ucu ile bile olsa." buyurdu. Bunun üzerine **"Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever."** âyeti nâzil oldu.[1]

Vâkıdî şöyle demiştir:

> Hicretin yedinci yılında Zilkade hilâli girdiğinde Hz. Peygamber aleyhisselâm ashabına umre yapmalarını ve Hudeybiye'ye katılan herkesin umreye katılmasını emretti. Hudeybiye'ye katılan herkes geldi. Müslümanların bu umredeki sayısı iki bindi. Hz. Peygamber aleyhisselâm, miğfer, zırh, mızrak taşıyordu. Ayrıca başlarında Muhammed b. Seleme'nin komutan olarak bulunduğu yüz süvari vardı. Ashabdan bazıları "Ey Allah'ın Resûlü! Müşrikler bize sadece yolcuların taşıdığı silahlardan taşıyabilirsiniz ve kılıçlarınız yüklerinizde olacak diye şart koştukları hâlde siz silah taşıyorsunuz" dediler.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2: 91.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللهَ﴾ أي ائتمروا بأوامره وانزجروا بزواجِرِه.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ أي ناصرُ الَّذين يقفون عند حدودِ أمرِهِ ونهيِهِ.

١٩٥- وَاَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِۚ وَاَحْسِنُواۚ اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

٥ وقوله تعالى: ﴿وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ هذا في قصةِ الحديبيةِ أيضا، وسبيل الله هو طريق الغزو، وكذا كل طريق بُيتَغَى فيه رضا الله فهو سبيل الله، ووجه ذلك أن من قصد مقصَدا طلب إليه سبيلا فمعناه هذا وجه يلتمس به رضا الله والوصول إلى ثواب الله.

قال ابن عباس: خرج رسول الله ﷺ في ذي القعدة سنةَ سبعٍ بعدَ مرجعِهِ من خيبر بأربعة أشهر وهو الشهر الذي صدَّه فيه المشركون فاعتمروا. فقال رجلٌ من أهل ١٠ المدينة: واللهِ يا رسولَ الله ما لنا زادٌ وما من أحد يُطعِمنا، فأمر النبيﷺ أن يُنفِقوا في سبيل الله وأن يتصدَّقوا وأن لا يلقوا أيديهم فيهلكوا، فقيل: يا رسول الله بما نتصدَّق وأحدُنا لا يجد شيئا، فقال رسول الله: «بما كان ولو بشقِّ تمرةٍ ولو بمِشقص يحمل في سبيل الله»، فأنزل الله: ﴿وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِۚ وَاَحْسِنُواۚ اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾.[١]

١٥ وقال الواقدي رحمه الله:

> لمَّا دخل هلالُ ذي القعدة سنة سبعٍ، أمر رسول الله ﷺ أصحابَه أن يعتمروا وأن لا يتخلفَ أحدٌ ممَّن شهد الحديبية، فلم يتخلفْ أحدٌ شهِدها، وكان المسلمون في عمرة القضية ألفين. وحمل رسول الله ﷺ البِيضَ والدُّرُوع والرماح وقاد مائة فرس عليها محمد بن ٢٠ سلمة رضي الله عنه، فقيل: يا رسول الله! حملت السلاح وقد شرطوا علينا أن لا ندخل عليهم بسلاحٍ إلا سلاح المسافر والسيوف في القرب،

---

١ تفسير الثعلبي، ٩١/٢.

> Hz. Peygamber aleyhisselâm "Biz Harem-i Şerîf'e böyle silahlı girmeyeceğiz. Yine de silahlarımız yakınımızda olsun. Eğer bize saldırmak isteyen olursa silahlarımız ulaşabileceğimiz yerde bulunsun." diye karşılık verdi. "Ey Allah'ın Resûlü! Kureyş'in size zarar vermesinden korkuyoruz" dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm bir şey söylemedi ve bir bedene [yani hac ve umre yapan kimselerin kestikleri] kurbanı kesti.[1]

"Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın." Bir görüşe göre bu "Canlarınızı tehlikeye atmayın." demektir. Burada can kelimesi hazfedilmiştir. *Bâ* harfi edattır. Bir görüşe göre *bâ* harfi zaittir. Yani "Ellerinizi tehlikeye atmayın." Burada eller ile bütün vücut kastedilmiştir. "Ebû Leheb'in iki eli kurusun. Kurudu da." [Tebbet 111/1] âyet-i kerîmesinde de el ile Ebû Leheb'in kendisi kastedilmiştir.

Bir görüşe göre mânası şöyledir: Bile bile kendinizi helâke sürüklemeyin. Yani haram ay sebebiyle savaşmaktan kaçınmayın. Eğer size saldırırlar da onlara karşılık vermezseniz öldürülebilirsiniz. Araplar kendini ölüme teslim edip kendini savunmayana "Kendini eliyle ölüme attı." derler. Ebû Temmâm şöyle demiştir:

> *İşte Ebu Dülef, ağır ağır yürüyor denildiği zaman onun rakibi her şeyi kendi elleriyle teslim etti.*

Bir görüşe göre âyetin mânası silahsız savaşa çıkmayın şeklindedir. Azıksız çıkmayın demektir şeklinde bir görüş de vardır. Ayrıca ashabınızdan muhtaç olanlara Allah yolunda infak etmeden savaşa çıkmayın anlamındadır demişlerdir. Böyle bir şey intihardır ve âhirette cezayı gerektirir. Bir görüşe göre eğer Allah yolunda infak etmeyi bırakırsanız düşmanınız size karşı zafer kazanır demektir.

Bir görüşe göre Allah'ın size farz kıldığı nafaka ve sadaka emrinden kaçınmayın yoksa Allah katında helâk olursunuz anlamına gelir. Allah Teâlâ "Helâk olanın niye helâk olduğu ortaya çıksın." [el-Enfâl 8/42] buyurmuştur. Bir görüşe göre mallarınızı infak edin ve infak ederken fakirlikten korkuyoruz, helâk oluruz demeyin.

"İyilik yapın." Yani mali yardımda bulunarak fakirlere iyilik yapın. Allah fakirlere iyilik yapanları sever.

---

1 Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2: 732.

فقال رسول الله: إنا لا ندخلها عليهم الحرم ولكن يكون قريبا منا، فإن هاجنا هَيْجٌ من القوم كان السلاح قريباً منا، فقيل: يا رسول الله نخاف قريشا عليك، فسكت رسول الله ﷺ وقدَّم البدن»[1].

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ قيل: أي لا يلقوا أنفسَكم بأيديكم إلى التهلكة، فالأنفس مضمرة والباء أداة، وقيل: الباء زائدة فمعناه ولا يلقوا أيديكم إلى التهلكة، والأيدي عبارة عن كل البدن كما قال: ﴿تَبَّتْ يَدَآ اَبِى لَهَبٍ وَتَبَّ﴾ [تبت، ١/١١١] أي تبَّ هو.

وقيل: معناه أي لا[2] تستسلموا للهلاك أي لا تمتنعوا عن القتال لأجل الشهر الحرام إذا بدؤوكم فتكونوا قد استسلمتم للهلاك، والعرب يقول لمن استسلم للهلاكِ ولم يدفع عن نفسه: ألقى بيديهِ وأعطى ببدنه. قال أبو تمام:[3]

أَعْطَى بِكِلْتاَ يَدَيْهِ حِينَ قِيلَ لَهُ هَذَا أَبُو دُلَف العِجْلِيّ قَدْ دَلَفَا

وقيل: معناه أي لا تخرجوا إلى الحرب بغير سلاح، وقيل: بغير زاد، وقيل: أي لا تهلكوا أنفسكم بترك / [٢١٣و] الإنفاق في سبيل الله على المحتاجين من أصحابكم وهو هلاك النفس بعقوبة الآخرة، وقيل: أي يظفر عدوُّكم عليكم فيهلككم إذا تركتم الإنفاق في سبيل الله.

وقيل: أي لا تمنعوا ما فرض اللهُ عليكم من النفقة والصدقة فتهلكوا عند الله قال تعالى: ﴿لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ﴾ [الأنفال، ٨/٤٢]، وقيل: أي أَنْفِقُوا ولا تقولوا إنا نخاف الفقرَ إن أنفقنا فنهلك.

وقوله تعالى: ﴿وَاَحْسِنُوا﴾ أي إلى الفقراء بإعطاء المال إن الله يحبُّ المحسنين إليهم.

١ مغازي الواقدي ، ٢ / ٧٣٢.
٢ ر: -لا
٣ ديوان أبي تمام ، ص ١٩٢.

Bir görüşe göre âyet-i kerîme şu anlama gelir: Allah yolunda harcayın. Yani hazırlık yapın ve kendinizden başkaları için de bir şeyler hazırlayın. Yardımlaşın. Kendinizi tehlikeye atmayın. Yenileceğinizi ve bir şey elde edemeyeceğinizi kesin surette bildiğiniz yerde düşman karşısına atılmayın.

"İyilik yapın." Yani eğer yapabiliyorsanız güzelce savaşın. Kendinizi boş yere tehlikeye atmayın.

Bir görüşe göre Berâ b. Âzib'den şöyle rivayet edilmiştir: Bir insan günah işlediğinde kendini ümitsizlik girdabına atıp "Allah beni bir daha affetmez." der. Buna göre mânası Allah yolunda itaat etmek üzere infak edin, kendinizi ümitsizliğe bırakmayın şeklindedir.

Bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: Bundan sonra artık tevbem kabul edilmez, itaatim fayda vermez düşüncesiyle ümitsizliğe kapılmayın.

"Şüphesiz ki Allah iyilik yapanları sever." Yani Allah Teâlâ hakkında hüsn-i zan besleyin.

Allah için güzel ameller işleyin. Allah'a isyan ederek kendinizi tehlikeye atmayın. Akla uygun olan ve dinin güzel gördüğü şeyleri yapın. Allah iyilik yapanları sever.

Hakikat ehlinden bir zât şöyle demiştir: Bu gerçekten çok güzeldir. Allah yolunda canlarınızı feda edin. Allah yolunda şehâdetten yani ebedî hayattan kaçınarak kendinizi tehlikeye atmayın. Yoksa bu ebedî hayatı kaybetmeniz sebebiyle helâk olursunuz. Nefislerinizi güzelce Allah'a teslim edin. O sizden canlarınızı satın almıştır. Allah iyilik yapanları sever.

196. Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır. [el-Bakara 2/196]

وقيل: وأنفقوا في سبيل الله أي استعدُّوا وأعدُّوا لغيركم وتعاونوا ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة ولا تخاطروا بأنفسكم فتبارزوا حيث تتيقون أنكم تغلبون[1] ولا تقدرون أن تنالوا منهم شيئا.

وقوله: ﴿وَأَحْسِنُوٓاْ﴾ أي أحسنوا القتال إذا قدرتم عليه أو أحسنوا إلى أنفسكم بحفظِها عن الإلقاء في التهلكة من غير نفع.

وقيل: وهو مروي عن البراء ابن عازب: هو الرجل يُذنِب الذنب فليقى ببدنه فيقول: لا يغفره الله لي أبدا، فمعناه على هذا أنفقوا في طاعة الله ولا تهلِكوا أنفسكم بالقنوط.

وقيل: أي بترك العمل بعد ذلك على اعتقاد أنه لا تُقبَل توبته ولا تنفعُه طاعتُه.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُحْسِنِينَ﴾ أي أحسنوا الظن بالله.

وقيل: أي أحسنوا العمل لله ولا تهلِكوا أنفسكم بمعصية الله، وقيل: أي افعلوا ما في العقل والشرع حسَّنه إنَّ الله يحبُّ المحسنينَ أي الفاعلين ذلك.

وقال بعضُ أهلِ الحقيقةِ: وهو حسن جدا، وأنفقوا في سبيلِ اللهِ أرواحَكم ولا تُلْقُوا[2] بأيديكم إلى التهلكة بمنعكم أنفسَكم عن الشهادةِ في سبيل الله الَّتِي هي الحياة الأبديَّةِ فتهلكوا معنى بفوت هذه الحياة وأحسِنُوا تسليم أنفسِكُمْ إلى الله فقد اشتراها منكم ذلك إن الله يحبُّ المحسنين.

١٩٦- وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

---

١ ح: تقتلون

٢ ح: يلقوا

"Haccı ve umreyi Allah için tam yapın." Yani haccı ve umreyi eksiksiz bir şekilde tam olarak eda edin. "Orucu geceye kadar tam olarak tutun." [el-Bakara 2/187] âyetinde de bu anlam vardır.

Bir görüşe göre bir işi tamamlama, ona başladıktan sonra olur. Yani hac ve umreye başlayan kişinin onları bitirmesi lazımdır. Biz de bundan hareketle şöyle deriz: Umreye başlayan kişinin onu tamamlaması farzdır. Haccın farziyeti ise naslarla sabittir.

İmam Şâfiî bu âyeti umrenin farziyetine delil olarak getirmiştir. Allah Teâlâ bize her ikisini de tamamlamamızı emretmiştir. Emir vücup ifade eder. Biz şöyle deriz: Bu, umreye başlayan kişiyle ilgili bir hükümdür.

Burada umre kelimesi mübtedâ olarak merfû hâlde de okunmuştur.

Bir görüşe göre âyet-i kerîmenin mânası şöyledir: Hacca ve umreye başladığınız zaman onları tamamlayın. İhsâr hâli hariç onları tamamlamadan ihramdan çıkmayın. Bundan dolayı devamında **"eğer alıkonulursanız"** buyurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında bunun öncesiyle irtibatı Hz. Peygamber aleyhisselâm ve ashabının Hudeybiye'de kalmaları hakkında olmasından kaynaklanmaktadır.

"Eğer alıkonulursanız." Yani bir hastalık veya düşman sebebiyle tamamlama fırsatı bulamazsanız.

Kisâî şöyle demiştir: *Hasarahu'l-adüvvü yahsuruhu hasran* hapsetti alıkoydu demektir. *Ahsarahu'l-marazu ihsâran* hastalık onu alıkoydu anlamına gelir. Ebû Ubeyd ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ şöyle demiştir: "Eğer alıkonulursanız yani deveniz yolda kalırsa, hasta olursanız, parasız kalırsanız, hac zamanını kaçırırsanız... Mahsur, bir evde veya zindanda kalan kişidir." Halîl b. Ahmed şöyle demiştir: "Hasr, hapsetmek anlamına gelir. İhsâr hacının bir hastalık veya başka bir mazeretle hac şartlarını yerine getirememesidir."[1] Bazı sahâbîlerden rivayet edildiğine göre bacağı kırılan veya topal hâle gelen yolundan engellenmiş demektir." Bu bizim ashabımızın [Hanefîlerin] görüşüdür.

İmam Şâfiî şöyle demiştir: İhsâr sadece düşman tarafından yapılabilir. Çünkü Hz. Peygamber aleyhisselâm ve ashabının umreden alıkonulması düşmanlar sebebiyleydi. Çünkü Allah Teâlâ âyetin devamında **"güvenliğe kavuştuğunuzda"** buyurmuştur. Bu da düşman korkusunun gitmesi demektir.

1 Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3: 113.

وقوله تعالى: ﴿وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ﴾ أي أدُّوهما تامَّين فلا تُنْقِصُوا منهما شيئا كما في قوله: ﴿ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى اللَّيْلِ﴾ [البقرة، ١٨٧/٢]

وقيل: الإتمام يكون بعد الشُّروع فيدلُّ على أن من شَرَعَ فيهما لزِمَه إتمامُهما وبه نقول إنَّ العمرةَ تلزَم بالشروع فأما الحجُّ فقد ثبت فرضيتُه بالنصوص.

٥ واستدلَّ الشافعي رحمه الله بالآية على لزوم العمرةِ فإنَّ الله تعالى أَمَرَنا بإتمامها والأمر للإيجاب. قلنا: هذا في حقِّ من شَرَعَ فيها.

وقد قُرِئَ «والعمرةُ لله» بالرَّفْعِ على الابتداءِ.

وقيل: معناه وأتمُّوهما إذا شرَعْتُم فيهما ولا تتحلَّلوا[١] قبل التمام إلا حالةَ الإحصارِ، ولذلك قال بعده: ﴿فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ﴾. وانتظامها بما قبلَها من هذا الوجهِ أن سياقَ هذه ١٠ الآياتِ في إحصار النبيِّ وأصحابِه بالحُدَيْبِيَةِ.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ﴾ أي مُنِعْتُمْ بمرضٍ أو عدوٍّ.

/ [٢١٣ظ] قال الكسائي: يقال: حصره العدوُّ يحصره حصرا أي حبَسه وأحصرَه المرضُ إحصارا. وكذا قال أبو عبيد وقال أبو عبيدة معمر بن المثنى: «فإن أحصرتم أي قام بعير أو مرضتم أو ذهبت نفقتكم أو فاتكم الحجُّ، والمحصور الذي جعل في ١٥ بيتٍ أو سجن». وقال الخليل بن أحمد: «الحصرُ الحبسُ والإحصار أن يحصر الحاج عن بلوغ المناسك بمرَضٍ أو غيرِهِ».[٢] وعن جماعة من الصحابة: من كُسِرَ أو عرج فقد أُحْصِرَ، وهو مذهب أصحابنا رحمهم الله.

وقال الشافعي رحمه الله: لا يكون الإحصار إلا من عدوٍّ، فإنَّ إحصار النبي ﷺ وأصحابِه كان بالعدوِّ؛ لأنه تعالى قال: ﴿فَاِذَآ اَمِنْتُمْ﴾ وذلك زوال خوف العدوِّ.

---

١ ر: + بعد

٢ كتاب العين لخليل بن أحمد ، ١١٣/٣.

Biz de şöyle deriz: Burada sebebin hususiliğine değil lafzın umumuna itibar edilir. Lafız söylediğimiz üzere dil ile ilgilidir. Güvenlik bazı illetlerden dolayı gerçekleşir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Nezle cüzzamdan korur" demiştir.[1]

"Kolayınıza giden kurbanı gönderin." Yani sizin kolayınıza gelen kurbanı göndermeniz ve onun yerinde kesilmesi gerekir. Böylece ihramdan çıkmış olursunuz. Buna göre *mâ* kelimesi merfû konumdadır. Bir görüşe göre iğrâ olarak mansub konumdadır. Anlamı şöyledir: Size kolay gelen hedy kurbanını gönderin. *İsteysere* kolay gelmek mânasınadır. *Teyekkane* ve *isteykane*, *teaccele* ve *ista'cele*, *tekebbera* ve *istekbera* aynı anlamdadır. Burada kastedilen kurban bir koyundur. Çünkü hedy kurbanı deve, inek ve davardan olur. En kolayı koyundur.

"Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin." Yani hedy kurbanı kesilmesi helâl olan yere ulaşana kadar saçınızı tıraş edip ihramdan çıkmayın. Bu yer bize göre Harem'dir. Allah Teâlâ "Nihayet varacakları yer o kadîm evdir." [el-Hac 22/33] buyurmuştur. Burada kastedilen Harem bölgesidir. Çünkü tüm bölge Kâbe'ye tâbidir.

"Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa" Bu ona eziyet veren ve ağır gelen baş ağrısı, yarım baş ağrısı ve bit gibi şeylerdir.

"Bu kişiye fidye gerekir." Yani eğer başını tıraş ederse ona fidye gereklidir. Burada "gereklidir" ifadesi hazfedilmiştir. "Diğer zamanlarda birkaç gün…" [el-Bakara 2/185] âyetinde olduğu gibi.

"Oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir." Bu âyet-i kerîme Kâ'b b. Acre hakkında nâzil olmuştur. Bu zât yüzünde bitler uçuşurken Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına uğramıştı. Hz. Peygamber aleyhisselâm kendisine "Ey Kâ'b! Başındaki bu bitler sana zarar veriyor mu?" diye sormuştu. "Evet" diye cevap vermiş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştu. Hz. Peygamber ona üç gün oruç tutmasını veya altı fakire her birine yarım olmak üzere toplamda üç sâ' buğday vermesini veya bir koyun kesmesini söyledi. Burada kullanılan *ev* edatı muhayyerlik için getirilmiştir. *Nüsük*, ibadet maksadıyla Allah'a yaklaşmak için kesilen kurbandır. Âyette bahsedilen hasta, başını tıraş ettiği zaman rahatlayacak veya şifa bulacak hastadır.

1 Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, 11: 426.

قلنا: العبرة لعموم اللفظ لا لخصوص السبب، واللفظ لما قلنا لغة والأمن يكون عن العلل أيضا، قال النبي: «الزكام أمانٌ من الجذام».[1]

وقوله تعالى: ﴿فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ أي فعليكم ما تيسَّر من الهدي تبعثونه فيُذبَح في محلِّه فتحلَّلون، و«ما» رفع على هذا الوجه. وقيل: هو نصب على الإغراء، ومعناه المتيسَّر من الهدي فابعثوه و«استيسر» بمعنى تيسَّر كقولك: تيقَّن واستيقن وتعجَّل واستعجل وتكبَّر واستكبر، وهو شاةٌ لأنَّ الهديَ من الثلاث من الإبلِ والبقرِ والغنمِ وأيسرُها الشاة.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهٗ﴾ أي لا تتحلَّلوا[2] بحلق الرأسِ إلى أن يصلَ هذا الهديُ المبعوثُ إلى محلِّه أي موضعِه الَّذِي يحلُّ ذبحُه فيه وهو الحرم عندنا، قال تعالى: ﴿ثُمَّ مَحِلُّهَآ اِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ [الحج، ٣٣/٢٢] والمراد هو الحرم كله لأنه يتبعه.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ بِهٖٓ اَذًى مِنْ رَأْسِهٖ﴾ وهو ما يؤذيه أي يُتْعِبُه ويشقُّ عليه من صداع أو شقيقة أو قمَّل.

وقوله تعالى: ﴿فَفِدْيَةٌ﴾ أي فحلق فعليه فدية هذا مضمرٌ كما في قوله ﴿فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ﴾ [البقرة، ١٨٥/٢].

وقوله تعالى: ﴿مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍ﴾ نزلت الآية في حق كعب بن عجرة مرَّ عليه رسول الله والقمَّل يتهافت في وجهه، فقال له: «يا كعب، أ تؤذيك هوامُّ رأسك؟» وقال: نعم، فنزلت الآية فأمره النبي أن يصومَ ثلاثة أيامٍ أو يتصدَّق بثلاثةِ أصوُع من حنطة على ستة مساكينَ على كلِّ مسكين بنصف صاع أو بذبح شاةٍ، أو للتخيير، والنسك ما ينسك أي يذبح وأصله ما يتقرَّب به إلى الله وهذا واحدٌ من ذلك والمريض المذكور في أوَّله هو المريض الذي يكون له في حلق الرأس خفَّةٌ أو يكون مداواته من هذا الوجه.

---

١ لم نقف عليه بهذا اللفظ في كتب الحديث التي وقفنا عليها. أما في شعب الإيمان للبيهقي عن أنس بن مالك قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «.... ولا تكرهوا الزكام فإنه يقطع عروق الجذام....» شعب الإيمان للبيهقي ، ٤٢٦/١١.

٢ م: تتحلقوا

"(Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit." ifadesi haccı tamamlamanıza engel olan hastalık ve düşman korkusundan güvende olduğunuz zaman anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre burada zikredilmemiş ama takdiren bulunan şöyle bir ifade vardır: Bu vakit, geri kaldığınız hac veya umre ibadetini veya ikisini birden tamamlayın. Ardından **"Her kim hac ile birlikte umre yaparsa"** diye söze başlamıştır. Burada herhangi bir hazif bulunmadığını ve bunun şöyle bir açıklama olduğunu söyleyenler de vardır: Mahsur kalıp ve sonra buna sebep olan şey ortadan kalktığında kişi temettü haccı yapıyorsa ve hac vakti kalmışsa hükmü yukarıda zikredilen gibidir. Temettü haccı yapan ve ihsâra uğramamış kişinin hükmü de istidlâl yoluyla böyle olur. Çünkü mani olan durum ortadan kalktıysa ve vakit de varsa, bu engel hiç var olmamış hükmündedir.

"Kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir." Yani kim temettü haccı yaparsa. Temettü haccı, hac günlerinde umre için ihrama girmek ve umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra tekrar hac için ihrama girmektir. Temettü haccının bu adı alması, bir seferde, bir vakitte iki ibadeti birden yapması sebebiyledir. Ona bu nimet için bir hedy kurbanı kesmesi gerekir. "Kendisine kolay gelen cinsten bir hedy kurbanı" ile kastedilen budur.

"Hacca" Bu ifade önce umreyi bitirip sonradan hacca başlanacağına dair delildir.

"Her kim kurban kesecek imkân bulamazsa." Yani hedy/kurban için imkân bulamazsa demektir.

"Hac sırasında üç gün oruç tutar." Yani hac günlerinde üç gün oruç tutması gerekir. Bu da Zilhicce'nin dokuz günüdür. İsterse peş peşe isterse farklı günlerde tutar. Çünkü âyette "üç gün oruç" ifadesi "peş peşe" kaydı olmaksızın, mutlak olarak kullanılmıştır.

"Memleketine döndüğünüzde de yedi gün." Hacdan döndüğünüzde yani onu bitirdiğinizde yedi gün oruç tutmanız gerekir. Şâfiî'ye göre burada kastedilen hac yapan kişinin memleketine dönmesidir. Yani memleketine dönmeden yedi gün oruç tutmak câiz olmaz. *Temettea* fiili üçüncü şahıs kalıbında gelmiştir, çünkü burada *men* edatının fiilidir.

وقوله تعالى: ﴿فَإِذَآ اَمِنْتُمْ﴾ أي من المرض أو العدو وهو[1] الذي وقع به الإحصار، ثم قيل: ههنا مضمَر أي فاقضوا ما تحلَّلتم عنه بسبب الإحصارِ وهو الحج أو العمرة أو كلاهما ثم ابتدأ قوله: ﴿فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ﴾، وقيل: لا إضمار، وفيه بيانُ أنه إذا أحصرتم ثمَّ[2] زال الإحصار وهو متمتِّع ووقت الحج باقٍ فحكمُه ما ذُكِرَ وحكمُ المتمتِّع الذي لم يحصر يكون كذلك بالاستدلالِ؛ لأنَّه إذا زال الإحصارُ والوقتُ باقٍ فكأنه لم يكن.

وقوله تعالى: / [٢١٤و] ﴿فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِۚ﴾ أي أتى بالمتعة وهو أن يحرم بالعمرة في أيَّام الحج فيأتي بأفعال العُمْرَةِ ويتحلَّل منها ثمَّ يحرم بالحج من عامَّةِ ذلك فيحج سُمِّيَتْ بها؛ لأنه انتفاع بنُسُكَيْن في وقتٍ واحدٍ في سفرٍ واحدٍ ووجب عليه الشكرُ على ذلك بالهدي وهو قوله تعالى: ﴿فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِۚ﴾ وهو شاةٌ على ما بيَّنَّا.

وقوله: ﴿اِلَى الْحَجِّ﴾ دليلٌ أنَّه يفرُغ أوَّلا من العمرة ثمَّ يصير إلى الحج.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ لَمْ يَجِدْ﴾ أي الهدي.

وقوله تعالى: ﴿فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ﴾ أي فعليه صيامُ ثلاثة أيامٍ في أيام الحج، وهي تسعة ذي الحجة إن شاء تابَعَ وإن شاء فرَّق لأنه مطلق.

وقوله تعالى: ﴿وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْۗ﴾ أي وعليكم صيامُ سبعةِ أيام إذا رجعتم من الحجِّ أي فرغتم منه، وعند الشافعي رحمه الله المراد به الرجوع إلى بلده فلا يجوز صيام السبعةِ عنده قبل الرجوع إلى بلدِهِ، ثم قوله: ﴿تَمَتَّعَ﴾ على المغايبة لأنه فعل «مَنْ».

---

١ ر: + سبب

٢ ر: إذا أحصر

"Oruç" kelimesinin başında gizli bir "üzerine gerekir" ifadesi vardır. Çünkü bu kelimedeki zamir **"Kurban kesmeye imkân bulmayan"** ifadesine döner. **"Döndüğünüz zaman yedi gün"** ifadesi umuma hitaptır. Çünkü âyetin başı **"Güvene kavuştuğunuzda"** şeklindedir. Takdiri şöyledir: Siz temettü haccı yaptığınız zaman size bunlar gerekir. Burada tekil ve üçüncü şahıs iki cümle arasında bulunan *men* edatına, çoğul ve ikinci şahıs kipleri ise başında mezkûr olan şahıslara dönmektedir.

"Böylece tam on gün olur." Yani hedy kurbanının bedeli olarak noksansız on gün olur.

Bir görüşe göre bunun sevabı da hedyin sevabı gibidir, eksik değildir. Bir görüşe göre arada ihramdan çıkmadan hacca devam edip kıran haccı yapanın sevabı gibi tamdır. Bir görüşe göre âyette ifade edilen şeyler yapıldığında tamam olur, başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Çünkü üç gün dedikten sonra yedi eklenmiştir. Onlara başka bir sayının daha ekleneceği düşünülebilir. Bunun için "İşte tam on gün" buyurulmuş ve sayının tamam olduğu bildirilmiştir. "Onun on gün oruç tutması lazımdır, üç gün hac sırasında, yedi gün döndüğü zaman" demiş gibidir. Üçü ve yediyi önce zikredip cümleyi sonra söylemesi de böyledir.

Buradaki *vâv*, *ev* (yahut) anlamında olabilir. "İkişer veya üçer veya dörder" [el-Fâtır 35/1] âyetinde olduğu gibi. Eğer üç ve yedi sayılarını söyleseydi belki isterse hacda üç gün, isterse dönünce yedi gün oruç tutacağı anlaşılabilirdi. Hepsinin tutulmasının gerektiğini bildirmek için "hepsi on gündür" buyurdu.

Bir görüşe göre Araplar hesabı pek bilmezlerdi. Bir kişi arkadaşına bir toplamına işaret etmek üzere farklı sayılar söylediğinde (sonucu bulma işini muhataba bırakmadan) cevabını hemen kendi verirdi. Ferezdak şöyle demiştir:

İki ve üç, toplamda beş eder. Altıncısı da öpmeye meyleder.

Bir başka şair şöyle demiştir:

Üç, dört ve bir toplanırlar, sonunda hepsi sekiz olurlar.

Niftaveyh şöyle bir beyit inşad etmiştir:

Onlara yirmi ay ve dört ay yürüdüm. Toplamda iki yıl oldu.

وقوله: ﴿فَصِيَامُ﴾ أضمِر فيه «فعليه»، لأنه يرجع إلى ﴿فَمَنْ لَمْ يَجِدْ﴾ ثم قوله: ﴿وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾ خطاب للجميع؛ لأن ابتداء الآية ﴿فَإِذَآ اَمِنْتُمْ﴾ وتقديره: وأنتم متمتِّعون فعليكم ذلك فالتوحيد والمغايبة يرجِعان إلى المعترض بينهما من كلمة مَنْ، والخطاب والجمع يرجِعان إلى المذكورين في أولها.

وقوله تعالى: ﴿تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ﴾ أي تامَّة في البدل عن الهدي لا نقصانَ فيها.

وقيل: أي تامَّة في الثواب كثوابِ الهديِ لا تنقُص عنه، وقيل: أي تامَّة في حصول ثواب القارِن بينهما من غير تحلُّل بينهما. وقيل: أي تامَّة في المعنى الذي جُعِلَتْ له فلا حاجة إلى شيءٍ آخرَ بعدها؛ لأنه لما قال ثلاثة أيام، ثم قال: وسبعة، كان يتوهم أنه يُضَمُّ إليهما شيءٌ آخرُ فقال: ﴿تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ﴾ إعلاما أن هذا العدد قد تمَّ؛ ولأنه لو قال «عليه صيام عشرة أيام كاملة ثلاثة في الحج سبعة إذا رجع» استقام، فكذا إذا قدّم الثلاثةَ والسبعةَ وأخَّر الجملةَ.

وقيل: الواو قد يكون بمعنى «أو» كما في قوله: ﴿مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ [فاطر، ١/٣٥] فلو اقتصَر على ذكر الثلاثة والسبعة فربما يُتوهَّم أنه إن شاءَ صامَ ثلاثةً في الحج وإن شاء صام سبعةً بعد الرجوعِ، فقال: ﴿تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ﴾ ليُعلَم أن الواجبَ كلُّها.

وقيل: كان في العربِ قلةُ معرفةٍ بمبالغ الحسابِ وكان الرجلُ إذا خاطب صاحبَه بأعداد متفرقة جمعها ليسرع فهمه إليها قال الفرزدق:[1]

ثَلَاثٍ وَاثْنَتَيْنِ فَهُنَّ خَمْسٌ ... وَسَادِسَةٌ تَمِيلُ إِلَى شِمام

وقال آخر:[2]

يجمعنَ شتى من ثلاثٍ وأربعٍ ... وواحدةٍ حتى كملنَ ثمانيا

وأنشد نفطويه:[3]

وسرت إليهم عشرين شهرا ... وأربعة فذلك حِجَّتَانِ

١ البيت لفرزدق، انظر: ديوانه ، ص ٨٣٥.

٢ البيت لسحيم عبد بني الحسحاس في الشعر والشعراء ، ١/٤٠٨؛ وعيون الأخبار لابن قتيبة ، ٣/٦٠.

٣ البيت لدثار بن سنان النمري كما في الأغاني، ٢/٩٠ ، ومختارات شعراء العرب لابن الشجري ، ص ٤١٤.

Nâbiga şöyle demiştir:

> *Ona ait mucizeleri düşündüm ve anladım. Altı sene bir de bu yıl. Toplamda yedi.*

"Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir." Yani temettü haccı Mekke'de ikamet etmeyenler içindir. Burada ailenin zikredilmesi insanın genelde ailesiyle birlikte ikamet etmesi sebebiyledir. Ailenin ikamet etmesiyle kişinin ikamet etmesi kastedilmiştir. *Hâzırî* ifadesi çoğuldur ve *kâne*nin haberi olduğundan mahallen mansubdur. İzâfet sebebiyle sonundaki *nûn* harfi hazfedilmiştir. Mescid-i Harâm, Harem bölgesinin tamamıdır. "Onlar inkâr eden ve sizi Mescid-i Harâm'dan alıkoyanlardır." [el-Feth 48/25] âyet-i kerîmesinde anlatılan olayda kâfirler Müslümanları Harem bölgesinin tamamına sokmamışlardır. Bize göre Mescid-i Harâm'da hazır bulunanlar Mekke halkı ve evi mîkāt bölgesinin içinde olan kişilerdir. Onlar temettü haccı yapmazlar. Onlara hac aylarında zarureten oturma ruhsatı verilmiştir. Onların hac ayları dışında umre yapmaları, hac sırasında ise ifrad haccı yapmaları gerekir.

İmam Şâfiî şöyle demiştir: Mescid-i Harâm'da yaşayanlar, Mekke halkıdır. Mîkātlardan sonra Mekke'ye kadar oturanlardır. Yani bir gün ve gece yolculuktan daha az sürede oraya varabilenlerdir. İmam Mâlik şöyle demiştir: Onlar Mekke ve Zîtuvâ halkıdır. Mina halkı ise ona göre temettü haccı yapabilirler.

"Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır." Yani Allah'tan sakının ve O'nun emir ve yasaklarına karşı gelmeyin. Bilin ki Allah, kendisinden sakınmayanlara karşı azabı şiddetli olandır. O, kendisinden sakınılmaya lâyık ve cezası şiddetli olandır.

197. Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri! Benden sakının. [el-Bakara 2/197]

وقال النابغة:[1]

توهمت آيات له فعرفتها لستة أعوام وذا العام سابع

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ أي ذلك التمتُّع للذي لا يسكُن / [٢١٤ظ] مكة، وإنما[2] ذكَرَ الأهل لأنَّ الغالبَ أن الإنسان يسكن حيث يسكن أهلُه، فعُبِّرَ بسكون الأهل عن سكون[3] نفسِه، و«حاضري» جمع ومحلُّه نصبٌ لأنه خبرُ كان، وحُذِفَت النونُ من آخره للإضافة، والمسجد الحرام هو الحرَم كلُّه، قال تعالى: ﴿هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [الفتح، ٢٥/٤٨] إنما صدُّوهم عن الحرِم كلِّه، وحاضروا المسجد الحرام عندنا أهلُ مكَّةَ ومن كان منزله داخل المواقيت فلا متعةَ لهم وهي لأهل الأوقاتِ، ورخص لهم تحصيل التسكين في أشهر الحج ضرورةً، وحاضروا المسجد الحرام ينبغي لهم أن يعتمروا في غير أشهُرِ الحجِّ ويفردوا في أشهر الحج للحج.

وقال الشافعي: حاضرو المسجد الحرام هم أهلُ مكة ومن كان دون أدنى المواقيت إلى مكة، وهو ما دون يوم وليلة أدنى مدةِ السفر عنده، وقال مالك: هم أهلُ مكَّة وأهل ذي طوًى فأما أهل منى فلهم المتعةُ عنده.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ أي اتَّقوه فلا تخالفوه ما أمرَكم به وما نهاكم عنه، واعلموا أنَّ اللّٰه شديدُ العقابِ لمن لم يتَّقِه أي فهو أهلُ أن يتقَّى فإن عقابَه شديدٌ.

١٩٧- اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى وَاتَّقُونِ يٰٓا اُولِي الْاَلْبَابِ

١ ديوان النابغة ، ص ٥٢
٢ ر: إذا
٣ ح: - سكون

"Hac, bilinen aylardadır." Yani haccın vakti bilinen aylardadır. Çünkü hac bir fiildir. Fiiller bizatihi aylardan ibaret olamazlar. Öyleyse zaruret icabı burada, onların vaktinin kastedildiği anlaşılmış oldu. Meselâ "Sana öğlen namazı gelirim." denilir. Öğle namazı vakti kastedilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Namaz nerede bana ulaşırsa teyemmüm alıp namaz kılarım."[1] buyurmuş ve namaz vaktinin girmesini kastetmiştir. Burada kastedilen aylar Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk on günüdür. Bu âyette ayların isimleri zikredilmemiştir. Çünkü geçmişten aldıkları bilgilerle bu ayların tarihlerini zaten biliyorlardı. Ancak onlar ertelemeye (nesî) kalkışıyorlardı. Bunun üzerine hac aylarının başkaları değil bilinen aylar olduğu konusunda uyarıldılar. İki aydan biraz fazla zaman için aylar ifadesi kullanılmıştır. Çünkü bu onların yukarıda tamamlanabileceği en büyük miktardır. Bir şeyin adının kendinden fazlasına kullanılması dilde var olan bir olgudur. Meselâ birisi daha üçüncü günün içinde olduğu hâlde "Falancayı üç gündür göremiyorum." diyebilir. Bu ayların Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin dokuz günü olduğunu söyleyenler de vardır. Çünkü hac kurbanın ikinci günün fecriyle biter. Bu da onuncu gündür. On diyenler, on geceyi kastetmişlerdir. Çünkü kurban gecesinde de Arafat'ta vakfe yapmak sahihtir ve haccı idrak etmiş sayılır.

"Kim onlarda hacca niyet ederse" Yani bu aylarda. Burada *faraza* fiilinin anlamı ihrama girmek, kendisine haccı gerekli kılmaktır. Farzın asıl anlamı bir şeyi gerekli kılmaktır. Hac yılda bir kez mâlûm vakitte olur. Her kim hac yapmaya niyetlendiyse kendini cinsel ilişkiden, günahtan ve boş yere çekişmekten sakınsın.

"O zaman cinsel ilişki yapmak olmaz." Buradaki nefy üslûbu nehiy anlamındadır. Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Emanete hıyanet etmek ve dolandırmak yoktur." hadisi de böyledir. [2]

Refes cinsel ilişki mânasına gelir. Şair şöyle demiştir:

> *Onlar kadınlarıyla geçirirken gecelerini, bizim adamlarımız ellerinde silahlarıyla geceyi geçirirler.*

Kötü söz anlamında da kullanılır. Şair şöyle demiştir:

> *Nice hacı kafilesi vardır ki kötü sözleri, boş lafları bir tarafa bırakmışlardır.*

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11: 639.

2 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 166.

وقوله تعالى: ﴿ٱلْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ﴾ أي وقت الحج؛ لأن الحجَّ فعلٌ والفعلُ لا يكون أشهُرًا فعُلِمَ ضرورةً أنه أريد به وقته وهو متعارَف يقالُ: آتيك صلاةَ الظهر، أي وقتها، وقال: «أينما أدركتْنِي الصلاةُ تيممتُ وصليتُ»[1] أي أدركني وقتُها، هي شوال وذو القعدة وعشر ذي الحجة، وإنما لم يسمِّها بأعيانها في الآية كانت معروفةً عندهم على ما توارَثوه إلا أنهم كانوا يدخلُون في النسيءَ فنبّهوا على أنَّها هي أوقاته دون غيرِها، وأطلق اسم الأشهرِ على شهرينِ وبعض الثالث؛ لأنَّ ذلك أكثرها، ويجوز إطلاق اسمِ الشيءِ على أكثره يقول الرجل: لم أَرَ فلانا منذ ثلاثة أيام، وهو بعد في الثالث، ومنهم من يقول هي شوال وذو القعدة وتسع ذي الحجة ؛ لأن الحجَّ يفوت بطلوع الفجر الثاني من يوم النحرِ وهو اليوم العاشر، ومن أطلق العشر فإنما أراد به عشرَ ليالٍ لأن ليلةَ النحرِ يصح فيها الوقوفُ بعرفة فيدرك الحج.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ﴾ أي في هذه الأشهر ومعنى ﴿فَرَضَ﴾: أي «أحرم بذلك» وأوجبه على نفسه، وأصل الفرض إيجاب شيء مقدَّر يقول: إن الحجَّ يكون في السنة مرَّةً في وقتٍ معلومٍ فمن عقده على نفسه فيه فليحصنه عن الرفثِ والفسوقِ والجدالِ.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا رَفَثَ﴾ أي «فلا يرفثْ» نفيٌ بمعنى النهي، كقول النبي: «لا إغلالَ ولا إسلالَ».[2]

والرفث الجماع، قال الشاعر:[3]

فباتوا يرفثون وبات منا رجال في سلاحهم ركوبا

وهو الفحش من الكلام أيضا، قال الشاعر:[4]

وربَّ أسرابِ حجيجٍ كُظَّمٍ[5] عن اللغا ورفثِ التكلمْ

١ بلفظ: (أينما أدركتني الصلاةُ تمسَّحتُ وصلَّيتُ) في مسند أحمد ، ١١/ ٦٣٩.
٢ سنن أبي داود ، كتاب الجهاد ، ١٦٦.
٣ بدون نسبة في البحر المحيط لأبي حيان، ٣ / ٣٢١.
٤ الرجز للعجاج في ديوانه ، ١ / ٤٥٦.
٥ ح و م: - ورب سراب أسراب حجيج

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Hiç kimse oruçluyken kötü söz söylemesin, cahillik yapmasın. Biri ona kötü sözler söylerse 'Ben oruçluyum' desin."[1] Özetle *refes* cinsel ilişki ve kadınlarla ilgili uygunsuz konuşmalardır. Abdullah b. Abbas'tan rivayet edildiğine göre ihramlıyken şöyle demiştir:

> *[Gebe develer] sessizce bizimle çıkıp yürürler, eğer talih yaver giderse Lemis'le birlikte oluruz.*[2]

Kadınların yanında bunu söylemişti. Bu sözleri duyan Ebü'l-Âliye "İhramlıyken böyle uygunsuz sözler mi söylüyorsun!" diye karşılık vermişti. Hâsıl-ı kelâm cinsel ilişki ihramın mahzurlarındandır. Arafat'ta vakfe yapmadan önce yapılırsa haccı bozar. Sonra yapılırsa bedene kurbanı gerektirir. Dolayısıyla cinsel ilişkiye sebep olabilecek her şey de haram kılınmıştır.

"Günaha girmek yoktur." Yani kimse günaha girmesin. İtaat sınırından çıkmasın. Burada kastedilen hakkında bazı görüşler vardır. Bir görüşe göre birbirlerine sövmeleridir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Müslümana sövmek günahtır."[3] Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Birbirinize kötü lakaplarla seslenmeyin. İmandan sonra günaha girmek ne kötü bir isimdir." [el-Hucurât 49/11] Burada kötü lakapla seslenmek fasıklık sayılmıştır.

İmam Mâlik şöyle demiştir: *Füsûk*, putlar için kesilen kurbandır. Kur'ân'da "Allah'tan başkası için kesilen kurban." [el-En'âm 6/145] anlamında kullanılmıştır.

Müfessirlerden biri şöyle demiştir: Abdullah b. Abbas ve İbn Ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: "Füsûk, bütün günahlardır." Bu doğru olan görüştür. Çünkü bütün bu sayılanlar itaat sınırından dışarı çıkmaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Kâtibe ve şahide zarar verilmesin. Eğer bunu yaparsa bu, yoldan çıkmanız demektir." [el-Bakara 2/282] Kâtibe ve şahide zarar vermek günah sayılmıştır. Buradan anlaşıldığına göre *füsûk* bütün günahlardır.

"Kavga etmek yoktur." Yani ihramlı kişi başkalarıyla kırgınlığa ve dargınlığa sebep olacak kavgalara girişmez. Dünya işleri hakkında delile dayalı fikir tartışması yapmakta ise bir beis yoktur.

---

1 Buhârî, "Savm", 2.

2 Burada kullanılan *nenik* fiili cinsel ilişki anlamına gelir. (ed.)

3 Buhârî, "İmân", 116.

وقال النبي: «إذا كان يوم صوم أحدكم فلا يرفث ولا[1] يجهل، فإن امرئ شاتمه فلْيقُلْ إني صائم»[2]، وجملته أنه هو الجماع وما دونه من شأن النساء مما يفضي إلى ذلك. وقد روي أن ابن عباس قال وهو محرم:

/ [٢١٥و] فهُنَّ يَمْشِينَ هَمِيسًا إِنْ تَصْدُق الطَّيْرُ نَنِكْ لَمِيسا

فقال أبو العالية: أترفُث وأنت محرِم؟ قال: «ذلك بحضرة النساء»، والحاصل أن الجماعَ محظورُ الإحرام وقبل الوقوف بعرفة مفسِد وبعده مُوجِبٌ للبدَنَةِ وحرمت دواعيه لئلا يقع فيه.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا فُسُوقَ﴾ أي ولا يفسق وأصله الخروجُ عن الطاعة، وتكلموا في المراد ههنا، قيل: هي السباب.

قال النبي: «سبابُ المسلمِ فسوقٌ»[3]، وقال الله تعالى: ﴿وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ﴾ [الحجرات، ١١/٤٩] فجعلت تنابز بالألقاب فسوقا.

وقال مالك رحمه الله: وهو الذبح للأصنام قال تعالى: ﴿أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ﴾ [الأنعام، ١٤٥/٦]

وقال بعضهم وهو مرويٌّ عن ابن عباس وابن عمر: إنه المعاصي كلَّها وهو الصحيح؛ لأن ذلك كلّه خروجٌ عن الطاعة وقال الله تعالى: ﴿وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ﴾ [البقرة، ٢٨٢/٢] فجعل إضرار الكاتب والشهيد فسوقا فدلَّ أنه يقع على كل معصيةٍ.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ أي لا يجادل غيره جدالا يفضي إلى التضاغن وزوال التآلف، فأما الجدال على وجهِ النظر في أمرٍ من أمورِ الدنيا بالدليل فلا بأسَ به.

١ ر – وقال النبي: إذا كان يوم صوم أحدكم فلا يرفث ولا.
٢ صحيح البخاري، كتاب الصوم ، ٢.
٣ صحيح البخاري، كتاب الإيمان ، ١١٦.

Bir görüşe göre bazı insanlar hac yaparken çekişiyorlar ve biri diğerine "Benim haccım daha tam oldu." diyor öteki "Hayır, benim haccım daha tam oldu" diye cevap veriyordu. Vakfe, Arafat'tan hareket etme, haccı umreye bağlama ve Câhiliye dönemindeyken yaptıkları bazı uygulamalar konusunda tartışıyorlardı. Cenâb-ı Hak onlara bu uygulamaların Câhiliye'de kaldığını, kaldırıldığını, sadece Hz. İbrâhim'in sünnetine uygun olanların devam ettiğini bildirdi. Hz. Peygamber aleyhisselâma da "Hac konusundaki âdetleri koruyun. Bu atanız İbrâhim'in mirasıdır" diye onlara nida etmesini emretti. Hz. Peygamber aleyhisselâm ayrıca "Hacla ilgili uygulamaları benden öğrenin. Belki bu yıldan sonra sizinle görüşemem." buyurmuştur.[1]

İmam Mâlik, Muvatta'da şöyle demiştir: Bu konudaki tartışmaları şöyleydi: Kureyş Müzdelife'de Meş'ar-i Haram'da, diğer Araplar ise Arafat'ta vakfe yapıyorlardı. Birbirleriyle tartışmaktaydılar. Her biri kendi davranışının daha doğru olduğunu söylüyordu. Allah Teâlâ "Biz, her ümmete, uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik. Öyle ise onlar (ehl-i kitap) bu işte seninle çekişmesinler. Sen, Rabbine davet et. Zira sen, hakikaten dosdoğru bir yoldasın." [el-Hac 22/67] buyurmuştur. Bize göre âyette kastedilen çekişme budur. Allah Teâlâ en doğruyu bilendir.[2]

Bir görüşe göre bu âyet nesî' konusundadır. Yani vaktin önceye döndüğüyle ilgili bir tartışma yapılamaz. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Dikkat ediniz! Zaman göklerin ve yerin yaratıldığı zaman gibi dönmüştür." buyurmuştur.[3]

"Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir." Allah Teâlâ burada kullarını üç günahtan nehyetmiş ve bütün itaatlara teşvik etmiştir. *Mâ* şart edatıdır. *Tef'alû* şartın cevabı olarak meczûmdur. Bundan dolayı sonundaki *nûn* harfi hazfedilmiştir. *Ya'lemhullah* ifadesindeki fiil şartın cevabı olduğu için cezmedilmiştir. Mânası şudur: Hacda yaptığınız ameller ve diğer farz ve nafileleri Allah bilmektedir, onların karşılığını verecektir.

1 Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4: 161.

2 Mâlik b. Enes, *Muvatta*, 3: 570.

3 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 2.

وقيل: كانوا يتجادلون فيقول أحدهم: «أنا أتمُّ حجًّا» ويقول الآخر: «بل أنا أتمُّ حجًّا» وكانوا يختلفون في الموقف وفي الإفاضةِ وفي فسخ الحجِّ إلى العمرةِ وفي أشياء كانوا عليها في الجاهلية، فعرفهم إنما كان في الجاهلية فقد ارتفع واستقرَّ على سُنَّةِ إبراهيم عليه السلام على ما أمر النبي ﷺ أن ينادى: أثبتوا على مشاعركم فإنكم على إرث من إرث إبراهيم عليه السلام وقال: «خُذُوا عني مناسِكَكُمْ لَعَلِّي لا ألقاكم بعد عامي هذا».[1]

وقال مالك في الموطأ: الجدال[2] أن قريشا كانت تَقِف عند المشعر الحرام بالمزدلفة بقزح وكانت العرب وغيرهم يقفون بعرفاتٍ وكانوا يتجادلون، يقول هؤلاء: نحن أصوب، ويقول هؤلاء: نحن أصوب، وقال الله تعالى: ﴿لِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُنَّكَ فِى الْاَمْرِ وَادْعُ اِلٰى رَبِّكَ اِنَّكَ لَعَلٰى هُدًى مُسْتَقِيمٍ * وَاِنْ جَادَلُوكَ فَقُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ [الحج، ٦٧/٢٢] فهذا هو الجدال فيما نرى والله أعلم.[3]

وقيل: أمر النسيء ومعناه لا جدالَ في أن الزمان قد عاد إلى ما كان كما قال النبي: «ألا إنَّ الزمان قد استدار كهيئة يوم خلق السموات والأرض».[4]

وقوله تعالى: ﴿وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ﴾ نهيٌ عن ثلاثة أشياء من المعاصي، ورغَّب في كل الطاعات، و«ما» كلمة شرط و«تفعلوا» مجزومٌ بالشرط، ولذلك حذف من آخره النون، ''يَعْلَمْهُ الله'' جزم لأنه جزاءُ الشرطِ أي: ما عملتموه من أعمال الحجِّ وغيره من فرضٍ أو نفلٍ فالله عالمٌ بهِ حافظٌ له يَجزِيكم عليه.

---

١ رواه النسائي بهذا اللفظ في السنن الكبرى ، ١٦١/٤.
٢ ح: الحلال
٣ الموطأ للإمام مالك ، ٣ /٥٧٠.
٤ صحيح البخاري، كتاب بدء الخلق، ٢.

"Azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır." Kendiniz için Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak Allah'ın takvâsını azık edinin. Allah'ın takvâsı azık olarak hazırlanacak en güzel şeydir. Çünkü O bâki, başkası fânidir. Azık ihtiyaç için önceden hazırlanan yemek gibi şeylerdir. Sâlih ameller bu amaçla hazırlanabilir.

"Benden sakının en akıl sahipleri." Yani Benden korkun, hesabımdan sakının ey kendilerine mahlûkatta yarattığım en üstün nimeti yani aklı verdiğim kullarım! Bir şeyin özü onun en has noktasıdır. Size doğruyu yanlıştan ayırt etmeye yarayan, tedbirin madeni olan aklı verdim. Akıl sayesinde takvâ ve tefekkür de kolay hâle gelir. Bu yorumun doğruluğuna dair delil şudur: Azık hazırlama ifadesi mutlak olarak verilse de "**Azıklanın, en hayırlı azık takvâdır."** ifadesi ona atfedilmiştir. Burada *fâ* harfi ikinci cümleyi birinciye bağlamakta ve birbirleriyle irtibatlı olduklarını göstermektedir. "Yemek azığı alın, en hayırlı azık bundan başka bir şeydir." demek uzak bir ihtimaldir.

Hasan-ı Basrî, bu âyetin tefsiri hakkında şöyle demiştir: Bu dünya insanların ulaşmaya çalıştıkları bir amaçtır. Bazıları hayır, bazıları şer azığı alırlar. Herkes oradan azığıyla birlikte çıkar.

Müfessirlerin geneli bu âyetin müminlere hacca çıkarken yanlarına azık almaları ve insanlardan yiyecek, içecek istememeleri konusunda bir emir olduğunu kabul ederler. Yemenliler hac yolculuğuna yanlarına hiç azık almadan çıkıyor "Allah'a tevekkül ettik." diyorlardı. Kardeşlerinin kalpleri ve akılları onlarla meşgul oluyordu. Allah onlara yanlarına azık almalarını emretti ve bunun takvâya uygun bir davranış ve Allah'ın emrine uymak anlamına geldiğini bildirdi. Böyle yapmaları, Allah'ın kullarına kolaylık sağlar. En hayırlı azık takvâdır.

Mukātil şöyle demiştir: Yemen halkından bazı kimseler yanlarına azık almadan hac yapıyorlar, yolcuların zulmüne maruz kalıyorlardı. Yanlarından geçtiğiniz kişilerin zulmüne uğramamak için yanınıza azık alın. En güzel azık insanların zulmünden kaçınarak Allah'tan sakınmanızdır.

"Ey takvâ sahipleri benden sakının." Bunun tefsirini önceden yapmıştık.

/ [٢١٥ظ] وقوله تعالى: ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى﴾ قيل: ادَّخروا لأنفسكم الخيرَ بتقوى اللهِ في الائتمار بأوامرِهِ والانتهاء بنواهيه، فإن تقوى اللهِ خيرُ ما يُتزوَّد ويُدَّخَر، فإنه باقٍ وغيره فانٍ، الزاد المعروف هو ما أُخِذَ من الطعام وغيره عُدَّةً لوقت الحاجة إليه فجُعِلَ مثلا للأعمالِ الصالحةِ لحصول هذا المعنى بها.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُونِ يَآ أُولِى الْاَلْبَابِ﴾ أي واخشَوْنِي واحذرُوا عقابِي أيُّها الذي مننتُ عليهم بالعقولِ الَّتِي هي أفضلُ ما جُعِلَ في الخلق فإن لُبَّ الشيءِ هو خالصُ ما فيه، أي: جعلتُ فيكم العقولَ الَّتِي هي آلاتُ التَّمْيِيزِ ومعادن التدبيرِ فيسهل معها التقوَى والتفكُّر، ودليلُ صحة هذا التأويلِ أنه وإن أطلق التزوُّد لكن عطف عليه قوله: ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى﴾، والفاء واصلةٌ للثاني بالأوَّلِ ومخبرة بتشاكلهما ويبعد أن يقال: تزود الطعام فإن خير الزاد شيء غيره.

وقال الحسن في تفسير هذه الآية: إنما هذه الدنيا بلغةٌ فمتزوِّدٌ خيراً ومتزوِّدٌ شراً، وكلٌّ خارج منها بما تزوَّد منها.

وعامَّة المفسِّرين على أنَّه أمرٌ بأخذ الزاد إذا خرجوا للحجِّ وأن لا يتَّكِلُوا على مسألة الناس وكان أهل اليمن يخرجون بغير زادٍ ويقولون: «نتوكَّل على الله» وكان قلوب رفقائِهم يشتغِل بذلك فأمَرَهم الله بالتزوُّد، وأخبر أنه من التقوى فإنه ائتمارٌ بأمر الله وتخفيفٌ على عباد الله وخيرُ الزادِ التقوى.

وقال مقاتل: كان ناسٌ من أهلِ اليَمَنِ وغيرهم يحجون بغير زاد ويصيبون من أهل الطريق ظلما فنزل قوله: ﴿وَتَزَوَّدُوا﴾ من الطعام كيلا تظلموا من تمرُّون به، فإن خيرَ الزادِ أن يتَّقوا الله باتِّقائكم ظلمَ الناسِ.

﴿وَاتَّقُونِ يَآ أُولِى الْاَلْبَابِ﴾ قد فسَّرْناه.

198. (Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lutfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz. [el-Bakara 2/198]

"(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lutfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur." Yani hac yolunda ticaret yapmanızda bir günah yoktur. Önceden bundan kaçınır ve bu yolda ticaret yapanlara "Bunlar hacı değil tacir" derlerdi. Tâcir için *decâce* (tavuk) kelimesinden türemiş olan ve yerden yem toplayan mânasındaki *dâc* kelimesini kullanırlardı. Bu Kaffâl'in görüşüdür. Bir başka görüşe göre *dâc,* Araplarda hacılarla birlikte yola çıkan hizmetçi ve tâbilerdir. Yürümek anlamındaki *decce* fiilinden gelir. Allah Teâlâ hac yolunda ticaret yapılmasının mübah olduğunu bildirmiştir. Bu, maişetin karşılanması için kesinlikle gereklidir dolayısıyla menedilemez. Allah'ın ihsanı ve lutfu ticaret ve diğer yollarla elde edilen genişliktir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Diğerleri de Allah'ın ihsanından elde etmek için yeryüzünde yol kat ederler." [el-Müzzemmil 73/20]; "Yeyüzünde dağılıp Allah'ın lutfunu talep edin." [el-Cum'a 62/10] ve "Allah'ın merhametinin göstergelerinden biri de geceyi dinlenmeniz, gündüzü ise Allah'ın ihsanını arayıp geçim temin etmeniz için bir vakit yapmasıdır." [el-Kasas 28/73]

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Ukaz, Mecenne ve Zülmecâz Câhiliye zamanındaki panayırlardı. İslâm geldiğinde bazı kimseler hacda ticaret yapmayı kerih gördüler ve Hz. Peygamber aleyhisselâma bunun hükmünü sordular. Allah Teâlâ da bu âyeti indirdi.

Katâde şöyle demiştir: **"(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lutfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur."** Câhiliye ehli nefr gecesine sadr gecesi diyorlardı. O gece ne bir kayıp ne de bir ihtiyaç için duruyorlar, asla ticaret yapmıyorlardı. Allah ihtiyaçları için durmalarını ve Allah'ın lutfundan kazanmak için ticaret yapmalarını helâl kıldı.

"Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde..." Yani vakfeden sonra oradan döndüğünüz zaman. Burada akın etmekle kastedilen çok kişinin hareket etmek ve yürümek için bir araya gelmesidir. "Develer bir yere akın etti" ifadesinde de bu anlam vardır. *İfâda* yol taşlarını toplayıp farklı yerlere atmak anlamında da kullanılır.

١٩٨- لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ ۗ فَاِذَآ اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ ۖ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ ۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّآلِّيْنَ

وقوله تعالى: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ﴾ أي لا إثمَ عليكم في أن تتَّجرُوا في طريق الحج وكانوا يمتنعون عن ذلك ويقولون للتجَّارِ في هذا الطريق: هؤلاء الداجّ وليس بالحاجّ، والداج المكتسِب والملتقِط مشتقٌّ من الدجاجة قاله القفَّال. وقال غيرُه: الداج عندهم اسمٌ معروفٌ لمن يخرج مع الحاجِّ تبعا للحاجِّ من الخدم والأتباع مأخوذٌ من قولهم دجَّ أي دبَّ فأخبر الله إنما كان مباحا من أمور الدنيا ولا بدَّ منه لإقامة المعاشِ فلا منعَ عنه، وفضل الله هو المالُ والسعة بالتجارة وغيرها، قال تعالى: ﴿وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ﴾ [المزمل، ٢٠/٧٣]، وقال: ﴿فَانْتَشِرُوا فِى الْاَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ﴾ [الجمعة، ١٠/٦٢]، وقال: ﴿وَمِنْ رَحْمَتِهٖ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖ﴾ [القصص، ٧٣/٢٨]

وقال ابن عباس رضي الله عنها: كانت عكاظ ومِجَنَّة وذو المجاز أسواقاً في الجاهلية فلما كان الإسلام كأنَّهم كرهوا أن يتَّجروا في الحجِّ فسألوا النبيَّ ﷺ فأنزل الله هذه / [٢١٦و] الآية.

وقال قتادة: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ﴾ قال: كان أهلُ الجاهليةِ يسمُّون ليلة النفر ليلة الصَّدرِ وكانوا لا يمكُثون على كثيرٍ ولا ضالة ولا لحاجةٍ، ولا يبتغون فيها تجارة فأحلَّ الله ذلك للمؤمنينَ أن يمكثوا على حاجاتِهِمْ ويبتغوا من فضلِ اللهِ.

وقوله تعالى: ﴿فَاِذَآ اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ﴾ أي رجعتم منها بعد الوقوف بها، وحقيقة الإفاضةِ ههنا هو اجتماع الكثيرِ في الذهاب والمسيرِ، ومنه قولهم: «أفاض البعير بجِرَّتِهِ» أي أجراها كثيرا مفترقا، وإفاضة قداحِ المسير جمعها ثم إلقاؤها متفرِّقةً،

Suyu vücuda dökmek, gözyaşı dökmek, insanların konuşmaya dalması gibi anlamları da vardır. "İnsanlar da niyetleri de karmakarışık." derler. Arafat, hacdaki vakfenin yapıldığı belirli bir yerdir. Bu isimle anılmasının sebebi Hz. Âdem'in Hz. Havva'yı orada bulup uzun süre ayrıldıktan sonra onu orada tanımasıdır.

Bir rivayete göre Cebrâil Hz. Âdem'e haccın şartlarını orada öğretmiştir. *Arafât*, *arefe*nin çoğuludur ve yüksek yer anlamına gelir. *A'râf* da aynı anlama gelir. Bu isim, bugün Arefe günü vakfe yapılan yeri kapsamaktadır. İnsanların orada durması da bir tanıtmadır. Kureyş ve ona nispet edilen aşiretler, hürmetlerinden ve saygısızlık yapmaktan endişe ettiklerinden dolayı Harem bölgesini aşmazlardı. Böyle yaparlarsa izzet-i nefislerine leke süreceklerine inanırlardı. Bu sebeple Arefe vakfesini yapmıyorlardı. Çünkü bu bölge Harem'in dışındaydı. Kureyş dışındakiler ise orada vakfe yapmaktaydılar. Arafat'ta vakfe yapanlar güneş batmadan önce yola çıkıyorlardı. Müzdelife'de vakfe yapanlar ise güneş doğunca harekete geçiyorlardı. Allah Teâlâ, Peygamber'i ile Kureyşlileri Hz. İbrâhim'in yoluna döndürdü. Arafat'ta vakfe yapmalarını ve güneş batmadan oradan ayrılarak güneşin doğuşundan önce Müzdelife'den çıkmalarını sağladı. Kur'ân'ı Kerîm'de inen âyetlerde buna işaret edildi. "İnsanların gittiği yerden siz de gidin." [el-Bakara 2/199], **"Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin."** ve **"Arafat'tan indiğiniz zaman."** İşte bütün bunlarda Arafat'ta vakfe yapmanın bir rükün olduğuna delil vardır.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Hac Arafat'tır. Her kim Arafat'ta vakfe yaparsa haccı tamamlanmıştır."[1] Yani o kişi haccı kaçırma endişesinden kurtulmuştur. Artık Kâbe'yi tavaf etme dışında bir rükün kalmamıştır. Bu rükünde kaçırılma endişesi yoktur. Çünkü kurban kesme günlerinden sonra kazâ edilebilir. Arafat'ta arefe günü ve Kurban bayramı gecesinde vakfe yapılmadığında ise artık hac fırsatı elden kaçmış olur.

"Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin." Yani Allah için namaz kılın. Burada kastedilen, yatsı vaktinde akşam ve yatsı namazlarını cem ederek kılmaktır. **"Meş'ar-i Harâm'da."** Yani Müzdelife'de demektir. *Meş'ar*, alâmet demektir. Yani ibadet için alem ve işaret olan yerde. *Şeâir* alâmetler demektir.

1 İbn Mâce, "Menâsik", 57.

وإفاضة الماء على البدن وإفاضة الدموع والإفاضة من القوم في الحديثِ كلها يرجع إلى هذا وكذا قولهم: «الناس فوضى ونيَّاتهم فوضى» على هذا، وعرفات موضعٌ مخصوصٌ بها الوقوفُ الَّذي هو ركن الحجِّ وسميت بها لأن آدم عليه السلام وجد بها حواءَ فعرفها بعد ما كانا تفرَّقا مدة.

وقيل: لأن جبريل صلوات الله عليه عرَّف بها آدم عليه السلام مناسكَ الحجِّ وهي جمع عرفة، وهي ما ارتفع من الأرض، وكذلك الأعراف، وكأنَّ الاسمَ شاملٌ لأجزاءِ ذلك المكان واليوم الذي يوقف بها يوم عرفة ووقوف الناس بها فيه تعريفٌ، وكان قريش ومن دخل في جملتِهِمْ من الحُمْس لا يجاوزون الحرم تعظيما له وكراهيةَ أن يحطُّوا قدره فيكون فيه حطٌّ أقدار[1] أنفسهم إذ عظَّموا غير الحرم، وكانوا لا يقفون بعرفة؛ لأنها من الحل وكان غيرُهم يقفون بعرفةَ، وكان الواقفون بعرفة يفيضون قبل غروب الشمس وكان الواقفون بالمزدلفة يدفعون إذا طلعت الشمسُ فردَّهم الله بنبيِّهِ ﷺ إلى ملة إبراهيم فوقف بعرفات، وأفاض منها بعد غروب الشمس ودفع من المزدلفة قبل طلوع الشمس ونزل القرآن بالإشارةِ إلى ذلك بقوله: ﴿ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ﴾ [البقرة، ١٩٩/٢]، وقوله: ﴿فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ﴾، وقوله: ﴿فَاِذَآ اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ﴾ وفيه دليلُ تقدُّمِ الوقوفِ عليه وهو ركنٌ.

قال ﷺ: «الحَجُّ عَرَفَةُ فَمَنْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ فَقَدْ تَمَّ حَجُّهُ»[2] أي أمِنَ الفوتَ فإنه لم يبقَ ركنٌ إلا الطواف بالبيت وذلك لا يفوت فإنه يقضى بعد أيام النحرِ[3]، فأما الوقوف بعرفة فإنه إذا فات يومُ عرفةَ وليلةُ النحرِ فقد فات الحجُّ.

وقوله تعالى: ﴿فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ﴾ أي صلوا لله وهي المغرب والعشاء جمعا في وقت العشاء، وقوله: ﴿عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ﴾[4] أي المزدلفةِ، والمشعرُ المعلَمُ أي: للعبادة، والشعائر العلامات،

---

١ ر: إعزاز

٢ سنن ابن ماجة ، كتاب المناسك ، ٥٧.

٣ ر: الحج

٤ ر – أي صلوا لله وهي المغرب والعشاء جمعا في وقت العشاء ، وقوله ''عند المشعر الحرام''.

Harâm kutsal anlamına gelir. Mescid-i Harâm ve Beyt-i Harâm ve Şehr-i Harâm tamlamalarındaki harâm kelimeleri kutsal anlamını taşımaktadır. Harem, saygınlığı/hürmeti çok büyük ve kutsiyetinin çiğnenmesi helâl olmayan yer demektir. "Allah'ı zikredin" sözünü sadece dil ile zikretme şeklinde anlayanlar vardır. Ancak burada namaz kılmak şeklinde anlamak daha doğrudur. Çünkü dil ile zikretme ileride söylenen kısma dâhildir. **"O'nu size gösterdiği şekilde zikredin."** Bu kısım daha fazla anlam ifade ettiğinden namaza hamledilir. Zikir, Kur'ân'da namaz anlamında kullanılmıştır. Allah Teâlâ Hz. Süleyman'dan hikâye ile "Ben malı Rabbimi hatırlattığı için sevdim dedi." [Sâd 38/32] Yani ben maldan bana rabbimi hatırlattığı için hoşlandım. Başka bir âyet-i kerîmede "Allah'ı zikretmeye koşun" [el-Cum'a 62/9] ifadesinde kullanılan zikir, cuma namazı anlamındadır.

"O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz." Yani onu size öğrettiği şekilde dillerinizle zikredin. Önceden bu konuda doğru yolda değildiniz. "Allah'ı çokça zikredin." [el-Ahzâb 33/41] âyeti ile O'nu lâyık olduğu şekilde vasfetme, "Sabah akşam Allah'ı tesbih edin." [el-Ahzâb 33/42] âyeti ile O'nu lâyık olmadığı niteliklerden tenzih etme müminlere öğretilmiştir.

Bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: Sizi Hak dine hidâyet ettiği için O'nu şükürle zikredin. Önceden bu hidâyetin yolunu bilmiyordunuz. *İn* edatı burada *kad* anlamında kesinlik ifade etmektedir. *Lâm* da pekiştirmek için gelmiştir. Bir görüşe göre buradaki *in* nefiy, *lâm* ise istisnadır. Bundan önce yolu şaşırmıştınız. "Rabbimizin vaadi ancak gerçekleşecektir." [el-İsrâ 17/108]

"Önceden." Yani hidâyet edilmeden önce bu hâldeydiniz. Bu durum "Sizi hidâyet ettiği gibi" ifadesinin delâletiyle sabittir. Zikir ifadesini lisana hamledenler tekrarın tekit için olduğunu söylerler. Birincisi genel bir zikretme emri, ikincisi ise onu gerektiren sebebi ve nasıl olacağını da açıklayarak daha tafsilatlı bir zikretme emridir. Çünkü bu, zikri nimetlerin sürekli olması sebebiyle devamlı şükre bağlayan bir emirdir.

والحرام المحترَم والمحرَّم، وكذا المسجد الحرام والبيت الحرام، وكذا الشهر الحرام وكذا الحرم تَجِلُّ حرمتُها ولا يحلُّ هتكُها، ومنهم من حمَل قولَه: ﴿فَاذْكُرُوا اللهَ﴾ على مطلق الذِّكرِ باللسان، والحمل ههنا على الصلاة أولى؛ لأن الذكر باللسان داخلٌ فيما ذكره بعده، وهو قوله: ﴿وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْۚ﴾، فيحمل هذا / [٢١٦ظ] على الصلاةِ لزيادة الإفادة والذكر يجيء بمعنى الصلاة، قال تعالى خبرا عن سليمان عليه السلام: ﴿فَقَالَ اِنِّي اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّيۚ﴾ [ص، ٣٢/٣٨] أي آثرت حب الخير على صلاةِ ربِّي، وقال تعالى: ﴿فَاسْعَوْا اِلَى ذِكْرِ اللهِ﴾ [الجمعة، ٩/٦٢] أي صلاة الجمعة.

وقوله تعالى: ﴿وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّاۤلِّينَ﴾ أي اذكرُوهُ بألسنتكم على الوجهِ الَّذِي علَّمكم وإن كنتم لا تهتدون إليهِ قبل ذلك وهو قوله: ﴿اذْكُرُوا اللهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾ [الأحزاب، ٤١/٣٣] وهو وصفُه بما يَلِيقُ به ﴿وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصِيلًا﴾ [الأحزاب، ٤٢/٣٣] وهي تنزيهه عمَّا لا يليق به.

وقيل: واذكروه بالشكر على ما هداكم للدِّين الحقِّ وقد كُنتُمْ قبلَ ذلك من الضالِّينَ عن الهدى، و«إن» كلمة تأكيد بمعنى «قد»، واللام للتأكيد أيضا، وقيل: «إن» نفيٌ واللام استثناءٌ، أي: وما كنتم قبلَ ذلك إلا من الضالِّينَ وهو كقوله: ﴿اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾ [الإسراء، ١٠٨/١٧]

وقوله تعالى: ﴿مِنْ قَبْلِهٖ﴾ أي من قبل الهدى وهو ثابتٌ دلالة قوله: ﴿كَمَا هَدٰيكُمْۚ﴾ ومن حمل الذكرَ الأول على اللسان فإنه يقول التكرار للتأكيد؛ ولأنَّ الأوَّل أمرٌ بالذكر والثاني أمرٌ بالذكر وبيانُ السبب الذي يوجبه وبيان صفتِهِ التي ينبغي عليها؛ لأنَّه أمرٌ يوصِل الذكرَ بالذكرِ وبمداومة الشكر لتوالي الإنعامِ والبِرّ.

199. Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. [el-Bakara 2/199]

"Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin." Yani Ey Kureyşliler ve Hums grubu![1] Diğer insanlar gibi siz de Arafat'tan dönün. Bu aslında Arafat'ta vakfe yapma konusunda bir emirdir. "Sonra" anlamına gelen *sümme* kelimesi burada sıralama anlamı taşımaz. Çünkü Arafat'taki vakfe Müzdelife'den sonra değildir. Burada *sümme* kelimesi "birlikte" anlamındadır ve sadece iki cümleyi birbirine bağlamak için kullanılmıştır. "Sarp yokuşun ne olduğunu sen ne bileceksin. O tutsak bir boynu çözmek (köle azat etmektir)… Sonra da iman edenlerden olup…" [el-Beled 91/12-17] âyetlerindeki kullanım da böyledir ki bu son âyet "Bunlarla birlikte mümin olan" anlamına gelir.

Bir görüşe göre **"İnsanların akın ettiği yerden"** ifadesinin anlamı şöyledir: İbrâhim'in, çocuklarının, ümmetinin ve ona tâbi olanların akın ettiği yerden. Sonradan gelen nesiller onların âdetini değiştirdiler, siz onu asıl hâline döndürün.

"Allah'tan bağışlanma dileyin. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." Yani size emredildiği üzere şimdi oraya akın edin. Geçmiş günahlarınız için Allah'tan af dileyin. Allah Teâlâ sizi bağışlar ve size merhamet eder.

Şöyle de denilmiştir: Allah'ı zikrettiğiniz ve O'nu temizlik ve saflık nitelikleriyle vasıflandırdığınız zaman kendiniz için de bunu O'ndan dileyin.

200. Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, artık atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın. İnsanlardan "Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada ver." diyenler vardır. Bunların âhirette nasibi yoktur. [el-Bakara 2/200]

"İbadetinizin şartlarını bitirdiğinizde" ifadesi hac için yapılacakları tamamladığınız vakit anlamındadır.

"Atalarınızı andığınız gibi Allah'ı anın." Yani atalarınız için yaptığınız gibi size verdiği nimetler için O'na hamdedin, O'nu övün.

"Daha çok anın." Bilakis Allah'ı atalarınızı andığınızdan daha fazla anın. Çünkü Allah'ın nimetleri sınırsızdır. Burada geçen *ev* kelimesinin diğer vecihlerini "Yahut daha da katı" [el-Bakara 2/74] âyetinde anlatmıştık.

---

1 Kureyş'in de aralarında bulunduğu bazı kabilelerden oluşan Hums grubu kendilerini çok dindar görür ve Arafat'a çıkmaya gerek görmezler, Arafat'ın dışardan gelenler (Hille ehli) için temizlenme/arınma mekânı olduğunu iddia ederlerdi. (ed.)

١٩٩- ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ﴾ أي ارجِعُوا يا قريشُ والحمس[١] من عرفات كما يرجع سائرُ الناس منها، وهو أمر بالوقوف بعرفات، «ثم» ليس للترتيب، فإنه ليس بعد الوقوف بالمزدلفة لكنه بمعنى «مع»، وأريد به العطفُ المطلقُ كما في قوله: ﴿وَمَآ اَدْرٰيكَ مَا الْعَقَبَةُ * فَكُّ رَقَبَةٍ﴾ [البلد، ٩٠/١٢-١٤] إلى قوله: ﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ [البلد، ٩٠/١٧] أي ومع ذلك كان مؤمنا.

وقيل: أراد بقوله: ﴿مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ﴾ أي إبراهيمُ وأولادُه وأمتُه ومتَّبِعوه فإنَّهم كانوا غيَّرُوا ذلك فردُّوا إلى الأصل.

وقوله تعالى: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ أي أفيضوا الآن كما أُمِرْتُمْ واستغفروه لما سلف منكم يغفر الله لكم ويرحمكم.

وقيل: إذا ذكرتم الله ووصفتموه بالطهارة فاسألوا الله لأنفسكم الطهارة.

٢٠٠- فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَاءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْراً فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ

وقوله تعالى: ﴿فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ﴾ أي فإذا أتممتم[٢] أمور حجِّكم.

وقوله تعالى: ﴿فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَاءَكُمْ﴾ أي احمَدوه واثنَوْا عليه بما أنعم عليكم كما تذكرون آباءَكم بإنعامٍ منهم يكون عليكم.

وقوله تعالى: ﴿اَوْ اَشَدَّ ذِكْراً﴾ أي بل أشدُّ ذكرا، فإنَّ نِعَمَ الله غيرُ محصورةٍ وقد ذكرنا لكلمة «أو» وجوها أُخَرَ عند قوله: ﴿اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً﴾ [البقرة، ٢/٧٤] وهذا على ذلك.

١ ر: قال ألا يا زيد والضحاك سيرا.
٢ ط: أتممت

Kaffâl şöyle demiştir: Buna benzer konularda dildeki mecaz herkesin mâlûmudur. Bir kişi başkasına "Bu işi bir aya kadar, hatta daha çabuk yapacağım." dediği zaman karşısındakini şüpheye düşürmeyi istemez. Sadece ilk söylediğinden daha yakın bir vakitte bitirme imkânını ifade etmeyi arzular.

Âlimler şöyle demişlerdir: Araplar Câhiliye devrinde insanların ve kabilelerin toplandıkları Arafat ve Mina gibi yerlerde atalarıyla övünür, onların tarihlerini anlatır, iyiliklerini zikrederlerdi. Böylece onlar sayesinde şöhret kazanmayı, atalarının kahramanlıklarıyla toplumdaki mevkilerini yükseltmeyi isterlerdi.

Cerîr, Ferezdak'a seslenerek şöyle demiştir:

[Ey Ferezdak!] Görmedin mi Allah Mücâşi'i rezil etti
Hacceden topluluklar Arafat'ta bir araya geldiklerinde

Ferezdak da Cerîr'e şöyle demiştir:

Sen Mina'daki kutsal yerlerde çok öven kişi ile karşılaşacaksın
O zaman sen kim ile övündüğünü bana haber ver

İslâm gelince onlara bu âdetleri yasakladı ve atalarını anmak yerine kendilerine verdiği nimetler için Allah'ı zikretmelerini, O'na övgüde bulunmalarını emretti. Çünkü bütün hayırlar Allah'tan gelir. Onların ataları da Allah'ın kullarıdır ve ellerindeki her şeye Allah'ın ihsanı sayesinde ulaşmışlardır.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Bu âyetin mânası şudur: Çocuğun babasının adını söylemesi gibi siz de benim adımı söyleyin. Bebek ilk konuşmaya başlayınca önce babasının adını söyler ve "Baba! Baba!" der. Müslümanın da daima "Ya Rab! Ya Rab!" demesi gerekir.

Bu konudaki başka bir görüş şöyledir: Bir çocuk babasını nasıl yâd ediyorsa siz de beni bir olarak zikredin. Nasıl ki çocuk iki tane babasının olduğunu asla kabul etmezse, kul da "İki rab var." denildiğinde susmamalı ve itiraz etmelidir.

Rivayete göre Abdullah b. Abbas'a bu âyet hakkında: "[Bu âyetten anlaşıldığına göre] gün gelecek, insan atalarını anmaz olacak" şeklinde bir yorum yapılmış, o da "Hayır, âyetin anlamı bu değildir, aksine âyet şunu söylemektedir: Baban hakkında birileri kötü şeyler söylediğinde ne kadar kızıyorsan, Allah'a isyan edildiğinde ondan daha çok kız."

وقال القفال: ومجاز اللغة في مثل هذا معروف، يقول الرجل لآخر: أفعل كذا إلى شهر، ثم يقول أو أسرعَ منه، لا يريد به التشكيك إنما يريد به النقل عن الأول إلى ما هو أقرب وقتًا منه.

وقالوا: كانوا في الجاهلية في المواسم عند اجتماع الناس وتوافر القبائل يتفاخرون بآبائهم ويعدِّدون أيامَهم ويذكرون محاسِنَهم يريد كلٌّ منهم الشهرةَ لنفسه والترفع بمآثر سلَفِه بعرفات ومنى وغير ذلك.

قال جرير / [٢١٧و] يخاطب الفرزدق: [١]

ألم ترَ أن الله أخزَى مجاشِعا إذا ضمَّ أحياء الحجيجِ المعرَّف

وقال الفرزدق يخاطب جريرا: [٢]

إنك لاقٍ بالمشاعر من مِنى فِخاراً فخبرني بمن أنت فاخر

فلما جاء الإسلامُ نهاهم عن ذلك وأمرَهم أن يجعلوا بدلَ ذكرِهم آباءَهم ذكر الله وتمجيده والثناء عليه بنِعَمِه؛ إذ الخيرُ كلُّه من عنده وآباؤهم عبيدُه ونالوا ما نالوا بإفضاله.

وقال الحسن البصري رحمه الله: معناه اذكروني كما يذكُر الصغيرُ أباه فإنه أوَّلُ ما يتكلم ويقول: «يا أب يا أب» فعلى كلِّ مسلمٍ أن يقول على الدوام «يا ربّ يا ربّ».

وقيل: اذكروني بالوحدانية كما يذكر الولد أباه، فإنَّه لا يرضى بأن يذكر له أبوان فلا ينبغي للعبد أن يسكت إذا قيل: ربَّان.

وقيل لابن عباس في هذه الآية: إن الرجلَ ليأتِي عليه زمانٌ ما يذكُر أباه، قال: إنه ليس بذلك، ولكنه يقول تغضَبْ لله إذا عُصي أشدَّ غضبك لوالدك إذا ذُكِرَ بسوء.

١ ر: موضع التعريف. انظر للبيت: ديوان جرير ، ص ٩٢٩.

٢ انظر للبيت: شرح ديوان الفرزدق ٢/ ٥٦٩. وفيه: «بالمحصب» بدلا من «بالمشاعر».

"İnsanlardan 'Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada ver.' diyenler vardır." Yani hacca gidenler arasında Allah'tan dünya nimetlerini isteyen ve "Rabbimiz bize dünyada ver." diyen yani makam, zenginlik, düşmanlara karşı zafer gibi dünyevî isteklerinin gerçekleşmesini talep eden kimseler vardır.

"Bunların âhirette nasibi yoktur." Burada geçen *halâk* kelimesi nasip ve pay anlamındadır. Bu kimselerin kim olduğu konusunda görüş ayrılığı vardır. Bazıları şöyle demişlerdir: Bu kişiler kâfirlerdir. Onlar Kâbe'yi tâzim eder, oraya gelip hac yaparlar, bu sırada âhiret için değil dünyalıklar için dua ederlerdi. Çünkü ölümden sonra dirilmeyi inkâr ediyorlardı. Bunun üzerine Allah onların âhirette müminlerin erişeceği cennet ve diğer nimetlerden hiçbir paylarının bulunmadığını haber verdi.

Bazılarına göre burada kastedilenler âhiret için hiçbir şey istemeyip sadece dünyalık isteyen müminlerdir. Böyle bir şey aslında günahtır. Çünkü kutsal mekânlarda Allah'tan sadece geçici dünyalık istemişler, âhiret nimetinden gafil kalmışlardır. **"Onların âhirette hiçbir nasibi yoktur."** ifadesinden "(bu yaptıklarına) tevbe edenler dışında" veya bir görüşe göre "Allah'ın affetmesi dışında" şeklinde bir istisna yapılmıştır. Ayrıca âyet "Allah'tan âhireti dileyenler gibi bir nasipleri yoktur." şeklinde de tefsir edilmiştir.

201. Onlardan, "Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru." diyenler de vardır. [el-Bakara 2/201]

Yani hac ibadetine katılanlar arasında dünya ve âhiret hayırlarını, cehennemden kurtulmayı dileyenler vardır. *Hasene*, dünya ve âhiretteki bütün iyilikleri kapsayan bir kelimedir. "Eğer sana bir güzellik dokunursa" [et-Tevbe 9/50] âyetinde verimlilik ve rızık bolluğu anlamında; "Bizim için siz, ancak iki güzellikten birini bekleyebilirsiniz." [et-Tevbe 9/52] âyetinde zafer ve şehâdet anlamında kullanılmıştır.

Sâbit şöyle demiştir: Enes'e "Bizim için dua et." dediler. O da "Rabbimiz bize dünyada da âhirette de güzellik ver ve bizi cehennem azabından koru." şeklinde dua etti. "Biraz daha dua et." dediklerinde "Sizin için dünya ve âhiret iyiliği istedim ya." diye karşılık verdi.

İkrime şöyle demiştir: "Dünyada güzellik, iyi bir hanımdır."

وقوله تعالى: ﴿فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا﴾ أي من الذين يشهدون الحج من يسأل الله حظوظ الدنيا فيقول: «يا ربنا أعطنا في الدنيا» أي الْجَاهَ والغِنَى والنصرة على الأعداء وما هو من الحظوظ العاجلة.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ﴾ أي نصيبٌ، واختلف فيهم أَنَّهم مَنْ هم، قيل: هم الكفار؛ لأنهم كانوا يعظِّمون البيتَ فيحجُّونه ويدعون بحوائج الدنيا دون الآخرة فإنهم كانوا يجحدون البعث بعد الموتِ فأخبر الله تعالى أَنَّه لا حظَّ لهم في الآخرة ممَّا ينالُه المؤمنون من الجنة وأنواع الكرامة.[1]

وقيل: هم المؤمنون الذين يسألون الدنيا دون الآخرة وهو ذنب منهم؛ إذ سألوا الله في أشرف المشاهد حُطامَ الدنيا وغفلوا عن نعيم[2] العقبى، وقوله في حقهم: ﴿وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ﴾ أي إلا أن يتوب، وقيل: أي إلا أن يعفو الله عنه، وقيل: أي ليس له خلاق كخلاق من سأل الله لآخرته.

٢٠١- وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

وقوله تعالى: ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ أي من الذين يشهَدون الحجَّ من يسأل اللهَ خيرَ الدنيا والآخرةِ والحفظَ من نارِ جهنمَ. والحسنةُ كلمةٌ جامعةٌ لكلِّ الخيرات في الدارين، قال تعالى: ﴿إِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ﴾ [التوبة، ٥٠/٩] هي الخصب وسعةُ الرزق، وقال: ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَآ اِلَّآ اِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ﴾ [التوبة، ٥٢/٩] وهما الظفر والشهادة.

وقال ثابت: قالوا لأنسٍ: ادعُ لنا، فقال: ربنا آتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة وقنا عذاب النار، قالوا: زدنا ، قال: سألت لكم خير الدنيا والآخرة.

وقال عكرمة: الحسنة في الدنيا المرأة الصالحة.

---

١ ر: الكرامات.

٢ ح ور: نعم

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Dünyada güzellik ilim ve ibadettir." Bir rivayette şöyle demiştir: "Dünyada güzellik, iyi rızık, sâlih amel; âhirette güzellik ise cennettir." Şöyle denilmiştir: Dünya güzelliği muvaffakiyet ve günahlardan kaçınmak; âhiret güzelliği af ve mağfirettir.

Ebü'l-Kāsım el-Hakîm şöyle demiştir: Dünya güzelliği mutlu bir hayat ve şehâdet üzere ölmektir. Âhiret güzelliği kabirden müjdelenerek dirilmek ve sırat üzerinden sağ salim geçebilmektir.

Denilmiştir ki: Dünyada güzellik afiyet, âhirette güzellik ise af ve mağfirettir.

"Bizi ateşin azabından koru." Yani bizi cehennem azabından koru. Burada geçen *vikāye* (koruma) fiili iki mef'ûl alır. *Azâb* kelimesi ikinci mef'ûldür.

202. İşte onlara kazandıklarından bir nasip vardır. Allah, hesabı pek çabuk görendir. [el-Bakara 2/202]

"İşte onlara kazandıklarından bir nasip vardır." Yani bu iki güzelliği birlikte isteyenlere doğru bir şekilde hac yapmaları ve hak yolu bilerek istemeleri karşılığında güzel bir nasip bağışlanacaktır.

Âyetin tefsiri hakkında şöyle bir görüş de vardır: Bu karşılık her iki gruba aittir. Yani her biri yaptığının karşılığını alacaktır. "Herkesin yaptıklarına göre dereceleri vardır." [el-Ahkāf 46/19] âyetinde de böyledir.

"Allah, hesabı pek çabuk görendir." Burada karşılığın hem iyilik hem de kötülük için olduğuna dair bir işaret vardır. Bu da buradaki karşılığın her iki taraf için vaki olduğu şeklindeki görüşe uygun düşer. Bazılarına göre âyetin bu kısmının anlamı şudur: Allah Teâlâ amellere karşılık vermede çok hızlıdır. Hesap ile karşılığın bizzat kendisi kastedilmektedir. Cenâb-ı Hak "Nice kentlerin halkı Rablerinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azdılar. Bu yüzden kendilerini çetin bir hesaba çektik ve görülmedik bir azaba çarptırdık." [et-Talâk 65/8] buyurmuştur. Burada bahsedilen dünyada verilen cezadır. Hesap alma ve verme açısından bir karşılıktır. Bir kişi "Falancayla hesaplaştım." dediği zaman "Ondan alacağımı aldım ve borcumu kendisine ödedim." demek ister.

وقال الحسن: الحسنة في الدنيا / [٢١٧ظ] الفقه والعبادة، وقال في رواية: الحسنة في الدنيا الرزق الطيب والعمل الصالح وفي الآخرة الجنة، وقيل: حسنة الدنيا التوفيق والعصمة وحسنة الآخرة العفو والمغفرة.

وقال أبو القاسم الحكيم: حسنة الدنيا عيش على سعادةٍ وموت على شهادةٍ، وحسنة الآخرة بعث من القبور على بشارة وجوازٌ على الصراط على سلامةٍ،

وقيل: الحسنة في الدنيا العافية وفي الآخرة العفو.

وقوله تعالى: ﴿وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ أي احفظنا من عذاب جهنم، والوقاية يتعدَّى إلى مفعولين و«عذاب» مفعول ثان.

٢٠٢- أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا ۚ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا﴾ أي هؤلاء الذين سألوا الحُسْنَيين لهم حظ صالح بما حجُّوا على الوجه وسألوا على العلم.

وقيل: «أولئك» يرجع إلى الفريقين ومعناه: لكلٍّ منهم جزاء[١] على وفق عملِه وهو كقوله: ﴿وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا﴾ [الأحقاف، ١٩/٤٦]

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾ فيه إشارة إلى الجزاء على الخير والشرّ جميعا فيوافق القول الذي مرَّ أنه في الفريقين، ثم معناه عند بعضهم سريع الجزاء على الأعمال والحساب يراد به نفس الجزاء، قال تعالى: ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا﴾ [الطلاق، ٨/٦٥]، وهذا في الدنيا فكان جزاء، ووجهه أن الحسابَ يكون مكافاة من جهة الأخذِ والإعطاءِ، فإذا قال القائل: «حاسبت فلانا» أي أخذت منه ما كان لي عليه وأعطيته ما كان له علي.

---

١ ر: جزئ.

Bir görüşe göre "Hesabı pek çabuk görendir" ifadesi "Allah Teâlâ'nın kullarını hesaba çekmesi mutlaka gerçekleşecektir, hatta bunun olması çok yakındır." anlamına gelir. Başka bir yorum şöyledir: Allah Teâlâ hesabı çabucak görendir. Çünkü hiçbir şey O'nu oyalamaz. Herkesi bir anda hesaba çekiverir. Âyetin bir başka tefsiri de şöyledir: Allah hesabı hızlıca görecektir. Çünkü o gün kendisine hiçbir itiraz söz konusu olmayacaktır. Herkes amel defterini elinde getirecek, herkesin karşılığı belli olacaktır ve hak ettiği şekilde hesabı görülecektir.

203. Sayılı günlerde Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönerse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa, ona da günah yoktur. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve O'nun huzurunda toplanacağınızı bilin. [el-Bakara 2/203]

"Sayılı günlerde Allah'ı anın." Bunlar teşrîk günleri de denilen şeytan taşlama günleridir. Zilhicce ayının onundan sonraki üç gündür. Âyette şeytan taşlama esnasında tekbir getirilmesi emredilmektedir. Bir görüşe göre bu, o günlerde namazların ardından tekbir getirilmesine dair bir emirdir.

"Kim iki gün içinde acele ederse" ifadesi, acele edip döner ve şeytan taşlama günleri olan üç günün sonuncu gününde kalmayıp iki gün ile yetinirse anlamındadır.

"Ona günah yoktur." Yani acele ettiği için günah işlemiş olmaz. Bu konuda ruhsat vardır.

"Kim geri kalırsa" ifadesi üç gün şeytan taşlayıp sonra geri dönerse demektir.

"Ona da günah yoktur. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar içindir." Rivayete göre burada Cenâb-ı Hak, acele eden kişi hakkında **"Ona günah yoktur."** demiş ve bunu takvâ şartı ile kayıtlamamıştır. Erteleyen hakkında ise **"Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar içindir."** buyurmuştur. Birincisi ruhsatı, ikincisi ise azimeti tercih etmiştir. Burada amele ilâveten bir de takvânın şart koşulması daha evlâdır. Ancak âyet bunun tam aksine geldiği için şöyle dedik: Birincisinin mânası şudur: Acele etmesi sebebiyle acele eden kişiye günah yoktur. İkincinin mânası da şudur: Bu haccı sırasında Allah'a karşı gelmekten sakınırsa onda hiç günah kalmaz. Allah bu haccı ondan kabul eder. Zira başka bir âyette "Allah müttakilerin amelini kabul eder." [el-Mâide 5/27] buyurulmuştur ve [mâlûm olduğu üzere] makbul hac bütün günahları siler.

وقيل: معنى سريع الحساب أن محاسبة الله عبادهُ آتية لا محالةَ وما هو آتٍ فكأن قد.[1] وقيل: هو سريع الحساب لأنه لا يشغله شأنٌ عن شأنٍ فيحاسب الكلَّ جملةً، وقيل: هو سريع الحساب إذ[2] لا جحود يومئذ فيؤتى كلُّ أحدٍ بكتابه وفيه أعمالُه وقد ظهر جزاؤه فيقضى عليه للحال بما يستحقُّه.

٢٠٣- وَاذْكُرُوا اللهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَاذْكُرُوا اللهَ فِى أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ﴾ هي أيام التشريق وهي أيام رمي الجمار وهي ثلاثة بعد اليوم العاشر من ذي الحجة، وهو أمرٌ بالتكبير وغيره عند رمي الجمار فيها، وقيل: هو أمر بالتكبير يومئذ في أدبار الصلوات.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِى يَوْمَيْنِ﴾ أي تعجل الرجوع واكتفى برمي الجمار في يومين من هذه الأيام الثلاثة فلم يمكث حتى يرمي في اليوم الثالث.

وقوله: ﴿فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ أي لا يأثم بهذا التعجيل وهو مرخَّص له.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ تَأَخَّرَ﴾ أي رمى في ثلاثة أيام ثم رجع.

وقوله تعالى: ﴿فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ﴾ يقال إنه قال في المتعجل: ﴿فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ ولم يقيّدْه بشرط التقوى، وقال في المتأخّر: ﴿لِمَنِ اتَّقَىٰ﴾، والأوَّل أخذ بالرخصة والثاني بالعزيمة، فكان اشتراط التقوى زيادة على عمله هناك أولى فلما جاء النص بخلافه قلنا: معنى الأول: فلا إثم عليه بالتعجل ومعنى الثاني: فلا يبقى عليه إثمٌ من آثام عمره إذا اتقى الله في هذا الحج فإنه يتقبَّل منه لقوله: ﴿قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾ [المائدة، ٢٧/٥] والحج المبرور يكفر كل ذنب.

١ م - وقيل: معنى سريع الحساب أن محاسبة الله عبادهُ آتية لا محالةَ وما هو آتٍ فكأن قد، صح هامش.
٢ ر: لأنه.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili olarak şunlar söylenmiştir: [Şeytan taşlama konusunda] bazı insanlar acele ediyor, bazıları ise ağır davranıyorlardı. Birbirlerini bu davranışları sebebiyle ayıplıyorlardı. Âyet, acele edenin de erteleyenin de kusurlu olmadığını açıklamak için nâzil oldu.

"Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar içindir." âyeti hakkında üç görüş vardır:

Ebü'l-Âliye şöyle demiştir: "Kalan ömründe Allah'tan sakınması ve yaptığı hacda affedildikten sonra bir daha günah işlememesi hâlinde o kişide kıyamet günü hiçbir günah bulunmaz."

Başka bir görüş şöyledir: Bu vaad, hacdan önce takvâ sahibi olan ve haccı da takvâ üzere yapan kişi içindir. Günahında ısrar eden kişi ise hac yapsa da haccı kabul edilmez.

Şöyle denilmiştir: Bu müjde ihramın yasaklarından sakınan ve hacda günah işlemeyen kişi içindir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim günah işlemeden, kötülük yapmadan hac yaparsa anasından doğduğu günkü gibi (günahsız bir hâlde) evine döner."[1]

"Allah'tan sakınınız." Yani onun emirlerine uyma ve yasaklarından kaçınma konusunda O'ndan sakınınız.

"O'nun huzurunda toplanacağınızı biliniz." Yani diriltilerek bir araya getirileceğinizin ve yaptıklarınızın karşılığını göreceğinizin farkında olunuz.

204. İnsanlardan öylesi de vardır ki dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o düşmanlıkta en amansız olandır. [el-Bakara 2/204]

"İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider." Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Burada iki gruptan bahsedilmektedir: Birinci grup hac yapan ve sadece dünyalık isteyen kâfirler, ikinci grup ise âhiret (saadeti) isteyen müminlerdir. Ardından üçüncü bir grup zikredilmiştir. Bunlar da iç dünyalarında kâfirler ile birlikte oldukları hâlde dışta Müslümanlar ile birlikte görünen münafıklardır.

"Onun sözü senin hoşuna gider." Yani konuşması ve fesahati seni etkiler.

1 Müslim, "Hac", 79.

وقيل في نزوله إنه كان يتعجَّل بعضُهم ويتأخَّر بعضُهم، فيَعِيبُ هذا / [٢١٨و] على هذا وهذا على هذا[١]، فنزلت الآية أنه لا عيبَ على متعجِّل ولا على متأخِّر.

ثم في قوله ﴿لِمَنِ اتَّقٰى﴾ ثلاثة أقاويل:

قال أبو العالية: أي يجيء يوم القيامة ولا إثمَ عليه إذا اتقى فيما بقي من عمره فلم يرتكب ذنبا بعد ما غفر له في الحج.

وقيل: لمن اتقى قبل الحج فحج وهو متَّقٍ فأما المذنب المصرُّ إذا حجَّ فلا يقبَل منه.

وقيل: لمن اتقى محظوراتِ إحرامه فلم يذنب ذنبا في حجه.

قال النبيﷺ: «من حج ولم يرفث ولم يفسق رجع كما ولَدَتْه أمه».[٢]

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ﴾ أي في أوامرِه ونواهيه.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوٓا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ أي تبعَثون وتجمَعون وتجزون بما كنتم تعملون.

٢٠٤- وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فِي قَلْبِهٖ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ

وقوله تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ انتظامُها بما قبلَها أنه ذكر فريقين يشهدون الحج: كفار يسألون الدنيا، ومؤمنون يسألون الآخرةَ، ثم ذكر فريقا ثالثا وهم المنافقون الذين ظاهرُهم مع هؤلاء وباطنُهم مع هؤلاء.

وقوله: ﴿يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ﴾ أي يَرُوقُك كلامُه وفصاحته.

---

١ ر: - وهذا على هذا.

٢ صحيح مسلم ، كتاب الحج ، ٧٩.

Süddî şöyle demiştir: Âyet Ahnes b. Şerîk es-Sekafî hakkında inmiştir. Bir gün Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına gelip Müslüman olduğunu söylemişti. Görünüşü ve konuşması gayet düzgündü. Onun bu hâli, Hz. Peygamber aleyhisselâmın da hoşuna gitmişti. "Müslüman olmak için sana geldim. Allah biliyor ki söylediklerim doğrudur." demişti. Âyette geçen "Kalbindeki [niyetine] Allah'ı şahit tutar." ifadesi de işte buna işarettir. Yani o kalbinde sakladığı niyetin söylediği söze uygun olduğuna dair Allah'ı şahit tutarak ve "Allah şahit ki size karşı samimiyim, doğruyu söylüyorum." demişti.

"Hâlbuki o düşmanlıkta en amansız olandır." Düşmanlıkta aşırı giden bir kişidir. *Alime* bâbından *ledde yeleddü ledden* denilir. Bu işi yapan kişiye *eledd* denilir. *Lüd* kelimesi de *eledd* kelimesinin çoğuludur ve "Azılı düşman bir topluluk." [Meryem 19/97] âyetinde de geçmektedir.

Hisâm kelimesi [müfâale bâbından] *hâsame yuhâsımu muhâsemeten* ve *hisâmen* kalıbında mastardır. Zeccâc, *eledd* kelimesindeki *elif* harfinin ism-i tafdîl kalıbı için getirildiğini söylemiştir. Ona göre *hisâm* da *hasm* kelimesinin çoğuludur. Yani *eleddü'l-hisâm* ifadesi hasımların en azılısı anlamına gelir.[1]

Bir rivayete göre *el-elended* ve *el-yelended* kelimeleri de *el-eled* kelimesiyle aynı anlamdadır. Bu kelimeler boynun iki tarafı anlamına gelen *ledîdey el-unuk*tan türemiştir. *Ledîdü'l-vâdî* vadinin iki tarafıdır. Hasmını karşısına alıp ona galip gelen ve onu yenen kişi anlamına gelir.

205. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez. [el-Bakara 2/205]

"O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışır." Yani bu münafık arkasını dönüp yanından ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışır. Yaptığı şey az sonra ifade edilecektir: **"Ekini ve nesli yok etmeye çalışır."**

Süddî şöyle demiştir: Bu adam bir Müslümanın tarlasından geçip orayı yakmış, eşeğini görüp boğazlamıştı. Burada geçen *hars* kelimesi ekin anlamına gelir. Kelimenin aslı yarmak demektir. *Harese el-harrâs* "Çiftçi toprağı yarıp oraya tohum saçtı." demektir. *Nesl* dişiden çıkan her türlü canlıdır. Deri ve saçtan çıkan şeylere de *nesîl* denilir.

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 277.

وقال السدي: نزل في الأخنس بن شريق الثقفي: أقبل إلى النبي ﷺ فأظهر له الإسلام وكان له منظرٌ ولسانٌ، فأعجب النبي ﷺ ذلك، وقال: جئتُ أريد الإسلام والله يعلم إني لصادقٌ، وذلك قوله: ﴿وَيُشْهِدُ اللهَ عَلَى مَا فِى قَلْبِهِ﴾ أي يَستشهِد بالله أي ما يضمره موافق لما يظهره فيقول: أشهد بالله إني لمخلص.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ﴾ أي شديد المخاصمة، يقال: لدَّ يلُدُّ لَدَداً فهو ألدُّ من باب «علم» واللُّدُّ جمع الألدِّ، قال تعالى: ﴿قَوْمًا لُدًّا﴾ [مريم، ١٩/٩٧]

والخصام مصدر قولِك «خاصَمَه يخاصمه مخاصمة وخصاما»، والزجَّاج جعل الألف في الألد للتفضيل وجعل الخصام جمع خصم أي هو ألجُّ الخصوم أي أشدُّهم لجاجا.[١]

وقيل: الألندد واليلندد كالألدّ، واشتقاقه من لديدي العنق، وهما صفحتاه، ولديد الوادي جانباه، ومعناه أنَّه هو الذي إذا أَخَذَ خصمَه في وجه قابله بوجهٍ آخرَ فغلبه وقهره.

٢٠٥- وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ۗ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِى الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا﴾ أي وإذا أعرض ورجع عنك هذا المنافق سعى في الأرض بالإفسادِ وهو ما ذكر بعدَه وهو قوله: ﴿وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ﴾.

قال السدي: مرَّ على زرع مسلمٍ فأحرقه وعلى أتانٍ له فعقرها، والحرث هو الزرع، وأصله الشق وقد حرث الحراث أي شق الأرض وبذر فيها. والنسل ما خرج من كل أنثى من أجناس الحيوان ومنه سمي ما يخرج من الوبر والشعر نسيلا.

١ معاني القرآن للزجاج، ١/٢٧٧.

İmriü'l-Kays şöyle demiştir:

> *Eğer bir huyum senin hoşuna gitmiyorsa, elbiselerimi elbiselerinden çıkar da çıkıp gitsin.*

Beyitte geçen *yenseli* kelimesi çıksın anlamındadır.

Âyetteki "Senin hoşuna gider." [Bakara 2/204] ifadesi hakkında şöyle bir rivayet vardır: Ahnes, Zühreoğulları'nın anlaşmalısıydı. Bedir günü onların [Müslümanlara karşı savaşmalarını engelleyerek] "Muhammed sizin kızkardeşinizin çocuğu. Eğer o bir yalancıysa Arapların eşkıyaları sizin yerinize onun hakkından gelecektir. Eğer doğru söylüyorsa zaten insanların en mutlu olanları sizlersiniz. Geriye evinize dönün." dedi. Onlar da "Ne güzel bir görüş!" dediler. Kafilede dönüş çağırısı yapılınca öne geçip "Ben sizi götürürüm, benim peşimden gelin." dedi. Onlar da böyle yaptılar. O günden sonra adamın adı ["götürürüm" anlamında kullandığı *enhenisü* fiilinden dolayı] *Ahnes* kaldı. Aslında adı Übey b. Şerîk'ti. Bu haber Hz. Peygamber'e ulaşınca hoşuna gitti.[1]

"Dünya hayatında" yani dünya işlerinde. Bir diğer âyette "Onlar dünya hayatının ancak dış yönünü bilirler." [er-Rûm 30/7] buyurulmuştur.

"Yeryüzünde bozgunculuk yapmaya" âyeti hakkında şöyle denilmiştir: Fesat çıkarmak, şüpheler sokarak insanların kalplerini bozmak anlamındadır. "Onlara yeryüzünde bozgunculuk yapmayın denildiği zaman…" [el-Bakara 2/11] âyetinde geçtiği üzere bu, münafıklara ait bir özelliktir.

"Ekin ve nesli yok etmeye çalışır." Bozgunculuk ile ilgili yapılabilecek en ileri seviyedeki niteleme budur. Bu ifade fesahatin zirvesindedir. Çünkü dünya yerden ve dişilerden çıkanlar sayesinde ayakta durur. Onlar kesilirse dünya da son bulur. Cennet ile ilgili olarak "Allah'tan bir ağırlama olarak, canlarınızın çektiği her şey var, istediğiniz her şey orada sizin için var." [Fussilet 41/31] ve "Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır." [ez-Zuhruf 43/71] âyetlerinde de bu tür bir anlatım vardır ki cennetteki nimetler ile ilgili anlatılabilecek en üst nokta budur. "Ondan suyunu ve merasını çıkardı." [en-Nâziât 79/31] âyeti de yeryüzünde verilen nimetin zirvesidir.

1 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 4: 229-230.

وقال امرئ القيس:[1]

وإن تكُ قد سائتك منّي خليقةٌ فسُلّي ثيابي من ثيابِك ينسل

أي يخرج.

وقيل: في قوله[2]: ﴿يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ﴾ [البقرة، ٢٠٤/٢] هو ما روي أن الأخنس كان حليفا[3] لبني زهرةَ، وقال لهم يوم بدرٍ: إن محمدا ابن أختكم فإن يك كاذبا كفاكم ذؤبان العربِ وإن يك صادقا كنتم أسعدَ الناس به / [٢١٨ظ] فارجعوا، فقالوا: نِعم الرأيُ ما رأيت، فإذا نودي في الناس بالرحيل فإني أنخنس بكم فاتبعوني ففعلوا فسمي الأخنس وكان اسمه أبيَّ بْنَ شريق فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فأعجبه.[4]

وقوله: ﴿فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ أي في أمورِ الدنيا كما قال: ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ [الروم، ٧/٣٠].

وقيل في قوله: ﴿لِيُفْسِدَ فِى الْاَرْضِ﴾ وهو إفسادُ قلوب الناس بالتلبيس وإدخال الشبه والمنافقون موصوفون بذلك في قوله: ﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ﴾ [البقرة، ١١/٢] الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ﴾ قيل: نهاية وصف له بالفساد وهو غاية الفصاحة، فإن قيام الدنيا بما يخرج من الأرض ومن الأنثى فإذا انقطعا خربت الدنيا وهذا كما قال في وصف الجنة: ﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِى اَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ﴾[5] [فصلت، ٣١/٤١]، ﴿وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْاَعْيُنُ﴾ [الزخرف، ٧١/٤٣] هو نهاية ما في الجنة من النعمة، وقال: ﴿اَخْرَجَ مِنْهَا مَآءَهَا وَمَرْعٰيهَا﴾ [النازعات، ٣١/٧٩] هو نهاية ما في الأرض من العطية.

---

١ ديوان امرئ القيس ، ص ١٣.
٢ م: قولك، لعله سهو من من المستنسخ
٣ ر: خليفا.
٤ تفسير الطبري، ٢٢٩/٤-٢٣٠.
٥ الآية ساقطة من ح ر

"Ekini ve nesli yok etmeye çalışır." âyeti hakkında şöyle de denilmiştir: "Yani anneleri ve çocukları yok eder. Çünkü kadınlar ekin ekilen tarlalardır."

"Allah bozgunculuğu sevmez." Yani ondan hoşlanmaz ve ona razı olmaz.

206. Ona "Allah'tan kork!" denildiği zaman gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesinin hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır!" [el-Bakara 2/206]

"Ona 'Allah'tan kork!' denildiği zaman" ifadesi bu münafık Allah ile korkutulduğu zaman demektir.

"Gururu onu daha da günaha sürükler." Gururu ve izzet-i nefsi nasihati reddetmesine, öfkelenmesine ve kötülükte ısrar etmesine sebep olur. "Büyüklenme ve ayrılık içindedirler." [Sâd 38/2] yani kibir ve düşmanlık içindedirler. Buradaki *bâ* harf-i cerri *ehazethu* ifadesinin sılasıdır. *Ehaztühu bi-kezâ* sözü ile *hameltühü alâ kezâ* sözleri arasında fark yoktur. "İzzet-i nefsi onu eline aldı." demek, "Gururu ve izzet-i nefsi yakasını bırakmadı." demektir. Söz böylece tamam olmaktadır. Bir görüşe göre "Hummaya tutuldu." demektir. "Günahı ile" ifadesi kalbindeki günahı yani münafıklığı ve fesat sevgisi sebebiyle anlamına gelir.

"Artık böylesinin hakkından cehennem gelir." Ameline karşılık olarak cehenneme girmek ve ebediyen orada kalmak ona yeter. Bu çok şiddetli bir tehdittir.

"O ne kötü yataktır!" Yani âhirette kendisi için hazırladığı kalma yeri ne kadar kötüdür. Bu tehdit ile Allah Teâlâ onun fiilinin kötü olduğunu bildirmiş ve kullarının bu işe şaşırmalarını sağlamıştır. Burada geçen *mihâd* kelimesi aslında iyi şeyler için kullanılır. "Kendileri için cennette yer hazırlarlar." [er-Rûm 30/44] âyetinde durum böyledir. Ancak burada bu kelime mümin için zikredilen müjdenin karşılığında kâfire karşı tehdit olarak zikredilmiştir. Benzer şekilde "Müminlere kendileri için Allah'tan büyük bir lutuf olduğunu müjdele!" [el-Ahzâb 33/47] âyetinde müjdeleme varken buna karşılık aynı kelimenin kullanıldığı "Münafıklara, kendileri için elem dolu bir azap olduğunu müjdele!" [en-Nisâ 4/138] âyetinde tehdit vardır.

وقيل في قوله: ﴿وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ﴾ أي يهلك الأمهات والأولاد فإن النساءَ حرثٌ.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ﴾ أي لا يستحسِنُه ولا يرضاه.

٢٠٦- وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ

٥ وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللهَ﴾ أي وإذا خوّف هذا المنافق بالله.

وقوله تعالى: ﴿أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ﴾ أي حملته حميَّته وعزَّته في نفسِهِ على ردِّ النصح وإظهار الغضب والإصرار على الفسادِ، وفيه قولُهُ: ﴿عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾ [ص، ٢/٣٨] أي حمية وعداوة، والباء على هذا صلة «أخذته» ولا فرق بين قولك « أخذته بكذا» و«حملته على كذا»، وقيل: معناه ﴿أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ﴾ لزمته الحمية وعزة النفسِ وتم الكلام

١٠ كما يقال كذا، وقيل: معناه أخذته الحمى. ثم قوله: ﴿بِالْإِثْمِ﴾ أي بسبب[١] الإثم الذي في قلبِهِ وهو النفاقُ وحبُّ الفساد.

وقوله تعالى: ﴿فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ﴾ أي كافيه دخولُ النار والخلودُ فيه جزاءً على عملهِ وهو وعيدٌ شديدٌ.

وقوله تعالى: ﴿وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ أي وَلَبِئْسَ ما مهَّد لنفسه في الآخرة أي وطَّأ

١٥ وهيَّأ، قبّح بهذا فعلَه وعجَّب عبادَه منه، والمهادُ في الأصل يستعمَل في الخير قال: ﴿فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾ [الروم، ٤٤/٣٠] لكن ذكر هذا للكافر بمقابلة ما ذكر للمؤمن وهو كالبشارة لما قال: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾ [الأحزاب، ٤٧/٣٣]، قال في مقابلته: ﴿بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ [النساء، ١٣٨/٤]

---

١ ر: بصبِّ

207. İnsanlardan öylesi de vardır ki Allah'ın rızâsını kazanmak için kendini feda eder. Allah kullarına çok şefkatlidir. [el-Bakara 2/207]

"İnsanlardan öylesi de vardır ki Allah'ın rızâsını kazanmak için kendini feda eder." Daha önce "İnsanlardan 'Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver!' diyenler vardır. Bunların âhirette nasibi yoktur." [el-Bakara 2/200] âyetinde Allah Teâlâ düşmanlarından yerilen bir kimseyi zikrettiği için burada "İnsanlardan kendini feda edenler vardır." denilerek dostlarından birini zikretmiş, insanları iyiliğe teşvik etmiş, uyarmış ve iyilik yapanlara karşı muamelesinin kötülere karşı muamelesi gibi olmayacağını onlara bildirmiştir.

"Kendini feda eden" ifadesi nefsini Allah'a adayan anlamındadır. Bununla sadece Allah'ın rızâsını talep eden kişi kastedilmektedir. Kişinin kendini Allah için satması, O'na itaat etmek ve yolunda cihad etmek için canını feda etmesi anlamında bir istiaredir. Allah Teâlâ'nın vereceği mükâfatı umarak onun için canını vermek anlamına gelir. Benzer kullanım şu âyetlerde de vardır: "Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır." [et-Tevbe 9/111] "Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size?" [es-Saf 61/10] "Onlar asla zarar etmeyecek bir ticaret umabilirler." [Fâtır 35/29]

"Allah kullarına çok şefkatlidir." Onlara karşı çok merhametlidir. Bu sebeple kısa süreli bir amel için onlara kesintisiz nimeti ihsan edecektir.

Bu âyet, sahâbe-i kirâmdan Suheyb-i Rûmî hakkında nâzil olmuştur. Suheyb, Medine'ye hicret etmek için yüz yaşında olduğu hâlde yola çıkmıştı. Yanında temreni ve okları da vardı. Mekkeliler kendisini geri getirmek için takip etmişlerdi. Onlara "Yanımda son ok kalana kadar beni takip edemezsiniz." demişti. Çok usta bir atıcıydı. "Aranızda olmamın size ne faydası olacak. Benim malım evimde duruyor. Gidip onu alın, beni rahat bırakın." dedi. Onlar da onu bıraktılar. Suheyb de Medine'ye doğru yoluna devam etti. Oraya daha varmadan bu âyet nâzil oldu. Resûlullah aleyhisselâm onlara Suheyb'in geldiğini haber verdi. Onu karşılamaya gittiler. En önce Hz. Ömer onun yanına ulaştı ve "Suheyb! Ticaretin kârlı oldu." dedi ve bu âyeti kendisine okudu.

Katâde şöyle demiştir: Bu âyette kastedilen Hz. Peygamber aleyhisselâmın muhacir ve ensardan olan sahâbîleridir. Müşriklerin Allah'a şirk koştuklarını gördükleri zaman Allah'ın dini için savaşmışlar ve canlarını feda ederek cihad etmişler ve İslâm'ı muzaffer kılmışlardır.

٢٠٧- وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ

وقوله تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ﴾ ولما ذكر في قوله: ﴿وَمِنَ النَّاسِ﴾ واحدا مذموما من أعدائه ذكر في قوله: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِى نَفْسَهُ﴾ واحدا محمودا من أوليائه ترغيبا[١] وترهيبا وتعريفا للناس أنَّه لا يجعَل المسيءَ كالمحسنِ.

وقوله: ﴿يَشْرِى نَفْسَهُ﴾ أي يبيعها من الله يبتغِي بذلك أن يكون ثمنُها رضا الله، وبيعُه نفسَه لله بذلُها في الطاعة والجهاد لله، وهذه استعارةٌ عن بذل النفس لله[٢] رجاءَ ثواب الله عوضاً عنها، وعلى ذلك قوله: / [٢١٩و] ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ [التوبة، ١١١/٩]، وعلى ذلك قوله: ﴿هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ [الصف، ١٠/٦١] وقال: ﴿يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّن تَبُورَ﴾ [فاطر، ٢٩/٣٥].

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ﴾ أي هو في غاية الرحمة لهم، ولهذا عوَّضهم النعيم المقيم على عملٍ منقطعٍ.

والآية نزلت في شأنِ صُهَيْبٍ الرومي خرج من مكة يريد الهجرةَ إلى المدينة وهو يومئذ ابن مائة سنة، وكان معه كنانته وسهامه فتبعه أهل مكة ليأخذوه ويردُّوه فقال لهم: إنكم لن تصلوا إليَّ ما بقي معي سهم وكان راميا مصيبا ولن ينفعكم كوني فيكم ولي مالي في داري فارجعوا وخذوه وخلُّوا عني. ففعلوا وسار هو إلى المدينة فقَبْلَ أن يصل إليها نزلت هذه الآية، وأخبرهم رسول الله ﷺ بقدومه فاستقبلوه وسبقهم عمر رضي الله عنه، وقال: يا صهيب ربح البيع وتلا عنه هذه الآية.

وقال قتادة: هم أصحاب نبي الله ﷺ من المهاجرين والأنصار لما رأوا المشركين يدعون مع الله إلها آخر قاتلوا على دينِ الله وشروا أنفسَهم غضبا له وجاهدوا في سبيل الله حتى أظهر الله دينه.

---

١ ر: + للناس
٢ ح: - لله

208. Ey iman edenler! Hepiniz topluca İslâm'a girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır.

209. Size apaçık deliller geldikten sonra, eğer yine yan çizerseniz, bilin ki Allah, gerçekten mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. [el-Bakara 2/208-209]

"Ey iman edenler! Hepiniz topluca İslâm'a girin." Bir görüşe göre burada iman etmiş gibi görünen münafıklara hitap vardır. Onlara, barışa yani İslâm'a tamamen hem kalbiniz hem de görünüşünüz ile girin denilmiştir.

"Şeytanın adımlarını izlemeyin." Yani münafık olarak kalma konusunda onun vesveselerine uymayın.

"Çünkü o, size apaçık bir düşmandır." Yani düşmanlığı sebebiyle sizin cehennemde ebediyen kalmanızı ister.

"Size apaçık deliller geldikten sonra, eğer yine yan çizerseniz." Yani samimiyetten ve ihlâstan başka tarafa meyleder, bu kadar delilin ortaya çıkmasından sonra münafıklık üzerinde kalırsanız, demektir.

"Bilin ki Allah, gerçekten mutlak güç sahibidir (azîz), hüküm ve hikmet sahibidir (hakîm)." Sizden dünyada ve âhirette intikam alır. Bu O'nun bir hikmetidir. Bu âyet de Ahnes'in kıssası ile ilgilidir.

Bir görüşe göre bu âyet, Ehl-i kitaba hitaptır: Ey peygamberlerin ve kitapların sadece bir kısmına iman edenler! İslâm'a tamamen girin yani Hz. Muhammed aleyhisselâma ve kitabına da iman edin ve Allah'a tamamen teslim olun. Şeytanın sizin Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta kalmanıza dair düşüncelerinizi size güzel göstermesine aldanmayın. "O sizin apaçık düşmanınızdır." O sizin ebediyen cehennemde kalmanızı ister. "Eğer yanlışa meyledip" İslâm'dan vazgeçer ve İslâm'ın hak din olduğuna dair bu kadar delil getirildikten sonra Yahudilik veya Hıristiyanlık'ta kalmaya devam ederseniz "Bilin ki Allah Teâlâ izzet sahibidir." Onun size azap etmesine hiç kimse mani olamaz. Yine biliniz ki "O, hikmet sahibidir" ve kötülük yapanları cezasız bırakmaz.

٢٠٨- يٰٓاَيُّهَا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوا ادۡخُلُوۡا فِي السِّلۡمِ كَآفَّةً ۪ وَلَا تَتَّبِعُوۡا خُطُوٰتِ الشَّيۡطٰنِ ؕ اِنَّهٗ لَكُمۡ عَدُوٌّ مُّبِيۡنٌ

٢٠٩- فَاِنۡ زَلَلۡتُمۡ مِّنۡۢ بَعۡدِ مَا جَآءَتۡكُمُ الۡبَيِّنٰتُ فَاعۡلَمُوۡۤا اَنَّ اللّٰهَ عَزِيۡزٌ حَكِيۡمٌ

وقوله تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱدْخُلُوا۟ فِى ٱلسِّلْمِ كَآفَّةً﴾ قيل: هو خطابُ المنافقين أي يا أيها الذين آمنوا ظاهرا ادخلوا في السلم[١] أي في الإسلام جميعا باطنا.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا۟ خُطُوَٰتِ ٱلشَّيْطَٰنِ﴾ أي وساوِسَه في الإقامة على النفاق.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّهُۥ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾ أي يريد تخليدَكم في النار بعداوته.

وقوله تعالى: ﴿فَإِن زَلَلْتُم مِّنۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْكُمُ ٱلْبَيِّنَٰتُ﴾ أي مِلْتُم عن الإخلاصِ وثبتُّم على النفاق بعد ظهور الحِجَجِ.

وقوله تعالى: ﴿فَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ينتقم منكم في الدنيا والآخرة، وهذه حكمة منه وينتظم هذه الآية بقصة الأخنس.

وقيل: هو خطاب لأهل الكتاب، أي يا أيها الذين آمنوا ببعض الرسل والكتُب ادخلوا في السِّلْم كافَّةً أي آمنوا بمحمد وكتابه وادخلوا في الاستسلام لله[٢] جميعا على التمام ولا تتَّبعوا خطوات الشيطان في تحسينه عندكم الاقتصار على اليهودية أو النصرانية ﴿إِنَّهُۥ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾، يريد أن تبقوا في جهنم خالدين، ﴿فَإِن زَلَلْتُم﴾ أي عدلتم عن الإسلام وبقيتم على اليهودية أو النصرانية من بعد ما قامت البيناتُ على حقيَّةِ[٣] الإسلام ﴿فَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ﴾ لا يمتنِع عليه أخذكم وتعذيبكم وهو ﴿حَكِيمٌ﴾ لا يدَع مجازاة المسيئين على إساءتهم.

---

١ م: السلام ، ر – للسلم.
٢ ح: – لله.
٣ ر: حقيقة.

Bir görüşe göre âyet, Ehl-i kitaptan iman eden Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi kimselere hitaptır. Onlar Tevrat'ın hükümlerinden cumartesi yasağı, deve etlerinin haram sayılması gibi İslâm'da da sakınmanın mübah olduğunu düşündükleri eski dinlerinin yasaklarına bağlı kalmaya devam ediyorlardı. Bunlara benzer yasakların artık helâl olduklarına inanmakla birlikte âdetlerinden vazgeçemediklerinden eski dinlerinde bulunan hükümlere riâyet etmeye devam ediyorlardı. Cenâb-ı Hak onlara "Ey iman edenler! İslâm'a inanın ve İslâm'ın hükümlerinin tamamını kabul edin. Neshedilmiş bazı hükümleri uygulamaya devam etmeyin. Alıştığınız o hükümleri artık bırakın. Onları bırakmaktan çekinmeyin." buyurdu. Nitekim Hakta ünsiyetsizlik olmaz, aksine bu şeytanın süslemesidir, o hâlde ona tâbi olmayın; zira o, bu vesveselerle sizin Müslümanlığınızı ifsat etmek ister. "Eğer yine yan çizerseniz." Yani içine girdiğiniz şeyde yan çizerseniz "Biliniz ki" Allah sizden intikam alır ki bu intikam O'nun hikmeti kapsamındadır.

Hasan-ı Basrî, Katâde ve bir grup âlim şöyle demiştir: Bu âyet ihlâslı Müslümanlara yönelik bir hitaptır ve mânası şöyledir: Ey kalpleri ve dilleri ile bütün peygamberlere ve kitaplara iman edenler! "Hep birlikte güven ve barışa girin." Yani her zaman hep birlikte hak din üzere sabit kalın, şeytanın vesveselerini takip etmeyin. Düşmanlarınızla mücadele ederken bedenlerinize ve mallarınıza bir zarar gelirse sakın geri dönmeyin. "Bilin ki Allah Teâlâ izzet ve hikmet sahibidir." O dinini desteklemeyi bırakmaz. Bilakis eğer siz yolunuzdan dönerseniz, dinine destek olacak, zorluklara katlanacak başka kimseleri getirir. Bu âyet biraz sonra gelecek "Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Müminler darlığa ve sıkıntıya maruz kalmışlardı." [el-Bakara 2/214] âyeti ile bağlantılıdır. "Onlar kendilerine bulut gölgeleri içinde Allah'ın azabının gelmesini mi bekliyorlar?" [el-Bakara 2/210] âyeti ile de ilgisi vardır. Yani önlerinde bağlayıcı delil bulunmasına rağmen düşmanlarınız inatçılık yapmaktadırlar.

Selm veya *silm* kelimesi, *hac* veya *hic*, *ratl* veya *rıtl* kelimelerinde olduğu gibi fetha ve kesre ile okunmaktadır. Barış, teslimiyet, İslâm gibi anlamlara gelir.

Bir görüşe göre *selm* İslâmiyet, *silm* barış demektir. Ferrâ tam aksi görüşü benimser.

وقيل: هو خطاب لمن آمن من أهل الكتاب مثل عبد الله بن سلام وأصحابه وكانوا يتمسكون ببعض شرائع التوراة من السبت وتحريم لحوم الإبل وأشياء كانوا يرون أن الكفَّ عن ذلك مباح في الإسلام، وإن كان واجبا في شريعتهم فثبتوا على ذلك مع اعتقادهم حلَّها استيحاشا من مفارقة العادة، فقال الله تعالى لهم: ﴿يَٰٓ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ / [٢١٩ظ] واعتقدوا للإسلام ادخلوا في شرائع الإسلام كلِّها ولا تتمسَّكوا بشيء مما نُسِخَ ودَعُوا ما ألِفتموه ولا تستوحشوا من النزوع عنه، فإنه لا وحشةَ مع الحق وإنما هو من تزيين الشيطان فلا تتَّبِعُوه فإنه يريد أن يُفسِد عليكم بهذه الوساوس إسلامَكم، ﴿فَإِنْ زَلَلْتُمْ﴾ أي زلتم عما دخلتم فيه ﴿فَاعْلَمُوٓا﴾ أن الله ينتقم منكم وهو حكمة منه.

وقال الحسن وقتادة وجماعة: هو خطابٌ للمسلمين المخلصين، أي ﴿يَٰٓ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ ظاهراً وباطناً بكل الأنبياء[1] والكتب ﴿ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَآفَّةً﴾ أي اثبتوا على الدين الحقِّ أبدا جميعا ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا﴾ وساوسَ الشيطان فلا ترجعوا ﴿فَإِنْ زَلَلْتُمْ﴾ مع وضوح الحجج لبلاءٍ ينالكم في أبدانكم وأموالكم في جهاد أعدائكم ﴿فَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾، لا يدع نصرة دينه بل يأتي بغيركم ممَّن ينصره ويتحمَّل الشدائد ويتصل هذا بما بعده إلى قوله: ﴿وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَآءُ وَالضَّرَّآءُ﴾ [البقرة، ٢/٢١٤]، ويتصل به أيضا قوله: ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ﴾ [البقرة، ٢/٢١٠] أي أعداؤكم معاندون قد لزمتهم الحجة.

والسلم بالفتح والكسر لغتان في الصلح والاستسلام والإسلام كالحَجِّ والحِجِّ والرَّطل والرِّطل.

وقيل: بالفتح الإسلام وبالكسر الصلح، وقال الفرَّاءُ على عكسِهِ.

---

١ ر + والرسل.

Kâffeten, hep birlikte demektir. Zeccâc şöyle demiştir: Bu kelime engel olmak mânasındaki *keff* kökünden gelir.[1] *Kâffeten*, birlikte toplu hâlde durarak, birbirlerini dağılmaktan engelleyerek demektir. Birinci görüşe göre bu âyet münafıklara hitaptır ve bu durumda *kâffeten* kelimesi "hepiniz birlikte" anlamında muhataplara ait bir hâl olur. İkinci görüşe göre Ehl-i kitaba hitaptır ve bu durumda teslimiyet anlamındaki silmden hâl olur. Bu durumda "Bütünüyle İslâm'a girin." anlamına gelir. Üçüncü görüşe göre bu âyetteki hitap Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar ile ilgilidir ve bu durumda *kâffeten* kelimesi "İslâm'ın tüm hükümlerine" anlamına gelir. Dördüncü görüşe göre her iki anlamda kullanılabilir.

210. Onlar (böyle davranmakla), bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Hâlbuki bütün işler Allah'a döndürülür. [el-Bakara 2/210]

"Bakıyorlar mı?" ifadesi "beklemezler" anlamındadır. Burada soru inkâr mânasında kullanılmıştır. Kendisinden sonra istisna edatı olan her soru inkâr anlamı taşır. Burada "bakmak" fiili "beklemek" anlamında kullanılmıştır. "Bekleyin de ateşinizden faydalanalım." [el-Hadîd 57/13] ve "Onlar ancak korkunç bir ses bekliyorlar." [Yâsîn 36/49] âyetlerinde de benzer kullanım vardır. Yani bu kadar açık mucizeler ve deliller ortaya konulduktan sonra Mekkeliler hep birlikte İslâm'a girmiyor ve peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed aleyhisselâma ve kitapların sonuncusu olan Kur'ân'a inanmıyorlarsa, onlar olmayacak bir şey bekliyorlar demektir. Bu da bizzat Allah Teâlâ'nın gelmesidir ki bu da imkânsızdır. Çünkü gelme eylemi cisimlere ait bir niteliktir.

"O'nun kendisine gelmesini bekliyorlar." Yani imkânsız bir şeyi umuyorlar. Onlar bu sözleriyle sultanın kendisine elçi gönderip kendisini huzuruna davet ettiği hâlde kabul etmeyip sultan benim ayağıma gelip beni davet etsin diyen yani imkânsızı ümit eden kişinin durumuna düşüyorlar. "Dediler ki: Yerden bize bir pınar fışkırtmadıkça yahut senin hurmalardan, üzümlerden oluşan bir bahçen olup, aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtmadıkça yahut iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça düşürmedikçe yahut Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmedikçe…" [el-İsrâ 17/90-92] âyetleri de aynı mânadadır.

1 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 279.

و﴿كَآفَّةً﴾ معناه جميعا، قال الزجاج: هو من الكفّ أي المنع، ومعنى ﴿كَآفَّةً﴾ أي مجتمعين عليه مانعين بعضَكم أن يخرج منه،[1] ثم على القول الأوَّل الذي هو خطاب للمنافقين يكون حالا للمخاطبين أي جميعا كلُّكم، وعلى القول الثاني الذي هو خطاب لأهل الكتاب يكون حالا للسلم أي في كلِّ الاستسلام وكذا على القول الثالث أنه لِمَن أسلم من أهل الكتاب أي في كلِّ شرائع الإسلام، وعلى القول الرابع يصحُّ على الوجهين.

٢١٠- هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِيَ الْاَمْرُ ۚ وَاِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ۧ

وقوله تعالى: ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ﴾ أي ما ينتظرون، «هل» استفهام بمعنى الجحد، وكذا كل «هل» بعده «إلا» و«نظر» بمعنى «انتظر» كما في قوله: ﴿انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾ [الحديد، ٥٧/١٣] وقوله: ﴿مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ [يس، ٣٦/٤٩] أي ما ينتظر أهل مكة إذ لم يدخُلُوا في السلم كافَّةً ولم يؤمنوا بمحمد خاتم الأنبياء وبكتابه آخر الكتب وقد وضحت[2] الآيات وقامت البيناتُ إلا ما لا يكون وهو إتيان الله فإنه مستحيلٌ على ما يعرف من إتيان الأجسام.

وقوله: ﴿اِلَّآ اَنْ يَأْتِيَهُمُ﴾ أي هم يتوقعون المحال وهو كسلطان يدعو أحدا برسول يبعثه إليه فلا يجيء فيقول هو ما ينتظر إلا إتياني بنفسي لدعوتِهِ أي هو يتوقَّع ما لا يكون، وقد قال الله تعالى: ﴿وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ﴾ [الإسراء، ١٧/٩٠] إلى أن قال: ﴿اَوْ تَأْتِيَ بِاللهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ قَبِيلًا﴾ [الإسراء، ١٧/٩٢]

١ معاني القرآن للزجاج ، ١/ ٢٧٩.
٢ ر: وضعت

Bir görüşe göre burada âyetin anlamı: "Onlar Allah'ın [azabının] ve meleklerin felâket ve helâk ile dolu olan ve Yûnus'un kavmini, Ad kavmini ve Şuayb'in kavmini helâk ettiği gibi kara bulutlar içinde kendilerine gelmesinden başka bir şeyi beklemiyorlar." şeklindedir. Nitekim "Derken gölge gününün azabı onları kapladı." [eş-Şuarâ 26/189] âyetinde de bu anlam vardır. Yani artık bütün deliller tamamlandı ve sadece Allah'ın azabının inmesi geldi. Burada *fî* edatı *bi* (içinde) mânasındadır. "Onunla imtihan etmek için" [el-Cin 72/17] âyetindeki kullanım da böyledir. Bu âyetin mekân itibariyle olan intikale hamledilmesi câiz değildir. Çünkü Allah Teâlâ her mekânın yaratıcısıdır ve bir yerden başka bir yere intikal gibi bir nitelikten münezzehtir. Hiçbir mekân yokken de o vardı, bugün de bu şekildedir.

Hz. Ali'ye "Gökleri ve yeri yaratmadan önce Allah neredeydi?" diye sorduklarında "Nerede mekânla ilgili bir sorudur. Mekân yok iken de Allah vardı. Bu gün de ilk var olduğu şekilde vardır." diye cevap vermiştir.

Kelbî şöyle demiştir: Bu mesele, tefsir edilmeyen gizli bir konudur. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Onlara Allah'ın emri yani kıyamet gelir. "Allah'ın emri geldi." [en-Nahl 16/1] âyeti "Kıyamet O'nun emriyle gelir." anlamındadır. "(O kâfirler) kendilerine ancak meleklerin veya senin Rabbinin helâk emrinin gelmesini bekliyorlar." [en-Nahl 16/33] âyeti de bu yoruma delâlet eder.

Başka bir âlim ise şöyle demiştir: "Gelme" anlamındaki *ityân* ve *mecî'* fiillerinin kullanımı her yerde mekânla ilgili bir intikali gerektirmez. "Falancanın haberi bize geldi." "Başımıza fenâ bir iş geldi." gibi kullanımlar da vardır. Benî Nadîr'in kaleleri hakkındaki "Allah'ın (azabı) onlara hiç beklemedikleri yerden geldi." [el-Haşr 59/2] ve başka bir kıssa hakkındaki "Allah'ın (azabı) onların yapılarına temellerinden geldi." [en-Nahl 16/26] âyetlerinde mekânla ilgili bir gelme olmadığı konusunda ümmetin görüş birliği vardı. Çünkü Yüce Allah muhkem âyette "Hiçbir şey O'nun misli/benzeri gibi değildir." [eş-Şûrâ 42/11] buyurmuştur. Dolayısıyla O'nun mahlûkattan herhangi bir şeye benzetilmesi câiz değildir. Bir yerden bir yere intikal cisimlerin özelliklerindendir ve âcizlik sonradan var olmanın delillerindendir. Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Çünkü bir şeyin bir yerden başka bir yere intikali ya intikal ettiği yere olan ihtiyacından veya intikal ettiği yerden bıkmasından kaynaklanır. Allah Teâlâ bütün bunlardan münezzehtir.

وقيل: معناه: ما ينتظرون ﴿اِلَّآ اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ﴾ فيها العذاب فيُهْلِكهم بها كما فَعَلَ بقوم يونس[1] وقوم عاد وقوم شعيب، قال تعالى: ﴿فَاَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ﴾ [الشعراء، ١٨٩/٢٦] أي قد قامت الحججُ فلم يبقَ إلا نزول العذاب، و«في» بمعنى الـ«باء» هنا كما في قوله: ﴿لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ﴾ [الجن، ١٧/٧٢] أي به، / [٢٢٠و] ولا يجوز حمله على الإتيان الذي هو الانتقال المكانيُّ؛ لأن الله تعالى خالق كلِّ مكان منزَّهٌ عن الانتقال من مكان إلى مكان؛ لأنَّه كان ولا مكان وهو اليوم على ما كان كذا.

وروي عن علي أنه سئل: أين كان الله قبل خلق السموات والأرض؟ قال: أين سؤال عن المكان وكان الله ولا مكان وهو اليوم على ما كان.

وقال الكلبي: هذا من المكتوم الذي لا يفسَّر، وقال الحسن رحمه الله: أي يأتيهم أمرُ الله وهو القيامة، قال تعالى: ﴿اَتٰى اَمْرُ اللّٰهِ﴾ [النحل، ١/١٦] أي هو بأمرِهِ، ودلَّ على هذا التقدير قوله: ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَأْتِيَ اَمْرُ رَبِّكَ﴾ [النحل، ٣٣/١٦]

منهم من قال: ثم ليس إطلاق لفظ «المجيء» و«الإتيان» في كلِّ موضع يقتضي الانتقال المكاني فإنه يقال: أتانا خبر فلان أو أتانا أمر فظيع، وكذا اجتمعت الأمة في قوله: ﴿فَاَتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا﴾ [الحشر، ٢/٥٩] في حقِّ حصن بني النضير وفي قوله: ﴿فَاَتَى اللّٰهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ﴾ [النحل، ٢٦/١٦] في قصة مخصوصة أنه لم يكن إتيان انتقال، وكذا في كل آية، وهذا لأنَّ الله تعالى قال في الآية المحكمة: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [الشورى، ١١/٤٢] فلم يجز تشبيهُه بشيءٍ من خلقِهِ، والانتقال من صفات الأجسام ومن أمارات العجز والحدث والله منزَّهٌ عن ذلك؛ لأنَّ انتقال المنتقل من مكان إلى مكان لأحد شيئين: إما لحاجة إلى ما ينتقل إليه وإما لملالة عمَّا ينتقل عنه، والله تعالى منزَّه عن ذلك كلِّهِ.

---

١ ح: - وقوم هود.

"Bulut gölgeleri içinde" Burada geçen *zulel* kelimesi örtü veya parça anlamına gelen *zulle* kelimesinin çoğuludur. *Gamâm* kelimesi bulut anlamına gelir. Bir görüşe göre bulut olmasa da bir parçasıdır. Melekler kıyamet gününde onunla gelirler. "O gün gök bulutlarla yarılıp parçalanacak ve melekler bölük bölük indirilecektir." [el-Furkān 25/25]

"Melekler" Yani melekler de o zaman geleceklerdir. Onların geldiğinin söylenmesi câizdir. Burada meleklerin kıyamet günü hesap için bütün mahlûkat ile birlikte gelmeleri kastedilmektedir.

"İş bitirildi." Yani mahlûkatın hesabı görülecektir. Burada geçmiş zaman formundaki fiil gelecek zaman anlamında kullanılmıştır. Âhiret ile ilgili fiiller bu şekilde kullanılır. Atâ şöyle demiştir: İş görüldü yani dünya hayatı tamamlandı. Burada meçhul fiil kullanılmıştır. Fiilin asıl fâili ise Allah'tır.

"Bütün işler Allah'a döndürülür." Yani mahlûkat ve amelleri ile ilgili her konu -onlar hakkında kıyamet günü son hükmü, kimine ödül, kimine ceza verecek olan- Allah'a döner.

211. İsrâiloğulları'na sor; biz onlara nice açık mucizeler verdik. Kendisine geldikten sonra kim Allah'ın nimetini değiştirirse (bilsin ki) şüphesiz Allah, cezası pek çetin olandır. [el-Bakara 2/211]

"İsrâiloğulları'na sor; biz onlara nice açık mucizeler verdik." Yani Ey Muhammed! Senin zamanında mevcut olan İsrâiloğulları'nın liderlerine bir sor bakalım. Burada kastedilen yukarıdaki âyette "Hep birlikte barış ve güvene giriniz." [el-Bakara, 2/208] şeklinde hitap ettiği Yahudilerdir.

"Biz onlara ne kadar verdik?" âyetindeki *kem* (kaç?) kelimesi çokluk anlatmak için kullanılmıştır. **"Biz onlara nice açık mucizeler verdik."** Yani onlara öyle açık deliller verdik ki bunlar, üzerinde düşünenlere elbette gizli kalmaz. Onlar için denizin yarılması, Firavun ailesinin boğulması, kudret helvası ve bıldırcın verilmesi gibi bir sürü delil vardır önlerinde. "Bize yemeğimizi ver." [el-Kehf 18/62] âyetindeki gibi bir kullanım vardır. Burada "Sonra onlar bu nimeti değiştirmişlerdir." ifadesi hazfedilmiştir ki bu ifadenin hazfedilmiş olduğuna, hemen devamında gelen **"Kendisine geldikten sonra kim Allah'ın nimetini değiştirirse"** ifadesi delâlet eder. O nimeti değiştirmeleri ile kastedilen onu inkâr etmeleri, onun için şükretmekten yüz çevirmeleridir.

وقوله تعالى: ﴿فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ﴾ جمع ظلة وهي السترة ومعناه القطعة منه، الغمام السحاب، وقيل: هو شيء كالسحاب وليس بسحاب تأتي فيه الملائكة يوم القيامة، قال تعالى: ﴿وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَآءُ بِالْغَمَامِ﴾ [الفرقان، ٢٥/٢٥]

وقوله تعالى: ﴿وَالْمَلَٰٓئِكَةُ﴾ أي وتأتي الملائكة ويجوز وصفُهم بالإتيان والمراد به حضورُهم يوم القيامةِ للحساب مع الخلق.

وقوله تعالى: ﴿وَقُضِىَ الْاَمْرُ﴾ أي فرغ من حسابِ الخلق، وهو ماضٍ بمعنى المستقبَل، وفي القرآن من ذلك كثيرٌ في أمور الآخرة. وقال عطاء:[1] ﴿وَقُضِىَ الْاَمْرُ﴾ أي انقضت الدنيا. ثمَّ هو فعل ما لم يسمَّ فاعلُه وفاعلُه هو الله في الحقيقة.

وقوله تعالى: ﴿وَاِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ﴾ أي مرجِع الأمور في الخلق وأعمالهم إلى الله هو القاضي بينهم يوم القيامة والمُثيب والمعاقِب.

٢١١- سَلْ بَنِي اِسْرَآئِيلَ كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُ فَاِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

وقوله تعالى: ﴿سَلْ بَنِى اِسْرَآئِيلَ كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ﴾ أي سَلْ يا محمدُ هؤلاء الموجودين في عصرِك من رؤساء بني إسرائيل وهم اليهودُ الذين خاطبهم بقوله: ﴿اُدْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَآفَّةً﴾ [البقرة، ٢/٢٠٨]

وقوله: ﴿كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ﴾ «كم» كلمةُ تكثيرٍ، وقوله: ﴿اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ﴾ أي جئناهم بآيةٍ واضحةٍ لا يخفى على المفكر أنَّها من عند الله كفلق البحرِ لهم وتغريق آل فرعون وإنزال المنِّ والسلوى وغير ذلك وهو كقوله: ﴿اٰتِنَا غَدَآءَنَا﴾ [الكهف، ١٨/٦٢] أي ائتنا بِهِ، وأضمر ههنا «فبدَّلوها» يدلُّ عليه قوله تعالى: ﴿وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُ﴾ وتبديلهم إياها كفرُهم بها وتركُهم الشكرَ عليها.

١ ر: العطاء.

"Ona geldi" ifadesi buradaki *âteynâ* ifadesinin "Onlara getirdik." anlamına geldiğini gösterir. Bu değiştirme "Allah'ın nimetini inkâr ile değiştirenleri görmedin mi!" [İbrâhîm 14/28] âyet-i kerîmesinde anlatıldığı gibidir. Rivayete göre bunun mânası şudur: Biz onlara kitaplarında senin peygamberliğinin doğruluğunu gösteren nice deliller verdik. Ancak onlar bu delilleri gizlediler ve bu nimete nankörlük yaptılar.

Bu âyet ve deliller, aslında Allah'ın kendilerine verdiği büyük bir nimettir. Çünkü onlar sayesinde doğru yola ulaşabilirler. Burada nimet ile İslâm dini, onu değiştirmeleri ile inkârcı olmalarını kastetmeleri de mümkündür. Burada nimet ile kastedilenin Hz. Muhammed aleyhisselâm olması da câizdir. Cenâb-ı Hak "Allah'ın nimetini tanıdıkları hâlde onu inkâr ederler." [en-Nahl, 16/83] buyurmuştur.

Burada sorunun İsrâiloğulları'na tahsis edilmesi iki sebepten dolayıdır:

1. Ashâb-ı kirâmın İsrâiloğulları'nın bilginlerinden peygamberlerinin getirdiği haberlere muvafık olan bu gerçekleri duymaları hâlinde imanları daha da pekişecektir.

2. Kendi âlimlerinin ağzından bu gerçekleri duyan Yahudilere karşı Müslümanların eli güçlenecektir.

Bu yorum şu görüşe göre yapılmıştır: Burada soru sorulmasını talep edenler, İslâm'a giren Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarıdır.

Bir açıklamaya göre burada soru kastı yoktur. Arap lisanında bir kişi başkasını kınamak, onu sıkıştırmak, nankör olduğunu anlatmak istediğinde onu yanında getiren kişiye "Sor bakalım ona, ne kadar iyilik yapmışım kendisine? Ne zorluklardan kurtarmışım onu?" der. Bu sözü söyleyen kişi soru sormayı amaçlamaz, bilakis yukarıda söylediklerimizi anlatmak ister.

"Allah, cezası pek çetin olandır." Yani nimetini değiştirenlere karşı dünyada ve âhirette büyük bir azap ile karşılık verecektir. Dünyada onları öldürerek cezalandıracaktır. Bu Kurayzaoğulları'nda gerçekleşmiştir. Ayrıca sürgün cezasıdır ki Nadîroğulları'nda gerçekleşmiştir. Kıyamet günü de cehennemde ceza çekeceklerdir.

وقوله: ﴿جَاءَتْهُ﴾ دالٌّ على أن المراد بقوله: ﴿اتَيْنَا﴾ أي آتيناهم بها، وهذا التبديل كالذي ذكر في قوله: / [٢٢٠ظ] ﴿اَلَمْ تَرَى إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللهِ كُفْرًا﴾ [إبراهيم، ٢٨/١٤]، وقيل: معناه كم أعطيناهم[١] في كتابهم من آية دالَّةٍ على صدق نُبُوَّتِك فكتموها وكفروا هذه النعمة.

وهذه الآياتُ والدلائلُ نعمة من الله تعالى لأنَّه يُهتَدى بها، ويجوز أن يكون أراد بالنعمة دينَ الإسلام وتبديلهم إياها كفرُهم، ويجوز أن يكون المراد بالنعمة محمدا عليه السلام قال تعالى: ﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا﴾ [النحل: ٨٣/١٦].

وإنما خص بني إسرائيل بالسؤال عنهم لوجهين:

أحدهما: لزيادة يقينٍ للصحابة إذا سمعوا من علماء بني إسرائيل ما يوافِق خبر نبيِّهم.

والثاني: لزيادة الحجَّةِ على من لم يؤمِنْ من بني إسرائيل.

وهذا على قول من يقول: إن الأمر بالسؤال كان من عبد الله بن سلام وأصحابِه الذين أسلموا.

وقيل: لم يرد به حقيقة السؤال ومن المعتاد إذا أرادوا لواحدٍ منَّا توبيخ أحدٍ وأن يلزمه الحجة ويبين كفرانَه النعمة ويوقع به النقمة يقول لمن حضره: «سَلْه كم أنعمتُ عليه وكم حذرتُه» لا يريد به حقيقة السؤال لكن يريد به ما قلنا.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ لمن بدَّل النعمة في الدنيا والآخرة قد عاقبهم في الدنيا بالقتل وذلك في بني قريظةَ والإجلاء وذلك في بني النضير ويوم القيامة يُعذَّبون في السعير.

---

١ ر: آتيناهم.

212. Kâfir olanlar için dünya hayatı cazip kılındı. (Bu yüzden) onlar, iman edenler ile alay ederler. Oysa ki (iman edip) inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız lutufta bulunur. [el-Bakara 2/212]

"Kâfir olanlar için dünya hayatı cazip kılındı, süslendi." Yani onlar Allah'ın nimetini bu fâni hayatın süsüyle değiştirdiler. Burada meçhul bir fiil kullanılmıştır. Müfessirler bu fiilin fâili hakkında bazı görüşler serdetmişlerdir. Bir görüşe göre Allah Teâlâ dünya hayatını süslemiş, kullarını imtihan etmek için onu tatlı ve çekici yaratmıştır. Bir âyet-i kerîmede "Biz yeryüzünün üstündekileri onları imtihan edelim diye yeryüzüne süs yaptık." [el-Kehf 18/7] buyurmuştur. Allah Teâlâ dünyayı bir imtihan yurdu yapmıştır. İnsan doğasına, lezzetlere meyil ve şehvet duygusunu koymuştur. Bunu asla kaçınılması mümkün olmayan bir şekilde değil de nefsin de reddedebileceği bir meyil duygusu vererek yapmıştır. Böylece insanın imtihanı gerçekleşmektedir. Bunun amacı, kulun nefsiyle mücahede etmesi, Rabbine itaat ederek mertebesinin yükselmesidir.

Bir görüşe göre dünya hayatını süsleyen şeytandır. Allah Teâlâ şeytanın şöyle dediğini hikâye etmiştir. "Sizin için dünya hayatını süsleyeceğim." [el-Hicr 15/39] Başka bir âyette "Şeytan onlara amellerini güzel gösterdi." [el-Enfâl 8/48] buyurulmuştur. Bu, vesvese ile olur.

Bir görüşe göre dünyayı onlara güzel gösteren onların azgınları ve liderleridir. Onlara dünyayı güzel göstermiş ve dünya ve lezzetleri için çalışmaları noktasında onları teşvik etmişlerdir. Hz. Peygamber aleyhisselâmın davet ettiği âhiret âleminin bir gerçekliğinin olmadığına onları inandırmaya çalışmışlardır. Çünkü onlar âhirete inanmamakta, sadece dünya hayatının olduğunu iddia etmekte ve böyle söyleyerek müminler ile alay etmektedirler.

"(Bu yüzden) onlar, iman edenler ile alay ederler." Yani onları alaya alırlar ve "Dünya hayatını bırakıp ibadetler ile kendilerine eziyet ediyorlar. Ne bu gün ne de yarın elde edebilecekleri bir yarar yokken boş yere rahatlarını bozuyorlar." derlerdi. Allah Teâlâ onlara bu sayede müminlerin âhiret nimetlerini kazandıklarını haber verdi ve "Kıyamet günü takvâ sahipleri onların üstündedirler." buyurdu. Yani müminler âhirette en yüksek cennetlerde iken kâfirler cehennemde olacaklardır. Dünyadayken onlara güldükleri hâlde âhirette müminler tahtlar üzerinden onları izleyip kendilerine güleceklerdir.

٢١٢- زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُواْ وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

وقوله تعالى: ﴿زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا﴾ أي إنما بدَّلوا نعمة الله بما زُيِّنَ لهم هذه الحياة الفانية، وهو فعل ما لم يسمَّ فاعلُه وتكلَّموا في فاعلِه، قيل: الله زيَّنها لهم إذ خلقها شهيَّةً لذيذةً ابتلاءً لعباده، قال تعالى: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ﴾ [الكهف، ٧/١٨]، وقد جعل الله تعالى الدنيا دارَ ابتلاءٍ وامتحانٍ فركّب في الطبائع الميلَ إلى اللذات[1] وحب الشهوات لا على معنى التسخير الذي لا يمكن الامتناعُ عنه لكن على معنى التحبيب الذي تميل إليه النفسُ مع إمكان ردِّها عنه ليتم بذلك الامتحان وليجاهد العبد نفسَه ويطيع ربَّه ويرفع قدرَه.

وقيل: المزيِّن هو الشيطان، قال تعالى خبرا عنه: ﴿لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ [الحجر، ٣٩/١٥] وقال: ﴿وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ﴾ [الأنفال، ٤٨/٨] وهو بالوسوسة.

وقيل: التزيين من غواتهم ورؤسائهم هم زيَّنوها لهم وحثُّوهم على طلب الدنيا والحرص عليها وطلب لذاتها وأوهموهم أنه لا صحةَ لما يدعوا إليه النبي ﷺ من أمر الآخرة وذلك أنَّهم كانوا لا يؤمنون بالمعاد ويقولون: إن هي إلا حياتنا الدنيا وكانوا يسخَرون بذلك من المؤمنين.

وقوله تعالى: ﴿وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُواْ﴾ أي يهزؤون ويقولون: تركوا لذات الدنيا وعذَّبوا أنفسهم بالعبادات وفوَّتوا الراحات من غير نفعٍ يكون لهم اليومَ أو غدا، فأخبر الله تعالى أنهم قد حصلوا بذلك لأنفسهم نِعَمَ الآخرة وكراماتِها، وذلك قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ أي يكون المؤمنون في عِلِّيِّينَ والكفار في سِجِّين وكانوا في الدنيا منهم يضحَكون وغدا المؤمنون يضحَكون على الأرائك ينظرون.

---

١ ر: ميل اللذات.

Bir izaha göre burada alay edenler ile kastedilen zayıf Müslümanlarla alay eden Yahudi bilginleridir. Başka bir görüşe göre ihlâslı müminler ile alay eden münafıklardır. Başka bir görüşe göre Müslümanlarla alay eden Ebû Cehil gibi Mekkeli kâfirlerdir.

Bir görüşe göre **"Kıyamet günü takvâ sahipleri onların üstündedirler."** âyetinin anlamı şöyledir: Dünya hayatında kâfirlerin bâtıl, müminlerin ise hak üzere oldukları hakkındaki şüpheler ortadan kalktığı için [müminler, kâfirlere göre] üstün durumda olacaklardır.

"Allah dilediğine hesapsız lutufta bulunur." Bir görüşe göre dünyada mümin veya kâfir herkese hesapsız lutufta bulunur. Bir görüşe göre onlara âhirette sonu gelmeyen, kesintisiz ve sıkıntısız bir şekilde geniş ve yeterli rızık verilecektir. Allah Teâlâ "Onlar cennete gireceklerdir ve kendilerine hesapsız rızık verilecektir." [el-Mü'min 40/40] buyurmuştur. Bir şeyi rastgele veren onu hesapsız olarak verir. Kesintisi olmayan şeyin hesabı da olmaz.

Bir görüşe göre bu âyetin izahı şöyledir: Onlara itaatlerine karşılık cennette hesapsız nimet verecektir. Onlara verilecek olan yaptıklarının karşılığı değildir. Bilakis Allah Teâlâ'nın ihsanı ve ikramı ile onun çok daha fazlasıdır. Allah Teâlâ "Onların ecirlerini tam olarak verir ve onlara kereminden fazlasını ihsan eder." [Fâtır 35/30] buyurmaktadır. Bu âyet "Hesaplı bir ikram" [en-Nebe' 78/36] âyeti ile çelişkili değildir. Çünkü bir amele karşılık olarak verilecek sevap onun hesabıdır. Bunun üzerinde olan ise Allah Teâlâ'nın ikramıdır. Bunun ise hesabı yoktur.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Yani Allah Teâlâ verse de verdikleri onun ihsan ve ikramını azaltmaz. Bundan dolayı bu ikramın haddi ve hesabı yoktur. Hesap, ancak verildiğinde azalan şeyler için olur. Meselâ bir insan iki binden bin veya yüzden on verse verdiği şey eksilmiş olur. Bir görüşe göre Allah Teâlâ çok şey verir ve bunlara hiçbir karşılık istemez.

Dahhâk şöyle demiştir: Kullara verdiği nimetler için kendini hesaba çekmez. Yani bizden biri başkasına bir şey verdiğinde ne kadar verdiğini hesap eder, yaptığı bağışla zarar gördüğünü veya malının kalmayacağını anladığında vermeyi bırakabilir. Ancak Allah Teâlâ'nın hazineleri tükenmez.

وقيل: الساخرون هم / [٢٢١و] علماءُ اليهودِ لضَعَفَةِ المسلمين، وقيل: المنافقون للمخلصين، قيل: هم المشركون من المسلمينَ وهم أبو جهلٍ وأمثالُه من كفارِ مكَّة.

وقيل: معنى قوله: ﴿وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ أي في الجحةِ لزوال الشكوك عن الكفارِ في حياتهم في الدنيا على الباطل وحياة المؤمنين على الحقِّ.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ قيل في الدينا من يشاء من مؤمنٍ وكافرٍ بغير تقديرٍ، وقيل: المؤمنين في الآخرةِ رزقًا واسعًا كافيًا[١] لا فناءَ له ولا انقطاعَ ولا مضايقةَ، قال تعالى: ﴿فَأُولٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ [المؤمن، ٤٠/٤٠]، ومن أعطى شيئاً جزافاً فلا تقديرَ فيه فهو بغيرِ حسابٍ وكذا ما لا انقطاعَ له أبدا فلا حسابَ له.

وقيل: أي يعطيهم في الجنة من غيرِ محاسبةٍ لهم على طاعاتِهم ليعطيَهم تقديرَها بل تفضُّلا منه بالكثير قال تعالى: ﴿لِيُوَفِّيَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ﴾ [فاطر، ٣٥/٣٠]، ولا يناقضه قوله: ﴿عَطَآءً حِسَابًا﴾ [النبأ، ٧٨/٣٦] لأن ما كان جزاءً للعمل فهو حسابٌ له وما كان فضلا على ذلك من الله تعالى فلا حسابَ له.

وقال الحسن: أي يعطي ولا يُنقِص مما عنده ما أعطى منه فلذلك ليس فيه حسابٌ إنما الحساب فيما إذا أعطى منه نقص كإعطاء الإنسان ألفا من ألفين أو عشرةً من مائةٍ، وقيل: أي يعطي الكثير ولا يطالِب عليه بجزاءٍ ولا مكافاةَ فلا يكون المعطي محاسبا للمعطى بشيء.

وقال الضحاك: أي لا يحاسِب نفسَه بما يعطي العبادَ، ومعناه أن الواحد منا قد يثيب مقدار ما يعطي فيقف عليه فإذا انتهى حيث ينقصه العطاء ويتضرَّر[٢] به أو لا يأمَن معه الإعدام أمسك والله تعالى لا تفنى خزائنُه.

١ ح: - كافيا
٢ ر: يتضرب

Başka bir izah şöyledir: **"Hesapsız"** yani O'nu hiç kimse hesaba çekip de "Neden verdin?" diyemez. Bir görüşe göre "hesapsız" demek kulun beklentisinin ötesinde demektir. İnsana beklemediği bir şey geldiği zaman "Bu hiç hesapta yoktu." der.

Âyetin mânası şöyle de olabilir: Kâfirler fakir Müslümanlar ile alay ediyorlar. Belki Allah onlara kendilerini zengin hâle getirecek rızıklar verecektir. Gerçekten de Kurayzaoğulları ve Nadîroğulları'ndan alınan ganimet mallarıyla ve Resûlullah zamanında ve sonrasında fethedilen topraklarla bunu yapmıştır. Onlar kralların hazinelerine sahip olmuşlardır.

213. İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilâfa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir. [el-Bakara 2/213]

"İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi." Bir önceki âyette kâfirlerin müminler ile alay ettiklerinden bahsedildi. Böylece iki grup oldular. Daha sonra onların aslında tek bir kısım olduğu haber verildi. Bu âyette üç vecih vardır:

Bir izaha göre Hz. Âdem zamanında tüm insanlar hak din üzereydiler. Bu Katâde'nin görüşüdür. Abdullah b. Abbas'ın görüşüne göre ise Hz. Nûh zamanında kâfirlerin helâkından sonra Hz. Sâlih zamanına kadar hak din üzere idiler. Sonra ihtilâfa düştüler ve Allah Teâlâ peygamberler gönderdi.

Bir görüşe göre Hz. İbrâhim zamanında insanlar küfür üzere birleşmişlerdi. Bu Abdullah b. Abbas'tan yapılan bir rivayettir ve Hasan-ı Basrî'nin görüşüdür. Burada insanların çoğu kastedilir. Doğrusu Allah Teâlâ yeryüzünde mutlaka kendisine davet eden birilerini bulundurur.

Bir görüşe göre insanlar meşru bir din dışındaki bir din üzere birleşmişlerdi. Bu Atâ'nın Abdullah b. Abbas'tan yaptığı rivayettir. Daha sonra Allah Teâlâ peygamberler ile hak dini göndermiştir.

وقيل: ﴿بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ أي لا يحاسبه أحد فيقول له «لم أعطيتَ؟»، ووقيل: ﴿بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ أي بغير حسبان العبد، يقول الرجل إذا جاءه ما لم يكن في ظنِّه «لم يكن هذا في حسابي»

فيجوز أن يكون معناه: أن الكفارَ يسخَرون من فقراء المسلمين وعسى الله أن يرزقَ هؤلاء ما يُغنِيهم، وقد فعل ذلك بهم بما أفاء عليهم من أموالِ بني قريظةَ وبني النضير وبما فتح على رسوله ﷺ وبعد وفاته على أصحابه حتى ملكوا كنوزَ الملوك.

٢١٣- كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ اِلَّا الَّذِينَ اُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْياً بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِهِ وَاللهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

وقوله تعالى: ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ﴾ ذكر الكفار وسخريَّتهم من المؤمنين فصاروا قسمين، ثمَّ أخبر أنهم كانوا في الأصلِ قسمًا واحدًا وفي الآية ثلاثةُ أوجهٍ:

قيل: كان الناس مجتمعين على الدِّين الحقِّ في عهد آدم وهو قول قتادة، وقيل: في عهد نوح بعد هلاك الكفارِ إلى وقت صالح وهو قول ابن عباس ﷺ. ثم اختلفوا فبعث الله الرسلَ.

وقيل: كانوا مجتمعين على الكفرِ في زمن إبراهيم عليه السلام، وهو رواية عن ابن عباس وهو قول الحسن ﷺ ويراد به الغالبُ؛ فإنَّ الصحيح أنَّ الله لا يُخلِي الدنيا عن داعٍ إلى الحق.

وقيل: كانوا مجتمعين على غير دينٍ مشروعٍ وهو رواية عطاء[1] عن ابن عباس فبعث الله الرسلَ بالدين الحق.

---

١ ر: - عطاء

"Şayet insanların küfürde birleşmiş bir tek ümmet olması (tehlikesi) bulunmasaydı, Rahmân'ı inkâr edenlerin [evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri gümüşten] yapardık." [ez-Zuhruf 43/33] âyeti insanların küfürde tek millet olmalarıyla ilgilidir. **"İnsanlar tek ümmet idiler."** âyetinde ise İslâm ümmeti üzerinde olması kastedilmiştir.

Ümmet kelimesi sözlükte bir şey üzerinde toplanan ve birbirlerini takip eden insanlar grubu anlamına gelir. *İtimâm* kökünden alınmıştır. İnsanlar hak veya bâtıl üzere birleşebilirler. Muhammed ümmeti, ona uyan ve hak üzere birleşenlerdir. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in kendileri arasında gönderildiği insanlara da onun ümmeti denir. Bu onun davet ümmetidir. Cevapları onları farklılaştırana kadar davet onları bir arada toplamıştır.

Abdullah b. Mes'ûd mushafında bu âyetin "İnsanlar tek ümmet idiler, ihtilâfa düştüler ve Allah peygamberleri gönderdi." şeklinde olduğu nakledilir.[1] Bu da insanların tamamının başlangıçta hak üzere olduklarını gösterir. Âyetin devamındaki kısım da bunu göstermektedir. Onlarla birlikte insanlar arasında ihtilâf ettikleri hususlarda hüküm vermesi için kitabı indirmiştir. Bu âyet şöyle yorumlanabilir: İnsanlar başlangıçta hak üzere birleşmişlerdi, sonradan ayrılığa düştüler. Hikmet, onlara hak dini göstermek için peygamberlerin yollanmasını gerektirdi.

"Müjdeleyici ve uyarıcı olarak" ifadesi itaat edenleri cennetle müjdelemek, isyan edenleri cehennemle korkutmak için anlamındadır.

"Onlarla birlikte kitabı indirdi." Yani kitapları indirdi. Cins isim çoğul anlamında kullanılabilir.

"Hak ile" ifadesi gerçeği ve doğruyu açıklamak için anlamındadır. Bir görüşe göre de "adalet ile" anlamındadır.

"Anlaşmazlığa düştükleri konularda hüküm vermeleri için" ifadesi aralarında kitap ile hüküm vermeleri için anlamındadır. Kitap aralarında dokunulmaz bir merci olması, onu okumaları ve kendilerine gönderilen peygamberden uzak düşmeleri ve onu kaybetmelerinden sonra dinin hükümlerini ona bakarak öğrenmeleri içindir.

1 Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 4: 275.

ثم في قوله: / [٢٢١ظ] ﴿وَلَوْلَآ اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ﴾ [الزخرف، ٣٣/٤٣] هذا في الكفر، وقوله: ﴿كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا﴾ هذا على الإسلام.

وأصل «الأمَّة» في اللغة القوم المجتمعون على الشيء يقتدي بعضُهم ببعضٍ، وهو مأخوذ من الائتمام، وقد يجتمعون على الحقِّ ويجتمعون على الباطل، وأمة محمد هم المقتدون به المجتمعون على الحق، ويقال أيضا للذين بعث فيهم محمد ﷺ أمته وهو أمة دعوته لجمع الدعوة إياهم إلى أن تفرَّق بهم الإجابة.

وفي مصحف عبد الله بن مسعود: «كان الناس أمة واحدة فاختلفوا فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيّنَ»[١] وهذا يدلُّ على أنهم كانوا على الحقِّ ويدلُّ عليه ما بعده: ﴿وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ وتقديره: كان الناس في أوَّلِ أمرهم مجتمعين على الحقِّ فاختلفوا بعد ذلك فأوجبت الحكمة ببعثِ النبيين لتعريف الدين الحق.

وقوله تعالى: ﴿مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ﴾ أي ليبشِّروا من أطاعَ بالجنان وليُنذِروا من عصى بالنِّيرَان.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ﴾ أي الكتبَ واسم الجنس يصلح للجمع.

وقوله تعالى: ﴿بِالْحَقِّ﴾ أي لبيان الحقِّ، وقيل: أي بالعدل.

وقوله تعالى: ﴿لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ أي ليحكم الكتاب بينهم أي يكون مرجعا لهم محفوظا بينهم يتلونه ويقفون على أحكام الشرع بما فيه مع بُعْدِهم عن النبيِّ المبعوث فيهم وبعد فقدهم ذلك النبيَّ اختلفوا فيه من أمر الدينِ.

---

١ تفسير الطبري، ٢٧٥/٤.

"Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler." Yani peygamberlerin gelmelerinden önce doğru din hakkında ihtilâfa düşenler ancak kendilerine önceden gerçek bilgi ve deliller gelen insanlardır. Ne var ki onlar azgınlığa kapılmış, yönetimi ele geçirme hırsıyla birbirlerine haset etmiş ve dünyanın nimetlerine meyletmişlerdir. Kābil'in Hâbil'e yaptığını yapmışlardır. Aslında Kābil, kardeşini hakkı anlayamadığı, ona eksik beyân edildiği için değil hasedinden ve azgınlığından dolayı öldürmüştü. Sonraki asırlarda da bu olmuştur. Yönetimi ele geçirenlerin, onlara tâbi olanların durumu da aynıdır. Tâbi olanların fiilleri tâbi oldukları kişilere izâfe edilir. Allah Teâlâ "(Fakat gerçek şu ki) elbette kendi yüklerini, kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar." [el-Ankebût 29/13] buyurmuştur. Hak-bâtıl mücadelesinin eski nesillerden beri devam eden, yeni nesillerde de görülen bir durum olduğunu açıklamıştır. *Bağyen* kelimesi mef'ûldür ve **"Kendilerine deliller geldikten sonra"** ifadesinden önce getirilmiş olan **"kendilerine kitap verilenler ihtilâfa düştüler"** ifadesiyle bağlantılıdır.

Ferrâ şöyle demiştir: İhtilâfın iki mânası vardır: Birincisi değiştirmek, diğeri ise bazılarının kitabın bir kısmını inkâr etmeleridir.[1]

"Kendilerine hak verilmiş olanlar…" Bundan daha önce bahsedilmişti. Bir izaha göre kitap verilenler kastedilmektedir.

"Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilâfa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi." Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Allah müminlere görüş ayrılığına düştükleri zaman doğruyu öğrenme konusunda en sıhhatli yolu göstermiştir. Bağlamdan anlaşılması sebebiyle "onlara gerçeği bildirmek" veya "tashih etmek" ifadesi hazfedilmiştir. *Mine'l-hak* ifadesindeki *min* harf-i cerri, cinsi beyân etmek için getirilmiştir. Çünkü onlar pek çok konuda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. "O hâlde put cinsinden olan pisliklerden sakının." [el-Hac 22/30] âyetindeki *min* harf-i cerrinin kullanımı da böyledir.

Bir tefsire göre "müminler ayrılığa düştüklerinde", onlardan bir grup bir şey, muhalif grup ise başka bir şey söylediğinde demektir. Sonra Allah'ın yol göstermesiyle sözlerinin doğruluğu ortaya çıkmıştır. Nakledildiğine göre bu Ferrâ'nın görüşüdür.[2] Buna göre âyetin dizimi ters çevrilmiştir ve şöyle takdir edilebilir: Allah ihtilâf etmeleri üzerine iman edenleri hak olan yola sevk etmiştir. Şairin sözü de böyledir:

1 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 131.

2 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 131.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ أي وما اختلف في الحقِّ المختلفون فيه قبل مجيء النبيّين إلا الذين كانوا أوتوا الحق وجاءتهم البيناتُ إلا أنهم تباغوا وتحاسدوا طلبا للرئاسة وميلا إلى الدنيا كما فعل قابيلُ بهابيلَ، وما قتله لإشكال الحق عليه وقصور البيان عنه بل حسداً منه على أخيه وبغياً وهكذا في كلِّ عصر،[1] وهذا فعل الرؤساء ثم العامة أتباعٌ لهم وفعلهم مضافٌ إليهم، قال تعالى: ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ﴾ [العنكبوت، ١٣/٢٩] فبيَّن أن الاختلاف في الحق أمرٌ متقادم في الأسلاف ويجري عليه الأخلاف، و﴿بَغْيًا﴾ مفعولٌ له متَّصلٌ بقوله: ﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ﴾ وهو مقدَّم على قوله: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾.

وقال الفرَّاء: للاختلاف معنيان أحدهما التبديل والثاني كفرُ بعضهم بكتابِ بعضٍ.[2]

وقوله: ﴿إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ﴾ أي الحقُّ، وقد سَبَقَ ذكرُه، وقيل: أي الكتاب، وقد سبق[3] كل واحد منهما[4] أيضا.

وقوله تعالى: ﴿فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ﴾ قيل: معناه فهدى الله المؤمنين لما اختلف فيه المختلفون أي لمعرفة الحقِّ بما اختلفوا فيه أو لتصحيح ما اختلفوا فيه فحذف لدلالة الكلام عليه، ودخول «من» في قوله: ﴿مِنَ الْحَقِّ﴾ لبيان الجنس؛ لأنهم مختلفون في أمورٍ كثيرةٍ كقوله: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ﴾ [الحج، ٣٠/٢٢].

(وقيل: أي لما اختلف / [٢٢٢و] المؤمنون فيه، أي قالوا بقول وقال المخالفون بقول، ثم ظهر صدقُ قولهم بهداية الله إياهم، وقيل وهو قول الفراء: نظم الآية على القلب، وتقديره: فهدى الله الذين آمنوا للحق من الذين اختلفوا فيه، وهو كقول الشاعر:[5]

---

١ ح: عهد
٢ معاني القرآن للفراء، ١ / ١٣١.
٣ ر: ذكر
٤ ح: - كل واحد منهما
٥ ر: الدهم

Recmin zina sonunda farz olduğu gibi onun söylediği de farzdır.

Burada *min*, *lâm* yerinde *lâm* ise *min* yerinde kullanılmıştır.

"İzniyle onlara doğru yolu göstermiştir." Yani emriyle bunu yapmıştır. Onlara doğru olanı emretmiştir. Bu da doğru yolu göstermek ve ona yönlendirmek anlamına gelir. Bir görüşe göre "Onlara hidâyet etti." ifadesi, onlarda hidâyeti kabul etme fiilini yarattı demektir. Bu da Allah Teâlâ'nın izni yani bilgisi ile olur. "Allah ve Resûlü tarafından açılan bir savaştan haberiniz olsun." [el-Bakara 2/279] âyetinde de izin kelimesi (*fe'zenû*) bilmek anlamında kullanılmıştır. Burada "Onlara hidâyet eder." ifadesinin anlamı "Onların niyetleri ve doğruyu seçmeleri ile hidâyete hak kazandıklarını bilerek onları doğru yola iletir." demektir. Yahut bu ifade ihtilâf kelimesinin sılası olur. Yani "Allah'ın bilgisinde olan gerçek hakkında ihtilâfa düştüler." anlamına gelir.

"Allah dilediğini dosdoğru yola iletir." Burada Allah'ın hidâyet konusundaki meşietinin müminlere has olduğu, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi bütün mahlûkatı kapsamadığı beyân edilmektedir. Bize göre hidâyet özel olarak hidâyete uyma fiilinin yaratılmasıdır. Daha genel olarak ise açıklamadır. Âyetin seleften rivayet edilmiş başka açıklamaları da vardır.

Mücâhid şöyle demiştir: İnsanlar bir ümmetti. Yani sadece Âdem vardı. Sonra Havvâ'yı yarattı ve o ikisinden insanları çoğalttı.

Muhammed b. İshâk şöyle demiştir: Hz. Âdem'in çocuklarının hepsi Müslümanlardı. Sonra Kābil, Hâbil'i öldürünce ayrılığa düştüler. Bu konuda kendilerine ilim verilenler ihtilâfa düştüler. Kābil'e babası Hâbil'in kız kardeşiyle evlenmesini söylemiş o ise bunu reddetmişti.

Mukātil şöyle demiştir: Burada "insanlar" ile Hz. Nûh'un gemisindekiler kastedilmektedir. Onların hepsi de İslâm dini üzereydiler. "Allah Teâlâ" İbrâhim, İsmâil, İshak ve Lût "peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi." "Onlarla birlikte insanlar arasında hüküm vermeleri için Kitabı" İbrâhim'in sahifelerini "indirdi." Bu vahiyle Hz. İbrâhim ve Hz. İshak kavimlerini, Hz. İsmâil Cürhümlüleri davet ettiler. Onlar kendilerine iman etti. Hz. Ya'kūb Mısır halkını davet etti. Hz. Lût, Sodom, Amore, Sabvayim ve Daduma halkını davet etti. Onlardan sadece iki kızı Zaura ve Rita iman ettiler. Onlar arasında sadece kitap verilenler "Kendilerine deliller geldikten sonra azgınlıkları sebebiyle ihtilâfa düştüler." Yani hasetlerinden bölündüler. "Allah iman edenleri" tevhid yoluna "sevk etti."

كانت فريضة ما يقول كما كان الزنا فريضة الرجم

أي الرجم فريضة الزنا، فصار من في موضع «اللام» و«اللام» في موضع «من»).[1]

وقوله تعالى: ﴿بِإِذْنِهِ﴾ قيل: أي بأمرِه أي أمرهم بما هو الحق، وكان ذلك هدايةً وإرشادا إلى الحق، وقيل: هداهم أي خلق فيهم[2] فعل الاهتداء وذلك بإذنه أي بعلمه، قال تعالى: ﴿بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ﴾ [البقرة: ٢/٢٧٩] أي اعلموا، ومعناه هداهم وقد علم استحقاقَهم لذلك بقصدهم واختيارهم الحقَّ أو يكون صلةً للاختلاف أي اختلفوا في الحقِّ وهو بعلمه.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ بيَّن أن مشيئَتَه خاصَّةٌ في الهداية وليست كما تقول المعتزلةُ أنَّها عامة للخلق، وعندنا الهداية التي هي خلق الاهتداء خاصة والتي هي البيان عامة، وللآية وجوهٌ أخر مرويةٌ عن السلف.

قال مجاهد: ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ يعني آدم وحده ثم خلق حواء ونشر منهما الناس.

وقال محمد بن إسحاق: كان أولادُ آدم لصلبهِ مجتمعين على الإسلام فاختلفوا حين قَتَلَ قابيلُ هابيل[3]، وما اختلف فيه إلا الذين أوتو العلم، وهو قابيل أمَرَه أبوه أن يُنكِح أخته هابيلَ فأبى ذلك.

وقال مقاتل: ﴿كَانَ النَّاسُ﴾ وهو أهل سفينة نوح على ملة الإسلام ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ﴾ إبراهيم وإسمعيل وإسحاق ولوطا ﴿مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ﴾ صحفَ إبراهيم ﴿لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ﴾ فدعا بها إبراهيم وإسحاق قومَهما ودعا بها إسماعيل جُرْهُما فآمنوا به فدعا بها يعقوب أهل مصر ودعا بها لوطٌ أهل سدوم وعامورا وصبواييم وداذواما فلم يسلم منهم غير ابنتيهِ زعورا وريثا. ﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ﴾ أي في الدِّينِ إلا الذين أعطوا الكتابَ ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ أي تفرَّقوا حسدا منهم ﴿فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ للتوحيد.

١ ما بين القوسين ساقط من ط.
٢ ر – فيهم.
٣ ر: قتل هابيل قابيل.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: İlk câhiliye İdrîs peygamber ile Nûh peygamber arasındaydı ve bin seneydi. Atâ, Abdullah b. Abbas'tan şöyle rivayet etmiştir: İnsanlar tek ümmet idiler. Hayvanlar gibi dinleri yoktu. "Allah peygamberleri gönderdi" kitapları indirdi. Hz. Muhammed'e bütün sözleri toplayan Kur'ân'ı verdi. Onda her şeyin açıklaması vardır. "Allah Teâlâ" muhacirlerden ve ensardan "Dilediklerini doğru yola sevk etti."

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ bizden öncekilere de cumayı farz kılmıştı. Ancak onlar anlaşmazlığa düştüler. Allah bize onu gösterdi. İnsanlar bize tâbidir: Yahudisi de Hıristiyanı da."[1]

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: İnsanlar sapkınlık içerisindeydiler. Yani onlar içerisinde delillere dayanan akıllı kişiler hariç geneli sapkınlıktaydı. Bu Hz. Âdem'in vefatından Hz. Nûh'un gönderilmesine kadar devam etti. Allah onlara peygamberleri gönderdi. Ancak yine de ihtilâfa düştüler. Bazıları iman etti, bazıları ise inkâr yolunu seçtiler. Allah iman edenlere doğru yolu gösterdi. Allah Teâlâ'nın hükmü hidâyeti isteyen ve ona tutunmaya çalışan kişilerden onu menetmeme şeklinde tecelli etmiştir. Onlar Allah'ın izniyle hidâyete eriştiler.

İbn Keysân şöyle demiştir: Ey Muhammed! Senin kavmin de Hûd, Sâlih ve Lût peygamberlerin ümmetleri gibi küfür üzerine olan bir ümmetti. Allah Teâlâ küfür üzere birleşen topluluklara peygamberler gönderdi. Onlara da sana da kitap indirdi. Kitapta insanlar arasında delillerle hak ile bâtıl arasını ayırdı. **"Ancak kendilerine kitap verilenler ihtilâfa düştüler."** Bunun üzerine Hz. Muhammed'i ve onun dinine tâbi olanları gönderdi.

Bir görüşe göre insanlar Hz. Mûsâ'dan önce tek millet hâlindeydiler. Çoğunluğu dalâlet içindeydi. Allah Teâlâ İsrâiloğulları'na peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi. İnsanlar arasında icat ettikleri mezhep ve ibadetler konusunda hüküm vermeleri için onlara kitap indirdi. "Ancak kendilerine kitap verilen bu topluluklar ihtilâfa düştüler." Hz. Mûsâ'nın gelmesiyle İsrâiloğulları'na istikamet üzere kalmalarını yeniden emretti. Ancak kendilerine kitap verilenler yani kitabın yorumu konusunda kendilerine müracaat edilen âlimler ihtilâfa düştüler ve başkanlık yarışı ile kitabı tahrif yoluna saptılar. Bu sebeple ihtilâfa düştüler. Allah Teâlâ, Hz. Muhammed'in ümmetini, Ehl-i kitabın ihtilâfa düştüğü konularda doğru yola iletti ve onlara Ehl-i kitabın neleri değiştirdiklerini gösterdi. Onlara lutuf ve ihsanda bulundu. Allah Teâlâ dilediklerini dosdoğru yola ileterek lutuf ve ihsanda bulunur.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 237.

وقال ابن عباس: الجاهلية الأولى بين إدريس ونوح، وكانت ألف سنة، وروى عطاء عن ابن عباس أنه قال: ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ لم يكن لهم دينٌ مثل البهائم ﴿فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيّنَ﴾ فأنزل الكتب وأعطى محمَّدا القرآن فيه مجامع الكلام وفيه بيان كلِّ شيءٍ ﴿وَاللهُ يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ المهاجرين والأنصار.

وروى أبو هريرة عن النبي ﷺ أنه قال: «كتب الله الجمعةَ على من كان قبلنا فاختلفوا فيها فهدانا الله لها والناس لنا تَبَعٌ اليهود والنصارى».[1]

وقال الحسن رحمه الله: كان الناسُ ضُلَّالًا أي العامةُ إلا خواصٌّ من / **[٢٢٢ظ]** أهل الحجة، وذلك من وفاة آدم إلى مبعث نوح عليهما السلام فبعث الله النبيين إليهم فاختلفوا فآمن بعضٌ وكفر بعضٌ فهدى الله الذين آمنوا فمضى[2] حكمُ الله أنَّ من أراد الهدى وتمسَّك به لم يمنَعْه الله إياه وأعانه عليه وإنما يهتدون بإذن الله.

وقال ابن كيسان: كان قومُك يا محمد أمةً واحدةً على الكفر كما كان قومُ هودٍ وصالحٍ ولوطٍ ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ﴾ في الأمم المجتمعة على الكفرِ وأنزل عليهم وعليك الكتاب الذي فيه تفصيلُ الحقِّ من الباطل لتفصل بين الناس بالحُجَجِ ﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ اِلَّا الَّذِينَ اُوتُوهُ﴾ الآية، بعث محمدا وأهلَ دينه خاصة.

وقيل: كان الناس قبل موسى أمةً واحدةً أكثرهم في الضلال فبعث الله الأنبياءَ من بني إسرائيل مبشِّرين ومنذِرين وأنزل معهم الكتابَ ليحكم بين الناسِ فيما ابتدعوه من المذاهب والعبادات ﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ﴾، أي فلم يزل بمجيء موسى أمر بني إسرائيل على الاستقامة حتى اختلف في الدين من أوتي الكتاب أي العلماء المرجوع إليهم في تأويل الكتاب فحرَّفوه تنافساً في الرئاسةِ، فلذلك اختلفوا، فهدَى الله أمةَ محمَّدٍ لما اختلف فيه أهل الكتاب من الحق وعرَّفهم ما بدَّلوه تفضيلا لهم ومنًّا عليهم، والله يتفضَّل على من يشاء بالهداية إلى صراطٍ مستقيمٍ.

---

١ مسند أحمد، ١٦/ ٢٣٧.

٢ ر: فمعنى

214. (Ey müminler!) Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki nihayet Peygamber ve beraberindeki müminler 'Allah'ın yardımı ne zaman!' dediler. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır. [el-Bakara 2/214]

"Cennete gireceğinizi mi sandınız?" Yani bunu mu zannettiniz? Buradaki soru inkâr anlamındadır. *Em* edatının başında istifhâm elifi bulunmadığı zaman bu edat istifhâm elifi gibi kabul edilir. Yahut önce başına bir istifhâm takdir edilir, sonra da cümle onun üzerine kurulur. Yani Ey Muhammed ümmeti! Siz başınıza öncekilerin başlarına gelen musibetler gelmeden cennete kavuşacağınızı mı sanıyorsunuz?

Bu âyetin öncesiyle bağlantısı şöyledir: Önceki âyette eski ümmetlerin düştükleri ayrılığı zikretmiş, hidâyet yolunu tutanlara kendilerine karşı çıkanlara göğüs germelerini emretmiş ve bu sebeple başlarına bazı zorluk ve sıkıntılar gelmişti. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

Bir görüşe göre bu âyet-i kerîme Hendek Gazvesi'nde (Ahzâb günü) açlık, soğuk, korku gibi zorluklarla karşılaşan ve güç durumda kalan müminler hakkında nâzil olmuştur.

"Daha başınıza gelmeden." Bu ifadenin başındaki *vâv* hâl vâvıdır. *Lemmâ* edatı geçmiş zamanı olumsuz yapan *lem* anlamındadır. *Mâ* ise zaittir ve anlamı güçlendirir.

Ferrâ ve Sîbeveyhi ise *lem* ve *lemmâ*nın bir olduğunu söylemişlerdir.[1] Sa'leb şöyle demiştir: *Lem* sadece zikredilen şeyin olumsuzlanması içindir. *Lemmâ* ise bir işin bekleyerek yapılmadığını söylemek anlamına gelir. Meselâ bir adama "Falanca sana geldi mi?" diye sorulduğunda muhatap [*Lem* edatını kullanarak] "Gelmedi." derse sadece onun gelmediği anlaşılır. Ancak [*Lemmâ* edatını kullanarak] "Henüz gelmedi." derse "Daha gelmedi ancak gelmesini bekliyorum." dediği anlaşılır.

"Sizden önce gelen ümmetler gibi." Burada *mesel* veya *misl* kelimesi *şebeh* ve *şibh* kelimesine benzer. Yani sizin başınıza sizden öncekilerin başına gelen gelmedi.

"Yoksulluk ve sıkıntı onlara dokunmuştu." Yani korku, açlık ve fakirlik gibi sıkıntılara maruz kalmışlardı. *Be'sâ* ile kastedilen bunlardır. Çektikleri acı ve hastalıklar ise *darrâ* ile kastedilen mânadır.

---

1 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4: 223; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 132.

٢١٤- اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ

وقوله تعالى: ﴿اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ﴾ أي ظننتم، هو استفهام بمعنى الإنكار، و«أم» إذا لم يتقدمْه ألف الاستفهام كانت كألف الاستفهام أو يقدَّر استفهامٌ أَوَّلًا ثمَّ يبنى هذا عليه يعني: يا أصحاب محمد أتظنون أنكم تنالون الجنةَ مع أنه لم يُصِبْكم مثلُ ما أصاب من قبلكم من الشدائد.

وانتظامها بما قبلها أنه ذكر المختلفين الأوَّلين ثم اختلاف الآخرين وأمر المهتدين بمقابلة المخالفين فأصابتهم الشدةُ فيها فشقَّ عليهم ذلك فنزلت الآية.

وقيل: نزلت الآية يوم الأحزاب حيث أصابهم الجوعُ والبردُ والخوفُ واشتدَّ الأمرُ.

وقوله تعالى: ﴿وَلَمَّا يَأْتِكُمْ﴾ الواو للحال و«لما» بمعنى «لم» ومعه ما زائدةٌ مؤكدةٌ وصلت بها.

وقال الفراء وسيبويه: «لم» و«لما» واحدة،[1] وقال ثعلب: «لم» لنفي المذكور فقط و«لما» لنفيه مع انتظار وجوده، قيقال لرجل: أ أتاك فلان؟، فيقول: لم يأتني، فهذا نفي الإتيان لا غير، فإذا قال: لما يأتني، فمعناه: لم يأتني بعد ولكن أتوقع إتيانه من بعد.

وقوله تعالى: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ المَثَلُ والمِثْل كالشَّبَه والشِّبْه أي لم يأتكم مثل ما كان أتى الذين مضوا من قبلكم.

وقوله تعالى: ﴿مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ﴾ أي أصابتهم الشدة من الخوف والجوع والفاقة[2] وهي البأساء وأصابتهم الآلامُ والأمراضُ وهي الضراء.

١ الكتاب لسيبويه: ٤ / ٢٢٣ ؛ معاني القرآن للفراء: ١/ ١٣٢.

٢ ر: النفاقة

"Öyle sarsılmışlardı ki." Yani çok şiddetle hareket etmişler, sallanmışlardı. *Zelzele* şiddetli bir sarsıntı ve titreme hâlidir. *Keffe* ve *kefkefe*, *sarra* ve *sarsara* fiilleri de benzer kalıptadır. Yer sarsıntısına *zelzetü'l-arz* denir. Onların başına gelen bu durum bir görüşe göre açlıktan, bir görüşe göre korkudan, bir görüşe göre savaşta ayaklarının birbirine dolanmasından, bir görüşe göre korkudan kalplerinin sıkılmasından, bir görüşe göre ise zayıflarının kalplerini şüphe kaplamasından kaynaklanmıştır.

"Nihayet peygamber şöyle demiştir." *Yekūle* fiili mansub olarak okunmuştur. Bu ifade bir şeyin sonuna ulaşmasını ifade eder. Gelecek zaman sîgası takdirindedir. Yani Hz. Peygamber aleyhisselâm böyle diyene kadar bu hâlleri devam etti. Fiil merfû olarak da okunmuştur. Bu durumda mânası, sonunda şöyle dedi, demek olur. Görüldüğü gibi bu durumda geçmiş zaman mânasında olur.

"Onun yanındaki müminler de 'Allah'ın yardımı ne zaman?' demişlerdi. Şüphesiz ki Allah'ın yardımı yakındır." Âyetin üç veçhi vardır:

1. Peygamber ve müminler hepsi birlikte: "Bize vaad edilen kurtuluş ne zaman gelecek?" demişlerdir. Onların böyle demeleri kendilerine vaad edilen yardımdan şüphe duyduklarını göstermez. Böyle söylemeleri kendilerine verilen bir sözün yerine getirilmesini talep kabilindendir. Allah Teâlâ, peygamberine vahyederek onlara **"Dikkat ediniz! Allah'ın yardımı yakındır."** buyurarak onların bu hitaplarına cevap vermiştir.

2. Cenâb-ı Hak öncelikle sözü söyleyen iki tarafı zikretmiştir. Onlar Hz. Peygamber ve müminlerdir. Sonra iki söz zikretmiştir. Bunlar da **"Allah'ın yardımı ne zaman?"** ve **"Dikkat ediniz! Allah'ın yardımı yakındır."** sözleridir. Bunlardan biri müminlere diğeri ise onlara cevap veren Hz. Peygamber'e aittir. Müminler "Allah'ın yardımı ne zaman?" dediklerinde Hz. Peygamber aleyhisselâm "Dikkat ediniz! Allah'ın yardımı yakındır." diye cevap vermiştir. "Rahmetinin bir delili olarak geceyi ve gündüzü sizin için var etmiştir. Gecede sükûnet bulup dinlenmeniz, gündüz de çalışıp Allah'ın ihsanından rızık temin etmeniz için." [el-Kasas 28/73] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. Bu âyette iki vakit ve iki durum zikredilmiştir. Sükûnet ve dinlenme gece, rızık arama ise gündüz olur.

وقوله تعالى: ﴿وَزُلْزِلُوا﴾ أي حركوا أشدَّ التحريك، والزلزلة تضعيف الزلة، وهو كقولك: كف وكفكف وصرَّ وصرصر، ومنه زلزلة الأرض وهذا التحريك كان بالجوع، وقيل: بالخوف، وقيل: اضطراب الأقدام في القتال، / [٢٢٣و] وقيل: اضطراب القلوب من الهيبة، وقيل: من وقوع الشبهات للضعفاء.

وقوله تعالى: ﴿حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ﴾ قُرِئَ بالنصب وهو للغاية، وهو على تقدير صيغة الاستقبال أي إلى أن يقول الرسول كذا، وقرئ بالرفع ومعناه حتى كان يقول أو هو للماضي ومعناه حتى قال الرسول.[١]

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ﴾ لهذا ثلاثة أوجه:

أحدها: قال الرسول والمؤمنون جميعا: أي وقت فرجنا الموعود، وهذا ليس بشكٍّ فيما وعدوا من النصر لكن التماسٌ للتعجيلِ وهو كلام معهود، فقال الله تعالى في جوابِهِم فيما أوحى إلى نبيّهم: ﴿اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ﴾

والثاني: أنه ذكر أولا قائلين وهما الرسول والمؤمنون، ثم ذكر قولين وهما: ﴿مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ﴾، وأحد القولين لأحد القائلين والآخَر للآخَر أي قال المؤمنون: ﴿مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ﴾، فقال الرسول: ﴿اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ﴾ وهو كقوله: ﴿وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ﴾ [القصص، ٧٣/٢٨]، وذكر وقتين وأمرين فانصرف السكون إلى الليل وابتغاء الفضل إلى النهار.

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب: ٢٩٥/١.

3. Onların hepsi **"Allah'ın yardımı ne zaman?"** demişlerdir. Bu bir beklenti ifadesidir. Yani bunu bekleyin ve hâlini değiştirmeyin demektir. Sonra bu söz tamamlanmış ve Allah Teâlâ bu ümmete **"Allah'ın yardımı yakındır."** buyurmuştur. Burada yakın derken gelmesi kesin olan yardım kastedilmiştir. Çünkü gelen her şey aynı zamanda yakınlaşır.

Bir görüşe göre iki söz de onlara aittir. Nefislerinin etkisiyle **"Allah'ın yardımı ne zaman?"** demişler sonra kalplerindeki inanç güçlenince **"Allah'ın yardımı yakındır."** demişlerdir.

Habbâb b. Eret'ten şöyle rivayet edilmiştir: Müşriklerden yana karşılaştığımız sıkıntıları Hz. Peygamber aleyhisselâma şikâyet kabilinden arz etmiştik, o da şöyle buyurdu: Sizden önceki ümmetler çok büyük belâlara maruz kalıyorlar, işkence görüyorlar ama bunlar onları dinlerinden döndürmüyordu. Adamın başına testere konuyor, onunla ikiye kesiliyor ve inkâr etmesi telkin ediliyordu. Kemiklerinden üst tarafları et ve sinirleri demir taraklarla taranıyor ama bu onları dinlerinden döndürmüyordu. Allah'a yemin olsun ki Allah dinimizi tamamlayacaktır. San'a'dan kalkıp Hadramevt'e giden kişi sadece Allah'tan ve koyunlarına kurt saldırmasından korkacaktır. Ancak siz acele ediyorsunuz.[1] Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Elif lâm mîm. İnsanlar iman ettik deyip sınanmadan bırakılacaklarını mı zannediyorlar. Biz onlardan öncekileri de imtihan ettik." [el-Ankebût 28/1-3].

215. Sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Maldan harcadığınız şey, ebeveyn, yakınlar, yetimler, fakirler ve yolcular için olmalıdır. Şüphesiz Allah yapacağınız her hayrı bilir. [el-Bakara 2/215]

"Sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını soruyorlar." Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: İlk âyette savaşıp canı feda etmekten bahsedilmekteydi. Bu âyet ise mal ile Allah'a yaklaşmakla ilgilidir. Allah Teâlâ canla ve malla mücadele etmeyi emretmiştir.

"Ne harcayacaklarını…" Zeccâc şöyle demiştir: Bunun iki veçhi vardır: 1. Burada geçen *zâ*, [ism-i mevsûl olan] *ellezî* mânasındadır. Yani harcayacakları şeyin ne olduğunu soruyorlar. Buna göre *mâ* mübtedâ, *zâ* ise onun haberidir. 2. *Mâ* ile *zâ* birlikte "Hangi şey" anlamında bir kelimedir ve "harcayacaklar" fiili ile nasbedilmiştir.[2]

1 Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 30.

2 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 288.

والثالث: أنهم جميعا قالوا: ﴿مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ﴾ وهذا كلمة انتظار أي انتظروا ذلك فلم يتغيَّروا وتم الكلام. ثم قال الله تعالى لهذه الأمة: ﴿اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ﴾ لكم مما أنتم فيه كما كان قريباً لهم ومعنى القريب أنه آتٍ لا محالة وكلُّ آتٍ قريبٌ.

وقيل: الكلامان منهم جميعا قالوا: ﴿مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ﴾ عند ظهور هاجس النفس ثم قالوا: ﴿اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ﴾ عند قوة اعتقاد القلب.

وعن حبَّاب بن الأرت قال: شكونا إلى رسول الله ﷺ ما نلقى من المشركين، فقال: إن من كان قبلكم من الأمم كانوا يعذَّبون بأنواع البلايا فلا يصرفهم ذلك عن دينهم حتَّى إن الرجل يوضع على رأسِه المنشار فيشقُّ فيلقّن ويمشَّط الرجل بأمشاط الحديدِ بما دون العظم من لحمٍ وعصبٍ ما يصرفه ذلك عن دينه، وأيم الله ليتمنّ الله تعالى هذا الأمر حتى يسير الراكب منكم من صنعاء إلى حضرموت لا يخشى إلا الله أو الذئب على غنمِهِ ولكنكم تعجلون،[1] وقال الله تعالى ﴿الٓمٓ * اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُوٓا اَنْ يَقُولُوٓا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ * وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ [العنكبوت، ٢٨/١-٣].

٢١٥- يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهِ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ﴾ اتصاله بما قبله أن الأولَ في القتال بالنفس وهذا في التقرب بالمال والله تعالى أمر بالمجاهدة بالنفس والمال.

﴿مَاذَا يُنْفِقُونَ﴾ قال الزجاج: له وجهان، أحدهما أن «ذا» بمعنى «الذي»، أي ما الذي ينفقون، و«ما» مبتدأ و«ذا» خبره، وهما مرفوعان، والثاني أنهما شيءٌ واحدٌ وتقديره: أي شيء، وهو منصوب بـ«ينفقون».[2]

١ صحيح البخاري، كتاب مناقب الأنصار، ٣٠.
٢ معاني القرآن للزجاج ١/ ٢٨٨.

Bir görüşe göre *zâ* zâid bir sıladır. *Mâ* ise kendisinden sonraki fiil ile nasbedilmiş bir isimdir. Başka bir izah da şöyledir: Mâ burada [canlılar için kullanılan] *men* anlamındadır. "Gökyüzüne ve onu bina edene yemin olsun." [eş-Şems 91/5] âyetinde de böyledir. *Zâ* da *ellezîne* mânasına gelir. Bu durumda âyet "Kendilerine infak edeceğimiz kişiler kimlerdir?" demek olur. Yani soru bizzat harcamanın kendisiyle ilgili değil, bilakis harcamanın nereye yapılacağı ile ilgilidir. Cevabın bu konuda olması da bunu desteklemektedir. "Rabbine sor da onun ne olduğunu bize beyân etsin." [el-Bakara 2/70] âyetinde de benzer bir anlatım vardır. Bu âyetteki soru da ineğin özellikleriyle ilgilidir ve cevabı da o şekilde gelmiştir. Yoksa ineğin mahiyetiyle ilgili bir soru değildir. Eğer burada âyet zâhirine hamledilirse ve bunun infak hakkında bir soru olduğu kabul edilirse, soruya verilen cevapla birlikte yine söz diziminde doğru bir kullanım sayılır. Çünkü kısa ve özlü bir sorudan ne kastedildiği biliniyorsa ona böyle cevap vermek yine sıhhatli olur.

Bu âyet-i kerîme Amr b. Cemûh el-Ensârî hakkında nâzil olmuştur. "Allah için güzel bir borç verecek kimdir?" [Bakara 2/245] âyeti nâzil olunca Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip "Kime ne kadar vereceğiz?" diye sormuş, bunun üzerine her iki sorunun cevabı iki âyette indirilmişti. "Ne kadar vereceğiz?" sorusunun cevabı "İhtiyaç fazlasını de." [el-Bakara 2/219] âyetinde, "Kime vereceğiz?" sorusunun cevabı da bu âyette verilmektedir.

"De ki: Mal olarak harcadığınız şey." Yani de ki: Ey Muhammed! Mal olarak harcadığınız şey. Arapçada mal hayır olarak isimlendirilir. Allah Teâlâ "İnsanoğlu mal istemekten hiç bıkmaz." [Fussılet 41/49] ve "Şüphesiz insanoğlu mala çok düşkündür." [el-Âdiyât 100/8] buyurmuştur. Mal için *hayr* kelimesinin kullanılması hayır yolunda harcanmasından dolayıdır.

"Anne babaya, akrabalara, yetimlere, fakirlere ve yolculara…" Bu kelimelerin açıklaması önceden geçmişti. Bir izaha göre bu emir farziyet ifade etmektedir. Ancak zekât emri bunu neshetmiştir. Bir görüşe göre ise müstehaplık ifade ettiği için hüküm bâkidir.

"Yaptığınız hayırlar." Buradaki *mâ* şart edatıdır. Bu sebeple kendisinden sonra gelen fiil cezmedilmiştir. Cezm alâmeti fiilden *nûn* harfinin düşmesidir. Şartın cevabı **"Şüphesiz ki Allah onları bilir."** ifadesidir. Yani yerine getirdiğiniz emirleri, yaptığınız ibadet ve tâatı Allah Teâlâ bilir ve onun sevabını verir. Bu ifade kötülükle ilgili bir yerde zikredilse, Allah onun cezasının ne olduğunu bilir anlamına gelir. Amelden sonra bilginin zikredilmesi vaad ve tehdit açısından daha beliğ ve etkili bir kullanımdır.

وقيل: إن «ذا» صلة زائدة و«ما» اسم منصوب بالفعل المذكور بعده، وقيل: «ما» بمعنى «من» كما في قوله: ﴿وَالسَّمَآءِ وَمَا بَنٰيهَا﴾ [الشمس، ٥/٩١]، و«ذا» بمعنى «الذين» أي من الذين ينفقون عليهم، فإن السؤال لم يكن عن نفس الإنفاق، / [٢٢٣ظ] بل عن محل الإنفاق بدلالة أن الجوابَ ورد عن ذلك وصار كقوله: ﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ﴾ [البقرة، ٧٠/٢] كان هذا سؤالا عن صفاتِ البقرة حيث ورد الجوابُ عن ذلك، وإن كان «ما هي» في الظاهر سؤالا عن ماهية البقرة ولو حمل على ظاهره وجعل سؤالا عن الإنفاق، وورد الجواب بما ورد فهو صحيح في نظم الكلام فإن السؤال المتخصر إذا عرف المراد منه صح الجواب على المراد.

والآية نزلت في شأن عمرو بن جموح الأنصاري فإنه لما نزل قوله تعالى: ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [البقرة، ٢٤٥/٢] جاء وسأل النبي ﷺ- وقال: كم ننفق وعلى من ننفق؟ فنزل جواب السؤالين في آيتين من هذه السورة جواب قوله: كم ننفق؟، في قوله ﴿قُلِ الْعَفْوَ﴾ [البقرة، ٢١٩/٢] ، وجواب قوله: على من ننفق؟

قوله: ﴿قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ﴾ أي: قل يا محمد أيُّ شيءٍ أنفقتم من مالٍ والمال يسمى خيرا، قال تعالى: ﴿لَا يَسْـَٔمُ الْاِنْسَانُ مِنْ دُعَآءِ الْخَيْرِ﴾ [فصلت، ٤٩/٤١]، وقال: ﴿وَاِنَّهٗ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ﴾ [العاديات، ٨/١٠٠] وإنما سمَّاه خيرا ههنا لأنه مذكوور في موضع الصرف إلى الخير.

وقوله تعالى: ﴿فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾ مرَّ تفسير هذه الكلمات، وقيل: كان هذا للإيجاب ونسخها الأمر بالزكاة، وقيل: كان للاستحباب وهو باق.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ﴾ «ما» كلمة شرط ولذلك جزم به، وعلامة الجزم حذف النون، وجزاؤه قوله: ﴿فَاِنَّ اللهَ بِهٖ عَلِيمٌ﴾ أي ما عملتم من طاعةٍ فالله عليمٌ بثوابه، وإذا ذكر هذا في عمل الشر فمعناه: فالله عليمٌ بعقابِهِ وذكر العلم بعد العمل أبلغُ وعدٍ ووعيدٍ وأعلى بشارةٍ وتهديدٍ.

216. Hoşunuza gitmediği hâlde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu hâlde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu hâlde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. Allah bilir, siz bilmezsiniz. [el-Bakara 2/216]

"Savaş boynunuza bir borç olarak yazıldı." Yani bir önceki âyette bahsedilen cihad size farz kılınmıştır.

"Hoşunuza gitmese de." *Kerh* ve *kürh* iki lehçe kullanımıdır. Bir görüşe göre *kürh* hoşlanmamak, kerh ise zorlamak anlamına gelir. Bu, ism-i mef'ûl anlamında kullanılmış bir mastar veya başında bir *zû* (sahip) takdir edilen yani *zü kürhin* (zorluk sahibi) anlamına gelen bir kelimedir. Sizin emrolunduğunuz ve sorumlu tutulduğunuz bu şey sizin seçiminizle değildir. Siz tabiatınız icabı ondan hoşlanmazsınız. İnsan tabiatının bir şeyden hoşlanmaması onun kınanmasını gerektirmez. Bilakis mizacı istemediği hâlde dinin emrine uyarak bunu yaparsa kulluk tam anlamıyla gerçekleşir. Allah Teâlâ "Müminlerden bir grup kesinlikle istemediği hâlde" [el-Enfâl 8/5] buyurmuştur. İnanmayı istememek ise münafıkların sıfatlarındandır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlar ancak zorla infak ederler." [et-Tevbe 9/54]

"Sizin için daha hayırlı olduğu hâlde bir şeyi sevmemeniz mümkündür." *Asâ* burada *lealle* gibi kullanılmaktadır. Kullar hakkında olduğunda beklenti, Allah tarafından kullanıldığında terciye ifade eder. Müfessirler bunu söylemişlerdir. Halîl b. Ahmed de *Kitâbu'l-Ayn*'da şöyle demiştir: *Asâ* fiili Allah tarafından kullanıldığında farziyet ifade eder."[1]

Bir görüşe göre *kâde* gibi yaklaşma ifade eden bir kelimedir. Ancak *kâde* ile doğrudan muzâri fiil kullanılır ve *Kâde yef'alü kezâ* denilir. *Asâ*dan sonra ise *en* gelir. Bu âyette de *en* edatı gelmiştir.

Bir görüşe göre böyle bir hitap kendisine hiçbir şey gizli kalmayan Allah Teâlâ'dan da gelse işlerin sonunu bilmeyen insanlara hitap edildiğinden böyle denilmesi mümkün olur. Âyetlerde geçen tüm *lealle* kelimeleri böyle yorumlanır. Bunun takdiri şudur: Nereden bilirsiniz ki, belki de hoşlanmadığınız o şeyler sizin için daha hayırlıdır. Dine izzet, düşmanlara kahır verecek, sizin ganimete ulaşmanızı sağlayacaktır. Eğer sizi öldürürlerse Allah katında yaşayan şehitler olursunuz ve yüksek derecelere, nihayeti olmayan sonsuz nimetlere ulaşırsınız.

1 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2: 200.

٢١٦- كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ ۚ وَعَسَىٰ اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ۚ وَعَسَىٰ اَنْ تُحِبُّوا شَيْئاً وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ ۗ وَاللهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ۚ

وقوله تعالى: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ﴾ أي فُرِضَ عليكم الجهاد المذكور قبل هذا بآية.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ﴾ الكَره والكُره لغتان، وقيل: بالضم الكراهة وبالنصب الإكراه، وهذا مصدرٌ أُرِيدَ به المفعول أو أضمر فيه ذو أي ذو كره لكم، أي ما[1] أمرتم به وألزمتموه لا باختياركم وأنتم تكرهونه بطبائعكم[2] وكراهة الطبع لا توجب الذمَّ[3] بل تحقق معنى العبودية إذا فعل ذلك اتباعا للشرع مع نفرة الطبع، وقال تعالى في صفة الصحابة: ﴿وَاِنَّ فَرِيقاً مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ﴾ [الأنفال، ٨/٥]، فأما كراهة الاعتقاد فهو من صفات المنافقين قال تعالى: ﴿وَلَا يُنْفِقُونَ اِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ﴾ [التوبة، ٩/٥٤]

وقوله تعالى: ﴿وَعَسَىٰ اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾ «عسى» كلمة تجري مجرى «لعل» وهي من العباد للترجي ومن الله للترجية، وقال المفسرون وذكرها الخليل بن أحمد في العين أيضا: «عسى» من الله واجب.[4]

وقيل: هي كلمة مقاربة كـ«كاد» ولكن «كاد» يوصل به المستقبلُ بغير أن يقال: كاد يفعل كذا، و«عسى» يوصل بأن قال تعالى: ﴿وَعَسَىٰ اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً﴾.

وقيل: هذا وإن كان من الله تعالى لا يخفى عليه شيءٌ لكن لما كان خطابا لمن لا يعلَم العواقب استقام خطابُهم بهذه الكلمة وكذلك طريق لعل في كل آية، وتقديره وما يدريكم لعل ما تكرهونه فهو خير لكم فإنه إعزازٌ للدين وقهرٌ للأعداء ووصولٌ إلى الغنيمةِ وإن قتلوكم فأنتم شهداء أحياء عند الله ووصلتم إلى الدرجات العلى والنعم التي تبقى ليس لها منتهى.

١ ر - ما
٢ ر: بطباعكم
٣ ر: الإثم
٤ كتاب العين للخليل بن أحمد، ٢/٢٠٠.

"Sizin için daha kötü olduğu hâlde bir şeyi sevmeniz de mümkündür." Yani savaşmayı terk etmeyi istiyorsunuz. Çünkü savaşmak, zorluklara katlanmak, düşmana yenilme ihtimali, ülkenin harap olması ve karşılıklardan mahrum kalmak gibi neticeler doğurabilir.

"Allah bilir, siz bilmezsiniz." Yani savaşın sizin için daha iyi olduğunu Allah bilmekte ise de siz bilmiyorsunuz. Bu âyet Sa'd b. Ebû Vakkâs, Mikdâd b. Esved ve arkadaşları hakkında nâzil olmuştur. Kâfirler onlara eziyet ediyor, onlar da bize savaşma izni verilse de kalplerimiz rahatlasa diyorlardı. Bunun üzerine "Kendilerine 'ellerinizi (savaştan) çekin' denilenleri görmedin mi?" [en-Nisâ 4/77] âyeti indi. Onlara savaşmak farz kılındı. Ancak tabiatları bundan hoşlanmadı. Bunun üzerine haklarında "Onlar 'Rabbimiz neden bize savaşmayı farz kıldın?' dediler." âyeti nâzil oldu. Ayrıca "Neden yapmadığınız şeyleri söylüyorsunuz?" [es-Saf 61/2] âyeti de indirilmiştir.

217. Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine mani olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahtır. Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da âhirette de boşa gider. Onlar cehennemliktirler ve orada devamlı kalırlar. [el-Bakara 2/217]

"Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar." Bu âyet Hz. Peygamber aleyhisselâmın halası Ümeyme bint Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah b. Cahş hakkında nâzil olmuştur. Resûlullah aleyhisselâm onu Bedir Savaşı'ndan iki ay önce, Medine'ye gelişinden on yedi ay sonra sekiz muhacir ile birlikte gazaya göndermiş ve onların başına emîr yapmıştı. Onunla birlikte gidenler arasında Sa'd b. Ebû Vakkās ez-Zührî, Ukkâşe b. Mihsan el-Esedî, Utbe b. Gazvân es-Sülemî, Ebû Hüzeyfe b. Utbe, Hârisoğulları'ndan Süheyl b. Beyzâ el-Kureşî, Adîoğulları'ndan Âmir b. Rabîa el-Kureşî, Vâkıd b. Abdullah el-Hanzalî ve Hâlid b. Bükeyr bulunuyordu. Ona bir mektup yazdı ve şöyle diyerek ona teslim etti: "Bu mektubumu muhafaza et. İki gün yol aldıktan sonra onu aç. İçindekini oku ve işine devam et." Abdullah iki gece yol aldıktan sonra mektubu okudu.

وقوله تعالى: / [٢٢٤و] ﴿وَعَسَىٰٓ اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْۗ﴾ أي إنكم[١] تحبون ترك القتالِ وفيه تحمُّل الذل وغلبة الأعداء وتخريبُ الديار وحرمان الثواب.

وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَۗ﴾ أي يعلم أنَّ القتال خيرٌ لكم وأنتم لا تعلمون ذلك، والآية نزلت في سعد بن أبي وقاص والمقداد بن الأسود وأصحابهما، ذلك أن الكفار كانوا يؤذونهم فكانوا يقولون: لو أذِن لنا في القتال لشفينا بهم صدورنا فنزل: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ قِيْلَ لَهُمْ كُفُّوْٓا اَيْدِيَكُمْ﴾ [النساء، ٧٧/٤] وفرض عليهم القتال فكرهوه طبعا ونزل في شأنهم: ﴿وَقَالُوْا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَۚ﴾ [النساء، ٧٧/٤] الآية، ونزل قوله أيضا: ﴿لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ﴾ [الصف، ٢/٦١]

٢١٧- يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيْهِۗ قُلْ قِتَالٌ فِيْهِ كَبِيْرٌۗ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَكُفْرٌ بِهٖ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاِخْرَاجُ اَهْلِهٖ مِنْهُ اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِۚ وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِۗ وَلَا يَزَالُوْنَ يُقَاتِلُوْنَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوْكُمْ عَنْ دِيْنِكُمْ اِنِ اسْتَطَاعُوْاۗ وَمَنْ يَّرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَاُولٰۤىِٕكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ وَاُولٰۤىِٕكَ اَصْحٰبُ النَّارِۚ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ

وقوله تعالى: ﴿يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيْهِۗ﴾ نزلت الآيةُ في شأن عبد الله بن جحشِ ابن عمة النبي ﷺ أميمة بنتِ عبد المطلب، بعثَه رسول الله ﷺ في جمادى الآخر قبل قتال بدرٍ بشهرين على رأسِ سبعة عشر شهرا من مقدمه المدينةَ ومعه ثمانيةٌ من المهاجرين ليس فيهم أنصاريٌّ وهو تاسعُهم وأمَّره عليهم وهم سعد بن أبي وقاص الزهري وعكاشة بن محصن الأسدي وعتبة بن غزوان السلمي وأبو حذيفة بن عتبة وسهيل بن البيضاء القرشي من بني الحارث وعامر بن ربيعة القرشي من بني عدي وواقد بن عبد الله الحنظلي وخالد بن بكير، وكتب له كتابا وقال: أمسك كتابي في يدك، فإذا سرتَ يومين فانشُرْه وانظر ما فيه ثم امضِ لأمرك، فسار عبد الله ليلتين ثم نشره وقرأ ما فيه

١ ح: أنتم

Mektupta şunlar yazılıydı: "Allah'ın bereketi ile seninle beraber gelen arkadaşlarınla yoluna devam et. Batn-ı Nahle denilen yere kadar gidin. Arkadaşlarından hiçbirini seninle birlikte gelmeye zorlama. Emrimi seninle birlikte gelenlerle uygula. Batn-ı Nahle'ye varınca Kureyş'in kervanını gözetle. Belki bize onlardan ganimet getirirsin."

Mektubu okuyunca "Resûlullah'ın emrini işittik ve ona itaat ettik." dedi ve arkadaşlarına yönelerek "Aranızda cihad etmek isteyen ve şehâdeti arzulayan benimle gelsin. Ben Resûlullah'ın emrini yerine getirmeye gidiyorum. Gelmek istemeyen varsa burada kalabilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bana sizi zorlamamamı emretti." sözlerini söyledi. Ardından yanındakilerin tamamıyla birlikte gittiler ve emredilen yere ulaştılar. Mekke ile Tâif arasındaki Batn-ı Nahle'de konakladılar. Bu şekilde beklerken Kureyş kervanı geçti. Kervanda Amr b. Hadramî, Hişâm b. Mugîre'nin azatlısı Hakem b. Keysân, Osman b. Abdullah el-Mugîre el-Mahzûmî, Nevfel b. Abdullah b. Mugîre el-Mahzûmî vardı. Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashabını görünce onlardan korktular. Abdullah b. Cahş, "Onlar sizden korktular. İçinizden birinin saçını kazıyın. Onlara görünsün. Eğer bu şekilde onu görürlerse bunlar umreci derler ve kendilerini güvende hissederler." dedi. Ukkâşe b. Mihsan el-Esedî'nin saçını kestiler. Onlara göründü. "Bunlar umreye gelen kişiler. Onlardan korkmayın." dediler. Resûlullah aleyhisselâmın ashabından emin oldular. Bu olay cemâziyelâhir ayının son gününde olmuştu.

İçlerinden biri "Eğer onlarla savaşmazsanız -bugün haram ay gir(mektedir)- kurtulacaklar. Onları yakalasanız bile haram ayda onlarla savaşmanız helâl değildir. Resûlullah aleyhisselâm size savaşmayı emretmedi. Günaha girdiniz." dedi. Sonra cesaretlendiler ve onlara karşı savaşmaya karar verdiler. Vâkıd b. Abdullah el-Hanzalî, Amr b. Hadramî'ye bir ok atıp onu öldürdü. Hakem b. Keysân'ı ve Osman b. Abdullah'ı esir aldılar. Nevfel b. Abdullah b. Mugîre atıyla kaçtı. Kervanı ele geçirdiler. Kervanda Tâiflilerin ticaretinden deri ve kuru üzüm vardı.

فإذا فيه:[1] بسم الله الرحمن الرحيم، أما بعدُ فسِرْ على بركة الله بمن اتبعك من أصحابك حتى تنزلَ بطن نخلة ولا تُكْرِهْ أحدا من أصحابك على المسيرِ معك وامض لأمري فيمن معك منهم حتى تقدم بطنَ نخلة فترصد بها عير قريش لعلَّك تأتنيا منهم بخيرٍ.

فلما قرأ الكتاب قال: سمعاً وطاعةً لأمر رسول الله، ثمَّ قال لأصحابه: من أحبَّ منكم الجهادَ وأراد الشهادة فلينطلق معي فإني ماض[2] لأمر رسول الله ﷺ ومن أحبَّ منكم أن يتخلَّفَ فليتخلَّفْ فإن رسولَ الله عليه السلام قد أمرني أن لا أُكْرِهَ منكم أحدا فمضى وانطلق القومُ معه حتى أتى المكانَ الذي أمره به، فنزل ببطن نخلة بين مكة والطائف فبينا هم كذلك إذ مرَّ بهم عير قريش فيها عمرو بن الحضرمي والحكمُ بن كيسان مولى هشام بن المغيرة وعثمانُ بن عبد الله المغيرة ونوفلُ بن عبد الله بن المغيرة المخزوميان فلما رأوا أصحاب رسول الله ﷺ هابوهم، قال عبد الله بن جحش: إن القوم قد ذعِروا منكم فاحلقوا رأسَ رجل منكم فليتعرض لهم فإذا رأوه محلوقا آمنوا وقالوا قوم عمار، فحقلوا رأس عكاشة بن محصن الأسدي ثم أشرف عليهم فقالوا: عمار لا بأس عليكم منهم فأمنوا من أصحاب رسول الله ﷺ وكان ذلك آخر / [٢٢٤ظ] يومٍ من جمادى الآخرة.

فقال قائلهم: إن لم تقاتلوهم هذا اليوم دخل الشهر الحرام فأمنوا ولم يحل لكم قتالهم فيه وإن أصبتموهم في الشهر الحرام ولم يأمرْكم رسول الله ﷺ بالقتال فيه أثمتم، ثم إن القوم تشجعوا وأجمعوا أمرهم في مواقعة القوم فرمى واقد بن عبد الله الحنظلي عمرو بن الحضرمي بسهم فقتله واستأسروا الحكمَ بن كيسان وعثمانَ بن عبد الله، وهرب نوفل بن عبد الله بن المغيرة على فرس له واستاقوا العير وفيها أدم وزبيب من تجارة أهل الطائف.

١ م: - فيه
٢ ر: راض

Bu hadise Receb ayının başında olmuştu. Seriyyedeki müminler o günü cemâziyelâhirin son günü zannediyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâma durumu haber verdiler. Nevfel b. Abdullah b. el-Mugîre de Kureyş'e durumu anlattı. Kureyşliler "Muhammed haram aylardaki savaşma yasağını çiğnedi. Hâlbuki o korkanların emin olduğu bir aydır. O ayda kan döktü, insanların mallarını çaldı. İnsanlar yanlarındaki Müslümanları bu konuda kınıyorlardı. Resûlullah aleyhisselâm o ganimet mallarından hiçbir şey almadı ve esirleri tuttu ve ashabına 'Size haram ayda savaşmayı emretmedim.' dedi.

Bu seriyyeye katılanlara bu durum çok ağır geldi ve helâk olacaklarını zannettiler. Müslümanlar yaptıkları iş sebebiyle onları kınıyorlar, "Kutsal ayda savaştınız." diyorlardı. Mekke'de bulunan Müslümanlar da Abdullah b. Cahş'a müşriklerin kutsal ayda mallarını aldıkları ve kanlarını döktükleri için kendilerini kınadıklarını yazmışlardı. İnsanlar işi iyice ileriye götürünce Hz. Peygamber aleyhisselâma durumu sordular. Abdullah b. Cahş "Ey Allah'ın Resûlü! Biz İbnü'l-Hadramî'yi öldürdük. Gece olunca Receb ayının hilâlini gördük. Recep ayında mıyız yoksa cemâziyelâhirde miyiz bilemedik. Müşrikler bizi bu sebeple kınadılar. Helâl mi yaptık biz Ey Allah'ın Resûlü?" diye sordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirdi. Ruhsat indirilince Hz. Peygamber aleyhisselâm kafileyi ve ganimeti aldı.[1]

Atâ şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm esirleri ve ganimeti iade etti. Mukātil şöyle demiştir: Bu Allah yolunda yapılan ilk esir ve ganimet alma ve öldürme idi.

"Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar." Burada *kıtâlin* kelimesi *eş-şehri'l-harâm* ifadesinden bedel olduğu için kesreli okunmuştur. Yani sana onda savaşmayı sorarlar. "Zeyd'i istedim gelmesini" dediğimizde onun gelmesini murat etmemiz gibi.

"De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır." Yani büyük bir vebaldir, âkıbeti fenâdır. Burada muzâfun ileyh hazfedilmiştir. "Fırtınalı bir günde" [İbrâhîm 14/18] âyetinde de "Havası fırtınalı" şeklinde bir hazif vardır. Yahut hazfedilmiş bir kelimenin sıfatıdır. Yani o günde savaşmak büyük bir günahtır. Onun helâl değil haram olduğunu ifade etmiştir. Ancak kâfirlerin yaptıklarının günahı çok daha büyüktür.

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 185-186.

وذلك في أوَّل من رجب وهم يحسبون أنه آخر يوم من جمادى الآخرة حتى قدموا على رسول الله به وأخبر نوفل بن عبد الله بن المغيرة قريشا بالأمر، فقالت قريش: قد استحلَّ محمد الشهر الحرام شهرٌ يأمن فيه الخائفُ فسفك فيه الدماءَ وأخذ الأموال وأقبل القومُ على من عندهم من المؤمنين يعيرونهم بذلك، فوقف رسول الله عليه السلام العير والأدم ولم يأخذ منها شيئا وحبس الأسيرين، وقال لأصحابه: إني لم آمركم بالقتال في الشهر الحرام.

فعظم ذلك على أصحاب تلك السريةِ وسقط في أيديهم وظنُّوا أنهم قد هلكوا وعيَّرهم المسلمون فيما صنعوا وقالوا لهم: قاتلتم في الشهر الحرامِ وكتب من بمكة من المسلمين إلى عبد الله بن جحش بالذي يعيّرهم به المشركون من أخذهم الأموال وسفكهم الدماء في الشهر الحرام، فلما أكثر الناس في ذلك سألوا رسولَ الله عن ذلك. وقال عبد الله بن جحش: يا رسول الله، إنا قتلنا ابن الحضرمي ثم أمسينا ثم نظرنا إلى هلال رجب فلم ندرِ في رجب أَصَبْنَا أم في جمادى الآخرة، وقد عيرنا بذلك المشركون أحلالا[1] صنعنا يا رسول الله؟ فأنزل الله هذه الآية، ولما نزلت الرخصة قبض رسول الله ﷺ العير والغنيمة.[2]

وقال عطاء: رد الأسارى والغنيمة ، وقال مقاتل: كان ذلك أولَ أسرٍ وقتلٍ واستغنامٍ في سبيل الله.

وقوله: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ خفض قتال؛ لأنَّه بدل عن الشهر الحرام أي يسألونك عن قتال فيه وهو كقولك: أردت زيدا مجيئه، أي أردت مجيئه.

وقوله تعالى: ﴿قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ﴾ أي كبيرُ الإثم أو كبيرُ العقوبة وحذف المضاف إليه منه كما في قوله: ﴿فِى يَوْمٍ عَاصِفٍ﴾ [إبراهيم: ١٨/١٤] أي عاصف الريحِ أو هو نعتُ منعوتٍ محذوف وتقديره: قل قتال فيه ذنب كبيرٌ، أخبَر أنه حرامٌ وليس بحلالٍ لكن بيَّن أن فعل الكفار أكبر إثما منه.

---

١ ح: فحلال ما صنعنا

٢ تفسير مقاتل ١٨٥/١-١٨٦.

"Allah yolundan çevirmektir." Bu ifade mübtedâdır. Yani kâfirlerin Müslümanları Allah'ın dini olan İslâm'dan alıkoymalarıdır.

"Ve O'nu inkâr etmektir." Yani Allah'ı inkâr etmektir. **"Mescid-i Harâm'ın ziyaretine mani olmaktır."** Burada ifadenin mecrur olmasının üç veçhi bulunur.

1. *Bihî* kelimesine atfedilmiş olabilir. Yani Kâbe'yi inkâr etmeleri ve onun hakkını kabul etmemeleri, yaptıklarının vacip veya câiz olduğunu düşünerek insanların oraya girmelerine izin vermemeleri.

2. *Sebîlillah* ifadesine atfedilmiş olabilir. Müslümanların Mescid-i Harâm'a girmelerine engel olmaları anlamına gelir.

3. *Kitâlin fîh* ifadesine atfedilmiş olabilir. Bu durumda Mescid-i Harâm'da savaşı sormaktadırlar.

Ferrâ şöyle demiştir: *Saddün* kelimesi *kebîrun* kelimesine atıftır. Yani orada savaşmak büyük bir günahtır ve Allah yolundan insanları alıkoymaktır.[1]

"Halkını oradan çıkarmak." ifadesi mescit ehli olan Müslümanları Mekke'den çıkarmak anlamındadır. Onları mescitten çıkarmakla kastedilen onları göç etmeye zorlayarak Mekke'den çıkarmalarıdır. Burada Müslümanların Mekke'den çıksalar dahi mescit ehli diye adlandırılmalarının sebebi mescidin hakkını vermeleridir. Çünkü âkıbette onlar mescidin ehli olacaklardır. Cenâb-ı Hak, onları sonradan olacakları hâle göre isimlendirmiştir. Kâfirleri ise Mekke'de kalmaları ârızî oldukları için Mescid-i Harâm'ın ehli diye nitelememiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlar Mescid-i Harâm'ın mütevellileri olmadıkları hâlde (müminleri) oradan geri çevirirlerken Allah onlara ne diye azap etmeyecek? Oranın mütevellileri takvâ sahiplerinden başkaları değildir. Fakat onların çoğu bunu bilmez." [el-Enfâl 8/34].

"Allah katında daha büyük günahtır." Yani kâfirlerin yaptığı bu dört şey, Müslümanların İbnü'l-Hadramî'yi haram ayda öldürmelerinden daha büyük bir günahtır. Çünkü haram ayda savaşma bir şekilde helâl olabilir. Ancak Allah'ı inkâr hiçbir şekilde helâl olmaz. Çünkü Müslümanlar yaptıkları savaşta bir bahaneye sahiptiler. Onlar gün konusunda şüpheye düşmüşlerdi. Kâfirlerin ise hiçbir bahaneleri yoktur. İnkârda te'vil olmaz.

1 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 141.

وقوله تعالى: ﴿وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ﴾ وهذا ابتداءٌ أي وصد الكفار المسلمين وهو منعهم إياهم عن دين الله وهو الإسلام.

وقوله تعالى: ﴿وَكُفْرٌ بِهِ﴾ أي بالله. وقوله تعالى: ﴿وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ خفصه بثلاث طرق:

أحدها بعطفه على «به» أي كفرهم بالكعبةِ وجحودهم حقيَّتها ومنع الناس عنها على اعتقاد أنه واجب أو جائز.

والثاني بعطفه على سبيل الله ومنعهم المسلمين / [٢٢٥و] عن دخول المسجد الحرام.

والثالث قتال فيه وفي المسجد الحرام.

وقال الفراء: وصد عطف على قوله: ﴿كَبِيرٌ﴾ أي القتال فيه ذنبٌ كبيرٌ وهو أيضا صدٌّ عن سبيل الله.[١]

وقوله تعالى: ﴿وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ﴾ أي وإخراجهم أهلَ المسجدِ هم المسلمون وإخراجهم عن المسجد إخراجُهم من مكة باضطرارهم إلى الهجرة سمَّاهم أهل المسجد وإنْ كانوا خارجين عن مكة لأنهم قائمون بما يجِبُ عليهم من حقِّه ولأنهم يصيرون أهلا له في العاقبة فسماهم باسم العاقبة ولم يسم الكفار أهل المسجد الحرام وإن كانوا بمكة لأنَّ مقامهم بمكة عارض قال تعالى: ﴿وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ﴾ [الأنفال، ٣٤/٨]

وقوله تعالى: ﴿أَكْبَرُ عِنْدَ اللهِ﴾ أي هذه الأشياء الأربعة من الكفار أكبر إثما وعقوبة من قتل المسلمين ابنَ الحضرمي في الشهر الحرام؛ لأن القتالَ في الشهر الحرام يحلُّ بحال والكفر لا يحلُّ بحال؛ ولأنهم كانوا متأوِّلين في القتال لأنهم شكُّوا في اليوم ولا تأويل للكفار في الكفر.

١ معاني القرآن للفراء، ١٤١/١.

"Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahtır." Bu yeni bir cümledir. Yani kâfirlerin küfrü Müslümanların İbnü'l-Hadramî'yi Recep ayında öldürmelerinden daha tehlikelidir. Fitne küfrün adıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah'ın emrine muhalefet edenler, başlarına bir fitnenin gelmesinden sakınsınlar." [en-Nûr 24/63]

Bir görüşe göre kâfirlerin Müslümanlara işkence yapmaları Müslümanların bu kâfiri öldürmelerinden daha fenâdır. Fitne bunun için konulmuş bir adlandırmadır. Allah Teâlâ "Mümin erkek ve kadınlara işkence edenler…" [el-Burûc 85/10] buyurmuştur. Ayrıca âyetin mânası şöyledir: Siz kendi yaptığınız kusurları görmeden Müslümanları daha küçük bir kusur için kınamayın. Şüphesiz ki burada herhangi bir kusurun zikri yasaklanmamaktadır. Müslümanları sizin yaptığınızdan daha hafifini yaptılar diye ayıplarsanız, kendinizi de ondan daha ilerisini yaptınız diye ayıplayın. Onu bırakın ve terk edin demektir.

Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: Haram ayda savaşmak haram kılınmıştı. Müminler, Allah dilediği sürece bu hüküm üzere kaldılar. Sonra "Fitne adam öldürmekten daha büyük bir günahtır." [et-Tevbe 9/5] yani haram aylarda, diğer aylarda adam öldürmekten daha fenâdır âyeti ile bu hüküm neshedilmiştir. Âlimlerin umumunun görüşü bu şekildedir.

Atâ şöyle demiştir: Bu hüküm uygulanmaya devam etmiştir. Bize saldırmadıkları müddetçe haram aylarda ehl-i harp ile savaşmamız câiz değildir. Burada kâfirlerin Müslümanlar hakkındaki kasıtlarının nasıl olduğu haber verilmiştir.

"Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler." Yani onlar İslâm'dan yüz çevirmenizi sağlamak için sizinle savaşmaya devam ederler. "Eğer bunu yapabilirlerse" ifadesi onların buna güç yetiremeyeceklerini göstermektedir. Bu sözle Allah Teâlâ Müslümanların gönüllerini almakta ve dinden dönenleri tehdit etmektedir.

"Sizden kim, dininden dönerse." Başka bir âyet-i kerîmede de "Sizden kim dininden dönerse." [el-Mâide 5/54] buyurulmuştur. Buradaki âyette şedde yokken Mâide sûresindeki âyette şedde vardır. İki kullanım da doğru ve fasihtir.

وقوله تعالى: ﴿وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ﴾ هذا ابتداءٌ آخرُ أي كفر الكفار أشدُّ حظرًا من قتل المسلمين ابن الحضرمي في رجب، والفتنة اسمٌ للكفرِ قال تعالى: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ اَمْرِهٖٓ اَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ﴾ [النور، ٦٣/٢٤]

وقيل: أي تعذيب الكفار المسلمين أشدُّ قبحا من قتلِ هؤلاءِ المسلمين ذلك الكافرَ، والفتنةُ اسم لذلك قال تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ [البروج، ١٠/٨٥]، ثم ليس معنى الآية أنَّكم إذا لم تعيبوا أنفسَكم بما فيكم وهو أكبرُ فلا تعيبوا المسلمين بما هو دونَه فإنه معيبٌ فلا ينهى عن ذكره لكن معناه إذا عبتم المسلمين بما هو دونَ فعلِكم فعيبوا أنفسكم بما هو فوقَه واتركوا ذلك وتنزَّهوا عنه.

وقال مقاتل بن حيان: حرم القتال في الشهر الحرام وكانوا على ذلك ما شاء الله ثم نَسَخَها: ﴿وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ﴾ [التوبة، ٥/٩] يعني في الأشهر الحرم وغيرها وهو قولُ عامَّةِ العلماء.

وقال عطاء رحمه الله: هو باقٍ ولا يجوز القتال في الشهرِ الحرامِ مع أهل الحرب إلا إذا بدؤنا، أخبر أن هؤلاء الكفار كيف قصدهم في حقِّ المسلمين.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ اِنِ اسْتَطَاعُوا﴾ أي هم يدومون على محاربتكم على قصدِ صرفكم عن الإسلام ليصرفوكم عنه، إن قدروا عليه وهو بيان أنهم لا يقدرون عليه، وهو تطييبٌ من الله تعالى لقلوب المسلمين ثمَّ ذكر وعيد من انصرف عن الدين.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهٖ﴾ وقال في آية أخرى: ﴿مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهٖ﴾ [المائدة، ٥٤/٥] بقَّى[1] التضعيف هناك وأظهرَ التضعيف ههنا وكلاهما مستعملان على الصحة والفصاحة.

---

١ ر: نفي

"Ölürse" ifadesi **"dininden dönerse"** ifadesine atfedilmiştir. Her iki fiil de şart sebebiyle meczûmdur.

"Kâfir olduğu hâlde" ifadesindeki *vâv* hâl vâvıdır. Yani her kim küfür hâli üzerine tevbe etmeden ve İslâm'a dönmeden ölürse demektir.

"Onların yaptıkları işler boşa gider." *Ulâike* ifadesi çoğuldur ve *men* kelimesine dönmektedir. Çünkü o da anlam olarak çoğuldur. *Habitat* bâtıl olmak, boşa gitmek anlamına gelir. Dördüncü bâbdandır. Masdarı *hubût* ve *hıbta*dır. "Amelleri" ifadesi sevapları anlamındadır. Çünkü asıl ameller onlardır. Kötü amellerin aslında hiç var olmaması lazımdır. Kendisine fayda vermeyecek bir iş yapan kişi için "Hiçbir şey yapmadı." veya "Bu yaptığı iş değil." denilir. Amelin boşa gitmesi onun dünya ve âhirette getireceği faydanın ortadan kalkmasıdır.

"Dünyada da âhirette de." Dünyada dinden döndüğü için öldürülür ve hayatı sona erer, Müslümanların dostluğunu ve desteğini kaybeder, güzel övgüleri elinden yitirir. Nikâhı düşer. Müslümanların mirasından hak alamaz. Kendisinin, ailesinin ve malının başına pek çok iş gelir. Âhirette de sevabı ve cenneti kaybeder.

"Onlar cehennemin ashabıdır." Yani orada ebediyen kalacaklardır. "Falanca şarap sahibidir." denildiğinde de sürekli şarap içtiği anlaşılır. Yoksa "O ev sahibidir" denildiğinde anlaşılan mâna bu ifadeden anlaşılmaz.

"Ve orada devamlı kalırlar." Yani orada sürekli kalırlar, ölmezler ve oradan çıkamazlar. Bize göre dinden çıkma suçunun işlenmesiyle yapılan itaatler boşa gitmektedir. Allah Teâlâ "Her kim imanını inkâr ederse ameli boşa gider." [el-Mâide 5/5] buyurmuştur. Bize göre amelin boşa gitmiş sayılması için böyle ölmek gerekli değildir.

İmam Şâfiî şöyle demiştir: Bu âyete göre bu hâl üzere ölmek şarttır. Biz küfür üzere ölmenin şart yapılmasının, bu âyetin kalanında ifade edilen amellerin boşa gitmesi ve cehennemde ebedî kalmayı bir araya getirdiğini söylemekteyiz.

وقوله تعالى: ﴿فَيَمُتْ﴾ معطوف على قوله: ﴿وَمَنْ يَرْتَدِدْ﴾ وكلاهما مجزومان بالشرط.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ كَافِرٌ﴾ الواو / [٢٢٥ظ] للحال أي ومن يمت على كفره لم يتُبْ عنه ولم يعد إلى الإسلام.

وقوله تعالى: ﴿فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ﴾ أولئك جمع ويرجع إلى قوله «ومن» لأنَّه للجمع معنى و«حبطت» أي بطلت وتلاشَت، وهو من حد «عَلِمَ» والمصدر الحبوطُ والحبطة، و«أعمالهم» أي حسناتُهم؛ لأنها هي الأعمال في الحقيقة؛ إذ السيئات مما [1]ينبغي أن لا يكون ويقال لمن عمل ما لا ينتفع به لم يعملْ شيئا وليس هذا بعمل، وبطلان العمل هو بطلان أثرِهِ وما يبتغى به من نفع الدارين.

وقوله تعالى: ﴿فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ أما في الدنيا فقطع حياته بقتلهِ على ردتِّه وفوات موالاة المسلمين ونصرهم والثناء الحسن وزوال النكاح وحرمانه عن مواريث المسلمينَ ونحو ذلك مما يجرى على نفس المرتدِّ وأهله وماله وأما في الآخرة فالثواب وحسن المآب.

وقوله تعالى: ﴿وَأُولَٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ﴾ أي الباقون فيها الدائمون، وهو كما يقال: «فلان صاحب شراب» يُرادُ بِهِ ملازمته ذلك لا ما يفهم من قولهم «هو صاحب الدار» أي مالكُها.

وقوله تعالى: ﴿هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ أي دائمون لا يموتون ولا يخرجون، ثم الطاعةُ تحبِط بنفس الردة عندنا لقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ﴾ [المائدة، ٥/٥] والموت عليها ليس بشرط عندنا.

وقال الشافعي: هو شرط بهذه الآية، (وقلنا إنما جعل الموت على الكفر شرط جمع ما ذكر في بقية هذه الآية)[2] من حبوط العملِ والخلود في النار وبه نقول.

١ ر + لا.

٢ ما بين القوسين ساقط في ر.

218. İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar, Allah'ın rahmetini umabilirler. Allah, gafûr ve rahîmdir. [el-Bakara 2/218]

"İman edenler" ifadesi imanları üzerinde sabit kalıp dinden dönmeyenler anlamındadır.

"Ve hicret edenler" ifadesi Mekke'den Medine'ye göç edenler anlamındadır. Bir anlayışa göre kötü işleri ve kötü arkadaşları bırakanlar anlamındadır. Birincisi yani Mekke'den Medine'ye hicret önceden farz iken farziyeti neshedilmiştir. İkincisinin farziyeti ise bâkidir.

"Allah yolunda cihad edenler" ifadesi kâfirler ile savaşanlar anlamındadır. Bir görüşe göre Allah için ellerinden gelen her şeyi yapanlar anlamındadır.

"Onlar Allah'ın rahmetini umarlar." Yani bunların ameli boşa çıkmaz bilakis onlar sevabını umarak Allah'ın rahmetine gelirler. Burada umma fiili şüpheli olduklarını anlatmak için değil, amellerinin reddedilmesinden korkarak, kabul edilmesini de umarak; amellerini az görüp emellerini talep ettikleri için bir methetmedir. Cenâb-ı Hak "Ve Rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri çarparak yapanlar." [el-Mü'minûn 23/60] buyurmuştur.

"Allah, gafur ve rahîmdir." Onların günahlarını ve kusurlarını bağışlar, onlara merhamet eder ve onlara azap etmez.

Müfessirler şöyle demişlerdir: Bu âyet-i kerîme Abdullah b. Cahş ve arkadaşları hakkında indirilmiştir. "O vakitte savaşmak büyük bir vebaldir." [el-Bakara 2/217] âyeti indirilince haram ayda savaştıkları için endişelenmişlerdi. Bazı insanlar "Onların bir günahları yoksa bir sevapları da yoktur." demişlerdi. Bunun üzerine **"Onlar Allah'ın rahmetini umarlar."** âyeti nâzil oldu.

Bir rivayete göre Peygamber aleyhisselâma "Yaptığımız bu savaşta Allah'tan bir ecir ve sevap alacak mıyız?" diye sormuşlar ve bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirerek onlara bu istekleri konusunda ümitvar olmalarını haber vermişti.

219. Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür. Yine sana iyilik yolunda ne harcayacaklarını sorarlar. "İhtiyaç fazlasını" de. Allah size âyetleri böyle açıklar ki düşünesiniz. [el-Bakara 2/219]

٢١٨- إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ أي ثبتوا على إيمانهم فلم يرتدُّوا.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا﴾ أي من مكةَ إلى المدينةِ، وقيل: أي فارقوا أعمال السوءِ وأصحاب السوء والأول كان فرضا ونُسِخَتْ فرضيتُه والثاني فرضيتُه باقية.

وقوله تعالى: ﴿وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللَّهِ﴾ أي قاتلوا الكفار، وقيل: أي استفرغوا المجهود في العمل لله.

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ﴾ أي هؤلاءِ لا تحبط أعمالهم بل تأتون رحمة الله مؤمِّلين ثوابه، وليس هذا على التشكيك لكن مدحٌ لهم باستقصارِهم أعمالهم واستشعارهم آمالهم خائفين رده راجين قبوله، قال تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَآ ءَاتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ﴾ [المؤمنون، ٢٣/٦٠] الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ يغفر لهم ذنوبَهم وتقصيرهم ويرحمهم فلا يعذبهم.

وقال المفسِّرون: نزلت الآية في عبد الله بن جحش وأصحابه خافوا من القتال في الشَّهر الحرام ولما نزل قوله: ﴿قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ﴾ [البقرة، ٢/٢١٧] الآية، قال بعض الناس: إن لم يكن عليهم وزرٌ فليس لهم أجرٌ فنزل قوله: ﴿أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ﴾

وقيل: بل سألوا رسول الله: هل نطمع لنا في غزوة نجاهد فيها فنصيب أجراً فأنزل الله هذه الآية يخبرهم أنَّهم على رجاءٍ ممَّا طلبوا.

٢١٩- يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ ۖ قُلْ فِيهِمَآ إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ ۖ وَإِثْمُهُمَآ أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا ۗ وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ ۖ قُلِ الْعَفْوَ ۗ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْءَايَٰتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ۙ

"Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar." Bu âyetin önceki âyetler ile bağlantısı şudur: Önceki âyetlerde cihad konusundan bahsedilmişti. Cihad ancak mal ve insanların dayanışması sayesinde yapılabilir. İçki ve kumar ise malı götürür ve insanlar arasındaki dayanışmayı yok eder. Bu sebeple onlardan kaçınsınlar ve daha güçlü bir şekilde cihad edebilsinler diye Cenâb-ı Hak bu ikisinin haram olduğunu beyân etmiştir. Başka bir irtibat noktası şöyledir: Burada ashâb-ı kirâmın sorduğu sorular bir araya getirilerek cevaplanmaktadır. Allah Teâlâ **"Sana soruyorlar."** diyerek bunu haber vermektedir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashabından daha iyi insanlar görmedim. Ona sadece on üç soru sordular. Hepsi de Kur'ân'da anlatıldı. Ona ancak kendilerine ve Müslümanlara yarayacak şeyleri soruyorlardı."[1]

"Sana şarabı soruyorlar." Yani ey Muhammed! Sana şarabı soruyorlar. Şarap üzüm suyunun kaynatılması ve köpüğünün atılmasıyla elde edilir. Aklı örttüğü için bu adı alışmıştır.

"Ve kumarı…" *Meysir* ise kumar demektir.

İbn Kuteybe şöyle demiştir:

> "*Meysir* aslında *cezûr* denilen bir kumar oyunudur. Meysir ismi bu oyuna sonradan verilmiştir. Çünkü oyunda hisseler parçalara bölünür. Yessera kelimesi de parçalamak anlamına gelir. *Yâsir* yani pay eden de *câzir*dir. Çünkü devenin etini o parçalara ayırır."[2] Oyuna katılanlar bir deve satın alıp fiyatını ödeme sözü verir ama ödemeyi yapmazlar, böylece oyun sonunda ödemenin kime kalacağının ortaya çıkmasını beklerler, bunun için oklarını atarlardı. Onlar oyunun sonunda payları aralarında bölüştükleri için dilde de onlara "yâsir" (bölen kişiler) denilir.
>
> Oklar on, çizgili oklar yedi tanedir. *Fez* üzerinde bir çentik vardır. *Tev'em* üzerinde iki çentik vardır. *Rakîb* üzerinde üç çentik vardır. *Hils* üzerinde dört çentik vardır. *Nâfis* üzerinde beş çentik vardır. *Müsbel* üzerinde altı çentik bulunur. *Muallâ* üzerinde ise yedi çentik vardır. *Ağfâl* denenler üzerinde ise hiç çentik bulunmaz ve bunlar üç tanedir: *Menîh*, *sefîh* ve *vağd*.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2: 155.

2 İbn Kuteybe, *el-Meysir ve'l-Kidah*, s. 32.

وقوله تعالى: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ﴾ انتظامها بما قبلَها أنه قدَّم ذكر الجهاد ولا يقوم ذلك إلا بالمال وتظاهر القوم وفي الخمر والميسِر ذهاب المال ووقوع التنافر وزوال التظاهر فبين حرمتها ليمتنِعوا عنها / [٢٢٦و] فتحصل آلةُ القوة على الجهاد، ونظمٌ آخرُ أنه جمع بين سؤالاتٍ سألها الصحابة رسولَ الله ﷺ فأخبر الله عن ذلك بقوله: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ﴾ قال ابن عباس: ما رأيت قوما كانوا خيرا من أصحاب رسول الله ﷺ ما سألوه إلا عن ثلاثَ عشرة مسألةً قص كلَّها في القرآن ما كانوا يسألونه إلا عمَّا ينفعهم وينفع المسلمين.[١]

وقوله: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ﴾ أي يا محمد عن الخمرِ وهو النيء من ماء العنب إذا غلا واشتدَّ وقذف بالزبد سميت بها لأنها تخامر العقل أي تغطِّيهِ.

وقوله: ﴿وَالمَيْسِرِ﴾ أي القمار.

وقال القتبي رحمه الله:

«الميسِر الجزور، سُمِّيَ ميسِرا؛ لأنه يجزَّأ أجزاء وكل شيءٍ جزأته فقد يسَّرته، والياسر الجازر لأنه يجزئ لحم الجزور»،[٢] وكان المتقامرون يشترون جزورا ويضمنون ثمنه ولا يؤدُّونه ليظهرَ بالقمار أنه على من يجب فيضربون بالقداح -وهم ياسرون في اللغة أيضا لأنهم جازرون على التسبيبِ فسموا به لمعنى التجزئة في العاقبة-.

والقداح عشرةٌ، ذات الخطوط سبعة: الفذ وعليه فرض أي جزء والتوأم وعليه فرضانِ والرقيب وعليه ثلاثة فروضٍ والحِلْس وعليه أربعة فروض والنافس وعليه خمسة فروض والمسبل وعليه ستة فروض والمعلى وعليه سبعة فروض، والأغفال[٣] التي لا حظوظ لها ثلاثة: المَنيح والسَّفيح والوَغْد.

١ الثعلبي، الكشف والبيان، ٢/١٥٥.
٢ كتاب الميسر والقداح لابن قتيبة، ص. ٣٢.
٣ ر: الأغفاس

> *Fezz*in tek, *tev'em*in iki payı vardı. Genelde yedi kişi olan oyuncular toplanır ve bir deve keserlerdi. Deveyi on parçaya böler ve kumar oklarını bir araya getirip tek kişinin eline verirlerdi. O da bir şeyin içine koyup gezdirir ve herkesin adına birer ok çekerdi. Adı çıkan deveden payını alırdı. Sonda kalan ücretini üstlenir ve etinden yemezdi.[1]

Ebu'l-Kāsım b. Habîb'in tefsirinde şöyle geçmektedir: Birinci defada *fez* denen ok çıkarsa ona bir pay verilirdi. Bu da devenin onda biriydi. İsmi üzerine çıkan kişi bunu alırdı. Ona "Kalkıp al ve borçtan kurtul." denirdi. Eğer çıkan *tev'em* ise sahibi onda iki pay alırdı. Ona da "Borçtan kurtul ve kenara çekil." denirdi. *Muallâ* denen ok çıkana kadar devam edilirdi. Sonra tekrar edilirdi. Bu sefer *fez* okundan sonra *tev'em* oku çıkarsa üç pay alır, kenara çekilir, *muallâ*ya kadar böyle devam ederdi. *Tev'em*den sonra yedi çıkarsa yedi pay alır ve kenara çekilirdi. *Fez*, *tev'em* ve *muallâ*dan sonra devenin hiçbir payı kalmazdı. Ok çekimi ve dolaşımı biter, devenin ücretini okları çıkmayanlar, yani kendisine üç paylık ok çıkan (sahibu'r-rakīb), dört paylık ok çıkan (sahibu'l-hils), beş paylık ok çıkan (sahibu'n-nâfis) ve altı paylık ok çıkan (sahibu'l-müsbel) kişi öderdi.

Dahhâk'ten rivayet edildiğine göre burada soruyu soran kişi Hamza b. Abdülmuttalib'dir. "Ey Allah'ın Resûlü! Bize şarap hakkında bir hüküm ver. Şarap aklı yok ediyor, malı telef ediyor." demiş, bundan sonra da içki haram kılınmıştı.

Kaffâl şöyle demiştir: Ashâb-ı kirâm İslâmiyet'in gelişinden önce ve sonra içki içerdi. Ancak kumarda malların bâtıl bir yolla harcandığını, içkinin de aklı giderdiğini, Allah'ı anmaya ve namaz kılmaya mani olduğunu, insanlar arasında düşmanlık ve anlaşmazlıklar çıkardığını ve bunların dinin hükümlerinden uzaklaştıran zararlar olduğunu fark ettikleri için gönülleri rahat değildi. Bu durumu Hz. Peygamber aleyhisselâma sordular. Bu soru ashabın önde gelenlerinden ve âkil olanlarından gelmişti. Aslında zarar hem hususi özelliklere sahip bu insanlara hem de toplumun kalan kesimine gelmekteydi. Ancak yasaklama, zor gelmemesi için, bir anda gerçekleşmedi. Bu âyet ilki olmak üzere peyderpey âyetlerle içki ve kumar yasaklandı.

1 Müellif bu bilgileri İbn Kuteybe'nin *el-Meysir ve'l-Kidah* isimli eserinden kısmî tasarruflarla derleyerek nakletmektedir.

وكان للفذ نصيبٌ وللتوأم نصيبانِ على هذا إلى آخره ثم يجتمع الأيسار وهو سبعة في الأغلب وينحرون الجزور فيجعلونه عشرةَ أجزاء ويأخذون قداح الميسر فيجمعونها ويجعلونها في يدٍ واحدةٍ فيجعلها في شيء ويجيلها[١] ويُخرِج سهما سهما باسم كلِّ واحد فمن خرج سهمُه[٢] بنصيب أخذ قدره من الجزور ومن بقي في آخره غرم ثمنه ولم يأكُلْ من لحمه شيئا.[٣]

وفي تفسير أبي القاسم بن حبيب:[٤] إذا أخرج في المرة الأولى الفذَّ فله نصيبٌ واحدٌ وهو عشر الجزور فيأخذه الذي أخرجه على اسمه، ويقال له: قم فاعتزل وسلِم من الغرم وإن كان الخارج التوأم أخذ صاحبه عُشْرَين وسلِم من الغرم اعتزل القوم، وكذلك كلُّ خارج إلى المعلَّى ثم يعيده فإن خرج بعد الفذ التوأم أخذ ثلاثة أسهم واعتزل القوم هكذا إلى المعلى إذا خرج سبعة بعد التوأم أخذ سبعة أسهم واعتزل القوم ولم يبقَ من أعشار الجزور بعد الفذ والتوأم والمعلى شيء فيقطع الإحالة والإخراج ويصير ثمن الجزور على الأربعة الذين لم يخرج قداحهم وهم صاحب الرقيب وصاحب الحِلْس وصاحب النافس والمُسْبَل، وعلى هذا كانوا يعملون.

وعن الضحاك: أن هذا السائل كان حمزة بن عبد المطلب قال: يا رسول الله ﷺ أفتنا في الخمر فإنها مسلبةٌ للعقل مُتلِفةٌ للمال فنزل التحريم.

وقال القفال: كانوا قبل الإسلام / [٢٢٦ظ] يستعملونها وبعد الإسلام أيضا ويختلج في صدورهم من جهتهما لما كانوا شاهدين[٥] فيهما من المضارِّ التي تبعد عن مشاكلة شرائعِ الإسلام لما في الميسر من أكل الأموال بالباطل وفي الخمر من إذهاب العقل والمنع عن ذكر الله والصلاة وإيقاع العداوة والبغضاء بين الناس، فسألوا عن ذلك وكان هذا السؤالُ من أولي العقول الراجحة، وكان هذا يقع للخاصة والعامة وقد اعتادوا ذلك فلم ينظمهم بمرة؛ لأن لا يشقَّ عليه بل على التدريج في آيات أولها هذه الآية.

---

١ ر: يحركها

٢ ح – سهمه

٣ نقلها المؤلف بتصرف قليل من كتاب الميسر والقداح لابن قتيبة ،٣٢.

٤ أبو القاسم بن حبيب هو الحسن بن محمد بن حبيب النيسابوري، له مؤلفات في القراءات والتفسير والآداب، توفي سنة ٤٠٦. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء، ١٧ / ٢٣٧-٢٣٨.

٥ ح: شاهدون ر: يشاهدون

"De ki o ikisinde" ifadesi onları kullanmakta ve onların sebebiyle demektir.

"Büyük bir günah vardır." Yani büyük ve çok günah vardır. Büyük olan şey çok olur.

"İnsanlar için faydalar vardır." Uzak diyarlardan getirmeleri hâlinde şaraptan para kazanmaları, zayıf kişinin güçlenmesi, yemeği hazmettirmesi, cinsel ilişkiye yardımcı olması, üzüntülü kimseyi teselli etmesi, korkak insanı cesaretlendirip cimriyi cömertleştirmesi, rengi saflaştırması, çok konuşmayan kişinin bile dilini açması, insanı coşturması içkinin iyi yönlerindendir. Kumarın yararı ise kumar oynayanların kazandıkları malları fakirlere dağıtmalarıdır.

Vâkıdî şöyle demiştir: Onlardan biri bir kumar meclisinde yüz deve koyar, hiç yorulmadan büyük miktarda para kazanır, sonra da onu muhtaçlara verir ve insanların övgüsünü kazanırdı.

"O ikisinin günahı faydasından daha büyüktür." Şarap insanlar arasında düşmanlığa ve kine sebep olur. Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyar. Sessiz sakin adamı saldırgan biri hâline getirir. Kendisini içen adamı, bevliyle, kusmuğuyla oynayan biri hâline sokar.

Abbas b. Mirdâs'tan rivayet edildiğine göre Câhiliye devrinde ona "Neden şarap içmiyorsun? Şarap insanı daha cesaretli yapar." demişlerdi. O da "Ben kendi elimle cehaleti yerden alıp da karnıma sokamam. Kavmimin önde gelen efendisiyken, en kıymetsizi hâline gelemem." diye cevap vermişti.

Rivayete göre Cebrâil, Hz. Peygamber aleyhisselâma "Allah Teâlâ, Ca'fer-i Tayyâr'ın Câhiliye zamanında sahip olduğu, Müslümanken de koruduğu dört hasletini çok sevmiştir." demişti. O da Ca'fer'e bu özelliklerinin ne olduğunu sordu. Ca'fer-i Tayyâr şöyle dedi: "Allah Teâlâ sana bunları haber vermeseydi, ben sana anlatmazdım. Ben hiç şarap içmedim. Çünkü onun insanın aklını başından aldığını gördüm. Ben aklımı kaybetmeye değil artırmaya ihtiyaç duyarım. Ben hiçbir zaman putlara tapmadım. Çünkü onların ne faydasının ne de zararının olmadığını biliyordum. Ben aileme olan bağlılığım sebebiyle asla kimseyle zina etmedim. Yalanı bir alçaklık olarak gördüğümden asla yalan söylemedim."

وقوله تعالى: ﴿قُلْ فِيهِمَآ﴾ أي في استعمالهما وبسببهما.[1]

وقوله تعالى: ﴿إِثْمٌ كَبِيرٌ﴾ أي عظيمٌ وكثيرٌ أي متعدد وما كبُر كثُر.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ﴾ هي المغالاة بثمن الخمر إذا جلبوها من سائر الآفاق،[2] وفيها تقوية الضعيف وهضمُ الطعامِ والإعانة على الباءة وتسلية المحزون وتشجيع الجبانِ وتسخية البخيل وتصفية اللون وإنطاق العي[3] الحيي وتهييج الهمةِ، ومنافع الميسر التوسعةُ على ذوي الحاجة فإن الياسرين كانوا يفرقونها على المحتاجين.

وقال الواقدي: كان الواحد منهم ربَّما قمر في مجلس مائة بعيرٍ فيصيب مالا عظيما بلا نصب ولا ثمنٍ ثم يعطيه المحتاجين فيكتسب به الثناء والمدح.

وقوله تعالى: ﴿وَإِثْمُهُمَآ أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾ وفي الخمر إيقاع العداوة والبغضاء والصد عن ذكر الله وعن الصلاة وهي تسفه الحليم وتصير شاربها بحيث يلعَب ببوله وعذرته وقيئه.

وعن عباس بن مرداس أنه قيل له في الجاهلية: لم لا تشرب الخمر فإنَّها تزيد في جرأتك؟ قال: ما أنا بآخذ جهلي بيدي فأُدخِله في جوفي وأصبح سيد قومي وأمسى سفيهَهم.

وروي أن جبريل صلوات الله عليه قال للنبي: إن الله تعالى شكر لجعفر الطيار أربع خصال كان عليها في الجاهليةِ وهو عليها في الإسلام، فسأل النبي ﷺ جعفرا عن ذلك، فقال: لولا أن الله أطلعك عليها لما أخبرتك بها، ما شربت خمرا قط؛ لأني رأيتها تزيلُ العقلَ وأنا إلى أن أزيد فيه أحوج مني إلى أن أزيله وما عبدت الصنم[4] قط لأني رأيته لا يضر ولا ينفع، وما زنيت قط لغيرتِي على أهلي وما كذبت قط لأني رأيته دناءة.

---

١ ر: نسبهما
٢ ط ور: الأراف
٣ ر: إن طاق القي
٤ ح: صنما

Kumarın zararlarından biri de kumar oynayanlar arasında kavga, ağız dalaşı ve çekişmeye, kötü sözler söylenmesine sebep olmasıdır. Kumar, malın bâtıl olan bir yolla yenilmesi anlamına gelir ve namaza, Allah'ı anmaya mani olduğu gibi insanlar arasında düşmanlık çıkmasına yol açar.

Bir görüşe göre bu âyetin mânası şöyledir: İçki ve kumarın haram kılınmasından sonraki günahı, haram kılınmadan önceki yararından daha büyüktür. Başka bir görüşe göre şarapta her zaman günah vardır. Şarap, sirke yapılırsa faydalı bir şey hâline gelir. Kumarda günah, almakta; fayda, dağıtmaktadır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Haram kılınmalarından sonra onlarda hiçbir yarar bulunmaz. Allah Teâlâ'nın haram kıldığı şeyde fayda kalmaz, onun bütün yararlarını çekip alır.

Bir görüşe göre haram kılındıktan sonra içki ve kumarda dünya bakımından maddi fayda olsa da din açısından bir fayda yoktur.

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: Allah Teâlâ sizin şifanızı haram kıldığı şeylere koymamıştır. Bu âyeti zâhirine hamleden ve onlarda hiçbir şekilde şifa bulunmadığını söyleyenler de vardır.

Bir görüşe göre mânası şudur: Şarapla tedavi mümkün olmakla birlikte câiz değildir.

Kumar; tavla, satranç, zar, çocukların cevizle oynadıkları iddia oyunları ve her türlü iddia için kullanılan bir kelimedir.

Rivayete göre bir adam biriyle falan miktar paraya şu miktar yumurta yerim diye iddiaya girmişti. Hz. Ali bunu duyunca "Bu haramdır." dedi.

Hz. Ebû Bekir'in "Rumlar mağlûp oldu." âyetinin tefsirinde zikredilen iddiası ve Hz. Peygamber aleyhisselâmın "İddiayı artır ve süreyi uzat."[1] buyurması kumarın haram kılınmasından öncedir ve bu âyet ile neshedilmiştir.

Bu âyet şarap konusunda ilk inen âyet olup Allah Teâlâ bu âyet ile müminleri onlardan uzak durmanın daha iyi olduğu konusunda uyarmıştır. Bu işlerde hüküm galip olan hâle göredir. Görmez misin ki iyilikleri galip olan kişiyi, kınanacak bazı huyları bulunsa dahi överler. Bazı iyi özellikleri olsa da kötü huyları fazla olanları yererler.

1 Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 467.

ومن مضارِّ الميسر ما يجري بينهم من الجحودِ والسبابِ والمنازعة والسفه وأنه أكل المال بالباطل وهو مانعٌ عن الصلاة وعن ذكر الله وسببٌ للعداوة أيضا.

وقيل: معناه وإثمهما بعد التحريم أكبرُ من نفعهما قبل التحريم، وقيل في الخمر: إثمٌ كبيرٌ ما دامت خمرا وفيها منافع للناس إذا صارت خلا وفي الميسِر الإثم في الأخذ والنفع في البذل.

وقال ابن عباس: لا نفع فيهما بعدَ التحريمِ وما حرم الله تعالى شيئا حتى نزع عنه جميع منافعه.

وقيل: أي لا نفعَ فيهما بعد التحريم في الدين فأما النفعُ من حيث الدنيا فقد يكون.

وقول ابن مسعود: إن الله لم يجعَل شفاءَكم فيما حرم عليكم فمنهم من حمله على / [٢٢٧و] ظاهره أنه لا نفع به شفاء بوجه.

وقيل: معناه أنه لم يجز استشفاءكم به مع أنه قد يكون.

والميسر قد يقع على كل قمار من النرد والشطرنج والكعاب ولعب الصبيان بالجوزِ وعلى كل مخاطرَةٍ.

وروي أن واحدا خاطر رجلا على أن يأكلَ كذا وكذا بيضةً على كذا من المال، فقال علي: هذا قمار.

فأما مخاطرةُ أبي بكر الصديق المشركين التي ذكرت في حديث: ﴿غُلِبَتِ الرُّومُ﴾ [الروم، ٢/٣٠] وقول[١] النبي ﷺ له: «زد في الخطر وأبعد في الأجلِ»[٢] فإنَّها كانت قبل تحريم القمار، ثم نسخت به.

فهذه الآية أول آية نزلتْ في الخمرِ فنبَّههم بها أنَّ اجتنابَهما أولى من اقترابهما، إذ الحكمُ في الأمور للأغلب ألا ترى أن من غلبتْ عليه أفعال الخيرِ حمدوه وإن كان فيه بعضُ ما يذمّ ومن غلبت عليه أفعال الشر ذمُّوه وإن كان فيه بعض ما يحمَد،

١ ر: يقول

٢ الكشاف للزمخشري، ٤٦٧/٣.

Bu anlayış Müslümanlar arasında iyice yerleşince "Sarhoş hâlde namaza yaklaşmayınız." [en-Nisâ 4/43] âyetiyle namaz vakitlerinde içki içilmesi yasaklandı. Namaz sebebiyle içkiden uzak durmaya başladılar ve vakitlerinin çoğu içkisiz geçmeye başladı. Böylece mutlak olarak haram kılma hükmüne geçmeleri kolay hâle geldi. Bunun ardından "Şarap ve kumar…" [el-Mâide 5/90] âyeti indi.

Rivayete göre Hz. Ömer "Allah'ım! Şarap hususunda bize açık bir hüküm ver." diye dua etmiş, bunun üzerine **"Sana şarap ve kumar hakkında soruyorlar."** âyeti nâzil olmuştu. Hz. Ömer çağırılıp kendisine âyet okunmuş o da "Allah'ım! Şarap konusunda bize içimizi rahatlatacak bir hüküm ver." diye niyazda bulunmuştu. Daha sonra "Sarhoş hâlde namaza yaklaşmayın." [en-Nisâ 4/43] âyeti nâzil olmuştu. Hz. Peygamber aleyhisselâmın münadisi namaz kılınacakken bu âyeti okurdu: "Sarhoş hâlde namaza yaklaşmayın." [en-Nisâ 4/43]. Hz. Ömer yine "Allah'ım! Bize şarap konusunda içimizi rahatlatacak bir beyân indir." diye dua etmişti. Bunun üzerine Mâide sûresindeki "Şarap ve kumar… artık sakınmaz mısınız?" [el-Mâide 5/90-91] âyeti nâzil olmuş, Hz. Ömer "Sakındık, ya Rab!" demişti.[1]

Şa'bî, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî ve Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: Şarap konusunda inen ilk âyet "Hurma ve üzümlerin meyvelerinden şarap elde edersiniz." [en-Nahl 16/37] âyetidir ki burada hurma şarabı kastedilmiştir. "Güzel bir rızık" yani şarap dışındaki yiyecek ve içecekleri elde edersiniz. Ashâbın önde gelenleri eğer şarapta bir fayda olsaydı Allah'ın onu güzel rızıklardan ayırmayacağını anladılar. Sonra **"O ikisinde büyük günah vardır."** âyeti Hamza ve Muâz'ın meselesi hakkında nâzil oldu. Şarap ve kumarı kınadı ancak haram kılmadı. Önceden içki içen ashabın çoğu içkiyi bıraktı.

Abdurrahman b. Avf muhacir ve ensardan bazı kimselerin bulunduğu bir grup misafirine yemek yapmış ve onlara şarap ikram etmişti. Şarap içtikten sonra namaza durdular. Abdurrahman b. Avf da onlara imam oldu. Akşam namazını kıldırırken "De ki: Ey Kâfirler! Ben sizin taptığınıza taparım." diye okudu. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Ey iman edenler! Sarhoşken ne dediğinizin farkında olana kadar namaza yaklaşmayın." [en-Nisâ 4/43] âyetini indirdi. Bu âyet birincisinden daha ağırdır. Çünkü Allah Teâlâ bu âyetle namaz vakitlerinde sarhoş olmayı haram kılmıştır.

1 Ebû Dâvûd, "Eşribe", 1.

ولما تقرَّر هذا عندهم ورد النهيُ بعد ذلك عن الشربِ وقت الصلاة بقوله: ﴿لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى﴾ [النساء، ٤/٤٣] فامتنعوا عن ذلك للصلواتِ فخلا أكثرُ أوقاتهم عن الشرب فسهل[1] نقلهم عنها إلى التحريم المطلق ثم نزل: ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ﴾ [المائدة: ٥/٩٠] الآية.

وروي أن عمر [2]رضي الله عنه قال: اللّٰهم بيِّنْ لنا في الخمر بيانا شافيا فنزَلت الآيةُ التي في سورة البقرة: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ﴾ فدعي عمر فقرئت عليه فقال: اللّٰهم بيِّنْ لنا في الخمرِ بيانا شافيا، فنزلت الآية التي في النساء: ﴿لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى﴾ [النساء: ٤/٤٣] فكان منادي النبي ﷺ ينادي إذا أقيمت الصلاة: ﴿لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى﴾ [النساء: ٤/٤٣] فقال عمر: اللّٰهم بيِّنْ لنا في الخمرِ بيانا شافيا فنزلت الآية التي في المائدة: ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ﴾ [المائدة، ٥/٩٠] إلى قوله: ﴿فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ [المائدة: ٥/٩١] فقال عمر: انتهينا يا رب.[3]

وقال الشعبي ومحمد بن كعب القرظي ومقاتل بن حيان: أول ما نزل في الخمر قوله: ﴿وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا﴾ [النحل: ١٦/٣٧] وهو خمر التمر ﴿وَرِزْقًا حَسَنًا﴾ [النحل: ١٦/٣٧] وهو ما يتَّخذ منه سواها فعقل كبراء الصحابة أنه لو كان فيها خيرٌ لم تميز عن الرزق الحسن فتركوها ثم نزل قوله: ﴿قُلْ فِيهِمَآ اِثْمٌ كَبِيرٌ﴾ بمسئلة حمزة ومعاذ فذمهما ولم يحرمها فامتنع كثير منهم عن ذلك فكانوا يشربونها.

فصنع عبد الرحمن بن عوف طعاما لجماعةٍ من المهاجرين والأنصار فسقاهم الخمرَ وصلوا في منزله وهو إمامٌ فقرأ في صلاة المغرب: «قل يا أيها الكافرون أعبد ما تعبدون» فأنزل الله تعالى: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى حَتّٰى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ [النساء، ٤/٤٣] وهذه الآية أشدُّ من الأولى ؛ لأنَّ الله تعالى حرَّم السكرَ عند مواقيتِ الصلاة.

---

١ ر: يسهل

٢ م + أنه

٣ سنن أبي داود، كتاب الأشربة ، ١.

Hz. Ömer şöyle demiştir: Allah Teâlâ şarap içmeyi yasaklamaya iyice yaklaşmıştı. O'nun şarabı haram kılacağını düşünüyordum. Müslümanlar namaz vakitleri dışında şarap içiyorlardı. Utbân b. Mâlik yemek yapıp bazı Müslümanları davet etmişti. Aralarında Sa'd b. Ebû Vakkâs da vardı. Onlar için bir deve kellesi kızartmıştı. Kelleden yemiş şarap içmişler, sarhoş olmuşlardı. Sonra övünmeye ve neseplerinden bahsetmeye, şiirler okumaya başladılar. Sa'd, ensarı hicveden, kendi kavmini öven bir kaside okudu. Ensardan bir kişi devenin kemiklerinden birini alıp Sa'd'ın kafasına vurup yardı. Sa'd, Hz. Peygamber aleyhisselâma gidip bu işi yapan ensârîyi şikâyet etti. Bunun üzerine "Şarap ve kumar…" [el-Mâide 5/90] âyeti yani şarabın haramlığına dair âyet Hendek (Ahzâb) Gazvesi'nden birkaç gün sonra nâzil olmuş oldu. Müslümanlar da "Artık bu işi bıraktık Rabbimiz!" dediler.

"Yine sana iyilik yolunda ne harcayacaklarını sorarlar." Amr b. Cemûh el-Ensârî'nin Hz. Peygamber aleyhisselâma "Kime ve ne kadar infak edelim?" diye iki soru sorduğunu söylemiştik. Birinci sorunun cevabı "Anne babana ve akrabalarına…" [en-Nisâ 4/135] ikinci sorunun cevabı ise tefsirini yaptığımız bu âyette **"ihtiyaçtan fazlasını"** şeklinde gelmiştir. İki soru birlikte sorulmuştur. Ancak bunların birbirlerinden farklı oldukları cevaplarının farklı olmasından anlaşılmaktadır. Bunun veçhini önceden anlatmıştık.

el-Afv kolay ve fazla olan demektir. Sana geleni kolayca al derken bu kelimeyi kullanırlar. *A'fâ fülanun fülânen bi hakkıhî* "falanca falancaya hakkını kolayca, ısrar etmeden verdi." demektir. Suç işleyeni affetmek, onun hesabını kolaylaştırmaktır. Sizin için at ve köle sadakasını affettim. Yani düşürerek kolaylaştırdım anlamına gelir.

Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Peygamber aleyhisselâma "Sen af yolunu tut." [A'râf 7/199] şeklindeki hitabı insanların ahlâkı konusunda kolaylığı tercih et demektir. Cümlede fiil infak fiilinin üzerinde vaki olması sebebiyle mansub olarak ve *hüve* zamirinin hazfedildiği kabul edilerek merfû olarak okunabilir. *Afv* fazilet anlamında bir isimdir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Vaktin başı Allah'ın rızâsı, sonu Allah'ın affıdır."[1] Yani Allah'ın fazlı ve keremidir.

1 Dârakutnî, *Sünen*, 1: 468.

فقال عمر: إن الله يقارِب في النهيِ عن شرب الخمر وما أراه إلا سيحرمها فكانوا يشربونها في غير مواقيتِ الصلاة فصنع عتبان[1] بن مالك طعاما ودعا رجالا[2] من المسلمين فيهم سعدُ بنُ أبي وقاص وكان شوى/ [٢٢٧ظ] لهم رأس بعيرٍ فأكلوا منه وشربوا الخمر حتى أخذت فيهم ثم أنهم افتخروا عند ذلك وانتسبوا وتناشدوا الأشعارَ فأنشد سعدٌ قصيدة فيها هجاءُ الأنصار وفخر بقومه فقام رجلٌ من الأنصار فأخذ لحي البعير فضرب بِهِ رأسَ سعدٍ فشجَّه موضحةً فانطلق سعد إلى رسول الله فشكا إليه الأنصاريَّ فأنزل الله قوله: ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ﴾ [المائدة، ٥/٩٠] الآية، بعد غزوة الأحزاب بأيام فقال المسلمون: قد انتهينا يا رب.

وقوله تعالى: ﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ﴾ قد ذكرْنا أنَّ عمرو بن جموح الأنصاري سأل رسولَ الله ﷺ سؤالين على مَنْ ننفِق وكم ننفقُ؟ فنزل جوابُ الأول في قوله: ﴿الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ﴾ [النساء، ٤/١٣٥] الآية، وجوابُ الثاني في هذه الآية وهو قوله: ﴿قُلِ الْعَفْوَ﴾، والسؤالان بصيغة واحدة لكن عرف اختلافها باختلاف جوابيهما، وقد بينا وجهَه.

والعفو ما سهل وفضل يقال: خُذْ ما أتاك عفوا أي سهلا، و«أعفى فلان فلانا بحقه» أي أوصله إليه بسهولةٍ من غير إلحاحٍ والعفو عن الجاني تسهيل عليه وعفوت لكم عن صدقة الخيل والرقيق وهو تسهيل بالإسقاط.

وقوله تعالى للنبي: ﴿خُذِ الْعَفْوَ﴾ [الأعراف، ٧/١٩٩] أي ما سهل من أخلاق الناس، ويقرأ بالنصب لوقوع فعل الإنفاق عليه ويقرأ بالرفع على إضمار «هو» والعفو اسم للفضل أيضا.

قال النبي: «أول الوقت رضوانُ الله وآخرُه عفو الله»[3] أي فضلُ الله.

---

١ ر: عبنان

٢ ر: رجلا

٣ سنن الدارقطني ، ١/ ٤٦٨.

Burada *afv*, ihtiyaçtan fazlası mânasına gelir. Böylece infak etmek insanlar için kolaylaşmış olur. Onlara zor gelmez. Allah Teâlâ infakı insanlar için kolaylaştırdığını bildirmiştir. Onlara bu işi zorlaştırmamıştır. Sadaka ve infakı israf ve cimrilik olmayacak şekilde emretmiştir. "Tamamen savurganlık yapma." [el-İsrâ 17/26], "Tamamen elini açıp savurma." [el-İsrâ 17/29] ve "İnfak edenler aşırıya da gitmezler cimrilik de etmezler." [el-Furkān 25/67] buyurmuştur.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Sadakaların en iyisi, verdikten sonra insana ve ailesine de bir şeyler kalan, onu başkalarına muhtaç bırakmayan, malın fazlasından verilendir."[1] Câbir'den şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanındaydık. Bir adam altından miğfere benzer bir şey getirdi ve "Ey Allah'ın Resûlü! Bunu sadaka olarak kabul edin. Allah'a yemin olsun ki bundan başka bir şeyim de yok." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm onu adama geri verdi. Sonra adam başka taraftan geldi. Hz. Peygamber aleyhisselâm yine reddetti. Sonra ön taraftan geldi. Aynı şeyi söyledi. Hz. Peygamber aleyhisselâm kızgın bir şekilde "ver" dedi. Adamdan o şeyi alıp attı. Eğer ona gelse canını yakabilirdi. Sonra "Bana içinizden biriniz bütün malı mülkünü verip de sonra insanlardan bir şey istemesin. Sadaka malı mülkü olan kişinin malının fazlasından yapacağı bir şeydir. Al bunu, bizim ona ihtiyacımız yok." dedi.

Rebî' b. Enes şöyle demiştir: İslâm'ın ilk çağlarında malın fazlası verilirdi. İnsanın yiyecek bir şeyi olduğu zaman bir senelik azığını bir kenara koyar, kalanını sadaka olarak verirdi. Eğer günlük kazancıyla yaşayan bir ustaysa günlük azığını bir tarafa koyar, kalanını verirdi. Sonra bu, zekât âyeti ile neshedildi.

"Allah size âyetleri böyle açıklar ki dünya ve âhiret hakkında düşünesiniz." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yani Allah Teâlâ, dünya hakkında düşünüp taşının ve oranın bir imtihan ve fânilik yurdu olduğunu anlayarak zühd hâlinde bulunun, âhiret hakkında da tefekkür edip oranın ebediyet yurdu olduğunu idrak edip onu isteyin diye size sadaka verilecek yerleri haber verir.

1 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 24: 343; Müslim, "Zekât", 32.

أو جعل ههنا عبارة عن الفضل على الحاجة لما أنه يسهل عليه ذلك ولا يشقُّ عليه بين الله أنه يسَّر على الناسِ ولم يعسِّرْ عليهم وشرع الصدقة والنفقة على وجه لا إسرافَ فيه ولا تقتيرَ، قال تعالى: ﴿وَلاَ تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا﴾ [الإسراء، ٢٦/١٧]، وقال: ﴿وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ﴾ [الإسراء، ٢٩/١٧]، وقال: ﴿وَالَّذِينَ اِذَا اَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا﴾ [الفرقان، ٦٧/٢٥].

وقال النبي: «خير الصدقةِ ما أبقت غنى ولا يلامُ على كفاف وارتضخ بالفضل»[١] وعن جابر قال: «بينما نحنُ عند رسول الله ﷺ إذ جاءه رجلٌ بمثل البيضة من ذهب فقال: يا رسول الله خذها صدقةً فوالله لقد أصبحتُ ما أملك غيرها فأعرض عنه رسول الله، ثمَّ أتاه من الجانب الآخر فقال: مثل ذلك فأعرض عنه رسول الله ﷺ ثم أتاه من بين يديهِ فقال له مثل ذلك فقال: هاتها مغضبا فأخذها منه ثم رماهُ فلو أصابه لأوجعه، ثم قال: يأتيني أحدُكم بماله لا يملك غيرَه ثم يجلس يتكفَّف الناس إنما الصدقة عن ظهرِ غنًى خذها فلا حاجة لنا فيها».[٢]

وقال الربيع بن أنس: كان التصدُّق بالفضل في أوَّل الإسلام إذا كان الرجل صاحبَ زرعٍ أمسك لنفسه قوتَ سنتِهِ وتصدَّق بالفضل وإذا كان صانعا أمسك قوت يومه وتصدَّق بالفضل فنسخت بآية الزكاة.

وقوله تعالى: ﴿كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَۙ فى الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ﴾ قال ابن عباس: أي هكذا يبيّن الله لكم مواضعَ الصدقة ليتفكَّروا في الدنيا فتعلموا أنها دارُ / [٢٢٨و] بلاءٍ ثم هي دار فناء فتزهدوا فيها وتتفكَّروا في الآخرة فتعلموا أنها دارُ بقاء فترغبوا فيها.

١ مسند أحمد ، ج ٢٤، ص ٣٤٣؛ صحيح مسلم، كتاب الزكاة، ٣٢.
٢ سنن أبي داود، كتاب الزكاة ، ٣٩.

Âyetin tefsiri ile ilgili diğer bir görüş şöyledir: Allah Teâlâ size şarabın, kumarın hükmünü, infakın nereye yapılacağını ve miktarını açıklarken aynı zamanda size dünya ve âhiretiniz için ihtiyaç duyduğunuz işleri de anlatacaktır. Bu sayede sizi emir ve yasaklarıyla, sıkıntılarla imtihan etmek için yarattığı dünya ve iyi ve kötüye karşılığını vermek için yarattığı âhiret hakkında düşüneceksiniz.

Bir görüşe göre bu âyet şöyle de anlaşılabilir: Yani dünya hakkında düşünün, mallarınızdan yaşayacağınız miktarı hesap edin, âhiret hakkında düşünün ve size fayda vermesi için kalanları infak edin diye.

Başka bir tefsir şöyledir: Allah Teâlâ'nın size dünyada bahşettiği bunca malı mülkü ve bu servetten az bir kısmını infak etmenizi istediğini, bunun karşılığında âhirette size kat kat fazlasını vaad ettiğini bir düşünün de Allah'ın ihsanını görün ve ona şükretmeyi dileyin.

Şöyle de denilmiştir: Dünya ve fâniliği, âhiret ve bâkiliği hakkında düşünün ve bu işin farkında olun diye bunu yapmıştır. Bir görüşe göre dünya hakkında düşünüp ailenizin azığını tutun, âhiret hakkında düşünerek kendiniz için iyilikler yapın diye böyle yapmıştır.

Bir görüşe göre bu âyetin açıklaması şöyledir: Dünya hakında düşünün de Allah'ın size ameliniz olmadığı hâlde rızık verdiğini, âhiret hakkında düşünün de amellerinize karşılık sevap vereceğini anlayın diye bunu yapmıştır. Bunun için canla başla çalışın. Allah'ın sizin amelinize ihtiyacı yoktur. Neden çalışmazsınız. Âhiret sevabı ancak çalışarak elde edilir.

220. Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzelteni bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı. Çünkü Allah güçlüdür, hakîmdir. [el-Bakara 2/220]

"Sana yetimler hakkında soruyorlar." Bu âyetin öncesiyle bağlantısı şöyledir: Onlara mallarından infak etmeleri emredildiği zaman, bu durum nefislerine çok ağır geldi ve kendilerini sıkıntıya sokacak şekilde infak edeceklerini sandılar. Nasıl infak edeceklerini sordular ve kendilerine âhiretlerinde fayda sağlayacak, dünyalarında şefkatle yaklaşacak bir karşılık buldular. Kendilerine ağır gelmeyecek bir infakla sorumlu tutuldular.

وقيل: أي كما بيَّن الله لكم حكم الخمر والميسر والإنفاق وقدره ومصارفه كذلك يبين الله لكم في المستقبل جميعَ ما تحتاجون إلى معرفته من أمور دنياكم وآخرتكم لتتفكروا في الدنيا إني خلقتها لأمتحنكم فيها بالأمر والنهيِ والمحن وفي الآخرة إني خلقتها لأجازي فيها المحسن والمسيء.

وقيل: أي لتتفكروا في الدنيا فتحسبُوا من أموالكم ما تتعيَّشون به وتتفكَّروا في الآخرة فتنفقوا الباقي فيما ينفعكم فيها.

وقيل: أي لتتفكروا فيما أعطاكم الله في الدنيا من الأموال الكثيرة وأمركم أن تخرجوا منها اليسير ثم وَعَدَكم عليه في الآخرة أضعافا كثيرةً فتعلموا فضله وتودُّوا شكره.

وقيل: لتتفكروا في الدنيا وفنائها وفي الآخرة وبقائها فتعملوا في هذه لتلك، وقيل: أي لتتفكروا في الدنيا فتمسكوا القوت[1] لأهاليكم وتتفكروا في الآخرة فتقدموا الفضل لأنفسكم.

وقيل: أي لتتفكروا في الدنيا أنَّ الله وعد فيها الرزق بغير عملٍ منكم وتتفكروا في الآخرة أن الله وعد فيها الثوابَ على عملكم ثم تجتهدون في هذا ولا حاجة إليه فما لكم لا تجتهدون في ذلك ولا ينال ذلك إلا به.

٢٢٠- وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰىۖ قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌۖ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْۖ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِۖ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْۖ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى﴾ وانتظامُها بما قبلها[2] أنَّهم لما أمروا بالإنفاق من أموالهم استقصَوْا على أنفسِهم وظنُّوا أنهم أمروا بإنفاقٍ يجحف[3] بهم فسألوا عن ذلك فأجِيبُوا بما عاد عليهم بالنفع لهم في آخرَتِهِمْ والرفق بهم في دنياهم وأمروا بإنفاق يخفُّ عليهم

١ ر: القرب
٢ م و ح: - بما قبلها
٣ ر: مجحف

Harcamalar konusunda yetimlerin haklarını gözetme, onların mallarına ancak iyi şekilde yaklaşma ve mallarını haksız bir şekilde yememeleri emredilince bu da onlara ağır geldi ve yetimlerin mallarını kendi mallarından ayırıp onlardan uzak durmaya başladılar. Bu da yetimlere zarar verdi. Allah Teâlâ da yetimlerle birlikte yiyip içmeleri ve iki tarafın da zarar görmemesi konusunda bir ruhsat verdi.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Yetimlerin malına sadece iyilik maksadıyla yaklaşın." [el-İsrâ 17/34] ve "Şüphesiz yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler karınlarına ateş doldurmaktadırlar." [en-Nisâ 4/10] âyetleri indirilince yanlarında yetim bulunduranlar, onların yiyecek ve içeceklerini ayırdılar. Onların yiyeceklerini ayırıyorlar, yetimler de yiyebildiklerini yiyorlar, kalanlar bozuluyordu. Bu onlara çok ağır gelmeye başladı ve durumu Hz. Peygamber aleyhisselâma anlattılar. Bunun üzerine bu âyet indirildi.

Rivayete göre âyette bahsedilen soruyu soran kişi Abdullah b. Revâha'dır. "Ey Allah'ın Resûlü! Yetimlerle birlikte yaşamamız helâl midir?" diye sormuş, bunun üzerine bu âyet inmişti.

Kelbî şöyle demiştir: "Yetimler hakkında soruyorlar" demek "Yetimlerle birlikte yaşamak hakkında soruyorlar." demektir. **"Onları iyi yetiştirmek daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir."** şeklindeki cevap da bunu göstermektedir.

Mukātil şöyle demiştir: Müslümanlar yetimlerle birlikte yaşamaya korkar hâle geldiler ve onların yatacakları yerleri, yiyecek-içeceklerini ve hizmetçilerini ayırdılar. Bu yetimler için çok zor şartlar ortaya çıkardı. Sâbit b. Rifâa Hz. Peygamber aleyhisselâma "Allah Teâlâ yetimler hakkındaki âyeti indirince biz de onları ve mallarını yanımızdan ve bize ait olan mallardan ayırdık. Bu hem bizim hem de onlar için çok zor oldu. Hepimizin geniş imkânları yok. Onlarla birlikte yaşayabilir, aynı yerde kalıp yiyip içebilir miyiz? Böylece onlara daha iyi hizmet etmiş, daha faydalı olmuş oluruz." dedik. Bunun üzerine **"Onları iyi yetiştirmek daha hayırlı bir iştir."** âyeti indirildi.

Bir rivayete göre bunun anlamı şudur: Yetimlerin mallarını onlar için değerlendirmek daha iyidir. Yani yaptığınız iş sizin için daha iyi olur. Ayrıca onların da menfaatinedir. Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Onlarla birlikte yaşamanız onları ayırmanızdan daha iyidir.

ولما أمروا بمراعاة حق اليتامى بالإنفاق عليهم وأن لا يقرَبوا أموالهم إلا بالأحسن وأن لا يأكلوا أموالهم ظلما استقصوا في ذلك فعزلوا أموالَهم ولم يخالطوهم فتضرر به اليتامى فرخص الله لهم في المخالطة والمؤاكلة على وجه يجمع الرفق للفريقين.

وعن ابن عباس أنه قال لما نزل قوله: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ [الإسراء: ١٧/٣٤] وقوله: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا﴾ [النساء، ٤/١٠] انطلق من كان عنده يتيم فعزل طعامَه عن طعامِه وشرابَه عن شرابِهِ فجعل يمسكُهُ عليه حتى يأكلَه أو يفسد فاشتدَّ ذلك عليهم فذكروا ذلك لرسول الله ﷺ فنزلت الآية.

وروي أن السائل كان عبد الله بن رواحة قال: يا رسول الله، هل يحل لنا مخالطتهم؟ فنزلت الآية وهي قوله: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ﴾

قال الكلبي: أي عن مخالطةِ اليتامى ودلَّ على هذا الإضمار الجواب وهو قوله: ﴿قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ﴾

قال مقاتل: أشفق المسلمون من مخالطةِ اليتامى فعزلوا بيتَ اليتيم وطعامَه وخادمَه فشقَّ عليهم فقال: ثابت بن رفاعة للنبي ﷺ قد أنزل الله في اليتيم ما أنزل فعزلناهم والذي لهم واعتزلنا والذي لنا، فشقَّ علينا وعليهم وليس كلنا / [٢٢٨ظ] يجد سعة فهل يصلح لنا مخالطتهم فكون البيت والطعام واحداً لا نرزأهم شيئا إلا أن نعود عليهم بأفضلَ منه فنزل قوله: ﴿قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ﴾.

وقيل: أي إصلاح أموالهم لهم خيرٌ لكم أي ما فعلتُم وفيه صلاحُهم فهو خيرٌ لكم، وقيل: بل معناه خيرٌ لهم من عزلهم وترك مخالطتهم.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Birlikte yaşamak senin yetimin ürünlerinden, sütünden, kabından yemen; onun da senin ürünlerinden, sütünden ve kabından yemesidir. Bu sebeple yetime bakan kişi ona yaptığı harcamalar için onun malından yaptığı iş kadar veya daha az almak istediğinde bu yapılan harcamanın ortalama değerini alır, daha fazlasını almaz. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Zengin olan iffetli davransın. Fakir olan ise iyilik sınırlarında yesin." [en-Nisâ 4/6] Birlikte yaşama iki tarafın mallarının ortak kullanımı ve ortak olarak harcama yapılması şeklinde belirlenmiştir. Fertlerin az veya çok yemesi konusunda farklılık bulunsa bile böyle bir şeyi hesaba katmak sıkıntı oluşturur. Bu dinen nefyedilmiştir. Bir yolculukta birlikte harcama yapan ve yemek ihtiyacını gideren yol arkadaşları da böyledir. Bu âyetin gösterdiğine göre aralarında farklılık olması mümkündür.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bir görüşe göre, **"De ki onları iyi yetiştirmek daha hayırlıdır."** âyetindeki ıslâh kavramı, onları insanlarla birlikte yemek yemeye alıştırıp onların nefislerini ve kalplerini ıslah etmek anlamına gelir. İnsanların en kötüsü yalnız başına yemek yiyendir. Burada küçüğün malından az da olsa bağış yapılmasının muhtemel olduğuna delil vardır. Ayrıca âyette ribânın illetinin tatmak değil, tartmak ve ölçmek olduğuna dair delil vardır. Allah Teâlâ ölçü ve tartı bulunmadığı ve herkesin farklı seviyelerde yiyip içebildiği hâlde birlikte yemeyi mübah kılmıştır.[1]

"Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir." Yani onlar sizin kardeşlerinizdir. Bir kardeşe yardım etmek ve ona hainlik yapmamak kendisine karşı boynumuzun borcudur.

"Allah, işleri bozanla düzelteni bilir." Burada yetimlerle bir arada kalan kişinin kastının Allah Teâlâ tarafından bilindiği ve kendisine niyetine göre karşılık verileceği ifade edilmiştir. Bu ifade en etkili söz ve tehditlerden biridir.

"Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı." Yani size baktığınız yetimlerle birlikte durmayı yasaklardı ve bu size çok zor gelirdi.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Size darlık verirdi.

Mukātil şöyle demiştir: Bunu haram kılarak günaha girmenize neden olurdu. Bir görüşe göre sizi helâk ederdi demektir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 25-26.

وقال ابن عباس: المخالطة أن تأكلَ من ثمرِهِ ولبنه وقصعته وهو يأكل من ثمرك ولبنك وقصعتِك ولهذا إذا أصاب من مالِ اليتيم بقدر عمله له أو دونه فلا يزيدُ على أجر مثلِهِ وقد قال الله تعالى: ﴿وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ﴾ [النساء، ٦/٤]، وقد تكون المخالطة بخلط المالين وتناول الكل منه، ثم وإن وقع التفاوتُ بقلة الأكل وكثرتِهِ لكن اعتبارَه يوقع في الحرج وهو منفيٌّ شرعا وعلى هذا اجتماع الرفقة في السفر على خلط[1] المال ثم اتخاذ الأطعمة به وتناول الكلّ منها مع وهم التفاوتِ مرخص لهم استدلالا بهذه الآية.

قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> فقيل: ﴿قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ﴾ هو إصلاح أنفسهم وقلوبهم بتعويدهم الأكل مع الناس فإن شرَّ الناس من أكل وحدَه، قال: وفيه دليلٌ على أنَّ مال الصغير يحتمل قليل التبرع، قال: وفيه دليلٌ أن علة الربا ليست هو الطعم بل الكيلُ والوزنُ فإن الله تعالى أباح المخالطة مع تفاوت الأكل في المطعوم لعدم الكيل والوزن.[2]

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ﴾ أي هم إخوانُكُمْ ومن حقِّ الأخ أن يعان ولا يخان.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ﴾ بين أنَّه لا يخفى عليه قصدُ المخالط بما فعل وأنه يجزيه على وفقِ عملِهِ وهو أبلغ وعد ووعيد.

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ﴾ قيل: لشقَّ عليكم فلم يرخص المخالطة.

وقال ابن عباس: لضيَّق عليكم.

وقال مقاتل: لأثمكم بتحريم ذلك، وقيل: لأهلككم.

---

١ ر: تخليط

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٥-٢٦.

el-Anet meşakkat demektir. *Ekemetun anût* çıkılması zor olan yüksek tepe demektir. *Anet el-azmu* kemik yaralandı veya kırıldı demektir. *İ'nât* bir kişiyi zorla yapamayacağı bir işe sevk etmek demektir. *Teannut*, bir şeyi ısrarla istemektir. *el-Anet*, günahtır. Günahta zorluk ve helâk vardır. "Bu (câriyelerle evlenme izni) içinizden günahtan korkanlar içindir." [en-Nisâ 4/25] âyetinde *anet* kelimesi günah anlamındadır. Bir görüşe göre zinaya düşüp helâk olurdunuz demektir. Aynı kelime "Helâk oldunuz" [el-Hucurât 49/7] âyet-i kerîmesinde helâk olmak anlamındadır. "Hep sıkıntıya düşmenizi isterler." [Âl-i İmrân 3/118] ve "Sizin sıkıntı çekmeniz ona ağır gelir." [et-Tevbe 9/128] âyetlerinde sıkıntı ve zorluk çekmek anlamına gelir. "İşlediğiniz günah" veya "Günah sebebiyle helâk olmanız" anlamına geldiğini de söylemişlerdir.

"Çünkü Allah güçlüdür, hakîmdir." Yani dilediğini yapmak ona zor gelmez, hikmet sahibidir ve bütün hükümleri bir hikmete mebnidir.

Bu âyet ile ilgili bir yorum şöyledir: Âyette yetimlerle bir arada bulunma ile kastedilen evlenme yoluyla bir arada durmaktır. Meselâ baktığı yetim erkek ise kızıyla, kızsa oğluyla evlendirmektir. Bu ülfeti artırır ve onunla ve ailesiyle yaklaşmasını, yalnızlığından kurtulmasını sağlar. Bu görüş Hasan-ı Basrî'den rivayet edilmiştir. "Sana kadınlar hakkında soruyorlar… kendileriyle evlenmek istiyorsunuz." [en-Nisâ 4/127] âyetinde zikredilen de buna yakındır. Bu âyetin sonrasında nikâhın zikredilmesi de buna delâlet eder.

221. İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin. Beğenseniz bile, müşrik bir kadından, imanlı bir câriye kesinlikle daha iyidir. İman etmedikçe müşrik erkekleri de (kızlarınızla) evlendirmeyin. Beğenseniz bile, putperest bir kişiden inanmış bir köle kesinlikle daha iyidir. Onlar (müşrikler) cehenneme çağırır. Allah ise, izni (ve yardımı) ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlasınlar diye âyetlerini insanlara açıklar. [el-Bakara 2/221]

"İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin." Bir rivayete göre Müslümanların müşrik akrabalarının yetimleri kalıyor, onlar da bu yetimlerle bir arada bulunabilme ruhsatını elde etmek için onları nikâhlarına almayı istiyorlardı. Burada harp hâlinde olan müşrik kadınla evlenmenin böyle olmadığı beyân edilmiştir. Kâfir kadınlarla evlenmeyin mânasına gelmektedir. Bu isim aslında Ehl-i kitap için de kullanılır.

وأصل العنت المشقة يقال: «أكمةٌ عنوتٌ» أي طويلة يشق صعودها وعنت العظمُ عنتا إذا أصابه وهي أو كسر، والإعنات الحمل على مكروه لا يطيقوه والتعنُّت في السؤال التشديدُ فيه والتغليظ والعنت الإثم وفيه المشقةُ والهلاكُ. وقيل في قوله: ﴿ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ﴾ [النساء، ٤/٢٥] إنه الإثم ، وقيل: الهلاك بالوقوع في الزنا، وقوله: ﴿لَعَنِتُّمْ﴾ [الحجرات، ٤٩/٧] أي لهلكتم وقوله: ﴿وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ﴾ [آل عمران، ٣/١١٨] أي ما يشق عليكم وقوله: ﴿عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ﴾ [التوبة، ٩/١٢٨] أي شديد عليه ما يشقُّ عليكم، وقيل: أي ما أثمتم، وقيل: أي هلاككم بالذنوب.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ أي منيعٌ لا يمتنع عليه ما شاء وحيكم لا يحكم إلا بما فيه حكمة.

وقيل: المراد بالمخالطة المذكورة في هذه الآية هي المخالطة بالأنفسِ بالمناكحات وهو أن يكون ابنا فيزوّجه ابنتَه أو يكون بنتا فيزوّجها ابنه فيؤكد الألفة وتخلطه بنفسه وبعشيرتِهِ إيناسا / [٢٢٩و] لوحشتِهِ وإزالة لوحدتِهِ وهو مروي عن الحسنِ وقريب منه ما ذكر في قوله: ﴿وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ﴾ [النساء، ٤/١٢٧] إلى قوله: ﴿وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ﴾ [النساء، ٤/١٢٧] ويدل على هذا في هذه الآية ذكر النكاح فيما بعده.

٢٢١- وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ ۚ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ ۚ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا ۚ وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ ۗ اُولٰٓئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ ۚ وَاللّٰهُ يَدْعُوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖ ۚ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ﴾ قيل: كانوا يكون يتامَى أهلِ الشرك من قراباتهم وترغبون في المناكحة[1] للمخالطةِ التي رخِّص لهم فيها فبيَّن أنَّ نكاح المشركة الحربية ليس من ذلك ثم معناه لا تتزوجوا الكافرات، ويقع الاسمُ على أهل الكتاب أيضا في الأصل.

١ ر + تحقيقا.

Cenâb-ı Hak "Yahudiler, 'Üzeyir Allah'ın oğludur' dediler. Hıristiyanlar da 'Mesih Allah'ın oğludur.' dediler… Allah onların şirklerinden münezzehtir." [et-Tevbe 9/31] buyurmuştur. Böyle evlilikler İslâm'ın ilk döneminde câizdi. Resûlullah aleyhisselâm kızı Zeyneb'i, müşriklerden Ebü'l-As ile evlendirmişti. Bu yasaklama gerçekleşince ve Zeynep hicret edince Zeynep eşinden ayrıldı. Eşi Ebü'l-Âs Müslüman olunca onunla ikinci kez evlendi.

"İman etmedikçe" ifadesi İslâm'a girmedikçe anlamındadır. Yasaklamanın süresi bir şarta bağlanmıştır. Sonra bu umumi hüküm arasından "Ehl-i kitaptan olan namuslu kadınlar" [el-Mâide 5/5] âyeti ile zimmi Ehl-i kitaptan olan hür ve köle kadınları tahsis edilmiştir. Harbî olanlar ise bu âyetteki umum hüküm içinde kalmışlardır.

Âyet-i kerîmenin nüzûlü ile ilgili olarak Kelbî şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Ganîoğulları'ndan Mersed b. Ebû Mersed adında bir adamı göndermişti. Atâ şöyle demiştir: Onun adı Kennâz b. el-Husayn el-Ganevî'dir. Bu zâtı Mekke'deki Müslümanları gizlice oradan çıkarması için göndermişti. Mekke'ye gelince Câhiliye döneminde dostu olan Anâk adındaki kadının orada olduğunu öğrenip kadının yanına gelmişti. Kadın "Mersed! Yalnız kalmayacak mıyız?" diye sormuştu. O da "İslâm artık aramıza girdi. Bunu yapmamızı bize haram kıldı. Ama istersen seninle evlenirim. Hz. Peygamber'in yanına dönünce ona bunu sorar, sonra seninle evlenirim." dedi. Kadın çığlık atarak yardım istedi. Bunun üzerine Mersed'i dövdüler. O da Hz. Peygamber'in yanına geldi ve başına gelenleri ona anlattı. "Onunla evlenmem helâl olur muydu?" diye sordu. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu.[1]

"Mümin bir câriye…" *Le-emetün* kelimesinin başındaki *lâm* harfi vurgulama anlamı katmak için gelmiştir. *Emetün* câriye anlamına gelir. Çoğulu *imâ*dır. Masdarı *el-imvetü*dür. *Emeytühâ*, *teemmeytühâ* bir kadını câriye edinmek anlamına gelir.

"Müşrik bir hür kadından daha iyidir." Yani müşrik bir hür kadından evlenilmeye daha lâyıktır.

"Hoşunuza gitse bile" ifadesi isteseniz ve çok hoşlansanız bile demektir. Allah Teâlâ imkânları genişletmiştir, artık müşrik kadınlarla evlenmeye gerek kalmamıştır.

1 Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 67.

قال تعالى: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ﴾ [التوبة: ٣٠/٩] إلى قوله: ﴿سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ [التوبة: ٣١/٩] وكان ذلك جائزًا في ابتداء الإسلامِ، وقد زوَّج رسولُ اللهِ ﷺ ابنَتَه زينب من أبي العاص وهو مُشْرِكٌ، فلما ورد هذا النهيُ وهاجرت زينبُ رضي الله عنها بانت منه فلمَّا أسلَم أبو العاص زوجها منه ثانيا.

وقوله: ﴿حَتَّى يُؤْمِنَّ﴾ أي إلى أن يسلمنَ، مد النهيَ إلى غاية ثمَّ خص من هذا العموم الكتابيات الذميات بقوله: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ [المائدة، ٥/٥] حرائرَهم وإمائهم وبقيت الحربياتُ في عموم هذه الآية.

ونزوله فيما ذكر الكلبيُّ قال: بعث رسول الله ﷺ رجلا من غني يقال له مرثد بن أبي مرثد. وقال عطاء: هو أبو مَرْثَد كنَّاز بنُ الحصين الغنوي إلى مكة ليخرج أناسا من المسلمين بها سرًّا فلما قدمها سمعت به امرأة يقال لها «عناق» وكانت خليلة له في الجاهلية فأتته فقالت: يا مرثد ألا نخلو؟ فقال: إن الإسلام قد حال بينَنا وبينَ ذلك وحرَّمه علينا، ولكن إن شئت تزوجتُك إذا رجعت إلى رسول الله استأمرته ثم تزوجتُك فاستغاثت عليه فضربوه ضربا شديدا ثم خلوه فانصرف إلى رسول الله ﷺ وأعلمه الذي كان من أمرهِ وأمرِ عناق وقال: أ تحل لي أن أتزوجها؟ فأنزل الله تعالى هذه الآية عن ذلك.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ﴾ اللام للتأكيد، والأَمَةُ الرقيقة وجمعها الإماءُ المصدر الإموة وقد أميتها وتأميتها أي استرقتها.

وقوله تعالى: ﴿خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ﴾ أفضل وأحقُّ من حرة مشركة.

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ﴾ أي وإن راقَتكم وإن بلغ بكم النهاية في الإعجاب أو وسَّع الله الأمر وكثَّر المكوحات فلا حاجة إلى المشركات.

١ أسباب النزول للواحدي، ص ٦٧.

Mukātil b. Hayyân'a göre "bir câriye" ifadesi Huzeyfe b. Yemân'ın zenci kölesi olan Hansâ hakkında nâzil olmuştur.

Huzeyfe ona "Hansâ! Şu siyahlığın ve çirkinliğine rağmen mele-i alâda adın geçti. Allah seni kitabında andı." demiş ve onu azat ederek, onunla evlenmişti.

Süddî şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme Abdullah b. Revâha hakkında nâzil olmuştur. Onun zenci bir câriyesi vardı. Bir gün ona kızıp bir tokat attı. Sonra üzüldü ve Hz. Peygamber aleyhisselâma geldi. Hz. Peygamber ona "O nasıl birisi?" diye sordu. "Allah'tan başka ilâh olmadığına ve senin peygamber olduğuna şehâdet ediyor, Ramazan orucu tutuyor, namaz kılıyor, güzelce abdest alıyor." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Abdullah! Bu mümin bir kadın." buyurdu. O da "Seni hak üzere gönderen Allah'a yemin ederim ki onu azat edip onunla evleneceğim." dedi ve bunu yaptı. Bu bazı Müslümanların gücüne gitti ve "Hiç câriye ile evlenilir mi?" dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[1]

"İman etmedikçe müşrik erkekleri de (kızlarınızla) evlendirmeyin." Yani kızlarınızı onlarla nikâhlamayın. Bu hüküm küçük yaştaki kızlarla ilgilidir. Büyüklerin kendi başlarına evlenme hakları vardır. Büyük yaştaki kızları ancak rızâları olması hâlinde babaları evlendirebilir. Kızlara [evlenmek isteyip istemedikleri sorulduğunda] susmaları razı geldikleri anlamı taşır.

"Hoşunuza gitse bile, inanmış bir köle kesinlikle müşrik bir hürden daha iyidir." Yani mümin bir köle malı, yakışıklılığı ve özellikleriyle hoşunuza giden müşrik bir hürden daha iyidir.

"Onlar (müşrikler) cehenneme çağırır." Burada Allah Teâlâ yukarıda bahsi geçen yasaklamanın sebebini açıklamış ve "Onlar sonu cehennem olan küfre ve günahlara davet ederler." buyurmuştur.

"Allah ise, izni (ve yardımı) ile cennete ve mağfirete çağırır." Yani sizi müminlerle birlikte bulunmaya davet eder. Çünkü böyle yapmanız sizi cennete ve mağfirete ulaştırır. Bir görüşe göre âyet-i kerîme şöyle anlaşılabilir: Allah Teâlâ sizi izin verdiği, kendisi sayesinde cennete gireceğiniz işe yani Müslüman kadınlarla evlenmeye davet eder.

1 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3: 717.

وقوله: ﴿وَلَاَمَةٌ﴾ قال مقاتل بن حيان: نزل في خنساء وكان وليدة سوداء لحذيفة بن اليمان.

قال حذيفة: يا خنساء قد ذكرت في الملأ الأعلى مع سوادك ودمامتِك وأنزل الله ذكرك في كتابه فأعتقها وتزوجها.

وقال السدي: نزل في عبد الله بن رواحة كانت له أمة سوداء فغضب عليها فلطمها، ثم فزع فأتى النبي ﷺ فأخبره فقال النبي: وما هي يا عبد الله؟ قال: هي تشهد أن لا إله إلا الله وأنَّك رسول الله وتصوم رمضان وتصلي وتحسن الوضوء، قال: يا عبد الله، هذه مؤمنة، قال: فوالذي بعثَك بالحقِّ نبيّا / [٢٢٩ظ] لأعتقنَّها ولأتزوجنَّها، ففعل فعظُم ذلك على أناسٍ من المسلمين وقالوا: أ تنكح أمة؟ فنزلت الآية[١].

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا﴾ أي لا تزوّجوهم بناتكم وهذا في حقِّ الصغيرات فأما الكبيرة فلها أن تزوج بنفسها ولا يزوجها أبوها إلا برضاها وسكوت البكر رضاءٌ.

وقوله تعالى: ﴿وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ﴾ أي من حرٍّ مشرك ولو أعجبكم بماله وجماله وخصاله.

وقوله تعالى: ﴿أُولٰئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ﴾ وبيَّن علةَ المنع فقال: أولئك يدعون إلى الكفر والمعاصي التي توجب النار.

وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ يَدْعُوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖ﴾ أي يدعوكم إلى مخالطة المؤمنين؛ لأنَّ ذلك أوصل لكم إلى الجنة والمغفرة، وقيل: أي يدعوكم إلى الأمرِ الَّذي أذن به وبه تدخلون الجنة وهو نكاح المسلمات ههنا.

---

١ رود في تفسير الطبري، ٣/٧١٧.

"İzniyle." Bu yukarıda bahsettiğimiz yönden cümle ile irtibatlıdır. Başka bir yorum şöyledir: Cennete götürecek yola girmeyi emrederek insanları oraya davet eder.

"Allah, âyetlerini insanlara açıklar." Yani emir ve yasakları, vaad ve tehditlerini beyân eder.

"Düşünüp ders alsınlar diye." Yani öğüt alsınlar diye. *Zekertühu fe-tezekkera* "Ona hatırlattım, o da hatırladı yani öğüt aldı." demektir. Zikir, öğüt vermek anlamına gelir.

222. Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: O, bir rahatsızlıktır. Bu sebeple ay hâlinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de sever, temizlenenleri de sever. [el-Bakara 2/222]

"Sana kadınların ay hâlini sorarlar." İki âyetin birbiri ile bağlantısı şöyledir: Birinci âyette kendisinde şirk necaseti bulunan müşrik kadınla evlenmek yasaklanmakta, ikincisinde ise kendisinde hayız necaseti bulunan Müslüman kadınla cinsel birliktelik menedilmektedir. Bunlar müminlere değer katan emirlerdir. Çünkü bu emirler kirlerden arınma tamamlanana kadar onu pisliklere bulaşmaktan muhafaza etmektedir. Bir önceki âyet-i kerîmede "iman edene kadar" [el-Bakara 2/221] burada ise **"temizlenene kadar"** buyurulmuştur.

"Kadınların ay hâlini sorarlar." Yani hayız durumunu sorarlar. Hayız mutat bir vakitte rahimden çıkan pis kandır. *Hâdat el-erneb* tavşanın ön tarafından kan gelmesi demektir. *Hâdat es-semuratu* dikenli çöl ağacının bir yanında kırmızılık çıkmasıdır. *Hâde yehîdü hayden ve mahîden* ile *hâsa yahîsu haysan ve mahîsan ve hâısun* kelimelerinin kullanımı gibi *hâdat el-mer'etü tahîdu haydan ve mahîdan* denilir. Buradaki soru mutlaktır. Sorudaki kapalılık cevapla açıklanmıştır. Onların sorusu hayızlı kadınlarla cinsel ilişkide bulunma konusundadır.

Bu âyet-i kerîmenin indirilme sebebi ile ilgili olarak Enes b. Mâlik şöyle rivayet etmiştir: Yahudiler, kadınları hayız olduklarında onlarla birlikte yemek yemiyorlar, bir şey içmiyorlar, evde onlarla birlikte durmuyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâma bu durum soruldu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirdi.

قوله: ﴿بِإِذْنِهِۦ﴾ يتصل به من الوجه[1] الذي قلنا، وقيل: يدعو إليها بالأمر بسلوك الطريقِ الذي يؤدي إليه.

وقوله تعالى: ﴿وَيُبَيِّنُ ءَايَٰتِهِۦ لِلنَّاسِ﴾ أي أوامرَه ونواهيه ووعده ووعيده.

وقوله تعالى: ﴿لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ أي ليتَّعظوا وقد ذكَّرته فتذكَّر أي وعظته فاتَّعظ والذكر أي الموعظة.

٢٢٢- وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ ۖ قُلْ هُوَ اَذًى ۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ ۙ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ ۚ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ ۚ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ﴾ انتظام الآيتين أن الأولى فيها نهيٌ عن نكاحِ المشركة التي بها نجاسة الشركِ، والثانية فيها نهيٌ عن قربان المسلمة التي بها نجاسة الحيض، وفيه شرف المؤمن حيث نزَّهه عن مخالطة الأنجاسِ إلى وقت زوال الأدناس فقال ثَمّ: ﴿حَتَّىٰ يُؤْمِنَّ﴾ [البقرة، ٢/٢٢١] وقال هنا: ﴿حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ﴾.

وقوله: ﴿عَنِ الْمَحِيضِ﴾ أي الحيض وهو اللوثُ الخارجُ من الرحم في وقت معتاد، يقال: حاضت الأرنبُ إذا خرج من قُبُلها دمٌ، وحاضت السمرةُ إذا خرج من شقها حمرة، ويقال: «حاضت المرأة تحيض حيضا ومحيضا» كما يقال: «حاد يحيد حيدا ومحيدا» و«حاص يحيص حيصا ومحيصا وحائص» والسؤال مطلقٌ وفيه إبهام وتبين بالجواب أن سؤالَهم كان عن مخالطة النساء في المحيض.

ونزوله فيما روى أنس قال: كانت اليهود إذا حاضت المرأة منهم لم يؤاكلوها ولم يشاربوها ولم يجتمِعوا معها في البيوت، فسئل النبي ﷺ عن ذلك فأنزل الله تعالى هذه الآية.

---

١ ر: الوجوه

Hz. Peygamber aleyhisselâm da müminlere hayızlı kadınlarla birlikte yiyip içmelerini, onlarla birlikte oturmalarını, cinsel ilişki dışında her şeyi yapabileceklerini bildirdi. Yahudiler "Bu adam bizden ne istiyor? Neyimiz varsa hepsine muhalefet ediyor." dediler. Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Abbâd b. Beşîr ve Useyd b. Hudayr, Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına gelip bunu ona haber verdiler ve "Ey Allah'ın Resûlü! Hayızda onlarla nikâh yapmayacak mıyız yani onlarla ilişkide bulunmayacak mıyız?" diye sordular. Hz. Peygamber aleyhisselâmın yüzü değişti. Onlara kızdığını sandılar ve kalkıp gittiler. Sonra Hz. Peygamber'e hediye olarak süt geldi. Peygamber de sütü onlara gönderdi. Böylece kendilerine kızmadığını anladılar.[1]

Mukātil b. Süleyman şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme Amr b. Dahdâh el-Belevî hakkında inmiştir. Belî, Kuzâa kabilesinin bir boyudur. Bu âyet indirildiğinde acemlerin yaptığı gibi kadınlarda aynı kaptan yemek yemediler, onları evlerinden ve yataklarından çıkardılar. Bazı bedeviler buna karşılık "Şiddetli soğukta hayızlı kadınların yanından ayrılmamız bizim için çok zor. Eğer sadece onlara ısınmaları için elbise ve örtü versek ailemizin kalan kısmı helâk olur. Eğer diğerlerini tercih etsek kadınlarımız soğuktan donarlar." dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Size kadınları evden kapı dışarı etmeniz emredilmedi. Size onlarla cinsel ilişkide bulunmak yasaklandı. Temizlendiklerinde onlara yeniden yaklaşabilirsiniz." dedi ve **"Temizlenene kadar onlara yaklaşmayın."** âyetini okudu.[2]

Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme, bahçe sahibi Ebü'd-Dahdâh hakkında nâzil olmuştur.

"De ki: O, bir rahatsızlıktır." Yani pisliktir. Bir görüşe göre kadına eziyet ve zahmet veren bir şeydir. Onun kokusunu duyan kişi de ondan hoşlanmaz. Burada illet açıklanmaktadır. Bundan sonra hüküm beyân edilecektir.

"Bu sebeple ay hâlinde olan kadınlardan uzak durun." Onlardan uzak kalın. *Azeltühü fe i'tezele* onu uzaklaştırdım, o da uzaklaştı demektir. Valinin azli, suyun kadından azli, bazı akrabaların mirastan azli de bu kökten gelir. "Bir köşede ondan uzakta idi." [Hûd 11/42] âyetinde de bu kelime kullanılmıştır.

1 Bkz. Müslim, "Hayz", 3.

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1: 191.

فأمرهم النبي ﷺ أن يؤاكلوهنَّ ويشاربوهنَّ وأن يكونوا معهنَّ وأن يفعلوا كلَّ شيء ما خلا النكاح أي الوطئ، فقال اليهود: ما يريد هذا الرجل منَّا لن يدع شيئا من أمرٍ إلا خالفنا فيه، قال: فجاء عباد بن بشير وأسيد بن حضير إلى النبي ﷺ فأخبراه بذلك وقالا: يا رسول الله أ فلا تنكحهنّ في المحيض أي أفلا نطأهنَّ فتغير[1] وجه رسول الله ﷺ حتى ظنَّا أنه قد غضِب عليهما فقاما فاستقبلتهما هدية من لبن فأرسل النبي ﷺ إليهما فسقاهما فعلِما أنه لم يغضَب عليهما.[2]

وقال / [٢٣٠و] مقاتل بن سليمان: فنزلت في عمرو بن الدحداح البلويّ وبلي حيٌّ من قضاعة قال: ولما نزلت هذه الآية لم يؤاكلوهنَّ في إناءٍ واحدٍ وأخرجوهن من بيوتهنَّ ومن الفرش كفعل العجم، فقال أناس من الأعراب: قد شقَّ علينا اعتزالُ الحُيَّض والبرد شيديد، فإن آثرناهنَّ بالثياب هلك سائر أهل البيت وإن آثرنا أهلَ البيت هلك النساء بردا، فقال النبي: إنكم لم تؤمروا باعتزالهن من البيوت وإنما أمِرتُم باعتزال الفروج إذا حضن ويؤتين إذا طهرن. وقرأ عليهم: ﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَۚ﴾[3]

وقال مقاتل بن حيان: نزلت في أبي الدحداح صاحبِ الحديقة.

وقوله تعالى: ﴿قُلْ هُوَ اَذًىۙ﴾ أي قذر، وقيل: شيء تتأذَّى به المرأة ويتأذَّى به من يجدُ ريحَها منها وهذا بيان العلة وبعده بيان الحكم.

وقوله تعالى: ﴿فَاعْتَزِلُوا النِّسَاۤءَ﴾ أي اجتنِبوهنَّ وتنحَّوْا عنهنَّ، يقال: عزلته فاعتزل أي نحيته فتنحى ومنه عزل الوالي وعزل الماء عن المرأةِ وعزل بعض الأقرباء عن الميراث، ومنه قوله: ﴿وَكَانَ فِى مَعْزِلٍ﴾ [هود: ١١/٤٢]

---

١ ر: فغير

٢ صحيح مسلم ، كتاب الحيض ، ٣.

٣ ورد في تفسير مقاتل بن سليمان، ١/ ١٩١.

"Ay hâlinde" Birincisi gibi yani **"Sana hayız olmayı soruyorlar"**daki gibi mastar olabilir. Mânası şudur: Hayız hâlindeki kadınlardan uzak durun. Bunun *merci* ve *mevzi* kelimesi gibi ism-i mekân olması da mümkündür. Bu takdirde kadının cinsel organı anlamına gelir. Yukarıda rivayet ettiğimiz "Onların cinsel organlarından uzak durun." rivayeti de buna delâlet eder.

İmam Muhammed'in "Eş kanın geldiği fercten içtinap eder. Bunun dışındakilere hakkı vardır." şeklindeki görüşünde delili budur. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf ise ihtiyat ile amel ederek buna/ferce/yasak kapsamına [kan gelen yerden sakınma şartına] örtünün altından olan yakınlaşmayı da ilâve etmişlerdir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm Hz. Âişe'ye şöyle buyurmuşlardır: "Altını ört ve yatağına dön."[1]

"Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın." Onlarla ilişkide bulunmayın. **"Onlardan uzak durun!"** ifadesi bu ifade ile açıklanmıştır. Eğer bu ifade olmasaydı, onlardan tamamen uzaklaşın şeklinde anlaşılabilirdi. Bir görüşe göre bir nehiy ve bir emir sîgası getirerek hükmü tekit etmiştir. Çünkü karı koca genellikle birlikte durur ve bu işi yapmaya onları celbeden durumlar olur.

"Temizlenene kadar." Hamza, Kisâî ve Âsım, Ebû Bekir rivayetine göre *yethuranne* şeklinde şedde ile okumuşlardır. Bu durumda "Gusül alıncaya kadar yıkansınlar." anlamına gelir. Kalanların kıraati ise sükûn ile *yethurne* şeklindedir ve "kanın kesilmesi ile hayızdan çıkana kadar" demektir. Kadının [hayız] günleri on gün ise [ve on gün sonunda] kan kesildiğinde kocanın veya câriye sahibinin ilişkiye girmesi câiz olur. Kadının [hayız] günleri on günden az ise kan [hayız âdeti olan günlerin sonunda] kesildiğinde gusül alır ve aynı şekilde [kocanın veya mevlânın ilişkiye girmesi câiz]dir. Eğer gusül almaz ve üzerinden [tam] bir namaz vakti geçerse aynı şekilde [kocanın veya mevlânın ilişkiye girmesi câiz]dir. İmam Züfer ve İmam Şâfiî'ye göre gusül abdesti almadan asla câiz olmaz. Bu iki imam kelimenin şeddeli okunuşunu delil gösterirler, biz ise her iki durumda iki kıraat ile de amel ederiz.

"Temizlendikleri vakit" ifadesi gusül abdesti aldıklarında anlamındadır. "Eğer cünüp iseniz iyice/güzelce/tam temizlenin (gusül abdesti alın)." [el-Mâide 5/6] âyetinde de anlam böyledir.

---

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 23: 392.

وقوله تعالى: ﴿فِى الْمَحِيضِ﴾ يجوز أن يكون مصدرا كالأول ﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ﴾ ومعناه: تنحَّوْا عنهنَّ حالة حيضهنَّ، ويجوز أن يكون موضعا كالمرجع والموضع ويكون عبارة عن الفرج، ويدل عليه ما روينا إنما أمرتم باعتزال الفروج.

واستدل به محمد رحمه الله في قوله: إن الزوجَ يجتنِب شعار الدم وله ما سِوى ذلك، وأبو حنيفة وأبو يوسف رحمهما الله احتاطا فألحقا به ما تحت الإزار؛ لأنَّ الدمَ قد يصل إلى ذلك.

وقد قال النبي ﷺ لعائشة رضي الله عنها: «اتَّزري وعودي إلى مضجعك؟»[1]

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ﴾ أي لا تطؤوهنَّ وفسر ذلك قوله: ﴿فَاعْتَزِلُوا﴾ ولولاه لَتُوُهِّم بالاعتزال المفارقة بكل البدنِ من كل شيء. وقيل: أكده بصيغتين نهي وأمر[2] مبالغة في المنع لما أن الزوجين مجتمعان غالبا ومعهما داعيان إليه ظاهرا.

وقوله تعالى: ﴿حَتَّى يَطْهُرْنَ﴾ بالتشديد في قرآءة حمزة والكسائي وعاصم في رواية أبي بكر أي يغتسلن ويطهرن بالتخفيفِ في قراءةِ الباقين[3] أي يخرجن من الحيض بانقطاع الدم وإذا كانت أيامها عشرة فكما انقطع حلَّ وطؤها للزوج والمولى وإذا كانت دون ذلك وانقطع واغتسلت فكذلك وإذا لم تغتسل ومضى عليها وقتُ صلاةٍ فكذلك وعند زفر والشافعي رحمهما الله لا يحلُّ بحالٍ قبل الاغتسال ويحتجَّان بقراءة التشديد ونحن نعمل بالقراءتين في حالتين.

وقوله تعالى: ﴿فَإِذَا تَطَهَّرْنَ﴾ أي اغتسلن كما في قوله: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾ [المائدة، ٦/٥]

١ المعجم الكبير للطبراني، ٢٣/ ٣٩٢.
٢ ط: نهي وأمر.
٣ لوجوه القراءة انظر: النشر لابن الجزري، ٢٢٧/٢.

"Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın." Mücâhid şöyle demiştir: Abdullah b. Abbas'a bu âyeti sordum. Şöyle dedi: Bu mübahlık ve ruhsat anlamı taşıyan bir emirdir. Hayız zamanında yaklaşılması yasaklanan yere yani cinsel organa yaklaşın anlamına gelir. Hayız bittiği için bu bölgeden cinsel birleşme câiz hâle gelmiştir. Allah Teâlâ hayız günlerinde cinsel organdan ilişkiye girmeyi eziyet nedeniyle haram kılmıştır. Öyleyse devamlı surette pislik eziyeti barındıran ters ilişki her hâlükârda haramdır.

"Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de sever." Yani kadınlara hayız hâlindeyken yaklaşmaktan ve ters ilişkiden sakınanları sever.

"Temizlenenleri de sever." Yani bu iki işten uzak durup onları asla yapmayanları sever. Allah bu fiili çirkin olarak nitelemiş ve onu yapanlar için **"Siz hiçbir şey bilmeyen bir topluluksunuz"** [en-Neml 27/55], "Bilakis siz aşırı giden bir kavimsiniz." [el-A'râf 7/81], "Bilakis siz haddi aşan bir kavimsiniz." [eş-Şuarâ 26/166], "Bu kötü işi sizden önce kimse yapmamıştı." [el-A'raf 7/80] buyurmuştur. Bu işten uzak duranları temizlenen kişiler olarak nitelemiştir. "Onlar temiz insanlardır." [en-Neml 27/56] ve **"Allah temiz olanları sever."** buyurmuştur.

Bir rivayete göre bütün günahlardan tevbe edenleri ve her türlü pislikten uzak duranları sever.

Ebü'l-Kāsım el-Hakîm şöyle demiştir: Allah günahlardan tevbe edenleri, ayıplardan/kusurlardan temizlenenleri sever. Günahlar hırsızlık, zina, içki içme gibi açık olan fiiler; ayıplar/kusurlar ise kin, kötülük, ahlâksızlık ve haset gibi gizli olan fiillerdir. Cenâb-ı Hak tevbe edenleri temizlenenlerden önce zikretmiştir. Böylece isyan edenleri teskin etmek ve ümitsizliğe düşmemelerini sağlamak istemiştir. Zalimi orta yolda olandan önce zikretmesi konusunda da buna temas edilmişti.

Bu konudaki başka bir yorum şöyledir: Çünkü tevbe edenler hiçbir günahla kirlenmeyen ve hep temiz kalanlardan daha fazladır. Bu sebeple âyetlerin çoğu şöyle başlar: "Sizden inkâr eden ve inanlar vardır." [et-Tegābun 64/2], "Onlardan bir kısmı nefsine zulmeder." [Fâtır 35/32]

وقوله تعالى: ﴿فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللهُ﴾ قال مجاهد: سألت ابن عباس عن هذا فقال: هذا أمر إباحةٍ ورخصةٍ وينصرف إلى ما وقع النهي عنه وهو القربانُ في موضع الحيض لأجل حيض فإذا زال الحيضُ أبيح الإتيان / [٢٣٠ظ] في ذلك الموضع؛ ولأن الله حرَّم الإتيان إلى القُبل في أيام الحيض للأذى فيحرم إتيان الدبرِ في الأحوال كلِّها لما فيه من الأذى وهو القذر.

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ﴾ أي عن إتيانهم النساء في حالة الحيض وفي الدبر.

وقوله تعالى: ﴿وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾ أي المتنزِّهين عنهما فلا يأتونها قطُّ وقد قبَّح[1] الله ذلك الفعل حيثُ قال في صفة أهله: ﴿بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾ [النمل، ٥٥/٢٧]، ﴿بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ﴾ [الأعراف، ٨١/٧]، ﴿بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ﴾ [الشعراء، ١٦٦/٢٦]، ﴿مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ [الأعراف، ٨٠/٧]، ووصف المتباعِد عنه بالتطهُّر قال: ﴿اِنَّهُمْ اُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ﴾ [النمل، ٥٦/٢٧]، وقال: ﴿وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾

وقيل: أي يحب التوابين من كل الجنايات والمتطهِّرين من كل النجاسات.

وقال أبو القاسم الحكيم: يحبُّ التوابين من الذنوب ويحبُّ المتطهرين من العيوب فالذنوب ظاهرة كالسرقةِ والزنا وشرب الخمر، والعيوب باطنة كالغل والحقد وسوء الخلق والحسد، وقدَّم التوابين على المتطهِّرين تسكينا للعصاة حتى لا يقنطوا كما قيل في تقديم الظالم على المقتصد والسابق.

وقيل: لأن التوابين أكثر من المتطهرين الذي يبقون على الطهارة فلا يتلوَّثون بذنب والأكثر يبدأ به كما في قوله ﴿فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ﴾ [التغابن، ٢/٦٤]، وفي قوله: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ﴾ [فاطر، ٣٢/٣٥] الآية.

---

١ ح: فتح.

223. Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın. Kendiniz için önceden (uygun davranışlarla) hazırlık yapın. Allah'tan korkun, biliniz ki siz O'na kavuşacaksınız. (Yâ Muhammed!) müminleri müjdele! [el-Bakara 2/223]

"Kadınlarınız sizin için bir tarladır." Yani çocukların ekileceği bir ekin yeridir. *Hars* kelimesinde işin yapıldığı yer fiilin mastarıyla adlandırılmıştır. Yatma yeri mânasına gelen *beyt* (ev) kelimesi de böyledir.

Şair çekirge yiyen karısını şöyle anlatmıştır:

> *Çekirgeler bir topluluğun ekinlerini yediği zaman, benim tarlamın (yani karımın) işi gücü çekirge yemektir.*

Bu beyitte şair kadınlar grubundan bahsettiği hâlde tarla kelimesini tekil yapmıştır. Çünkü bu kelime aslında mastardır.

"Tarlanıza varın." Yani menilerinizi ekeceğiniz yere yanaşın. Bu, kadının cinsel organıdır. Çünkü çocuğun doğduğu yer orasıdır. Dübür değildir.

"Nasıl isterseniz." Yani nasıl dilerseniz. "Onun nasıl çocuğu olur!" [el-En'âm 6/101] âyetinde de ennâ kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Burada kadınlara yaklaşma konusundaki serbestlik onlara yaklaşmanın keyfiyetindedir. Yani, ayakta, oturarak, ön taraftan, arka taraftan yandan, eğilerek, içine boşalarak veya kadının rızâsı varsa dışarı boşalarak cinsel ilişkiye girebilirsiniz. Ebû Hanîfe'ye göre câriyede içeri veya dışarı boşalma konusunda onayının alınmasına gerek yoktur. Nikâh kıyılmış câriyede ise efendisinin rızâsı gereklidir.

Câbir b. Abdullah şöyle demiştir: Yahudiler şöyle diyorlardı: Bir adam cinsel ilişkide karısına normal yoldan ama arka tarafından yaklaşırsa çocuğu şaşı olur. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır. Onlara dilediğiniz taraftan yaklaşın." âyetini indirdi.

Hz. Hafsa'nın rivayetine göre bir kadın Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip kocasının kendisine arka tarafından yaklaştığını söylemiş Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Eğer tek yoldan ise (yani ters ilişki değilse) bunda bir sıkıntı yoktur." buyurmuştu.[1]

1 *Müsnedu Ebî Hanîfe*, s. 372.

٢٢٣- نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

وقوله تعالى: ﴿نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ﴾ أي مَحرَث ومَزرَع للأولاد وسمي موضع الفعل بالفعل كالبيت سمي به لأنه موضع يبات فيه. وقال الشاعر يصف امرأته تأكل الجراد:[1]

إذا أكل الجرادُ حروثَ قومٍ فحرْثي همُّه أكلُ الجرادِ

ووحَّد الحرثَ مع ذكر جماعة النساء لأنه في الأصل مصدر.

وقوله تعالى: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ﴾ أي موضع حرثِكم وهو الفرجُ لأنه موضع الولد دون الدبر.

وقوله تعالى: ﴿اَنّٰى شِئْتُمْ﴾ أي كيف شئتم كما في قوله: ﴿اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ﴾ [الأنعام، ١٠١/٦] والمراد من التخيير في الكيفية أي قياما وقعودا ومقابلة ومدابرة وعلى الجنب أو مجيئه أي على هيئة الراكعة وعزلا للماء وغير عزلٍ برضاها وفي الأمة المملوكة لا يشترط رضاها وفي الأمة المنكوحة يشترط رضا مولاها عند أبي حنيفة.

قال جابر بن عبد الله: كانت اليهود تقول: إذا أتى الرجلُ امرأته من خلفِها في قُبُلِها كان ولده أحول، فأنزل الله: ﴿نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ﴾

وروت حفصة أن امرأةً قالت للنبي ﷺ إن زوجها يأتيها وهي مدبرة ، فقال النبي: «لا بأس إذا كان في صمام واحد».[2]

١ انظر للبيت: تفسير الثعلبي، ١٦٢/٢.

٢ الحديث في مسند الإمام أبي حنيفة برواية الإصبهاني، ص ٣٧٢.

Ümmü Seleme'den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: Yahudiler, ensara "Ailesine arkadan yaklaşan adamın çocuğu şaşı olur." diyorlardı. Ensarın kadınları da bu söze kanıp kocalarına arkalarından yaklaşmalarına izin vermiyorlardı. Muhacirler Medine'ye gelince ensardan kadınlarla evlendiler. Bir adam karısıyla böyle ilişkide bulunmak istedi. Ancak kadın izin vermedi ve "Peygamber'e sorana kadar olmaz." dedi. Ümmü Seleme'nin yanına girdi ve durumu ona anlattı. Ümmü Seleme "Hz. Peygamber gelene kadar yerinde dur." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm geldi. Kadın utanmıştı. Ümmü Seleme meseleyi Hazreti Peygamber'e anlattı. Hz. Peygamber, Ümmü Seleme'ye "Kadını çağır." dedi. Kadın geldi ve Peygamber'in önüne oturdu. Hz. Peygamber ona "Kadınlar sizin tarlanızdır. Tarlanıza istediğiniz gibi yaklaşın." âyetini okudu ve "Ancak tek yerden (yani cinsel organdan)" buyurdu.[1]

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Mücâhid ile birlikte Abdullah b. Abbas'ın yanındaydım. Birisi gelip ona "Kadınlara Allah'ın emrettiği yerden yaklaşın." [el-Bakara 2/222] âyetinin anlamını sordu. O da "Kadınlara kanama olan yerden yaklaşma emredildi." dedi. Adam "Öyleyse devamında geçen 'Kadınlarınız sizin tarlanızdır. Tarlanıza istediğiniz şekilde yaklaşın.' âyetini nasıl anlayacağız" diye sordu. Abdullah b. Abbas "Yazık sana! Dübürden tarla mı olur!" dedi.

Atâ şöyle dedi: **"Nasıl isterseniz."** ifadesi gece, gündüz ne zaman isterseniz anlamındadır.

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: Bu (yani Atâ'nın tefsiri) dil kullanımı bakımından doğru olmaz. *Ennâ* kelimesinin üç anlamı vardır. Nasıl, nerede ve ne taraftan. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur "Dediniz ki: Bu nereden gelmiştir. De ki: Sizin kendinizden gelmiştir." [Âl-i İmrân 5/165] "Ne zaman" anlamında dilde kullanımı yoktur.

"Kendiniz için önceden (uygun davranışlarla) hazırlık yapın." Bir rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Eşinizle veya câriyenizle ilişkiye gireceğiniz zaman besmele çekin. Bunu bu işe devam ettikçe yaparsan sana sevap yazılır. Eğer bir çocuğun olursa kıyamete kadar onun ve neslinin aldığı her nefeste sana on sevap yazılır."[2]

Bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: Önce sâlih bir niyete sahip olun. Yani sadece şehvet giderme niyetiyle bu işi yapmayın. İffetini korumaya ve çocuk sahibi olmaya niyet edin.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44: 220.

2 İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 3: 186.

وعن أم سلمة رضي الله عنها قالت: كانت اليهود يقولون للأنصار أنه من جبَّى[1] أهلَه ولد له أحول، فكان نساءُ الأنصار لا يتابعن بعولتهن على ذلك فلما قدم المهاجرون المدينة نكحوا في الأنصار فأراد رجلٌ امرأته على ذلك فأبت وقالت حتى أسأل رسول الله ﷺ فدخلت على أم سلمة رضي الله عنها فذكرت ذلك لها فقالت: كوني مكانك حتى / [٢٣١و] يدخل رسول الله فدخل فكأن الأنصارية استحيت فذكرت أم سلمة ذلك لرسول الله فقال: ادعيها فدَعَتْها فقعدت بين يديه فقرأ عليها رسول الله: ﴿نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ﴾ «صماما واحدا صماما واحدا».[2]

وقال سعيد بن جُبَير: كنت أنا ومجاهد عند ابن عباس رضي الله عنهما فسأله رجل عن قوله: ﴿فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ﴾ [البقرة، ٢٢٢/٢] فقال: أمرت أن تأتي من حيثُ جاء الدمُ، فقال الرجل: كيف بالآية التي بعدها: ﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ﴾ فقال: ويحكَ هل في الدبر من حرثٍ.

وقال عطاء رحمه الله: ﴿اَنّٰى شِئْتُمْ﴾ أي متى شئتم من ليل ونهارٍ.

وقالوا: هذا لا يصحُّ في اللغة لأن «أنى» له ثلاثة معان فقط معنى كيف ومعنى أين ومعنى من أي وجه، قال تعالى: ﴿قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا ۖ قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ﴾ [آل عمران، ١٦٥/٥] فأما بمعنى متى فليس ذلك في اللغة.

وقوله تعالى: ﴿وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ﴾ قيل: أي التسمية قال: «إذا وطئت امرأتك أو ما ملكتْ يمينُك فقل: بسم الله يكتَب لك حسناتٌ ما لم تفرغ فإن قُدِّرَ لك ولدٌ كتب لك بكل نفس منه ومن عقبه عشرُ حسناتٍ إلى يوم القيامة».[3]

وقيل: قدِّموا لأنفسكم النيةَ الخالصةَ أي لا تقتصر على قضاء الشهوةِ لكن اقصدوا[4] التعفُّفَ والولدَ.

---

١ ر: أتى أهله مدبرة

٢ مسند أحمد ، ٤٤/ ٢٢٠.

٣ ابن الجوزي، الموضوعات، ١٨٦/٣.

٤ ر: اقتصدوا

Başka bir yorum şöyledir: Allah'ın emrine uymaya niyet edin. Bu âyetin öncesinde hayızlı kadınlardan uzak durma emrine kadar infak etmek, savaşmak, ihtilâfı terk etmek gibi pek çok şey emredilmişti. Sonra "Bu âyetlerdeki emir ve yasaklara uyup Allah'a itaat ederek kendiniz için hayır yapın." buyuruldu.

"Allah'tan korkun." Zikri geçen hiçbir konuda ona isyan etmeyin.

"Biliniz ki siz O'na kavuşacaksınız." Yani kıyamet günü hesap vermek için ona geleceksiniz.

"(Ey Muhammed!) müminleri müjdele!" Kendileri için önceden hazırlık yapan müminleri müjdele. Başka âyet-i kerîmelerde şöyle buyrulmuştur: "Rableri katında onlar için yüksek bir doğruluk makamı olduğunu müjdele." [Yûnus 10/2] "Kendiniz için önceden sunduğunuz her şeyi Allah katında bulursunuz." [el-Müzemmil 73/20]

224. Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah işitir ve bilir. [el-Bakara 2/224]

"Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını) iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın." Âyetin öncesi ile irtibatı şöyle anlatılabilir: Önceki âyette Allah Teâlâ "Allah'tan sakınınız." buyurmuştu. Bu âyette de Allah'a yemin etmenin O'ndan sakınmaya mani olmasını yasaklamaktadır. Başka bir bağlantı da şöyledir: Bu âyet-i kerîme Kelbî'nin rivayetine göre Abdullah b. Revâha hakkında nâzil olmuştur. Abdullah b. Revâha bir daha eniştesinin yanına girmeyeceğine, onunla konuşmayacağına, onu kız kardeşiyle barıştırmayacağına yemin etmişti. Eniştesi de kızkardeşini boşamış ancak sonra onunla tekrar evlenmek istemişti. Ancak Abdullah b. Revâha "Bunu yapmam diye Allah'a yemin ettim. Yeminimden dönmem helâl olmaz." diye bu işe yanaşmamıştı. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu ve bir önceki âyetin ifadesiyle, çiftçiyi ekinden alıkoymaktan onu [yemin sahibini] menetti.

Kaffâl şöyle demiştir: Allah Teâlâ önceki âyetlerde iyilik yapmayı emretmiş ve ayrılıktan ve isyandan insanları menetmiş, insanların arasını bulmaya, yetimlere, fakirlere, yolculara sahip çıkmaya ve kadınlara iyi davranmaya davet etmişti. Bu âyette de zikri geçen emir ve nehiylerin herhangi birinden yemin sebebiyle imtina edip geri durmayı yasaklamıştır.

وقيل: قدموا لأنفسكم قصدَ الائتمار بأمر الله وقد تقدَّم الأمر بالإنفاق والقتال وترك الاختلاف وكثير من الأشياء إلى أن أَمَرَ باجتناب الحائض ثم قال: ﴿وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ﴾ الخيرَ والذخرَ بطاعة الله فيما أمرَ ونهى في هذه الآيات.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ﴾ ولا تعصُوه في شيءٍ من ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوٓا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ﴾ أي آتوه يومَ القيامة للجزاء.

وقوله تعالى: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ الَّذين يقدمون هذا قال تعالى: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ [يونس، ٢/١٠] وهو هذا، وقال: ﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ﴾ [المزمل، ٢٠/٧٣].

٢٢٤- وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ﴾ انتظام هذه الآية بما قبلَها أنه قال في تلك الآية: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ﴾ ونهى في هذه الآية أن يُجعَل اليمينُ بالله مانعا عن تقوى الله. ونظم آخر أنَّ نزولها في قول الكلبي في عبد الله بن رواحة وهو أنه حَلَفَ أن لا يدخُل على ختنِه ولا يكلِّمَه ولا يصلحَ بينه وبين زوجته وهي أخته وكان طلَّقها وأراد أن يتزوجها بعد ذلك فجعل يقول: حلفتُ بالله أن لا أفعل ولا يحلّ لي إلا أن أبرَّ يميني فأنزل الله تعالى: ﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ﴾، فمنعه عن منع الحرث عن الحارث المذكور في تلك الآية.

وقال القفال: لما أمر الله في الآيات المتقدِّمة بفعل الخيرات ونهى عن الاختلاف والبغي ودعا إلى الإصلاح وإيتاء اليتامى والمساكين وابن السبيل وحسن معاشرة النساء نهى أن يمتنعوا عن شيء من ذلك بسبب اليمين.

Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: Bu âyet İslâm'a girmeden oğlu Abdurrahman'la bir daha görüşmeyeceğini söyleyen Hz. Ebû Bekir hakkında nâzil olmuştur. Bir görüşe göre İfk hadisesinde konuştuğu için Mistah b. Üsâse'ye yardım etmeyeceğine dair yemin ettiğinde nâzil olmuştur.

"(Allah'ı) yeminlerinize engel kılmayın." Yani sizi iyilik yapmaktan ve takvâya, ıslaha uygun davranmaktan alıkoyan bir sebep hâline getirmeyin. İyi şeyleri yapmamaya yemin edip de "Biz yemin ettik" diye geri durmayın. Bu Hasan-ı Basrî, Tâvûs ve Katâde'den nakledilmiştir. *Urza* kelimesi *i'tirâz* kelimesinden gelir. İki şeyin arasına girerek birbirlerine kavuşmalarına mani olan şey demektir. Bir şey yapmak istedim ama bir iş bana mani oldu derken bu kelime kullanılır.

Kelimenin aslı, bir şeyin yola engel olarak konulması ve yolu tıkamasıdır. Abdullah b. Abbas ve Mücâhid'den şöyle rivayet edilmiştir: *Urza*, illet (gerekçe) demektir. Bu anlam yukarıdaki "Mani bir illet" şeklindeki açıklamamıza yakındır. Bir görüşe göre *urza* herhangi bir şeye engel olmak için öne sürülen iddia demektir.

Rivayete göre Hz. Âişe şöyle demiştir: "Doğru bile olsa Allah'a yemin etmeyin." Sanki "Sizin için kefâret yoluyla yemin konusunda bir açık kapı bıraksam da bu sizi çok yemin etmeye sevk etmesin." demek istemiştir. Buna göre, "Yeminlerinize sahip çıkın." [el-Mâide 5/89] âyet-i kerîmesi hakkında yeminlerin muhafaza edilmesinin Allah'a yemin edilmesi anlamına geldiğini söylemişlerdir. Araplar az yemin eden ve yemin etmekten kaçınan kişiyi överler. Bir şair şöyle demiştir:

Az yemin eder ve yemin ettiğinde yeminine sahip çıkar
Eğer yemin etse sözünü tutar

Allah Teâlâ "Çok yemin eden." [el-Kalem 68/10] âyetinde çok yemin eden kişiyi kınamıştır. Buna göre *urzaten* kelimesi "Falanca, insanların önünde engeldir.", yani "devamlı ona takılıyorlar" sözünden gelir. Bir şair şöyle demiştir:

Beni kınayanların önüne atma

Yani onların kınamalarına maruz bırakma.

وقال مقاتل بن حيان رحمه الله: نزلت الآية في أبي بكر الصديق حين حلف أن لا يصل ابنَه عبد الرحمن حتى يُسلِمَ، وقيل: نزلت فيه حين حلف / [٢٣١ظ] أن لا ينفِق على مِسْطَح بن أُثاثَة حين حاض في حديث الإفك.

وقوله تعالى: ﴿عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ﴾ قيل: أي علة مانعة لكم من البِرِّ والتقوى والإصلاح بأن تحلفوا أن لا تفعلوا ذلك فتعتلوا بها وتقولوا حلفنا ولم تخلفوا به، وروي هذا عن الحسن وطاوس وقتادة ﷺ وهي فعلة من الاعتراض والمعترض بين الشيئين مانع يقول: أردت أن أفعل كذا فعرض لي أمرٌ أو اعترض لي أمر.

وأصله أن يوضع الشيء في الطريق عرضاً فينسدّ به الطريقُ وما روي عن ابن عباس ومجاهد: عرضة أي حجة فذاك قريبٌ مما قلنا علة مانعة، وقيل: أي مبتذلا في كل شيء.

وروى ذلك عن عائشة رضي الله عنها وقالت: لا تحلفوا به وإن بررتم، كأنه قال: وإن كنت جعلت لكم مخرجا من الأيمان بالكفارات فلا يحملنَّكم ذلك على الإكثار منها، وعلى هذا قالوا في قوله: ﴿وَاحْفَظُوا اَيْمَانَكُمْ﴾ [المائدة، ٨٩/٥] وهو حفظ اليمين أن يحلف به والعرب تمدح بقلة اليمين والامتناع عنها. قال الشاعر:[١]

قَليلُ الألاياَ حافظٌ ليمينِه وإن بدرت منه الإليَّةُ برَّتِ

والله تعالى ذمَّ المكثر منها بقوله: ﴿حَلاَّفٍ﴾ [القلم، ١٠/٦٨] و﴿عُرْضَةً﴾ على هذا القول من قولهم: «فلان عرضة للناس» أي لا يزالون يقعون فيه. وقال الشاعر: [٢]

ولا تجعلنّي عرضةً للوائم

أي معرضا لكثرة ملامهنَّ.

١ البيت لكثير عزة في ديوانه ، ص ٣٢٥.

٢ البيت في الكشاف للزمخشري بدون نسبة، انظر، الكشاف للزمخشري، ١/ ٢٦٧

"İyilik etmenize." ifadesi bir görüşe göre "yeminleriniz" ifadesinin sılasıdır. Yani iyilik etmeyeceğim diye yaptığınız yeminler anlamına gelir. Burada "Allah yolu şaşırmamanız için size doğruları beyân eder." [en-Nisâ 4/176] âyetindeki gibi bir hazif bulunmamaktadır.

"Ondan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize." Birinci cümle üzerine atıftır. Bir görüşe göre *urzaten* ifadesinin sılasıdır. Yani Allah'a yaptığınız yemini iyilik yapmaya, Allah'tan sakınmaya ve insanlar arasını bulmaya engel yapmayın. Buna göre burada hazfedilmiş bir *lâ* harfi yoktur. Bu, anne babasıyla konuşmamaya veya Allah'tan sakınmak için yapılan bir işi yapmamaya, iki dargın kişiyi barıştırmamaya, kendisini hakem tayin eden kişiler arasında hüküm vermemeye yemin eden kişi hakkındadır. Onun bu davranışına devam etmesi gerekmez, bilakis yeminini bozması ve kefâret vermesi gereklidir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim bir şeye yemin eder de yemin ettiği şeyin dışındakinin daha iyi olduğunu görürse iyi olanı yapıp yemininin kefâretini ödesin."[1]

Bir görüşe göre bu âyette gerekli gereksiz her şey hakkında Allah'a yemin etmek yasaklanmaktadır. Yani hak veya bâtıl her şey hakkında Allah'a yemin etmeyin. Bunu sadece iyilik yapmak, insanların arasını düzeltmek ve Allah'tan sakınmak için yapın. Yani boş yere yemin etmekten kaçınarak takvâ sahibi, iyi kimseler olun.

Bir görüşe göre **"yeminleriniz"** ifadesi ile ilk cümle bitmektedir. **"İyilik yapmanız"** ifadesi yeni bir cümlenin başlangıcıdır. İyilik yapmanız, Allah'tan sakınmanız ve insanların arasını düzeltmeniz daha iyidir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu âyetin mânası şudur: İnsanlar size inansınlar diye yalan yere Allah'a yemin etmeyin. Onlar gaybı bilmeseler de Allah bilmektedir.

"Allah işiten ve bilendir." Yani yeminlerinizi ve niyetlerinizi bilmektedir. Bu bir tehdittir.

1 Müslim, "Eymân", 3.

وقوله تعالى: ﴿أَنْ تَبَرُّوا﴾ قيل: هو صلة قوله: ﴿لِأَيْمَانِكُمْ﴾ أي لأيمانكم على أن لا تبرّوا ولا مضمرة فيه كما في قوله: ﴿يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا﴾ [النساء: ١٧٦/٤].

وقوله: ﴿وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ﴾ عطفٌ على الأوَّل، وقيل: هو صلة عرضة، أي لا تجعلوا اليمينَ باللهِ مانعةً عن أن تبرّوا وتتقوا وتصلِحوا وعلى هذا لا يضمر فيهِ لا وهذا خطابٌ لمن حلف لا يكلم أبويه أو على شيءٍ في فعله تقوى الله أو على إصلاح بين متهاجرين أو في حكم بين اثنين حكماه وحلف أن لا يحكُم بينهما فلا ينبغيي أن يدوم على ذلك بل يحنث نفسه ويكفر.

قال النبي: «من حلف على يمينٍ فرآى غيرَها خيرا منها فليأتِ الذي هو خيرٌ ثم ليكفِّرْ يمينه».[1]

وقيل على القول الَّذي هو منع عن اليمين بالله في كلِّ شيء أي لا تحلفوا بالله في كلِّ حقٍّ وباطلٍ إلا أن تبرّوا وتتقُّوا وتصلحوا بين الناس أي لتكونوا بترك اليمين من الأبرار المتقين المصلحين.

وقيل: تم الكلام بقوله: ﴿لِأَيْمَانِكُمْ﴾، وقوله: ﴿أَنْ تَبَرُّوا﴾ ابتداءٌ، ومعناه البر والتقوى والإصلاح بين الناس أولى.

وعن ابن عباس قال: معناه لا تحلِفوا بالله كاذبين لتروا الناس أنكم صادقون والناس لا يعلمون الغيب والله يعلم ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ أي لأيمانكم عليم وبنيَّاتكم وهذا وعيد.

١ صحيح مسلم، كتاب الأيمان ، ٣.

225. Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar. Allah gafûrdur, halîmdir. [el-Bakara 2/225]

"Allah sizi sorumlu tutmaz." *Müâhaze*, *ahz* kökünden müfâale bâbındandır ve burada cezalandırmak anlamına gelir.

"Kasıtsız olarak" ifadesi bâtıl yere anlamındadır. *Legā şey'un yelgū* düşmek, boşa çıkmak demektir. *Elgaytuhu ifadesi eskattuhu* (onu düşürdüm), *ebtaltuhu* (onu iptal ettim, geçerisiz kıldım) anlamına gelir. Boş söz, boş hesap, bu bağlamda kullanılan ifadelerdir.

"Yeminlerinde…" *Eymân, yemîn* kelimesinin çoğuludur. Ahit/Ant anlamına gelir. Bu kelimeye bu ismin verilmesinin iki sebebi vardır:

1. Sağ el mânasında yemîn kelimesinden gelmektedir. Araplar sözleştikleri zaman sağ elleriyle tokalaşırlardı bu sebeple ant içmek için *yemîn* diye isimlendirilmiştir.

2. *Yemîn* güç ve kuvvet mânasına gelir. Başka bir âyette "Elbette onu kuvvetle yakaladık." [el-Hâkka 69/45] buyurulmaktadır. *Yemîn* kelimesinin bu anlamda kullanılmasının sebebi and içen kişinin bu fiiliyle yapacağı veya yapmayacağı şeyler konusundaki beyânını güçlendirmesidir.

"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz." âyetinin anlamı itibarı kalmayan, bâtıl hâle gelen yeminleriniz sebebiyle Allah sizi cezalandırmaz demektir. Bunun da üç veçhi vardır:

1. Cümle, öncesi ile irtibatlıdır. Yani anlam şöyledir: [Allah Teâlâ] iyiliği, takvâyı ve ıslahı terk etme üzerine yaptığınız ve daha sonra bozup kefâretini yerine getirerek iptal edip hükmünü boşa çıkardığınız yemin sebebiyle sizi hesaba çekmez.

2. Abdullah b. Abbas'tan rivayet edilen ve bizim de kabul ettiğimiz şu görüştür: Burada kastedilen hata ile yapılmış yemindir. Meselâ bir adam birini görüp onun Zeyd olduğunu sanır ve buna dair yemin eder. Sonradan onun Amr olduğu anlaşılır. Ya da tahmin yoluyla bir şeye yemin edip de başka bir şeyin çıkması demektir.

3. Şâfiî'nin görüşüdür. Ona göre burada murat edilen kasıt olmadan dilde dolaşan sözlerdir. Lâ vallâh, Belâ Vallâh ("Yok, Vallahi", "Aynen, Vallahi öyle") gibi. Bu Hz. Âişe'nin görüşüdür.

٢٢٥- لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ﴾ المؤاخذةُ مفاعلةٌ من الأخذ وهي المعاقبة ههنا.

وقوله تعالى: ﴿بِاللَّغْوِ﴾ أي الساقط الباطل يقال: لغى شيء يلغُو / [٢٣٢و] أي سقط وبطل، وألغيته أسقطتُه وأبطلتُه، واللغو من الكلامِ واللغو في الحساب من ذلك.

وقوله تعالى: ﴿فِى اَيْمَانِكُمْ﴾ هي جمع يمين وهي الحلفُ وسميت بها لمعنيين:

أحدهما: إنها من اليمين التي هي اليدُ اليمنى وكانوا إذا تحالفوا في العهود تصافَحوا بالأيمان فسُمِّيَتْ بذلك.

والثاني: أن اليمين هو القوة، قال تعالى: ﴿لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ﴾ [الحاقة، ٤٥/٦٩] وسمِّيت بها لأن الحالف يتقوَّى يمينُه على حفظِ ما حلف عليه من فعلٍ أو تركٍ.

ومعنى قوله: ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِى اَيْمَانِكُمْ﴾ أي لا يعاقِبُكم بما سقط وبطل اعتباره من أيمانكم ولذلك ثلاثة أوجه:

أحدها: يتَّصل بما قبله، أي باليمين التي حلفتم على ترك برٍّ أو تقوًى أو إصلاح ثم حنثتُم أنفسكم وكفَّرتم فقد أبطلتم وأسقطتم حكمَها فلا تبقى بها مؤاخذة.

والثاني: وهو قولنا وهو مروي عن ابن عباس: أنه الخطأ وهو أنه يرى شخصا فيظن أنه زيدٌ فيحلف أنه زيد فيظهر أنه عمرٌو أو على طير أنه كذا فإذا هو غيره.

والثالث: وهو قول الشافعي رحمه الله هو ما يجري على لسانه من غير قصده «لا والله» و«بلى والله» وهو قول عائشة رضي الله عنها.

"Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar." Burada kastedilen birinci görüşe göre iyilik, takvâya uygun davranış ve ara bulmayı terk etmeye dair yapılan yemine devam etmek; ikinci görüşe göre ise bilerek yalan yere yemin etmektir. Allah Teâlâ "Hata ettiğiniz şeylerde günah yoktur. Ancak bilerek yaptıklarınızda vardır." [el-Ahzâb 33/5] buyurmuştur. Bir kişinin Amr olduğunu bile bile onun Zeyd olduğuna dair yemin etmek böyledir. Yahut yapmayacağı bir iş için yapacağım, yapacağı bir iş için de yapmayacağım diye yemin etmek yalan yere yemin etmek anlamına gelir. Bu, yemin-i gamûs denilen yalan yere yemindir ki âhirette cezası vardır. Bize göre bunun kefâreti de yoktur. Bu âyet, âhirette verilecek ceza ile ilgilidir. Buna karşılık "Ancak bilerek yaptığınız yeminlerden sorumlu tutar." [el-Mâide 5/89] âyetinde zikredilen ceza, kefâret ile ödenen cezadır. Dolayısıyla bu iki âyet iki farklı ceza ile ilgilidir.

"Allah gafûrdur ve halîmdir." Tevbe ile günahları bağışlar ve kullarının tevbe etmeleri için onlara mühlet verir.

226. Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler dört ay beklerler. Eğer (bu müddet içinde) kadınlarına dönerlerse, şüphesiz Allah çokça bağışlayan ve esirgeyendir. [el-Bakara 2/226]

"Kadınlarına îlâ yapanlar" ifadesi onlara yaklaşmamaya yemin edenler anlamına gelmektedir. *el-Eliyyetü* yemin etmek anlamına gelir. Çoğulu *elâyâ*dır. *Âlâ yü'lî îlâ* eşleriyle münasebette bulunmamak üzere yemin eden erkekler için kullanılan bir fiildir.

"Dört ay beklerler." Yani bu süre boyunca beklemede kalırlar. *Terabbasa* ve *rabasa* fiili aynı anlamda kullanılır. *Rabsatü* bekleyiş demektir. Yani eşiyle münasebette bulunmayacağına dair ahdeden/ant içen kişi yemin etmiş olur ve bu yemini iki ihtimale karşı iki farklı hüküm alır: Yemini bozma hükmü, yemini tutma hükmü. Eğer yemin Allah üzerine yapılmışsa, kişi bu süre zarfında münasebette bulunmak suretiyle yeminini bozacak olursa kefâret gerekir. Eğer yemin talâk (boşama), köle azadı veya belirli bir adağa bağlanmışsa bu durumda onlar da doğmaz. Yemini yerine getirmenin hükmü ise eğer eşi hür bir kadın ise bu sürenin dolmasıyla birlikte bâin talâkın gerçekleşmesidir. Eğer karısı bir başkasının câriyesi ise yeminin süresi iki aydır. İddette olduğu gibi îlâda da yarıya iner. Eğer kendi câriyesine îlâ yaparsa bu durumda kendisine "yemini tutma hükmü" uygulanmaz, ama yeminini bozarsa, o zaman "yemini bozma hükmüne" muhatap olur. Çünkü Allah Teâlâ "kadınlarınız" buyurarak îlânın yalnızca nikâhlı eşlere karşı yapılabileceğini bildirmiştir.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ على القولِ الأوَّل هو الثبات على يمين ترك البر والتقوى والإصلاح وعلى القول الثاني هو قصد الكذب مع العلم به[1] قال الله: ﴿وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَآ اَخْطَأْتُمْ بِهٖ وَلٰكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ [الأحزاب، ٥/٣٣]، وهو أن يحلف على شخص أنه زيد وهو يعلم أنه عمرو، أويحلف أنَّه فعل كذا وهو يعلم أنه لم يفعل أو على العكس، وهي الغموس، وفيها المؤاخذة بالعقوبة في الآخرة ولا كفارة فيها عندنا وهذه الآية في مؤاخذة الآخرة. فأما المؤاخذة المذكورة في قوله: ﴿وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ﴾ [المائدة، ٨٩/٥] فهي المؤاخذة بالكفارة لكنها في اليمين المعقودة فالآيتان في مؤاخذتين مختلفين.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ أي للذنوب بالتوبة ﴿حَلِيمٌ﴾ أي بالإمهال إلى وقت التوبة.

٢٢٦- لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ ۚ فَاِنْ فَآؤُ فَاِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ﴾ أي يحلفون، والألِيَّة الحلفُ وجمعها الألايا وقد آلى يؤلي إيلاء أي للأزواج الَّذين يحلفون من زوجاتِهم على ترك وطئهنَّ.

وقوله تعالى: ﴿تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ﴾ أي انتظار هذه المدةِ وقد تربَّص تربُّصاً وربَصَ ربصاً كذلك، والربصة اللُّبث، أي من حلف أن لا يقرُبَ امرأتَه فهذا قسمٌ له حكمان: حكمُ الحنث وحكمُ البرّ، فحكم الحنث وجوب الكفارة بالوطء في هذه المدة إن كانت اليمين باللهِ ونزول الطلاق أو العتاق أو النذر المسمى إن كان القسم بذلك، وحكم البر وقوع طلقة بائنة عند مضيّ هذه المدةِ إن كانت المنكوحة حرة، فإن كانت منكوحته أمةَ الغير فمدتها شهران، وتتنصَّف كما في العدة، ولو آلى من أمته لم يكن له هذا الحكم في /[٢٣٢ظ] البر، وفي حكم الحنث هو يمين؛ لأن الله تعالى قال: ﴿نِسَائِهِمْ﴾ فاختصَّ بالمنكوحات.

---

١ ح – به.

"Eğer bu süre zarfında kadınlarına dönerlerse" ifadesi yaklaşmayı terk ederek verdikleri zarardan vazgeçerek îlâ müddeti içerisinde birlikte olurlarsa anlamındadır. *Fey* dönmek demektir. "Eğer dönerse" [el-Hucurât 49/9] âyetinde de geçmektedir.

"Şüphesiz ki Allah affedicidir, merhametlidir." Yani kocanın karısına verdiği zararın günahını, ona dönmesiyle affeder. Yemininden dönmesinden kaynaklanan günahı da kefâretle affeder. Allah Teâlâ bu konuda yeminden dönmeye izin verdiği ve kefâreti kabul edip günahı ortadan kaldırdığı için çok merhametlidir.

227. Eğer (müddeti içinde dönmeyip kadınlarını) boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar). Biliniz ki Allah işitir ve bilir. [el-Bakara 2/227]

"Eğer boşamaya karar verirlerse" ifadesi boşamaya kesin olarak azmetmişlerse anlamına gelmektedir. "İş kesin oldu." [Muhammed 47/21] âyetinde de bu ifade geçmektedir. Yani bu süre zarfında eşleriyle münasebette bulunmaz ve zaman geçerse bir bâin talâk gerçekleşmiş olur. Îlâ Câhiliye dönemindeki insanların boşamasıdır. Allah Teâlâ onun İslâm'daki hükmünü, açıkladığımız hâle getirmiştir.

"Allah işitir ve bilir." Yani îlâ yapan erkeğin sözünü işitir ve kasdını bilir.

228. Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer onlar Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz. Eğer kocalar barışmak isterlerse, bu durumda boşadıkları kadınları geri almaya daha fazla hak sahibidirler. Kadınların da ödevlerine denk belli hakları vardır. Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler. Allah azîzdir, hakîmdir. [el-Bakara 2/228]

"Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) beklerler." Kocalarının kendileriyle münasebete girdiği ve yoruma mahal vermeyecek açık bir şekilde boşadığı hür kadınlar beklerler. Yani iddetlerini gözetirler. *Tatlîk* bağı çözmek demektir. *Selleme teslîmen ve selâmen - kelleme teklîmen ve kelâmen* denildiği gibi *tallakahâ tatlîkan ve talâkan* denilir. *Kemele yekmulu kemâlen* kalıbı gibi *Talakat tatluku talâkan* şeklinde bir kullanım vardır. Ayrıca bir lehçe olarak *talukat* şeklinde bir kullanım da bulunur. Birincisi daha doğrudur. Boşanmış kadın için müenneslik alâmeti olmaksızın *tâlık* denilir. Çünkü bu sadece kadınlara has bir sıfattır.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ فَآؤُ﴾ أي رجعوا عن هذا الإضرار بترك القربانِ فقربوا في المدة والفيء الرجوع قال تعالى: ﴿فَإِنْ فَآءَتْ﴾ [الحجرات، ٩/٤٩].

وقوله تعالى: ﴿فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ أي يغفر ذنبَ الزوج وهو إضرارُه بها بالفيءِ ويغفر ذنبَ الفيء الذي هو حنث بالتكفير، رحيم حيث أجاز له الحنثَ وقبل منه الكفارة ورفع منه الذنب.

٢٢٧- وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ﴾ أي حقَّقوا الطلاق وأكَّدوه قال تعالى: ﴿فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ﴾ [محمد، ٢١/٤٧] أي وإن ثبتوا في المدَّة على ترك القربان حتى مضت المدةُ وقعت طلقةٌ بائنةٌ وكان الإيلاء طلاق أهل الجاهلية فجعل الله حكمه في الإسلام ما قلنا.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ أي سمع كلام الزوج وعلم قصده.

٢٢٨- وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ ۚ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۚ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ إِنْ أَرَادُوٓا إِصْلَاحًا ۚ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۖ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ﴾ أي المنكوحات الحرائر اللاتي طلَّقهن أزواجهن صريح الطلاق بغيرِ مال وقد دخلوا بهنَّ ينتظرن بأنفسهنَّ أي يعتددن،[1] والتطليق رفع القيدِ، وقد طلَّقها تطليقا وطلاقا كما يقال: سلَّم تسليما وسلاما وكلَّم تكليما وكلاما، وطلَقت هي بفتح اللام تطلق طلاقا كما يقال: كمل يكمل كمالا، وطلُقت بضم اللام لغة، والأول أصحُّ وهي طالقٌ بغير الهاء لأنَّه صفةٌ خاصةٌ لها.

١ ر: يعتدون

"Üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti)…" *Selâse* kelimesi zarf olarak nasb edilmiştir. *Kurû'* kelimesi *kur'* kelimesinin çoğuludur. Bize göre hayız, Şâfiî'ye göre temizlik yani hayızlı olmama hâlidir. Dilciler bu lafzın her ikisi için de kullanıldığında icma etmişlerdir. Dinde her iki kullanım da bulunmaktadır.

Hz. Peygamber aleyhisselâm bir kadına "Hayızlı olduğun gün namaz kılma!" demiş[1] ve *kur'* kelimesini kullanmıştır. Abdullah b. Ömer "Her temizliğinde bir talâk ile boşaman sünnettir." demiş ve bu sözünde *kur'* kelimesini temizlik anlamında kullanmıştır. Dilde bu kullanım mevcuttur. Bir şair şöyle demiştir:

İçinde büyük bir kini olan nice kimseler vardır ki
Onun kini hayızlı kadın gibi bazı dönemlerde çoğalır

Burada *kur'* kelimesi ile hayızı kastetmektedir. Başka bir şair de şöyle demiştir:

Her yıl yeni bir savaşa çıkar ve mal ve şan ile dönersin
Savaşı tercih edip bıraktığın eşlerin ise seni temiz oldukları vakitlerde hasretle beklerler

Burada temizliği kastetmiştir. *Kur'* kelimesinin hem hayız hem de temizlik için kullanılması aslında muayyen bir vakit anlamını taşımasından kaynaklanmaktadır.

Şair şöyle demiştir:

Şüleyloğulları'nın konakladığı yerleri hiç sevmedim. Hele muayyen vakitlerde rüzgârlı olduğunda

Yani belirli bazı vakitlerde. Hayız ve temizliğin her birinin belirli bir vakti vardır. Dolayısıyla bu kelime her ikisi için kullanıma müsaittir. Bu iki anlamdan birini tercih etmek gereklidir. Bizim mezhebimizin imamları hayız anlamını tercih etmişlerdir. Bu konuda şu delillere dayanmışlardır:

1. Allah Teâlâ bunu üç ile sınırlamıştır. Üç ile sınırlama daha az bir sayının muhtemel olmadığını gösterir. Eğer temizlik şeklinde anlasaydık şöyle bir sonuç olurdu: Boşama kadının hayızlı olmadığı bir zamanda gerçekleşir Boşamanın üzerinden az da olsa bir süre geçtiğinde [geçen sürenin dışında üç temizlik daha bekleyeceğinden] "temizlik"ler hakiki olarak üç olmaz. [Âyetteki "selâse" lafzının mânası tahakkuk etmiş olmaz.]

1 Dârakutnî, *Sünen*, 1: 394.

وقوله تعالى: ﴿ثَلٰثَةَ قُرُوٓءٍ﴾ نصب على الظرف، والقروءُ جمع قرء، هو الحيض عندنا وعند الشافعي وهو الطهر، وأجمع أهلُ اللغة أن اللفظَ صالح لهما وقد ورد في الشرع في كلِّ واحد منهما.

قال النبي ﷺ لامرأة: «دَعِي الصلاة يوم قرئك»[1] أي حيضك، وقال عبد الله بن عمر: «إنَّ من السنَّةِ أن تطلقها في كلِّ قرء تطليقة» أي في كل طهر، وقد ورد في اللغة أيضا، قال الشاعر: [2]

يا ربَّ ذي ضِغنٍ وضبٍّ فارض له قروء كقرء الحائضِ

وأراد به الحيض، وقال آخر: [3]

أفي كلِّ عام أنتَ جاشمُ غزوةٍ تشدُّ لأقصاها عزيم عزائكا

مورثةٍ مالا وفي الحي رفعةُ لما ضاع فيها من قروء نسائكا

وأراد بِها الأطهار. وإنما صلُح لهما لأنَّه في الأصل اسمٌ للوقت المعتاد.

قال الشاعر:[4]

كرهتُ العقرَ عقرَ بني شليل إذا هبَّت لقارئها الرياحُ

أي لوقتٍ معتادٍ، والحيض والطهرُ كلُّ واحد منهما لَهُ وقتٌ معتاد فصلح الاسم لكلِّ واحد منهما فوجب الترجيح فرجَّحه أصحابنا بدلائل:

أحدها: أنَّ الله تعالى حصرها بثلاثة، والحصر بعدد لا يحتمل النقصان عنه ولو حملناها على الأطهار والطلاق يوقع في الطهرِ فإذا مضى منه شيءٌ وإن قلَّ لم تكن الأطهارُ ثلاثةً حقيقة.

١ أخرجه الدارقطني في سننه بلفظ: «دعي الصلاة أيام أقرائك»، ١/ ٣٩٤.
٢ الرجز دون نسبة في غريب القرآن لابن قتيبة ، ص ٥٣.
٣ البيتان للأعشى في ديوانه، ، ص ٩١.
٤ شرح أشعار الهذليين، ٢/٢٣٩.

2. Allah Teâlâ muayyen müddeti belirlemek (kur') yerine ayları zikretmiş ve "Kadınlarınız içinden âdetten kesilmiş olanlarla âdet görmeyenler hususunda tereddüt ederseniz, onların bekleme süresi üç aydır." [et-Talâk 65/4] buyurmuştur. Bu hükmü hayzın bitimi hakkında tayin etmesi aslın hayız olduğunu gösterir.

3. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Câriyenin iddeti iki hayızdır." buyurmuştur.[1] Bu da hür kadının iddetinin üç hayız olduğunu gösterir. Çünkü câriye, iki aylık sürede olduğu gibi hürün yarısı kadar bekler. Ancak hayız bölünemediğinden iki hayız olarak tamam edilmiştir.

"Rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz." *Erhâm* kelimesi *rahm* kelimesinin çoğuludur. Müfessirler bunun hayız ve hamilelik olduğunu söylemişlerdir.

"Eğer onlar Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanmışlarsa böyle yaparlar." Allah'a ve kıyamete inanmak insanı Allah'ın emirlerine uymaya sevk eder. Allah onlara bu işi gizlemelerini haram kılmıştır. Bu durumda açıklamak farz hâline gelmiştir. Açıklamaları farz olunca da kocaların onların sözlerini kabul etmeleri vacip olur. Kadına bu konuda güvenilir.

"Ve eğer kocaları…" *Ba'l* koca demektir. *Fahl ve fuhûlet*, *'amm ve umûmet* kelimeleri gibidir. *Ba'le* de kadın anlamına gelir. *Mübâale* ve *biâl,* cinsî münasebet demektir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm "Bayram ve teşrik günleri, yeme içme ve cinsî münasebet yapılabilecek günlerdir." buyurmuştur.[2] Başka bir hadiste şöyle buyurmuştur: "Kadının cihadı eşiyle en iyi şekilde cinsî münasebette bulunmasıdır."[3] Yani kocasının evinde bunu en iyi şekilde yerine getirmesidir. Kocanın ba'l diye isimlendirilmesi kadının sahibi ve onu çekip çeviren kişi olmasındandır. "Yoksa ba'l'e mi taparsınız?" [es-Sâffât 37/125] buyurmuştur. Sarih boşamadan sonra kocadan eş olarak bahsedilmesi nikâhın devam ettiğine ve helâlliğin sabit olduğuna işaret eder.

"Kadınları geri almaya daha hak sahibidirler." Yani onlara dönmeye hakları vardır. **"Bu sürede"** ifadesi iddet bekleme süresinde anlamındadır.

---

1 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, 2: 574.

2 İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 5: 266; Tahâvî, *Şerhu Me'ani'l-Âsâr*, 5: 245.

3 Beyhakî, *Şu'abü'l-Îmân*, 2: 415.

والثاني: أن الله تعالى جعل الاعتداد بالأشهر بدلا عن الاعتداد بالقرؤ. وقال / [٢٣٣و] في تلك الآية: ﴿وَالّٰٓئِۦ يَـِٕسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَآئِكُمْ اِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ﴾ [الطلاق، ٦٥/٤] فلما شَرَعَ ذلك عند ارتفاعِ الحيض دلَّ أن الأصل كان هو الحيض.

والثالث: أن النبيَّ ﷺ قال: «عدة الأمة حيضتان»،[١] فدلَّ على أن عدَّة الحرة ثلاثة حيَضٍ؛ لأنه تنصيف ما على الحرَّة كما في الأشهر، لكن الحيضَ لا يتجزَّأ، فكمِّل حيضتين.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ﴾ أي يخفين. وقوله تعالى: ﴿مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِٓى اَرْحَامِهِنَّ﴾ هي جمع رحمٍ، قال أهل التفسير أنه الحيض والحَبَل.

وقوله تعالى: ﴿اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ أي الإيمانُ بالله وبالقيامةِ حاملٌ على الطاعة فيما ورد به الأمرُ فقد حرَّم عليهن الكتمانَ فكان إيجابًا للإظهار، وإذا وجب عليهنَّ الإظهارُ وجب على الأزواج القبول فكانت المرأة أمينةً في ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَبُعُولَتُهُنَّ﴾ أي أزواجهنَّ والبعل الزوجُ وهو كالفحلِ والفحولةِ والعم والعمومة والبعلة المرأةُ والمباعلة المباشرة والبعال كذلك.

قال النبي: «أيامُ العيد والتشريق أيام أكل وشرب وبعال»،[٢] وقال: «جهادُ المرأةِ حسنُ التبعُّل»[٣] أي حسن القيام بها عليهَا في بيت الزوجِ، وسمي الزوجُ بعلا لأنَّه كأنه مالك للمرأة وربٌّ لها، قال تعالى: ﴿اَتَدْعُونَ بَعْلًا﴾ [الصافات: ١٢٥/٣٧] أي ربًّا ودلَّت تسمية الزوج بعلاً بعد طلاقِها الصريحِ إن النكاح قائم والحلُّ ثابتٌ.

وقوله تعالى: ﴿اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ﴾ أي أولى بمراجعتهن. وقوله تعالى: ﴿فِى ذٰلِكَ﴾ أي في التربص أي حالة الاعتداد.

١ موطأ الإمام مالك، ٥٧٤/٢.
٢ مسند إسحاق بن راهويه ، ٥ /٢٦٦ ؛ شرح معاني الآثار للطحاوي، ٢٤٥/٥.
٣ شعب الإيمان للبيهقي، ٤١٥/٢.

"Eğer barışmak isterlerse." Yani kocalar, hakları yeniden yerine getirmek, bozulan ilişkileri düzeltmek isterlerse dönme hakları vardır. Bu, şart üzere bir hüküm değildir. "Eğer onların iyi kimseler olduklarını biliyorsanız, onlarla anlaşma yapın." [en-Nûr 24/33] âyeti de böyledir. Yani şart kat'i değildir. Kölesinde bir hayır/güzellik görmeden de onu mükâtebe yapabilir. Yine burada da arayı düzeltmek gibi bir kasdı olmasa dahi hükmen dönmesi câizdir. Buradaki ifade, bu mutlak kullanımın, bu kasta sahip olan kişi hakkında olduğuna dikkat çekmektedir. Kadının iddetini uzatarak ona zarar vermek için dönen, sonra tekrar boşayan, ardından yine dönüp tekrar boşayan kişi ise günah işlemektedir. Nitekim Hak Teâlâ "Onlara zarar vermek için onları boşamaktan kaçınmayın" [el-Bakara 2/231] buyurmuştur.

"Kadınların da ödevlerine denk belli hakları vardır." Yani kadınların kocalarına karşı sorumlulukları olduğu gibi onlar üzerinde din ve örf tarafından hoş görülen hakları da vardır. Bu ifadenin "eğer arayı bulmak isterlerse" ifadesinin açıklaması olduğu söylenebilir. Yani iki taraf da haklarını yerine getirmek isterse kocanın kadın razı olmasa da ona dönme hakkı vardır. Kadının bu durumda itaat etmesi lazımdır. Erkek de kadına iyilik etmeli ona zarar vermemelidir.

"Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler." Yani bir statüsü vardır. Boşama hakkı erkeklerin elindedir. Kadınlar için harcama yapma ve onları geçindirme yükümlülükleri vardır. Kadınlar da onlar için çocuk doğururlar. Allah Teâlâ "Erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar." [en-Nisâ 4/34] buyurmuştur.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Kadınlara iyi davranın. Onlar sizin (bir nevi) esirinizdir." [1] Erkeklerin kadınlar üzerinde bir dereceleri (üstünlükleri) olduğu için onlara haklarını tam olarak vermeye teşvik edilmişlerdir.

Bir görüşe göre erkekler kadınlardan akıl olgunluğu bakımından üstündürler. Bu yüzden de onlar hakkı ifa etme konusunda daha önceliklidir. Kadınların rahimlerinde Allah'ın yarattığı bebekleri saklamalarının günahı, erkeklerin kadınlara dönüp onlara zarar vermelerindeki günahından daha az değildir. Bunun kadınların kocalarına saygı göstermeleri konusunda bir uyarı olması da mümkündür. Eşler birbirinden cinsel olarak istifade konusunda eşittirler. Koca işleri görme ve kadının masraflarını karşılamakla yükümlü olduğundan onun hakkı daha büyüktür.

1 İbn Mâce, "Nikâh", 3.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحًا﴾ أي إن قصد الأزواجُ إقامة الحقوقِ وتداركَ الفسادِ فلهم الرجعةُ، وليس هذا على الشرطِ حكما وهو كقوله: ﴿فَكَاتِبُوهُمْ اِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا﴾ [النور، ٣٣/٢٤] ويجوز الكتابة حكما وإن لم يعلَمْ فيهم خيرًا أو كذا يصحُّ رجعته حكما وإن لم يقصُدْ بها الإصلاح، لكن هذا تنبيهٌ أنَّ الإطلاق في حقِّ من قصد ذلك، فأمَّا من قصد الإضرارَ بمراجعتها ثمَّ بأن يطلِّقها بعد ذلك ثم يراجعها تطويلاً للعدَّةِ عليها فإنَّه آثمٌ بذلك، قال تعالى: ﴿وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا﴾ [البقرة، ٢٣١/٢].

وقوله تعالى: ﴿وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِى عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي وللنساءِ على الأزواجِ حقوقٌ كما لهم عليهنَّ حقوقٌ بما هو مستحسَنٌ شرعاً وعرفاً، ويجوز أن يكون هذا تفسيراً لقوله: ﴿إِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحًا﴾ أي إقامةً للحقوقِ من الطرفينِ فلهُ أن يراجعَها من غير رضاها وعليها أن تطيعَه وعليه أن يحسن إليها ولا يضارها.

وقوله تعالى: ﴿وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ﴾ أي منزلة فإن الطلاق بأيدِيهم والنفقة عليهم والولادة عليهنَّ لهم، قال تعالى: ﴿اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾ [النساء، ٣٤/٤] الآية.

وقال النبي: «استوصَوا بالنساءِ خيرا فإنَّهن عندَكم عوانٍ»،[1] ولما كان لهم عليهنَّ درجة نُدِبُوا إلى توفيةِ حقوقهنَّ.

وقيل: وللرجال عليهنَّ درجة في كمال العقل فهم أولى بأداء الحقِّ منهنَّ، وإثمهم في المراجعة لا على إرادة الإصلاح والإضرار بهنَّ أكثر من إثمهنَّ بكتمان ما خلق اللهُ فيه / **[٢٣٣ظ]** أرحامهنَّ، ويجوز أن يكون تنبيهاً للنساء على تعظيم الأزواج، فإن الزوجين يشتركان في التلذُّذ، ويختص الزوج بالقيام والإنفاق فهو أعظم حقًّا.

١ سنن ابن ماجه ، كتاب النكاح ، ٣.

"Allah azîzdir, hakîmdir." Yani tam bir otoriteye sahiptir. Onun kullarına emrettiği şeylere kimse itiraz edemez. Hükümlerinde hikmet sahibidir.

229. Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir. Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helâl olmaz. Ancak erkek ve kadın Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna. (Ey müminler!) Siz de karı ile kocanın, Allah'ın sınırlarını, hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, kadının (erkeğe) fidye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur. Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir. [el-Bakara 2/229]

"Boşama iki defadır." Yani ric'î talâk iki defalıktır.

"Bundan sonrası ya iyilikle tutmak…" Yani bağlı kalmak, korumaktır. Kocanın şeriata uygun olarak, zarar verme kastı olmaksızın karısına dönme hakkı vardır.

"Ya da güzellikle salıvermektir." Buradaki *ev* edatı muhayyerlik ifade eder. *Tesrîh* salıvermek anlamına gelir. *İhsân* kocanın karısını kaliteli yaşatıp iyi davranması ona cefa çektirmemesidir. Bir görüşe göre bu sünnî (sünnete uygun olan) talâktaki ayrılmadır. Bir görüşe göre, tutmak dönmek demektir. **"Salıvermek"** yani ayrı bir temizlik zamanında tekrar boşamaktır.

Hişâm babasından şöyle rivayet etmiştir: Eskiden bir adam karısını boşar sonra iddet zamanında geri dönerdi. Bin kere de boşasa iddetinde geri döndüğünde yine onun karısı sayılırdı. Ensardan biri karısına "Artık ne sana yanaşırım, ne de gitmene izin veririm." demişti. Kadın "Bunu nasıl yapacaksın?" diye sordu. Adam "Seni boşarım. Vakti gelince sana geri dönerim." dedi. Kadın korkarak Hz. Peygamber aleyhisselâma geldi. Ona bu durumu anlattı. Bunun üzerine **"Talâk iki defadır."** âyeti indi ve boşama üç ile sınırlandı.

Ebû Rezîn el-Esedî'den şöyle rivayet edilmiştir: Bir adam "Ey Allah'ın Resûlü! 'Talâk iki defadır' âyeti var. Üçüncü talâk nerede?" diye sordu. Hz. Peygamber "Güzelce salıvermek." buyurdu.

Bir görüşe göre "Eğer erkek kadını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması helâl olmaz." [el-Bakara 2/230] âyetindedir.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ أي منيع السلطان لا يعترَض عليه فيما شرَع لعبادِه حكيمٌ فيما حكَم.

٢٢٩- اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِۖ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍۗ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً اِلَّآ اَنْ يَخَافَآ اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِۖ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِۙ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِۦۗ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَاۚ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ أي الطلاق الرجعيُّ دفعتان.

وقوله تعالى: ﴿فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ﴾ أي تمسُّكٌ وتعلُّقٌ وحفظٌ أي فللزوجِ مراجعة على موافقة الشرع بأن لا يقصد بها إضرارها.

وقوله تعالى: ﴿اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍ﴾ و«أو» للتخيير، والتسريح التخليةُ، والإحسان أن يمتِّعَها أو يلاطفها ولا يجفوَها، وقيل: هو تفريق الطلاق السني، وقيل: فإمساك أي مراجعة وقوله تعالى: ﴿اَوْ تَسْرِيحٌ﴾ أي تطليقٌ آخر في طهر آخر.

وروى هشام عن أبيه قال: كان الناس والرجل يطلِّق امرأتَه ثم يراجعها في العدة فهي امرأتُه وإن طلقها ألفاً وراجعها في العدَّة.[1] فقال رجل من الأنصار لامرأته: والله لا آويك[2] ولا تخلين مني، فقالت: وكيف ذلك؟ قال: أطلقك فإذا دنا أجلُك راجعتُك، فجزعتْ وأتتْ رسولَ الله ﷺ فذكرت ذلك له فنزل قوله: ﴿اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ فصار الطلاق محصورا بثلاث.

وعن أبي رزين الأسدي قال: قال رجل: يا رسول الله، أرأيت قول الله تعالى: ﴿اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ فأين الثالثة؟ قال: التسريح بإحسان.

وقيل: هو قوله: ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾.[البقرة: ٢/٢٣٠]

---

١ ط ور: - في العدة.

٢ ط: لآويك ، ر: لا أبونك

"Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helâl olmaz." Bu âyet kocalara kadınlara verdikleri mehri geri almalarının haram olduğunu bildiren bir hitaptır.

"Korkmanız müstesna" ifadesi erkek ve kadının bilmesi müstesna anlamındadır. Burada bilmek korku olarak nitelenmiştir. Çünkü kişi korkacağı şeyi bildiğinde korkar.

"Allah'ın sınırlarında kalmakta…" Yani koca karısının kendisini sevmediğini, görevini yerine getirmediğini biliyor bu da onu aynısıyla karşılık vermeye sevk ediyorsa Allah'ın sınırlarını terk etmiş olacaklardır. Bu durumda kadının muhâlea (boşanma) talep etmesi, erkeğin de bunun karşılığında kadından boşanma bedelini alması helâl olur.

"Eğer endişelenirseniz." Yani ey kadılar ve aracılar, Allah'ın hadlerini uygulayamayacağınızdan korkarsanız. Yani kocanın ve kadının Allah'ın nikâhta sabit kıldığı hak ve görevleri yerine getiremeyeceğinden endişelenirseniz.

"O ikisi için bir sakınca yoktur." Yani karı kocaya günah yoktur.

"Fidye vermesinde" ifadesi kadının boşanma bedeli olarak verdiği ücrette demektir. Kadının bu bedeli ödemesinde bir beis olmadığına göre erkeğin de almasında bir beis yoktur.

Kelbî'nin Abdullah b. Abbas'tan rivayet ettiğine göre bu âyet Cemîle bint Abdullah b. Übey ve kocası Sâbit b. Kays b. Şemmâs hakkında nâzil olmuştur. Cemîle kocasından nefret ederdi. Sâbit ise onu çok seviyordu. Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip kocasını şikâyet etti ve şöyle dedi: "Ne ben ne de o." Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm haber gönderdi ve Sâbit'i çağırdı. Ona "Sâbit, eşinle aranızda ne var?" diye sordu. O da "Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki dünyada senin dışında en çok onu seviyorum." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm kadına "Sen ne dersin?" diye sordu. Kadın Allah Resûlü'nün yanında yalan söylemeye çekindi ve "Ey Allah'ın Resûlü! Doğru söylüyor. Ama beni helâk etmesinden korkuyorum. Onu benden ayır." dedi. Bunun üzerine Sâbit "Ben ona bir bahçe vermiştim. Söyleyin bahçeyi bana geri versin. Ben de onu bırakayım." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm kadına "Bahçesini ona iade edip boşanmayı kabul ediyor musun?" diye sordu. Kadın "Evet." diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Sâbit, ona verdiğin bahçeyi geri al ve onu bırak." dedi. O da bunu yaptı. Bu ayrılık İslâm'da muhâlea yoluyla gerçekleşen ilk boşanma oldu.[1]

1 Bkz. Buhârî, "Talâk", 12.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا مِمَّآ اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا﴾ خطابٌ للأزواج بأنه يحرُم عليهم أن يستردوا ما أعطوهنَّ من المهرِ.

وقوله تعالى: ﴿اِلَّآ اَنْ يَخَافَآ﴾ أي إلا أن يعلم الزوجُ والمرأةُ سمي العلم خوفًا لأنه إذا علم ما يخاف خاف.

وقوله تعالى: ﴿اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ﴾ أي علم الزوج أنها لا تحبُّه ولا تقومُ بحقِّهِ فيحمله ذلك على أن يجازيَها بمثله فقد تركا إقامةَ حدود الله فيحلُّ في هذه الحالة أن تختلع منه، وهو في حل أن يأخذ بدل الخلع منها.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ خِفْتُمْ﴾ أي أيها القضاةُ والمتوسطون أن لا يقيما حدودَ الله أي أن لا يقيما الزوج والمرأة حدود الله أي الحقوقَ التي أثبتها في النكاح.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا﴾ أي لا إثم على الزوجين.

وقوله تعالى: ﴿فِيمَا افْتَدَتْ بِهٖ﴾ أي فيما أعطتْه المرأةُ من بدل الخلع، وإذا لم يكن عليهما جناحٌ في الدفع لم يكن على الزوجِ جناح في الأخذ.

ونزوله فيما رواه الكلبيُّ عن ابن عباس ﷺ قال: نزلت الآية في جميلة بنت عبد الله بن أبي وفي زوجها ثابت بن قيس بن شماس كانت تبغضه بغضا شديدا وكان يحبُّها ثابتٌ حبًّا شديدًا، فأتت رسول الله ﷺ فشكت إليه زوجَها وقالت: لا أنا ولا هو، فأرسل رسولُ الله إلى ثابت فقال: يا ثابت، ما لك ولأهلك؟ قال: والذي بعثَك / [٢٣٤و] بالحقِّ ما على الأرض أحبُّ إليَّ منها غيرك، فقال لها: ما تقولين فكرهت أن تكذب عند رسول الله، قال: صَدَقَ يا رسول الله، ولكن خشيتُ أن يهلكني فأخرجني منه، قال ثابت: قد أعطيتها حديقةً لي قُلْ لها فتردَّها عليَّ وأنا أخلي سبيلها، فقال لها رسول الله: أتردِّين حديقتَه وتملكين أمرك؟ قالت: نعم، فقال: يا ثابت، خذ منها ما أعطيتَها وخلِّ سبيلها، ففعل فكان أوَّلَ خلع في الإسلام.[1]

١ انظر للحديث: صحيح البخاري، كتاب الطلاق ، ١٢.

Bu habere göre kocadan alınan miktarın geri verilmesi ile ondan ayrılmak câizdir. Bu miktardan daha fazla alma konusunda ashabımızın iki rivayeti [*el-Asl/Mebsût* rivayeti ve *el-Camiü's-Sagîr* rivayeti] vardır. *el-Asl*'daki rivayete göre bu haberde olduğu üzere fazla almak mekruh olur. Zira bu haber hakkındaki bir başka rivayette Cemîle "Evet, fazlasını da veririm." demiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm ise "Fazlası olmaz." buyurmuştur.[1] [İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin] *el-Camiu's-Sagîr* rivayetinde ise bu âyetin zâhirinden dolayı mekruh olmaz.

"Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın." Yani bunlar Allah'ın hükümleri ve farzlarıdır. Onları aşmayın.

"Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir." Yani kim Allah'ın emirlerini çiğneyerek yasakladığı şeyleri yaparsa kendisine zarar verir ve her şeyi yanlış yere koymuş olur. Buradaki *men* edatı çoğul anlamı verir. Bu sebeple **"onlar"** buyurmuştur. Bir rivayete göre de "Bunlar Allah'ın hükümleridir" denirken bu âyetten önce zikredilen şarap, kumar ve burada zikredilen bütün konular kastedilmiştir. Yine bunun öncesine hamledilmesi de mümkündür.

230. Eğer erkek kadını [üçüncü defa] boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz. Eğer bu kişi de onu boşarsa, [her iki taraf da] Allah'ın sınırlarını muhafaza edeceklerine inandıkları takdirde, yeniden evlenmelerinde beis yoktur. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Allah bunları bilmek, öğrenmek isteyenler için açıklar. [el-Bakara 2/230]

"Eğer erkek kadını boşarsa" ifadesi üçüncü defa boşarsa demektir.

"Ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz." Yani kendisini üç talâk ile boşayan kocasına haram olur. Başka bir adamla evleninceye kadar eski kocasının onu nikâhlaması/onunla evlenmesi helâl değildir. Buradaki nikâhın karı koca olmak anlamına geldiği söylenmiştir. Allah Teâlâ "eş" ifadesi ile yabancı bir adamı kastetmiştir. Nikâh akdi ile koca olacağından "eş" diye isimlendirmiştir. Dolayısıyla "Şarap sıkıyorum." [Yûsuf 12/36] âyetinde de olduğu üzere adamı sonunda olacak olan şeyle isimlendirmiştir.

1 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 7/513.

ثمَّ الاختلاع على قدر المقبوض من الزوج جائزٌ بهذا الخبر، فأمَّا الاختلاعُ بالزيادة على ذلك فعن أصحابِنا فيه روايتان: في رواية **الأصل** يكرَه لما رُوِيَ في هذا الخبر، في رواية أنَّها قالت: نعم وزيادة، فقال: أما الزيادة فلا[1]، وفي رواية **الجامع الصغير**[2] لا يكره لأظاهر هذه الآية وهو قوله: ﴿فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ﴾

وقوله تعالى: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا﴾ أي هذه أحكام الله وفرائضُه فلا تجاوزوها.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ أي من يتعدَّ أمرَ الله إلى ما نهاه عنه فأولئك هم الضارُّون بأنفسهم والواضعون الشيءَ غيرَ موضعِهِ و«من» للجمع فلذلك قال: ﴿فَأُولَٰئِكَ﴾، وقيل: تلك حدود الله يرجِع إلى جميع ما ذكر من الأحكام قبلَ هذا من الخمر والميسرِ إلى ههنا ويجوز أن ينصرف إلى ما قبل ذلك أيضا.

٢٣٠- فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا اَنْ يَتَرَاجَعَا اِنْ ظَنَّا اَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا﴾ أي الطلقة الثالثة.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ أي حرمت على زوجِها المطلق ثلاثا فلا يحلُّ له نكاحُها إلى غاية وهي أن تنكح زوجا غيره، قيل هذا النكاح هو التزوُّج[3]، وقوله: ﴿زَوْجًا﴾ أي رجلا أجنبيًّا سمَّاه زوجا لأنه بالعقد يصير زوجا فسمَّاه باسم العاقبة كما في قوله: ﴿أَعْصِرُ خَمْرًا﴾ [يوسف، ٣٦/١٢]

١ السنن الكبرى للبيهقي، ٥١٣/٧.
٢ للإمام محمد بن الحسن الشيباني صاحب أبي حنيفة رحمهما الله
٣ ر: الزوج

"Nikâhlarsa" ifadesi kadının kendisini evlendirmeye hakkı olduğuna ve nikâhın kadının sözüyle geçerli (mün'akit) olduğuna işaret eder. Şâfiî'ye muhalif olarak bizim mezhep imamlarımız (Hanefîler) bu görüştedirler. Nassın zâhiri de haramlığın akit ile birlikte kalktığını göstermektedir.

Rivayete göre Saîd b. Müseyyeb bu görüşteydi. Ancak ashâb-ı kirâmın, tâbiînin ve etbâu't-tâbiînin geneli, boşanmış bir kadının ikinci kocayla münasebette bulunmadan ilk eşiyle tekrar evlenmesinin helâl olmadığı görüşündedirler. Bunun (ikinci koca ile cinsi münasebetin) şart koşulması nassın (âyetteki hükmün) üzerine meşhur hadisin eklenmesiyle olur. Rivayet edildiğine göre Kurayzaoğulları'ndan Temîme bint Ubeyd veya Nadîroğulları'ndan Âişe bint Abdurrahman b. Atîk, Rifâ'a b. Râfi' yahut amca oğlu Rifâ'a b. Vehb b. Atîk'in nikâhı altındaydı. Kocası onu üç talâk ile boşadı. Ardından bu kadın Kurayzaoğulları'ndan Abdurrahman b. Zübeyir ile evlendi. Sonra o da onu boşadı. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâma geldi ve "Kocam Abdurrahman bana dokunmadan beni boşadı. İlk kocama dönebilir miyim?" diye sordu. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Birlikte olmadan olmaz." buyurdu.[1]

Bir rivayete göre [bahsi geçen bu kadın] şöyle demiştir: "Onun şeyi (tenâsül uzvu) benim elbisemin püskülünden daha işe yaramazdı. Yani onun birleşmeye iktidarı yoktu." Başka bir rivayete göre ise "Elbisemin püskülü gibi bir şeyden başkası yoktu onda, [yani birleşmeye kudreti yoktu.]" demiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Hayır, sen onun balcağızından o da senin balcağızından tatmadıkça olmaz." buyurmuştur. Bir süre sonra aynı kadın tekrar gelmiş ve "Benim ile birlikte oldu." demiştir. Bir rivayette nakledildiğine göre "Beni örttü." demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "İlk sözünde yalan söyledin. Diğerine de inanmam." buyurmuştur. Kadın Hz. Peygamber aleyhisselâmın vefatına kadar böylece kalmış sonra Hz. Ebû Bekir'e müracaat etmiş, ona da "İlk kocama döneyim mi? İkinci kocam benimle birlikte oldu." diye sormuştu. Hz. Ebû Bekir, "Aynı şeyleri söylediğinde Hz. Peygamber aleyhisselâmın sana 'Dönme!' dediğine şahit oldum." diyerek kadının bu talebine olumlu cevap vermemişti. Hz. Ebû Bekir vefat edince Hz. Ömer'e gelip aynı şeyi söylemişti. Hz. Ömer "Bir daha aynı şeyle yanıma gelirsen seni recmederim." deyip onu böyle davranmaktan menetmişti.

1 Bkz. Buhârî, "Talâk", 37.

وقوله: ﴿تَنْكِحَ﴾ دلَّ أن لها أن تزوج نفسها والنكاح تنعقد بعبارتها، وبه قال أصحابنا خلافا للشافعي رحمهم الله ثم ظاهرُ النصِّ يدلُّ على إنهاء الحرمة بالعقد.

وروي أن سعيد بن المسيب كان يقول به لكن قول عامَّة الصحابة والتابعين ومن بعدهم من علماء الدين على أن الحلَّ لا يثبت بدون دخول الزَّوجِ الثاني بها، وقالوا: ثبت اشتراطُ ذلك بزيادة على النص بالحديث المشهور وهو ما روى أن تميمةَ بنت أبي عبيد القرظية، -وقيل: عائشة بنت عبد الرحمن بن عتيك النضيرية - كانت تحت رفاعة بن رافع -وقيل: رفاعة بن وهب بن عتيك ابن عمها - فطلقها ثلاثا فتزوجت عبد الرحمن بن الزبير القرظي ثم طلَّقها فأتت رسول الله ﷺ فقالت: إن زوجي عبد الرحمن طلَّقني قبل أن يمسَّني أفأرجع إلى زوجي الأول، فقال النبي: «لا حتى يكون مس».[1]

وفي رواية قالت: ما كان ما عنده بأغنى عنه من هدبة ثوبه، وفي رواية قالت: ما كان معه إلا مثل هدبة ثوبي هذا، فقال: لا حتى تذوقي من عسيلته ويذوق من عسيلتك، ثم جاءت بعد ذلك وقالت: كان مسني، وفي رواية: / **[٢٣٤ظ]** قالت: كان غشيني، فقال لها: كذبت في قولك الأول فلن أصدِّقك في الآخر فلبثت حتى قبض رسول الله ﷺ ثم أتت أبا بكر فقالت: أرجع إلى زوجي الأول فإن زوجي الآخر قد مسَّني. فقال لها أبو بكر: قد عهدتُ رسول الله ﷺ حين قال لك ما قال فلا ترجعي إليه، فلما قبض أبو بكر أتت عمر فقال لها: لئن أتيتني بعد مرَّتِك هذه لأرجمنَّك فمنعها،

١ انظر للحديث: صحيح البخاري، طلاق ٣٧.

Bazı muhakkik âlimlerimiz bunun Kur'ân nassıyla sabit olduğunu söylerler. Nitekim âyette geçen **"Başka bir adamla evlenmeden"** ifadesi, kocanın cinsel ilişkiye girmesi anlamına gelmektedir. Çünkü burada nikâh kelimesi ile kastedilen, sadece bir akitten ibaret değildir. Zira devamında kocadan söz etmektedir ki kadın kendisini kendi başına kocası ile evlendiremez. Dolayısıyla kocanın zikredilmesi nikâh için şarttır, nikâh da cinsel ilişki için şarttır ve nikâh kelimesi burada hakiki anlamında (cinsel ilişki anlamında) kullanılmış bir isimdir.

"Eğer bu kişi de onu boşarsa" ifadesi ikinci kocası da ilişkiye girdikten sonra onu boşarsa demektir.

"[Her iki tarafın da] yeniden evlenmelerinde beis yoktur." Yani ilk kocaya ve kadına bir günah yoktur.

"Yeniden evlenmelerinde" ifadesi yeni bir nikâh ile ilk hâllerine dönmelerinde anlamına gelir.

"Allah'ın sınırlarını muhafaza edeceklerine inandıkları takdirde." Yani zann-ı galiple nikâhın haklarını yerine getireceklerini ve tekrar çatışmayacaklarını bilmeleri, birbirlerine zarar vermeye yönelik herhangi bir kasıtlarının olmayacağından emin olmaları hâlinde bu durum gerçekleşir. Bu, hüküm olarak nikâhın sıhhati için bir şart değildir. Ancak yine de bu, yaptıklarının meşru olduğunu ve günah olmayacağını açıklamaktadır. Buna göre eğer başka bir amaçları varsa günahkâr olurlar.

"Bunlar Allah'ın sınırlarıdır." Yani Allah'ın hükümleri ve dininin kurallarıdır.

"Allah bunları bilmek, öğrenmek isteyenler için açıklar." Yani bunu bilen bundan faydalanır. Yani Allah Teâlâ'nın beyânı ile onların dünya ve âhirette iyi hâlde olmalarını bilmek için tefekkür eder. **"Allah'ın sınırları"** ifadesi bu âyetlerde nikâh ile ilgili geçen bütün hükümlere dönmektedir.

231. Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Fakat haksızlık ederek ve zarar vermek için onları nikâh altında tutmayın. Kim bunu yaparsa muhakkak kendine kötülük etmiş olur. Allah'ın âyetlerini eğlenceye almayın. Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetini, [size verdiği hidâyeti], size öğüt vermek üzere indirdiği Kitabı ve hikmeti hatırlayın. Allah'tan korkun. Bilesiniz ki Allah, her şeyi bilir. [el-Bakara 2/231]

وبعض المحققين من علمائنا قال: هذا ثابت بنص القرآن فإن قوله: ﴿حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ معناه حتى تمكن من وطئها زوجها لأن النكاح في هذا ليس بعقد لأنه ذكر بعده زوجا والمرأة لا تزوج نفسها زوجها، فكان ذكر الزوج اشتراطا للنكاح وذكر النكاح اشتراطا للوطئ وهو اسم له حقيقة.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا﴾ أي الزوج الثاني بعد الدخول بها.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا﴾ أي لا إثمَ على الزوج الأوَّل والمرأة.

وقوله تعالى: ﴿أَنْ يَتَرَاجَعَا﴾ أي يرجعا إلى الحالة الأولى بنكاحٍ جديدٍ.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ﴾ أي علما بغالبِ الظنِّ أنهما يقيمان حقوقَ النكاح فلا يرجعان إلى التنافر الأوَّلِ ولا يقصد أحدهما إضرارَه بالآخر، وهذا ليس بشرط صحة النكاح حكماً لكن بيان أن إطلاق الشرعِ لهما ورفع الإثم عنهما في هذه الحالة فأمَّا إذا قصد غير ذلك فهما آثمان.

وقوله تعالى: ﴿وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ﴾ أي أحكام الله ومعالم شرعه.

وقوله تعالى: ﴿يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ أي ينتفع بها من يعلم أي يتدبَّر ليعلم أن الله أراد ببيانه صلاحَهم في الدنيا والآخرة ويرجع قوله: ﴿حُدُودَ اللَّهِ﴾ إلى جميع أحكام النكاح التي مرت في هذه الآيات.

٢٣١- وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَاراً لِتَعْتَدُواْ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا اٰيَاتِ اللَّهِ هُزُواً وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Kadınları boşadığınız zaman" ifadesi eşlerinizi boşadığınızda demektir. Buradaki *elif-lâm* izâfet yerine gelmiştir.

"Ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit" ifadesi iddetlerini doldurmaya yaklaştıklarında demektir. *Ecel* bir şeye süre olarak belirlenen müddettir. *Beleğa* ulaşmak, yaklaşmak anlamındadır. Bir beldeye yaklaşan kişi bu fiili kullanarak "Neredeyse ulaştık." der. Bir diğeri "Mekke'ye vardığında Zî Tuvâ'da yıkan." derken *beleğa* fiilini kullanır.

"Ya onları iyilikle tutun." Yani akılların alışkın olduğu, nefislerin aşina olduğu şekilde onlara iyilikle dönün. İyiliğin zıddı kötülüktür. Kötülük akılların hoşlanmadığı, örf ve âdet bakımından nefislerin çirkin gördüğü şeylerdir. Burada kastedilen iyi geçimdir. Bir görüşe göre hediyedir. Bir görüşe göre fazlaca mehir vermektir.

"Yahut iyilikle bırakın." Yani iddet süreleri dolana kadar onları bırakın. Burada geçen iyilik [ma'rûf] kelimesinden kasıt, yukarıda söylediğimiz gibi iyi muamelede bulunmak, mehirden kalanı vermek ve güzel söz ve hediye ile hayır işlemektir.

"Fakat haksızlık ederek ve zarar vermek için onları nikâh altında tutmayın." Yani sadece zarar vermek amacıyla onlara dönmeyin. Burada kullanılan fiil, *sârertühü müsârreten ve sirâren* kalıbındaki gibi *dârartuhu müdârraten ve dırâran*dır. Bu kelime burada, [boşanıp başkasıyla evlenmesine engel olmak için] kadına zulmetmek maksadıyla ona dönmek ve kötü davranmak anlamına gelir.

Bir görüşe göre bu kelime, üçüncü hayızda tekrar kadına dönerek onun iddet süresini uzatmak, sonra tekrar boşayıp üçüncü hayızda tekrar dönmek anlamına gelir. Nitekim koca bunu üç kez yapar ve kadına zarar vermiş olur.

"Zulmetmek için." ifadesi haddi aşmak için anlamındadır. Bunun iki veçhi vardır: Birincisi: "Onlara güçlük çıkarmak için onlara zarar vermeyin." [et-Talâk 65/6] âyetinde geçtiği üzere onlara zulmetmek kasdı ile zarar vermek için onları tutmayın.

İkincisi: **"Onlara zarar vermek için onları alıkoymayın."** Çünkü böyle yaparsanız dinin belirlediği sınırları aşmış olursunuz. Birincisi fiillerinin sebebi ikincisi ise âkıbetinin beyânıdır. Zarar vermek için alıkoymanın yasaklanması iyilikle tutma emrinin kapsamına girmektedir. Ancak burada, "Allah'a itaat et, isyan etme." sözünde olduğu gibi tekit maksadıyla tekrarlanmıştır.

وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ﴾ أي نساءَكم فالألف واللام بِبدل الإضافة.

وقوله تعالى: ﴿فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ﴾ أي فقاربنَ مضي العدة، والأجل الوقتُ المضروبُ مدةً للشيء، والبلوغ المقاربة ههنا كما يقول من قارب البلد: «قد بلغنا» ويقول الرجل لآخر: «إذا بلغتَ مكةَ فاغتسل بذي طوى».

وقوله تعالى: ﴿فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ﴾ أي راجعوهنَّ بالجميل، والمعروفِ ما ألفته العقول وعرفته النفوسُ، وضده المنكَر وهو ما نفرت منه[1] العقولُ واستقبحته النفوسُ عرفاً وعادةً، والمراد به حسن المعاشرة، وقيل: هو الهدية، وقيل: هو الزيادة في المهر.

وقوله تعالى: ﴿أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ﴾ أي خلُّوهن حتى تنقضي عدَّتهن، والمعروف ما قلنا من حسن العشرة وإعطاء ما بقي من المهرِ والبر بالمتعة وحسن القول.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا﴾ أي لا تراجعوهنَّ على قصد المضارَّة، وقد ضاررته مضارة وضرارا كما يقال: «سارته مسارةً وسرارا» وهو أن يراجعَها ليظلمَها ويؤذيَها ويسيءَ معاشرتها.

وقيل: هو أن يقصدَ تطويل العدة عليها بأن يراجعا في الحيضة / [٢٣٥و] الثالثة، ثم يطلقها ثم يراجعها في الحيضة الثالثة فيفعل ذلك ثلاثا فيكون قد أضرَّ بها.

وقوله تعالى: ﴿لِتَعْتَدُوا﴾ أي لتجاوزوا الحدَّ، وله وجهان أحدهما: لا تمسكوهنَّ ضرارا لقصد ظلمهن كقوله: ﴿وَلَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ﴾ [الطلاق، ٦٥/٦].

والثاني: ﴿وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا﴾؛ لأنَّكم تصيرون بذلك معتدِينَ حدَّ الشرع، فالأوَّل تعليلُ فعلهم والثاني بيان عاقبة فعلهم، ثمَّ النهي عن الإمساك ضرارا كان دخل في الأمر بالإمساك بالمعروف، وإنما أعيد تأكيداً كما يقال: «أطع اللهَ ولا تعصِهِ».

---

١ ر: ما تفرق عنه

"Kim bunu yaparsa muhakkak kendine kötülük etmiş olur." Yani kim zarar vermek için kadını nikâhı altında tutmaya çalışırsa tehdide hedef yaparak kendine zulmetmiş olur.

"Allah'ın âyetlerini eğlenceye almayın." Bu âyet hakkında pek çok söz söylenmiştir: Yani Allah Teâlâ'nın emrini, yasağını, vaat ve tehditlerini, hükümlerini ihtiva eden Kur'ân âyetlerini hafife almayın ve onlara muhalefet etmeyin. Her kim bunu yaparsa onu alaya almış demektir. Zira bu âyetler kabul edilerek amel edilsin diye nâzil olmuştur.

Bir görüşe göre bunun yorumu şöyledir: İçerisinde karı koca ile ilgili hükümleri barındıran bu âyetlerde sizin dininiz ve dünyanızın selâmeti için yapılması gerekenler anlatılmaktadır. Onları küçümsemeyin, onlarla amel etmekten sakın yüz çevirmeyin. Yoksa bu konudaki yararlardan mahrum kalırsınız.

Bir görüşe göre ise şöyledir: Boşama, dönme, evlenme ve diğer tasarruflar çeşitli maslahatlar gözetilerek dinde yer bulmuştur. Evlenmek sükûnete kavuşmak ve diğer amaçlara matuftur. Boşanma sıkıntılardan kurtulmak içindir ve dönme ise kaybedilen maslahatı telafi etmek için meşru kılınmıştır. Bu işler başka amaçlarla yapılırsa, zorbalık yapmak ve zarar vermek için eşinize dönerseniz, dinde meşru kılınan tasarrufları meşru kılındıkları maksatların dışında kullandığınızda Allah'ın âyetlerini alaya almış olursunuz.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur -ki bu hadis bu hususu açıklığa kavuşturmaktadır-: Allah'ın hükümleriyle oynayan kavimlerin hâli nicedir! Biri kalkıp karısına "Seni boşadım, sana döndüm, seni yine boşadım." diyor.[1]

"Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetini hatırlayın." Başka bir âyette "Allah'ın nimetlerini saymaya kalksan bitiremezsin." [en-Nahl 16/18] âyetinde geçtiği gibi bu nimet umum için kullanılmış ve bütün nimetler kastedilmiş olabilir.

Bir görüşe göre burada kastedilen şudur: Allah'ın bilmediklerinizi size öğreterek size verdiği nimetleri aklınızdan çıkarmayın. Başka bir görüş şöyledir: Sizi erkek olarak yaratıp, sükûnet bulasınız diye size eşler veren, nikâh, boşanma, cayma ve geri dönme hakkını size veren, size eskilere yaptığı gibi darlık vermeyen Allah'ın nimetlerini hatırdan çıkarmayın. Eski ümmetlere bir kadınla evlenme izni verilmişti. Karısı ölen adamın bir daha evlenmesine izin verilmemişti.

1 İbn Mâce, "Talâk", 1.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ﴾ أي من أمسكَها ضراراً فقد أضرَّ بنفسه حيث جعلها مستحقةً للوعيد.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَتَّخِذُوٓا اٰيَاتِ اللهِ هُزُوًا﴾ فيه أقاويل، قيل: أي لا تستخفُّوا بآيات القرآن التي فيها أمرُه ونهيُه ووعدُه ووعيدُه وأحكامُه ولا تخالفوها فإنَّ من فعل ذلك فقد اتَّخذها هُزُواً أي سخرية فإنها كانت للقبول والعمل بها.

وقيل: أي هذه الآيات التي في أحكام الأزواج فيها بيان مصالحِ دينكم ودنياكم فلا تتهاوَنوا بها ولا تعرِضوا عن العملِ بها فتفوتكم المصالح المتعلِّقة بها.

وقيل: أي الطلاق والرجعة والنكاح وسائر التصرُّفات شرعت لمصالحَ تعلَّقت بها فالنكاح للسكنِ وغيره والطلاق للتخلُّص والرجعة لتداركِه فإذا نكحتم لا للسكن وراجعتم لا للتدارك وطلَّقتم لا للتخلُّص بل راجعتم مرارا تعنُّتاً وضراراً فقد اتَّخذتم آيات اللهِ هُزُواً باستعمال التصرُّفات لا لإغراضها.

ويوضِّحه رواية أبي موسى الأشعري عن النبي ﷺ قال: «ما بال أقوام يلعبون بحدود اللهِ يقول أحدُهم لامرأته: طلقتك، راجعتك، طلقتك»[1].

وقوله تعالى: ﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ﴾ يجوز أن تكون النعمة للعموم فيتناول الكلَّ كما قال: ﴿وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ [النحل، ١٦/١٨].

وقيل: المراد ههنا: ﴿وَاذْكُرُوا﴾ إنعام الله عليكم بتعليم ما جهِلتم، وقيل: بأنْ خلقكم رجالا وجعل لكم أزواجا تسكنون إليها وجعل النكاحَ والطلاقَ والرجعة بأيديكم ولم يضيِّقْ عليكم كما ضيَّق على الأوَّلين، أحلَّ لهم امرأة واحدة ولم يجوِّزْ لهم بعد موت المرأة نكاح أخرى.

١ سنن ابن ماجه، كتاب الطلاق، ١.

"Size indirdiğine." Cümlenin başına atıftır. Yani peygamberinizi ve dolayısıyla size indirdiği kitabı hatırdan çıkarmayın. Çünkü onun faydası sizin içindir.

"Kitabı ve hikmeti." Kitap ve hikmet kelimelerini, "Onlara kitabı ve hikmeti öğretir." [el-Bakara 2/129] âyetinde tefsir etmiştik.

"Size onunla öğüt verir." Vaaz, kötü âkıbeti zikrederek korkutmak demektir. "Bir kavmin başına gelen musibet diğerleri için nasihattir." derler. Buradaki *bihî* kelimesindeki zamir "indirdiği" ifadesine râcidir.

"Allah'tan korkun." "Hatırdan çıkarmayın, zikredin." sözüne atıftır. Yani O'nun emir ve yasaklarına karşı çıkmayın.

"Bilesiniz ki Allah her şeyi bilir." Sizin takvâya uygun davranıp davranmadığınızı, öğüt alıp almadığınızı ve başka şeyleri çok iyi bilir. Bu en etkili vaat ve tehdit cümlesidir.

232. Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, aralarında iyilikle anlaştıkları takdirde, onların [eski] kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın. İşte bununla içinizden Allah'a ve âhiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Bu öğüdü tutmanız kendiniz için en iyisi ve en temizidir. Allah bilir, siz bilmezsiniz. [el-Bakara 2/232]

"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit…" ifadesi iddetlerini tamamladıkları zaman demektir. Burada *bulûğ* (ulaşma) kelimesi bitirme anlamında kullanılmıştır. Çünkü devamında nikâhtan bahsedilmektedir ki bu da ancak iddetin tamamlanması ile gerçekleşebilir. Birinci âyette ric'at konusuna temas edilmiştir. Bu âyet ise iddet hakkındadır.

"Onlara engel olmayın." Yani ey kadınların velileri! Onlara mani olmayın. *Adale ya'dulu adlen* birinci bâbdandır ve birisinin evlenmesine engel olmak mânasına gelir. *A'dale'd-dâu el-atıbbâ,* "Hastalık doktorları tedavi konusunda çaresiz bıraktı." demektir. *Dâun udâl* tedavisi mümkün olmayan dermansız hastalık demektir. *el-Emru'l-mu'dal* yapılması zor iştir. *Addaltu aleyh ta'dîleni,* "Bir işi ona zorlaştırdım, işin içinden çıkmasına engel oldum." anlamındadır. *Addalat el-mer'etü bi-veledihâ* kadının doğumda zorlanmasıdır. *A'dalat* de aynı anlamdadır. *Adalat ed-decâcetü* tavuğun yumurtlayamamasıdır. *Udal* belâ, musibet demektir ve *udla*nın çoğuludur.

وقوله تعالى: ﴿وَمَآ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ﴾ عطف على الأوَّل، ﴿وَاذْكُرُوا﴾ ما أنزل على نبيّكم، وهو كالمنزل عليكم؛ فإن نفعه حاصل لكم.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ﴾ قد فسَّرناهما في قوله: ﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ [البقرة، ١٢٩/٢].

٥ وقوله تعالى: ﴿يَعِظُكُمْ بِهٖ﴾ الوعظ التخويفُ بسوء العاقبة يقال للمكروه ينزل بقومٍ: إنَّه عظة لغيرهم، وقوله: ﴿بِهٖ﴾ يرجع إلى قوله: ﴿وَمَآ اَنْزَلَ﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ﴾ عطف على قوله: ﴿وَاذْكُرُوا﴾ أي لا تخالفوا أمرَه ونهيَه.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ أي / [٢٣٥ظ] من الاتّقاء والاتّعاظِ والذكرِ وغير ذلك وهو أبلغ وعدٍ ووعيدٍ.

١٠ **٢٣٢- وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ**

وقوله تعالى: ﴿وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ﴾ أي استوفينَ عدَّتَهن، والبلوغُ ههنا عبارةٌ عن حقيقة الانتهاء؛ لأنَّ المذكور بعده النكاحُ، ولا يكون ذلك إلا بعدَ ١٥ انقضاءِ العدة، وفي الآية الأولى ذكر الرجعة وذاك يكون في العدة.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ﴾ أي لا تمنعوهنَّ أيها الأولياء، وقد عضلها يعضلها عضلا من باب «دخل» أي منعها عن التزوُّج، و«أعضل الداءُ الأطباءَ» أي أعياهُم أن يعالجوه وامتنع عليهم لشدَّتِهِ وهو داءٌ عضالٌ، و«الأمر المعضَل» الشاقُّ الممتنعُ، و«عضَّلت عليه تعضيلا» أي ضيَّقْتُ عليه فمنعته عن الخروج، و«عضلت المرأة ٢٠ بولدها» إذا عسرت ولادتها وامتنع، وأعضلت كذلك، و«عضلت الدجاجة» إذا نشب البيض فيها،[1] والعضل الدواء هي جمع عضلة.

١ ر + تعلق ولم يخرج

"Onların [eski] kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın." Önceki kocalarıyla evlenmelerine engel çıkarmayın. İmam Şâfiî şöyle demiştir: Bu âyet nikâhın kadınların sözüyle kıyılamayacağına en büyük delildir. Çünkü bu âyette Allah Teâlâ velilere onların evlenmelerine engel olmayı yasaklamıştır. Bu da evlenme konusunda velâyetin velilere ait olduğunu gösterir. Biz ise şöyle deriz: Bilakis bu âyet kadının sözüyle nikâh kıyılabileceğine en büyük delildir. Çünkü burada "evlenmeleri" buyurularak evlenme fiili kadınlara nispet edilmiştir. Bu husus, Allah'a hamd olsun, gayet açık ve anlaşılırdır.

Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre Ma'kıl b. Yesâr şöyle demiştir: Benim bir kız kardeşim vardı. Kendisiyle evlenmek için talipleri bana müracat ediyordu, ama ben ona engel oluyordum. Amcamın oğlu bana geldi. -Mukātil rivayetinde kadının kocasının adı Ebü'd-Dahdâh b. Âsım b. Adî b. el-Aclân el-Belevî el-Kuzâî, Ma'kıl'in kız kardeşinin adı Cemîle bint Yesâr el-Müzenî'dir.- Kız kardeşimi onunla evlendirdim. Bir süre, bir arada durdular. Sonra kocası onu ric'î talâk ile boşadı ve yanından ayrıldı. İddeti geçti. Kocası gelip onu benden tekrar istedi: "Ona talipler gelmişti de kimseye vermemiştim. Sonra sen geldin sana verdim. Sonra onu boşadın, iddeti geçti. Şimdi onu istemeye gelenlerle birlikte sen de tekrar gelip istiyorsun. Asla onu sana vermem." dedim. İşte bu âyet benim hakkımda indi. Bunun üzerine ben de yeminimin kefâretini verip kız kardeşimi onunla nikâhladım.

Başka bir rivayete göre iddet süresi geçince birbirlerini özlerler ve adam kadınla tekrar evlenmek ister. Ma'kıl, "Alçak herif! Ben vaktiyle sana büyük bir ayrıcalık tanımış ve [pek çok kişi onu istediği hâlde] onu sana vermiştim, ama sen tutup onu boşadın. Vallahi artık bir daha asla sana dönmeyecek." der. Ne var ki Allah kadının ona (eski kocasına) olan ihtiyacını bilmektedir ve bu âyeti indirir. Bunun üzerine Ma'kıl "Rabbimin sözü başım üstüne." der ve sonra onu çağırıp kız kardeşi ile [yeniden] evlendirir. Bir rivayete göre kız kardeşi onu eski kocasıyla evlendirmesini talep eder, Ma'kıl şöyle der: "Eğer bunu yapar ona dönersen seninle bir daha konuşmam."[1]

Kaffâl şöyle demiştir: Allah Teâlâ erkeklerin eşlerinden ayrılmaları hâlinde onlara zarar vererek sonradan pişman olabileceklerini biliyordu. Nitekim erkek, pek çok kişinin eski eşine evlenme teklif ettiğini görünce ona karşı yeniden istek duyabilir; ancak önceki boşama yüzünden ve yeniden zarar görmesin diye kadının velisi bu işe mani olabilirdi. Dolayısıyla böyle bir durumda veliye kadını eski kocasıyla evlenmekten menetmemesini emretti. Çünkü eşlerin arası düzelebilir. Yaşananlar geçer gider. Kalplerin hâlleri sürekli değişir.

1 Buhârî, "Nikâh", 37.

وقوله تعالى: ﴿اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ﴾ أي يتزوَّجن الأزواجَ الَّذين كانوا لهن. قال الشافعي رحمه الله: هذه الآية أدلُّ دليلٍ[1] على أن النكاحَ لا ينعَقِدُ بعبارة النساء، فإن الله تعالى نهى الأولياء عن منعهن فدلَّ أنَّ الولاية لهم، قلنا: بل هي أدلُّ دليلٍ على أنه ينعقد بعبارتِها فإنه قال: ﴿اَنْ يَنْكِحْنَ﴾ فأضاف النكاح إليهنَّ وهذا صريحٌ واضحٌ بحمد الله.

وعن الحسن أنه قال: حدَّثني معقل بن يسار قال: كانت لي أخت تُخْطَبُ إليَّ وأمنعها من الناس فأتاني ابنُ عمٍّ لي، -وفي رواية مقاتل رحمه الله اسم الزوج أبو الدحداح بن عاصم بن عدي بن العجلان البلوي القضاعي واسم أختِ معقل جميلة بنت يسار المزني-، قال: «فانكحتها إياه» فاصطحبا زمانا ثم طلقها طلاقا له رجعةٌ، ثم تركها حتى انقضت عدتها، فلما خُطبت إليَّ أتاني يخطبها في الخُطَّاب فقلت: خُطبتْ إليَّ فمنعتُها الناس وآثرتك بها ثم إنك طلقتها وتركتَها حتى انقضت عدتها فلما خُطبتْ إلي جئتَ تخطبُها مع الخُطَّاب واللهِ لا أزوِّجكها أبدا، ففيَّ نزلت الآية، قال: فكفرت عن يميني وأنكحتها إياه.

وفي رواية أخرى فلما انقضت العدةُ هوَيها وهوته فخطبَها. فقال معقل: يا لكع! أكرمتُك بها زوجتكها فطلقتها والله لا ترجع إليك أبدا، فعلم الله حاجتها إليها فأنزل هذه الآية، فقال معقل: سمعا لربي ثمَّ دعاه فزوجها إياه وفي رواية أرادت هي أن تتزوجه، فقال معقل: لئن فعلت لا أكلِّمك أبدا إن عدت إليه، الحديثَ.[2]

قال القفال رحمه الله: عَلم الله تعالى أنَّ الرجل قد يضارُّ امرأتَه، ثمَّ إذا بانت منه ندم على طلاقها وتبعَتْها نفسُه وقد يكون ذلك إذا رأى كثرةَ خطَّابها فتحدث له رغبة فيها ويمتنع وليُّها عن / [٢٣٦و] تزوجها منه حميةً للطلاق المتقدِّم وإشفاقا عليها من أن يعود إلى المضارة فأمر الولي أن لا يمنعَها لما عسى أن يكون صلح كل واحد منهما وزال ما كان لأن القلوب تتقلب.

١ ر: دلالة

٢ صحيح البخاري، كتاب النكاح، ٣٧.

Şöyle bir görüş de vardır: **"Onlara mani olmayın."** ifadesi eşlerini boşamış olan kocalara yönelik bir hitaptır. Yani boşadığınız kadınların istedikleri kişiyle evlenmelerine engel olmayın. Erkek karısını boşadıktan sonra iddet geçince pişman olabilir. Hatta başka biri kadına evlenme teklif ettiğinde ona zarar vermeye çalışabilir. Boşandığını inkâr ederek ya da tekrar ona döneceğini iddia ederek zarar verebilir, kadını ya da ona evlenme teklif eden kişiyi tehdit edip kötü sözler söyleyebilir. Bu da kalplerin o kadından soğumasına neden olur. İşte bu nedenle böyle bir şey yapmak da yasaklanmıştır. Nassın zâhiri bu anlama muhtemel ve âyetin başı bu anlama uygun olsa da rivayetler bizim söylediğimiz (yukarıda naklettiğimiz) şekildedir. Çünkü ilk hitap kocalara yöneliktir.

"Aralarında iyilikle anlaştıkları takdirde" ifadesi eşler anlaştıkları takdirde demektir. İkisi bir arada bulunduğunda tağlîb kaidesince fiil müzekker kullanılmıştır. Dilde yaygın olan kullanım budur. İyilik ile kastedilen şey eşlerinin beraberliğinin dinen câiz ve birbirlerini sevmelerinin mümkün olmasıdır.

"İşte bununla öğüt verilmektedir." Bu, Hz. Peygamber aleyhisselâma hitaptır. Başka bir âyette (et-Talâk 65/2 âyetinde) *zâlike* değil de *zâlikum* ifadesi kullanılmıştır ve ondan önce zikredilenlere hitaptır. Bu ifadenin tekil için kullanılması da mümkündür. Çünkü kelimeden müfrede işaret anlaşılır. [*Zâlikum* kelimesinin] sonundaki ekten onun tekil veya çoğul için kullanıldığı anlaşılmaz. Bu [hâliyle zâlikum kelimesi] sadece işaret anlamı taşır. *Bihî* ifadesindeki zamir *zâlike* kelimesine döner ve kendisinden önce zikredilen şeylerin hepsine delâlet etse dahi tekildir.

"İşte bununla içinizden Allah'a ve âhiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir." Yani bu öğütten ancak Allah Teâlâ'yı, kıyameti ve hayır ve şer tüm karşılıkların verileceğini tasdik edenler yararlanabilir.

"Bu öğüdü tutmanız kendiniz için en iyisi ve en temizidir." Yani bu öğüdü tutmanız ve zarar vermeyi, zorluk çıkarmayı terk etmeniz sizin için ayrılıktan daha iyi, şüpheden daha temiz bir seçenektir. Bir görüşe göre iki kelime aynı anlamdadır ve temizlik demektir. Bir tevcihe göre zekâ çoğalmak, *tahâret* temizlik anlamına gelir.

"Allah bilir, siz bilmezsiniz." Allah maslahatları bilir ama siz bilmezsiniz.

وقيل: قوله: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ﴾ خطابٌ للأزواج المطلِّقين أن لا يمنعوهنَّ أن يتزوجنَ بمن شئن، فإن الرجلَ قد يطلِّق امرأتَه ويندم إذا انقضت عدتُها ويضار إذا خطبها غيره فيضارّها بجحود طلاقها أو دعوى رجعتها أو نكاحها أو يدس إليها أو إلى من يخطبها بتهديد أو يسيء القول فيها بما تنبوا[1] القلوب عنها فنهوا عن ذلك، وهذا وإن كان يحتمله ظاهرُ النص ويوافق أول الآية فإن الخطاب الأول للأزواج لكن الروايات على ما قلنا.

وقوله تعالى: ﴿إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي الأزواج والزوجات وغلب التذكير عند الاجتماع فإن اللغة كذلك والمعروف هو اجتماعُ شرائط الجواز والاستحباب.

وقوله تعالى: ﴿ذَٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ﴾ ذلك خطاب للنبي، وفي سورة أخرى: ﴿ذَٰلِكُمْ﴾ [الطلاق، ٢/٦٥] وهو خطاب للمذكورين قبله، ويجوز أن يكون التوحيد لما أن الكلمة تفهم إشارة مفردة فلا يراعى حق الخطاب في آخرِه توحيدا وجمعا كأنها إشارة لا غير وبه ترجع الكناية إلى ذلك وهو واحد وإن دل على كلِّ مذكور قبلَه.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ أي إنما ينتفع بالوعظ من صدق الله، وأقر بالقيامة والجزاء فيها على الخير والشرّ.

وقوله تعالى: ﴿ذَٰلِكُمْ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَأَطْهَرُ﴾ أي اتعاظكم بهذا الوعظِ وترك الضرار والعضلِ خيرٌ لكم من الفرقة وأطهرُ لكم من الريبة، وقيل: الكلمتان بمعنى واحدٍ وهو الطهارة، وقيل: الزكاء النماء والطهر النظافة.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ﴾ المصالح ﴿وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ بها.

---

١ ر: تنبق

233. Emzirmeyi tamamlatmak isteyen [baba] için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir. Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur. Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır. Onun benzeri [nafaka temini] vâris üzerine de gerekir. Eğer ana ve baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur. Çocuklarınızı [süt anne tutup] emzirtmek istediğiniz takdirde, süt anneye vermekte olduğunuzu iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur. Allah'tan korkun. Bilin ki Allah, yapmakta olduklarınızı görür. [el-Bakara 2/233]

"Anneler emzirirler." *Rada'a el-lebene yerdau rada'an ve ridâ'an ve radâ'aten* üçüncü bâbdan, ikinci bâbdan ve dördüncü bâbdan kullanılır. İsm-i fâili *râdi* şeklinde gelir. *İrtada'a* da böyledir. *Erda'athu ümmuhu* şeklinde bir kullanım da vardır. *İstirdâ'* emzirmesini istemektir. *Radî*, emme çağında olan çocuk demektir. O ikisi sütkardeşidir demek için *hümâ radî'a libân* denilir. *Murdı'a* emzikli kadın demektir. *Murdı'* emen bebeği olan kadındır. *Leîm râdı'* misafiri sütün kaba damlama sesini duyup da ondan istemesin diye devesinin sütünü emen cimri adama derler. *Rad'atân* iki ön diştir. Çünkü bebek onlarla süt içer. Fiil temel olarak meme emmek anlamına gelir.

"Emzirirler" ifadesi kendisiyle emir kastedilmiş muzâri bir fiildir. "Emzirsinler" demektir. "Beklesinler" âyetindeki gibidir. Geniş zaman anlamında kullanılmış olması da câizdir.

"Çocuklarını" *Evlâd*, erkek veya kız çocuğu anlamına gelen *veled* kelimesinin çoğuludur.

"İki sene" *Havleyn*, *havl* kelimesinin tesniyesidir. *Havelân* ve *tahavvül* kökünden gelir.

"Tam" Yani tam iki sene demektir. *Kâmileyn* ismi zarf olduğu için mansubdur. *Havl* kelimesinin çoğulu *ahvâl*dir. Âyetin anlamı şöyledir: Boşanmış anneler çocuklarını emzirmeye babaların tutacağı yabancı sütannelerden daha fazla hak sahibidirler. Çünkü onlar çocuklarına karşı daha yumuşak davranırlar, şefkatlidirler. Çocukları da onlara daha alışkındırlar. **"Emzirirler"** ifadesi hakikaten gelecek zaman mânasında anlaşılması hâlinde bunun meşru olduğunu ifade eden bir bildirim olur.

٢٣٣- وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالاً عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ﴾ رضع اللبنَ يرضع رضعا[1] ورضاعا ورضاعة من باب «صنع» و«ضرب» و«علم» فهو راضعٌ وارتضع كذلك، وأرضعته أمُّه إرضاعا، الاسترضاع سؤال الإرضاع وطلبه، والرضيع الصبي الذي هو في حد الرضاع وهما رضيعَا لَبان، والمرضعة التي ترضِع، والمرضع التي لها ولد رضيعٌ، ولئيم راضع هو الذي يرضع لبن ناقته من لؤمه لئلا يستمع الضيف صوت الشخب، الرضعتان الثنيتان مقدمتا الأسنان لأنه شرب عليهما اللبن وأصله مص الثدي.

وقوله: ﴿يُرْضِعْنَ﴾ فعلٌ مستقبلٌ أريد به الأمر، أي ليرضعن كقوله: ﴿يَتَرَبَّصْنَ﴾ [البقرة، ٢/٢٣٤] ويجوز أن يكون مستقبلا.

وقوله تعالى: ﴿اَوْلَادَهُنَّ﴾ جمع ولد وهو المولود ذكرا كان أو أنثى.

وقوله تعالى: ﴿حَوْلَيْنِ﴾ تثنيةُ حولٍ وهو السنة وهو من الحولان والتحوُّل.

وقوله تعالى / [٢٣٦ظ]: ﴿كَامِلَيْنِ﴾ أي تامَّين وهو صفة الحول ونصبها على الظرف، وجمع الحول أحوال، معنى الآية -والله أعلم-: والأمَّهات المطلَّقات يرضعن أولادَهن أي هن أحقُّ بإرضاع الأولادِ من أجنبيات يسترضعهن الآباء؛ لأنهن أرقُّ عليهم وألطفُ بهم، وهو آلفُ بهنَّ وآنسُ بهنَّ، فإن حمل ﴿يُرْضِعْنَ﴾ على حقيقة الاستقبال فهو إخبار أنه هو المشروع،

١ ح: - رضعا

Eğer emir şeklinde anlaşılırsa bu işin farz değil de mendup veya müstehap olduğunu anlatır. Çünkü bu onların hakkıdır, yoksa görevleri değildir. Babalarından başkasıyla evlenene kadar çocukları emzirme hakkı onlara aittir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bu durumdaki bir kadına "Başkasıyla evlenmediğin sürece onu emzirmeye en fazla hak sahibi olan sensin." buyurmuştur.[1] Âyetin mânası şudur: Onlar eşlerinin hizmetiyle uğraştıklarından çocuklarının bakımıyla yeteriyle ilgilenemeyebilir. Çünkü kadının yeni kocasının evine götürdüğü eski eşinden olan çocuğu bu kişiden zarar görebilir. Hadiste geçtiği üzere "Onunla yeterince ilgilenmeyip ona yeterince harcama yapmayabilir."

"Tam iki sene." İki seneyi "tam" diyerek nitelemesinin sebebi, *havelânu'l-havli ve ba'zu'l-âhar* (Bir yıl ve diğerinin bir kısmı geçti.) şeklindeki deyişte olduğu gibi *havl* kelimesinin "yılın bir kısmı" için de kullanılabiliyor olmasıdır. Burada "tam" diye nitelendirilmiş olduğu için, iki tam yılın altındaki müddet bu kapsama girmez.

"Emzirmeyi tamamlamak isteyen için." Yani tam müddet sırasında babanın eski eşine vereceği emzirme ücretini kısmaya hakkı yoktur. Kadın da onu artıramaz. Babanın rızâsı olmadan emzirme ücreti isteyemez. Bu bilinen ücretin eksik veya fazla olmasının anlaşmaya bağlı olduğunu gösterir. Aza kanaat etmek veya daha fazlasını almak câizdir ve isteğe bağlıdır. Bu âyette hükmü sabit olan emzirmenin müddeti ile ilgili olarak ihtilâf edilmiştir.

Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Şâfiî şöyle demişlerdir: Emzirme süresi iki yıla kadardır, iki yıldan fazlası câiz olmaz. Ebû Hanîfe şöyle demiştir: İki buçuk seneye kadar olabilir. İmam Züfer şöyle demiştir: Üç seneye kadar sabit olabilir. Bu görüşlerin delilleri fıkıh kitaplarında geçer.

"Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir." Yani bunların sorumluluğu babaya aittir. Bununla çoğul kastedilmiştir. O kadınların rızıkları, yiyecekleri, kisveleri giyim kuşamlarıdır. Bu da ecir tarikiyle [nafaka temin ederek] olur. Çünkü onlar kendilerine bakacak nafakaya ihtiyaç duyarlar. Çocuk ana sütüyle beslenir. Kadının sütü de beslenme suretiyle hasıl olur/meydana gelir. Ayrıca kadınlar giyime ihtiyaç duyar. Bunlar zaruri ihtiyaçlardandır.

1 Ebû Dâvûd, "Talâk", 36.

وإن حمل على الأمر فهو أمرُ ندب واستحباب دون فرض وإيجاب فإنه حقهنَّ لا المستحق عليهنَّ وهذا الحق لهنَّ إلى أن يتزوَّجن بغير آباء الأولاد، قال النبيُّ ﷺ لتلك المرأة: «أنت أحقُّ به ما لم تتزوجي»،[1] والمعنى فيه أنهنَّ يشتغلن بخدمة الأزواج فلا يتفرغنَ بخضانتهم على الوجه؛ ولأنَّ الربيب يتضرر بالرابّ فإنه «ينظر إليه شزرا وينفق عليه نزرا» كما ورد في الحديث.[2]

وقوله: ﴿حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ﴾ إنما وصَفَهما لأنه يقال: «حولانُ الحولِ وبعض الآخر»[3] وإذا قُيّد بالكاملين لم يقع على ما دون الحولين التامَّينِ.

وقوله تعالى: ﴿لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾ أي هي المدةُ التامَّةُ التي ليس للأب وحدَه أن ينقص عنها ويمنع أجر الإرضاع إليها[4] ولا لِلْأُمّ أن تزيد عليها فتطلب أجر الإرضاع على ذلك بغير رضاءِ الأب، ودلَّ هذا على أن النقصانَ عن ذلك والزيادة عليه بالتراضي عند وقوع الكفاية بما دونها ووقوع الحاجة إلى الزيادة جائزان حيث علَّق ذلك بالإرادة، ثمَّ اختلف في مدة الإرضاع التي يثبت فيها حكمه.[5]

قال أبو يوسف ومحمد والشافعي رحمهم الله: ثبتت إلى حولين ولا يثبت بعد ذلك، وقال أبو حنيفة رحمه الله: يثبت إلى سنتين ونصف، وقال زفر رحمه الله: يثبت إلى ثلاثِ سنين ودلائلها تعرف في كتب الفقه.

وقوله تعالى: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾ أي على الأب، وأريد به الجمع، ورزقهن طعامُهن وكسوتُهن لباسُهن، وهذا على طريق الأجر؛ لأنهنَّ تحتجن إلى ما يقمن به أبدانهن؛ لأن الولد إنما يتغذى باللبن وإنما يحصل لها ذلك بالاغتذاء[6] وتحتاج هي إلى التستُّر فكان هذا من الحوائج الضرورية.

---

١ رواه أبو داود بلفظ: «أنت أحق به ما لم تتزوجي» ، سنن أبي داود، كتاب الطلاق، ٣٦.
٢ لم نقف عليه.
٣ م: آخر، صح
٤ ر: منها
٥ ر: ثبتت فيها حكمة.
٦ ح: الإغذاء

"İyilikle" ifadesi israf etmeden, cimriliğe de kaçmadan anlamındadır.

"Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur." Hiç kimseye takatından fazlası yüklenmez. Kocaya veremeyeceği bir nafaka, kadına da yapamayacağı işler ve kendisine yetmeyecek bir nafaka yüklenmez. Bu âyet-i kerîme Talâk sûresinde şu âyetler ile açıklanmıştır: "Sizin için çocuklarınızı emzirdiklerinde ecirlerini onlara verin… Maddi imkânı olan bol bol infak etsin. Fazla imkânı olmayan imkânı miktarınca versin. Allah, herkesi ancak kendisine verdiği imkân nispetinde yükümlü tutar." [et-Talâk, 65/6-7]

"Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle zarara uğratılmamalıdır." Ebû Amr ve İbn Kesîr fiili muzâri ve merfû olarak okumuştur. Bu durumda cümle bahsedilen hükmün vazedildiğini (meşru olduğunu) bildiren bir haber olur. Nâfi' ve Kûfeliler ise bu fiili nehiy (yasaklama) sîgasıyla mansub olarak okumuştur. Çünkü [fiilin sonundaki harekenin] aslı cezimdir ve iki sâkin bir araya geldiği için harekelenmiştir. Harekeler içinden de en hafifi olduğu için fetha tercih edilmiştir. Bu durumda ifade "Ne anne ne de baba, çocuğu sebebiyle zarar görsün." anlamına gelir.

Tüdârra şeklindeki okuyuşun iki doğru veçhi vardır: Birincisine göre kelimenin aslı *la tudârir* şeklindedir. İdgam nedeniyle son harfi sâkin kılınmıştır. Bu durumda bu fiil, kadının [yani boşanmış olan eşin] babaya [yani eski kocasına] zarar vermesinin yasaklanmasını ifade eder. İkinci vecih *lâ tudârar* şeklindedir. İdgam sebebiyle *râ* harfi sâkin kılınmıştır. Bu durumda fiil meçhul (edilgen) fiil kalıbında nehiydir ve babanın anneye zarar vermesinin yasaklanmasını ifade eder.

"Hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır." Birinci cümle üzerine atıftır. Birinci veçhe göre [yani fiilin *tudârir* şeklinde mâlûm olarak takdir edilmesi hâlinde] önce [birinci cümleyle] annenin babaya zarar vermesi, sonra [ikinci cümleyle] babanın anneye zarar vermesi yasaklanmış olur.

İkinci veçhe göre ise [yani fiilin *tudârar* şeklinde takdir edilmesi hâlinde] hakikatte babanın anneye zarar vermesine dair bir yasaklama olduğu hâlde, meçhul fiil şeklinde zâhirde anneye nispet edilen bir yasaklama hâline gelir. İkinci cümle de hakikatte babayı zarara uğratması konusunda anneye yönelik bir yasaklama olduğu hâlde babanın bu işten nehyedilmesi anlamına gelir.

وقوله تعالى: ﴿بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي من غيرِ إسرافٍ ولا تقتيرٍ نظرا للجانبين.

وقوله تعالى: ﴿لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا﴾ أي لا يحمَّل أحدٌ إلا طاقتَه ولا يكلَّف الزوج ما لا يطيق من الأجر ولا المرأة ما لا تستطيع من العملِ ولا الرضا[1] بما لا يكفيها من الأجر، وهذه الآية كالآية التي في سورة الطلاق: ﴿فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ﴾ [الطلاق، ٦/٦٥] إلى قوله: ﴿لِيُنْفِقْ ذُوسَعَةٍ مِنْ سَعَتِهٖ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّٓا اٰتٰيهُ اللّٰهُ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا مَٓا اٰتٰيهَا﴾ [الطلاق، ٧/٦٥].

وقوله تعالى: ﴿لَا تُضَآرَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ قرأ أبو عمرو وابن كثير رحمهم الله بالرفع على الاستقبال وهو إخبار أنَّه هو المشروع، وقرأ نافعٌ وأهلُ الكوفة بالنصب على النهي؛ لأن أصله الجزم فحُرِّك / [٢٣٧و] لاجتماع الساكنين واختير الفتح لأنَّه أخفُّ الحركات،[2] ومعناه لا تضار الأم بسبب ولدها ولا الأب بسبب ولده.

ولقوله: ﴿تُضَآرَّ﴾ وجهان صحيحان أحدهما: أن أصله: «لا تضارِر» بكسر الراء الأولى وسكنت للإدغام وهي نهيٌ لها عن الإضرار بالأب، والثاني أن أصله: «لا تضارر» بفتح الراء الأولى وسكنت للإدغام وهو نهيٌ على صيغة ما لم يسمَّ فاعله، ويكون نهيا للأب عن الإضرار بها.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهٖ﴾ عطف على الأول فيكون على الوجه الأوَّل نهياً للأم عن الإضرار بالأب ثم نهيا للأب عن الإضرار بالأمّ.

وعلى الوجه الثاني يكون نهيا مضافاً إلى الأم ظاهرا على صيغة ما لم يسمَّ فاعلُه، وحقيقته نهي للأب من الإضرار بها، ثم يكون عطفا لنهي الأب على هذا الوجه وحقيقته نهي للأم عن الإضرار به.

١ ر: الإرضاع

٢ انظر لوجوه القراءات: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٢٢٣-٢٢٤.

Ebeveynin birbirine zarar vermesinin anlamı iki taraftan kim başlarsa başlasın çocuk sebebiyle birbirlerini zarara uğratmalarıdır. Meselâ anneninin, babadan imkânından fazlasını vermesini isteyerek çoğunu emzirmemesi yahut babanın örfe uygun bir şekilde imkân ölçüsünde anneye vereceğini (nafakayı) vermekten imtina etmesi bu kapsamdadır. Babanın çocuğu örfteki ücretle emziren annesinin elinden almaya hakkı olmadığı gibi kadının da bu ücreti aldığı hâlde bunu yapabilecekken çocuğu bırakma hakkı yoktur. Bütün bunlar [âyette zikredilen emirler ve yasaklar] çocuğun gözetilmesine yöneliktir.

Bu âyeti nikâh altındaki annelere hamlederek iaşe ve giyim kuşamı ecir dışında nafakadan sayanlar da vardır. Âyetin zâhirine bakılırsa hüküm boşanmış kadınlar hakkındadır. Çünkü öncesi ve sonrasında boşanmış kadınlardan ve kendi çocuklarını emzirmenin nikâhlı kadının hakkı olduğu ile nafakanın kocanın yükümlülüğü olduğundan bahsedilmektedir. İcma ile hüküm böyledir. Eğer kadın emzirmek istemezse buna zorlanamaz. Eğer erkek çocuğunu emzirmesi için nikâhlı karısını ücretle tutacak olsa ve kadın da bu anlaşma gereği çocuğu emzirse, bize [Hanefîlere] göre bunun karşılığında ücret alma hakkına sahip değildir. [Kocası vermeyecek olsa, hak iddia edemez.] Ancak bâin talâkla boşanmış kadın böyle bir durumda ücrete hak kazanır.

"Onun benzeri [nafaka temini] vâris üzerine de gerekir." Küçük yaştaki vâris babasının bulunmaması hâlinde, çocuğu emzirene emzirme ücretinin verilmesi konusunda babasının bulunduğu durumdaki gibidir. Abdullah b. Mes'ûd kıraatine göre mahrem olan vâris üzerine bu gereklidir. Bizim mezhep imamlarımız bu delile dayanmış ve mahrem olan yakın vârisin de emzirme ücretini vermesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Her vârise bu gerekmez. Mahremlerin nafakası, bize göre bu âyet mucibince gereklidir. Şâfiî bunu kabul etmez ve **"Vâris üzerine de bunun benzeri gereklidir."** âyetini iki veçhe hamleder:

1. Küçüğün vârisi baba gibi kadına zarar vermemelidir, yoksa baba gibi nafaka ile yükümlü değildir.

2. Vâris çocuğun kendisidir. Babasından kendisine bir mal kaldıysa emzirme ücreti bu maldan karşılanır. Bu zorlama bir görüştür. Ashabdan Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Zeyd'den rivayet edilen bizim zikrettiğimizdir. Müfessirler de bu görüştedirler.

ومعنى الإضرار من كل واحدٍ منهما بالآخر سواءٌ بدئ به أو بها أنه لا يجوز لواحد من الوالدين أن يضارَّ الآخر بالولد فتمتنع الأم من الإرضاع إلا بأن تعطى أكثر من وسع الوالد أو يمتنع الوالد من إعطاء الأم قدر الوسع بالمعروف، وكذا لا يجوز للوالد أن ينزع الولد عنها وهي ترضع بأجر المثل ولا للأمِّ أن تلقى الولد عليه مع قدرتها عليه، وهو يُعطيها أجر المثل، وهذا كله نظرا للصغير.

ومنهم من حمل الآية على الوالدات المنكوحات وجعل الرزقَ والكسوةَ من النفقة دون الأجر، وظاهر الآية أنها في المطلقة؛ لأنَّ ما قبلها وما بعدها في ذكر المطلقات وحكم المنكوحة في استحقاق الإرضاع لها ووجوب النفقة عليه كذلك بالإجماع ولو امتنعت من الإرضاع لم تجبَر عليه بالإجماع ولو استأجر منكوحته لإرضاع ولده منها فأرضعته لم تستحق الأجر عندنا، والمبانة إذا استؤجرت لذلك استحقت الأجر بالإجماع.

وقوله تعالى: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ﴾ أي على الوارث[1] الصغير عند عدم الأب مثل ما كان على الأب من أجر إرضاع الولد للمرضعة، وفي قراءة عبد الله بن مسعود: «وعلى الوارث ذي الرحم المحرم مثل ذلك»، وبه أخذ أصحابنا رحمهم الله فأوجبوا أجر الإرضاع على الوارث الذي ذو رحم محرم ولا يجب على كل وارث وكذا نفقة المحارم تجِب عندنا بهذه الآية، والشافعي رحمه الله لا يرى ذلك ويحمل قوله: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ﴾ على وجهين.

أحدهما: على وارثِ الصغير مثل ما على الأب من أن لا يضارَّها لا النفقة.

والثاني: أن الوارثَ هو الولد نفسه أي إذا ورث مالا من أبيه فأجر إرضاعه فيه، وهذا قول متكلف والمرويُّ من الصحابة [ك]عمر وابن مسعود وزيد ﷺ ما ذكرنا وعليه المفسرون.

---

١ ر: وارث

"Eğer ana ve baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur." Yani anne ve baba karşılıklı rızâ ile çocuğun durumunun yeterli olduğunu düşünüyorlarsa ve çocuğa da zararı olmayacaksa çocuğu sütten kesmeye karar verebilirler. Bu konuda günaha girmezler. *Fisâl* sütten kesmektir. *Fusûl* kervan ve ordunun yola çıkmasıdır. *Fasl* ayırmak, hükmetmek demektir. Mastarları farklı olsa da hepsi ikinci bâbdan çekilir. Bazıları anlam bakımından birbirine yakındır. Hepsinde asıl olan anlam "ayırmak"tır. *Fasîl* dişi deveden ayrılan yavru devedir. *Terâdî* karşılıklı rızâdır. Bu [âyette ebeveyne verilen bu ruhsat] onların çocuğun durumuna dair değerlendirmelerinin yeterli olduğunu ve sütten kesmenin çocuğun bedenine zarar vermeyeceğine dair kanaatlerinin doğru olduğunu gösterir. *Teşâvür* bir araya gelip doğru sonuca ulaşmak için istişare etmektir. Bu kelimenin aslı *şevrü'l-asel* yani bal toplamaktan gelir. Ebeveynin, bebeği vakti [tam iki yıl] gelmeden/dolmadan önce sütten kesmeleri durumunda ona zarar vermeyecekleri konusunda iyice emin olmalarını sağlamak için bu istişareyi yapmaları şart koşulmuştur.

"Çocuklarınızı [sütanne tutup] emzirtmek istediğiniz takdirde…" Ey babalar, eğer isterseniz bunu yapabilirsiniz. Bunun baba ve annelere ve emzirtmeye ihtiyaç duyan ve bunu arzulayan herkese birlikte hitap olması da mümkündür. *İstirdâ'* sütanneden bebeği emzirmesini istemektir. Çünkü istif'âl babının *sîn* harfi talep ve istek bildirir. Bu durum, annenin veya babaların çocuğa süt temin etmekte âciz kalması hâlinde olur. Nitekim Hak Teâlâ başka bir âyette "Eğer anlaşamazsanız/zorluk çekerseniz çocuğu başka kadın emzirecektir." [et-Talâk 65/6] buyurmuştur.

"Çocuklarınızı." Burada *lâm* harfi hafiflik [telaffuz kolaylığı] sağlamak amacıyla hazfedilmiştir ve [böyle bir hazif sonucunda anlam açısından herhangi bir] karışma ihtimali yoktur. Çünkü emzirmenin çocuklardan istenmediği bilinmektedir. Benzer bir kullanım "Onlar tartıp ölçtükleri zaman eksik yaparlar." [el-Mutaffifîn 83/3] âyetinde vardır. Yani onlar için ölçüp tartarlar. Burada da durum karışık değildir. Yani bizzat onların ölçülüp tartılması kastedilmemektedir. Karışıklık olabilecek yerde ise bu tür kullanımlar câiz olmaz. Meselâ "Zeyd için davet ettim." yerine "Zeyd'i davet ettim." denilmez. Çünkü davet gerçekleşmiş demektir.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ اَرَادَا فِصَالاً عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا﴾ أي فإن شاء[1] الوالد والوالدة فِطام الولد بتراضيهما ونظرهما في حاله أنه وقعت الكفاية ولا ضررَ عليه فلا إثم عليهما، والفصال الفطام / [٢٣٧ظ] والفصول خروجُ العير والجند، والفصل التفريق والحكم وصرف الكل على تفاوت المصادر من باب «ضرب يضرِب»، وبعضها في المعنى قريبٌ من بعض، وأصله التفريق، والفصيل الحُوَار[2] المفصول عن الناقة، والتراضي اجتماعهما على الرضا، وهو الدليل على كمال نظرهما في حاله وأن الفطام لا يضرُّ بجسمه، والتشاور اجتماعهما في المشورة وهي استخراج صواب الرأي بإشارة المستشار وأصله من شور العسل وهو اجتناؤه، وهو اشتراط لكمالِ تأمُّلِها في حاله لئلا يضرا به بقطع غذائه قبل وقت فصاله.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ﴾ أي وإن شئتم أيُّها الآباء ويجوز أن يكون خطابا للآباء والأمَّهات ولكلِّ من احتاج إلى الاسترضاع وأراد ذلك والاسترضاع طلب الإرضاع من الظئر وسؤاله منها فإن سين الاستفعال للطلب والسؤال وذلك يكون عند عجز الأمِّ أو آبائها وقد قال في آية: ﴿وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ اُخْرٰى﴾ [الطلاق، ٦/٦٥].

وقوله: ﴿اَوْلَادَكُمْ﴾ أي لأولادكم، وحُذِفَ اللام تخفيفا وهو في غير موضع الاشتباه؛ لأنه يعلم أنه لا يراد به وجود الإرضاع من الأولاد فصار كما في قوله: ﴿وَإِذَا كَالُوهُمْ اَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ﴾ [المطففين، ٣/٨٣] أي كالوا لهم أو وزنوا لهم، ولا يشتبه ههنا الحال، ويُعلَم أنه لم يرد كيل أعيانهم ولا وزنهم، ولا يجوز في موضع الاشتباه ولا يقال: دعوتُ زيدا في موضع دعوت لزيد؛ لأنَّ دعاءه متحقِّق.

---

١ ر: شاور

٢ ط: الجواز / م: الحوار ، ر: – الجواد المفصول.

"Sütanneye vermekte olduğunuzu iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur." Yani sütanneye vermek üzere belirlediğiniz ücreti teslim ettiğiniz zaman. Burada *îtâ* kelimesi verme anlamına hamledilmez. Çünkü bunu teslim etmek zaten teslim edilmiş olan bir şeyi teslim etmek demektir. Bu da imkânsızdır. Ancak zekâtta olduğu gibi bir malı başkasının mülkiyetine geçirmek (temlik) anlamında kabul edilir. Akitte mülkiyetin intikali sözleşmenin adının konması ile gerçekleşir.

Rivayete göre **"verdiğiniz"** ifadesinin anlamı "vermeyi üstlendiğiniz" şeklindedir. "Cizye verene kadar …" [et-Tevbe 9/29] âyetinde de "iltizam edinceye kadar" anlamı vardır. Zira bu hakikaten vermekle değil iltizamla vaki olur.

"İyilikle" ifadesi güzel bir şekilde verin demektir. Bunun görünen anlamı şöyledir: Sütannenin lehine koşulan şartları yerine getirdiği sürece çocuğunu sütanneye vermek isteyen kişiye bir günah yoktur.

Şöyle bir anlam ihtimali de bulunur: Babalar! Eğer çocuğunuzu annesi bir süre emzirdikten sonra gücü yetmediğinden veya evlenmesinden dolayı yabancı kadına emzirtmek isterseniz çocuğu kadından alıp sütanneye vermenizde bir beis yoktur. Çocuğun annesine de emzirmesi karşılığında söz verdiğiniz miktarı vermelisiniz.

Şöyle bir anlam da muhtemeldir: Anne emzirmekten kaçınırsa, anneye mehrinin kalanını ve diğer haklarını vermeniz hâlinde, çocuğu en başta bir sütanneye vermenizde bir günah yoktur. Eğer anneye mehrinin kalanını ve diğer haklarını verirseniz çocuğu bir sütanneye verebilirsiniz.

İbn Kesîr fiili med olmadan *ityân* kökünden *eteytüm* şeklinde okumuştur. Buna göre "teslim ederseniz" fiilinin anlamı "anlaşırsanız" olur. Yani: "Ey babalar ve anneler! Eğer anlaşırsanız." Buradaki *sellemtüm* kelimesi "hasmın hasma bir şeyi teslim etmeyi kabul etmesi" anlamında, yani muvafakat, uyuşma anlamındadır. Yani anlaşmazlığı bırakmaya razı gelirseniz, yani emzirtme konusunda ne yapacağınızda anlaşırsanız, demektir.

"Allah'tan korkun. Bilin ki Allah, yapmakta olduklarınızı görür." Yani O'nun emirlerine ve yasaklarına karşı çıkmayın. Bilin ki Allah sizin amellerinizi görür ve size onların karşılığını tam olarak verir.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَّا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي سلمتم أي الظئر ما سميتم لها من الأجر، والإيتاء لا يحمل ههنا على الإعطاء الذي هو المناولة؛ لأن تسليم ذلك تسليم المسلَّم، وهو ممتنع لكن يحمل على الإيتاء الذي هو التمليك وهو كإيتاء الزكاة أريد به التمليكُ، والتمليك في العقد يقع بالتسمية.

٥ وقيل: معنى قوله: ﴿مَّا اٰتَيْتُمْ﴾ أي التزمتم كما في قوله: ﴿حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ﴾ [التوبة: ٢٩/٩] أي يلتزموها فإن ذلك يقع بالالتزام لا بحقيقة الأداء.

وقوله: ﴿بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي بالأداءِ الجميلِ[١] ثم ظاهرُه أنَّه لا إثمَ على من استرضع لولده امرأة إذا أعطاها ما شرط لها.

ويحتمل: وإن أردتم أيها الآباء أن تسترضعوا أجنبيةً لإرضاع الولد[٢] بعد ما أرضعته
١٠ الأم زمانا ثم تركته بعجز أو إرادة التزوج بزوج فلا إثمَ عليكم أن تنزعوا الولدَ منها وتدفَعوا إلى الأجنبية إذا سلمتم لأم الولد ما شرطتم لها على إرضاعها.

ويحتمل: لا جناحَ عليكم أن تسترضعوا أي في الابتداء أن تسترضعوا للولد أجنبية إذا امتنعت الأم عن إرضاعه إذا سلمتم للأم بقية مهرِها وسائر حقوقها التي كانت.

وقرأ ابنُ كثيرٍ: «ما أتيتم» بغير مدٍّ من الإتيان[٣] وعلى هذا يكون معنى قوله: ﴿إِذَا
١٥ سَلَّمْتُمْ﴾ أي اتفقتم يعني الآباء / [٢٣٨و] والأمهات من تسليمِ الخصم لخصمه وهو موافقته وترك الخلاف عليه، أي إذا توافقتم وتراضَيْتم على ما آتيتم أي عملتم[٤] من الاسترضاع.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ أي لا تخالفوا أوامرَه ونواهِيهِ واعلموا أن الله يرى أعمالكم فيوفِّيكُم جزاءَكُم.

١ ح: بأداء الجميل
٢ + ر: منها
٣ النشر لابن الجزري، ٢/ ٢٢٨.
٤ ر: علمتم

234. Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına [evlenmeden] dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yapmakta olduklarınızı bilir. [el-Bakara 2/234]

"Sizden ölenlerin" *Teveffâ* öldürmek anlamına gelir. *Teveffâhullâh* "Allah onun canını aldı." demektir. Allah Teâlâ başka bir âyette "Allah canları alır." [ez-Zümer 39/42] buyurmuştur. *Teveffî*nin aslı *istîfâ* yani kabzetmenin tamamlanmasıdır. *Veffeytu hakkahu* hakkını vermek demektir. *Yuteveffevne* ifadesi, "Ruhları ölümle kabzolur." anlamına gelir.

Rivayete göre Hz. Ali bu fiili *yâ* harfinin fethası ile *yeteveffevne* şeklinde okumuştur. Bu durumda mânası "ömürlerini tamamlayan" şeklinde olur. Bu da ölümden kinayedir.

"Geride bıraktıkları eşler…" Yani onlar arkalarında hanımlar bırakırlar. *Yezerü*, *yedau* gibi mazisi ve mastarı kullanılmayan bir fiildir. *Ezvâc*, zevcin çoğuludur. Nikâh altına alınan kadın zevç ve zevce diye isimlendirilir. Müzekker kullanımı daha çoktur. Bir âyette "Sen ve eşin cennette kalın." [el-A'râf 7/19] buyurulmuştur. Müzekker olarak ezvâc şeklinde çoğulu yapılır.

"Kendi başlarına beklerler." Yani onların karıları kendi başlarına beklerler. İddet beklerler mânasındadır. Sonra *vellezîne* ifadesi mübtedâdır. Onun bir haberinin olması gereklidir. Ancak haberin ne olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir.

Zeccâc şöyle demiştir: Haberi mahzuftur. "Eşler bırakırlar. Onlar da beklerler." şeklinde takdir edilir.[1]

Ahfeş şöyle demiştir: Haberi "Beklerler" kelimesidir. Ancak burada mübtedâya dönen bir zamir lazımdır ki bu da fiilde saklıdır.[2]

Kutrub şöyle demiştir: "Onlar eşler bırakırlar." takdirindedir. Onların beklemeleri gerekir.

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 321.

2 Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 189.

٢٣٤- وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ﴾ التوفّي الإماتة، وقد توفَّاه الله أي أماته، قال تعالى: ﴿اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ﴾ [الزمر: ٤٢/٣٩] وأصلُ التوفّي الاستيفاء وهو استتمام القبض يقال: «وفَّيته حقَّه توفية، توفاه واستوفاه»، ومعنى: ﴿يُتَوَفَّوْنَ﴾ يقبض أرحامهم بالموت.

وعن علي أنَّه قرأ: «يتوفون» بفتح الياء، ومعناه: يستوفون أعمارَهم وهو كنايةٌ عن الموت أيضا.

وقوله تعالى: ﴿وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً﴾ أي يتركون زوجات، و«يذر» مستقبلٌ أُمِيتَ ماضيه ومصدره وكذلك «يدع»، والأزواج جمع زوج والمنكوحةُ تسمى زوجا وزوجة، والتذكير أغلب، قال تعالى: ﴿اُسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ﴾ [الأعراف: ١٩/٧] وتجمَع أزواجا على لغة التذكير.

وقوله تعالى: ﴿يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ﴾ أي زوجاتهم ينتظرون بأنفسهنَّ، ومعناه يعتددن ثم قوله: «والذين» مبتدأٌ ولا بدَّ لَهُ من خبرٍ واختلف في خبرهِ ههنا.

قال الزجَّاج رحمه الله: خبرُه محذوفٌ وتقديره: ويذرون أزواجا فأزواجهم يتربصن.[١]

وقال الأخفش: خبره ﴿يَتَرَبَّصْنَ﴾ ولكن لا بدَّ من إضمار عائد على المبتدأ فيضمر ﴿يَتَرَبَّصْنَ﴾ بعدهم.[٢]

وقال قطرب رحمه الله: تقديره «ويذرون أزواجا» ينبغي لهن أن يتربصن.

١ معاني القرآن للزجاج، ١/٣٢١.
٢ معاني القرآن للأخفش، ١/١٨٩.

Bir görüşe göre *ellezîne* kelimesi "onların hanımları" ifadesi yerine kullanılmıştır. Bu Kisâî ve Ferrâ'nın görüşüdür. Sizden ölenlerin eşleri takdirindedir. Bu "İnkâr edenlerin durumu, … işitip anlamadığı şeyi bağırıp çağıran kimsenin durumu gibidir." [el-Bakara 2/171] âyetindeki kullanımın benzeridir. Yani, "İnkâr edenlere öğüt verenin durumu …gibidir" anlamı kastedilmiştir.

"Kendi başlarına…" *İntizâr* kelimesi *bâ harfi* cerri ile geçişli olmuştur. Yani iddetin sonuna kadar evlenmeden kendi başlarına beklerler.

"[Evlenmeden] dört ay on gün beklerler." *Erbeaten* kelimesi beklemek fiilinin zarfı olarak nasb edilmiştir. *Aşran* yani on gecedir. Gecelerin zikredilmesi günlerinin de zikredilmesi anlamına gelir. Aynı şekilde günler zikredildiğinde geceleri de zikredilmiş olur. Allah Teâlâ, Zekeriyyâ kıssasında "Üç gün boyunca sadece işaretle…" [Âl-i İmrân 3/41] başka bir yerde ise "Tam üç gece" [Meryem 19/10] buyurmuştur. Aynı olaydan bahsedilmektedir. Birinin zikredilmesi diğerini içerdiğine işaret etmektedir.

"Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit…" ifadesi vakitlerini tamamladıklarında anlamına gelmektedir.

"Size bir günah yoktur." Ölen eşlerin velileri[ne bir günah yoktur].

"Kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde…" İddetini tamamlayan kadınların damat adayları için dinin meşru saydığı çerçevede süslenmesinde, başka biriyle evlenmesinde bir sakınca yoktur. Çünkü evlilik bağı artık ortadan kalkmıştır. Artık eşin velisinin, onu başka bir kişi ile evlenme girişiminde bulunması için bırakmasında bir sakınca bulunmaz. Başka bir kocanın vakti gelmiştir. İddet bitmeden önce kadın yası terk edip damat adaylarına muttali olmayı talep ettiğinde kadılar ve velilerin buna mani olma hakları var idi.

"Meşru işlerde", yani şeriata uygun olan işlerde.

"Allah yapmakta olduklarınızdan haberdardır." Bunun erkeklere veya kadınlara hitap olması câizdir. Bu, hayır işleyenler için bir vaat, kötülük yapanlar için ise bir tehdittir.

وقيل[1]: «الذين» أقيم مقام «أزواجهم»، وهو قول الكسائي والفراء، وتقديره: وزوجات الذي يتوفون منكم إلى آخره، ونظير هذا ما مر في قوله: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ﴾ [البقرة: ١٧١/٢] أي مثل واعظِ الَّذين كفروا.

وقوله: ﴿بِأَنْفُسِهِنَّ﴾ تعدية الانتظار بالباء أي يلبثن أنفسهنَّ عن التزوُّج إلى انقضاء العدة.

وقوله تعالى: ﴿أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ أربعة نصب على الظرف للتربُّص، وعشراً أي عشرَ ليالٍ، وذكرُها ذكرٌ لأيامها لغةً وكذا ذكرُ الأيام ذكرٌ لليالها، قال تعالى في قصة زكريا: ﴿ثَلٰثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا﴾ [آل عمران، ٤١/٣] وقال: ﴿ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا﴾ [مريم، ١٠/١٩]، والقصة واحدة فدلَّ أنَّ ذكر أحدهما يتضمن ذكر الآخر.

وقوله تعالى: ﴿فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ﴾ أي استوفين مدَّتهن.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ﴾ أي يا معشر أولياء الأزواج الذين ماتوا.

وقوله تعالى: ﴿فِيمَا فَعَلْنَ فِى أَنْفُسِهِنَّ﴾ أي فيما فعل النساء المعتدَّات من التشوُّف[2] والتزيُّن للخطَّاب وللتزوُّج بزوجٍ آخرَ أي قد زالت عقلة[3] الزوج فلا بأس لوليّ الزوج أن يتركَها تتعرَّض لزوج آخر، فقد آن آوانُه وكان قبل انقضاء العدة / [٢٣٨ظ] إذا تركت الحِدَادَ وتشوفت[4] للخطَّاب فللقضاةِ وأولياء الأزواج منعهن عن ذلك.

وقوله تعالى: ﴿بِالْمَعْرُوفِ﴾ أي على موافقةِ الشَّرعِ.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ أي عليمٌ ويجوز أن يكونَ خطابا للرجال والنساء جميعا وهو وعدٌ ووعيدٌ على الخيرِ والشرِّ.

١ ر: قال الكسائي والفراء رحمه الله
٢ ر: تشوق
٣ ط: علقة
٤ ر: تشوقت

235. [İddet beklemekte olan] kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda veya onu içinizde gizli tutmanızda size günah yoktur. Allah bilir ki siz onları anacaksınız. Ancak meşru olan sözler söylemeniz müstesna, sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin. Farz olan bekleme müddeti dolmadan, nikâh kıymaya kalkışmayın. Bilin ki Allah, gönlünüzdekileri bilir. Bu sebeple Allah'tan sakının. Şunu iyi bilin ki Allah gafûrdur, halîmdir. [el-Bakara 2/235]

"[İddet beklemekte olan] kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda size bir günah yoktur." Cenâb-ı Hak bir kadının kocası vefat ettiğinde, onun malı, güzelliği veya rağbet görecek bir özelliği bulunuyorsa evlenme teklifi alabileceğini bilmektedir. Bu sebeple isteyenlerin iddet sırasında kinaye yoluyla ona evlenme teklif etmelerini veya iddetin bitmesini bekleyip kalplerinde bu niyeti tutarak sonra açıklamalarını serbest bırakmıştır. Bu aynı zamanda iddet sırasında açıkça teklifte bulunmayı yasaklamak anlamına gelir. İddet sırasında evlenmesi câiz olmadığı gibi açık bir şekilde evlilik teklifinde bulunmak da câiz olmaz. Ancak kalbinden iddetinden sonra evlilik teklifi sunmayı geçirse veya kendisine rağbet gösterdiğine dair aklındaki düşünceyi ona arz eder, iddet süresi tamamlandıktan sonra ona evlenme teklifi yapacağını bildirirse, Allah bundan günahı kaldırmıştır. Kinaye yoluyla bildirmekte bir beis yoktur. Tariz bir mânayı başka bir şekilde de anlaşılabilecek tarzda bir kişiye bildirmektir.

Bir görüşe göre tariz kelâmın lafzen zikredilmeyen bir mânayı ihtiva etmesidir. Meselâ "Cimrilik ne kötü şey!" diyerek bir adama cimri demen, "Allah zalimlere lânet etsin!" deyip birinin zalim olduğunu anlatman böyledir. Rivayete göre "Kinayeli ifadelerde yalandan sakınmak vardır." Evlilik konusunda baş koyduğunu, burada olmadığını, Kâbe'ye yürümek üzere olduğunu, cariye almayacağını, onun üzerine evlenmeyeceğini söylemek tarizli ifadelerdir. Yardımcı bir ifade getirmek şart değildir. Bu ifadelerin tamamı ile maruf olan zâhir mânanın dışında bir mâna kastedilerek yalandan sakınılır.

٢٣٥- وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِي اَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِراً اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاً وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا فِي اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ﴾ وعلم الله أنَّ المرأة إذا مات زوجُها قد يكون لها مالٌ أو جمالٌ أو معنًى يرغب فيها فأطلق للراغب أن يعرض بالخطبةِ في العِدَّةِ أو يخفيه في قلبِهِ وهو قاصدٌ له حال قيام العِدة ثم يُظهِره بعد انقضاء العدةِ، وهو نهيٌ عن التصريح به في العدةِ كما لا يجوز له أن ينكحَها في عدتها لا يجوز له أن يخطِبَها صريحا فيها.[1] (فأمَّا إذا قصد بقلبِهِ أن يخطبَها بعد انقضاءِ العدة أو عرض لها بما يقَع عندها أنه يرغَب فيها وأنه يخطبها بعد انقضاء عدتها فقد نفى الله الجُناحَ في ذلك)،[2] فأمَّا التعريض فلا بأسَ بهِ، والتعريض هو إفهام المعنى بالشيء المحتمَل له ولغيره.

وقيل: هو تضمين الكلام دلالةً على شيءٍ / [٢٣٩و] ليس فيه ذكر كقولك: «ما أقبحَ البخلَ» تعرض بأنه بخيلٌ، وقولك: «لعنَ اللهُ الظالمين» تعرض أنه ظالم، وفي الخبر «أن في المعاريض لمندوحةً عن الكذب»، وهو أن يقال: إنه وضع رأسه أو ليس هنا أو على المشي إلى بيت الله ولا أشتري جارية ولا أتزوَّج عليك وإحضار المعين لم يكن في الشرط فيتحرَّز بهذا كلِّه عن الكذبِ على إرادة شيءٍ آخرَ سوى الظاهر على ما عرف.

---

١ ر: فيها صريحا.

٢ ما بين القوسين ساقط من ر.

Hıtbe evlenme talebidir. *Hitâb* kökünden alınmıştır. *Hutbe* de aynı kökten gelir ve insanlara hamd ve salât ederek hitap etmek, öğüt verip dua etmek anlamına gelir. Evlilik teklifi için yapılan tarizlerden bazıları şunlardır: "Senin gibi bir eşim olsun isterim.", "Allah ikimizin arasını bulur belki." gibi sözler sarf etmek; onun özelliklerinden bahsedip "Şu, şu özelliklere sahip bir hanıma ihtiyacım var." demektir. Kadın bunları duyunca adamın kendisiyle evlenmek istediğini anlar. Yahut kadının güzel, akıllı, iffetli, anlayışlı, kanaatkâr olduğunu söyler de kadın yine kendisiyle evlenmek istediğini fark eder. Yahut "Ben iyi ahlâk sahibi, eşine harcayan, iyi geçimli, kadınlara iyi davranan birisiyim." der ki kadın kendisine ilgi duysun. Yahut "Seni isteyen nice insan var. İstediğini seçersin. Dul kalmak sana yaraşmaz." der ya da bu anlama gelebilecek sözler söyler.

"Veya onu içinizde gizli tutmanızda size günah yoktur." Yani gizli tutmanızda, içinizde saklamanızda. Başka bir âyette "Kalplerinde gizledikleri ve açığa vurdukları" [el-Kasas 28/69] buyurulmuştur. *Meknûn* gizlenmiş ve korunmuş demektir. O da bir örtüyle olur.

"Allah bilir ki siz onları anacaksınız." Bir görüşe göre anlam: "Onlara evlenme teklif edeceksiniz." şeklindedir.

Bir hadîs-i şerîfte şöyle geçmektedir: Hz. Peygamber aleyhisselâm kızlarından birini evlendirmek istediğinde onun odasına yaklaşır ve "Falanca falancadan bahsediyor." Yani onunla evlenmek istiyor derdi.[1] İddetin geçmesinden sonra evlenme teklif etmeye ihtiyaç duyarsınız. Siz istediğiniz kadınla evlenme fırsatını kaçırmayın diye Allah da iddet sırasında kinaye yoluyla bunu bildirmenize izin vermiştir.

Bir görüşe göre onları hatırlayacaksınız ve iddet dolduktan sonra onları istediğinizi düşüneceksiniz. Allah da bunu kalbinizde gizlemeniz konusunda günahı kaldırmıştır. Çünkü bunda bir fesat yoktur.

"Ancak sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin." Yani cinsî münasebette bulunmaktan bahsetmeyin. Cinsî münasebetin sır diye isimlendirilmesi gizli bir yerde yapılmasındandır. Şair İmriü'l-Kays şöyle demiştir:

> *Besbâse nâm hatun iddia ediyor ki ben iyice kocamışım ve benim gibisi cinsî münasebet işini iyi yapamaz*

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41: 42.

والخِطْبَة الاستنكاحُ وهي مأخوذةٌ من الخطاب، والخُطبة بالضم من الخطاب أيضا وهي خطاب الناس بالحمدِ والصلاة والوعظ والدعاء ومن التعريضِ في الخطبة أن يقول: «إني أشتهي أن يكون لي امرأة مثلُك» و«لعلَّ الله يقضي به بيني وبينَك» أو يقول: «أنا أحتاجُ إلى امرأةٍ صفتُها كذا» يوافِق صفتَها فتعلم أنه يرغَب فيها أو يصفُها بالجمال والعقل والعفَّةِ والبصارة والكفاية فتعلم أنه يرغَب فيها، أو يقول: «إني حسنُ الخلقِ كثير الإنفاقِ جميلُ العشرة مُحسِنٌ إلى النساء» فيصف نفسَه لترغب فيه أو يقول: «ربَّ راغبٍ فيك وحريصٌ عليكِ وأنت بحيث تحبّين وما عليك أيمة» وما يجري مجرى هذا.

وقوله تعالى: ﴿أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ﴾ أي أو أسررتم وأضمرتم، قال الله تعالى: ﴿مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾ [القصص، ٢٨/٦٩] والمكنون المصونُ وهو بالستر يكون.

وقوله تعالى: ﴿عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ﴾ قيل: أي ستخطبونهن.

وفي الحديث: كان النبي ﷺ إذا أراد أن يزوّج بعض بناتِهِ دنا من خدرِها ويقول: «إن فلانا يذكُر فلانةً»[1] يعني يخطِبها أي إنكم تحتاجون بعد انقضاء العدة إلى الخطبةِ فأباح لكم تمهيد ذلك بالتعريضِ في العدة لئلا يسبقكم غيركم بالخطبة فيفوتكم.

وقيل: معناه ستذكرونَهنَّ بقلوبكم وتتفكَّرون في أنكم تطلبون ذلك بعد انقضاء العدَّةِ فأزال الجناح عنكم بإضمارِكم ذلك في القلبِ إذ ليس فيهِ وهم فساد.

وقوله تعالى: ﴿وَلَٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا﴾ أي جماعا سمي به لأنه يُفعَل في السر، وقال امرؤ القيس:[2]

ألا زعمتْ بسباسةُ اليوم أنَّني كبرت وأن لا يُحسِن السرَّ أمثالي

١ مسند أحمد ، ٤١ /٤٢.

٢ البيت لامرئ القيس في ديوانه، ص ٢٨.

Yani sizden birisi iddet hâlinde olan kadına, "Ben bu işe muktedirim ve onu iyi yaparım." demesin. Bu çirkin bir davranış olup hoş bir söz olmaktan uzaktır. Kadının şehvetini uyandırıp onu iddet hâlindeyken fitneye düşürebilir.

"Meşru sözler söylemeniz müstesna" Bu, cinsî münasebet ile ilgili şeylerden bahsetmekten bir istisna değildir. Zira [bu durumda, yani cinsî münasebet ima eden şeyler konuşulurken] meşru sözler söylemek zaten gereklidir. Aksine buradaki ifade, "Fakat siz güzel sözler söyleyin" anlamındadır ki bu güzel sözler de tarizli ifadeleri anlatırken belirttiğimiz şeylerdir.

"Onlarla nikâh kıymaya kalkışmayın." Yani iddet süresinde nikâh akdi yapmaya kalkışmayın. Başka bir âyette "İş kesinleşince" [Muhammed 47/21] buyurulmuş ve *azm* kelimesi kesinleşmek anlamında kullanılmıştır. Başka bir görüşe göre iddet süresinde onları nikâh yapmaya zorlamayın demektir. *Azemtu 'aleyke en tef'ale ke-zâ* "Sana bu işi yaptırmaya azmettim." demektir. Burada kasıt ve niyet murat edilmez. Eğer öyle demek isteseydi "Nikâh akdetmek üzere azmettirme." derdi. Kasıt ve niyet ise Allah'ın günahı kaldırdığı tariz ifadeleridir.

"Farz olan bekleme müddeti dolmadan" ifadesi Allah'ın onlara farz kıldığı bekleme süresi olan dört ay on gün bitmeden anlamına gelir.

"Müddeti dolmadan" ifadesi sonuna ulaşmadan demektir. O son da iddetin bitmesi demektir. **"Bilin ki Allah, gönlünüzdekileri bilir."** Yani kalplerdeki itaat, hürmet, korku ile bunun tam aksi olan duyguları bilir. **"Bu sebeple Allah'tan sakının."** Yani onun sizin karşı çıkışınızı görmesinden korkun ve size ceza vermesinden sakının.

"Şunu iyi bilin ki Allah gafûrdur, halîmdir." Allah Teâlâ'nın bağışlayıp günahları örten ve cezaları hemen vermeyen (halîm) olması sebebiyle [tevbe etmekten] gafil olmayın, [zira şimdi size süre vermiş olsa da, bilin ki] daha sonra dilerse sizi cezalandırır. Yahut O affedicidir, sizi affetmesi için O'na karşı gelmekten vazgeçin. O halîmdir, önceden yapılan günahlar sebebiyle yaptığınız tevbeyi geri çevirmez. Halîm isyankârların isyanı kendisini görmezden gelmeye ve hafife almaya sevk etmeyen ve öfkesi kendisini kışkırtmayan kişidir. Mu'tezile'nin anlayışına göre Allah'ı halîm olarak nitelemek doğru değildir. Çünkü hilmin hakikati hak edene ceza vermeyi bırakmaktır. Onlara göre Allah'ın asilere ceza vermeyi bırakması câiz değildir. Allah Teâlâ onları teşvik etmek ve o sözlerini yalanlamak için kendisini bu isimle tavsif etmiştir.

أي لا يقلْ أحدُكم لها في العدة: إنّي قادرٌ على هذا العملِ ومحسن لهذا العمل فإنَّه قبيحٌ في المعاملة وبعيدٌ عن المجاملة ولأنَّه مهيجٌ لشهوتها وقد يوقِعها في الفتنةِ بذلك في عدتها.

وقوله تعالى: ﴿إِلَّآ اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾ ليس هذا بحقيقةِ استثناء عن مواعدة السرِّ التي هي ذكر الجماع فإنه ينبغِي أن يقال ذلك بوجهٍ، لكن معناه: أي لكن قولوا قولا جميلا ممَّا قلنا في التعريضات.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ﴾ أي لا تحقّقوا العقد في العدة، قال تعالى: ﴿اِذَا عَزَمَ الْاَمْرُ﴾ [محمد، ٢١/٤٧] أي تحقق، وقيل: أي لا تلزموهن عقد النكاح في العدة من قولك: «عزمت عليك أن تفعل كذا» ولم يرد به القصد ولو أرادَ ذلك لَقَالَ: ولا تعزِموا على عقدةِ النكاح وذاك هو الإكنانُ الذي رفع الله الجناح فيه.

وقوله تعالى: ﴿حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ﴾ أي حتى ينتهيَ ما كتب الله عليهنَّ من التربُّصِ أربعةَ أشهُرٍ وعشرا.

وقوله تعالى: ﴿اَجَلَهٗ﴾ أي يبلغ ذلك غايته وهي انقضاءُ العدة. وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِٓى اَنْفُسِكُمْ﴾ أي من الطاعةِ والتعظيمِ والخوف وخلاف ذلك. وقوله تعالى: ﴿فَاحْذَرُوهُ﴾ أي اخشوا أن يطلع على خلافٍ منكم واحذَروا أن يعاقِبكُم عليه.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ أي لا تغترُّوا بأنه غفورٌ يستر الذنوبَ وحليمٌ لا يعجل بالعقوبة ثم قد يأخُذ، أو وهو غفورٌ فتوبوا من الخلاف[1] ليغفر لكم وحليم[2] لا يردُّ التوبة لما سلف من الإفراط[3] والحليمُ هو الذي لا يستخفُّه عصيان العصاة ولا يستفزُّه الغضبُ عليهم ثمَّ لا يصحُّ عند المعتزلة على أصولهم وصف الله بأنه حليم؛ لأنه حقيقة الحلم ترك عقوبةِ من يستحقُّها ولا يجوز عندهم لله تركُ عقوبةِ العصاة والله تعالى وَصَفَ نفسه به ترغيبا لهم وتكذيبا لقولهم.

١ ر: الخلاق
٢ ح: - حليم
٣ ر: الإفراد

236. Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur. Bu durumda onlara hediye cinsinden bir şeyler verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. [Bu durumdaki kadınlara] münasip bir şeyler vermek iyiler için bir borçtur. [el-Bakara 2/236]

"Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur." *Cünâh,* yük demektir. *Cenahat es-sefîne* geminin yükü sebebiyle eğilmesi anlamına gelir. *Vizr,* ağırlık demektir. "Elbette kendi yüklerini taşıyacaklar." [el-Ankebût 29/13] âyetinde de bu kelime kullanılmıştır.

Bir rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm ashabına kadınlara iyi davranmayı o kadar tavsiye etmişti ki onlara boşamayı haram kılacağını zannetmişlerdi. Bunun üzerine boşamanın mübah olduğunu, karısını boşayan kişinin dine uygun davrandığı sürece bir suçu bulunmadığını bildirmek üzere bu âyet-i kerîme indirilmiştir.

Bir görüşe göre bu âyet-i kerîme kendisiyle ilişki kurulmamış kadınlar ile ilgilidir. "Onlara dokunmadıkça" buyurulmuş ve onlar bu hükümle tahsis edilmişlerdir. Zira onları herhangi bir zamanda boşama konusunda bir mahzur bulunmaz. Kendisiyle ilişkide bulunulmuş kadınların durumu ise farklıdır.

Bir görüşe göre bu âyet-i kerîme ilişkiye girmeden ve mehir belirlemeden boşadığı kadına mehir vermeyen kişinin sorumluluğunu kaldırma ile ilgilidir. Önceki âyet-i kerîmelerde Allah Teâlâ mehri vermemenin, geri almanın ve mehre engel olmak için birbirine zarar vermenin üzerinde şiddetle durduğu için bazı kimseler mehir belirlemeden ve kendisiyle ilişkiye girilmeden boşanan kadınlara mehir vermemeyi de günah sanmışlardı. Bunda bir günah olmadığı onlara bildirildi. Bu durumda mehir gerekli değildir. Gerekli olan "onlara müt'a verin" âyetinde belirtildiği üzere hediye cinsinden bir şey vermektir.

Bir görüşe göre bu âyet-i kerîmenin anlamı şöyledir: Onları boşamanızda ve kendilerine mehir vermemenizde sizin için bir vebal yoktur. Ancak onlarla ilişkiye girdiyseniz veya onlara vereceğiniz mehri belirlediyseniz durum böyle değildir. Zira mehir hiç belirlenmemiş bile olsa ilişki durumunda mehr-i misil gerekir. Boşadığı zaman, ilişkiye girmemiş olsa dahi belirlenmiş mehrin yarısı gerekir. Bu sebeple âyet-i kerîmedeki iki unsur arasında *ev* (yahut) edatı kullanılmıştır. Her iki durumda mehir verilmemesi günahtır.

٢٣٦- لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِ حَقاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ

وقوله تعالى: ﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾ الجناح الوزر من قولهم: «جنحتِ السفينةُ أي مالت لثقلها والوزر ثقلٌ» قال تعالى: ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ﴾ [العنكبوت، ١٣/٢٩]

قيل: إن النبي ﷺ لكثرةِ ما أوصى أصحابَه بالنساء ظنوا أنه سيحرِّم طلاقهن فنزل الآية لبيان أنه مباحٌ وليس على المطلِّق إذا وافق الشرعَ جُناحٌ.

وقيل: هذه الآية في غير المدخول بها فقد قال: ﴿مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ﴾ وإنما خصَّها بالذكر لأن طلاقها في كلِّ وقتٍ مشروع مباح وفي المدخول بها يختلف الحال.

وقيل: الآيةُ في رفع الجناحِ عمن لا يُعطِيها المهر إذا طلَّقها قبلَ الدُّخول بها ولم يسمَّ لها مهرا فإن الله تعالى لما شدَّد في منع المهر واسترداد المهر والمضارَّة لتختلع / [٢٣٩ظ] بالمهر بالآيات التي مرَّت توهّموا أن في غير المدخول بها التي لم يسمَّ لها المهر يأثمون بأنْ لا يعطوا المهر فبيَّن أنَّه لا جناح فيه وأنَّ المهر غير واجب بل الواجب المتعة كما قال: ﴿وَمَتِّعُوهُنَّ﴾.

وقيل: معناه لا إثمَ عليكم في الطلاق ومنع المهر إلا إذا مَسَسْتموهنَّ أو فرضتم لهنَّ مهرا، فإنه يجب مهر المثل[1] في المسِّ وإن لم يفرض لها شيئا، ويجِب نصف المهر المسمَّى إذا طلَّقها وإن لم يمسَّها ولذلك أدخل «أو» بين قوله: ﴿مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾، وفي كلِّ واحدةٍ من هاتين الحالتين يأثَم بمنع المهر.

١ ح: - المثل

Bir görüşe göre âyet-i kerîmenin mânası şöyledir: Onlarla ilişkiye girmedikçe ve onlara belirli bir miktar tayin etmeden. Yahut henüz onlara vereceğiniz mehir miktarını tayin etmemiş ve kendilerine dokunmamışken. Birincisi nefiydir. *Ev* (yahut) edatı nefyin atfında kullanılmıştır. "Onlardan hiçbir günahkâra yahut hiçbir nanköre boyun eğme." [el-İnsan 76/24] âyetindeki kullanım da böyledir. Yani burada *ev* edatı şüphe veya tahyîr [seçenek sunma] için olmayıp iki gruba birden itaati menetmek için kullanılmıştır: "Ve inkâr ettiler" şeklinde takdir edilir. Başka bir vecih de şöyledir: "İnkârcıya da."

Hamza ve Kisâî âyetteki ilgili kısmı *Mâ lem tümâssûhunne* şeklinde okumuşlardır. *Mümâset* mülâmeset mânasındadır ki o da cinsel ilişki demektir. Çünkü müfâ'ale formu, fiilin iki kişi arasında olmasına delâlet eder. Diğer kıraat âlimleri bu ifadeyi *mâ lem temessûhunne* şeklinde okumuşlardır. *Mess* dokunmak anlamına gelir ve elle dokunmak için de cinsel ilişki için de kullanılır. Bize göre her ikisi de mehri gerektirir. Burada geçen farz kelimesi mehri belirlemektir. *Farîza* belirlenmiş demektir.

"Bu durumda onlara [hediye cinsinden bir şeyler] verin." Yani mehir belirlememişseniz onlara gönüllerini hoş tutacak bir şeyler verin. Birlikte olmadan önce boşamada *müt'a vardır*. *Müt'a* kelimesinin aslı, kendisinden kalıcı olmayan az bir şekilde yararlanılan şey demektir. Allah Teâlâ "Dünya hayatı âhiret karşısında ancak bir metadır." [er-Ra'd 13/26] buyurmuştur. Âyet-i kerîmede dünyadan zevk almak bâki olmayan çabuk tükenen bir şey olduğu için *temettü'* olarak isimlendirilmiştir. *Müt'a* ve *metâ'*ın benzeri *bülga* ve *belâğ* kelimeleridir. *Müt'a*'nın ne kadar olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Bize göre üç elbisedir: *Dir'* [kadınlara mahsus gömlek], *hımâr* [örtü] ve *milhafe* [çarşaf]. Bu konudaki rivayetler farklı farklıdır.

Kelbî şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme ensardan bir kişi hakkında nâzil olmuştur. Bu zât Hanîfeoğulları'ndan bir kadınla evlenmiş ancak mehir belirlememişti. Daha birleşmeden kadını boşadı. Hz. Peygamber aleyhisselâm ona "Sarığını dahi olsa, bir hediye ver ona. Bir değeri olmasa bile sünneti ihyâ etmiş olursun." buyurdu.

Saîd b. Müseyyeb şöyle demiştir: "Böyle bir durumda verilecek hediyenin en iyisi hizmetçi, en düşüğü elbisedir."

Şa'bî şöyle demiştir: "Ortası dört elbise, gömlek, örtü, çarşaf ve cilbâbdır."

وقيل: بل معناه ما لم تمسُّوهن ولم تفرضوا لهن فريضة، أو ما لم تمسُّوهن ولا فرضتم لهن فريضة؛ لأنَّ الأول نفي، و«أو» في عطف النفي، كذلك قال تعالى: ﴿وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِمًا اَوْ كَفُورًا﴾ [الإنسان: ٧٦/٢٤] ليس هذا للشكِّ ولا للتخيير بل النهيُ عن طاعتِهما جميعا، وتقديره: وكفورًا، ووجهٌ آخرُ ولا كفورًا.

وقرأ حمزة والكسائي: «ما لم تماسُّوهن»، والمماسة الملامسة وهي الوطء لأن المفاعلة بين اثنين، وقرأ الباقون: «ما لم تمسوهن»[1]، والمسُّ هو اللمس ويقع على اللمس باليدِ وعلى الوطئِ وكل واحدٍ منهما يؤكِّد كل المهر عندنا، والفرض تقدير المهر والفريضة المقدر.

وقوله تعالى: ﴿وَمَتِّعُوهُنَّ﴾ أي أعطُوهن في حال عدم التسمية، والطلاق قبل الدخول المتعة، وأصل المتعة والمتاع ما ينتفع به انتفاعا قليلا غيرَ باق بل ينقضي عن قريب قال تعالى: ﴿وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا مَتَاعٌ﴾ الآية [الرعد: ١٣/٢٦]، وسمي التلذذُ تمتُّعا لذلك، ونظير المتعةِ والمتاع البلغة والبلاغ، واختلف في تقديرها، وعندنا هي ثلاثة أثواب: درعٌ وخمارٌ وملحفةٌ، والأخبار والآثار فيها مختلفة.

قال الكلبي رحمه الله: نزلت الآية في رجلٍ من الأنصار تزوَّج امرأة من بني حنيفة ولم يسم لها مهرا ثم طلَّقها قبل أن تمسها، فقال: «متعها ولو بقلنسوتك، أما أنها لا تساوي شيئا ولكن أحببت أن أحيي السنة.»[2]

وقال سعيد بن المسيب رحمه الله: «أفضلها خادمٌ وأوضعها[3] ثوبٌ».

وقال الشعبي رحمه الله: «أوسطها أربعة أثواب درع وخمار وملحفة وجلباب».

١ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٣٣٠.
٢ تفسيرمقاتل ، ١/ ٢٠٠.
٣ ر: أوصفها

Abdullah b. Ömer şöyle demiştir: "En azı otuz dirhemdir." Abdurrahman b. Avf böyle bir durumda müt'a olarak siyahi bir cariye vermiştir.

Hasan b. Ali ise böyle bir kadına on bin dirhem vermiştir.

Câbir'in rivayetine göre Ebû Amr b. Hafs b. el-Mugîre, Dahhâk b. Kays'ın kardeşi olan eşi Fâtıma bint Kays'ı boşamıştı. Bunu Hz. Peygamber aleyhisselâma haber verdi. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Ona bir hediye ver." buyurdu. O "Zenginliğim yok." deyince Hz. Peygamber aleyhisselâm "Bir ölçek hurma bile olsa müt'a ver." buyurdu.[1]

"Zengin de fakir de durumuna göre vermelidir." *Mûsi'* zengin demektir. Ona genişlik sağlandığı yani geniş imkânlara sahip olduğu için bu kelime kullanılır. [*İf'âl* babında girme anlamı vardır.] *Asbaha* sabaha girmek, emsâ akşama girmek anlamına gelir. *Muktir*, malı az olan kişidir. *Taktîr* az harcamak demektir. *Kutâru'l-maraka* çorbanın kokusu demektir ki o da çorbanın az bir kısmıdır. Katre toz demek olup o da az miktarda toprak demektir.

Kaderuhu kelimesini İbn Kesîr, Nâfi', Ebû Amr, Ebû Bekir rivayetine göre Âsım *dâl* harfinin cezmiyle *kadr* şeklinde kalan âlimler ise fetha ile *kaderuhu* şeklinde okumuşlardır. Her iki vecih de miktar anlamına gelir. Yani boşanan kadına verilecek hediye kocanın maddi gücüne göre olur.

"İyilikle bir hediye verin." Mef'ûl-i mutlak olarak mansubdur. Fiil önce geçmiştir. Kat' edildiği için mansub olduğunu söyleyenler de vardır. "Zengine verebileceği kadarı vardır." ifadesinde *kaderuhu* kelimesi merfûdur. Biri mârife iken diğeri nekredir. Ref hâlinden kat' yoluyla nasb edilmiştir.

Bir görüşe göre bu kelime ikinci mef'ûldür. Birincisi *metti'ûhünne*deki *hünne* kelimesidir. *Ma'rûf* orta yollu olan yani ne cimrice ne de israflı bir şekilde olan demektir.

"Münasip bir hediye vermek iyiler için bir borçtur." Yani Allah'ın emrine güzelce uyanlar için bir gerekliliktir. Bir görüşe göre *hakkan* kelimesi fiili hazfedilmiş bir mef'ûl-i mutlaktır. Bu iyilik üzerine gerekli olmayan bir şey vermek değildir. Zira burada hediye vermek gereklidir.

1 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 7: 420.

قال ابن عمر: «أدناها ثلاثون درهما»، ومتع عبد الرحمن بن عوف امرأته جارية سوداء.

والحسن بن علي: «امرأة بعشرة آلاف درهم».

وروى جابر أن أبا عمرو بن حفص بن المغيرة طلَّق امرأته فاطمة بنت قيس أخت الضحاك بن قيس فذكر ذلك لرسول الله ﷺ فقال: متِّعها، فقال: ما أجد الغنى قال: «متعها ولو بصاع من تمر».[1]

وقوله تعالى: ﴿عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُۚ﴾ الموسِع الغنيُّ وقد أوسع أي صار في السعة وهو الغني كما يقال: أصبح وأمسى أي صار في الصباح / [٢٤٠و] والمساء، والمتقرُ المقلُّ والتقتير في الإنفاق هو التقليل، وقتار المرقة ريحُها وهي قليلةٌ منها، والقترة الغبار وهو قليلٌ من التراب.

وقوله: ﴿قَدَرُهُۥ﴾ قرأ ابنُ كثير ونافع وأبو عمرو وعاصم في رواية أبي بكر رحمهم الله: «قدْره» بتسكين الدال والباقون بفتحها وهما المقدار أي المتعة على الزوج على قدر يساره وإعساره.[2]

وقوله تعالى: ﴿مَتَـٰعًا بِٱلْمَعْرُوفِۖ﴾ نصب على المصدر وقد سبق الفعلُ ﴿وَمَتِّعُوهُنَّۚ﴾، وقد قيل: على القطع فقد قال: ﴿عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُۥ﴾ بالرفع وذلك معرفة وهذه نكرةٌ فنصب على القطع من ذلك.

وقيل: بل هو مفعول ثان والأول «هن» في ﴿وَمَتِّعُوهُنَّۚ﴾، والمعروف ما لا تقتير فيه ولا إسراف.

وقوله تعالى: ﴿حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ﴾ أي واجباً على الَّذين يحسنون الائتمار بأمر الله، وقيل: حقا مصدر فعل مضمر أي حق ذلك حقا وليس هذا الإحسان هو التبرُّع بما ليس عليه فإن المتعةَ في هذه واجبة.

---

١ السنن الكبرى للبيهقي، ٧ / ٤٢٠.

٢ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٣١/١.

237. Kendilerine mehir tayin ederek evlendiğiniz kadınları, temas etmeden boşarsanız, tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır. Ancak kadınların vazgeçmesi veya nikâh bağı elinde bulunanın [velinin] vazgeçmesi hâli müstesna, affetmeniz [mehirden vazgeçmeniz], takvâya daha uygundur. Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın. Şüphesiz Allah yapmakta olduklarınızı hakkıyla görür. [el-Bakara 2/237]

"Kendilerine mehir tayin ederek evlendiğiniz kadınları, temas etmeden boşarsanız…" Burada mehri belirlenmiş olan hanımlardan cinsel birliktelik olmadan boşananların hükmü açıklanmıştır. *Ve kad* ifadesindeki *vâv* harfi hâl vâvıdır.

"Tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır." Yani sizin belirlediğiniz mehrin yarısını vermeniz gerekir. Onların belirlediğiniz mehrin yarısını alma hakları vardır. *Nısf* iki eşit parçanın biridir.

"Ancak kadınların vazgeçmesi müstesna." Yani onların bu yarımdan feragat etmeleri ve bir şey almamaları müstesnadır. Buradaki *vâv*, kelimenin aslındandır. Cem'î vâvı değildir. *Yef'alne* şeklinde takdir edilir. *Nûn* cem'i müennes nûnudur, merfûluk nûnu değildir. Bu sebeple nasb harfi olan *en* ile düşmemiştir.

Ya'fûve kelimesi *ya'fûne* kelimesine atfedilmiş olması sebebiyle nasb edilmiştir. Nasb eden edat gelmiştir ancak nasb alâmeti gerekli sükûn sebebiyle ortaya çıkmamıştır. Af buyurması, alicenaplık göstermesi demektir. Zira *afv,* önceden geçtiği üzere alicenaplık anlamına gelir.

"Veya nikâh bağı elinde bulunanın [velinin] vazgeçmesi hâli müstesna." Yani koca âlicenaplık gösterir ve bedelin tamamını kadına bağışlar. Yani koca normalde dinen üzerine vacip olan miktarı, yarısını verir. Ancak kadının mehri hiç istememesi veya adamın gönüllü olarak tamamını vermesi hariçtir. Nikâh bağı elinde olan kişi kocadır. Zira boşama yetkisi kocanın elinde olduğundan nikâh bağının bekası ona bağlıdır. Bu nedenle böyle isimlendirilmiştir.

Saîd b. Cübeyr, Şüreyh, Mücâhid ve bir grup bu ifadeyi böyle tefsir etmiştir ki bu tefsirin aslı da Hz. Ali'nin şu uygulamasıdır: Rivayete göre Hz. Ali, Şüreyh'e nikâhın bağı elinde bulunan kişinin kim olduğunu sormuş, o da "Velidir." dediğinde Hz. Ali "Hayır, o kocadır." buyurmuştur. Bu aynı zamanda İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin görüşü ve İmam Şâfiî'nin iki kavlinden/görüşünden biridir.

٢٣٧- وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ اِلَّآ اَنْ يَعْفُونَ اَوْ يَعْفُوَا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَاَنْ تَعْفُوٓا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ اِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾ ثم بيَّن حكم التي سمي لها المهرُ في الطلاق قبل المس، وقوله: ﴿وَقَدْ﴾ الواو للحال.

وقوله تعالى: ﴿فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ﴾ أي فعليكم نصفُ ما سمَّيْتُمْ أو فلهن نصفُ ما سميتم والنصف أحد جزءي الكمال.

وقوله تعالى: ﴿اِلَّآ اَنْ يَعْفُونَ﴾ أي إلا أن يسقطن هنَّ من هذا النصف فلا يأخذنَ شيئا، والواو هنا واو أصلِ الكلمة وليس بواوِ الجمع وتقديره: «يفعلن» والنون نونُ جمعِ النساء وليست بنون الرفعِ ولذلك لم تسقط بالناصب وهو «أن».

وقوله تعالى: ﴿اَوْ يَعْفُوَا﴾ نصب لأنَّه عطف على قوله: ﴿يَعْفُونَ﴾ وقد دخل فيه ناصبٌ لكن لم يظهر فيه النصبُ للتسكين اللازمِ ومعناه أو يتفضَّل فإن العفو هو الفضل على ما مرّ.

وقوله تعالى: ﴿الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ أي الزوج يتفضَّل ويعطي الكلّ صلة لها وإحسانا إليها أي الواجب شرعاً هو النصف إلا أن تسقط هي الكل أو يعطي هو الكلّ وإنما كان الزوجُ هو الَّذي بيده عقدة النكاح؛ لأنَّ الطلاق بيده فكان إبقاء[1] العقدة بيده فسمي به.

وكذا فسَّره سعيدُ بنُ جبيرٍ وشريح ومجاهد وجماعة رحمهم الله وأصله عن علي روي عنه أنه سأل شريحا عن الذي بيده عقدة النكاح فقال: هو الوليُّ، فقال علي: لا ولكنه الزوج، وهو قول أبي حنيفة وأحد قولي الشافعي،

١ ر: آبق

İmam Mâlik ve Şâfiî'nin diğer kavline/görüşüne göre "küçük ve bakire kızın velisidir ve ona yarım pay vardır." Ancak bu görüş doğru değildir. Çünkü veli, küçük kızın ya da büyüğün hakkını rızâsı olmadan bağışlamaya yetkili değildir.

"Affetmeniz [mehirden feragat etmeniz], takvâya daha uygundur." *En* edatı fiille birlikte mastardır. Cümle şöyle anlaşılabilir: Affetmeniz, takvâya daha yakındır. Bir görüşe göre bu, kocalara hitaptır. "Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın." sözü de böyledir. Burada kocalar, âlicenaplık gösterip mertlik ve yiğitliklerini ispatlamak için mehri tamamlamaya teşvik edilmektedir. Bir görüşe göre bu, kocalara ve karılara birlikte hitaptır. Bu en meşhur ve [nassın] zâhirine en uygun görüştür. Yani kocanın bütün mehri vermesi, kadının ise tamamını affetmesi hayırlıdır.

"Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın." Kocanın yüce gönüllülük yapmayı unutmaması gerekir; "O benim evlilik bağımla bağlıydı, benden bir şey almadı. Öyleyse belirlenen mehirden onu mahrum etmeyeyim." demelidir. Kadın da iyilik yapmaktan kaçınmamalı ve "Kocam benden bir şey elde edemedi. Benden yararlanamadı. Öyleyse ondan bir şey almayayım." demelidir.

"Şüphesiz Allah yapmakta olduklarınızı hakkıyla görür." Yani yaptığınız bağışlar, haksızlıklar, yarım olarak kabul etmeniz ona gizli kalmaz. Yani boşanan kadınlar dört sınıftır: Mehri belirlenmiş ve ilişkide bulunulmuş, mehri belirlenmemiş ve ilişkide bulunulmamış olanlar ve mehri belirlenip ilişkide bulunulmamış olanlar. Bu üç sınıfın hükümleri bu âyetlerde zikredildi. Mehri belirlenmemiş ve ilişkide bulunulmuş olanların hükmü de "Onlardan faydalanmanıza karşılık…" [en-Nisâ, 4/24] âyetinde zikredilmiştir.

238. Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın. [el-Bakara 2/238]

"Namazlara ve orta namaza devam edin." Yukarıdaki âyetlerde nikâh hükümlerinden bahsedilmişti. Nikâh şehvete ve dünyaya meyletmeye sebep olur. Şehvete uyan kişi de namazlarını kaçırır. Bu sebeple Cenâb-ı Hak bu âyetlerden sonra şehvete uymaktan sakındırmak için namaza özen göstermeyi emretmiştir. Allah Teâlâ "Nihâyet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki bunlar namazı bıraktılar, nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler." [Meryem 19/59] buyurmuştur. Nikâh kulların haklarından iken namaz Hak Teâlâ'nın haklarındandır. Kur'ân-ı Kerîm hem kul haklarını hem de Allah'ın haklarını ihtiva etmektedir. İşte bu sebeple Kur'ân çok yönlüdür.

وقال المالك والشافعي في قول: هو ولي الصغيرةِ والبكر وله حظُّ هذا النصف، وهذا لا يصح؛ لأنه لا يملك التبرع بحق الصغيرة ولا بحق الكبيرة بغير رضاها.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْ تَعْفُوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى﴾ «أن» مع الفعل مصدر وتقديره: العفوُ أقربُ منكم إلى التقوى، وقيل: هو خطاب الأزواج وكذا قوله: ﴿وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ﴾ [البقرة: ٢/٢٣٧] ندب الزوج / [٢٤٠ظ] إلى إكمال المهرِ إظهارا للمروءة وعملا بالفتوة، وقيل -وهو الأظهر والأشهر-: إنَّه خطابٌ للأزواج والزوجات جميعا أي عفو الزوج بإعطائه كل المهر خيرٌ له وعفوُ المرأةِ بإسقاط كلِّه خيرٌ لها.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ﴾ تقدير للأوَّل فلا ينبغي للزوج أن ينسى الإفضال فيقول: إنها كانت محبوسة بعقدِي ولم تنل مني نصيباً فلا أحرمها من المسمَّى شيئا، ولا ينبغي للمرأة أن تترك الإحسان وتقول: إن زوجي لم يصل إليَّ ولم يكن له منِّي نصيب فأنا لا آخذ منه شيئا.

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ﴾ أي لا يخفى عليه ما عملتم من الفضل والجور والانتصاف، والجملةُ أن المنكوحاتِ المطلقاتِ أربعة أصناف: مسمًّى لها مدخول بها، وغير مسمى لها غير مدخول بها، ومسمى لها غير مدخول بها، وقد ذكرنا أحكام هذه الثلاث في هذه الآيات، وغير مسمًّى لها مدخول بها، وقد ذكرنا حكمها في قوله: ﴿فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهٖ مِنْهُنَّ﴾ [النساء، ٤/٢٤].

٢٣٨- حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُوْمُوا لِلّٰهِ قَانِتِيْنَ

وقوله تعالى: ﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى﴾ لما ذكرَ أحكام النكاحِ وفيه الشهواتُ وفي اتِّباعها إضاعةُ الصلواتِ عقَّبها الأمرَ بمحافظتِها ليتحرَّزوا عنها قال تعالى: ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا﴾ [مريم: ١٩/٥٩]؛ لأن ذلك من حقوق الخلقِ وهذا من حقوق الحقِّ والقرآن يشتمل على بيان الحقَّيْنِ وهو مثاني لإتيانه على هذين الآيتين.

"Muhafaza edin." Yani namazlarınıza devam edin, onları aksatmayın. *Hıfz* kelimesinin aslı bir şeyi tutmaktır. Bir şeyi unutulmaktan korumak, onu kalpte tutmaktır. Bir şeyin kaybolmasını önlemek onu nefiste tutmaktır.

"Namazları." Bunlar her gün ve gecesinde farz olan beş vakit namazdır. Beş vakit namazın sayısı başka âyetler, mütevâtir hadisler ve bu âyetteki orta namaz ifadesiyle belirlenmiştir. Orta demek iki eşit sayının arasında olan sayı demektir ki bunun da en azı beştir. Üç sayısının bu özelliğe sahip olduğu söylenemez. Çünkü ondan önce ve sonra iki sayı yoktur. Ondan önce ve sonra bir sayı vardır. Bir sayısı ise sayı değildir. Zira sayının iki tarafı toplandığında iki katı olur. Ancak bir sayısının iki tarafı yoktur, çünkü kendisinden önce bir sayı bulunmaz.

"Orta namaz." Yani orta namaza özellikle dikkat ediniz ve onun vaktine, rükünlerine, şartlarına, vaciplerine, sünnetlerine, adaplarına ve faziletlerine riayet ediniz.

Orta namaz konusunda ihtilâfa düşülmüştür. Bazıları onun belirli olmadığını, bütün namazlara dikkat edildiğinde ona da dikkat edilmiş olacağını söylemişlerdir.

Ebû Bekir el-Verrâk şöyle demiştir: Allah Teâlâ dileseydi, orta namazı tayin ederdi. Ancak o insanları namazlara itina göstermeye teşvik etmeyi murat eylemiştir. Kadir gecesi konusunda da insanları uyarmış ancak onu belirlememiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Cuma gününde öyle bir saat vardır ki, bir Müslüman o saatte Allah'tan bir iyilik isterse mutlaka ona verir."[1] Burada söz konusu saat belirlenmemiştir. Rebî' b. Hüseym'e bu vaktin ne zaman olduğu sorulmuş ve "Eğer bu vakti bilirsen kalan vakitleri zayi etmez misin? Onları muhafaza eder misin?" diye sorunca soran kişi "Hayır" diye karşılık vermişti. Bunun üzerine "Eğer bu vakitlerin hepsini korursan onu da korumuş olursun." dedi.

İbn Sîrîn şöyle demiştir: Şüreyh'e bu konuyu sormuştum. O da, "Bütün vakitlere dikkat et, o zaman onu tutturursun." diye cevap verdi.

1 Müslim, "Cumu'a", 4.

وقوله:[1] ﴿حَافِظُوا﴾ أي داوِموا ولازموا، وأصل الحفظ الضبط وحفظ الشيء عن النسيان هو ضبطه في القلب وحفظ الشيء عن الضياع وهو ضبطه بالنفس.

وقوله: ﴿عَلَى الصَّلَوَاتِ﴾ هي المكتوبات الخمسُ في كلِّ يومٍ وليلةٍ ثبت عددُها بغير هذا من الآيات وبالأحاديثِ المتواترةِ بإشارة في هذه الآية وهو ذكر الوسطى، والوسطى ما اكتنفه عددان متساويان وأقل ذلك خمسةٌ، ولا يقال: إن الثلاثة بهذه الصفة، لأنا نقول: الثلاث لا يكتنفها عددان فإن الذي قبلها واحد والذي بعدها واحدٌ، والواحد ليس بعددٍ فإن العددَ ما إذا جمع بين طرفيه صار ضعفَه والواحد ليس له طرفانِ فإنه ليسَ قبلَه شيءٌ.

وقوله: ﴿وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى﴾ أي وحافظوا على الصلاةِ الوسطَى منها ومحافظتُها حفظ أوقاتِها وأركانها وشرائِطِها وواجباتها وسننها وآدابها وفضائلها.

ثم اختلف في الوسطَى؛ قال قومٌ: هي غير معينة وإذا حافظ على كلها فقد حافظ عليها.

قال أبو بكر الوراق رحمه الله: لو شاء الله لعيَّنَها ولكنه أراد تنبيهَ الخلق على أداء الصلوات ليحافظوا عليها كما نبَّه الناس على ليلة القدر ولم يعيِّنْها كما قال النبي: «إن في الجمعة لساعةً لا يوافقها عبدٌ مسلمٌ سأل الله تعالى فيها خيرا إلا أعطاه إياه»،[2] / [٢٤١و] ولم يعيِّنْها، وسئل الربيع بن خثيم رحمه الله فقال للسائل: أرأيت إنْ عرفتها أكنت محافظا عليها ومضيّعا سائرها.[3] قال: لا، قال: فإنك إذا حافظت عليهنَّ فقد حافظت عليها.

وقال ابن سيرين: سألت شريحا رحمهما الله عن ذلك، فقال: حافظ عليهنَّ تُصِبْها،

١ ر: ومعنى

٢ صحيح مسلم، كتاب الجمعة، ٤.

٣ ر: غيرها.

Bir görüşe göre orta namaz sabah namazıdır. Bu Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, İbn Mûsâ, Câbir ve tâbiîn âlimlerinden bir gruptan nakledilmiştir. İmam Şâfiî'nin tercihi de budur. İmam Şâfiî şöyle demiştir: Kur'ân-ı Kerîm'de sabah namazı kılınmasına dair daha fazla teşvik bulunması bunu gösterir. Allah Teâlâ "Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırıncaya kadar [belli vakitlerde] namaz kıl; bir de sabah namazını. Çünkü sabah namazı şahitlidir." [el-İsrâ 17/78] Yani gece ve gündüz melekleri ona şahitlik yaparlar. Bu özellik diğer namazlarda yoktur. "Orta" sıfatının ona uygun oluşu ise iki gece namazı ile iki gündüz namazının arasında bulunmasından veya sesli iki namaz ile sessiz iki namaz arasında olmasından yahut da gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığı arasında yer almasındandır.

Zeyd b. Sâbit ve bir rivayete göre Abdullah b. Ömer "Orta namaz öğle namazıdır." demişlerdir.

Zeyd [b. Sâbit] şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm öğle namazını sıcağın çok şiddetli olduğu öğle vaktinde kılardı ve bu, ashaba çok zor gelirdi. "Namazlarınıza itina gösterin, orta namaza da" âyeti indi ve öğle namazı özellikle zikredilmiş oldu. Çünkü öğle namazı farz kılınan ilk namazdır. Orta namaz diye isimlendirilmesinin sebebi gündüzün ortasında olmasıdır veya öncesinde bir gece bir gündüz namazı, sonrasında da bir gece ve bir gündüz namazı yer alması, insanların çarşılarda dolaştığı bir vakitte olmasındandır. Yahut da kaylûle yapılan ve kaçırılma tehlikesi bulunan bir vakitte olmasındandır.

Bir rivayette Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Hz. Âişe, Hz. Hafsa, Ümmü Seleme, Hasan-ı Basrî, -çoğunluğun görüşü olarak-: "Orta namaz ikindi namazıdır." demişlerdir.

Hz. Peygamber aleyhisselâmdan bu konuda şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber Ahzâb gününde [Hendek savaşı esnasında] ikindi namazını kaçırınca şöyle buyurmuştu: "Bizim orta namazı yani ikindi namazını kaçırmamıza sebep oldular. Allah onların kalplerini ve kabirlerini ateş doldursun."[1] Yine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Her kim ikindi namazını kaçırırsa ailesini ve malını zayi etmiş gibidir."[2] buyurmuştur.

1 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 240.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10: 57.

وقيل: هي صلاة الفجر، وروي ذلك عن علي وابن عباس وابن عمر وابن موسى وجابر وجماعة من التابعين وهو اختيار الشافعي ﷺ قال: يدلُّ عليه أنَّه ورد في القرآن زيادةُ ترغيبٍ وهو قوله: ﴿اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوداً﴾ [الإسراء: ٧٨/١٧]، أي تشهده ملائكة الليل وملائكة النهار وليست هذه الخصوصية لغيرها، وتحقيق اسم الوسطى لها أنها بين صلاتي الليلِ وبين صلاتي النهارِ ولأنها بين صلاتي جهرٍ وبين صلاتي مخافتةٍ؛ ولأنها بين سواد الليل وبياض النهار.

وقال ابن عمر في رواية وزيد بن ثابت: هي صلاة الظهر.

قال زيد: كان النبي ﷺ يصلي الظهر بالهاجرة ولم تكن صلاة أشد[1] على الصحابة منها، ونزلت قول الله تعالى: ﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى﴾، وخُصَّت بالذكر لأنها أوَّلُ صلاة فُرِضَت وسمِّيَتْ وُسْطَى؛ لأنها في وسط النهار ولأنَّها بين صلاة ليلٍ وصلاة نهارٍ يتقدَّمان وبين صلاةِ نهار وصلاة ليلٍ يتأخَّران وهي صلاةٌ تقع في وقت اشتغال الناس في الأسواق؛ ولأنها وقت القيلولة وفيها خطر الفوت.

وقال علي في روايةٍ وابن مسعود وابن عباس وأبو أيوب الأنصاري وأبو هريرة وأبو سعيد الخدري وعائشة وحفصة وأم سلمة والحسنُ البصريُّ رضوان الله عليهم أجمعين وهو قول الأكثر: هي صلاة العصرِ.

وفيه خبرٌ عن النبي ﷺ فإنه فاتَتْه العصر يوم الأحزاب فقال: «شغلونا عن الصلاة الوسطى عن صلاة العصر ملأ الله قلوبَهم وقبورَهم نارا»[2]، وقال: «من فاتته صلاة العصر فكأنما وتر أهلَه ومالَه».[3]

١ ر: أشقّ

٢ في مسند أحمد بلفظ: «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر ملأ الله قبورَهم وبيوتهم نارًا» ، (مسند أحمد، ٢/ ٢٤٠.

٣ مسند أحمد ، ٥٧/١٠.

İkindi namazının tahsis edilmesinin (özel olarak zikredilmiş olmasının) sebebi şudur: İkindi vakti insanların işlerini bitirmeye yaklaştıkları bir vakittir. Bu yüzden çoğunlukla bu vakitte işlerine dalar, onları tamamlamak isterler. "Orta" diye nitelenmesinin sebebi iki gündüz namazı ile iki gece namazı arasında bulunmasıdır.

Kubeyza b. Züveyb, Mekhûl ve Hamza b. Habîb ise bu vaktin akşam namazı olduğunu söylemişlerdir. Çünkü akşam namazı üç rekâttır. Üç sayısı da iki ile dördün arasındadır. Yine sesli kıraat edilen iki namaz ile sessiz kıraat edilen iki namazın arasındadır. Gündüzün beyazı ile gecenin siyahı arasındadır. Bu vaktin tahsis edilmesinin sebebi yemek zamanı olmasıdır. Akşam namazını geciktirme konusunda tehditvari rivayetler nakledilmiştir.

Bir görüşe göre orta namaz yatsı namazıdır. Çünkü yatsı namazından önce gelen biri cehrî diğeri gizli iki namaz ile sonra gelen biri cehrî diğeri gizli iki namaz bulunur. Ayrıca ikisi de sesli kıraat edilen biri gece diğeri gündüz iki namaz arasındadır. Uykunun bastırdığı bir vakit olduğu için bu namaz tahsis edilmiştir.

"Allah'a bağlılık ve ihtiram ile namaz kılın." Dahhâk şöyle demiştir: Allah'a itaat ederek namaz kılın. Diğer dinlerin tâbileri Allah'a isyan ederek namaz kılmaktaydılar.

Zeyd b. Erkam şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâmın zamanında namaz kılarken birbirimizle konuşurduk. "Allah'a boyun eğerek, itaatle namaz kılın." âyeti nâzil olana kadar böyle devam ettik.

Rivayete göre İbn Abbas bir keresinde sabah namazı kıldırıp namazda kunut okumuş ve "Bu, Allah Teâlâ'nın, hakkında 'Allah'a bağlılık ve ihtiram ile namaz kılın.' buyurduğu namazdır." demiştir.

Bir görüşe göre mânası "huşû içinde"dir. Bir görüşe göre "kıyam ederek", bir görüşe göre "ihlâsla" demektir. Bir görüşe göre "Kur'ân okuyarak kılın." anlamına gelir. Mücâhid şöyle demiştir: Kunut, sakin kalmak, huşû içinde durmak, gözü yere dikmek, Allah korkusundan tevazu ile boyun eğmek demektir.

239. Eğer korkarsanız [namazlarınızı] yürüyerek yahut binmiş olarak [kılın]. Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın [namaz kılın]. [el-Bakara 2/239]

وخصت به لأنَّه وقتُ قربِ فراغ الناس من أعمالهم، والغالبُ هو حرصهم عليها وإقبالهم على إتمامها، وسميت وسطى لأنَّها بين صلاتي نهارٍ وصلاتي ليلٍ.

وقال قبيضة بن ذويب ومكحول وحمزة بن حبيب رحمهم الله: هي صلاة المغرب لأنَّها ثلاث ركعاتٍ فهي بين الأربعِ والمثنى ولأنها بين صلاتي مخافتة وبين صلاتي جهرٍ ولأنها بين بياضِ النهارِ وسوادِ الليلِ، وخصت به لأنَّه وقت الرغبة في الطعام، وقد وَرَدَ التهديد والتشديد في تأخيرها.

وقيل: هي صلاةُ العشاء لأنها بين صلاة جهرٍ وبين صلاة مخافتةٍ تتقدمان وبين صلاة جهر وصلاة مخافتةٍ تتأخَّران ولأنَّها بين صلاةِ ليلٍ وصلاةِ نهارٍ يجهر بِهِما فهي صلاةُ جهرٍ بين صلاتي جهرٍ وخصت به لأنَّه وقت غلبة النوم.

وقوله تعالى: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ قال الضحَّاك / [٢٤١ظ] رحمه الله: أي مطيعين فإنَّ أهل سائر الأديان يقومون في الصلاة عاصين.

وقال زيد بن أرقم: كنَّا على عهد النبي ﷺ يكلم أحدنا صاحبه في الصلاةِ بحاجته حتى نزل: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ أي ساكتين.

وعن ابن عباس أنه صلَّى بهم الصبح فقنت فيه، وقال: هذه الصلاة التي قال الله تعالى: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾.

وقيل: معناه خاشعين، وقيل: مصلِّين للقيام، وقيل: مخلصين، وقيل: قارئين للقرآن، وقال مجاهد رحمه الله: من القنوت الركودُ والخشوعُ وغضُّ البصرِ وخفضُ الجناحِ من رهبة الله تعالى.

٢٣٩- فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالاً اَوْ رُكْبَاناً فَإِذَآ اَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

"Eğer korkarsanız yürüyerek kılın." Yani düşmandan korktuğunuz zaman bile namaz kılın. Namazı ertelemeyin. Yürür hâlde kılın. Burada geçen *ricâlen* kelimesi *râcil* kelimesinin çoğuludur ve ayağı üzerinde duran anlamına gelir. Cemaat olarak eda etmeleri de câizdir.

"Yahut binmiş olarak kılın." *Rükbânen* kelimesi *râkib* kelimesinin çoğuludur. Binitli olan insanlar tek başlarına namaz kılabilirler. Bize göre bu hâlde cemaat yapamazlar. Çünkü bir yere yerleşme ve bir yerde durma farzı onlar üzerinden kalktığından dolayı aynı mekânda bulunamayacaklarından bir imama tâbi olmaları bâtıl olacaktır.

"Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın." Yani güvenliğe kavuştuğunuzda Allah için namaz kılın. Buradaki zikr, namazı ifade eder. Önceden bunun delillerini zikretmiştik.

Allah'ın size öğrettiği gibi kılın. Önceden onun nasıl olduğunu bilmiyordunuz. Yani tek grup/cemaat hâlinde kimse ayrılmadan kılın. İleride Nisâ sûresinde anlatacağımız üzere korktuğunuz zaman ise iki grup hâlinde durun. Bir grup namaz kılsın, diğerleri düşmanla savaşsın.

240. Sizden ölüp de [dul] eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda [sağlıklarında] vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, [kendiliklerinden] çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur. Allah azîzdir, hakîmdir. [el-Bakara 2/240]

"Sizden ölüp de [dul] eşler bırakan kimseler…" Bu ifadenin tefsiri önceden geçmişti.

"Eşlerine vasiyet etsinler." Hamza, Ebû Amr ve Hafs nasb ile okumuştur. Vasiyet versin şeklinde gizli bir fiilin mef'ûlü olarak takdir etmişlerdir. Âsım ve Kisâî ise ref' ile okumuşlar ve "Onlara (eşlerine) vasiyet vermeleri gerekir." şeklinde takdir etmişlerdir. Yahut takdim-tehir yoluyla şöyle takdir edilir: "Eşlerine vasiyet vardır." Bu da nafaka ve kalacak yer temin etmeleridir.

"Bir yıla kadar bıraktıkları maldan…" Burada *metâ'an* kelimesinin mansub olması gizli bir fiil, kat' kaidesi ya da hâl olarak takdir edilmesi veya *vasiyet* fiilinin üzerinde işletilmesi sebebiyledir.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا﴾ أي وحافظوا عليها في حال خوفِ العدوِّ أيضا فلا تؤخروها وصلُّوا رجالا وهو جمعُ راجل وهو القائم على الرجل، ويجوز لهم أداؤها للجماعة.

وقوله تعالى: ﴿أَوْ رُكْبَانًا﴾ هو جمع راكبٍ ولهم أن يصلُّوا وحدانا ولا يجوز أن يصلُّوا لجماعةٍ عندنا لأنَّه سقط فرضُ الاستقرارِ عنهما فلم يجمعهم مكانٌ فبطل الاقتداءُ.

وقوله تعالى: ﴿فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ أي فإذا أمِنْتُم العدوَّ فصلُّوا[1] لله والذكر اسم للصلاة وقد دلَّلنا عليه فيما مرَّ.

كما علَّمكم الله ولم تكونوا علمتم ذلك أي صلُّوا طائفة واحدة من غير انصرافٍ وفي الخوف يصلُّون طائفتين وينصرف كلُّ طائفة إلى العدوِّ وعند تمامِ ركعة على ما نبين في سورة النساء إن شاء الله.

٢٤٠- وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا﴾ قد مرَّ تفسيره.

وقوله تعالى: ﴿وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ﴾ قرأ حمزةُ وأبو عمرو وحفص بالنصبِ ووجُهُ: فليوصوا وصية، وقرأ عاصم والكسائي بالرفع[2] وتقديره: فعليهم وصيةٌ لأزواجهم[3] أو فيه تقديمٌ وتأخيرٌ وتقديره: فلزوجاتهم وصية وهي بالنفقة والسكنى.[4]

وقوله تعالى: ﴿مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ﴾ ونصبه بإضمار الفعل أو على القطعِ أو على الحال أوعلى إيقاع فعل الوصية عليهِ.

---

١ ر: فتصلوا.
٢ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٣٨/١.
٣ ر: لزوجاتهم.
٤ وجوه القراءة

"Evlerinden çıkarılmadan." Bir görüşe göre bu kısım hâldir. Yani onları evlerinden "çıkarmaksızın". Bir veçhe göre *metâan* kelimesinin sıfatıdır. Bir veçhe göre mastardır ve "çıkarmak olmaz." takdirindedir. Bir görüşe göre harf-i cerrin hazfiyle nasb edilmiştir. "Çıkarmaksızın" demektir.

Ahfeş demiştir ki bunun takdiri şöyledir: Onlara mal veriniz ve onları çıkarmayınız.

"Eğer çıkarlarsa…" Yani bir yıl geçtikten sonra çıkarlarsa **"kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur."** Yani ey o kadınların velileri! Onların dinin kurallarına riayet ederek evlenmek için süslenmelerinde bir beis yoktur.

"Allah azîzdir." Kendisine isyan edenlerden intikamını alır. **"Hakîmdir."** Hükümlerinde isabetlidir. Bu başlangıçta meşru bir hüküm iken sonra neshedilmiştir. Araplar bir adam öldüğünde ve arkasında eşini bıraktığında, kadının evlenmesine asla izin vermiyorlardı. Ölenin malına el koyup karısına ise hiçbir şey vermiyorlardı. Hatta onu da miras olarak alıyorlardı. Bu konuda "Kadınları zorla miras almanız helâl değildir." [en-Nisâ 4/19] âyeti nâzil oldu. Araplar bu uygulamaya alışmışlardı. Allah Teâlâ onları aşamalı bir şekilde bu işten vazgeçirdi. Önce, kadına nafaka ve kalacak yer vasiyet etmelerini emretti ve evlenmeye mani olan iddet süresini bu âyet ile bir yıl olarak belirledi. Sonra kadına dörtte bir veya sekizde bir miras payı verilmesine dair hüküm ile vasiyeti neshetti. Daha önce izah ettiğimiz üzere, bir senelik iddet bekleme hükmünü de dört ay on gün iddet hükmü ile neshetti. Bu âyet mushaftaki sıralamada sonra gelse de neshedilmiş, onu nesheden âyet ise mushaf sıralamasında önce yer alsa da, bunu neshetmiştir.

Mukâtil b. Hayyân şöyle demiştir: Bu âyet Hakîm b. Eşref et-Tâî hakkında nâzil olmuştur. Bu zât Medine'ye geldiğinde vefat etmiş, arkasında ana babasını, çocuklarını ve eşini bırakmıştı. Hz. Peygamber aleyhisselâm mirası ana babasına ve çocuklarına bırakmış, kadının da bir yıllık iddet nafakası, giyinme ve barınma ihtiyacını karşılamıştı. Sonra bu âyet neshedildi.

وقوله تعالى: ﴿غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾ قيل: هو على الحال وتقديره غير مخرجين لهن، وقيل: هو صفة متاعا، وقيل: هو مصدرٌ وتقديرُه لا إخراجا، وقيل: هو نصب بنزع الخافضِ وتقديرُه من غير إخراج.

وقال الأخفش رحمه الله: تقديره: متِّعُوهن متاعا ولا يخروجهُنَّ إخراجا.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ خَرَجْنَ﴾ أي بعد السنة ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِى مَا فَعَلْنَ فِى أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ﴾ أي لا إثمَ عليكم يا أولياء الزوج فيما فعلن من التزيُّنِ لطلبِ الزوج على وفق الشرع.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ﴾ أي منتقمٌ ممَّن عصاه ﴿حَكِيمٌ﴾ أي مصيبٌ فيما حكم وكان هذا حكما مشروعاً في الابتداءِ ثمَّ نسخ وكانت العرب إذا مات رجلٌ وله امرأة منع أهلُه المرأة عن التزوُّج أبدا، وكانوا يرثون مال الميتِ وامرأته فلا يعطونها إرثا وكانوا يأخذونها إرثاً وفيه نزل قوله: / [٢٤٢و] ﴿لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا﴾ [النساء: ١٩/٤] وكانوا ألفوا ذلك، والله نقلهم عن ذلك بالتدريج فأمر أولا أن يوصوا للمرأة بالنفقة والسكنى مكانَ الميراث، وجعل العدة المانعة عن التزوُّجِ سنةً واحدةً بهذه الآية، ثم نسخ الوصيةَ بالميراثِ وهو الربع أو الثُّمُنُ ونسخ الاعتداد بالسنة بالأربعة الأشهر والعشر على ما بيَّنَّا، فهذه الآية متأخِّرةٌ في نظم السورةِ وهي منسوخةٌ، وتلك الآيةُ متقدمة وهي ناسخةٌ.

وقال مقاتل بن حيان: نزلت الآية في حكيم بن الأشرف الطائي قَدِمَ المدينة فمات بها وترك أبوين وأولادا وزوجة فجعل النبي ﷺ الميراثَ للأبوين والأولاد وجعل للمرأة نفقةَ العدة والكسوة والسكنى حولا ثُمَّ نسخ هذا.

Rivayete göre vefatta süre dolduran kadın karanlık bir evde oturur, koku sürünmez, yıkanmaz, elbisesini değiştirmez. Bir yıl sonra dışarı çıkar ve kocası için yas ettiği belli olsun diye sırtına tezek atardı. Bu nedenle Hz. Peygamber aleyhisselâm iddet beklerken dışarı çıkma hakkında kendisine soru sorulduğu zaman "Sizden biriniz Câhiliye zamanında bir yıl boyunca kalabileceği en kötü yerde otururdu. Dört ay on gün bekleyemiyor musunuz?" buyurmuştur.[1]

241. Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinde [kocalarından] menfaat sağlamak haklarıdır; bu, Allah korkusu taşıyanlar üzerine bir borçtur. [el-Bakara 2/241]

"Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinde [kocalarından] menfaat sağlamak haklarıdır." Yani önceden kendileri için müt'a olarak bir mehir belirlenmiş olan boşanmış kadınların bu haktan yararlandırılması müstehap olur.

"Bu bir haktır." Yani takvâ sahibi olanlar bu hakka riayet ederler. Bu vacip değildir ancak onun gönlünü hoş etmek için bu malı vermek takvânın şartıdır.

242. Allah size işte böylece âyetlerini açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız. [el-Bakara 2/242]

"Allah size işte böylece âyetlerini açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız." Bu hükümleri açıkladığı gibi sizlere akletmeniz yani akıllarınızı bu hükümleri kabul etme konusunda çalıştırmanız ve onlara dair düşünüp onları uygulamanız için ihtiyaç duyduğunuz her şeyi açıklar.

Bir izaha göre bu âyette geçen "âyetler" ifadesi önceden bahsedilen hac, cihad ve buraya kadar zikredilen hükümlerin hepsini kapsamaktadır.

243. Binlerce oldukları hâlde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? Allah onlara "Ölün!" dedi [onlar da öldüler]. Sonra onları diriltti. Şüphesiz Allah insanlara karşı lutufkârdır. Lâkin insanların çoğu şükretmez. [el-Bakara 2/243]

"Yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?" Bu âyet dini desteklemek ve korumak için yapılan cihad ile ilgilidir. Önceki âyetlerde dini koruyan bir uygulama olan nikâhtan ve ardından boşanmadan bahsedilmişti. İşte bu âyetlerin öncesi ve sonrası ile irtibatı bu noktadandır.

1 Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 23: 228.

وروِي أن المعتدة في الوفاةِ حولا كانت تسكن في بيتٍ مظلمٍ لا تتطيَّب ولا تغتسِل ولا تجدِّد الثياب ثم تخرُج بعد تمام الحول وترمي ببعرة وراء ظهرِها تظهر أن حدادها في مراعاة حق زوجِها في هذه المدة كان أهون عليها من هذا، ولذلك قال النبي ﷺ حين سئل عن البروزِ في المدة: «كانت إحداكن في الجاهلية الجهلاءِ تجلس حولا في شر بيتٍ أفلا تجلس أربعة أشهر وعشرا».[1]

٢٤١- وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾ أي للمطلَّقات اللاتي سُمِّيَ لهن المهرُ متعة أيضا بطريق الاستحبابِ.

وقوله تعالى: ﴿حَقًّا﴾ أي يحقُّ هذا حقا على من كان متَّقيًا فليس بواجبٍ هذا لكن من شرطِ التقوى التبرُّع بهذا تطييبًا لقلبها.

٢٤٢- كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

وقوله تعالى: ﴿كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ كما بيَّن هذه الأحكام يبيّنُ هذا لكم كلَّ ما تحتاجون إليه لتعقلوا أي لتستعملوا عقولكم في قبولها والتفكُّر فيها والعمل بها.

وقيل: الآياتُ هي جميعُ ما تقدَّم من أمر الحجِّ والقتال وكلِّ الأحكامِ إلى ههنا.

٢٤٣- أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ

وقوله تعالى: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِمْ﴾ هذه الآية في ذكر القتال الذي به تحصينُ الدين، وقبله ذكر الطلاق بعد النكاحِ الذي فيه تحصينُ الدين أيضا، فلذلك انتظامُها.

---

١ روى نحوه الطبراني في المعجم الكبير، ٢٢٨/٢٣.

"Görmedin mi?" ifadesindeki *elif*, kınama, yadırgama anlamındaki soru elifidir (elifü't-tevkîf). Görmek, bilmek anlamındadır. Bakmak fiili yerinde kullanılmış, bu sebeple kendisinden sonra *ilâ* edatı getirilmiştir. Âyetin anlamı şöyle takdir edilebilir: "Onlara bakmadın mı?" "Bunu bilmedin mi?" "Şunu işitmedin mi?" Bu sorular da aslında "Şunu bil!", "Şunu işit!" anlamına gelir.

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: Görüp de öğrendiğin gibi sana bu da bildirildi de onu öğrenmedin mi? Bu ifade bir uyarı sözcüğüdür. Muhatabın kendisine verilmek istenilen haberi dikkatle düşünmesi için kullanılır. Yahut önceden haber verilen bir konuda dikkatle düşünme talebini yenilemek için getirilir.

"Yurtlarından çıkanlara bakmaz mısın?" Yani evlerinden [çıkanlara bakmaz mısın?] *Diyâr* kelimesi *dâr* kelimesinin çoğuludur.

"Binlerce kişidirler." Bir izaha göre *ulûf* kelimesi *âlif* kelimesinin çoğuludur. *Kā'id* kelimesinin çoğulunda *ku'ûd*, *sâcid* kelimesinin çoğulu için *sücûd* denilmesi de böyledir. Bu durumda anlamı "birbirine bağlı"dır. Bir başka görüşe göre bin anlamındaki *elf* kelimesinin çoğuludur.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Onlar dört bin kişiydiler. Mukātil şöyle demiştir: Onlar sekiz bin kişiydiler. Ebû Revâk şöyle demiştir: Onlar on bin kişiydiler. Ebû Mâlik'e göre otuz bin kişiydiler. Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayete göre on bin kişiydiler. Atâ ise onların yetmiş bin kişi olduklarını söylemiştir. Yine Atâ'nın "Çok kişiydiler" dediği nakledilmiştir.

"Ölüm endişesiyle" ifadesi ölümden korktukları için anlamındadır. Bu ifade mef'ûlün lehtir.

"Allah onlara 'ölün' dedi." Bir görüşe göre bunun izahı şöyledir: Allah'ın bazı meleklerinin "ölün" şeklindeki sözlerini onlara duyurması ve ardından ölmüş olmaları mümkündür. Ayrıca bunun mânası "O bir şeyi murat ettiği zaman 'ol!' der ve o iş hemen olur." [Yâsîn 36/82] âyetindeki gibi olabilir. Yani "onları öldürdü" anlamına gelir.

"Sonra onları diriltti." Yani onları ecellerinin bitmesi sebebiyle değil, bir ceza ve uyarı olarak öldürdü. Sonra ömürlerinin kalanını tamamlamaları için onları yeniden diriltti.

وقوله: ﴿اَلَمْ تَرَ﴾ الألف ألفُ الاستفهام بمعنى التوقيف، والرؤية بمعنى العلم، وقائمة مقام النظر ولذلك وصل بـ«إلى»، وتقديره: ألم تنظر إلى الَّذين أي ألم تعلم ذلك وألم تسمع ذلك، وتحقيقه اعلَمْ ذلك وَاسمَعْ ذلك.

وقيل: معناه ألم تخبَر فيقع لك العلمُ به كما يقَع بالنظرِ، وهي كلمةُ تنبيهٍ ليتأمَّل فيما يُلقَى إليه مما أريد الإنباءُ عنه أو كان قد سبقَ الإنباء به فأريد به تحديد العهد بالتأمُّلِ فيه.

وقوله تعالى: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ﴾ أي منازلهم، جمعُ دار.

وقوله تعالى: ﴿وَهُمْ اُلُوفٌ﴾ قيل: هو جمع آلف، كما يقال: قاعد وقعود وساجد وسجود، أي متألِّفون، قيل: هذا جمع ألف وهو العدد المعروف.

قال ابن عباس: كانوا أربعة آلاف، وقال مقاتل رحمه الله: كانوا ثمانية آلاف، وقال أبو روق: كانوا عشرة آلاف، وقال أبو مالك رحمهم الله: / [٢٤٢ظ] كانوا ثلاثين ألفا، وعن ابن عباس في رواية: أربعين ألفا، وقال عطاء: كانوا سبعين ألفا، وقال عطاء: عددا كثيرا.[١]

وقوله تعالى: ﴿حَذَرَ الْمَوْتِ﴾ أي لخوف الموت مفعولٌ له.

وقوله تعالى: ﴿فَقَالَ لَهُمُ اللهُ مُوتُوا﴾ قيل: يجوز أن يكون الله أسمَعَهُم كلام بعض ملائكته «موتوا» فماتوا ويجوز أن يكون معناه فأمَاتَهم الله كما في قوله: ﴿اِنَّمَآ اَمْرُهٗٓ اِذَآ اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهٗ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [يس، ٨٢/٣٦] أي يكوّنه.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ اَحْيَاهُمْ﴾ أي أماتهم موتَ عقوبةٍ[٢] أو تنبيهٍ لا موتَ انقضاءِ آجالٍ، ثمَّ أعادهم أحياء ليستوفوا بقية أعمارهم.

١ ر – وقال عطاء: عددا كثيرا.

٢ ر: عقوبتهم.

"Şüphesiz Allah insanlara karşı lutufkârdır." Yani bunlara karşı büyük bir lutfu vardır. Onları öldürdükten sonra diriltmiş ve dünyada tevbe etmeleri için onlara mühlet vermiş ve onlar yurtlarından ölümden kaçmak için çıktıklarında tevbelerini kabul etmiştir. Bu onların Allah'a karşı yaptıkları bir isyandı. Allah onlardan başkasına karşı da büyük bir lutuf sahibidir. Zira insanlar ibret alsınlar ve öldükten sonra dirilmeye yakînen inansınlar diye bu kimselerin hâllerini açık etmiştir. Kullarını kendisine itaate, düşmanlarıyla savaşmaya, bütün işleri ona bırakmaya ve sadece ondan korkmaya teşvik eden bu âyetler, Allah'ın onlara karşı bir lutfudur.

"Lâkin insanların çoğu şükretmez." Yani şükrederek onun nimetinin hakkını yerine getirmezler. "Kullarımdan çok azı şükreder." [es-Sebe' 34/13], "İnsanların çoğu nankör olmayı seçmiştir." [el-Furkān 25/50] âyetleri de bu anlamdadır.

Bu âyetin nüzûlü hakkında farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre bu âyet, bazı münafıkların sözlerine verilmiş bir cevaptır. Onlardan biri öldürülünce "Yanımızda olsalardı öldürülmezlerdi." demişlerdi. Nasıl ki İsrâiloğulları'nın cahillikleri onları ölümden kaçmaya sevk etmişti; Allah'ın kazâ ve kaderini ve O'nun hükmünden kendilerini hiçbir şeyin koruyamayacağını bilmemenin de münafıkları bu sözü söylemeye ittiğini Allah Teâlâ kendilerine haber vermiştir. Ancak kaçmaları onları kurtaramamış, Allah onların hepsini öldürmüş, sonra tekrar diriltmiştir. Bu âyet "De ki: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürülüp düşecekleri yerlere kendilerinden çıkıp gelirlerdi." [Âl-i İmrân 3/154], "De ki: Kaçmanız size yarar vermeyecektir." [el-Ahzâb 33/16] ve "De ki: Kendisinden kaçtığınız ölüm size yetişecektir." [el-Cum'a 62/8] âyetlerine benzer.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Burada bahsedilen kişiler İsrâiloğulları'nın neslindendir. Allah yolunda cihad etmekten kaçmak için evlerinden kaçmışlar, vebaya tutulmuşlardı. Allah onları bir ceza olarak ecellerinden önce öldürmüş sonra ecellerini tamamlamaları için diriltmişti.

Kelbî şöyle demiştir: İsrâiloğulları'nın krallarından biri onlara düşmanlara karşı savaşa çıkmalarını söylemişti. Onlar da çıkıp düşmanlarla savaşmak için ordugâh kurdular. Ama sonradan korkup ölüm endişesine kapıldılar ve krallarına "Geldiğimiz bu yerde veba hastalığı var. Veba kesilip yok olana kadar oraya gitmeyelim." dediler. Bunu ölümden korktukları için söylemişlerdi.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ﴾ أي تفضُّلٍ على أولئك فأحياهم بعد أنْ أماتهم وأمهَلَهم في الدنيا حتى تابوا وقبل توبتِهم إذ خرجوا من ديارهم فرارا من الموتِ، وكان ذلك عصيانا منهم وإنه لذو فضل على غيرهم بأن بيَّن هذا ليعتبروا بحالِهِمْ ويوقنوا بالبعثِ بعد الموت وفيه فضلٌ من الله على عبادهِ بذكر هذه الآيات المحرِّكةِ لهم على طاعتهِ وقتال عدوِّه وتفويض الأمور إليه وإخلاص الخوف والرجاء له.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾ أي لا يؤدُّون حق نِعَمِه بالشكر وهو كقوله: ﴿وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾ [السبأ، ١٣/٣٤] وقوله: ﴿فَاَبٰى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُوراً﴾ [الفرقان، ٥٠/٢٥].

واختلف في نزوله وقصَّتِهِ، قيل: هو جواب قول بعض المنافقين لما قتل بعضُهم قالوا: لو كانوا عندنا ما ماتوا وما قتلوا فأخبرهم الله تعالى أنَّ جهلَهم بقضاء الله وقدرِه وأنه لا عاصمَ لأحدٍ من أمره حملهم على هذا القول كما أنَّ جهل بني إسرائيل حَمَلَهم على الخروج فراراً من الموت، ثمَّ لم ينجِّهم فرارُهم حتى أماتهم الله جميعا ثم أحياهم وهو نظير قوله: ﴿قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِى بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ﴾ [آل عمران، ١٥٤/٣] الآية، وقوله: ﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ﴾ [الأحزاب، ١٦/٣٣] وقوله: ﴿قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ﴾ [الجمعة، ٨/٦٢].

وقال ابن عباس: هم سبطٌ من بني إسرائيل خرجوا من ديارِهم فرارًا من الجهاد في سبيلِ اللهِ فابتلوا بالطاعون فأماتهم اللهُ قبل انقضاءِ آجالِهِمْ عقوبةً لهم ثمَّ أحياهم ليستكمِلُوا بقية آجالهم.

وقال الكلبيُّ رحمه الله: إن ملِكا من ملوك بني إسرائيلَ أمَرَ بني إسرائيل أن يخرجوا إلى قتال عدوِّهم فخرجوا وعسكروا ليغزوا عدوَّهم فجبنوا وكرهوا الموت، وقالوا لملكهم: إن الأرض التي نأتي فيها الوباء فلا نأتيها حتى ينقطع الوباء منها فذلك حذر الموت،

Bunun üzerine Allah Teâlâ onlara "Ölün!" buyurdu. Onlar da hemen öldüler. Tam sekiz bin kişiydiler. Sekiz gün öylece kaldılar ve her tarafları şişti ve koktu. İsrâiloğulları'na adamlarının öldüğü haberi ulaştı. Onları gömmek için geldiler ama sayıları çok olduğundan bunu beceremediler. Onların etraflarını çevirdiler. Sekiz gün sonra Allah onları diriltti. Ama bu pis kokudan kurtulamadılar. Onların nesillerinden gelenlerde bu koku hâlâ vardır.

Mukātil şöyle demiştir: İsrâiloğulları'nın peygamberi Hezekya veya daha meşhur adıyla Hezekiel, yani Zülkifl onlara düşmanlarıyla savaşmalarını söylemişti. Onlar ise düşmanlarından korkup peygamberi dinlemediler. Savaş yapacakları yerde veba olduğu mazeretini öne sürdüler. Allah onlara ölümü gönderdi. Çok kişinin öldüğünü görünce endişeyle evlerinden kaçtılar. Hezekiel bunu görünce "Allah'ım! Ey Ya'kūb'un Rabbi! Mûsâ'nın ilâhı! Kullarının isyanını görüyorsun. Onlara kendi içlerinden bir âyet göster de Senden kaçamasınlar." diye dua etti. Onlar yurtlarından çıkınca Allah Teâlâ ceza vermek için "Ölün." buyurdu. Binekleriyle beraber hepsi bir kişi gibi öldü. Sekiz gün böylece kaldılar. Başkaları onların yanına gelip onları gömmek istediler ama bunu yapamadılar. Bedenleri koktu. Sonra Hezekiel ağladı ve Rabbine yakardı: "Ey Ya'kūb'un Rabbi! Mûsâ'nın ilâhı! Bu zalim kullarına onlar gibi davranma, onlara ilklerin ahdini zikret." dedi. Bir rivayete göre "Ey Rabbim! Onlara merhametini göster, kudretini gösterdiğin gibi." Allah ona onları tek bir sözle davet etmelerini emretti. Onlar bir adam gibi kalktılar. Uyuyup da uyanmış gibiydiler. Sonra onlara düşmanlarına dönüp savaşmalarını emretti. "Allah yolunda savaşın sözü" [el-Bakara 2/244] de bunun için söylenmiştir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Hezekiel'in Zülkifl diye adlandırılmasının sebebi yetmiş nebîye kefil olup onları katilden kurtarmasıdır. Onlara "Gidin! Benim öldürülmem hepinizin öldürülmesinden iyidir." dedi. Yahudiler gelince Zülkifl'e yetmiş peygamberin yerini sordular. Onlara "Gittiler, nerede olduklarını bilmiyorum." dedi. Allah onu Yahudilerden korudu.

فقال لهم الله «مُوتُوا» فماتوا وهم ثمانية آلاف فمكثوا ثمانية أيام حتى انتفخوا وبلغ بني إسرائيل موتُ أصحابهم فخرجوا إليهم ليدفنوهم فعجزوا عنهم من كثرتِهم فحظروا عليهم الحظائر ثم أحياهم الله بعد ثمانيةِ أيام فبقيت فيهم بقايا من ريح النتن حتى أنه بقي في أولادهم إلى اليوم.

وقال مقاتل: إن نبيَّهم حزقيا، والأظهر / [٢٤٣و] الأشهر[١] حزقيل وهو ذو الكفل، ندَّبهم إلى قتال عدوهم فأبوا عليه جبنا من عدوِّهم فاعتلّوا أن الأرض فيها الطاعونُ فأرسل الله عليهم الموتَ فلما رأوا أن الموتَ كَثُرَ[٢] فيهم خرجوا من ديارِهِم فرارا من الموت، فلما رأى ذلك حزقيل قال: اللّهم ربَّ يعقوب وإله موسى قد ترى معصيةَ عبادك فأرِهِم آية من أنفسهم حتى تعلموا أنهم لا يستطيعون فرارا منك، فلما خرجوا قال الله تعالى: «موتوا» عقوبةً لهم فماتوا جميعا ومات دوابُّهم كموتِ رجل واحد ثمانية أيام فخرج إليهم الناس فعجزوا عن دفنهم وأروحت أجسادهم، ثم إن حزقيل بكى إلى ربِّه فقال: يا ربَّ يعقوبَ وإلهَ موسى لا تكن على عبادك الظلمة كأنفسهم واذكر فيهم ميثاق الأوَّلين، وفي رواية قال: يا ربِّ أرِهِمْ رحمتَك كما أريتهم قدرتَك، فأمره الله تعالى أن يدعوَهم بكلمة واحدةٍ فقاموا كقيام رجل واحدٍ كأنهم كانوا نيامًا فاستيقظوا ثم أمرهم أن يرجعوا إلى عدوِّهم فيجاهدوهم، وذلك قوله: ﴿وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٤٤].

قال الحسن: إنما سمي حزقيل ذا الكفل؛ لأنَّه كفل سبعين نبيًّا وأنجاهم من القتل، وقال لهم: اذهبوا فإني إن قتلت كان خيرا من أن تُقتَلوا جميعا فلما جاء اليهودُ وسألوا ذا الكفل عن الأنبياء السبعين قال: إنهم ذهبوا ولا أدري أين هم ومنع الله تعالى ذا الكفل عن اليهود.

---

١ ر: الأشهر الأظهر.

٢ ر: كثير

Süddî şöyle demiştir: Onlar İsrâiloğulları'ndan bir gruptur. Vebadan kaçmak için beldelerinden kaçmışlardı. Allah da onları öldürdü. Üzerlerinden yıllar geçti. Kemikleri soyuldu. Bütün sinirleri dağıldı. Yanlarından Hezekiel adlı bir peygamber geçti. Allah ona "Allah'ın izniyle kalkın diyerek seslen" diye vahyetti. O da öyle nida etti. Bir de baktı ki hepsi dirilip kalkmışlar. "Allah'ım Sen münezzehsin. Sana hamdederiz. Senden başka ilâh yoktur." diyorlardı.

Hilâl b. Yesâf şöyle demiştir: Bunlar İsrâiloğulları'ndan bir kavimdir. Aralarında veba salgını çıkmış, eşrafları ve zenginleri ölmüştü. Sefil ve fakir olanları kalmıştı. Çok kişi öldü. Kasabalarından çıkanlar kurtulmuş, vebaya yakalanmamışlardı. Kurtulanlar "Eğer onlar gibi orada kalsaydık biz de helâk olurduk." dediler. Diğerleri de "Biz de onlar gibi gitseydik kurtulurduk." dediler. Hep birlikte kaçmaya karar verdiler. Allah onlara ölümü gönderdi. Hep birlikte öldüler. Dağılıp giden kemikler hâline geldiler. Bir peygamber sanırım Hezekiel onların yanından geçti ve "Rabbim dilersen onları diriltirsin, sana ibadet ederler, beldelerini imar ederler." dedi. Ona "Şu sözleri söyle onlar dirilir." denildi. O da o sözleri söyledi. Kemiklerin kemiklere gittiğini ve birleştiğini gördü. Sonra etle büründüler. Sonra başka bir emir aldı, onu da söyledi. Bir de baktı ki o kişiler oturmuş Allah'ı zikrediyor, tesbih ediyorlar.

Süddî'nin rivayetine göre Ebû Mâlik şöyle demiştir: Onlar Vâsıt yakınlarında Durdân adında bir kasabada bulunuyorlardı. Veba salgını baş gösterdi. Bir grup orada kaldı bir grup ise oradan kaçtı. Orada kalanlar öldüler. Kaçanlar ise kurtuldular. Veba salgını bitince oraya geri döndüler. Kalanlar "Kardeşlerimiz bizden daha cesurdular. Biz de onlar gibi yapsaydık kurtulmuştuk." dediler. Geri dönenler ise "Eğer biz de kalsaydık onlar gibi biz de vebaya yakalanırdık." dediler. Veba tekrar geldi. Hep birlikte çıkıp iki dağ arasında geniş bir vadiye geldiler. Allah onlara iki melek gönderdi. Meleklerden biri vadinin üstünde diğeri ise alt tarafındaydı. Onlara "Ölün!" diye seslendiler. Hepsi orada öldüler. Allah'ın dilediği bir müddet orada kaldılar. Sonra Hezekiel onlara uğradı ve kemikleri gördü. Gördüklerinin çokluğuna şaşırdı. Allah ona [buyurdu:] "De ki: Ey kemikler! Allah size bir araya gelmenizi emrediyor." Bunun üzerine vadinin üstünden ve altından kemikler toplandı, birbirine yapıştı, kemikten etsiz iskeletler hâline geldi. Sonra Allah ona [buyurdu:] "De ki: Ey kemikler Allah'ın izniyle kalkın." Kemikler can bulup dirildiler ve beldelerine döndüler.

وقال السُّدِّيُّ رحمه الله: هم فرقة من بني إسرائيل خرجوا من ديارِهم فرارا من الطاعون فأماتهم الله ومرَّتْ عليهم السنون حتى عريت عظامُهم وتفرَّقت أوصالهم فمرَّ بهم نبيٌّ يقال له حزقيل فأوحى الله إليه: نادِ فيهم قُومُوا بإذن الله فنادى فنظر إليهم قياما يقولون: سبحانك اللّٰهمَّ وبحمدك لا إله إلا أنت.

وقال هلال بن يساف:[1] هم قوم من بني إسرائيل، وقع فيهم الطاعونُ فذهب أشرافُهم وأغنياؤُهم، وأقام سفلتُهم وفقراؤهم فكثر الموت فيهم[2] ونجا الذين خرجوا لم يصِبْهم من ذلك شيءٌ، فقال الذين نجوا لو أقمنا بالبلدة كما أقام هؤلاء هلكنا كما هلكوا، وقال هؤلاء: لو ظعنا كما ظعنوا لنجونا فأجمعوا أن يظعنوا جميعا فأرسل الله عليهم الموتَ فماتوا حتى صاروا عظاما تفرّق، فمرَّ بهم نبيٌّ أحسبه قال حزقيل فقال: يا ربِّ لو شئت أحييتَهم فعبدوك وعمَّروا بلادَك، فقيل له: تكلَّم بكذا وكذا فإنهم سيحيون فتكلم بالكلام فجعل يرَى العظام تخرج إلى العظام حتى اجتمع بعضُها إلى بعضٍ وكسيت لحما ثم أمَرَ بأمر فتكلَّم به فإذا هم قعودٌ يذكرون الله ويسبحونه.

وروى السُّدِّيُّ عن أبي مالك رحمه الله قال: كانوا في قرية يقال لها دوردان قريبا من واسط فوقع فيهم الطاعونُ فأقامت طائفة وهربت طائفةٌ فوقع الموتُ فيمن أقام وسَلِمَ الذين جلوا / [٢٤٣ظ] فلما ارتفع الطاعون رجعوا إليهم، فقال الذين بقوا إخواننا كانوا أحزم منَّا لوضعنا مثل ما صنعوا سلمنا، وقال الراجعون لو بقينا إلى أن يقع الطاعون أصابنا ما أصابهم فوقع الطاعونُ من قابل فخرجوا جميعا حتى أتوا واديا أفيح فنزلوا فيه بين جبلين فبعث[3] الله إليهم ملكينِ ملكا بأعلى الوادي وملكا بأسفله فناداهم أن موتوا فماتوا فمكثوا ما شاء الله فمرَّ بهم حزقيل فرأى تلك العظامَ فوقف متعجِّبا لكثرة ما يرى فأوحى الله إليه: «نادِ أيتها العظام إن الله يأمرك أن تجتمعِي» فاجتمعت من أعلى الوادي وأدناه حتى التزق بعضها ببعض فصارت أجسادا من عظام لا لحم ولا دم ثم أوحى الله إليه: «نادِ أيتها العظام إن الله يأمرك أن تقومي» فقاموا وبعثوا أحياءً فرجعوا إلى بلادهم.

١ هو هلال بن يساف، أبو الحسن الأشجعي الكوفي، روى له البخاري في كتاب الأدب وأبو داود والنسائي وابن ماجة. أدرك علي بن أبي طالب، وروى عن البراء بن عازب والحسن بن علي بن أبي طالب. انظر: تهذيب الكمال للمزي، ٣٥٣/٣٠.

٢ ط ور: فكثر فيهم الموتُ

٣ ح: فأرسل

244. Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah, her şeyi işitir ve bilir. [el-Bakara 2/244]

"Allah yolunda savaşın." Bunun, önceden Allah Teâlâ'nın ölmüş olup sonra dirilttiği kişilere hitap olduğunu rivayet etmiştik. Bir görüşe göre bu Hz. Peygamber aleyhisselâm çağında yaşayan ashaba ve onlardan sonra gelenlere hitaptır. Birinci görüşe göre bu âyetin başında "Onlara dedi ki" şeklinde takdirî bir ifade vardır ve bu ifade "sonra onları diriltti" ifadesine atfedilmiştir.

"Allah yolunda" yani Allah'ın dinini yüceltmek için savaşınız. Rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâma "Bazı insanlar ganimet elde etmek için, bazıları nam kazanmak için, bazı insanlar da namı duyulsun ve kim olduğu bilinsin diye savaşırlar." dediler. O da "Her kim Allah'ın dini yücelsin diye savaşırsa işte o Allah yolunda savaşmış olur." buyurdu.[1]

"Bilin ki Allah, her şeyi işitir ve bilir." Yani "Ölümden kurtulmamız için diyarımızdan çıkalım." diyenler gibi demeyin, onların kalplerinde sakladıkları kaçarak kurtulma fikrini akıllarınıza getirmeyin, çünkü Allah söylenenleri de söylenmeyip gizlenenleri de duyar.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Yani eğer size bir elem dokunacak olur ve bir inleme ve ağlama yükselecek olursa bilin ki Allah bu inlemeyi ve sizin bu hâlinizi bilmektedir. Âyet onların çektikleri acının hafifletilmesini gerektirmiştir. Birisi şöyle demiştir:
>
> *İnsanlar rahatlık umdukları zaman, sana şikâyet etmeyi ve beni duymanı temenni ettim*[2]

245. Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç [isteyene faizsiz ödünç] verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz. [el-Bakara 2/245]

"Allah'a güzel bir borç verecek kimdir?" [Önceki âyette] Cenâb-ı Hak, Allah yolunda savaşmayı emretmişti. Bunun için de mala ihtiyaç vardır. İşte bu âyette de Allah Teâlâ savaşa gidenlerin hazırlıklarının tamamlanması için müminleri sadaka vermeye teşvik etmektedir.

---

1 Buhârî, "İlim", 43.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 189.

٢٤٤- وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ قد روينا أنَّ هذا كان خطابا للذين ماتُوا ثم أحياهُم، وقيل: هذا خطابٌ لأهل عصر النبي ﷺ ومن بعدهم، فعلى القول الأوَّلِ أضمر في أول[١] هذه الآية: «وقال لهم» عطفا على قوله: ﴿ثُمَّ اَحْيَاهُمْ﴾ [البقرة، ٢/٢٤٣].

وقوله: ﴿فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ أي قاتِلوا لإعلاءِ كلمة الله. وروي أن النبي ﷺ قيل له: إنَّ الرجلَ يقاتل ليغنَم[٢] ويقاتِل ليُذكَر ويقاتل ليُرَى مكانُه، فقال النبي: «من قاتل ليكونَ كلمةُ الله هي العليا فهو الذي يقاتل في سبيل الله».[٣]

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ أي لا تقولوا كما قال هؤلاء الملأ: نخرُج من ديارنا لنسلم من الموت، ولا تضمروا ما أضمروه من اعتقادِ الخلاص بالفرار؛ فإنَّ الله يسمَع ما يقال ويعلم ما يضمر.

وقال الأستاذ أبو القاسم القشيري رحمه الله:

> يعني إنْ مسَّكم ألمٌ فتصاعد منكم أنينٌ فاعلموا أن الله سميعٌ لأنينِكُمْ عليمٌ بأحوالِكم، والآية توجب عليهم تسهيل ما يقاسونه[٤] من الألمِ، قال قائلهم:
>
> إِذَا مَا تَمَنَّى النَّاسُ رَوْحًا وَرَاحَةً تَمَنَّيْتُ أَنْ أَشْكُوَ إِلَيْكَ فَتَسْمَعِ[٥]

٢٤٥- مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضاً حَسَناً فَيُضَاعِفَهُ لَهُ اَضْعَافاً كَثِيرَةً وَاللهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

وقوله تعالى: ﴿مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ أمر بالقتال في سبيل الله، ويُحتاجُ فيه إلى المال فحثَّ على الصَّدَقَةِ ليتهيَّأَ أسبابُ الغزاة.

---

١ ح - أول
٢ ر: لنعيم.
٣ صحيح البخاري، كتاب العلم، ٤٣.
٤ ر: يقاسمونه
٥ لطائف الإشارات للقشيري ، ١/١٨٩.

"Kimdir?" Aslında emir anlamında bir sorudur. *Zâ* ismi borç veren kişiye işarettir ve *men* edatıyla ref edilmiştir. Yani "Borç verecek kimdir?" *Ellezî* kelimesi *zâ* kelimesinin sıfatıdır. *Yakrizu* kelimesi ise onun sılasıdır. *Karz* gerçek anlamda kullanıldığında, bedeli daha sonradan iade edilmek üzere tutulan mal anlamına gelir. Bu tür malın [aslında kesmek anlamındaki] *karz* kelimesi ile isimlendirilmesinin sebebi, kişinin onu kendi malından kesip veriyor olmasıdır. Makas anlamına gelen *mikrâz* kelimesi de bu kökten gelir. Farenin elbiseyi yırtması anlamında da karz kelimesi kullanılır. Bir şeyin kesilmesi, yıkılması anlamındaki *ınkıraz* sözcüğü de bu kökten türemiştir. Yine *karzu'ş-şi'r* de bu kökten gelir ki bunun anlamı, şairin düzyazı [nesir] şeklinde olan bir sözü kafiye ve vezinlere göre kesip yeniden düzenlemesidir. [Bu şekilde oluşturulan] şiire *karîz* derler. Elbise, altın ve gümüş için kullanılan *kurâza* kelimesi bunların kesilmiş parçalarını anlatır.

"Güzel bir borç." *Karz kelimesinin öne çıkan* mânası [borç olarak] verilen şeyin ismidir. Ancak *yakrızu* fiilinden mastar olması da câizdir. Eğer böyle ise mezîd fiilden mef'ûl-i mutlak olur. Ancak burada fiil sülâsîdir. "Allah sizi yerden ot bitirir gibi bitirmiştir." [Nûh 71/17] âyetindeki kullanım da böyledir. Çünkü fiilin aslı sülâsîdir (üç harflidir), bu yüzden de fiilin zikredilmesindeki maksat açık olduğu durumlarda mastarın ona (sülâsî olan aslına) döndürülmesi (ona göre anlamlandırılması) câiz olur.

"İyi bir şekilde" ifadesi güzel bir şekilde demektir. Bu kelime borcun sıfatıdır. Bu âyette borçtan kasıt malının bir kısmını kesmesi ve onu Allah rızâsına ulaşmak ve sevabına kavuşmak için fakire vermesidir. Abdullah b. Abbas'a göre buradaki "güzel" ifadesi yaptığı iyiliği hemen, gizli bir şekilde yapması ve küçük görmesidir.

Bir görüşe göre fakirlerin başına kakmaması ve onlara eziyet etmemesidir. Allah Teâlâ "İnfak ettikleri maldan sonra başa kakmazlar." [el-Bakara 2/262] buyurmuştur. Bir izaha göre ise kalbini mal sevgisinden menetmektir.

İbnü'l-Mübârek şöyle demiştir: "Karz-ı hasen yani güzel borç, Allah yolunda harcanan malın helâl olmasıdır." Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, "Kişinin verdiği sadaka için karşılık beklememesidir." demiştir.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

وقوله: ﴿مَنْ ذَا﴾ استفهام بمعنى الأمر، و«ذا» إشارةٌ إلى المقرض وهو رفع بـ«من» أي من هذا الذي يقرض و«الذي» صفة لـ«ذا» و«يقرض» صلةٌ له، والقرض في موضع الحقيقة مالٌ يُقبَض ببدلِ مثلِهِ من بعدُ. سمي به لأن المعطي[1] يقرضه فيه أي يقطعه من ماله فيدفعه إليه، ومنه المقراض، ومنه قرض الفأرة الثوب، ومنه الانقراض وهو الانقضاء والانقطاع، وقرض الشعر منه أيضا، وهو قطع الشاعر الكلام من المنثور بالقافية والوزن، والشعر قريض، وقراضات الثوب والذهب والفضة ما يقرض بالمقراض أي يقطع.

وقوله: ﴿قَرْضًا حَسَنًا﴾ ظاهرُه اسمٌ للمعطى، ويجوز أن يكون مصدرا لقوله «يقرض»، وإن كان ذاك من / [٢٤٤و] المنشعب وهذا من الثلاثي كما في قوله: ﴿وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ [نوح، ١٧/٧١]؛ لأن الأصلَ هو الثلاثي فيجوز ردُّ المصدر إليه عند وضوح المراد بذكرِ الفِعلِ.

وقوله: ﴿حَسَنًا﴾ أي جميلا وهو نعتُ القرض، والمراد من القرض في هذه الآيةِ هو أن يقطع بعض مالِه فيعطيَه الفقيرَ طلبا لرضاء الله وأملا لثوابِ الله، والحسن عند ابن عباس أن يُعجِّلَه ويسترَه ويستصغرَه.

وقيل: هو أن لا يمنَّ على الفقير بِهِ ولا يؤذِيه كما قال: ﴿لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى﴾ [البقرة، ٢٦٢/٢]، وقيل: هو أن يقطع قلبه عنه.

وقال ابن المبارك رحمه الله: القرضُ الحسنُ أن يكون المالُ من الحلال، وقال سهل بن عبد الله التستري رحمه الله: هو أن لا يطالع عليه عوضا.

وقال القشيري رحمه الله:

---

١ ر: المقرض

> Bir izaha göre âyetin anlamı şöyledir: Mümin verdiği zaman gafil bir hâlde vermez. Bir görüşe göre karz-ı hasen fakihlere göre zengin olan kişinin infak etmesidir. Mârifet ehlinin dilinde îsâr kaidesine göre vermek yani kendisi için gerekli olan şeyi ihtiyacı olmayan kişiye bile verebilmektir. Bir açıklamaya göre ulemâ dilinde iki yüzde beşlik miktarı Allah yoluna harcamak, mârifet ehline göre her şeyi Allah yolunda vermektir. Ruhun fazilet mertebelerinde yükselişi Allah yolunda harcanan miktarınca olur.[1]

Bir görüşe göre burada borcun "güzel" sıfatıyla nitelenmesi cömertlik olmasındandır. Cimrilik çirkin olduğundan ikram ve ihsan güzeldir. Âlimler şöyle demişlerdir: Bu Allah'ın bize fazl u keremidir. Bize ikram ederek mal vermiş sonra bizden onun bir kısmını borç olarak geri istemiştir. Bunu da verilmesi kolay olsun ve karşılığını vereceğini bilelim diye yapmıştır.

Bir izaha göre bunu fakirlere şeref bahşetmek ve onları gözetmek için yapmıştır. Onlar için kendisine borç istemiştir. Elçisi Hz. Muhammed aleyhisselâmı vekil olarak onlardan o malı almakla görevlendirmiştir. "Onların mallarından sadaka al." [et-Tevbe 9/103] ve "Sadakaları alır." [et-Tevbe 9/104] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm o malı alandır. Allah Teâlâ kabul edendir. Fakir de bu malı yiyendir. Sonra bunun kulların aldığı borç gibi olmadığını, borcun karşılığının aynen değil kat kat fazlasıyla verileceğini bildirmiştir.

"Onun kat kat fazlasını verir." Bu âyetteki fiilin dört kıraati vardır. Amr, Nâfi', Hamza ve Kisâî merfû olarak *elif* ile *yudâ'ıfu* şeklinde okumuşlardır. Âsım *elif* ile nasb olarak *yudâ'ıfe* şeklinde okumuştur. İbn Kesîr şedde ile merfû olarak *fe-yuda'ıfuhu* şeklinde, İbn Âmir ise şedde ile mansub olarak *fe-yuda'ıfehu* şeklinde okumuştur. Merfû olması *yukrıdu* fiiline veya mânasına atıf sebebiyledir. Anlam: "Allah onu kat kat artırır" ya da "Muhakkak Allah onu kat kat artırır" ya da "Allah da onu kat kat artıracaktır" şeklindedir. Mansub olması ise *fâ* ile istifhamın cevabı olması sebebiyledir.

Burada geçen *mudâ'afe* ve *tad'îf*, bir şeyi artırıp iki katı ve daha fazlasına çıkarmaktır. *Dı'f* bir şeyin iki katı demektir. Çoğulu *ed'âf*tır. *Ed'afe'r-racülü* kişi bir şeyin katını veya katlarını buldu demektir. Allah Teâlâ "Onlar kat kat artıranlardır." [er-Rûm, 30/39] buyurmuştur.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 189.

قيل: هو أن لا يعطي على الغفلةِ، وقيل: القرضُ الحسنُ على لسان الفقهاء أن يعطى عن ظهر غنًى وعلى لسانِ أهل المعرفةِ أن يعطى بحكم الإيثار فيعطي ما لا بد له منه من له بدٌّ منه، وقيل: هو على لسان العلماء إعطاء خمسةٍ من مائتين وعلى لسان أهل المعرفة إعطاء الكل وزيادة الروح على ما يبذل.[1]

وقيل: سمَّاه حسنا لأنَّه جود والبخل قبيحٌ فكان الجود حسنا، وقالوا: هذا فضل من الله تعالى أعطانا المال تفضُّلا منه، ثم سألنا بعضه باسم القرض تسهيلا للأداء وإطعاما في الجزاء.

وقيل: فعل ذلك تشريفا للفقراء وصيانةً لهم فاستقرض لنفسه لأجلِهم وجعل رسولَه محمَّدا عليه السلام قابضا بحق النيابة عنهم، فقال: ﴿خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً﴾ [التوبة، ١٠٣/٩] وقال: ﴿وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ﴾ [التوبة، ١٠٤/٩] ، فكان النبيُّ ﷺ هو القابض والله تعالى هو القابلُ والفقير هو الآكلُ ثمَّ ذكر أنه ليس كقرضِ العبادِ أنَّه يعوَّض بمثلٍ واحدٍ بل وَعَدَ الأضعافَ الكثيرةَ.

فذلك قوله تعالى: ﴿فَيُضَاعِفَهُ لَهٗٓ اَضْعَافًا كَثِيرَةً﴾ فيه أربعُ قراءاتٍ قرأ عمرو[2] ونافع وحمزة والكسائي بالألف والرفع، وقرأ عاصم بالألف والنصب، وقرأ ابن كثير: «فيضعِّفه» بالتشديد والرفع، وقرأ ابن عامر بالتشديد والنصب، فالرفع للعطف على قوله: ﴿يُقْرِضُ﴾ أو معناه فهو يضاعفه أوفإنه يضاعفه أو فسيضاعفه والنصب على أنه جوابُ الاستفهام بالفاءِ.[3]

والتضعيفِ والمضاعفة هو الزيادة على أصل الشيء حتى يصيرَ مثلَه أو مثليه أو أكثرَ، والضعف هو المثل الزائد على أصله[4] وجمعُهُ الأضعاف، وأضعف الرجل إذا وجد الضعف أو الأضعاف، قال تعالى: ﴿فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ [الروم، ٣٩/٣٠].

١ لطائف الإشارات للإمام القشيري ، ١ /١٩٠.
٢ ر: أبو عمرو
٣ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب ، ٣٤٢/١.
٤ ح: أصل الشيء

Ezherî şöyle demiştir: Arap lisanında *dı'f* kelimesi benzer ve daha fazlası için kullanılır. Yoksa sadece iki kat için kullanılmaz. Bilakis Arap lisanında bu, bunun *dı'f*ıdır denildiğinde iki veya üç katı kastedilebilir. Çünkü bu kelime aslında sınırsız fazlalığa delâlet eder. Allah Teâlâ "Onlara yaptıkları karşılığında kat kat karşılık vardır." [es-Sebe' 34/37] buyurmuştur ve bununla sadece bir mislini veya iki mislini değil çok mislini kastetmiştir. En evlâsı on katıdır. Zira "İyilik yapana on katı verilir." [el-En'âm 6/160] buyurulur. En azı ise bir kattır. En fazlası sınırsızdır. Allah Teâlâ burada "kat kat fazlası" buyurmuştur.

Buradaki "çok" ifadesi hesaplama konusundaki bütün vehim ve şüpheleri gidermektedir. Bu sûrede "Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir." [el-Bakara 2/261] buyurulmuştur.

Ebû Hüreyre'nin rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm "Şüphesiz ki Allah bir iyiliğe iki bin kat sevap verir." buyurmuş ardından "Allah'a güzel bir borç veren kimdir?" âyetini okumuştur.[1]

"Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır." Böylece borç vermeyi onlar için kolay hâle getirmişir. Kullarına verdiği rızkı daraltan da genişleten de Allah'tır. Kul bunu bildiği zaman sadaka vermek ona zor gelmez. Çünkü ona bu geniş rızkı veren Allah'tır. Ondan kendisine verdiği şeyi istemektedir. O, dünyada verdiğini âhirette alacaktır. Bu âyetle ilgili şöyle bir görüş vardır: Sadaka verdiğinizde malınızın azalacağından endişelenmeyin ve sadaka vermediğinizde malınızın çoğalacağını sanmayın. Malı genişleten de daraltan da Allah'tır, yoksa sıkı tutmak veya saçıp savurmak değildir.

Denilmiştir ki bunun mânası şudur: Halk arasında farklı seviyede zenginliğe sahip insanlar var eden Allah'tır. Kimine bol, kimine az vermiştir. Herkes Allah'ın kendisine verdiğinden az veya çok infak etmelidir. Az varlığı olan vereceğini az görerek, fakir olmasına güvenerek veya 'evlâ olan zengin olanın vermesidir' diyerek hiç vermemezlik etmemelidir. Nice zenginler vardır ki fakir olan kadar sadaka veremez, infak edemez. Herkesin ayrıca sevabı vardır.

1 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13: 328.

وقال الأزهري: الضعف في كلام العرب المثلُ إلى ما زاد وليس بمقصورٍ على مثلين بل جائز في كلام العرب أن يقول: هذا ضعفه أي مثلاه وثلاثة أمثاله؛ لأنَّ الضعف في الأصل زيادة غير محصورة، قال تعالى: ﴿فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضِّعْفِ بِمَا عَمِلُوا﴾ [سبأ، ٣٧/٣٤] لم يُرِدْ به مثلا ولا مثلين ولكنه أراد به الأمثال، وأولى الأشياء به أن يجعل عشرة أمثاله لقوله: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾ [الأنعام: ١٦٠/٦] / **[٢٤٤ظ]** فأقلُّه محصور بالمثل وأكثرُهُ غير محصورٍ، قال الله تعالى هنا: ﴿أَضْعَافًا كَثِيرَةً﴾.

وقوله: ﴿كَثِيرَةً﴾ هذا قطع الأوهام عن مبلغ الحسابِ وقد قال في هذه السورة أيضا: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ [البقرة، ٢٦١/٢].

وروى أبو هريرة عن النبي ﷺ أنه قال: «إنَّ الله ليضاعف بالحسنة ألفي ألف ضعف من الحسنات»[1] ثم تلا هذه الآية: ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ﴾ سهل بهذا عليهم الإقراضُ، قال: واللهُ هو الذي يضيّق على عباده الرزقَ وهو الذي يوسّع وإذا علم العبدُ ذلك هان عليه الإعطاءُ؛ لأنَّ الله هو الذي وسَّع عليه فهو يسأَل منه ما هو أعطاه ولأنَّه يخلفه عليه في الدنيا ويُثيبُه عليه في العقبى، وقيل: أي لا يخافوا الإقلال بالإعطاءِ ولا تظنوا بقاءَ السعة بالإمساكِ، فإنَّ الله هو الموسِّع والمضيّق لا الإمساك والبذل.

وقيل: معناه أنَّ الله هو الذي فاوت بين الخلقِ فوسَّع على بعضٍ وضيَّق على بعضٍ فلينفق كلُّ إنسان ممَّا أعطاه الله قلَّ أو كثُر ولا يمتنعنَّ المقلُّ استقلالا لما يعطي أو اتّكالا على أنَّه غير موسَّع عليه أو قولا أن الموسَّع عليه أولى به منه فكم من موسَّع عليه يتخلَّف عن المضيَّق عليه في الصدقة والنفقة ولكلٍّ عندي ثوابه.

١ الحديث في مسند أحمد بلفظ: إن الله ليضاعف الحسنةَ ألفي ألفِ حسنة»، مسند أحمد ، ١٣/ ٣٢٨.

Başka bir rivayet ise şöyledir: Zengine genişlik ve bolluk, fakire ise geçim sıkıntısı veren Allah'tır. Dolayısıyla infakta bulunup sadaka veren kişi, kendisinin üstün olduğunu düşünmesin. Fakiri kendisinden aldığı şey sebebiyle ve kendisine olan ihtiyacından dolayı sakın hor görmesin. Zira zengine bolluk ve refah veren, fakire geçim sıkıntısı veren Benim. Benim hükmüme ve ihsanıma nazar edilsin. Bir başka yorum şöyledir: Allah rızkını yayar -yani dilediğine ulaştırır- ve onun yolunu kapatır -yani dilediğini ona ulaştırmaz-.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Zenginlerin sadakası kabul edilerek alınır ve onlara rızık bolca verilir. Bir görüşe göre Allah fakirlere geçim sıkıntısı verirken onları sabır ile imtihan etmektedir. Zenginlere rızkını verirken de onları şükür ile sınamaktadır. Rivayete göre zenginlerden kötü muamele görmesinler diye fakirleri teselli etmek için zenginlerden alır. Zenginler başa kakmasın diye onlara bol verir. Bir rivayete göre Allah Teâlâ vermediği zaman kimsenin almaya gücü yetmez, verdiği zaman ise hiçbir ihtiyaç kalmaz. Bir rivayet de şöyledir: Kabz kalplere korkunun hâkim olması, bast ise ümidin yerleşmesidir. Kabz Allah'ın kahrı, bast ihsanı, kabz örtmesi, bast keşfi içindir. Kabz müritler, bast mürşitler içindir. Kabz müştaklar, bast ârifler içindir. Bir rivayette şöyle denilmiştir: Seni senden kabzeder, sonra seni sende yayar. Bu konuda nakledilen başka bir söz şöyledir: Haktan dönen için kabz, hakkın tecelli ettiği için ise bast vardır. Şöyle söylenmiştir: Kabz, Allah Teâlâ'nın sana senin fiilini göstermesi, bast ise kendi fazl u ihsanını göstermesidir. Başka bir rivayet ise şöyledir: Kabz azabı zikrederek, bast ise hoş olanı söylerek olur.
>
> Zenginler ve fakirlerden bir grup toplanıp konuşuyorlarmış. Bir zengin "Allah bizim derecemizi yükseltti ve bizden borç istedi." demiş. Bunun üzerine fakirlerden biri "Bilakis bizim derecemizi yükseltti ve bizim için borç istedi. Bir kişi sevmediğinden de borç isteyebilir. Ama ancak sevdiği kişi için borç ister. Hz. Peygamber aleyhisselâm vefat ettiğinde zırhı bir Yahudinin elinde rehindeydi. Ailesine arpa alabilmek için ondan borç almıştı. Allah Teâlâ'nın kimden kim için borç istediğine bir bak!"[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 190-191.

وقيل: الله يوسّع على الغنيّ ويضيّق على الفقير، فلا ينظرنَّ المعطي إلى فضل[1] نفسِه بما يعطي ولا يحتقرنَّ الفقيرَ بما يأخذه منه وحاجتِه إليه، فإني أنا الموسّع على الغنيّ والمضيّق على الفقير فليكن النظر إلى حكمي وفضلي، وقيل: معناه الله يبسُط أي يوفّق له من يشاء ويقبض أي لا يوفّق من يشاء.[2]

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

يقبض الصدقة من الأغنياء قبضَ قبولٍ ويبسط عليهم بسط خلفه، وقيل: يقبض إذا قبض على الفقراء ليمتحنهم بالصبر ويبسط على الأغنياء ليطالبهم بالشكر، وقيل: يقبض تسلية للفقراء لئلا يروا التقتير من الأغنياء ويبسط لأن لا يتقلَّدوا المنة من الأغنياء، وقيل: يقبض إذا قبض حتى لا طاقة ويبسط إذا بسط حتى لا فاقة[3]، قال: القبض لما يغلب على القلوب من الخوف والبسط لما يغلب عليها من الرجاءِ، والقبض لقهره والبسط لبِرّه، والقبض لسَتْرِه والبسط لكشفه، والقبض للمريدين والبسط للمرشدين، والقبض للمشتاقين والبسط للعارفين، وقيل: يقبضك عنك ثم يبسطك به، وقيل: القبض لمن تولَّى عن الحقِّ والبسط لمن تجلَّى له الحق، وقيل: والقبض إذا أشهدك فعلك، والبسط إذا أشهدك فضله، وقيل: القبض بذكر العذاب والبسط بذكر الإيجاب.[4]

واجتمع جماعة من الأغنياء والفقراء، فقال غنيٌّ: إن الله رفع درجتَنا حيث استقرض منَّا، وقال فقير: بل رفع درجتنا حيث استقرض لنا، والواحد قد يستقرض / [٢٤٥و] من غير الحبيب ولكن لا يستقرض إلا لأجل الحبيب، قُبِضَ رسولُ الله ﷺ ودرعه مرهونة عند يهودي لشعير أخذه لقوت عياله أُنظُرْ ممن استدان ولمن استدان.[5]

١ ر: فضله

٢ ر + وقيل: يقبض إذا قبض حتى لا طاقة ويبسط إذا بسط حتى لا فاقة.

٣ ر – وقيل: يقبض إذا قبض حتى لا طاقة ويبسط إذا بسط حتى لا فاقة.

٤ ر: الإيجاب.

٥ لطائف الإشارات للقشيري، ١/١٩٠-١٩١.

"O'na döndürülürler." Yani sizin kıyamet günü dönüşünüz Allah'ın vereceği karşılığadır. O sizin dünyada yaptığınız cömertlik karşılığında cenneti, cimrilik için ise cehennemi verir. Bu, vaat ve tehdittir. Bir veçhe göre zenginlerin ölümle mallarından ayrılacaklarına dair bir uyarıdır.

Bu âyet-i kerîme nâzil olduğu zaman Ebü'd-Dahdâh Amr b. ed-Dahdâh el-Ensârî, "Ey Allah'ın Resûlü! Allah ihtiyacı olmadığı hâlde bizden borç mu istiyor?" diye sormuştu. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Evet! Onunla sizi cennete koymak istiyor." buyurdu. Ebü'd-Dahdâh "Yani Allah'a borç verirsem cennete girmemi garanti ediyorsun öyle mi?" diye sordu. Hz. Peygamber aleyhisselâm onu onayladı. "Ya hanımım?" diye sordu. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Hanımın da." buyurdu. "Ya çocuklarım?" diye sorunca Hz. Peygamber aleyhisselâm "Allah'ın fazl u keremi geniştir. Evet, Ebü'd-Dahdâh." buyurdu. Bunun üzerine "İki bahçemi de Allah'a verdim." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Biz senden ikisini de istemiyoruz. Birini Allah için bağışla, diğerini kendin ve ailenin maişeti için bırak." buyurdu. Bunun üzerine "En iyisi hangisi ise onu bağışladım." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Öyleyse Allah sana cenneti bağışlayacak." buyurdu. Ebü'd-Dahdâh, çocuklarıyla birlikte bahçede bir hurma ağacının altında bekleyen Ümmü'd-Dahdâh'ın yanına geldi ve şöyle bir şiir okudu:

Rabbim seni doğru yola, hayır ve iyilik yoluna sevk etsin

Vadideki bahçem artık o ebediyen verilmiş bir borç oldu

Allah'a dayanıp o bahçeyi bağışladım. Hiçbir nimetini başa kakmayan ve sözünden dönmeyen Allah'a

Âhirette bize kat kat fazlasını versin diye. Artık çocuklarını da al ve çık

İyilik, şüphe yok ki insanın âhiret için takdim edebileceği en güzel azıktır

Bunun üzerine Ümmü'd-Dahdâh "Eğer burayı Allah'a ve Resûlüne adadıysan bu kazançlı bir ticaret olmuş. Eğer böyle olmasaydı sadece elindeki hissene sahip olmuş olurdun." diye karşılık verdi.

Ebü'd-Dahdâh şöyle cevap verdi:

وقوله تعالى: ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ أي رجوعكم إلى جزائه في القيامة فيجزيكم على جودكم الجنة وعلى بُخلِكم النار وهو وعدٌ ووعيدٌ، وقيل: هو تنبيه أن الغني يفارِق ماله بالموت فليبادر الفوت.

ولما نزلت هذه الآية قال أبو الدحداح عمرو بن الدحداح الأنصاري: يا رسول الله، إن الله يستقرضُنا وهو غني عن القرض، قال: نعم، يريد أن يدخلكم بذلك الجنة، قال: فإن أقرضت الله قرضا تضمَّن لي به الجنة، قال: نعم، قال: وزوجتي، قال: نعم وزوجتك، قال: وصبياني، قال: والله واسع كريم، نعم يا أبا الدحداح، قال: فإني أشهدك أني جعلت حائطيَّ لله قرضا، فقال عليه السلام: إنا لم نسألك كليهما فاجعل أحدهما لله والآخر معيشة لك ولعيالك، قال: فإني جعلت خيرهما لله، قال: إذن يجزيك الله به الجنة، فانطلق أبو الدحداح حتى أتى أمَّ الدحداح وهي مع صبيانِها في الحديقة تدور تحت النخلة فأنشد يقول:

هداك ربي سبلَ الرشاد إلى سبلِ الخير والسداد

قرضي من الحائط لي بالوادِ فقد مضى قرضا إلى التنادِ

أقرضته الله على اعتمادِ بالطوع لا منٍّ ولا ارتدادِ

إلا رجاء التضعيف في الميعاد فارتحلي بالنفسِ والأولادِ

والبر لا شك فخيرُ زادِ قدَّمه المرءُ إلى الميعادِ

قالت أم الدحداح: أما إذ بعتَ من الله ورسوله فبيعٌ مربحٌ لا يقال ولا يستقال، وأيمُ الله لولا ذلك لم تملك إلا حصتك.

فأنشأ أبو الدحداح يقول:

Senin gibisi onun elindeki en iyi şeydir, yarın âhirette gerçek ortaya çıkınca sana da bundan pay düşecektir
Allah benim ailemi gözetti ve ona siyah hurmalar ve yaş hurmalar verdi
Kul gayret edip çalışır da çalıştığını elde eder. Günahı yanında kalır

Sonra Ümmü'd-Dahdâh çocuklarının yanına gidip ağızlarındaki ve ceplerindeki hurmaları çıkardı ve diğer bahçeye geçti. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Cennette Ebü'd-Dahdâh için hazırlanmış, dalları sarkan nice hurma ağaçları vardır." buyurdu.[1]

246. Mûsâ'dan sonra, İsrâiloğulları'ndan ileri gelen kimseleri görmedin mi? Kendilerine gönderilmiş bir peygambere "Bize bir hükümdar gönder ki [onun komutasında] Allah yolunda savaşalım." demişlerdi. "Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız?" dedi. "Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz hâlde Allah yolunda neden savaşmayalım?" dediler. Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar. Allah zalimleri iyi bilir. [el-Bakara 2/246]

"İsrâiloğulları'ndan ileri gelen kimseleri görmedin mi?" "Görmedin mi?" sorusu "Sana haber verilip de gözünle görmüş gibi bilgi sahibi olmadın mı?" anlamına gelir. *el-Mele'* ileri gelen kimselerdir ve topluluk anlamında kullanılan müfret bir isimdir. Bir görüşe göre bu kelime kabın dolmasından gelir. Daha fazlasını taşımayacak miktarda şeyin bir yerde toplanmasıdır. Bir görüşe göre "güç, kudret" anlamına gelen *el-melâe* kelimesinden gelir. *el-Mele'*, yapmak için toplandıkları işin üstesinden gelmede başkasına ihtiyaçları olmayan, onu yapabilen topluluktur.

"İsrâiloğulları'ndan" ifadesi Ya'kūb'un evlâdından demektir.

"Mûsâ'dan sonra" ifadesi Mûsâ'nın ölümünden sonra demektir.

Bu âyet-i kerîmenin öncesi ile ilgisi şöyledir: Bu âyetin öncesinde Allah Teâlâ "Allah yolunda savaşın!" [el-Bakara 2/190] buyurmuş ve İsrâiloğulları'nın önce başlayıp sonra muhalefet ettikleri savaş hakkındaki kıssayı anlatmıştı ki bunlar (Hz. Peygamber aleyhisselâmın çağdaşı olan İsrâiloğulları da) onların (atalarının) yaptığını yapmasın.

1 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 5: 283.

مثلك أجدى ما لديه ونَصَحْ إنَّ لك الحظَّ إذا الحقُّ وَضَحْ

قد متَّع الله عيالي ومَنَحْ بالعجوة السوداءِ والزهوِ البلَحْ

والعبدُ يسعى وله ما قد كَدَحْ طول الليالي وعليه ما اجترَحْ

ثم أقبلت أمُّ الدحداح على صبيانها تخرج ما في أفواهِهم وتنفض ما في أكمامِهم حتى أفضت إلى الحائط الآخر، فقال النبي: كم من غذق رداحٍ ودار فياحٍ في الجنة لأبي الدحداح.[1]

٢٤٦- اَلَمْ تَرَ اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنِي اِسْرَآئِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰى اِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكاً نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُواۤ قَالُوا وَمَا لَنَآ اَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَآئِنَاۤ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا قَلِيلاً مِنْهُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

وقوله تعالى: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنِى اِسْرَآئِلَ﴾ «ألم تر» ألم تُخبَر خبراً يصير لك كرؤية العين في وقوع العلم، والملأ جماعة الأشراف، اسمُ فردٍ وضع للجماعة، قيل: هو من امتلاء الإناء وهو اجتماع فيما لا يحتمل المزيد، وقيل: هو من الملاءة التي هي القدرة فالملأ جماعة لا حاجة إلى الزيادة عليهم فيما اجتمعوا له أو هم قادرون على ما اجتمَعوا له.

وقوله: ﴿مِنْ بَنِى اِسْرَآئِلَ﴾ هم أولاد يعقوب.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ بَعْدِ مُوسٰى﴾ أي من بعد موت موسى.

وانتظام هذه الآية بما قبلها أنه قال: ﴿وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ٢/١٩٠] وقصَّ عليهم / [٢٤٥ظ] قصة بني إسرائيل في القتال الذي سألوه ثمَّ خالفوه لئلا يفعل هؤلاء فعلهم.

١ جامع البيان للطبري، ٥/٢٨٣.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: İsrâiloğulları bir süre, başlarında, Allah yolunda emrinde savaşacakları bir kral olmaksızın kaldılar. Peygamberlik Ya'kūb'un oğlu Levi'nin, krallık ise Ya'kūb'un oğlu Yahuda'nın çocuklarındaydı. Ordular ve savaş gibi konular, kral tarafından yürütülürdü. Kral da peygamberin emriyle hareket ederdi. Ellerinde Tâbût sandığı vardı. Savaşa çıktıklarında onu yanlarında götürüyor, öne çıkarıyor ve zafer kazanıyorlardı. Düşmanları yeniliyordu. Bunun üzerinden bir zaman geçti ve İsrâiloğulları'nda günah çoğaldı. Kral artık peygamberi dinlemiyordu. Allah onlara Câlût'u ve kavmini musallat etti. Onlara Belşasa denirdi. Bu topluluk Rum Denizi sahilinde Mısır ile Filistin arasında yaşarlardı. İsrâiloğulları kırk yıl çok iyi hâlde kaldılar. Allah Teâlâ onlardan savaş yükünü kaldırmış, düşmanlara karşı onlara yardım etmiş ve Mûsâ'dan sonraki peygamberlerine sadece kendilerine saldıranlarla savaşmalarını emretmişti. Câlût iri yarı, yiğit bir adamdı. Başındaki miğfer demirden üç yüz rıtıldı. Sadece kendisi yüz bin süvariye denkti. Orduları sekiz yüz bin kahraman süvari idi. İsrâiloğulları'nın topraklarına saldırdı. Ona karşı koydular, onunla savaştılar, Tâbût'u öne sürdüler. Ancak çok günah işledikleri için ilâhî yardım onlara gelmedi. Câlût, büyük bir katliam yaptı. Kadınları ve çocukları esir aldı. Sadece kral soyundan dört yüz kırk erkek çocuğu esir almıştı. Mallarını ganimet olarak almış, Tâbût'u götürmüş, onları ülkelerinden çıkarmıştı. Bunun üzerinden bir süre geçince peygamberlerine geldiler.

Bir görüşe göre bu peygamber, Şem'ûn'dur. Bir görüşe göre Yûşa' b. Nûn'dur. Bir görüşe göre İşmuil b. Halkasa'dır. En meşhur ve doğru görüş budur. Annesinin adı Hanne'dir. Hz. Mûsâ'nın kardeşi Hârûn'un neslindendir.

"Kendilerine gönderilmiş bir peygambere: 'Bize bir hükümdar gönder.' dediler." Yani bizim için bir hükümdar belirle [dediler].

"Allah yolunda savaşalım." Burada fiilin cezimli olmasının sebebi emrin cevabı olmasıdır. Aslında şartın cevabıdır. Yani "Eğer bize bir kral gönderirsen onunla birlikte düşmanımıza karşı savaşırız." demektir.

"Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız, dedi." *Asâ* şüphe ifade eden bir kelimedir. Belki mânasındadır. Gelecek zamanda değil geçmiş zamanda kullanılır. Nâfi', *asîtüm* şeklinde *sîn* harfinin kesresiyle okumuştur. Ebû Hâtim "Bu şekilde bir okuyuşun Arap dilinde bir açıklaması yoktur. Kıyasen de reddedilmiştir." demiştir. Yani peygamberleri onlara "Belki de savaş size farz kılınınca ondan kaçınacaksınız." demiştir.

قال ابن عباس: إن بني إسرائيل مكثوا زمانا ليس لهم ملكٌ يقاتِل في سبيل الله وكانت النبوة في سبطِ لاوي بن يعقوب والملك في سبط يهوذا بن يعقوب، فكان يكون الجندُ والقتالُ في يد الملك فكان الملك يعمل بأمرِ النَّبيّ وكان لهم تابوتٌ إذا خرجوا إلى القتال حمَلوه وقدَّموه فنصِروا به وانهزم عدوُّهم ومضى على ذلك زمانٌ وكَثُرَتِ المعاصي في بني إسرائيل، وصار الملك لا يطيع النبيَّ فسلَّط الله عليهم جالوتَ وقومَه، وكان يقال لهم البلشاثا[1] يسكُنون ساحل بحر الروم بين مصر وفلسطين وكان بنو إسرائيل لبثوا أربعين سنة بأحسن حال، وكان الله وضع عنهم القتالَ وكفاهم مؤنةَ العدوِّ وعهد إلى الأنبياء من بني إسرائيل من بعد موسى أن لا يقاتلوا إلا من قاتلهم، وكان جالوت عظيم الجثةِ شديد الشوكة وكانت بيضةُ رأسه ثلاث مائة رطلٍ من حديد وكان بنفسه يساوي مائة ألف فارس وكان جنده ثمانمائة ألف فارس مبارز فقصدهم في ديارِهم فقابلوه وقاتلوه وقدموا التابوت فلم ينصروا لكثرة معاصيهم وقتل جالوت منهم مقتلة عظيمة وسبى نساءهم وذريَّتهم وأسر من أبناء ملوكهم أربعمائة وأربعين غلاما، وغنم أموالهم وحمل تابوتهم وأخرجهم من ديارهم ومضى على هذا زمان فجاؤا إلى نبيهم.

قيل: هو شمعون، قيل: هو يوشع بن نون، وقيل: اشمويل بن هلقاثا وهو الأشهر الأظهر واسم أمه حنة وهو من نسلِ هارون أخي موسى.

وقوله تعالى: ﴿اِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا﴾ أي أقم وانصبْ لنا سلطانا.

وقوله تعالى: ﴿نُقَاتِلْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ﴾ جزم لأنه جوابُ الأمر وهو في الحقيقة جزاء الشرط لأن تقديره إن تبعث لنا ملكا نقاتلْ نحن معه عدونا.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُوا﴾ «عسى» كلمة شكٍّ وظنٍّ، ومعناه لعلكم، وتستعمل في الماضي دون المستقبل، وقرأ نافع: «عَسِيتُمْ» بكسر السين،[2] وقال أبو حاتم: لا وجهَ له في العربيةِ وهو مردود في القياس، يقول: قال لهم نبيهم: لعلهم أن تمتنعوا عن القتال إذا فرض عليكم.

---

١ ر + وكانوا

٢ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٤٦/١.

"Allah yolunda neden savaşmayalım, dediler." Bunun üç veçhi vardır:

1. Bu soru inkâr [yadırgama] anlamındadır. Yani "Hangi şeyden dolayı savaşmayalım ki!" Bunda *en* edatının hazfi veya zikri câizdir. Her iki kullanım da Kur'ân-ı Kerîm'de vardır. "Yûsuf konusunda neden bize güvenmiyorsun?" [Yûsuf 12/11], "Ne oluyor da Allah'a iman etmiyorsunuz!" [el-Hadîd 57/8], "Neden hüdhüdü göremiyorum!" [en-Neml 27/20] ve "Neden ibadet etmeyeyim!" [Yâsîn 36/22], "Neden secde edenlerle birlikte olmuyorsun?" [el-Hicr 15/32], "Neden Allah'a tevekkül etmeyelim!" [İbrâhim 14/12] âyet-i kerîmeleri de böyledir. *En* hazfedildiği zaman mânası "Ne için" demek olur. *En* hazfedilmezse manası "Yapmama ne mâni olacaktır?" demektir.

2. Bu bir istifhamdır. Ancak şu anlamdadır: Savaşmamamızda bizim için nasıl bir yarar var?

3. Bu bir nefiydir. Anlamı "Savaşmama şansımız yoktur." şeklindedir.

"Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz hâlde…" Burada *vâv*, hâl vâvıdır. Yani hâlimiz bu iken, yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış iken. Burada "uzaklaştırılmış" ifadesi takdir edilir. Çünkü *ebnâunâ* kelimesinin *diyârinâ* kelimesine atfedilmesi uygun değildir. Ancak çıkarma kelimesinin uzaklaştırma anlamında mecaz olarak kullanılması hâlinde mümkün olur. O zaman hem çocuklar hem de yurtlar için kullanılabilir. Yani hem yurtlarımızdan hem de çocuklarımızdan uzalaştırıldık.

Ehl-i hakikat şöyle demiştir: Savaşma konusunda kendi çıkarları ile ilgili bir şeyi mazeret olarak sundular ve rezil oldular. Eğer düşmanlarının Allah'a isyan ettiklerini, Allah'ın beldelerini harap ettiklerini, Allah'ın kullarına zulmettiklerini, O'nun nûrunu söndürdüklerini söyleyip "Nasıl savaşmayız?" deselerdi o zaman muzaffer olurlardı. İsrâiloğulları bu sözleri söyledikten sonra peygamberleri onlara bir kral belirlemesi için Allah Teâlâ'ya dua etti. Allah onun bu duasına icâbet etti ve Tâlût'u onlara kral tayin etti. Onlara savaşmayı farz kıldı. İçlerinde kendilerini kral isteme işine teşvik eden azgın bir adam vardı. Onlar da ona biat ettiler, onun kral olmasını istediler. Allah Teâlâ ondan başkasını kral yapınca arkaları sıra döndüler ve savaşmak istemediler.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا وَمَا لَنَآ اَلَّا نُقَاتِلَ فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ له ثلاثة أوجه:

أحدهما: أن يكون استفهاما بمعنى الاستنكار[1]، ومعناه: لأي شيء لا نقاتلُ، ويجوز في هذا حذف «أَنْ» وإثباته، وقد ورد كل واحد منهما في القرآن، قال تعالى: ﴿مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا﴾ [يوسف، ١١/١٢] ، ﴿وَمَا لَكُمْ لاَ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ﴾ [الحديد، ٨/٥٧]، ﴿مَا لِىَ لَآ اَرَى﴾ [النمل، ٢٠/٢٧]، ﴿وَمَا لِىَ لَآ اَعْبُدُ﴾ [يس، ٢٢/٣٦]، وقال: ﴿مَا لَكَ اَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾ [الحجر، ٣٢/١٥] ، ﴿وَمَا لَنَآ اَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللهِ﴾ [إبراهيم، ١٢/١٤]، لكن إذا حذف «أَنْ» معناه: لأيِّ شيءٍ، وإذا / [٢٤٦و] أُثْبِتَ فمعناه: ما يمعني أن أفعل.

والثاني: أنه استفهام لكن معنى قولهم: ﴿مَا لَنَآ﴾: أيُّ نفع لنا في أن لا نقاتل.

والثالث: أنه نفي معناه: ليس لنا ألا نقاتل.

وقوله تعالى: ﴿وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَآئِنَا﴾ الواو للحال ومعناه: كيف لا نقاتلُهم والحال هذه إنا[2] أخرجنا من ديارنا وفرِّقنا من أولادِنا، فالتفريق مضمَرٌ لأنه لا يليق عطفُه على الديار في صفة الإخراج إلا أن يجعل الإخراج مجازا عن التفريق فيصيرُ صالحا للوقوع على الديار والأولاد، أي فرقنا من الديار والأولاد جميعا.

قال أهل الحقيقة: علَّلوا القتال بما يرجع إلى حظوظهم فخذَلوا، ولو قالوا كيف لا نقاتل وقد عصوا الله وخربوا بلاد الله وقهروا عباد الله وأطفؤوا نور الله لنصروا، فلما قالوا ذلك دعا نبيُّهم الله تعالى وسأل لهم ملكا فأجابه الله تعالى إلى ذلكَ ونصب لهم طالوتَ ملِكا، وفرض عليهم القتال وكان فيهم طاغيةٌ هو الذي دعاهم إلى ذلك فبايَعوه وكانوا يرجون[3] أن يُمَلَّك عليهم، فلما ملَّك الله غيرَه نكصوا على أعقابهم وكرهوا القتال.

١ ر: الإنكار
٢ م: إني
٣ ر: يرجعون

"Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar." Savaştan kaçmayanların sayısı üç yüz on üçtür. Onlar nehrin suyundan kana kana içmemişlerdi. Allah'ın has kulları İsrâiloğulları arasında çok azdı. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kullarımdan şükredenler çok azdır." [es-Sebe' 34/13]. Yine "Onlar gecenin az bir kısmında uyurlardı." [ez-Zâriyât 51/17] ve "Ne de az düşünüyorsunuz!" [el-Hâkka 4269] ve "Onlar hakkında bilgisi olan çok azdır." [el-Kehf 18/22] buyurulmuştur.

"Allah zalimleri iyi bilir." Yani Allah Teâlâ peygamberlerine muhalefet edenlerin yaptıklarını çok iyi bilir ve onları cezalandırmaya gücü yeter. Bu en beliğ ve etkili tehdittir.

247. Peygamberleri onlara "Bilin ki Allah, Tâlût'u size hükümdar olarak gönderdi." dedi. Bunun üzerine "Biz, hükümdarlığa daha lâyık olduğumuz hâlde, kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur?" dediler. "Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir." dedi. [el-Bakara 2/247]

"Peygamberleri onlara 'Bilin ki Allah, Tâlût'u size hükümdar olarak gönderdi.' dedi." Tâlût Arapça olmayan bir isimdir. Bu kelime de tıpkı el-*Câmûs* kelimesi gibi yabancı dilden geçmiş olsa da, onun aksine gayri munsariftir. Çünkü Câmûs kelimesi başına *elif-lâm* alıp [el-*Câmûs* olunca] munsarif olmuş ve Arapça isim hâline girmiştir.

"O bize nasıl hükümdar olur, dediler." Yani bu nasıl olabilir? "Bak nasıl sapıtıyorlar!" [el-Mâide 7/75] âyetinde benzer bir kullanım vardır. Bir görüşe göre *ennâ* "nereden" demektir. "Bunlar sana nereden geliyor?" [Âl-i İmrân 3/37] buyurulmuştur.

Bunun kıssası şudur: Allah Teâlâ onların peygamberine bir asa göndermiş ve boyu bu asa kadar olan kişi onların kralıdır demişti. Peygamber de insanları o sopayla ölçmeye başladı. Hiç kimse bu sopa kadar boya sahip değildi. Sonunda adı Tâlût olan bir adam geldi. Uzun olduğu için bu ismi almıştı. Bu adam Tâlût b. Kays b. Dırâr b. Enes b. Yahrûb b. Bünyâmin b. Ya'kūb b. İshak b. İbrâhim'dir. Kral soyundan gelmiyor, pek itibarlı olmayan bir meslek yapıyordu. Bir görüşe göre su taşırdı. Bir rivayete göre deri tabaklardı. Bir görüşe göre eşek ve katır kiralardı. Bir gün bir eşeğini kaybetmişti.

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا قَلِيلاً مِنْهُمْ﴾ وهم الثلاثمائة وثلاثة عشر الذين لم يشربوا من النهر كرعا وخواصُّ الله فيهم قلةٌ، قال تعالى: ﴿وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾ [السبأ، ١٣/٣٤] وقال: ﴿كَانُوا قَلِيلاً مِنَ الَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ﴾ [الذاريات، ١٧/٥١] وقال: ﴿قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ﴾ [الحاقة، ٤٢/٦٩] وقال: ﴿مَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا قَلِيلٌ﴾ [الكهف، ٢٢/١٨]

٥ وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾ أي بالذين خالفوا نبيهم يعلم بِفِعْلِهم ويقدر على جزائهم وهو أبلغ وعيد.

٢٤٧- وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اللهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكاً قَالُوا اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ اِنَّ اللهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

١٠ وقوله تعالى: ﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اللهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكاً﴾ طالوت اسم أعجميٌّ لا ينصرف بخلاف الجاموس لأنَّه وإن كان أعجميًّا فقد صار اسما متمكِّنا بالألف واللام الداخلتين فيه فصار كالاسم العربي.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا﴾ أي كيف كما في قوله: ﴿اَنّٰى يُؤْفَكُونَ﴾ [المائدة: ٧٥/٥] ، قيل: من أين كما في قوله: ﴿اَنّٰى لَكِ هٰذَا﴾ [آل عمران، ٣٧/٣].

١٥ وقصته: إنَّ الله تعالى بعث عصا إلى نبيِّهم وقال من كان على طول هذه العصا فهو ملكُهم فجعل يقدِّر بها الناس فلا يبلُغ أحدٌ ذلك حتى جاء يوما رجلٌ اسمُه طالوت وسمي به لطوله وهو طالوت بن قيس بن ضرار بن أنس بن يحرب بن بنيامين بن يعقوب بن إسحق[1] بن إبراهيم ولم يكن من سبط الملوك وكان يحتَرِف بحرفة دنيئةٍ. وقيل: كان سقَّاء، وقيل: كان دبَّاغا، وقيل: كان مكاريا، وكان أضلَّ حمارا له

١ ح: اسماعيل

Her tarafta onu arıyordu. Bir hizmetçisiyle birlikte peygamberlerinin evine varmıştı. Hizmetçisi ona "Peygamberin yanına girip onu ziyaret edelim ve hacetimiz için bize dua etmesini rica edelim." dedi. Onun yanına girdiler. Peygamber ona baktı ve kalbine aranan kralın o olabileceği hissi doğdu. Sopayla onu ölçtü. Tam onun boyu kadardı. Zamanının en uzunuydu. Omuzları ve başına bile hiç kimse ulaşamıyordu. En uzun adamlar ancak göğsüne ulaşabiliyorladı. Peygamber onlara "İşte Allah'ın sizin için belirlediği kral budur. Ona itaat edin ve onunla birlikte düşmanınıza karşı savaşın." dedi. Onlar şaşırarak "Bu adam kral soyundan değil. Bunun gibi biri nasıl bize kral olabilir?" dediler.

"Hâlbuki biz hükümdarlığa daha lâyığız." Onun bize krallık yapmasından bizim ona krallık yapmamız daha evlâdır. Çünkü biz kralların hanedanından geliyoruz.

"Kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemiş." Yani ona servet de verilmemiştir ki malıyla şeref kazansın. Zira kendisi asilzade değildir.

"Allah sizin üzerinize onu seçti." Yani peygamberleri onlara şöyle dedi: Allah onu sizin üzerine kral seçti. *İstifâ* kelimesi bir şeyin özünü seçerek alıp diğer kısımlarını bırakmaktır. Yani eğer onun malı, nesebi yoksa bile her türlü faziletten daha üstün bir fazileti var. Bu da Allah'ın onu seçmesidir. Başka bir üstünlüğü daha vardır ki o da "İlimde ona üstünlük verdi." âyetiyle ifade edilmiştir. Yani savaşlara dair bilgi verdi. Başka bir fazileti de "Bedende ona üstünlük verdi." âyetiyle ifade edilmiştir. Yani boyu uzun kendisi iri, güçlü, gösterişli ve yakışıklıydı. Bir görüşe göre vücut yapısının yanında güzel huyları da kendisinde toplamıştı. Bu âyet-i kerîme ile yönetim ve iradenin verasetle, servetle değil nefsin faziletleri ile hak edileceğine işaret etmiştir. Eğer nesep de olursa bunu güçlendirir.

"Allah mülkünü dilediğine verir." Yani mülk Allah'ındır. Onu hiçbir sebebe bağlı olmadan istediğine verebilir. Tâlût'u murat etmiştir. Dolayısıyla ona itiraz edilemez, emrinden yüz çevrilemez.

فكان[1] يطوف الأمكنةَ بطلبه فانتهى مع غلام له إلى باب دار نبيّهم، فقال له غلامُه ندخل على النبيّ ونزوره ونسأله يدعو لنا بحاجتنا فدخلا فنظر إليه النبي فوقع في قلبِهِ أنه هو المرادُ فقدَّر به العصا فكانت على قدر طوله، / [٢٤٦ظ] وكان أطول أهل زمانه يعلو كل طويل بمَنْكِبَيْه ورأسه ويبلغ أطول الناسِ صدره فلا يجاوزه، فقال لهم: هذا ملككم الذي أقامَه الله لكم فأطيعوه وقاتلوا عدوَّكم معه، فقالوا متعجِّبين من ذلك كيفَ يكون له الملك علينا وليس من سبطِ الملوكِ.

وقوله تعالى: ﴿وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ﴾ أي أولى بالرئاسةِ عليه منه بالرئاسة علينا إذ نحنُ من أهل الملوكِ.[2]

وقوله تعالى: ﴿وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ﴾ أي لم يعطَ ثروة وكثرة من المال فيتشرف بالمال إذ فاته الحسبُ.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اِنَّ اللهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ﴾ أي قال لهم نبيُّهم: إنَّ الله اختاره عليكم، وأصل الاصطفاء أخذ صفوة الشيء وإلقاء ما سواه، أي إن لم يكن له نسبٌ ونشبٌ فله فضيلة تَفُوقُ كلَّ فضيلة وهي اختيار الله إياه عليكم وله فضيلة أخرى وهي قوله تعالى: ﴿وَزَادَهُ بَسْطَةً فِى الْعِلْمِ﴾ أي سعة وفضلا في علم الحروبِ وأخرى وهو قوله تعالى: ﴿وَالْجِسْمِ﴾ وهي طول القامة وعظم التركيب وكمال القوة وروعة المنظر وجمال الوجه، وقيل: كان ذلك استجماعُ الخصال المحمودةِ النفسانيةِ دون عظم البنية، أشار بذلك إلى أن الرئاسةَ لا تستحقُّ بالوراثة ولا بالثروة بل بفضائل النفس، فإن[3] اجتمع إليها النسب فهو مؤكِّد لها.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يُؤْتِى مُلْكَهُ مَنْ يَشَآءُ﴾ أي الملك لله فهو يضعه حيثُ يشاء من غيرِ علَّةٍ وقد شاء وضعَه في طالوت فلا اعتراضَ عليهِ ولا اعراض عنه.

١ ر: جعل
٢ ر: الملك
٣ ر: فإذا

"Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir." Yani keremi ve nimeti geniş olan, tam mânasıyla kudret sahibi, neyi seçeceğini bilendir. Bir görüşe göre onlar peygamberlerini yalanlayarak inkâra düşmüşlerdir. Bir görüşe göre onlar mümin idiler ancak meleklerin "Yeryüzünde fesat çıkaracak birini mi yaratacaksın?" [el-Bakara 2/30] demeleri gibi onun kral yapılmasına şaşırmış ve hikmetini öğrenmek istemişlerdir.

248. Peygamberleri onlara "Onun hükümdarlığının alâmeti, Tâbût'un size gelmesidir. Meleklerin taşıdığı o Tâbût'un içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sükûnet, Mûsâ ve Hârûn hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır. Eğer inanmış kimseler iseniz sizin için bunda şüphesiz bir alâmet vardır." dedi. [el-Bakara 2/248]

"Peygamberleri onlara dedi ki: Onun hükümdarlığının alâmeti" yani saltanatının alâmeti şudur:

"Tâbût'un size gelmesidir." Câlût'un kavmi Tâbût'u alıp götürmüşler ve tuvalet yaptıkları bir yere gömmüşlerdi. Allah onları basur illetine müptela etti. Bu hastalık aralarında yayıldı ve çoğu helâk oldular. [Farklı sebeplerle] beş şehir helâk oldu ve bunun üzerine "Bunlar Tâbût'a karşı yaptıklarımız sebebiyle başımıza geldi." dediler ve onu çıkarıp bir ineğin üzerinde İsrâiloğulları'na gönderdiler. Bir rivayete göre Tâbût, onların ibadethanesinde duruyordu. Oraya girdiklerinde putlarının yıkılmış olduğunu gördüler.

Bir görüşe göre onu putlarından birinin altına koymuşlardı. Ertesi gün putun başında durduğunu gördüler. Sonra oradan alıp putun ayağına bağladılar. Ertesi gün putun elinin ve ayaklarının kesilmiş olduğunu gördüler. Nöbet tutmak için puthanede yatan kişilerin üzerine bir fare gelip karınlarını deşiyor ve bütün iç organlarını yiyordu. Çok sayıda kişi bu şekilde ölünce hemen onu alıp bir öküzün üstüne koydular ve İsrâiloğulları'na gönderdiler. Allah melekler gönderdi. Tâbût'u omuzlarında getirdiler. İşte "Tâbût'un size gelmesidir." âyetinde anlatılan budur.

"Tâbût'un içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sükûnet vardır." Yani kalplerinizin rahat ettiği zafer, düşmanı yenme konusunda ümitlerinin güçlendiği bir his vardır.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ أي واسعُ الإفضال كامل الاقتدار عالم بمواضعِ الاختيار، قيل: إنهم كفروا بتكذيبهم نبيهم، وقيل: كانوا مؤمنينَ لكن تعجَّبوا وتعرَّفوا وجهَ الحكمة في تمليكه كما قالت الملائكة: ﴿أَ تَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ [البقرة، ٢/٣٠].

٢٤٨- وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِهٖٓ اَنْ يَّأْتِيَكُمُ التَّابُوْتُ فِيْهِ سَكِيْنَةٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوْسٰى وَاٰلُ هٰرُوْنَ تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُ ۗاِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ۚ

وقوله تعالى: ﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ﴾ أي علامةَ سلطنتِه.

وقوله تعالى: ﴿أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ﴾ وكان قومُ جالوتَ أخذوا التابوتَ وذهبوا به ودفنوه في مخرأةٍ لهم فابتلاهم الله بالباسورِ وفشا ذلك فيهم فهلك أكثرُهم وهلكَت خمسُ مدائن، فقالوا: ما أُبتُلِينَا به إلا بفعلنا في التابوت فاستخرجُوه فوجَّهوه إلى بني إسرائيل على بقرةٍ، وفي رواية كانوا وضعوا في بيعة لهم فكانوا إذا أصبحوا ودخلوا بيعتهم رأوا أصنامهم منكوسة.

وقيل: وضعوه تحتَ صنمٍ لهم فأصبحوا وهو فوق الصنم فأخذوه وشدُّوه إلى رجلِ الصنم فأصبحوا وقد قطع يد الصنم ورجلاه وكان من بات فيها ونام أتاه الفأرُ فقرضَ بطنه وأكلَ أمعاهُ فمات، فلما كثر ذلك أخذوه فجعلوه على عجلةٍ ووجهوا الثور إلى بني إسرائيل وبعث الله ملائكةً فساقوه فإذا التابوت بين أظهرهم، فذلك قوله تعالى: ﴿أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ﴾.

وقوله تعالى: ﴿فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ أي ما تسكُن به قلوبُكم ويقوي رجاؤُكم في النصرة والغلبة.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: *Sekîne* kedi kadar bir hayvandır. İki gözü vardır. Gözlerinden ateş saçar. Bir şeye baktığında o şey dehşete kapılır. Onu düşmana getirdiklerinde başını Tâbût'tan çıkarıyor, ellerini hareket ettirip bağırıyordu. Buna şahit olan düşmanlar korkudan kaçıyorlardı. Tâbût, ud ağacındandı.

Bir rivayete göre altınla doldurulmuş sandal ağacındandı. Bir rivayete göre tarak yapılan şimşir ağacındandı. Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ'nın levhalarına "Var ol" deyip de olmaları gibi Allah Teâlâ "ol" deyince var olmuştu. Bu Tâbût [sandık] zümrüttendi ve iki adamın taşıyabileceği ağırlıktaydı.

Vehb şöyle demiştir: Tâbût üç arşına iki arşın kadardı.

Hz. Ali şöyle demiştir: Sekîne'nin insan yüzü gibi yüzü vardır. O hafif bir rüzgârdır.

Mücâhid şöyle demiştir: Onun kedi yüzü gibi yüzü vardır. İki kanadı vardır. Düşmanın üzerine uçar ve onları dağıtır.

Kelbî şöyle demiştir: Sekîne zeberced veya yakuttandır. Kedi başı gibidir. Bu baş Tâbût'tan çıkarılıp düşman tarafına açılır onunla birlikte düşmanlara karşı giderlerdi. İstikar bulunca arkasında dururlardı. Süddî demiştir ki: Sekîne altından bir tastır. Peygamberlerin kalbi onda yıkanır.

"Mûsâ ve Hârûn hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır." Yani bunlar Mûsâ ve Hârûn'un bıraktığı şeylerdir. İnsanın *âl*i kendisidir. "Allah Âdem'i, Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i seçmiştir." [Âl-i İmrân 3/33] Yani bizzat İbrâhim'i seçmiştir. *Nefs* [kendi] kelimesinin insana nispet edilmesi gibidir. Bu kalıntılar arasında Hz. Mûsâ'nın cennet ağacından yapılı asası, Hz. Hârûn'un sarığı, levhalardan taneler, altın bir tasta bir ölçek kudret helvası ve Hz. Süleyman'ın mührü vardı. Atâ şöyle demiştir: Bu, Tevrat'ın ilmidir.

"Onu melekler taşır." Onu nakleder. Bir rivayete göre onlar ineği sevk edip onu taşımışlardır. Bir rivayete göre havada taşımış, Tâlût'un evine koymuşlardır.

"Bunda şüphesiz sizin için bir âyet vardır." Yani Tâbût'un gelişinde peygamberinizin Allah'ın Tâlût'u size kral yaptığına dair sözünün doğruluğuna açık bir alâmet vardır. Çünkü bu olağanüstü bir durumdur.

وقال ابن عباس: / [٢٤٧و] السكينة دابَّة قدرَ الهرِّ لها عينان لهما شعاعٌ إذا نظرت إلى شيء ذعر فكانوا إذا حضروا بها العدو أطلعت رأسَها من التابوت وحرَّكت يديها[١] وصاحت فيولون هرابا من الرعب وكان التابوت من عود اليلنجوج.[٢]

وقيل: من الصندل مملوَّة[٣] من الذهب، قيل: من الشمشاذ الذي يتخذ منه الأمشاط، قال الله تعالى: «كن» فكان كما قال لألواح موسى: «كوني» فكانت من زمرد قدر التابوت ما يحمله رجلان.

وقال وهب رحمه الله: كان التابوت نحوا من ثلاثة أذرُعٍ في ذراعين.

وقال علي: كان للسكينة وجهٌ كوجه الإنسان وهي ريح هفافة.

وقال مجاهد: لها وجهٌ كوجه الهرِّ وجناحان فكانت تهب على الأعداء فتفرقهم.

وقال الكلبي رحمه الله: كانت من زبرجدٍ أو ياقوتٍ كأنها رأسُ هرٍّ فإذا أن ذلك الرأس زف التابوت نحو العدو فمضوا معه فإذا استقرَّ ثبتوا خلفه. وقال السدي: السكينةُ طشتٌ من ذهب يغسل فيه قلوب الأنبياء.

وقوله تعالى: ﴿وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوسٰى وَاٰلُ هٰرُونَ﴾ أي أشياء تركها موسى وهارون، وآل الإنسان نفسه، قال تعالى: ﴿إِنَّ اللهَ اصْطَفٰى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ﴾ [آل عمران، ٣/٣٣] أي إبراهيم، وأضيف إليه كما يضاف إليه نفسه، وهذه البقية هي عصا موسى من آس الجنة وعمامة هرون ورضاض الألواح وقفيز من المنِّ في طشت من ذهب وخاتم سليمان، وقال عطاء: هو علم التوراة.

وقوله تعالى: ﴿تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُ﴾ أي تنقله، وقيل: كان حملهم بسوق البقر، وقيل: بل حملوه في الهواء حتى وضعوه في بيت طالوت.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ﴾ أي في إتيان التابوت علامةٌ واضحةٌ لكم على صدق قول نبيِّكم في أنَّ الله جَعَلَ طالوت ملِكا لكم فإنه أمرٌ ناقض للعادة.

---

١ ر: بدنها

٢ اليلنجوج: عود طيب يتبخر به. (الصحاح للجوهري، ١/٣٣٨)

٣ ح و ر: مموَّه

"Eğer iman etmiş kişiler iseniz." Yani Allah'ı tasdik ediyorsanız. Bu alâmeti görünce Tâlût'a itaat ettiler. Tâlût [Saul] savaş hazırlıklarını ve orduyu tekmil etti. Sefer için hazırlandılar. Allah Teâlâ, Şemuyel'e [Samuel] "Dâvûd Peygamber'in babası İşâ'yı çağır ve ondan çocuklarını sana göstermesini iste." buyurdu. Şemuyel Peygamber, Hz. Dâvûd'un babasına "Bana oğullarını göster." dedi. İşâ büyük çocuğunu gösterdi. Şemuyel onu beğendi. Ancak "Bu değil." diye nida geldi. Altı çocuk gösterildi ama hep "Bu değil." nidası geldi. "Başka çocuğun var mı?" diye sordular. "Evet, bir oğlum daha var. Şimdi koyun güdüyor." dedi. "Hemen haber gönderip çağır." dedi. Dâvûd oraya geldi. Şemuyel [Samuel] Dâvûd'un kardeşlerinin her birinin kafasına boynuzu getiriyor ama hiçbirinden bir şey çıkmıyordu. Dâvûd'un başından misk kokusuna benzer bir rayiha çıktı. Boynuzu doldurdu. Allah ona Câlût'u öldürecek kişinin bu olduğunu vahyetti.

Kâ'b şöyle demiştir: Dâvûd'la birlikte dışarı çıktıklarında yolda bir taş ona seslendi: "Ey Dâvûd! Beni yanına al. Câlût ile savaşmak için çağrıldın, savaşta onu benimle [benim sayemde] öldüreceksin." Hz. Dâvûd onu alıp çıkınına koydu. Sonra başka bir taş daha seslendi. Onu da aldı. Sonra bir taş daha seslenince onu da alıp koydu. Taşlar çıkınında birleşip tek taş hâline geldiler.

Vehb şöyle demiştir: Hz. Dâvûd, Tâlût'a "Ben Câlût'u öldüreceğim." demiş ve taşlarla ilgili olayı ona anlatmıştı. Tâlût da ona "Kendinde bunu yapacak güç görüyor musun?" diye sormuştu. Hz. Dâvûd ona "Evet. Bir keresinde sürüme kurt girmişti. Başını kesip onu öldürdüm." dedi. Tâlût "Başka?" diye sordu. "Bir keresinde üzerime aslan saldırmıştı. Onu çenesinden tutup ikiye ayırdım." dedi.

Mukātil şöyle demiştir: Şemuyel Peygamber, Tâlût'a şöyle dedi: "Allah senin ashabından bir adam gönderecek. O adam Câlût'u öldürecek." Sonra Tâlût'a bir zırh verdi ve "Bu zırh kimin üstüne olursa, kısa veya uzun değil de tam gelirse, işte Câlût'u öldürme işini üstlenecek kişi odur. Krallığının ve malının yarısını o kişiye ver." dedi. Bu haber koyun çobanlığı yapan Hz. Dâvûd'a ulaştı. Koyunları Rabbine emanet etti ve onların yanına gitmek üzere yola çıktı. Yolda bir taşın yanından geçti. Râvi burada üç taşın hikâyesini önceki rivayette olduğu gibi anlatmıştır. Ardından Tâlût'un yanına geldi ve "Allah'ın izniyle Câlût'u ben öldüreceğim. O zaman krallığının ve malının yarısını bana verecek misin?" diye sordu.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ أي مصدِّقين بالله فصدّقوا فلما رأوا الآية انقادوا لطالوت وهيأ طالوت الأسباب وعبأ الجيش وأخذوا الأهبة وتهيؤوا للخروج وأوحى الله إلى إشمويل أن ادعُ إيشا والد داود النبي عليه السلام وسَلْهُ أن يعرض عليك بنيه فدعاه فقال له: اعرض عليَّ بنيك فدعا إيشا أكبرَ ولدِه فلما نظر إليه أعجبه حسنُه فنودي ليس هذا فعرض عليه ستة في كل ينادى ليس هذا، فقال: هل لك ولد غيرهم، قال: نعم بُنَيٌّ لي غلامٌ وهو يرعى الأغنام، فقال: أرسل إليه فلما جاء داود وكان يحاذي رأس كلِّ واحدٍ من أخوته بقرن فلا يخرج منه شيء فحاذى رأس داود بالقرن فخرج من رأسه دهن له رائحة مثل المسك فملأ القرن فأوحى الله إليه أن هذا الذي يقتل جالوت.

قال كعب: ولما خرجوا ومعهم داودُ ناداه في طريقة حجر: احملني يا داود فإنَّك تدعى لقتال جالوت وإنما تقتله بي فحمله ووضعه / [٢٤٧ظ] في مخلاته ثمَّ ناداه حجرٌ آخرُ وحمله ثم ناداه ثالثٌ فحمله فصِرْنَ في مخلاته واحدا.

قال وهب رحمه الله: قال دواد لطالوت أنا أقتل جالوتَ وأخبره بشأنِ الحجارة، قال له طالوت: وهل أحسستَ من نفسك قوةً؟ قال: نعم وقع الذئب في أغنامي فرضخت رأسَه فقتلته، قال: وهل غير ذلك؟ قال: نعم أغار الأسد علي فأخذت لحييه ففككتهما.

وقال مقاتل: قال النبي لطالوت: إنَّ الله سيبعث رجلا من أصحابك يقتل جالوت وأعطى النبي طالوت درعا، فقال: من صلحت عليه[1] هذه الدرع فلم تقصر عنه ولم تطل فهو يلي قتل جالوت فاجعل له نصفَ ملكِكَ ونصفَ مالِك فبلغ ذلك داود وهو يرعى الغنم فاستودع الغنم ربَّه وخرج إليهم فمرَّ بحجر وذكر قصَّة الأحجار الثلاثة كما مرَّ فأتى طالوت، وقال: أنا أقتل جالوت بإذن الله أتجعل لي نصفَ ملكِكَ ونصفَ مالِكَ إن قتلت جالوت؟

١ ح - عليه

Tâlût, "Evet, hatta seni kızımla evlendireceğim. Şimdi şu zırhı giy!" dedi. Hz. Dâvûd zırhı giydi. Zırh biraz uzun geldi. Onu biraz eğdi ve Allah'a dua ederek böyle yapmaya devam etti. Sonunda üç kez böyle yapınca zırh onun üzerine tam oturdu.

Mukātil şöyle demiştir: Hz. Dâvûd görünüşte zayıftı, gözleri kısık, kısa boylu, büyük karınlı idi. İkrime şöyle demiştir: İnsanlar alâmeti görünce çıkmaya başladılar. Bunun üzerine Tâlût şöyle dedi: Benim bu kadar kişiye ihtiyacım yok. Ev yapmaya başlayıp da bitirmeyen, ticaret sahibi olan, borcu olan, evlenip de eşiyle daha birlikte olamamış olan kişileri istemiyorum. Benimle sadece genç, güçlü, işi olmayan kişiler gelsin. Bu şartı taşıyan seksen bin kişi toplandı. Diğerleri geride kaldı. Ordusuyla birlikte Ürdün vadisine geldiler. "Onlara: Biliniz ki Allah sizi bir nehir ile imtihan edecek dedi." [el-Bakara 2/249].

249. Tâlût askerlerle beraber [cihad için] ayrılınca "Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle bir avuç içen müstesna, kim ondan içmezse bendendir." dedi. İçlerinden pek azı müstesna, hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve iman edenler beraberce ırmağı geçince "Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur." dediler. Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar "Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir." dediler. [el-Bakara 2/249]

"Tâlût askerlerle beraber [cihad için] ayrılınca." Yani Tâlût beldesinden ayrıldığı zaman demektir. *Bâ* harfi, fiili geçişli yapmak için kullanılmıştır. "Kervan ayrılınca" [Yûsuf 12/94] âyetinde de *fasale* kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır. Mastarı ise *el-fusûl*'dür.

"Ordularıyla" *Cünûd* kelimesi *cünd* kelimesinin çoğuludur. Cem-i kesrettir. Cem-i kılleti *ecnâd* şeklindedir. *Cünd* güçlü ordu demektir. Sert toprak mânasındaki *cend* kelimesinden alınmıştır.

"Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek." Yani Allah sizi sınayacak. *Neher* veya *nehr* kelimesi geniş su yatağı demektir. Ortası boğaz harfi olan her üç harfli kelimenin ortadaki harfi hem sâkin hem de fethalı okunabilir. *Şa'r*/*Şaar*, *Bahr*/*Bahar*, *De'b*/*Deeb* örneklerindeki gibi. Tâlût'un ordusunda ihlaslı olanlar da münafık olanlar da vardı. Allah Teâlâ ateşin kaliteli ve kalitesiz altın ve gümüşü ayırması gibi su ile onları ayırdı.

فقال: نعم وأزوِّجك بنتي فالْبَسْ هذه الدرع فلبسها فطالت عليه فانتفض بها فقلص منه فجعل داودُ يدعو الله ثم ينتقضُ فيقلص فلما فعل ثلاثا استوت عليه فعلم طالوت أنَّه يقتل جالوت.

قال مقاتل: وكان داود ضعيفَ المنظرِ أغمض العين قصيرَ القامة ضخم البطن، وقال عكرمة رحمه الله: لما رأوا الآية تسارع الناس إلى الخروج، فقال طالوت: لا حاجةَ لي في كلِّ ما أرى لا يخرج مع رجل بنى بناء لم يفرغ منه ولا صاحب تجارة يشتغلُ بها ولا رجل عليه دينٌ ولا رجل تزوَّج امرأة لم يبن بها ولا أبتغي إلا الشابّ النشيط الفارغ فاجتمع ثمانون ألفا من شرطه، وخلَّف سائر القوم فلما انتهى بجنوده إلى بطن الأردن ﴿قَالَ اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ﴾ [البقرة، ٢/٢٤٩].

٢٤٩- فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ ۙ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ ۚ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّيۚ وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَاِنَّهُ مِنِّيٓ اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهٖ ۚ فَشَرِبُوا مِنْهُ اِلَّا قَلِيلاً مِنْهُمْ ۗ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ ۙ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ ۗ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِ ۙ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِ ۗ وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ﴾ أي فارق البلد، والباء للتعدية وهو كقوله: ﴿وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ﴾ [يوسف، ١٢/٩٤] ومصدره الفصول.

وقوله تعالى: ﴿بِالْجُنُودِ﴾ جمع جند، وهو جمعُ الكثرةِ والأجناد جمع القلَّة والجند الجيش الأشداد مأخوذٌ من الجند وهي الأرضُ الغليظةُ الشديدةُ.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ﴾ أي مُمْتَحنُكم ومختبرُكم والنهرُ بفتح الهاء وتسكينها مجرى الماءِ الواسع، وكل ثلاثي حشوُه حرف حلقٍ فتسكينُه وفتحُه لغةٌ كالشَّعْر والشعَر والبحر والبحر والدأب والدأَب، وكان في جند طالوت المخلِص والمنافقُ، فميَّز اللهُ بينهما بالماءِ كالذهبِ والفضةِ فيهما الخبيثُ فيتميَّز الخالصُ من غيرِهِ بالنار.

"Kim ondan içerse benden değildir." Yani siz çölde susayacaksınız ve bu hâlde bir nehre varacaksınız. Her kim susuzluğa sabredemez ve susuzluğunu iyice gidermek için eğilerek doya doya içerse benim dinimden, mezhebimden değildir. Benim dostum değildir veya yanımda gelmesin. Benzer bir ifade "Münafık erkek ve kadınlar birbirlerinin dostlarıdırlar." [et-Tevbe 9/67] âyetinde ve Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Küçüğümüze merhamet, büyüğümüze hürmet etmeyen bizden değildir."[1] şeklindeki sözünde de mevcuttur.

"Ondan kim içmezse bendendir." Yani bu şekilde içmeyen bendendir. *Ta'm* tatmak demektir. Yemek ve içmek yerine kullanılır. Allah Teâlâ "İman edip sâlih amel işleyenlere içtiklerinde bir günah yoktur." [el-Mâide 5/93] buyurmuştur.

"Eliyle bir avuç içen müstesna." İbn Kesîr, Nâfi' ve Ebû Amr, *gayn* harfinin fethasıyla *garfeten* şeklinde, kalanlar ise dammesiyle *gurfet*en şeklinde okumuşlardır. *el-Garf* avuç, kepçe gibi bir aletle sudan almaktır. *Garfe* bunu bir kez yapmaktır. *Gurfe* ise bir avuç su demektir. *Garf* aslında kesmek demektir. Ayrıca binanın bir parçasına da *gurfe* derler. İşte Tâlût bir avuç içmeyi istisna bırakmıştır.

"İçlerinden pek azı müstesna, hepsi ırmaktan içtiler." Yani susuz ve sıcak bir çöle düştüler. Oradan nehre vardıklarında çok susamışlardı. Az bir kısmı hariç nehre gelip oradan eğilerek kana kana su içtiler. Sadece bir avuç içenler Bedir ehli kadar yani üç yüz on kişi idiler. Bu kimseler birkaç avuç içtiler ve suya kandılar. Emre uymayanların susuzlukları ise daha da arttı. Bir rivayete göre karınları şişti. Onlar yetmiş bin kişiydi. Bir rivayete göre hepsi sağlıklı idiler lâkin Tâlût onlardan kimin emre itaat edip kimin itaat etmediğini bildiğinden emre muhalefet edenleri geride bırakıp emre uygun davrananlarla birlikte ilerledi.

"Su içme konusunda bile benim emrime uymayanlar, yiğit ve güçlü düşmanlarla savaşma konusunda nasıl sözümü tutacaklar ki?" dedi. Bu insanlar aslında helâl olan sudan ne kadar içeceklerine dair emre muhalefet ettiklerinde savaştan geri bırakıldılar ve daha sonra ise helâk edildiler. Haram yiyecek ve içecekleri yiyip içenin hâli nice olur ve nasıl kurtulur?

1 Tirmizî, "el-Bir ve's-sıla", 15.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي﴾ أي إنكم ستعطشون في المفازة وتنتهون إلى نهرِ ماءٍ فمن لم يصبرْ على العطش ووقع فيه فشرب كرعًا للريِّ فليس على ديني أو على مذهبي أو ليس بوَلِيٍّ لي أو لا يصحبني وهو كقوله: ﴿الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾ [التوبة، ٦٧/٩]، وقول النبي: «ليس مِنَّا من لم يرحَم صغيرنا ولم يوقِّرْ كبيرنا».[1]

٥ وقوله تعالى: / [٢٤٨و] ﴿وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي﴾ أي من لم يشرَبْه على هذا الوجهِ، والطعم الذوقُ ويقع على الأكل والشرب، قال تعالى: ﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا﴾ [المائدة، ٩٣/٥] أي شربوا.

وقوله تعالى: ﴿إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ﴾ قرأ ابنُ كثير ونافع وأبو عمرٍو بفتح الغين وقرأ الباقون بضمِّها،[2] والغَرْفُ أخذ الماء بآلة كالكفِّ والمغرفة والغرفة بالفتح المرة

١٠ من هذا الفعل والغرفة بالضم قدرُ ما يغرف بالكفِّ من الماء، وأصل الغرف القطع والغرفة التي هي العلية قطعة من البناء، استثنى من الشرب الممنوع هذا النوع وهو الأخذ بالكفِّ والتناول منه.

وقوله تعالى: ﴿فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ﴾ أي مرَّ بهم في مفازة معطشة فلما انتهوا إلى النهر وقد غلب عليهم العطش وقعوا في النهر فشربوا كرعا إلا قليلا منهم، وهم ثلاثمائة

١٥ عشر رجلا على عدد أهل بدر فإنهم اغترفوا فشربوا بالأكُفِّ ورووا والذين خالفوا ازدادوا عطشا. وقيل: انفتخت بطونهم وما في ذلك سبعون ألفا، وقيل: بقوا جميعا لكن لما عرف طالوت الموافِق من المخالِف خلف المخالفين واستتبع الموافقين.

وقال: إذ لم توافقوا[3] في صفة شرب الماء فكيف توافقوني في محاربةِ الأعداءِ الأشداءِ، ولما ردوا بالخلاف في صفة شرب ماء أصله حلال لكن على صفةٍ

٢٠ مخصوصةٍ وهلكوا بعد الردِّ فما حال من تناول الحرام المحضِ من الطعام والشراب كيف يقبل ويسلم.

١ سنن الترمذي ، كتاب البر والصلة ، ١٥.

٢ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٥٣/١.

٣ ر: توافقوني

"Tâlût ve iman edenler beraberce ırmağı geçince…" ifadesi Tâlût müminlerle birlikte nehri aştığı zaman anlamındadır. Burada hazfedilmiş şöyle bir ifade vardır: Onlar kesin bilgilerle veya yüzyüze karşılaşarak Câlût'un ordusunun ne kadar kalabalık olduğunu, güçlü ve hazırlıklı olduklarını görmüşlerdi.

"Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur, dediler." Câlût'un ismi, çok hareket etmesinden gelmektedir. Yani imanları zayıf olanlar "Bizim onlara karşı koyup savaşmaya gücümüz yok." dediler.

"Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar dediler ki…" Yani kıyamet günü Allah'a döneceklerini, amellerinin karşılığını alacaklarına yakînen inanıp bunu bilenler şöyle söylediler. Önceden zan ve buluşma ifadelerini "Onlar, kesinlikle Rablerine kavuşacaklarını düşünen ve bunu kabullenen kimselerdir." [el-Bakara 2/46] âyetinde açıklamıştık.

Bir görüşe göre bu ifade bir istiaredir. Böyle bir şey için zan bile yeterlidir. Yakınî bilgi seviyesinde olunca durum nasıl olur! Bir görüşe göre mânası "Kendilerine Allah'a kavuşacaklarını yani öleceklerini söyleyenler." demektir.

Başka bir görüşe göre düşmanlarının sayı ve hazırlık bakımından fazla olduklarını gördükleri için ölümden kurtulamayacaklarını zannettiler. Bir görüşe göre mânası şöyledir: Allah'a kavuşmayı yani onu görmeyi umarlar.

"Nice az sayıdaki tâife çok kalabalık tâifeyi yenmiştir." Burada *kem* çokluk anlatan bir kelimedir. *Min* de vurgulama ifade eder. *Fie* grup, tâife demektir. Bunun aslı *Feevtü ra'sehü fe'ven* [başını kesti] ifadesinden gelir. İnsan taifesi, insanlardan oluşan gruptur. Bir görüşe göre dönmek anlamına gelen *fey'* kökünden gelir. Onlar bir iş için hareket eden topluluklardır. Zafer kazanmak için uğraşırlar. Birinci görüşe göre illet harfi sondan hazfedilmiştir. İkincisine göre ortasından hazfedilmiştir.

"Allah'ın izniyle" "Hiçbir nefis Allah'ın izni olmadan ölemez." [Âl-i İmrân, 3/145] yani "Allah ölmesini takdir buyurmadan ölemez" âyetindeki gibi Allah'ın hükmü her işte galiptir.

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُۥ﴾ أي فلما مضى طالوتُ وقطع النهرَ ومضى المؤمنون معَه وههنا مضمَرٌ أي وعلموا بالأخبار المتواترةِ أو بالمشاهدة والملاقاة والمقاربةِ كثرة عدد أصحاب جالوت وعظم أجسادِهِمْ ووفور عدتهم.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِۦ﴾ جالوت سمي به لجولانِهِ، أي قال ضعفاء اليقين لا قوَّة لنا ولا قدرةَ على مقابلتهم ومقاتلتهم.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِ﴾ أي قال الذين يعلمون ويستيقنون أنهم راجعون إلى الله في القيامة ومجزيُّون بأعمالهم يومئذٍ. وقد كشفنا حقيقة الظنِّ واللقاء في قوله: ﴿اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ﴾ [البقرة، ٢/٤٦].

وقيل: هو استعارة أي يكفي الظن في هذا العمل فكيف باليقين، وقيل: معناه أي يحدثون أنفسهم بلقاء الله وهو الموت.

وقيل: ظنُّوا أنهم لا يَنْجُونَ من القتل لكثرة[1] عددِهم وعُددِهم، وقيل: معناه يرجون لقاءَ الله أي رؤيته.

وقوله تعالى: ﴿كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِ﴾ «كم» كلمة تكثير و«من» كلمة تأكيد، والفئة الطائفة وأصلها من فاوت رأسه فأوا أي قطعته، والطائفة من الناس قطعةٌ منهم، وقيل: هي من الفيء وهو الرجوعُ وهم قوم يرجعون إلى أمر / **[٢٤٨ظ]** واحدٍ ويرجع إليهم في الانتصار بهم وعلى الأول حذف المعتل من آخره وعلى الثاني حذف من حشوه.

وقوله: ﴿بِاِذْنِ اللّٰهِ﴾ أي يتغلب الله كما في قوله: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ٣/١٤٥] أي بإماتة الله، وقيل: معناه ههنا بنصرة الله.

---

١ ر: لقلَّة

"Allah sabredenlerle beraberdir." Yani sabredin, elbette ki Allah sabredenlerin yardımcısı ve koruyucusudur. Mukātil şöyle demiştir: Nehirden içen asiler şöyle dediler: "Bizim bugün Câlût ve ordusuna karşı koyacak gücümüz yok." Bunun üzerine sudan içmeyenler "Nice az topluluk vardır ki kalabalık topluluğa Allah'ın izniyle galip gelmiştir." diye karşılık verdiler. Mukātil b. Hayyân şöyle demiştir: Tâlût ordusuyla birlikte yola çıktığında yanında yetmiş bin kişi vardı. Nehirde kendisine dört bin kişi itaat etti. Yani altmışaltı bin kişi ona münafıklık yaptı. "Bizim Câlût'a ve ordusuna karşı koyacak gücümüz yok." dediklerinde ise üç yüz on üç kişi hariç kalan dört bin kişi de münafıklık yaptı.

250. Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında "Ey Rabbimiz! Yüreğimizi sabırla doldur; bize direnme gücü ver; kâfir kavme karşı bize yardım et." dediler. [el-Bakara 2/250]

"Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında" ifadesi onlarla savaşmak için ortaya çıktıklarında demektir. *Berâz* boşluk arazi demektir. Allah Teâlâ "Yeri dümdüz görürsün." [el-Kehf 18/47] yani bariz bir şekilde gölgesiz hâlde buyurmuştur. "Cehennem de gören her kişiye (açıkça) gösterilir." [en-Nâziât 76/36]

"Ey Rabbimiz! Yüreğimizi sabırla doldur." Yani bize sabır ver. "Yüreğimizi sabırla doldur." ifadesi tamamına erdirme ve çokça vermek anlamında bir istiaredir.

"Ayaklarımızı sabit kıl." Yani savaştığımız yerlerde kaymaması ve zâil olmaması için bizi sabit kadem eyle.

"Kâfir kavme karşı bize yardım et." Yani bize yardımını ver ve onlara mani ol.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Önce sabır ve sebat istemişlerdir. Bu Hakk'ın hakkıdır. Sonra yardım istemişlerdir. Bu da nefsin nasibidir. Sonra kendilerine yaptıklarından dolayı onlardan intikam almak için değil kâfir oldukları ve Rablerine düşman oldukları için, sadece Allah'ın rızâsını umarak yardım istediklerine işaret etmişlerdir. Böylece ilâhî yardıma erişip zafer kazanmışlardır.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 194.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ أي فاصبروا فإنَّ الله مُعِينُ الصابرينَ وحافظهم، وقال مقاتل رحمه الله: قالت العصاة الذين وقعوا في النهر: لا طاقة لنا اليوم بجالوتَ وجنودِهِ، وقال أصحاب الغرفة في الردِّ عليهم: ﴿كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ﴾، وقال مقاتل بن حيان: كان فصل طالوت بالجنود وهو سبعون ألفا فأطاعه في النهرِ أربعة آلافٍ ونافق ستةٌ وستون ألفا فلما قالوا: لا طاقة لنا اليوم بجالوتَ وجنودِه نافق الأربعة آلاف إلا ثلاثمائة وثلاثة عشر.

٢٥٠- وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ﴾ أي ظهروا للقتال والبراز الأرضُ الفضاءُ، وقال تعالى: ﴿وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً﴾ [الكهف، ٤٧/١٨] أي ظاهرةً لا مستظلَّ فيها، وقوله: ﴿وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى﴾ [النازعات، ٣٦/٧٦] أي أظهرت.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا﴾ أي صُبَّ علينا هو استعارة عن الإكمال والإكثار.

وقوله تعالى: ﴿وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا﴾ أي في مواضع القتال كيلا تزلَّ ولا تزولَ.

وقوله تعالى: ﴿وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾ أي أعِنَّا وامْنَعْهُم منا.

وقال القشيري رحمه الله:

> طلبوا الصَّبرَ والثبات أوَّلا وهو حقُّ الحقِّ ثم النصر وهو حظ النفس ثم أشاروا إلى أنهم يطلبون النصر لا للانتقام منهم بفعلهم بهم بل لأنَّهم كفار وأعداءٌ لربهم، فقاموا من كل وجه لله وبالله فلذلك نصروا وظفروا.[1]

١ لطائف الإشارات للقشيري، ١٩٤/١.

251. Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Dâvûd da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Dâvûd'a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lutuf ve kerem sahibidir. [el-Bakara 2/251]

"Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler." Burada hazfedilmiş şöyle bir ifade vardır: Allah bu duayı kabul etti ve onlara zafer verdi. Hezimet aslında kırmak, bir şeyi birbirine katmak demektir. Kuru bir hâlde birbiri üzerine katlanmış su kırbasına sikāün *münhezim* derler. Asmaî bu kelime için "Şimşek hüzmesi, içerisinde kırılma olan sestir." demiştir. Bir görüşe göre *hezîmet*, bir şeyi güçlü bir şekilde yapıp birbirine girmesine sebep olmaktır. *Mihzâm* közlerin birbirine karışmasını sağlamak için kullanılan ağaç parçasıdır. Bir görüşe göre *hezîmet* dağıtmak ve yarmak anlamına gelir. Su kırbası kuruduğu zaman dağılabilir. Koyun ile birlikte kullanılan *ihtizâm* fiili onu kesmek anlamına gelir.

"Allah'ın izniyle" ifadesi O'nun yardımı, sebepleri var etmesi ve muradını kolaylaştırması sayesinde demektir.

"Dâvûd, Câlût'u ölürdü." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Dâvûd, Câlût'un karşısına çıktı. Câlût salınmaya devam ediyordu. Hz. Dâvûd'a bakınca onu küçümseyerek gülümsedi. Hz. Dâvûd bir taş alıp sapanına koydu ve taşı fırlattı. Taş, Câlût'a gelince üçe ayrıldı. Bir parçası alnına, bir parçası kalbine bir parçası beline isabet etti. Câlût'un ceseti yere yığıldı.

Ebü'l-Âliye şöyle demiştir: Câlût, Hz. Dâvûd'a "Bir köpeği öldürecek gibi beni bir sapanla öldürmeyi mi düşünüyorsun?" demiş, Hz. Dâvûd, "Senin köpekten farkın var mı?" diyerek ona üç tane taş atmıştı. Taşlar göğsüne isabet edip onu öldürmüştü. Ondan sonra da pek çok kişiyi öldürdü.

Mukātil şöyle demiştir: Hz. Dâvûd taşları atınca, Câlût'un başındaki miğfer rüzgârdan düştü. Taş tam beynine isabet etti ve diğer taraftan çıktı. Kâfirler mağlup oldular.

Bir rivayete göre Hz. Dâvûd taşlardan birini atınca Câlût'un karnına isabet etti ve altından çıktı. İkincisini atınca otuz bin kişiyi öldürdü. Üçüncüsünü atınca taş bütün orduyu yenilgiye uğratana kadar muharipler arasında dönüp durmaya devam etti.

٢٥١- فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَآءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللهَ ذُوفَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ

وقوله تعالى: ﴿فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ﴾[١] مضمَرٌ أي فاستجاب اللهُ هذا الدعاءَ ونصرهم، وأصلُ الهزمِ الكسرُ وجعلُ بعضِ الشَّيءِ على بعضٍ، يقال سقاءٌ منهزم إذا ثنى[٢] بعضه على بعضٍ مع جفافٍ، وقال الأصمعي: «هزمة الرعد صوتٌ فيه تشقق به».[٣] وقيل: الهزيمةُ فعل الشيء بقوَّةٍ حتى يدخل بعضُه في بعضٍ، والمهزام خشبة تحرك بها الجمر[٤] فيدفع بها بعضُه عن بعضٍ، وقيل: هي التفريق والتشقيقُ وقد يهزم السقاء إذا يبس فتصدع واهتزام الشاة ذبحها.

وقوله تعالى: ﴿بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ أي بعونِه وتسبيبِهِ أسبابَها وتيسيرِه على ما أراد.

وقوله تعالى: ﴿وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ﴾ قال ابن عباس: برز داودُ لجالوتَ وظلَّ جالوت يميل فلَمَّا نظر إلى داود استضحَكَ ازدراءً به فأخذ داود الحجرَ فوضعه في مِقلاعِهِ ثمَّ أرسله فلمَّا انتهى إلى جالوتَ صار ثلاثة فضرب جبهَتَه بحجر وفؤادَه بحجرٍ وخاصرتَه بحجرٍ فوقع قتيلا.

وقال أبو العالية: قال جالوت لداود: خرجت إليَّ بمقلاعةٍ لتقتلَني كما يقتَل الكلبُ، / [٢٤٩و] فقال داود: هل أنت إلا مثل الكلبِ فرماه بالأحجار الثلاثة فوقعت في صدرِه فنفذَتْه وقتلتْ بعدَه ناسا كثيرًا.

وقال مقاتل رحمه الله: رمى داود بالأحجار وألقت الريحُ البيضةَ من رأسِهِ فوقعت في دماغِهِ حتى خرجت من أسفلِه وانهزم الكفارُ.

وفي رواية: رمى بواحد فأصاب بطن جالوتَ وخرج من أسفلِه ورمى بالثاني فقتل ثلاثين ألفا منهم ورمى بالثالث فجعل يدور في عسكره حتى هزمهم.

---

١ ر: وقبلهم.
٢ ر: شنّ
٣ لسان العرب لابن منظور، ٦٠٩/١٢.
٤ ر: الخمر

Bir rivayete göre olayın geçtiği yerde mıknatıs taşları vardı. Her biri Câlût'un askerlerinden yanında biraz bile olsa demir bulunanları çekmeye başladı. Böylece her biri yerlerinde kaldılar. Daha sonra Tâlût ve ordusu geldi. Onları öldürdüler. Mallarını aldılar. Hz. Dâvûd, Tâlût'tan sözüne bağlı kalmasını talep etti. Tâlût ona "Kralların kızlarının mehirleri olmalıdır. Sen cesur bir adamsın. Kızımın mehri düşmanlarımızdan olsun." dedi. Dâvûd'un öldürülmesini umuyordu. Ama koştuğu şarta pişman oldu. Çünkü Dâvûd cesaretle savaştı ve onlardan üç yüz kişiyi esir alıp Tâlût'un huzuruna getirdi. Tâlût'un yapacak bir şeyi kalmadı ve kızını ona verdi. Sonradan pişman olup onu öldürmeye kalkıştı.

İkrime şöyle demiştir: Tâlût kutsal topraklara hükümdar olunca Dâvûd ona gelip şartını yerine getirmesini talep etti. Tâlût da şartını yerine getirdi ve ona kılıcı verip, onu kızıyla evlendirdi. Bir süre geçti. Hz. Dâvûd, Tâlût'a hükümdarlık konusundaki sözünü yerine getirmesini istedi. İsrâiloğulları'nın önde gelenleri Tâlût'a "Hükümdarlığını onunla mı paylaşacaksın? Böyle bir şey İsrâiloğulları'nın bozulmasına yol açar. Bir toplulukta iki hükümdar olursa mutlaka onların düzenleri bozulur." Tâlût onların bu sözlerini dinledi. Adalet ve vefa sahibi insanlar Tâlût'un Hz. Dâvûd'a yönetim hakkı vermediğini görünce Hz. Dâvûd'un huzuruna girip onunla görüştüler. Zülayneyn, Tâlût'un yanına geldi ve Hz. Dâvûd'un yanına girenleri ona anlattı. Tâlût'un adamları "Bu iş bununla kalmaz. Yakında sana karşı isyan eder." dediler. Çok geçmeden Tâlût, Hz. Dâvûd'u öldürecek birini buldu. Zülayneyn, Tâlût'un kızının yanına gidip "Kocanı öldürecekler." dedi. Hz. Dâvûd, akşamleyin eşinin yanına geldi. Karısı ona "Bu gece seni öldürecekler." dedi. Hz. Dâvûd "Kim öldürecek?" diye sorunca karısı "Babam!" diye cevap verdi. Hz. Dâvûd "Ona karşı bir suç mu işledim?" diye sordu. Karısı "Bana bunu yalan söylemeyen biri haber verdi. Bu gece bekle de bu haberin doğru olup olmadığını kendi gözlerinle gör." dedi. Hz. Dâvûd "Eğer bunu istiyorsa elbette çıkmam. Ancak sen bana şarap dolu bir kırba getir. Kırba[nın yerini] biliyorsun. Onu yatağın üzerine koy ve elbiselerle üstünü ört. Ben de yatağın altına gireyim. Eğer beni öldürmek isterse bunu göreceksin." dedi. Kadın Hz. Dâvûd'un söylediklerini yaptı. Akşamleyin babası eve geldi ve "Kocan nerede?" diye sordu. Kadın, "Yatakta uyuyor." deyince, babası yatağa kılıcıyla vurdu.

وروي أن تلك الأرض كانت فيها أحجارُ مغناطيس فجعلت تجذِب كلَّ واحد من عسكر جالوت كان معه قليلُ حديدٍ فأثبتهم حتى جاء طالوت وجنودُه فأخذوهم وقتلوهم وغنموا أموالهم وطلب داود من طالوت الوفاءَ بالشرط، فقال: إن بناتِ الملوك لا بدَّ لهنَّ من الصداق وأنت رجلٌ شجاعٌ فاجعل صداقها من أعدائنا وكان يرجو بذلك أن يقتل داود فقد كان ندم على ما شرط فغزا داود فأسر منهم ثلاثمائة، وجاء بهم فلم يجد طالوت بدًّا فزوَّجَهُ ثمَّ ندم وقصد قتلَه.

وقال عكرمة رحمه الله: لما ملك طالوت الأرضَ المقدسةَ جاء داود يطلب ما شرط له فأعطاه السيفَ وزوَّجه ابنتَه، ثم مضى زمانٌ فسأله شرط الملك، فقال جبابرة بني إسرائيل لطالوت: أتُقاسِمه الملكَ وفيه فسادُ بني إسرائيل لم يكن ملكان في قومٍ إلا فسد أمرُهم، فوافق طالوت كلامَهم، ولما رأى أهل العدل والوفاء منع طالوت داود دخلوا على داود خلَوْا به فأتى طالوتَ ذو العينين فأخبره بمن يدخل على داود، فقال له أصحابه: لا ينتهي هذا دون أن يثور بك وما ينتظر إلا أن يجتمع له الذي يريد قتل الرجل، فجاء ذو العينين إلى بنت طالوت فأخبرها أن زوجَها مقتولٌ فأتيها داود عند المساء، فقالت له: إنَّك مقتول الليلة، قال: ومن يقتلني؟ قالت: أبي، قال: وهل أجرمتُ له جرما؟ قالت: حدثني به من لا يكذِب ولا عليك أن تغيب الليلةَ حتى تنظر مصداق ذلك، فقال: لئن كان أراد ذلك ما أستطيع خروجا ولكن اِيتني بزقٍّ من الشراب تعلمينه[1] فضعيهِ على السرير وجَلِّليهِ بالثياب وأنا أدخل تحت السريرِ فإن كان أراد من ذلك شيئا فسوف تعلمينه، ففعلت ودخل أبوها العشاء فقال: أين بعلك؟ قالت: نائم على السرير، فضربه بالسيف،

١ ح: - تعلمينه

Şarap kokusu gelince burnuna "Ey Dâvûd! Yaşarken de ölüyken de güzelsin." dedi. Bu sözü söyleyip gidince Hz. Dâvûd güvende olduğunu anlayıp saklandığı yerden çıktı. Tâlût ertesi gün onun cenazesini teçhiz etmek ve insanlara Dâvûd'un suikasta uğradığını haber vermek için geldi. Ancak [öldürmek için tuttuğu adamın] hiçbir şey yapamadığını anlayınca şöyle dedi: "Kendisi için böyle bir şey yapmayı dilediğim bir adam mutlaka benden öcünü alacaktır." Nöbetçi ve bekçilerin sayısını artırdı. Üzerine kapıları sıkı sıkı kapattırdı. Hz. Dâvûd bir gece gözler uyurken onun yanına geldi. Allah bütün bekçilerin gözüne perde indirmişti. Yatağında uyumakta olan Tâlût'un yanına geldi. Başının ve ayaklarının yanına birer ok bıraktı. Sabah olunca Tâlût bekçileri ve kapı nöbetçilerini değiştirdi. "Eğer boğazıma bir ok geçirmek isteseydi mutlaka bunu da yapabilirdi. Benden istediği şeyi kendisine vermeye gönlüm razı gelmiyor. Ona güvenemiyorum." dedi. Ertesi gece Dâvûd ikinci kez onun yanına girdi. Allah bekçilerin gözüne perde indirmişti. Bu sefer Tâlût'un yanına bir tane kılıç koydu. Sabah olunca Tâlût kılıcı gördü. Dâvûd'un peşine casuslar taktı ve onu bulmak için elinden ne geliyorsa yaptı. Zülayneyn gelip Hz. Dâvûd'un zahitlerle birlikte bir dağda olduğunu haber verdi. Tâlût onu bulmak için yola çıktı. Hz. Dâvûd da gizlendi. Tâlût, zahitlere "Dâvûd'u çıkarıp bana verin. Yoksa hepinizi kılıçtan geçiririm." dedi. Onlar "Onun nerede olduğunu bilmiyoruz. İster öldür, ister öldürme bırak." dediler. Tâlût onların hepsini kılıçtan geçirdi. Sadece bir genç bıraktı. Ona alışmış ve yanına almıştı. Bir gece bu delikanlıya "Horoz öttü mü?" diye sormuştu. Delikanlı "Horoz ötmesini ne yapacaksınız?" diye karşılık verdi. Tâlût "Gecenin ne kadarlık kısmının geçtiğini merak ediyorum." dedi. Genç "Kanına girmedik bir tane horoz bile bıraktın mı ki! Gecenin bilgisi senin öldürdüğün o insanlardaydı. Artık bilen kimse kalmadı." dedi. Tâlût ağlamaya başladı ve "Ne yapayım! Bana bir yol göster! Tevbe etmemin bir yolu var mı?" diye yalvardı. Delikanlı "Eğer bana söz verirsen sana istediğin şeyi yapman için yol gösterecek birini bulabilirim." dedi. Tâlût "Söz veriyorum." dedi. Delikanlı onu İsrâiloğulları tarafından tanınan ihtiyar bir kadına götürdü. O, Allah'ın müstecâb olan adıyla dua ettiğinde duası kabul olan biriydi. Geceleyin kapısını çaldılar. "Kim o?" diye sordu. Delikanlı "Ben falancayım." dedi. Kadın "Tâlût'tan nasıl kurtuldun? Yanında başka biri var mı?" diye sordu. Delikanlı "Evet" deyince kadın "Kim yanındaki?" diye sordu. Genç "Tâlût" diye cevap verdi.

فلما وجد ريح الشراب قال يا داود، لقد طبت حيًّا وميِّتًا، وخرج داود حتى لحق بمأمنه، ودخل طالوت من الغدو ليجهزه ويخبر الناس أن داود اغتيل، فلما رأى أنه لم يصنع شيئا، قال: إن رجلا طلبت منه ما طلبت لخليقٌ أن لا يدعني حتى يدرك مني ثأره، فاشتدَّ حجابُه وحرَّاسه وأغلق دونه الأبوابَ فأتاه داود ليلا وقد هدأت العيون وأعمى الله عنه الحجبةَ فدخل عليه وهو نائم على فراشه فوضع سهما عند رأسه سهما /[٢٤٩ظ] عند رجليه فلما أصبح استبدَل بالحجاب والبوابين، وقال: لو أراد هذا أن يضع السهم في حلقي لفعل ما أنا بالذي تطيب نفسِي أن أعطِيَه الذي يسألني وما أنا بالذي آمنه، فلما كانت الليلة القابلة دخل داود ثانيا وأعمى الله الحُجَّابَ ووضع بجنبِهِ سيفا فلما أصبح فرَأَى ذلك سلَّط على داود العيونَ وطلبه أشدَّ الطلب فأتى ذو العينين فأخبره أنه مع المتَعبِّدين في جبلٍ فانطلق طالوت يطلبه وتوارى داود، قال طالوت للمتعبدين: أخرجوا إليَّ داود إلا لأهلكتكم بالسيف. فقالوا: لا ندري أين هو فاقتل أو دع، فقتهلم حتى بقي شابٌّ فلم يقتلْه وأنس به واتَّخذه لنفسه فأقبل حتى إذا كان في بعض الليل، قال للفتى: هل صاح الديك؟ قال: وما تريد من صياح الديك؟ قال: أريد أن أعلم ما ذَهَبَ من الليل؟ قال: وهل تركت ديكا إلا قتلته إنما كان يعرف معالم الليل قومٌ قتلتهم فلم يبق من يعرف معالم الليل فبكى طالوت، ثم قال: هل عندك وجهٌ فدلني عليه وهل عندك لي توبة؟ قال الشاب: إن أعطيتني عهدا فأسعى أن أطَّلعك على من يدلُّك على ما تريد، قال: فإن لك ذلك، فانطلق به إلى عجوز مذكورة في بني إسرائيل إنما تدعو بالاسم الذي يستجاب فطرقها ليلا، فقالت: من ذا؟ قال: أنا فلان، قالت: كيف نجوتَ من طالوت؟ أمعك آخر؟ قال: نعم، قالت: ومن معك؟ قال: طالوت،

Kadın "Dayılarımı, kardeşlerimi katletti. Şimdi de beni öldürmek için geldi. Biz Allah'tan geldik…" deyince delikanlı "Anacığım! Yaptığı işten tevbe etmek ve bir çıkış yolu sormak için geldi." diye karşılık verdi. Kadın "Ben bunun çaresini bilmiyorum. Ancak ehl-i kuburdan birilerine bak senin için (sana dua etmesi için) [gösterdiğin kabrin sahibini] çağırabilirim." dedi. Şemuyel'in kabrine gittiler. Genç [Tâlût] "Bana bu kabrin sahibini çağır." dedi. Kadın namaz kıldı, dua etti ve kabrin sahibine seslendi. Kabirde yatan zât kalkıp başındaki tozu toprağı silkelemeye başladı. Sonra "Sen Tâlût musun?" diye sordu. Tâlût "Evet." diye cevap verince "Benden sonra ne yaptın?" diye sordu. Tâlût "Yapılmadık kötülük bırakmadım. Şimdi tevbe etmeye geldim." diye karşılık verdi. Şemuyel, "Kaç çocuğun var?" diye sordu. "On tane oğlan" diye cevap verdi. "Tevbenin tek bir yolu var. Elindeki tüm varlığını Allah yolunda harcaman, bütün çocuklarını gözünün önünde öldürülmeleri/kurban edilmeleri için takdim etmen ve en sonunda da kendini öldürtmenden başka çaren yok." dedi. Sonra Şemuyel kabrine döndü. Tâlût da çocuklarının yanına gitti. Onları toplayıp "Benim bir ateşin içine atıldığımı görseniz kendinizi benim için feda eder misiniz?" diye sordu. "Evet" dediler. "Eğer şimdi size söylediğimi yapmazsanız ateşe gireceğim." dedi. Çocukları "Söyle bize ne yapacağımızı" diye karşılık verdiler. "Biliyorsunuz; ben neler neler yaptım. Artık tevbe etmek istedim. Bana elimdeki her şeyi Allah yolunda infak etmem, çocuklarımı önümde ölmeleri için feda etmem, sonra da en son kendimi kurban etmem söylendi." dedi. Çocukları "Öyleyse baba sen de öleceksin." dediler. "Evet, öleceğim." diye karşılık verdi. "Senden sonra bize hayatta ne fayda var ki! Söylediğin şeylerin hepsine razıyız." dediler. Tâlût malını Allah yolunda infak etti. Yetişkin olan çocuklarını tek tek takdim etti. Hepsi öldürüldüler. Sonunda o da öldürüldü. Onu öldüren kişi müjdeyi vermek için Dâvûd'un yanına geldi ve "Düşmanını öldürdüm." dedi. Dâvûd "Ondan sonra gelecek sen değilsin." diyerek boynunu vurdu. Allah Hz. Dâvûd'a yeryüzünde imkânlar bahşetti ve ona İsrâiloğulları'nın krallığını bağışladı.

"Allah ona (Dâvûd'a) hükümdarlık ve hikmet verdi." Yani Tâlût'a ait olan İsrâiloğulları krallığını ona bahşetti. Hikmet peygamberliktir. İşler onun sayesinde yerli yerine konulur. Allah Teâlâ, Tâlût'un krallığını ve peygamberliği Hz. Dâvûd'a vererek iki nimeti onda bir araya getirmiş oldu. Ondan önce krallık İsrâiloğulları'nın bir boyunda, peygamberlik ise başka bir boyundaydı. Bir görüşe göre burada zikredilen hikmet Zebûr'dur.

قالت: إنه قتل أخوالي وإخواني وجئتَ ليقتلني إنا لله، قال: يا أُمَّاه! إنه جاء ليطلب التوبة والمخرج، قالت: ما عندي ذلك ولكن انظُرْ إلى بعض من في القبور حتى أدعوه لك فانطلق إلى قبر إشمويل، فقال: اُدعي لي صاحب هذا القبر فصلَّت ودَعَتْ ثم نادت صاحبَ القبر فقام ينفض رأسه من التراب، ثم قال: أنت طالوت، قال: نعم، قال: ما فعلت بعدي؟ قال: لم أدع من الشرِّ شيئا وجئتُ أطلب التوبة. قال: كم لك من الولد؟ قال: عشرة رجال، قال: فإنه لا توبة لك إلا أن تجهِّز بكل ما لك في سبيل الله وتقدم ولدك حتى يقتلوا بين يديك ثم يكون أنت آخرَهم ثم رجع إشمويل إلى القبر فرجع طالوت إلى بنيه فجمعهم فقال لهم: أرأيتم لو رأيتموني أدفع إلى النار هل كنتم تفدونني، قالوا: نعم، قال: فإنها النارُ إلا أن تفعلوا ما أقول لكم. قالوا: فاعرض علينا، قال: إني قد عملت الذي عملت وإني سألت التوبة من ذلك، فقيل: إن توبتك أن تجهز بكل ما لك في سبيل الله وتقدم بنيك حتى يقتلوا بين يديك فتحسبهم ثم تكون أنت آخرهم، قالوا: وإنك لمقتول، قال: نعم، قالوا: فلا خير لنا في الحياة بعدك فقد طابت أنفسنا بالذي سألت فتجهز بماله وقدَّم ولده الأكابر رَجُلا رَجُلا حتى قتلوا ثم قتل آخرهم فجاء قاتله إلى داود ليبشره، فقال: قتلت عدوَّك، قال داود: ما أنت بالذي تجيء بعده فضرب عنقه ومكن الله لداود / [٢٥٠و] في الأرض وأعطاه مملكة بني إسرائيل.

فقوله تعالى: ﴿وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ﴾ أي الملكَ الَّذي كان لطالوت على بني إسرائيل، والحكمةُ النبوةُ وبها وضعَ الأمور مواضِعَها فآتاه ملك طالوت ونبوة نبيهم وجمع له كِلَيْهما وكان قبله الملك في سبط والنبوة في سبط، وقيل: الحكمة الزبور.

"Dilediği ilimlerden ona öğretti." Yani Allah Teâlâ peygamberlerine ilim öğretir. Hasan-ı Basrî "Bu, din konusundaki bilgidir." demiştir. Bir görüşe göre burada kastedilen Hz. Dâvûd'a öğretilen zırh yapma bilgisidir. Allah Teâlâ "Ona sizin için zırh yapmayı öğrettik." [el-Enbiyâ 21/80] ve "Onun için demiri yumuşattık ve ondan zırhlar yap dedik." [es-Sebe' 34/10-11] buyurmuştur.

"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu." Kaffâl şöyle demiştir: Allah elçiler gönderdi, onların diliyle insanların zulüm ve düşmanlığı engellemek için dayanışmalarını sağladı ve böylece vahyini bildirip kullarından kötülükleri def etti. Eğer böyle olmasaydı yeryüzünde bozgun çıkardı. Orada kan dökülür, mallar gasp edilir, haramlar işlenir, yollar güvensiz olurdu. Bilinmektedir ki insanların çoğu hükümdarlık arzusuyla delillerin açıkça ortaya çıkmasına rağmen peygamberlere boyun eğmezler. Dolayısıyla dil ve kılıçla mücahedeye ihtiyaç vardır. Bu da peygamberler ve onlara tâbi olanlar sayesinde gerçekleşir. Sonra onların belirli ecelleri vardır. Onların kendilerinden sonra her asırda dini ve cihadı ayakta tutacak halifeler gerekli oldu. İşte insanların birbiriyle defedilmeleri böyle olur. Allah Teâlâ "Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir." [el-Hac 22/40] ve "Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir." [el-Hadîd 57/25] buyurmuştur.

"Yeryüzü altüst olurdu." Yani yeryüzündekiler helâk olurdu. Bir görüşe göre yeryüzü yok olurdu. Bir görüşe göre mânası şöyledir: Allah Teâlâ Tâlût'un kavminden üç yüz on üç kişi ile İsrâiloğulları'nı korudu; eğer korumasaydı hepsi [Câlût'un önünde] helâk olurlardı.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz ki Allah Teâlâ namaz kılmayanı namaz kılanla, oruç tutmayanı oruç tutanla defeder. Eğer namazı ve orucu toptan terk ederlerse Allah onlara artık rahmet nazarıyla bakmaz. Zekât, hac ve cihad hakkında da böyle zikredilmiştir." Sonra bu âyeti okumuştur.[1]

"Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lutuf ve kerem sahibidir." Yani onları hayatta bırakarak ve yeryüzünden bozukluğu gidererek onlara lutuf ve keremiyle muamele eder.

1 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 10: 75.

وقوله تعالى: ﴿وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَآءُ﴾ أي يعلم أنبياءه، وقال الحسن رحمه الله: هو العلم في الدين، وقيل: هو علم صنعة الدروع، قال تعالى: ﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ﴾ [الأنبياء، ٨٠/٢١]، وقال: ﴿وَاَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَۚ * اَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ﴾ [سبأ، ١٠/٣٤-١١] الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الأَرْضُ﴾ قال القفال رحمه الله: أي ولولا دفعُ الله بالرسلِ عن عبادِهِ بما أجرى على ألسنَتِهِمْ من بيان الشرائع التي بها يتكافُّون عن التظالم والتعادي لفسدت الأرضُ لما يكون فيها من تسافك الدِّماءِ وتناهُبِ الأموال وارتكاب المحارِم وإخافة السُّبُلِ، ثمَّ من المعلوم أن كثيرًا من الناس قد لا ينقادون للرُّسُل لحب الرياسة مع ظهور الحُجَجِ فاحتيج إلى المجاهدة باللسان والسيفِ، وذلك يكون من الأنبياء ومن يتابعهم ثمَّ لهم آجال مضروبةٌ يمضون عندها فوجب أن يكون لهم خلفاء بعدهم في كلِّ عصرٍ في إقامة الدين والجهاد، فهذا دفع الناس بعضهم ببعض، وقال تعالى: ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهُدِّمَتْ صَوَامِعُ﴾ [الحج، ٤٠/٢٢] إلى قوله ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللهُ مَنْ يَنْصُرُهُۥٓ﴾ [الحج، ٤٠/٢٢]، وقال تعالى:﴿لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِۚ وَاَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُۥ﴾ [الحديد، ٢٥/٥٧].

وقوله تعالى: ﴿لَفَسَدَتِ الْاَرْضُ﴾ أي لهلك مَنْ في الأرض، وقيل: لخربت، فقيل: معناه دفع الله بثلاثمائة وثلاثة عشر من قوم طالوت عن بني إسرائيل ولولاه لهلكوا.

وقال النبي: «إن الله تعالى قد يدفع بمن يصلِّي عن من لا يصلِّي ويدفع بمن يصوم عن من لا يصوم، ولو اجتمعوا على ترك الصلاة والصيام ما أنظرهم الله طرفة عين»، وكذا ذكر في الزكاة والحج والجهاد ثم تلا هذه الآية.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنَّ اللهَ ذُوفَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ أي يتفضل عليهم بإبقائهم وإزالة الفساد عنهم.

١ شعب الإيمان للبيهقي، ٧٥/١٠.

252. İşte bunlar Allah'ın âyetleridir. Biz onları sana doğru olarak anlatıyoruz. Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin. [el-Bakara 2/252]

"İşte bunlar Allah'ın âyetleridir." Yani işte içerisinde [insanların] âdetlerini anlattığımız bu kıssalar açık işaretlerdendir.

"Biz onları sana, doğru olarak anlatıyoruz." Yani Cebrâil sana onları bizim emrimizle doğru olarak okuyor. "Onların yaptıklarını yazarız." [Yâsîn 36/12] ve "Şüphesiz bizim elçilerimiz yazarlar." [Yûnus 10/21] âyetlerinde buna temas edilmiştir.

"Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin." Senin peygamberliğinin delillerinden biri onlara bu kıssaları haber vermendir. Sen bunları ancak bizim bildirmemiz sayesinde biliyorsun. Artık seni tasdik etsinler. Çünkü sen bir peygambersin ve peygamberler doğruyu söylerler.

253. O peygamberlerin bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık. Allah onlardan bir kısmı ile konuşmuş, bazılarını da derece derece yükseltmiştir. Meryem oğlu Îsâ'ya açık mucizeler verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs ile güçlendirdik. Allah dileseydi o peygamberlerden sonra gelen milletler, kendilerine açık deliller geldikten sonra birbirleriyle savaşmazlardı. Fakat onlar ihtilâfa düştüler de içlerinden kimi iman etti, kimi de inkâr etti. Allah dileseydi onlar savaşmazlardı; lâkin Allah dilediğini yapar. [el-Bakara 2/253]

"O peygamberler…" Allah Teâlâ "Şüphesiz sen gönderilmiş elçilerdensin." [Yâsîn, 3/36] âyet-i kerîmesinde zikredilen bu peygamberleri veya özellikle bu sûrede Hz. Âdem'den Hz. Dâvûd'a kadar zikredilen peygamberleri ya da Kur'ân'ın tamamında zikredilen peygamberlerin hepsini peygamber olarak aynı isimle anmıştır. Daha sonra risâletin dışındaki bazı hususlarda birbirlerinden üstün olduklarını açıklamıştır. Müminler de müminlik sıfatında eşit, imandan sonraki itaat vasfında birbirlerinden farklı seviyelerdedir.

"Bir kısmını diğerine üstün kıldık." Yani peygamberlikten sonraki makam ve dereceleri hususunda [üstün kıldık].

"Allah onlardan bir kısmı ile konuşmuştur." Bu peygamberler arasında, Allah Teâlâ'nın kendisiyle konuşmuş oldukları vardır. O da Hz. Mûsâ'dır. Yüce Allah "Allah Mûsâ ile muhakkak konuşmuştur." [en-Nisâ 4/164] buyurmuştur. Yani ona vasıtasız olarak ezelî kelâmıyla hitap etmiştir.

٢٥٢- تِلْكَ اٰيَاتُ اللهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ

وقوله تعالى: ﴿تِلْكَ اٰيَاتُ اللهِ﴾ أي هذه القصصُ التي فيها نقصُ العاداتِ من الدَّلالات الواضحات.

وقوله تعالى: ﴿نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ﴾ أي يقرأها عليك جبريلُ بأمرنا بالصِّدقِ وهذا كما قال: ﴿وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا﴾ [يس، ١٢/٣٦] ثم قال: ﴿اِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ﴾ [يونس، ٢١/١٠]

وقوله تعالى: ﴿وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ ودلالة رسالتك أنَّك تخبرُهم بهذه القصصِ ولا تعلم إلا بإعلامِنا إياك فَلْيصدِّقُوك فإنَّك رسولٌ والرسولُ صادِقٌ.

٢٥٣- تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلٰكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلٰكِنَّ اللهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ

وقوله تعالى: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ﴾ أيْ هؤلاء الرسلُ المذكورون في قوله: ﴿اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ [يس، ٣/٣٦] أو الرسل المذكورون في هذه السورة من آدمَ إلى داودَ، أو الرسلُ المذكورون في جميع القرآن سوَّى بينَهم في اسم الرِّسالةِ ثم بيَّن فضلَ بعضهم على بعضٍ في معانٍ / [٢٥٠ظ] وراءَ الرسالة، وهذا كالمؤمنين يَستَوُون في صفة الإيمان ويتفاوَتون في الطاعات بعد الإيمان.

وقوله تعالى: ﴿فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ﴾ أيْ في مقاماتِهم ودرجاتِهم بعد الرسالة.

وقوله تعالى: ﴿مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللهُ﴾ أيْ من الرسل مَنْ كلَّمَهُ اللهُ وهو موسى عليه السلام، قال تعالى: ﴿وَكَلَّمَ اللهُ مُوسٰى تَكْلِيمًا﴾ [النساء، ١٦٤/٤] أي خاطَبه الله بكلامِهِ الأزليِّ بلا واسطةٍ.

"Bazılarını ise derece derece yükseltmiştir." Yani bazılarının mertebelerini yükseltmiştir. Ba'dahum kelimesi *refe'a* fiilinin mef'ûlüdür. *Derecât* kelimesi ise atf-ı tefsîrdir. Bir görüşe göre *derecâtin* kelimesi cer edici ilâ'nın kaldırılmasıyla nasp edilmiştir. "Onu yüksek bir mekâna çıkardık." [Meryem 19/57] âyetinde de böyle bir kullanım vardır. Bir açıklamaya göre *derecât* kelimesi mef'ûldür. *Ba'dahum* ifadesi *lam* harf-i cerrinin kaldırılmasıyla nasb edilmiştir. Yani bazıları üzerine yükselttik. Bir görüşe göre bu ifade âyette önce geçen "Birbirleri üzerine üstün kıldık." ifadesine bağlıdır. Yani birbirleri üzerine üstün kıldık ve bazılarının derecelerini yükselttik. Bunu, "bazılarını" ifadesini zikredip açıklamış ve "Onlardan bazısı vardır ki Allah onunla konuşmuştur." buyurmuştur. Bu ifade önce geçmiş olsa da mâna olarak sonra gelir. Bir görüşe göre [takdim ve tehir yoktur;] her söz yerli yerindedir.

"Birbirleri üzerine üstün kıldık." Bu üstün kılma peygamberlik konusunda değildir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Beni kardeşim Yûnus'tan üstün tutmayın." buyurmuştur.[1] Bununla risâlet makamını kastetmiştir. Sonra "Ben âdemoğullarının efendisiyim. Bunu övünmek için söylemiyorum."[2] buyurmuş ve kendisinin peygamberlik makamının ötesindeki makamlarda bütün peygamberlerin en üstünü olduğunu anlatmıştır.

"Allah onlardan bir kısmı ile konuşmuştur." Üstünlükle ilgili bahse Hz. Mûsâ ile başlanmıştır. "Bazılarının derecelerini yükseltmiştir." âyeti ile Hz. Muhammed aleyhisselâma işaret edilmiştir. Allah Teâlâ onun derecesini bütün peygamberlerin derecelerinin üzerine çıkarmıştır. Bir görüşe göre bu âyet bazı peygamberlerin üstünlüğü ile ilgilidir.

Kelbî şöyle demiştir: "Onların bazılarının derecelerini yükseltmiştir." Yani Allah, Hz. İbrâhim'i dost edinmiştir. Hz. Dâvûd'a Zebûr'u vermiştir. Onun için demiri yumuşatmış, kuşları ve dağları onun emrine vermiş ve onunla birlikte tesbih etmişlerdir. Hz. Süleyman'a rüzgârları, cinleri ve şeytanları amade kılmıştır. Her bir peygambere bir nimet vermiştir. Bu konudaki hikmeti en iyi Allah bilir. Bizim bunu bilme imkânımız yoktur. Bilakis hüküm Allah'a aittir. Dilediğini yapar ve dilediğini dilediği şey ile üstün kılar. Bu, kulun hak etmesi sebebiyle değildir. Bilakis Allah'ın keremi ve ihsanıyla gerçekleşir. Allah Teâlâ bazı peygamberleri bazılarına mucizeleri konusunda üstün kılmıştır. Bu da o zamanın insanlarının ihtiyaçlarına göre olmuştur.

1 Buhârî, "Enbiyâ", 35.

2 Tirmizî, "Menâkıb", 1; İbn Mâce, "Zühd", 37.

وقوله تعالى: ﴿وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ﴾ أي مراتبَ، ﴿بَعْضَهُمْ﴾ مفعولٌ بـ«رفع» و﴿دَرَجَاتٍ﴾ منصوبٌ على التفسيرِ. وقيل[1]: منصوب بنزعِ «إلى» يعني إلى درجات كما قال: ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾ [مريم، ٥٧/١٩] أي «إلى مكانٍ عليٍّ»، وقيل: «درجات» مفعول و«بعضهم» منصوب بنزع اللام أي لِبعضِهم درجاتٍ. وقيل: هذا موصول بقوله: ﴿فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ ورفعنا بعضهم درجات، وفسر ذلك بذكرِ بعضِهم فقال: ﴿مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ﴾، وهذا مقدَّمٌ في النظم[2] مؤخَّر في المعنى، وقيل: بل كلُّ كلامٍ مقرَّرٌ في موضِعِه.

وقوله تعالى: ﴿فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ ليس في أصل الرسالة فقد قال النبي: «لا تفضلوني على أخي يونس»،[3] وأراد به في مقام الرسالة، ثمَّ قال: «أنا سيِّد ولدِ آدمَ ولا فخرَ»[4] بيَّن أنه أفضلُ الأنبياءِ كلِّهِمْ في المقامات الَّتِي بعد مقامِ الرسالة.

وقوله: ﴿مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ﴾ بدأ به بموسى في تفصيل هذا التفضيل، وقوله: ﴿وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ﴾ إشارة إلى النبي المصطفى محمد ﷺ فإن الله رفع درجاتِهِ على درجات الأنبياء كلهم، وقيل: بل هو ينتظم بيان فضل جماعة منهم.

فقد قال الكلبي رحمه الله في قوله: ﴿وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ﴾ أي اتَّخذ إبراهيم خليلا، وأعطى داود الزبور وألان له الحديد وسخَّر له الطير والجبال يسبِّحن معه، وسخَّر لسليمان الريحَ والجنَّ والشياطينَ، وخصَّ كلَّ رسولٍ بشيءٍ وهو أعلمُ بوجهِ الحكمةِ، وليس علينا أن نتعرَّفَه بل للهِ الحكمُ يفعَل ما يشاء ويفضِّل من يشاء بما يشاء، لا لاستحقاق من العبد، بل هو فضلٌ منه، وفضَّل بعضَهم على بعض أيضا في قدر المعجزات، وذلك على حسب ما كان يدعو حاجةُ أهل الزمان إليه.

١ ر – وقيل.
٢ ر: النظر
٣ صحيح البخاري، كتاب الأنبياء ، ٣٥.
٤ سنن الترمذي ، مناقب، ١ ؛ سنن ابن ماجة ، زهد ٣٧.

"Meryem oğlu Îsâ'ya açık mucizeler verdik." Bu cümle "üstün kıldık." cümlesine atıftır. "Onlardan bazıları ile Allah konuşmuştur." ifadesiyle uyumu için üçüncü şahıs zamiriyle *refea* şeklinde zikredilmiştir.

Hz. Îsâ'nın mucizeleri ölüleri diriltmesi, hastalara şifa vermesi, alaca hastalarını ve körleri iyi etmesi, toprağa kuş sureti verip canlandırmasıdır. Bir görüşe göre burada kastedilen İncil ve mucizelerdir.

"Ve onu Rûhu'l-Kudüs ile güçlendirdik." Yani onu Cebrâil ile destekledik. Bir görüşe göre burada kastedilen İncil'dir. Bir görüşe göre Allah'ın ism-i a'zamıdır. Bir görüşe göre onun temiz ruhudur. Bunu daha önce tafsilatıyla açıklamıştık.

"Allah dileseydi o peygamberlerden sonra gelen milletler, kendilerine açık deliller geldikten sonra birbirleriyle savaşmazlardı." Bu âyet-i kerîmenin öncesiyle şöyle bir irtibatı vardır: Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber aleyhisselâmı teselli etmek için şöyle buyurmaktadır: İşte Ben peygamberlerimin işlerini böyle yaptım. Onlara mucizeler verdim. Ancak ne hayattayken ne de vefatlarından sonra hiçbirinin ümmetinin tamamı ona itaat etmedi. Bilakis ihtilâfa düştüler. Kimisi iman etti, kimisi inkâr yolunu seçti. Dünyada birbirleriyle mücadele ettiler, birbirlerine düşüp savaştılar. Bu sûrenin başında insanların buzağıya taptıklarını, Allah'ı açıkça görmeyi talep ettiklerini, *hitta* şeklindeki sözü değiştirmeye çalıştıklarını, cumartesi günü yasağını delenlerin yaptıkları işler hakkında emrinde görüş ayrılığına düştüklerini, Hz. Îsâ'nın kavminin ona nasıl karşı çıkıp onu öldürmek istediklerini ve peygamberlerin diğer kıssalarını anlatmış, onların bütün bu belâlar karşısında sabredip yılmadıklarını haber vermişti. Ey Muhammed! Sen de böyle ol, sabret. Sonra şöyle buyurdu: "Allah dileseydi onlardan sonra gelenler birbirleriyle savaşmazlardı." Yani bu peygamberlerden sonra gelenler savaş yoluna gitmezlerdi. "Kendilerine mucizeler geldikten sonra." Yani açık mucizeler geldikten sonra. Özetle Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Eğer savaşmamalarını isteseydim, savaşmazlardı. Çünkü Benim mülkümde ancak Benim irademe uygun olan şeyler cereyan edebilir. İşte bu âyet Mu'tezile'nin inancını yerle bir etmektedir. Çünkü Allah'ın dilemesi hâlinde onların savaşmayacakları bildirilmiştir. Mu'tezile ise onların savaşmamasını dilediği hâlde onlar savaştılar demiştir.

وقوله تعالى: ﴿وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ﴾ عطف على قوله: ﴿فَضَّلْنَا﴾ ، وقبله: ﴿وَرَفَعَ﴾ على المغايبة صرفا إلى قوله: ﴿مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللهُ﴾.

وبيّنات عيسى إحياء الموتى وشفاء المرضى وإبراء الأكمه والأبرص وخلق الطير من الطين، وقيل: الإنجيل والمعجزات.

وقوله تعالى: ﴿وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ﴾ أي قوّيناه بجبريل، وقيل: بالإنجيل، وقيل: باسم الله الأعظم، وقيل: بروحه الطاهر، وقد شرحناه بأتمَّ من هذا قبل هذا.

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ﴾ واتصال هذا بما قبله أن الآية لتسلية / [٢٥١و] النبيِّ ﷺ يقول: أجريتُ أمور رُسُلي على هذا ونصبت لهم المعجزاتِ ثم لم تجتمع لأحد منهم طاعةُ جميع أمَّتِهِ في حياته ولا بعد وفاته، بل اختلفوا عليه فمنهم من آمَنَ ومنهم من كفر وتنافسوا في الدنيا وتباغَوْا فيها واقتتلوا، وبسط وجوه اختلافِهم في أوَّلِ هذه السورة من اتخاذ العجل وسؤال رؤية الله جهرةً وتبديل قول الحطة وخلاف أصحاب السبت وسائر معاملاتهم، ومخالفة قوم عيسى إياه وقصدهم قتلَه وسائر قصص الأنبياء على هذا، ثم هم صبروا ولم يهنوا فكُنْ أنتَ كذلك، ثم قال: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ﴾، أي بعد هؤلاء الأنبياء ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ﴾ أي المعجزات الظاهرات يقول: لو شئت أن لا يقتتلوا لم يقتتلوا، إذ لا يجري في ملكي إلا ما يوافق مشيئتي، وهذا يدمّر على المعتزلة؛ لأنَّه أخبر أنه لو شاء الله ألا يقتتلوا لم يقتتلوا وهم يقولون: شاء أن لا يقتتلوا فاقتتلوا.

"Fakat onlar ihtilâfa düştüler de içlerinden kimi iman etti, kimi de inkâr etti." Yani bunlar benim irademle gerçekleşti. "Allah dileseydi onlar savaşmazlardı." Buradaki tekrar anlamı vurgulamak içindir.

"Lâkin Allah dilediğini yapar." Burada Allah Teâlâ fiilin ve iradenin kendisine ait olduğunu bildirmiştir. Böylece kulların iyi veya kötü her eylemlerinin Allah'ın dilemesi ve var etmesiyle ortaya çıktığı sabit olmuştur.

254. Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün (kıyamet) gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın. Gerçekleri inkâr edenler elbette zalimlerdir. [el-Bakara 2/254]

"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın." Yani Allah yolunda cihad için infak edin. Cenâb-ı Hak, "Allah yolunda savaşın." [el-Bakara, 2/244] âyetinden sonra "Kimdir Allah için güzel bir borç veren!" [el-Bakara, 2/245] buyurmuştur. Bundan sonra da Tâlût'un Câlût ile savaşını anlatmış ve cihada ve cihad için infak etmeye teşvik etmiştir.

"Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün [kıyamet] gelmeden önce" Yani kıyamet günü gelip de elinizdeki mallar alınmadan önce infak edin. O gün kimsede sevap kazanmak üzere iyilik yolunda harcamak için mal mülk, ticaret ve kazanç imkânı kalmayacaktır. Çünkü artık o gün, yapılan işlerin karşılığını alma günüdür, amel günü değildir. Eğer dostluk hakkın hilâfına ise dostun dosta faydası olmayacaktır. Cenâb-ı Hak "Dost geçinenler o gün birbirine düşman olurlar. Müttakiler müstesna." [ez-Zuhruf 43/67] buyurmuştur. O gün kâfirlere şefaat de edilmez. Yüce Allah "O gün bize şefaat edecek yoktur." [eş-Şuarâ 26/100] buyurmuştur. Müslümanlar ise şefaatten pay alırlar. Allah Teâlâ "O gün Rahmân'ın izin verdiği ve razı oldukları dışında şefaat fayda vermez." [Tâhâ 20/109] buyurmuştur.

Bir görüşe göre "O gün alış-veriş yoktur." âyetinin anlamı o gün fidye almak veya vermek yoktur şeklindedir. Bir görüşe göre "Ölüm gelmeden önce size rızık olarak verdiklerimizden infak edin." [Münâfikūn 63/10] âyetinde geçtiği üzere burada bahsedilen ölüm günüdür. Dolayısıyla bu âyet müminler ve kâfirler hakkındadır. Ölümü ne bir dost ne de bir şefaatçi giderebilir. Birinci görüşe göre bu âyet kâfirler hakkındadır. Çünkü onlara ne bir dost ne de bir şefaatçi fayda verir. Müminler ise böyle değillerdir.

وقوله تعالى: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ﴾ أي بمشيئتي. وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلُوا﴾ التكرير للتقرير.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾ أثبت الفعل والإرادة لنفسهِ فثبت أن أفعالَ العِبادِ كلَّها حسنَها وسيئَها بإرادته وإيجاده.

٢٥٤- يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَّلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظّٰلِمُونَ

وقوله تعالى: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ﴾ أي في الجهاد في سبيل الله كما قال: ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [البقرة، ٢/٢٤٥] بعد قوله: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ﴾ [البقرة، ٢/٢٤٤] وذكر بعده قتال طالوتَ وجالوتَ واقتتالَ الأولين وحثَّ على الجهادِ والنفقةِ فيه المؤمنين.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَّلَا شَفَاعَةٌ﴾ أي قبل أن يجيءَ يومُ القيامة فينزعَ منكم الأملاك فلا يكون لأحدٍ مالٌ ولا تجارةٌ ولا كسبٌ لينفق ذلك فيما يؤجَر عليه؛ لأنه يوم جزاء لا يوم عمل ولا ينفع خليلٌ خليلا يومئذٍ إذا كانت الخلة أي الصداقة على خلاف[2] الحق، قال تعالى: ﴿اَلْاَخِلَّآءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾ [الزخرف، ٤٣/٦٧] ولا شفاعة لكافر قال: ﴿فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ﴾ [الشعراء، ٢٦/١٠٠]، فأما المسلمون فلهم شفاعة قال تعالى: ﴿يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا﴾ [طه، ٢٠/١٠٩].

وقيل: ﴿لَا بَيْعٌ فِيهِ﴾ ولا شراءٌ، ومعناه لا فداءَ فيه ولا افتداءَ، وقيل: هذا يوم الموت كما قال: ﴿وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاْتِيَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ [المنافقون، ٦٣/١٠]، فيكون هذا في حق المؤمن والكافر، ولا يدفع[3] الموت خليلٌ ولا شفيعٌ، وعلى القول الأول يكون في حقِّ الكفار أن الخليل لا ينفَع والشفيعُ لا يشفَعُ والمؤمنون بخلاف ذلك.

---

١ ر: للتأكيد.
٢ ر: خلاق
٣ ر: يرفع

"Gerçekleri inkâr edenler elbette zalimlerdir." Yani kendilerini dostun da şefaatçinin de fayda veremediği böyle bir hâle düşüren o inkârcılar kendilerine zarar vermişlerdir.

Bir görüşe göre onlar ihtiyaçları olan gün için bir şeyler hazırlamadıklarından dolayı kendilerine zulmetmişlerdir. Bir rivayete göre onlar işi karıştırarak kendilerine bile faydaları ve zararları olmadığı hâlde taptıkları ilâhlarından şefaat bekleyen ve "Bunlar bize Allah katında şefaat edeceklerdir." diyenlerdir. Bir görüşe göre onlar hakkı hak edene vermeyen ve Allah yolunda infak ederek Allah'ın dinine yardım etmekten kaçınan zalimlerdir.

Niftaveyh şöyle demiştir: Onlar zalimlerin en azılı olanlarıdır. Başkası için savaşana cesur derler. Bu da cesaretin zirvesidir.

255. Allah, O'ndan başka ilâh yoktur; O, haydir, kayyûmdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur. İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. [O'na hiçbir şey gizli kalmaz.] O'nun bildirdiklerinin dışında insanlar, O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır, onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez. O, yücedir, büyüktür. [el-Bakara 2/255]

"Allah, O'ndan başka ilâh yoktur; O, haydir, kayyûmdur." Âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Bir önceki âyette Cenâb-ı Hak "Onların bir kısmı iman eder, bir kısmı ise Hak dinden yüz çevirir." buyurmuştu. Sonra kâfirlerin kıyamet günü ne hâlde olacaklarını zikretti. Sonra iman ehli için kendisi sayesinde bu tehditten kurtulacakları tevhit akidesinin temelini zikretti.

Âyette "Allah" lafzı mübtedâ, "Ondan başka ilâh yoktur." ifadesi haberdir. *Hüve* kelimesi O'na dönmektedir. "Bizi Zeyd'den başka misafir eden yoktur." cümlesi de böyledir.

Bir görüşe göre mübtedânın haberi "Hay ve kayyumdur." ifadesidir. "O'ndan başka ilâh yoktur." cümlesi mu'teriza yani ara cümledir. Başlı başına ayrı bir cümle sayılır. Allah lafzı, Cenâb-ı Hakk'ın zâtını ispat için gelmiştir. "O'ndan başka ilâh yoktur." ifadesi de ulûhiyet vasfının başkalarından nefyi için getirilmiştir.

وقوله تعالى: ﴿وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ أي هم الضارُّون لأنفسهم حيث أوردوها هذا المورِدَ فلا تنفعهم خلةُ خليلٍ ولا شفاعةُ شفيعٍ.

وقيل: هم الظالمون أنفسهم بتركهم التقديمَ ليوم حاجتِهم، / [٢٥١ظ] وقيل: هم الواضعون الأمر في غير موضعِه الراجون الشفاعةَ ممَّن لا يملِك لهم ضَرًّا ولا نَفْعًا وهم آلهتهم التي يعبدونها ويقولون: هؤلاء شفعاؤنا عند الله. وقيل: هم الظالمون المانعون الحقَّ من مستحقِّه الممتنعون عن الإنفاق في سبيل الله ونصرة دين الله،

وقال نفطويه:[1] هم الظالمون أي هم أظلمُ الظَّلَمَة كما يقال للشجاع: «هو الَّذي يقاتل عن غيره» أي ذاك نهاية الشجاعة.

٢٥٥- اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌۜ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِۜ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْۚ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِٓ اِلَّا بِمَا شَآءَۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَاۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

وقوله تعالى: ﴿اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ﴾ وانتظامُها بما قبلَها أنه قال: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ بِهِۦ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ﴾ [البقرة، ٢/٢٥٣]، ثم ذكر حال الكفار يوم القيامة ثم ذكر لأهل الإيمان أساس التوحيد الذي يقع به الأمنُ من ذلك الوعيد.

فقال: «الله» وهو مبتدأ وخبره «لا إله إلا هو» بكلمة هو العائدة إليه كقولك «زيد لا مضيفَ لنا إلا هو».

وقيل: خبره «الحي القيوم» و«لا إله إلا هو» معترض بينهما، وهو كلامٌ تامٌّ، ثم قوله: «الله» إثبات[2] لذاته وقوله: «لا إله إلا هو» نفي الألوهية عن غيره.

١ نفطويه: إبراهيم بن محمد الأزدي إمام في النحو، كان فقيها ومحدثا ، ولد بواسطٍ ومات ببغداد، كان يؤيد مذهب سيبويه ، له من المؤلفات: كتاب التاريخ وغريب القرآن. انظر: الأعلام للزركلي ١/ ٦١.

٢ ر + الربوبية

"Hay ve kayyûmdur." Bu ifade hak sıfatların Allah'a ispatıdır. Allah, asla ölmeyen ve diri olandır. Ezelî ve ebedî hayata sahiptir. *Kayyûm* kelimesi *kıyâm* mastarından *fey'ûl* kalıbında gelmiştir. Sürekli ve devamlı olan anlamındadır. Bir görüşe göre başkası ile değil, zâtıyla kāim olan demektir. Bir görüşe göre bütün mahlûkatının işlerini gören anlamına gelir. Cenâb-ı Hak, "Herkesin kazandığını gözetleyip muhafaza eden, [hiç böyle yapmayan gibi olur mu?]" [er-Ra'd, 13/33] buyurmuştur. Bir görüşe göre kayyûm, bütün işleri bilen demektir.

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Kayyûm, varlığı devamlı olan demektir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Kayyûm herkesin ne yaptığını bilen ve her şeyi bildiği ve hiçbir şey kendisi için gizli kalmadığı için yapılan işlere karşılığını veren demektir.

"Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama." *Ahz* yakalamak, isabet etmek mânasına gelir. Sine uyuklamaktır. Bu kelimenin aslı *visne*dir. Bu kök *Vesine yevsenu vesenen ve sineten fe-hüve vesnân ve vesin* şeklinde çekilir. Dördüncü bâbdandır. *Nevm* ise nüâs (uyuklama) hâlinin tamamlanması, yani uykuya geçmektir. Yani Allah Teâlâ koruduğu şeyleri muhafaza ederken mahlûkatın maruz kaldığı dalgınlık, gaflet, sıkılma, ara verme gibi kusurlara maruz kalmaz, dinlenmeye ihtiyaç duymasını hissedip uyumasına veya uyuklamasına sebep olacak bir yorgunluğa asla sahip olamaz.

"Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur." Göklerde ve yerde her kim ve her ne varsa O'na aittir. Hiç kimsenin onlarda Allah'a bir ortaklığı yoktur. Hiç kimsenin O'nun üzerinde bir otoritesi bulunmaz. Nasıl sizlerden birinin kölesinin efendisinden başkasına hizmet etmeye hakkı yoksa O'ndan başkasına kullukta bulunmak asla câiz değildir.

"İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir?" Bu, olumsuzlama anlamında bir sorudur. Yani hiç kimsenin Allah katında Allah'ın izni olmadan şefaat etmeye hakkı yoktur. Burada kâfirlere şefaat edilemeyeceğini haber vermektedir. Bu, şefaati asla kabul etmeyen Mu'tezile'ye bir cevaptır. Allah Teâlâ "Ancak O'nun izni ile" diyerek bazılarının şefaat edebileceklerini ispat etmiştir.

وقوله: ﴿ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ﴾ هذا إثباتُ الصفاتِ الحق له فهو الحيُّ الذي لا يموت وله حياةٌ أزليةٌ أبديةٌ والقيوم فَيْعُول من القيام ومعناه الدائم الباقي. وقيل: هو القائم بذاته لا بغيره، وقيل: هو القائمُ بتدبير كلِّ خلقهِ قال تعالى: ﴿أَفَمَنْ هُوَ قَآئِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍۭ بِمَا كَسَبَتْ﴾ [الرعد، ١٣/٣٣]، وقيل: هو العالم بالأمور.

٥ وقال سعيد بن جبير: هو الدائمُ الوجودُ.

وقال الحسن: هو القائم على كل نفس بما كسبت حتى يجازيها بعملِها من حيثُ هو عالمٌ به لا يخفَى عليه منه شيءٌ.

وقوله تعالى: ﴿لَا تَأْخُذُهُۥ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ﴾ الأخذ الإصابة، والسِّنَة النعاسُ وأصلها وِسْنة، وصرفه: وَسِنَ يَوْسَنُ وَسَناً وسِنَةً فهو وَسْنَان ووَسِن من باب عَلِم، والنوم ١٠ تمامه وانتهاؤه، أي لا يعتريه ما يعتري[١] المخلوقين من السهو والغفلة والملال والفترة في حفظ ما هو قائمٌ بحفظه ولا يعرض له عوارض التَّعَبِ المحوِجة إلى الاستراحة فيستريحَ بالنوم والسنة.

وقوله تعالى: ﴿لَهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ﴾ أي كلُّ من فيهما وما فيهما مُلكُه ليس لأحد معه فيه شركة ولا لأحدٍ عليه سلطانٌ فلن[٢] يجوزَ أن يُعبَد غيره كما ليس ١٥ لعبدِ أحدِكم أن يخدم غيره إلا بإذنه.

وقوله تعالى: ﴿مَنْ ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ﴾ استفهام بمعنى النفي، أي: ليس لأحدٍ أن يشفع عنده لأحد إلا بإذنه، وقد أخبر أنه لا يأذن بالشفاعة للكفار، وهو ردٌّ على المعتزلةِ في أنَّهم لا يرون الشفاعة أصلا، والله تعالى أثبتها للبعض بقوله ﴿إِلَّا بِإِذْنِهِۦ﴾

١ ح: + في
٢ ر: فلا

"O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. [O'na hiçbir şey gizli kalmaz.]" Allah Teâlâ kâfirlerin kıyamet günü şefaatlerini umdukları o kişileri bilir. Bunlar melekler veya başkalarıdır. Aynı zamanda onların arkalarındakileri de bilir. Bu âyet şöyle de anlaşılabilir: Ecelleri bittikten sonra onların önüne ne çıkacağını ve onların yaratılmasından önce ne olduğunu bilir. Bu bir kişinin gelecek günler için "Önümüzdeki Şaban ayı", "Önümüzdeki günler" şeklindeki sözüne benzeyen bir mecazdır. Başka bir ihtimal buradaki ["Yaptıklarını" şeklinde tercüme edilen] *mâ beyne eydîhim* ifadesinin "kendilerinden önce geçenler, yapılanlar" anlamına, ["ve yapacaklarını" şeklinde tercüme edilen] ve *mâ halfehum* ifadesinin ise "henüz gelmemiş olanlar" anlamına gelmesidir. İlk akla gelen de budur.

"O'nun bildirdiklerinin dışında insanlar O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler." Yani kendilerine şefaat edeceklerini zannettikleri kimseler daha onları yaratmadan önce ve ölümlerinden sonra ve o ikisi arasındakileri bilen Allah'ın mâlûmatından sadece O'nun dilediklerini bilebilirler. Bunlar kendileri için deliller koyarak, akıl ve duyular gibi bilgi edinme vasıtaları vererek onlara bildirdiği şeylerden ibarettir. Şefaat edeceklerin hâli işte budur. Allah Teâlâ mahlûkatının her hâlini bilir. O'na hiçbir şey gizli kalmaz. Onların işlediklerini bildiği fiillerine karşılıklarını verir. Bu şefaatçiler ise bunu bildikleri hâlde şefaate lâyık olduklarını da nereden bilirler? Allah Teâlâ kendilerine şefaat konusunda izin vermeden nasıl şefaat edebilirler? Allah Teâlâ melekler ve kâfirlerin onlar hakkındaki sözlerine dair şöyle buyurmuştur: "[Böyle iken] 'Rahmân çocuk edindi.' dediler. O böyle şeylerden uzaktır, yücedir. Hayır, [evlât diye niteledikleri] o melekler ikrama erdirilmiş kullardır. Onlar Allah'tan önce söz söylemezler ve hep onun emriyle iş görürler. Allah onların önlerindekini de arkalarındakini de [yaptıklarını da yapacaklarını da] bilir. Onlar onun razı olduğu kimselerden başkasına şefaat etmezler ve hepsi onun korkusuyla titrerler. İçlerinden her kim, 'Allah'tan başka ben de şüphesiz bir ilâhım' derse böylesini cehennemle cezalandırırız. İşte biz zalimleri böyle cezalandırırız." [el-Enbiyâ 21/26-29] Bunun tefsiri tafsilatlı bir şekilde geçmişti.

İbn Keysân şöyle demiştir: Onlar sadece Allah Teâlâ'nın bildiği gaybî bilgileri ancak bazı peygamberlerine kendileri için ümmetlerine hüccet olsun diye bildirdikleri kadarıyla bilirler. Bu peygamberler de gayb ilminin ancak Allah Teâlâ'dan geldiğini bilmektedirler. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "O, gaybı bilendir. Gaybına kimseyi muttali kılmaz. Ancak, (bildirmeyi) dilediği peygamber bunun dışındadır." [el-Cinn 72/26-27]

وقوله تعالى: ﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ﴾ أي يعلم الله ما بين أيدِي هؤلاء الذين يرجو الكفار شفاعَتَهم يوم القيامة، وهم الملائكة أو غيرهم ويعلم ما خلفهم، يحتمل: يعلم ما بين أيديهم / [٢٥٢و] بعد انقضاء آجالهم وما خلفهم ما كان قبل أن يخلقَهم، وهذا على مجاز قول القائل: «شعبان بين أيدينا والأيام بين أيدينا» إذا لم يأت بعد، ويحتمل ما بين أيديهم ما مضى قبلَهم وما خلفَهم يكون عبارة عما لم يأتِ بعدُ وهو الذي يتسارَع إليه الفهم.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ اِلَّا بِمَا شَاءَ﴾ أي وهؤلاء الذين يزعمون أنهم شفعاؤهم لا يعلمون شيئا من معلوماته التي كانت قبل خلقه إياهم وبعد موتهم والتي يكون فيما بين ذلك إلا بما شاء، وهو القدر الذي علَّمهم منه بأن نَصَبَ الدلائل عليه لهم، وخلق لهم مواضع المعرفة فيهم من العقل والحواسّ، وإذا كانت حال الشفعاء هذه وكان الله هو العالم بأفعال الخلقِ لا يخفى عليه منها شيءٌ، فهو يَجزيهم بأفعالهم التي علمها[1] منهم، وهؤلاء الشفعاء لا يعلَمُون ذلك فيعرِفوا به استحقاقَهم للشفاعة فكيف يشفعون لهم بغير إذن من الله لهم في الشفاعة، وقد قال الله تعالى في شأن الملائكة وقول الكفار فيهم: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ * لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِاَمْرِهِ يَعْمَلُونَ * يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ * وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّى اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذٰلِكَ نَجْزِى الظَّالِمِينَ﴾ [الأنبياء، ٢٦/٢١-٢٩] وقد مرَّ تفسيره[2] على[3] الاستقصاء.

قال ابن كيسان رحمه الله: أي لا يعلمون الغيبَ الذي يعلمه الله إلا بقدرِ ما أطْلَعَ بعضَ رسُلِهِ عليه ليكون حجةً له على أمته فيعلَمون أن علم الغيب لم يأتِهِ إلا من الله، قال الله تعالى: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا * إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ﴾ [الجن، ٢٦/٧٢-٢٧]

١ ر: عليها
٢ ر: الإحاطة
٣ ح: - على

"İlminden" Yani bilgisinden demektir. İlim kelimesi mef'ûl mânasında mastardır.

Dua ederken şöyle denir: Allah'ım, bizim hakkımızdaki ilmini affeyle. Yani bilgini affeyle. Allah'ın zâtıyla kāim olan bir sıfatı olan ilmini ihata edebilmek ise tasavvur edilemez. Allah Teâlâ zâtıyla veya sıfatlarıyla ihata ve idrak edilmekten münezzehtir. Şüphesiz Allah Teâlâ bilinir ancak ihata edilemez. Görülür ancak idrak edilemez.

"O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır." Yani kürsü ve arş birdir. Kürsüden anlaşılan şey döşektir. *Kürsî* sözlükte üst üste konulan şeydir. *Tekârese* birbirinin üstüne bindi demektir. Sayfaları üst üste olduğu için deftere *kürrâse* denilir. Accâc şöyle demiştir:

> *Dostum! Üstüne toprak biriken o harabeleri bilir misin? "Evet, onu bilirim" dedi ve sustu*

Yani üstüne toprağın birikip örttüğü harabeler. *Kirs* pisliğin üst üste yığılıp donmasıdır. *Kiryâs* saçak demektir. Çatının üstünde olur ve yere bir kanal ile bağlanır. Üst üste bina edildiği için bu ismi alır. *Ekâris* cem-i kesrettir. Araplardan müfret kullanıldığı işitilmemiştir. Çokluğundan dolayı üst üste biriken eşyalar konumundadır.

Rivayete göre *arş* başkadır. Kürsü onun altındadır. Allah Teâlâ, onun göklerden ve yerden daha geniş olduğunu belirtmiştir. Arş ondan da geniştir.

Ebû Zer el-Gıfârî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Yedi kat gök, kürsü karşısında ıssız bir yere atılmış bir yüzük gibidir. Arşın kürsüye üstünlüğü ise büyük bir araziye nispetle bu yüzüğün durumu gibidir."[1] Bu durum Allah Teâlâ'nın hiçbir şeye ihtiyaç duymadan büyük şeyleri yaratma kudretine sahip olduğunu gösterir. Halk nezdinde *serîr* üzerinde oturmak, *kürsî* ayakları koymak içindir. Allah Teâlâ ise böyle şeylerden münezzehtir. Mahlûkatın evi barınmak içindir. Allah Kâbe'yi ve mescitleri evi yapmıştır. Ancak oralarda barınmaktan münezzehtir.

1 Alâeddin el-Fârisî, *el-İhsân fî Takrîb Sahîh İbn Hibbân*, 2: 77.

ثم قوله: ﴿مِنْ عِلْمِهِۦٓ﴾ أي معلومه، واسم المصدر يقع على المفعول.

يقال في الدعاء: اللّٰهم اغفرْ علمك فينا أي معلومك، فأما الإحاطة بعلم الله تعالى الذي هو صفته القائمة بذاته فغير متصورة تعالى الله عن الإحاطة والإدراك بذاته أو صفاته فإن الله تعالى يعلم ولا يحاط به ويُرَى ولا يُدْرَك.

٥ وقوله تعالى: ﴿وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ﴾ قيل: الكرسيُّ والعرش واحدٌ، والمفهوم منهما السرير،[١] وأصل الكرسي في اللغة هو المتراكب قد تكارَس تكارُسا أي تراكَب تراكُبا، والكراسة سميت بها لتراكُبِ بعض أوراقها على بعض، وقال العجاج:[٢]

يا صاحِ هَلْ تعرِف رسماً مُكرَساً قَالَ نَعَمْ أعرِفُه وأَبْلَسَا

أي تكارس عليه الترابُ أي تراكب فغطَّاه، والكِرْس البعر والبولُ إذا تلبَّد بعضه
١٠ على بعض، والكرياس كنيف يكون في أعلى السطح بقناة إلى الأرض لتراكب بعض أبنِيَتِه على بعض، والأكارس الجموع الكثرة لا واحدَ لها سماعا؛ لأنها لكثرتها بمنزلة الأشياء المتراكبة.

وقيل: العرش غير والكرسي دونَه، وصفَه الله تعالى بأنه أوسع من السموات والأرض والعرش أعظم منه.

١٥ وروى أبو ذر / [٢٥٢ظ] عن النبي ﷺ أنه قال: «ما السموات السبعُ في الكرسي إلا كحلَقةٍ ملقاةٍ بأرض فلاة وفضل العرش على الكرسي كفضل الفلاةِ على تلك الحلقة»[٣]، وهو بيان كمال قدرته في خلق الأشياء العظيمةِ من غير حاجةٍ إلى شيء من ذلك، وسرير الخلق للجلوس عليه والكرسيّ لوضع[٤] القدمينِ عليه وتعالى الله عن ذلك علوًّا كبيرًا كما أن بيت الخلق[٥] للسكنى فيه، والله تعالى جعل الكعبةَ بيتَه
٢٠ والمساجدَ بيوتَه ويتعالى عن أن يسكنها علوًّا كبيرا.

١ ر: السر
٢ ر – قد قال نعم أعرفه وأبلسا / الرجز للعجاج في ديوانه ، ص ١٥٦.
٣ الحديث في الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان، ٧٧/٢.
٤ ح: بوضع
٥ ر: الخلق جعل بيتا

Bir görüşe göre burada *kürsî* ile kastedilen ilimdir. Yani O'nun ilmi göklerin ve yerin ihata ettiği her şeyi kuşatmıştır. "Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır." [el-Mü'min 40/7] buyurulmuştur. Deftere *kürrâse* denilmesi ilmi içermesi sebebiyledir. Araplardan *kürsî* kelimesinin ilim mânasında kullanıldığı nakledilmiştir. Bir şair şöyle demiştir:

Onları beyaz yüzlü, felâketlere karşı tecrübeli kişiler kuşatır

Yani insanların başlarına gelenleri bilen tecrübeli kişiler.

Bir görüşe göre *kürsî* mülk mânasındadır. Aslında döşek mânasında olsa da onunla mülk kastedilir. Devletleri devam eden bir topluluk için *sülle arşuhum* (arşları sağlam) denilir. *Kürsî*nin sır olduğu da söylenmiştir. Şair şöyle demiştir:

Neden o sırrı saklayayım, Allah'ın ilmini hangi mahlûk saklayabilir ki!

İşte bunlar selef âlimlerinin zikrettiği sahih vecihlerdir. Bu âyette *kürsî*nin oturma yeri şeklinde veya benzer bir şekilde anlaşılmasının bir veçhi yoktur. Allah Teâlâ herhangi bir yer ile sınırlı değildir. O tektir ve O'nu hiçbir yön sınırlayamaz. O kendisine âfet erişemeyen kadîmdir. O kendisi için mesafe düşünüleyemecek olan azîmdir. Onun tahta veya kürsüye ihtiyacı yoktur. O bir cin veya insanı tarafından taşınmakla nitelenmekten münezzehtir. Şanı yücedir. Burhanı şamildir. Fakat kendisini vasfettiği çoğu yerde insanlara anlayacakları tarzda, krallarına ve büyüklerine ile hitap ettikleri şekilde hitap etmiştir. Kâbe'yi evi olarak belirlemiştir. İnsanlara krallarının evlerini tavaf ettikleri gibi Kâbe'yi tâzim etmelerini ve tavaf etmelerini emretmiştir. İnsanlara krallarını ziyaret ettikleri gibi orayı da ziyaret etmelerini buyurmuştur. Hacerü'l-esved'in yeryüzünde Allah'ın sağ eli olduğu rivayet edilmiştir. İnsanların meliklerinin elini öptükleri gibi onu da öpmelerini sağlamıştır. Allah'ın bir arşı olması da câizdir ki bu Serîr'dir, Kürsü ise ondan başka olup kıyamet günü getirilecek ve kullar arasında hüküm vermek için konulacaktır. Ancak Allah bir mekân ile sınırlanmak veya bir yerde bulunmaktan münezzehtir.

وقيل: الكرسي ههنا هو العلم أي وَسِعَ علمُه بكلِّ ما أحاطت به السموات والأرض وهو كقوله: ﴿رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا﴾ [المؤمن، ٧/٤٠] الكراسة سميت بها لتضمُّنِها العلم، وقد ورد عن العرب الكرسي بمعنى العلم، قال الشاعر[١]:

تَحِفُّ بِهِمْ بِيضُ الوجوهِ وعُصبةٌ كراسيُّ بالأحداثِ حينَ تَنُوبُ

٥ أي علماء بحوادث الأمور.

وقيل: الكرسي بمعنى الملك ههنا، وأصله وإن كان هو السرير لكن يعبَّر به عن الملك يقال للقوم إذا زالت دولتهم ثُلَّ عرشُهم، وقيل: الكرسي هو السر، قال الشاعر:[٢]

مالي بأمركَ كرسيٌّ أكاتمه ولا يُكرسِئُ علمَ الله مخلوق

فهذه وجوهٌ صحيحةٌ ذكرها علماء السلف ولا وجه لصرفه إلى موضع جلوس ١٠ أو نحوه، فإن الله تعالى هو الفرد الذي لا تضمُّه بقعة، والوتر الذي لا تحدُّه جهة، والقديم الذي لا تلحَقُه آفةٌ، والعظيم الذي لا يجوز عليه مسافة، جلَّ قدرُه عن الحاجة إلى عرش أو كرسي وتعالى وصفُه عن أن يتحمل بجزِّيٍّ أو أنسيٍّ سبحانه هو العظيم شأنه الجليُّ برهانُه الشامل سلطانه ولكن خاطب الناس في كثير ممَّا وصفه به نفسَه على حسب تفاهُمِهم[٣] وتعامُلِهم مع ملوكهم وعظمائهم كما جعل الكعبة بيتا له، وأمر ١٥ الناس بتعظيمها والطوافِ بها كما يطوفون ببيوت ملوكهم، وأمر الناس بزيارتها كما يزور الناس ملوكَهم حتى وَرَدَ أن الحجر الأسود يمين الله في أرضه إذ جعله موضعا للتقبيل كما يقبِّل الناس أيدي ملوكهم، فكذا يجوز أن يكون لله عرش هو سريرٌ وكرسيٌّ هو دونه يحضر ذلك يوم القيامة ويوضع لفصل القضاء بين العباد من غير أن يوصفَ الله بالتمكُّن أو الاستقرار عليه تعالى عن ذلك علوًّا كبيرا.

١ البيت في جامع البيان للطبري ، ٤٠٢/٥.
٢ انظر: تفسير الثعلبي ، ٢٣٢/٢.
٣ ر: تقاسمهم

"Onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez." Yani O'na ağır gelmez, O'nu yormaz. *Âde yeûdü evden* ağırlığın etkisiyle eğilmek demektir.

"O ikisini korumak" yani gökleri ve yeri muhafaza etmek. Gökler çoğul olmasına rağmen âyette "onları" ifadesinin tesniye (ikil) olarak kullanılmasının sebebi, [göklerin] cins olarak sayılmasıdır. [Dolayısıyla tesniye ifadeden "gökler ve yer" kastedilmiştir.] Aynı durum "Bu, Rableri hakkında tartışan iki hasımdır." [el-Hac 22/19] ifadesinde de söz konusudur, zira bu ifade sûre içerisinde "İman edenler ve doğru yolda olanlar." [el-Bakara 2/62] ifadesinden daha önce geçmiş olsa da, tartışan iki hasım ifadesi ile iki cins, yani müminler ve müşrikler kastedilmektedir. O'na gökleri ve yeri korumak zor gelmez. O'na ağır gelmez. Çünkü yakın ve uzak, az ve çok, büyük ve küçük O'nun için birdir. Bir zerreyi yaratmakla bütün kâinatı yaratmak kendisi için aynı olan Allah nasıl yorulabilir ki! Az olan şeyin O'na kolay, çok olanın ise zor gelmesi diye bir şey yoktur. "O'nun emri, bir şey istediğinde ol demesidir. Sonra o hemen oluverir." [Yâsîn 36/82]

"O, yücedir, büyüktür." Yani mahlûkatın şüphelerinden, iftiracıların iftiralarından münezzehtir. Mülkünde ve saltanatında, varlığa hükmetmesinde ve hükümlerini onlar üzerine icra etmesinde yücedir. Celâlinde, izzetinde, şanında yüksektir. Bir görüşe göre bu iki isim tevhîdin kemâlini câmidir. *Alî* kendisine lâyık olmayan bütün sıfatları aşan demektir. *Azîm* ise zâtına yaraşan bütün sıfatlara sahip anlamına gelir.

Bu ayetin faziletine dair birçok hadis varid olmuştur:

Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: Kur'ân-ı Kerîm'deki en yüce âyet "Allah'tan başka ilâh yoktur. O haydır, kayyûmdur." âyetidir.[1]

Ebû Zer [el-Gıfârî] "Ey Allah'ın Resûlü! Kur'ân'ın hangi âyeti daha üstündür?" diye sormuştu. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Âyetü'l-kürsî. Gökler ve yerdeki her şey âyetü'l-kürsî yanında yere atılmış bir halka gibidir. Gökler ve yer terazinin bir kefesine âyetü'l-kürsî terazinin öteki kefesine konsa âyetü'l-kürsî ağır basar." buyurdu.[2]

Ebû Hüreyre şöyle demiştir: Cebrâil, Hz. Peygamber aleyhisselâma "Cin taifesinden bir ifrit sana tuzak kurmak istiyor. Âyetü'l-kürsî ile onu defet." buyurdu.[3] Bir haberde geldiğine göre "Kim yatarken âyetü'l-kürsîyi okursa Allah ona kendisini sabaha kadar koruyacak bir melek gönderir."[4]

---

1 Benzer bir rivayet için bkz. Müslim, "Salâtu'l-Müsâfirîn", 44.

2 İbn Ebû Şeybe, *el-Arş*, 58.

3 İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, 264.

4 Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا﴾ أي لا يُثقِله ولا يُجهِده وقد آدَه يؤوده أودا والأود بفتح الواو العوَج ويعرض ذلك بالثقل.

وقوله: ﴿حِفْظُهُمَا﴾ حفظ السموات والأرض، إنما ثنى مع أن السموات جمع ردًّا إلى الجنس وهو كقوله: ﴿هٰذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِى رَبِّهِمْ﴾ [الحج، ١٩/٢٢] مع سبق قوله: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا﴾ [البقرة، ٦٢/٢] الآية؛ لأن الجنس اثنان: المؤمنون والمشرِكون يقول: لا يشقُّ عليه حفظُ السموات والأرض / [٢٥٣و] ولا يثقُل عليه إذ القريب منها والبعيد عنده سواء القليل والكثيرُ سواء والصغير والكبير سواءٌ وكيف يتعَب من خلق الذرة وكلُّ الكونِ عنده سواء فلا من القليل له تيسُّرٌ ولا من الكثيرِ عليه تعسُّرٌ، ﴿إِنَّمَا اَمْرُهُۥٓ إِذَآ اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهُۥ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [يس، ٨٢/٣٦]

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ الْعَلِىُّ الْعَظِيمُ﴾ أي هو المتعالي عن شبه المخلوقين وعن افتراء المفترين، والعلي في ملكه وسلطانه وقهرِه الأشياءَ وجريان حكمه عليها وهو العظيمُ في جلاله وعزه وعلوِّه ومجده، وقيل: الاسمان جامعان لكمال التوحيد، فالعلي هو المتعالي عن كل الصفات التي لا تليق به والعظيم هو الموصوف بكل الصفات التي تليق به.

ثم هذه الآية ورد في فضلها أحاديث كثيرة:

قال عبد الله بن مسعود: «إن أعظم آية في القرآن الله لا إله إلا هو الحي القيوم»[١]

وقال أبو ذر: يا رسول الله ، أي آية في القرآن أشرفُ؟ قال: «آية الكرسي ما السموات والأرض مع آية الكرسي إلا كحلقة ملقاة في الأرض لو أن السموات والأرض ما فيهن جعلت في كفة ميزان وجعلت آية الكرسي في كفة لرجحت بهن. »[٢]

وقال أبو هريرة: قال جبريل لرسول الله: إن عفريتًا من الجن يكيدك فاطرده عنك بآية الكرسي إلى آخرها.[٣] وفي خبر: «من قرأ آية الكرسي عند منامِه بعث الله إليه ملكا يحرسه حتى يصبح»[٤].

١ روى الإمام مسلم نحوه في صحيحه، كتاب صلاة المسافرين، ٤٤.
٢ رواه ابن أبي شيبة في العرش، ص ٥٨.
٣ رواه ابن قتيبة في تأويل مختلف الحديث ، ص ٢٦٤.
٤ سنن الترمذي، فضائل القرآن ، ٢.

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim bu iki âyeti yatarken okursa sabaha kadar korunur. Her kim sabah kalktığında bu iki âyeti okursa akşama kadar korunmuş olur. Âyetü'l-kürsî ve Gāfir [Mü'min] sûresinin ilk üç âyetidir."[1]

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm ashabına "Kur'ân'ın hangi kısmı daha büyüktür, biliyor musunuz?" diye sordu. "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dediler. Bunun üzerine "Bakara sûresi. Peki, onun hangi kısmı daha azametlidir?" diye sordu. "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dediler. Bunun üzerine "Âyetü'l-kürsî" buyurdu.[2]

Ma'kil b. Yesâr'ın rivayet ettiği bir hadis şöyledir: "Bakara sûresi, Kur'ân'ın zirvesidir. Onun zirvesi de âyetü'l-kürsîdir. Onun her âyeti ile birlikte seksen bin melek inmiştir. Âyetü'l-kürsî arşın altında hazineden çıkarılmıştır ve Bakara sûresine bağlanmıştır. Yâsîn sûresi, Kur'ân'ın kalbidir. Her kim Allah rızâsı ve âhiret için onu okursa geçmiş günahları bağışlanır. Ölmekte olanların yanında onu okuyun."[3]

Abdullah b. Mes'ûd'un bu konuyla ilgili rivayet ettiği hadis şöyledir: "Her kim evinde Bakara sûresinin başından dört, âyetü'l-kürsî ve devamındaki iki âyeti ve sûrenin son iki âyetini okursa ona şeytan yaklaşamaz. Ailesine, malına hiçbir şey zarar veremez. Mecnuna okunduğunda kendisine gelir." Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim âyetü'l-kürsîyi her farz namazdan sonra okursa onunla cennet arasında sadece ölüm perde olarak kalır."[4]

Muhammed b. Hanefiyye şöyle demiştir: Âyetü'l-kürsî nâzil olunca dünyadaki tüm putlar yere kapaklandı. Tüm krallar yüzleri üzerine düştüler. Ateşler söndü. Şeytanlar kaçışıp birbirlerinin boyunlarını vurdular ve İblis'e gelerek ona bu durumu haber verdiler. İblis de bu durumun sebebini aramalarını söyledi. Medine'ye geldiler ve âyetü'l-kürsînin indiğini gördüler.

1 Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1.

2 Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 14.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5: 26.

4 Heysemî, *Mecmeü'z-Zevâid*, 1: 118.

وروي عن أبي هريرة عن النبي: «من قرأ هاتين الآيتين حين يمسي حُفِظَ بهما حتى يصبح وإن قرأهما حين يصبح حفظ بهما حتى يمسيَ آية الكرسي وأول آية ﴿حم﴾ المؤمن إلى قوله: ﴿إِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ [المؤمن، ٣/٤٠]»[١].

وقال الحسن: قال النبي ﷺ لأصحابه: هل تدرون أيُّ القرآن أعظم؟ قالوا: الله ورسوله أعلمُ، قال: سورة البقرة، ثم أيها أعظم؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: آية الكرسي.[٢]

وفي حديث معقل بن يسار: البقرة سِنام القرآنِ وذروة سنامه آية الكرسي فنزل مع كلِّ آيةٍ منها ثمانون ألف ملك واستخرجت آيةُ الكرسي من كنز تحت العرش فوصلت بسورةِ البقرة، ويس قلب القرآن، فمن قرأها يريد بها اللهَ والدارَ الآخرة غُفِرَ له ما تقدَّم من ذنبهِ فاقرؤوها عند موتاكم».[٣]

وفي حديث ابن مسعود: «من قرأ عشر آيات من سورة البقرة أربعا من أولها وآية الكرسي وآيتين بعدها وثلاث آية من آخرها في بيته لم يقرَبه شيطان ولا شيء يكرهُه في أهلِه ولا مالِه ولا يقرأ على مجنون إلا أفاق من جنونه ذلك»، فقال النبي: «من قرأ آية الكرسي دُبُرَ كلِّ صلاة مكتوبة لم يكن بينه وبين الجنة حجاب إلا الموت».[٤]

وقال محمد بن الحنفية: لما نزلت آية الكرسي خرَّ كلُّ صنم في الدنيا وخرَّ كلُّ ملك على وجهه وخمدت النيران وهربت الشياطين فضرب بعضهم على بعضٍ فاجتمعوا إلى إبليس فأخبروه فأمرهم أن يبحثوا عن ذلك فجاؤوا إلى/ **[٢٥٣ظ]** المدينة فوجدوا قد نزلت آية الكرسي.

---

١ سنن الترمذي، فضائل القرآن ، ١.
٢ سنن الترمذي، فضائل القرآن ، ١٤.
٣ مسند أحمد، ٢٦/٥.
٤ مجمع الزوائد للهيثمي، ١١٨/١.

Bir görüşe göre "Allah'tan başka ilâh yoktur." diyen kişi dört sıfata sahip olmalıdır: Tasdik, tâzim, halâvet ve hürmet. Tasdiki olmayan kişi münafıktır. Tâzimi olmayan kişi bid'atçidir. Halâveti olmayan kişi mürâîdir. Hürmeti olmayan kişi de fasıktır.

256. Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O hâlde kim tâgūtu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir. [el-Bakara 2/256]

"Dinde zorlama yoktur." Yani hak din olan İslâm'a girme konusunda insanlar zorlanamaz. Abdullah b. Abbas, Süddî, İbn Zeyd, Mesrûk ve bir grup âlim şöyle demiştir: Başlangıçta hüküm böyleydi, ancak savaşma âyetiyle bu hüküm neshedildi.

Süddî şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme ensardan Ebü'l-Husayn adlı biri hakkında nâzil olmuştur. Bu zâtın iki oğlu vardı. Şam'dan tacirler gelmişler, yanlarında zeytinyağı getirmişlerdi. Medine'den dönmek istediklerinde Ebü'l-Husayn'ın iki oğlu onların yanlarına gelince o ikisini Hıristiyanlığa davet etmişlerdi. İki genç de Hıristiyan olup Şam'a gittiler. Ebü'l-Husayn Hz. Peygamber aleyhisselâma bunu anlattı. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "O ikisini bul." dedi. Bunun üzerine "Dinde zorlama yoktur." âyeti indirildi. O zaman Ehl-i Kitap ile savaş emredilmemişti. Sonra bu hüküm neshedildi ve Berâe [Tevbe] sûresinde Ehl-i kitap ile savaşma emredildi.

Mesrûk hadiseyi şöyle anlatır: Ensardan Benî Sâlim b. Avf'tan bir adamın iki oğlu vardı. Bu iki genç Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce Hıristiyan oldular. Sonra bir grup Hıristiyanla birlikte yiyecek ticareti için Medine'ye geldiler. Babaları onların yanlarına geldi ve onları bırakmadı. "Müslüman olmadan sizi bırakmam." diyordu. Fakat onlar Müslüman olmayı kabul etmediler ve Hz. Peygamber aleyhisselâma başvurdular. Adam "Ey Allah'ın Resûlü! Benim bir parçam cehenneme girsin ben de bakayım mı?" diye soruyordu. Allah Teâlâ "Dinde zorlama yoktur." âyetini indirdi. Bunun üzerine adam çocuklarını bıraktı.

Bir görüşe göre bu âyet-i kerîme cizye vermeye ve İslâm aleyhinde konuşmamaya razı olan zimmîler hakkındadır. Dahhâk şöyle demiştir: Araplar tarafından ise ölmeleri veya İslâm'a girmelerinin dışında bir şey kabul edilmemişti. Müşrik Araplar Müslüman olunca "Dinde zorlama yoktur." âyeti nâzil olmuştur. Yani artık dine girmesi için kimseyi öldürmeyin denilmiştir.

وقيل: يحتاج قائل[1] «لا إله إلا هو» إلى أربع خصال تصديق وتعظيم وحلاوة وحرمة فمن لم يكن له تصديق فهو منافق ومن لم يكن تعظيم فهو مبتدِع ومن لم يكن حلاوة فهو مراءٍ ومن لم يكن له حرمة فهو فاسق.

٢٥٦- ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ ۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انفِصَامَ لَهَا ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

وقوله تعالى: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ﴾ أي لا إجبار على الدين الحق وهو الإسلام، قال ابن مسعود والسدي وابن زيد ومسروق وجماعة رحمهم الله كان هذا في الابتداء ثم نُسِخَ بآية الأمر بالقتال.

قال السدي: نزلت في رجل من الأنصار يكنى أبا الحصين كان له ابنان فقدِم تجار الشام إلى المدينة يحملون الزيت فلما أرادوا الرجوع من المدينة أتاه ابنا أبي الحصين فدعوهما إلى النصرانية فتنصَّرا وخرجا إلى الشام فأخبر أبو الحصين رسول الله ﷺ بذلك، وقال: اطلبهما، فأنزل الله: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ﴾ ولم يكن أُمِرَ يومئذٍ بقتال أهل الكتاب ثم نسخ ذلك وأمر بقتال أهل الكتاب في سورة براءة.

وقال مسروق: إن رجلا من الأنصار من بني سالم بن عوف كان له ابنان فتنصَّرا قبل أن يبعث النبي ﷺ ثم قدما المدينة في نفر من النصارى يحملون الطعام فأتاهما أبوهما فالتزمهما وقال: والله لا أدعكما حتى تسلما فأبيا أن يسلِما فاختصموا إلى النبي ﷺ فقال: يا رسول الله، أيدخل بعضي النارَ وأنظر؟ فأنزل الله: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ﴾ فخلَّى سبيلهما.

وقيل: هي خاصة في حقِّ أهل الذمَّة إذا قبلوا الجزية لم يكرهوا على الإسلام، قال الضحاك: العرب لم يقبل منهم إلا الإسلام أو السيف فلما أسلموا نزل: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ﴾ أي لا تقتلوا أحدا على الدين،

---

١ ر: يحتاجون بل

Ehl-i Kitaptan olan Mecûsîler ve Sâbiîlerin İslâm'a girmeleri için savaşılması, Müslüman olmamaları hâlinde cizye vermeleri ve serbest bırakılmaları emredilmiştir. Eğer bu insanlar İslâm'a girmeye de cizye vermeye de yanaşmazlarsa öldürülmeleri, kadınlarının esir alınıp ve mallarına el konulması hükmü getirilmiştir.

Katâde, Mücâhid, Mukātil ve Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Dinde zorlama yoktur." [ifadesi] kesin yasaklama mânasında bir nehiydir. Yani insanları zorlamayın demektir. "Hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur." [el-Bakara 2/197] âyetinde bu kullanıma temas etmiştik.

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: İslâm'a kılıç zoruyla giren kişinin dine zorla girdiğini söylemeyin. Başlangıçta zorlanmış ve boyun eğerek kabul etmiş olabilir. Ancak hep böyle devam etmemiştir. Bir görüşe göre bu bir nefiydir. Mânası da şudur: İman zorla olmaz. Bilakis hakiki iman ihtiyarî bir davranıştır. Bir görüşe göre önceki âyet-i kerîmelerle de irtibatı dikkate alınırsa âyet şöyle anlaşılabilir: Bütün deliller ortaya çıkmış ve şirkin sebepleri ortadan kaldırılmıştır. Müşriklerin kıyamet gününde hiçbir şefaatçiden yararlanamayacaklarına dair deliller gün gibi ortaya çıkmıştır. Küfründe devam eden kişi artık zorla da olsa imana gelmekten başka çare bulamaz. Dinde bir zorlama yoktur. Cenâb-ı Hak bir âyette şöyle buyurur: "Sen insanları mümin olsunlar diye mi zorluyorsun?" [Yûnus 10/99], [yani onları Müslümanlığa zorluyorsun!], senin buna hakkın yoktur. Ben istesem bunu yapabilirim. "Rabbin dileseydi yeryüzündeki herkes iman ederdi." [Yûnus 10/99] gönüllü olarak veya zorla imana gelirlerdi. Ancak gerçek iman zorla değil özgür irade ile olur.

"Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır." Yani hidâyet dalâletten ayrılmıştır.

"O hâlde kim tâgūtu reddederse" ifadesi onu inkâr edip ondan uzak olduğunu bildirirse demektir. Allah Teâlâ "Kıyamet günü birbirinizi tanımazlıktan geleceksiniz." [el-Ankebût 29/25] buyurmuştur. Yani birbirinizden uzak duracaksınız. Mutlak anlamda küfür, hakkı inkâr etmek ve ondan uzak olduğunu kabul etmektir. Tâgūt Allah dışında ibadet edilen ve özü itibariyle kınanmaya lâyık olan her şeydir. Hz. Îsâ'ya ibadet edildiği hâlde o tâgūt sayılmaz. Çünkü özü itibariyle kınanmaya lâyık olması diyerek kayıt altına aldık. Bu kaydın varlığını "tâgūt" isminin delâletinden anlıyoruz.

فأمر أن يقاتلوا أهل الكتاب المجوس والصابئين على أن يسلموا فإن أبوا الإسلام فالجزية وإن أقرُّوا بالجزية خلَّى سبيلَهم، فإن لم يُسلِموا أو لم يقرُّوا بالجزية قتلوا وسبيت الذراري وأخذت الأموال به.

قال قتادة ومجاهد ومقاتل والحسن رحمة الله عليهم: «وَلاَ اِكْرَاهَ» نفي بمعنى النهي أي لا تُكرِهوا وهو كما قلنا في قوله: ﴿فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ﴾ [البقرة، ١٩٧/٢]

وقيل: معناه من دخل في الإسلام بالسيفِ فلا تقولوا إنه مكرَه يعني كان في الابتداء كارها فقد قبِلَه طائعا بعد كراهية فلم يبق مُكرَهاً، وقيل: هذا نفي ومعناه أن الإيمان لا يكون عن إكراه بل الإيمان الحقيقيُّ هو الفعل الاختياريُّ، وقيل: معناه مع الانتظام بما قبله أن الحججَ قد ظهرت والمعاذير في الشرك بالله قد بطلت والدلائل أنه لا ينفع المشركين يوم القيامة خلةٌ ولا شفاعةٌ ولا شيءٌ قد وضحت فلم يبق للمقيم على كفره إلا أن يلجأ إلى الإيمان مضطرًا إليه ولا إكراه في الدين وهو كقوله: ﴿أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ [يونس، ٩٩/١٠] أي تضطرُّهم إليه، وليس لك ذلك وأنا أقدر عليه، قال تعالى: ﴿وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ لَاٰمَنَ مَنْ فِى الْاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاً﴾ [يونس، ٩٩/١٠] / **[٢٥٤و]** طائعين أو مكروهين لكن الإيمان الحقيقي لا يكون إلا عن الاختيار.

وقوله تعالى: ﴿قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ﴾ أي ظهر الهدى من الضلال.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ﴾ أي يجحد ويتبرأ قال تعالى: ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ﴾ [العنكبوت، ٢٥/٢٩] أي يتبرأ بعضكم من بعضٍ والكفر المطلق هو جحود الحقِّ والتبرؤ منه والطاغوت كلما عبد من دون الله مما هو مذموم في نفسه، ولا يرد عليه عيسى عليه السلام لأنا قيدناه بالذم وذاك لدلالة الاسم عليه

Zira "tâgūt *tuğyân*dan (azgınlık) gelmektedir. *Tuğyân,* kötülükte haddi aşmaktır. Aslı *tavgūt*tur. O da tağvût kelimesinin maklûbudur (harflerin yeri değiştirilerek oluşturulmuş türevidir). *Melekût* ve *ceberût* gibi *fa'alût* veznindedir. Önce kalb edilmiş, kendisinden önceki harf fethalı olduğu için *vâv elif*e dönüştürülmüştür.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Tâgūt, şeytan, kâhin ve puttur. Her kâhinin bir şeytanı vardır.

"Putlara ve bâtıla iman ediyorlar." [en-Nisâ 4/51] âyetinde geçen *cibtin* Huyey b. Ahtab olduğu, tâgūtun ise Kâ'b b. Eşref olduğu söylenmiştir.

"Allah'a inanırsa" Önce Allah'tan gayrısından uzak durmak, sonra Allah'a yönelmek zikredilmiştir.

"Kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır." *İstimsâk* ve *temessük*, sıkı sıkı yapışmak demektir. Urve kulp anlamına gelir. *Vüskā* kelimesi *evsak* kelimesinin müennesidir. *Urvetü'd-delv* kovanın sapıdır. Hürmete mebni bir sebeple bir kişiye geldiğinde *Aravtu er-racüle* dersin. Bir kişiye bağlanıldığında *Arathu'l-hummâ ta'rûhu* denilir. Burada asla sarsılmayacak şekilde bağlanmaktan istiare vardır.

"Asla kopmaz." Yani bu bağ asla kopmaz. *Fasm* göstermeden kesmek demektir. *Kasm* ise göstererek kesmek demektir.

"Allah işitir ve bilir." Yani bütün sözleri işitir, inançların yanlış ve doğru olanını, hak ve bâtıl olanını bilir. Herkese ameline, sözüne, inancına göre karşılık verir. Bu en beliğ vaat ve tehdittir. Urvet-i vüskānın benzeri "Allah'ın ipine sımsıkı sarılın" [Âl-i İmrân 3/103] âyetinde geçmektedir. Dinin ipi aslı, onun kulpları ise hükümleridir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "İslâm bağ bağ çözülür." Hz. Peygamber aleyhisselâma "İslâm bağlarının hangisi daha sağlamdır?" diye sorulmuş "Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek" buyurmuştur. [1]

257. Allah, inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince, onların dostları da tâgūttur, onları aydınlıktan alıp karanlığa götürürler. İşte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar. [el-Bakara 2/257]

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36: 485.

فإنه من الطغيان، وهو مجاوزة الحد في الشر وأصله طوغوت وذاك مقلوبُ «طغووت» على وزن «فَعَلُوت» كالملكوت والجبروت، قلبت ثم جعلت الواو ألفا لفتحة ما قبلها.

قال ابن عباس: الطاغوت هو الشيطانُ والكاهنُ والصنم فإنَّ كلَّ كاهنٍ معه شيطان.

وقيل في قوله: ﴿يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ﴾ [النساء، ٥١/٤] الجبت حيى بن أخطب والطاغوت كعب بن الأشرف.

وقوله تعالى: ﴿وَيُؤْمِنْ بِاللهِ﴾ ذكر التبرؤ عن غير الله أوَّلا ثم التولي إلى الله.

وقوله تعالى: ﴿فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ﴾ الاستمساك والتمسُّك وهو[1] الاعتصام، والعروة العُلقة، والوثقى تأنيث الأوثق، وعروة الدلو ونحوها متعلقة بها، وعروتُ الرجل أعروه اعتريته إذا أتيته متعلقا بسبب حرمة[2] وعرته الحمى تعروه إذا تعلَّقت به وهو استعارة عن التوثُّق التامِّ الذي لا زللَ معه ولا زوالَ.

وقوله تعالى: ﴿لَا انْفِصَامَ لَهَا﴾ أي لا انقطاع لها أي للعروة والفصم بالفاء القطع بلا إبانة والقصم بالقاف مع الإبانة.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ أي يسمع الأقوال ويعلم العقائدَ غيَّها ورشدَها وباطنها وحقَّها، ويجزي كلا على وفق علمهِ وقوله وعقده وهو أبلغ وعد ووعيد، والعروة الوثقى نظير قوله: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعًا﴾ [آل عمران، ١٠٣/٣] وهو أصل الدين وعراه شرائعه.

وقال النبي: «ينتقض الإسلام عُروة عُروة»، وسئل رسول الله: أي عرى الإسلام أوثق؟ قال: «الحبُّ في الله والبغض في الله».[3]

٢٥٧- اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا۟ يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ ۖ وَالَّذِينَ كَفَرُوٓا اَوْلِيَآؤُهُمُ الطَّاغُوتُ ۙ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ ۗ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ ۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ۚ

---

١ ح: - هو.
٢ ر: إذا أتلفته بسبب جرمه.
٣ مسند أحمد، ٤٨٥/٣٦.

"Allah, inananların dostudur." Yani onları sever. Bir görüşe göre onların yardımcısıdır. Başka bir görüşe göre onların işlerini üstlenen O'dur.

"Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır." Onları sapkınlıklardan koruyarak, hidâyet üzere kalmalarını sağlar. Burada dalâlet karanlık diye isimlendirilmiştir. Çünkü karanlıkta hiçbir şey görülmez. Dalâlette de insan doğruyu göremez. Buradaki "çıkarır" fiili sadece gelecek zaman için değildir. Geçmiş zamanda ve devam etmekte olan zamanda da aynı işin devam ettiğine delâlet eder. Kâfir iken İslâm'a giren bir kişi hakkında kullanılıyorsa çıkarmak hakiki anlamda kullanılmış demektir. Mümin olarak yetişen bir kişi için kullanılıyorsa mânası "dalâletten engellemek" şeklindedir. Çıkarma fiilinden mecazi olarak ve örfen anlaşılan budur. Meselâ "Falanca oğlunu mirastan çıkardı." denildiğinde onu engellediği anlaşılır. Karanlık anlamına gelen zulmet kelimesini cemi olarak kullanmıştır. Çünkü küfür ehli grup gruptur. Işığı ise tekil kullanmıştır, çünkü İslâm tek dindir.

Bir görüşe göre bu cümlenin mânası şudur: Onları cehaletten ilme sevk eder. Başka bir görüşe göre şüpheden bilgiye götürür. Başka bir görüş ise tefrikadan birlikteliğe götürür şeklindedir.

İmana kendi yapıp durdukları şeylerle ulaşacakları zanlarının karanlıklarından ona yalnızca Allah'ın ulaştırmasıyla vasıl olacakları şeklindeki yakîn nûruna çıkarır.

"İnkâr edenlere gelince, onların dostları da tâgūttur." Bu kelime müzekker, müennes, müfred ve cemi olarak kullanılabilir. Başka bir âyet-i kerîmede "Tâgūta gidip hüküm sormak isterler. Hâlbuki onlara tâgūtu inkâr etmeleri emredilmişti." buyurulmuştur ki burada tâgūt kelimesi müzekker ve müfred olarak kullanılmıştır. "Tâgūttan, ona tapmaktan uzak duran kimse." [ez-Zümer 39/17] âyetinde kelime tekil ve müennes formda kullanılırken burada "Onların dostları tâgūttur ve onları doğru yoldan çıkarır." buyurulmuştur. [Yani aynı ifade çoğul müzekker anlamında kullanılmıştır.] Übey b. Kâ'b ve Hasan-ı Basrî kıraatinde "inkâr edenlerin dostları tâgūtlardır." buyurulmuştur. Aslında müfreddir. Müzekker olması *fâ'ûl* kalıbına benzetilmesindendir. Müennes sayılması ise aslında *fa'alût* vezninde olmasındandır. Cemi yapılması şairin şu sözünde olduğu gibi cins olmasından kaynaklanır:

> *Dedik ki: Müslüman olun, biz senin kardeşleriniziz. Artık kalpler kinlerden arındı*

وقوله تعالى: ﴿اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ أي حبيبُهم، وقيل: أي ناصرهم، وقيل: أي هو الَّذِي يتولَّى أمورَهم.

وقوله تعالى: ﴿يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ﴾ أي يَقِيهم من الضلالات ويُبقيهم في الهدى، سمي الضلالة ظلمة؛ لأن الظلمة لا يبصَر فيه وكذا الضلالة لا يُرَى فيها[1] الرشد، ويخرجهم ليس على محض الاستقبال فإنه موجود لكن للماضي أو للحال الدائم وإن حمل هذا على من أسلم بعد الكفرِ فهو حقيقة الإخراجِ، وإن حمل على من نشأ مؤمنا فمعناه المنع وهذا متعارف فيه مجازا، يقال: أخرج فلان ابنه من الميراث أي فعل ما لا يرث معه وهو / [٢٥٤ظ] منع، وجمَّع الظلمات لأن الكفر مِلَلٌ ووحَّد النور لأن الإسلام دين واحد.

وقيل: معناه يخرجهم من الجهالات إلى العلم، قيل: من الشكوك إلى اليقين، قيل: من التفاريق إلى الجمع.

وقيل: من ظلمات ظنونهم أنهم يصلون إليه بأنفسهم أو بشيء من حركاتهم وسكناتهم إلى نور اليقين أنهم لا يصلون إليه إلا به.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا اَوْلِيَآؤُهُمُ الطَّاغُوتُ﴾ هذه الكلمة تُذكَّر وتُؤنَّث وتُوحَّد وتجمَع، قال: ﴿يُرِيدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُوا اِلَى الطَّاغُوتِ﴾، وقد أمروا أن يكفروا به وهذا واحد مذكَّر، وقال: ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ اَنْ يَعْبُدُوهَا﴾ وهذه مؤنثة واحدة، وقال ههنا: ﴿اَوْلِيَآؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ﴾ وفي قراءة أبي بن كعب والحسن، ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا اَوْلِيَآؤُهُمُ الطَّوَاغِيتُ﴾ وأصلُه واحدٌ، وتذكيره لتشبيهه بالفاعول وتأنيثه لأنَّ حقيقته فَعَلُوتٌ وجمعه لأنه جنسٌ هو كقول الشاعر:[2]

فقلنا أسلِموا إنا أخوكم فقد برئتْ من الإحن الصدُورُ

---

١ ر - فيها

٢ البيت للعباس بن مرداس كما في مجاز القرآن لأبي عبيدة ، ١ / ٧٩.

Tâgūt burada şeytanlar, kâhinler, şerrin önderleri anlamındadır. Eğer cansız varlıklar olan putlar şeklinde anlaşılırsa "onların dostlarıdır" sözleri hakiki anlamının yani "karşılıklı sadâkat" ve "işi üstlenme" anlamının dışına çıkar ve kâfirlerin onları dost edinmesi onların o tâgūtlara inandıkları ve yöneldikleri anlamına gelmiş olur.

"Onları aydınlıktan alıp karanlığa çıkarırlar." Eğer çıkarma gerçek anlamında anlaşılırsa iman ettikten sonra kâfir olanlar anlaşılır. Bu da tâgūtların onları hak dinden çıkarmaları onları davet etmeleri ve çeşitli sebeplerle onları hak yoldan saptırmalarıyla gerçekleşir. Putların onları yoldan çıkarmaları ise sebep olma yoluyladır. Nitekim [İbrâhim aleyhisselâmdan naklederek] Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Rabbim! Beni ve neslimi putlara tapmaktan koru. Rabbim! Onlar pek çok insanı yoldan saptırmışlardır." [İbrâhîm 14/35-36] Eğer kâfir olarak yetişenler kastediliyorsa burada çıkarmak onların hak yola girmelerine mani olmak demektir. Kullanım şekli ise yukarıda söylediğimiz gibidir. Bir görüşe göre âyet her iki grup (ehl-i iman ve ehl-i küfür) hakkındadır: Işık kıyamet günündeki ışık; karanlık ise kabir, mahşer ve cehennemin karanlığıdır. "Onları çıkarır." ve "Onları çıkarırlar." ifadeleri bu durumda gelecek zaman anlamında kullanılmış olur. Tâgūtlar, şeytan ve putların karanlıklarda kalmaya sebep olmaları ve dünya hayatına davet etmeleri kastedilmiş olur.

"Onları karanlıklardan aydınlığa davet eder." âyeti kulların fiillerinin Allah'ın iradesi ve yaratması ile gerçekleştiğine delâlet eder ve Mu'tezile'ye karşı bir delildir. Onların, günahlar konusunda "Onları çıkarırlar." âyetinde fiilin Allah'a değil de tâgūtlara izâfe edildiğini söyleyerek [bize karşı] delil getirmeleri ise söz konusu değildir. Çünkü biz bunun, tâgūtların insanları davet etmeleri ve karanlığa girmelerine sebep olmaları anlamında olup yaratma ve meydana getirme anlamında olmadığını daha önce beyân etmiştik.

"İşte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar." Bunun tefsiri defaatle geçmişti.

258. Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya gireni (Nemrud'u) görmedin mi! İşte o zaman İbrâhim "Rabbim hayat veren ve öldürendir." demişti. O da "Hayat veren ve öldüren benim." demişti. İbrâhim "Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir." dedi. Bunun üzerine kâfir afallayıp kaldı. Allah zalim kimseleri hidâyete erdirmez. [el-Bakara 2/258]

والطاغوت ههنا الشياطين والكَهَنَة وقادَةُ الشرِّ، وإن حمل على الأصنام التي هي جمادات فمعنى قوله: «أولياؤهم» لا يكون للموالاة الحقيقية التي هي المصادقة أو تولّي الأمر لكن يكون على معنى أن الكفارَ يتولونهم على معنى أنهم يعتقدونهم ويتوجَّهون إليهم.

وقوله تعالى: ﴿يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ﴾ إن حمل على حقيقة الإخراج فعلى الذين كفروا بعد إيمانهم وإخراج الطغاة يكون بدعوتهم وحملهم على الخروج بالأسباب وإخراج الأصنام إياهم يكون بطريق التسبيب كما قال: ﴿وَاجْنُبْنِى وَبَنِىَّ اَنْ نَعْبُدَ الْاَصْنَامَ * رَبِّ اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ﴾ [إبراهيم، ١٤/٣٥-٣٦]، وإن حمل على الذين نشأوا كفارا فإخراجهم منعهم وطريقه ما قلنا. وقيل في الفريقين جميعا: النور نور يوم القيامة والظلمات ظلمة القبر والمحشر والجحيم ويكون ﴿يُخْرِجُهُمْ﴾ و﴿يُخْرِجُونَهُمْ﴾ على الاستقبال، وفي حق الطغاة والشياطين والأصنام يكون تسبيبًا وتقديم دعوة في الدنيا.

ودل قوله: ﴿يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ﴾ على أن أفعال الخلق بمشيئة الله وإيجاده وهو حجة على المعتزلة وليس لهم أن يعارضونا في المعاصي بقوله: «يخرجونهم» أنه أضيف إلى الطاغوت لا إلى الله، لأنَّا بينَّا أنه إخبار عن الدعوة والتسبيب دون الإيجاد والتحصيل.

وقوله تعالى: ﴿اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ قد مر تفسيره مرات.

٢٥٨- اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي حَاجَّ اِبْرٰهِيمَ فِي رَبِّهٖٓ اَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ اِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيٖ وَيُمِيتُ ۙ قَالَ اَنَا۠ اُحْيٖ وَاُمِيتُ ۖ قَالَ اِبْرٰهِيمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ ۗ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّٰلِمِينَ ۚ

"İbrâhim ile tartışmaya gireni (Nemrud'u) görmedin mi!" Bu ve bundan sonraki âyetlerin önceki âyetler ile irtibatı şöyledir: Önceki âyet-i kerîmede Allah Teâlâ "Allah iman edenlerin dostu, velisidir." [el-Bakara 2/257] buyurmuştu. Yani Allah Teâlâ'nın Hz. İbrâhim'i kâfirle tartışmasında desteklemesi -ve böylece kâfirin afallayıp kalması- gibi, O, dünya hayatında hüccet ve delilleri vasıtasıyla iman edenleri de düşmanlarına karşı destekler. Onların basiretlerini açar ve tâgūtun yani şeytanın verdiği vesveseler kaybolur. Nitekim Cenâb-ı Hak, harap hâle gelmiş bir kasabaya uğrayıp "Ölüp gitmiş hâlde olan bu yeri kim diriltecek?" diyen kişiye ve "Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster." diyen Hz. İbrâhim'e istediklerini göstermiş [onların basiretlerini açmış] ve Hz. İbrâhim'in kalbi mutmain olmuştur.

"Onu görmedin mi?" Yani görüş ve idrakin ona ulaşmadı mı? Açık bir şekilde görerek anlamaya ve idrak etmeye benzeyen bilgin bu noktaya varmadı mı? Bu ifadenin hakikati şudur: Sen bu gerçeği bizim haber vermemizle bil, öğren. Çünkü bizim verdiğimiz haber kesin bir bilgi kaynağıdır.

"Tartışmaya giren…" Mücadele eden, münazara yapan demektir. "Rabbi hakkında" yani Allah'ın rab olmasına muhalefet ederek demektir. Buradaki zamirin Hz. İbrâhim'e de onunla "tartışmaya giren" kişiye de dönmesi câizdir. Çünkü Allah, ikisinin de bütün mahlûkatın da Rabbidir. Hz. İbrâhim ile "tartışmaya giren" Nemrûd b. Ken'ân b. Senhârîb b. Nemrûd b. Kûş b. Sâm b. Nûh'tur.

"Allah ona hükümdarlık vermişti." Yani o, "Allah Teâlâ kendisine hükümdarlık verdi diye böyle yapıyordu." [Yani Allah'ın verdiği hükümdarlık kendisine bu cüreti sağlıyordu.] Buradaki zamir Hz. İbrâhim ile tartışan Nemrud'a dönmektedir. Yani Allah ona ziyadesiyle mal-mülk, geniş imkânlar ve bütün dünyayı kapsayan tam bir hâkimiyet nasip etmişti.

Mücâhid şöyle demiştir: Dünyanın tamamına sadece dört kişi hükümdar olabilmiştir. Bunlardan ikisi Müslüman, ikisi ise kâfirdir. Müslüman olanlar Hz. Süleyman ve Zülkarneyn; kâfir olanlar ise Nemrud ve Şeddâd b. Âd'dır.

وقوله تعالى: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي حَاجَّ اِبْرٰهِيمَ فِي رَبِّهٖٓ﴾ انتظام هذه الآية والآيات التي بعدَها بما قبلها أن الله تعالى قال: ﴿اللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ [البقرة، ٢/٢٥٧] أي يتولَّاهم في الدنيا بحُجَجِه وبراهِينِهِ على أعدائهم كما فعل بإبراهيم حين حاجَّه الكافرُ حتَّى بُهِتَ ويتولاَّهم بالتبصير عيانًا حتى يزيل عنهم وساوسَ الطاغوت / [٢٥٥و] وهو الشيطان كما فعل بالذي مر على قرية و﴿قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ﴾ وكما فعل بإبراهيم لما قال: ﴿رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۜ﴾ فبصَّره حتى اطمأن قلبُه.

وقوله: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي﴾ أي ألم تنتهِ رؤيتُك إلى الذي، أي علمُك الذي يضاهي العيان في الإيقان، وحقيقته: اعلم بإخبارنا فإنه مفيدٌ ليقينٍ.

وقوله: ﴿حَاجَّ﴾ أي جادل وقابل[1] بالحجة، وقوله: ﴿فِي رَبِّهٖٓ﴾ أي في معارضة ربوبية ربِّه، والهاء في ﴿رَبِّهٖٓ﴾ يجوز أن يرجع إلى إبراهيم ويجوز أن يرجع إلى ﴿الَّذِي حَاجَّ﴾، والله ربهما ورب الخلائق أجمعين، ﴿الَّذِي حَاجَّ﴾ هو نمرود بن كنعان بن سنحاريب بن نمرود بن كوش بن سام بن نوح.

وقوله تعالى: ﴿اَنْ اٰتٰىهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ﴾ أي لأن أعطاه الله اللمك أو بأن أعطاه الله الملك، والهاء يرجع ﴿الَّذِي حَاجَّ﴾، أي أعطاه الله كثرة المال واتساع الحال وملك جميع الدنيا على الكمال.

قال مجاهد: لم يملك الدنيا بأسرِها إلا أربعة؛ مسلمان وكافران، فالمسلمان سليمان وذو القرنين، الكافران نمرود وشداد بن عاد.

---

١ ر: قاتل

Huzeyfe şöyle demiştir: Buradaki zamir Hz. İbrâhim'e dönmektedir. Çünkü [esas] mülk, ilâhî emir ve nehyin tatbik ediliyor olmasıdır. Bu sebeple Cenâb-ı Hak "İbrâhim ailesine kitabı ve hikmeti verdik; onlara büyük bir mülk ihsan ettik." [en-Nisâ 4/54] buyurmuştur. Buna göre âyetin mânası şudur: Hz. İbrâhim kendisini Allah'a itaat etmeye ve peygamberini tasdik etmeye davet edince Nemrud onunla mücadeleye girişti ve "Beni buna kim zorlayacak?" dedi. Hz. İbrâhim "Öldüren ve dirilten, sana da bütün mahlûkata da sahip olan Rabbim!" diye cevap verdi. Birinci anlayışa göre âyetin anlamı şöyledir: "Nemrud'un rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya girmiştir. Şöyle ki; Allah Nemrud'a hükümdarlık verince o azmaya ve kendini beğenmeye başlamış, İbrâhim'e tâbi olmaktan kaçınmış ve en sonunda kendisinin rab olduğunu iddia edecek seviyeye kadar düşmüştür."

Zeyd b. Eslem'in anlattığına göre Nemrud'un kıssası şöyledir: Yeryüzündeki ilk azgın hükümdar Nemrud'dur. İnsanlar ondan yiyecek alırlardı. Onun zamanında Hz. İbrâhim ortaya çıktı. Erzak almaya gidenlerle o da gitti. İnsanlar kendisinden erzak aldıkları vakit Nemrud onlara "Sizin rabbiniz kim?" diye sorardı. Onlar da "Sensin." diye cevap verirlerdi. İbrâhim onun yanına gittiği zaman ona da "Rabbin kim?" diye sordu. O ise "Dirilten ve öldüren Allah'tır." diye cevap verdi. **"İşte o zaman İbrâhim 'Rabbim hayat veren ve öldürendir.' demişti."** âyeti bu durumu anlatır. "Diriltir ve öldürür." ifadesi "ölüleri diriltir, dirileri de öldürür." anlamına gelir.

"O da 'Hayat veren ve öldüren benim.' demişti." Yani Nemrud "Ben de bunu yaparım." dedi ve karşısına, önceden hapse attırdığı iki adam getirtti. Birini öldürüp diğerini serbest bıraktı ve "İşte bunu dirilttim (sağ bıraktım), diğerini ise öldürdüm." dedi. Bu sözleriyle kafa karıştırmak istiyordu. Hz. İbrâhim "Bu diriltme ve öldürme değildir." diyebilirdi. Ancak bu olay aralarında zayıf [ve güçsüz] kimselerin bulunduğu bir topluluk içinde vuku bulmuştu. Hz. İbrâhim herkesin önünde ve açık bir şekilde Nemrud'un ipliğini pazara çıkarmak istiyordu. Bunun için öyle söz oyunlarıyla karşılık veremeyeceği bir delil getirdi. Bu delil işte şu âyette ifade edilmiştir: **"İbrâhim 'Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir.' dedi."** Nemrud bu söze cevap veremeyince tartışma sonlanmış oldu. Bu da **"Bunun üzerine kâfir afallayıp kaldı."** âyetinde ifade edilmiştir. Bu âyetteki *behetehû* onu şaşırttı demektir. *Bühtân* ise insanı şaşırtacak derecedeki yalana denir. Yani bu ifade, "Kâfir bu apaçık delil karşısında diyecek bir şey bulamadı, tıkanıp kaldı." anlamına gelir.

وقال حذيفة: الهاء يرجع إلى ﴿إِبْرٰهِيمَ﴾ لأن الملكَ هو نَفاذ الأمرِ والنهي، وكان ذلك لإبراهيم قال تعالى: ﴿فَقَدْ اٰتَيْنَآ اٰلَ اِبْرٰهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنَاهُمْ مُلْكاً عَظِيماً﴾ [النساء، ٤/٥٤]، ومعناه على هذا جادل نمرود إبراهيمَ حين دعاه إلى الانقياد لله والتصديق لرسوله وقال: من ألزمني ذلك؟، فقال إبراهيم: ربي الذي يحيي ويميت وهو المالك لك ولجميع خلقِهِ، وعلى الأوَّل: أي حاجَّه بأن آتاه الله الملك فطغى لذلك فأُعجِب بنفسه وأنِفَ من أن يَنقاد لإبراهيم وتعدَّى ذلك إلى أن ادَّعى الربوبية لنفسه.

وقصته ما قال زيدُ بنُ أسلم: إن أول جبَّارٍ كان في الأرض نمرود وكان الناس يمتارون من عنده الطعام، فخرج إبراهيم يمتار مع من يمتار فإذا مرَّ به ناس قال: من ربكم، قالوا: أنت، حتى مرَّ به إبراهيم، قال: من ربُّك؟، قال: الذي يُحيِي ويُمِيت، فذلك قوله تعالى: ﴿اِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِ وَيُمِيتُ﴾ أي يحيي الأمواتَ ويميت الأحياءَ.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اَنَا اُحْيِ وَاُمِيتُ﴾ أي قال نمرود وأنا أفعل كذلك[1] ودعا برجلينِ قد حبَسهما فقتل أحدَهما وأطلق الآخرَ، وقال: قد أحييتُ هذا وأمتُّ ذاك، وكان هذا تلبيسًا منه وكان يتيسَّر على إبراهيم أن يقول: ليس هذا بإحياءٍ ولا إماتةٍ لكن كان هذا عند ملأٍ من الناس فيهم الضَعَفَةُ فأراد إبراهيم أن يُفْضِحَه فضيحةً ظاهرةً لا يخفى على أحدٍ فجاء بما لم يمكنه المعارضة بالتلبيس، وذلك قوله تعالى: ﴿قَالَ اِبْرٰهِيمُ فَاِنَّ اللهَ يَأْتِى بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ﴾ فانقطع حين لم يمكنه أن يقول شيئًا، وذلك قوله تعالى: ﴿فَبُهِتَ الَّذِى كَفَرَ﴾ يقال: بهَته أي حيَّره والبهتان على إنسان هو الكذب الذي يحيِّره، أي انقطع في هذ الإلزام الظاهر.

---

١ ح: + أنا أحي وأميت

Şöyle denilmiştir: Kâfir Nemrud, iki kez delil karşısında söyleyecek bir şey bulamamıştır. Bunların birincisi akıllılar nezdinde, diğeri tüm insanlar nezdindedir. Ancak bu durum münazara esnasında bir delilden başka birine intikal edildiği anlamına gelmez. Çünkü Hz. İbrâhim Allah'ın tek rab olduğunu öne sürmüş ve bu konuda Allah'ın kudretinin kemâlini, diriltmesini ve öldürmesini delil olarak getirmiştir. Fakat Nemrud bu delili aldatıcı sözleriyle çarpıtmak isteyince Hz. İbrâhim ona bu kez [delil olarak] güneşten bahsetmiş ve böylece Cenâb-ı Hakk'ın kudretini tüm kemâli ile izhar etmiştir. Aslında iki ayrı biçimde olsa da buradaki delil bir tanedir. Çünkü birinci delil tamdır. Nemrud ona bir şüphe ve şaibe konduracak bir cevap verememiştir. [Bir delilden diğerine] intikal ancak ilk hüccetin ispat edilemediği durumda olur. Ancak burada böyle bir şey söz konusu değildir.

Eğer "Nemrud, Hz. İbrâhim'e 'Senin Rabbin güneşi batıdan getirsin!' deseydi ya, neden böyle demedi?" diye sorulacak olursa buna şöyle cevap verebiliriz: Nemrud böyle demedi, çünkü talepte bulunursa Allah'ın bunu yapabileceğini ve kendisinin rezil olacağını biliyordu.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: İzzetim ve celâlime yemin olsun ki dostumun (Hz. İbrâhim'in) sözünün hatırına [yani eğer o isteseydi] güneşi batıdan getirirdim."

"Allah zalim kavmi hidâyete erdirmez." Yani iddialarında bâtıla tâbi olanları geçerli delile sevk etmez. Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Nemrud tartışmada mağlup olunca Hz. İbrâhim'i kendisine yiyecek vermeden gönderdi. Hz. İbrâhim bir kum tepesinin yanından geçti ve çıkınlarını kumla doldurdu. "Aileme götüreyim bunları. Yanlarına girdiğimde yiyecek bir şeyler getirdiğimi sanırlar da sevinirler belki." dedi. Ailesinin yanına geldi, yüklerini bir kenara koydu ve uyumaya gitti. Karısı yüklerin yanına gelip onları açtı. Bir de ne görsün! En güzel yiyecekler. Bu yiyeceklerden yemek yaptı ve uyandığında Hz. İbrâhim'e sundu. Hz. İbrâhim "Bu yemek nereden geldi?" diye sordu. Karısı "Senin getirdiği yiyeceklerden yaptım." diye cevap verince Allah Teâlâ'nın kendisine rızık verdiğini anladı ve Allah'a hamdetti.

وقيل: كان انقطاعه في إلزامين جميعًا في الأول عند العقلاء وفي الثاني عند الكل / [٢٥٥ظ] ثم هذا ليس بانتقال من حجة إلى حجة أخرى في المناظرة؛ لأن إبراهيم عليه السلام ادَّعى انفرادَ الله بالربوبية، واحتجَّ لذلك بكمال القدرة ودل عليه بالإحياء والإماتة، فلما أراد نمرود التلبيس أظهر كمال القدرة[١] بحديث الشمس والدليل واحدٌ والصورتان مختلفتان؛ ولأنَّ الحجة الأولى كانت تامَّةً فإن نمرود لم يعارِضْها بما يوهم شبهة ألبتة والانتقال إنما يكون عند العجز عن إثبات الحجة الأولى ولم يكن كذلك.

فإن قالوا: هلا قال نمرود لإبراهيم: فاليأت بها ربك من المغرب؟ قلنا: لأنه علم أنه لو سأل ذلك فعل الله تعالى فهو قادرٌ عليه فافتضح نمرود.

قال الحسن: فقال الله تعالى: وعزتي وجلالي لآتينَّ بها من المغرب تصديقًا لقول خليلي.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ أي لا يرشد إلى الحجةِ المبطلين في الدعاوي، قال زيد بن أسلم: ولما بهت نمرود ردَّ إبراهيم بغير طعامٍ فمر إبراهيم على كثيب فملأ به الغرائر، وقال: أتى به أهلي فتطيب أنفسهم حين أدخل عليهم، فلما أتاهم وحطَّ الأحمال ونام قامت المرأة إليها ففتحها فإذا هو كأجود طعام فصنعت منه طعامًا وقربته إليه حين انتبه، فقال: من أين هذا؟ قالت: من الطعام الذي جئت به، فعرف أن الله رزقه فحمد الله.

---

١ ر: قدرة الله.

Katâde şöyle demiştir: İnkâr eden [Nemrud] tartışmada mağlup olunca adamlarından bir grubu etrafına topladı. Allah Teâlâ da bir meleğe emretti. Melek sivrisineklere bir kapı açtı. Sivrisinekler o kadar çoğaldılar ki onlar yüzünden insanlar güneşi göremediler. Sonra Allah bu sinekleri onlara musallat etti. Sinekler onların etlerini yedi, kanlarını içti. Sadece kemikleri kaldı. Nemrud'a hiçbir şey olmamıştı. Allah ona bir sivrisinek gönderdi. Burun deliğinden girdi ve Nemrud dört yüz sene boyunca kafasına tokmaklarla vurdurarak başındaki ağrıyı dindirmeye uğraştı. Allah ona dört yüz yıl hükümdarlığı nasip ettiği gibi dört yüz yıl da onu azabına düçar etti. Bâbil'de gökyüzüne ulaşmak için kule inşa eden odur. Allah onların yapılarını temellerinden sarstı ve çatıları üzerlerine çöktü.

{Necmeddin en-Nesefî şöyle der}: Bize babamız Şeyh Fakîh Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. İsmâil, ona Şeyh Fakîh Hafız Ebû Nasr Ahmed b. Ca'fer, ona Şeyh Ebü'l-Kāsım Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshak et-Terikâtî el-Buhârî 404 yılının Şevvâl ayında, ona Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ b. Dâvûd, ona Abdullah b. Abdülvehhâb el-Ahnefî, ona Ebû Amr Osman b. Saîd el-Bağdâdî, ona Hişâm b. Muhammed, ona Ebû Mahnef, ona Ümmü Hânî'nin azatlısı Bâzân ona Dehkān el-Kulzüm rivayet etmiştir. Dehkān Hz. Ömer'in huzurunda veya onun zamanında Müslüman olmuştur. Rivayet şöyledir: Allah Teâlâ Bâbil hükümdarına yani Nemrud'a hiç kimseye vermediği bir saltanat ihsan etmişti. Allah'ın ona ihsan ettiği şeyler arasında yedi şehir vardı. Her bir şehirde [o şehre ait] çok güzel bir eser yer alıyordu. Birinci şehrin kapısında bakırdan bir kaz vardı. Şehrin kapısından yabancı biri girdiğinde bu kazdan şehirdeki herkesin duyacağı bir ses çıkıyordu. Böylece şehrin kapısından yabancı birinin girdiği anlaşılıyor ve ona "Nereden gelip nereye gidersin?" diye soruluyordu. İkinci şehirde bir davul vardı. Birisinin bir şeyi kaybolsa veya çalınsa hemen gelip bu davula vuruyor, davulun karnından "Kaybolan veya çalınan malın falanca yerdedir, gidip onu al." diye ses geliyordu. Üçüncü şehirde bir ayna vardı. Bâbillilerden biri başka bir ülkeye gittiğinde ve ailesi ondan haber alamayıp onu özlediklerinde, senenin belli bir ayının belli bir günü gelip bu aynaya bakıyorlar ve o [yakınları olan] kişiyi, o gün hangi ülkedeyse ve her ne vaziyetteyse öylece görebiliyorlardı.

وقال قتادة رحمه الله: فلما بهت الذي كفَر جمع مجموعة[1] فأمر الله ملكًا ففتح بابًا من البعوض فطلعت الشمس فلم يرَوْها من كثرة البعوض، فسلطها الله عليهم فأكلت لحومهم وشربت دماءهم فلم يبق إلا العظام ونمرود كما هو لم يصبه شيء فبعث الله تعالى بعوضةً فدخلت في منخرِه فمكث أربعمائة سنة فيُضرَب رأسُه بالمطارق فعذَّبه الله أربعمائة سنة كما ملك وهو الذي بنى صرحًا إلى السماء ببابل فأتى الله بنيانهم من القواعد فخرَّ عليهم السقف من فوقهم.

قال: أخبرنا الشيخ الفقيه الوالد أبو بكر محمد بن أحمد بن إسماعيل رحمة الله عليهم قال أخبرنا الشيخ الفقيه الحافظ أبو نصر أحمد بن جعفر قال: أخبرنا الشيخ أبو القاسم علي بن أحمد بن محمد بن إسحق التركاتي البخاري في شوال سنة أربع وأربعمائة، قال: حدثنا أبو عبد الله محمد بن موسى بن داود ، قال: حدثنا عبد الله بن عبد الوهاب الأحنفي قال حدثنا[2] عثمان بن سعيد البغدادي أبو عمر، وقال: حدثنا هشام بن محمد عن أبي مخنف عن باذان[3] مولى أم هاني عن دهقان القلزم[4] وكان أسلم مع عمر بن الخطاب أو على عهد عمر قال: أعطى الله تعالى ملك بابل يعني نمرود ما لم يُعطَ أحدًا من الملوك فكان فيما أعطاه الله تعالى أن كان له سبعُ مدائن، وكان له في كل مدينة أعجوبة فكان على باب المدينة الأولى وزَّة من نحاس، وكان إذا دخل من باب المدينة غريب صاحت تلك الوزَّةُ صيحةً يسمَع جميعُ من في المدينة فيعلَمُ أنه قد دخل من باب / [٢٥٦و] المدينة غريبٌ فيقال له: من أين جئتَ وإلى أين تذهبُ؟ وكان له في المدينة الثانية طبلٌ فكان لا يضل لأحد ضالٌّ أو سرق له سرقة إلا جاء إلى ذلك الطبل فنقره فيقال من جوف الطبل: مكان سرقتك وضالتك موضع كذا وكذا فاذهب فخذْها، وكان له في المدينة الثالثة مرآةٌ فكان لا يغيب خلق من أهل بابل إلى شيء من البلاد فينقطع خبره عن أهله فيشتاقون إليه إلا جاؤوا إلى تلك المرآة يومًا معلومًا من أيام السنة وأيام الشهر فينظرون في تلك المرآة في ذلك اليوم فيرون غائبَهم على الحال التي هو فيها في ذلك اليوم في تلك البلاد،

١ ح ور: جموعه
٢ ر: أخبرنا
٣ م: زادان، ر: زياد
٤ ر: عن أبي معمر بن دهقان

Dördüncü şehirde bir havuz vardı. Nemrud, halkının şikâyetlerini dinlemek için her yıl bir gün bu havuzun başında oturur onlara yiyecek ve güzel kokular hazırlardı. Onlara evlerinden içecek getirmelerini söylerdi. Her biri içecek getirir ve bu havuza dökerdi. Sonra kral havuzun başına oturur ve yemeklerin getirilmesini emrederdi. Orada yemek yerlerdi. Sonra su ister, ellerini yıkarlardı. Güzel kokuları ister, bunlarla buhurlanırlardı. Ardından sâkilere emreder, onlar da bu havuzdan, herkese kendi getirdiği içeceği dağıtırlardı. Şarap getirenler şarap içer, su getirenler su içer, şerbet getirenler şerbet içer, ekşi getirenler ekşi içer, hülâsa herkes kendi getirdiğini içerdi. Beşinci şehirde bir göl vardı. Burada iki hâkim bulunurdu. Haklı ve haksız iki davacı hâkimlerin huzuruna gelip önünde dururlardı. Biri haksıza, "Arkadaşına hakkını ver." diye işaret eder, diğeri haklıya "Hükmünü iste." derdi. Haksız olan suya batar, haklı olan yükselirdi. Sonra haksız olan hakkını verince eşitlenirler ve su üzerinde yürüyerek çıkarlardı. Altıncı şehirde bir gölet vardı. Burada ülkesindeki bütün şehirlerin resimleri vardı. O şehirlerden birinin halkına kızarsa veya o şehir ve kasaba halklarından bir kısmı kendisine itaat etmekten kaçınırsa Nemrud bu göletten bir delik açar ve o sene, o bölge suya gark olurdu. Yedinci şehirde sarayının kapısında geniş gölgeli bir ağaç vardı. Onun altında bir süvari otursa gölgesinde gölgelenebilirdi. Aynı şekilde birden bine kadar [farklı sayıda] süvariler otursa yine ağaç onların hepsini gölgelendirirdi. Ancak sayı bini geçerse hepsi birden güneş altında kalırdı. Yaşadığı saray seksen arşın uzunluğunda, seksen arşın genişliğinde ve de seksen arşın yüksekliğinde idi. Altın tuğlalar ile inşa edilmişti, çatısı gümüştendi. Sarayda üç yüz kandil vardı. Sekiz yüz okka zambak bu kandillerde tutuşturulurdu. Yatağının boyu kırk, uzunluğu seksen arşın idi. Altından yapılmıştı. Ayakları mücevherdendi. Dîbac ve ipek ile döşeliydi. Sarayın kırk kapısı vardı. Kralın sarayının bulunduğu şehre tahtakurusu, haşere veya sıkıntı veren herhangi bir canlı giremezdi. Bu da, Allah'ın ona bahşettiği nimetlerdendi. Ancak kibir ve azgınlığı onu Allah'ı inkâr etmeye sevk etti. Gökyüzüne çıkıp İbrâhim'in ilâhını görmek istedi.

وكان له في المدينة الرابعة حوض فكان يجلس في كل سنة يومًا لأهل مملكته فيهيئ لهم الطعام والغوالي فيأمرهم أن يحملوا بالأشربة من منازلهم فيجاؤوا بالأشربة فتصب جميعًا في ذلك الحوض ثم يجلس الملك فيأمر بالطعام فيطعمون ثم يأمر بالوضوء فيوضؤون ثم يأمر بالغوالي فيُغَلَّوْنَ ثم يأمر السقاة فيغترفون لهم من ذلك الحوض فيسقون كل رجلٍ شرابه الذي جاء به، فمن جاء بخمر شرِب خمرًا ومن جاء بماء شرِب ماءً ومن جاء بحلوٍ شرب حلوًا ومن جاء بحامض شرب حامضًا ومن جاء بغير ذلك شرب الشراب الذي جاء به، وكان له في المدينة الخامسة بحيرة فيها قاضيان فكان يجيء المحق والمبطل في الماء حتى يقوما بين يدي القاضي فيومئ أحدهما إلى المبطل أن اخرجْ إلى صاحبِك من حقك[1] ويومئ الآخر إلى المحقِّ أن استقضى حكمك فلا يزال المبطل ينغمس في الماء والمحق يرتفع حتى يتساويا في الحق ويخرج المبطل إلى المحق من حقه فيمشيان على الماء، وكان له في المدينة السادسة غدير من ماء وكان له صورة جميع البلاد التي في مملكته، (فكان إذا تغيظ على بعضهم أو امتنع عليه من أهل الكورة أو البلدان التي في مملكته)[2] أحد فتح من ذلك الغدير إلى تلك الصورة فغرقت تلك البلاد في تلك السنة حيث كانت، وله في المدينة السابعة شجرة تظل بساقها وكانت على باب دار ملكه فكان إن قعد تحتها فارس أظلَّت وإن كان قعد تحتها فارس إلى ألف فارس أظلَّتهم، وإن قعد تحتها ألف فارس وفارس قعدوا كلهم في الشمس، وكان بيته الذي يجلس فيه أهل مملكة ثمانين ذراعًا في ثمانين ذراعًا في سمك ثمانين ذراعًا وكان معروشًا[3] بِلَبِنِ الذَّهَبِ وكان سقفه بالفضة وكان له ثلاثمائة قنديل وكانت وظيفة ثمانمائة أوقية من الزنبق يسرج به تلك القناديل، وكان سريره أربعين ذراعًا في طول ثمانين ذراعًا كان من ذهب، وكانت قوائمه من جوهر وكان محلًّى بالديباج والحرير وكان له أربعون مغلاقًا وكان لا يدخل مدينة فيها بيت الملك شيء من الهوامّ ولا البقّ ولا ما يؤذي فكان هذا فيما أعطاه الله. فحمله الأشر والبطر إلى الكفر بالله، وأراد أن يصعد إلى السماء فينظر إلى إله إبراهيم عليه السلام

١ ر: أن يخرج الحق إلى صاحبك

٢ ما بين القوسين ساقط من ر.

٣ ر – معروشا.

Kartallara bir sepet bağladı ve ona oturdu. Sepetin dört tarafına et bağladı ve kartalları aç bıraktı. Ayaklarını sepete bağladı. Gökyüzüne doğru yükselmeye başladı ama fazla çıkamadı. Bunun üzerine yukarı çıkamayacağını anladı ve yere döndü. Sonra inkârı ona "Gidip İbrâhim'in rabbini denizde arayayım." dedirtti. Yanındakilerle birlikte gemiye bindi. Denizin ortasına geldiklerinde dalgalar şiddetlendi. Fırtına çıktı. Yanındakilere yöneldi ve "İbrâhim'in ilâhını görmüyor musunuz? Bizi ancak kendi hükümdarlığında cezalandırabiliyor. Eğer o bizim hükümdarlığımıza çıkıp gelseydi elbette bize hiçbir şey yapamazdı." dedi. Bunun üzerine rüzgâr sakinleşti, dalgalar duruldu. Gördüklerinden epey korkmuştu. Hemen ülkesine döndü. Limana varınca binmesi için atını getirdiler. Allah o an Nemrud'a bir sivrisinek musallat etti. Sinek onun kulağında vızıldamaya ve ona eziyet vermeye başladı. Eliyle, koluyla onu kovmak istediyse de işe yaramadı. Sinek yine onun etrafında uçmaya ve ona eziyet vermeye devam etti. Ne kadar uğraşsalar da onu def edemediler. Sonunda burnundan girdi ve beynine yerleşti. Sarayına girince Allah o sineği Nemrud'un beynine musallat etti. Sinek onun kulağında vızıldamaya ve ona rahatsızlık vermeye başladı. Ailesi içinden kendisine en yakın ve mevkice en üstün kişi gelip eline bir sopa alıyor ve Nemrud'un başına vuruyordu. Başına vurdurmak için birkaç sopa hazırlatmıştı. Eceli gelene kadar böyle devam etti. Sonunda evinin kapı eşiğine vardı, başını eşiğe vurmaya başladı ve bu vaziyet üzere can verdi. [Ölümünden] sonra [etrafındakiler tarafından] başı yarıldı ve sinek kafasından çıkarıldı. Sinek, yavru bir kuş kadar olmuştu ve insanların önünden uçup gitti. Acziyetlerinden dolayı sineğe hiçbir şey yapamadılar.

{Necmeddîn en-Nesefî şöyle der}: Bu hadisi bana aralarında şu zevatın olduğu bir topluluk nakletmiştir: Şeyh Kādî İmam Ebû Muzaffer Tâhir b. Hüseyin el-Mütziferğnî ve Şeyh İmam Muhammed b. Nasr el-Vettâr es-Sâlihî, Şeyh İmam Ebü'l-Kārî Mes'ûd b. Muhammed el-Mekfûlî ve -âlim- Dihkān Ömer b. Muhammed es-Senaverî, Şeyh el-Haccâc el-Hüseyn b. Atâ el-Fâmî. Onlara da Şeyh Hâfız Ebû Nasr Ahmed b. Ca'fer bu rivayeti baştan sona aktarmıştır.

فاتخذ النسور[1] والتابوت ثم جلس فيه / [٢٥٦ظ] وعلق اللحم على أربع جوانب التابوت وأجاع النسور وشد أرجلهم بقوائم التابوت ورام صعودًا إلى السماء فلما صار في الهواء ولم يصل إلى السماء وطال عليه الأمرُ وعلم أنَّه لا يقدر على ذلك رجع بالتابوت إلى الأرض، ثم دعاه كفره إلى أن قال: أذهب وأطلب إله إبراهيم في البحر فإن ملكه في البحر، فلما أن ركب السفينة ومن معه وتوسَّط البحر واضطربت به الأمواجُ وعصفت عليه الريحُ التفتَ إلى أصحابه فقال: أما ترون إلى إله إبراهيم يأخذنا في سلطانه فلو برز لنا إلى سلطاننا لعلم أنه لا ينتصف منا، فركدت الريح وسكنت الأمواج وهاله ما رأى منها فانصرف يريد مملكته، فلما جاؤوا إلى الحد وقُرِّبَتْ إليه دابَّتُه ليركبها أرسل الله إليه بعوضًا فطنَّ على أذنه فأذاه فاجتهد نفسه بيده وكميه فلم يقدر على ذلك[2] وأقبل تطير وتؤذيه ويجهدون بأنفسهم في دفعها فلا يقدرون على ذلك حتى دخلت في أذنه واستقرت في دماغه فلما انصرف إلى دار ملكه وسلطها الله تعالى على دماغه وأقبلت تأكله وتمصُّه فكان أعظم أهله عليه منه وآثر منزلة إذا دخل عليه أخذ مرزبة فضرب بها رأسه وكان قد أعد لذلك عِدَّةَ مِرْزَبَات فلم يزل كذلك حتى حان أجله فدنا إلى عتبة باب بيته فلم يزل يضرب رأسه على العتبة حتى مات فشُقَّ عن رأسه وأُخْرِجَت من صماخها وقد صارت كالناهض وطارت بين أيديهم فلم يملكوا لها نقصًا.

قال: وحدثني بهذا الحديث جماعة منهم الشيخ القاضي الإمام أبو المظفر طاهر بن الحسين المتزفغني والشيخ الإمام محمد بن نصر الوتار الصالحي والشيخ الإمام أبو القريع مسعود بن محمد المكفولي والدهقان العالم عمر بن محمد السناوري[3] والشيخ الحجاج الحسين بن عطاء الفامي[4]، قالوا: حدثنا الشيخ الحافظ أبو نصر أحمد بن جعفر إلى آخره.

---

١ ر + الأربع
٢ ر: دفعها
٣ ر: الساروي
٤ ر: العامي

259. Yahut görmedin mi o kimseyi ki evlerinin duvarları çatıları üzerine çökmüş (alt üst olmuş) bir kasabaya uğradı, "Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!" dedi. Bunun üzerine Allah onu öldürüp yüz sene bıraktı, sonra tekrar diriltti. Ne kadar kaldın? dedi. "Bir gün yahut daha az." dedi. Allah ona "Hayır, yüz sene kaldın. Yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamıştır. Eşeğine de bak. Seni insanlara bir ibret kılalım diye (yüz sene ölü tuttuk, sonra tekrar diriltiktik). Şimdi sen kemiklere bak, onları nasıl düzenliyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz." dedi. Durum kendisince anlaşılınca, "Şimdi iyice biliyorum ki, Allah her şeye kadîrdir." dedi. [el-Bakara 2/259]

"Yahut görmedin mi o kimseyi ki evlerinin duvarları çatıları üzerine çökmüş (alt üst olmuş) bir kasabaya uğradı; 'Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!' dedi." "Allah ölüleri işte böyle diriltir." [Bakara 2/173] âyet-i kerîmesinin tefsirinde de dediğimiz gibi, o âyet ile bu âyet arasında pek çok âyet bulunuyor olsa da, bu âyet ona (173. âyete) atıftır; [bu mümkündür] çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in tamamı tek bir kitaptır ve [âyetler] birbiriyle bağlantılıdır.

Ferrâ ve Kisâî şöyle demişlerdir: Bu âyet-i kerîme mâna bakımından kendisinden önce gelen "Görmedin mi?" ifadesine atfedilmiştir. Buna göre takdiri şöyledir: İbrâhim'e karşı çıkan kişiyi ve köye uğrayan kişiyi görmedin mi? "Falancayı ve yaptığını görmedin mi?" ifadesi, "Falanca ve onun yaptığı iş gibisini gördün mü?" ifadesi ile aynı anlamı taşır. Bu ifadenin öncesiyle irtibatı zikrettiğimiz şekildedir.[1]

"Kasabaya uğrayan kişi gibi." Bu kişi ve kasaba hakkındaki rivayetler birbirinden farklıdır. Mücâhid onun İsrâiloğulları'ndan bir kişi olduğunu söylemiştir. Vehb, o kişinin peygamber İremyâ b. Halkıya (Yeremya) aleyhisselâm olduğunu söylemiştir. Bir görüşe göre de o kişi Hızır'dır. Çoğunluğun görüşü o kişinin Üzeyir b. Şerhiyâ, kasabanın ise Beytülmakdis'in içerisinde bulunduğu Îlyâ olduğunu söylemişlerdir. Bâbilli Buhtunnasr orayı yıkmış, halkının büyük kısmını öldürmüş, kalanları da esir alarak Bâbil'e götürmüştür. Oraya götürülenler arasında Üzeyir de vardı. Abdullah b. Abbas ve Mukātil de şöyle demişlerdir: Üzeyir, İsrâiloğulları'nın ilim adamlarındandır. Âlimlerin büyük kısmı şöyle demişlerdir: Üzeyir peygamberdi. Bir gün, eşek üzerinde Şâburâbâz denilen şehirden ayrılarak yola çıktı ve Dicle kıyısında Heraklit Manastırı'nda (Deyru Hirakl) konakladı. Bu hadise Îsâ b. Meryem'den sonra gerçekleşmiştir. Bu Mukātil'in görüşüdür.

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 170.

٢٥٩- اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهٗۜ قَالَ كَمْ لَبِثْتَۜ قَالَ لَبِثْتُ يَوْماً اَوْ بَعْضَ يَوْمٍۜ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْۚ وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْماًۜ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهٗۙ قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿اَوْ كَالَّذِى مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ﴾ قد بيَّنا عند قوله: ﴿كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى﴾ [البقرة، ١٧٣/٢] أن قوله: ﴿اَوْ كَالَّذِى﴾ عطف عليه وإن بَعُدَ؛ لأنَّ القرآنَ كلَّه كتابٌ واحدٌ فيتصل بعضُه ببعضٍ معنى.

وقال الفراء والكسائي: هذا عطف على الذي قبله: «ألم ترَ» من حيث المعنى وتقديره: أرأيت كالذي حاج إبراهيم أو كالذي مرَّ على قرية، فإن قولك: «ألم تر إلى فلان وصنيعه» و«هل رأيت كفلان وصنيعه» سواءٌ، واتصال هذه القصة بما قبلها بما قلنا.[١]

وقوله: ﴿كَالَّذِى مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍۚ﴾، اختلفت الروايات في هذه المارِّ وهذه القرية، قال مجاهد رحمه الله: هو رجل من بني إسرائيل. وقال وهب رحمه الله: هو إرمياء بن حلقيا النبي عليه السلام، وقيل: هو الخضر، وأكثرهم على أن المار عزير بن شرحيا والقرية **إيليا** التي فيها بيت المقدس، وكان **بخت نصَّر البابلي** خرَّبها وقتل أكثرَ[٢] أهلها وسبَى / [**٢٥٧و**] بقية أهلها جاء بهم إلى بابل وفيهم عزير، وابن عباس ومقاتل ﷺ يقولان: كان عزير من علماء بني إسرائيل. وقال الأكثر: كان نبيًّا وإن عزيرًا ارتحل يومًا من قرية يدعى شابوراباذ على حمارٍ فنزل دَيْرَ هرقل على شطِّ دجلة وذلك بعد عيسى بن مريم، هذا قول مقاتل.

١ معاني القرآن للفراء، ١٧٠/١.
٢ ح: - أكثر

Abdullah b. Abbas ve bir grup şöyle demiştir: Burası Beytülmakdis'tir. Üzeyir eşeğini bir ağacın gölgesine bağlamış ve köyün etrafında dolaşmış ama kimseyi görememişti. Köyün bütün ağaçları meyve doluydu. [Çeşitli] meyve, incir ve üzümlerden alarak eşeğinin yanına dönmüş, oturup meyvelerden yemiş, üzümü sıkıp suyunu içmişti. Kalan meyveleri bir sepete, üzüm suyundan artanı da bir kaba koymuştu. Kasabanın harap, ahalisinin helâk olduğunu görünce "Allah burasını öldükten sonra nasıl diriltecek!" demişti. Yeniden dirilme konusunda şüphe etmemişti. Ancak Allah'ın bu ölüleri nasıl dirilteceğini görmek istemişti. Allah da onun ve eşeğinin kuşluk vaktine doğru canını aldı. Meyveler ve meyve suyu da yanında duruyordu. Yüz yıl sonra onu gündüzün sonuna doğru bir vakitte diriltti. Gökyüzünden bir ses duydu: **"'Ne kadar kaldın?', 'Bir gün yahut daha az.' dedi. Allah ona 'Hayır, yüz sene kaldın. Yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamıştır.' dedi."** İncir, üzüm suyu ve üzümün değişmediğini ve önceden olduğu gibi durduklarını gördü. Eşeğine baktı. Eşek ise un ufak olmuş kemikler hâlindeydi. Bu Abdullah b. Abbas'ın rivayetidir. Mukātil şöyle demiştir: [Üzeyir daha sonra] gökyüzünden bir ses duydu: "Ey un ufak olmuş kemikler! Allah size ruh verdi. Allah'ın izniyle dirilin." Bunun üzerine kemiklerin birbirine doğru hareket ettiğini, kalça kemikleri ile bacakların kendi yerlerine döndüğünü ve de aynı şekilde bütün uzuvların yerlerine yerleştiğini gördü. Sonra kafa yerine geldi ve boyuna bağlandı. Sonra sinirlerin, damarların geldiğini gördü. Sonra onun üzerine et konuldu. Üzerine deri gerildi. Sonra tüyleri çıktı. Sonra üzerine ruh üflendi ve eşek birden kalkıp anırmaya başladı. Üzeyir olduğu yerde secdeye kapandı ve "Bildim ve anladım ki Allah her şeye kadîrdir." dedi.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Üzeyir bu diriltilme hadisesini [bizzat kendisi yaşamış ve] kendi kemiklerinde gözlemlemiştir. Onun [yüz yıl cansız bırakıldıktan sonra] öncelikle gözleri yaratılmıştır. Böylelikle o, kemiklerinin bir araya gelmesine ve yukarıda bahsi geçen her aşamaya bizzat şahit olmuştur. Eşeği ise yüz yıl boyunca hiçbir şey yemediği ve içmediği hâlde Üzeyir'in yanında bulunan ve bozulmadan kalan azıklar gibi aynı hâlinde kalmıştır.

"Kasabaya." Karye insanların toplandığı yerdir. [Bu anlamda meselâ] "*Karaytü'l-mâe fi'l-havz"* (Suyu havuzda topladım.) denilir. Buradaki kasaba Beytülmakdis'in merkezi olan Îlyâ veya söylediğimiz üzere Heraklit Manastırı (Deyru Hirakl) denilen yerdir.

وقال ابن عباس وجماعة: هي بيتُ المقدس فربط حِمارَه في ظلِّ شجرة ثم طاف بالقريةِ فلم يَرَ فيها ساكنًا وعامة شجرها حامل فأصاب من الفاكهة والتين والعنب، ثم رجع إلى حماره فجلس وأكل من الفاكهة[1] واعتصر من العنبِ فشرب منه وجعل فضلَ الفاكهةِ في سلَّةٍ وفضلَ العصيرِ في زقٍّ، فلمَّا رأى خراب القرية وهلاك أهلها ﴿قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾، لم يشك في البعث لكنَّه أحبَّ أن يرى كيف يحيي الله الموتى فأماته اللهُ وأمات حمارَه ضُحًى والفاكهة والعصير عنده ثم بعثه من آخر النهارِ بعد مائة عام ثم بعثه الله فسمع الصوت من السماء ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ﴾ فوجد التينَ والعصيرَ والعنبَ كهيئتها لم تتغيرْ ونظر إلى الحمار فإذا هي عظامٌ بيضٌ باليةٌ، هذا قول ابن عباس، وقال مقاتل: فسمع صوتًا من السماء: أيتها العظام البالية إنَّ الله ألقى إليك روحًا فتحيينَ[2] بإذن الله فرأى العظام تحرَّكَت ومشى بعضُها إلى بعضٍ الوركان إلى مكانهما والساقان إلى مكانهما وكذا الأعضاء ثم جاء الرأس فلزم مكانَه من العنق ثم رأى العصبَ والعروقَ ألقيت عليه ثم وضع عليه اللحم ثم بسط عليه الجلد ثم نَبَتَ عليه الشعرُ ثم نُفِخَ فيها الروحُ فإذا هو قائم ينهَق فخرَّ عزير ساجدًا فقال: أعلم أنَّ الله على كلِّ شيء قدير.

وقال الحسن: أراه ذلك في عظام نفسه أوَّل ما خلق منه العينين ثم رأى انضمام عظام نفسه إلى آخر ما قلنا، وكان حمارُه على حاله صافيًا مائة عام لم يعتلف ولم يشرب ولم يتغيَّرْ كطعامِهِ وشرابه.

وقوله: ﴿عَلٰى قَرْيَةٍ﴾ هي مجتمع الناس من قولك: «قريت الماء في الحوض» أي جمعت، وكانت القرية إيليا بلدة بيت المقدس أو دير هرقل على ما قلنا.

---

١ ر + التين والعنب

٢ ر: فقومي

"Evlerinin duvarları çatıları üzerine çökmüş" yani çatılarının üzerine düşmüş demektir. *Havâ* fiili düşmek anlamına gelir. [Kur'ân'da] "Düşmüş hurma kütükleri." [el-Hâkka 69/7] buyurulmuştur. *Arş* çatı demektir. *Araşehu*, "yükseltti" anlamına gelir. Muzârisi kesre ile *ya'rişuhu* veya damme ile *ya'ruşuhu* şeklindedir. Çatıların, duvarların üstüne düşmesinden maksat şudur: Önce çatılar çökmüş sonra da duvarlar çatıların üzerine yıkılmıştır.

Bir rivayete göre âyetteki *hâviye* kelimesi boş anlamına gelir. Bir âyet-i kerîmede "İşte onların boş hâldeki evleri…" [en-Neml 27/52] buyurulmuştur. *Havâu'l-batn* tabiri de insanın karnında yemek olmaması, boş olması anlamındadır.

[Bir diğer yoruma göre] "çatıları üzerine" ifadesi *hâviye* kelimesine bağlanarak ibare tamdır denemez. Çünkü *a'lâ u'rûşihâ* (çatıları üzerine) ibaresi [öncesine ait olmayıp başlı başına] ikinci bir sıfattır. Birinci sıfat olan "hâviyetun" tek başına tam bir anlam taşır. *Hâviye*, içinde yaşayan kimse bulunmayan yer demektir. [İkinci sıfat olan] "çatıları üzerine" ifadesinin anlamı ise "binaları üzerine" demektir. Zira *arş,* [çatı dışında] bina anlamına da gelir. *Urûş* da binalar demektir. *Araşe - ya'rişu* inşa etti/bina etti anlamındadır. Yani âyet "[Üzeyir] boş (insansız) bir kasabaya, kasabanın binaları ayakta ve yıkılmamış vaziyetteyken uğradı." anlamına gelmektedir. Âyette kastedilen, sakinlerinin helâk olmasına ve uzun zaman geçmesine rağmen sağlam yapıldıkları için binaların çökmemiş/yıkılmamış olmasıdır.

"'Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!' dedi." Yani, "Nasıl diriltir." Buradaki "bunları" ifadesi eğer köye işaret ediyorsa maksat köyün halkıdır. Eğer kemikler kastediliyorsa, onlara işaret ediyor demektir. Bu ifadenin bir şüphe değil, aksine imanın takviyesi için dirilişi ayan beyan görme talebi olduğunu daha önce açıklamıştık.

"Bunun üzerine Allah onu öldürüp yüz sene bıraktı; sonra tekrar diriltti." Yani onu vefat ettirdi ve böylece yüz sene bıraktıktan sonra diriltti. Bazıları bunu "Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; sonra (her) sabah sizi dirilten O'dur." [el-En'âm 6/60] âyetinde olduğu gibi uyutma ve uyandırma şeklinde anlamışlardır. Bu görüş, [âyet ile sabit] iki diriltme ve iki ölümden daha fazlasını söz konusu etmek istemeyenlerin anlayışına istinat eder. Zâhir olan görüş ise birincisidir. Bu, binlerce kişinin yurtlarından çıkarılırken öldürülmeleri gibi ibret için öldürülmedir.[1]

1 "Binlerce kişi oldukları hâlde, ölüm korkusuyla yurtlarını terk edenleri görmedin mi? Allah, onlara "ölün" dedi, sonra da onları diriltti. Şüphesiz Allah, insanlara karşı lutuf ve ikram sahibidir. Ama insanların çoğu şükretmezler." [el-Bakara 2/243].

وقوله تعالى: ﴿وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا﴾ أي ساقطة على سقوفها، وخوى أي سقط، قال تعالى: ﴿أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ﴾ [الحاقة: ٧/٦٩]، والعرش السقف من قولك: عرشه أي رفعه يعرِشه ويعرُشه بالكسرِ والضم في المستقبل ومعنى سقوطها على سقوفها أنَّ السقفَ وقع أوَّلا ثم انهدمت عليه الحوائط.

وقيل: خاوية أي خالية، قال تعالى: ﴿فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً﴾ [النمل، ٥٢/٢٧] وخواء البطن خلاؤه عن الطعام.

ثم قوله: ﴿عَلَى عُرُوشِهَا﴾ ليس بتمام لقوله: «خاوية» بل هي صفةٌ أخرى والأول تامٌّ بنفسه، ومعنى الخاوية الخالية عن الأهل ومعنى قوله: ﴿عَلَى عُرُوشِهَا﴾ أي على أبنيتها والعرش البناءُ والعروش الأبنية، قد عرش / [٢٥٧ظ] يعرش أي بنى أي على حال قيام أبنيتها يعني كانت محكمة البنيان لم يسقط بعد هلاك السُّكَّان ومرور الزمان.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَٰذِهِ اللهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ أي كيف يحيي؟ وقوله: ﴿هَٰذِهِ﴾ إن كانت إشارة إلى القرية فالمراد أهلها وإن كان نظرًا إلى العظام فالإشارة إليها، وقد بينَّا أنَّه لم يكن شكًّا بل كان طلبًا للعيان لتقوية الإيقان.

وقوله تعالى: ﴿فَأَمَاتَهُ اللهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ﴾ أي توفَّاه وأبقاه كذلك مائة سنةٍ ثم أحياه وبعضهم حملهم على الإنامة ثم الإيقاظ كما في قوله: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ﴾ [الأنعام، ٦٠/٦] تحرُّزًا عن القول بالزيادة على حياتَيْنِ وموتينِ لكن الظاهر هو الأول وكان هذا إماتة عبرة لانقضاء مدة كإماتة الذين خرجوا من ديارهم وهم ألوفٌ ونحو ذلك.

"'Ne kadar kaldın?' dedi." Bir rivayete göre bunu o zamanki peygamber söylemiştir. Başka bir rivayete göre bu söz meleğe aittir. Ona gökten bir münâdînin seslendiğini rivayet etmiştik. Bir görüşe göre kendi kendine söylemiş ve cevaplamıştır. Yani "Ne kadar kaldın?" lafzı, "Burada ne kadar bulundun?" anlamındadır.

"Bir gün yahut daha az, dedi." Çünkü o kuşluk vakti gelmişti ve canlı idi. Kalktığında ise gece bitmişti. Oraya geldiğinde daha günün bitmemiş [akşam olmamış] olduğunu hesap ederek "yahut bir günden daha az" dedi. [Âyetteki] bu ifade, kesin bilginin (yakîn) olmaması hâlinde zann-ı gālibe göre söz söylemenin câiz olduğunu gösterir. Nitekim Ashâb-ı kehf de "Bir gün veya daha az kaldık." demişlerdir [el-Mü'minûn 23/112]. Yine Yûsuf'un kardeşlerinin "Eğer o çaldıysa ondan önce kardeşi de çalmıştı." [Yûsuf 12/77] demeleri de bu kabildendir.

"Allah ona dedi ki: Hayır, yüz sene kaldın." Burada önceki söz yani "Bir gün veya daha az kaldım." ifadesi reddedilmekte ve yüz yıl kaldığı ifade edilmektedir.

"Yiyeceğine ve içeceğine bak." Burada yiyecek ile kastedilen, incirdir. Bir rivayete göre incir ve üzümdür. Bir rivayete göre yanında taşıdığı herhangi bir meyvedir. İçecek ise meyve suyudur.

"Henüz bozulmamıştır." Medine kıraat imamları, Âsım ve İbn Kesîr *hâ* harfini hem vasıl hem de katı (vakıf) sırasında [var kabul edip] okumuşlardır. İbn Amr, *lem yetesenne* şeklinde *hâ* harfi olmadan okumuştur. Kisâî ise vasıl esnasında (tilâvet devam ederken) *hâ* harfini okumamış, vakıf yaparken okumuştur.

*Hâ*nın ispatının iki veçhi vardır:

1. *Hâ* aslî bir harftir. Fiil "değişmedi" anlamına gelir. *Tesennehe yetesennehu tesennühen* "yılların geçmesiyle değişmek" demektir. *Sene* kelimesinin aslı *senhetün*'dür. Bu sebeple tasgīrinde *süneyhetün* denilir.

2. Bu fiilin aslı *lem yetesenne*dir. Sonundaki *hâ* harfi, vakıf durumuna özeldir. Aynı durum "Onların yol göstermelerine (hidâyetlerine) uy." [el-En'âm 6/90], "O nedir?" [el-Kāria 101/10] gibi âyetlerde de vardır. [Bu örnek âyetlerdeki ilgili kelimelerde vakıf yapılacağı zaman *iktedih* ve *mâ hiyeh* şeklinde sonlarında sâkin birer *hâ* harfi telaffuz edilerek durulur. Esasen bu kelimelerde hâ yoktur. Asılları iktedi ve *mâ hiye* şeklindedir.] İşte bu sebeple [yani *hâ*'nın aslî harf olmaması sebebiyle] hazif söz konusu olabilmiştir.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتَ﴾ قيل: قال ذلك نبيٌّ كان حينئذ، وقيل: قال ملكٌ، وقد روينا أنه ناداه منادٍ من السماء، وقيل: حدثَّته نفسُه بذلك وأجاب بخاطره في نفسِه كم لبثتَ أي كم مكثت ههنا؟

وقوله تعالى: ﴿قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ لأنه جاء ضُحًى وحيٌّ وقد أمسى ثم تفكَّر أنه لم يتمَّ النهار فقال: ﴿اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾، ودلَّ على أن القول بغلبةِ الظنِّ عند فوت اليقين جائزٌ، وكذا قال أصحابُ الكهف: ﴿لَبِثْنَا يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ [المؤمنون، ١١٣/٢٣]، وقال إخوة يوسف: ﴿اِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ اَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ﴾ [يوسف، ٧٧/١٢].

وقوله تعالى: ﴿قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ﴾ بل ردٌّ لما قبلَه وهو قولُه: ﴿لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ وإثباتٌ لما بعده وهو مائة عامٍ.

وقوله تعالى: ﴿فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ﴾ الطعام هو التين، وقيل: التين والعنب، وقيل: الفاكهة التي حملها أي شيء كان والشراب هو العصير.

وقوله تعالى: ﴿لَمْ يَتَسَنَّهْ﴾ قرأ أهل المدينة وعاصمٌ وابنُ كثير بإثبات الهاء في الوصل والقطع، وقرأ ابن عمرو «لم يتسنَّ» بغير هاءٍ، والكسائي بحذفها في الوصل ويُثبِتها في الوقف[1].

ولإثبات الهاء وجهان:

أحدهما: أنها أصلية ومعناه لم يتغيَّرْ من قوله «تسنَّه يتسنَّه تسنُّهًا» أي تغيَّر بمرِّ السنين، وأصل السنة سنهة، ولذلك يقال في التصغير سنيهة.

والثاني: أن أصله «لم يتسنَّ»، والهاء للاستراحة كما في قوله: ﴿فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ﴾ [الأنعام، ٩٠/٦] و﴿مَا هِيَهْ﴾ [القارعة، ١٠/١٠١] وأما الحذف فلهذا.

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٧٠/١-٣٧١.

"Henüz bozulmamıştır." [*Lem yetesenneh*] ifadesinin anlamı hususunda iki görüş vardır. Birincisine göre anlam "Yıllar geçse de değişmedi." şeklindedir. Sene kelimesinde *hâ* harfi yoktur. Aslı *senvetün*'dür. Çoğulunda da *hâ* harfi bulunmaz. Ref hâlinde *sinûn*, nasb ve cer hâlinde *sinîn* denir. Bu ifadenin aslı *lem yetesenne* şeklindedir. *Tesennâ yetesennâ* şeklinde çekimlenir. Başına cezm edatı olan *lem* geldiği için sondaki yâ düşmüş ve kelime, *lem yetesenne* şekline girmiştir.

İkinci görüş ise şöyledir: [Âyette geçen] fiil *tesennâ yetesennâ*'dır *ve* aslı *tesennene yetesennenu*'dur. Üç *nûn*dan biri tahfif için *yâ*ya dönüşmüştür. Aynı durum aslı *tezannene* olan *tezannâ* lafzında da geçerlidir. *Temattâ* ifadesinin de aslı *temattata*'dır. Tesennene fiili de [birinci görüşte zikredilen tesennâ fiili gibi] değişti anlamına gelir. *Sennentühü* "değiştirdim", *tesennene* ise "değişti" anlamına gelir. Yine Allah Teâlâ [başka bir âyette] "Pişmiş kuru bir çamurdan" buyurmuşur.[1] Bu âyetteki *mesnûn* da "değişmiş" anlamına gelir. [Üzeyir (as) kıssasında] Allah Teâlâ iki nesneyi, yiyecek ve içeceği zikretmiştir. Ancak fiil olan *lem yetesenneh* müfrettir. Burada Cenâb-ı Hakk *lem yetesenneh* fiilini, fiilden önce gelen *şerâbike* kelimesine ait saymıştır. Dolayısıyla; eğer söz konusu mucize (bozulmadan kalma) içecek (*şerâbike*) için sabit olmuşsa, [âyette] ilk zikredilen yiyecek *(ta'âmike*) için de (fiil açısından ta'âmike ikinci sıradadır) sabit olmuştur. Çünkü bu diğeri ile benzeşmektedir.

"Eşeğine de bak." Ölmüş hâldeki eşeğine bak. Abdullah b. Abbas rivayetine göre açıklaması şöyledir: Ölüleri nasıl dirilttiğimizi görmen için biz onu dirilteceğiz. Hasan-ı Basrî'den aktardığımız rivayete göre eşek [ölmemiş ve] olduğu gibi kalmıştı. Bu da fevkalâde ve mucizevî bir hadisedir. Yani yüz yıl boyunca bir şey yemeden ve içmeden öylece kalması bir mucizedir.

"Seni insanlara bir ibret kılalım diye." Buradaki vâv atıf için kullanılmıştır. Başka hazfedilmiş bir fiile atfedilmiş olması da câizdir ki bu fiil, daha önce dediğimiz gibi, "göresin diye" fiilidir. Bu durumda ifade, "Ölüleri nasıl diriltiriz göresin ve seni insanlara bir alâmet yapalım diye." şeklinde anlaşılır. Âyetin tefsirini bitirdikten sonra bu kıssanın tamamlayıcısı olarak zikredeceğimiz husus da işte bununla ilgilidir. Üzeyir'in âyet kılınışı; çocukları yaşlandığı hâlde kendisinin genç kalması ile uzun yıllar gizli kalmış olan ve hakkında bilgi sahibi olan bütün âlimlerin terk-i dünya etmiş olduğu Tevrat'ı okuyup insanlar arasında tekrar yayması şeklinde tezahür etmiştir.

1 "Andolsun biz insanı kuru bir çamurdan, değişmiş cıvık balçıktan yarattık..." [Hicr 15/26].

ثم قوله ﴿لَمْ يَتَسَنَّهْۚ﴾ على وجهين؛أحدهما أنه بمعنى لم يتغيَّرْ بمضي السنين، والسنة لا هاء فيها وأصله سنوة، وكذا لا هاء في الجمع فيقال: سنون في الرفع وسنين في النصب والخفض، وأصله لم يتسنَّ، وصرفه تسنَّى يتسنَّى وسقطت الياء للجزم بـ«لم».

والثاني: أن قولهم: «تسنَّى يتسنَّى» أصله «تسنن يتسنن» قلبت إحدى النونات / [٢٥٨و] الثلاث ياء للتخفيف كما في قوله: «تظنَّى» وأصله تظنَّنَ، تمطَّى وأصله تمطَّط، ومعناه تغير أيضًا، وقد سنَّنه أي غيَّره فتسنَّن أي تغيَّر، ومنه قوله تعالى: ﴿حَمَإٍ مَسْنُونٍۚ﴾ [الحجر، ١٥/٢٦] أي مغيَّر، ثم ذكر الطعام والشراب وهما اثنان، وقال: ﴿لَمْ يَتَسَنَّهْۚ﴾ وهو فعل الواحد لأنه يصرفه إلى ما يليه وإذا ثبتت الأعجوبة فيه ثبت في الأول الذي هو ثانية لأنه يضاهيهم.

وقوله تعالى: ﴿وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ﴾ أي ميِّتًا، وذلك في رواية ابن عباس فإنا نحييه لترى كيف نحيي الموتى، وقد روينا عن الحسن أنه قال: كان قائمًا على حاله وذاك عجبٌ أيضًا ناقضٌ للعادة وهو بقاؤه مائة سنة مِنْ غيرِ عَلَفٍ وماءٍ.

وقوله تعالى: ﴿وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ﴾ الواو للعطف فيجوز أن يكون معطوفاً على فعلٍ آخرَ مضمرٍ وهو ما قلنا «لترى» كيف نحيي الموتى ولنجعلك علامةً للناس، وذاك ما نبيّن بعد تمام الآية من تمام القصة وهو شبابه وشيب أولاده في حياته وقراءة التوراة ونشرها فيهم بعد خفائها وذهاب أهلها.

Bir görüşe göre hazif "seni insanlara bir ibret (âyet) kılalım diye" ifadesinden sonradır. Yani âyetin anlamı "Seni insanlara bir alâmet yapalım diye bunları yaptık." şeklindedir. Bir görüşe göre *ve-li-nec'aleke* ifadesinin başındaki *vâv* harfi zâittir.

"Şimdi sen kemiklere bak." Zikredilen kemikler ya kendisine ya da eşeğine aittir. Bu husus ihtilâflıdır.

"Onları nasıl düzenleriz." Hasan-ı Basrî; *nûn* harfinin fethası, *şin* harfinin ötresi ve *râ* harfiyle *nenşuruhâ* şeklinde *neşr* kökünden okumuştur ki "katladıktan sonra yaymak" demektir ve diriltmek mânasındadır. Bu kabilden olarak "Allah ölüyü neşretti, yaydı (diriltti)." ifadesi kullanılmaktadır. İbn Kesîr, Ebû Amr ise *nünşiruhâ* şeklinde *if'âl* babında okumuşlardır ki bu da diriltmek demektir. Nitekim Allah Teâlâ başka bir âyet-i kerîmede "Dilediği zaman onu yayar (diriltir)." [Abese 80/27] buyurmuştur. Diğer kıraat âlimleri ise *inşâz* kökünden *nunşizühâ* diye okumuşlardır ki bu da diriltmek mânasındadır. Bu kelimenin iki anlamı vardır: Birincisine göre âyetteki ifadenin anlamı nerfe'uhâ (kaldırırız) şeklindedir. Kadının nüşuzu büyüklenmesidir. *Neşze* yüksek mekân anlamına gelir. "Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda 'Yer açın' dendiğinde yer açın." [el-Mücâdele 58/11] âyetindeki *ünşüzû* fiilinin "yükselin, yücelin" anlamına geldiği söylenmiştir. Söz konusu kelimenin ikinci anlamına göre *nunşizühâ, nuharrikuhâ* (hareket ettiririz) anlamındadır ve "Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda 'Yer açın' dendiğinde yer açın." [el-Mücâdele 58/11] âyetindeki *ünşüzû* fiilinin anlamı da "hareket edin, açılın" şeklindedir.

"Sonra ona nasıl et giydiriyoruz?" Yani kemiklere et giydiriyoruz. Bu, kemikleri örtmek/kaplamak anlamında mecazi bir ifadedir. Etin tekil, kemiklerin çoğul olarak kullanılması kemiklerin suret itibarıyla dağınık, etlerin ise bitişik olmasındandır.

"Durum kendisince anlaşılınca…" ifadesi ölünün diriltilişini açık seçik görünce anlamındadır.

"Şimdi iyice biliyorum ki Allah her şeye kadirdir, dedi." Hamza ve Kisâî *i'lem* şeklinde emir sîgası ile okumuşlardır. Yani ona "bil ki" denilmiştir. Diğer kıraat imamları haber formunda *a'lemu* şeklinde okumuşlardır. Yani o demiştir ki: Biliyorum ki Allah ölüleri diriltmeye de bundan gayrısına da muktedirdir. Bu kıssada dua eden kişinin duanın edeplerine uyması hâlinde duasının meşakkatsizce hemen kabul edileceğine dair bir tembih bulunmaktadır. Edebi terk eden kişiye ise meşakkat isabet eder ve duasına icâbet gecikir.

وقيل: الإضمار بعدَه وتقديره: ﴿وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ﴾ فعملنا ذلك، وقيل: الواو زائدة.

وقوله تعالى: ﴿وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ﴾ وهي عظامُ نفسِهِ أو عظام حمارِهِ على حسب ما اختلف فيه.

وقوله تعالى: ﴿كَيْفَ نُنْشِزُهَا﴾ قرأ الحسن بفتح النون وضم الشين وبالراء من النشر بعد الطي وهو بمعنى الإحياء أيضًا يقال: نشر الله الميت وأنشره، وقرأ ابن كثير وأبو عمر بضم النون وكسر الشين من الإنشاروهو الإحياء قال تعالى: ﴿ثُمَّ اِذَا شَآءَ اَنْشَرَهُ﴾ [عبس، ٢٧/٨٠] وقرأ الباقون: «ننشزها» بالزاء من الإنشاز وهو الإحياء وله معنيان،[1] أحدهما: نرفعها، ونشوز المرأة الترفُّع، والنشزة المكان المرتفع، وقوله: ﴿وَإِذَا قِيلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا﴾ [المجادلة، ١١/٥٨] قيل فيه: ارتفعوا. والثاني: نحركها في قوله: ﴿وَإِذَا قِيلَ انْشُزُوا﴾ [المجادلة، ١١/٥٨] وقيل: تحركوا.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا﴾ أي نلبَس العظام لحمًا وهو مجازٌ عن سترها به، وإنما وحَّد اللحم مع جمع العظام؛ لأنَّ العظام متفرقةٌ متعددةٌ صورةً واللحم متَّصلٌ متَّحد مشاهدةً.

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ﴾ أي ظهر له إحياء الميت عيانًا.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ قرأ حمزة والكسائي: «اِعْلَمْ» على الأمر، أي قيل له: اعلم، وقرأ الباقون: «أعلم» على الإخبار أي قال هو: أعلم أن الله على كلِّ شيء قديرٌ من إحياء الموتى وغيره، وفي القصة تنبيه على أن الداعي إذا راعى آداب الدعاء أُجِيبَ سريعًا من غير مشقة تلحقه وإذا ترك الأدب لَحِقَتْهُ المشقة وأبطأت الإجابة،

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٧٠/١.

Bu bağlamda Hz. İbrâhim "Rabbim! Ölüleri nasıl diriltirsin, bana göster." [el-Bakara 2/260] dediğinde sözüne Allah'ı överek başlamış [ey Rabbim demiş] sonra Allah'tan ölüleri diriltmesini niyaz etmiştir. Allah Teâlâ da onun bu arzusunu kendisi dışında bir şey üzerinde göstermiştir. Allah diriltmeyi İbrâhim'e (as) kuşları üzerinden göstermiş, onun duasına hemen icâbet etmiş ve talebini yerine getirmiştir. Üzeyir ise "Ölümünden sonra bunları Allah nasıl diriltecek?" demiş; Allah da bunu ona, kendisini vefat ettirip üzerinden yüz yıl geçtikten sonra diriltmek suretiyle [yani meşakkat ve geç bir icâbetle] göstermiştir.

Dahhâk şöyle demiştir: Üzeyir kendi köyüne dönünce çocuklarının yaşlanmış olduğunu gördü. Onlara "Ben Üzeyir'im." dediyse de inanmadılar. "Tevrat'ı getirin." dedi. Ancak köyde Tevrat'ı bulamadılar. Çünkü [Bâbil kralı] Buhtunnasr, köyü yakıp yakmıştı. Bunun üzerine Üzeyir, "Dedem Tevrat'ı bağda bir duvarın altında bulunan kuyuya koyup gizlemişti." dedi. Gidip onu bulunduğu yerden çıkardılar. O ezberden okurken kendileri de Tevrat'tan takip ettiler. Bir harf bile eksik okumuyordu. Sonra Üzeyir'i Allah'ın oğlu diye isimlendirdiler. Çünkü onun zamanına kadar Tevrat'ı kimse okumamıştı.

Kelbî'nin rivayeti şöyledir: Üzeyir onların yanına geldiğinde kendisinden onlara Tevrat'ı yazdırmasını istediler. O da bunu yaptı. Sonra başka bir kişi dedesinin Tevrat'ı bağına sakladığını söyledi. Gidip Tevrat'ı aradı ve onu saklanan yerden çıkardı. Bu nüsahayı Üzeyir'in imlâ ettirdiği nüsha ile karşılaştırdılar ve bir harfin bile farklı olmadığını gördüler.

Vehb şöyle demiştir: Allah Teâlâ bir kralı [Üzeyir'in cansız bırakıldığı] o yüz sene boyunca bu kasabaya hizmet ettirmiş, o da harap hâldeki bu yeri imar etmiştir. Burası Beytülmakdis'tir. Üzeyir cansız bırakılıp yeniden diriltildiğinde orası mamur bir hâle gelmiş idi.

260. İbrâhim, Rabbine "Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster." demişti. Rabbi, ona "Yoksa inanmadın mı?" dedi. İbrâhim "Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim)." dedi. Bunun üzerine Allah "Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azîzdir, hakîmdir." buyurdu. [el-Bakara 2/260]

فإن إبراهيم لما قال: ﴿رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى﴾ [البقرة، ٢/٢٦٠] وبدأ الثناء ثم سأل إحياء الموتى أراه الله ذلك في غيره فإنه أراه في طيرهِ وعجَّل له ذلك على فوره وعزير ﴿قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ فأرى ذلك في نفسه بعد مائة عام / [٢٥٨ظ] مضت على موته.

وقال الضحاك رحمه الله: وعاد عزير إلى قريته[١] وإذا أولادُه شيوخ وعجائز، وقال: أنا عزير فلم يصدقوه، فقال: هاتوا التوراة فلم يجدوها في القرية لأن بهت نصر أحرقها، فقال عزير: إن جدِّي وضع التوراة في جب وخبأه في كرم تحت جدار فأخرجوها منه وجعلوا ينظرون فيها وهو يقرأها ظاهراً لا يسقط حرفًا، فمن ثمَّ قالوا: عزير ابن الله ولم يقرأ التوراة أحدٌ منذ أنزل إلى هذا الوقت من قبله إلا عزير.

وفي رواية الكلبي رحمه الله: لما أتاهم طلبوا منه أن يمليَ عليهم التوراة فأملكها عليه، ثم ذكر رجل آخر إن جده خبأ التوراة في كَرْمِه فطلبها واستخرجها فعارَضوها بما أملَى فما اختلفا في حرف.

وقال وهب رحمه الله: إن الله تعالى قبَّض ملكًا من الملوك في تلك المائة سنة حتى عمر تلك القرية الخربة وهي بيت المقدس فبعث عزير من بعد موته وهي عامرة.

٢٦٠- وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۖ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْۖ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيۖ قَالَ فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءاً ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْياًۚ وَاعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

١ ر + شابًّا

"İbrâhim Rabbine 'Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster.' demişti." Bu âyet-i kerîmenin öncesiyle irtibatını anlatmıştık. Buradaki *iz* kelimesi zarftır ve şu anlama gelir: Ey Muhammed! Halîl İbrâhim'in "Rabbim!" diye nidâ ettiği anı hatırla. Rabbim ifadesi "Ey Rabbim!" anlamındadır. Nidâ harfinin "Yûsuf! Sen bu meseleden yüz çevir." [Yûsuf 12/29] âyetinde olduğu gibi hazfedildiği vâkidir. Aynı şekilde [birinci şahıs zamiri olan] izâfet yâsı da -nidâda yaygın olarak kullanılması sebebiyle- dilde hafifliği sağlamak üzere hazfedilir. *Yâ nefsi* (Ey nefsim!) ve *yâ kavmi* (Ey kavmim!) ifadeleri böyledir.

"Bana göster." Bu ifade emir sîgasında gelmiş bir istektir. Göstermekten maksat görüp idrak etmesini sağlamaktır. Bu isteğin sebebi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.

Muhammed b. İshak şöyle demiştir: Bunun sebebi Hz. İbrâhim ile Nemrud arasında geçen münazaradır. Nemrud "Ben de diriltir, öldürürüm." demişti. Bunun üzerine Hz. İbrâhim Rabbinden kendisine ölüleri nasıl dirilttiğini göstermesini ve böylece Nemrud'un, ölüleri diriltmenin hapsedilmiş bir kişiyi salıvermek değil ruhları bedenlerine geri getirmek olduğunu anlamasını istemişti.

Süddî'nin görüşüne göre Hz. İbrâhim'e halîl (dost) olduğuna dair müjde gelince bu durumdan emin olmak ve kesin olarak inanmak için Rabbinden bir delil istemişti. Rivayete göre Cebrâil, Hz. İbrâhim'e "Allah seni dost (halîl) edindi." dediğinde Hz. İbrâhim ona "Peki bunun işareti nedir?" diye sormuştu. Cebrâil "Senin duan ile ölüleri diriltmesidir." diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. İbrâhim "Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona 'Yoksa inanmadın mı?' dedi. İbrâhim, 'Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim)' dedi." Bu bağlamda âyetin son kısmı "kalbim bu dostluktan emin ve mutmain olsun" anlamına gelir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hz. İbrâhim parçalara ayrılmış ve çürümüş bir hayvan ölüsünün yanından geçmişti. Yırtıcı hayvanlar ve rüzgâr leşin parçalarını dağıtmıştı. Atâ el-Horasânî'nin rivayetine göre Hz. İbrâhim Taberiyye gölünün yanından geçmekteydi. Gölün kenarında bir hayvan ölüsüne rastladı. Onu su canlıları yiyor ve suda dışkılıyorlardı. Dolayısıyla ölü hayvan[ın parçaları] suya karışmış oluyordu. Diğer taraftan onu karadaki yırtıcı hayvanlar yiyor ve karada/toprakta dışkılıyorlardı ki böylece o toprağa karışıyor, toprak oluyordu. Diğer taraftan ise yırtıcı kuşlar onu yiyor ve havada dışkılıyorlardı. Böylece rüzgâr ölü hayvanın parçalarını savuruyor [ve ölü hayvan rüzgâra karışıp dağılıyor]du.

وقوله تعالى: ﴿وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۗ﴾ ذكرنا انتظامها بما قبلَها، و«إذ» ظرف ومعناه: واذكر يا محمد حين قال براهيم الخليل: ﴿رَبِّ﴾ أي يا ربي! وقد يحذف حرف النداء كما في قوله: ﴿يُوسُفُ اَعْرِضْ عَنْ هٰذَا﴾ [يوسف، ١٢/٢٩]، ويحذف بياء الإضافة في النداء أيضًا تخفيفًا لكثرة الاستعمال وعلى هذا قولهم: يا نفسِ، ويا قومِ.

وقوله: ﴿اَرِنِى﴾ سؤالٌ على صيغة الأمر من الإراءة وهي التصبُّر، وسبب سؤاله ذلك فيه أقاويل:

قال محمد بن إسحاق رحمه الله: الداعي إلى ذلك أنه لما جرى بينَه وبينَ نمرود من المناظرة، قال نمرود: وأنا أحيي وأميت، سأل ربَّه أن يريه ذلك ليعلم نمرود أنَّ إحياء الموتى من الله هو ردُّ الأرواح إلى الأجساد ولا إطلاق المحبوس.

وقيل وهو قول السُّدِّي: لما جاءته البشارة بالخلة سأل ربَّه دليلًا يستيقِن به أنه اتخذه خليلًا، وروي أن جبريل عليه السلام قال لإبراهيم: إن الله يتَّخذك[1] خليلًا، قال: وما أمارة ذلك؟ قال: أن يحيي الموتى بدعائك، قال: ﴿رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۗ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْۗ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِىۗ﴾ على الخلة.

وقال ابن عباس: مرَّ إبراهيم عليه السلام على دابة ميت قد بليت واقتسمها السباعُ والرياحُ، وفي حديث عطاء الخراساني: مرَّ بِبُحَيْرَة الطبرية وعلى شاطئها دابَّةٌ من دوابِّ البحر يأكلن من ناحيتها فيثلطن في الماء فيصير ماءً وسباع البرِّ يأكلنه فيثلطن في البرِّ فيصير ترابًا وطير الهواء يأكلنه فيثلطن في الهواء فيقطعه الريح.

---

١ ر: اتخذك

Hasan-ı Basrî rivayeti şöyledir: Hz. İbrâhim deniz kenarında bir leşin yanından geçmişti. Deniz karaya doğru uzandığında (med) büyük balıklar gelip ondan yemişler, karınlarını doldurmuşlardı. Deniz çekilince kara hayvanları gelmiş ondan yeyip karınlarını doyurmuşlardı. Onlar da gidince kuşlar gelmiş ve karınlarını doyurmuşlardı. Hz. İbrâhim bu durumu hayret ile izlemişti.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hz. İbrâhim, Allah'ı tesbih etti ve düşündü. Ardından Hz. İbrâhim, Allah'ın kudretine [tam olarak] iman etmiş bir hâl üzere "Rabbim ölüleri nasıl diriltiyorsun bana göster." dedi. Allah Teâlâ, "Dört tane kuş al. Onları parçala." yani dört tane kuşu alıp onların tüylerini, etlerini ayır iyice parçala; "Sonra her parçayı bir tepeye koy." yani onların kanatlarını ve ayaklarını farklı farklı yerlere bırak; "Sonra onları çağır." buyurdu. Hz. İbrâhim de kuşlara "Allah'ın izniyle gelin buraya." dedi. Âyet, işte kuşlar böylece "koşarak sana gelirler" anlamındadır.

Katâde şöyle demiştir: [Allah Teâlâ Hz. İbrâhim'e] kuşların et, kan ve tüylerini birbirine karıştırmasını ve onları dörde bölüp dört dağın tepesine koymasını emretti. Hz. İbrâhim de bu emri yerine getirdi. İbrâhim kuşların başlarını aldı ve kendine göre kemiği kemik, eti et ve tüyü tüyün yanına koydu [ve karıştırdı]. Sonra da onları çağırdı. Kuşlar ayakları üzerinde koşarak onuna yanına geldiler ve her kuş kendi başını buldu [ve aldı].

Süddî şöyle demiştir: Gökyüzünden "Ey dağılmış kemikler! Allah sana ruhunu geri verecek." diye bir nidâ geldi. Kan kana, tüy tüye, kemik kemiğe bitişip yapıştı. Her birinin başı yerine geldi. Sonra onlara ruhlarını yeniden verdi.

Hasan-ı Basrî rivayetinde şöyle nakledilmiştir: "Ey dağılmış kemikler! Ey parçalanmış etler! Ey kopmuş sinirler! Toplanın da Allah size yeniden can versin." diye bir nidâ işitildi. Kemik kemiğe sıçradı, tüy tüye uçtu, kan kana aktı. Sonra Allah Teâlâ Hz. İbrâhim'e şöyle vahyetti: Sen, Bana ölüleri nasıl dirilttiğimi sordun. Ben yeri yarattım. Orada dört rüzgâr var ettim. Bunlar kuzey, doğu, güney ve de batı rüzgârlarıdır. Kıyamet gününde sûra üfürüldüğünde yeryüzünde öldürülmüş, ecelinden ölmüş yahut helâk olmuş her kim varsa, dört dağın başına parçaları bırakılmış bu dört kuş gibi onların parçaları da bir araya gelecektir. Sonra "Sizi yaratmak da, yeniden diriltmek de tek bir kişiyi yaratmak ve diriltmek gibidir." [Lokman 31/28] âyetini okudu.

وفي حديث الحسن رحمه الله: مرَّ على جيفة بساحل البحر فإذا مدَّ البحر جاءت الحيتان فملأت بطونها منه فإذا جزر البحر جاءت السباع فأكلت فملأت بطونها منه[1] فإذا ذهبت جاءت الطير فملأت حواصلهن فوقف متعجبًا.

قال ابن عباس: فسبَّح الله وتفكر / [٢٥٩و] وقال: ﴿رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى﴾ وهو مؤمن بقدرة الله، فقال الله: ﴿فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ﴾ أي[2] فشققهن بريشهن ولحوومهن ومزِّقْهن تمزيقًا ﴿ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا﴾ أي بدِّدْهن على كل جبل[3] وخالف بين قوائمهن وأجنحتهن ﴿ثُمَّ ادْعُهُنَّ﴾ قال تعالينَ بإذن الله ﴿يَأْتِينَكَ سَعْيًا﴾.

وقال قتادة: أمر أن يخلط بين لحومهنَّ ودماههنَّ وريشهنَّ يجزئُهن على أربعة أجبل ففعل ذلك وأمسك رؤوسهن بيده فجعل العظم يذهب إلى العظم واللحم إلى اللحم والريش إلى الريش بعين إبراهيم ثم دعاهن فآتينه سعيًا على أرجلهن فتلقى كل طائر رأسه.

وقال السدي رحمه الله: نُودِيَ من السماء أيتها العظام المتفرقة! يردُّ الله فيك روحَكَ فجرى الدم إلى الدم وطار الريش إلى الريش وذهب العظم إلى العظم وعُلِّقَ عليها رؤوسها وأدخلوا فيها أرواحها.

في حديث الحسن رحمه الله نودي: أيتها العظام المتفرقة واللحوم المتمزقة والعروق المتقطِّعة! اجتمعن يردَّ الله فيكن أرواحكن فوثب[4] العظم إلى العظم وطار الريش إلى الريشِ وجرى الدم إلى الدم ثم أوحى الله إليه[5]: إنك سألتني كيف أحيي الموتى وأني خلقت الأرض وجعلت فيها أربعة أرواح الشمال والصبا والجنوب والدبور حتى إذا كان يوم القيامة نفخ في الصور فيجتمع من في الأرض من القتلى والموتى والهلكى كما اجتمعت هذه الأربعة الأطيار من أربعة أجبال، قرأ: ﴿مَا خَلقُكُمْ وَلاَ بَعْثُكُمْ﴾ [لقمان، ٢٨/٣١] الآية.

١ ح: – فملأت منه بطونها
٢ ح: – فصرهن إليك أي:
٣ ر – أي بددهن على كل جبل
٤ ر: فرتّب
٥ ح: أوحي إليه

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Hz. İbrâhim "Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster." deyince Allah Teâlâ ona "Sen de canlı birini -yani oğlunu- nasıl boğazlayacaksın göster bana." demişti. Yani onun talebine, başka bir talep ile mukabelede bulunuldu. Hz. İbrâhim kendisinden talep edileni yapınca Cenâb-ı Hak da onun dileğini gerçekleştirdi. Rivayete göre Hz. İbrâhim [ölümden] önce hayatı/dirilişi talep edince kendisine kuşları kesmesi işaret edildi. Bu dört kuşta, nefiste bulunan dört husus vardır: Tavusta süs, kargada emel, horozda şehvet, ördekte hırs. Bu âyette mücâhede ile nefsini[n gelip geçici arzularını] kesmeyenin kalbine müşâhede gelmeyeceğine işaret edilmiştir. [1]

"Dedi ki: Yoksa iman etmiyor musun?" Yani benim ölüleri diriltece-ğime inanmıyor musun?

"İbrâhim 'Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim).' dedi." Yani ben bunu tasdik ettim. Ancak kalbim mutmain olsun yani sükûnet bulsun diye görmek istiyorum. *Tuma'nîne* sükûnet demektir. *Mutmain* [sıfat olarak] toprak için kullanıldığında alçak râkımlı yer anlamına gelir. Hz. İbrâhim öldükten sonra diriltilmeye gayben inanmaktaydı, ancak bir de açıkça gözüyle görmüş olarak inanmak istedi.

Rivayete göre Allah Teâlâ Hz. İbrâhim'e aklî âyetler vermişti. Bir de duyularla algılanabilen hissî/somut bir âyet vermeyi murat etti. Allah Teâlâ'nın Hz. İbrâhim'e "Yoksa iman etmedin mi?" diye sorması ve onun "İman ettim." diye cevap vermesindeki hikmet, cahillerin Hz. İbrâhim hakkında şüphe ve vehimlerini kesmektir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Hz. İbrâhim bu sözüyle Cenâb-ı Hakk'ın kendisine hitabını celbetmek istemiştir. Yani Allah Teâlâ ona "İman etmedin mi?" diye hitap etmiş, o da "Elbette iman ettim ama Senin bana böyle demeni [ve hitap etmeni] istedim. Senin bana "Yoksa iman etmedin mi?" şeklinde hitap etmenle kalbim mutmain oldu. Çünkü seven, her ne şekilde olursa olsun sevdiğinin hitabına mazhar olmaya çalışır." demiştir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 202.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:[1]

لما قال: ﴿رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىؕ﴾ قال الله تعالى له: وأرني كيف تذبَح الحي، يعني الولد مطالبة بمطالبة، فلما وَفَّى بما طُولِبَ وَفَى الله بما طالب. (وقيل: إنما طلب حياة قبله فأشير عليه بذبح الطيور، وفي الطيور الأربعة أربعة معانٍ هي في النفس في الطاووس زينة وفي الغراب أمَل وفي الديك شهوة وفي البطِّ حرصٌ، فأشار إلى أنه من لم يذبحْ نفسَه بالمجاهدة لم يجئ قبله بالمشاهدة.)[2]

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْؕ﴾ أي قال الله تعالى: أولم تصدِّقْ بأني أحيي الموتى.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِىؕ﴾ أي قد صدَّقت به لكن ليطمئنَّ قلبي أي ليسكن، والطمأنينة السكون، والمطمئن من الأرض ما انخفض منها، وكان موقنًا به إيقان غيبٍ فأحب أن يوقن به إيقان عيان.

وقيل: كان أعطي آيات عقليةً فأحبَّ أن يعطي آية حسية وحكمة خطاب الله إياه بقوله: ﴿اَوَلَمْ تُؤْمِنْؕ﴾ وجوابه: ﴿بَلٰى﴾ قطع أوهامِ الجهالِ كيلا يظنُّوا بإبراهيم شكًّا فيه.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: استجلب خطاب الله بهذه المقالة حتى قال له الحق سبحانه: ﴿اَوَلَمْ تُؤْمِنْؕ﴾ قال: بلى كنت أؤمن لكن اشتقتُ إلى قولِك: ﴿اَوَلَمْ تُؤْمِنْؕ﴾ وبقولك: ﴿اَوَلَمْ تُؤْمِنْؕ﴾ قلبي يطمئن والمحبّ أبدًا يجتهد في وجود خطاب حبيبِهِ على أي وجه أمكنه.

١ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٠٢/١.

٢ ما بين القوسين ساقط من ر.

"Bunun üzerine Allah 'Öyleyse dört tane kuş yakala' buyurdu." Kuş cins isimdir. Tekil anlamında da çoğul anlamında da kullanılması câizdir. *Rakb* ve *râkib* örneğinde olduğu gibi tekili *tâir*dir.

[İbrâhim'in seçtiği] kuşların hangi cins olduğu ihtilâflıdır. Muhammed b. İshâk bu hususta şunu aktarmıştır: İlk (İslâm öncesi dönemde yaşayan) ehl-i kitap bilginleri şöyle derlerdi: Hz. İbrâhim, bir tavus, bir horoz, bir karga bir de güvercin aldı. Bu, Mücâhid ve Hasan-ı Basrî'nin de kabul ettiği görüştür.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bir tavus, bir kartal, bir karga ve bir horoz aldı.

Ebû Sâlih şöyle demiştir: Bir güvercin, bir horoz, bir karga ve bir ördek aldı.

Atâ şöyle demiştir: Bir tavus, bir güvercin, bir horoz ve bir balıkçıl aldı.

Atâ el-Horasânî şöyle demiştir: Yeşil bir kaz, siyah bir karga, beyaz bir güvercin ve kırmızı bir horoz aldı.

Ebü'l-Kāsım b. Habîb şöyle demiştir: Burada diğer hayvanlar arasında özellikle kuşun söylenmesinin hikmeti şudur: Kuşta diğer hayvanlara ait özelliklerin yanısıra -ziyâde olarak- uçabilme özelliği de bulunur. Çünkü kuşlar hem havada, hem suda, hem karada yaşar. Onun diriltilmesinin vereceği hayret daha büyüktür. İşte bu sebeple Hz. Îsâ da "Ben topraktan kuş sureti yapıp yaratırım." [Âl-i İmrân 3/49] demiştir. Kuşlar arasından da [ayrıca] dişleri olması sebebiyle yarasayı tercih etmiştir.

"Onları bir araya getir." Hamza *surhunne* kelimesinin *sad* harfini kesre ile *sırhunne* diye okumuştur. Diğer kıraat âlimleri ise damme ile *surhunne* diye okumuşlardır.[1]

Ezherî şöyle demiştir: Damme ile okuyanlar "Onları meylettir ve yanına topla." mânasını kastetmişlerdir. Kesre ile okuyanlar ise iki ayrı mâna kastetmiş olabilirler. Buna göre mâna ya onları meylettirmek yahut da kesmektir. *Saraytu asrî* kesmek anlamında kullanılır. *Asiytü a'sî /ustu u'îsu* denildiği gibi *saraytu asrî* ve *surtu asîru* da denilir.

"Her dağın başına onlardan bir parça koy." Yani [her dağın başına] kuşların parçalarından bir kısım [bırak]. [Buradaki cüz'en kelimesi] Hemze ile de hemzesiz olarak *elif* ile de okunmuştur.

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr,* 2: 232.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ﴾ الطير اسم جنس يجوز أن يكون اسمًا للواحد / [٢٥٩ظ] وللجمع وواحده طائر كالراكب والركب.

واختلف في أجناسها، قال محمد بن إسحاق: إن أهل الكتاب الأوَّل يقولون أخذ طاووسًا وديكًا وغرابًا وحمامًا وهو قول مجاهد والحسن رحمهما الله.

٥ وقال ابن عباس: أخذ طاوُوسًا ونَسرًا وغرابًا وديكًا.

وقال أبو صالح رحمه الله: أخذ حمامًا وديكًا وغرابًا وبطة.

وقال عطاء رحمه الله: أخذ طاوسًا وحمامًا وديكًا وغرنوقًا وهو طير الماء.

وقال عطاء الخراساني رحمه الله: أخذ وَزَّةً خضراءَ وغرابًا أسودَ حمامًا بيضاء وديكًا أحمر.

١٠ وقال أبو القاسم بن حبيب رحمه الله: إنما خص الطير من بين سائر الحيوانات لأن للطائر ما لسائر الحيوانات وله زيادة الطيران؛ ولأن الطير هوائيٌّ ومائيٌّ وأرضيٌّ وكانت الأعجوبة في إحيائه أكثر، ولهذا قال عيسى عليه السلام: ﴿أَنِّى أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ﴾ [آل عمران، ٤٩/٣] وخص الخفاش لاختصاصه بالسنِّ دون سائر الطيور.

وقوله تعالى: ﴿فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ﴾ قرأ حمزة بكسر الصاد والباقون بالضم.

١٥ قال الأزهري: من قرأ بالضم أراد: أمِلْهن واجمعهن إليك، ومن قرأ بالكسر ففيه قولان: أحدهما بمعنى: صرهنَّ، يقال: صاره يصوره ويصيره إذا أماله، والثاني: قطعهن[١]، والأصل فيه صريت أصري أي قطعت فقيل: صرت أصير كما يقال عثيت أعثي وعثت أعيث.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا﴾ أي بعضاً بالهمز والتليين.

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٧٧/١.

Bir görüşe göre buradaki "her dağın başına" ifadesi, kendisi ile hususi anlam kastedilmiş umumi bir ifadedir. Yani anlam bazı tepelerin başına koy şeklindedir. "Ona (Sebe melikesine) her şeyden verilmişti." [en-Neml 27/23] âyeti de bu anlamdadır.[1]

Bir görüşe göre ise mâna ulaşabildiğin her dağa, sana yakın olan her dağa şeklindedir. Bir görüşe göre yedi dağa koy anlamına gelir. Bir görüşe göre dört dağa koy demektir. Doğru olan da budur. Hasan-ı Basrî rivayetinde rüzgârların ve dünya üzerindeki ufukların dörde ayrıldığı açıklanmıştı.

"Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler." Çağır, yani "gelin!" de. Yahut "Ey Tavus, ey falanca gelin!" de. Bir görüşe göre dört kuş şunlardır: Birisi tavustur. Onda süs vardır. İkincisi horozdur. Onda şehvet bulunur. Üçüncüsü kargadır, onda emel vardır. Dördüncüsü ise ördektir, onda da hırs bulunur. İnsanda da bu sıfatlar vardır. Kalbî hayatiyetin, nefsin bu mânalarına [olumsuz hasletlerine] alışmakla [yani onları tanıyıp üstlerine gitmekle] olacağı bildirilmiş ve dolayısıyla bu [olumsuz] sıfatlardan kurtulmak emredilmiştir.

"Sana koşarak gelirler." Yani ayakları üzerinde koşarak sana gelirler. Buradaki *nûn* cem'-i müennes içindir ve zikredilen dört kuşa döner. *Sa'y* koşmak demektir. Onlar uçarak değil koşarak gelmişlerdir. Çünkü uçarak gelseler eski hâllerine dönüp dönmedikleri anlaşılmazdı. Onların hâlleri iyice anlaşılsın diye böyle geldikleri ifade edilmiştir.

"Bil ki Allah azîzdir." Onun için hiçbir şey imkânsız değildir. **"Hakîmdir"** yaptıklarında isabetlidir.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah Teâlâ Hz. İbrâhim'e "Ellerinle bu kuşları parçala ve parçalarını dağıt. Sonra onları çağır ki koşarak sana gelsinler." buyurdu. İşte dostluğa (*hulle*) mazhar olmuş zâtın [yani Halîl İbrâhim'in] eliyle boğazlanmış, kesilmiş ve dağıtılmış olan kuş, o nidâ edince nasıl dağılıp gitmiş her zerresiyle ona icâbet ediyorsa, [bizzat] Hakk Teâlâ'nın paramparça ve un ufak ettiği [kul] da O nidâ buyurunca öyle icâbet edip koşacaktır.
>
> Şair şöyle der:

1 Sebe melikesine "her şey" değil, belirli şeyler verilmiştir. Bu yüzden buradaki "her şey" ifadesi, kendisi ile hususi anlam kastedilmiş olan umumi bir ifadedir. (Ed.)

قيل: هذا عمومٌ أريد به الخصوص أي على بعض الجبال كما في قوله: ﴿أُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ﴾ [النمل، ٢٣/٢٧].

وقيل: معناه على كل جبلٍ قدرت عليه أو على كل جبلٍ بقربك، وقيل: جعلهن على سبعة أجبل. وقيل: على أربعة فهو الأصحُّ ففي رواية الحسن ذلك مع زيادة ذكر يدلُّ عليه من تقسيم الرياح الأربع والآفاق الأربعة للدنيا.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا﴾ أي قل: تعالين، أو قل: يا طاووس ويا كذا ويا كذا، (وقيل: إن الأربعة هي الطاووس وله زينةٌ والديك وله شهوةٌ والغراب وله أملٌ والبط وله حرصٌ، وللإنسان هذه الصفات فأمر بتعطيلها إعلامًا أن حياة القلب بإيلاف معاني النفس.)[1]

وقوله: ﴿يَأْتِينَكَ سَعْيًا﴾ أي يجيئك عَدْوًا على أرجلهنَّ والنون لجمع الإناث وترجع إلى الطيور الأربعة والسعي العدوُ، وقد سعى سَعْيًا وإنما سَعَيْنَ ولم يَطِرْنَ؛ لأنهن لو طِرْنَ لَالْتَبَسَ الأمرُ هل عدن إلى ما كانَ أصلُهنَّ عليه فخص السعي ليتقرَّر عنده وعندهم الحال.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَزِيزٌ﴾ لا يمتنع عليه شيءٌ ﴿حَكِيمٌ﴾ مصيب فيما يفعل.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> قال له قطِّعْ[2] بيدك هذه الطيور وفرِّقْ أجزاءها ثم ادعهنَّ يأتينك سعيًا، فما كان مذبوحًا مقطَّعًا مفرَّقًا بيد صاحب الخلة فإذا ناداه استجاب له كلُّ جزءٍ مفرَّقٍ فكذا الذي فرقه الحق وشتَّته[3] إذا ناداه لبَّاه.

قال القائل:

---

١ ما بين القوسين ساقط من ر.
٢ ر: اقطع
٣ ر: سقته

Üzerimde toprak olsa da, kemiklerim un ufak olmuş olsa da eğer sen bana seslenirsen, sesine karşılık veririm.[1]

261. Allah yolunda mallarını harcayanların misali, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah'ın lutfu geniştir, O her şeyi bilir. [el-Bakara 2/261]

"Allah yolunda mallarını harcayanların misali…" Bu âyet-i kerîmenin "Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah her şeyi işitir ve her şeyi bilir." [el-Bakara 2/244] ve "Allah'a güzel bir borç verecek kimdir?" [el-Bakara 2/245] âyetleriyle bağlantısı şöyledir: Bakara 245. âyette *ikrâz* yani borç verme/infak etme ifadesi, Allah yolunda savaşmaktan bahseden âyetten (244. âyet) sonra zikredilmiştir. Şu an incelemekte olduğumuz âyette (261. âyet) Allah yolunda infaktan; daha önce geçen âyette (245. âyet) ise karşılığının kat kat verileceğinden bahsedilmektedir. İşte oradaki "kat kat karşılık" ifadesi, sadedinde olduğumuz âyette tefsir edilmiştir [o âyet, bu âyet ile açıklanmıştır; âyetler arasındaki bağlantı budur]. Ne var ki bu iki âyet arasına şu konular da girmiştir:

a) Allah yolunda savaşanlara vaad edilen nusret ki bu Tâlût kıssasında, Tâlût ve yanındakilerin sayıca az olmalarına rağmen Câlût'a galip gelmelerinde hikâye edilmektedir. b) Hz. İbrâhim'in kıssası, onun tartışmada Nemrud'a galip gelmesi ve bu hususta delillerin açıklanması. c) Üzeyir'in kıssası ile Hz. İbrâhim'in kuşlarla ilgili kıssası ve bu iki kıssa üzerinden dinî hüccetlerin beyânı. Sanki tüm bu bağlamda [özetle] şöyle denilmektedir: Allah'ın yardımına güvenin, O'nun yolunda savaşın ve O'nun rızâsı için infak edin.

"Onların hâli şunun gibidir." Yani "onların verdikleri sadakanın durumu şöyledir." [Böyle anlam verildiği takdirde] *sadaka* kelimesi mahzuf sayılır. Ya da aynı ifade şöyle takdir edilebilir: Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, tohum ekenin durumu gibidir. Sadaka veren kişinin tohum ekene veya sadakanın ziraate benzetilmesi için -anlatıldığı üzere- iki yerden birinde hazif yapılmış olması gerekir. "İnkâr edenlerin hâli bağırana benzer." [el-Bakara 2/171] âyetinin tefsirinde hazif ve ihtisarın anlamını açıklamıştık.

"Allah yolunda mallarını infak edenler." Bir görüşe göre mânası, Allah'ın rızâsı yolunda mallarını harcayanlar demektir. Bu ise cihad veya başka kapsamlarda anlaşılabilir. Bu Hasan-ı Basrî'nin görüşüdür.

Bir görüşe göre burada bahsedilen cihaddaki infaktır. Bu infakın, [cihada katılacak] askerlerin hazırlıkları için harcama yapmak olduğu da kişinin kendi cihad hazırlığı için harcama yapması olduğu da söylenmiştir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 203.

/ [٢٦٠و] ولو أنَّ فوقِي تربةٌ ودعوتَني لأَجَبْتُ صَوْتَكَ والعظامُ رفاتُ[١]

٢٦١- مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَآءُ وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ واتصالُ هذه بقوله: ﴿وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ [البقرة، ٢/٢٤٤] ، ﴿مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [البقرة، ٢/٢٤٥] ذكر الإقراض وهو الإنفاق بعد ذكر القتال في سبيلِ الله وذكر ههنا الإنفاقَ في سبيل الله وذكر المضاعفةَ في تلك الآية، وفسَّرها في هذه الآية وتخلَّل بينهما:

بيانُ ما وعد الله من النصر لمن يقاتل في سبيل الله وهو في قصة طالوت ونصرته مع قلة عددِ جندهِ على جالوت وقصة إبراهيم ونصرته على نمرود في المحاجَّةِ وأوضح حجَّتَه وكذا أوضح حُجَجَ دينه في قصة عزير وقصة إبراهيم في إحياءِ الطيور فكأنه قال: فثقوا بنصرة الله وقاتلوا في سبيل الله وأنفقوا في رضاء الله.

وقوله: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ﴾ أي مثل نفقة الذين، وهذا مضمَر فيه أو تقديره: مثل الذين ينفِقون أموالَهم في سبيل الله كمثل زارع حبةٍ فلا بد من إضمار في أحد الموضعين ليكون تمثيل المنفق بالزارع أو تمثيل النفقة بالزراعة كما قلنا في قوله: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ﴾ [البقرة، ٢/١٧١] وقد ذكرنا هناك معنى الحذف والاختصار.

وقوله: ﴿يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ قيل: معناه في طريقِ رضا الله ويقع على الجهاد وغيره وهذا قول الحسن.

وقيل: هو في الجهاد خاصةً ثم في هذا الإنفاق كلام، قيل: هو في إعداد أمور الغزاة، وقيل: هو الإنفاق على نفسه.

---

١ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٠٣.

"Yedi başak bitiren bir dane gibidir ki her başakta yüz dane vardır." Yani Allah yolunda infakın sevabı yere ekilen ekin gibi kat kat artar. Bu tek daneden yedi başak çıkar. *Senâbil, sünbül* kelimesinin çoğuludur. Sünbüle, *fun'ule* veznindedir. *Nûn* sonradan ilâve edilmiştir. Örtüyü salıvermekten gelir. Çünkü örtü gibi uzanır veya taneleri örter. Sonra başak yüz tane çıkarır. Genelde her ekin böyle olmaz, fakat olması imkân dâhilindedir. Dolayısıyla teşbih doğrudur. Bir temsilin/teşbihin doğru olmasının şartı onun her dâim görülüyor olması değil var olmasıdır [veya var olduğunun kabul edilmesidir]. [Yine benzer şekilde] Allah Teâlâ "Onların meyveleri şeytanların başları gibidir." [es-Sâffât 37/65] buyurmuştur.

İmriü'l-Kays şöyle demiştir:

Devlerin köpek dişi gibi, sivriltilmiş ve masmavidir.

Başaktaki sünbüller bu sayıya ulaşabileceği gibi daha fazla da olabilir. Bir görüşe göre cümlenin anlamı şudur: Bir dane yedi başak çıkarır. Bu başaklar ekildiğinde de [yaklaşık] yüz dane çıkarırlar. Belki de daha fazla bile verebilirler.

"Allah sadakaları artırır." [el-Bakara 2/276] âyeti indiği zaman inananlar, sadakaların fakirlerin elinde harcanıp gittiğini gördüler ve "Yok olan ve harcanıp giden bu mallar nasıl çoğalır ki?" diye sordular. Allah Teâlâ da onlara toprağa atılan ve çoğalan hatta yedi yüz tane veren tohumu misal verdi.

"Allah dilediğine kat kat fazlasını verir." Yani Allah istediğine yedi yüzden de fazla verir.

Bir görüşe göre burada kastedilen, âyetin başında zikredilen Allah yolunda yapılan infaktır. Ancak cihad dışındaki bağışlarda da Allah ecrini bu denli katlayabilir.

Bir görüşe göre Cenâb-ı Hakk yedi yüzden yedi bine hatta daha fazlasına kadar da [mükâfatı] katlayabilir. Bu da Allah yolunda cihada, hüsn-i niyet ve harcama yapılacak yeri doğru bir şekilde seçme gibi bir anlam daha katan kişi içindir. Verilen sevabın aslı cihad ederken kendisi için harcama yapana, fazlası ise kendisinin yanında ihtiyaç sahibi mücahitler için de harcama yapanadır.

وقوله تعالى: ﴿كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ﴾ أي يتضاعف ثواب الإنفاق في سبيل الله كحبة تبذر في الأرض فتنبت تلك الحبةُ الواحدةُ من السنابل سبعًا، والسنابل جمع سُنبُل وسنبلة، وهي على ميزان فنعلة، والنون مزيدة فيه وهي من الإسبال وهو إرسال الستر سميت بها لأنها تسترسل استرسال الستر أو لأنها تستر الحب ثم تخرج السنبلة مائة حبة وإن لم يكن كلُّ زرع على هذا التقدير غالبًا فهو مما يكون فيصح التشبيه به لأن شرط صحة التمثيل والتشبيهُ الكون لا مشاهدةُ الجميعِ، قال الله تعالى: ﴿طَلْعُهَا كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ﴾ [الصافات، ٦٥/٣٧]

وقال امرؤ القيس:[1]

ومسنونة زرقٌ كأنياب أغوالِ

على أن سنابل الدخن تبلغ هذا وتزيد عليه، وقيل: معناه الحبةُ تُخرِج سبع سنابلَ وكل سنبلةٍ إذا بذرت حباتها أخرجت مائة حبة وقد تزيد على هذا.

وقيل: لما نزل قوله: ﴿وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِ﴾ [البقرة، ٢٧٦/٢] ورأوا أن الصدقات تتلف وتتلاشى في أيدي الفقراء قالوا: كيف تربوا وتنموه وقد تلفت وتلاشت، فضرب الله مثلها بالحبة التي تُلْقَى في الأرض ثم نمت حتى صارت سبعمائة.

وقوله تعالى: / [٢٦٠ظ] ﴿وَاللهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَآءُ﴾ أي يزيد على سبعمائة لمن يشاء.

قيل: أصل الإنفاق المذكور في أوَّل هذه الآية في سبيل الله ويضاعف أيضًا لمن يشاء الإنفاق في غير الجهاد إلى هذا المقدار.

وقيل: أي ويضاعف على سبعمائة إلى سبعة آلاف وأكثر لمن يشاءُ وهو الذي يضم إلى الإنفاق في الجهاد معنًى آخرَ من حسن النية أو اختيار المصرف أو أصله لمن أنفق على نفسِه في الجهاد والزيادة[2] على ذلك لمن أنفق على غيره من فقراءِ الغزاة.

١ انظر: ديوان امرئ القيس، ص ٣٣. وصدره: أ يقتلني والمشرفيُّ مُضاجعي.

٢ ر – والزيادة.

Bir görüşe göre bu fazlalık Hz. Peygamber aleyhisselâm ile birlikte hicret edenler hakkındadır. Bu sebeple Hz. Peygamber aleyhisselâm "Onlardan biri" yani ashaptan sonra gelenlerinizden biri "Uhud Dağı kadar altın verse onların verdiği yarım kiloluk sadakaya hatta bunun yarısına bile ulaşamaz." buyurmuştur.[1]

"Allah'ın lutfu geniştir, O her şeyi bilir." Yani Allah zengindir, O'nun ihsanı ve cömertliği geniştir. İnfak edenlerin niyetlerini bilmektedir.

Bu âyet-i kerîme Osman b. Affân ve Abdurrahman b. Avf hakkında nâzil olmuştur. Resûlullah aleyhisselâm, Tebük (Ceyşü'l-üsre) Gazvesi'ne çıkmak istediği vakit ashâbın elinde yeterli silah ve binek yoktu. Hz. Osman "[Savaşta] teçhizatı olmayanlara ben teçhizat temin edeceğim." dedi ve onlara bin tane binek verdi. Ayrıca Rûme Kuyusu'nu da [sahibinden satın alarak] Müslümanlara bağışladı. Abdurrahman b. Avf da dört bin dirhem getirdi ve şöyle dedi: Benim sekiz bin dirhemim vardı. Dört binini kendime ve aileme ayırdım, dört binini ise Allah'a verdim. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Elinde tuttuğuna da verdiğine de Allah bereket versin!" diye dua etti.[2]

262. Mallarını Allah yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimseler var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceklerdir. [el-Bakara 2/262]

"Mallarını Allah yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, eziyet etmeyen kişiler." Bir görüşe göre bir önceki âyet mücahidin kendisi için harcaması hakkında iken, bu âyet kişinin başkasına yönelik harcaması hakkındadır.

Bir görüşe göre ise bu iki âyet, her iki konu için de geçerlidir. Bu âyet-i kerîmede sadaka verirken kaçınılması gereken şeylerden yani başa kakma ve eziyetten bahsedilmektedir. Yani kişi, kendi hazırlığını arkadaşlarının başına kakmasın ve durumunu anlatarak onların gönlünü kırmasın ve "Benim [cihada katkı ve] katılımım olmasaydı şöyle şöyle olurdu." demesin. Ayrıca yardım ettiği kişilerin de başına kakmasın ve onlara da rahatsızlık vermesin.

1 Buhârî, "Fezâilü Ashâbi'n-Nebî", 5.

2 Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 87.

وقيل: هذه الزيادة في حقِّ من هاجر مع رسول الله لهذا قال النبي: «لو أنَّ أحدَهم» أي الذين يأتون بعد الصحابة «أنفق مثل أُحُدٍ ذهباً ما بلغ مدَّ أحدهم ولا نصيفه»[1].

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ أي غنيٌّ واسعُ الفضلِ والجودِ عليمٌ بنيَّات المُنفِقين.

والآية نزلت في عثمان بن عفان وعبد الرحمن بن عوف حين أراد رسول الله غزوة تبوك وهي غزوةُ جيش العسرة ولم يكن للصحابة سلاحٌ ولا كراعٌ، فقال عثمان: عليَّ جهازُ من لا جهازَ له، فجهَّزهم بألف دابَّةٍ وتصدَّق ببئر رومة على المسلمين، وجاء عبد الرحمن بن عوف بأربعة آلاف درهم وقال: كان عندي ثمانية آلاف درهم فأمسكت لنفسي وعيالي أربعة آلاف وأقرضت أربعة آلاف لله فقال النبي: «بارك الله لك فيما أمسكتَ وفيما أعطيتَ».[2]

٢٦٢- اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَآ اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَآ اَذًى لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَآ اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَآ اَذًى﴾ وقيل: الأولى في إنفاق المجاهد على نفسهِ وهذه في إنفاقه على غيره.

وقيل: هما جميعا فيهما وفي هذه الآية بيان ما يجب أن يتحرَّز عنه في الإنفاق هو المنُّ والأذَى، أي لا يمنُّ على أصحابِه بحضوره بنفسه وبعدَّتِه ولا يُؤذيهم بذكر حاله فيقول: لولا حضوري لكان كذا ولا يمنُّ أيضًا على من ينفق عليه ولا يؤذيه.

١ البخاري، كتاب فضائل أصحاب النبي، ٥.
٢ ذكره الواحدي في أسباب النزول، ص ٨٧.

Rivayete göre minnet yani başa kakmak, insanın bir şeyler verdiği kimseye verdiği şeyleri saymasıdır. "Sana vermedim mi? Senin ihtiyacını gidermedim mi? Seni elçi olarak göndermedim mi?" demek böyledir. *Menn* kelimesi aslında kesmek demektir. Allah Teâlâ bu kelimeyi kullanarak "Onlara kesintisiz (*gayru memnûn*) ecir vardır." [Fussilet 41/8] buyurmuştur. Nimeti başa kakmanın bu kelime (*menn*) ile anılması onun, nimetin verdiği tadı kesip ortadan kaldırmasından kaynaklanır. Eziyet ise sadaka verenin, sadaka verdiği kişiyi kendi işlerinde çalıştırmasıdır.

Bir görüşe göre eziyet, infakta bulunulan kişiye hoşa gitmeyecek şeyler söylenmesidir. "Sen fakir bir kişisin.", "Bana sadece ihtiyacın olduğu zaman geliyorsun.", "Kim seni benim başıma sardı?", "Allah beni senden kurtarsın." gibi. Başka bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: Yaptıkları infakın peşi sıra, Allah Teâlâ'yı minnettar bırakmaya yeltenmeyen ve fakire eziyet etmeyenler [var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır]…

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Yani onlar fiilleriyle/yaptıklarıyla insanları minnet altında bırakmazlar. Bilakis kendilerini bu hayra muvaffak kıldığı için minnetin Allah'a ait olduğuna şehâdet ederler. "[1]

"Onların Allah katında kendilerine has mükâfatları vardır." Yani verdikleri sadakaların sevabı yedi yüz katına veya daha fazlasına çıkarılır. Her kim bir tohum ektiğine inanıyorsa onun için yedi yüz tane çıkarılır ve ondan [bir şey] eksiltilmez. Aynı şekilde âhirette Allah Teâlâ katında ecir almak isteyen için de durum böyle olmalıdır.

"Onlara korku yoktur." Yani ecirlerinin eksik olmasından korkmazlar. "Her kim inanarak sâlih amel işlerse artık ne zulme ne de haksızlığa uğramaktan korkar." [Tâhâ 20/112]

"Üzüntü de çekmeyeceklerdir." Yani onu kaçırdıkları için üzüntü çekmeyeceklerdir. Bir görüşe göre âyetin izahı şöyledir: Onlar azaptan korkmazlar ve sevabı kaçırdıkları için de üzülmezler.

263. Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur. [el-Bakara 2/263]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 204.

وقيل: المنُّ تعداد النعم على المنعَم عليهِ فنقول: ألم أعطِك، ألم أغنِك، ألم أبعثك؟ وأصل المنِّ القطع، قال تعالى: ﴿لَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾ [فصلت: ٨/٤١] أي غير مقطوع سمي الامتنان[١] بالنعمة منًّا لأنه يقطع لذة النعمة والأذى هو استسخار المتصدَّق عليه أي استعماله في أعماله.

وقيل: هو أن يواجهه بما يسوؤه فيقول: أنت امرؤ فقير لا تأتيني إلا لِحاجَةٍ ومن ابتلاني بك وأراحني الله منك، وقيل: أي لا يتبعون ما أنفقوا مَنًّا على الله وأذى للفقير.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: أي لا يمنُّون بفعلهم بل يشهدون المنة لله بتوفيق ذلك عليهم.[٢]

وقوله تعالى: ﴿لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ أي ثوابُ إنفاقِهم إلى سبعمائة وأكثر ومن أيقن أنَّه بذر حبةً أخرجت له سبعمائة لم يقصر فكذا ينبغي لمن طلب الأجرَ في الآخرة عند الله.

وقوله تعالى: / [٢٦١و] ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ﴾ أي من نقصانهِ كما قال: ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا﴾ [طه: ١١٢/٢٠].

وقوله تعالى: ﴿وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ أي من فوته،[٣] وقيل: لا خوفٌ عليهم من العذاب ولا هم يحزنون بفوت الثواب.

٢٦٣-قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَآ اَذًى ۗ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ

١ ر: الامتيان.
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٠٤.
٣ ر: العذاب.

"Güzel söz söyleme…" Yani senden sadaka isteyen kişiye güzelce söz söylemen, onu hoş bir lisanla karşılaman, ona [ilerisi için] vaatte bulunman, onun için dua etmen ve "Allah işini kolay etsin.", "Allah size de bize de zenginlik versin.", "Allah'ın izniyle işlerimiz görülür." demendir.

"Bağışlama…" Yani uygunsuz bir şekilde senden yardım isterse ona müsamaha göstermen veya onun bu davranışını setretmen, onu fakirliği sebebiyle kötülememen, insanların içinde onun ayıbını yüzüne vurmaman ve onu kınamaman demektir.

"Arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir." Yani [güzel söz ve bağışlama] önce sadaka verip sonra da başa kakıp eziyet etmenden daha iyidir.

Eğer "İçerisinde eziyet olan sadakada nasıl bir hayır olabilir ki ona burada hayır denilmiş?" diye sorulacak olursa şöyle deriz: Yani bu sizler için böyledir. "De ki: Allah katındaki (mükâfat) oyundan ve ticaretten daha hayırlıdır." [el-Cum'a 66/11] âyeti de bu minvaldedir. Yani sizin nezdinizde ticaret daha hayırlıdır; fakat biliniz ki bu (yani Allah katındaki mükâfat) dünyada ve âhirette sizin hazırladıklarınızdan daha iyidir.

Bir görüşe göre "güzel söz ve bağışlama" fakirlere karşı muameleyle ilgili değildir. Âyetin mânası şöyledir: Eğer fakirlere yardım etmeniz mümkün olmuyorsa sizler için daha hafif olan bir ameli eda edin. Ki bu da kavl-i ma'rûftur. Kavl-i ma'rûf insanlara güzel söz söylemek, iyiliği emretmek ve hata yapanları affetmektir.

Denilmiştir ki: İsyan edenlerin Allah Teâlâ'dan af istemeleri sadaka verip ardından eziyet etmekten daha iyidir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Senin Allah'a karşı aczini ve günahkârlığını ikrar etmen ve bu sözün üzerine Allah'ın seni affetmesi eziyetle ve başa kakarak yaptığın infaktan daha iyidir."[1]

"Allah zengindir." Yani Allah sizin sadakalarınıza ihtiyaç duymaz. Allah size sadakayı kendi ihtiyacı için değil, sizin menfaatiniz için emretmiştir. **"Halîmdir."** Yani Allah, sadaka verip ardından eziyet ettiniz diye size hemen ceza vermez.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 204.

وقوله تعالى: ﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ﴾ أي كلامٌ جميلٌ لمن التمس منك صدقةً فرددتَه[1] بالجميل أو وعدتَه أو دعوتَ له فقلتَ يسر الله تعالى أو أغنانا الله وإياك أو تكلف ذلك إن شاء الله.

وقوله تعالى: ﴿وَمَغْفِرَةٌ﴾ أي تجاوُز عنه إذا أساء السؤال أو ستر عليه حاله فلا تعيّره بفقرهِ أو لا تهتك سترَه عند الناس ولا تعيبه.

وقوله تعالى: ﴿خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَآ اَذًى﴾ أي هذا خيرٌ لك من أن تتصدق عليه ثم تمنَّ به أو تؤذيَه.

فإن قالوا: أي خير في صدقةٍ فيها أذى حتى يقال هذا خيرٌ منه؟ قلنا: يعني عندكم كذلك، وهذا كقوله: ﴿قُلْ مَا عِنْدَ اللهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ﴾ [الجمعة، ٦٢/١١]، أي عندكم ذلك خيرٌ لكم، لكن اعلموا أن هذا خيرٌ لكم في الدنيا والآخرة مما تعدُّونه أنتم خيرًا.

قيل: قولٌ معروفٌ ومغفرةٌ لا يرجِعان إلى ما هو معاملة الفقير بل يقول: إن لم يتيسر عليكم الإنفاق على الفقراء فاعملوا عملا آخر هو أخفُّ عليكم وهو قولٌ معروفٌ أي كلامٌ جميلٌ مع الناس وأمرٌ معروفٌ ومغفرة أي عفو عن الجانين عليكم.

وقيل: سؤال مغفرة العصاة بالاستغفار من الله ذاك خيرٌ من التصدقِ الذي بعده أذى.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: أي إقرار منك مع الله بعجزك وجرمك وغفران الله لك على تلك المقالة خيرٌ لك من صدقة بالمن مشوبة وبالأذى مصحوبة.[2]

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ غَنِيٌّ﴾ أي مستغنٍ عن صدقاتكم ما أمركم بها لحاجاتِه بل لمنافعِكم، ﴿حَلِيمٌ﴾ لم يعالجكم بالعقوبة على التصدُّق ثم الإتباع بالمن والأذى.

١ ر: فردية.

٢ لطائف الإشارات للقشيري، ١/٢٠٤.

264. Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı hâlde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya hâline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kâfirleri doğru yola iletmez. [el-Bakara 2/264]

"Ey iman edenler! Başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın." Mu'tezile büyük günahların amelleri boşa çıkaracağını ve sahibini ebedî cehenneme sokacağını iddia ederken bu âyeti kullanmaktadır. Hâlbuki âyet, onların lehine değil aleyhine bir delildir. Çünkü Allah Teâlâ âyette bahsi geçen kişilere "Ey iman edenler!" diye hitap etmiş ve iman kelimesini [onları nitelemede] kaim kılmış [bu sıfatı onlardan çekip almamış]tır. Ayrıca "İyilikler kötülükleri yok eder." [Hûd 11/114] diye haber vermiştir. Âyette, sadaka verirken başa kakma ve eziyet etme gibi şeyler yapılırsa, -sadaka gibi görünse bile- bunun gerçek bir sadaka olmayacağı bildirilmiştir. Çünkü sadaka Allah rızâsı için verilir. Hz. Peygamber aleyhisselâm da "Allah abdest olmadan kılınan namazı, sadakayı kabul etmez." buyurmuştur.[1] Çünkü abdestsiz kılınan namaz, namaz sayılmaz; çalınarak elde edilen maldan verilen sadaka da sadaka sayılmaz. Bunlar ne namaz ne de sadakadır. Dolayısıyla da kabul edilmezler.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Cenâb-ı Hakk'ın minnetini taşımak güzeldir. Mahlûkat arasında ise [gerçek mânada] kimsenin kimseye minneti söz konusu değildir. Hatta mahlûkatın minneti altında kalmak en büyük çilelerdendir. Allah'ın minnetine mazhar olmak ise en büyük nimetlerdendir. Şair şöyle der:
>
> *Büyüklere büyük demen zillet değildir. Küçükleri büyük görmen zillettir.*[2]

"Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı hâlde malını gösteriş için harcayan kimse gibi." Sadaka verip başa kakan veya eziyet eden kimse fayda görmeme bakımından Allah'a iman etmeyen, yeniden dirilmeyi ve âhireti tasdik etmeyen kâfir gibidir. O sadece insanlara gösteriş yapmak için sadaka verir ve bundan da bir yarar görmez.

1 Müslim, "Tahâret", 2.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 204.

٢٦٤- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُبْطِلُواْ صَدَقَٰتِكُم بِٱلْمَنِّ وَٱلْأَذَىٰ﴾ تعلقت المعتزلة بظاهر هذه الآية في أن الكبيرةَ تُحبِط[١] الطاعاتِ ويخلِّد صاحبها في النار وهي حجةٌ عليهم لا لهم فإن الله تعالى خاطبهم بقوله: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ﴾ فبقَّي اسم الإيمان وأخبر: ﴿إِنَّ ٱلْحَسَنَٰتِ يُذْهِبْنَ ٱلسَّيِّـَٔاتِ﴾ [هود، ١١/١١٤]، فأما هذه الآية فهي بيان أن الصدقةَ إذا كان معها منٌّ أو أذًى لم تكن صدقة حقيقة وإن تراءت صدقة فإنَّ الصدقة ما يبتغى به وجه الله، وهذا كقول النبي: «لا يقبل الله تعالى صلاةً بغير طهورٍ ولا صدقةً من غلولٍ»[٢] ليس أنها بغير طهور صلاة من الغلول صدقة ثم لا يقبل ذاك ليس بصلاة ولا صدقة.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> إنما يجمُل[٣] تحمُّلُ المنَّةِ من الحق سبحانه وتعالى، فأما من الخلق فليس لأحد على غيره / [٢٦١ظ] منة وأن تحمّل المنن من المخلوقين أعظم محنة وشهود المنة من الله أعظم نعمة، قال قائلهم:
>
> ليس إجلالك الكبار بذلٍّ إنما الذل أن تجل الصغارا[٤]

وقوله تعالى: ﴿كَٱلَّذِى يُنفِقُ مَالَهُۥ رِئَآءَ ٱلنَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْءَاخِرِ﴾ بيَّن أن من تصدَّق ثم منَّ أو أذَى فهو في عدم الانتفاع بذلك كالذي هو كافر لا يؤمِن بالله[٥] ولا يصدِّق بالبعث والجزاء، وإنما يتصدَّق مراءة للناس فلا نفع له بذلك.

---

١ ر: تحيط.
٢ صحيح مسلم ، كتاب الطهارة، ٢.
٣ ح: - يجعل.
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ١/٢٠٤.
٥ ر – لا يؤمن بالله

"Bu kişinin durumu düz bir kayaya benzer." Saf ve pürüzsüz bir kaya gibidir. *Safâ* da böyledir [yani safvân ile aynı anlamdadır].

"Üzerinde toprak olan." Yani gösterişçi kâfirin sadakası, üzerinde toprak olan pürüzsüz bir taş gibidir.

"Ki ona sağanak yağmur isabet etmiş." Yani iri taneli sağanak yağmur o kayayı vurmuştur. *Vebl* de bu anlama gelir. *Vebilet es-semâu - tebilu - veblen* şeklinde kullanılır.

"Ve bu toprağı alıp götürmüş ve onu çıplak bırakmış." Yani pürüzsüz ve sert bir hâlde bırakmıştır. *Sald* ot bitmeyen yerdir. *Sald* aynı zamanda cimri demektir ki cimri kişi hiç ot bitirmeyen kaya parçasına benzetilmiştir. Taştan kıvılcım çıkmadığı zaman *saledet ez-zendü salden* denilir. *Feresun salûd* yavaş terleyen at demektir. Nasıl ki taştan bir şey çıkmıyorsa çok sulu yerdeki toprakta da ekin yetişmez. Sağanak yağmur bir yere isabet eder ve taşın üzerinde hiç toprak bırakmazsa orada ekin bitmez. İşte kâfirin yaptığı iyilik ve verdiği sadaka da ona fayda vermez. Aynı şekilde sadaka verip başa kakan ve eziyet eden mümin de bir sevaba ulaşamaz.

"Bunlar yaptıkları sebebiyle hiçbir şeye sahip değildirler." Yani infak ettikleri şeyin sevabına ulaşamazlar. Falanca bir dirheme bile güç yetiremez derler ve onu bulamadığını ve ona sahip olmadığını anlatmak isterler. "Onlar güç yetiremezler, sahip değillerdir." ifadesini çoğul olarak getirmiştir. "Bağıran gibidir." [el-Bakara, 2/171] âyetinde ise tekil getirmiştir. Çünkü burada cins mesabesindedir ve anlam bakımından çoğula da uygundur [çoğulu da kapsar].

"İnsanlara gösteriş yapmak için." Gösteriş yapma sevaptan mahrum kalmak için yeterli bir vasıftır. [Bu âyetteki] "İman etmez." ifadesi gibi münafıklar hakkında da şöyle buyurulmuştur: "De ki: İster kendi iradenizle ister zorla infak edin sizden kabul edilmez." [et-Tevbe 9/53] Kâfirler hakkında ise şöyle buyurulmuştur: "Onların sadakalarının kabul edilmemesinin sebebi Allah'ı ve peygamberi inkâr etmeleridir." [et-Tevbe 9/54] Bu iki vasıf bir araya geldiğinde o kişi mahrum kalmaya daha ziyade müstahaktır.

وقوله تعالى: ﴿فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ﴾ هو الحجرُ الصافي الأملس وكذلك الصفا.

وقوله تعالى: ﴿عَلَيْهِ تُرَابٌ﴾ أي مثل نفقة الكافر المرائي كمثل حجر أملس جعل عليه تراب.

وقوله تعالى: ﴿فَأَصَابَهُ وَابِلٌ﴾ بل أي مطرٌ شديدُ الوقعِ كبيرُ القطرِ، وكذلك الوبلُ وقد وبلت السماء تبِل وَبْلًا.

وقوله تعالى: ﴿فَتَرَكَهُ صَلْدًا﴾ هو الحجر الأملس الصلب والصلد أيضًا أرض لا تُنبِت شيئًا والصلد البخيل أيضًا يشبَّه بالحجر الذي لا يخرُج منه شيءٌ، وصلدت الزند صلودًا إذا لم تُورِ نارًا، وفرس صلود يبطئ عرقه فكما أن الحجر لا ينبت شيئًا والتراب في موضع ماء لا يصلح بذرا والوابل إذا أصاب لم تترك على الحجر شيئًا فالزرع مأيوسٌ عنه بهذا الطريق فكذا الكافر بهذا الإنفاق لا يستفيد شيئًا، وكذا المؤمن المتصدق المانُّ المؤذِي لا ينال به ثوابًا.

وقوله تعالى: ﴿لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا﴾ أي لا يجدون ثوابَ شيءٍ مما أنفقوا يقال: فلان لا يقدر على درهم أي لا يجده ولا يملكه وجمع قوله: ﴿لَا يَقْدِرُونَ﴾ وقد وحَّد في قوله: ﴿كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ﴾ [البقرة، ١٧١/٢] لأنه بمنزلة الجنس فيصلح للجمع معنى.

ثم قوله: ﴿رِئَآءَ النَّاسِ﴾ هذا وصف كافٍ لحرمان الثواب، وقوله: ﴿وَلَا يُؤْمِنُ﴾ كذلك قال في حق المنافقين، ﴿قُلْ اَنْفِقُوا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ﴾ [التوبة، ٥٣/٩] وقال في حق الكافر: ﴿وَمَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ اِلَّآ اَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَبِرَسُولِهٖ﴾ [التوبة، ٥٤/٩] فإذا اجتمع الوصفان كان أولى بالحرمان.

"Allah inkâr edenleri doğru yola iletmez." Allah, onları muvaffak etmez ve onları dünyada razı olduğu bir amel olan sadaka verme nimetine ve âhirette de cennete sevk etmez. Allah Teâlâ müminler hakkında şöyle buyurmuştur: "İman edip sâlih amel işleyenleri Allah imanları sebebiyle doğru yola iletir." [Yûnus, 10/9] Yani Allah, onları cennete ve oradaki menzillerine ulaştırır.

Zeccâc şöyle demiştir: Allah, inkârları sebebiyle onlara doğru yolu göstermez.[1]

Demişlerdir ki: Âyetteki kâfir kayaya, toprak onun ameline, sağanak yağmur da kâfirin inkârına benzetilmiştir. Yani kâfirden sadır olan amel onun küfrü sebebiyle [kayanın üzerindeki toprağın şiddetli yağmur sebebiyle zâil olması gibi] yok olur gider.

Bir görüşe göre âyetteki bu örneğin açıklaması şöyledir: Ameller, ihtiyaç duyacakları gün için kulların kendilerine hazırladıkları azıklardır. Kim amelini ihlas ile [riyasız] eda ederse sanki onu bir yerde biriktirmiş ve âdeta tohumunu münbit bir araziye ekmiş gibidir. İşte o tohum/amel orada gelişecek ve sahibine kat kat fazlasını verecektir. Sahibi de zamanı gelince onu hasat edecek ve ihtiyaç anında onun meyvesini yanında hazır bulacaktır. Münafık ise amelini gelişmeyecek yere koyar; tohumunu ekin vermeyecek yere atar. Zira onun amelini biriktidiği/tohumunu attığı yer, düz ve toprak sız bir kaya [safvân]dır. Oraya bol yağmur isabet ettiğinde geriye [amel/ekin] hiçbir şey kalmaz.

265. Allah'ın rızâsını kazanmak ve ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir. Bol yağmur yağmasa bile bir çisinti düşer (de yine ürün verir). Allah, yaptıklarınızı görmektedir. [el-Bakara 2/265]

"Allah'ın rızâsını kazanmak için" ifadesi Allah'ın rızâsını talep etmek için demektir.

"Ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek için." Şöyle denilmiştir: *Tesbîten min enfusihim* ifadesi; infakta bulunanların, içleri ile dışlarının bir olup infakı gösteriş için değil de sırf Allah rızâsı için yapmayı ve ona bir eziyet ve başa kakış katmamayı kendi içlerinde iyice güçlendirmek amacıyla [infak etmeleri] anlamındadır. Bu Mukātil'in görüşüne göre verilen mânadır. *Tesbîten min enfusihim,* kalplerinden gelen bir tasdikle anlamına da gelir.

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 347.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾ أي لا يوفِّقهم ولا يُرشِدهم إلى الصدقة المرضية في الدنيا ولا يهديهم إلى الجنة في العقبى، قال تعالى في حقِّ المؤمنينَ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِايمَانِهِمْ﴾ [يونس: ٩/١٠] إلى الجنة ومنازلهم فيها.

وقال الزجاج: أي لا يجعلهم بكفرهم مهتدين.[١]

وقالوا: الصفوان مثل الكافر والتراب مثل عملهِ والوابل مثل كفرهِ فما يترآى عليه من عمله يتلاشى بسبب كفره.

وقيل: تحقيق هذا المثل أن أعمال العباد ذخائر لهم ليوم حاجتِهم فمن عمل بإخلاص فكأنه ادَّخر عمله في شيء وكأنه بذر في أرض منبتة[٢] فهو يتضاعف له وينمو حتى يحصده في إبَّانه وتجده في وقت حاجتِهِ إلى ثمره فأما المنافق فإنه يدَّخر عمَلَه حيث لا ينمُوا ويلقى بذرَه حيث لا ينبت لأنَّ الصفوان مستودعُ عملِهِ ومزدرع بذرهِ وإذا أَصَابَهُ مطرُ جَوْدٍ بَقِيَ مستودعُ عمله خاليًا / [٢٦٢و] لا شيء فيه.

٢٦٥- وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللهِ وَتَثْبِيتاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ اَصَابَهَا وَابِلٌ فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ ۚ فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ ۗ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللهِ﴾ أي لطلب رضاه.

وقوله تعالى: ﴿وَتَثْبِيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ﴾ قيل: تحقيقًا من أنفسهم لما ينفقونه حتى تستوي ظواهرُهم بواطنُهم في أنه لابتغاء مرضاة الله لا لرياء الناس ولا يكون فيه منٌّ ولا أذًى وهو معنى قول مقاتل، وتثبيتًا من أنفسهم أي تصديقًا من قلوبهم.

١ معاني القرآن للزجاج ، ، ٣٤٧/١.
٢ ح: - منبتة

Tesbîten min enfusihim ifadesine "yakînlerini güçlendirmek ve dinde basiret üzere olabilmek için" anlamları da verilmiştir. Bu Şa'bî, Süddî, Ebû Sâlih ve İbn Zeyd'in görüşüdür.

Abdullah b. Abbas ise *tesbîten min enfusihim* ifadesine sadakalarını [tam yerine ulaşması için itina ile] sarf ederler anlamını vermiştir. İbn Abbas şöyle der: Onlar sadakalarını, daha fazla ihtiyacı olan/daha az ihtiyacı olan şeklinde sıra gözeterek verirler. Atâ da benzer şekilde "Sadaka vermede itina ve titizlik [tesbît] gösterip onu salah ve iffet ehli insanlara verir[ler]." der.

"Bir tepede kurulmuş bir bahçeye benzer." Cenâb-ı Hak bu kimseleri öyle bir bahçeye benzetmiştir ki o, çokça ağacı, uzayıp giden gölgelikleri, yayılmış dalları, bol ürünü, çeşit çeşit renkleri ve lezzetli yemişleri olan bir bostandır. Allah'a ihlâs ile amel eden kişi bir tepede -yani normal yer seviyesinden yüksekçe ve gelişkin bir düzlükte- bostan edinen kişiye benzer. *Rabve* kelimesi *rubve* ve *ribve* diye de okunmuştur. Âsım ve İbn Âmir *rabve* şeklinde diğer kıraat âlimleri *rubve* şeklinde okumuşlardır.

"Üzerine bol yağmur yağmış." Yani oraya büyük taneli ve şiddetli bir yağmur yağmıştır.

"İki kat ürün verir." Yani tepe üzerinde yer almayan arazilerin iki katı kadar [bereketli] ürün verir. Zira tepeler, verimlilik ve bol ürün açısından bostan meydana getirmek için en münasip yerlerdir.

"Bol yağmur yağmasa bile çisinti düşer." Yani bu bahçeye çok yağmur yağmasa bile taneleri küçük hafif bir yağmur yağar.

Bir rivayete göre *tall* çiğ anlamına gelir. Ayrıca yerin üstünü ıslatacak miktardaki yağmur mânasına geldiği de söylenmiştir. Bu âyet-i kerîme şu üç şekilde anlaşılabilir:

1. Tepeye yağmur bol da yağsa az da yağsa [oradaki bostan her durumda] iki kat ürün verir. Bulunduğu mevkiin güzelliği/elverişliliği sebebiyle bostandaki verim hiç azalmaz.

2. Eğer oraya bol yağmur yağarsa tepede olmayan bahçelerin verdiği ürünün iki katını verir. Eğer hafif yağmur çiselerse hafif yağmurla diğer bahçelerin vereceği ürünün iki katını verir.

وقيل: ﴿وَتَثْبِيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ﴾ أي تقويةً لليقين وتبصرةً في الدين وهو معنى قول الشعبي والسدي وأبي صالح وابن زيد.

وقيل: يتثبتون أي يضعون صدقاتهم[1] وهو قول ابن عباس فإنه قال: هو أن يعطوا الصدقة الأحوج فالأحوج وإليه يرجع قول عطاء يتثبت في صدقته فيضعها في أهل الصلاح والعفاف.

وقوله تعالى: ﴿كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ﴾ شبَّه هؤلاء بجنة وهي البستان الذي يكثر أشجارُها فيمتد ظلالها وتنتشر أغصانها ويكثر ثمارها ويختلف ألوانها ويطيب طعومها فمن أخلص لله عملَه كان كمن اتَّخذ بستانًا في ربوة أي في مكان مرتفع من الأرض مستوٍ قد ربا عليها أي علا ونما، وفيها ثلاث لغات فتح الراء وضمها وكسرها، وقرأ عاصم وابن عامر بفتح الراء والباقون بضمها.[2]

وقوله تعالى: ﴿اَصَابَهَا وَابِلٌ﴾ أي وصل إليها مطرٌ كثيرُ القطرِ شديدُ الوقعِ.

وقوله تعالى: ﴿فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ﴾ أي أعطيت نزلها أي غلَّتها مثلي ما تُخْرِجُه أرضٌ ليست على الربوة لأنها أجمل مواضعِ الجنان في النزهة وكثرة الغلة.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ﴾ أي فإن لم يصل إلى هذه الجنة المطرُ العظيمُ أصابه المطرُ الصغير القطر.

وقيل: الطل الندى والطش كذلك، وقيل: هو الذي يبلُّ وجه الأرض ثم في تقريب هذا الكلام ثلاثة أقاويل:

قيل: إن لم يصبْها وابلٌ وأصابها طلٌّ آتت أكلها ضعفين أيضًا فلا ينقص غلتها لحسن موضعها.

وقيل: إن أصابها وابلٌ آتت أكلها ضعفي ما تؤتي أرض ليست على الربوة بالوابل وإن أصابها طل آتت أكلها ضعفي ما تأتي غيرها بالطل.

---

١ ر + مواضعها.

٢ وجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٨٤/١.

3. Eğer bol yağmur yağarsa iki kat ürün verir. Hafif yağmur yağarsa miktarınca ürün verir. Asla verimsiz kalmaz. Allah için sadaka veren kişi -riya ile infak edenin aksine- az olsun çok olsun mutlaka kazancını alacaktır. Riya ile sadaka veren kişinin ise yaptıkları boşa gider, umutları boşa çıkar.

"Allah yaptıklarınızı görmektedir." Yani O, eda ettiğiniz amellerin az veya çok olduğunu bilmektedir. Niyetlerinizin nasıl olduğundan, riya ile mi yoksa ihlâs ile mi hareket ettiğinizden haberdardır. O hâlde ihlâslı davranın ki Allah Teâlâ size muhlislere vereceği karşılığı versin. Çok infakta bulunun ki Allah Teâlâ size çok infakta bulunanların ecrini versin.

266. Sizden biriniz arzu eder mi ki hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, arasından sular akan ve kendisi için orada her çeşit meyveden (bir miktar) bulunan bir bahçesi olsun da, bakıma muhtaç çoluk çocuğu varken kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin! (Elbette bunu kimse arzu etmez.) İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size âyetleri açıklar. [el-Bakara 2/266]

"Sizden biriniz arzu eder mi?" Yani içinizden biri ister mi? Buradaki soru olumsuzlama anlamındadır.

"Hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu bir bahçesi olsun." Ağaçları, bitkileri bol bir bostanı olsun.

"Hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu" ifadesi içerisinde hurma ağaçları ve üzüm asmaları olan anlamındadır. Burada sadece bu iki cinsi içeren bahçeleri değil bu ikisinin bol bulunduğu bahçeleri kastetmiştir. Bu açıdan bu adın her türlü meyveyi içeren bostanlara verilmesi mümkündür. Meselâ bu minvalde "kerpiçten ev veya üzümden bahçe" denir. *Abd* kelimesinin çoğulu *abîd*, *kelb* kelimesinin çoğulu *kelîb* olduğu gibi *nahîl* de *nahl* kelimesinin çoğuludur. *Nahl* müfred sayılır ve müzekker kabul edilir. Allah Teâlâ âyette "Sökülmüş hurma kütükleri gibidirler." [el-Kamer 45/20] buyurmuştur. Ayrıca çoğul ve müennes olarak da kullanılabilir ki bir âyet-i kerîmede "Boş hurma kütükleri" [el-Hâkka 69/7] buyurulmuştur. *Nemle* kelimesinin çoğulu olan *neml* ve *ineb* kelimesinin çoğulu olan *a'nâb* gibi çoğul da olabilir.

"Altlarından nehirler akar." Yani ağaçlarının diplerinden sular akar ve bu sularla neşvünemâ bulurlar.

وقيل: إن أصابها وابلٌ آتت أكلها ضعفين وإن أصابها طل أخرجتْ ثمرًا بقدره فلا تخلوا عن غلته فكذلك من أخرج صدقته لله لم يضِع كسبه قلَّ أو كثُر بخلاف من أخرجها رياء فإنه يبطل سعيه ويخيب أمله.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ أي يرى أعمالكم على إقلالٍ وإكثارٍ، ويعلم نياتكم فيها من رياء وإخلاص فأخلصوا يجزكم جزاء المخلصين وأكثروا يعطكم ثواب المكثرين.

٢٦٦- اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَاَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَآءُ فَاَصَابَهَا اِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ﴾ أي أيحبُّ أحدكم، أيريدُ أحدُكم، استفهامٌ بمعنى النفي.

وقوله تعالى: ﴿اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ﴾ أي بستانٌ كثيرُ الأشجارِ والنباتِ.

وقوله: ﴿مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ﴾ أي فيها أشجارُ التمر وزراجين الأعناب، ولم يرد أن كل بستانٍ متخذ من هذين لكن[1] إذا كثر فيه هذان جاز إطلاق الاسم عليه من هذا الوجه كما يقال: دار من آجر وبستان من عنب، والنخيل / [٢٦٢ظ] جمع نخل كالعبيد جمع عبد، والكليب جمع كلب، والنخل يكون واحدا فيذكر، قال تعالى: ﴿اَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ﴾ [القمر، ٥٤/٢٠] ويكون جمعًا فيؤنث كما قال: ﴿اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ﴾ [الحاقة، ٦٩/٧] ويكون جمع نخلة كالنمل جمع نملة، والأعناب جمع عنب.

وقوله تعالى: ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ﴾ أي تسيل من تحت أشجارها المياه في الأنهار وبالماء نماءها وبهاءها.

١ ر: أما.

"Onlar için her çeşit meyveden vardır." Yani orada -hurma ve üzüm dışında- her cinsten son derece güzel ve harikulade meyveler, bahçe sahibinin emrine âmâdedir.

"Yaşlanır." Yani yaşlılık vakti gelir ve gençlik gider.

"Bakıma muhtaç çocukları vardır." Yani kendilerini geçindiremeyecek yaşta zayıf çocukları vardır. Bu bahçe onun ve çocukların azığına ve giyeceğine yeter.

"Bahçeye bir kasırga isabet etsin." ifadesi o bahçeye, çok şiddetli esen, yoğun havası ile toprakları uçurup götüren bir kasırga vursa anlamına gelir.

"İçinde ateş olsa." ifadesi içinde büyük alevler olan şimşekler vursa demektir.

"O bahçe yansa." Yani o bahçe bu ateşle yansa ve bütün güzelliği gitse, harap olsa demektir. İşte o kişi ve zürriyeti, maişet kaynaklarının ortadan kalkmasından ötürü nasıl içleri yanarak üzülürlerse kâfir, münafık, riyakâr, verdiğini başa kakan ve insanlara eziyet edenler de hesap gününde verdikleri sadakaların boşa gitmesine öyle üzüleceklerdir. Sevap elde edemeyecek ve de azaba duçar olacaklar.

"İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size âyetleri açıklar." Yani ey akıl sahipleri! Siz düşünün ve ibret alın diye Allah Teâlâ âyetlerini böylece indirir ve size misaller verir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu âyet, sâlih ameller yapıp sonra kötülükler yapan ve kötülükleri bütün amellerini yakıp yok eden kişi hakkındadır.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Bu âyetlerde, Allah Teâlâ'nın muhlis ile münafık ve Allah yolunda infakta bulunanlar ile bâtıl yolunda infakta bulunanlar için verdiği misaller sözkonusudur. İhlâslılar ve Allah yolunda infakta bulunanlar şeref ve [verdiklerinin yerine] başka nimetler elde ederken diğerlerinin malları boşa gidecek ve heba olacaktır. Bunların çabaları ziyan olacak, müminlerin gayretleri ise şükranla karşılanacaktır. Müminler amellerinin karşılığını fazlasıyla alacak, onların ise amelleri boşa çıkacaktır. Onların hâli harap olacak ve kötü bir sonla karşılaşacaklardır. Veballeri de ayrıca kat kat artacaktır.

وقوله تعالى: ﴿لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ﴾ أي لصاحبها فيها سوى النخيل والأعناب الفواكه من كل باب فهي نهاية في الحسن والإعجاب.

وقوله تعالى: ﴿وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ﴾ أي أتاه الشيب وفاته الشباب.

وقوله تعالى: ﴿وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ﴾ أي أولادٌ أطفالٌ ضِعاف عَجَزَةٌ عن الاكتساب وكانت هذه معاشًا ولأولادِهِ ولهم منها الأقوات والأثواب.

وقوله تعالى: ﴿فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ﴾ أي أصاب الجنة ريحٌ شديدةُ الهبوبِ ملتفة في الهواء حاملة للتراب.

وقوله تعالى: ﴿فِيهِ نَارٌ﴾ أي صاعقة عظيمة الالتهاب.

وقوله تعالى: ﴿فَاحْتَرَقَتْ﴾ أي الجنة بالنار فصار نعمها إلى الذهاب، وأصلها إلى الخراب فكما يبقى هو وذريته في الحسرات لتقطع الأسباب فكذا الكافرُ والمنافقُ والمرائي والمآني والمؤذي يتحسرون على صدقاتهم يوم يقوم الحساب حين فاتهم الثواب وحق عليهم العذاب.

وقوله تعالى: ﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾ أي هكذا ينزِّل الله الآيات ويضرب الله الأمثال ليتفكروا فيها يا أولي الألباب.

قال ابن عباس: هذا مثلُ من عمل الحسنات ثم فتنَه الشيطان فعمل السيئات فأحرق أعماله كلها.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> هذه آيات ذكرها الله على جهة ضرب المثل للمخلص والمنافق والمنفق في سبيل الله والمنفق في الباطل، هؤلاء يحصل لهم الشرف والخلف، وهؤلاء لا يحصل لهم إلا السرف والتلف، وهؤلاء ضل سعيُهم وهؤلاء شكر سعيُهم، وهؤلاء تزكوا أعمالهم وهؤلاء حبطت أعمالهم وخسرت أحوالهم وختم بالسوء مآلهم وتضاعف عليهم وبالُهم،

Bu âyette müminler ekin eken birine benzetilmişlerdir ki o kişinin ektiği ekinin kökleri kuvvetlenmiş, dalları gelişip büyümüş, mahsulü gelişip kabarmış ve ziraati bol verim getirmiştir. Diğer sınıf ise ticareti boşa giden, malı telef olan, ileri yaşına rağmen bütün kârını kaybeden ve başına peşpeşe türlü sıkıntılar gelen bir kimseye benzetilmiştir. Hiç bu ikisi bir olur mu, biri diğerine benzer mi?[1]

267. Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah zengindir, övgüye lâyıktır. [el-Bakara 2/267]

"Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden infak edin." Yani kazandıklarınızın en güzellerinden infak edin. Bunu helâller şeklinde yorumlayanlar da vardır. Ancak âyetin devamında "Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye çalışmayın." buyurulmaktadır. *Habîs* kelimesi kalitesiz ve hoşa gitmeyen anlamına gelir. Bu ifade aynı zamanda infakın daha önce dile getirdiğimiz yerlere yapılmasının evlâ olduğunu gösterir. Ayrıca ticaret mallarının zekâtına dair bir emirdir.

"Yerden size çıkardıklarımızdan." Yani mahsullerden. Bunlar da ağaç, bağ ve yerden elde edilen ürünlerdir. Bu öşür arazilerinden çıkan malların zekâtı (öşür) konusunda bir emirdir.

"Kötüsünü arayıp bulmayın." Yani kalitesizi vermeye çalışmayın. *Emme yemme* ve *teyemmeme* ve *te'emmeme* bir şeyi yapmaya kalkışmaktır. "Temiz toprakla teyemmüm edin." [el-Mâide 5/6] âyetinde de bu kelime kullanılmıştır. Habîs, güzel ve iyi olanın zıddıdır. Her ikisinin de üç mânası vardır: *Tayyib* helâl; *habîs* haram demektir. *Tayyib* temiz; *habîs* pis demektir. *Tayyib* insan tabiatının hoş gördüğü; *habîs* ise çirkin bulduğu şeydir. Bir görüşe göre *habîs*in aslî anlamı "çirkin/bozuk" şeklindedir ki bu esas mâna, kelimenin saymış olduğumuz her üç anlamında da mevcuttur.

"Ondan infak etmek için" ifadesi bu kötü şeylerden infak etmek için anlamındadır.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 205.

ويقال مثل هؤلاء كالذي أنبت زرعًا وزكَّى أصله ونما فضلُه وعلا زرعُه وكثر نفعُه ومثل هؤلاء كالذي خسرت صفقتُه وسرفت بضاعتُه وضاعت على كبر سنه غلتُه وتواترت من كل وجه محنته هل يستويان مثلًا وهل يتقاربان شبهًا.[1]

٢٦٧- يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ ۖ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذِيهِ اِلَّا اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ ۚ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ

وقوله تعالى: ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ﴾ أي مما يستطاب من أكسابكم ومنهم من حملها على الحلالات لكن ما بعده وهو قوله: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذِيهِ اِلَّا اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ﴾ [البقرة، ٢٦٧/٢] والخبيث هو الرديء والمستخبثُ، يدلُّ على أن الأولى صرفه إلى ما قلنا، ثم هو أمر بأداء زكاة أموال التجارة.

وقوله تعالى: ﴿وَمِمَّا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ﴾ أي من الغلاَّت وهي أنزال الأشجار والكروم والأراضي وهذا أمر بأداء عشر الخارج من الأراضي/ [٢٦٣و] العشرية.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ﴾ أي لا تقصدوا الرديء وقد أمَّ ويمَّ وتيمَّم وتأمَّم إذا قصد، ومنه قوله: ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ [المائدة، ٦/٥]، ثم الخبيث نقيض الطيِّب ولهما جميعًا ثلاثة معان: الطيِّب الحلال والخبيث الحرام، والطيِّب الطاهر والخبيث النجس، والطيب ما يستطِيبُه الطبع والخبيث ما يستخبِثه، وقيل: أصل الخبيث الرديء بمعنى الرداءة يقع على المعاني الثلاثة التي قلنا.

وقوله تعالى: ﴿مِنْهُ تُنْفِقُونَ﴾ أي من الخبيث يتصدَّقون.

١ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٠٥/١.

"Hâlbuki gözünüzü yummadan onu almazsınız." Yani siz, alacaklı olduğunuz kişiden bahsi geçen cinsten bir metâyı, iyice mütesahil davranmadan ve o kişinin lehine olarak detayları incelemeyi bırakıp gözünüzü yummadan alamazsınız. Müsamahakâr davranan kişi için "gözünü yumdu" denilir. Âyetteki "Gözünüzü yummadan" ifadesinin "Hayâ etmeden, utanmadan [onu almazsınız]" anlamına geldiği de söylenmiştir. Dilde bu kullanım yaygın olarak vardır.

Şair şöyle demiştir:

İndir bakalım o bakışını (o kadar da asil değilsin, çünkü alt tarafı)
Nümeyr'densin, ne (soylu) Kâ'b ne de Kilâb kabilesine erişebilirsin

"Bilin ki Allah zengindir." Yani Allah, sizin sadakalarınızdan müstağnidir. Çok sadaka vermeniz Allah'ı zengin etmez. Vermezseniz de onun mülkünden bir şey azalmaz.

"Övgüye lâyıktır." Yani Allah Teâlâ hamde lâyıktır [Hamîd'dir]; zira ihtiyacı olmamasına rağmen, sırf sizleri iki cihanda faydalandırmak için bunu [tayyib olanı infak etmeyi] emretmiştir.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Herkes kendisi için ne infak ettiğine bir baksın. Divanından sana nice nimetler çıkaran Rabbinin emriyle sen kendi hazinenden ne çıkardığına bir bak. Kendin için ayırdıkların, malının en güzelleri; Rabbin için lokma lokma verdiklerin ise malının en kötüleri. Kendin için ayırdıkların, malının en kıymetlileri... Hâl böyleyken O'nun bu durumu nasıl setrettiğine ve senden nasıl kabul ettiğine bir bak. Senin verdiğin şeyin yerini nasıl yine doldurduğuna [senin elinden gideni nasıl telafi ettiğine] bak. Asıl bir de vermen sebebiyle seni nasıl methettiğine bir bak! Sonra da kendinden bir lutufla [verdiklerin tamamen seninmiş, sadece kendi iradenle buna muvaffak olmuşsun gibi] tüm işi/ameli sana nispet etmesine bakıver! Evet, o bu fiili sana nisbet etmekle kalmıyor bir de "amelinin karşılığı" diyerek sana atıyyeler ihsan ediyor. Tevfikiyle senin iyiliklerini genişletip çoğaltıyor ve senin şükrünle de âlemi dolduruyor.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 206.

وقوله تعالى: ﴿وَلَسْتُمْ بِاٰخِذِيهِ اِلَّآ اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ﴾ أي وأنتم لا تأخذون مثله ممن كان لكم عليه جنسُه إلا أن تتساهلوا فيه وتغمِّضوا أعينكم عن الاستقصاء على مُؤَدِّيهِ ويقال لمن سامح وساهل أنه قد غمَّض طرفَه ويقال معناه إلا أن تستحيوا وذاك مستعمل في اللغة.

قال الشاعر:[1]

فغُضَّ الطرفَ إنك من نميرٍ فلا كَعبًا بلغت ولا كلاباً

وقوله تعالى: ﴿وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ﴾ أي مستغنٍ عن صدقاتِكم لا يتكثَّر بها إن أعطيتم ولا ينقص من ملكه شيء إن منعتم.

وقوله تعالى: ﴿حَمِيدٌ﴾ مستحقٌّ للحمد على أمركم بذلك مع استغنائه عنه لينفعكم ذلك في الدارين.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

لينظر كلُّ واحدٍ ما الذي ينفقه لأجل[2] نفسه ما الذي يخرِجه بأمر ربه الذي يخرج عليك من ديوانك فما كان لحظك فنفائس ملكك وما كان لربِّك فخسائس ملكك الذي لله لقمة لقمة، والذي لأجلك فأجلها قيمة ثم ابصر كيف يستره عليك بل كيف يقبله منك، بل ابصر كيف يعوِّضك عليه بل ابصر كيف يمدحك به، بل ابصر كيف ينسبه إليك الكل منه فضلاً، ولكنَّه ينسبه إليك فعلاً ثم يولي عليك عطاء ويسميه جزاءً يوسِّعك بتوفيقه برًّا ثم يملأ العالم[3] منك شكرًا.[4]

١ البيت لجرير في ديوانه، ٣ / ٨٢١.
٢ ر: لأهل.
٣ ر: برأتم بملأ العالم منك شكرًا.
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٠٦.

Bu âyet-i kerîme kazanç temin etmenin câiz olduğuna delâlet eder. Aynı zamanda en makbul geçim yolunun ticaret ve ziraat olduğuna işaret eder ki âyet ikisini birlikte zikretmektedir. Ayrıca bu âyet ticaret malının ve öşür arazilerinin zekâtını vermenin vücûbuna temas eder. Bir görüşe göre müminlerden bazıları fıtır sadakasını kalitesiz hurmadan veriyorlardı. Bu âyet ile yaptıkları şeyden nehyedildiler.

Rivayete göre bu âyet sadaka hakkında nâzil olmuştur. Berâ b. Âzib şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme ensar hakkında nâzil olmuştur. Hurma toplama zamanı gelip de taze hurmalar sararıp olgunlaşınca mescitteki iki sütunun arasına bir ip geriyor, bunlara hurma asıyorlardı. Fakir muhacirler de bu hurmadan yiyorlardı. Bazıları kötü hurmaları buraya asmaktaydı. Bunun üzerine böyle yapanlar hakkında bu âyet-i kerîme nâzil oldu. Yani hurmaların kötü olanlarını bularak onları sadaka olarak vermeyin. Yani size hediye olarak verildiğinde gözünüzü yummadan yani çekinip utanmadan alamayacağınız şeyleri sadaka olarak vermeyin. Ancak zâhir ve meşhur olan âyetin, zekât hakkında nâzil olmuş olmasıdır.

Mücâhid şöyle demiştir: Onlar ürünlerin kalitesiz olanlarını sadaka olarak verirlerdi. Sonra bundan nehyedildiler. "Gözünüzü yummadan almazsınız." ifadesi onu borçlularınızdan veya alışverişte alırken ancak tartıya ilâve yaparak alırsınız anlamına gelir.

Katâde şöyle demiştir: "Siz onları alacak değilsiniz." Yani bu kalitesiz malları ancak gönül rızâsı olmadan alırsınız. Gözlerinizi kapatarak yani eksik hâlde olduğunu bilerek alırsınız.

268. Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lutuf vaad eder. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir. [el-Bakara 2/268]

"Şeytan sizi fakirlikte tehdit eder." Yani sizi korkutur. Genelde iyi bir şeyi vaad etmek için *ve'adehû*, kötü bir şeyle tehdit etmek için *ev'ade* fiili kullanılır. Ancak *ve'ade* fiilinin kötü bir âkıbetle tehdit etmek mânasında kullanılması da mümkündür. Bu tür fiiller başka ifadelerle kayıtlanırlar. Meselâ müjdeleme fiili genelde iyi bir haber vermek anlamında kullanılsa da âyette "Onu cehennemle müjdele." buyrulmuştur. İşte bu gibi kullanımlar takyide (sınırlandırmaya) dayalı ifadelerdir. Buna göre âyetin anlamı şudur: Sizi infak etmekten alıkoyan veya kötü şeyleri vermeyi size salık veren şeytandır. Zira o sizi, infak etmeniz veya iyi mallarınızdan vermeniz hâlinde fakir kalmakla korkutur.

ودلت الآية على جواز الكسب ودلَّت على أن أحسن وجوه التعيُّش فهو التجارة والزراعة فإن الآية جمعتهما ودلَّت على وجوب زكاة مال التجارة وعشر الأراضي العشرية، وقيل: كانوا يخرجون صدقة الفطر من التمر الرديء فنهوا عن ذلك.

وقيل: نزلت في التطوُّع، قال البراء بن عازب: نزلت في الأنصار كانوا إذا كان وقت جَداد النخل وإزهاء البسر يعلِّقونه على حبلٍ بين أسطوانتين في المسجد فيأكل منه فقراء المهاجرين فكان يعمد بعضهم فيدخل القنوَ الحشف فيعلق فنزلت فيمن فعلت ذلك، ولا تيمموا الخبيث منه تُنفِقون ولو أهدى لكم ما قبلتموه إلا أن تغمضوا فيه أي على استحياءٍ من صاحبه والأظهر الأشهر أنه في الواجب.

قال مجاهد رحمه الله: كانوا يتصدَّقون بحشفٍ فنهوا عن ذلك، قال: ﴿إِلَّآ اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ﴾ أي لا تأخذونه من غرمائكم ولا في بيوعكم إلا بزيادة على الكيل.

وقال قتادة رحمه الله: ولستم بآخذيه يعني بآخذي هذا / [٢٦٣ظ] الرديء بعسر الطيب إلا أن تغمضوا فيه يقول إلا أن ينقص لكم.

٢٦٨- اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَآءِۚ وَاللهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلاًۗ وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌۚ

وقوله تعالى: ﴿اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ﴾ أي يخوِّفكم، وعلى الإطلاق يقال: وعدَه في الخير وأوعده في الشر، لكن يجوز ذكر الوعد في الشر إذا قيَّده بما به فعل ذلك كالبشارة مطلقها للخبر السارِّ، ثم يقال: بشَّره بالنار ونحو ذلك على التقييد ومعناه أن الشيطان هو الَّذي يمنعكم عن الإنفاق أو يأمركم بإعطاء الخبيث لما يخوِّفكم به من الفقر بسبب الإنفاق وإخراج الطيب.

"Size kötülüğü emreder." Yani kötü işi emreder. Burada kötü iş cimriliktir. *Fâhiş*, cimri kişileri anlatmak için kullanılan bir kelimedir. Çünkü onun yaptığı iş çok çirkindir. Kelbî ve Mukātil şöyle demişlerdir: Burada geçen dışında Kur'ân'daki her *fahşâ* kelimesi zina anlamında kullanılır. Buradaki mânası ise zekât vermemektir.

"Allah size katından mağfiret ve bir lutuf vaad eder." Yani verdiğiniz sadakalar ve zekâtlar sebebiyle günahlarınızı affedeceğini müjdeler. Yine sizleri, verdiklerinizin yerine [daha] dünyadayken başka nimetler, âhirette de sevap vermek suretiyle lutuflandırmakla müjdeler.

"Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir." Yani Allah zengindir, O'nun ihsanı boldur. Verdiklerinizin yerine dünyada başka nimetler, âhirette de sevap vermeye kādirdir. O, sizin fiillerinizi ve niyetlerinizi bilmektedir.

Ehl-i hakikatten bir zât olan Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Şeytan fakir olduğu için fakirliği, Allah ise cömert olduğu için mağfiretini vaad eder. Şeytan sana elindeki mâlûm miktardaki malı korumanı ve hırslarına tâbi olmanı işaret eder. Hâlbuki bundan daha büyük bir fakirlik yoktur. Seni kendi tercih ve tedbirine döndürerek yani kalbini mâsivâya bağlayıp O'ndan başkasına dayanmanı sağlamak veya ömrün boyunca Cenâb-ı Hakk'ın sana nasıl yettiğini ve seni daima nasıl gözettiğini unutturmak suretiyle sana fakirliği vaad eder. *Fahşâ*yı yani dünyaya rağbet edip ona karşı haris olmayı ve hak olan yerlere sarf etmeyi bırakıp dünyalık toplamayı emreder. Tûl-i emel ve şehvetlere uyup gelip geçici heveslere kapılarak Allah için terk ettiğin [kötü] işlere dönmeni sağlamaya çalışır. Allah ise size dünyada kanaati, âhirette ise sevabı ve en güzel karşılığı vaad eder.[1]

269. Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar. [el-Bakara 2/269]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 206.

وقوله تعالى: ﴿وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَآءِ﴾ أي الفعلةُ القبيحةُ وهي البخل والفاحش اسم البخيل لغة لفحش فعله، قال الكلبي ومقاتل: كلُّ فحشاء في القرآن هي زنا إلا هذه فإنها منع الزكاة.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا﴾ أي يبشّركم بمغفرة الذنوب على الصدقاتِ والنفقات ويبشركم بالتفضيل[1] عليكم بإعطاء الخَلَفِ في الدنيا والثواب في العقبى.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ أي غني كثير الفضل قادر على إعطاء الخلف والثواب عليمٌ بأفعالكم ونياتكم.

وقال أهل الحقيقة وهو الإمام[2] القشيري رحمه الله:

> الشيطان يَعِدُ الفقرَ لفقرِهِ والله يعِدُكم المغفرة لكرَمِهِ، الشيطان يشير إليك بإحراز المعلوم وبطاعة الحرص ولا فقر فوقه ويعدك الفقر بردِّك إلى اختيارك وتدبيرك أي بتعليق قلبك بغيره والاتكال على من سواه أو بنسيان ما عوَّدك في سائر عمرك من كفايتهِ ورعايتهِ ويأمرك بالفحشاء أي بالرغبة في الدنيا والحرص عليها والإيثار لجمعها ومنعها عن وجوهها وبطول الأمل ومتابعة الشهوات وإيثار الحظوظِ والرجوع فيما تركته لله، والله يَعِدُكم في العاجلِ بالقناعة وفي الآجل بالثوابِ وحسن المآب.[3]

٢٦٩- يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَآءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُولُوا الْأَلْبَابِ

١ ح: التفضل.
٢ ر - أهل الحقيقة وهو الإمام.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٠٦/١.

"Allah hikmeti dilediğine verir." Yani Allah söz ve amelde doğruluğu, kulları arasından dilediğine bahşeder. Böylece o kişi şeytanın sözlerine kulak asmaz ve Allah'ın kendisine vaad ettiklerine dayanır. Âyette Mu'tezile'nin aslah olanın vacip olduğu şeklindeki görüşlerine ret vardır. Çünkü burada Cenâb-ı Hak hikmeti herkese değil dilediğine vereceğini açıklamıştır.

"Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş olur." *Men* şart kelimesidir. Bu sebeple *yü'te* fiili cezm edilmiş ve sonundaki *yâ* harfi düşmüştür. Bu şartın cevabı "Ona pek çok hayır verilmiş olur." ifadesidir. Yani bu kendisine verilir. Hikmetin ne olduğu konusunda pek çok görüş vardır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hikmet, Kur'ân ilmidir. İbn Zeyd şöyle demiştir: Hikmet, din ilmidir.

Süddî şöyle demiştir: Hikmet nübüvvettir. Mücâhid şöyle demiştir: Hikmet doğru görüştür. İbrâhim [en-Nehaî] şöyle demiştir: Hikmet anlayıştır. Rebî' şöyle demiştir: Hikmet, [Allah'tan] korkmaktır.

Bir görüşe göre hikmet, şeytanın vesvesesini bilmek ve vesvese ile meleklerin kalbe verdikleri ilhamı ayırt edebilmektir.

Atâ şöyle demiştir: Hikmet, mârifetullahtır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hikmet Kur'ân'ın tefsirini bilmektir.

Bir görüşe göre hikmet sünnettir. Bir görüşe göre ise Kur'ân'ın sırlarını anlamaktır. Bir görüşe göre fıkıhtır. "Onlara kitabı ve hikmeti öğretir" [el-Bakara 2/129] âyetinde başka görüşlere de yer verilmişti.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Hikmet, nefisten gelen duyguların değil Hak'tan gelen çağrıların senin üzerinde hüküm sürmesi; şeytanın engellemelerinin değil Deyyân'ın kahredici/karşı konulamaz uyarılarının sana hâkim olmasıdır. Şöyle de denilmiştir: Hikmet sana beşeriyetin süfli hâllerinin hâkim olmamasıdır. Nefsine hâkim olamayanın başkası üzerinde de hükmü bulunmaz. Yine şöyle denilmiştir: Hikmet Allah'ın emrine uymaktır. Sefeh ise onun emrine muhalefet etmektir. Hikmet hakkın, sefeh ise halkın müşâhedesidir.

وقوله تعالى: ﴿يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَآءُ﴾ أي يعطي اللهُ صوابَ القولِ والعملِ من يشاء من عبادِه فلا يقبل ما يعده الشيطان ويعتمد على ما وعدَه الله، وفي الآية ردٌّ على المعتزلةِ في قولهم بوجوب الأصلَحِ فإنه بيَّن أنه يعطي الحكمةَ من يشاء لا الكلَّ.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ «مَنْ» كلمة شرطٍ وسطقت الياءُ من آخر «يُؤْتَ» للجزم بها، وجزاء هذا الشرط ﴿فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ أي أعطى ذلك وكثرت الأقاويلُ في تفسير هذه الحكمة.

قال ابن عباس: هي علم القرآن، وقال ابن زيد: هي علم الدين.

وقال السدي رحمه الله: النبوة، وقال مجاهد رحمه الله: الإصابة، وقال إبراهيم رحمه الله: الفهم. وقال الربيع رحمه الله: الخشية.

وقيل: هي العلم بوسوسة الشيطان والتمييز بينها وبين إلقاء الملك في القلب.

وقال عطاء[1] رحمه الله: المعرفة بالله.

وقال ابن عباس: علم تفسير القرآن والعلم به.

وقيل: السنة، وقيل: فهم سرائر القرآن، وقيل: الفقه، ومرت أقاويلُ أُخَرُ عند قوله: ﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ [البقرة، ١٢٩/٢].

وقال الإمام القشيري رحمه الله: / [٢٦٤و]

> الحكمة أن يحكُمَ عليك داعي الحقِّ لا خاطرُ النفسِ وأن يحكُمَ عليك قواهرُ الديَّان لا زواجرُ الشيطان، وقيل: هي أن لا يحكُمَ عليك رعونات البشريةِ ومن لا يحكم له على نفسِهِ لا حكم له على غيره، قال: ويقال: الحكمة موافقةُ أمرِ اللهِ والسفهُ مخالفةُ أمرِهِ والحكمة شهودُ الحقِّ والسفهُ شهودُ الخلق.[2]

١ ر: عداء.

٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٠٨/١.

"Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar." Allah'ın nasihatlerinden ancak selim akıllara sahip olan kişiler öğüt alırlar. Bunu akıl sahibi olsa da her mükellef yapamaz. Çünkü aklı hevâsına galip gelmeyen kişi ondan yararlanamaz. O, aklı olmayan kişi gibidir.

270. Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı muhakkak Allah bilir. Zalimler için hiç yardımcı yoktur. [el-Bakara 2/270]

"Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı." Burada *mâ* şart edatıdır. Umum ifade eder. Yani "her şekilde her şey" demektir.

"Adadığınız her adağı." Yani Allah için yapmayı adadığınız iyiliği veya terk etmeyi adadığınız kötülüğü ve bu bu adakları yerine getirişinizi [Allah bilir], demektir. "Ve bu bu adakları yerine getirişinizi" ifadesi âyette gizlidir.

"Muhakkak ki Allah onu bilmektedir." Bu şartın cevabıdır. *Hâ* zamiri, *mâ* edatına dönmektedir. Bu sebeple harcama ve adaktan bahsedildiği hâlde tesniye yapılmamıştır. Çünkü *mâ* bir şeydir, zamir de ona dönmektedir. Böyle bir kullanım daha önce geçtiği üzere gayet beliğ bir vaat ve tehdit şeklidir.

"Zalimler için hiç yardımcı yoktur." Yani bizim infak konusundaki emrimize muhalefet eden yahut bize bir ibadet-tâat adayıp da onu eda etmeyen kimse üzerinden bizim azabımızı kim defedecektir? *Ensâr* kelimesi *nâsır* kelimesinin çoğuludur. *Râkib* kelimesinin çoğulu *rakb* olduğu üzere *nâsır* kelimesi de *nasr* şeklinde çoğul yapılır. Sonrasında *nasr* kelimesi de [ikinci kez] *ensâr* şeklinde çoğul yapılır (cem'ü'l-cem'). Aynı şekilde *şâhid* kelimesinin çoğulu da *şehd*dir, onun da çoğulu *eşhâd*dır. Bazıları ise *sâhib* kelimesinin çoğulu olan *ashâb* gibi *ensâr* kelimesinin de direkt *nâsır* kelimesinin çoğulu kabul ederler. Daha başkaları ise, *şerîf* kelimesinin çoğulunun *eşrâf* olması gibi, *ensâr* kelimesinin de *nasîr* kelimesinin çoğulu olduğu görüşündedirler.

Ulemâdan birine göre âyetin mânası şudur: Allah Teâlâ, infak ettiklerinizi O'nun rızâsı uğruna mı yoksa gösteriş amacıyla mı verdiğinizi ve yine adaklarınızı ibadet-tâat uğruna mı yoksa isyan amacıyla mı adadığınızı bilir. Âyet bu yoruma göre hem vaat hem de tehdit içerir.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ﴾ وما يتَّعظ بمواعظ الله إلا أولى العقول السليمة ولا يتناول هذا كل مكلف وإن كان ذا عقلٍ؛ لأنَّ من لا يغلِب عقلُه هواهُ لم ينتفع به فكأنه لا عقل له.

٢٧٠- وَمَآ اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهٗ ۗ وَمَا لِلظّٰلِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ

وقوله تعالى: ﴿وَمَآ اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ﴾ «ما» كلمة شرطٍ وهي للعموم أي أيُّ شيءٍ على أيِّ وجه كان منكم.

وقوله تعالى: ﴿اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ﴾ أي التزَمْتُم للهِ من فعلِ خيرٍ أو تركِ شرٍّ ووفيتُمْ به هذا مضمَرٌ فيه.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهٗ﴾ هذا جزاء الشرط، والهاء راجعة إلى «ما»، ولذلك لم يثنَّ مع ذكر شيئين النفقة والنذر؛ لأنَّ «ما» شيءٌ واحدٌ والكناية راجعة إليه وهو أبلغُ وعدٍ ووعيدٍ على ما مرَّ.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا لِلظّٰلِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ﴾ أي ليس لمن خالف أمرَنا في الإنفاق أو خالف ما نذره من الطاعة لنا من يدفع عنه عذابَنا، والأنصار جمعُ جمع الناصر، يجمع على النَّصر كالراكب يجمع على الرَّكْب، ثم النصر يجمع على الأنصار، ومثله الشاهد جمعه الشهد ثم جمع الشهد الأشهاد، ومنهم من يجعل الأنصارَ جمع الناصر وهو كالأصحاب جمع الصاحب، ومنهم من يجعله جمع النصير كالأشراف جمع الشريف.

وقال بعضهم: معنى الآية ما أنفقتم من نفقةٍ لوجهه أو للرياء أو نذرتم في طاعة أو معصية فإنَّ الله يعلمُهُ وهذا وعدٌ ووعيدٌ.

İbn Keysân'a göre âyetin mânası şudur: Size farz olup da verdiğiniz zekâtları ve gönüllü olarak adayıp da yerine getirdiğiniz infaka dair adakları Allah Teâlâ bilir. Âyet, zikredilen her iki durumu da kapsayıp onlardan herhangi biriyle amel eden herkese yönelik bir vaaddir.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Verdiğiniz sadakalar ve de adaklarınız konusunda Allah rızâsını gözetin. Eğer [bu amelleriniz ile] O'nu talep etmezseniz Allah bu amellerinizi kabul etmez.

271. Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirseniz ne âlâ! Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir. [el-Bakara 2/271]

"Eğer sadakaları açıktan verirseniz ne âlâ!" Yani sadakaları gizlemeden açıktan verirseniz ne güzel iş yapmış olursunuz. *Ni'immâ* övgü için kullanılan bir kelimedir. Aslı *ni'me mâ* şeklindedir. Daha sonra iki *mîm* birbirine idgam edilmiştir. İbn Kesîr, Hafs rivayetine göre Âsım, Verş rivayetine göre Nâfi *nûn* ve *ayn* harflerini kesreyle okumuştur. *Ni'me*deki *nûn* önceden de kesreliydi. Birinci *mîm*in ikincisi ile idgam edilmesinden dolayı iki sâkin harf [ayn ve idgam edilen mîm] yan yana gelince *ayn* harfinin harekelenmesi gerekti ve *nûn'un* harekesini [kesre] aldı. Ebû Amr, Ebû Bekir rivayetine göre Âsım, Verş dışındaki rivayetlere göre Nâfi' *fe-ni'mâ hî* diye *nûn* harfini kesre, *ayn* harfini de -olduğu gibi bırakarak- cezm ile okumuştur. İki sâkinin bir arada olması da mümkündür. Çünkü *dâbbe* kelimesinde olduğu gibi bu zaruretten doğan ârızî bir durumdur. İbn Âmir, Hamza ve Kisâî *fe-ne'immâ hî* diye *nûn* harfinin fethası, *ayn* harfinin kesresi ile asıl fiile irca edip *mîm* harfini *mîm* harfinde idgam ederek okumuşlardır. Hasan ise *fe-ni'mâ hiye* diye değiştirmekten sakınarak kelimeleri ayrı ayrı okumuştur.

"Eğer onu gizlerseniz." Yani sadakaları gizlice verirseniz...

"Fakirlere öyle verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır." Yani sadakalarınızı fakirlere bu hâlde gizli olarak verirseniz [daha iyidir]... Zira sadakayı gizlice vermek, açıkça vermekten daha iyidir. Çünkü onu açıkça verirken riyaya düşmekten endişe edilebilir. Gizlice vermekte ise böyle bir endişeye mahal yoktur.

Önceden hem gizleme hem de açıktan verme şeklinde iki durumdan bahsedildiği hâlde *fe-hüve* "işte o" işaret lafzı tekil olarak kullanılmıştır. Çünkü burada kastedilen anlam tektir o da sadakayı gizliden vermektir.

وقال ابن كيسان رحمه الله: معناها وما أنفقتم من نفقةٍ مما فُرِضَ عليكم أو نذرتم إنفاقَه متطوعين فوفيتم بذلك فإن الله يعلمه وهذا وعدٌ عليهما جميعًا.

وقال الحسن: وما أنفقتم من نفقة أو نذرتم من نذرٍ فأريدوا به الله، فإنَّ الله لا يقبَله منكم إذا لم تريدوه.

٢٧١- إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ ۖ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ۖ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ ۗ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ﴾ أي تظهروا الصدقات فعنمَ الفِعلة هذه، وهي كلمة مدح وأصله «نِعْمَ مَا» أدغمت إحدى الميمين في الأخرى، وقرأها ابن كثير وعاصم في روايةِ حفص ونافع في رواية ورش بكسر النون والعين، والنون في «نعم» كانت مكسورةً وحرِّكت العين بحركتها حين احتيج إلى تحريكِها عند اجتماع الساكنَيْنِ حال إسكان الميم الأولى بالإدغام، وقرأ أبو عمرو وعاصم في رواية أبي بكر ونافع في رواية غير ورش «فَنِعْمَاهِي» بكسر النون وإسكان العين إبقاءً على ما كان، واحتمل الجمع بين الساكنين لأنه عارض ضروري كما في الدابة، وقرأ ابن عامرٍ وحمزة والكسائي «فَنَعِمَّاهِي» بفتح النون وكسر العين ردًّا إلى الفعل الأصلي وإدغاما للميم في الميم، قرأ الحسن «فَنِعْمَ مَا هِيَ» مفصولة تحرُّزًا عن التغيير.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تُخْفُوهَا﴾ أي تستروها أي الصدقات.

وقوله تعالى: ﴿وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾ أي وتعطوها الفقراء فالإعطاء على الخيفة خيرٌ من الإظهار لما يخاف في الإبداء من الرياء وليس ذلك في الإخفاء.

وقوله: ﴿فَهُوَ﴾ إنما وحد للإشارة مع سبق ذلك ذكر الإخفاء والإيتاء وهما شيئان لأنَّ المعنى واحدٌ وهو الإعطاء / [٢٦٤ظ] على خفية.

١ وجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٣٩٣/١.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Eğer bizimle olan dostluğunu açığa vurur ve ilan edersen doğru ve güzel bir iş yapmış olursun ancak sırrımızı saklayıp aramıza bir şey girmesine mani olursan aşk ve muhabbetin şartlarını korumuş olur, vuslat binasının temelini sağlam inşa etmiş olursun."[1]

"Bu sebeple Allah sizin günahlarınızı örter." İbn Kesîr, İbn Amr ve Ebû Bekir rivayetine göre Âsım *nükeffiru ankum* şeklinde *nûn* harfiyle merfû olarak okumuşlardır. Bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın kendisi hakkında cemi lafzıyla verdiği bir haber olur. Bu da tazim için kullanılır. "Şüphesiz ki biz." [el-İnsân 76/23] ifadesi de böyledir. Bu ifade ayrıca şartın cevabına atıf olmayarak yeni bir cümle başlangıcı da olabilir. Nâfi, Hamza ve Kisâî *nûn* ve cezimle *nükeffir* şeklinde şartın cevabı olarak okumuşlardır. Bu durumda "Eğer gizler ve fakirlere öylece verirseniz sizin için daha hayırlı olur. Biz de buna karşılık sizin günahlarınızı örteriz." şeklinde takdir edilir. İbn Âmir ve Hafs rivayetine göre Âsım, *ve yükeffirü* şeklinde *yâ* harfi ile merfû olarak okumuşlardır. Bu durumda "Allah buna karşılık olarak sizin bir kısım günahlarınızı örter." şeklinde takdir edilir. Âyetteki *min* harf-i cerri parça ifade etmek (teb'îz) için kullanılmıştır. Yani bu sadakalar karşılığında Allah bazı günahlarınızı örter. Âyet Mu'tezile'ye red teşkil eder. Çünkü onlar küçük günahların affedileceğini, onlar için bir kefârete gerek olmadığını, büyük günahların ise affedilmesinin câiz olmadığını söylemişlerdir. Allah Teâlâ ise bu âyette sadakaların bazı günahları örteceğini haber vermiştir. Eğer sadaka küçük günahları örtüyorsa Mu'tezile'nin "Küçük günahlar için kefârete/bağışlanmaya ihtiyaç yoktur." şeklindeki iddiası iptal edilmiş olur. Eğer büyük günahları örtüyorsa yine Mu'tezile'nin "Allah'ın büyük günahları affetmesi câiz değildir." şeklindeki sözleri iptal olmuş olur.

"Allah yapmakta olduklarınızı bilir." Allah Teâlâ, açığa vurmanızı da gizlemenizi de; ihlâslı olmanızı da riyakârlık yapmanızı da; sadaka vermenizi de vermemenizi de bilir ve size verdiklerinize göre karşılık verir. Bir görüşe göre bu ifade, gizlice verme konusunda bir teşviktir. Çünkü burada sanki "Ben bildikten sonra başkalarına göstermeye ne hacet!" denilmektedir. Bir görüşe göre verileni gizleme, farz olmayan bağışlar yani sadakalarla ilgilidir. Farz olanı göstererek vermek, kişinin üzerinden töhmeti kaldırması ve başkalarını da teşvik etmesi açısından daha iyidir. Farzlarda riya olmaz.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 209.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: إن أظهرتَ صحبتَك معنا وأعلنتَ فلقد أصبتَ وأحسنتَ وإن حفظت سرَّنا عن دخول الوسائط بيننا فقد صنت شروطَ الوداد وشيَّدت من بناء الوصلة العماد.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ﴾ قرأ ابن كثير وابن عمرو وعاصم في رواية أبي بكر «نكفر عنكم» بالنون والرفع ويكون إخبارًا من الله تعالى عن نفسِه بكلمة الجمع وهو بيان العظمة كما في قوله: ﴿إِنَّا نَحْنُ﴾ [الإنسان: ٧٦/٢٣] في مواضعَ ويكون مستأنفًا غير معطوف على جواب الشرط، وقرأ نافع وحمزة والكسائي: ﴿وَنُكَفِّرْ﴾ بالنون والجزم على جواب الشرطِ وتقديره وإن تخفوها وتؤتوها الفقراء يكن خيرا لكم ونكفره نحن من سيئاتكم بذلك، وقرأ ابن عامر وعاصم في رواية حفص ويكفر بالياء والرفع،[2] وتقديره: والله يكفر بذلك من سيئاتكم ودخول «من» للتبعيض أي يكفر بعض سيئاتِكم بهذه الصدقات، والآية ردّ على المعتزلة فإنهم يقولون الصغائر تقع مغفورة فلا حاجة إلى تكفيرها بشيء والكبائر لا تجوز مغفرتُها والله تعالى أخبر أن الصدقات تكفِّر بعض السيئات، فإن كانت تكفر الصغائر فقد أبطل قولهم: إن الصغائر لا يحتاج فيها إلى التكفير وإن كانت تكفر الكبائر فقد أبطل قولهم: إنه لا يجوز غفران الكبائر.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ أبديتم أم أخفيتُم أخلصتُم أم راءيتم منعتم أم أعطيتم فيجزيكم على وقف ما آتيتم، وقيل: هو حثٌّ على الإخفاءِ فإنه يقول إذا علمت أنا فأي حاجة لك إلى الإبداء، وقيل: هذا في التطوُّع فأما الفرض فالإبداء به أولى نفيا للتهمة عن نفسه وحملا للغير على ما فعلَه ولا رياءَ في الفرائض.

---

١ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٠٩.

٢ وجوه القراءات انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٣٩٥.

Zeccâc şöyle demiştir: Zekâtın gizliden verilmesi Hz. Peygamber aleyhisselâm zamanında idi. Onun zamanında zekâtı verirken gizlemek daha iyi idi. Ancak şimdi insanlar kötü zanda bulunuyorlar. Dolayısıyla zekâtı açıktan vermek daha iyidir. Sadakanın ise gizli olanı daha iyidir.[1]

Kelbî şöyle demiştir: Ashâb-ı kirâm "Sadakayı gizli vermek mi yoksa açıktan vermek mi daha iyidir?" diye sordu. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi.

Şa'bî şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında nâzil olmuştur. Hz. Ömer, insanların başlarında malının yarısını getirmişti. Resûlullah aleyhisselâm "Ailene ne bıraktın, ey Ömer?" diye sordu. O da "Malımın yarısını ey Allah'ın Resûlü!" dedi. Bundan sonra Hz. Ebû Bekir bütün malı ile geldi. Bu durumunu neredeyse kendinden bile saklıyordu. Sonra onları Hz. Peygamber aleyhisselâma verdi. Hz. Peygamber "Ey Ebû Bekir! Ailene ne bıraktın?" diye sordu. "Allah'ı ve Resûlü'nü." diye cevap verdi. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e "Ömrüm için! Her ne zaman bir hayır işi için yarıştıysak mutlaka onda sen bizi geçtin." dedi. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu. [2]

Bu âyet-i kerîme, zekâtın sekiz sınıftan birine verilmesinin câiz olduğunu gösterir. Bu bizim mezhebimizdir. Çünkü Allah, gizlemeyi daha hayırlı kılmıştır. Zekâtın arzu edilen sınıfa verilmesi ise onu gizlemeye daha müsaittir. Ayrıca Cenâb-ı Hak, kendilerine zekât düşen sekiz sınıftan sadece biri olmalarına rağmen, fakirlere zekât verilmesinin hayırlı olduğunu bildirmiştir.

272. **Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir. Hayır olarak harcadıklarınız kendi iyiliğiniz içindir. Yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızâsını kazanmak için yapmalısınız. Hayır olarak verdiğiniz ne varsa, karşılığı size tam olarak verilir ve asla haksızlığa uğratılmazsınız. [el-Bakara 2/272]**

"Onları doğru yola iletmek sana ait değildir." Yani ey Muhammed! Kâfirleri doğru yola erdirmek senin yükümlülüğün değildir. Allah dilediğini doğru yola iletir. Hitap özel, kasıt ise umumidir. Bütün ehl-i İslâm'ı kapsar.

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 304.

2 İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2: 536.

وقال الزجاج: كان هذا على عهد رسول الله ﷺ كان الإخفاء في إيتاء الزكاة أحسن، فأما اليوم فالناس يسيئون الظنَّ فالإظهار أحسن وأما التطوع فإخفاؤه أحسن.[1]

وقال الكلبي: إن الصحابة قالوا: صدقة السر أفضل أم العلانية؟ فأنزل الله هذه الآية.

وقال الشعبي: نزلت الآية في أبي بكر وعمر جاء عمر بنصف ماله يحمله على روؤس الناس، فقال رسول الله: «ما تركتَ لأهلك يا عمر؟» فقال: نصف مالي يا رسول الله، وجاء أبو بكر بكل يكاد يخفى من نفسه حتى دفعها إلى رسول الله ﷺ فقال: «ما تركت لأهلك يا أبا بكر؟» قال: الله ورسوله، فقال عمر لأبي بكر: بنفسي أنتَ ما سابقنا باب خير قط إلا سبقتَنا إليه فأنزل الله هذه الآية.[2]

دلت الآية على أن صرف الزكاة إلى صنفٍ واحدٍ من الأصناف الثمانية جائزٌ وهو مذهبنا لأنَّ الله جعل الإخفاء خيرا وهذا أقرب إلى الإخفاء ولأنه جعل إيتاء الفقراء خير وهم صنف واحد منهم.

٢٧٢- لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِي مَنْ يَّشَآءُ ۗ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِاَنْفُسِكُمْ ۗ وَمَا تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَآءَ وَجْهِ اللّٰهِ ۗ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ اِلَيْكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِى مَنْ يَّشَآءُ﴾ أي ليس عليك يا محمد أن تُرشِد الكفارَ ولكن الله يُرشِد من يشاء، والخطاب خاصٌ والمراد عامٌ يتناول كل أهل الإسلام.

١ معاني القرآن للزجاج، ١ /٣٥٤.
٢ رواه ابن أبي حاتم في تفسيره، ٢ / ٥٣٦.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet-i kerîme, Mu'tezile mezhebinin hidâyetin yol göstermekten ibaret olduğu şeklindeki iddiasına cevap vermektedir. Eğer gerçekten dedikleri gibi olsaydı Hz. Peygamber aleyhisselâm böyle bir hakka tamamen sahip olurdu. Çünkü zaten açıklamak onun vazifesi idi. Bir görüşe göre "Onların hidâyetini terk etmende (onları hidâyete erdirmemende) sana bir sorumluluk yoktur." denilmek istenmiştir. "Onların hesabından sana bir sorumluluk, senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur." [el-En'âm 6/52] ve "Sana düşen sadece tebliğ etmektir, hesaba çekmek bize aittir." [er-Ra'd 13/40] âyetleri de bu anlamdadır. Bu sözün önceki ve sonraki âyetlerde zikredilen sadaka ve zekât ile ilişkisi nüzûl sebebi okunduğunda anlaşılabilir.[1]

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Resûlullah aleyhisselâm kazâ umresi yapmaktaydı. Bu umrede Esmâ bint Ebû Bekir de onun yanındaydı. Annesi Kuteyle ile ninesi, Esmâ'nın yanına gelip ondan yardım istediler. O da "Siz benim dinimden değilsiniz. Resûlullah aleyhisselâm emretmedikçe size bir şey vermem." dedi. Bunun üzerine "Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir." âyeti nâzil oldu. Hz. Peygamber aleyhisselâm Esmâ'ya onlara sadaka vermesini söyledi; o da bunun üzerine annesine yardım etti.

"Hayır olarak harcadığınız." Yani infak ettiğiniz mallar. **"Sizin içindir."** Yani sevabı sizdedir. **"Yalnızca Allah rızâsı için infak ediniz."** Yani yaptığınız hayırları sadece bu gaye ile yapınız.

"Hayır olarak verdiğiniz her ne varsa tam olarak size [geri] verilecektir." Yani size tam olarak karşılığı verilecektir. **"Asla haksızlığa uğramazsınız."**

Kelbî şöyle demiştir: Bazı Müslümanların Yahudilerden hısımları ve sütkardeşleri vardı. Bunlar İslâm'dan önce onlara maddî yardımda bulunurlardı. Müslüman olduktan sonra onlara yardım etmek istemediler. Hz. Peygamber aleyhisselâma bu durumu sordular. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu ve Müslümanlar âyetin inmesinden sonra onlara sadaka vermeye devam ettiler.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 193.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

هذه الآية يرد على المعتزلة أن الهدى البيانُ / [٢٦٥و] فلو كان كذلك لكان رسول الله عليه السلام يملك ذلك كله؛ إذ عليه البيان، قال: وقيل: أي ليس عليك حساب ترك اهتدائهم وهذا كقوله: ﴿مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ﴾ [الأنعام، ٥٢/٦] ، وقال: ﴿فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ﴾ [الرعد، ٤٠/١٣]، واتصال هذه الكلام بالنفقات المذكورة قبلها وبعدها يعرَف بقصة نزولها.[١]

قال ابن عباس: اعتمر رسول الله ﷺ عمرة القضاء وكانت معه في تلك العمرة أسماء بنت أبي بكر الصديق رضي الله عنهما فجاءتها أمُّها قُتَيلة وجدتها تسألانها فقالت: لا أعطيكما شيئًا حتى أستأمر رسول الله ﷺ فإنكما لستما على ديني، فأنزل الله: ﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ وَلٰكِنَّ اللهَ يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ﴾ فأمرها رسول الله ﷺ أن تتصدق عليهما فأعطتهما ووصلتهما.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ﴾ أي من مال ﴿فَلِاَنْفُسِكُمْ﴾ الثواب، ﴿وَمَا تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَآءَ وَجْهِ اللهِ﴾ أي وما تنفقوا وما تصدقوا من خير.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ اِلَيْكُمْ﴾ أي يوفَّر عليكم ﴿وَاَنْتُمْ لاَ تُظْلَمُونَ﴾

وقال الكلبي: إن أناسًا من المسلمين كانت لهم أصهار من اليهود ورضاع قد كانوا ينفقونهم قبل الإسلام فلما أسلموا كرهوا أن ينفقوهم فاستأمروا رسول الله ﷺ فنزل: ﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ﴾ فأعطوهم بعد نزول هذه الآية.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٩٣/٢.

Buradaki *mâ* şart edatıdır. *Tunfikū* bu edat sebebiyle cezmedilmiştir. Cezm alâmeti *nûn* harfinin kelime sonundan hazfedilmesidir.

"Size aittir, size verilecektir." Yani infak ettiğiniz malların karşılığı size verilecektir.

"Sadaka olarak verdiklerinizi yalnızca Allah rızâsı için verin." Âlimler bu ifade hakkında sonuç olarak üç vecihte özetlenebilecek pek çok yorumda bulunmuşlardır:

1. Buradaki *mâ* nefiy, *tunfikū* fiili ise ispat için getirilmiştir. *İllâ* kelimesi de istisna edatıdır. Bu ifade, tamamlanmış bir sözdür. Kâfir akrabalarına verdikleri sadakalar konusunda Müslümanlara mazeret sunmaktadır. Buna göre âyetin anlamı şöyle takdir edilebilir: Sizler, kâfirlerden olan akrabalarınıza ancak Allah'ın emriyle O'nun rızâsını umarak tasadduk etmekteydiniz/edersiniz.

2. Burada *vâv* harfi, hâl *vâv*ıdır. *Mâ* ise nefiy için kullanılmıştır ve *lâ* mânasındadır. Bu ibare, âyette geçen bir önceki ifade ile ilgilidir. Takdiri şöyledir: Sadaka olarak verdiğiniz malları sadece Allah rızâsı için veriyorsanız bunun karşılığını alırsınız.

3. Bu ifade nehiy mânasında bir nefiydir [yasaklama anlamına gelen olumsuz fiil cümlesidir]. Yasaklamanın olumsuzlama şeklinde geldiği pek çok cümle vardır. "Kişi kardeşinin pazarlığı üzerine pazarlık etmez." hadisi böyledir.[1] Âyetin anlamı şudur: Ancak Allah'ın rızâsı için sadaka verin. Allah'ın veçhini arzulamak ifadesinin anlamı O'nun rızâsını talep etmektir. Bu, dilde bilinen bir kullanım şeklidir. "Bunu Zeyd'in yüzü için yapıyorum." denildiğinde onun hatırı için demek istenir.

"Size haksızlık yapılmaz." Yani size karşılığınız eksik verilmez. "Onda hiçbir haksızlık yapmamıştı." Yani eksiltmemişti.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Bu âyet-i kerîme kâfirlere kefâret ödemenin câiz olduğunu gösterir. Çünkü Allah Teâlâ onu bizim için faydalı ve işlediğimiz günahlara kefâret yapmıştır. Bu ayrıca bize sevap getirir." [2]

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 16.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 193.

﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ﴾ «ما» كملة شرط و«تنفقوا» جزم به وعلامة جزمِه حذف النون من آخره.

وقوله: ﴿فَلِاَنْفُسِكُمْ﴾ جزاؤهم أي كلُّ شيء أنفقتم من مالٍ فثوابه لكم.

وقوله: ﴿وَمَا تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللّٰهِ﴾ ذكروا له وجوهًا كثيرةً وهي يرجع في الحاصل إلى ثلاثة:

أحدها: أن «ما» للنفي و«تنفقون» إثبات و«إلا» استثناءٌ، وهو كلام تامٌّ وهو تمهيدُ عذرٍ لهم فيما يعطونه أقرباءهم الكفار أي وَلَسْتُمْ تنفقون على الكفار من أقربائكم إلا بأمر الله لابتغاء مرضاة الله.

والثاني: الواو للحال وما بمعنى لا، هو متصل بالكلام الأول، وتقديره: وما تنفقوا من خير وأنتم لا تنفقون ذلك إلا ابتغاء وجه الله فلأنفسكم ثواب ذلك.

والثالث: أن هذا نفي ومعناه النهي وكثير من المناهي وردت على طريقةِ النفي كقوله: «لا يستآم الرجل على سَوْمِ أخيه»[1]. ومعنى هذا ولا تنفقوا الا ابتغاءَ وجه الله ومعنى ابتغاء وجه الله طلبُ رضا الله وهو متعارف في الكلام، ويقول الرجل «أفعل هذا لوجه زيد» أي لطلب رضاه.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾ أي لا تنقصون كما في قوله: ﴿لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا﴾ [الكهف، ٣٣/١٨] أي لم تنقص.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: دلت الآية على جواز دفع الكفارات إلى الكفار لأن الله تعالى جعلها نافعة لنا ومكفر لما ارتكبنا ومما يوفر به علينا الثواب.[2]

١ مسند أحمد، ١٦/٥.

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٩٣/٢.

273. (Yapacağınız hayırlar,) kendilerini Allah yoluna adamış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzsüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir. [el-Bakara 2/273]

"Kendilerini Allah yoluna adamış fakirler için." Bir görüşe göre bu âyetin "Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel bir davranıştır." [el-Bakara 2/271] âyetiyle irtibatı şöyledir: O âyette "Sadakayı gizlice fakirlere verseniz." [el-Bakara 2/271] buyrulmuştu. Sanki Müslümanlar "Hangi fakirlere?" diye sordular ve bu sorularına karşılık olarak "Allah yoluna kendini adamış fakirlere" şeklinde cevap verildi.

Bir görüşe göre mânası şöyledir: Bu âyette zikredilen sadakalar fakirlere verilir. Bir görüşe göre bu ifade, cevabı hazfedilmiş bir mübtedâdır. İfadenin takdiri, "sıfatları böyle olan fakirlerin sizin malınızda hakkı vardır" şeklindedir.

"Adanmış" ifadesi menedilmiş anlamındadır. Bunu hacdaki ihsâr âyetinde [el-Bakara 2/196] tafsilatlı bir şekilde anlatmıştık.

"Allah yolunda" ifadesi Allah'ın rızâsının yolunda anlamındadır. Burada kastedilenler ashâb-ı suffadır. Onlar dört yüz kişiydiler. Medine'de kalacak yerleri ve akrabaları yoktu. Hz. Peygamber aleyhisselâmın gönderdiği seriyyelere katılıp Mescid-i Nebevî'ye geri dönüyorlardı. "Allah yolunda adanmış olmalarının" anlamı Allah'a itaatle, onun rızâsını talep etmekle ve Resûlü'nün sohbetiyle meşgul olmalarıdır. Hz. Peygamber aleyhisselâm onları Medine'de mescidine yerleştirmiştir.

"Yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremezler." Yani onlar beldeleri dolaşamazlar. Cenâb-ı Hak, "Ve diğerleri yeryüzünde dolaşırlar." [el-Müzzemmil 73/20] buyurmuştur. Onların bu işe güç yetirememelerinin sebebi Hz. Peygamber aleyhisselâmın sohbetinden mahrum kalmamak için onun yanından ayrılmak istememeleridir. "Onlar hiçbir şey işitemezler." [el-Kehf 18/101] Yani kulakları olduğu hâlde onu duymayı hiç istemezler.

Bir görüşe göre onlar yeryüzünde dolaşmazlar demektir. Dolaşma imkânının nefyedilmesi direkt dolaşmanın nefyi anlamına gelir. Bu da kudretin fiille birlikte olduğunu açıkça gösterir ve Mu'tezile'ye karşı bizim için bir delildir.

٢٧٣- لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْباً فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْ لَا يَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافاً وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿لِلْفُقَرَآءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ قيل: اتصاله / [٢٦٥ظ] بقوله: ﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِىَ﴾ [البقرة، ٢/٢٧١]. وقيل: لما قال: ﴿وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَآءَ﴾ [البقرة، ٢/٢٧١] كأنهم قالوا: لأي الفقراء، فقيل: للفقراء الذين أحصروا.

وقيل: معناه النفقات المذكورة في هذه الآيات للفقراء، وقيل: هو ابتداء وجوابُه محذوفٌ في آخرِهِ أي للفقراء الذين هذه صفتهم حق في مالكم.

وقوله: ﴿أُحْصِرُوا﴾ أي منعوا وقد فسَّرناه في آية الإحصار في الحج على الاستقصاء.

وقوله: ﴿فِى سَبِيلِ اللهِ﴾ أي في طريق رضا الله وهم أصحابُ الصفَّة وكانوا أربعمائة إنسان لم يكن لهم مساكنُ بالمدينة ولا عشائرُ، فكانوا يخرجون في كل سريةٍ بعثها النبي ﷺ ثم يرجعون إلى مسجد الرسول، فمعنى إحصارهم في سبيل الله ههنا أن اشتغالهم بطاعة الله وطلب مرضاته وصحبة رسوله قد أحصرهم في مدينة الرسول في مسجده.

وقوله تعالى: ﴿لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِى الْأَرْضِ﴾ أي سيراً في البلاد كما قال تعالى: ﴿وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْأَرْضِ﴾ [المزمل، ٧٣/٢٠] ومعنى عدم الاستطاعة أنهم يكرهون السير لئلا تفُوتُهم صحبة رسول الله ﷺ وهذا كقوله: ﴿وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا﴾ [الكهف، ١٨/١٠١] أي يكرهون سماعه ولهم آلات السماع.

وقيل: لا يستطيعون ضربًا أي لا يضربون في الأرض فنفى الاستطاعةَ بنفيِ الضربِ وهي دلالةٌ واضحةٌ أن حقيقة الاستطاعة مع الفعل وهي حجة لنا على المعتزلة.

"Onları tanımayanlar, iffetli hâllerinden dolayı onları zengin zannederler." Yani kanaatleri, insanlara el açmamaları ve onlara hâllerini anlatmamaları sebebiyle durumlarını bilmeyenler onları zengin zannederler.

"Onları simalarından tanırsın." Bir görüşe göre burada hitap Hz. Peygamber aleyhisselâmadır. Bir görüşe göre ise onların hâlini bilmek isteyen herkesedir. Onların fakirlikleri yüzlerindeki açlık ve ihtiyaç izlerinden belli olur.

"Lisân-ı hâl, konuşmaktan daha çok şey anlatır." derler. "Onları simalarından tanırsın." ifadesi ile âyetin başı arasındaki ilgi şöyledir: Onların hâllerini sorarak öğrenmek isteyen kişi buna ulaşamaz. Çünkü onlar bir şey istemezler. Ancak onların yüzlerine bakan onların hâllerini anlar.

Bir görüşe göre "Onları simalarından tanırsın." ifadesinin anlamı onların fakirliklerini simalarından anlarsın demek değil, bilakis onların huşûlarını ve geceleyin çokça namaz kıldıklarını yüzlerinin, uykusuz kalmaktan gelen sarılığından ve gece namazı kılmaktan gelen nûrundan anlarsın demektir.

"Onlar ısrarla insanlardan bir şey istemezler." Yani insanları sıkboğaz etmezler. Sürekli bir şeyler istemezler. *İlhâf* kelimesi örtü kelimesinden gelir. Çünkü örtü, örtünen kişiden ayrılmaz. Âyetin zâhirinde, onların insanlardan ısrarla bir şey istemedikleri anlatılmaktadır. Buradan onların ihtiyaç hâlindeyken rahata kavuşacak kadar bir şeyi ısrarcı olmadan istedikleri anlaşılabilir. Ancak âyetin bir önceki cümlesi olan "Hâllerini bilmeyenler onları zengin zannederler." ifadesi onların insanlardan hiçbir şey istemediklerini anlatmaktadır. Bu sebeple Abdullah b. Abbas "Onlar ısrarla insanlardan bir şey istemezler." âyetinin tefsirinde şöyle demiştir: Onlar ısrarcı olmaksızın da insanlardan bir şey istemezler. İbn Abbas bu ilâve yorumu, yukarıda açıkladığımız mânaya dayanarak yapmıştır. Belki de onların ısrarcı olmaksızın da insanlardan bir şey istemediklerinin âyette zikredilmemesinin sebebi insanların ihtiyaç anında başkalarından bir şey istemesinin serbest bırakıldığını ve mecbur kaldığı için bunu yapanın günaha girmediğini bildirmektir.

Zeccâc'a göre âyetin mânası şudur: Onlar insanlardan hiçbir şey istemezler ki istemede ısrarcılık etmiş olsunlar. Bunu söylerken İmriü'l-Kays'ın şu şiirini delil getirmiştir:

Onun aydınlatacak bir şeyi yok ki onunla yol bulunsun

وقوله تعالى: ﴿يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِۚ﴾ أي يظنُّهم جاهل حالهم من تعفُّفِهِم أي بسبب قناعتهم وامتناعهم عن مباسطة الناس وعن كشف حالهم لهم أغنياء.

وقوله تعالى: ﴿تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰىهُمْۚ﴾ قيل: الخطاب للنبي، وقيل: لكلِّ راغب في معرفة حالهم يقول: يعرف فقرهم بالعلامة في وجوههم من أثر الجوع والحاجة.

وقد قيل: لسان الحال أفصحُ من لسان المقال، والتوفيق بين هذا وبين الأول أنَّ من أراد معرفة حالهم بالسؤال لم يصل إليه؛ لأنهم لا يسألون لكن من نظر في وجوههم استدلَّ به على أحوالهم.

وقيل: معنى قوله ﴿تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰىهُمْۚ﴾ ليس لمعرفة فقرهم بل يقول تعرف آثارَ خشوعهم وكثرةِ صلاتهم بالليل بما ظهر في وجوههم من صُفرةِ السَّهَرِ ونور قيام الليل.

وقوله تعالى: ﴿لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًاۗ﴾ أي إلحاحًا وهو لزوم السؤال من اللِّحاف الذي يلازِم الملتحف به وظاهره نفي سؤالهم على الإلحاح وكان يتوهَّم أنهم كانوا يسألون عند الحاجة بقدر الراحة ولا يلحُّون لكن عرف بقوله ﴿يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِۚ﴾ إنهم ما كانوا يسألون الناس أصلًا، ولهذا قال ابن عباس في تفسيره: ﴿لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًاۗ﴾ / [٢٦٦و] ولا غير إلحاف وإنما استفاد هذه الزيادة بما قلنا ولعل ترك غير الإلحاف ذكرًا في الآية لفائدةِ إطلاق السؤال لغيرهم عند الحاجة ورفع الإثم عن من فعله مضطرًّا.

وقال الزجاج رحمه الله: معناه لا يسألون الناس أصلًا فيكون إلحافًا واستشهد بقول امرئ القيس:

على لاحبٍ لا يهتدَى بمناره[1]

أي لا منار له فيهتدى به.

١ معاني القرآن للزجاج، ١/٣٥٧.

"Hayır olarak her ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir." Bu cümle, şart ve cevaptan oluşmaktadır. Çünkü cevap cümlesinin başında *fâ* edatı bulunmaktadır. "Her ne infak ederseniz" ifadesinin âyetlerde defalarca tekrarlanması vurgu ve pekiştirme amaçlıdır. Ayrıca bu tekrarlardan her biri ayrı bir cevap cümlesi, sebep bildirici bir mâna, hak edilen bir karşılık yahut bir hâl ifadesi ile tahsis edilmiştir.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah yoluna adanmış fakirlerin bütün yollarını hakikatin sultanı tutmuştur. Onların ne doğuda ne de batıda gidebilecekleri bir yol kalmıştır. Her neye azmetseler, tevhit otağının kendilerini kuşattığını görürler. Şair şöyle demiştir:
>
> *Yeryüzünün o geniş yolları, tüm ferahlığına rağmen bana dar oldu. Ne uzuyor ne de genişliyor*
>
> Halk ile birlikteyken rahat nefes alamazlar. Bu nasıl olsun, zira onların nazarında halk yok hükmündedir. Eğer halk yok ise yok hükmünde olan bir şeyin var olduğunu söylemek tevhitte şirktir. Fakîr-i sâdık olanlar Allah ile birlikte, Allah için ve Allah ile olurlar. Yabancıların onlara bakma, mahlûkatın onları bulma şansı yoktur. Allah onları ağyarın gözünde, olduklarından farklı bir kisvede gösterir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Cahil kişi, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder." Mahrum olan onların hâllerinden hiçbir şey anlamaz.
>
> Ey Muhammed! Sen onları simalarından tanırsın. Bu sima gözle görülen bir sima değil, basiret ile görülebilen bir simadır. Onlara ancak ehadiyyet nûru ve bir hicap ile bakılabilir. "İnsanlardan ısrarla talepte bulunmazlar." Halktan bir istekte bulunsalar bile, sırlarında o şeyi Allah'tan gayrısına dayandırma duygusu zerre kadar dahi yoktur. Denilir ki onlar Allah yoluna adanmış ve O'nun hükümlerine bağlanmışlardır. Yani onlar nefislerini O'nun taatine, kalplerini O'nun mârifetine, ruhlarını O'nun muhabbetine ve sırlarını O'nun rü'yetine hasretmişlerdir. Yine denilir ki onların simaları şöyle şöyledir: Nefisleri inkisar fakat kalpleri behçetle doludur; zâhirleri iyice solmuş, bedenleri güçten düşmüştür fakat *sır*ları arşa nidâlar salacak canlılıktadır. Bâtın kırılınca zâhir de kırılır [ve bâtın mamur ise zâhir de öyle olur; bâtını böylesine mamur olan ârifin halktan bir isteği kalmaz].[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 210.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾ هذا شرطٌ وجزاءٌ أيضًا لأنه[1] وصله بالفاء وتكريره مرارًا لتقريره وتأكيده ولأنَّ كلَّ واحد منها خصَّ بجزاء أو معنى من ذكر سببٍ أو مستحق أو حال.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

للفقراء الذين أحصروا في سبيل الله أخذ عليهم سلطان الحقيقة كل طريق، فلا لهم في المشرق مذهبٌ ولا في المغرب مضربٌ كيف ما نووا رأوا سرادقات التوحيد محدقة بهم. قال الشاعر:

كان فِجاجَ الأرضِ ضاقت بِرَحْبِها عليَّ فما يزداد طولاً ولا عرضاً

فلا يسلم لهم نفسٌ واحد مع الخلق، وأنى ذلك ولا خلقَ وإذا لم يكن فإثبات ما ليس شرك في التوحيد، والفقير الصادق واقف مع الله لِله بالله لا إشراف للأجانب عليهم ولا سبيلَ لمخلوق إليهم يُظهِرُهم الله في عيون الأغيار في لبسة سوى ما هم عليه، قال تعالى: ﴿يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ﴾، فأما من كان محروما فلا يُشكِل عليه شيءٌ من أحوالهم.

تعرفهم يا محمد أنت بسيماهم، ليست تلك السيماء مما يلوح بالبصر تلك سيماء يدركها البصيرة لا إشراف عليهم إلا بنور الأحديَّةِ لهم وستر لا يسألون الناس إلحافًا فأن جرى منهم بين الخلق[2] يعني السؤال وليس على سرِّهم ذرة من الإثبات للأغيار، ويقال: أحصروا في سبيل الله وقفوا على حكم الله فأحصروا نفوسهم على طاعته وقلوبهم على معرفته وأرواحهم على محبَّتِهِ وأسرارهم على رؤيته، ويقال: سيماهم استبشار قلوبهم عند انكسار نفوسهم وصياح أسرارهم إلى العرشِ نشاطًا عند ذبول ظواهرهم عن الانتعاش عيانًا، وتكسر الظاهر عند تكسر الباطن.[3]

١ ح - أيضًا وصله، ر: فإنه.
٢ ر + بدون إلحاف.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٢١٠/١.

274. Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarf edenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler. [el-Bakara 2/274]

Bu âyet-i kerîmedeki kelimeler açıktır. Önceden bunların açıklaması geçmişti.

Mücâhid şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme, Ali b. Ebû Tâlib hakkında nâzil olmuştur. Elinde sadece dört dirhemi vardı. Geceleyin bir dirhem, gündüz bir dirhem, gizlice bir dirhem, açıktan bir dirhem infak etti. Allah Teâlâ da onun bu yaptığını böyle övdü.

Bu hadise aynı zaman Abdullah b. Abbas'tan da rivayet edilmiştir. Abdullah b. Abbas rivayetinde şöyle bir ek bilgi vardır: Resûlullah aleyhisselâm ona "Seni bunu yapmaya sevk eden nedir?" diye sordu. Hz. Ali de "Allah'ın bana verdiği sözü kesinleştirmek istedim." diye cevap verdi. Peygamber aleyhisselâm "İşte muradına erdin." diye cevap verdi ve Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirdi.[1] Bir rivayete göre Hz. Ali "Ey Allah'ın Resûlü! İnfakın dört şeklini de eda ettim. Belki Allah bunların birinde sadakamı kabul eder." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Müjdeler olsun Ali! Allah hepsini de kabul etti." buyurdu ve bu âyet-i kerîme nâzil oldu.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Onların malı olduğu müddetçe bir an olsun durmaz, gece-gündüz onu infak ederler. Malları kalmayınca gece gündüz müşâhededen ayrılmazlar."[2]

275. Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hâl onların "Alım-satım tıpkı faiz gibidir." demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinindir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar. [el-Bakara 2/275]

"Faiz yiyenler." Bu âyetin öncesiyle irtibatı şöyledir: Allah Teâlâ müminlere mallarını fakirlere vermelerini emretmiş ve bunun karşılığında sevap vereceğini vaad etmişti. Burada ise başkasının malını haksız yere almamalarını emretmiş ve bunun karşılığında ceza ile tehdit etmiştir.

1 Abdürrezzak es-San'ânî, *Tefsîrü Abdirrezzâk*, 3: 302.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 210.

٢٧٤- اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِراً وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

الكلمات ظاهرةٌ وقد مرَّ كشفها.

وقال مجاهد: نزلت الآية في علي بن أبي طالب كان يملك أربعة دراهم فأعطى درهمًا بالليل ودرهمًا بالنهار ودرهمًا في السرِّ ودرهمًا في العلانية فأحسن الله عليه الثناء بصنيعه.

وروي هذا عن ابن عباس وزاد فيه فقال له رسول الله: / [٢٦٦ظ] ما حملك على ذلك؟ فقال: حملني أن أستوجب على الله الذي وعدني، فقال له رسول الله ﷺ ألا إن ذلك لك، فأنزل الله تعالى هذه الآية،[١] وفي رواية قال: يا رسول الله، الأحوال أربعة فقلت: لعل الله يقبل واحدة منها، فقال له: أبشر يا عليُّ فإن الله قد قَبِلَها كلَّها، ونزلت هذه الآية.

وقال الإمامُ القشيريُّ رحمه الله: ما دام لهم مالٌ لم يفتروا ساعةً من إنفاقه ليلاً ونهارًا وإذا نفد المال لم يفتروا من شهوده لحظةً ليلاً ونهارًا.[٢]

٢٧٥- اَلَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا لَا يَقُومُونَ اِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ۚ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوٓا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا ۘ وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا ۚ فَمَنْ جَٓاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهٰى فَلَهُ مَا سَلَفَ ۖ وَاَمْرُهُٓ اِلَى اللّٰهِ ۖ وَمَنْ عَادَ فَاُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ ۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَلَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا﴾ وانتظام هذه الآية بما قبلها أنَّ الله تعالى أمر المؤمن بإعطاء مالِهِ الفقيرَ ووعد عليه الثوابَ ثمَّ حرَّم عليه أخذه مال غيرهِ بغير حقٍّ وأوعد عليه العقاب.

١ رواه عبد الرزاق بن في تفسيره، ٣٠٢/٣.

٢ لطائف الإشارات للقشيري ، ٢١٠/١.

"Yiyenler." Alanlar demektir. Âyetteki tehdit, faizi alanı da yiyeni de kapsar. Allah Teâlâ başka bir âyette "Faiz almaları yasaklanmıştır." [en-Nisâ 4/161] buyurmaktadır. Burada ise yemek fiili zikredilmiştir. Çünkü almaktan maksat genellikle yemektir.

Ribâ (faiz), borcun üstüne artan haram paradır. Aslında *rabâ* fiili mutlak anlamda artmak anlamına gelir. *Rabâ yerbû rabven* bir şeyin artması, *erbâ* ise bir şeyi artırmak demektir. Âyette "Allah sadakaları artırır." [el-Bakara 2/276] yani fazlalaştırır buyrulmuştur. Diğer bir âyette ise "Fazlalaştı." [Fussilet 41/39] buyrulmuştur ki bu da yükseldi ve arttı anlamındadır.

Dinen haram olan faiz, Dâvûd b. Ali el-İsfahânî'ye göre sadece nasta geçen altı şeyde asıl miktarın üstünde verilen miktardır. Bu da Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edilen şu hadîs-i şerifte geçer: Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Altın altınla misliyle değiştirilir, fazlası faizdir. Gümüş gümüşle misliyle değiştirilir, fazlası faizdir. Arpa arpa ile misliyle değiştirilir, fazlası faizdir. Tuz tuzla misliyle değiştirilir, fazlası faizdir." Bu İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Büyû*'daki rivayetidir.[1] *Kitâbü's-Sarf*'ta şöyle bir ziyâde vardır: "Hurma, buğday, arpa ve tuzda kileye[2] karşılık kile, altın ve gümüşte ağırlığa karşılık ağırlık vardır." Bu haber Dâvûd'a göre illete sahip değildir ve haramlık sadece onda zikredilenlere hastır. Bu sebeple kıyası da câiz görmez.

Kıyas yapanlar ise bu hadis bir illete mebnîdir demişler ancak illetinde ihtilâfa düşmüşlerdir. Mâlik şöyle demiştir: Buradaki illet, depolanıp saklanabilir gıda maddesi olmaktır. Bu sebeple hüküm azık edinilen ve depolanan tüm yiyecekleri içine alacak şekilde genişletilir.

Şâfiî şöyle demiştir: Buğday, arpa, hurma ve tuz gibi şeylerde[ki fazlalığın faiz sayılmasında] illet, onların gıda maddesi olması ve cins birliğidir. Şâfiî, faiz hükmünü yenilecek ve içilecek bütün şeyleri içine alacak şekilde genişletir. Altın ve gümüşteki illet ise semeniyet yani para olma vasfıdır. Bu yüzden Şâfiî, altın ve gümüş dışındaki tartılarak alınıp satılan şeyleri faiz hükmünün kapsamına dâhil etmez. Bize (Hanefîlere) göre ise illet, ölçülebilir olma ve cins birliğinin bir arada bulunmasıdır. Ölçü, hacim ölçüsü ile ölçülenlerde hacim, ağırlık ölçüsü ile ölçülenlerde ise ağırlıktır.

1 Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, 5: 1-2.

2 **Kile:** Özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçek.

وقوله: ﴿يَأْكُلُونَ﴾ أي يأخذون فإن الوعيد يلحق الآخذ كما يلحَق الآكل، قال تعالى: ﴿وَأَخْذِهِمُ الرِّبٰوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ﴾ [النساء، ١٦١/٤] لكن ذكر الأكل؛ لأنَّ معظم مقصود الأخذ الأكل.

وقوله: ﴿الرِّبٰوا﴾ وهو الفضل الحرام، وأصله الفضل المطلق يقال: رَبَا يربُو رَبْوًا إذا زاد وأرباه غيره قال تعالى: ﴿وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِ﴾ [البقرة: ٢٧٦/٢] أي يزيدها وقال: ﴿وَرَبَتْ﴾ [فصلت: ٣٩/٤١] أي ارتفعت وزادت.

والربا المحرّم شرعًا هو الفضل من حيث القدر في الأشياء الستة المنصوص عليها لا غير عند داود بن علي الإصبهاني، وهي ما روى أبو سعيد الخدري عن النبي ﷺ قال: « الذَّهَبُ بِالذَّهَبِ، مِثْلٌ بِمِثْلٍ، يَدٌ بِيَدٍ، وَالْفَضْلُ رِبًا ، والْفِضَّةُ بِالْفِضَّةِ، مِثْلٌ بِمِثْلٍ، يَدٌ بِيَدٍ وَالْفَضْلُ رِبًا ، وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ، مِثْلٌ بِمِثْلٍ، يَدٌ بِيَدٍ وَالْفَضْلُ رِبًا، وَالْمِلْحُ بِالْمِلْحِ، مِثْلٌ بِمِثْلٍ، يَدٌ بِيَدٍ، وَالْفَضْلُ رِبًا »[1] هذه رواية محمد في كتاب البيوع، وزاد في كتاب الصرف: «كيلٌ بكيلٍ في التمر والحنطة والشعير والملح ووزن بوزن بالذهب والفضة»، وهذا الخبر غيرُ معلولٍ عند داود والحرمة مقتصرة عليها عنده فإنه لا يرى القياسَ.

وقال القائسون: هو معلول واختلفوا في علَّتِهِ فقال مالك: هي الاقتيات والادخار فيعدى الحكم إلى كل مقتات ومدخر.

وقال الشافعي: هو الطعمُ مع الجنس في الحنطة والشعير والتمر والملح فيعديه إلى كلِّ مأكول ومشروب والثمينة في الذهب والفضة فلا يعدى به إلى غيرِهما من الوزنيات، والعلة عندنا اجتماع القدر والجنس، والقدر هي الكيلُ فيما يكال والوزن فيما يُوزَن،

١ ر + والتمر بالتمر مثل بمثل يدب بيد والفضل ربًا. الإمام محمد الشيباني، كتاب الأصل، ١/٥-٢.

Bir başka faiz çeşidi, bedellerin peşin ödendiği durumlarda karşımıza çıkan fazlalık faizidir (ribe'l-fazl). Birinci durum gerçek anlamda faiz iken ikincisi faiz şüphesinin bulunduğu durumdur ki vade faizi (riba'n-nesâ/ribe'n-nesîe) diye de adlandırılır. Birinci durum, illetin hakikati ile sabit olur. Ki -bize göre- buradaki illet hacim ve ağırlık ölçüsüyle ölçülen bütün şeylerde ölçü ile cins birliğinin bir arada bulunmasıdır. Şâfiî'ye göre cins birliği ile yenilebilir olma özelliğidir. Peşin ödeme durumunda malların yalnızca tartı veya hacim ölçüsüyle ölçülebilir olmaları yahut aralarında sadece cins birliğinin bulunması faizin doğması için yeter sebep değildir. İkinci çeşit faiz (ribe'n-nesâ), illetin kendisinin değil şüphesinin bulunması ile dahi doğar. Şüphe denilen husus, illeti teşkil eden iki unsurdan birinin bulunuşudur. Yani meselâ bize göre malın tartılabilir yahut hacim ölçüsüyle ölçülebilir olması, Şâfiî'ye göre ise gıda maddesi olması, vade faizinin doğması için yeterlidir. Sadece cins birliğinin bulunması da bize göre faizin doğması için yeterlidir ancak Şâfiî'ye göre yeterli değildir. Özetle, ölçülebilir olma ve cins birliği özellikleri bir arada bulunursa hem fazlalık faizi (ribe'l-fazl) hem de vade faizi (ribe'n-nesîe) doğar yani bedellerden birinin diğerine göre fazla olması veya vadeli olması haram olur. Eğer iki özellik de bulunmazsa fazlalık da vade de helâl olur. Eğer sadece ölçülebilir olma özelliği varsa fazlalık almak câiz ancak vadeli işlem yapmak (ribe'n-nesîe) haram olur. Eğer sadece cins birliği bulunuyorsa, işte ihtilâfın söz konusu olduğu yer burasıdır. Konuyla ilgili bu ilkeler, fıkıh kitaplarında izah edilmektedir. Biz *Hasâilü'l-Mesâil* adlı kitabımızda, faizin söz konusu olabileceği muhtelif suretleri ve delillerini bütün ayrıntılarıyla ele aldık.

"Şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar." Yani kıyamet günü bu şekilde kalkarlar, demektir. *el-Habt* el ile rastgele vurmak anlamındadır. *Ramh* ayakla tekmelemek anlamına gelir. *Zebn*, dizlerle vurmaktır. *Tehabbut* abartılı bir şekilde rastgele vurmak anlamına gelir. *Mess* delirmektir. *Musse* (çarpıldı) ve *memsûs* (çarpılmış) kelimeleri fâil belirtilmeksizin kullanılır. *Cunne* ve *mecnûn* kelimeleri de böyledir. Delirme, şeytan ve cin çarpması sebebiyle olabilir. Bu sebeple böyle kimselere [cin kelimesi ile aynı kökten] mecnûn denilir. Bu aslında Allah'ın hayvanlar gibi şeytan ve cinleri de insanlara musallat etmesi sebebiyle olur. Allah Teâlâ mülkünde dilediğini yapabilir. Yani âyet, faiz alanlar kıyamette cin çarpmış gibi kendini yere atan ve düşe kalka ilerleyen saralı gibi olacaklardır, anlamına gelir. Diğer insanlar ise kabirlerinden hızlı bir şekilde çıkacaklardır. İşte bu, onların o gün tanınmalarını sağlayacak olan cezalarıdır. Yedikleri faiz sebebiyle karınları ağırlaşmıştır. Bir rivayete göre o gün karınları şişecektir. Bir rivayete göre karınları, yılan, akrep ve ateş dolacaktır.

ونوع آخر من الربا هو الفضل من حيث التعجيل والأول حقيقة الربا والثاني شبهة الربا يسمى ربا النساء، والأول يثبت بحقيقة العلة وهي القدر مع الجنس عندنا في الكيليات والوزنيات كلها والطعم مع الجنس عنده ولا يثبت في النقد بالكيل وحده ولا بالوزن وحده ولا بالجنس وحده، والثاني يثبت بشبهة العلة وهي أحد وضعي العلة فيثبت بالكيل وحده وبالوزن وحده وعنده بالطعم وحده، فأما الجنس وحده فعندنا يثبت به وعنده لا يثبت، وجملته أن القدر والجنس / [٢٦٧و] إذا وجدا حرم الفضل والنساء وإذا عُدما حلا، وإذا وجد القدر وحده حل الفضل وحرم النساء، وإذا وجد الجنس وحده ففيه هذا الاختلاف، وشرح هذه الأصول في كتب الفقه ونحن استقصينا الكلام في الصور والدلائل في **حصائل المسائل**.

وقوله تعالى: ﴿لَا يَقُومُونَ﴾ أي في القيامة. وقوله تعالى: ﴿إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ﴾ الخبط الضربُ باليد كيف تقع والرمح بالرجلين والزبن بالركبتين والتخبط تكلف الخبط والمس الجنون، وقد مسَّ على ما لم يسمّ فاعله فهو ممسوس كما يقال: جنَّ فهو مجنون والجنون قد يكون من ضربِ الشياطينِ والجنِّ، ولذلك سمي مجنونًا وهو بتسليط الله إياهم على الناس كما يسلط عليهم بعض الدواب والسباع، وله أن يفعل في ملكه ما شاء أي: لا يقوم آخذ الربا في القيامة إلا كالذي ضربه الشيطان فخبَّله فصار كالمصروع فهو يقوم ويسقط ليس كسائر الناس لأنهم يخرجون من الأجداث سراعًا وهذه عقوبة لهم بها يعرفون يومئذ، وقد ثقل بطونهم ما أكلوه من الربا. وقيل: ينفتخ بطنه يومئذ، وقيل: يملأ جوفه حيَّات وعقارب ونيرانًا.

"Bu hâl onların 'Alım-satım tıpkı faiz gibidir.' demeleri yüzündendir." Yani âhirette karşılaşacakları bu ceza; faizi helâl saymaları ve bunu yaparken de fasit bir kıyasla ve de şeriate muhalefetle alışverişi örnek getirmeleri sebebiyledir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet aklen kıyasın câiz olduğuna dair bir delildir. Çünkü kıyas aklen câiz olmasaydı onların bu sözünün bir anlamı olmazdı. Ancak onların kıyasları fâsit olmuştur. Çünkü ribânın haram olması onlara göre bile açık [ve anlaşılır] bir durumdu. Müslümanlar arasında olduğu gibi onlar arasında da vaziyet böyleydi. Bu sebeple Ebû Hanîfe şöyle demiştir: Ehl-i İslâm ile ehl-i zimmet arasında da faiz câiz olmaz.[1]

"Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır." Yani bu ikisi nasıl eşit olabilirler? Alım-satım Allah'ın helâl kılmasıyla helâl, faiz ise O'nun haram kılmasıyla haramdır.

"Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de..." Âyette gelmek fiili "*câehû*" şeklinde [müzekker kullanımla] vârid olmuş; "*câethu*" şeklinde geçmemiştir. Çünkü fiil, [müennes olan *mev'iza* kelimesinden] önce gelmiştir. Ayrıca âyetteki *mev'iza* kelimesi [müzekker bir kelime olan] vaaz mânasındadır ve müennesliği hakiki değildir. Âyet, "Bu öğüt ve haramlık hükmü her kime ulaşırsa" anlamındadır.

"Faizden vazgeçerse…" Yani onu helâl görmekten ve almaktan vazgeçerse.

"Geçmişte olan kendisinindir." Faiz haram kılınmadan önce aldıkları kendisine aittir. Onları geri vermesi gerekmez. Aynı şekilde kâfir iken yaptıkları da affedilmiştir. Cenâb-ı Hak "İnkâr edenlere de ki: Eğer sakınırlarsa geçmişte yaptıkları affedilir." [el-Enfâl 8/38] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî bu âyetin mânası hakkında şöyle der: Eğer bu işi yaptığına pişman olursa yasaktan öncesine dair ödemesi gerekenler artık kendisine ait olmuş olur. Zira Cenâb-ı Hak "Allah onların günahlarını sevaba çevirir." [el-Furkān 25/75] buyurmuştur.[2]

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 196.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 196.

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوٓا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا﴾ أي هذا العقاب لهم في الآخرة باستحلالهم الربا وتمثيلهم إياه بالبيع قياسًا فاسدًا على معارضة ورود الشرع بخلافه.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> هذه الآية دليلُ جواز القياس في العقل لأنه لو لم يكن في العقل جوازه لم يكن لقولهم هذا معنى لكن وقع قياسهم فاسِدًا لما قلنا، وفيها دليلٌ أن حرمة الربا كانت ظاهرة عندهم وكانت هي فيما بينهم كهي فيما بين المسلمين، فلذلك قال أبو حنيفة رحمه الله ولا يجوز الربا فيما بين أهل الإسلام وأهل الذمة.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا﴾ أي كيف يتماثلان والبيع محلَّل بتحليل الله والربا محرَّم بتحريم الله.

وقوله تعالى: / [٢٦٧ظ] ﴿فَمَنْ جَآءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهٖ﴾ لم يقلْ جاءته لأن الفعل مقدَّم، ولأن الموعظة بمعنى الوعظ ولأن الموعظة تأنيثها ليس بحقيقيٍّ أي من بلغه هذا الوعظُ والتحريمُ.

وقوله تعالى: ﴿فَانْتَهٰى﴾ أي امتنع عن الاستحلال والأخذ.

وقوله تعالى: ﴿فَلَهٗ مَا سَلَفَ﴾ أي فله ما أخذ فيما مضى قبل التحريم وليس عليه ردُّه وأيضا غفر له ما مضى في كفره، قال الله تعالى: ﴿قُلْ لِّلَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِنْ يَّنْتَهُوْا يُغْفَرْ لَهُمْ مَّا قَدْ سَلَفَ﴾ [الأنفال، ٣٨/٨].

أشار الإمام أبو منصور رحمه الله إلى أن معناه أنه لو ندم على ذلك الفعل صار له بعد أن كانَ عليه من قوله: ﴿فَاُولٰٓئِكَ يُبَدِّلُ اللّٰهُ سَيِّاٰتِهِمْ حَسَنٰتٍ﴾ [الفرقان، ٧٠/٢٥][2].

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٩٦/٢.

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١٩٨/٢.

"Ve artık onun işi Allah'a kalmıştır." Artık [vazgeçmiş olup önceden] faiz vermiş olana husumet edilemez. Onun işi sadece Allah'a kalmıştır.

Bir görüşe göre âyet, onu affetmek veya ona azap etmek Allah'a kalmıştır, anlamındadır. Onun tevbesinin hakikatini yalnızca Allah bilir. O eğer tevbesini hakkıyla gerçekleştirirse affeder. Eğer hakkıyla gerçekleştirmezse, dilerse ona azap eder.

Başka bir görüş şöyledir: Onun gelecekteki durumu Allah'a kalmıştır. Dilerse onu korur, dilerse de korumaz. Ancak ilkini [faizi ilk terk edişinden öncesini] affetmiştir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Her kime Rabbinden bir öğüt gelirse yani her kim bu gelen öğütten ders alıp kötülüklerden sakınır, hevâsının dizginini ele alır ve bu hususta ısrarcı ve istikrarlı olursa Allah ona mühlet verir. Eğer kişi o kötü hâllere geri dönecek olursa, artık kökünü kazıyacak o âni azabı beklesin![1]

"Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar."

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Mu'tezile âlimleri günahkârların cehennemde ebediyen kalacaklarını söylerken bu âyeti delil olarak kullanmışlardır. Burada cehenneme girmeye sebep faiz yemektir. Faiz yemek bir günahtır. Onlara göre bunu işleyen cehennemde ebedî kalacaktır. Biz ise şöyle deriz: Burada âyetin öncesinin ve sonrasının da delâletiyle faiz yemeyi helâl saymanın cehennemde ebedî kalmaya sebep olacağı anlaşılır. Onlar "Alışveriş de faiz gibidir." demişlerdir. Bu haram ile helâli eşit saymak ve faizi de alışveriş gibi helâl kabul etmek demektir. Âyetin sonunda da "Allah ziyadesiyle inkârcı olanları ve günahta ısrar edenleri sevmez." [el-Bakara, 2/276] buyurulmuştur ki burada geçen *keffâr* kelimesi, kâfirin küfürdeki mübalağasını gösterir. [2]

276. Allah faizi tüketir (faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez. [el-Bakara 2/276]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 2: 211.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 198. Burada müfessir İmam Mâtürîdî'nin sözlerini birebir nakletmemekte, anlam olarak özetlemektedir.

وقوله تعالى: ﴿وَاَمْرُهٗٓ اِلَى اللّٰهِ﴾ أي لا خصومةَ للمعطي بل صار أمرُه إلى الله وحدَه.

وقيل: أي مغفرتُه وتعذيبُه إلى الله فإنَّ توبتَه لا يعلم حقيقتها إلا الله فهو يغفِر له إن حقق ويعذِّبه إن شاء لم يحقق.

وقيل: أمره إلى الله في المستقبل يعصِمُه إن شاء ولا يعصِمُه إن شاء والأول قد غفر له.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: ﴿فَمَنْ جَآءَهٗ مَوْعِظَةٌ مِّنْ رَّبِّهٖ﴾ من انتبه بزواجر الوعظ وكبح لِجام الهوى ولم يطلق عنان الإصرار فله الإمهالُ في الحال فإن عاد إلى مذموم تلك الأحوال فلينتظر وشك الاستئصال فجأة النكال.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ عَادَ فَاُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ ۚ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ﴾

قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> تعلَّقت المعتزلةُ بظاهره في القول بتخليد الفساق في النارِ أنه يعوده إلى أكل الربا وهو معصيةٌ صار خالدا في النار. قلنا: معناه ومن عاد إلى الاستحلال بدليل ما قبله وما بعده فإنه في أوله قالوا: ﴿اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا﴾، وهذا تسوية بينهما واستحلالٌ لهما، وقال في آخره: ﴿وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَثِيْمٍ﴾ [البقرة: ٢/٢٧٦] وهو مبالغة في صفة الكافر.[2]

٢٧٦- يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِي الصَّدَقٰتِ ۗ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَثِيْمٍ

١ لطائف الإشارات للقشيري، ٢/٢١١.

٢ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٢/ ١٩٨. يختصر المصنف ههنا كلام الإمام الماتريدي بالمعنى

"Allah faizi tüketir." Burada geçen *mahk* kelimesi bir şeyin yok olana kadar yavaş yavaş azalmasıdır. Bu hadise dolunayın yavaş yavaş yok olmasına benzer. İşte faiz alanın hâli böyledir. O bütün malını yitirir ve ondan sonra çocuğu da bu maldan yararlanamaz.

"Sadakaları ise bereketlendirir." Yani onları artırır. Sadaka insanın malına bereket verir ve kendisinden sonra çocukları onun malından yararlanırlar. Bu hem dünyada hem de âhirette meyvesini verecektir. Allah Teâlâ faizden verilen sadakaları yok edecektir. Çirkin olanı üst üste koyup biriktirir de onu (sahibini) cehenneme sürükler. Allah Teâlâ hâlisâne bir niyetle en güzel şekilde verilen sadakaları ise daha önce geçtiği üzere katlayacaktır. Burada kastedilenin dünya hayatı olması mümkündür. Ayrıca âhiret hayatı veya ikisi birden kastedilmesi de câizdir.

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Allah'ın izniyle yapılan davranışlar hayırlı ve bereketlidirler. Ancak hevâ ve şehvetlere uyularak yapılan ameller yok olacak, helâka uğrayacaktır."[1]

"Allah sevmez." Yani hoşlanmaz. **"İnkârda ve günahta ısrar eden kişiyi."** Burada mübalağa anlamı taşıyan *fe"âl* formunda kullanılan *keffâr* kelimesi, günahı ikrar edip onda ısrar eden kişi anlamına gelir. *Esîm* kelimesi, "günahkâr" anlamını *âsim* kelimesinden daha etkili ve vurgulu bir şekilde ifade eder. Âyetin mânası ise "haram sayıp kâfir olup faizi yiyerek günahkâr" şeklindedir.

277. İman edip iyi işler yapan, namaz kılan ve zekât verenler var ya, onların mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmezler. [el-Bakara 2/277]

Âyette geçen bütün kelimelerin tefsiri daha önce geçmişti. Âyetin kendisinden önce gelen âyetlerle irtibatı ise şöyledir: Müminin hâli, küfrü Allah'a itaate tercih eden kâfir gibi değildir.

278. Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin. [el-Bakara 2/278]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 211.

وقوله تعالى: ﴿يَمْحَقُ اللهُ الرِّبٰوا﴾ المَحْقُ نقصان الشيء حالا بعد حال حتى يذهب كلُّه كما في «محاق الشهر وهو حال آخذ الربا فإنه يذهب ماله كله ولا ينتفع به ولده من بعده.

وقوله تعالى: ﴿وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِ﴾ أي ينمّيها ويزيدها فيبارك في مالِه وينفع به أولاده من بعده، وهذا في الدنيا وكذلك في الآخرة فإنه يجعل الصدقات من الربا هباءً منثورًا ويجعل الخبيثَ بعضه على بعض فيركمه جميعا فيجعله في جهنم ويضاعف الصدقات على ما مرَّ، فيجوز أن يكونَ المراد في الدنيا ويجوز أن المراد في الآخرة ويجوز أن يكون[1] كلاهما.

وقال الإمام القشيري رحمه الله: ما كان بإذن الله من التصرفاتِ فمقرونٌ[2] بالخيرات مصحوب بالبركات، وما كان بمتابعة الهوى والشهوات سُلِّط عليه المحق الهلكات.[3]

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ لَا يُحِبُّ﴾ أي يبغض. وقوله تعالى: ﴿كُلَّ كَفَّارٍ اَثِيمٍ﴾ الفعَّال للمبالغة وهو صفةٌ للمقر به المصرّ عليه، والأثيم أبلغ من الآثم، ومعناه: كلُّ كفارٍ باستحلاله أثيمٍ بأكله.

٢٧٧- اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

مرَّ تفسيرُ كلِّ كلماته، وانتظامها بما قبلها أنَّه ليس حاله كحال من يحق الله طاعاته بكفره.

٢٧٨- يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰٓوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

١ ح: - أن يكون ، ط + المراد.
٢ ر: فمشوبٌ.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٢١١/١.

Yani eğer imanınızda şüpheniz yoksa daha almadığınız faiz mallarını terk ediniz. İman size Rabbinizin emirlerine itaat etmeyi gerekli kılar. Faiz haram kılınmadan önce ele alınanlar ise "Öncekiler onundur." [el-Bakara, 2/275] âyetinin kapsamına girer.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Âyette, teslim almaya/kabza mani olan haramlığın ortaya çıkışı ile akdin ortadan kalktığına delil vardır. Yine bununla sabittir ki bir akitte henüz teslim alma öncesinde ortaya çıkan yeni durumlar, kendisine denk gelen semeni gerekli kılması bakımından sanki baştan akde konu edilmiş gibidir.[1]

Süddî şöyle demiştir: Âyet-i kerîme, Abbas b. Abdülmuttalib, Hâlid b. Velîd ve diğerleri hakkında nâzil olmuştur. Onların Sakîf'ten alacakları vardı. Bunu bırakmaları kendilerine emredildi.

Rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm veda haccında Mekke'ye girdiği zaman "Câhiliye'deki her türlü faiz bu iki ayağımın altındadır. İlk kaldırdığım faiz Abbas b. Abdülmuttalib'in faizidir." buyurmuştur.[2]

Atâ ve İkrime şöyle demişlerdir: Âyet-i kerîme, Abbas b. Abdülmuttalib ve Osman b. Affân hakkında nâzil olmuştur. Hurma için selem akdinde bulunmuşlardı. Hurma toplama zamanı gelince hurma sahibi "Eğer ikiniz de hakkınızı alırsanız benim aileme verecek bir şeyim kalmaz. Eğer yarısını alıp yarısını ertelerseniz size iki katını veririm." dedi. Onlar da kabul ettiler. Ödeme vakti gelince adam yine ödemeyi ertelemelerini ve iki kat ödemeyi teklif etti. Bu haber Hz. Peygamber aleyhisselâma ulaştı ve bu âyet nâzil oldu. Onlar da bu hükmü kabul edip sadece sermayelerini aldılar.

Mukātil şöyle demiştir: Âyet-i kerîme Mes'ûd, Habîb, Rebîa ve Abd Yaleyl adlı dört kardeş hakkında nâzil olmuştur. Onlar Amr b. Umeyr b. Avf es-Sekafî'nin çocuklarıdır. Mugîre b. Abdullah b. Amr b. Mahzûm'un çocuklarına borç vermişlerdi. Onlar, faiz alışverişi yapmaktaydılar. Hz. Peygamber aleyhisselâm Tâif'e girince Sakîf'e onların insanlardan alacakları faizlerin kendilerine verilmesini ve onların başkalarına verecekleri faizlerin ise kaldırılması konusunda anlaşma yapmak istedi. Onlar ise Mugîreoğulları'ndan alacakları faizi istediler ve Attâb b. Üseyd b. Ebi'l-Ays'a gittiler.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 198.

2 Müslim, "Hac", 147.

أي واتركوا ما بقي لكم غيرَ مقبوض من مال الرِّبَا على من عاملتموه بِهِ إن كنتم محققِّين في الإيمان، فإن الإيمان يوجب عليكم طاعةَ ربِّكُمْ فيما أمركم به، فأما المقبوض قبل التحريم فقد دخل في قوله: ﴿فَلَهُ مَا سَلَفَ﴾ [البقرة، ٢/٢٧٥].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

في الآية دليلُ أنَّ حدوث الحرمة المانعة للقبض يرتفع به العقد ويثبت به أيضا أن حدوث شيء في عقد معقود، قيل: القبض كالمعقود عليه في استيجاب حصته من الثمن.[١]

وقال السُّدِّيُّ رحمه الله: نزلت الآية في العباس بن عبد المطلب وخالد بن الوليد وغيرهما كانت لهم ربوا على ثقيف فأمروا برفضها.

وروي أن النبي ﷺ لما دخل مكة عام حجة الوداع قال: «إن كل ربا كان في الجاهلية فهو موضوع تحت قدميَّ هاتين / [٢٦٨و] وأول ربا أضعه ربا العباس بن عبد المطلب».[٢]

وقال عطاء وعكرمة رحمهما الله: نزلت في العباس بن عبد المطلب وعثمان بن عفان وكانا قد أسلفا في التمر فلما حضر الحداد قال لهما صاحب التمر: لا يبقَى لي ما يكفي عيالي إن أنتما أخذتما حقكما كله فهل لكما أن تأخذا النصف وتؤخرا النصف وأضعف لكما ففعلا حتى إذا حلَّ ذلك الأجل سألهما التأخير ويضعف لهما فبلغ ذلك النبيُّ ﷺ فنزلت هذه الآيةُ فسمعا وأطاعا وأخذا رؤوس أموالهما.

وقال مقاتل رحمه الله: نزلت الآية في أربعة إخوة: مسعود وحبيب وربيعة وعبد ياليل، وهم بنو عمرو بن عمير بن عوف الثقفي كانوا يدايِنون بني المغيرة بن عبد الله بن عمرو بن مخزوم، وكانوا يربون فلما ظهر النبي ﷺ على الطائف اشترطت ثقيف أن كل ربا لهم على الناس فهو لهم وكل ربا للناس عيلهم فهو موضوع عنهم، فطلبوا رباهم إلى بني المغيرة فاختصموا إلى عتاب بن أسيد بن أبي العيص[٣]بن أمية،

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٠٠.
٢ صحيح مسلم ، كتاب الحج ، ١٤٧.
٣ ر: العقص.

Hz. Peygamber aleyhisselâm onu Mekke'ye idareci olarak atamıştı. Mugîreoğulları "Neden biz faiz konusunda en bedbaht insanlar kılındık, Allah onu insanlardan kaldırdı." dediler. Sakîfliler şöyle dediler: "Biz faizimizi vermeniz konusunda sizinle anlaşma yaptık." Bunun üzerine Attâb b. Üseyd, Hz. Peygamber aleyhisselâma iki grubun durumunu anlatan bir mektup yazdı. Allah Teâlâ bu âyetleri indirdi. Hz. Peygamber aleyhisselâm da bunu Mekke'deki Attâb b. Üseyd'e gönderdi. O da bu durumu Amr b. Avfoğulları'na gönderdi. Onlar da "Biz de Allah'a tevbe ederiz ve kalan faizi bırakırız. Allah ve Resûlü'ne savaş açacak kudretimiz elbette yoktur." dediler ve sadece anaparayı talep ettiler. Onlar da durumlarının sıkışık olduğundan şikâyet ettiler. Bunun üzerine, "Eğer durumları sıkıntılıysa rahatlayana kadar bekleyin." [el-Bakara, 2/280] âyeti indirildi.[1]

Bir görüşe göre bu kardeşler, İslâm'a girecekleri zaman "Ey Allah'ın Resûlü! Bize Tâgiye adlı puta tapmamız için bir yıl ver. Namazda rükû ve secde etmeyiz, putları ellerimizle kırmayız ve faizimizi insanlardan isteriz." dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurdu: "Tâgiye putu konusunda söyleyeceğim şudur: İçinde puta tapmanın yer aldığı bir dinde hayır yoktur. Rükû ve secde konusunda ise söyleyeceğim şudur: Rükû ve secdesi olmayan namazda hayır yoktur. Putları kırma işine gelince onu biz yaparız. Faiz ise haramdır. Siz de Müslümanların hak ve sorumluluklarına sahipsiniz." Bunun hakkında "Onlar neredeyse seni saptıracaklar." [el-İsra 17/73] âyeti ve "Ey iman edenler! Eğer gerçekten iman ediyorsanız Allah'tan korkun ve geriye kalan faizleri bırakın." âyeti nâzil oldu.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Rabbinin vaadi ile yetinmek Müslüman için kalbini kendi beklentilerine bağlamaktan daha iyidir. İnsanın beklentisi nefsin kandırmacalarından, ona verilen vaatler ise Hakk'ın kesin olarak verdiği sözlerdendir.[2]

279. Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Resûlü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaştan haberiniz olsun. Eğer tevbe edip vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir; ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz. [el-Bakara 2/279]

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîru Mukātil*, 1: 227.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 212.

وكان النبي ﷺ استعمله على مكة فقال بنو المغيرة: ما لنا جُعِلْنَا أشقى الناس بالربا فقد وضعه الله عن الناس، فقالت ثقيف: إنا صالحنا على أن لنا ربانا، فكتب عتاب بن أسيد إلى رسول الله ﷺ بالمدينة بقصة الفريقين فأنزل الله هذه الآيات فبعث النبي ﷺ بها إلى عتاب بن أسيد بمكة فبعث عتاب بها إلى بني عمرو بن عوف فقالوا: بل نتوب إلى الله ونذر ما بقي من الربا، فإنه لا يَدَانِ[1] لنا بحرب الله ورسوله فطلبوا رؤوس أموالهم إلى بني المغيرة فاشتكوا العسرة فأنزل الله: ﴿وَاِنْ كَانَ ذُوعُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍ﴾ [البقرة، ٢/٢٨٠] الآية.[2]

قيل: إن هؤلاء الإخوةَ قالوا حين أسلموا: يا رسول الله، متعنا بالطاغية حولا ولا نركع ولا نسجد في الصلاة ولا نكسر أصنامنا بأيدينا ونطلب ربانا من الناس، فقال: أما الطاغية فلا خير في دين مع عبادةِ الأصنام وأما الركوع والسجود فلا خيرَ في صلاة لا ركوع فيها ولا سجود وأما كسر الأصنام فنحن نكفيكم ذلك، وأما الربا فحرام عليكم لكم ما للمسلمين وعليكم ما على المسلمين، ونزل في ذلك: ﴿وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ﴾ [الإسراء: ١٧/٧٣] الآية ونزل في الربا: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰٓوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> الاكتفاء بموعود ربّه خير للمسلم من تعليق قلبِهِ بمقصود نفسه
> فالمقصود من تسويلات النفس والموعود من مضمونات الحق.[3]

٢٧٩- فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ ۚ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْ ۚ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ

١ ر: أيدي، وفي هامش م: أي لا طاقة
٢ تفسير مقاتل بن سليمان، ١/٢٢٧
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢١٢.

"Şayet bunları yapmazsanız." Yani ey müminler! Faizin kalanlarını da terk etmezseniz.

"Allah ve Resûlü tarafından açılan savaştan haberiniz olsun." Ebû Amr ve Kisâî, fiili maksûr okumuşlardır. Âsım ve Hamza ise memdûd okumuşlardır.[1] Maksûr okunması hâlinde "bilin" anlamına gelir. Memdûd okunması hâlinde "başkalarına bildirin" anlamına gelir. Bir görüşe göre *âzentühû bi-kezâ îzânen fe-ezine bihi iznen* "Ona bildirdim o da bildi" demektir. Aslında kelime, "kulağına duyurmak ve aklına sokmak"tan gelmektedir. Buna göre âyetin takdiri şöledir: Bilin ki böyle yaparsanız Allah'a ve Resûlü'ne savaş açtığınız anlamına gelir. Aslında durumun böyle olması müminlerin konumunu yükseltmek anlamına gelir. Çünkü Cenâb-ı Hak eziyet etmeyi kendine karşı gelmek saymaktadır. Bu işi yapanları da yol kesenlere benzetmiş olmaktadır. Onların [yol kesicilerin] Kur'ân'daki isimleri budur. Nitekim Allah Teâlâ "Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası…" [el-Mâide 5/33] âyetinde yol kesenleri bu şekilde, yani "Allah'a ve peygambere savaş açanlar" şeklinde isimlendirmiştir. Onlarla (faizcilerle) yol kesenler arasındaki ortak özellik müminlerle savaşmaları ve kendilerine verilmeyeni onlardan haksız yere almalarıdır. Böylece bu kişi, Allah'ın ve peygamberin dostlarına karşı savaş açarak O'na savaş açan kişi gibi olur. Faiz alan kişi de vermediği hâlde sermayesinden fazlasını almaktadır. Dolayısıyla yol kesen kişiye benzer. Bu da, bu işi helâl görmeyen kişinin günahkâr olduğunun, fakat dinden çıkıp kâfir olmadığının ispatıdır. Hz. Peygamber aleyhisselâmın şu hadisi de bununla benzerlik arz eder: "Allah Teâlâ şöyle buyurur: Her kim benim bir dostuma düşmanlık ederse bana savaş açmış olur."[2]

Bu âyetin bir diğer yorumu şöyledir: Allah Teâlâ bir önceki âyetin sonunda "Eğer siz mümin iseniz." buyurmuş, yani "onun haramlığına iman ediyorsanız faizi bırakın" demiş, bu âyetin başında ise "Eğer yapmazsanız" buyurmuştur ki bu da "Eğer onun haram olduğu kabul etmiyor, buna iman etmiyorsanız bilin ki siz kâfirlerden ve Allah'a ve peygamberine savaş açanlardan olursunuz." anlamına gelir.

"Eğer tevbe edip vazgeçerseniz." ifadesi aldığınız faizden vazgeçerseniz anlamındadır.

"Sermayeniz sizindir." Yani verdiğiniz anapara sizindir.

---

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 236.

2 Bkz. Buhârî, "Rikāk", 38.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا﴾ قيل: أي لم تتركوا ما بقي من الربا أيها المؤمنون.

وقوله تعالى: ﴿فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ﴾ قرأ أبو عمرو والكسائي مقصورا، وقرأ عاصم وحمزة ممدودا[1]، ومعنى المقصور: فاعلموا أنتم، / [٢٦٨ظ] ومعنى الممدود: فاعلموا غيرَكم، يقال: آذنته بكذا إيذانًا فأذن به أذنا أي: أعلمته فعلم، وأصله إسماع أذنه وإعلام قلبه به وتقديره: فاعلموا أنكم تحاربون الله ورسوله، وهو تعظيم حال المؤمنين فإنه جعل إيذائهم كإيذائه، وهو تشبيه له بقطَّاع الطريق، فإنَّ اسمهم[2] في القرآن هذا: ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ﴾ [المائدة، ٣٣/٥] والجامع بينهما أنَّ قاطع الطريق يحارب المؤمنين فيأخذ منهم ما لم يعطِهم فصار محاربا لله ورسوله على معنى أنه آذى أولياء الله وأولياء رسوله والمربي أيضا يأخذ الزيادة على رأس مالِهِ يأخذ ما لم يعطِهِ فكان كقاطع الطريقِ في ذلك، وهذا إثبات المعصية دون الكفر في حق من لا يستحلُّه، وهذا كقول النبي: «يقول الله تعالى: من أهانَ لي وليا فقد بارزني بالمحاربة».[3]

وله وجهٌ آخرُ فإنه قال: ﴿إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ. فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا﴾ أي فاتركوا إن كنتم مقرِّين بتحريمِهِ فإن لم تفعلوا أي فإن لم تقولوا بتحريمِهِ ولم تقبلوا ذلك فاعلموا أنَّكم كفارٌ محاربون للهِ ورسولِهِ.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تُبْتُمْ﴾ أي من أخذ الربا.

وقوله تعالى: ﴿فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْ﴾ قدر ما أعطيتموهم.

---

١ النشر لابن الجزري، ٢٣٦/٢.

٢ ر: فإنه سمَّاهم.

٣ في صحيح البخاري بلفظ «من عادى لي وليًّا فقد آذنته بالحربِ» صحيح البخاري، كتاب الرقاق ، ٣٨.

"Haksızlık etmemiş olursunuz." Yani borçlularınıza fazla para alıp haksızlık etmemiş olursunuz.

"Size de haksızlık edilmemiş olur." Yani onlar da sermayenizden azını size verip size zulmetmemiş olurlar.

280. Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir). Eğer (gerçekleri) anlarsanız bunu sadakaya (veya zekâta) saymak sizin için daha hayırlıdır. [el-Bakara 2/280]

"Eğer (borçlu) darlık içinde ise." Burada *zû* kelimesinin merfû olmasının iki veçhi vardır:

1. Burada bu kelime *kâne*nin ismidir. Haberi ise hazfedilmiştir. "Eğer darlık içindeki kişi borçlu ise" veya "Eğer darlık içinde bir kişi var ise" ya da "Aranızda veya sizden darlık içinde bir kişi bulunuyorsa" demek istemiştir. Bu durumda haber önce veya sonra takdir edilebilir.

2. *Kâne* ismiyle eksiksiz bir mâna oluşturan tam bir fiil olarak kabul edilebilir. Bu durumda "Durum şöyledir" şeklinde bir takdir yapılır. "Eğer darlık sahibi bir kimse olursa, bulunursa" şeklinde anlaşılır. Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd *zâ 'usretin* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda anlam "Eğer borçlu kişi darlık içerisinde ise" şeklindedir.[1]

"Mühlet vermek gerekir." Yani onu beklemek lazımdır. Bu ifade iki yolla merfû sayılabilir. "Size beklemek gerekir." veya "Onun bir süre beklemeniz konusunda hakkı vardır."

"Eli genişleyinceye kadar." ifadesi rahatlık ve zenginliğe ulaşana kadar anlamındadır.

"Bu borcu sadakaya saymak sizin için daha hayırlıdır." Fiiliyle birlikte *en* kelimesi mastardır. Yani borçlu ödeyemeyince, bütün malı sadaka olarak vermeniz sizin için daha iyidir. Mal, bu dünyada fânidir, âhiretteki sevabı ise bâkidir.

"Eğer bilseniz." ifadesi eğer bildiğinizle amel etseniz anlamındadır. Âyet-i kerîme faiz borcu hakkında nâzil olmuştur. Sonra lafzın umumundan dolayı bütün borçları şamil hâle gelmiştir.

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 236.

وقوله تعالى: ﴿لَا تَظْلِمُونَ﴾ أنتم غرماءكم بأخذ الزيادة.[1]

﴿وَلَا تُظْلَمُونَ﴾ أي هم لا يظلمونكم بالنقصان عن رؤوس أموالكم.

٢٨٠- وَإِنْ كَانَ ذُوعُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلٰى مَيْسَرَةٍ وَاَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

٥ وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ كَانَ ذُوعُسْرَةٍ﴾ رفع ذو من وجهين:

أحدهما: أنه اسم كان وخبره مضمر كأنه قال: وإن كان ذو عسرة غريماً لكم أو إن كان هناك ذو عسرة أو كان فيكم أو منكم فيكون الخبر متقدما أو متأخرا.

والثاني: أن يكون تامًّا مكتفياً باسمه عن خبره، يقال: كان الأمرُ أي وقع، وتقديره هذا، وإن وقع ذو عسرة وإن حدث ذو عسرة وإن وجد ذو عسرة، وقرأ ابن عباس

١٠ وابن مسعود: «وإن كان ذا عسرة»[2] أي إن كان الغريم ذا عسرة.

وقوله تعالى: ﴿فَنَظِرَةٌ﴾ أي انتظار[3] وإمهال ورفعهُ بطريقينِ فعليكم نظرة أي فله نظرة أو انظروه.

وقوله تعالى: ﴿إِلٰى مَيْسَرَةٍ﴾ أي يسار وغنا.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾ أن مع الفعل مصدرٌ أي وتصدُّقكم بكلِّ

١٥ المال عليه إذا عجز عن أدائه خير لكم فإنه في الدنيا فانٍ وثوابها في الآخرة باقٍ.

وقوله تعالى: ﴿إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ أي تعملون بعلمكم، والآية نزلت في دَيْنِ الربا، ثم حكم كلِّ دينٍ كذلك لعموم اللفظ.

---

١ ر – بأخذ الزيادة.

٢ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٠٧/١.

٣ ح ر: إنظار

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Âyet-i kerîme, fasit alışveriş [ile elde edilen malda] tasarrufun câiz olduğuna delâlet eder. Çünkü âyet, alacaklı tarafın, borçlu taraf rahata çıkana kadar beklemesi gereğini bildirir. Eğer bu malı insanların ellerinde dolaştıktan sonra gördüğü yerde alma hakkına sahip olsaydı veya daha zengin olandan tazmin etme hakkı olsaydı zor durumda olana eli rahatlayana kadar mühlet verilmesinin bir anlamı olmazdı. [1]

Kuşeyrî şöyle demiştir: Buradaki hüküm aramızda dünyada iflas eden kişi hakkındadır. Bizim hâlimizi, aczimizi, iflasımızı ve ihtiyacımızı gören Mevlâ'mız da elbette bize merhamet edecektir.[2]

281. Allah'a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının. [el-Bakara 2/281]

"Bir günden sakının." Yani o günün azabından sakının. İfade, zâhirine göre de anlaşılabilir. Çünkü kıyamet günü, içinde olacak şeyler sebebiyle korkutucudur.

"Allah'a döndürüleceğiniz." ifadesi Allah'a hesap vereceğiniz anlamındadır.

"Herkese hak ettiğinin tam olarak verileceği." Burada geçen *tevfiye* kelimesi tam olarak vermek demektir.

"Yaptığı…" ifadesi işlediği hayır ve şerrin karşılığı anlamındadır. Bir görüşe göre de elde edeceği sevap veya azap demektir.

"Hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı." Yani hiç kimsenin hesabı o gün eksik görülmeyecektir. Bir görüşe göre onlara haksızlık yapılmayacak, söz verilen bir sevap karşılıksız, kınanmış bir fiil de cezasız kalmayacaktır.

Abdullah b. Abbas, Kur'ân okurken bu âyete geldiğinde ağlamış ve şöyle demiştir: "Bu, Kur'ân'ın son inen âyetidir. Kur'ân'ın vahyi bu âyetle bitmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bu âyetten sonra sadece yedi gün yaşadı." Abdullah b. Abbas bir rivayete göre şöyle demiştir: Kur'ân-ı Kerîm'den indirilen son âyet budur. Cebrâil bu âyeti indirince "Onu Bakara sûresinde iki yüz sekseninci âyetten sonrasına koy." demiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm, âyetin nüzûlünden sonra yirmi bir gün yaşamıştır.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 202.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 212.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

دلت الآية على جواز التصرف في البيع الفاسد لأنه جعل لأرباب الأموال النظرة إلى ميسرة من عليه المال ولو كان له أخذه حيثُ ما وجده بعد ما تداولته الأيدي أو كان له حقُّ تضمين من هو أغنى لم يكن لإنظار المعسر إلى وقت الميسرة معنًى.[1]

وقال الإمام القشيري رحمه الله: هذا حكمٌ في حق المفلس فيما بيننا في الدنيا فلا نظنه لا يرحمنا مع علمه بإعسارنا وعجزنا وإفلاسنا وصدق افتقارنا إليه وانقطاعنا في العقبى.[2]

٢٨١- وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

وقوله تعالى: / [٢٦٩و] ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا﴾ أي عذابَ يومٍ، ويجوز أن يكونَ على ظاهره؛ لأنَّ يوم القيامة مخوف لما فيه.

وقوله تعالى: ﴿تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ﴾ أي تردون فيه حساب الله وجزائه.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ﴾ التوفية والإيفاء الإكمال.

وقوله تعالى: ﴿مَا كَسَبَتْ﴾ أي عملت من خيرٍ أو شرٍّ، وقيل: ما أحرزت من ثواب وعقاب.

وقوله تعالى: ﴿وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ أي لا ينقصون، وقيل: أي لا يجزى عليهم ظلمٌ يمنع ثواب موعود أو تعذيب لا على فعل مذموم.

وقال ابن عباس وبكى عند هذه الآية: هذه آخر آية أنزلت وختم القرآن بالوعيد وعاش رسول الله ﷺ بعدها سبعةَ أيامٍ، وقال ابن عباس في رواية: هي آخرُ آية نزلت من القرآن جاء بها جبريل ﷺ فقال: ضعها على رأس مائتين وثمانين آية من البقرة، وعاش رسول الله ﷺ بعدها أحدا وعشرين يوما.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٠٢.

٢ لطائف الإشارات للقشيري ، ١/٢١٢.

Kelbî şöyle demiştir: Bu âyet Mina'da nâzil olmuştur. Âyetin nüzûlü ile Hz. Peygamber aleyhisselâmın vefatı arasında otuz bir gün vardır.

Atâ şöyle demiştir: Bu âyet Hz. Peygamber aleyhisselâmın vefatından üç saat önce nâzil olmuştur. Resûlullah aleyhisselâm "Onu borç âyeti ile faiz âyeti arasına koyun." buyurmuştur.[1]

Übey b. Kâ'b, "Son indirilen âyet 'Size içinizden bir elçi geldi.' [et-Tevbe, 9/29] âyetidir." demiştir.

Berâ b. Âzib ise şöyle demiştir: Son indirilen âyet "Sana fetva soruyorlar. De ki Allah size hükmü bildirecektir." [en-Nisâ, 4/176] âyetidir.

282. Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (her şeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmasın. Şayet borçlu sefih veya aklı zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rızâ göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın (olsun). Çağrıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesin. Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli, şehâdet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle) alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar verirseniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir. [el-Bakara 2/282]

"Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın." *Tedâyün* ve *müdâyene*, borç alışverişi yapmaktır. *İkrâz* ise bir malın kazanç sağlaması ve harcama yapması için bir malın aynının (ödünç) verilmesidir.

1 Bkz. Buhârî, "İtisâm", 5.

وقال الكلبيُّ رحمه الله: نزلت بمنًى وبينها وبين موت رسول الله ﷺ أحد وثلاثون يوما.

وقال عطاء رحمه الله: نزلت قبل وفاتِهِ بثلاث ساعاتٍ فقال رسول الله: اجعلوها بين آية الدَّيْنِ وآية الربا.[1]

وقال أبي بن كعب: آخر آية نزلت: ﴿لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ﴾ [التوبة، ٢٩/٩].

وقال البراء بن عازب: آخر آية نزلت: ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ﴾ [النساء، ١٧٦/٤] الآية.

٢٨٢- يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئاً فَاِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً اَوْ ضَعِيفاً اَوْ لَا يَسْتَطِيعُ اَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَاَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ اِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْئَمُوا اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيراً اَوْ كَبِيراً اِلٰى اَجَلِهِ ذٰلِكُمْ اَقْسَطُ عِنْدَ اللهِ وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَاَدْنٰى اَلَّا تَرْتَابُوا اِلَّا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَا وَاَشْهِدُوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَاِنْ تَفْعَلُوا فَاِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللهُ وَاللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى﴾ التداين والمداينة التبايُع والمبايعة بالدَّين، وأما الإقراض فهو إعطاءُ العين ليملكه القابضُ بمثلِهِ.

---

١ صحيح البخاري، كتاب الاعتصام، ٥.

Bu âyetin öncesindeki âyetlerde kazanç ve kazançtan infak etme konuları zikredilmiş, faizli işlemler yasaklanmış, alışverişe cevaz verilmiştir. Bu âyet-i kerîmede ise Cenâb-ı Hak akitlerin nasıl yapılacağını ve yazılacak anlaşmaları bildirmiştir. "Borç alıp verdiğiniz zaman" karşılığı borç olan bir bedeli verdiğiniz, akitler yaptığınız zaman demektir. Aslında *tedâyün* kelimesinde zaten borç anlamı anlaşılıyorsa da burada ayrıca "borç" ifadesinin kullanılması bu durumu vurgu (tekit) içindir.

Bir görüşe göre bu ifade anlamı umumileştirmek için kullanılmıştır. Yani az da olsa çok da olsa her türlü borç için bu işi yapın. Bir izaha göre *tedâyün* karşılıklı bir değeri vermek için kullanıldığından "bir borçla" ifadesiyle kayıt getirilmiş ve buradaki maksadın mecazi değil hakiki borçlanma olduğu anlatılmıştır. "Kanatlarıyla uçan hiçbir kuş." [el-En'âm 6/38] âyetinde de böyle bir kullanım vardır. Uçma kelimesi değişmeceli olarak hızla gitmek anlamında da kullanıldığında burada mecaz değil gerçek anlamın kastedildiğini göstermek için "kanatlarıyla" ifadesi kullanılmıştır.

"Belirlenmiş bir süre için." Borç bedelini ödemek için belirlenen süredir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu âyet selem akdi hakkındadır. Allah Teâlâ faizi haram kılınca selemi mübah kılmıştır. Âyet selem akdinin sıhhati için bir sürenin belirlenmesinin şart olduğuna delâlet eder.

Bu âyet-i kerîme Kur'ân-ı Kerîm'deki en uzun, en tafsilatlı, en açık ve pek çok yönden en beliğ âyettir. Burada kulların hakkına riâyet etmenin vacip olduğu ve malları korumanın dünya ve din işlerinin nizamı için zaruret olduğu anlatılır.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Borç almanın meşru kılınması ihtiyaç sahiplerine karşı şefkatin bir göstergesidir. Çünkü ihtiyaç duyan kişinin durumu kendisini bir yol aramaya, sıkılmaya sevk eder ve belki de başkalarından isteyemez hâle gelir. Ancak durumunu düzeltmesi için borç istemesi konusunda kendisine izin verilmiştir. Bundan sonra da hayrı Allah'tan bekler. Borç vermenin karşılığında da çok sevap vaad edilmiştir. Bu da Yüce Allah'ın lutuf ve keremidir.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 213.

ذكر في الآيات المتقدِّمة الكسبَ والإنفاقَ منه، ونهى عن الإرباء والاسترباء وأذن في البيع والشراءِ، وبيَّن في هذه الآية كيفية العقود وعلم ما يكتَب فيها من العهود، فقال: ﴿إِذَا تَدَايَنْتُمْ﴾ أي تعاقدتم عقودا يكون البدلُ فيها ديْنا ثم قوله: ﴿بِدَيْنٍ﴾ تأكيد وإن استفيد ذلك بالتداين.

وقيل: بل هو للتعميم، أي أيُّ دينٍ كان قليلا أو كثيرا، وقيل: لما كان التداين يذكر للتجازي قيَّده بقوله: ﴿بِدَيْنٍ﴾ بياناً أن المراد به[1] حقيقة المداينة دون المجازات كما في قوله: ﴿وَلَا طَٰٓئِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ [الأنعام، ٣٨/٦] لما كان يذكر الطيران للسرعة[2] ذكر الجناحين بيانًا أن المراد به الحقيقة دون المجاز.

وقوله تعالى: ﴿إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُسَمًّى﴾ هو الأجل المضروب لأداء بدل الدين، وقال ابن عباس: الآية في السلم، قال: ولما حرم الله الربا أباح السلم[3] فدلت الآية على اشتراط الأجل في السلم لصحته.

ثم هذه الآية أطولُ آيةٍ في القرآن وأبسطُها شرحاً وأبينها كشفاً وأبلغها وجوها يعلم بذلك أن مراعاةَ حقوقِ الخلق واجبة والاحتياط على الأموال التي بها قوامُ أمورِ الدين والدنيا لازم.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> وفيما شرع من الدين / [٢٦٩ظ] رفق لأرباب الحاجات؛ لأنَّ من مسته الحاجة تحمله الحال على الاحتيال ويضيق به الصدرُ عن الاحتمال ويمنعه حفظ التحمُّل عن السؤال فأذن له في الاستدانة ليجبر أمره في الحال وينتظر فضل الله في المآل وقد وعد على الإدانة الثواب الكثير وذلك من لطف الله[4] الكبير المتعال.[5]

---

١ ر: منه

٢ ر: للمسارعة.

٣ ر: السلف

٤ ر – الله

٥ لطائف الإشارات للقشيري ، ٢١٤/١.

"Onu yazın!" Yani onu bir belgeye kaydedin. Bu belgede yaptığınız işlemin ne olduğu, borcun değeri, belirlenen süre de bulunsun. Gerekli durumlarda bu belgeye müracaat edin. Bu, umuma hitap olsa da borçlanma ilişkisi ile ilgili olduğundan burada muhatap bu işi yapan kişilerdir.

"Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın!" Yani bu işlemi yapmaya kalkışacak herkes yazmayı bilmeyebilir. Bu durumda yazma bilen birisinden yardım istesin. Bu belgeyi iki tarafa da riâyet edecek âdil ve bilgili bir kişi yazsın. Hiçbir ilâve ve eksiltme yapmasın. Bilakis hak ve adalete uygun bir şekilde olduğu gibi yapsın ve bir tarafa meylederek fazla veya eksik yazmasın.

Âlimler şöyle demişlerdir: Bu kâtibin yazdığı şeylerin üzerinde anlaşılan şartlar olması gerekir. Eğer bu belge kadıya götürülür ve durumun aksi çıkarsa onu iptal ihtimalini doğuracak şekilde [kayda] almasın.

"Hiçbir kâtip yazmaktan geri durmasın." Bu üçüncü şahsa yapılan bir yasaklamadır. Bundan dolayı fiilin sonundaki *yâ* harfi düşmüştür. *İbâ* yüz çevirmek, kaçınmak demektir. Yani kâtip bu belgeyi yazmaktan kaçınmasın.

"Allah'ın kendisine öğrettiği gibi…" ifadesi Allah tarafından dinde emredildiği üzere anlamındadır.

"Yazsın!" Bu kelime de emr-i gâibdir. Bu sebeple cezmedilmiştir.

"Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın!" Bu da bir emr-i gâibdir. *İmlâl* ve *imlâ* kâtibe yazması için bir şey söylemektir. Üzerinde hak olan kişi borçlu olan kişidir. Yazdırma işi ona ait olduğundan bu durum davalarda sözün borçluya ait olduğunu gösterir.

"Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmasın!" Yani borçlu olan kişi Allah'tan korksun. Hakkını inkâr etmek için yazdırmaktan kaçınmasın. Borcunu sakın eksik yazmasın. Yoksa bu alacaklının hakkını inkâr etmek olur.

"Şayet borçlu sefih veya aklı zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adaletle yazdırsın!" Bir görüşe göre sefih, bulûğ çağına erişse de reşit olmayan kişidir. Malını boş yere harcayıp israf edendir.

وقوله تعالى: ﴿فَاكْتُبُوهُ﴾ أي أثبتوا ذكره في كتاب يشتمل على وصف المعاملة ومقدار الحق والأجل ترجعون إليه عند الحاجةِ وهذا وإن كان خطابا للجميع ولكنه بناء على التداين فدلَّ أن المخاطب به من فعل ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ﴾ أي فليس كلُّ صاحب حادثة يعلم الكتابةَ بنفسه[1] فليسألها من يعلم ذلك وليكتب الكتابَ العالمُ العادلُ الذي يراعي الطرفينَ ولا يزيدُ فيه ولا ينقص منه بل يكتب على الحق والعدل بينهما على ما كان ولا يميل إلى أحدهما بزيادة أو نقصان.

ثم قال العلماء رحمهم الله: ينبغي لهذا الكاتبِ أن يكون ما يكتبه متَّفَقا عليه حتى لا يتوهَّم أنه إذا رفع إلى قاض يرى خلافه أبطله.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ﴾ هذا نهي مغايبة ولذلك سقطت الياء من آخره، والإباء الامتناع أي لا يمتنع كاتب عن أن يكتب هذه الوثيقة.

وقوله تعالى: ﴿كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ﴾ أي كما وَرَدَ به الأمرُ في الشرع من الله.

وقوله تعالى: ﴿فَلْيَكْتُبْ﴾ هذا أمر مغايبة ولذلك جزم.

وقوله تعالى: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِى عَلَيْهِ الْحَقُّ﴾ وهذا أمر أيضا على المغايبة والإملال والإملاء أيضا الإلقاء على الكاتب لكتابته والذي عليه الحق هو الذي عليه الدَّين فلما كان الإملال إليه دلَّ أن القول في دعاوى قول من عليه.

وقوله تعالى: ﴿وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا﴾ أي وليتقِّ الذي عليه الدين ربَّه فلا يمتنع على الإملاء جحودا لكلِّ حقِّه ولا يبخس منه شيئاً ولا ينقص من الدين الذي عليه شيئا في الإملاء فيكون جحودا لبعض حقه.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ كَانَ الَّذِى عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا اَوْ ضَعِيفًا اَوْ لَا يَسْتَطِيعُ اَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ﴾ قيل: السفيه العاقل البالغ الذي بلغَ غيرُ رشيد فهو مبذِّرٌ لماله مضيّعٌ له بسفهِهِ،

[1] ح: - بنفسه

Zayıf ise çocuktur. İmlâ ettiremeyen kişi delidir. Sefihin bu şekilde yorumlanması Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Şâfiî'nin görüşüdür. Onlar bu tür kişilerin hacir altına alınması, tasarruflarının geçerli sayılmaması ve velisinin onun yerine geçmesi görüşündedirler.

Ebû Hanîfe ise onların hacredilmemesi görüşündedir. O sefihi, selefin çoğunun yaptığı gibi deli olarak açıklar. Çünkü sefeh, akıldaki hafiflik ve eksikliktir. Delinin ise aklı yoktur veya aklî dengesi bozulmuştur. Zayıf, çocuktur. İmlâ ettiremeyen kişi ise dilsizdir.

"Onun velisi adaletle yazdırsın!" Yani o, yazdırma işlemini yapamadığı için yerine velisi geçsin ve bu işlemi o yaptırsın. Üç kişi zikredilmesine rağmen yazdırma fiili tekil olarak kullanılmıştır. Bunun sebebi onların arasına bir kelime getirilmiş olması yahut bu iş yapılırken sadece bunlardan biri bulunmasıdır. Veli de bu kişiye izâfe edilmiştir. Bundan sonra yazdırmanın yeterli olmadığı, aynı zamanda şahit getirilmesi gerektiği zikredilmiş ve **"İki erkek şahit getirin."** buyurulmuştur. Yani bu belge için iki erkek şahit getirin. *İstişhâd* şahitlik talep etmektir. *İstif'âl* babının başındaki *sîn* harfi talep için gelir.

"Eğer şahitler iki erkek değilse." Fiile bitişen *elif* iki şahit için şahitlerin açıklanması daha önce geçmişti.

"Bir erkek ve iki kadın." Bunun dört veçhi vardır: Bir erkek ve iki kadın olsun ve onlar şahitlik etsinler. Şahitler bir erkek ve iki kadın olabilir. Her ne kadar âyetin zâhiri bunu gerektirse de, buradan bir erkek ve iki kadının şahitliğinin iki erkeğin bulunmamasına bağlandığı hükmü çıkmaz, çünkü iki erkek var olduğu hâlde bir erkek ve iki kadının şahit olarak kabul edilmesi ümmetin icmâı ile câizdir. Ancak burada evlâ olanın eğer mümkünse iki erkeğin şahitlik yapması olduğu, bu şart sağlanamazsa bir erkek ve iki kadının şahitliklerinin de kabul edileceği beyân edilmektedir.

"Rızâ göstereceğiniz kimselerden olsunlar." Yani iki erkek veya bir erkek ve iki kadın şahit olacak kişiler, rızâ göstereceğiniz âdil kişiler olsunlar.

والضعيف الصبي، والذي لا يستطيع أن يمل المجنون، وتفسير السفيه بهذا مذهبُ أبي يوسف ومحمد والشافعي رحمهم الله، فإنهم يرون الحَجْرَ عليه فيبطل تصرُّفه ويقوم مقامَه وليُّه.

فأما أبو حنيفة رحمة الله عليه فإنه لا يرى الحجرَ عليه فهو يفسر السفيه على ما فسَّره كثير من السلف أنه المجنون؛ لأنَّ السفه خِفَّةٌ في العقلِ ونقصانٌ فيه، والمجنون فائت العقل أو مختلُّ العقل، والضعيف الصبي، والذي لا يستطيع أن يمل هو الأخرس ونحو ذلك.

وقوله: ﴿فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ﴾ أي فليقم مقامَه عند عجزه في الإملال وليُّه، ووحّد الكتابة مع سبق ذكر الثلاثة لأنه أدخل بينهم كلمةً أو فيكون في الحادثة الواحدة واحد منهم فأضيف الولي إلى ذلك الواحد ثم بين أن / [٢٧٠و] الكتابة لا تكفي وإنما يقع التوثيق بالإشهاد عليه وذلك قوله تعالى: ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ﴾ أي أشهِدوا على الكتاب اثنين من ذكوركم، والاستشهاد طلبُ الشهادة وسؤالها، فإن سين الاستفعال للطلب والسؤال.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ﴾ الألف ضمير عن الشهيدين فإنها للتثنية وقد سبق ذكر الشهيدين.

وقوله تعالى: ﴿فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ﴾ له أربعة أوجه: فليكن رجلٌ وامرأتان فليشهد رجلٌ وامرأتان، فالشهيد رجل وامرأتان فرجل وامرأتان يشهدون، ثم ليس هذا تعليق جواز إشهاد رجل وامرأتين بعدم رجلين وإن كان ظاهره يقتضيه لإجماع الأمة على أن إشهاد رجل وامرأتين مع إمكان إشهاد رجلين جائز، ولكنه بيان أن الأولى أن يشهد رجلان إلا أن يتعذر فيصار إلى إشهاد رجل وامرأتين.

وقوله تعالى: ﴿مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ﴾ أي أشهدوا الرجلين أو الرجل والمرأتين من العدول المرضيّين من الشهود.

"Eğer biri unutursa diğeri ona hatırlatır." Hamza âyeti *in tadille* şeklinde hemzenin kesresiyle şart olarak okumuştur. Yani biri unutursa diğeri hatırlatır. Diğer kıraat imamları hemzeyi fetha ile *en* şeklinde okumuşlardır. Fethalı olması burada gizli bir *lâm* bulunmasındandır.

Burada *dalâl* kelimesi unutmak anlamındadır. "Eğer bunu yaparsam unutanlardan olurum." [eş-Şuarâ 26/20] âyetinde de kullanım böyledir.

"Şahit getirme unutma için değil hatırlatma içindir, öyleyse neden burada 'unutursa' denilmiştir?" şeklindeki bir soruya şöyle cevap veririz: Bunun iki cevabı vardır: Birisi Sîbeveyhi'nin şu sözüdür: Unutma hatırlamanın sebebidir. Hatırlamayı zikretmek için önce unutmayı zikretmiştir. Meselâ "Bu duvar eğildiğinde onu destekleyeyim diye bunu yaptım" dediğimizde eğmek için değil desteklemek için yaptığımızı söylemiş oluruz. Eğilmeyi önce söylemesinin sebebi onun destek inşa etmeye sebep olmasıdır. İkincisi Ferrâ'nın sözüdür. Ona göre bu, şartın cevabı mânasındadır. Yani "Eğer biri unutursa diğeri hatırlatır." Ancak [*elif nûn*/*in* şart edatı) kendisinden önceki âmil sebebiyle fethalanmıştır [yani *en* hâlini almıştır].

"Hatırlatır." Yani unutkanlığını giderir ve onun aklına getirir.

"Çağrıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesin!" Bunun iki veçhi vardır: Çağrılanlar şehâdeti taşımaktan ve onun getirdiği yüklere tahammül etmekten kaçınmamalıdırlar. [Yahut] çağrıldıklarında onu yerine getirip şahitliği eda etmeliler. Birincisi teşvik etmek, ikincisi ise farziyet ifade etmek içindir.

"Üşenmeyin!" Yani sıkılmayın. Allah Teâlâ "Onlar sıkılmaksızın…." [Fussilet, 41/38] buyurmuştur.

"Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin." Yani küçük olsun büyük olsun, az olsun çok olsun bunları yazmaktan çekinmeyin. Bu konularda üşenmek günahtır. Bundan sakınmak lazımdır. *Sağîran* kelimesi hal olarak mansubdur. Hazfedilmiş bir *kâne* ile mansub olduğu da söylenebilir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Bu âyet elbiseler konusunda selemin câiz olduğunu gösterir. Çünkü tartılan ve ölçülen şeyler küçüklük veya büyüklükle nitelenmezler.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 218.

وقوله تعالى: ﴿اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰى﴾ قرأ حمزة: «إن تضل» بكسر الألف على الشرط أي إن نسيت إحداهما ذكرته الأخرى، وقرأ الباقون على الفتح، ووجه الفتح أنه يضمر فيها لام كي.[1]

والضلال النسيان كما في قوله: ﴿قَالَ فَعَلْتُهَآ اِذًا وَاَنَا۠ مِنَ الضَّآلّٖينَ﴾ [الشعراء، ٢٠/٢٦].

فإن قالوا: كيف قال ﴿اَنْ تَضِلَّ﴾ وإنما الإشهاد للاذّكار[2] ولا للضلال؟ قلنا: عنه جوابان: إحداهما قول سيبويه: إن الضلال سببُ الاذّكار فقدم الضلال على الاذّكار؛ لأنه سببه كما يقال: «أعدت هذا للحائط أن يميل فأدعمه» وإنما أعده للدعم لا للميل لكن قدم عليه الميل لأنه سببه، والثاني قول الفرَّاء: إنه بمعنى الجزاء وتقديره: أن تذكر إحداهما الأخرى إنْ ضلَّت، إلا أنه لما قدم أن تضل بما قبله من العامل فانفتح.

وقوله تعالى: ﴿فَتُذَكِّرَ﴾ أي تزيل نسيانَها وتثبت لذكر في قلبها.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَآءُ اِذَا مَا دُعُوا﴾ له وجهان لا يمتنع المدعوُّون لتحمُّل الشهادة عن الحضور ليتحمَّلوا الشهادة ولا يمتنع المتحمِّلون إذا دعوا إلى أداء[3] الشهادةِ ليؤدُّوها والأول للندب والثاني لفرض.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَسْـَٔمُوٓا﴾ أي لا تملوا قال تعالى: ﴿وَهُمْ لاَ يَسْئَمُونَ﴾ [فصلت، ٣٨/٤١].

وقوله تعالى: ﴿اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغٖيرًا اَوْ كَبٖيرًا اِلٰٓى اَجَلِهٖ﴾ أي من أن تكتبوا ذلك الذين صغُر أو كبُر أي قلَّ أو كثُر فإن جحود القليل فيه إثمٌ أيضا والتوقي عنه لازم و«صغيرا» نصب على الحال ويجوز نصبا بـ«كان» على الإضمار.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: دلَّ هذا أن السلم في الثياب جائز لأن الكيلي والوزني لا يصف بالصغر والكبر.[4]

---

١ وجوه القراءة انظر: النشر لابن الجزري، ٢/ ٢٣٦.
٢ في هامش م: للإذكار
٣ ر: دار
٤ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٢١٨/٢.

"Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletlidir." Yani adalete daha uygundur. *Kıst* adalet, *muksıt* adaletli, *kāsıt* ise zalim demektir.

"Şehâdet için daha sağlamdır." Yani şahitliği daha sağlam hâle getirir. Şahit eğer sadece ezberine dayanırsa belki unutur. Ancak yazılı bir belgeye dayanırsa bu belge olduğu gibi kalır.

"Şüpheye düşmemeniz için daha uygundur." Yani şüpheye düşmemenizi sağlar. Miktar ve özellikler konusunda insan şüphe edebilir. Yazılı belgeye baktıklarında şüphe ortadan kalkar.

"Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur." Borç işlemlerinde bunu kayıt altına almayı emretmiş, nakdî ticaret işlemlerinde kayıt tutmaya gerek olmadığından yazma işini bırakmayı mübah saymıştır. Âsım, *kâne*nin haberi sayarak *ticâreten hâdıraten* ifadesini mansub okumuştur.[1] Bu durumda isim gizlidir. Yani eğer muamele peşin bir ticari işlem ise anlamındadır. Diğer kıraat âlimleri merfû olarak okumuşlardır. Bu durumda *kâne* tam fiil olarak ismiyle yetinmiştir. Bir ticaret olması veya bir ticaret vaki olması şeklinde takdir edilir. Bu durumda haberi "aranızda işlettiğiniz" şeklinde olur. Peşin ticaret nakit karşılığı yapılan ticarettir.

"(Genellikle) alışveriş yaptığınızda şahit tutun!" Yani hem kısa vadeli hem de uzun vadeli olanında [şahit tutun].

"Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın!" Bu bir nehiy üslûbudur ve hakkı meczûm olmaktır. Burada fethalanmasının sebebi iki sâkin harfin bir araya geldiği için son harfin en hafif hareke olan fetha ile harekelenmesidir. İdgamdan önce birinci *râ*nın harekesinin nasıl olduğu hakkında iki görüş vardır. Hasan-ı Basrî, Katâde, İbn Zeyd ve Atâ'ya göre aslında kesre olmalıdır. Kâtip ve şahidin muameleyi yapanların ikisine veya birine yazmaktan ve şahitlik yapmaktan çekinerek zarar vermesini yasaklamaktadır. Kendisine imlâ ettirilmeyen şeyi yazmak, belgeyi değiştirmek ve malı dışındaki şeye şahitlik etmek ve genel olarak şahitlik yapmaktan sakınmak da böyledir.

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237.

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكُمْ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ﴾ أي أعدل، والقسط العدل والمقسط العادل والقاسط الجائر.

/ [٢٧٠ظ] وقوله تعالى: ﴿وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ﴾ أي أشدُّ تقويما له فإن الشاهد لو اتَّكل على حفظه فقد يتغيَّر وإذا بنى على المكتوب القيم استقام.

٥ وقوله تعالى: ﴿وَاَدْنٰٓى اَلَّا تَرْتَابُوٓا﴾ أي أقرب إلى أن لا تشكُّوا فإنه قد يقع الشكُّ في المقدار والصفات وإذا رجعوا إلى المكتوب زال ذلك.

وقوله تعالى: ﴿اِلَّآ اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَا﴾ أمر بالكتابة في المداينات، وأباح ترك الكتابة في النقد من التجارات لزوال الدَّاعِي إليها، وقرأ عاصم «تجارةً حاضرةً» بالنصب على أنه خبرُ كان والاسم مضمَر،[١]

١٠ وتقديره إلا أن تكون المعاملةُ تجارة حاضرة أو تكون التجارة[٢] تجارة حاضرة، وقرأ الباقون بالرفع على أن كان مكتفى[٣] باسمه وتقديره إلا أن تحدث تجارة أو تقع تجارة أو يكون خبره تديرونها بينكم والتجارة الحاضرة هي النقد بالنقد.

وقوله تعالى: ﴿وَاَشْهِدُوٓا اِذَا تَبَايَعْتُمْ﴾ العاجل والآجل جميعا وهو أمر ندب.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ﴾ هذا نهيٌ، وحقه الجزمُ وفتح لالتقاء

١٥ الساكنين وحرك إلى الفتح لأنه أخف الحركات وفي كيفية حركة الراء الأولى قبل الإدغام قولان[٤]، قال الحسن وقتادة وابن زيد وعطاء: هي الكسرة أي ولا يضارر[٥] وهي نهي للكاتب والشاهد عن الإضرار بالمتعاملين أو إحداهما بالامتناع عن الكتابة وتحمل الشهادة في حال خوف الفوت، وكذا في كتابة غير ما يملى عليه والتغيير فيه وكذا في الشهادة على غير ماله والامتناع عن أداء الشهادة.

١ النشر لابن الجزري، ٢/٢٣٧.
٢ ر: المعاملة
٣ ر: مكتوبا.
٤ ر: اختلاف
٥ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١: ٤٢١-٤٢٢.

Abdullah b. Mes'ûd ve Mücâhid şöyle demişlerdir: Bu kelime aslında fethalı olmalıdır. Bu âyet muamelede bulunan kimselere, işlerini yaparken kâtibe ve şahide, zarar vermemeleri konusunda bir uyarıdır. Meşgul oldukları sırada onları başka bir şey ile uğraştırmak, acele ettirmek, başka bir ihtiyaç için kullanmak gibi davranışlardan uzak durmak lazımdır. Daha önce *lâ tudarra* ifadesinin aynen geçtiği "Anne yavrusundan dolayı zarara uğratılmasın." [el-Bakara 2/233] âyetinin tefsiri yapılırken izah edildiği üzere, burada da bu ifadenin iki türlü yorumu mümkündür. [Yani hem "zarar vermesin" anlamına hem de "zarara uğramasın" anlamına hamledilebilir.]

"Eğer bunu yaparsanız (zarar verirseniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir." Yani zarar vermek günahtır ve emrin dışına çıkmak anlamına gelir.

"Allah'tan korkun! Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir." Bu kısmın tamamı açık ve anlaşılırdır.

283. Yolculukta, olur da yazacak kimse bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir. Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin ve (bu hususta) Rabbi olan Allah'tan korksun. Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır. Allah yapmakta olduklarınızı bilir. [el-Bakara 2/283]

"Yolculukta, olur da yazacak kimse bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir." Yani vesika burada rehindir. *Rihân* kelimesi *rehn* kelimesinin çoğuludur. Borç karşılığında güvence altına alınan mal anlamına gelir. Ebû Amr ve İbn Kesîr bu ifadeyi *fe-rehnun* şeklinde okumuşlardır.[1] *Makbûzatun* kelimesi *rehn*in sıfatıdır ve bu konudaki hükmün malın elde tutulmaya devam edilmesi olduğunu gösterir. Mal ancak kabzın başlaması ile rehin hâline gelir. Bundan dolayı *kabz*ı [ele almayı) zikretmiş sonra rehni (*makbûz*) ele alınmış şeklinde nitelemiştir. Ardından da malın elde tutulmasının sürekliliğini şart olarak belirlemiştir.

"Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin." Yani borç veren kişi diğerinden bir emanet isterse, yazıya, şahitlere ve rehne güvenmezse talep edilen kişi üzerine düşeni ödesin. *Emânet* kelimesi ism-i mef'ul anlamında bir mastardır. "Bu onun ilmidir.", "Bu onun kudretidir." ve "Bu onun şöhretidir." ifadelerinde de benzer kullanım vardır.

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237.

وقال ابن مسعود ومجاهد: هي الفتحة أي ولا يضارَر وهو نهي للمتعاملين عن إلحاق الضرر بالكاتب والشاهد في أمرهما بالكتابة وتحمل الشهادة[1] وهما مشغولان بمهم لهما أو إجبارهما على الفعل مع امتناعها ووجود غيرهما أو التضييق عليهما في التعجيل وهما في حاجة لهما لم يفرغا منها، وهو كما مرَّ في قوله: ﴿لَا تُضَآرَّ وَالِدَةُۢ بِوَلَدِهَا﴾ [البقرة، ٢/٢٣٣] أن له وجهين.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌۢ بِكُمْ﴾ أي الضِّرار فسقٌ وخروج عن الأمر.

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ هذا كله ظاهر.

٢٨٣- وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِباً فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ اٰثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ﴾ أي فالوثيقة رهانٌ وهي جمع رهنٍ وهو العين المقبوض بالدين توثيقاً له، وقرأ أبو عمرو وابن كثير: «فرهن»،[2] و﴿مَقْبُوضَةٌ﴾ نعت للرهان[3]، ودلَّ ذلك على أن حكمه دوام الحبس فإنه لا يصير رهنا إلا بابتداء القبض فذكر الرهن ذكر لذلك القبض ثم وصفها بالمقبوضة بعد ذلك اشتراط لدوام القبض فيها.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِى اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ﴾ / [٢٧١و] أي فإن ائتمن الطالب المطلوب فلم يتوثَّق بالكتابة والشهود والرهن فليؤدِّ المطلوب ما عليه والأمانةُ مصدرٌ أريد به المفعول به ههنا كما في قولهم هذا علمه وهذه قدرته وهذه شهرتُه.

---

١ ر + في حال خوف الفوت وكذا في كتابة غير ما يملى عليه والتغير منه وكذا في الشهادة والامتناع عن أداء الشهادة وقال هي الفتحة.

٢ م - وهي جمع رهنٍ وهو العين المقبوض بالدين توثيقاً له، وقرأ أبو عمرو وابن كثير: «فرهن»، صح هامش

٣ لوجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٤٢٤.

"(Bu konuda) Rabbi olan Allah'tan korksun." Yani hakkını inkâr edip ona mani olmasın.

"Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin." Bu ifade şahitlere hitaptır.

"Kim onu gizlerse, bilsin ki kalbi günahkârdır." Şahitliği gizlemenin üç veçhi vardır:

1. Borçlu kişi aleyhinde şahitliği vardır. Borçlu kişi onun kendi aleyhinde şahitliği olmadığını zanneder ve borcunu ödememek ister. Şahit de aleyhine şahitliği olduğunu ona haber vermediği için hakkın ödenmemesine sebep olur.

2. Alacaklı kişi alacağı konusunda bir şahidi olduğunu bilmez. Bu âciz kişinin durumuna benzer. Şahit burada şehâdetini gizleyerek ona alacağı konusunda şahit olduğunu haber vermez.

3. Şahitliği zâhir olur. Ancak müddei ondan talep ettiğinde kaçınır ve şahitliği gizler.

"Onun kalbi günahkârdır." Bir görüşe göre onun kalbinin facir olduğu anlamına gelir. Bir anlayışa göre onun kalbi hesaba çekilir. Burada eylem kalp ile ilişkilendirilmiştir. Çünkü saklama işi kalpte olur. Kalbin buna yönelmesiyle gerçekleşir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Günahın aslı kalpten neşet eder. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bedende bir et parçası vardır. O iyi olursa bedenin tamamı iyi olur. O kötü olursa bedenin tamamı kötü olur. Dikkat edin, o kalptir."[1] Sonra günah kalpten bedene yayılır. Bundan dolayı günah kalbe izâfe edilmiştir. Allah Teâlâ "Kalplerinizin yaptıkları sebebiyle sizi sorumlu tutar." [el-Bakara 2/225] ve "Ancak kalplerinizin bilerek yöneldiğinde günah vardır." [el-Ahzâb 33/5] buyurmuştur.[2]

"Allah yapmakta olduklarınızı bilir." Bu daha önce defalarca geçtiği üzere bir vaat ve tehdittir.

1 Buhârî, "Îmân", 37.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 222.

وقوله تعالى: ﴿وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُۥ﴾ أي فلا يجحد حقَّه ولا يمنعه.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ﴾ هذا خطابٌ للشهود.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُۥٓ ءَاثِمٌ قَلْبُهُۥ﴾ وكتمان الشهادة ثلاثة أوجه:

أن يكون له شهادة على المطلوب والمطلوب يظنُّ أنه لا شهادةَ عليه فيقصد المنع، وهذا الشاهد لا يخبره أن له عليه شهادة بذلك ليحمله ذلك على أداء الحق.

والثاني: أن لا يعلم الطالبُ أنَّ له على حقِّه شاهدا وهو كالعاجز[1] في حاله فلا يخبره أن له شهادة على حقه فيتقوى.

والثالث: أن يكون شهادته ظاهرة ولكن إذا طلبها المدعي منه امتنع وكتم تلك الشهادة.

وقوله ﴿فَإِنَّهُۥٓ ءَاثِمٌ قَلْبُهُۥ﴾ قيل: أي فاجر قلبه، وقيل: مؤاخَذٌ به قلبه فإنما علَّقه به؛ لأنَّ الكتمان يكون من القلب ولأنه يكون بقصد القلب إلى ذلك.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> إن أصل الإثم ينشأ من القلب، قال النبي: «إن في الجسد مضغةً إذا صلحت صلح بها سائر الجسد وإذا فسدت فسد بها سائرُ الجسد ألا وهي القلب»[2]، ثم يشيع في البدن فلذلك أضافه إلى القلب، قال تعالى: ﴿وَلَٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ [البقرة، ٢/٢٢٥]، وقال: ﴿وَلَٰكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ [الأحزاب، ٣٣/٥].[3]

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾ هذا وعدٌ ووعيدٌ على مرَّ مرات.

---

١ ر: كالحاجز

٢ صحيح البخاري ، كتاب الإيمان ، ٣٧.

٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٢٢.

284. Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır. İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir, sonra dilediğini affeder, dilediğine de azap eder. Allah her şeye kadîrdir. [el-Bakara 2/284]

"Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır." *Mâ* kelimesi gökler ve yerdeki herkesi ve her şeyi içine alır. Yani yarattıklarının gizlediklerinden ve yaptıklarından hiçbir şey ona gizli kalmaz. Onun emirlerini tutanları, yasaklarından kaçınanları bilir. Bunlara uymayanlardan da haberdardır. Bu yüzden bu âyette, insanları önceki âyetlerde zikredilen emirlerle amel etmeye teşvik etmiştir.

"İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir." Yani şahitliği ve diğer şeyleri kalplerinizde gizleseniz de saklasanız da bunlardan haberdardır. "Eğer adaletten kaçar veya şahitlik yapmaktan kaçınırsanız." [en-Nisa 4/135] âyeti de böyledir. Âyetin zâhiri kalp ile yapılan şeylerin kınanmasıyla ilgilidir. Yani küfre azmetmek küfürdür. İnsan günah tehlikesine düşse de o işi yapmaya azmetmemişse affedilir. Eğer günaha azmeder ama pişman olarak döner ve af dilerse yine affedilir. İnsan kötü iş yapmaya niyet edip kendi elinde olmadan onu yapamazsa yapmış gibi ceza almaz. Meselâ zina etmeyi aklına koyan kimse zina fiilini işleyen kimsenin cezasıyla cezalandırılmaz. Fakat "zina etmeyi düşünen kimse 'zina etmeyi düşünen kimsenin cezası' ile cezalandırılır mı cezalandırılmaz mı?" sorusu hakkında farklı iki görüş vardır: Bir görüşe göre Hz. Peygamber aleyhisselâmın şu hadisinden dolayı bu kimse affedilir: "Şüphesiz Allah Teâlâ yapmadığı ve söylemediği sürece ümmetimin içinden geçenleri affetmiştir."[1] Ulemânın çoğunluğuna göre bu hadîs-i şerîf kesin karar verilen düşüncelerle değil, akla düşen geçici düşüncelerle ilgilidir ve kötü bir işi yapmaya kesin olarak azmeden kimsenin hesaba çekileceği sabit bir hükümdür. İmam Mâtürîdî de bu görüştedir.[2]

Şemsüleimme Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed el-Hulvânî, ahkâmü'l-Kur'ân'a dair kitabında bu âyet-i kerîme ile ilgili olarak şöyle demiştir: "İnsan, aklına gelen şeylerden dolayı cezalandırılmaz. Ancak azmettiği işler sebebiyle kınanabilir. Allah onu kınar ve hesaba çeker. Sonra dilerse affeder. Affetmesi onun keremidir. Dilerse de azap eder. Bu da onun adaletidir." Bu konuda Hulvânî "Kalplerinizin yaptıklarıyla sizi muaheze etmez." [el-Bakara, 2/225] âyetini delil gösterir.

1 Bkz. Buhârî, *Eymân ve'n-Nüzûr*, 15.

2 Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 224.

٢٨٤- لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ۗ وَاِنْ تُبْدُوا مَا فِيْ اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوْهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ ۗ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَّشَاۤءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَّشَاۤءُ ۗ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ

وقوله تعالى: ﴿لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ﴾ كلمة «ما» يتناول من فيهما وما بينهما أي فليس يخفى عليه من أسرار خلقه وأفعالهم شيءٌ، فمن ايتمر بأوامِرِهِ وانتهى بنواهيه علم ذلك ومن خالف ذلك علم ذلك، حثهم على العمل بكل ما في هذه الآية وما قبلها.

وقوله تعالى: ﴿وَاِنْ تُبْدُوا مَا فِى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوْهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ﴾ أي ما في قلوبكم من كتمان الشهادة وغير ذلك وهو كقوله: ﴿وَاِنْ تَلْوٗٓا اَوْ تُعْرِضُوْا﴾ [النساء، ١٣٥/٤] الآية دلَّ ظاهرُها على المؤاخذة بما يكون من القلب وجملته أن عزمَ الكفرِ كفرٌ وخطرة الذنوب من غير عزم معفوَّة[١] وعزم الذنوب إذا نَدِمَ عليه ورجع عنه واستغفر منه مغفور، فأما الهمُّ بالسيئةِ ثم يمنع عنه بمانع لا باختياره وهو ثابتٌ على ذلك فإنَّه لا يعاقب على ذلك عقوبةَ فعله، يعني بالعزم على الزنا لا يعاقب عقوبةَ الزنا، أما «هل يعاقب على العزم عقوبة عزم الزنا؟» قيل: هو مغفور[٢] لقول النبي: «إنَّ الله تعالى عفا عن أمَّتِي ما حدثت به أنفسها ما لم يعمل أو يتكلم به»[٣]، وأكثرهم على أن الحديث في الخطرة دون العزم وإن المؤاخذة في العزمة ثابتة كذا قاله الإمام أبو منصور رحمه الله.[٤]

وذكر شمس الأئمة أبو محمد عبد العزيز بن أحمد الحلواني رحمه الله في كتابه / [٢٧١ظ] في **أحكام القرآن** في هذه الآية وقال: إن الخطرة لا يؤاخذ بها والعزم يؤاخذ به والله تعالى يعاتِبُه ويحاسِبُه ثم إن شاء غفر له وذلك فضل منه وإن شاء عذَّبه وذلك عدل منه واستدلَّ بقوله: ﴿وَلٰكِنْ يُّؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوْبُكُمْ﴾ [البقرة، ٢٢٥/٢]،

---

١ ر: مغفرة

٢ ح: معفو

٣ أخرجه البخاري بلفظ: «إن الله تجاوز لأمَّتِي عمَّا وسوستْ ، أو حدَّثت به أنفُسَهَا ، ما لم تعمَلْ به أو تكلَّمَ» [صحيح البخاري، كتاب الأيمان والنذور، ١٥.]

٤ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٢٤/٢.

Aynı görüşte olan diğer âlimler Kur'ân'ın şu âyetlerini de delil olarak göstermişlerdir: "Zannın çoğundan sakınınız. Şüphesiz zannın bir kısmı günahtır." [el-Hucurât 49/12], "Gizli dost tutmamak üzere." [el-Mâide 5/5], "Kötülüğün yayılmasını isteyenler." [en-Nûr 24/19], "Gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediğini bilir." [el-Mü'min 40/19], "Kulak, göz ve kalp işte bütün bunlar hesaba çekilecektir." [el-İsrâ 17/36], "Bilmezler mi ki Allah onların sırlarını ve gizli konuşmalarını bilir." [ez-Zuhruf 43/80], "Günahın gizlisini ve açığını bırakınız." [el-En'âm 6/120], "Dünya hayatına rızâ göstermişlerdir." [Yûnus 10/7], "Yaptıklarında ısrarcı değillerdir." [Âl-i İmrân 3/135], "Yapmadıkları şeylerle övülmeyi isterler.", "Her kim haksız yere inkâr etmek isterse." [el-Hac 22/25].

Dahhâk'ın rivayetine göre Hz. Âişe "Nefislerinizden geçeni açığa vursanız da gizleseniz de Allah onlara karşılık sizi hesaba çekecektir." [el-Bakara 2/284] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bir adam bir günah işlemeye niyet eder ama onu yapmazsa ona sadece niyeti kadar bir keder ve hüzün gönderilir. İşte onun hesabı budur."

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Yani nefislerinizdeki mâna ve iddiaları gösterseniz de saklasanız da Allah Teâlâ onlardan haberdardır. Bir görüşe göre burada kastedilen ibadetin görünen, iradenin gizlenen kısmıdır. Başka bir anlayışa göre ise görünmeyen şeyler fikir ve düşünceler, görülen şeyler hareketlerdir. [1]

"Sonra Allah dilediğini affeder, dilediğine de azap eder." Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Yüce Allah kıyamet günü gizli veya açık, bedenle veya kalple, bilerek veya bilmeyerek bir amel yapmış hiçbir kulu bırakmayacak, mutlaka onun hakkında karar verecek, dilediğini bağışlayacak, dilediğine ise dilediği şekilde azap edecektir.

Tefsirlerin çoğunda bu âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzûlü ile ilgili şöyle bir rivayet bulunmaktadır: Bu âyet indirilince ashâb-ı kirâm çok korktu ve "Gönlümüzden geçen her şey için sorumlu mu olacağız?" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Resul ve müminler iman etti… Allah kimseye güç yetirebileceğinden fazlasını yüklemez. Herkesin yaptığı iyilik ve kötülük kendisinedir." [el-Bakara 2/286] âyetini indirdi. Cezanın azmetmekle değil yapmakla hak edildiğini bildirdi. Bazılarına göre Allah Teâlâ bu âyetle öncesini neshetmiştir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 225.

واحتجَّ القائلون به بآيات من القرآن منها قوله: ﴿اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ [الحجرات، ١٢/٤٩] ومنها:: ﴿وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ﴾ [المائدة، ٥/٥]، ومنها: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ﴾ [النور، ١٩/٢٤]،وقال: ﴿يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ﴾ [المؤمن، ١٩/٤٠]، وقال: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا﴾ [الإسراء، ٣٦/١٧]، وقال: ﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ﴾ [الزخرف، ٨٠/٤٣]، وقال: ﴿ذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ﴾ [الأنعام: ١٢٠/٦]، وقال: ﴿وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ [يونس، ٧/١٠]، وقال: ﴿وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا﴾ [آل عمران، ١٣٥/٣]، وقال: ﴿وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا﴾، وقال: ﴿وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ﴾ [الحج، ٢٥/٢٢]

وروى الضحاك عن عائشة رضي الله عنها في قوله: ﴿وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ﴾ [البقرة، ٢٨٤/٢] قالت: هو الرجل يهمُّ بالمعصية ولا يعمَلها فيُرسَل عليه من الهم والحزن بقدر ما همَّ به من المعصية فذلك محاسبته.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> وإن تبدوا ما في أنفسكم من المعانى والدعاوي أو تخفوه من المقاصد والمطالب، قال[1] ويقال ما تُبْدِيه العبادة وما تخفيه الإرادة، ويقال ما تخفيه الفكراتُ والخطراتُ وما تبديه السكناتُ والحركاتُ.[2]

وقوله تعالى: ﴿فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ﴾ قال الحسن رحمه الله: ليس الله بتاركٍ عبدا يوم القيامة أسرَّ عملا أو أعلنه من حركة في جوارحِه أو همٍّ في قلبه دون أن يعرِّفه إياه يوم القيامة حتى يقرّرَه ثم يغفر ما يشاء لمن يشاء ويعذِّب من يشاءُ بما يشاء.

وفي أكثر التفاسير من وجوه مختلفة أنه لمَّا نزلت هذه الآية جزعت الصحابة وقالوا: أ نؤاخذكم بكل حدَّثت به أنفسنا؟ فنزل قوله تعالى: ﴿آمَنَ الرَّسُولُ﴾ [البقرة، ٢٨٥/٢] إلى قوله: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ [البقرة، ٢٨٦/٢] فتعلَّق ذلك بالكسب دون العزم، وفي بعضها أنَّها نسخت بهذه،

---

١ ح: - قال

٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٢١٥/١.

Tahkik ehli usul âlimlerinin çoğu neshin haberlerde değil hükümlerde olduğunu söylerler. Bu da bir haberdir. Rivayetlerin çoğunda nesih lafzı bulunmaz. Bu âyetin diğerinden sonra gelmesi, insanın aklına gelen şeylerden dolayı sorumlu tutulmayacağını açıklamak içindir. Çünkü bu, insanın elinde değildir. Ancak insan kötü bir işe azmetmesi sebebiyle kınanabilir. Yahut bu işten dolayı hesaba çekilir ve sonra affedilir. Yahut bunun açıklaması âyetin sonunda gelmiştir: "Allah dilediğini affeder, dilediğine ise azap eder." Âlimler durumu Allah'ın meşietinde olan bu kimselerin [yani günahkârların] âkıbeti konusunda pek çok şey söylemişlerdir. Doğrusu şu ki Allah kesinlikle kâfirlere azap edecek ve kendisine şirk koşulmasını affetmeyecektir. Bunun dışındaki şeyleri ise dilerse keremiyle affeder, dilerse de adaletiyle cezalandırır.

"Allah her şeye kadîrdir." Yani O affetmeye de cezalandırmaya da başka bir şey yapmaya da muktedirdir.

285. Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. "Allah'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayrım yapmayız. İşittik, itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır" dediler. [el-Bakara 2/285]

"Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler)." Hasan-ı Basrî, Mücâhid, İbn Sîrîn ve Abdullah b. Abbas'ın rivayet ettiğine göre bu üç âyet dışında Kur'ân'ın tamamını Hz. Muhammed aleyhisselâma Cebrâil indirmiştir. Bu üç âyeti ise Miraç gecesinde Yüce Allah vasıtasız olarak inzal etmiştir. Bu üç âyet dışında Bakara sûresi Medine'de nâzil olmuştur.

Saîd b. Cübeyr, Dahhâk ve Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayete göre Cebrâil bu âyetleri Medine'de indirmiştir.

"Peygamber iman etti." Yani Rabbinden kendisine indirilene inandı ve onu ikrar etti. Yani Kur'ân'ın vahyedildiğine iman etti. Bununla Hz. Peygamber aleyhisselâmın sonradan iman ettiği kastedilmemiştir. Çünkü o, peygamberlik verilmeden önce de Allah'a ve O'nun birliğine iman ediyordu. Onun başka bir vasıfla nitelenmesi câiz değildir. Ancak Kur'ân'a iman kastedilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, Kur'ân'ı Hz. Peygamber'e indirmeden önce kendisinin Kur'ân'a iman etmesini istememiştir. "Sen kitabın ve imanın ne olduğunu bilmezdin." [eş-Şûrâ 42/52] yani Kitab'a imanı bilmezdin âyetinin anlamı budur. Cenâb-ı Hak "Sana kitap verilmesini ummazdın." [el-Kasas 28/86] buyurmuştur.

وأكثر المحقِّقِين من أهل الأصول على أن النسخ يكون في الأحكام دون الأخبار، وهذا خبرٌ وليس في أكثر الروايات لفظة النسخ بل ورود هذه الآية بعد تلك الآية وهو بيان أنه لا يؤاخذ بالخطرة فهي ليست في وسعه ويؤاخذ بالعزمة أو يكون المحاسبة بالمسائلة ثم يكون العفو أو تفسيره ختم الآية وهو قوله: ﴿فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ﴾، ثم تكلموا في أهل المشيئةِ والصحيح أنه يعذِّب الكفار لا محالةَ ولا يغفِرُ الشركَ، فأما ما وراء ذلك فإنْ شاءَ غفرَه بفضله وإن شاء عذب عليه بعَدْلِه.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ أي من المغفرةِ والتعذيبِ وغيرِ ذلك.

٢٨٥- اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهٖ وَالْمُؤْمِنُوْنَ ۭ كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰۗىِٕكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ ۣ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهٖ ۣ وَقَالُوْا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا ۡ غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيْرُ

وقوله تعالى: ﴿اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهٖ وَالْمُؤْمِنُوْنَ﴾ قال الحسن ومجاهد / [٢٧٢و] وابن سيرين وابن عباس رضي اله عنهم في رواية أن جبريلَ أنزل على محمد جميع القرآن إلا هذه الآيات الثلاث، فإن اللهَ هو الَّذي أوحى إلى محمَّد هذه اللآيات الثلاث[١] ليلة المعراج بلا واسطة، وسورة البقرة مدنيَّة إلا هذه الآيات الثلاث.

وقال سعيد بن جبير والضحاك وعطاء وابن عباس ﷺ في رواية: أنزلها جبريل عليه السلام على النبي ﷺ بالمدينة.

وقوله: ﴿اٰمَنَ الرَّسُولُ﴾ أي: اعتقد وأقرَّ بما أنزل إليه من ربِّه أي بوحي القرآن ولم يرِد به حدوث الإيمان منه إن لم يكن كذلك؛ لأنه كان مؤمنا بالله وبوحدانيته قبل الرسالة، ولا يجوز أن يوصف بغير ذلك لكن أراد به الإيمان بالقرآن فإنه قبل أنزل القرآن عليه الإيمان به وهو معنى قوله: ﴿مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ﴾ [الشورى، ٥٢/٤٢] أي الإيمان بالكتاب فإنه قال: ﴿مَا كُنْتَ تَرْجُوا اَنْ يُّلْقٰٓى اِلَيْكَ الْكِتٰبُ﴾ [القصص، ٨٦/٢٨]

---

١ ر: الثلاثة

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Hakk'ın peygamberinin imanına şahitlik etmesi onun kendi imanından haber vermesinden daha sağlamdır. "Bütün mahlûkat delil ile peygamber ise apaçık görerek iman etmiştir." denilir. Bir görüşe göre "Mahlûkat vasıtalarla, peygamber ise vasıtasız iman etmiştir. Mahlûkat istidlâl yolu ile peygamber ise müşâhede ve vuslat yolu ile iman etmiştir.[1]

"Ve müminler iman ettiler." *Mü'minûn* kelimesi önceden geçen fâile atfedilmiştir. Yani müminler de aynı şekilde iman ettiler.

"Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler." Yani Muhammed ve ümmetinden her bir fert Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman etmişlerdir. Bir görüşe göre peygamberler, kendilerine Rablerinden indirilen kitaplara iman etmişlerdir. Bu tam bir cümledir ve Hz. Peygamber'in Kur'ân'a iman ettiğini bildirmektedir. Hz. Peygamber aleyhisselâmın dinin bütün rükünlerine imanı bundan önce de kendisinde mevcut olsa da bu iman vahyin gelmesinden sonra gerçekleşmiştir. Sonra "Müminlerin her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler." buyurdu. Müminlerin bütün bu şeylere iman etmeleri, davet edilmelerinden sonra gerçekleşmiştir. Onlar bunları önceden bilmedikleri için iman etmiyorlardı. Buradaki *küll* kelimesi hem tekil hem de çoğul olarak anlaşılabilir. [Yani hem her fert tek tek kastedilebilir hem de bir grup topluca kastedilebilir.] Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımı böyledir. "Her biri namazını ve tesbihini bildi." [en-Nûr 24/41] âyeti ile "Her biri kıyamet günü gelecektir." [Meryem 19/95] âyetinde tekil anlamda kullanım, "Hepsi bize dönecektir." [el-Enbiyâ 21/93] yani "Hepsi ona gelecektir." âyetinde ise çoğul anlamda kullanım mevcuttur.

"Allah'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayrım yapmayız." Abdullah mushafında ve tâbiînin bir kısmının ve Ebû Muhammed Ya'kūb b. İshak el-Hadramî'nin kıraatinde üçüncü şahıs olarak *yufraku* şeklindedir ve *küllün* kelimesine atfedilir. Açık olan kıraat ise *nûn* harfiyle *nüferriku* şeklindekidir.[2] Burada "Derler ki" şeklinde hazfedilmiş bir ifade vardır. Bu tür bir kullanım pek çok âyette bulunur.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 215.

2 Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237.

وقال الإمام القشيريُّ رحمه الله:

شهادةُ الحقِّ سبحانه لنبيِّهِ عليه السلام بالإيمان أتمَّ له من إخباره عن نفسه بشهادته قال، ويقال: آمن الخلق كلهم من حيث البرهان وآمن الرسول من حيث العيان، ويقال: آمن الخلق بالوسائط وآمن الرسول بلا وسائطَ آمن الخلق استدلالا وآمن الرسول مشاهدة ووصالا.[1]

وقوله تعالى: ﴿والمُؤْمِنُونَ﴾ قيل: هو عطف على الأول أي والمؤمنون آمنوا بذلك أيضا.

وقوله تعالى: ﴿كُلٌّ اٰمَنَ بِاللهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ﴾ أي محمد وأمته كلٌّ منهم آمن بالله وملائكتِهِ وكتبهِ ورسلِهِ، وقيل: آمن الرسل بما أنزل إليه من ربِّهِ، هذا تامٌّ وإخبار عن إيمانه بالقرآن[2] وكان هذا بعدَ الوحيِ وإيمانه بكل الأركان التي سواء كان قبل ذلك موجودا منه، ثم قال: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَۜ كُلٌّ اٰمَنَ بِاللهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ﴾ وإيمان المؤمنين بكلِّ هذه الأشياء كان بعد ما دعوا إليها، فإنهم لم يكونوا عارفين بها مؤمنين بها، و«كلٌّ» كلمة يصلُح للواحد والجمع فإنها تعمُّ عموم الأفراد، وفي القرآن: ﴿كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ﴾[النور، ٤١/٢٤] و﴿وَكُلُّهُمْ اٰتِيهِ﴾ [مريم، ٩٥/١٩] وهذا للفرد وقال: ﴿كُلٌّ اِلَيْنَا رَاجِعُونَ﴾ [الأنبياء، ٩٣/٢١] وكل أتوه، هذا للجمع.

وقوله تعالى: ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ﴾ وفي مصحف عبد الله وهو قراءة جماعة من التابعين وقراءة أبي محمد يعقوب بن اسحق الحضرمي[3] «لا يفرق» بالياء ردا إلى قوله: ﴿كُلٌّ﴾ والقراءة الظاهرة ﴿لَا نُفَرِّقُ﴾ بالنون،[4] وفيه إضمار أي يقولون وهو في كثير من الآيات

١ لطائف الإشارات للقشيري، ٢١٥/١.
٢ ح: القول
٣ ر – وقراءة أبي محمد يعقوب بن اسحق الحضرمي
٤ وجوه القراءات انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٣٤/١.

"Allah'tan başka dost edinenler onlara tapmıyoruz derler." [ez-Zümer 39/3] âyetinde olduğu gibi. *Vâhid* "tek" anlamındadır. "Hiçbiriniz buna mani olamazsınız." [el-Hâkka 69/47] âyetindeki kullanım da böyledir. Şair Ru'be b. el-Accâc [da bir beytinde müfred bir kelimeden sonra cemi fiil kullanarak] şöyle demiştir:

İnsanların işleri karmakarışık olunca, seni gören kişiden hiç çekinmezler

Yahut da mânası "Yahudi ve Hıristiyanların peygamber ve kitapların sadece bir kısmına iman etmeleri gibi onun peygamberleri arasında birisini diğerinden ayırt etmezler." şeklindedir.

Kulaklarımız ile **"duyduk"** ve bedenlerimiz ile **"itaat ettik."** Bir görüşe göre "duyduk" "Aklettik ve anladık" demektir. "İşitmedikleri hâlde işittik diyenler gibi olmayın." [el-Enfâl 8/21] âyetinde de böyle bir anlam vardır. "İşittik" yani kabul ettik anlamındadır diyenler de vardır. "Allah kendisini hamdedeni işitti." ifadesi de böyledir.

"Rabbimiz! Affına sığındık." ["bağışlaman!" anlamındaki *gufrâneke* ifadesinin mef'ul kullanımı dua anlamındadır.] Yani "Rabbimiz! Bizi affet!" derler. "Boyunlarını vurun." [Muhammed 47/4] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. *Darbe'r-rikāb* ifadesindeki *darbe* kelimesi "vurun!" anlamında emir olarak kullanılmıştır. Yahut da ifade, "Onlar 'Senin affını talep ediyoruz.' derler." anlamına gelir ki sûrenin sonundaki "Bizi affet" kısmının tekrarı olmaması açısından bu yorum daha uygundur. Her iki yorumu birleştirerek anlamın, "Rabbimiz! Senin affını istiyoruz. Bizi affet!" şeklinde olduğunu söylemek de mümkündür.

"Dönüş sanadır." Yani dünyada muvaffakiyet, âhirette sevaba kavuşmak için dönüş sanadır. Bu âyet ölümden sonra dirilmeyi ve cezayı ikrar etmektedir. Ayrıca bu konulardaki herhangi bir istisna iddiasının bâtıl olduğuna ve iman adının onunla gerçekleştiğine delildir.

286. Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir. Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et! [el-Bakara 2/286]

﴿الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِۦٓ أَوْلِيَآءَ مَا نَعْبُدُهُمْ﴾ [الزمر، ٣/٣٩] أي قالوا ما نعبدهم واحد بمعنى آحاد كما في قوله: ﴿فَمَا مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ﴾ [الحاقة، ٤٧/٦٩] وقال رؤبة:

إذا أمورُ الناس دِيكَتْ دَوْكا لا يرهَبون أحدا رآوكا[1]

أو معناه بين أحدٍ من رسله وسائرهم تفريق اليهود والنصارى بالإيمان ببعض الرسل والكتب دون البعض.

وقوله تعالى: ﴿وَقَالُوا سَمِعْنَا﴾ أي بآذاننا، ﴿وَأَطَعْنَا﴾ / [٢٧٢ظ] أي بأبداننا، وقيل: سمعنا أي عقلنا وفهمنا كما في قوله: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾ [الأنفال، ٢١/٨]، وقيل: سمعنا أي قبلنا وهو كقولهم: سمع الله لمن حمده.

وقوله تعالى: ﴿غُفْرَانَكَ رَبَّنَا﴾ أي يقولون: اغفر لنا كما قال: ﴿فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾ [محمد: ٤/٤٧] أي فاضربوا أو يقولون: نسألك غفرانك وهو أولى لئلا يتكرَّر الدعاء بقوله في آخر السورة: ﴿وَاغْفِرْ لَنَا﴾ ويصلُح الجمع بينهما: نسألك غفرانك فاغفر لنا.

وقوله تعالى: ﴿وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ﴾ أي المرجِع في التوفيق في الدنيا والثواب في العقبى، وفيه الإقرارُ بالبعث[2] والجزاء وفيه دليلٌ على بطلان الاستثناءِ وعلى تحقيق اسم الإيمان بوجودِهِ.

٢٨٦- لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَهَاۖ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْۗ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَآ إِنْ نَسِينَآ أَوْ أَخْطَأْنَاۚ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَآ إِصْراً كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَاۚ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِۦۚ وَاعْفُ عَنَّاۗ وَاغْفِرْ لَنَاۗ وَارْحَمْنَاۗ أَنْتَ مَوْلٰينَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

١ ليس في ديوان الرؤبة.
٢ ر: البعث

"Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir." Bazı müfessirler, anlamı zorlayarak âyetin nazmına uysun diye bu ifadenin de müminlerin sözü olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre müminler şöyle demişlerdir: "Şüphesiz ki Allah hiç kimseye gücünden fazlasını yüklemez. Herkes yaptığı itaatin sevabını ve işlediği günahın cezasını görecektir." Nitekim bu ifadenin öncesi ve sonrası da onların sözleridir. Ancak müminlerin iki sözü arasında Allah Teâlâ'dan bir haber verilmiş olması da mümkündür. Bu da üçüncü şahıs veya ikinci şahıs sîgasıyla yapılır. Kur'ân-ı Kerîm'de söz tamamlanmadan ara cümlelerin kullanımı yaygın bir üslûptur. Söz sanatlarını iyi kullanan edebiyatçıların sözlerinde de bu kullanım vardır.

Âyetin anlamı şöyledir: Allah Teâlâ hiçbir kula gücünün yetmeyeceği sorumluluğu yüklemez. Herkes yaptığı iyiliğin karşılığını, yaptığı kötülüğün cezasını alır. *Kesb* ve *iktisâb* kelimelerinin ikisi de hem iyi hem de kötü iş yapmak anlamında kullanılır. Bir âyet-i kerîmede *kesebe* fiili "Günah işleyen" [el-Mâide 5/111] şeklinde, başka âyette de "Evet! Her kim kötülük ederse" [el-Bakara 2/81] şeklinde kullanılmıştır. Ancak iyilik ve kötülükten aynı anda bahsedildiğinde iki farklı fiil kullanılması kulağa daha hoş gelmektedir. *Kesb* fiilinin iyilik, *iktisâb* fiilinin kötülük için kullanılması *iftiâl* babında zorlama anlamı olmasından dolayıdır. Günah ancak kulun kendini zorlaması ve nefsini hareket ettirmesi ile gerçekleşir. İyilikler ise akıl, din, müminler, sâlih insanlar ve umumi kurallar tarafından zaten beklenilen davranışlardır.

"Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma!" Yani onlar böyle söylerler. Bu âyet unutma ve yanılmada kınamanın câiz olduğunu göstermektedir. Bu ikisinden de sakınma mümkündür. Eğer bu durumda kınama câiz olmasaydı böyle bir talebin herhangi bir mânası olmazdı. Allah Teâlâ, bu ümmetin yükünü hafifletmiş ve onları unutma ve yanılma sonucu yaptıkları sebebiyle kınamamıştır.

"Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme!" Yani üzerimize böyle bir ağırlığı ve sorumluluğu yükleme! *Isr* kelimesinin çoğulu *âsâr*dır ve bu kelime "Onların yükünü alır" [el-A'râf 7/157] âyetinde de geçmektedir. Bunlar; ağır ibadetler, çok büyük cezalar, şiddetli hükümler, gizledikleri günahların alınlarında ve evlerinin kapılarında görülmesi gibi hâllerdir.

وقوله تعالى: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَاؕ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْؕ﴾ حمَلها المتكلِّفون لمراعاة النظم على قول المؤمنين ذلك، أي هم قالوا: إنَّ الله لا يكلف نفسا إلا طاقتها، ولكل نفس ثوابُ ما أطاعت وعلى كل نفسٍ عقابُ ما عصت، فإن ما قبلَها وما بعدَها كلامهم، ويجوز أن يتخلَّل بين كلامي المؤمنين إخبارٌ من الله تعالى بذلك فيكون بالمخاطبة والمغايبة، واعتراض الكلام قبل التمام في القرآن كثيرٌ، وهو في كلام البلغاء موجودٌ.

ومعنى الآية لا يأمر الله عبدا بما ليس في طاقتهِ ولكل نفسٍ ثواب ما عملت من خيرٍ، وعليها عقابُ ما عملت من شرٍّ، والكسب والاكتساب كل واحد منهما يصلح إطلاقه في عمل الخير والشر ، قال: ﴿وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْمًا﴾ [المائدة، ١١١/٥] و﴿بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً﴾ [البقرة، ٨١/٢] وإنما غاير بين اللفظين عند ذكر العملين؛ لأنه أعذب في السماع وإنما جعل الكسب في الخير والاكتساب في الشرِّ لأن الافتعال فيه زيادة تكلُّفٍ على الفعل والذنب لا يؤتى إلا بزيادة جهدٍ من العبد وتكلف من النفس فأما الخير فعقله ودينه والمؤمنون والصالحون والمعاني الغالبة له جالبة.

وقوله تعالى: ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَآ اِنْ نَسِينَآ اَوْ اَخْطَأْنَاۚ﴾ أي يقولون، ودلَّ هذا على جواز المؤاخذة في النسيان والخطأ فإن التحرُّزَ عنهما في الجملة ممكنٌ، ولولا جواز المؤاخذة بهما لم يكن للسؤال معنًى، وخفف الله عن هذه الأمةَ فرفع فيهما المؤاخذة.

وقوله تعالى: ﴿رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَآ اِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَاۚ﴾ أي ثقلا، وجمعه الآصار، قال: ﴿وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ﴾ [الأعراف، ١٥٧/٧] وهو العبادات الشاقَّةُ والعقوبات العظيمةُ والأحكام الشديدةُ وما كان يظهر على جباههم وأبواب دورهم من ذنوبهم التي أخفوها.

"Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme!" Yani bizi devamlı bir şekilde yaptığımızda zorlanacağımız şeylerle sorumlu tutma. Burada asla güç yetirilmeyecek şeyler murat edilmemiştir. Çünkü böyle bir şey kimseden istenmez. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Yiyecek ve giyeceğinin karşılanması kölenin hakkıdır ve ona yapamayacağı veya çok zorlanacağı şey yüklenmez." buyurmuştur.[1] "Onlar dinleyemezlerdi." [Hûd 11/20] âyetindeki ifade de "Dinlemek onlara çok zor gelirdi, çünkü buna güç yetiremezlerdi." demektir.

"Bizi affet!" Yani bizi cezalandırma! Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Ümmetimi at ve kölelerden zekât vermekten muaf tuttum."[2] Bu âyetin tefsiri hakkında şöyle de denilmiştir: "Günahlarımız sebebiyle bizi cezalandırma!" ifadesi aslında "Günahlarımızı affet, sil!" anlamındadır. Nitekim Araplar "Rüzgâr izi sildi." anlamında bu fiili kullanırlar.

"Bizi bağışla!" Yani bizim günahlarımızı ört. Bu tekrar değildir. Birincisi günahların bırakılması, onlara karşılık ceza verilmemesi ve silinmesidir. İkincisi ise günahın görülmemesi için örtülmesidir. Kötülük yapan affedilir ve karşılığını almaz ama bu söylenip ortaya dökülebilir. Müminlere günahlarının affedilmesi, hâllerinin hiç kimseye belli olmaması ve rezil olmamaları için dua etmeleri emredilmiştir.

"Bize merhamet et!" Yani bize rahmet adını taşıyan her şeyi bağışla. Bunu Fâtiha sûresinde açıklamıştık.

"Sen bizim mevlâmızsın." Yani velimizsin. Şöyle de denilmiştir: "Bize yardım edensin" veya "Bizim sevgilimizsin", "Bizim işlerimizi üstlenensin", "Bizi koruyansın", "İşlerimizi düzeltensin", "Sen bizi yönetensin ve bizim hükümdarımızsın."

"İnkârcı topluluğa karşı bize yardım et." Yani onlara karşı bize yardım et, onların şerlerini bizden def et. Kâfirlere karşı Allah Teâlâ'nın yardımı zaferle, delille ve onların defedilmesiyle olabilir. Bu, aynı zamanda müminlerin Cenâb-ı Hak'tan şeytanlara karşı himaye talebidir. Çünkü şeytan da kâfirler taifesindendir.

1 Buhârî, "Eymân", 10.

2 Tirmizî, "Sefer", 3.

وقوله تعالى: / [٢٧٣و] ﴿رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِۦ﴾ أي لا تكلفنا ما يشقُّ علينا الدوام عليه ولم يرد عدم الطاقة أصلا، فإنه لا يكون فلا يسأل وهو كقول النبي: «للمملوكِ طعامُه وكسوتُه ولا يكلف من العمل ما لا يطيق»[١] أي ما يشق عليه، وقوله: ﴿مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ﴾ [هود، ١١/٢٠] أي كان يشقُّ ذلك عليهم لأنهم لم يستطيعوها أصلا.

وقوله تعالى: ﴿وَاعْفُ عَنَّا﴾ أي اترك عقوبتَنا، قال النبي[٢]: «عفوتُ عن أمتي صدقة الخيل والرقيق»[٣]، قيل: أي تجاوز عنه تعاقبنا بذنوبنا وحقيقته أي امح عنا ذنوبَنا، وقد عفت الريحُ الأثر أي: محته.

وقوله تعالى: ﴿وَاغْفِرْ لَنَا﴾ أي: استر ذنوبَنا لنا وليس بتكرار فإن الأول تركه حتى لا يؤاخذ به أو محوه حتى لا يبقى والثاني ستره حتى لا يظهر، وقد يتجاوَز عن المسيء فلا يؤاخذ بجزائه لكن يذكر ذلك ويظهر والمؤمنون أمروا أن يسألوا التجاوز عنها وأخفاها حتى لا يظهر حالهم لأحدٍ ولا يفتضحوا به.

وقوله تعالى: ﴿وَارْحَمْنَا﴾ أي: أكرِمنا بكل شيءٍ سميته رحمة وقد بينا ذلك في سورة الفاتحة.

وقوله تعالى: ﴿أَنْتَ مَوْلٰينَا﴾ أي وليُّنا، وقيل: أي ناصرنا، وقيل: أي حبيبُنا، وقيل: متولّينا، وقيل: أي حافظُنا، وقيل: أي مصلحُ أمورنا، وقيل: أي والينا وملكنا.

وقوله تعالى: ﴿فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾ أي أعنَّا عليهم وادفع عنَّا شرَّهم والنصرة على الكفار تكون بالظفر وتكون بالحجة وتكون بالدفعِ وهو سؤالُ العصمةِ من الشياطين أيضا؛ لأنَّه منهم.

١ صحيح البخاري ، كتاب الأيمان ، ١٠.
٢ ح: -النبي
٣ سنن الترمذي ، كتاب السفر، ٣.

Bakara sûresi başladığı şekilde yani müminler ve kâfirlerin zikredilmesiyle son bulmuştur. Yüce Allah Bakara sûresinin başında Kur'ân hakkında "Onda şüphe yoktur." [el-Bakara 2/2] ve "O takvâ sahipleri için bir hidâyettir." [el-Bakara 2/2] buyurmuş, ardından takvâ sahibi müminler hakkında "Onlar gayba iman ederler." [el-Bakara 2/3] ve "Onlar hem sana hem senden önce indirilene iman ederler." [el-Bakara 2/4] buyurmuş, sonrasında da "Onlar Rablerinden bir hidâyet üzerindedirler. İşte onlar kurtuluşa ermiş olanlardır." [el-Bakara 2/5] buyurmuştur. Sonra sûrenin sonunda Peygamber'inin ve ümmetinin imanına şahit olmuş ve Hz. Peygamber ile ümmetini burada birlikte zikretmiştir ki bu, ümmet-i Muhammed'e ait üstünlüğün zirvesi, şerefin kemâlidir. Allah'a hamd ü senâlar olsun.

Bakara sûresinin içerdiği mânalar hakkında şunlar söylenmiştir: Bakara sûresi, tevhidin, ibadetlerin, muamelâtın, muhakeme usulü ile ilgili bilgilerin, helâl ve haramların, sevap ve cezaların ve mahlûkatın ihtiyaç duyduğu pek çok şeyin açıklamasını içermektedir. Cenâb-ı Hak sûreyi "Göklerde ve yerde ne varsa Allah'a aittir." [el-Bakara 2/284] âyeti ile bitirmiş, azamet ve celâlini beyân ederek bütün bunları kabul etmenin mahlûkatı emir ve yasaklarını ihlâl etmemeye ve onun hükmünden çıkmamaya sevk edeceğini bildirmiştir. Kullarının tüm hâlleri Allah'ın mâlûmudur. Bundan sonra kendisine vahiy gelen Hz. Muhammed Mustafa aleyhisselâmın hâli, onun şanının yüce olduğu, makamının yüksek olduğu bildirilmiş, ümmeti iman ile methedilmiş, fazilet, adalet ve yardım ile kurtuluşa erecekleri bildirilmiştir.

Rivayet edildiğine göre isrâ ve mi'rac sırasında Hz. Peygamber aleyhisselâma Rabbi şöyle buyurmuştur: "Ey Muhammed! Sana senden önce hiçbir peygambere verilmeyen bir nimet verilmiştir. Sana Fâtihatü'l-kitâb ve Bakara sûresinin son âyetleri verilmiştir. Bakara sûresi arşımın hazinelerindendir. Senden önce hiçbir peygambere onun gibisi verilmemiştir."[1]

Ebû Ümâme rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Zehrâveyn denilen sûreleri yani Bakara ve Âl-i İmrân'ı öğreniniz. O ikisi kıyamet günü kendisini okuyanlara iki bulut gibi veya iki kuş sürüsü gibi gelirler de onları savunurlar." Sonra şöyle buyurmuştur: "Bakara sûresini öğreniniz. Onu okumak berekettir, onu terk etmek pişmanlıktır. Sihirbazlar ona dayanamazlar." Sonra şöyle buyurmuştur: "İşte bu nimet, onu öğrenen onun sayesinde günahtan kurtulan, ondan ayrılmayan, onunla geçinmeyen ve kibirlenmeyen kişi içindir."[2]

1 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35: 273; Bezzâr, *Müsned*, 11: 17.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35: 273; el-Bezzâr, *Müsned*, 11: 17.

وقد ختمت هذه السورة بما بدأت به وهو ذكرُ المؤمنين والكافرين، فإن الله تعالى أخبر في افتتاح هذه السورةِ أن الكتاب ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ [البقرة، ٢/٢] وأنه هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرة، ٢/٢] ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ [البقرة، ٣/٢] ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ﴾ [البقرة، ٤/٢] ثم قال: ﴿أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [البقرة، ٥/٢]، ثم شهد في آخر هذه السورة لنبيه ﷺ ولأمَّته بهذا الإيمان وجمع بين النبي ﷺ وبين أمته في ذلك وفي ذلك نهاية الفضيلة وكمال الكرامة لهذه الأمة ولله الحمد والمنة.

وقيل في جمع معاني السورة: إنها تضمنت بيان التوحيد والعبادات والمعاملات والمحاكمات والمحللات والمحرَّمات والمثوبات والعقوبات وأكثر ما إليه حاجة الخلق في جميع الحالات، ثم ختم السورة ببيان عظمته وجلالته وسلطانه وملكته بقوله: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ [البقرة، ٢٨٤/٢] إعلاما أن قبولَ ذلك كلِّه ممَّا يلزم الخلق ولا يسعهم الإخلال بها ولا يمكنهم الخروجُ عن حكمه ولا يعزب[1] شيء من أحوالهم عن علمه ثم ذكر بعده حال نبيِّهِ محمد المصطفى ﷺ الذي أوحى إليه ذلك وإنه عظيم الشأن والقدر / [٢٧٣ظ] رفيع المنزلة والذكر ثم مدح أمَّته بالإيمان بذلك كله والاعتصام منهم بفضلِه وعدلِه والاستعانة به منهم في قبوله وفعله.

روي عن النبيِّ ﷺ أنه لما أُسْرِيَ به قال له ربُّه جل جلاله: «أُعطِيتَ يا محمد ما لم يعط نبي كان قبلك أعطيت فاتحة الكتاب وأعطيت خواتيم سورة البقرة، وهي من كنوز عرشي ولم يعطهن نبي كان قبلك»[2]

وروى أبو أمامة عن النبي ﷺ أنه قال: «تعلَّموا الزهراوينِ البقرة وآل عمران، فإنهما تأتيان أهليهما يوم القيامة كأنها غبابتان أو كأنهما غمامتان أو كأنهما فرقان من طير صواف تحاجان عن أهلهما»، ثم قال: «تعلَّموا البقرة فإن أخذها بركة وتركها حسرةٌ ولا يستطيعها البطلةُ يعني السحرة» ثم قال: «هذا لمن تعلمه فلم يغل فيه ولم يحف عنه ولم يستأكل ولم يتكبر به».[3]

---

١ ر: يعذب

٢ انظر: مسند أحمد ، ٢٧٣/٣٥؛ ومسند البزار، ١٧/١١.

٣ ما بعد هذه الفقرة إلى نهاية السورة ساقط من ر.

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Evlerinizi kabirlere çevirmeyin. İçerisinde Bakara sûresi okunan eve şeytan girmez."[1]

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Zehrâveyn olarak adlandırılan iki sûreyi, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini öğreniniz." [2]

Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm "Kur'ân'ın hangi kısmı daha büyüktür bilir misin?" diye sordu. "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." denildi. Bunun üzerine "Bakara (inek) kıssasının anlatıldığı sûredir" buyurdu. "O sûredeki en büyük ilim hangisidir bilir misiniz?" diye sordu. "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." denildi. "Allah'tan başka ilâh yoktur. O hay ve kayyûmdur [yani âyetü'l-kürsîdir]." buyurdu.[3]

{Necmeddin en-Nesefî şöyle der:} Bize Buhara'da sakin olan Şeyh Kādı İmam Cemâleddin Ebû Ahmed b. Abdurrahman er-Raygadmûnî, ona İmam Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. el-Hüseyin, ona Şeyh Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Mûsâ el-Yuvâderî, ona Ebû Bekir Muhammed b. Hâmid b. Ali ve Ebû Muhammed Sehl b. Osman b. Saîd b. Hakîm es-Sülemî, onlara Ebû Hafs Amr b. Muhammed el-Hüseyin el-Kerâbîsî, ona Ebû Tâhir Esbât b. Elyasa', ona Yahyâ b. Abdullah es-Sülemî, ona Ebû İsmet Nûh b. Ebû Meryem, ona Ali b. Zeyd b. Ced'ân, ona Zir b. Hubeyş, ona Übey b. Kâ'b şöyle rivayet etmiştir: Resûlullah aleyhisselâm vefat ettiği sene Kur'ân'ı bana iki defa okudu. Bir keresinde bana "Ey Übey! Cebrâil sana Kur'ân'ı okumamı emretti." buyurdu. Resûlullah aleyhisselâm bana Kur'ân'ı okuyunca ona "Ey Allah'ın Resûlü! Kur'ân'ı bana okuduğunuz gibi onun Allah'ın size bildirdiği sevabını da bana bildirir misiniz!" dedim. "Evet, ey Übey! Fâtiha'yı okuyan Müslümana Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibi sevap verilir, ayrıca tüm mümin erkek ve kadınlara sadaka vermiş gibi sevap verilir." buyurdu.

1 Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 29.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38: 41.

3 Ebü'l-Kâsım el-Gâfikî, *Lemehâtü'l-Envâr*, 197.

وروى أبو هريرة عن النبي ﷺ أنه قال: «لا تجعلوا بيوتَكم مقابرَ وإن البيتَ الَّذي تقرأ فيه البقرة لا يدخله الشيطان».[1]

وروي عن النبي ﷺ أنه قال: «تعلموا البقرة وآل عمران فإنهما الزهراوان».[2]

وعن الحسن رحمه الله قال: بلغني أن رسول الله ﷺ أنه قال: أتدري أي القرآن أعظم؟ قال: قيل: الله ورسولُه أعلمُ. قال: السورة التي تذكر فيها البقرة، قال: أتدرون أية أعظم؟ قيل: الله ورسوله أعلم ، قال: الله لا إله إلا هو الحي القيوم.[3]

قال: حدثنا الشيخ القاضي الإمام جمال الدين أبو أحمد بن عبد الرحمن الريغدموني آهلا ببخارى [4]، قال: أخبرنا الإمام أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن الحسين ، قال: حدثنا الشيخ أبو الحسن علي بن محمد بن موسى اليوادري، قال: أخبرنا أبو بكر محمد بن حامد بن علي وأبو محمد سهل بن عثمان بن سعيد بن حكيم السلمي، قالا: حدثنا أبو حفص عمرو بن محمد بن الحسين الكرابيسي ، قال: حدثنا أبو طاهر أسباط بن اليسع قال: حدثنا يحيى بن عبد الله السلمي قال: أخبرنا أبو عصمة نوح بن أبي مريم عن علي بن زيد بن جدعان عن زر بن حبيش رحمه الله عن أبي بن كعب قال: إن رسول الله ﷺ عرض عليَّ القرآن في السنة التي مات فيها مرَّتين، وقال لأبي: يا أبي إن جبريل عليه السلام أمرني أن أقرأ عليك القرآن، فقال أبي: لما قرأ رسول الله ﷺ علي القرآن فقلت: يا رسول الله كما كنت لي خاصة بقراءة القرآن فخصني بثواب القرآن بما علمك الله تعالى وأطلعك عليه. قال: نعم يا أبي أي: أيما مسلم قرأ فاتحة الكتاب أعطي من الأجرِ / [٢٧٤و] كأنما قرأ ثلثي القرآن وأعطي من الأجر كأنما تصدق على كلِّ مؤمن ومؤمنة.

١ صحيح مسلم ، كتاب صلاة المسافرين، ٢٩.
٢ مسند أحمد ، ٤١/٣٨.
٣ لمحات الأنوار لأبي القاسم الغافقي، ١٩٧.
٤ ح: + حماها الله

Resûlullah aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bakara sûresini okuyanlara Rablerinden salât u selâmlar ve rahmet vardır. Onlar hidâyete ermiş kimselerdir. Allah yolunda sınır boylarında bir yıl boyunca canını Allah yolunda feda ederek cihad eden mücahitler gibi sevap alırlar."[1] Başka bir hadiste şöyle buyurmuştur: "Ey Übey! Müslümanlara söyle de Bakara sûresini öğrensinler. Bu sûreyi öğrenmek berekettir. Onu terk etmek hüzün ve dert kaynağıdır. Bâtıl işle uğraşanlar onu öğrenemezler." "Bâtıl işle uğraşanlar kimlerdir?" diye sordum. "Sihirbazlardır" buyurdu.[2]

Resûlullah aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim Âl-i İmrân sûresini okursa kendisine her âyetine karşılık sırat köprüsünden geçişte eman verilir."[3] Sonra bu tefsirde sûre başlarında anlattığımız şekilde her sûresinin okunmasındaki sevabı zikretmiştir.

Ma'kıl b. Yesâr'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Bakara sûresi, Kur'ân'ın zirvesidir. Onun zirvesi âyetü'l-kürsîdir. Bu sûrenin her bir âyeti ile birlikte seksen melek inmiştir. 'Allah'tan başka ilâh yoktur. O hay ve kayyûm olandır.' âyeti arşın altından çıkarılmış ve Bakara sûresi ona bağlanmıştır."[4]

Rivayete göre Hz. Ömer şöyle demiştir: "Her kim Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerini okursa âlimler zümresine yazılır." Yahut "Hikmet sahibi kimseler arasında sayılır."

Hişam b. Urve şöyle demiştir: Kıyamet günü Resûlullah aleyhisselâmın ashâbının şiarı "Ey Bakara sûresinin ashâbı!" şeklindedir. [5]

---

1 Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 2: 776.

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, 8: 291.

3 Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 2: 776.

4 Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 2: 508.

5 Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 5: 232.

وقال رسول الله: «من قرأ سورة البقرة فأولئك عليهم صلواتٌ من ربّهم ورحمة وأولئك هم المهتدون، وأعطي من الأجر كالمرابط في سبيلِ الله تعالى لا تسكن المرابط في هذه حالة يكون أخلص لله[1] روعته»[2]، وقال: «يا أبيُّ، مر المسلمين فليتعلَّموا سورة البقرةِ، فإنَّ تعلُّمَها بركةٌ وتركَها حسرةٌ ولا يستطيع تعلمها البطلة»، قال قلتُ: يا رسول الله وما البطلة؟ قال: «السَّحَرَةُ».[3]

وقال رسول لله: «ومن قرأ سورة آل عمران أُعطِيَ بكل آية منها أمانا على جسر جهنَّم»[4] ثم ذكر ثواب قراءة كل سورة على ما نكتب في افتتاح كل سورة من كتابنا هذا إن شاء الله.

وروى معقل بن يسار عن النبي ﷺأنَّه قال: «البقرة سنام القرآن وذروتُه آية الكرسي[5] نزل في كلِّ آيةٍ منها ثمانون ملكا واستخرجت الله لا إله إلا هو الحي القيوم من تحت العرش ووصلت بها سورة البقرة»[6]

وعن عمر بن الخطاب قال: «من قرأ سورةَ البقرةِ وآل عمرانَ والنساءِ كُتِبَ من العلماءِ» أو قال: «من الحكماء».[7]

وعن هشام بن عروةَ: كان شعارُ أصحابِ رسول الله ﷺ يومَ القيامة «يا أصحاب سورة البقرة».[8]

١ ح: – المرابط في هذه حالة بكون أخلص لله
٢ فضائل القرآن للمستغفري، ٧٧٦/٢.
٣ المعجم الكبير للطبراني، ٢٩١/٨..
٤ فضائل القرآن للمستغفري، ٧٧٦/٢.
٥ ح: – ذروته آية الكرسي.
٦ مسند أحمد ٤١٧/٣٣.
٧ فضائل القرآن للمستغفري، ٥٠٨/٢.
٨ مصنف عبد الزراق ، ٢٣٢/٥ | ح: والحمد لله رب العالمين، والصلاة على محمد وآله أجمعين.

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Kitabı indiren Allah'ın, dilediğine hesapsız rızık veren Rahmân'ın ve en güzel mükâfat kendisinde olan Rahîm'in adıyla başlarım.

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim gece vakti Âl-i İmrân sûresini okursa, melekler ona o saatten ertesi gün güneş batana kadar dua ederler."[1]

Âl-i İmrân sûresi, İkrime ve Hasan-ı Basrî'ye göre Mekkî; müfessirlerin geneline göre ise Medenî'dir. İki yüz âyet olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmaz. Üç bin dört yüz seksen kelime, on dört bin altı yüz otuz altı harftir.

Âl-i İmrân sûresinin kendisinden önceki Bakara sûresinin ardından gelmesinin hikmeti şudur: Bakara sûresi kitabın zikri, müminleri övme, kâfirleri kınama, müminlere güzel, kâfirlere ise korkutucu vaatler verme gibi konularla başlamış, Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'in ve müminlerin övülmesi ve dualarının zikri ile bitirilmişti. Âl-i İmrân ise kitabın, ona inananların ve onu inkâr edenlerin zikredilmesi ile başlamakta ve "Göklerin ve yerin yaratılmasında…" [Âl-i İmrân 3/190] şeklindeki son âyetinde Yüce Allah'ın övülmesi, ardından müminlerin ve onların dualarının zikri ile sona ermektedir.

Âl-i İmrân sûresinin başının Bakara sûresinin sonu ile uyumu şöyledir: Bakara sûresi "Bize kâfirlere karşı yardım eyle." [el-Bakara 2/286] âyeti ile son bulmaktadır. Âl-i İmrân sûresinin başında ise Allah'ın birliği, müminler, kâfirler ve "Allah yardımıyla dilediğini destekler." [Âl-i İmrân 3/13] âyetiyle Allah'ın müminlere desteği zikredilmiştir.

Âl-i İmrân sûresinin baş tarafı Necran heyeti hakkında indirilmiştir. Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ca'fer b. ez-Zübeyr'den şöyle nakletmiştir: Resûlullah aleyhisselâma Necran'dan bir heyet gelmişti. Yetmiş atlı idiler. Aralarında kavimlerinin eşrafından on dört kişi vardı.

---

1 Bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 3: 5.

[تفسير سورة آل عمران]

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الَّذي نزَّل[1] الكتابَ، الرحمنِ الَّذي يرزق من يشاءُ بغيرِ حساب، / [٢٧٤ظ] الرَّحيمِ الذي عنده حسنُ الثواب.

وروى أبو هريرة عن النبي ﷺ أنه قال: «مَنْ قرأ في ليلةٍ سورةَ آل عمران صلَّت عليه الملائكةُ من تلكَ الساعةِ إلى الغدِ إلى أن تغيبَ الشمسُ.»[2]

ثم سورة آل عمران مكيَّةٌ في قولِ عكرمةَ والحسنِ البصريِّ، مدنيَّةٌ في قول عامَّة أهل التفسير، وهي مائتَا آيةٍ لا اختلافَ فيها، وثلاثَةُ آلافٍ وأربعُمائةٍ وثمانون كلمةً، وأربعةَ عشرَ ألفا وستُّمائة وستةٌ وثلاثون حرفًا.

وانتظامُ هذه السورة بالسورة التي قبلَها أن الأولى أُفْتُتِحَت بذكر الكتاب ومدح المؤمنين به وذمِّ الكافرين ثمَّ وعد المؤمنين ووعيد الكافرين، وفي آخِر هذه السورة مدحُ الله تعالى ثمَّ مدحُ رسولِهِ ثم مدحُ المؤمنين وذكرُ دعواتهم، هذه السورة أُفْتُتِحَتْ بذكر الكتاب أيضا ثم بذكر المؤمنين بهِ ثمَّ بذكر الكافرين بهِ وآخرها بمدح الله[3] بقوله: ﴿إِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [آل عمران، ١٩٠/٣]، ثم بذكر المؤمنين ثم بذكر دَعَواتِهم.

وانتظام افتتاح هذه السورة بآخِرِ تلك السورة أن ختمها بقوله عزَّ وعلا: ﴿فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾ [البقرة: ٢٨٦/٢]، وذَكَرَ في أوَّلِ هذه السورةِ وحدانيةَ الله تعالى وثمَّ ذكرَ المؤمنين والكافرين ونصر الله المؤمنين على الكافرين بقوله: ﴿وَاللهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَآءُ﴾ [آل عمران، ١٣/٣]

ونزولُ أولِّها في شأنِ وفد نَجران، وذكر محمد بن إسحاق عن محمد بن جعفر بن الزبير قال: قدِم على رسول الله صلى الله عليه وسلم وفدُ بني[4] نجران سبعون راكبا فيهم أربعةَ عشرَ رجلا من أشرافهم،

---

١ ر: أنزل على عبده

٢ روى مثله الثعلبي في تفسيره ، ٥/٣.

٣ م: رسول الله

٤ ح: - بني

Bu on dört kişi arasında o topluluğun "Âkıb" adını verdikleri, sözü dinlenen, her dediği yapılan Abdülmesîh adlı liderleri; "Seyyid" diye isimlendirdikleri, kervanlarının idarecisi olan Eyhem ve piskoposları, âlimleri ve manastırlarının yöneticisi olan Bekir b. Vâil'in kardeşi Ebû Hârise b. Alkame vardı. Bizans kralları Hıristiyanlık konusundaki ilmini ve gayretini duydukları için ona değer vermişler, mal göndermişler, ikramlarda bulunmuşlardı. Necran'dan Hz. Peygamber'e doğru hareket ettiklerinde Ebû Hârise bir katıra oturmuş yanında Kürz b. Alkame adındaki kardeşiyle birlikte yürüyordu. Ebû Hârise'nin katırı bir an tökezledi. Kürz, Hz. Peygamber aleyhisselâmı kastederek "Uzaktaki adam helâk olsun." dedi. Hârise ona "Senin anan helâk olsun." diye karşılık verdi. Kürz neden böyle söylediğini sorunca Hârise "Hakkında ileri geri konuştuğun kişi, bizim beklediğimiz peygamber." dedi. Bunun üzerine Kürz "Öyleyse bunu bildiğin hâlde onun dinine girmekten seni alıkoyan nedir?" diye sordu. Hârise bu soruya şöyle cevap verdi: "Bizanslılar bize şan ve şeref verdiler, mal verdiler, bize bağışlarda bulundular. Başka bir şey yapmadılar. Eğer bu dine girseydim gördüğün her şeyi bizim elimizden alırlardı." Bu sözleri kardeşi Kürz hiç unutmadı ve sonradan Müslüman oldu. Bu hadisi kardeşi Hârise'den naklederdi.

Necran heyetindeki on üç kişinin isimleri şöyleydi: Âkıb Abdülmesîh, Seyyid Eyhem, Ebû Hârise b. Alkame, Hâris, Zeyd, Kays, Yezîd, Nübîh, Huveylid, Amr, Hâlid, Abdullah, Yuhannes. Onlardan Hz. Peygamber aleyhisselâm ile Ebû Hârise, Âkıb ve Seyyid konuştular. Hz. Îsâ'nın durumu konusunda onlar çelişkili görüşlere sahiptiler. Bazıları Hz. Îsâ'nın Allah olduğunu, bazıları Allah'ın oğlu olduğunu, bazıları ise üçün üçüncüsü olduğunu söylüyorlardı. Allah olduğunu söyleyenler, ölüleri diriltmesi, hastaları iyi etmesi, gaybı haber vermesi, topraktan kuş sureti yapıp ona üflemesi ve can vermesini delil olarak getiriyorlardı. Allah'ın oğlu olduğunu söyleyenler bilinen bir babasının olmadığını öne sürüyorlardı. Üçün üçüncüsü olduğunu söyleyenler "Biz yaptık." [İbrâhîm 14/45], "Biz hükmettik." [el-Kasas 22/44] âyetlerinde tek kişi olsaydı "Yaptım", "Hükmettim" gibi tekil kalıbını kullanacağını dile getiriyorlardı. Bahsettikleri konuların hepsi hakkında Kur'ân âyeti inmişti.

وفي الأربعة عشرة / [٢٧٥و] ثلاثةُ نفرٍ إليهم يؤول أمرُهم: العاقب أميرُ القومِ وذو رأيهم وصاحبُ مشورتِهم، لا يصدرون عن رأيه واسمه عبد المسيح، والسيِّد ثمالُهم وصاحب رَحْلِهِم ومجتمعهم واسمه الأَيْهَم، وأبو حارثة بن علقمة أخو بكر بن وائل أسقفُهم وحبرُهم وصاحب مِدْرَاسِهِمْ وكانت ملوك الروم قد شرَّفتْه وموَّلتْه وأكرمتْه لِمَا يبلغُهم عنه من علمه واجتهادِه في دينهم، فلما وجهوا إلى رسول الله ﷺ من نجرانَ جلس أبو حارثة على بغلةٍ له وإلى جانبه أخٌ له يقال له كُرز بن علقمة يَسيرُ معه إذ عثرتْ بغلةُ أبي حارثة فقال كُرز: تعس الأبعدُ! يريدُ رسولَ الله، فقال أبو حارثة: بل أمُّك تعِسَتْ، فقال: ولم؟ قال: إنه واللهِ لَلنَّبِيُّ الَّذي كنا ننتظر، قال له كُرز: فما يمنعك[١] منه وأنتَ تعلم هذا؟ قال: ما صنع بنا هؤلاء القومُ[٢] شرَّفونا وموَّلونا وأكرَمونا وقد أبَوْا إلا خلافه، فلو فعلت نَزَعُوا منَّا كلَّما ترى فأضمر عليها منه أخوه كُرز حتى أسلَم بعد ذلك فهو كان يحدِّث بهذا الحديث عنه.

وكان أسماء الثلاثة عشر[٣]: العاقب وهو عبد المسيح والسيِّد وهو الأَيْهَمُ وأبو حارثة بن علقمة [٤] والحارث وزيد وقيس ويزيد ونُبَيْه وخُويلد وعَمرو وخالد وعبد الله ويخنَّس، فكلَّم رسولَ الله ﷺ / [٢٧٥ظ] منهم أبو حارثة والعاقِب والسيِّد وهم[٥] على النصرانية على اختلافٍ من أمر عيسى، يقولون: هو الله، ويقولون: هو ولد الله، ويقولون: هو ثالث ثلاثةٍ، ويحتجُّون لقولهم: «هو الله» بأنه كان يُحْيِي الموتى ويُبرِئُ الأسقامَ ويُخبر بالغيوب ويخلق من الطين كهيئةِ الطير فينفخُ فيه فيطيرُ، ويحتجُّون لقولهم: «إنه ولدُ الله» بأنه لم يكن له أبٌ يُعلَم، ويحتجُّون لقولهم «ثالث ثلاثة» بقوله تعالى:[٦] ﴿فَعَلْنَا﴾ [إبراهيم، ١٤/٤٥][٧] و﴿قَضَيْنَا﴾ [القصص: ٢٢/٤٤][٨] ولو كان واحدا لقال: «فعلت» و«قضيت»، ففي كلِّ ذلك من قولهم نزل القرآن.

١ م: ينفعك
٢ ر: هؤلاء القوم بنا
٣ ر: الأربعة عشر.
٤ ط: + وكرز ، ر: + وأخوه كرز
٥ ر: وكانوا
٦ ح: بقول الله
٧ تمام الآية: ﴿وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْاَمْثَالَ﴾ [إبراهيم، ١٤/٤٥]
٨ تمام الآية: ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ اِذْ قَضَيْنَآ اِلٰى مُوسَى الْاَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾ [القصص، ٢٢/٤٤]

İki bilgin kendisiyle konuştuktan sonra Resûlullah aleyhisselâm onlara "Müslüman olun." dedi. Onlar "Müslüman olduk." deyince "Yalan söylediniz. Allah'ın bir oğlu olduğunu söylemeniz, haça ibadet etmeniz ve domuz eti yemeniz İslâm'a girmenize engel oluyor?" buyurdu. Onlar "Peki, öyleyse Îsâ'nın babası kimdir?" diye sordular. Hz. Peygamber aleyhisselâm sustu ve onlara cevap vermedi. Yüce Allah bunun üzerine onların iddiaları ve görüş ayrılıkları hakkında Âl-i İmrân sûresinden seksen âyet yani sûrenin başından mübâhele âyetine kadar olan kısmı indirdi.

Hz. Peygamber aleyhisselâm kendisine semadan Necran heyeti ile arasındaki hüküm konusunda vahiy inip eğer reddederlerse onları lânetleşmeye çağırmasına dair emir geldiği zaman onları huzuruna davet etti. Necranlılar Hz. Peygamber'e "Ey Ebü'l-Kāsım! Bize süre ver de biraz düşünelim ve sana ne yapmak istediğimizi söyleyelim." dediler. Necranlılar onun yanından ayrıldılar ve Âkıb ile başbaşa kaldılar. Âkıb, her işlerinde danıştıkları kişiydi. Ona "Ey Abdülmesîh! Ne düşünüyorsun?" diye sordular. Abdülmesîh şöyle cevap verdi: "Ey Hıristiyanlar! Muhammed'in Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu gördünüz. Size Hz. Îsâ hakkında kesin bilgiler getirdi. Bildiğiniz gibi bir peygamberle lânetleşen kavmin büyükleri iflah olmaz, nesilleri kesilir. Eğer bunu yaparsanız kökünüz kazınır. Eğer kendi dininizi ve Hz. Îsâ hakkındaki görüşlerinizi bırakmaya razı olmuyorsanız, bir şey yapmadan bu adamın yanından ayrılın ve ülkenize dönün." Necranlılar Hz. Peygamber aleyhisselâma geldiler ve "Ey Ebü'l-Kāsım! Seninle lânetleşmeme, senin dinine karışmama ve kendi dinimizden çıkmadan dönme kararı aldık. Ama mallarımız konusunda görüş ayrılığına düştüğümüzde aramızda hüküm vermesi için bizimle birlikte ashâbından istediğin bir kişiyi gönder." dediler. Resûlullah aleyhisselâm şöyle buyurdu: "Akşam yanıma gelin. Size güçlü ve güvenilir bir kimseyi göndereceğim." Hz. Ömer şöyle dedi: "Bir vazifeyi almayı o gün istediğim kadar hiç istememiştim. Öğlen namazına gittim. Hz. Peygamber aleyhisselâm namazı kıldırdı, selâm verdi ve sağına soluna baktı. Beni görsün diye uzanıyordum. Ama o aramaya devam etti ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı gördü ve "Onlarla beraber git. İhtilâf ettikleri konularda aralarında hak ile hüküm ver." buyurdu. Hz. Ömer "Bu güzel nimeti ve övgüyü Ebû Ubeyde kaptı." dedi.

فلمَّا كلَّمه الحبرانِ قال لهما رسولُ الله: أسلِما، فقالا: قد أسلمنا، فقال: قد كذَبْتُما، يمنعكما عن[1] الإسلام دعاؤكما لله وَلَدا وعبادتكما الصليبَ وأكلكما الخنزيرَ، قالا: فمن أبوه يا محمد؟ فصمت رسولُ الله ﷺ عنهما فلم يُجِبْهما، فأنزل الله تعالى في ذلك من قولهم واختلاف أمرهم صدرَ سورة آل عمرانَ إلى بضعٍ وثمانينَ آيةً منها إلى قصة المباهلة.

فلما أتى رسولَ الله ﷺ الخبرُ من السماء في القضاء فيما بينَه وبينَهُم وأمره بملاعنتهم إن ردُّوا ذلك عليه دعاهم إلى ذلك فقالوا: يا أبا القاسم، دعنا ننظُرْ في أمرنا ثمَّ نأتيك بما نريد أن نفعل، فانصرفوا عنه ثم خَلَوْا بالعاقِب وكان ذا رأيِهم، فقالوا: يا عبد المسيح ماذا ترى؟ فقال: واللهِ يا معشر النصارى لقد عَرَفْتُمْ أن محمدا لَنَبِيٌّ[2] مرسَلٌ، ولقد جاءكم بالفصل من خبرِ صاحبِكم، ولقد علمتم أنه ما لَاعَنَ قوم نبيًّا قط فبقي كبيرهم ولا نبَت صغيرُهم، وإنه الاستئصال منكم إن فعلتم فإن / [٢٧٦و] كنتم قد أبيتم إلا إلفَ دينكم والإقامة على ما أنتم عليه من القولِ في صاحبكم، فوَادِعُوا الرجلَ ثم انصرفوا إلى بلادكم، فأتَوْا رسولَ الله ﷺ فقالوا: يا أبا القاسم، قد رأينا أن لا نلاعنَك وأن نتركَك على دينك ونرجع على دينِنا ولكن ابعَثْ معنا رجلاً من أصحابك ترضاه[3] لنا يحكم بيننا في أشياءَ قد اختلفنا فيها من أموالنا، فقال رسول الله: ائتوني العشيّةَ أبعثْ معكم القويَّ الأمينَ، قال: فكان عمر يقول ما أحببتُ الإمارةَ قطُّ قبل يومئذٍ رجاء أن أكون صاحبَها فرحْت إلى الظهر مهجِّرا، فلما صلَّى بنا رسول الله ﷺ الظهر ثمَّ سلَّم ثم نظر عن يمينه وعن يسارِهِ[4] وجعلت أتطاول له ليراني فلم يزل يلتمس ببصره حتى رأى أبا عبيدةَ بنِ الجراحِ فدعاه فقال: اخرُج معهم[5] فاقض بينهم بالحق فيما اختلفوا فيه، قال عمر فذهب بها أبو عبيدة.[6]

١ ط ، ر: من
٢ ر: نبي
٣ م: ترضى
٤ ر: شماله
٥ م: – فدعاه فقال: اخرج معهم.
٦ سيرة ابن هشام، ٥٨٤/١.

Rebî‘ b. Enes, *Tefsîr*’inde şöyle demiştir: Hıristiyanlar, Resûlullah’ın huzuruna gelip Hz. Îsâ konusunda onunda tartıştılar ve “Onun babası kim?” diye sordular. Allah hakkında yalan ve iftirada bulunuyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara “Her çocuğun babasına benzediğini bilmez misiniz?” diye sordu. “Elbette biliriz.” dediler. “Peki, Allah’ın hayat sahibi olduğunu ve hiç ölmediğini, hâlbuki Hz. Îsâ’nın fâni olduğunu bilmez misiniz?” diye sordu. “Elbette öyledir.” dediler. “Rabbimizin her şeyi idare ettiğini, koruduğunu ve rızıklandırdığını bilmez misiniz?” diye sordu. “Elbette biliriz.” dediler. “Peki ya Îsâ böyle bir şeye sahip midir?” diye sordu. “Hayır” diye cevap verdiler. “Allah’a yerde ve gökte hiçbir şeyin gizli kalmayacağını bilmez misiniz?” diye sordu. “Elbette biliriz.” diye cevap verdiler. “Peki Îsâ kendisine bildirilen ilimden başka bir şey biliyor mu?” diye sorunca “Hayır, bilmez.” dediler. “Şüphesiz Rabbimiz Îsâ’yı anasının rahminde dilediği gibi şekillendirmiştir. Peki, Rabbimizin yiyip içmediğini ve hacet gidermediğini bilmez misiniz?” deyince onlar “Elbette biliriz.” dediler. “Îsâ’yı bir kadının karnında taşıdığını ve onu bir kadının doğurduğunu, bütün bebekler gibi gıda aldığını, yiyip içtiğini ve hacet giderdiğini bilmez misiniz?” diye sordu. Onlar “Elbette biliriz.” dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm sonunda “Öyleyse Îsâ nasıl sizin iddia ettiğiniz gibi olabilir?” diye sordu. Onlar işin aslını anladılar ama inatlarından İslâm’ı kabul etmeye yanaşmadılar. Bunun üzerine Yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinin ilk âyetlerini indirdi. Resûlullah aleyhisselâma “Sen onun Allah’ın kelimesi ve ruhu olduğunu iddia etmiyor musun?” diye sordular. O da “Evet, öyle.” diye cevap verdi. Bunun üzerine “Bu bize yeter.” dediler. Yüce Allah “Kitâbı sana indiren O’dur. Onda muhkem âyetler vardır…” âyetinden “Kalplerinde eğrilik olanlar…” âyetine kadar Âl-i İmrân sûresinin ilk âyetlerini indirdi.[1]

1. Elif lâm mîm. [Âl-i İmrân 3/1]

Bu âyet ile ilgili pek çok görüşü Bakara sûresinin baş tarafında zikretmiştik. Geçiş yapılırken *mîm* harfinin fethalanması kesrenin sâkin *yâ* harfi üzerinde ağır gelmesinden ve en hafif harekenin tercih edilmesinden dolayıdır. Ferrâ ve Zeccâc şöyle demişlerdir: *Mîm* harfine “Allah” lafzındaki hemzenin fethası verilmiştir. Bunun vasıl elifi olduğu söylenmez. Dolayısıyla fetha onun hakkı olmaz. Çünkü “Elif lâm mîm” hecedir ve onda vakıf yapmaya niyet edilir. Tekrar başlanması murat edilince hemze sâbit hükmünde olur.”[2]

1 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 584.

2 Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1: 9; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1: 65.

وقال الربيع بن أنس في تفسيره: إن النصارى أتَوْا رسولَ الله ﷺ فخاصموه في عيسى عليه السلام فقالوا: من أبوه؟ فقالوا: على الله الكذبَ والبهتانَ، فقال لهم النبي: ألستم تعلمون أنه لا يكون ولد إلا وهو يُشبِه أباه؟ قالوا: بلى، قال: ألستم تعلمون أنه حيٌّ لا يموت وأن عيسى عليه السلام يأتي عليه الفناء، قالوا: بلى، قال: ألستم تعلمون أن ربَّنا قيِّمٌ على كلِّ شيءٍ يكلأه ويحفظه ويرزقه، قالوا: بلى، / [٢٧٦ظ] قال: فهل يملك عيسى من ذلك شيئا؟ قالوا: لا، قال: ألستم تعلمون أن الله لا يخفى عليه شيءٌ في الأرض ولا في السماء؟ قالوا: بلى، قال: فهل يعلم عيسى من ذلك شيئا إلا ما عُلِّمَ؟، قالوا: لا، قال: فإن ربنا صوَّر عيسى في الرحم كيف شاء، ثم قال: ألستم تعلمون أن ربَّنا لا يأكل الطعامَ ولا يشرَب الشرابَ ولا يُحدث الحدثَ؟ قالوا: بلى، قال: ألستُمْ[1] تعلمون أن عيسى حملته امرأةٌ كما تحمل المرأةُ ثم وضعته كما تضع المرأةُ ولدَها وغُذِّي كما يُغذَّى الصبيُّ ثم كان يطعم الطعام ويشرَب الشراب ويحدِث الحدث، قالوا: بلى، قال: فكيف يكون هو كما زعَمتم، فعرفوا ثم أبَوْا إلا جحودا، فأنزل الله تعالى: ﴿الٓمٓ﴾ الآيات، وقالوا لرسول الله: ألست تزعم أنه كلمة الله وروحٌ منه، قال: بلى، قالوا: فحسبنا، فأنزل الله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِىٓ اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ﴾ إلى قوله: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ﴾ [آل عمران، ٣/٧] الآية[2].

١- الٓمٓ

وقوله تعالى: ﴿الٓمٓ﴾ ذكرنا الأقاويل الكثيرة فيه في أوَّل سورة البقرة، وفتح الميم لدى الوصل لاستثقالِ الكسرة بعد الياء الساكنة ولاختيار أخفِّ الحركات، وقال الفرَّاء والزجَّاج: «ألقِيَ على الـ«ميم» فتح الهمزة من قوله: ﴿اللهُ﴾ ولا يقال: هو ألف الوصل فلا يكون له فتحةٌ مستحقَّة؛ لأن ﴿الٓمٓ﴾ هجاءٌ وينوَى فيه الوقف وينوَى بعد الاستئناف فتكون الهمزة في حكم الثابتة».[3]

١ ط: فهل

٢ تفسير الطبري، ١٥٤/٦.

٣ معاني القرآن للفراء، ٩/١ ؛ معاني القرآن للزجاج ، ٦٥/١.

2. Hay ve kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur. [Âl-i İmrân 3/2]

Âyetü'l-kürsînin başında, bu âyeti tefsir etmiştik. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Yahudiler, Hıristiyanlar ve müşrikler Allah'ın bir olduğunu kabul etmedikleri için Allah kendisinin bir olduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: O başka bir kişinin diriltmesiyle değil bizatihi kendisiyle diri olandır. O kayyûmdur ve her şeyin varlığının sürmesi onun sayesindedir. Hz. Îsâ da Allah'ın yaratmasıyla hayat bulmuş ve onun yardımıyla varlığını sürdürmüş olduğu hâlde nasıl ilâh olabilir?

3. O, sana Kitab'ı doğru bilgi ile kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak parça parça indirdi. Tevrat'ı ve İncil'i de indirdi. [Âl-i İmrân 3/3]

"O, sana Kitab'ı doğru bilgi ile indirdi." Ey Muhammed! Allah Kur'ân-ı Kerîm'i sana yirmi üç sene zarfında parça parça indirmiştir. Burada kastedilen Cebrâil'in vahyi indirmesidir.

"Hak ile" yani ihtilâf edilen konularda doğru bilgiyle gönderdi. Bu ifade "Hakkı açıklamak için" şeklinde de tefsir edilmiştir. Başka bir açıklama da şöyledir: Doğru, sıhhatli bilgi ve hikmet ile göndermiştir. Bir başka görüşe göre şu şekildedir: İçinde hiçbir ihtilâf ve yalan olmayan dosdoğru bir şekilde [indirdi]. Şöyle de denilmiştir: Nimet verene şükretmeyi kullarına farz kılarak indirdi. Başka bir açıklama şöyledir: Birbirlerine karşı gözetmeleri gereken hak ile indirdi.

"Kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak…" Yani Kur'ân-ı Kerîm'i kendisinden önce indirilen kitaplarla tevhit ve Allah Teâlâ'ya itaat konusunda uyumlu olarak indirmiştir. Bakara sûresinde geçtiği gibi [farklı peygamberlerin getirdiği] şeriatların farklı olması bu konuda çelişkiyi gerekli kılmaz.

"Tevrat'ı ve İncil'i de indirdi." Yani Tevrat ve İncil'i, Kur'ân-ı Kerîm'i sana indirmeden önce indirdi.

4. Bundan önce insanlara hidâyet olarak Furkān'ı da indirmiştir. Şüphesiz Allah'ın âyetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir. [Âl-i İmrân 3/4]

"Bundan önce insanlara hidâyet olarak Furkān'ı da indirmiştir." Yani onlara dinlerinin hâlini anlatmak üzere bu kitaplar indirilmiştir. Bütün bu kitaplarda Allah dışında bir ilâhın bulunmadığı ve Hıristiyanların Hz. Îsâ hakkındaki iddialarının bâtıl olduğu anlatılır.

٢- اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُۙ

وقوله تعالى: ﴿اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُۙ﴾ فسَّرناه في أوّل آية الكرسيّ، قال ابن عباس: وحَّد الله نفسَه / [٢٧٧و] حيث لم يوحِّدْه اليهودُ والنصارى والمشركون، قال: وهو[١] الحيُّ بنفسه لا بإحياء غيره والقيُّوم بِهِ قيامُ كلِّ شيءٍ، وعيسى صلوات الله عليه كان حيًّا[٢] بإحياء الله تعالى وقائما بإقامته فكيف يكون إلها؟!

٣- نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۙ

وقوله تعالى: ﴿نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ﴾ أي فصَّل إنزال القرآن عليك يا محمدُ شيئًا بعد شيءٍ في ثلاث وعشرين سنةً، وهو إنزال جبريل لوحي الحقّ[٣].

وقوله تعالى: ﴿بِالْحَقِّ﴾ أي بالصدق فيما اختُلِف فيه، وقيل: لبيان الحق، وقيل: أي بالصَّواب والصِّحة والحكمة البالغة، وقيل: جميع ما فيه صِدق لا خُلفَ فيه ولا كذبَ، وقيل: بإيجاب شكر المنعِم على عباده، وقيل: بالحق الذي يجب لبعضهم على بعض.

وقوله تعالى: ﴿مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ أي موافِقا لما قبلَه من الكتُب المنزَّلة في التوحيد وأصل الطاعة، واختلاف الشرائع لا يوجِب التناقضَ على ما مرَّ في سورة البقرة.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۙ﴾ أي قبل إنزال القرآن عليك.

٤- مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَۜ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ

وقوله تعالى: ﴿مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَۜ﴾ أي بيّنا[٤] لهم أمرَ دينهم، وفي كلِّ هذه الكتب نفيُ كل معبود سوى الله تعالى وبطلانُ ما يقولُه النصارى في عيسى.

١ ر: إنه
٢ م - حيا
٣ ر: القرآن
٤ م: بيانا

"Furkân'ı indirmiştir." Bu ifade hakkında şöyle denilmiştir: Furkân ile kastedilen Kur'ân'ın açıklamasıdır. Furkân'ın bizzat Kur'ân olduğu da söylenmiştir. Başta "O sana Kitab'ı hak ile indirmiştir." dedikten sonra burada aynı mânayı tekrar etmesinin hikmeti şudur: Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı iki isimle anmıştır. Her iki isim, başka bir mânaya işaret eder. Birincisi yani *kitâb* onun toplanmış olduğunu gösterir. Çünkü *kitâb* kelimesinin kökü olan *kitâbet* kelimesi toplamak anlamına gelir. Furkân ise Kur'ân'ın hak ile bâtıl arasında ayırıcı vasfını gösterir. Burada iki sıfatı zikrettiği için tekrar olmaz. Bu konuda daha açık olan cevap şöyledir: Âyetin başında *tef'îl* babından *tenzîl* kelimesini zikretmiştir ki bu fiil tekrar anlamı taşır ve Kur'ân'ın Hz. Peygamber aleyhisselâmın ömrü boyunca parça parça indirildiğini gösterir. Âyetin sonunda ise bir defada indirmek anlamındaki *inzâl* fiili kullanılmıştır. Burada ise levh-i mahfûzdan dünya semasına toplu hâlde Ramazan ayı içinde Kadir gecesinde bir defada indirilmesine işaret edilmektedir. Dolayısıyla burada iki farklı şey haber verilmektedir. Bundan dolayı "Tevrat'ı ve İncil'i indirdi." âyetinde aşamalı olarak indirme anlamı taşıyan *tenzîl* fiilini kullanmamıştır. Çünkü Tevrat ve İncil toplu olarak bir defada indirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm de ise uzun bir sürede, aşamalı olarak indirildiğine işaret etmek için *tenzîl*, levh-i mahfûzdan semaya toplu olarak indirildiğine işaret için *inzâl* fiili kullanılmıştır.

Bir görüşe göre Furkân insanı şüphelerden [kesin bilgiye] çıkaran kaynaktır. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Eğer Allah'tan sakınırsanız o size bir furkân (iyiyi kötüden ayıran bir anlayış) verir." [el-Enfâl 8/29] Bu anlamda furkân, hem Tevrat ve İncil hem de Kur'ân'ın sıfatı olur. Çünkü onları Kur'ân'dan önce zikretmiştir. Şöyle de denilmiştir: Furkân, Allah'ın peygamberlere yardımıdır. Bunu bütün peygamberler için dilemiştir. Süddî şöyle demiştir: Âyette takdim ve tehir vardır. Âyet şöyle takdir edilebilir: Tevrat'ı, İncil'i ve Furkân'ı insanlara hidâyet etmek için indirmiştir.

"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır." Allah'ın âyetlerini yani Kur'ân-ı Kerîm'i inkâr edenler için [şiddetli bir azap vardır]. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Bilakis Kur'ân, kendilerine ilim verilmiş kimselerin sadırlarında apaçık âyetlerdir." [el-Ankebût 29/49]. Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerden maksat, kitaplarına uygun olmasına rağmen Kur'ân'ı inkâr eden Yahudi ve Hıristiyanlardır. İşte onlar için âhirette hiçbir mazeretleri olmadığı hâlde işledikleri bu suç sebebiyle şiddetli bir azap vardır.

وقوله تعالى: ﴿وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ﴾ قيل: هو بيان القرآن، وقيل: هو القرآن بعينه، وإنما أعاده بعد ما قال في أوله: ﴿نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ﴾ [آل عمران، ٣/٣] لأنه سمَّاه بِاسْمَيْنِ، وكل اسم يدلُّ على معنًى، فالأوَّلُ يدلُّ على أنه مجموعٌ لأن الكتابة هي الجمع، والفرقان يدلُّ على أنه فارقٌ بين الحقِّ والباطلِ فكان كذكرِ صفتَيْنِ فلم يكن تكراراً، والجواب الأوضح أنَّه / [٢٧٧ظ] ذكر في أول الآية التنزيل على التفعيل[١]، وذاك يدلُّ على التكرير[٢] وهو إخبار عن تنزيله شيئا بعد شيءٍ في مدة عمره، وذكر في آخر الآية الإنزال وهو الإنزال بمرة[٣]، وأراد به من اللوح إلى السماء الدنيا جملةً في ليلة القدر في شهر رمضان، فهو إخبار عن شيئينِ، ولذلك قال في التوراة والإنجيل: ﴿وَأَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْإِنْجِيلَ﴾ [آل عمران، ٣/٣] ولم يقل: «نزَّل» لأنهما أنزلا جملةً، وذكر في القرآن مرة تنزيلا لتفصيل تنزيله[٤] في طول المدة وذكر الإنزال مرة لإنزاله من اللوح إلى السماء جملة.

قيل: الفرقان المخرِج من الشبهات، قال تعالى: ﴿إِنْ تَتَّقُوا اللهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا﴾ [الأنفال، ٢٩/٨] وهو يكون صفة للتوراة والإنجيل والقرآن جميعًا فقد ذكرها قبله، وقيل: الفرقان نصرة الله الأنبياء وأراد به في حقِّ الكلِّ، وقال السديُّ: فيه تقديمٌ وتأخيرٌ، وتقديره: وأنزل التوراة والإنجيل والفرقان هدًى للناس.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾ أي بالقرآن، قال تعالى: ﴿بَلْ هُوَ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِى صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ [العنكبوت، ٤٩/٢٩] أي اليهود والنصارى الَّذين جحدوا القرآن[٥] مع أنَّه يوافق كتابهم لهم عذابٌ شديدٌ في الآخرة لا يُطاق ممَّا فعلوا مَا لا عذرَ لهم فيه.

١ م: التفصيل
٢ ر: التكرار.
٣ ر: بمدة
٤ ر + شيئا بعد شيء
٥ ح: بالقرآن

"Allah, azîzdir." Yani yücedir. Araplar çetin olduğu için seyahat yapmanın mümkün olmadığı araziye *arzun azâzun* derler. Allah azîzdir, yani öyle bir hükümranlığa sahiptir ki istediği kişiye istediği gibi azap etmekte O'na kimse karşı koyamaz. Şöyle de denilmiştir: Allah azîzdir, yani herkese galiptir, hiç kimse ona mani olamaz. Arapların "Galip gelen istediğini alır." diye bir sözü vardır.

"İntikam sahibidir." Yani "Allah büyük bir kudrete sahiptir." Şöyle de denilmiştir: Allah düşmanlarına karşı dostlarına yardım edendir. Bir görüş de şöyledir: Allah düşmanlarından intikamını alır. Ayrıca bu intikamın bütün kâfirleri şamil olduğu da ifade edilmiştir.

Bu âyet-i kerîmede geçen "âyetler" bütün kitaplar; "peygamberler" de bütün peygamberlerdir. Çünkü âyet, alâmet demektir. Peygamberler de doğru yolun sancaklarıdırlar. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Soranlar için Yûsuf ve kardeşlerinde âyetler vardır." [Yûsuf 12/8] Başka bir âyet-i kerîmede "Meryem oğlunu ve annesini bir âyet yaptık." [el-Mü'minûn 33/50] buyurulmaktadır. Tevhidin delillerinin tamamı da âyettir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Göklerde ve yeryüzünde nice âyetler var." [Yûsuf 12/105]

5. Şüphesiz yerde ve gökte hiçbir şey Allah için gizli kalmaz. [Âl-i İmrân 3/5]

Yani Hıristiyanların bu sözleri Allah için nasıl gizli kalabilir ki? Hâlbuki Îsâ için gökyüzü ve yeryüzünün hâli gizliydi. Aynı zamanda kâfirlerin onu öldürmek için kurdukları tuzak da ona gizli kalmıştı. Öyleyse Îsâ nasıl ilâh olabilir! Allah için ise hiçbir şey gizli değildir.

6. Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur. O'ndan başka ilâh yoktur. Allah, azîz ve hakîmdir. [Âl-i İmrân 3/6]

"Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur." Yani annelerinizin rahimlerinde sizi erkek-kız, siyah-beyaz, tam-eksik, uzun-kısa, güzel-çirkin belirli şekillere sokan O'dur. *Sûret* şekil demektir. Arapça *savr* kökünden gelmektedir ki bir araya getirmek, kesmek ve eğip bükmek anlamına gelir. Surette bunların hepsi vardır. İnsanın rahimde şekillendirilmesi nutfe, alaka ve mudğa adı verilen üç aşamada gerçekleşir. Bunu yapmaya kudret sahibi olan sadece Allah'tır. Îsâ ise Allah'ın bir annenin rahminde tasvir ettiği yaratılmış bir kuldur. Şekil veren, dilediği şeye güç yetiren Allah'tır. O isterse babasız da bir bebeği yaratıp şekillendirebilir.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ﴾ أي منيع من قولهم: «أرض عَزاز» أي ممتنعة السلوك لصعوبتها، والله عزيز أي ممتنع بسلطانه أن يعارضَه أحدٌ في عذاب / [٢٧٨و] أراده بمن شاء، وقيل: ﴿عَزِيزٌ﴾ أي غالبٌ لا يمنَعه أحدٌ عما يريده من قولهم: منْ عَزَّ بَزَّ أي من غَلَبَ سَلَبَ.

وقوله ﴿ذُو انْتِقَامٍ﴾ أي ذو عقاب، وقيل: ذو بطشٍ شديدٍ، وقيل: ذو انتصار من أعدائه لأوليائه، وقيل: ذو انتقام[1] من الأعداء، وقيل: هو عامٌّ في حقِّ جميع الكفَّار.

والآيات الكتبُ كلُّها، وكذلك الأنبياءُ كلُّهم؛ لأن الآية هي العلامة والأنبياء أعلامٌ، قال الله تعالى: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلسَّائِلِينَ﴾ [يوسف، ٧/١٢] وقال تعالى: ﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً﴾ [المؤمنون، ٥٠/٢٣]، وكذا دلائلُ التوحيد كلُّها آياتٌ، وقال تعالى[2]: ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [يوسف، ١٠٥/١٢]

٥- إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾ أي فكيف يخفى عليه قولُ هؤلاء النصارى وعيسى كان يخفى عليه أمرُ السماء وكذا أمر الأرض فقد خفِي عليه تدبير الكفار في قتلِهِ فكيف يكون إلها؟ والله هو الذي لا يخفَى عليه شيءٌ.

٦- هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

وقوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ﴾ أي يجعلكم على هيئاتٍ مخصوصةٍ في أرحام أمَّهاتكم من ذكر وأنثى وأسودَ وأبيضَ وتامٍّ وناقصٍ وطويلٍ وقصيرٍ وحسنٍ وقبيحٍ، والصورة الهيئة وهي من الصَّوْرِ وهو الضمُّ والقطعُ والإمالةُ، وفي الصورة ذلك كلُّه والتصوير بعد التارات الثلاث من النطفة والعلقة والمضغة أي إن الله هو الذي / [٢٧٨ظ] يَقدر على ذلك فهو الإله وحدَه وعيسى كان مخلوقا صوَّره الله تعالى في الرَّحم وهو المصوِّر والقادر على ما يشاء فله أن يصوِّره من غير أبٍ.

---

١ ح: ذو انتقام
٢ ط: قوله

"Allah'tan başka ilâh yoktur." âyetiyle Cenâb-ı Hak, kendisini Îsâ'nın onun oğlu olmasından tenzih etmektedir.

"Allah azîzdir." Yani Allah mülkünde ve hükmünde kudret sahibidir.

"Hakîmdir." Yani Allah sözünde ve fiilinde hikmet sahibidir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Sizleri rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur." Burada [çocuğun uzuvlarına bakarak babasını tespit edeceğini öne süren] Kāif'in[1] iddiası nakzedilmektedir. Çünkü varlıklara şekil verme iradesini ve bilgisini kendisine nispet etmiştir.

7. Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır." derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar. [Âl-i İmrân 3/7]

"Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir." *Muhkemât*, sağlam olanlar anlamına gelir. *Ümmü'l-kitâb*, kitabın aslı ve problemleri çözmede kendisine müracaat edilen kısmı demektir. *Uhar* kelimesi *uhrâ* kelimesinin çoğuludur. *Müteşâbihât*, birbiriyle benzeşen ve karıştırılan şeyler anlamına gelir. Bu konu hakkında pek çok görüş vardır.

Bu âyetlerin önceki âyetlerle bağlantısı şöyledir: Hıristiyanlar "Îsâ üçün üçüncüsüdür." şeklindeki iddialarını ispat etmek için Allah'ın "Biz yaptık.", "Biz hükmettik." gibi sözlerini kullanmak istediklerinde bu âyet nâzil olmuştur. Bu âyetin delil olmasının açıklaması şudur: Allah'ın birliğine ve O'ndan gayrısından ilâhlık vasfının nefyedilmesine dair âyetler de dâhil olmak üzere muhkem âyetler, yoruma kapalı olan apaçık âyetlerdir. "Biz yaptık." gibi ifadeler içeren âyetler ise Arapların konuşma tarzlarını bilmeyen kimselerin anlamını kavrayamayabilecekleri müteşâbih âyetler kapsamına girer. Bu âyet-i kerîmede muhkem âyetlerin temel olduğu ve müteşâbihlerin onlara dayanılarak yorumlanacağı ifade edilmiştir.

1 Câhiliye döneminde Araplar çocuğun uzuvlarını inceleyerek babasının kim olduğunu tespit etme iddiasında bulunan kişiye *kāif*, bu işe de *el-kıyâfe* derlerdi.

وقوله تعالى: ﴿لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ﴾ نزَّه نفسَه أن يكون عيسى ابنًا له.

وقوله تعالى: ﴿الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ أي المنيع في ملكه وحكمه[1].

الحكيم في قوله[2] وفعله.

قال الإمام أبو منصور رحمه الله: قوله: ﴿هُوَ الَّذِى يُصَوِّرُكُمْ فِى الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَآءُ﴾ فيه نقض قول القائف[3] فإنه جعل مشيئةَ التصويرِ لنفسِهِ وعلم ذلك إلى نفسِهِ[4].

٧- هُوَ الَّذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّا اُولُوا الْاَلْبَابِ

وقوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِى اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ «المحكَمات» المتقَنات، و«أمُّ الكتاب» أصلُه وما يُرجع إليه في تعرُّف المشكلات، و«أخَر» جمع أخرى، و«المتشابهات» المشتبهات والأقاويل فيها كثيرة.

وانتظامها بما قبلها وهو أحد هذه الأقاويل أن النصارى لما احتجُّوا لإثبات قولهم: «ثالث ثلاثة» بما أنزل من قول الله: «نحن فعلنا» و«نحن قضينا» نزلت هذه الآية، ووجه ذلك أن الآيات المحكمات ما فيها من الآيات الدالَّة على وحدانيةِ الله تعالى ونفي الإلهيَّة عن[5] غيره، وهي آياتٌ بيِّناتٌ غير محتملات للتأويلِ[6]، والآيات التي فيها «نحن فعلنا» متشابهاتٌ يشتبه معناها[7] على من جَهِلَ وجوهَ خطاب العرب، وقد أخبر أن المحكماتِ أصلٌ ومن جهتها يحصل العلمُ بالتوحيد وتأويل المتشابه[8].

١ ح: في حكمه وملكه

٢ ر + ومشيئته

٣ القيافة في القاموس هي إتباع الأثر. واصطلاحا هي إلحاق الأولاد بأبائهم وأقاربهم، استنادا إلى علامات وإلى شبه بينهم، والتعرف على نسب المولود بالنظر إلى أعضاء جسمهِ وأعضاء والدهِ، وهذا كان شائعا في الجاهلية، لكن نهى عنه الإسلام.

٤ ر: فإنه جعل التصوير تصويره إلى نفسيه وعلمه لنفسه. تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٤١.

٥ ر: من

٦ ر: معناها

٧ ر: المشكلات

٨ ح: - تأويل المتشابه

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Muhkem âyetler Kur'ân'ın neshedici, helâl-haram bildirici, hadleri (cezaları) ve farzları (dinî yükümlülükleri) vazedici âyetleridir. Bunlara hem iman edilir hem de kendileri ile amel edilir. Müteşâbihler ise Kur'ân'ın neshedilmiş âyetleri, içerisinde takdim-tehir bulunan ifadeleri, yeminleri ve meselleridir. Bunlara iman edilse de kendileri ile amel edilmez. Müminler şöyle derler: Kur'ân'ın muhkemi de müteşâbihi de Allah katındandır. Şüphe sahibi olup kalplerinde eğrilik bulunanlar ise muhkemi müteşâbihe, müteşâbihi muhkeme hamlederler ve her şeyi karıştırırlar. Allah da onların içlerine karışıklık verir.

Kelbî şöyle demiştir: Muhkem âyetler helâl ve haramı açıklayan ve neshedilmemiş olan âyetlerdir. Bunlar En'âm sûresindeki üç âyettir. "De ki: Gelin de size Rabbinizin haram kıldığı şeyleri söyleyeyim…" [el-En'âm 6/151] Bunlar Kitab'ın aslıdır. Allah Teâlâ onları Hz. Muhammed'e indirmiştir. Haram ve helâlin tamamı onlarda vardır. Onlar Tevrat, İncil, Kur'ân ve her bir kitapta temeldirler. Onlarla amel eden cennete, onları terk eden ise cehenneme girer.

"Diğer bazı âyetler ise müteşâbihtir." Yani bunları Kâ'b b. el-Eşref, Ebû Yâsir b. Ahtab gibi Yahudiler, ebced hesabıyla çözememişlerdir. Burada bahsedilen "Elif lâm mîm" [el-Bakara 2/1], "Elif lâm mîm sâd" [el-A'râf 7/1], "Elif lâm mîm râ" [er-Ra'd 13/1] âyetleridir. Bu hadiseyi Bakara sûresinin başında anlatmıştık.

Mukātil'in *Tefsîr*'inde şöyle geçer: "Onu te'vil etmeyi umarlar." Yani bu ümmetin kaç yıl kalacağını öğrenmeye çalışırlar, "Onun te'vilini yalnızca Allah bilir." Yani kaç yıla sahip olduklarını sadece Allah bilir.[1]

Şöyle denilmiştir: Bu âyet Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip onunla Hz. Îsâ hakkında tartışan Hıristiyanlar hakkında indirilmiştir. Onlar "Îsâ ilâhtır. Çünkü ölüleri diriltir, anadan doğma köre ve alaca hastasına şifa verir; çamura üfler ve kuş olurdu, gaybı da bilirdi. 'Size yediklerinizi ve sakladıklarınızı haber vereyim.' derdi." dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm onların sözlerine şöyle cevap verdi: "Îsâ, anasının rahmindeydi, rahim yolundan çıktı. Uyurdu, yemek yerdi, hacet giderirdi."[2] Bu âyet o Hıristiyanlara cevap olarak nâzil olmuştur. Çünkü onlar durumu karıştırmışlardır. Hz. Îsâ'nın peygamberliğine delâlet eden şeyi onun rab olmasına delâlet eder sanmışlardır. Bunu ancak hakkı inkâr etmek ve müminler arasına fitne sokmak için yapmışlardır.

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 264.

2 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 5: 174.

وقال ابن عباس: «المحكمات ناسخه وحلالُه وحرامُه وحدودُه وفرائضُه وما يؤمن[1] به ويعمَل به، والمتشابهات / [٢٧٩و] منسوخه ومقدَّمُه ومؤخَّرُه وأقسامه وأمثاله وما يؤمَن به ولا يعمَل به، وأما المؤمنون فيقولون: كل من عند الله تعالى محكمُه ومتشابهُه، وأما الذين في قلوبم زيغٌ من أهل الشك فيحملون المحكم على المتشابه والمتشابه على المحكم ويلبِّسون فيلبِّسُ الله تعالى عليهم».

وقال الكلبيُّ: المحكَمات المبيِّنات بالحلال والحرام ولم ينسخ وهو ثلاث آياتٍ في سورة الأنعام، ﴿قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ﴾ [الأنعام، ١٥١/٦] إلى آخر الآيات، هن أصل الكتاب أنزلها الله على محمَّدٍ وفيها مجمع الحلالِ والحرام، وهن إمام في التوراة والإنجيل والقرآن وفي كلِّ كتاب، ومن عمل بهنَّ دخل الجنَّةَ ومن تركهنَّ دخل النار.

﴿أُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ يعني ما اشتبَه على اليهود كعب بن الأشرف وأبي ياسر بن أخطب[2] من حساب الجمل وهنَّ: ﴿الٓمٓ﴾ [البقرة، ١/٢] و﴿الٓمٓصٓ﴾ [الأعراف، ١/٧]، و﴿الٓمٓرٰ﴾ [الرعد، ١/١٣]، وقد بيَّنَّا تلك القصة في أول سورة البقرة.

وفي تفسير مقاتل في قوله تعالى: ﴿وَابْتِغَآءَ تَأْوِيلِهِۦ﴾ يعني إلى كم تملك هذه الأمة، ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ اِلَّا اللّٰهُ﴾ أي الله يعلم كم يملكون من السنين.[3]

وقيل: الآية نزلت في النصارى حين أتوا النبيَّ ﷺ وناظَروه في أمر عيسى عليه السلام فقالوا: كان إلها لأنَّه كان يُحيِي الموتى ويُبرِئ الأكمهَ والأبرص وينفخ في الطين فيصير طيرا ويعلم الغيب[4] قال: ﴿وَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ﴾، وردَّ النبي ﷺ قولهم بقوله: «إنه كان في الرحم وخرج من المبالِ وكان ينام ويأكل الطعام / [٢٧٩ظ] ويُحْدِثُ»،[5] فنزلت الآية ردًّا عليهم؛ لأنه اشتبه الأمرُ عليهم فجعلوا الدلائل التي دلت على نبوَّته دالَّةً لربوبيته وما فعلوا ذلك إلا ابتغاء الكفر وابتغاء إيقاع الفتنة بين المؤمنين.

---

١ ر: يؤمر

٢ م، ر: - بن أخطب

٣ تفسير مقاتل بن سليمان، ٢٦٤/١

٤ ر: ويخبر بالغيوب.

٥ جامع البيان للطبري، ١٧٤/٥.

Denilmiştir ki: Muhkem âyetler şunlardır: "Allah'tan başka ilâh yoktur, O haydir ve kayyûmdur." "Tevrat'ı ve İncil'i indirmiştir.", "Şüphesiz Allah'a hiçbir şey gizli kalmaz.", "Sizleri analarınızın rahimlerinde dilediği gibi şekillendiren O'dur." Müteşâbihler ise şunlardır: "Elif lâm mîm" [el-Bakara 1/2], "Elif lâm râ" [el-Hicr 15/1], "Elif lâm mîm sâd" [el-A'râf 7/1], "Elif lâm mîm râ" [er-Ra'd 13/1].

Bir görüşe göre muhkem sadece tek bir anlama gelen âyettir. *Tâhkim* ve *ihkâm* engel olmak demektir. *Hikmet*, atın azgınlaşmasına ve serkeşleşmesine engel olan şeydir. Muhkem muradın dışında anlamak isteyene mani olan demektir. Müteşâbih ise farklı yönlere çekilebilendir. Benzerlik kökünden gelmektedir. Yani müteşâbihte her vecih birbirine benzer.

Bu konuda başka bir görüş şöyledir: Muhkem Allah'ın ilim, kudret, sem', basar gibi sıfatlarına delâlet eden âyetler; müteşâbih ise bir vecihle zâhirinden farklı yorumlanması gereken "Allah'ın yanı" [ez-Zümer 39/56], "Ellerimle yarattım." [Sâd 38/75] ve "Gözlerimizin önünde cereyan eder." [el-Kamer 54/114] gibi âyetlerdir.

İbn Keysân şöyle demiştir: Muhkem âyetler, açık olan ve işiten kişinin mânasını anlamak için ayrıca gayret göstermesine gerek kalmayan âyetlerdir. Tevrat ve İncil'den, geçmiş ümmetlerin yaptıklarından, başlarına gelen cezalardan, insanların bir nutfe ve topraktan yaratılmaları, diriltilmeleri, öldürülmeleri gibi konulardan bahseden âyetlerin hepsi muhkemdir. Bunlar asıldır. Onlar hakkında düşünürseniz Hz. Muhammed aleyhisselâmın bildirdiği vahyin Allah katından olduğunu anlarsınız. Müteşâbih ise nazar (istidlâl) yoluyla anlaşılanlardır. Avam bu konuda neyin hak neyin bâtıl olduğunu bilemez.

İbn Keysân şöyle demiştir: Allah'ın müminlere vaad ettiği yardım ve zafer; kâfirlere vaad ettiği intikam ve nimeti ellerinden alması gibi konularla ile ilgili âyetler müteşâbihtir. Onlar bu sebeple "Bize Allah'ın azabını getir, ne zaman kıyamet kopacak? Bize melekleri getirse ya!" diyorlar ve zayıf insanları şüpheye düşürmeye çalışıyorlardı. Zâhirleri, inkârcıların Allah'ın kitabı hakkında zayıf inançlı insanları şüpheye sevk etmelerine sebep olan âyetler de bunlardandır.

وقيل: الآيات المحكمة كقوله: ﴿اللهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ الْحَیُّ الْقَیُّومُ﴾ و﴿وَاَنْزَلَ التَّوْرٰیةَ وَالْاِنْجِیلَۙ﴾ و﴿اِنَّ اللهَ لَا یَخْفٰی عَلَیْهِ شَیْءٌ﴾ و﴿هُوَ الَّذِی یُصَوِّرُكُمْ فِی الْاَرْحَامِ كَیْفَ یَشَآءُ﴾، والمتشابهات كقوله: ﴿الٓمٓ﴾ [البقرة، ١/٢] و﴿الٓرٰ﴾ [الحجر، ١/١٥] و﴿الٓمٓصٓ﴾ [الأعراف، ١/٧]، و﴿الٓمٓرٰ﴾ [الرعد، ١/١٣]

وقيل: المحكم[١] ما لايحتمِل إلا وجها واحدا، والتحكيم والإحكام المنعُ، والحكمة مانعة للفرس من الجماح، فالمحكم ما يمتنع على من أراد صرفه إلى غير مرادِه، والمتشابه ما يحتمل وجوهًا[٢] وهو من الشبه وهو المثل أي يشبه هذا الوجه بوجه وذا بوجه.

قيل: المحكم ما دلَّ على صفاتِ الله من علمِه وقدرتِه وسمعِه وبصرِه وسائر صفاته، وأما المتشابه فما لا بد فيه من أن يصرف عن ظاهره إلى وجه من وجوه التأويل فيه كقوله تعالى: ﴿فِی جَنْۢبِ اللهِ﴾ [الزمر، ٥٦/٣٩] و﴿خَلَقْتُ بِیَدَیَّۖ﴾ [ص، ٧٥/٣٨] و﴿تَجْرِی بِاَعْیُنِنَاۚ﴾ [القمر، ١١٤/٥٤] ونحو ذلك.

وقال ابن كيسان: إن المحكَمات هي التي حججها واضحة لا حاجة لمن سمعها إلى طلب معانيها وهي ما أخبر عن التوراة والإنجيل وما فعل بالأمم الخالية وما كان بسبب عقابهم وما أخبر عن خلق الناس من نطفة وتراب ومن إحيائهم وإماتتهم وغير ذلك فهذا كلُّه محكَم، وهو الأصل الذي لو فكَّرتم فيه عرفتم أنَّ كلَّ ما جاء / [٢٨٠و] به محمد ﷺ حقٌّ من عند الله، والمتشابه هو الذي يدرَك علمه بالنظر ولا يعرف العوامُّ تفصيل الحق فيه من الباطل.

وقال ابن كيسان: ومن المتشابه ما وعد الله المؤمنين من النصرة والظفر وأوْعَدَ الكفار من النقمة وتغيير النعمة فيقولون: ايتنا بعذاب[٣] الله، وما تأتينا الساعة، لو ما تأتينا بالملائكة ليشبهوا على الضعفة، وكذا الآيات التي يتطرق بظواهرها الملحدة إلى الطعن في كتاب الله والتلبيس بها على الضعفة.

١ م: المحكمات
٢ ر + من التأويل
٣ ر + من عند

Bir görüşe göre muhkem Allah'ın birliği, zâtına ve sıfatlarına yakışmayan şeylerden münezzeh olması, beş vakit namaz, Ramazan orucu, zekât, hac rükünleri, gusül abdesti gibi ilk dönem âlimlerinin üzerinde icma ettikleri şeylerdir. Müteşâbihat ise ihtilâf ettikleri konulardır.

Mis'ar b. Kidâm şöyle demiştir: Amr b. Mürra, kör olduktan sonra sabah namazını kıldığında ashâbına "İçinizde yabancı var mı?" diye sorardı. Eğer "Evet, var." derlerse susar, hiçbir şey söylemezdi. Eğer "Yabancı yok." derlerse hemen konuşmaya başlardı. Bir gün sabah namazını kılmıştı. Ardından öğrencilerine "Aranızda yabancı var mı?" diye sordu. "Evet" dediler. Bunun üzerine sustu. O yabancı, "Allah sana merhamet etsin. Senden nasihat almak için geldim. Ben her türlü mezhebe girdim. Girdiğimde ona beni Kur'ân sokuyor, çıktığımda ondan beni Kur'ân çıkarıyordu. Sonunda elimde bir şey kalmadı. Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin olsun ki senden nasihat almaya geldim." dedi. Ona şöyle sordu: "Onların ihtilâf ettiğini gördün. Peki, Allah'ın bir olduğunda ihtilâf ediyorlar mıydı?" "Hayır" diye cevap verdi. "Peki, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunda ihtilâf ediyorlar mıydı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. "Peki, Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğunda ihtilâf ediyorlar mıydı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. "Namazın beş vakit olduğunda şüphe ediyorlar mıydı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. "Peki, Ramazan ayında oruç tutma konusunda ihtilâf ediyorlar mıydı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. "Hac konusunda ihtilâf ediyorlar mıydı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. "Zekâtın iki yüz dirhemde beş dirhem olduğu konusunda ihtilâf ediyorlar mı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. "Cünüplükten güsul alma konusunda ihtilâf ediyorlar mı?" diye sordu. "Hayır" diye cevap verdi. Buna benzer şeyler sordu. Sonra "'Sana kitabı indiren O'dur. Onun bazı âyetleri muhkemdir.' âyetini oku. Muhkem birleştikleri, müteşâbih ise ihtilâf ettikleri şeylerdir. Sen muhkeme sıkı sıkı bağlan. Mütaşâbihten sakın." dedi. Adam "Senin elin ile beni irşat eden Allah'a hamd olsun. Vallahi sana çok bedbaht bir hâlde gelmiştim ama senin yanından iyi hâlde ayrılıyorum." dedi ona dua etti ve kalktı.

وقيل: المحكم ما اجتمعوا على حكمه كتوحيدِ الله وتنزيهِه عما لا يليقُ بذاتِهِ وصفاتهِ والصلوات الخمس وصيام رمضان ونصب الزكوات وأركان الحج والغسل من الجنابة وما أجمع عليه الصدر الأول، والمتشابه ما اختلفوا فيه.

وقال مسعر بن كدام:[1] كان عمرو بن مُرَّة إذا صلى الفجرَ بعد ما كفَّ بصرُه قال لأصحابه: «أ فيكم غريب؟» ، فإن قالوا: نعم، سكت فلم يحدِّثْ وإن قالوا: لا، أَقْبَلَ يحدِّثُهم وإنه صلى الفجر يوما فلما انصرف قال لأصحابه: أ فيكم غريب، قالوا: نعم، فسكت فقال الغريب: يرحمك الله إني جئتك مُسترشِدا، إني[2] رجل دخلت في جميع هذه الأهواء فلم أدخل في هوى منها إلا القرآن يدخلني ولم أخرُجْ من هوى فيها إلا القرآن يخرجني منه حتى بقيت ليس في يدي شيء، فقال له: والله الذي لا إله إلا هو لقد جئتَ مسترشِدا، قال: أ رأيت ما اختلفوا فيه / [٢٨٠ظ] هل اختلفوا في أن الله واحدٌ، قال: لا ، قال: فهل اختلفوا في أن محمدا رسول الله؟[3] قال: لا ، قال: فهل اختلفوا في أن القرآن كتاب الله؟ قال: لا، قال: فهل اختلفوا في الصلوات أنها خمس؟ قال: لا، قال: فهل اختلفوا في رمضان أنه شهرهم الذي يصومونه؟ قال: لا، قال: فهل اختلفوا في الحج أنه بيت الله الذي يحجونه؟ قال: لا، قال: فهل اختلفوا في الزكاة أنها من مائتي درهم[4] خمسة دراهم ؟ قال: لا، قال: فهل اختلفوا في الغسل من الجنابة؟ قال: لا، قال: فذكر له هذا وأما شابهه، قال: ثم قال: اقرأ ﴿هُوَ الَّذِى اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ﴾ الآية، والمحكم ما اجتمعوا عليه والمتشابه ما اختلفوا فيه، فشُدَّ يديك بالمحكم وإياك وإياك والمتشابهَ، قال: فقال الرجل: الحمد لله الذي أرشدَني على يدَيْكَ فوالله لقد جئتك وإني لمن أسوإ الناس حالا، ثم لقد قمتُ من عندك وإني لحَسَنُ الحال فدعا له ثم قام

١ أبو سلمة مِسْعَرُ بْنُ كِدَامٍ بن ظهير بن عبيدة بن الحارث الهلالي الكوفي (ت.: ١٥٣ هـ / ٧٢٢م) من ثقات أهل الحديث. كان يقال له (المصحف) لعظم الثقة بما يرويه. وكان مرجئا، وعنده نحو ألف حديث، وخرّج له الستة. توفي بمكة. انظر: الأعلام للزركلي، ٢١٦/٧.

٢ ح: + والله

٣ م – هل اختلفوا في أن الله واحدٌ، قال: لا ، قال: فهل اختلفوا في أن محمدا رسول الله؟

٤ ر – درهم

Amr şöyle demiştir: "Şeytan Ehl-i kitabı bir işe çağırdığında onlar ona icâbet eder, o da onları sürüklerdi. Şeytan onları çağırdığı gibi sizi de çağırıyor. Onları sürüklediği gibi sizi de sürüklemek istiyor. İlk işe sarılın. Eğer ilk işin ne olduğunu sorarsanız o, insanların ayrılığa düşmeden önceki hâlleridir." dedi.

"Kalplerinde eğrilik olanlar…" ifadesi doğrudan ve hakkı bilmekten sapanlar demektir.

"Müteşâbih âyetlerin peşine düşerler." Yani müteşâbih olan âyetlere tutunurlar. Burada *ittibâ* ile boyun eğmek değil bir şeyin arkasından gitmek kastedilmiştir. Bu kullanım, "Şeytanın okuduklarına tâbi olurlar." [el-Bakara 2/102] âyetindeki anlama benzemektedir.

"Fitne çıkarmak için." ifadesi "küfrü umdukları için" anlamındadır. Cenâb-ı Hak başka bir âyette "Ona fitne isabet ederse" [en-Nûr 24/63] buyurmuştur. Denildiğine göre burada kastedilen kâfirlerin zayıf müminleri fitneye düşürmeye çalışmalarıdır. Bu Kâfirler için ise hak dini arayan insanlara mani olmak, hidâyeti bulduklarında onları hak dinden çıkarmak demektir.

"Onları te'vil etmek için." Yani zayıflardan bu müteşâbih âyetlerin te'vilini istemişlerdir. Onların bu talebi, bilgi edinme gayesini taşımamaktadır. Ancak değerini düşürmeye çalışmak için bunu yaparlar. Çünkü eleştiren kişi sözünü soru kalıbında ifade eder. Bununla zayıfları ikna etmeyi amaçlar. İdraki zayıf olanın anlayışı yoktur. Kalbine hemen şüphe düşer. Bu, mülhitlerin ve bâtıla sapanların âdetidir. Abdullah b. Abbas Hz. Ali'ye şöyle demiştir: "Hâricîler ile mücadeleni Kur'ân'la yapma. Çünkü Kur'ân çok mânaya muhtemel olan, çeşitli vecihleri bulunan bir kitaptır. Ancak onlara karşı mücadeleyi sünnet ile yap. Ondan bir çıkış yolu bulamadıklarını görürsün."

Ömer b. Hattâb şöyle demiştir: "Öyle kavimler gelecek ki size Kur'ân'a dair şüpheler atacaklar. Onlara sünnetle cevap verin. Sünnete tâbi olanlar Allah'ın kitabını daha iyi bilirler."[1]

1 Dârimî, *Sünen*, 1: 240.

فقال عمرو: وإن الشيطان دعا أهلَ الكتابِ إلى أمرٍ فأجابوه فطَرَحَهم فما قد علمتم وهو داعيكم كما دعاهم وطارحكم في مثل ما طرحهم، فعليكم بالأمرِ الأولِ، قال: فإن قال قائلكم ما الأمر الأول؟ فهو ما[1] اجتمع عليه المتفرقون.

وقوله تعالى: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ﴾ أي ميلٌ عن الصواب وتعرف الحق.

وقوله تعالى: ﴿فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ﴾ أي يتعلَّقون بالمتشابه منه ولم يرد به اتباعَ الموافقةِ بل هو طلب شبه المجادلة وهو كقوله تعالى ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ﴾ [البقرة، ١٠٢/٢]

وقوله تعالى: ﴿ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ﴾ قيل: أي لابتغاء الكفرِ كما قال تعالى ﴿أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ﴾ [النور، ٦٣/٢٤] ، وقيل: / [٢٨١و] هو التماس إيقاع الضعفة في الفتنة، وهي الصدُّ عن الحق في حقِّ الكفار الذين يطلبون الهدى والإخراج عن الدين الحق إذا كانوا على الهدى.

وقوله تعالى: ﴿وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ﴾ أي وليبتغوا من الضعفة أن يخبرُوهم بتأويل هذا المتشابَه وليس ذلك على معنى طلبهم تأويله على سبيل التعرُّف والتعلُّم لكن على سبيل الاستنزال، وإنما جعله مبتغى التأويل؛ لأن الطاعن يُخرِج كلامه مخرج[2] السؤال ويقصد به ضعيفا لا بصرَ له فيه يوقع في قلبه شبهة وهو عادة الملحدة والمبطلين من أهل الأهواء، وقال ابن عباس لعلي بن أبي طالب: لا تخاصِم هؤلاء الخوارج بالقرآن؛ فإنَّ القرآن حَمولٌ ذلولٌ ذُو وجوهٍ تقول ويقولون ولكن خذهم بالسنن فإنهم لن تجِدوا عنها محيصا.

وقال عمر بن الخطاب: يأتي أقوام يأخذونكم بشبهات القرآن فخذوهم بالسنن فإن أصحاب السنن أعلم بكتاب الله تعالى.[3]

١ ر: الذي
٢ ر: على وجه
٣ سنن الدارمي ، ١/ ٢٤٠.

"Onun te'vilini ancak Allah ve ilimde derinlik sahibi olanlar bilirler." Bazı kıraat âlimleri Allah lafzında dururlar. Bu durumda âyet "Müteşâbihi, Allah'tan başkası bilmez." mânasına gelir. Abdullah b. Mes'ûd mushafında "Onun te'vilini yalnız Allah bilir. İlimde derinlik sahibi olanlar ona iman ettik derler." şeklindedir. Ömer b. Abdülaziz'den rivayet edildiğine göre "İlimde derinlik sahibi olanlar ona iman ettik derler." âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onların ilmi ancak bu noktaya gelmiştir. Sonunda 'Ona iman ettik, hepsi Rabbimizin katındandır.' derler."

İbn Keysân şöyle demiştir: Biz Kur'ân'ın Allah'ın mahlûkata bildirmeyip de kendine has kıldığı bir te'vili olduğunu inkâr etmeyiz. Çünkü biz Allah'ın muradını, emir ve yasaklarındaki hikmetini bilemeyiz. Ancak onun indirdikleriyle amel etmekle mükellef olduk. Bilmediğimiz şeylerle sorumlu tutulmadık. Şöyle de demişlerdir: Müteşâbihin indirilmesinin hikmeti ona iman etmek ve Allah'ın onunla murat ettiğinin hak olduğuna inanmak, beşerin anlayışı için mümkün olmayan şeyleri anlayamayacağını kabul etmektir. İlim ehlinin çoğu, ilimde derinlik sahibi olanların müteşâbihleri bilebileceğini kabul etmekte ve "ilimde derin anlayış sahibi olanlar" ifadesini öncesine bağlamaktadırlar.

Mücâhid şöyle demiştir: İlimde derinleşmiş olanlar onu bilirler ve ona inandık derler. Eğer ilimde derinlik sahibi olanların müteşâbihler konusunda bir bilgileri olmasa ve "Biz Allah'a iman ettik, hepsi Rabbimizin katındandır." deseler, cahillere bir üstünlükleri olmazdı. Çünkü âlim olsun cahil olsun hepsi "İman ettik." derler. Müfessirler günümüze kadar tefsir ve te'vil ile uğraşmaktadırlar. Onların Kur'ân'ın herhangi bir âyeti hakkında "Bu müteşâbihtir, bunu Allah'tan başkası bilmez." deyip sustuklarını bilmiyoruz. Bilakis hece harflerini bile tefsir etmeye çalışmışlardır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Dört kelime dışında Kur'ân'ın [kelimelerinin] tamamını biliyorum: Gıslîn [el-Hâkka 69/36], hanânen [Meryem 19/13], evvâh [et-Tevbe 9/114] ve rakîm [el-Kehf 18/9]." Daha sonra bu kelimeleri öğrendiği Abdullah b. Abbas'ın kendisinden rivayet edilmiştir.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلْعِلْمِ﴾ منهم من وقف على هذا وقال: لا يعلم المتشابه إلا الله، وفي مصحف عبد الله بن مسعود: «وما يعلم تأويله إلا الله ويقول الراسخون في العلم آمنا به»، وعن عمر بن عبد العزيز رحمة الله عليه، قال في قوله: ﴿وَٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ﴾ قال: انتهى علمُهم إلى أن قالوا: آمنَّا به كلٌّ من عند ربِّنا.

وقال ابن كيسان كذلك وقال: ولا ننكر[1] أن يكون للقرآن تأويلٌ استأثر الله / [٢٨١ظ] بعلمه دونَ خلقِه؛ لأنَّا لا نعلم مرادَ الله عز وجل[2] وحكمته في أوامره ونواهيه غيرَ أنَّه ألزمنا العمل بما أنزل ولم يطالبنا بما لا سبيل لنا إلى معرفته فقال هؤلاء: فائدة إنزال المتشابه الإيمان به واعتقاد حقيَّة ما أراد الله به ومعرفة قصور أفهام البشر عن الوقوف على ما لم يجعل لهم إليه سبيلا، وأكثر أهل العلم على أن الراسخين في العلم يعلمون المتشابه ويوصَل قولُه والراسخون في العلم بالأول.

وقال مجاهد: «والراسخون في العلم يعلمونه ويقولون: آمنا به»، قالوا: لو لم يكن للراسخين في العلم حظٌّ في علم المتشابه إلا أن يقولوا آمنا بالله كلٌّ من عندِ ربِّنا، لم يكن لهم فضل على الجهال؛ لأنهم جميعا يقولون ذلك قالوا: ولم يزل المفسرون إلى يومنا هذا يفسِّرون ويؤوِّلون ولم نَرَهُمْ وقفوا عن شيء من القرآن فقالوا: «هذا متشابه لا يعلمه إلا اللهُ بل فسَّروه نحو حروف التهجي وغيرها».

وعن ابن عباس أنه قال: كل القرآن أعلم إلا أربعة: غسلين [الحاقة، ٣٦/٦٩] وحنانا [مريم، ١٣/١٩] والأوَّاه [التوبة، ١١٤/٩] والرقيم [الكهف، ٩/١٨]، ثم روي عنه أنه علم ذلك.

---

١ ر: لا تنكر

٢ ح: تعالى

İbn Kuteybe şöyle demiştir:

> Allah Teâlâ Kur'ân'ın tamamını kullarının yararı için indirmiştir. Onunla murat ettiği bir mânayı kullarına göstermek istemiştir. Eğer müteşâbihleri kendisinden başka hiç kimse bilmezse, eleştirenlere cevap bulmamız gerekir. Hiç "Allah'ın Resûlü müteşâbihleri bilmez." demek câiz midir? [Elbette değildir.] Öyleyse "Onun te'vilini Allah'tan başkası bilmez." âyeti varken ve peygamberin bilmesi mümkün iken, müteşâbihleri ashâbından rabbânî olanların da bilmesi mümkündür. Bu ifadeyi vasıl ile anlayanlara göre âyetin anlamı "Bu âyetlerin te'vilini ancak Allah ve onun ilimde seçkin kıldığı kimseler yani sapmaları ve şüpheye düşmeleri beklenmeyen istikamet ve sebat sahibi kimseler bilir." şeklindedir.[1]

Reseha eş-şey'ü fi'l-kalb bir şeyin kalbe iyice yerleşmesidir. Müteşâbih âyetlerin peşinden gidenlerin -eğer gerçekten onlar doğru yolu bulmak istiyorlarsa-, bunların anlamını kendilerine bildirmeleri için ilimde rüsûh sahibi kimselere danışmaları gerekir. Buradan anlaşıldığına göre Allah Teâlâ diğer bilgilerde olduğu gibi müteşâbihlerin bilgisi konusunda da insanları eşit seviyede tutmamıştır.

"Derler ki: Biz iman ettik. Hepsi Rabbimizin katındandır." Yani muhkem ve müteşâbih bütün âyetler Allah katındandır. İlk görüşe göre *er-râsihûne fi'l-ilm* ifadesi mübtedâdır. Haberi "Onlar 'Biz ona iman ettik, hepsi Rabbimizin katındandır.' derler." ifadesidir. İkinci anlayışa göre bu ifade hâl konumunda bulunur. "Ona iman ettik, diyerek" şeklinde takdir edilir. Burada atıf harfine gerek duyulmamıştır. Şair Yezîd b. el-Müferrağ'ın sözü de böyledir:

Rüzgâr ağlıyor hüznünden, şimşek bulut içinde parlıyor

Yani şimşek de parlayarak ağlıyor.

1 İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, s. 66.

قال القتبيُّ:

ولم ينزل الله شيئا من القرآن إلا لينفتع بها عبادُه ويدلُّ به على معنى أراده فلو كان المتشابه لا يعلمه غيره للزمنا للطاعنِ مقالٌ، وهل يجوز أن يقال: إنَّ رسولَ اللهِ ﷺ لم يكن يعرف المتشابه وإذا جاز أن يعرفه[1] مع قوله: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ﴾ / [٢٨٢و] جاز أن يعرفه الربانيون من صحابته فعلى قول هؤلاء على الوصل معناه: وما يعلم تأويله إلا الله ومن فضلَّه الله من الراسخين في العلم، أي: الثابتين المستقيمين الذين لا يتهيَّأ[2] استزلالُهم وتشكيكُهم.[3]

وقد رسخ الشيءُ في القلب أي استحكم، يقول ينبغي للمتَّبعين المتشابه أن يقصدوا سؤالهم هؤلاء الراسخين ليكشفوا لهم ذلك إن كانوا مسترشدين، وفيه أنَّ اللهَ تعالى لم يسوِّ بين خلقه[4] في العلم بالمتشابهات كما لم يسوِّ بينهم في سائر العلوم.

وقوله تعالى: ﴿يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا﴾ أي المحكَمات والمتشابهات، ثمَّ على القول الأول والراسخون في العلم مبتدأ وخبره: ﴿يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا﴾، وعلى القول الثاني هذا في موضع الحال وتقديره: قائلين آمنا به، فيستغنى عن[5] حرف العطف وهو كقول يزيد بن المفرِّغ[6]:

الريح تبكِي شجوةً والبرقُ يلمَع في غمامة[7]

أي والبرق يبكي أيضا لامعا أي حال لمعانه.

١ ح: + هو
٢ ر: لا يمكن
٣ تأويل مشكل القرآن لابن قتيبة، ص. ٦٦.
٤ ر: الخلق
٥ ر: ولا يحتاج
٦ ط: كقول الشاعر ، ر: كقول القائل.
٧ البيت ليزيد بن مفرغ الحميري في ديوانه، ص ١٤٣.

Bu âyet hakkındaki açıklamalardan biri şöyledir: İlimde rüsûh sahibi olanlar Abdullah b. Selâm ve ashâbıdır. Bunu Mukātil b. Hayyân söylemiştir. Enes, Ebü'd-Derdâ ve Ebû Ümâme'nin rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâma ilimde derinlik sahibi olanların kim oldukları sorulmuş o da "Eli iyilik yapan, dili doğru söyleyen, kalbi istikamet üzere bulunan, helâl yiyip beline sahip çıkan kimse ilimde derinlik sahibi olandır." buyurmuştur.[1]

"Müteşâbih âyetlerin indirilmesindeki hikmet nedir? Eğer âyetlerin hepsi muhkem olsaydı, hiç ihtilâf çıkmazdı." şeklindeki bir soruya şöyle cevap verebiliriz: Allah Teâlâ kullarını imtihan etmek istemiş ve bilginin kaynaklarını çeşitli şekillere büründürmüştür. Bazılarını açık bazılarını ise kapalı hâle getirmiştir. İstinbat ve içtihat yoluyla, kendimizi yorarak ve îmâl-i fikir yaparak açıktan hareketle kapalı olan bilgilere ulaşmamızı istemiştir. Böylelikle ciddiyetle çalışan ihmalkâr olandan ayrılacak, herkes gayretine göre bir karşılık alacaktır. İnsanların mertebeleri ilimlerine göre belirlenecektir. Böyle olmasaydı herkes aynı seviyede olurdu. Avam ile havas ayrılmazdı. Yorulup çalışmanın bir anlamı olmaz, insanlar arasındaki ayrım ortadan kalkardı. İnsanlar birbirlerinden farklı seviyede oldukça durumlarını muhafaza edip hayır üzere olmaya devam ederler. Aynı seviyede kalırlar ise helâka sürüklenirler. Allah Teâlâ "Biz sizi verdiklerimiz konusunda sınamak için birbirinizin derecelerini farklı yaptık." [el-En'âm 6/165] buyurmuştur. Başka bir âyette "Bak nasıl onları birbirinin üzerine çıkardı. Âhiretin derecesi daha büyük ve daha üstündür." [el-İsrâ 17/21]

Bir görüşe göre bundaki hikmet şudur: Allah Teâlâ kullarını çeşitli ibadetlerle mükellef kılmış; bazılarının dille, bazılarının elle, kimisinin ayakla, kimisinin kulakla veya gözle, bazılarının namaz gibi bütün bedenle, bir kısmının ise kalple yapılmasını emretmiştir. Âyetlerin de bir kısmını muhkem, bir kısmını müteşâbih yapmış ve böylece müteşâbih konusunda akılları meşgul etmeyi ve kullarının muhkem âyetlere uygun bir anlam çıkarmalarını sağlamayı murat etmiştir. Diğer organlara tahsis edilen ibadetler olduğu gibi bu da akıl için ibadet kılınmıştır.

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 8: 152.

وقيل: الراسخون في العلم عبد الله بن سلام وأصحابه، قاله مقاتل بن حيان، وروى أنس وأبو الدرداء وأبو أمامة ﷺ عن النبي ﷺ أنه سئل عن الراسخين في العلم فقال: «من برَّتْ يمينُه وصدق لسانُه واستقام قلبُه وعفَّ بطنُه وفرجُهُ فذاك من الراسخين في العلم»[1].

فإن قالوا: ما الفائدة[2] في إنزال المتشابه ولو كان الكل محكَما لم يختلف في شيء؟، قلنا: أراد الله تعالى أن يمتحن عباده فجعل مدارك العلم / [٢٨٢ظ] على الاختلاف فجعل بعضَها جليًّا ظاهرا وبعضَها خفيًّا غامضًا ليتوصَّل بالجليّ إلى معرفة الخفي من طريق الاستنباط والاجتهاد وإتعاب النفس وإعمال الفكر ليتبيَّن المجدُّ من المقصِّرِ والمجتهد من المفرِّط فيكون ثوابهم بقدر اجتهادهم وليكون مراتبهم على قدر علومهم، ولولا ذلك لاستوت الأقدام ولم يتميَّز الخاصُّ من العامِّ ولبطلت[3] المحنةُ وذهب التفاوتُ بين الناسِ ولا يزال الناسُ بخيرٍ مَا تفاوتُوا فإذا استوَوْا هلكوا، قال الله تعالى: ﴿وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِى مَآ اٰتٰىكُمْ﴾ [الأنعام، ١٦٥/٦]، وقال تعالى: ﴿اُنْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَلَلْاٰخِرَةُ اَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَاَكْبَرُ تَفْضِيلًا﴾ [الإسراء، ٢١/١٧]

وقيل: الحكمة فيه أن اللهَ تعالى كلَّف عباده ضروبا من العبادات وجعل بعضَها باللسان وبعضَها باليد وبعضَها بالرجل وبعضَها بالسمع وبعضَها بالبصر وبعضَها على كلِّ البدن كالصلاة ونحوها وبعضَها على القلب فجعل بعضَها محكَما وبعضَها متشابِها ليُتعبَ القلب بالتفكُّر في المتشابه منها ليخرجه على موافقةِ المحكَم منه فيكون ذلك عبادة منه كعبادات سائر الأعضاءِ.

١ ورد الحديث في المعجم الكبير للطبراني، ١٥٢/٨.
٢ ر: الحكمة
٣ م و ط ور: ليطلب

Bir görüşe göre Kur'ân-ı Kerîm Arap dili ile Arapların konuşma alışkanlıklarına uygun olarak gelmiştir. Bilindiği üzere Araplar çeşitli sözler söylerler. Bazıları açık, bazıları ise kapalı olup anlamak için düşünmeye gerek vardır. Onların hutbe, şiir, konuşma ve yazışmalarını inceleyen kişi söylediğimiz şeyin hakikatini anlar. Onlar aralarında alıştıkları şekilde hitap olunmuşlardır. Kur'ân'ın tamamı bir mânada muhkem, bir mânada müteşâbihtir. Bir görüşe göre bir kısmı muhkem bir kısmı müteşâbihtir. Bunlar Kur'ân'da zikredilmiştir. Birincisi şudur: "Âyetleri muhkem kılınmış bir kitap." [Hûd 11/1] yani sağlam ve içerisinde hiç çelişki bulunmayan. İkincisi ise "Müteşâbih ve tekrarlanan" [ez-Zümer 39/23] yani birbirini tasdik eden ve birbirine uyan. Üçüncüsü ise "Ondan bazı âyetler muhkemdir. Bunlar kitabın temelidir. Bir de müteşâbih âyetler vardır." Bunu açıklamıştık.

"İlimde derinlik sahibi kişiler", onda sabit olanlar ve herhangi bir menfaat için ilimden sapmayanlardır. Önceden bu kimselerle Abdullah b. Selâm ve Allah'ın kitabını değiştirmeyen arkadaşlarının kastedildiğini söylemiştik. Kâ'b b. Eşref ve takımı ise bunun tam tersini yapmışlar, kitabı tahrif etmekle ve kendi elleriyle yazıp "Bu Allah katındandır." demekle itham edilmişlerdir. Sonra Abdullah b. Selâm ve ashâbı "İman ettik derler." ifadesiyle düzgün bir inanç ve "Hepsi Allah katındandır." sözüyle iyi bir anlayışla nitelenmişlerdir. **"Ancak akıl sahipleri ibret alırlar."** Yani ancak bozulmamış akla sahip olanlar bundan ibret alırlar. Güzelce dua ederek, kötü âkıbetten korkarak, Allah'ın rahmetini niyaz ederek, Allah'ı zikrederek bu övgüye ulaşmışlardır.

8. (Onlar şöyle yakarırlar:) Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme. Bize tarafından rahmet bağışla. Lutfu en bol olan Sensin. [Âl-i İmrân 3/8]

"Rabbimiz kalplerimizi eğriltme." Kalplerimizi haktan saptırma. Yani kalplerimizde yanlışa doğru meyil yaratma. Bu Allah Teâlâ'nın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu gösterir.

وقيل: إن القرآن نزل بلغة العرب وعلى موافقة عادتهم في المخاطباتِ ومعلوم أنهم يتكلمون بأنواع من الكلام منها الواضح البيّن ومنها الغامض الذي يُحتاج في استخراجه إلى التفكُّر ومن نظر إلى خطبهم وأشعارهم ومخاطبات / [٢٨٣و] الفصحاء منهم ومكاتباتهم إلى يومنا هذا عرف حقيقة ما قلنا فخوطبوا على ما تعارفوه من ذلك فيما بينهم، ثم إن القرآنَ كلَّه محكَم في معنًى وكلَّه متشابه في معنًى وبعضَه محكَم وبعضَه متشابهٌ في معنى، وقد ذُكِرَ ذلك كلُّه في القرآن، أما الأول فقد قال تعالى: ﴿كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهٗ﴾ [هود، ١/١١] ومعناه أن كلمة متقَن لا تناقض فيه، وأما الثاني فقد قال تعالى: ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَّثَانِيَ﴾ [الزمر، ٢٣/٣٩] ومعناه أنه يصدِّق بعضُه بعضا أو يوافق بعضُه بعضا، وأما الثالث فقد قال تعالى في هذه الآية: ﴿مِنْهُ اٰيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ ووجه ذلك ما ذكرنا.

ثم الراسخون في العلم وهم الثابتون فيه هم الذين لا يزولون عن الحق بحشمة أو رشوة، وقد قلنا إنه أريد به عبد الله بن سلام وأصحابه من الذين لم يغيّروا كتاب الله تعالى بخلاف كعب بن الأشرف وأصحابه من اليهود فإنهم وصفوا بالتحريف[١] وبأنهم يكتبون الكتاب بأيديهم ثم يقولون: هذا من عند الله، ثم مدح هؤلاء بحسن الإقرار بقوله يقولون: ﴿يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖ﴾ وبحسن الاعتقاد لقوله: ﴿كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا﴾ وبحسن الفهم والاعتماد بقوله: ﴿وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ﴾ أي لا يتَّعظ ولا يعتبر إلا أولو العقول الخالصة وبحسن الدعاء وخوف الخاتمة وسؤال الرحمة وذكر الله تعالى يبالغ الاثنية والإقرار بالقيامة.

٨- رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ

/ [٢٨٣ظ] وذلك قوله تعالى: ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا﴾ أي لا تُمِلْ قلوبَنا عن الحقِّ وهو خلق الميل في القلوب ودلَّ ذلك على أنَّ الله تعالى خالقُ أفعالِ العِباد.

١ ر: بتحريف الكتاب.

"Bizi doğru yola ilettikten sonra." ifadesi bizi doğru yola sevk ettikten sonra demektir. Bu aynı zamanda Cenâb-ı Hakk'ın hidâyet fiilini yaratmasıdır ve âyetin ilk bölümünün işaret ettiği mânaya işaret etmektedir.

"Bize tarafından rahmet bağışla." Bize katından rahmet ver. Bununla İslâm nimeti üzere sabit kalma kastedilmiş veya cennet yahut her türlü nimet murat edilmiş olabilir. Başka bir görüşe göre bu ifadenin anlamı şudur: Bize rahmetini gerektirecek şeyler yapmayı nasip et.

"Lutfu bol olan Sensin." Yani bol bol veren, sürekli ihsan eden Sensin. Hibe, kişinin zorunlu olmadığı hâlde bir şeyi bağışlamasıdır. Bu da Mu'tezile'nin aslah görüşünün, yani en uygun seçeneği seçmenin Allah için vacip (zorunlu) olduğu şeklindeki düşüncesinin doğru olmadığını gösterir. Yapması gerekeni yapıp infak eden kişi ise lutfetmiş ve fazla bağış yapmış olmaz.

9. Rabbimiz! Gelmesinde şüphe edilmeyen bir günde, insanları mutlaka toplayacak olan Sensin. Allah asla sözünden dönmez. [Âl-i İmrân 3/9]

"Rabbimiz! Gelmesinde şüphe edilmeyen bir günde, insanları mutlaka toplayacak olan Sensin." Yani kıyamet gününde mahlûkatı dirilterek hesap için toplayacak olan Sensin. Kıyamet, gerçekleşmesinde kuşku olmayan bir gündür.

"Şüphesiz ki Allah asla sözünden dönmez." Yani Allah, dua edenlere icâbet eder, itaat edenlere sevap verir. Bir ihtimalle bu ifade ilimde derinlik sahibi olanların sözünün devamı olabilir. Başka bir ihtimale göre yeni bir sözün başlangıcı, Allah Teâlâ'nın bir haberidir. Ayrıca burada kastedilen Allah'ın kıyameti hazırlama konusundaki vaadine muhalefet etmemesi veya umumi olarak her türlü vaadini tutması olabilir.

10. Bilinmelidir ki inkâr edenlerin ne malları ne de evlâtları Allah huzurunda kendilerine bir fayda sağlayacaktır. İşte onlar cehennemin yakıtıdır. [Âl-i İmrân 3/10]

"İnkâr edenler." Burada ilimde derinlik sahibi mümin âlimler övüldükten sonra kâfirler kınanmaktadır. Onların inkârları malları ve çocuklarına aldandıkları içindir. Onlar malları ve çocukları sayesinde güçlü ve kuvvetli olduklarını zannetmektedirler. Allah Teâlâ "Dünya hayatı onları aldatmıştır." [el-A'râf 7/51] ve "Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür." [el-Kehf 18/46] buyurarak bunların kendilerine hiçbir faydasının olmayacağını onlara bildirmiştir.

وقوله تعالى: ﴿بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا﴾ يعني بعد هدايتك إيَّانا وهو خلق فعل الاهتداء أيضا ودلَّ على ما دلَّ الأوَّلُ.

وقوله تعالى: ﴿وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً﴾ أي من عندك والرحمة، يحتمل أن يكون[1] أريد بها الثبات على الإسلام، ويحتمل أن يكون المراد بها الجنة، ويحتمل أن يراد بها كل نعمة، وقيل: معناه: هب لنا ما يستوجب به الرحمة بوعدك.

وقوله تعالى: ﴿اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ﴾ هو كثيرُ الهِبَةِ ودائم الهبة وهي التبرُّع بما ليس على الفاعلِ فعله ودلَّ ذلك على بطلان قول المعتزلة في وجوب الأصلح على الله تعالى فإن من أدَّى ما عليه لم يكن منعِما مفضِلا وهَّابا.

٩- رَبَّنَآ اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ ۚ اِنَّ اللهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ ۧ

وقوله تعالى: ﴿رَبَّنَآ اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ أي باعث الخلق يومَ القيامةِ وجامعهم للحساب والجزاء وهو يوم لا شكَّ في كونه.

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾ أي للداعين بالإجابة وللمطيعين بالإثابة، يحتمل أنه تمام كلام الراسخين، ويحتمل أنه ابتداء كلام وهو إخبارٌ من الله تعالى ثم يحتمل أن المراد به ههنا أنه لا يخلف ميعاده في إقامة القيامة على الخصوص، ويحتمل أن المراد به في كلِّ شيءٍ.

١٠- اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَآ اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللهِ شَيْئًا ۖ وَاُولَٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ ۙ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ هذا ذمُّ الكافرين بعد مدح الراسخين في العلم من المؤمنينَ / [٢٨٤و] كان كفرهم لاغترارهم بأموالِهم وأولادِهم فإنَّهم كانوا يروون عِزَّهم بهما، قال تعالى: ﴿وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا﴾ [الأعراف، ٥١/٧]، وقال تعالى: ﴿اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ [الكهف، ٤٦/١٨]، فأخبر أنَّ ذلك لا يُغْنِي عنهم.

---

١ ح: تحتمل أن تكون

"Ne malları ne de evlâtları onlara bir fayda sağlayacaktır." Yani onlara yarar vermeyecektir. *Ganâ* yarar, *gınâ* zenginlik demektir. *Eğnâ* zengin kılmak, *eğnâ anhu* fayda vermek ve zararı defetmek demektir.

"Allah katında bir fayda vermez." Yani onu Allah'ın azabından kurtarmaz. Allah'ın azabını onlardan menedemez. Onlar "Bizim malımız ve evladımız daha fazla. Bize azap edilmez." diyorlardı. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Cehenneme yuvarlandığı zaman malı ona fayda vermeyecektir." [el-Leyl 92/11], "Malım bana fayda vermedi." [Hâkka 69/28] "Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi." [Tebbet 111/2] Yani malı ve çocuğu yarar sağlamadı. "Malın ve oğulların fayda vermediği gün." [eş-Şuârâ 26/88] "Mallarınız ve oğullarınız sizi bize yaklaştırmaz. Sadece iman edenler ve sâlih amel işleyenler bize yaklaşabilir." [es-Sebe' 34/37]

"Onlar cehennemin yakıtıdırlar." Yani onlar cehennem odunudurlar. "Onun yakıtı insanlar ve taşlardır." [el-Bakara 2/24] Yani onlarla ateşlenir ve yakılır.

11. (Onların yolu) Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin tuttuğu yola benzer. Onlar bizim âyetlerimizi yalanladılar, Allah da kendilerini günahları yüzünden yakalayıverdi. Allah'ın cezası çok şiddetlidir. [Âl-i İmrân 3/11]

"Firavun hanedanın yolu gibi." Rebî' b. Enes şöyle demiştir: "Firavun ve ailesi gibi onlara da malları ve evlâtları fayda vermeyecektir." *De'b* âdet demektir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "Onların şirk konusunda yaptıkları Firavun'un yaptıkları gibidir." Ahfeş "Onların hâli Firavun hanedanının hâli gibidir." demiştir. Ferrâ "Onların inkârı Firavun hanedanının küfrü gibidir." demiştir. Kutrub "Onların hâli Firavun hânedanın hâli gibidir." demiştir. Mukātil "Seni yalanlama konusunda onların hâli Firavun hanedanının hâli gibidir." demiştir. Mücâhid "Onların yaptıkları Firavun hanedanının yaptıkları gibidir." demiştir. Başka bir görüş de şöyledir: "Onlar da Firavun hanedanının olduğu gibi cehennem yakıtıdırlar. Cehennem onlarla da tutuşturulacaktır."

"Onlardan önce gelenler" ifadesi onlardan önceki kâfirler demektir.

وقوله تعالى: ﴿لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَآ اَوْلَادُهُمْ﴾ أي لا تنفَعُهم، والغَناء بالفتح والمدِّ النفعُ والغِنى بالكسر والقصر الغنية وقد أغناه أي جعله غنيًّا وأغنى عنه أي نفعه ودفع الضرّ عنه.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ اللهِ شَيْـًٔا﴾ أي من عذاب اللهِ، ومعناه ألا يصرف عنهم عذابَه وكانوا يقولون: نحن أكثر أموالا وأولادا وما نحن بمعذَّبين، وقال الله تعالى في ردِّهِمْ: ﴿وَمَا يُغْنِى عَنْهُ مَالُهٗٓ اِذَا تَرَدّٰى﴾ [الليل، ٩٢/١١] وقال تعالى: ﴿مَآ اَغْنٰى عَنِّى مَالِيَهْۚ﴾ [الحاقة، ٦٩/٢٨]، وقال تعالى: ﴿مَآ اَغْنٰى عَنْهُ مَالُهٗ وَمَا كَسَبَۜ﴾ [تبت، ١١١/٢] وهو الولد، وقال تعالى: ﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُوْنَۙ﴾ [الشعراء، ٢٦/٨٨]، وقال تعالى: ﴿وَمَآ اَمْوَالُكُمْ وَلَآ اَوْلَادُكُمْ بِالَّتِى تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفٰٓى اِلَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ [سبأ، ٣٤/٣٧].

وقوله تعالى: ﴿وَاُولٰٓئِكَ هُمْ وَقُوْدُ النَّارِ﴾ أي حطبُ النارِ كما في قوله تعالى: ﴿وَقُوْدُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُۖ﴾ [البقرة، ٢/٢٤] أي يشتعِل بهم ويُحرِقهم.

١١- كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْۗ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَاۚ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوْبِهِمْۗ وَاللّٰهُ شَدِيْدُ الْعِقَابِ

وقوله تعالى: ﴿كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ﴾ قال الربيع بن أنس أي «لن تغني عنهم أموالُهم ولا أولادُهم»، والدأب العادة، وقال ابن عباس: «أي صنيع هؤلاء كصنيع آل فرعون في الشرك»، وقال الأخفش: «أي أمر هؤلاء كأمر آل فرعون»، وقال الفراء: «كفر هؤلاء ككفر آل فرعون»، وقال قطرب: «حال هؤلاء كحال آل فرعون»، قال مقاتل: «أي دأب هؤلاء في تكذيبك كدأب آل فرعون»، / [٢٨٤ظ] وقال مجاهد: «فعل هؤلاء كفعل آل فرعون» ، وقيل: «هم وقود النار تتقد بهم كما تتقد بآل فرعون».

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْۗ﴾ والكفارُ الذين كانوا قبلهم.

"Âyetlerimizi inkâr etmişlerdir." Kitaplarımızı ve peygamberlerimizi yalanlamışlardır.

"Allah onları günahları yüzünden yakaladı." Yani Allah onlara günahları sebebiyle ceza verdi. **"Allah'ın cezası çok şiddetlidir."** Yani Allah'ın kâfirlere verdiği ceza çok çetindir.

12. (Resûlüm!) İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz. Orası kalınacak ne kötü bir yerdir! [Âl-i İmrân 3/12]

"İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz. Orası kalınacak ne kötü bir yerdir!" Hamza ve Kisâî gāib *yâ*sı ile [*se-yuğlebûne*] şeklinde diğer kıraat imamları ise muhâtab *tâ*sı ile [*se-tuğlebûne*] şeklinde okumuşlardır. İkisi de dilde mümkün ve bilinen kullanımlardır. "Zeyd dedi ki: Mal onundur, mal benimdir." "Ona de ki çıkacaksın veya çıkacak", bir âyet-i kerîmede "İnkâr edenlere de ki eğer inkârdan sakınırlarsa onların önceki günahları affedilir." [el-Enfâl 8/38], başka bir âyette de "Ey peygamber! Ellerinizdeki esirlere de ki: Eğer Allah sizin kalplerinizde bir düzelme görürse." [el-Enfâl 8/70] buyurulmuştur.

Burada Yahudilere seslenildiği de söylenmiştir. Üçüncü şahıs olarak bahsedilirse kasıt putperestlerdir. Çünkü Yahudiler sevinçlerini açıkça göstermişlerdir. Belki Uhud günü müşriklerden bazıları da bunu yapmış olabilirler. Bu durumda âyetin tefsiri şöyledir: Önceden anlaşma yaptıkları hâlde onu bozan Nadîroğulları'ndan olan ve Müslümanların mallarına ve çocuklarına saldıran Yahudilere de ki: Siz mağlup olacaksınız, mallarınız ve çocuklarınız bu dünyada size yarar sağlamayacak.

"Sürüleceksiniz." Yani toplanıp cehenneme gönderileceksiniz. Bu âhirette olacaktır.

"Orası kalınacak ne kötü bir yerdir." Ne kötü bir döşektir. Mücâhid şöyle demiştir: "Kendiniz için hazırladığınız yer ne kötüdür." Gerçekten dediği gibidir. Onları çıkarıp mallarını almışlardır. Âhirette de yaptıklarına karşılık sonu gelmeyen bir azaba duçar olacaklardır.

Bir görüşe göre burada sûrenin başında zikredilen Necranoğulları Hıristiyanlarına hitap edilmektedir. Abdullah b. Abbas ise şöyle demiştir: "Bu Yahudilere hitaptır. Kurayzaoğulları'nın yenilgisi katil ve esir edilme ile olmuştur."

وقوله تعالى: ﴿كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا﴾ أي بكتُبنا ورسُلنا.

وقوله تعالى: ﴿فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْ﴾ أي عاقَبهم الله بها. وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ أي للكفار.

١٢- قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ اِلٰى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ

٥ وقوله تعالى: ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ اِلٰى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ قرأ حمزة والكسائي[١] بياء المغايبة والباقون بتاء المخاطبة وكلاهما سائغٌ في متعارف اللسان،[٢] يقال: «قال زيد: المال له والمال لي»، و«قل له ستخرج وسيخرج»، وقال تعالى: ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوٓا اِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ﴾ [الأنفال، ٣٨/٨]، وقال تعالى: ﴿يٰٓاَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِٓى اَيْدِيكُمْ مِنَ الْاَسْرٰٓى اِنْ يَعْلَمِ اللّٰهُ فِى قُلُوبِكُمْ خَيْرًا﴾ [الأنفال، ٧٠/٨] الآية.

١٠ وقيل الخطاب لليهود والمغايبة عن عبدة الأوثان؛ لأن اليهود أظهروا السرورَ وربما كان من المشركين يوم أُحُدٍ وتفسيره: قل لليهود الذين كان لهم عهدٌ ثم نقضوه وهم بنو النضيرِ واعتدوا أموالهم وأولادهم ستُغلَبون وتقهَرون ولا ينفعُكم أموالُكم ولا أولادُكم وهذا في الدنيا.

وقوله تعالى: ﴿وَتُحْشَرُونَ﴾ أي تجمَعون وتبعَثون إلى جهنمَ وذلك في العقبى.

١٥ وقوله تعالى: ﴿وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ أي بئس الفراشُ، وقال مجاهد: «أي بئس ما مهَّدتم لأنفسكم وقدَّمتم لها»، وكان كما قال فقد أجلاهم وأخذ أموالهم[٣] في الدنيا ولهم العذابُ الدائمُ في العقبى.

وقيل: هو خطاب لنصارى بني نجران الذين ذكروا في أول هذه السورة، وقال ابن عباس: / [٢٨٥و] هو خطاب لليهودِ وكانت الغلبةُ على بني قريظة بالقتل والسبي.

---

١ ر + وخلف

٢ وجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٤٩/١.

٣ ر + وهو

13. (Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grubun hâlinde sizin için büyük bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kâfir bir grup. Allah dilediğini yardımı ile destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır. [Âl-i İmrân 3/13]

"(Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grubun hâlinde sizin için büyük bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir topluluk…" Burada geçen *fietün* kelimesi yeni bir cümle başladığı kabul edilerek merfû ve medih üslûbuna göre mansub okunmuştur ki bu şâz bir kullanımdır. Bir de Zührî'nin kıraatine göre bedel olarak mecrûr okunmuştur. [Şair] Küseyyir bir şiirinde şöyle demiştir:

Bir ayağı sağlam ve diğer ayağı zaman yaraladığı için felç olan bir kişi gibiyim

Bu şiirdeki *ricl* kelimesi merfû ve mecrûr olarak okunur. Meselâ "Üç kişiye uğradık, yere yığılmış ve yaralı." deyip ve sadece ikisini zikredersen mecrûr okuman câiz olmaz, çünkü sayıyı tamamlamamış olursun. Merfû okuman câizdir. Yani "Onlardan bazıları yere yıkılmış, bazıları ise yaralanmış." demek olur. Ancak "Üç kişiye uğradım, biri yere yığılmış, biri yaralanmış, biri sağlam" dediğinde merfû ve mecrûr okuman câiz olur. Eğer buraya "birbirleriyle savaşmışlar" şeklinde bir kelime daha eklersen merfû, mecrûr ve mansub okuman câiz olur.

"Sizin için ibret vardır." Burada fiil önde geldiğinden *kânet* şeklinde kullanılmamıştır. Çünkü âyet açıklama ve delil mânasındadır. Müennesliği gayr-ı hakikîdir. Mânası şöyledir: Ey sayılarına ve hazırlıklarına aldanan kâfirler! Sizde Hz. Muhammed'in Bedir'de Allah yolunda cihad eden ancak sayıları az ve güçsüz bir topluluk olan ashâbı ile savaşmak için bir araya geleceğiniz ve onlara yenileceğinize dair iddiasının doğru olduğunu gösteren açık bir alâmet vardır.

"Bir diğeri kâfir bir grup." Yani diğer grup Allah'ı ve peygamberini inkâr eder. Onlar, Kureyş kâfirleri Ebû Cehil ve ashâbıdır. Onların sekiz yüz devesi vardı. Yüz tane zırhlı süvarileri bulunuyordu. Piyadeleri arasında da zırhlı olanlar vardı. Müslümanlar ise üç yüz on üç kişiydi. Her dört kişiye ancak bir deve düşüyordu. Sadace altı tane zırhlı ve süvarileri bulunuyordu. Azın çoğa galip gelmesi konusunda bu yaşanan hadise herkes için ders olacak niteliktedir.

١٣- قَدْ كَانَ لَكُمْ اٰيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَاۗ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَاُخْرٰى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِۗ وَاللّٰهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهٖ مَنْ يَّشَاۗءُ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّاُولِي الْاَبْصَارِ

وقوله تعالى: ﴿قَدْ كَانَ لَكُمْ اٰيَةٌ فِى فِئَتَيْنِ الْتَقَتَاۗ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ﴾ قرئ «فئة» بالرفع على الاستئناف وبالنصب على المدح وهو شاذٌّ والخفض على البدل وهو قراءة الزُّهرِيّ وكما قال كثيِّرٌ:

وكنتُ كذي رجلٍ صحيحةٍ ورجل رمى فيها الزمان فشلَّت[1]

ينشَد بالرفع والجرِّ معا، ولو قلت: «مررت بثلاثة صريع وجريح»، واقتصرت عليهما لم يجزْ بالجر؛ لأنك لم تستوفِ العدد ويجوز بالرفع وتقديره: منهم صريعٌ ومنهم جريحٌ، وإذا قلت: «مررت بثلاثة صريعٌ وجريحٌ وسليمٌ»، جاز فيه الرفعُ والجرُّ فإن زدت فيه «اقتتلوا» جاز فيه الرفعُ والجرُّ والنصبُ.

وقوله: ﴿قَدْ كَانَ لَكُمْ﴾ إنما لم يقل: «كانت» لتقدُّم الفعلِ ولأن الآية في معنى البيان والبرهان؛ ولأنَّ تأنيثها[2] غير حقيقي، ومعناها: أي كان لكم أيها الكفار المغترُّون بالعَدد والعُدد علامة على صدق دعوى محمد ﷺ الرسالة وإخباره أنَّكم ستغلبون وتحشرون في طائفتينِ وفرقتينِ اجتمعتا للقتال ببدرٍ إحداهما فئة تجاهد في سبيل الله وهم لا كثرة فيهم ولا شوكةَ وهم أصحاب محمد ﷺ.

وقوله تعالى: ﴿وَاُخْرٰى كَافِرَةٌ﴾ أي والطائفة الأخرى كافرةٌ بالله ورسولِه وهم كفار قريش أبو جهل وأصحابه، وكانوا تسعمائة وخمسين رجلا وقادوا مائة فرس وساقوا سبعمائة بعير / [٢٨٥ظ] فيهم مائةُ فارسٍ دارع، وفي الرجَّالة دارعون، والمسلمون ثلثمائة وثلثة عشر بين كلِّ أربعة منهم بعيرٌ ومعهم ستُّ أردعٍ وفرسان، ففي ذلك عبرة لمن اعتبر حيث غلب القليلُ الكثيرَ.

١ ديوان كثيِّر، ص ٩٩.
٢ م: ثانيتها

"Bunları gözleriyle iki katları olarak görürler." Nâfi', Ebû Ca'fer, Sehl ve Ya'kūb muhatab *tâ*sıyla *teravnehüm* şeklinde okumuşlardır. Yani ey Yahudiler topluluğu! Siz müşrikleri Müslümanların iki katı olarak görürsünüz. Bu, gözle görme değildir. Çünkü onlar olaya bizzat şahit olmamışlardı. Ancak bilmek mânasındadır. Yani iki grubun sayısını biliyorlardı. Diğer kıraat imamları gāib *yâ*sı ile *yeravnehüm* şeklinde okumuşlardır. Yani Müslümanlar müşrikleri kendilerinin iki katı olarak görürler. Burada tam olarak Müslümanların iki katı kastedilmemektedir. Çünkü Müslümanlar üç yüz on üç kişiydiler. Müşrikler ise dokuz yüz elli kişiydiler. Bu sayı üç katından bile fazladır. Ancak bunun çeşitli açıklamaları vardır:

Birinci olarak böyle bir sözle ancak katlama ve artırma kastedilir. Yani bu iki gruba göz atan kişi iki grubun da sayısını tahminen bilebilir. Bu kabilden "Bana bin defa gelsen de senin ihtiyacını görmem." veya "Yetmiş defa özür dilesen de özrünü kabul etmem." denir. Allah Teâlâ "Eğer onlar için yetmiş defa istiğfar etsen Allah onlar için ettiğin tevbeyi kabul etmez." [et-Tevbe 9/70] buyurmuştur. Bir adamın bin dirhemi olsa ve "Onun bir misline daha ihtiyaç duyuyorum." dese iki bin dirheme ihtiyaç duyduğu anlaşılır. İki misline ihtiyacım var dese "Üç bin dirheme ihtiyacım var." demek olur.

Başka bir vecih de şöyledir: Allah Teâlâ Müslümanları cesaretlendirmek için müşrikleri onlara sadece iki katları kadar göstermiştir. Eğer Müslümanlar onların çok daha fazla sayıda olduklarını bilselerdi belki korkup onlarla savaşmaktan kaçınabilirlerdi. Çünkü âyette "Eğer sizden yüz sabırlı kişi olursa iki yüz kişilik düşmanı yener, sizden bin kişi olsa iki bin kişiye galip gelir." [el-Enfâl 8/67] buyurulmuştur.

Rivayete göre her bir grup diğer grubu kendi sayısınca görmüştür. Eğer Müslümanlar, müşrikleri gerçek sayıları kadar görselerdi kaybedeceklerini, müşrikler de Müslümanların tam sayılarını görselerdi kazanacaklarını düşünürlerdi. Her grup diğerinin gözünde azaltılmıştır.

وقوله تعالى: ﴿يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْىَ الْعَيْنِ﴾ قرأ نافع وأبو جعفر وسهل ويعقوب «تَرَوْنَهُمْ» بتاء المخاطبة[1] أي ترون يا معشر اليهود أنتم المشركين مثلي المسلمين وهذا لم يكن رؤية عيان؛ لأنهم لم يكونوا شهودا لكنه بمعنى العلم لأنهم علموا بالفريقين، وقرأ الباقون بياء المغايبة أي المسلمون يرون المشركين مثلي أنفسهم ولم يرد به قصر العدد على مثلي عدد المسلمين على الاستواء فقد كان المسلمون ثلثمائة وثلاثة عشر، وكان المشركون تسعمائة وخمسين، وهذا أكثر من ثلاثةِ أمثالهِ، لكن له وجوه:

أحدها: أنه لا يراد بمثل هذا الكلام إلا التضاعفُ وذلك بزيادة[2] عليه مثله كان أو مثليه أو ثلاثة أمثاله خصوصا في حق من نظر في الفئتين نظرا واحدا فعرف الكثرة دون أن أحصى العددين حقيقة وكذا فيما يحصى قد يطلق هذا يقال: «لا أقضي حاجتك وإن أتيتني ألف مرة» و«لا أقبَل عذرك وإن اعتذرتَ سبعين مرة» ، قال تعالى: ﴿اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَهُمْ﴾ [التوبة، ٨٠/٩]، ويكون للرجل ألف درهم فيقول: «إني أحتاج إلى مثله» يريد أنه محتاج إلى الألفين، ولو قال إلى مثليه كان محتاجا إلى ثلاثة آلاف درهم.

ووجه آخر: أن الله تعالى أرى المشركين / [٢٨٦و] في أعين المسلمين ضعفهم بلا زيادةٍ تشجيعا لهم على قتالهم؛ إذ لو وقع عندهم أنهم بأضعافهم فربَّما هابوا وكانوا لا يمتنعون عن قتال ضعفهم لقوله تعالى: ﴿فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ ۚ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌ يَغْلِبُوٓا اَلْفَيْنِ﴾ [الأنفال، ٦٧/٨].

وقيل: إن كلَّ واحدة من الفئتين رأت أنها في العدد مثل الفئة الأخرى لتقدُّم[3] بعضهم على بعض، ولو رأى المسلمون المشركينَ على عددهم لم يؤمن فشلَهم ولو علم المشركون بعدد المسلمين لم يؤمن نكولَهم فقلل كل فئة عما كانت[4] عليه في عيون الأخرى،

١ انظر لوجوه القراءة: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٥١/١.
٢ ر: بالزيادة
٣ ح: ليقدم
٤ ر: كانوا

"Onlarla karşılaştığınızda sizin gözünüzde onları az, onların gözünde de sizi az gösterir. Allah olan işi gerçekleştirir." [el-Enfâl 8/44] buyurulmuştur. Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: Bedir gününde gözlerimize [müşriklerin] sayıları az göründü. Yanımdaki adama dedim ki: "Yetmiş kişi varlar mı?" O da "Yüz kişi olabilirler." diye cevap verdi. Onlardan birisini esir aldığımızda "Kaç kişiydiniz?" diye sorduk. "Bin kişiydik." diye cevap verdi.

"Göz görüşüyle" ifadesi gözle gördüklerinde anlamındadır. *Ra'â*, *ra'yen* ve *ru'yeten* gözle görmek anlamında kullanılır. İdrak etmek için *re'y*, düş görmek için *rü'yâ* kullanılır. *Fî* harf-i cerri kaldırılarak nasp edilmiştir. Hâl olarak mansub olduğu da söylenmiştir. Bu durumda gözleriyle görerek anlamına gelir. *Ayn* burada gözler mânasınadır. Cins isim olduğundan tekil formu çoğul anlamında kullanılabilir.

"Allah dilediğini yardımı ile destekler." Yani [Allah dilediğini yardımı ile] güçlendirir. *Eyd* ve *âd* güç demektir. *Te'yîd* de güçlendirmek anlamına gelir.

"Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır." Yani bir âyet ve delil vardır. Delilin ibret diye isimlendirilmesi insanın onun sayesinde cehaletten ilme geçmesidir. *Ubûr* nehri geçmek ve aşmak anlamına gelir. *İ'tibâr* (ibret almak) bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmaktır. *Ebsâr*, *basar* kelimesinin çoğuludur. Kalple idrak etmek anlamına gelir. *Basîret* de böyledir. Mukātil şöyle demiştir: "Az sayıda olan müminlerin zafer kazanıp çok kalabalık olan müşriklerin kaybetmesinde akıl ve basiret sahipleri için ibretler vardır."

Hasan-ı Basrî bu âyetin tefsiri hakkında önceki açıklamalardan farklı bir açıklama yapmıştır: Müslümanlar müşrikleri iki katları görmüşlerdi. Gerçekten de gözle bakıldığında görülen buydu. "Ancak Allah yardımıyla dilediğini destekler." Yani Müslümanları beş bin melekle desteklemiştir. Kâfirler melekleri görmemişlerdi. Zâhirde onlar sizden fazla olsalar da siz bâtında onlardan daha kalabalıksınız. Müminler kâfirleri kalabalık görünce kalplerine korku girmişti. Sonra Allah göz açıp kapayıncaya kadar bu korkuyu onların kalbinden alıverdi. Allah Teâlâ dilediğini yardımıyla destekler. Hz. Peygamber aleyhisselâmı ve ashâbını da desteklemeyi murat etmiştir. Bunda Allah'ın emrini anlayanlar için büyük bir ibret vardır. "Bunu ancak bilgi sahibi olanlar anlayabilirler." [el-Ankebût 29/43]

كما قال: ﴿وَاِذْ يُرِيكُمُوهُمْ اِذِ الْتَقَيْتُمْ فِى اَعْيُنِكُمْ قَلِيلاً وَيُقَلِّلُكُمْ فِى اَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِىَ اللهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولاً﴾ [الأنفال، ٤٤/٨]، وقال ابن مسعود: لقد قُلِّلُوا في أعيننا يوم بدرٍ حتى قلت لرجل كان إلى جنبي «أ تراهم سبعين؟» قال: «أراهم مائة»، فأخذنا رجلا منهم فقلنا: «كم كنتم؟» قال: «كنا ألفا».

٥ قوله تعالى: ﴿رَأْىَ الْعَيْنِ﴾ أي في رؤية العين، وقد رأى رأيًا ورؤيةً وأكثر ما يستعمَل في عمل العين الرؤية وفي القلب الرأي وفي النوم الرؤيا، فرأى نصب بنزع «في»، وقيل: نصب على الحال، وتقديره: «رائين بأعينهم» والعين في معنى العيون؛ لأنه جنس فصلح للجميع.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَآءُ﴾ أي يقوّي، والأيدُ والآدُ القوة، والتأييد التقوية.

١٠ وقوله تعالى: ﴿اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِاُولِى الْاَبْصَارِ﴾ أي لآية وسميت بها؛ لأنه يعبّر بها من موضع الجهل إلى العلم من العبور وهو قطع النهر والنفوذ، والاعتبار للاستدلالِ بالشاهد / [٢٨٦ظ] على الغائب، والأبصارجمع بصر وهو رؤية القلب، وكذلك البصيرة، وقال مقاتل: معناه إن في نصر المؤمنين وهم قليل وهزيمة المشركين وهم كثير لعبرة لأهل البصائر في أمر الله.[١]

١٥ قال الحسن في تفسير الآية وهو وجهٌ آخرُ سوى الوجوه الذي قلنا: يرونهم مثليهم أي يرون الكفار أنهم بأضعاف المسلمين وكذلك كانوا في الظاهر وهو رأي العين، ﴿وَاللهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَآءُ﴾ أي يؤيد المسلمين بخمسة آلاف من الملائكة والكفار لا يرونهم فأنتم في الباطن أكثرَ منهم وهو في الظاهر أكثرَ منكم، فدخل في قلوب المؤمنين من ذلك رعبٌ فأذهب الله تعالى ذلك من قلوبهم في أسرعِ طرفةِ عينٍ، ٢٠ والله يؤيّد بنصره من يشاء، وقد شاء تأييد[٢] النبي وأصحابه، إن في ذلك لعبرةً للذين يبصرون[٣] ما أمرهم الله به كقوله تعالى: ﴿وَمَا يَعْقِلُهَآ اِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ [العنكبوت، ٤٣/٢٩]

١ تفسير مقاتل بن سليمان، ٢٦٦/١

٢ ر: أن يؤيد

٣ ر: ينصرون.

Birisi şöyle diyebilir: "Bunda nasıl bir ibret olabilir? Haksız olan küçük topluluklar da haklı olan büyük toplulukları yenebilirler." Bu soruya şöyle cevap verebiliriz: Buradan çıkarılacak ibret az kişiden oluşan bir topluluğun kalabalık bir topluluğu yenmesi değildir. Burada başka mânalar vardır. Müslümanlar savaşa hazır olmadıkları hâlde kâfirler önceden açıkladığımız üzere çok iyi hazırlık yapmışlardı. Böyle bir durumda Müslümanların galip gelmesi için ancak semâvî bir mucize gerçekleşmesi lazımdı. İlk olarak Ebû Cehil "Allah'ım! İki dinden hangisini seviyorsan onu destekle." diye dua etmiş ve duası kabul edilmişti. "Eğer fetih isterseniz fetih gelecektir." [el-Enfâl 8/19] âyeti nâzil olmuştu. Üçüncüsü Hz. Peygamber aleyhisselâm "Mağlup olacaksınız." [Âl-i İmrân 3/12] âyeti ile müşriklere yenileceklerini haber vermişti. Ayrıca "Allah size iki gruptan birini yeneceğinizi haber verdi." [el-Enfâl 8/7] âyeti indirilmişti. Hz. Peygamber aleyhisselâm eline bir avuç toprak almış "Yüzler kararsın." diye dua etmiş, bu toprakla müşriklerin gözleri dolmuş ve kör olmuşlardı. Bununla ilgili olarak "Attığında sen atmadın, ancak Allah attı." [el-Enfâl 8/17] âyeti nâzil olmuştur. İşte ibret alınacak mânalar bunlardır.

14. Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır. [Âl-i İmrân 3/14]

"Nefsanî arzulara düşkünlük çekici kılındı." Bu âyetin önceki âyetle irtibatı şöyledir: İlk âyette malların ve çocukların insana fayda veremeyeceği zikredilmişti. Burada ise malların ve çocukların değeri ile bunlara karşılık âhiretin kıymetinin ne olduğu haber verildi. Başka bir vecih de şudur: Necranoğulları kıssasında onların sahip oldukları dünyalıklarla övündükleri anlatılmıştı, burada ise bütün bunların gelip geçici nimetler olduğu ve âhiret karşısında bir değeri bulunmadığı anlatılmaktadır.

"Süslendi." kelimesi meçhul fiil olarak kullanılmıştır. Süsleme işini yapan Allah Teâlâ'dır. Rivayete göre Hz. Ömer ellerini kaldırıp "Allah'ım dünyayı ve içindekileri bizim için Sen süsledin. Ondan sonrası (âhiret hayatı) daha hayırlıdır. Bizim nasibimizi daha hayırlı ve kalıcı olandan ver." diye dua etmiştir. Bunun Allah'ın kitabındaki delili "Yeryüzündeki şeyleri biz onun için bir süs yaptık." [el-Kehf 18/7] âyetidir. Mânası da imtihan olmaları için kalplerde onlara bir meyil yaratılmasıdır.

فإن قالوا: أيُّ عبرة في هذا والفئة القليلة المبطلة قد تغلب الفئة الكثيرة المحِقَّة؟، قلنا: الآية الواضحة والعبرة اللائحة في ذلك ليس نفس غلبة القليل الكثير بل معان أخر، منها أن المسلمين لم يكونوا مستعدِّين وكان الكفار مستعدِّين على ما بينَّا، وهذا في مثل هذه الحال لا يكون إلا بأمر سماويٍّ؛ ولأن أبا جهل لعنه الله قال: اللّٰهم انصرْ أحب الدينين إليك، فوقع ذلك ونزل: ﴿إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ﴾ [الأنفال، ١٩/٨] ، والثالث أن النبي ﷺ كان أخبر ذلك لقوله تعالى: ﴿سَتُغْلَبُونَ﴾ [آل عمران، ١٢/٣]، ونزل عليه: ﴿وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ﴾ [الأنفال، ٧/٨]؛ ولأن النبي ﷺ رماهم بكفٍّ من ترابٍ، وقال: شاهت الوجوه / [٢٨٧و] فامتلأت من ذلك أعينهم وعموا وانهزموا ونزل في شأنه: ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللهَ رَمٰى﴾ [الأنفال: ١٧/٨] فكان العبرة في هذا كله.

١٤- زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاللهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ

وقوله تعالى: ﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ﴾ انتظام هذه الآيةِ بما قبلها أنه ذكر في الآية الأولى عدم نفع الأموال والأولاد ثمَّ ذكر في هذه الآية قدر الأموال والأولاد في الحاصل وذكر حال الآخرة في مقابلتها، ووجه آخر أنه ذكر في قصة بني نجران واعتزازهم[1] بما حصل لهم من ملوكهم من حظوظ الدنيا وذكرها هنا أنه كله متاعٌ وإنه لا قدر له في جنب الآخرة.

وقوله: ﴿زُيِّنَ﴾ على ما لم يُسَمَّ فاعلُه، وفاعله هو الله تعالى في قول عمر رضي الله عنه، وروي عنه أنه رفع يديه، وقال: اللّٰهمَّ زيَّنتَ لنا الدنيا وما فيها وما بعدها خيرٌ منها، فاجعل حظَّنا من الذي هو خيرٌ وأبقَى، ودليلُه في كتاب الله تعالى: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا﴾ [الكهف، ٧/١٨] ومعناه تخليق الميل والشهوة في القلوب للابتلاء.

---

١ ر: اغترارهم.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Dünyayı süslü gösteren şeytandır. Allah Teâlâ "Şeytan onlar için amellerini süslü gösterir." [el-Enfâl 8/48] buyurmuştur.

Bir görüşe göre burada murat edilen, fâiline hiç değinmeden kalplerde istek ve arzuların bulunması, güzelliğinin ve süslü oluşunun tasavvur edilmesidir. Benzer şekilde konuşma dilinde bir kişiye, kimin götürdüğü noktası hiç umursanmadan "Nereye götürüleceksin?" sorusuyla nereye gittiği sorulabilir.

"Nefsânî arzulara düşkünlük" ifadesi hoşlanılan şeylere istek duymak anlamındadır. *Şehvet* kelimesi mef'ul mânasında mastardır. Bu sebeple cemi yapılmıştır. Bunun delili "istenilen şeyler" diye açıklanmasıdır.

"Kadınlara ve oğullara." Şehvet nefsin bir şeyi arzulamasıdır. *Şehiye yeşhâ şehveten* dördüncü babdan gelir. *İştehâ yeştehî iştihâ ve teşehhâ yeteşehhâ* arzulamak; *şehhâhû gayruhû* başkası onu isteklendirdi, *racülün şehvân* arzulu adam, *imre'atün şehvâ* istekli kadın anlamında kullanılır. *Nisâ* ve *nisve, imra'e* [kadın] kelimesinin müfredinden farklı biçimde türetilmiş çoğuludur. *Benîn* oğul anlamındaki *ibn* kelimesinin çoğuludur. Erkek ve kız tüm çocuklar için kullanılır. Burada erkek çocuk için kullanılmıştır. Çünkü tabiat icabı erkek çocuklar daha çok istenir ve onlar savunma için hazırlanırlar.

"Yığın yığın biriktirilmiş." *Kanâtîr* kelimesi *kıntâr* kelimesinin çoğuludur. Bir görüşe göre *kıntâr* altın ve gümüşten kırk okkadır. Bir görüşe göre bin iki yüz dinardır. Büyük mânasına da gelir ki büyük köprüye *kantara* denilmesi bundandır. Bir görüşe göre akit demektir. Bir görüşe göre sağlam veya muhkem yapmak anlamına gelir. Bir görüşe göre toplamak demektir.

Mücâhid şöyle demiştir: "Kıntâr seksen bin dinardır." Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Kıntâr birinizin diyetidir." Muâz b. Cebel şöyle demiştir: "Kıntâr bin iki yüz okkadır." Ebû Hüreyre şöyle demiştir: "Kıntâr on iki bin okkadır." Bir görüşe göre yüz yirmi bin dinardır.

Kelbî ve Ebu Nasra şöyle demiştir: "Kıntâr bir öküz karnı dolusu altındır." Ebû Sâlih şöyle demiştir: "Kıntâr yüz rıtıldır." Saîd b. Cübeyr ve İkrime kıntârın yüz bin yüz men[1] ve yüz dinar, yüz dirhem olduğunu söylemişlerdir. İslâm geldiğinde Mekke'de kıntâr sahibi malı olan yüz adam bulunmaktaydı.

1 Eski bir ağırlık ölçüsüdür. Tarihin değişik dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ölçülmüş olduğu için günümüz ağırlık birimlerinden birine doğrudan çevrilmesi zordur. Ayrıntılı bilgi icin bkz. Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, 29: 105-107.

وقال الحسن البصريُّ رحمه الله: المزيِّن هو الشيطان، قال تعالى ﴿وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ﴾ [الأنفال، ٤٨/٨].

وقيل: أريد به وقوع الشهوة في القلوب وتصوّر حسنها وزينتها من غير أن يتعرض لذكر فاعلها كما يقال: أين يذهب بك أي أين تذهب من غيرِ إرادة من يذهبه.

وقوله تعالى: ﴿حُبُّ الشَّهَوَاتِ﴾ أي المشتهَيات مصدرٌ أريد به المفعول ولذلك جمع، ودليل ذلك أنه فسَّره بالمشتهيات.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ﴾ الآية، والشهوة توقان النفس إلى الشيء / [٢٨٧ظ] وقد شَهِيَ يشهَى شهوةً من باب علِم واشتهى يشتهي اشتهاء وتَشَهَّى يَتَشَهَّى وشهَّاه غيره تشهيةً ورجل شهوان وامرأة شهوى، والنساء والنسوة جمع امرة على غير لفظها، والبنين جمع ابن، وقد يقع في غير هذا على الأولاد كلِّهم ذكورِهم وإناثِهم، وهاهنا أريد به الذكور فهم المشتَهون في الطباع والمعدُّون للدفاع.

وقوله تعالى: ﴿وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ﴾ جمع القنطار، والقنطار قيل: هو أربعون أوقية من ذهب أو فضة، وقيل: ألف ومائتا دينار وهو تشبيه[1] بالقنطرة وهي الجسر العظيم بمعنى العظيم، وقيل: بمعنى العقد، وقيل: بمعنى التحصين، وقيل: بمعنى الإحكام ، وقيل: بمعنى الجمع.

وقال مجاهد: القنطار ثمنانون ألف دينار، وقال الحسن: القنطار دية أحدكم، وقال معاذ بن جبل: القنطار ألفٌ ومائتا أوقية، وقال أبو هريرة: هو اثنا عشر ألف أوقية، وقيل: هو مائة وعشرين ألف دينار.

وقال الكلبي وأبو نصرة: هو ملئ مسك ثور ذهبا. وقال أبو صالح: هو مائة رطل، وقال سعيد بن جبير وعكرمة: هو مائة ألف ومائة من ومائة رطل ومائة دينار ومائة درهم، ولقد جاء الإسلام يومَ جاء بمكة مائة رجل قد قنطر.

١ ر: تشبيها

Hakem şöyle demiştir: "Kıntâr gök ile yer arası kadar maldır." Süddî şöyle demiştir: "Kıntâr yüz rıtl[1] altın ve gümüştür." Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: "Kıntâr Rum dilinde bir öküz karnı altın, Afrika ve Endülüs dilinde sekiz bin miskal[2] altın veya gümüş, Berberîlerin lisanında bin iki yüz miskal altın veya gümüştür."

Mukantar ifadesi hakkında Ferrâ şöyle demiştir: Kat kat artırılmış demektir. *Kanâtîr* üç, *mukantar* ise dokuz kattır. Bir görüşe göre *derâhim müderheme* sözü gibidir. Yani kıntâr hâline sokulmuş demektir. Süddî "Üzerine nakış vurulmuş" şeklinde açıklamıştır. Yemân b. Rebâb "*Kanâtîr* yerin üzerine, *mukantara* ise yerin altına konulmış mallardır." demiştir. Dahhâk "Sağlam ve muhkem bir şekilde birbiri üzerine yığılmış mallar" şeklinde açıklamıştır.

"Altın ve gümüş" ifadesi bu cinsten yığılmış servetler anlamındadır.

"Salma atlara." *Hayl* kelimesi atlar demektir. Bu lafızdan müfredi yoktur. Gösteriş mânasına gelen *huyelâ* kökünden türemiştir. Bu da gösterişle yürümesinden veya sahibinin sevgisini kazandığından sahibine olduğundan büyük gelmesinden kaynaklanır. *Müsevveme* yayılmış demektir. *Sâmet* yayılmak anlamına gelir. *Sevveme* ise bir hayvanı yaymaktır. Bir görüşe göre süslenmiş mânasına gelir ve sîmâ kökünden türemiştir. Bir görüşe göre eğitimli demektir. Bir âyette "Meleklerden bazıları savaş için hazırlanmıştır." [Âl-i İmrân 3/121] buyurulmuştur. Şair Lebid b. Âmir şöyle demiştir:

> *Ömrüme yemin olsun, her eğitimli ve hazırlıklı boy Küleyb oğullarıyla savaşmak zorunda kalmıştır*

"Sağmal hayvanlar." *Ne'am* kelimesinin çoğuludur. Deve, inek ve koyun için kullanılır. Cins isim olarak *ne'am* kelimesi sadece deve anlamında kullanılmaz. Bu, *hayl*, *ibil*, *nisâ* ve *raht* gibi lafzından müfredi olmayan bir isimdir.

---

1 Arap dünyasında yaygın bir ağırlık ölçüsüdür. İslâmiyet'in ilk yıllarına ait Mekke rıtlı 480 dirheme eşittir. Modern çalışmalarda bunun metrik karşılığı 1,5 kg. civarında hesaplanmakla beraber tarihin değişik dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ölçülmüş olduğu için günümüz ağırlık birimlerinden birine doğrudan çevrilmesi zordur. Ayrıntılı bilgi icin bkz. Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, 35: 52-55.

2 Eski bir ağırlık ölçüsüdür, yaklaşık 4.25 grama tekabül eder. Halife Abdülmelik'in bastırdığı İslâm'a has ilk altın sikkelerin (dinar) ağırlığı da 4.25 gr. geldiği için halk arasında miskal ve dinar kelimeleri dönüşümlü bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi icin bkz. Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, 30: 182-183.

وقال الحكم: «القنطار ما بين السماء والأرض[1] من مال»، قال السدي: «القنطار مائة رطل من ذهب وفضة»، وقال سعيد بن جبير: «القنطار بلسان الرومية ملؤ مسك ثور ذهبا وبلسان إفريقية والأندلس ثمانية آلاف مثقال ذهب أو فضة وبلسان بربر ألف / [٢٨٨و] ومائتا مثقال من ذهب أو فضة».

٥ وقوله: ﴿الْمُقَنْطَرَةِ﴾، قال الفرَّاء: المضاعفة فالقناطير ثلاثة والمقنطرة تسعة، وقيل: هي كقولك: «دراهم مدرهمة» أي مجعولة كذلك، وقال السدي: هي المضروبة المنقوشة، وقال يمان بن رباب[2]: القناطير الأموال فوق الأرض والمقنطرة المدفونة، وقال الضحاك: هي المحصنة المحكمة المجموعة المنضَّدة بعضها فوق بعض.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ﴾ أى القناطير من هذين الجنسين.

١٠ وقوله تعالى: ﴿وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ﴾ الخيل الأفراس لا واحدَ لها من لفظها، واشتقاقها[3] من الخيلاء لاختيالها في مَشيِها ومن التخيل فإنها يتخيّل في عين صاحبها أعظم منها لتمكّنها في قلبه، والمسوَّمة المرعيَّة وقد سامت السائمة أي رعت وأسامها وسوَّمها صاحبها أي رعاها، وقيل: المحسَّنة وهي من السيما وقيل: المعلَّمة ، قال تعالى: ﴿مِنَ الْمَلَٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾ [آل عمران، ١٢١/٣] أي المعدَّة للقتال. قال لبيد بن عامر[4]:

١٥ لعمري ولقد بلي بكليبٍ كل قرنٍ مسوَّمٍ للقتالِ[5]

وقوله تعالى: ﴿وَالْأَنْعَامِ﴾ هي جمع نعم، وهي اسم للإبل والبقر والغنم، لا يقال النعم لجنسٍ منها على الأفراد لا للإبل خاصةً، والنعم اسم جمع لا واحدَ له من لفظه كالخيل والإبْل والنساء والرهط.

---

١ ر: الأرض والسماء
٢ ر: أرباب
٣ ر: مشتقة
٤ م: - بن عامر
٥ البيت نسب إلى لبيد في تفسير الثعلبي، ٢٦/٣.

"Ekin" kelimesi ürünler demektir. Tarlaların sevilmesi de bu kabildendir. Dünyada sevilen bütün şeyler bu altı sınıftandır.

"Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir." Böylece insanî istek ve arzuların sevildiğine işaret edilmektedir. Bu sebeple *metâ'* kelimesi müzekker ve müfred olarak zikredilmiştir. Nadr b. Şümmeyl şöyle demiştir: *Zâlike* zikredilen şeye işarettir, burada zikredilen şey dünya hayatının geçici menfaatidir. Bunu "İkisi arasında" [el-Bakara 2/68] âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

"Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır." Yani dönüş yeri, cennet orasıdır. Bunlar dünyada belirli bir miktarda faydalanılsın diye yaratılmıştır. Yoksa insanları tehlikeli yollara sokacak kadar bu nimetlere dalsın diye değil. Bu ifade insanları dünyada zühde davet ederek âhiret hayatına hazırlanmaya teşvik etmektedir. Ayrıca bütün bunların Allah'a karşı gelmek ve onun yolundan alıkoymak için yaratılmadığını, dönüşün Allah'a olduğunu ve O'na en güzel şekilde dönebilmek için bunlardan yararlanmak gerektiğini açıklamaktadır.

15. (Resûlüm!) De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinin üstünde) Allah'ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını çok iyi görür. [Âl-i İmrân 3/15]

"De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi?" Yani ey Muhammed! De ki: Size saydığım bütün bu dünya nimetlerinden daha güzelini haber vereyim mi? Buradaki *elif* harfi, soru için değil kendilerine haber vereceği şeyin ne kadar büyük olduğunu anlatmak için kullanılmıştır. Meselâ bir adam "Sana beldede ne olduğunu haber vereyim mi?" dediği zaman anlatacağı işin vehametini anlatmak ister.

"Takvâ sahipleri için" yani küfürden ve isyandan sakınanlar için **"Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler vardır."** Tefsiri Bakara sûresinin başında geçmiştir. Bunlar "Allah katında en güzel dönüş yeri vardır." âyetini açıklamaktadır.

Cennâtün (cennetler) kelimesi *lillezîne* ifadesindeki *lâm*ın haberi olduğu için merfûdur. Mecrûr olarak okuyanlar ise *bi-hayrin* ifadesinin bedeli olduğu için bunu tercih etmişlerdir.

وقوله تعالى: ﴿وَالْحَرْثِ﴾ أي الزرع ويقتضي حبَّ الضيعات وجميع محابّ الدنيا هذه الأشياء الستة.

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ ذلك إشارة إلى حبِّ الشهوات ولذلك ذكِّرَ ووحِّدَ، وقال النضر بن شمَّيل: «ذلك» إشارة إلى ما ذكر أي ما ذكر متاع الحياةِ الدنيا، وقد أوضحناه عند تفسير قوله تعالى: ﴿عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ﴾ [البقرة، ٦٨/٢].

وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ﴾ أي المرجِع وهو الجنة يقول: إنما جعل ذلك ليتناول منه بقدر المتعة / [٢٨٨ظ] في الدنيا وأخذ البُلغة منه لا ليستكثر منه الاستكثار الذي يورِّط صاحبَه في المحظور ويورِثه للمحذور، وهذا تزهيد في الدنيا وترغيبٌ في الآخرة وبيان أنه لم يخلق ذلك كله ليستعملوها في خلافه والصدِّ عن سبيله[1] بل ليتبلَّغوا بها ثمَّ المآبُ إلى الله فليستعينوا بها على ذلك.

١٥- قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَاَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ

وقوله تعالى: ﴿قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْ﴾ أي قل يا محمد أأخبِرُكم بما هو خيرٌ من جميع ما عددتُ عليكم من المشتهَيات الدنيوية، وهذا ألفُ استفهامٍ بمعنى استعظام ما أخبرهم[2] به، يقول الرجل لآخر: «ألا أخبرك بما وقع في البلد»، ويقال: هذا في مهمّ.

وقوله تعالى: ﴿لِلَّذِينَ اتَّقَوْا﴾ أي الكفر والمعاصي ﴿عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَاَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ﴾ مرَّ تفسيرُ هذا كلِّهِ في أول سورة البقرة، وهذا كلُّه تفسير قولِهِ: ﴿وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ﴾.

و﴿جَنَّاتٌ﴾ رفع لأنه خبرُ اللام في قوله: ﴿لِلَّذِينَ﴾ وقراءة الخفض على أنه بدلٌ من قوله: ﴿بِخَيْرٍ﴾.

١ ر: ذكره.
٢ ح: يخبرهم

"Ve (hepsinin üstünde) Allah'ın hoşnutluğu vardır." Yani onlara da Allah'ın rızâsı nasip olacaktır. Cenâb-ı Hak "Allah onlardan razı olmuştur." [el-Mâide 5/119] ve "Allah'ın rızâsı en büyüktür." [et-Tevbe 9/72] buyurmuştur.

"Allah kullarını çok iyi görür." Yani Allah, kullarının ne yaptıklarını görür ve onları yaptıkları işler sebebiyle cezalandırmaya muktedirdir. Bu hem bir vaat hem de bir tehdittir. Bir görüşe göre âyetin mânası şudur: Allah kullarının dünyadaki ve âhiretteki maslahatlarını bilir. Dünyada tevhidi ve sâlih ameli seçenlerin O'nun dünyadaki nimetlerden kendilerini mahrum ettiğini söylemeleri doğru olmaz. Atâ şöyle demiştir: Kurayza ve Nadîr kabilelerinin malları, mülkleri vardı muhacirler ise yurtlarından çıkarılmışlar, mallarını terk etmek zorunda kalmışlardı. Bu âyet muhacirler hakkında nâzil olmuştur.

16.(Bunlar), "Rabbimiz, biz iman ettik. Bizim günahlarımızı bağışla. Bizi cehennem azabından koru." diyenler. [Âl-i İmrân 3/16]

"Diyenler." Bu ifade kendilerine cennet nimeti verilecek olan takvâ sahibi [müminlerin] vasfıdır. Sıfat olarak mecrûrdur. Medih [övgü] olarak mansub olması da câizdir. Cümlenin başında gizli bir *hüm* [onlar] zamiri takdir edilerek merfû sayılması da mümkündür.

"Rabbimiz! Biz iman ettik." Burada Allah Teâlâ müminleri inançlarının düzgün ve niyazlarının samimi oluşu ile övmektedir.

"Bizi affet ve cehennem azabından koru." Burada söylenenler açıktır. Tefsiri önceden geçmişti.

17. Sabredenler, doğru olanlar, huzurunda gönülden boyun büküp divan duranlar, Allah yolunda harcayanlar ve seherlerde (Allah'tan) bağışlanma dileyenlerdir. [Âl-i İmrân 3/17]

Burada sayılanların tamamı takvâ sahibi müminlerin sıfatlarıdır. Bu ifâdenin i'rabı üç şekilde yapılabilir: [Önceki âyette geçen] mecrûr *ellezîne* kelimesine atıfla mecrûr olabilir. *Ellezîne* medih üslûbu üzerine mansub sayılırsa bu kelimeye atıfla mansub olabilir. *Ellezîne* kelimesi merfû veya mecrûr kabul edilip bu ifadeler medih üslûbu üzere mansub sayılabilir.

وقوله تعالى: ﴿وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ﴾ أي ولهم أيضا رضاً من الله، كما قال تعالى: ﴿رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ﴾ [المائدة: ١١٩/٥]، وقال تعالى: ﴿وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ [التوبة، ٧٢/٩].

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾ أي يرى ما يعملون[١] ويقدِر على جزائهم على ما يفعلون، وهذا وعدٌ ووعيدٌ، وقيل: معناه والله بصيرٌ بمصالح العباد في دنياهم وأخراهم فلا ينبغِي لمن اختار له في الدنيا التوحيد والعمل الصالح أن يتَّهِمَه في منع هذه المشتهيات الدنيوية عنه، وقال عطاء: إن قريظة والنضير كانت لهم الأموال التي ذكرت في هذه الآية والمهاجرون قد أُخرِجوا من ديارِهم وأموالِهم فنزلت فيهم هذه الآية.

١٦- ﴿الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

وقوله تعالى: ﴿الَّذِينَ يَقُولُونَ﴾ هذا / [٢٨٩و] وصف[٢] المتَّقِينَ الذين لهم الجنات، إعرابُه خفض على النعت، ويجوز النصب على المدح، ويجوز الرفع على إضمار «هم» الذين يقولون.

وقوله تعالى: ﴿رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا﴾ مدحهم بحسن الاعتقاد وصدق التضرُّع.

وقوله تعالى: ﴿فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ هذا ظاهرٌ قد مرَّ تفسيرُه.

١٧- ﴿الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ﴾

هذا كلُّه نعتٌ للمتَّقين، وإعرابه من وجوه ثلاثة: أحدها الخفض عطفا على خفض «الذين»، والثاني: النصب على المدح عطفا على نصب «الذين»، والثالث: الصرف إلى النصب على المدح مع أن إعراب «الذين» رفع أو خفض.

---

١ ر: يفعلون.

٢ ر: نعت

Tek bir gruptan bahsedildiği hâlde sıfatların arasında *vâv* harfinin bulunması da övgü kastının bulunduğunu gösterir. "Efendi, iffetli, peygamber" [Âl-i İmrân 3/39] ayetinde ve "Oruç ayı, namaz ayı ve insanları doyurma ayı geldi." sözünde de bu üslûp bulunur.

"Sabredenler." Sabır, dinde yasaklanmış istekleri yapmaması için nefsi tutmaktır. Sabır üç çeşittir: Allah'a itaat etmek için sabır, Allah'a isyan etmemek için sabır, zorluklara ve musibetlere karşı sabır. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her kim Allah'a isyan etmemek için sabrederse ona üç yüz derece verilir. Her iki derecenin arası gökyüzü ile yeryüzü kadardır. Her kim Allah'a itaat etmek için sabrederse ona altı yüz derece verilir. Her iki derecenin arası gökler ve yerler arasındaki mesafe kadardır. Her kim başına gelen musibetlere sabrederse ona dokuz yüz derece verilir. Her iki derecenin arası yer ile arş arasındaki mesafe kadardır."

"Sâdıklar." Sıdkın [doğruluğun] ne olduğuna dair tefsirimiz Bakara sûresinin başında "Eğer doğru sözlü iseniz." [el-Bakara 2/23] âyetinde geçmişti. Doğruluk üç çeşittir: Sözde, işte ve niyette doğruluk.

"Boyun eğenler." *Kānit* itaat eden demektir. Bir görüşe göre itaatinde devamlı olan anlamına gelir. Bir görüşe göre dua eden kişidir. Bir görüşe göre gece namazı kılandır. Bir görüşe göre Allah'tan korkandır. Bir görüşe göre boyun eğendir. Bir görüşe göre hiç ara vermeden ve gaflete düşmeden Allah'a itaat edendir.

"İnfak edenler" mallarını ve malları dışında sahip oldukları şeyleri "Kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler." [el-Bakara 2/3] âyetinin tefsirinde geçtiği şekilde hayır yolunda harcayanlardır.

"Seherlerde Allah'tan af dileyenlerdir." Yani onlar Allah Teâlâ'dan günahlarının bağışlanmasını isteyenlerdir. Bir görüşe göre onlar sabır, sıdk, itaat, infakı tam mânasıyla yaşayanlardır ve günah işlemeyenlerdir. Yaptıkları istiğfar kusur ve noksanları sebebiyledir.

ثم إدخال الواو في هذه الصفات مع أن الطائفة[1] واحدة لإرادة المدح كما في قوله تعالى: ﴿وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا﴾ [آل عمران، ٣٩/٣] وكما يقال: «جاء شهرُ الصيامِ وشهر القيام وشهر الإطعام».

وقوله تعالى: ﴿الصَّابِرِينَ﴾ فالصبر حبس[2] النفس عن شهواتِها المحظورة في الشرع، وجميع أجناس الصبر ثلاثة: الصبر على الطاعة، والصبر عن المعصية، والصبر على المكروه، وقال النبي: «من صبر عن المعصيةِ فله ثلاثمائة درجةً ما بين درجتين كما بين السماء والأرض، ومن صبر على الطاعةِ فله ستمائة درجة ما بين درجتين كما بين السموات والأَرَضِينَ، ومن صبر على المكروه فله تسعمائة درجة ما بين درجتين كما بين العرش إلى الثرى».[3]

وقوله تعالى: ﴿وَالصَّادِقِينَ﴾ مرَّ تفسير[4] الصدق في أول سورة البقرة في قوله تعالى: ﴿إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [البقرة: ٢٣/٢] وهو / **[٢٨٩ظ]** ثلاثة أنواع: صدقُ القول وصدقُ الفعل وصدقُ النية.

وقوله تعالى: ﴿وَالْقَانِتِينَ﴾ القانت المطيع، وقيل: الدائم على الطاعة، وقيل: هو الداعي، وقيل: هو القائم بالليل، وقيل: هو الخاشع، وقيل: هو الخاضع، وقيل: هو الدائم عل الطاعةِ الَّذِي لا يدخلُه فيها فترة ولا تقطعها[5] عنها غفلة.

وقوله تعالى: ﴿وَالْمُنْفِقِينَ﴾ أي أموالَهم في وجوه الخير وغير الأموال أيضا على ما مرَّ في قوله جلَّ جلاله ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ [البقرة: ٣/٢].

وقوله تعالى: ﴿وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ﴾ أي الذين يسألون الله تعالى مغفرةَ ذنوبهم، وقيل: إذا كانوا كاملين في معاني الصبر والصدق والقنوت والإنفاق فلا ذنبَ لهم فهذا الاستغفارُ منهم يكون للتقصير والنقصان.

١ ر: مع أنها لطائفة
٢ ر: منع
٣ لم نقف عليه.
٤ ر: قد فسرنا
٥ ح: يقطعه

Bir görüşe göre onlar gecenin son vaktinde namaz kılanlardır. Bu Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Dahhâk ve Katâde'nin görüşüdür. Namazın istiğfar olarak isimlendirilmesi namazın sonunda Allah'tan mağfiret dilenmesi sebebiyledir.

Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Onlar sabah namazını cemaatle kılanlardır.

Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Gece namazı kılıp seher vaktinde yetmiş defa tevbe eden kişi seherlerde istiğfar edenler arasında sayılır.

Enes şöyle demiştir: Seherlerde yetmiş defa tevbe etmekle emrolunduk.

İbrâhim b. Hâtıb, babasından şöyle rivayet etmiştir: Seher vakti mescidin köşesinden bir ses duydum. "Allah'ım beni davet ettin ben de icâbet ettim. Bana emrettin ben de itaat ettim. İşte seher vakti. Beni bağışla." diyordu. Bir de baktım ki Abdullah b. Mes'ûd.

Mücâhid, Hz. Ya'kūb'un duası hakkında şöyle demiştir: Hz. Ya'kūb "Sizin için Rabbimden af dileyeceğim." diyerek duasını seher vaktine ertelemiştir. Çünkü seher vaktinde yapılacak dua makbuldür.

Demişlerdir ki: Gürültüler Allah Teâlâ'nın bir sesi duymasına mani olmaz. Ancak seher vaktinde yapılan dua tek başına yapılır; seher vakti insanın riyadan, gösterişten en uzak, icâbete en yakın olduğu zamandır.

Bir rivayete göre bu âyet-i kerîme Hz. Peygamber aleyhisselâm ve dört büyük sahâbî hakkında nâzil olmuştur. Sabredenlerin başı Hz. Muhammed aleyhisselâmdır. Sâdıkların başı Ebû Bekir es-Sıddîk'tır. İtaatkârların başı Ömer el-Fârûk'tur. İnfak edenlerin başı Osman Zinnûreyn'dir. İstiğfar edenlerin başı ise Hz. Ali'dir.

Ebü'l-Kāsım el-Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah'ın emirlerine uymada sabredenler, Allah'a verdikleri söze doğrulukla bağlı kalanlar, Allah'ı sevme konusunda istikamet üzere olanlar, canlarını Allah yolunda feda edenler ve Allah hakkında kusurlarını gördükleri için bütün günahlarından tevbe edenler.

وقيل: هم المصلُّون في آخر الليل وهو قول سعيد بن جبير ومجاهد والضحاك وقتادة، سمي الصلاة استغفارا لأنَّ في آخرها سؤال المغفرة.

وقال زيد بن أسلم: هم الذين يشهدون صلاة الصبح في جماعة.

وقال جعفر بن محمد الصادق: من صلَّى بالليل ثم استغفر سبعين مرَّة في السَّحَرِ كُتِبَ من المستغفرِين بالأسحار.

وقال أنس: أمرنا أن نستغفر بالأسحار سبعين مرة.

وروى إبراهيم بن خاطب عن أبيه قال: سمعت صوتا في ناحية المسجد وقت السحر: إلهي دوعتني فأجبتك وأمرتني فأطعتك، وهذا سحَرٌ فاغفِرْ لي فنظرت فإذا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه.

وقال مجاهد في قول يعقوب عليه السلام: قال سوف أستغفر / [٢٩٠و] لكم ربي، أخَّرَه إلى وقت السحر لأنَّ الدعاء فيه مستجابٌ.

وقالوا: إن الله تعالى لا يشغله صوتٌ عن صوتٍ لكن الدعاء في السحر دعوة في الخلوة وهي أبعد من الرياء والسمعة فكانت أقرب إلى الإجابة.

وقيل: الآية في شأن النبيّ ﷺ والصحابة الأربعة رضوان الله عليهم أجمعين، والصابرون رأسهم محمد، والصادقون رأسهم أبو بكر الصديق رضي الله عنه، والقانتون رأسهم عمر الفاروق رضي الله عنه، والمنفقون[1] رأسهم عثمان ذو النورين رضي الله عنه، والمستغفرون[2] بالأسحار[3] رأسهم علي رضي الله عنه.

وقال الإمام أبو القاسم[4] القشيري رحمه الله:

> الصابرين على ما أمر الله والصادقين فيما عاهدوا الله والقانتين بالاستقامة في محبة الله والمنفقين أرواحَهُم في سبيل الله والمستغفرين من جميع ما فعلوا لرؤية تقصيرهم في الله.

١ م: المنفقين.
٢ م و ح: المستغفرين.
٣ ر – بالأسحار.
٤ م – أبو القاسم

Âyet-i kerîmenin bir başka tevcihi de şöyledir: Kalpleriyle sabreden, ruhlarıyla doğru olan, nefisleriyle itaat eden, sırlarını infak eden ve dilleriyle istiğfar edenlerdir. Şöyle de denilir: Kasıtlarının doğruluğu için sabır gösterenler, ahitlerinde sadık olanlar, Allah'ın kurallarını çiğnememek için itaat edenler, bütün çabalarını harcayanlar, tevhidin sultanı hâkim olunca bütün amelleri ve hâlleri için tevbe edenler. Başka bir görüş şöyledir: Talep için sabır gösterip bahanelere sığınıp kaçmayanlar, yorgunluktan sakınmayıp her türlü rahatı ve eğlenceyi terk edenler, musibetlere sabredip şikâyeti bırakanlar. Böylece Mevlâ'ya erip dünya ve ukbâdan hiçbir şey kendilerine mani olmayanlar. Taleplerinde sadık olup niyet edenler, [feyiz kaynağından] almaya gelip sadâkatlerini bozmayanlar, şühûda erişip yine sadık kalanlar. Aradıklarını bulup doğruluklarından ödün vermeyenler. Sonra her şeyi kaybedenler. Onların sıralaması şöyledir: Niyet, kaynağa varmak, şahit olmak, var olmak, sonra sükûnet bulmak. İtaat edenler, kapıdan ayrılmayanlar, zorluklara, sevdikleri şeyi terk etmeye, dostların yüz çevirmesine tahammül edenler ve kurbiyete mazhar olanlardır. İnfak edenler, amelleri yapmak için canlarını verenler, ellerindeki güzel olan/zenginlikleri bağışlayanlar, kalplerini doğru hâle getirip kurbiyet ve vuslat için neleri varsa her an feda edenlerdir. İstiğfar edenler ise seherlerde uyanıklık hâline döndüklerinde bütün bunlardan tevbe edenlerdir. Bu, dünyada görülmeyen kalplerin fecridir. [1]

18. Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur. [Âl-i İmrân 3/18]

"Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de…" İlim sahipleri, adları geçen ve övülen kimselerdir. Onların bu şahitlikte bulunmaları kendileri için yapılan övgülerin en üst seviyeye ulaştırılması anlamına gelir. Kendilerinden önce Allah Teâlâ ve melekleri zikredilmiştir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 225.

وقيل: الصابرين بقلوبهم والصادقين بأرواحهم والقانتين بنفوسهم والمنفقين بأسرارهم والمستغفرين بألسنتهم، ويقال: الصابرين على صدق[1] المقصود، والصادقين في العهود، والقانتين بحفظ الحدود، والمنفقين ببذل المجهود والمستغفرين على أعمالهم وأحوالهم عند استيلاء سلطان التوحيد، ويقال: الصابرين الذين صبروا على الطلب ولم يتعلَّلوا بالهرب ولم يحتشموا من التعب وهجَروا كلَّ راحةٍ وطربٍ، فصبروا على البلوى ورفضوا الشكوى حتى وصلوا إلى المولى لم يقطعهم شيء من الدنيا والعقبى، والصادقين الذين صدقوا / [٢٩٠ظ] في الطلب فقصدوا ثم وردوا ثم صدقوا حتى شهدوا ثم صدقوا حتى وجدوا ثم صدقوا حتى فقدوا، فترتيبهم قصودٌ ثم ورودٌ ثم شهودٌ ثم وجودٌ ثم خمودٌ، والقانتين الذين لازموا البابَ وداوموا على تجرُّع الاكتئاب وترك المحابّ ورفض الأصحاب إلى أن يتحقَّقوا بالاقتراب والمنفقين الذين جادوا بنفوسهم من حيث الأعمال ثم جادوا بميسورهم من الأموال ثم عادوا بقلوبهم بصدق الأحوال ثم جادوا بترك كل حظٍّ لهم في العاجل والآجل للقرب وللوصال،[2] والمستغفرين عن جميع ذلك إذا رجعوا إلى الصحو عند الأسحار في ظهور الأسفار وهو فجر القلوب لا فجر يظهر في الأقطار.[3]

١٨- شَهِدَ اللهُ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَآئِماً بِالْقِسْطِۜ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

وقوله تعالى: ﴿شَهِدَ اللهُ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَآئِمًا بِالْقِسْطِ﴾ وأولو العلم هؤلاء الذين سبق ذكرُهم ومدحُهم ومن تمام مدحهم أنَّهم بهذه الشهادة وذكر الله والملائكة قبلهم تأسيس لمدحهم،

١ ر: بصدق
٢ ر + والصابرين.
٣ لطائف الإشارات للقشيري ، ١/٢٢٥.

Allah Teâlâ'nın ve meleklerin şahitlik ettikleri şeye onlar da şahit olmaktadırlar. "Onların beşte biri Allah ve Resûlü içindir." [el-Enfâl 8/41] âyetinde de Hz. Peygamber aleyhisselâmın şerefi ve şanına işaret için önce Allah'ın ismi, ardından Hz. Peygamber'in ismi zikredilmiştir.

Kelbî şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına Şamlı din adamlarından iki kişi gelmişti. Medine'ye vardıklarında "Burası son peygamberin şehrine ne kadar benziyor." demişlerdi. Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına girdiklerinde "Bize Allah'ın kitabındaki en büyük şehâdeti bildir. Eğer bize bunu bildirirsen sana iman ederiz." dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi. İki adam Müslüman oldular.

Mukātil şöyle demiştir:

> Abdullah b. Selâm ve Ehl-i kitaptan iman edenler Yahudilerin reislerine "Hz. Muhammed, Allah'ın resûlüdür. Dini de hak dindir." dediler. Yahudiler ise "Bizim dinimiz sizin dininizden daha iyidir." diye karşılık verdiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurdu: Allah ve melekleri şahitlik ederler ki Allah'tan başka ilâh yoktur. Tevrat'ı gayet iyi bilen Abdullah b. Selâm ve arkadaşları da Allah'tan başka ilâh olmadığına onun herkes hakkında adaletle hüküm verdiğine, O'nun mülkünde izzet sahibi ve işlerinde hikmet sahibi olduğunu bilirler. Allah katında gerçek dinin İslâm olduğuna şahittirler.[1]

"Allah şahitlik eder." Şahitlik görülen şeyi haber vermektir. Yani nazar ve bilgi şahitliğidir. Mukātil şöyle demiştir: "Allah şahitlik etti." ifadesi "Allah buyurdu." anlamındadır. Ebû Ubeyde bu ifadeyi "Allah hükmetti." şeklinde anlamıştır. Zeccâc şöyle demiştir: Bunun hakikati Allah'ın bilgisidir. Çünkü şahit bir şeyi bilen ve açıklayandır. "Allah şahit oldu." Yani açık âyetlerin ve delillerin şahitliğini göstermiştir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> **"Allah şahittir."** Yani bütün varlıklara birliğini ve ilâh olduğunu gösterecek şekilde canlılar yaratmıştır. Bir görüşe göre Cenâb-ı Hakk'ın kendi zâtına şahitlik etmesi, sonradan yaratılmış olan bütün mânalardan zâtı itibariyle münezzeh olması anlamına gelir.[2]

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1: 267.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 264-265.

وأنهم يشهدون بما شهد الله بِهِ وملائكته وهو كقوله تعالى: ﴿فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ﴾ [الأنفال، ٤١/٨] وذكر الله تعالى ههنا لتشريف ذكر النبي ﷺ وهذا كذلك.

وقال الكلبي: قدم على النبي ﷺ حِبْران من أحبار الشام ولمَّا رأيا المدينةَ قالا: ما أشبه هذا البلد بمدينة خاتم الأنبياء، ولما دخلا على رسول الله ﷺ قالا: أخبِرْنا عن أعظمِ شهادة في كتاب الله إن أنت أخبرتنا بها آمنَّا بك، فأنزل الله تعالى[1] هذه الآية فأسلم / [٢٩١و] الرجلان.

وقال مقاتل:

> إنَّ عبد الله بن سلام وأصحابه من مؤمني أهل الكتاب قالوا لرؤوس اليهود: إن محمدا رسول الله ودينه الحق فاتَّبِعوه فقال اليهود: ديننا هو أفضلُ من دينِكُمْ، فأنزل الله تعالى: شهد الله أنَّه لا إله إلا هو والملائكة يشهدون بها، وأولو العلم بالتوراة عبد الله بن سلام وأصحابه يشهدون أنَّه لا إله إلا الله هو ويشهدون أنَّه قائم على كلِّ نفس بالعدل لا إله إلا هو العزيز في ملكه الحكيم في أمره، وشهدوا أنَّ الدين عند الله الإسلام.[2]

وقوله ﴿شَهِدَ اللَّهُ﴾ فالشهادة[3] الإخبار عما شوهِد أي شهودَ نظر أو علم، قال مقاتل: شهد الله أي قال الله، وقال أبو عبيدة: أي قضى الله، وقال الزجاج: حقيقته علم الله وبين لأنَّ الشاهد هو الذي علم وبين، وقيل: ﴿شَهِدَ اللَّهُ﴾ أي أقام شهادة الآيات اللائحة والدلالة الواضحة.

وقال[4] أبو منصور رحمه الله:

> ﴿شَهِدَ اللَّهُ﴾ أي خلق من الخلائق بما يشهَد خلقه كل أحدٍ على وحدانيته وإلهيته، وقيل: هي شهادة ذاته أي هو بذاته متعالٍ عن جميع معاني المحدثين المربوبين فهو الإله الخالق المعبود.[5]

---

١ ر: فنزلت

٢ تفسير مقاتل بن سليمان، ٢٦٧/١

٣ ر + هي

٤ ر + الإمام

٥ تأويلات القرآن ، ٢٦٤/٢-٢٦٥.

Bir mülhid bize "Bu bir iddiadır, nasıl doğru olabilir?" derse şöyle cevap veririz: Şahitliğinde doğru olduğu ayan beyan belli olan bir kişinin şahitliği makbuldür. Bu durum onun kendisi için yaptığı şahitliğinde de doğru söylediğini gösterir. İddiasını yalanlayan herkesi de boşa çıkarır. Günahsızlık sıfatı Allah'a mahsustur. Kelbî ve Dahhâk şöyle demiştir: Allah kendisi için kendi zâtıyla şahitlikte bulunmuştur. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Kendisi için şahitlik etmiş, mahlûkatından şahitlik istemiştir. Kendine hamdetmiş ve yarattıklarından kendisine hamdetmelerini istemiştir. Kendisini tenzih etmiş ve mahlûkatından kendisini tenzih etmelerini talep etmiştir. Yani "O'nu tesbih ediniz." [el-Ahzâb 33/42] buyurarak "Subhânallah/Allah noksanlıktan münezzehtir." demiştir.

Kaffâl şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın kendi zâtı için şehâdet etmesi mahlûkatında gösterdiği delillerle vahdâniyetini ve onların yaratılmış olduklarını ve bir var edene ihtiyaç duyduklarını, yaratıcının hiçbir ortağı ve benzeri olmadığını bildirmesiyle gerçekleşir. Kur'ân-ı Kerîm'de "Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah'ın mescitlerini onarıp şenlendirmezler." [et-Tevbe 9/17] buyurulmuştur. Yani müşrikler kendi inkârlarına kendileri şahitlik ederken Allah'ın mescitlerini imar etmezler. Hâlbuki müşrikler kendi inkârlarına dair sözlü bir şahitlik yapmıyorlar. Hatta bu duruma şiddetle karşı çıkıyorlardı. Ancak hâl ve tavırları onların kâfir olduklarını açıkça gösteriyordu. İşte onların bu hâlleri, kendilerinden alınmış bir şahitlik sayılmıştır. Buna göre meleklerin şehâdeti, peygamberler nezdinde bildirdikleri delillerdir. İlim sahiplerinin şehâdeti, insanlara Allah'ın birliğine dair anlattıklarıdır.

Devamla şöyle demiştir: **"Melekler ve ilim sahipleri şahitlik ederler"** âyetinin sözle yapılan şahitlik olma, Allah Teâlâ'nın şahitliğinin ise yukarıda anlattığımız gibi deliller ortaya koyma anlamına gelmesi mümkündür. Şahitlikler farklı olsa dahi şahitlik lafzı her ikisini de anlam bakımından kapsamaktadır. "Allah ve melekleri peygambere salât ederler. Ey iman edenler siz de peygambere salât ve selâm edin." [el-Ahzâb 33/56] âyetinde de anlam böyledir. Allah için salâtın anlamı, melekler ve insanlar için ifade ettiğinden farklıdır. Ancak hepsi için salât lafzı kullanılır.

قال: فإن قال لنا مُلحِدٌ: كيف يصح هذا وهو دعوى، قلنا: دعوى من ظهر صدقُه في شهادته إذا شهد مقبولة وقد أظهر صدق قوله فيما شهد به لنفسِه بنفسِهِ، وقهر كل مكذب في دعواه وبالله العصمة ، قال الكلبي والضَّحَّاك: شهد الله لنفسه بنفسه[1]، وقال ابن عباس: شهِد لنفسه واستشهد من خلقِهِ وحمد نفسه واستحمد من خلقه / [٢٩١ظ] ونزَّه نفسه واستنزَه من خلقه أي قال: سبحان الله وأمَرَ به فقال: ﴿وَسَبِّحُوهُ﴾ [الأحزاب، ٤٢/٣٣].

وقال القفال: شهادة الله لنفسه إظهار وحدانيته[2] ممَّا أظهره في خلقهِ من أمارات الحدوث الدالَّةِ على حاجتها إلى صانعها وأنه لا شريكَ له ولا شبيهَ وهو كقوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللهِ شَاهِدِينَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ﴾ [التوبة، ١٧/٩] ما كان للمشركين أن يعمروا مساجد الله شاهدين على أنفسهم بالكفر ولم يكونوا يشهدون لذلك بقولهم بل ينكرونه أشدَّ الإنكار لكن لما كانوا على حال يتبيَّن بها كفرهم جعل ذلك شهادة منهم، وشهادة الملائكة على هذا بما أبانت[3] من الحجج عند الرسل، وشهادة أولي العلم هي بما أبانوا للناس من دلائل التوحيد.

قال: ويحتمل[4] أن يكون قوله: ﴿وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ﴾ على الشهادة المعروفة التي تؤدَّى بالقول وشهادة الله لنفسه بما ذكرناه ولفظُ الشهادة يجمَعُها معنى وإن اختلفت الشهادات في أنفسها كقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [الأحزاب، ٥٦/٣٣]، والصلاة من الله تعالى غير الصلاة من الملائكة والبشر وإن كان يجمَعها لفظ الصلاة.

---

١ م: – وقهر كل مكذب في دعواه وبالله العصمة ، قال الكلبي والضَّحَّاك: شهد الله لنفسه بنفسه

٢ ر – وحدانيته

٣ ح: أبان

٤ ر: يجوز

Bir görüşe göre **"Allah şahitlik etti."** ifadesi "Bu durumu haber verdi." anlamındadır. Meleklerin ve ilim sahiplerinin şahitliği de böyledir. (Onların başında da "Allah haber verdi" ifadesi takdir edilir.) İfadenin şahitlik kelimesiyle sınırlanması haberi pekiştirmektedir. "Senin şöyle olduğuna şehâdet ederim" şeklindeki ifade dilde yaygın olarak kullanılır. Aynı durum (belirli bir hususun şahitlik kelimesi ile tekit edilmesi) müezzinin ezanda okuduğu şehâdet kelimesinde, namaz kılanın oturduğu zaman teşehhüt okumasında (ettahiyyatu duasında şehâdet kelimesinde), ilk kez İslâm'a giren kimsenin okuduğu kelime-i şehâdette de söz konusudur. Ancak tehlîl (Lâ ilâhe illellah) kelimesi tamdır (başında şahitlik kelimesi yer almaz), buna karşılık kelime-i şehâdette aynı ifade "şahitlik ederim" ifadesi ile tekit edilir. "Ancak Allah sana indirdiğine şahitlik eder; onu kendi ilmi ile indirdi. Melekler de buna şahitlik eder. Ve şahit olarak Allah kâfidir." [en-Nisâ 4/166] âyetinde de benzer bir kullanım vardır.

"İlim sahipleri" müminler için kullanılan bir sözdür; çünkü müminler Allah'ı bilirler. Cahil ise kâfirler için kullanılan bir kelimedir; çünkü cahiller Allah'ı bilmezler. "De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz?" [ez-Zümer 39/64]

"Adaleti ayakta tutarak." Ferrâ şöyle demiştir: Bu kelime kat' kuralına göre mansub olmuştur. Çünkü marife kelimeye sıfat yapılan bir nekra kelimedir. "Adaleti yerine getiren Allah şahit olur." takdirindedir.[1] "Herkesi hak ettiğine göre çekip çeviren" [er-Ra'd 13/33] mânasınadır. *Kayyûm*, mahlûkatı yaratan, onları çekip çeviren ve işlerini ikame edendir. *Kıst* adalet demektir. Yani onların arasında adaletle hüküm verir.

"O'ndan başka ilâh yoktur." Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak, âyetin başında zikrettiği bu kelimeleri âyetin sonunda tekrar etmiştir. Birincisi Allah Teâlâ'nın verdiği bir haber, ikincisi ise kulların bunu söylemelerine dair bir emirdir.

"O azîzdir, hakîmdir." Bir görüşe göre *azîz* asla mağlup olmayan, her zaman galip gelendir. Asla yenilmeyen her zaman galip olandır. *Azze ye'uzzü* üstün gelmek anlamında kullanılmıştır. "O tartışmada bana baskın çıktı." [Sâd 38/23] âyetinde de bu kelime kullanılmıştır. "Üstün gelen bir şeyler elde eder." sözünde de bu anlamda kullanılmıştır. Bir görüşe göre azîz, benzeri olmayan demektir. *Azze ye'izzü* nâdir bulunmak mânasına gelir. Ender rastlanan şeylere *azîz* derler. Benzeri hiç olmayan bu isme daha lâyıktır.

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 200.

وقيل: معنى ﴿شَهِدَ اللّٰهُ﴾ أخبر الله، وكذا شهادة الملائكة وأولي العلم، وتقييده بكلمة الشهادة تأكيدٌ للإخبار وهو متعارَف في اللسان: أشهد أنك كذا، وكذا شهادة المؤذن في الأذان، والمصلي في القعدة، والذي يسلم أولا، والتهليل تامٌّ ولفظة الشهادة مؤكدة. قال الله تعالى: ﴿لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَآ اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهُ بِعِلْمِهٖ ۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُوْنَ ۚ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا﴾ [النساء، ١٦٦/٤].

ثم قوله تعالى: ﴿وَاُولُوا الْعِلْمِ﴾ هو اسمُ جميع المؤمنين لعلمهم بالله والجاهل اسم الكافر / [٢٩٢و] لجهله بالله، قال تعالى: ﴿قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُوْٓنِّيْٓ اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجٰهِلُوْنَ﴾ [الزمر، ٦٤/٣٩]

وقوله ﴿قَآئِمًا بِالْقِسْطِ﴾ قال الفراء: هو نصب على القطع لأنه نكرة نعت بها معرفة،[١] وتقديره: شهد الله القائم بالقسط، وهو في معنى قوله تعالى: ﴿اَفَمَنْ هُوَ قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ﴾ [الرعد، ٣٣/١٣]، وفي معنى قوله: «القيوم هو الذي خلق الخلق وهو يربيهم ويصلح شؤونهم»، والقسط العدل أي وهو القاضي بينهم بالعدل.

وقوله: ﴿لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ﴾، قال جعفر بن محمد الصادق: أعاد هذه الكلمات بعد ذكرها في أول الآية؛ لأن الأولى إخبار من الله به[٢] والثانية أمرٌ للعباد أن يقولوا ذلك.

وقوله: ﴿الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ﴾ قيل: ﴿الْعَزِيْزُ﴾ الغالب الذي لا يغلَب والقاهر الذي لا يقهَر يقال: عزَّ يعزُّ بضم العين في المستقبل إذا غلب، قال تعالى: ﴿وَعَزَّنِيْ فِى الْخِطَابِ﴾ [ص، ٢٣/٣٨] ، و[٣]في المثل «مَن عزَّ بزَّ» أي من غلَب سلَب، وقيل: العزيز الَّذِي لا مثل له، يقال: عز يعِز بكسر[٤] العين في المستقبل أي قلَّ وجود مثله وإذا كان ما يقل وجود مثله عزيزا فالذي لا مثل له أولى بهذا الاسم،

١ معاني القرآن للفراء ، ٢٠٠/١.
٢ ر: بنفسه
٣ ر: يقال
٤ ر: بخفض

Bir görüşe göre azîz kudret ve kuvvet sahibi demektir. *Azze ye'azzü* güçlü olmak demektir. "Onları bir üçüncüsüyle destekledik." [Yâsîn 36/14] âyetinde kelime bu anlamda kullanılır. *el-Ardu'l-izâz* ayakların duramadığı yer demektir. Bir görüşe göre *azîz* kendisine kolayca ulaşılamayan, geçit vermeyen demektir. Kolaylıkla ulaşılamayan kaleye *hısnun azîz* derler. Asla ulaşılamayan ve sınırı olmayanın bu isimle adlandırılması daha uygundur. Bir görüşe göre *azîz* izzet veren demektir. *Elîm* ve *vecî'* gibi (sıfat-ı müşebbehe olan kelimelerin ism-i fâil mânasına) gelmesi gibi... *Hakîm* ise söz ve fiillerinde isabetli olan anlamındadır. Aynı zamanda sağlam olan mânasında da kullanılır. Hz. Âdem kıssasında geçen "Şüphesiz ki Sen alîm ve hakîmsin." [el-Bakara 2/32] âyetinin tefsirinde bu ismin anlamı hakkında başka bilgiler de geçmişti.

19. Allah nezdinde hak din İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur. [Âl-i İmrân 3/19]

"Allah nezdinde hak din İslâm'dır." Bu âyetin başındaki *inne'd-dîne* ifadesi ve önceki âyetin ilk kısmındaki *ennehû* hemzesinin okunuşu konusunda dört vecih vardır: Her ikisi de fethalı, her ikisi de kesreli, birincisi fethalı ikincisi kesreli ve birincisi kesreli ikincisi fethalı. Her ikisinin de fethalı okunması Kisâî'nin görüşüdür. Şehâdet kelimesi ikincisinde de amel ettirilir ve birincisinde *bi-ennehû* yahut *li-ennehû* şeklinde bir harf-i cer takdir edilir. Yahut şehâdet kelimesi hem birincisinde hem de ikincisinde atıf olmadan amel ettirilir. Aralarında atıf harfi olmadığından bedel olarak aynı görevi yaparlar. Her ikisinin de kesreli okunması *şehâdet* kelimesinin söylemek anlamında *kāle* gibi bir anlama sahip olmasına dayandırılır. "Allah kendisinden başka ilâh olmadığını söyler" anlamı takdir edildiğinde birincisinin hemzesini kesreli okumak mümkündür. İkincisi de yeni bir cümle olarak veya *kāle*nin ma'mûlü olarak kesrelenebilir. Birincinin kesrelenip ikincinin fetha olması Abdullah b. Abbas'ın kıraatidir. Birincisi yeni bir cümlenin başlangıcıdır ve cümle-i i'tirâziyyenin başında kabul edilir. İkincisi ise *şehâdet*in mef'ulü sayılır. Birincisinin fetha ikincisinin kesre okunması ise diğer kıraat imamlarının tercihidir. Birincisinde şehâdet fiilinin mef'ulü olarak fethalı, ikincisinde ise yeni bir cümle başlangıcı olarak kesreli okunur.[1]

1 İbn Mücahid, *es-Seb'a fi'l-Kırâ'ât*, 202.

وقيل: ﴿الْعَزِيزُ﴾ هو القادر القوي، يقال عزَّ يعز بفتح العين في المستقبل إذا اشتدَّ، قال تعالى: ﴿فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ [يس، ١٤/٣٦] فقوينا، والأرض العزاز التي لا تستقرُّ عليها الأقدامُ، وقيل: ﴿الْعَزِيزُ﴾ المنيع هو الذي لا يوصل إليه، يقال: حصن عزيز إذا تعذَّر الوصول إليه فإذا كان ما يتعذَّر الوصولُ إليه عزيزا فالذي يستحيل الوصول إليه أولى أي لا حدَّ له أولى بهذا الاسم، وقيل: ﴿الْعَزِيزُ﴾ المعزُّ كالأليم بمعنى المؤلم والوجيع بمعنى الموجع. / [٢٩٢ظ] و﴿الْحَكِيمُ﴾ هو المصيب في القول والعمل[١]، والحكيم المحكم أيضا، وقد مرَّت فيه أقاويلُ أخر في قوله: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ [البقرة، ٣٢/٢] في قصة آدم.

١٩- إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللهِ فَإِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ﴾ «إن» في «إنَّ الدين» و«إنه» في أوَّل هذه الآية أربعة أوجه: فتحهما وكسرهما وفتح الأولى[٢] وكسر الثانية وعكسه، أما فتحهما وهو قراءة الكسائي فعلى إيقاع الشهادة على الثانية وإضمار الباء أو اللام في الأولى بأنه أو لأنه، وإيقاع الشهادة على الأولى وإيقاعها أيضا على الثانية لا بطريق العطف لأنه لا عاطف بينهما لكن على البدل، وأما كسرهما فلأن الشهادة تجري مجرى القول فيجوز كسر «إنَّه» على معنى «قال الله تعالى إنه لا إله إلا هو»، والثانية على الاستئناف أو على إيقاع القول عليه، وأما كسر الأولى وفتح الثانية وهو قراءة ابن عباس فالأولى استئناف وهو اعتراض الكلام قبل التمام والثانية بإيقاع الشهادة عليها، وأما فتح الأولى وكسر الثانية قراءة الباقين فعلى إيقاع الشهادة على الأولى واستئناف الثانية.[٣]

وقوله: ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ﴾ أي الدين الحق والدين المرضيُّ هو الإسلام،

١ م: - والحكيم هو المصيب في القول والعمل.
٢ ح: الثانية
٣ لوجوه القراءة انظر: السبعة في القراءات لابن مجاهد ، ص ٢٠٢.

"Allah nezdinde hak din İslâm'dır." Yani gerçek ve makbul din İslâm'dır. Allah Teâlâ "Sizin için din olarak İslâm'dan razı oldum." [el-Mâide 5/3] ve "Her kim İslâm'dan başka din ararsa bu ondan kabul edilmez." [Âl-i İmrân 3/85] buyurmuştur.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: **"Allah nezdinde hak din İslâm'dır."** âyeti müşrikler kendi dinleriyle övündükleri zaman nâzil olmuştu. Her bir grup "Bizim dinimizden başka din yoktur. Bizim dinimiz Hz. Âdem zamanından beri Allah'ın dinidir." demişler, Allah Teâlâ da onları yalanlayarak "Şüphesiz Allah nezdinde din İslâm'dır." buyurmuştu. Hak din, Hz. Muhammed aleyhisselâmın getirdiği İslâm'dır. İslâm, teslimiyet ve ihlâs anlamına gelir. Bu kelimenin geçtiği bir âyette "Tek kişiye bağlı bir adam." [ez-Zümer 39/29] buyurulmuştur. Aslında İslâm bütün her şeyin; mülkünde, yaratmasında ve takdirinde ortağı olmayan Allah Teâlâ'ya has kılınmasıdır. İslâm bütün peygamberlerin dinidir. Allah Teâlâ "İbrâhim, Yahudi, Hıristiyan değildi. O hanîf bir Müslümandı." [Âl-i İmrân 3/67] buyurmuştur.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> **"Şüphesiz Allah nezdinde din İslâm'dır."** Yani Allah'ın razı geldiği, sahibinin lehine hükmettiği, ona güzel karşılıklar ihsan ederek kendisini yükselttiği, bağışlarda bulunduğu din İslâm'dır. İslâm'ın dışındaki dinler reddedilmiştir. Kurtuluş yolu başka dinden olanlara kapalıdır. Âyetin tamamında şunu söylemiştir: Allah şahittir yani bilmektedir ve haber vermektedir ki O'ndan başka ilâh yoktur. Bu Hakk'ın Hakk'a hak olduğuna dair şahitliğidir. Allah'ın Allah olduğuna ilk şahitlik eden kendisidir yani Allah'tır. Ezelinde ezelî kavliyle bu şahitliği yapmış ve bir olan, hiçbir şeye muhtaç olmayan varlığından, kayyûm olan zâtından, devamlı olan izzetinden, ebedî olan celâlinden, sonsuz olan cemâlinden haber vermiştir. Sonra Allah Teâlâ ebediyette zâtına şahitlik eylemiş, yani bu hakikati koyduğu burhanlar ile beyân etmiş, yakînî delillerle ispatlamış, âyetleriyle açıklamıştır.

قال تعالى: ﴿وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِينًا﴾ [المائدة، ٣/٥]، وقال: ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾ [آل عمران، ٨٥/٣] الآية.

وقال ابن عباس نزلت ﴿اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْاِسْلَامُ﴾ حين افتخر المشركون بأديانهم وقال كل فريق منهم: لا دين إلا ديننا وهو دين الله تعالى منذ بعث الله تعالى آدم عليه السلام فكذَّبهم الله تعالى وقال: ﴿اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْاِسْلَامُ﴾ الذي جاء به محمد ﷺ وهو الدين الحقُّ منذ بعث الله تعالى آدم / [٢٩٣و] وما سواه من الأديان فكلها باطل، والإسلام هو الاستسلام وهو الإخلاص أيضا، قال الله تعالى: ﴿وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ﴾ [الزمر، ٢٩/٣٩] وهو في الحقيقة[١] جعل كلية الأشياء لله تعالى لا شريك له فيها في ملك ولا إنشاء ولا تقدير وهو دين كل نبيٍّ كان، قال الله تعالى: ﴿مَا كَانَ اِبْرٰهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا﴾ [آل عمران، ٦٧/٣].

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> ﴿اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْاِسْلَامُ﴾ أي الدين الذي يرتضيه والذي حكم لصاحبه أنه يجازيه به ويعليه وبالفضل يلقيه وهو الإسلام، وما سواه فمردود وطريق النجاة على صاحبه مسدود، وقال في جملة الآية: شهد الله أي علم الله وأخبر الله وحكم الله بأنه لا إله إلا هو فهي شهادة الحقِّ للحقِّ بأنه الحق وأول من شهد أنه الله هو الله شهد في آزاله بقوله الأزليِّ وأخبر عن وجوده الأحدي وكونه الصمديّ وذاته القيومي وعزه الديموميّ وجلاله السرمديّ وجماله الأبديّ ثم في آباده[٢] شهد الله أي بين الله بما نصب من البراهين وأثبت من دلائل اليقين وأوضح من الآيات وأبدى من البينات

١ ر: حقيقته
٢ ر: قوله

> Yarattığı eşyanın ve ademin (yokluğun) gizliliğinden zuhura getirip dilediği zâtî sıfatlara göre hasıl ettiği şeylerin her bir cüz'ü müstakil birer âyân'dır, [bir anlık var olmanın ardından] ikinci varlığında [derhal] fena bulacak eserlerdir [arazlardır], yok olmaya kabil zatlar ve mahallerinde ardışık anlarda var olan sıfatlardır. Hak Teâlâ daha herhangi bir inkâr, cehalet, yaratılmışlara dair bir bilgi, akıl, küfür, inkâr, şirk, iftira yok iken; daha gök, fezâ, karanlık, aydınlık, çiftlerin asılları ve zaman değiştikçe ortaya çıkan mevsimler henüz var değilken kendi kudretinin Celâl'i ve izzetinin kemali ile kendi zâtına şahitlik buyurmuştur.

"Melekler" Allah Teâlâ zâtının birliği ile alâkalı kendi şahitliğini meleklerinin şahitliği ile teyit etmemiştir. Bilakis melekleri, kendisine şahitlik etme şerefine erdirerek onları bahtiyar etmiş, onları kendi birliğinin bilgisine ulaştırmıştır.

"İlim sahipleri." Onlar [ilim sahibi] âdemoğullarıdır. Allah'ın kadrinin celâlini ve izzetinin kemâlini bildiklerinde ilim sahibi olurlar. Allah onların şahitliklerini, kendi şahitliğiyle bir arada zikredip onlara ikramda bulunmuştur. Onlar zan ve tahmin ile değil kesin bir bilgiyle şahitlik yapmışlardır. Onlara bunu bildirmiş, onlar bilmişler ve onları şahit tutmuş ve onlar da şahitlik yapmışlardır. Eğer onlara kim olduğunu bildirmeseydi onlar bundan haberdar olmazlardı. Ancak ilim sahipleri akıllarının uyanık oluşu ile tevhit ehli de gaflet içinde olmayarak, şehâdet ederler. Onların hâli şu beyitlerdekine benzer:

> *Hakkın kahrı ile sönmüş, yok olmuşlardır. Tevhit ile fenâ bulduktan sonra sözlerini söylemişlerdir.*

Onların başına gelen; kendilerinden diğerlerine gözükendir. İçinde bulundukları ahval ve sahip oldukları niteliklerle onları başkalarına karşı müdafaa eden O'dur. Onlar oradadırlar ancak ayrılmışlardır.

> *Size gelecek mektubum ölümümden bir gece sonradır. Ölümümden sonra yazıp yazmaz mıyım bilmiyorum.*

فكلُّ جزء من جميع ما خلق وفطَر ومن كتم العدم ظهر على ما شاء من الصفة الذاتية حصل من أعيان مستقلَّةٍ وآثار في ثاني وجودها مضمحلة وذواتٍ للآفات قابلة وصفات في المحال متعاقبة، شهد سبحانه بجلال قدره وكمال عزِّه حين لا جحدَ ولا جهلَ[1] ولا عرفانَ لمخلوق ولا عقلَ ولا نفاقَ ولا كفرَ ولا إلحادَ ولا شركَ ولا عنادَ ولا إفكَ / [٢٩٣ظ] ولا سماء ولا فضاء ولا ظلام ولا ضياء ولا أصول للمزدوجات ولا فصول باختلاف الأوقات.[2]

وقوله: ﴿والملائكة﴾ لم يؤيِّد شهادته بوحدانيته بشهادة الملائكة بل أسعدهم وأيَّدهم حين وفَّقهم لشهادته وسدَّدهم وإلى معرفة وحدانيَّته أرشدهم.

وقوله: ﴿وَأُولُو العِلْمِ﴾ وهم أولاد آدم إذا علموا جلال قدرِهِ وعرفوا كمال عزِّه، وأكرمهم حين قرن شهادتَهم بشهادتِه فشهدوا عن شهود ويقين لا عن ظنون وتخمين، تعرَّف إليهم فعرفوا وأشهدهم فلذلك شهدوا، ولو لم يقل لهم إنهم من هو لما عرفوا من هو، ولكن العلماء يشهدون بصحوِ عقولِهم والموحِّدون يشهدون ببعد خمودهم فهم كما قيل:

مستهلَكون بقهر الحق قد هَمَدوا واستنطقُوا[3] بعد ما أُفْنُوا بتوحيد

فالمجريُّ عليهم ما يبدو منهم سواهم، والقائم عنهم كما هم عليه وبه غيرَهم، ولقد كانوا لكنهم بانوا، قال قائلهم:

كتابي إليكم بعد موتي بليلةٍ ولم أدرِ أني بعد موتي أكتب[4]

---

١ ر: جهد

٢ لطائف الإشارات للقشيري ، ١/٢٢٦-٢٢٧.

٣ م: واستطلقوا

٤ تفسير الثعلبي، ٣/ ٢٦.

İlim sahiplerinin de dereceleri vardır. Dinin hükümlerini, helâl ve haramı bilen âlimler, haberleri, sünnet ve hadisleri bilen âlimler, Allah'ın kitabını, tefsirini, te'vilini, muhkem ve tenzilini bilen âlimler vardır. O'nun sıfatlarını, özelliklerini bilip, delillerini açıklayan âlimler vardır. Kendilerine lutufta bulunduğu, sırlarını açıkladığı sonra huzuruna alıp keşif yollarını açıp yok ettiği âlimler vardır. Sonunda isim kalır, göz yitip gider, hüküm uçar, kul ise mahv mertebesine ulaşır.

"Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki ayrılığa düştüler." Yani Allah'ın dini olan İslâm hakkında kendilerine Tevrat'ın ve İncil'in ilmi verilen Yahudi ve Hıristiyanlar kendilerine vahiy açıklandıktan sonra ihtilâfa düştüler. Bunun sebebi açıklamadaki bir kusur veya delillerdeki bir kapalılık değildir. Bilakis tevhidin delilleri açıktır.

"Aralarındaki kıskançlık yüzünden…" Ahfeş söyle demiştir: Bu ifade öne alınmıştır. Aslında "Aralarındaki kıskançlık yüzünden ancak şu kimseler ayrılığa düştüler." şeklinde takdir edilir. *Bağy* zulmederek üstünlük elde etmeye çalışmaktır. Yani hakka karşı inat edenler Hz. Peygamber aleyhisselâma ve müminlere hasetlerinden, reis olmak istediklerinden ve başkalarına büyüklendiklerinden onun âyetlerini düşünmekten yüz çevirdiler. Bir görüşe göre Hz. Muhammed aleyhisselâm hakkında kitaplarında onunla ilgili haberler olduğu hâlde ihtilâfa düşenler Ehl-i kitaptır. Bunu hasetlerinden yapmışlardır. Hz. Peygamber aleyhisselâm, Hz. İsmâil'in soyundan geliyordu. Onlar ise Hz. İshak'ın soyundan gelmekteydiler. Bu konuda Cenâb-ı Hak "Daha önce kâfirlere karşı zafer isterken, onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap gelince." [el-Bakara 2/89] ve "(Resûlüm!) Onların söylediklerinin gerçekten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar; fakat o zalimler açıkça Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar." [el-En'âm 6/33] buyurmuştur.

Cühûd bir şeyi bildikten sonra, bile bile inkâr etmektir. Onların kendilerinden önce iman eden fakirlere tâbi olmayı kerih görmeleri kıskançlıklarıdır. Allah onlar hakkında şöyle haber verdi: "'Aramızda Allah'ın kendilerine lutufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?' demeleri sebebiyle onların bir kısmını diğerleriyle işte böyle imtihan ettik." [el-En'âm 6/53]

وأولو العلم على مراتبَ، فمن عالم يعرف أحكامه حلالَه وحرامَه وعالمٍ يعلم أخباره وسننه وآثاره، وعالم يحفظ كتابه ويعرف تفسيرَه وتأويلَه ومحكمَه وتنزيلَه، وعالم يعلم صفاته ونعوته ويوضِّح حججه وتوحيده وعالم لاطفه حتى أحضره ثم كاشفه فقهره، فالاسم باق والعين محق والحكم طارٍ والعبد محو.[1]

وقوله تعالى: ﴿وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ﴾ أي وما اختلف في دين الله / [٢٩٤و] الإسلام اليهود والنصارى الذين أعطوا علم التوراة والإنجيل إلا من بعد ما جاءهم البيان أي اختلافهم ليس لقصور في البيان ولا لغموض في الحُجَجِ بل حجج التوحيد ظاهرة ودلائله واضحة.

وقوله تعالى: ﴿بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ قال الأخفش: هو مقدَّم وتقديره وما اختلف فيه بغيًا بينهم إلا الَّذِين، والبغي هو الاستعلاء بالظلم أي عاندوا الحق وأعرضوا عن التدبُّر حسداً للرسول والمؤمنين وطلبًا للرئاسة وإرادة للتعزُّز والتعظُّم على الآخرين، وقيل: وما اختلف في محمَّدٍ إلا أهل الكتاب بعد وقوع العلم لهم به بما في كتابهم من ذكره وفعلوا ذلك حسدًا له؛ إذ كان من بني إسماعيل[2] وهم من بني إسحاق، وفي ذلك قوله تعالى: ﴿وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواْ فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ﴾ [البقرة، ٨٩/٢] وقوله تعالى: ﴿قَدْ نَعْلَمُ اِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِى يَقُولُونَ فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلٰكِنَّ الظَّالِمِينَ بِاٰيَاتِ اللهِ يَجْحَدُونَ﴾ [الأنعام، ٣٣/٦].

والجحود إنكار بعد المعرفة وحسدهم أنهم كرهوا متابعة الفقراء الذين سبقوهم بالإيمان، قال تعالى خبرا عنهم: ﴿وَكَذٰلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا اَهٰٓؤُلَآءِ مَنَّ اللهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا﴾ [الأنعام، ٥٣/٦].

١ ح: محق ، لطائف الإشارات للقشيري، ٢٢٧/١.
٢ م: إسرائيل

"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki…" Yani kitapları, peygamberleri inkâr edenler. Bir diğer görüşe göre Hz. Muhammed aleyhisselâmı ve Kur'ân'ı yalanlayanlar.

"Allah'ın hesabı çok çabuktur." Yani o hemen Allah Teâlâ'nın huzuruna gelir ve Allah onu hemen hesaba çekip küfrüne karşılık cezasını verir. Bir görüşe göre Allah'ın hesabı çabuk görmesi cezasının şiddetli olması anlamına gelir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "(Herkes hesaba çekilecektir; ancak) hesabı uzun uzun görülen kimse azaba maruz kalacaktır." buyurmuştur.[1]

20. Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: "Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim." Ehl-i kitaba ve ümmîlere de "Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?" de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir. [Âl-i İmrân 3/20]

"Eğer seninle tartışmaya girerlerse…" Yani seninle tartışırlarsa demektir. Ne konuda tartışacaklarını söylememiştir. Ancak cevapta tartışmanın din hakkında olduğu anlaşılmaktadır. "Sana soruyorlar." [el-Mâide 5/4] âyetinde bu üslûbun açıklaması geçmişti. "Senden fetva isterler." [en-Nisâ 4/176] âyetinde de böyle bir kullanım vardır.

"De ki: "Ben kendimi Allah'a teslim ettim." Yani ben sadece Allah'a yöneldim. Başkalarına yönelmem. Bir görüşe göre yüzümü yani dinimi Allah'a adadım. Bir görüşe göre ilmimi Allah'a adadım. Diğer bir yoruma göre nefsimi teslim ettim. Biz bunu "Evet! Her kim yüzünü Allah'a teslim eder." [el-Bakara 2/112] âyetinde anlatmıştık.

"Bana uyanlarla birlikte." Bu ifade "Teslim ettim" fiilindeki *tâ* zamirine atfedilmiştir. Yani ben ve bana uyanlar bunu yaptık. Bu ifade *eslemtü* fiilinden sonra *ene* zamiri getirilerek veya getirilmeden kullanılır. Daha yaygın olanı *ene* zamirinin getirilmesidir. "Ben ve bana uyanlar Allah'a basiretle davet ederiz." [Yûsuf 12/108] âyetinde de *ene* zamiri ayrı gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de iki kullanım da vardır. Bir görüşe göre burada iki ifade arasının fasıl olması (*vechiye lillahi* kelimelerinin araya girmesi) sebebiyle *ene* hazfedilmiştir. Bu durum zamirin kullanılması yerine geçmiştir. Yani şöyle demektedir: Eğer seninle şirklerini ispat etme konusunda tartışırlarsa onlara de ki:

1 Buhârî, "Rikāk", 49.

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَكْفُرْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ﴾ أي الكتب والرسل وعلى القولِ الثاني بمحمَّدٍ والقرآن.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾ أي فإنَّه سيصير إلى الله سريعا فيحاسبه ويجازيه على كفره، وقيلm: سريع الحساب في معنى شديد العقاب لقوله: «من نوقش الحساب عُذِّب».[1]

٢٠- فَاِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِۜ وَقُلْ لِلَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيّٖنَ ءَاَسْلَمْتُمْۜ فَاِنْ اَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْاۚ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُۗ وَاللّٰهُ بَصِيرٌۢ بِالْعِبَادِۗ

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ حَاجُّوكَ﴾ أي خاصموك ولم يقل في ماذا، وتبيَّن في الجواب أنه كان في الدين وهو كما مرَّ في قوله تعالى: / [٢٩٤ظ] ﴿يَسْاَلُونَكَ﴾ [المائدة، ٤/٥] في آيات وكذا ﴿يَسْتَفْتُونَكَۜ﴾ [النساء، ١٧٦/٤]

وقوله تعالى: ﴿فَقُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ﴾ أي أخلصتُ قصدي وتوجُّهي لله لا أتوجَّه إلا إليه، وقيل: وجهي أي ديني، وقيل: عملي، وقيل: أي أسلمتُ[2] نفسي، وكشفنا عن حقيقته في قوله تعالى: ﴿بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ﴾ [البقرة، ١١٢/٢].

وقوله تعالى: ﴿ومن اتَّبعَنِ﴾ عطف على التاء من «أسلمت» أي أسلمت أنا وجهي ومن اتبعني فعل ذلك وفيه وجهان: أسلمت أنا ومن اتبعني، وأسلمت ومن اتبعني، والأكثر مع ذكر «أنا»، قال الله تعالى: ﴿اَدْعُوٓا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصِيرَةٍ اَنَا۠ وَمَنِ اتَّبَعَنِىۜ﴾ [يوسف، ١٠٨/١٢] فجمع في القرآن بين الوجهين، وقيل: إنما حذف «أنا» هاهنا لطول الفصل في الكلام فصار عوضا عن ذكر الضمير يقول: فإن خاصموك في إثبات شركهم فقل لهم:

---

١ صحيح البخاري، كتاب الرقاق، ٤٩.

٢ ح: سلّمت

Benim teslim olduğum Allah'tır. Bu benim için de sizin için de hak olandır. Bu Allah'ın bütün emrettiklerine uymayı gerektirir. Allah benim için nefsimde benim O'nun kulu ve elçisi olduğuma dair deliller koymuştur. Bana Kur'ân'ı vahyetmiş ve benim için ve beni takip edenler için bazı deliller vazetmiştir. Eğer siz de Müslüman olursanız doğru yolu bulursunuz. Eğer bu tekliften yüz çevirirseniz, biz size Allah'ın delillerini aktardık. Ondan ötesi ancak azaptır.

"Ehl-i kitaba ve ümmîlere de" Ehl-i kitap ifadesinden kasıt, Yahudi ve Hıristiyanlardır. Kelbî şöyle demiştir: Onlar Medine Yahudileri ve Necranlı Hıristiyanlardı. Ümmîler Arap müşriklerdir. Bununla ilgili görüşleri "Onlardan bazıları ümmîdirler." [el-Bakara 2/78] âyetinde anlatmıştık.

"Siz de Allah'a teslim oldunuz mu? de." Buradaki soru emir mânasındadır. "Bu işi bıraktınız mı?" [el-Mâide 5/91] âyetinde de durum böyledir. "İnip bizimle yer misin?" şeklindeki soru da emir mânasındadır.

"Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir." Yani sizin Müslüman olduğunuz gibi onlar da Müslüman olurlarsa doğru yolu bulurlar.

"Yok, eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır." Yani eğer bundan yüz çevirirlerse sana düşen risâleti tebliğ etmektir. Onları bu yaptıklarından vazgeçirmek elinden gelmez. Bu durum, Hz. Peygamber aleyhisselâma savaşma emri gelmeden öncedir. Sonradan savaş emredildi. Bu âyet inince Hz. Peygamber aleyhisselâm onları İslâm'a davet etti. "Müslüman olduk." dediler. Yahudilere "Îsâ'nın Allah'tan gelen bir kelime ve O'nun ruhu olduğuna şahitlik eder misiniz?" dedi. Onlar "Allah korusun." dediler. Hıristiyanlara "Îsâ'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu kabul eder misiniz?" diye sordu. "Allah korusun. O Allah'ın kendisidir." dediler. Böylece İslâm'dan yüz çevirdiler.

"Allah kullarını çok iyi görmektedir." Yani Allah onları görür, onlardan gafil değildir. Bu bir tehdittir. Bir görüşe göre Allah, onların yaptıklarının karşılığını çok iyi bilmektedir. Başka bir yoruma göre Allah, onların gizlediklerini ve açıkça yaptıklarını bilir.

إنَّ من أسلمت وجهي له هو الله، وهذا[1] في الجملة حق عندي وعندكم وهو يوجب الانقياد لجميع ما أمر الله به، وقد أقام لي الدلائل في نفسي على أني عبده ورسوله وأوحى إليَّ القرآن وأقام لي الدلائل ولمن اتبعني بذلك فإن أسلمتم اهتديتم وإن أعرضتم عن ذلك فقد بلغناكم حجج الله تعالى وليس وراءه إلا العذاب.

٥ وقوله تعالى: ﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ اليهود والنصارى[2]، قال الكلبي: هم يهود المدينة ونصارى أهل نجران. وقوله تعالى: ﴿وَالْأُمِّيِّنَ﴾ مشركي العرب وقد بيَّنا وجوهَه في قوله تعالى: ﴿وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ﴾ [البقرة، ٧٨/٢].

وقوله تعالى: ﴿ءَأَسْلَمْتُمْ﴾ استفهام بمعنى الأمر كما في قوله تعالى: ﴿فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ [المائدة، ٩١/٥] وهو كقولك: «أ تنزل وتأكلَ معنا».

١٠ وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا﴾ أي أسلموا وجوههم كما أسلمتم أنتم فقد رشدوا.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا﴾ أي أعرضوا عن ذلك، / [٢٩٥و] ﴿فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ﴾ أي تبليغ الرسالة، وليس بيدك أن تمنعهم عن التولي وكان هذا حين لم يؤمر بالقتال ثم أمر به، ولما نزل هذا دعاهم إلى الإسلام فقالوا: قد أسلمنا، فقال لليهود: أتشهدون ١٥ أنَّ عيسى كلمة من الله وروحٌ منه، قالوا: معاذ الله ، وقال للنصارى: أتشهدون أن عيسى عبد الله ورسوله، قالوا: معاذ الله ولكنه الله، فذلك توليهم عن الإسلام.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾ أي هو يراهم ولا يغفل عنهم وهذا وعيد، وقيل: أي بصير بجزاء أعمالهم، وقيل: أي بصيرٌ بما أسرُّوا وأعلنوا.

---

١ ر: هو

٢ ر – اليهود والنصارى

21. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adaleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azabı müjdele! [Âl-i İmrân 3/21]

"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler" ile kastedilen Yahudilerdir. Hz. Muhammed aleyhisselâmı, Kur'ân'ı, Hz. Îsâ'yı, İncil'i inkâr etmişler, Tevrat'ın [hükümlerine] karşı gelmişlerdi.

"Peygamberleri öldürenler" ise Zekeriyyâ, Yahyâ ve diğer peygamberlerin canına kıyanlardır.

"Haksız yere" Bakara sûresinin başka bir âyetinde "Hakkın dışında" [el-Bakara 2/61] buyurulmuştur. Allah Teâlâ'nın belirlediği ve izin verdiği hak yolun dışında anlamına gelmektedir. Buradaki âyette hak kelimesinin nekre olarak kullanılmasının mânası adam öldürmenin ancak çeşitli haklı sebeplerle yapılabileceğidir. Yani onlar bu hak yollardan (meşru gerekçelerden) hiçbirine sahip olmadan bu işi yapmışlardır. Onların yaptıkları inkâr ve öldürme eylemlerinden geniş zaman sîgası ile bahsedilmesi bu sıfata hâlihazırda da sahip olduklarını göstermektedir. Onlar aslında bu âyetin indirildiği sırada peygamber öldürmüyorlardı ancak bunu yapan atalarını takip ediyorlardı. Bu sebeple de kınandılar.

"Adaleti emreden insanları öldürenler." Yani peygamberlere inananları ve onlara iyiliği emreden tâbilerini de öldürmüşlerdir. Bu; (peygamberleri) öldürmeleri, kendilerini bu hususta uyaranları dinlememeleri ve bu kişileri de öldürmeleri sebebiyle onları kınamadır.

"Onlara acı bir azabı müjdele." Yani onlara -sevindirici haber olan- müjde yerine cehennem haberini ver. Bu ifade şairin şu sözün[deki ironiy]e benzer:

Aralarındaki selâmlaşma acı bir darbeden ibarettir

Ebû Ubeyde b. Cerrâh şöyle rivayet etmiştir: Bir gün Resûlullah'a "Kıyamet günü insanlardan en şiddetli azaba uğrayacak olanlar kimlerdir?" diye sormuştum. "Bir peygamberi veya iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir kişiyi öldürendir." buyurdu. Sonra Resûlullah aleyhisselâm "Haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adaleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azabı müjdele!" âyetini okudu ve şöyle dedi:

٢١- اِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ حَقٍّۙ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ﴾ هم اليهودُ كفروا بمحمدٍ والقرآن وعيسى والإنجيل وخالفوا التوراة أيضا.

٥ وقوله تعالى: ﴿وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ﴾ أي زكريا ويحيى وغيرهما.

وقوله تعالى: ﴿بِغَيْرِ حَقٍّ﴾ وقال في سورة البقرة: ﴿بِغَيْرِ الْحَقِّ﴾ [البقرة، ٦١/٢] أي بغير الحق الذي حدَّه الله وأذن فيه[١]، والنكرة ههنا على معنى أن القتل يكون بوجوه[٢] من الحق (فمعناه يقتلون بغير حقٍّ من تلك الحقوق، وذكر الكفر)[٣] والقتل من هؤلاء على صيغة المستقبل هو إثبات هذه الصفة لهم في الحال وما كانوا يقتلون للحال لكن ١٠ كانوا يتولَّونَ الآباء الذين فعلوا ذلك فذموا به.

وقوله تعالى: ﴿وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِۙ﴾ أي وقتلوا أيضا المؤمنين بالأنبياء وأتباعهم الَّذين[٤] أمروهم بالمعروف وهذا ذمٌّ لهم بالقتل وبعصيانِهم من نهاهم عن القتل وبقتل الَّذين أمروهم بذلك.

وقوله تعالى: ﴿فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ﴾ أي اجعل لهم بدل البشارة وهي الخبر السارُّ ١٥ الإخبارَ بالنار، وهو كقول القائل:

تحيةُ بينهم ضربٌ وجيعُ[٥]

وروى أبو عبيدة بن الجراح قال: قلت: يا رسول الله / [٢٩٥ظ] أيُّ الناس أشدُّ عذابا يوم القيامة؟ قال: رجلٌ قتل نبيًّا أو رجلا أمر بمعروفٍ ونهى عن منكَرٍ، ثم قرأ رسول الله: ﴿وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ حَقٍّۙ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ﴾

---

١ ح: فيه
٢ ح: من وجوه
٣ م – فمعناه يقتلون بغير حق من تلك الحقوق، وذكر الكفر
٤ ح – الذين
٥ لعمرو بن معدي كرب في النوادر لأبي زيد، ص ١٥٠؛ معاني القرآن للزجاج، ١٢٠/٢. عجزه: وخيلٍ قد دلفتُ لها بخيلِ.

"Ey Ebû Ubeyde! İsrâiloğulları, bir günün ilk vakitlerinde bir saatte otuz dört peygamber öldürdüler. İsrâiloğulları'nın âbit ve zâhitlerinden yüz on iki adam kalktı ve bu kötü işi yapanlara iyiliği emredip, onları kötülükten menettiler. Onların da hepsi günün sonunda öldürüldü. İşte Allah Teâlâ burada onlardan bahsetmektedir."[1]

22. İşte bunlar dünyada da âhirette de çabaları boşa giden kimselerdir. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur. [Âl-i İmrân 3/22]

"İşte bunlar dünyada da âhirette de çabaları boşa giden kimselerdir." *Habitat* boşa gitti demektir. *Habitat butûnu'l-mâşiye*, "Bahar mevsiminde yedikleri ot sebebiyle hayvanların midesi bozuldu." anlamına gelir. Bu işi yapanların inkârları ve peygamberleri öldürmeleri sebebiyle yapmış oldukları amelleri ve elde ettikleri sevapları ortadan kalkmıştır. Hz. Peygamber aleyhisselâm zamanında yaşayıp da dedelerinin yaptıklarına razı olanların da aslında inkâr anlamına gelen bu rızâları sebebiyle Hz. Peygamber aleyhisselâmın gönderilmesinden ve onu inkâr etmelerinden önce yapmış oldukları ameller boşa gitmiştir.

"Dünyada ve âhirette." Yani ne dünyada ne de âhirette bir fayda elde edebilirler. Bilakis dünyada yağma, katil, cizye gibi zorluklara; âhirette ise hiç bitmeyen azaba duçar olacaklardır. Onların dünyada ve âhirette amellerinin karşılığı boşa gitmiştir. Allah katında dünya sevabı, hamd senâ ve kerametler, âhiret sevabı ise cennette müminlere vaad edilen nimetler ve derecelerdir.

"Onların hiçbir yardımcısı da yoktur." Yani onlardan dünya ve âhirette-ki bu utanç ve azabı giderebilecek kimse yoktur. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "İyiliği emretmeyen, kötülükten yasaklamayan kavimler ne kötüdürler! İyiliği emredip kötülükten alıkoyan kimseleri korkutanlar ne kötüdürler. İnsanlar arasında Allah'ın adaletini uygulamayanlar ne kötü topluluklardır. Adaleti emredenleri öldüren kavimler ne kötüdürler."[2]

23. (Resûlüm!) Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri (Yahudileri) görmez misin ki aralarında hükmetmesi için Allah'ın Kitab'ına çağrılıyorlar da, sonra içlerinden bir grup cayarak geri dönüyor. [Âl-i İmrân 3/23]

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 3: 36; Bezzâr, *el-Müsned*, 4: 109.

2 Ebu'l-Fidâ Faruk ed-Dimaşkî, *Müsned*, 3: 74.

ثم قال: يا أبا عبيدة، قَتَلَتْ بنو إسرائيل ثلاثة وأربعين نبيًّا من أوَّل النهار في ساعةٍ واحدةٍ فقام مائة رجل واثنا عشر رجلا من عُبَّاد بني إسرائيل فأمروا من قتلوا بالمعروف ونهوهم عن المنكر فقُتِلوا جميعا من آخر النهار في ذلك اليوم وهو الذي ذكر اللهُ تعالى.[1]

٢٢- أُولَٰٓئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ ۖ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ حبطت أي بطلت، من قولهم: «حبطت بطون الماشية» إذا فسدت من مأكل الربيعِ، أي أولئك الذين فعلوا ذلك بَطَلَ بكفرهم وقتلِهم الأنبياءَ ما كان لهم من عمل وهو طاعة وعليها ثواب لو سلم من الكفر، وأولئك الذين رضوا بعمل أسلافهم هذا ممن كان في عصر النبي ﷺ بطل بهذا الرضا الذي هو كفر ما كان لهم من عمل صالح قبل مبعث النبي ﷺ وكفرهم به.

وقوله ﴿فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ أي لا ينالون بها نفعا لا في الدنيا ولا في الآخرة بل ينالهم الخزي بالسبي والقتل والجزية في الدنيا وبالعذاب المقيم في العقبى أو بطل ثواب أعمالهم في الدنيا والآخرة، قال: فعند الله ثواب الدنيا والآخرة وثواب الدنيا الحمد والثناء والكرامات وثواب الآخرة ما وُعِدَ في الجنة من النِّعَمِ[2] والدرجات.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾ / [٢٩٦و] أي ليس لهم من يدفع عنهم الخزي والعذاب في الدنيا والآخرة، وقال النبي: «بئس القوم قوم لا يأمرون بالمعروفِ ولا ينهَوْنَ عن المنكَر، بئس القومُ قوم يخيفون الآمرين بالمعروف والناهين عن المنكر، بئس القوم قوم لا يقومون لله بالقسط بين الناس، بئس القومُ قوم يقتلون الَّذين يأمرون بالقسط».[3]

٢٣- اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ اُوتُوا نَصِيباً مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ اِلٰى كِتَابِ اللهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ

١ تفسير الثعلبي ، ٣٦/٣؛ مسند البزار ، ١٠٩/٤.

٢ ر: النعيم

٣ مسند الفاروق لأبي الفداء إسماعيل الدمشقي،٣ / ٧٤.

"Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmez misin?" Bu da Yahudilerin sıfatlarındandır. "Görmez misin?" ifadesinin tefsiri önceden birkaç defa geçmişti. Onların hepsi hakkında bir şaşkınlık ve yaptıkları kötü işler sebebiyle onlara yönelik bir uyarı ifadesidir. İkrime'nin bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm Yahudilerin medresesine girip onları İbrâhim'in dinine davet etmişti. Din adamlarının reisi Nuaym b. Ömer "İbrâhim Yahudi idi." diye karşılık vermişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Haydi Tevrat'a bakalım. Aramızda hakem olsun." dedi. Bunu kabul etmediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.

Kelbî şöyle demiştir: Hayber halkından bir adam ve kadın zina yapmışlardı. Onların soylu ve hatırlı ailelerindendi. Kitaplarında recim cezası bulunmaktaydı. Bir çıkış yolu bulması için Hz. Peygamber aleyhisselâma geldiler. Peygamber de aynı hükmü verdi. Onlar "Bize zulmettin. Onlara recim gerekmez." dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Aramızda Tevrat'ın hükmüne başvuralım." buyurdu. "Bize insaflı davrandın." dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm "İçinizde Tevrat'ı en iyi bilen kim?" diye sordu. "İbn Sûriyâ" diye cevap verdiler. Adama haber gönderdiler. Hz. Peygamber aleyhisselâm Tevrat'ta recimden bahsedilen kısmı istedi. İbn Selâm o yeri gösterdi. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Oku burayı." dedi. İbn Sûriyâ okudu. Recim âyetine gelince elini oraya koydu. İbn Selâm kalktı ve parmağını oradan kaldırdı. Hz. Peygamber'e o âyeti okudu. Bunun üzerine Hz. Peygamber o ikisinin recmedilmesini emretti. Yahudiler buna çok kızıp inkârcı oldular. Ardından Allah Teâlâ "Kendilerine Kitap'tan bir pay verilenleri görmez misin?" yani "Tevrat'tan bir nasip verilenleri görmez misin?" âyetini indirdi.[1]

"Aralarında hükmetmesi için Allah'ın Kitab'ına çağrılıyorlar da" Yani Tevrat'a davet ediliyorlar. Bir görüşe göre Kur'ân'a çağrılıyorlar. Çünkü Kur'ân, Tevrat'ı tasdik etmektedir. "Aralarında hükmetmesi için." yani hüküm vermesi için. Kitapta hükmün açıklaması vardır. Bu sebeple hüküm ona izâfe edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm de içerisinde müjde ve uyarıya dair haberler bulunduğu için müjdeleyici ve uyarıcı diye isimlendirilmiştir.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 3: 28.

وقوله تعالى: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ اُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ﴾ وهذا في صفات[١] اليهودِ أيضا و﴿اَلَمْ تَرَ مَّ﴾ تفسيرُه مرَّاتٍ وهو تعجيبٌ من جميعهم وتنبيهٌ من سوءِ صنيعهم، وذكر عكرمة في نزولِها أن النبي ﷺ دخل مدارس اليهود ودعاهم إلى ملة إبراهيم، فقال رئيسهم نعيم بن عمر: وكان إبراهيم يهوديا ، فقال النبي: فهلمُّوا إليَّ التوراة بيني وبينكم فأبَوْا فأنزل الله تعالى هذه الآية[٢].

وقال الكلبيُّ: فجر رجل وامرأة من أهل خيبر وكانا في شرف منهم، وكان في كتابهم الرجم فأتوا رسول الله ﷺ رجاء رخصة عنده فحكم بالرجم عليهم فقالوا: جُرْتَ علينا، ليس عليهما الرجمُ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم بيني وبينكم التوراة، فقالوا: قد أنصفتنا، قال: فمن أعلمكم بالتوراة؟ قالوا ابن صوريا، فأرسلوا إليه فدعا رسول الله بشيء من التوراة فيها الرجم، دله على ذلك ابن سلام، فقال له: اقرأ، فقرأ فلما أتى إلى آية الرجم وضع كفَّه عليها وقام ابن سلام فرفع إصبعَه عنها[٣] ثم قرأها على رسول الله فأمر النبي ﷺ برجمهما فغضب اليهود لذلك ورجعوا كفارا فأنزل الله / [٢٩٦ظ] هذه الآية: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ اُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ﴾ أي أعطوا حظا من التوراة.[٤]

وقوله تعالى: ﴿يُدْعَوْنَ اِلٰى كِتَابِ اللهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ﴾ أي التوراة وقيل: أي القرآن؛ لأنَّه مصدِّقٌ للتوراةِ، وقوله ﴿لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ﴾ أي ليقضي، وفي الكتاب بيانُ الحكمِ فأضيف الحكم[٥] إليه كما في صفة القرآن بشيرًا ونذيرًا لأن فيه بيان التبشير والإنذار.

---

١ ر: هذا صفة اليهود
٢ ر: فنزلت الآية
٣ م: عليها
٤ تفسير الثعلبي، ٢٨/٣.
٥ م – فأضيف الحكم

"Sonra içlerinden bir grup geri dönüyor." Yani onlardan bir grup davetçiden yüz çeviriyor. Hepsini bu şekilde nitelememiştir. Çünkü bu sûrede başka bir âyette "Ehl-i kitaptan geceleyin ibadet eden bir topluluk vardır." [Âl-i İmrân 3/113] ve "Hak ile doğruyu bulan ve ona göre hareket eden bir topluluk." [el-A'râf 7/159] buyurulmuştur.

"Yüz çeviriyorlar." Yani davet edildikleri hükümden yüz çeviriyorlar. Bu bir tekrar değildir. Rivayete göre hep birlikte davet edilmişlerdir. Onlardan bir grup yüz çevirmiştir. Bu grup onların yönetici tabakasıdır. Tâbileri de onlara uyarak yüz çevirmişlerdir. Bir görüşe göre onlardan bir grup yani üzerlerine had cezası gerekenler yüz çevirmiş, reisleri de kendilerini menetmekten yüz çevirmiştir. Mukātil şöyle demiştir:

> "Kendilerine kitaptan bir nasip verilenleri görmez misin?" denilirken kastedilenler, Kâ'b b. el-Eşref, Kâ'b b. Üseyd, Mâlik b. ed-Dayf, Şu'be b. Ömer, Nu'mân b. Evfâ, Ebû Yâsir b. Ahtab ve Ebû Nâfi' b. Kays'tır. Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara "Müslüman olun, doğru yolu bulun. Kibirlemeyin." buyurdu. Onlar "Biz daha doğru yoldayız ve buna senden daha layığız. Allah, Mûsâ'dan sonra peygamber göndermedi." dediler. Hz. Peygamber onlara "Söylediklerimin doğru olduğunu bildiğiniz hâlde niçin beni yalanlıyorsunuz? Tevrat'ı çıkarın da aramızdaki meselede ona göre amel edelim. Ben orada yazılıyım." buyurdu. Onlar bunu kabul etmediler. Bunun üzerine bu âyet indi.[1]

24. Onların bu tutumları "Bize ateş, sadece sayılı günlerde dokunacaktır" demelerinin bir sonucudur. Onların vaktiyle uydurdukları şeyler de dinleri hakkında kendilerini yanıltmıştır. [Âl-i İmrân 3/24]

"Onların bu tutumları 'Bize ateş, sadece sayılı günlerde dokunacaktır' demelerinin bir sonucudur." Yani onların doğru yoldan yüz çevirmelerinin ve peygamberlerini öldürmelerinin sebebi "Bize sadece az sayıda gün ateş dokunur, Allah bize sadece az sayıda gün azap eder, sonra bizi cehennemden çıkarır." demeleri ve böyle inanmalarıdır. Bir görüşe göre onlar kırk günü kastetmektedirler. Bu da atalarının buzağıya taptıkları gün sayısıdır. Başka bir görüşe göre bu süre yedi gündür. Başka bir görüşe göre kırk yıldır. Bir rivayete göre ise yaşadıkları süredir. Bunu Bakara sûresinde anlatmıştık.

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1: 268-269.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَرِيقٌ مِنْهُمْ﴾ أي يعرض عن الداعي طائفة منهم ولم يصف به الكل؛ لأنه قال في هذه السورة: ﴿مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَآئِمَةٌ﴾ [آل عمران: ١١٣/٣] وقال: ﴿اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ﴾ [الأعراف: ١٥٩/٧].

وقوله تعالى: ﴿وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾ أي عما دُعُوا إليه[١] فلم يكن تكرارا، وقيل: يُدعَون جميعا ويتولى فريق منهم وهم رؤساؤهم وهم معرضون أي الأتباع تقليدا، وقيل: يتولى فريق منهم أي الذين عليهم الحد والرؤساء يعرضون عن منعهم عن التولي، وقال مقاتل:

> ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب كعب بن الأشرف وكعب بن أسيد ومالك بن الضيف وشعبة بن عمر ونعمان بن أوفى وأبو ياسر بن أخطب وأبو نافع بن قيس[٢]، قال لهم النبي: «أسلموا تهتدوا ولا تكبَّروا»، وقالوا: نحن أهدى وأحقُّ بالهدى منك، وما أرسل الله رسولا بعد موسى، فقال النبي: «لم تكذِّبوني وأنتم تعلمون أن الذي أقول حقٌّ فأخرجوا التوراة نعمل نحن وأنتم بما فيها فإني مكتوب فيها» فأبوا ذلك فنزلت الآية.[٣]

٢٤- ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ ۖ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ﴾ / [٢٩٧و] أي ذلك التولي منهم وقتل الأنبياء منهم لاعتقادهم وقولهم: لن تمسَّنا النارُ ولا يعذِّبنا الله بمعاصينا إلا أياما قلائلَ ثم يخرِجنا منها، وقيل: هذه الأيام عندهم أربعون يوما وهي مدة[٤] الأيامِ الَّتِي عبد آباؤهم العجل، وقيل: سبعة أيام، وقيل: أربعون سنة، وقيل: مدة العمر، وقد أوضحناها في سورة البقرة.

---

١ ر: عن الدعوة
٢ ح + لعنهم الله تعالى
٣ تفسير مقاتل، ٢٦٨/١-٢٦٩.
٤ ح: المدة

"Onların vaktiyle uydurdukları şeyler de dinleri hakkında kendilerini yanıltmıştır." *el-Gurûr* aldatmak anlamına gelir. Bir görüşe göre doğru olmayan şeyler için tamah etmektir. Bu ifade "Dediler" ifadesine atıftır. "Dinleri konusunda" kısmı ile ilgili olarak Mukātil "Yani bâtıl olan dinleri konusunda onları aldatmıştır."; Dahhâk ise "Hak dinleri konusunda onları aldatmıştır." şeklinde açıklama yapmışlardır.

"İftira attıkları şeyler." Yani Allah'a "Biz Allah'ın çocukları ve sevdikleriyiz. O bize günahlarımız sebebiyle sadece az bir zaman azap eder." şeklindeki iftiraları onları aldatmıştır.

Kelbî şöyle demiştir: "Azabın onlardan geciktirilmesi onları aldatmıştır."

Mukātil şöyle demiştir: "Allah'ın dünyada onları affetmesi kendilerini aldatmıştır."

Bir rivayete göre onlar arasında aldatılmış olanlar zayıf olanlarıdır. Aldatanlar ise ileri gelenleridir. Yani ileri gelenlerin sözleri zayıfları kandırmıştır. Onların sözlerinin iftira olarak nitelenmesi, bu sözün Tevrat'a ait olduğunu söylemelerindendir. İftira başkasına yalan isnat etmektir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yahudiler Tevrat'ta cehennemin iki ucunun kırk yıllık mesafe olduğunu ve sonunda zakkum ağacına ulaşacaklarını iddia etmişlerdi ve "Bize zakkum ağacına ulaşıncaya kadar azap edilecek, sonrasında cehennem bitecek." diyorlardı. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Cahîm'in aslı Sakar'dır. Orada zakkum ağacı bulunur. Cehennemin kapısından girip azaba uğrayacak sonunda bu ağaca ulaşacaklar. Karınlarını o ağaçtan dolduracaklar. Cehennemin bekçisi onlara "Sakar! Siz cehennemin size sadece sayılı günler dokunacağını sanıyordunuz. İşte kırk yıl geçti. Ebediyen buradasınız." diyecektir.

25. Fakat onları gelmesinde şüphe edilmeyen bir gün için topladığımız ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkese kazandığı şeyler tastamam ödendiği zaman (hâlleri) nice olur? [Âl-i İmrân 3/25]

"Fakat onları gelmesinde şüphe edilmeyen bir gün için topladığımız zaman (hâlleri) nice olur?" Burada gizli bir ifade vardır. Yani hâlleri nasıl olur? Kıyamet günü hangi çareye başvuracaklardır? "Bir günde" değil de "bir gün için" demesinin sebebi ceza\karşılık günü için manasında olmasındandır.

وقوله تعالى: ﴿وَغَرَّهُمْ فِى دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ الغرور الخِداع، وقيل: الأطماع فيما لا يصحُّ وهذا عطفٌ على قوله تعالى: ﴿قَالُوا﴾، وقوله: ﴿فِى دِينِهِمْ﴾ ، قال مقاتل: وغرَّهم في دينهم الباطل، وقال الضحاك: غرَّهم في دينهم الحق.

وقوله: ﴿مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ أي غرَّهم افتراؤهم على الله بقولهم: نحن أبناء الله وأحباؤه فلا يعذِّبنا بذنوبنا إلا مدةً يسيرةً.

وقال الكلبيُّ: غرَّهم تأخير العذاب عنهم.

وقال مقاتل: غرَّهم عفو الله عنهم في الدنيا.

وقيل: المغرورون هم ضعفاؤهم والمغترُّون كبراؤهم أي غرَّ الضعفاء قولُ الكبراء وإنما سماه افتراء لأنهم أضافوا هذا القول إلى التوراة والافتراء اختلاف الكذب على الغير.

وقال ابن عباس: زعمت اليهود أنَّهم وجدوا في التوراة أن ما بين طَرَفَيْ جهنم أربعون سنة إلى أن ينتهوا إلى شجرة الزقوم وإنما نعذّب حتى ننتهي إلى شجرة الزقوم فتذهب جهنم وتهلك، قال ابن عباس: وأصل الجحيم سَقَر وفيها شجرة الزقوم، فإذا اقتحموا من باب جهنم تبادروا في العذاب / [٢٩٦ظ] حتى انتهوا إلى شجرة الزقُّوم وملأوا البطون وقال لهم خازن: سقر، زعمتم أن النار لن تمسكم إلا أياما معدوداتٍ[1] فقد خلت أربعون سنة وأنتم في الأبد.

٢٥- فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ فيه مضمر أي فكيف حالهم، أي كيف احتيالهم يوم القيامة. وقوله: ﴿لِيَوْمٍ﴾ ولم يقل «في يوم»؛ لأن معناه لجزاء يوم.

١ م - البطون وقال لهم خازن: سقر، زعمتم أن النار لن تمسكم إلا أياما معدوداتٍ

"Şüphe edilmeyen…" Yani gerçekleşmesi konusunda hiçbir kuşku barındırmayan demektir. Bu ifadenin üç yorumu vardır. Bunları Bakara sûresinin başında açıklamıştık. Bu açıklamalarımızla "İnkârcılar ondan şüphe duydukları için onu inkâr ettikleri hâlde burada onlardan şüpheyi neden nefyetmektedir?" şeklindeki bir soru da cevaplanmış olur.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> "Nasıl/nice olur" kelimesi şaşkınlık ve abartı ifade eder. Onların kalpleri şaşırınca, gönülleri hayrete düşünce, iddiaları çürüyünce, kalpleri yerinden çıkınca, karşılaştıkları, hesap, kınama, azap ve cezayı görünce bulundukları durumun ne dehşetli bir hâl olduğunu anlatır.[1]

"Ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkese kazandığı şeyler tastamam ödendiği zaman hâlleri nice olur?" Bunun tefsiri müdâyene âyetinden önceki âyette geçmişti.

26. (Resûlüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik Senin elindedir. Gerçekten Sen her şeye kadîrsin. [Âl-i İmrân 3/26]

"De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin." Bu âyet-i kerîmenin öncesiyle bağlantısı şöyle açıklanabilir: Yahudiler Hz. Peygamber aleyhisselâmı yalanlıyor ve reislerinin yönlendirmesiyle ona karşı çıkıyorlardı. Hz. Peygamber aleyhisselâm da bu sıkıntının giderilmesi için onların reisliklerinin de ortadan kalkmasını bekliyordu. Allah Teâlâ ona "De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verir, dilediğinden alırsın." âyetiyle dua etmesini emretti ve böylece dualarını kabul edip isteklerini yerine getireceğini bildirdi.

"De ki: Ey Allah'ım!" Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: "*Allahümme*, Allah'ın dua edildiğinde icâbet ettiği adıdır." Recâ el-Utâridî şöyle demiştir: "Her kim *Allahümme* derse sanki Allah Teâlâ'ya bütün isimleriyle dua etmiş gibidir. Bu Allah'a yapılacak en yüce ve beliğ duadır." Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir:

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 230.

وقوله: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ أي لا شكَّ فيه، أي في كونه، وله ثلاثة أوجه بيَّناها في أول سورة البقرة ويندفع بها سؤال من يقول: شكَّ فيه المنكرون حتى[1] جحدوه فلم نفي الريب عنه.

قال الإمام القشيري رحمه الله:

«كيف» كلمة تعجبٍ لما أخبر به من تفخيم الشأن عند بهت قلوبهم[2] ودهش أسرارهم وانقطاع دعاويهم وانخلاع قلوبهم وتراقيها إلى تراقيهم ثم ما يلقونه من الحساب والعتاب ثم العذاب والعقاب.[3]

وقوله تعالى: ﴿وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ مرَّ تفسير ذلك في الآية التي قبل آية المداينة.

٢٦- قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾ انتظامها بما قبلَها أنَّ اليهود لعنهم الله كانوا يكذِّبون النبيَّ صلى الله عليه وسلم ويخالفونه بحمل رؤسائهم إياهم على ذلك، وكان النبي ﷺ يتوقَّع زوال رئاستِهم لتزول هذه الآفة فأمره الله تعالى أن يدعو الله بقوله تعالى: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾ فيجيب[4] دعواته ويحقق أمنيته.

وقوله تعالى: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ﴾، قال ابن عباس: «هو اسم الله الذي إذا دعي به أجاب»، وقال رجاء العطاردي: «من قال «اللَّهم» فكأنه دعا الله تعالى بجميع أسمائه وهو من أشرف الثناء وأبلغه»، / [٢٩٨و] وقال الحسين بن الفضل البجلي رحمه الله:

١ ح: حين
٢ ح ، ر: عقولهم
٣ لطائف الإشارات للقشيري ، ١/٢٣٠.
٤ ح: ليجيب

"*Allahümme*, bütün duaların birleşimidir." Halîl b. Ahmed şöyle demiştir: "*Allahümme*, 'ey Allah' demektir. Sonundaki *mîm*'i başından hazfedilen *yâ* harfine bedel olarak getirmişlerdir. Başka bir *mîm* harfi ile karışmaması için iki *mîm* hâline getirmişlerdir. Mezid oldukları için onların i'rabdan mahalli yoktur. Çünkü kelimenin yapısından değildir ve sonradan ilâve edilmişlerdir. İki sâkin bir araya gelmesin diye ikinci *mîm* fethalanmıştır. Çünkü fetha harekelerin en hafifidir." Ferrâ şöyle demiştir: "Allahüme, 'Allah'ım bize hayır ver.' demektir. 'Bize hayrı ulaştır ve bize onu bulmamız için yardım et.' anlamına gelir."[1]

"Mülkün sâhibi…" Yani ey mülkün sahibi! Nidâ edatı hazfedilerek de nidâ yapılabilir. "Gökleri ve yeri yaratan." [ez-Zümer 39/46] ve "Yûsuf! Bundan yüz çevir." [Yûsuf 12/29] âyetlerinde de böyle bir kullanım vardır.

Mülk ve *mâlik* kelimelerinin tefsiri Fâtiha'da geçmişti. Mâlik'in mülke izâfeti övgünün kuşatıcılığını hissettirmesi amacıyladır. Allah, mülk sahiplerinin de mülkün de sahibidir. Zeccâc'a göre anlam şöyledir: Allah kulların ve sahip olduklarının mâlikidir.[2] Başka bir görüşe göre mânası "Dünya ve âhiret işinin sahibidir." şeklindedir. "Sen mülkün mâlikisin" demek olduğu da söylenmiştir. O'nun mülkü kudretidir. Dilediği şekilde dilediğine mülkü verir. Malı, çocuğu, yardımcıları, sahibine itaat edilmesini sağlayan otoriteyi dilediğine bağışlar. O mülkle insanlar, hakkıyla ya da zorla olsun dünyada veya âhirette ona boyun eğeceklerdir. Allah o mülkün sahibidir. Onu dilediğine verir ve dilediğinden alır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında şöyle bir rivayet vardır: Necranoğulları heyeti Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip onun doğru söylediğini gördü. Ancak Ebû Hârise b. Alkame'nin zikrettiği bahaneden ötürü İslâm'a girmekten kaçındılar. Ebû Hârise şöyle demişti: "Hıristiyan hükümdarların bize yaptıkları yardımlar beni İslâm'a girmekten alıkoydu. Onlar bize şan ve şeref bahşetmiş, bize mal vermiş ve ikram etmişlerdi." Necranoğulları Hz. Peygamber aleyhisselâm ile tartışmaya başladı. Bunun üzerine bu âyet indi ve onlara dünyadaki hükümdarların verdiği şan ve itibarın bir değerinin olmadığını, asıl mülkün Allah'a ait olduğunu ve şerefli kişinin Allah'ın kendisine şeref bahşettiği kimse olduğunu bildirdi.

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 203.

2 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 392.

«اللّٰهم مجمع الدعاء»، وقال الخليل: «معناه يا الله، والميم في آخره عوض[1] عن الياء التي في أوله وجعلوها ميمين لئلا يختلط[2] كل الاختلاط فلما اجتمعتا ولا حظ لهما في الإعراب لأنهما مزيدتان من غير البنية فتحت الثانية لئلاَّ يجتمِعَ الساكنان إذ الفتحة أخفُّ الحركات»، وقال الفراء: «معناه يا الله أمِنَّا بخير أي اقصدنا فيه وأصله إلينا وأعنَّا عليه».[3]

وقوله: ﴿مَالِكَ الْمُلْكِ﴾ أي يا مالكَ الملك، والنداءُ قد يكون[4] مع حذف حرف النداء كما في قوله تعالى: ﴿فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ [الزمر، ٤٦/٣٩] فاطر السموات والأرض، وفي المفرد: ﴿يُوسُفُ اَعْرِضْ عَنْ هٰذَا﴾ [يوسف، ٢٩/١٢].

وتفسير الملك والمالك مرَّ في الفاتحة، ومعنى إضافة المالك إلى الملك لشمول المدح فإنه مالك الملوك والملك جميعا، وقال الزجاج: معناه مالك العِباد وما ملكوا[5]، وقيل: معناه مالك أمر الدنيا والآخرة، وقيل: كشفه أنت المالك للملك، وملكُه قدرتُه على تصريفه كيف يشاء وإلى من يشاء وكل ملك من مال وولد وأنصار أو سلطان يطاع بهِ صاحبه، وينقاد له به الناس بحقٍّ أو باطلٍ في الدنيا أو في الآخرة فمالكه الله جلَّ جلاله يعطيه من يشاء وينزعه ممن يشاء.

وقيل في سبب نزوله: إنَّ وفدَ بني نجران لما جاؤوا إلى النبيِّ ﷺ وعلموا صِدْقَه وامتنعوا عن الإسلام بالعلَّة التي ذكرها أبو حارثة بن علقمة: «منعني من اتِّباعه ما صنَع بنا ملوكُ النصارى، شرَّفونا وموَّلونا وأكرمونا» / **[٢٩٨ظ]** وحاجُّوا رسول الله ﷺ فنزلت الآية تنبِّهُهم أنه لا اعتبار بتشريف ملوك الدنيا والملك لله والشريفُ من شُرِّفَ بتشريف الله تعالى.

---

١ كلمة عوض ساقط عن الأصل
٢ ر + بالاسم
٣ معاني القرآن للفراء، ٢٠٣/١.
٤ ر: قد يكون النداء
٥ معاني القرآن للزجاج، ٣٩٢/١.

Kelbî'nin Abdullah b. Abbas'tan naklettiğine göre münafıklar ve Yahudiler Hz. Peygamber aleyhisselâmın "Allah Teâlâ bana İran'ın ve Bizans'ın mülkünü vaad etti." şeklindeki sözünü duyunca bu ağırlarına gitti. "Onların ülkeleri hayvan çobanlarının [Arapların] erişemeyeceği kadar büyük ve korunaklı" dediler. Bunun üzerine "De ki ey Allah'ım! Mülkün sahibi Rabbim! Sen mülkü dilediğine verirsin." âyeti nâzil oldu. Bu âyette bahsedilen mülk, Hz. Peygamber aleyhisselâma ve ashâbına verilen otoritedir.

"Ve mülkü dilediğinden geri alırsın." Yani Ebû Cehil'den ve Kureyş'in önde gelenlerinin elinden aldığın gibi [mülkü dileğinden geri alırsın].

"Dilediğini yüceltirsin." Allah Teâlâ Hz. Muhammed'i ve ona tâbi olanları yüceltmiştir.

"Dilediğini de alçaltırsın." İranlıları ve Bizanslıları zelil etmiş, alçaltmıştır. Ehl-i İslâm bu ülkeleri fethetmeden ve Allah mülklerini onların elinden almadan kıyamet kopmayacaktır.

"Her türlü iyilik Senin elindedir." Zafer ve ganimet Senin elindedir.

"Gerçekten Sen her şeye kadîrsin." Senin yüceltmeye de alçaltmaya da gücün yeter.

Enes'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm hendek kazıyordu. Küçük bir tepeye benzeyen bir kaya parçası ortaya çıktı. Hz. Peygamber aleyhisselâm kazma istedi ve bir kere bu kayaya vurdu. Kayanın üçte biri kırıldı ve içinden ateş çıktı. Bunun üzerine "Allah en yücedir. Sanki Medâin'deki beyaz sarayı, onların hazinelerinin ümmetime taşındığını görüyorum." buyurdu. Sonra ikinci bir kez vurdu, kayanın üçte biri daha gitti. Bunun üzerine "Allah en yücedir. Sanki Şam'ın saraylarını, onların hazinelerinin ümmetime taşındığını görüyorum." buyurdu. Sonra kayaya üçüncü defa vurdu ve böylece o kayayı yok etti. Ardından "Sanki Yemen'deki Gamdân'ı ve hazinelerinin ümmetime taşındığını görüyorum." buyurdu. Bu haber münafıklara ulaşınca "Mekke ve Medine mülkü ona yetmiyor da İran ve Bizans devletlerini de mi istiyor?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.

وروى الكلبي عن ابن عباس أن المنافقين واليهود لما سمعوا النبي ﷺ يقول: وعدني الله تعالى ملكَ فارس والروم وكَبُرَ ذلك عليهم، وقالوا: «هم أعزُّ حمًى وأمنع جانبا من أن تنالهم أيدِي رعاة البُهم» فنزلت الآية: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾ وهو ملك النبي ﷺ وأصحابه.

وقوله تعالى: ﴿وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾ كما نزعته من أبي جهل وصناديد قريش.

وقوله تعالى: ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ﴾ أعز الله بمحمد ومن اتبعه.

وقوله تعالى: ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ﴾ أذلَّ أهل فارس والروم ولا تقوم الساعة حتى يفتحها أهل الإسلام وينزع الله منهم ملكهم.

وقوله تعالى: ﴿بِيَدِكَ الْخَيْرُ﴾ النصر والغنيمة.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ من الإعزاز والإذلال.

وقال أنس: كان رسول الله ﷺ يحفر الخندقَ فظهرت كدية مثل التلِّ العظيم، فدعا رسول الله ﷺ بالمعوَل وضربها ضربةً واحدةً أزال ثلثها وخرجت منها نارا، فقال: الله أكبر كأني بأبيض المدائن وأن كنوزها لتحمل إلى أمتي، وثم ضربها ثانية فأزال ثلثا فقال: الله أكبر كأني بقصور الشام وأن كنوزها لتحمل إلى أمتي، وضربها ثالثة فأزالها، فقال: الله أكبر كأني بغمدان اليمن وأن كنوزها لتحمل إلى أمَّتي، فبلغ ذلك المنافقين فقالوا: أ لم يكفِه ملك مكة والمدينة / [٢٩٩و] حتى طمع في ملك فارس والروم؟ فأنزل الله تعالى هذه الآية.

Dahhâk şöyle demiştir: Mekke halkı şöyle demişlerdi: Ey Muhammed! Kisrâ atlas ve ipek yataklarda uyuyor, altın ve gümüş taslardan yiyip içiyor. Eğer sen peygambersen mülkün nerede? Senin başında Kisrâ'nın ve Kayser'in tacı gibi bir taç görmüyoruz. Senin onların tahtı gibi bir tahtın, onların atlas ve ipeği gibi atlas ve ipeğin de yok." dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi. Ona şöyle demesini emretti "Allah mülkün sahibidir. Mülkü dilediğine verir." Yani dünya mülkünün sahibidir. Onu istediğine verir. **"Mülkü istediğinin elinden alır."** Yani onu almak istediğinden alır ve dilediği gibi onda tasarruf eder. Vermeyi ve almayı ifadeleri birincisinden de ikincisinden de hazfedilmiştir. Başlarındaki ifade ona delâlet etmektedir.

"Dilediğini yüceltirsin." Yani verdiğin mallar, hizmetçiler, yardımcılar ve diğer vesileler ile aziz edersin.

"Dilediğini de alçaltır." Yani yukarıda sayılanların zıtları ile [alçaltırsın].

"Her türlü iyilik Senin elindedir." Yani hayrın sahibi, dünyada ve âhirette ona mâlik olan sensin. Allah Teâlâ her ikisine sahip olsa da burada hayır zikredilip şer zikredilmemiştir. Çünkü bu övgü, rağbet ve dua makamıdır. Hayrın Allah'a nispeti edebe daha yakındır. Bir görüşe göre iktifa kabilindendir. Hayır da şer de senin elindedir demektir. "Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler." [en-Nahl 16/81] âyetinde de benzer bir kullanım vardır.

"Sen her şeye kadîrsin." Senden başka kimse eğer imkân vermezsen bunlara güç yetiremez.

Abdülaziz b. Yahyâ şöyle demiştir: "Mülkü" yani İblis üzerine hâkimiyeti "dilediğine verirsin." Hz. Peygamber aleyhisselâm "Şeytan Ömer'i hissetmekten korkar."[1] ve "Ömer bir yola girdiği zaman muhakkak şeytan başka bir yola girer." buyurmuştur.[2] "Mülkü dilediğinden alırsın." Yani şeytan o kişiye galip gelir. Dilediğini şeytanı yenmesini sağlayarak aziz edersin, "dilediğini" ise şeytan karşısında mağlup ederek "zelil edersin."

Süddî şöyle demiştir: "Dilediğini yüceltirsin." Yani müminleri yüceltirsin. Allah Teâlâ, onlara yardımı emretmiştir. "Dilediğini de alçaltırsın." Yani kâfirleri de alçaltırsın. Allah Teâlâ kullarına onları öldürmelerini emretmiştir.

1 Bkz. Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Nenâkibi'l-Aşera*, 2: 301.

2 Bezzâr, *el-Müsned*, 16: 49.

وقال الضحاك: إنَّ أهل مكة قالوا: يا محمد إن كسرى ينامُ على فراش الديباج والحرير ويأكل ويشرب من آنية الذهب والفضة فإن كنت رسولا فأين الملك؟ لا نرى على رأسك تاجا كتاج كسرى وقيصر؟! ولا نرى لك سريرًا كسريرهم ولا ديباجا وحريرًا كديباجهم وحريرهم؟! فأنزل اللهُ تعالى هذه الآية، وأمره أن يقول: ﴿اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾ أي تعطي ملك الدنيا من تشاء أن تعطيه، ﴿وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾ أي تأخذ وتسلُب وتصرف ممن تشاء أن تنزعه منه، وهو المحذوف من الأوَّل والثاني دلَّ عليه المذكور في صدرهما.

وقوله تعالى: ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ﴾ أي بما يعطيه من الأموالِ والخدَم والأنصار وسائر أسباب العزّ والكرامةِ.

وقوله تعالى: ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ﴾ إذلاله بأضداده.

وقوله تعالى: ﴿بِيَدِكَ الْخَيْرُ﴾ أي أنت مالكُ الخير والقادر عليه في الدنيا والآخرة، وإنما خصَّ الخير بالذكر دون الشرِّ وإن كان هو مالكهما؛ لأنه موضع المدح والثناء والرغبة والدعاء فكانت إضافة الخير إليه فيه أقرب إلى مراعاة الأدب، وقيل: هو من باب الاكتفاء ومعناه بيدك الخيرُ والشرُّ وهو كما في قوله تعالى: ﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ [النحل، ١٦/٨١].

وقوله تعالى: ﴿إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ من ذلك كله، ولا يقدر على شيءٍ أحدٌ غيرُك إلا بإقدارك.

وقال عبد العزيز بن يحيى: ﴿تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾ أي الملك على إبليس، كما قال النبي ﷺ / [٢٩٩ظ]: «إن الشيطان ليفرُّ من حسِّ عمر»[١]، وقال: «ما سلك عمرُ فجًّا إلا سلك الشيطان فجًّا آخر»[٢]، وقوله تعالى: ﴿وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾ حتى يغلبه الشيطان وتعزُّ من تشاء بقهره الشيطان وتذل من تشاء بغلبة الشيطان له.

وقال السديُّ: ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ﴾ أي المؤمنين أمر الله تعالى بنصرهم ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ﴾ أي الكفار أمر الله تعالى العباد بقتلهم.

١ أبو العباس محب الدين الطبري، الرياض النضرة في مناقب العشرة، ٢/٣٠١.

٢ مسند البزار، ١٦/٤٩.

Ebû Bekir el-Verrâk şöyle demiştir: "Mülkü dilediğine verirsin." Yani nefse hâkim olma gücünü istediğine verirsin, o kişi bu sayede şehvetine galip gelir. "Mülkü dilediğinden alırsın." Yani nefse hâkim olma gücünü dilediğinden alırsın. Nefsi o kişiye hükmeder, nefsini ilâh edinir. Allah Teâlâ "Hevâ ve hevesini ilâh edineni gördün mü?" [el-Câsiye 45/23] buyurmuştur. "Dilediğini" nefsini yok ederek "aziz eder, dilediğini" de nefsine karşı yenik düşürerek "zelil edersin."

Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Büyük mülkü dilediğine verirsin. "Gördüğün zaman nimeti ve büyük bir mülkü görürsün." [el-İnsân 70/20] buyurulmuştur. Yine cehennem ehli gibi dilediğinden büyük mülkü alırsın. İstediklerini rü'yetinle aziz, dilediklerini hicabınla zelil edersin.

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Mülk peygamberlik anlamına da gelir. Allah Teâlâ bu kelimeyi "İbrâhim ailesine kitabı ve hikmeti verdik. Onlara büyük bir mülk bahşettik." [en-Nisâ 4/113] ve "Allah ona mülkü ve hikmeti verdi." [el-Bakara 2/251] âyetlerinde bu anlamda kullanmıştır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Allah Teâlâ onu peygamberlik ile gönderdiğinde insanları Allah Teâlâ'ya davet etmişti. Onlar "Bizim aramızda vahiy ona mı indi?" [Sâd 38/8] ve "Keşke bu Kur'ân iki beldeden önemli bir adama indirilseydi." [ez-Zuhruf 43/31] demişlerdi. Allah Teâlâ da "Rabbinin nimetini onlar mı taksim edecekler?" [ez-Zuhruf 43/32] buyurmuş ve "Mülkü dilediğine verir." yani peygamberliği istediğine verirsin âyetini indirmişti. Ancak bu te'vile göre, "Mülkü dilediğinden alır." âyetinin peygamberliği elinden alır anlamına gelmesi câiz değildir. Allah Teâlâ "Bir bilgi ile sizi âlemlere tercih ettik." [ed-Duhân 44/32] buyurmuştur. Eğer onlardan birinden peygamberliğin alınmasını gerektiren bir şey gelseydi Allah'ın bilmemesi gerekirdi ki Allah böyle bir sıfattan münezzehtir. Ancak âyetin mânası şudur: Mülkü yani peygamberliği dilediğinden menedersin. "Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır." [el-Bakara 2/257] âyeti de böyledir. Başka bir veçhe göre mânası şöyledir: Peygamberliği dilediğinin neslinden alır. Yani bir kavimde iken onlardan artık peygamber gelmez ve başka bir kavimden peygambere vahyedilir. Hz. İshak'ın nesli olan İsrâiloğulları'na peygamber gönderilirken onlardan peygamberliğin alınıp Hz. İsmâil'in oğullarına verilmesi böyledir.

وقال أبو بكر الورَّاق: ﴿تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ﴾ أي ملك النفس حتَّى يغلب شهوتَه وهواه ﴿وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ﴾ النفس ﴿مِمَّنْ تَشَآءُ﴾ ممن تشاء حتى تغلبه هواه فيتخذه إلها كما قال تعالى: ﴿أَفَرَءَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَٰهَهُ هَوَىٰهُ﴾ [الجاثية، ٢٣/٤٥]، ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بقهر النفس ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بقهر النفس لهُ.

وقال الحسين بن الفضل البجلي رحمه الله: أي ﴿تُؤْتِى الْمُلْكَ﴾ الكبير من تشاء، ﴿وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا﴾ [الإنسان، ٢٠/٧٠]، ﴿وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ﴾ الكبير ممن تشاء كما نزعت من أهل النار ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بالرؤية ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بالحجاب.

وقال سعيد بن جبير: الملك النبوة كما في قوله تعالى: ﴿فَقَدْ ءَاتَيْنَآ ءَالَ إِبْرَٰهِيمَ الْكِتَٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَءَاتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا﴾ [النساء، ١١٣/٤]، وقوله تعالى: ﴿وَءَاتَىٰهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ﴾ [البقرة، ٢٥١/٢].

قالوا أيضا في سبب نزولها: إن النبي ﷺ لما ابتعثه الله تعالى بالرسالة فدعا الخلق إلى الله تعالى، قالوا: ﴿أَأُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِن بَيْنِنَا﴾ [ص، ٨/٣٨] وقَالُوا: ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا الْقُرْءَانُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ [الزخرف، ٣١/٤٣]، قال تعالى: ﴿أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ﴾ [الزخرف، ٣٢/٤٣] أي النبوَّة، فأنزل قوله تعالى: ﴿تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ﴾ أي تعطي النبوة من تشاء، وقوله تعالى: ﴿وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ﴾، وعلى هذا التأويل لا يجوز حمله على سلب النبوة فإن الله تعالى يقول: / [٣٠٠و] ﴿وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَى الْعَٰلَمِينَ﴾ [الدخان، ٣٢/٤٤]، فلو جاء من أحدهم ما يستحقُّ به نزع النبوة منه كان جهلا من الله تعالى به والله تعالى عن ذلك، لكن معناه: وتمنع الملك أي النبوة ممن تشاء وهو كقوله تعالى: ﴿يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ [البقرة، ٢٥٧/٢] أي يمنعهم، ووجه آخر أن يكون معناه: وتنزع النبوة من نسل من يشاء أي يكون في قوم فينقطع عنهم ذلك بذهاب نبيّهم ويوحي إلى نبي من غيرهم كما كان في نسل إسحق عليه السلام في بني إسرائيل، ثم صار في نسل إسماعيل في العرب.

Bir görüşe göre "Dilediğini yüceltirsin." Yani iman ile izzetlendirirsin. Allah Teâlâ "İzzet, Allah'a, Resûlü'ne ve bütün müminlere aittir" [el-Münâfikūn 63/8] buyurmuştur. Dilediğini de küfür ile alçaltırsın. Allah Teâlâ "Onların üzerine zillet ve miskinlik vurulmuştur." [el-Bakara 2/61] buyurmuştur. Bir rivayete göre Ebû Bekir b. Abbas'a bu âyet hakkında hangi görüşü seçtin diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: Şu görüşü seçtim: Dilediğine kanaati ile izzet, dilediğine ise dilencilik ile zillet verir.

27. Geceyi gündüze katar, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de sayısız rızık verirsin. [Âl-i İmrân 3/27]

"Geceyi gündüze katar." *Vülûc* girmek, *îlâc* sokmak demektir. *Velîcetü'r-racül* bir kişinin yakınıdır. Çünkü onun işinin iç yüzünü bilir. Âyet, Cenâb-ı Hakk'ın gecenin saatlerini azaltıp gündüzün saatlerini artırmasını anlatır.

"Gündüzü de geceye katarsın." Yani gündüzün vaktini azaltıp gecenin saatlerini çoğaltırsın. Bu ifade birinci cümleyi vurgulamakta ve Allah Teâlâ'yı kemâl-i kudretle vasfetmektedir. Böyle bir şey Allah Teâlâ'dan başkasının kudretinde değildir. Atâ şöyle demiştir: Burada kastedilen gündüzün geceden aldığı vakittir. Öyle ki sonunda gündüz on beş saate gece dokuz saate varır. "Gündüzü geceye katarsın." âyeti de gecenin gündüzden aldığı vakti anlatır. Sonunda gece on beş saate gündüz dokuz saate ulaşır. Bir görüşe göre bunun mânası şudur: Geceyi gündüzün ardından getirirsin. Gündüzün aydınlığından sonra gecenin karanlığıyla dünyayı örtersin. Gecenin ardından gündüzü getirirsin. Dünyayı onun ışığıyla örtersin. Sanki gece ile gündüz birbirine girmiş ve birbirini örtmüş olur. "Peşi sıra geceyi ve gündüzü yaratan O'dur." [el-Furkān 25/62] âyetinde de benzer bir anlatım vardır.

"Ölüden diriyi çıkarır." Yani kâfirden mümini çıkarır.

"Diriden de ölüyü çıkarır." Yani müminden de kâfiri çıkarır. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm Esved b. Abdüyegūs'un kızı Hâlide'yi görmüştü. O sâliha bir kadındı ama babası kâfirdi. Bunun üzerine "Ölüden diriyi çıkaran Allah noksan sıfatlardan münezzehtir." buyurdu.[1]

1 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5: 308.

وقيل: في قوله تعالى: ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ أي بالإيمان، كما قال تعالى: ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [المنافقون: ٨/٦٣] ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بالكفر، قال الله تعالى: ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ﴾ [البقرة، ٦١/٢] وقيل لأبي بكر بن عباس: أيَّ قولٍ اخترت في هذه الآية؟ قال: قولا واحدا: ﴿وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بالقنوع ﴿وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ﴾ بالسؤال.

٥ **٢٧- تُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ**

وقوله تعالى: ﴿تُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ﴾ الولوج الدخول والإيلاج الإدخال، ووليجة الرجل بطانته[١] لأنه يطلعه على داخل أمره، ومعنى الآية أن تنقص من ساعات الليل وتزيدها في النهار.

١٠ وقوله تعالى: ﴿وَتُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِ﴾ أي تنقص من ساعات النهار وتزيدها في الليل، وهو تقرير الأول ووصف بكمال القدرة؛ إذ ليس ذلك في قدرة غير الله تعالى، وقال عطاء: هو ما أخذ النهار من الليل حتى يصير[٢] النهار إلى خمس عشرة ساعة والليل إلى تسع ساعات، وقوله: ﴿وَتُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِ﴾ هو ما يأخذ الليل من النهار حتى يصير[٣] الليل إلى خمس عشرة ساعة والنهار إلى تسع ساعات، وقيل: معناه تأتي
١٥ بالليل في أثر النهار فتلبس / [٣٠٠ظ] الدنيا ظلمته بعد أن كان فيها ضوء النهار ثم يأتي بالنهار في أثر الليل فتلبس[٤] الدنيا ضوؤه فكأن أحدهما دخل في الآخر واستتر وهو كقوله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً﴾ [الفرقان: ٦٢/٢٥].

وقوله تعالى: ﴿وَتُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ﴾ أي المؤمن من الكافر.

وقوله تعالى: ﴿وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَىِّ﴾ أي الكافر من المؤمن. وروى أبو هريرة[٥]
٢٠ أن النبيَّ ﷺ رأى خالدةَ بنتَ الأسود بن عبدِ يغوثَ وكانت صالحةً وأبوها كافرٌ، فقال: سبحان الذي يخرج الحيَّ من الميّت.[٦]

١ ر: وليجة الرجل بطانته
٢ ر: يعود
٣ ر: يعود
٤ م - ظلمته بعد أن كان فيها ضوء النهار ثم يأتي بالنهار في أثر الليل فتلبس.
٥ ح ور: الزهري
٦ جامع البيان للطبري، ٣٠٨/٥.

Bir görüşe göre âyetin anlamı kâfiri mümin, mümini kâfir yapan şeklindedir. "Peki ya önce ölü iken dirilttiğimiz." [el-En'âm 6/122] yani kâfir iken hidâyet ettiğimiz buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Yani çirkinden güzeli, güzelden çirkini çıkarır. Katâde şöyle demiştir: Ölü nutfeden canlı varlığı, canlı varlıktan ölü nutfeyi çıkarır. Mukātil şöyle demiştir: Yumurtadan kuşu, kuştan yumurtayı çıkarır. Kelbî şöyle demiştir: Ölü tohumdan başağı, yaşayan başaktan tohumu çıkarır. Çekirdekten hurmayı, hurmadan çekirdeği çıkarır.

"Dilediğine de sayısız rızık verirsin." Yani Senin kuluna verdiğin nimetin nihâyeti yoktur. Ona verdiğin nimet Senin hazineni eksiltmez. Bu konuda pek çok görüş vardır. Bunları "Sakınanlar; kıyamet günü onların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız rızık verir." [el-Bakara 2/212] âyetinin tefsirinde zikretmiştik.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Burada Hak Teâlâ kendisine nasıl övgüde bulunacağımızı bize öğretmektedir. Yani şöyle demektedir: "Beni, kadrimin celâlini lâyık olduğu şekilde vasfet. De ki: Ey mülkün sahibi! Senin şerîkin, yardımcın, destekçin, zâtında ve mülkünde ortağın, yaratmada sana destek olan kimse yoktur. Mülkü dilediğine verirsin. Senin, mülkün gerçek sahibi olduğunu bilir. Mahlûkatın mülkü Allah'a boyun eğene aittir. Allah'a karşı kibirlenen ise mülkü kaybeder. Dilediğini irfanınla aziz edersin. Dilediğini rezil ederek zelil edersin. Dilediğini kendini göstererek aziz, dilediğini reddederek zelil edersin. Dilediğini ünsiyetinle aziz, dilediğini firkatinle zelil edersin. Dilediğini kendinle meşgul ederek aziz, dilediğini başkalarıyla meşgul ederek zelil edersin. Dilediğini nefsinin hükümlerini düşürerek aziz, dilediğini nefsinin vesveselerinin galebesiyle zelil edersin. Dilediğini bast hâli ile aziz, dilediğini kabz hâli ile zelil edersin. Hizmet kuşağını kendisine bağlamakla dilediğine mülkü verir, kulluk yaygından kendisini mahrum etmekle dilediğinden mülkü çeker alırsın.

وقيل: معناه يجعل الكافر مؤمنا والمؤمن كافرا، قال تعالى: ﴿أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ﴾ [الأنعام، ١٢٢/٦] أي كافرا فهديناه.

قال الحسن: أي تخرج الطيب من الخبيث وتخرج الخبيث من الطيب، وقال قتادة: أي تخرج النسمة الحية من النطفة الميتة والنطفة الميتة من النسمة الحية. قال مقاتل: أي الطير من البيضةِ والبيضة من الطير، قال الكلبيُّ: أي السنبلة من الحبَّة وهي ميتة والحبة من السنبلة وهي حية، وكذا النخلة من النواة والنواة من النخلة.

وقوله تعالى: ﴿وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ أي لا نهايةَ لمقدورك فيما تُعطِيه العبدَ لا ينقص ذلك من مقدورك شيئا، وفيه أقاويلُ كثيرةٌ ذكرناها عند قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۗ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ [البقرة، ٢١٢/٢].

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> هذا تعليم الحقِّ كيف الثناء على الحق، أي صِفْنِي بما أستحقه من جلال القدر، فقل: يا مالكَ الملك فلا شريك لك ولا معينَ لك ولا ظهيرَ لك ولا قرين لك ولا مقاسم لك في الذات ولا مساهمَ لك في الملك ولا معاضدَ لك[1] في الإبداع تُؤتِي الملك من تشاء حتى يعلَم أنك الملك فالملك من المخلوقين من تذلَّل لله ومنزوع الملك منهم من تكبَّر على الله / [٣٠١و] فتحمّل الخلق في تذلُّلهم للحقِّ وعزّهم في محوهم فيه وبقاؤهم في فنائهم به، وتعِزُّ من تشاء بعرفانك وتُذِلُّ من تشاء بخذلانك، وتعزُّ من تشاء بأن يشهدك وتذلُّ من تشاء بأن يجحدك، وتعزُّ من تشاء بأن تؤنسه، وتذلُّ من تشاء بأن توحشه عنك، وتعزُّ من تشاء بأن تشغله بك وتذل من تشاء بأن تشغله عنك[2] وتعزُّ من تشاء بسقوطِ أحكام نفسِه وتذلُّ من تشاء بغلبات وساوِس نفسِه، وتعزُّ من تشاء ببسطه وتذلُّ من تشاء بقبضه،

١ ح: - لك

٢ م - وتعزُّ من تشاء بأن تشغله بك وتذل من تشاء بأن تشغله عنك

Dilediğine sırrını sana tahsis etmesini sağlayarak mülkünü verirsin, dilediğinden ise kalbini bir mahlûkuna bağlayarak mülkünü alırsın. İradesine uygun bir şekilde davranmasını sağlayarak dilediğini aziz eder, âdet ehlinin hâline sevk ederek dilediğini zelil edersin. İyilik Senin elindedir.

Burada hitap âdâbını muhafaza etmek ve güzeli zikredip celbetmek, kötüden bahsedip uğursuzluk getirmemek için şerri zikretmemiştir. Sen kabul, ret, yaklaştırma, kapından kovma, görme ve örtme, bir araya getirme ve ayırma, kabz ve bast gibi hâllerin hepsine kādirsin. Geceyi gündüze sokarsın, tevhit ışığının sultanı galip gelir ve nefsin eserlerinden ve karanlıklarından hiçbir şey kalmaz geriye. Gündüzü geceye sokarsın da kalp güneşleri tutulur. Gece hep devam edecek, gündüz kaybolacak gibi olur. Ölüden diriyi çıkarırsın. Fetret hiç olmamış gibi olur. Visalin ahdi gençleşir, kurbiyet dalı yeniden tazelenir. Diriden ölüyü çıkarırsın sanki iyilik ağacının yaprakları ve meyveleri diken olur. Dilediğine hesapsız bahşedersin. Hiç yorulma, gayret, alın teri, bitkinlik olmadan, gecesi keyifli, gündüzü eğlenceli ve sevinçli, saatleri keramet, anları kurbiyet olur. Hâllerinin güzelliğini anlatmaya diller yetmez. Künhünü beyân etmek mümkün olmaz.[1]

28. Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa, artık onun Allah nezdinde hiçbir değeri yoktur. Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız başkadır. Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Dönüş yalnız Allah'adır. [Âl-i İmrân 3/28]

"Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin." Bir rivayete göre bu âyet-i kerîme Hâtıb b. Ebû Beltaa hakkında nâzil olmuştur. Mekkelilere "Muhammed size saldıracak. Dikkatli olun." diye bir mektup yazıp onu Sâre el-Kavvâle'ye vermişti. Cebrâil, bu durumu Hz. Peygamber aleyhisselâma haber verdi, Hz. Peygamber de Hz. Ali'yi gönderip mektubu teslim etmemesi hâlinde o kadını öldürmesini söyledi.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 230.

تؤتي الملك من تشاء بشدِّ نطاقِ خدمتك وتنزَع الملك ممن تشاء بنفيه عن بساط عبادتك، وتؤتي الملك من تشاءُ بإفراد سرِّه لك وتنزع الملك ممن تشاء بربط قلبه بمخلوق لك، وتعزُّ من تشاء بإقامته بالإرادة وتذلُّ من تشاء بردِّه إلى ما عليه أهل العادة، بيدك الخير.

ولم يذكر الشر حفظا لآدابِ الخطاب وتفاؤلاً[1] بذكر الجميل وتطيرا بذكر الشرِّ، إنك على كل شيء قدير من القبول والردِّ والتقريب والطرد والحجاب والرؤية والجمع والتفرقة والقبض والبسط. تولج الليل في النهار تغلب سلطان ضياء التوحيد فلا يبقى من آثار النفس وظلماتها شيء، وتولج النهار في الليل حتى كأن شموس القلب قد كسفت، أو كأن الليل دام وكأن الصبح فقد، وتخرج الحيَّ من الميِّت حتى كأن الفترةَ لم يكن وعهد الوصال رجع فتيًّا وعود القرب[2] صار غضا طريًّا، وتخرج الميت حتى كأن شجر البرِّ أورق شوكا وأثمر شركا، وترزق من تشاء بغير حساب حتى لا كدّ ولا جُهد ولا عرَق جبينٍ ولا تعب يمين ليلُه رَوْح وراحة ونهارُه طربٌ وبهجةٌ وساعاته كراماتٌ ولحظاته قرباتٌ ومحاسن أحواله لا يحصرها / [٣٠١ظ] لسانٌ ولا يأتي على استقصاء كنهها بيانٌ.[3]

٢٨- لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِي شَيْءٍ اِلَّآ اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةًۗ وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهٗۗ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ

وقوله تعالى: ﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَۚ﴾ قيل: نزول هذه الآية في حق حاطب بن أبي بَلْتَعَة؛ إذ كتب إلى أهل مكة: إنَّ محمدا قد قصدكم فخذوا حِذْرَكُم فدفع الكتابَ إلى سارة القوَّالة، فأخبر جبريل النبي صلى الله عليه وسلم بذلك فبعث عليًّا وأمَرَه أن يقتلها إن امتنعت عن دفع الكتاب إليه،

١ ر: تفؤلا
٢ ر: رب
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٣٠.

Hz. Ali kadını yakaladı ama kadın başlangıçta yanında mektup olduğunu inkâr etti. Ancak Hz. Ali onu tehdit edince kâğıdı saçlarının arasından çıkarıp verdi. Hz. Ali mektubu alıp Hz. Peygamber'e getirdi. Mektup, Hâtıb'ın yanında okundu. Hz. Ömer kalkıp kılıcını çekip "Ey Allah'ın Resûlü! İzin ver de bu münafığı öldüreyim." diye atıldı. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Ağır ol Ömer! O Bedir'e katılmış biri. Allah Bedir'e katılanların hâlini bildi ve 'Ne yaparsanız yapın size hesap ve azap yoktur.' demiştir." buyurdu. Bunun üzerine "Ey iman edenler benim ve sizin düşmanınızı dost edinmeyin." [el-Mümtehine 60/1] ve "Müminler kâfirleri dost edinmesinler." âyeti nâzil oldu.[1]

"Edinmesin." Bu ifade olumsuz emir olup cezmedilmiştir. İki sâkin harf yanyana geldiği için kesre ile okunmuştur. *Evliyâ*, *velî* kelimesinin çoğuludur. Razı olduğu kişinin işini yardım ile takip eden demektir. Mutlak anlamda yardımcı kişi için de kullanılabilir. Başka mânaları da vardır. "Allah iman edenlerin velisidir." [el-Bakara 2/257] yani yardımcısıdır. Mümin Allah'ın velisidir, yani onun yardımını alır.

Âyetin mânası şöyledir: Müminlerden hiç kimse, kâfirlerden hiç kimseyi birbirini candan seven insanların yaptığı gibi tazim, muhabbet, sohbet ve önemli işlerde istişare gibi konularda dost edinmesin. Bu işlerin müminler ile yapılması lazımdır. "Müminleri bırakıp" yani müminlerden uzaklaşıp da onlara yanaşmasın. Bir insanın mekân olarak uzağında olan ondan her türlü uzaklaşır.

"Kim bunu yaparsa" Yani kim onlarla dost olursa. **"Artık onun Allah nezdinde hiçbir değeri yoktur."** Bu, uzaklaşma ve yüz çevirme anlamına gelen bir ifadedir. Süddî şöyle demiştir: Artık onlar Allah'ın dostluğundan uzaktadırlar. Allah onlardan berî olmuştur. Bir görüşe göre artık onlar Allah Teâlâ'nın dininde değildirler. Bir görüşe göre Allah'ın yardımından uzaktırlar. Bir görüşe göre Allah Teâlâ'nın ikramından uzaktırlar. Başka bir görüş ise Allah'ın sevabından uzak oldukları şeklindedir.

"Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız başkadır." *Tukā* kelimesi *tüede*, *tuhame*, *tükee* kelimeleri gibi *fu'ale* kalıbındandır. Aslı *vükā*tır ve *vikāye* kökünden gelir. Fiili *ittekā yettekî tükāten* ve *tükān* ve *takven* ve *takıyyeten* şeklinde çekilir. Fiilde *vâv tâ*da idgam edilmiş ve *tâ*ya dönüştürülmüştür.

1 Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 36.

فأدركها فأنكرت فهدَّدها فأظهرت من شعرها فأخذه علي وجاء به إلى النبي، فقُرِئَ الكتابُ وحاطبٌ حاضرٌ، فقام عمر وسلَّ سيفَه وقال: يا رسول الله! اِئْذَنْ لي في قتل هذا المنافقِ، فقال: مَهْ يا عمر، فأنه بدريٌّ وإن الله تعالى قد اطَّلع على أهل بدر[1] فقال: اعملوا ما شئتم فلا حسابَ عليكم ولا عذابَ، ونزل قوله تعالى: ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَآءَ﴾ [الممتحنة، ١/٦٠]، وقوله تعالى: ﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَآءَ﴾.[2]

وقوله تعالى ﴿لَا يَتَّخِذِ﴾ نهي، وهو مجزوم، وكُسِرَ لالتقاء الساكنين، والأولياء جمع وَلِيٍّ، وهو الذي يلي أمر من يرضاه بالعون والنصرة وهو يطلق على المعين وعلى المعان أيضا، ﴿اَللّٰهُ وَلِىُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ [البقرة، ٢/٢٥٧] أي مُعِينُهم، والمؤمن وليُّ الله أي معانه.

ومعنى الآية: لا يجعلنَّ أحد من المؤمنين أحدا من الكافرين وليًّا في أمر من الأمور التي يتوالى بها المتواصلون والمتوادُّون وأهل القربات من تعظيمٍ ومحبةٍ وصحبةٍ واستشارةٍ في مهمٍّ، بل ينبغي له أن يصرف[3] ذلك إلى المؤمنين، ومعنى: ﴿مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ أى مفارِقا للمؤمنين مباعِدًا لهم؛ لأنَّ من كان دون إنسان في المكان فهو مفارِق له مباعِدٌ.

/ [٣٠٢و] وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ﴾ أي ومن يتولَّهم. وقوله تعالى: ﴿فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِى شَىْءٍ﴾ هي كملة تبرُّؤ ومفارقة، وقال السُّدِّيُّ: ليس من ولايةِ الله في شيءٍ لأن الله تعالى قد برئ منه، وقيل: ليس من دين الله في شيءٍ، وقيل: من توفيق الله، وقيل من كرامة الله تعالى، وقيل: من ثواب الله.

وقوله تعالى: ﴿اِلَّآ اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةً﴾ هي على وزن «فُعَلَة» كـ«تؤدَة» و«تخمة» و«تكأة» وأصله «وقاة» من الوقاية، لكن بني على الفعل وقد اتَّقى يتَّقِي تقاةً وتُقًى وتَقْوًى وتقيةً، وإنما صارت الواو تاء في الفعل لإدغام الواو في التاء بعد إبدالها بالتاء،

١ في هامش م: نظر إليهم نظر رحمة.
٢ صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة، ٣٦.
٣ ح: ينصرف

Âyetin mânası şudur: Düşmanlık gösterdiğinizde kendiniz, aileniz, çocuklarınız ve mallarınız hakkında korku doğuracak bir hâlde bulunuyorsanız hakkı içinizde saklamakla birlikte onlara dostluğunuzu ve onlara uyduğunuzu söylemenize ruhsat verilmiştir.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Takıyye, kalp iman ile mutmain olduğu hâlde dil ile başka şey söylemektir.[1]

Katâde şöyle demiştir: Takıyye müşriklerden olan akrabalara din konusunda dost edinmeden gidip gelmektir.

Hz. Peygamber aleyhisselâm, babası ölmek üzere iken Hz. Ali'ye "Onun yanına git ve gönlünü al." demiştir.[2]

"Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor." Yani sizi zâtından sakındırıyor. "Benden sakının." [el-Bakara 2/41], "Benden korkun." [el-Bakara 2/150], "Benden korkun." [el-Bakara 2/40] âyetleri de böyledir. Avama "Cehennemden sakının." [el-Bakara 2/24], havassa ise "Benden korkun." [el-Bakara 2/41] diye hitap etmiştir.

"Dönüş yalnız Allah'adır." Yani Allah'ın vereceği karşılık bütün mahlûkatın dönüş yeridir. Herkese kendi ameline göre karşılık verecektir.

Bu âyetin önceki âyet ile bağlantısı şöyledir: Her şey Allah'ın elindedir. Her hadise Allah tarafından yapılır. Öyleyse Allah'tan başkasını ummayın ve başkasından korkmayın. Allah'ın düşmanlarını dost edinmeyin.

29. De ki: İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir. Göklerde ve yerde olanları da bilir. Allah her şeye kadîrdir. [Âl-i İmrân 3/29]

"De ki: İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir." Bu âyet yukarıdaki âyetin mânasını vurgulamak için getirilmiştir ve müminleri düşmanlarla gizlice ve açıkça dostluk yapmaktan menetmektedir. Cenâb-ı Hak, burada aynı zamanda yasaklarına karşı çıkanları uyarmakta ve onlara gizlice veya açıktan yaptıkları her şeyi bildiğini haber vermektedir. Bu en etkili tehdit tarzlarındandır.

1 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 6: 315.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 153.

ومعناه إلا أن تكونوا في موضع تخافون الكفار على أنفسكم وأهاليكم وأولادكم وأموالكم بإظهار العداوة فرخص لكم إظهار الموالاة والموافقة مع إضمار[1] الحق.

قال ابن عباس: التقية الكلمة[2] باللسان والقلب مطمئنٌّ بالإيمان[3].

وقال قتادة: التقية هي أن يصل رحما له من المشركين من غير أن يتولَّاهم في دينهم[5].

وقال النبي ﷺ لعلي في موت أبيه: «اِذهب فوارِهِ».[4]

وقوله تعالى: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ﴾ أي ذاته، وهو كقوله تعالى: ﴿فَاتَّقُونِ﴾ [البقرة، ٤١/٢] و﴿وَاخْشَوْنِ﴾ [البقرة: ١٥٠/٢] و﴿فَارْهَبُونِ﴾ [البقرة، ٤٠/٢]، خاطب العوامَّ بقوله: ﴿فَاتَّقُوا النَّارَ﴾ [البقرة، ٢٤/٢] والخواصَّ بقوله: ﴿فَاتَّقُونِ﴾ [البقرة، ٤١/٢].

وقوله تعالى: ﴿وَإِلَى اللهِ الْمَصِيرُ﴾ أي جزاء الله مرجع الخلق فيجزي كلاً بعملِه[5].

وانتظام هذه الآية بما قبلها أن كلَّ شيءٍ بيد الله وكلَّ حادثٍ بصنع الله فلا ترجوا ولا تخافوا غيرَ الله ولا توالو أعداء الله.

٢٩- قُلْ اِنْ تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ اَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

وقوله تعالى: ﴿قُلْ اِنْ تُخْفُوا مَا فِى صُدُورِكُمْ اَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ﴾ هذا تأكيدٌ للأوَّلِ، نهى عن موالات أعدائه سرًّا وعلنًا، وحذَّر مخالِفَه / [٣٠٢ظ] فيما نهى وأخبرهم أنَّه يعلَم ما أخفَوْه وما أبدَوْه وهو أبلغُ وعيدٍ.

---

١ م: إظهار
٢ ر: أن تظهر
٣ جامع البيان للطبري، ٦/ ٣١٥.
٤ مسند أحمد ، ٢/ ١٥٣.
٥ ر: بعلمه

"Göklerde ve yerde olanları da bilir." Bu yeni bir cümledir. Bu sebeple fiil merfûdur. Âyetteki ilk cümle şartın cevabı olduğu için cezmedilmişti. Yani Allah Teâlâ göklerde ve yerdeki her şeyi biliyorsa kalbin sakladığı şeyler de ona gizli kalmaz.

"Allah her şeye kadîrdir." Yani Allah'ın haklarında sizi uyardığı cezaları ve felâketleri, size indirmeye gücü yeter. Bir görüşe göre Allah'ın affetmeye de ceza vermeye de gücü yeter.

30. Herkesin, iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulduğu günde (insan) isteyecek ki kötülükleri ile kendisi arasında uzun bir mesafe bulunsun. Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir. [Âl-i İmrân 3/30]

"Herkesin, iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulduğu günde…" Muhtemelen âyet "O günden sakının.", "Allah sizi o günden sakındırır." veya "O gün Allah'a döneceksiniz." takdirindedir. "Allah o gün her şeye kadîrdir" ve "o günü zikret" şeklinde takdirler de yapılabilir.

"Bulacaktır." Yani ulaşacaktır. "Yaptığı şey" umumi bir ifadedir. "Hayır" kelimesi cins için getirilmiştir. "Hazır hâlde" yani hesap defterinde. Allah Teâlâ "Büyük küçük her şeyi saymıştır." [el-Kehf 18/49] buyurmuştur. Yaptıkları şeyi önlerinde hazır bulacaklardır. Bir görüşe göre yaptıkları hayırların sevabını önlerinde hazır bulacaklardır. O zaman bu karşılık tehir edilmeyecek hemen getirilecektir.

"Kötülük olarak yaptıklarını da bulur." Bu cümle önceki ifadeye atıftır. Yani yaptıkları kötülükleri de önünde hazır bulacaktır.

"(İnsan) isteyecek ki kötülükleri ile kendisi arasında uzun bir mesafe bulunsun." Yani insan nefsiyle yaptığı kötülükler arasında uzun bir mesafe olmasını ister. *Emed* mesafe demektir. Yani dünyada yaptığı bu amelle âhirette arasında hiç bitmeyecek bir mesafe olmasını onun cezasını hiç görmemeyi ister. Bu ifade ile kötü amellerin özellikleri mübalâğalı bir şekilde anlatılmıştır. "Yaptığı kötü şeyin." ifadesi mübtedâdır. *Teveddü* ile başlayan ifade ise haberdir.

وقوله تعالى: ﴿وَيَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ﴾ وهذا ابتداء ولذلك رفعه، والأوَّل جزاءُ الشرط فجزَمه، وإذا علم ما في السموات وما في الأرض لم يخفَ عليه ما يُسِرُّه[1] القلبُ.

وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ أي على إنزال ما حذَّركم به بكم، وقيل: من المغفرة والعقاب.

٣٠- يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَراً وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ اَمَداً بَعِيداً وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ وَاللّٰهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ

وقوله تعالى: ﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا﴾ يحتمل: «واحذروا يوم»، ويحتمل: «ويحذركم الله نفسه يوم»، ويحتمل: «وإلى الله المصير يوم» ويحتمل: «الله على كل شيء قدير يومَ»، ويحتمل: «اذكر يومَ».

وقوله: ﴿تَجِدُ﴾ أي تنال، وقوله: ﴿مَا عَمِلَتْ﴾ هو للعموم، و﴿مِنْ خَيْرٍ﴾ للجنس، و﴿مُحْضَرًا﴾ أي في كتاب الحساب، قال تعالى: ﴿لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً اِلَّآ اَحْصٰيهَا﴾ [الكهف، ١٨/٤٩] لا يغادر صغيرةً ولا كبيرةً إلا أحصاها ووجدوا ما عملوا حاضرا، وقيل: تجد ثوابَ ما عملت من خير محضرًا إذ يعجَّل لها ولا يؤخَّر عنها.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ﴾ قيل: هو عطف على الأول أي وتجد عمل السوء أيضا محضرا.

وقوله تعالى: ﴿تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا﴾ أي بين النفس وبينه وبين ما عملت من سوءٍ، وقوله تعالى: ﴿اَمَدًا﴾ أي غاية، ﴿بَعِيدًا﴾ أي تتمنى أن يكون من هذا العمل في الدنيا ببعدٍ لا يزول أبدا فلا يقع فيه قطُّ لما ترى من عقوبته فيكون هذا زيادة صفة على وجودِ العمل السيء محضرا وهو تمني أن لم يكن منها ذلك، وقيل: قوله: ﴿وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ﴾ ابتداء و﴿تَوَدُّ﴾ إلى آخره خبرُه.

---

١ ر: يستره

Bir görüşe göre bu, müminlere bir müjde işaretidir. Çünkü burada onların hayrı önlerinde hazır bulacakları anlatılmaktadır. Bu kesin gerçekleşecektir. Müminler hakkında günahların hemen önlerine getirileceğinden bahsedilmemiştir. Çünkü bazı günahlar affedilecek insanın hiç karşısına çıkmayacaktır. Allah Teâlâ "Onlar yaptıkları güzel şeyleri kabul ettiğimiz ve günahlarını affettiğimiz kimselerdir." [el-Ahkāf 36/16] buyurmuştur. Kâfirin ise hiçbir günahı affedilmeyecektir. Umum onun hakkındadır. Allah Teâlâ "Yaptıklarını önlerinde hazır bulacaklar." [el-Kehf 18/49] buyurmuştur.

"Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor." Cenâb-ı Hak, bu uyarıyı vurgulamak amacıyla tekrar etmiştir.

"Allah kullarına çok şefkatlidir." Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Yani Allah Teâlâ tevbe etmede birbirleriyle yarışanlara karşı şefkatlidir. "Sizi sakındırıyor." ifadesi ârîflerle ilgilidir. Kusur edip tevbe edenler Allah Teâlâ'dan hafifletme ve kolaylaştırma bekleyenler iken, ârifler Allah Teâlâ'nın sakındırmasına ve korkutmasına ehildirler. "Günahkâr müminleri müjdele ve doğru olanları uyar." demek de buna benzer bir ifadedir. Bir görüşe göre önce onları Cenâb-ı Hak, "Allah sizi kendisine karşı gelmekten sakındırıyor." âyeti ile fâni kılmış sonra "Allah kullarına karşı şefkatlidir." diyerek onları diriltmiştir. Hz. Peygamber aleyhisselâm bu tehdidi Necranoğulları'na okuyunca "Bu tehdit bizim için geçerli değildir. Biz Allah'ın oğulları ve sevdikleriyiz." demişlerdir. Allah Teâlâ sadece habibine tâbi olanları sevdiğini beyân etmiştir.[1]

31. (Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir. [Âl-i İmrân 3/31]

"Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin." *el-Hubb* ve *el-mehabbe*, *el-vüd* ve *el-mevedde* kelimeleri gibidir. *Habbehû* ve *ehabbehû* "Onu sevdi." demektir. Fiilin üç harfli kökü birinci ve ikinci bâbdan gelir. Kisâî şöyle demiştir: Bu fiilin üçlü kökü artık terk edilmiştir. Araplar artık *ehabbe* fiilini kullanırlar. Sülâsî kökten ism-i mef'ul olan *mahbûb* türetilirken, ism-i fâil *if'âl* babından türetilir. Antere bir beyitinde bu sözcüğü kullanmıştır:

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 230.

وقيل: فيه إشارة بشارة للمؤمنين؛ لأنه ذكر أنه تجد الخير محضرا وهو كائنٌ لا محالة، ولم يذكر إحضار الشرِّ في حق المؤمنين لأن منه ما يغفر فلا يحضر، قال تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ﴾ [الأحقاف، ١٦/٤٦]، وأما الكافر فلا يغفر له شيءٌ، والعموم في حقه وقال تعالى: / [٣٠٣و] ﴿وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا﴾ [الكهف، ٤٩/١٨].

وقوله تعالى: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ﴾ أعاد هذا التحذير للتأكيد والتقرير.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ﴾ قال الإمام القشيري رحمة الله عليه:

> هذا للمتسابقين، وقوله: «ويحذركم» للعارفين، أولئك أصحاب التخفيف والتسهيل، وهؤلاء أصحاب التخويف والتهويل، ونظيره: «بشر المؤمنين[١] المذنبين وأنذر الصديقين»[٢]، قيل: أفناهم بقوله: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ﴾ ثم أحياهم بقوله تعالى ﴿وَاللهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ﴾ ولما قرأ النبي ﷺ هذا الوعيد على بني نجران، قالوا: هذا الوعيد لا يكون لنا، فنحن أبناء الله وأحباؤه فبيَّن الله تعالى أن الله لا يحبُّ إلا من يتبع حبيبَه.[٣]

٣١- قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ۗ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللهُ﴾ الحبُّ والمحبَّةُ كالودِّ والمودَّةِ وقد حبه وأحبَّه أي ودَّه، والثلاثي من باب «ضرب» و«دخل» جميعا، قال الكسائي: الثلاثي لغة قد ماتت، وبقي الاستعمال في قولهم[٤]: «أحبَّ» ويستعمل للمحبوب دون المحبّ، وقد ذكره عنترة في شعره:[٥]

---

١ ح: - المؤمنين
٢ ر - ونظيره: «بشر المؤمنين المذنبين وأنذر الصديقين»
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٣٠.
٤ م: لقولهم
٥ ديوان عنترة، ص ١٦.

Sen bende -sakın başka düşünme- ikram edilmiş sevgilinin yerine yerleştin

"Bana uyun." Bu kelimede *yâ* harfi yazılmıştır. Aslolan budur; yani aslolan *ya* harfinin okunmasıdır. *Fettakūni* "Benden sakının." [el-Bakara 2/41] ve *fe-etîûni* "Bana itaat edin." [Âl-i İmrân 3/50] ifadelerinde yazılmamıştır. Çünkü bunlar âyetin sonunda bulunur ve vakf niyetiyle okunmazlar.

Bu âyette Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: Onlara de ki ey Muhammed! Eğer iddia ettiğiniz gibi Allah'ı seviyorsanız, bu ancak bana tâbi olmanız ve kâfirlere uymayı bırakmanız hâlinde gerçekleşebilir. Ben sizleri beni peygamber olarak gönderen Allah'a iman etmeye, onun emir ve yasaklarına uymaya çağırıyorum. Bana uymayan Allah'ı sevmiyor demektir. Çünkü kulun Allah'ı sevmesi ona itaati başka bir şeye tercih etmesini gerektirir. Eğer bunu yaparsanız Allah sizi sever. Allah'ın kulu sevmesi ona sevap vermeyi, ondan razı olmayı ve amelini hoş görmeyi istemesidir.

"Sizin günahlarınızı bağışlasın." "Sizi sevsin" ifadesine atıftır.

"Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir." Sizin günahlarınızı bağışlar, size merhamet eder ve size azap etmez. Bu âyet-i kerîme Hz. Peygamber aleyhisselâmın şeref ve kadrine işaret etmektedir. Allah Teâlâ ona tâbi olanı seveceğini bildirmektedir. Bu bakımdan Peygamber Efendimiz, Hz. İbrâhim'e üstündür. Hz. İbrâhim "Bana tâbi olan bendendir." demiştir. Allah Teâlâ sevgili peygamberi hakkında "De ki: Bana tâbi olun da Allah sizi sevsin." buyurmuştur.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah Teâlâ, önce ve sonra gelen bütün insanların efendisi Hz. Muhammed aleyhisselâma uymadan kurtuluş umanların arzu ve beklentilerini kesmiştir. Ayrıca bu âyette sevginin bir illete bağlı olmadığına itaat icabı veya bu sevginin âkıbetinin âfetten kurtulmak için olmaması gerektiğine işaret vardır. Cenâb-ı Hak "Allah Teâlâ sizi sevsin, sizin günahlarınızı bağışlasın." buyurmuş ve günahları olsa da muhabbetin var olabileceğini bildirmiştir.[1]

32. De ki: Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez. [Âl-i İmrân 3/32]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 235.

لقد نزلت فلا تظني غيرَه مني بمنزلةِ المحبِّ المكرَمِ

وقوله تعالى: ﴿فَاتَّبِعُونِى﴾ أثبت فيه الياء؛ لأنَّه أصل ولم يثبت في ﴿فَاتَّقُونِ﴾ [البقرة، ٤١/٢] و﴿أَطِيعُونِ﴾ [آل عمران، ٥٠/٣] لأنها ختمُ آيةٍ ينوى بها الوقف.

فيقول: قل يا محمد! إن كنتم تحبُّون الله كما تزعمون فإن ذلك لا يتحقَّق لكم حتى تتَّبعوني وتتركوا موالاة الكفار، فإني أدعو إلى الإيمان بما بعثني الله به وإلى طاعة الله تعالى فيما أمر ونهى، فمن لم يتَّبِعْني لم يكن محبًّا لله؛ إذ محبة العبد[1] لله إيثار طاعته على غير ذلك، وإذا فعلتم ذلك أحبَّكم الله، ومحبة الله العبد إرادته ثوابه ورضاه عنه واستحسانه عمله.

وقوله تعالى: ﴿وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾ عطف على قوله تعالى: ﴿يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ / [٣٠٢ظ] يغفرْ لكم ويرحمْكم فلا يعذِّبكم، ودلَّت الآية على شرف النبي ﷺ فإنه جعل متابعه حبيبَ نفسِه وفيه فضله على الخليلِ، فإن الخليل قال: فمن تبعني فإنه مني، قال الله تعالى في حق الحبيب: «قل لهم فاتَّبعوني يحببكم الله».

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> قطع الله أطماع الكلِّ أن تسلم لأحد نفس إلا ومقتداهُمْ سيد الأولين والآخرين، قال: ثم في الآية إشارةٌ إلى أن المحبَّة غير معلولة وليست هي بفعل طاعةٍ أو تجرُّد عن آفة فإنه قال: يحببكم الله ويغفر لكم ذنوبكم فأثبتها لهم مع وجود الذنوب منهم.[2]

٣٢- قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ ۖ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

---

١ ح - العبد

٢ لطائف الإشارات للقشيري، ١/ ٢٣٥.

"De ki: Allah'a ve Resûlüne itaat edin." Birinci âyet indiği zaman münafıklardan Abdullah b. Übey b. Selûl arkadaşlarına "Muhammed bize kendisini Hıristiyanların Meryem oğlu Îsâ'yı sevdiği gibi sevmemizi, ona Allah'a itaat ettiğimiz gibi boyun eğmemizi istiyor." demişti. Bunun üzerine "De ki: Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin." âyeti indi. Yani emrettiği konularda Allah'a ve açıkladığı konularda peygambere boyun eğin.

"Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez." Yani eğer yüz çevirilerse inkâr etmişler demektir. Allah kâfirleri sevmez. Bu ifade "Kâfirlere buğz eder" ifadesinden daha ağırdır. Çünkü bu anlatım olumsuzdur ve sevginin hiçbir şekilde var olmadığını ifade etmektedir. Bir vakıanın var olduğunun bildirilmesi ise bir tek yönden olur.

33-34. Allah birbirinden gelme bir nesil olarak Âdem'i, Nûh'u, İbrâhim ailesi ile İmrân ailesini seçip âlemlere üstün kıldı. Allah işiten ve bilendir. [Âl-i İmrân 3/33-34]

"Şüphesiz ki Allah Âdem'i seçti." Kelbî şöyle demiştir: "Allah'a ve Resûlü'ne itaat ediniz." âyeti indiği zaman Yahudiler "Ey Muhammed! Biz İbrâhim, İshak ve Ya'kūb'un çocuklarıyız. Biz onların dini üzereyiz." dediler. Allah Teâlâ da burada İbrâhim ve çocuklarını övmüş, Yahudilerin iddialarını yalanlamış ve şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz Allah Âdem'i seçti." Yani Âdem'i bir elçi olarak meleklere, cinlere ve insanlara göndermek üzere seçti.

"Nûh'u da" Yani peygamber olarak onu da seçti ve inkâr edenlere üstün kıldı.

"İbrâhim'in ailesini de." Bir görüşe göre bu İbrâhim'in bizzat kendisidir. "Firavun hanedânına en şiddetli azabı verin." [el-Mü'min 40/46] âyetinde de Firavun'un bizzat kendisi kastedilmiştir. Bir şair şöyle demiştir:

> *Ali, Abbas ve Ebû Bekir ailesinin defnettikleri ölüden sonra artık hiçbir ölüye ağlama*

Şiirde "Ebû Bekir ailesi" derken Ebû Bekir'in kendisi kastedilmiştir.

"İmrân ailesi." Burada da İmrân'ın kendisi kastedilmiştir. Burada kastedilen kişi, Süleyman b. Dâvûd'un neslinden İmrân b. Eşhem'dir. Bir rivayete göre Hz. Meryem'in babası olan İmrân b. Mâsân'dır. Bu kişi peygamber olarak değil, Allah'ın rızâsını kazanmış dindar ve iyi bir kul olarak diğer insanlar arasından seçilmiştir. Hz. Meryem'in babası, Hz. Îsâ'nın dedesi yani annesinin babası olma şerefine nâil olmuştur.

وقوله تعالى: ﴿قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ﴾ ولمَّا نزلت الآية الأولى، قال عبد الله بن أبي بن سلول المنافق لأصحابه أن محمدا يأمرنا أن نحبَّه كما أحبَّ النصارى عيسَى بنَ مريم ويأمرنا أن نطيعَه كطاعة الله تعالى فنزل قوله تعالى: ﴿قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ﴾ أي أطيعوا الله فيما أمر والرسول فيما بيَّن.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾ أي إن أعرضوا فقد كفروا، والله لا يحبُّ الكافرين وهو أبلغ من أن يقال: يبغض الكافرين؛ لأنه نفيٌ من كل وجه والإثبات يدلُّ على وجه.

٣٣- اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحاً وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمِينَۙ

٣٤- ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍۜ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌۚ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ﴾ قال الكلبيُّ: لما نزل ﴿قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ﴾ قالت اليهود: يا محمد! نحن أبناءُ إبراهيم وإسحاق ويعقوب ونحن على دينهم فمدح الله تعالى إبراهيمَ وأولادَه وكذَّب اليهودَ في دعواهم فقال ﴿اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ﴾ أي اختاره بالرسالة إلى الملائكة والجن والإنس.

﴿وَنُوحًا﴾ أي اختاره بالرسالة وبإعلائه على من كفر.

وقوله تعالى: ﴿وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ﴾ قيل: هو إبراهيم نفسُه وكذا في قوله: ﴿اَدْخِلُوٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ [المؤمن، ٤٠/٤٦]، قال الشاعر:

فلا تبكِ ميتًا بعدَ ميتٍ أجَنَّه[1] عليٌّ وعباسٌ وآلُ أبِي بكرٍ[2]

/ [٣٠٤و] أي أبو بكر وكذا لك هذا القول.

وقوله تعالى: ﴿وَاٰلَ عِمْرٰنَ﴾ هو نفس عمران وهو عمران بن أشهم من ولد سليمان بن داود، وقيل: عمران بن ماثان وهو ولد مريم ولم يكن اختيار هذا بالنبوَّة بل بالدين المرضيِّ والصلاح وجعله والد مريم وجدَّ عيسى بن مريم أبا أمه.

١ ح: أجَنَّه، وفي هامش ح: أحبَّه خ

٢ البيت لأراكة بن عبد الله الثقفي في الكامل في اللغة والأدب للمبرد ٢٢/٤.

"Âlemler üzerine…" Yani yaşadıkları zamandaki âlemlerin. Bir rivayete göre İbrâhim'in âli, onun çocukları İsmâil, İshak, Ya'kūb, Esbât ve neslinden gelen diğer peygamberlerdir. İmrân'ın âli (ailesi) ise Hz. Meryem'in annesi Hanne b. Fâkūd'dur. Bir rivayete göre İmrân ailesi İmrân'ın kızı Meryem'in oğlu Îsâ'dır. Hz. Îsâ da Hz. Âdem, Hz. Nûh ve Hz. İbrâhim gibi peygamberliğe seçilmiştir. Bir görüşe göre İmrân ailesi, Hz. Mûsâ, Hz. Hârûn ve İmrân'ın iki oğludur. O Hz. Meryem'in babası olan İmrân'dan başka bir kişidir. Hz. Meryem'in babası ondan bin üç yüz yıl sonra yaşamıştır. Birincisi âyetin öncesi ve sonrasına daha uygundur. Hz. Mûsâ ve Hz. Hârun, âl-i İbrâhim'in zikredilmesiyle zaten onun neslinden olduklarından âyetin kapsamına girmişlerdir.

"Birbirinden gelme bir nesil olarak…" *Zürriyyeten* kelimesi hazfedilmiş ikinci bir "seçti" fiili ile nasbedilmiştir. Yahut bedel veya kat' üslûbuyla mansub olması da mümkündür. Çünkü kendisinden önce marife bulunan nekre bir kelimedir. *Zer'* kökünden *feûletün* kalıbındadır. *Zer'* yaratmak demektir. Aslı *zerûeten* şeklindedir. Sonra hemze yumuşatılmış ve *yâ* hâline gelmiştir. Ondan önceki *vâv* da aynı olmaları için *yâ*ya çevrilmiş ve kesrelenmiştir. Çünkü *yâ* kesrenin kardeşidir. Zürriyet bazılarına göre çocuk anlamına gelir. Buna göre âyetin anlamı şudur: Hz. Nûh, Hz. Âdem'in zürriyetindendir, Hz. İbrâhim, Hz. Nûh ve Hz. Âdem'in zürriyetindendir. Hz. Mûsâ ve İmrân da İbrâhim, Nûh ve Âdem'in zürriyetindendir. Bir kişinin zürriyetinden olan o ikisinden birine mahsus olmaz.

Kelbî şöyle demiştir: İlki sondan, sonuncusu ilktendir. Yani hepsi tek cinstendir. Bir görüşe göre Hz. Âdem topraktandır. Hepsinin aslı topraktır. Nesep uzmanı [Mücezzez] el-Müdlecî'nin şu sözü de bunu gösterir: "Bu ayaklar birbirindendir. Buna şahidim." Yani Üsâme Zeyd'den, Zeyd Hârise'dendir. Sadece Üsâme ve Zeyd'in ayaklarına bakarak bunu söylemişti.

Bu âyet kâfirlerin nikâhlarının da nesep tespitinde kullanılabileceğini gösterir. Bir görüşe göre zürriyet babalar ve evlatlârdır. Allah Teâlâ "Nûh ile birlikte taşıdığımız zürriyet" [el-İsrâ 17/3] yani "Hep birlikte getirdiğimiz zürriyet." buyurmuştur. Zürriyet *zer'* kökünden türemiş olduğundan hepsine şamildir. Çünkü baba çocuktan, çocuk babadan yaratılmıştır. Katâde ve Ebû Revak şöyle demiştir: Yani hepsi birbirinin dinindendir. Allah Teâlâ "Münafık erkek ve kadınlar birbirindendir." [et-Tevbe 9/67] buyurmuştur.

وقوله تعالى: ﴿عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ أي عالمي زمانهم، وقيل: آل إبراهيم أولاده إسماعيل وإسحاق ويعقوب والأسباط وسائر أنبياءِ ذُرِّيَّته، وآل عمران: أهل عمران والدة مريم يعني حنه بنت فاقود، قيل: آل عمران عيسى بن مريم بنت عمران فإنَّه مصطفى بالرسالة كآدم ونوح وإبراهيم، وقيل: آل عمران موسى وهارون وابنا عمران وهو غير عمران والد مريم، كان هذا بعد ذلك بألف وثمانمائة سنة، والأوَّل أشبه بنظم الآية بما قبلَها وما بعدَها وموسى وهارون دخلا في ذلك بذكر آل إبراهيم؛ لأنهما من ذريته.

وقوله تعالى: ﴿ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ﴾ نصب «ذرية» بإضمار «اصطفى» ثانيا أو على البدل أو على القطع؛ لأنه نكرة وما قبله معرفة وهي «فعولة» من الذرء وهو الخلق، وأصله «ذرؤوة»، ثم ليِّنت الهمزةُ فصارت ياء ثم جعلت الواو التي قبلها ياء ليتَّفِقا ثم كسرت لأن الياء أخت الكسرة، والذرية الولد عند بعضهم ومعنى الآية على هذا أن نوحا صلوات الله عليه من ذرية آدم وإبراهيم من ذرية نوح وآدم، وموسى وعمران من ذرية إبراهيم ونوح وآدم ولا يكون من ذرية أحد فيكون مخصوصا منهما.

وقال الكلبيُّ: أي الأول من الآخر والآخر / **[٣٠٤ظ]** من الأول أي الجنس واحد، وقيل: آدم من تراب، فرجع الكل إلى ذلك وهو كقول القائل المدلجي[١]: «أشهد أن هذه الأقدام بعضها من بعض» أي أسامة من زيد وزيد من حارثة، وكان نظر إلى أقدام أسامة وزيد لا غيرَ.

وقال ذلك تأويل ذلك ما قلنا فكذا هذا، ودلت الآية على صحة أنكحة الكفارِ حيث أثبت نسب بعضهم من بعض بها، وقيل: الذرية الآباءُ والأولادُ. قال تعالى: ﴿ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ﴾ [الإسراء، ٣/١٧]، وكانوا جميعا، وهذا لأن الذرية لما كانت مشتقة من الذرء شملت الكلَّ لأن الأبَ خلق منه الولد والولد خلق من الأب، وقال قتادة وأبو روق: أي بعضهم على دين بعضٍ كما قال تعالى: ﴿الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾ [التوبة، ٦٧/٩].

---

١ م: المدلي

"Allah işiten ve bilendir." Yani Allah Teâlâ Yahudilerin, "Biz Allah'ın çocukları ve sevdikleriyiz. İbrâhim'in dini üzereyiz. O Allah'ın dinidir." dediklerini işitmiştir. Onların buna karşı alacakları cezayı da bilmektedir.

35. İmrân'ın karısı şöyle demişti: "Rabbim! Karnımdakini azatlı bir kul olarak sırf Sana adadım. Adağımı kabul buyur. Şüphesiz (niyazımı) hakkıyla işiten ve (niyetimi) bilen Sensin." [Âl-i İmrân 3/35]

"İmrân'ın karısı şöyle demişti:" Ahfeş şöyle demiştir: Yani ey Muhammed, Fâkūd kızı Hanne'nin şöyle dediğini zikret. Zeccâc şöyle demiştir: Allah Teâlâ şöyle diyen İmrân ailesini seçmiştir.

Bir görüşe göre "Sen işiten ve bilensin." ifadesi, "Onun sözünü işitmiş ve onun niyetini bilmiştir." anlamına gelir.

İmre'e kelimesinin hemzesi vasıl hemzesidir. Kelimenin aslı *mer'e*dir. *Mîm*'i sâkin yapıp sükûnu korumak için başına *elif* koymuşlardır.

"Rabbim! Karnımdakini azatlı bir kul olarak sırf sana adadım." Yani Rabbim karnımdaki çocuğu sana yakın olmak için adadım. *Tahrîr* azat etmek ve hürriyetini ispat etmek demektir. Bir görüşe göre kurtarmak mânasına gelir. *Tîn hur*, halis çamur demektir. Bir görüşe göre İsrâiloğulları düşmanlarının ganimetlerine sahip olamıyorlardı, onların azat edecek köleleri de yoktu. Onlar da Allah'a yaklaşmak için çocuklarını adamaktaydılar. Onlardan kendileri için bir şey beklemiyorlar, onları Allah'ın evinin hizmetine adıyorlardı. İkrime şöyle demiştir: "Adanmış olarak" ifadesi dünya işlerine karışmadan Allah'a has olarak anlamındadır.

Muhammed b. İshak şöyle demiştir: [Hz. Meryem'in annesi Hanne], İmrân b. Mâsân'ın karısıydı. Çocuğu olmuyordu. Artık gebelik ümidi kalmayacak kadar yaşlıydı. Çok iyi, dindar bir aile idiler. Bir gün bir ağacın gölgesinde yavrusunu doyuran bir kuş gördü. Gönlü çocuk sahibi olmayı diledi ve Allah'a kendisine bir çocuk vermesi için dua etti. Meryem'e hamile kaldı. İmrân ise öldü. Karnında bir bebek olduğunu öğrenince onu Allah'a adadı.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ أي سميع لمقالة اليهود: «نحن أبناء الله وأحباؤه وعلى دين إبراهيم وهو دين الله»، عليمٌ بعقوبتهم على ذلك.

٣٥- اِذْ قَالَتِ امْرَاَتُ عِمْرٰنَ رَبِّ اِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّراً فَتَقَبَّلْ مِنِّيۚ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

٥ وقوله تعالى: ﴿إِذْ قَالَتِ امْرَاَتُ عِمْرٰنَ﴾ قال الأخفش: أي واذكر يا محمَّد! إذ قالت حنة بنت فاقود، وقال الزجاج: أي واصطفى آل عمران إذ قالت.

وقيل: ﴿وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ إذ قالت فهو سميع لمقالتِها عليمٌ بنيَّتها.

وقوله امرأة هذا ألف وصلٍ لأنَّ الأصلَ مرأة فسكَّنوا الميم فأدخلوا الألف وقايةً لسكونها.

١٠ وقوله تعالى: ﴿رَبِّ اِنِّى نَذَرْتُ لَكَ مَا فِى بَطْنِى مُحَرَّرًا﴾ أي يا ربِّ إني التزمتُ التقرُّب إليك بتحرير ما في بطني من الولد، والتحرير[١] الإعتاق وهو إثبات الحرية، وقيل: هو التخليصُ، وطينٌ حرٌّ أي خالص، قيل: كان بنو إسرائيل لم يكن لهم غنائم أعدائهم فلم يكن لهم مماليك يعتقونهم فكانوا يحرِّرون[٢] أولادَهم تقرُّبا إلى الله جل جلاله ويقطعون منافعهم عن أنفسِهم ويفرغونهم / [٣٠٥و] لخدمة بيت اللهِ تعالى،

١٥ وقال عكرمة: «محرَّرا» أي خالصا لله تعالى لا يخالط أمور الدنيا.

وقال محمد بن اسحاق: كانت امرأةُ عمران بن ماثان وأمسك عنها الولد وأيست وكانوا أهل بيت صلاح ودين فبينا هي تحت ظلِّ شجرةٍ نظرت إلى طائر يطعِم فرخًا له فتحركت نفسها للولد فدعت الله تعالى أن يهب له ولدا فحملت بمريم وهلك عمران، فلما عرفت أن في بطنها جنينا جعلته محررا لله تعالى.

---

١ ر: هو

٢ ر: يعتقون

Kelbî şöyle demiştir: Mâbete adanan çocuklar bulûğ çağına ulaşana kadar Beytülmakdis'te hizmet eder, orayı süpürür ve gözetirlerdi. Sonra onlara seçme şansı verilirdi. İsterse kalıp hizmete devam eder, isterse de hizmetten ayrılırlardı. Bir rivayete göre âyetin mânası şudur: Karnımdaki bebeği sana has kıldım. Onunla sohbet etmeyeceğim, neslimi çoğaltmaya çalışmayacağım, işlerimde ondan yardım almayacağım. İnsanın Allah Teâlâ'dan böyle çocuk istemesi lazımdır. Hz. Zekeriyyâ da böyle dua etmiş ve "Rabbim bana katından güzel bir zürriyet ver." [Âl-i İmrân 3/38] ve "Allah'ım bana katından bir dost ver." [Meryem 19/5] demiştir. Hz. İbrâhim de "Rabbim! Bana sâlihlerden bir evlât ver!" [es-Sâffât 37/100] Allah'ın has kulları "Rabbimiz bize eşlerimizden ve zürriyetlerimizden göz nûru ver!" diye dua etmişlerdir.

"Adağımı kabul buyur." Yani benim tarafımdan adanmış bu çocuğu kabul buyur.

"Şüphesiz (niyazımı) hakkıyla işiten ve (niyetimi) bilen Sensin." Sözümü duyan, niyetimi bilen Sensin.

36. Onu doğurunca, Allah, ne doğurduğunu bilip dururken: Rabbim! Ben onu kız doğurdum. Oysa erkek, kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim. Kovulmuş şeytana karşı onu ve soyunu Senin korumanı diliyorum, dedi. [Âl-i İmrân 3/36]

"Onu doğurunca…" Yani kızı doğurunca. Bir görüşe göre hâ zamiri gizlenmiş olan bir ifadeye işarettir ki o ifade yerine konulunca cümle şöyle takdir edilir: Bir kız doğurmuştu ve onu doğurunca şöyle dedi…

"Rabbim! Ben onu kız doğurdum, dedi." O zamanlar İsrâiloğulları erkek çocuklarını Allah'a adıyorlardı. Bu sebeple oğlu olmasını istiyordu. Kızı olunca onun kabul edilmeyeceğinden ve mâbette hizmete uygun olmayacağından endişelendi. Çünkü kadınlar evde örtülü bir hâlde topluma çıkmadan yaşıyor veya hayız zamanlarında mâbet dışında durmak zorunda kalıyorlardı. Bir görüşe göre erkekleri de kızları da mâbette hizmet için adamaktaydılar. Ancak kızlar oğlanlardan daha zayıf ve güçsüzlerdi. Hz. Meryem, bu sözleri kusurunu itiraf etmek için söylemiştir. Bir görüşe göre bu sözle Allah Teâlâ'nın merhametini celbetmek istemiştir. Tıpkı "Ben senin kulunum, kulunun oğluyum. Ben fakir ve muhtacım." diyen kişi gibi.

وقال الكلبي: هو الذي يكون في بيت المقدس يخدمه ويكنسه ويتعاهده حتى يبلغ ثم يخير فإن شاء أقام وإن شاء ذهب، قيل: معناه جعلت ما في بطني[1] خالصًا لك لا أستأنس به ولا أتكثَّر به ولا أتحمَّل به ولا أستعين به في أموري، وكذا ينبغي للإنسان أن يطلب ولده لله تعالى وكذلك دعا زكريا عليه السلام فقال: ﴿رَبِّ هَبْ لِى مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً﴾ [آل عمران، ٣/٣٨]، وقال تعالى: ﴿فَهَبْ لِى مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾ [مريم، ١٩/٥] وقال إبراهيم عليه السلام: ﴿رَبِّ هَبْ لِى مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ [الصافات، ٣٧/١٠٠]، وقال خواص عباد الله تعالى: ﴿رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ﴾ [الفرقان، ٢٥/٧٤].

وقوله تعالى: ﴿فَتَقَبَّلْ مِنِّىٓ﴾ أي اقبل هذا الولد المحرَّر مني.

وقوله تعالى: ﴿اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ أي لمقالي، العليم أي بنيتي.

٣٦- فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ اِنِّي وَضَعْتُهَآ اُنْثٰى ۖ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ ۖ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْاُنْثٰى ۚ وَاِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَاِنِّي اُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا وَضَعَتْهَا﴾ أي ولدت البنتَ، وقيل: الكناية ترجع إلى مُضمَرةٍ وتقديره: فوضعت بنتا فلما وضعتها.

وقوله تعالى: ﴿قَالَتْ رَبِّ اِنِّى وَضَعْتُهَآ اُنْثٰى﴾ قيل: كانوا يحرِّرون الغلمان وكانت ترجو أن يكون غلاما فلما كانت جاريةً خافت أن لا تُقبَل منها ولا يصلُح للمسجد إمَّا لأنَّ حالهنَّ على التستُّر في البيوت أو لأن المرأة تحيض فتحتاج إلى الخروج من المسجد، وقيل: كانوا / [٣٠٥ظ] يحرِّرون الغلمان والجواري لكن الأنثى أضعف حالا وأعجز، فقالت ذلك اعترافا بالتقصير، وقيل: هو استكانة وبذلك كقول الداعي: أنا عبدك وابن عبدك وأنا البائس الفقير ونحو ذلك.

---

١ ر – ما في بطني

"Allah, ne doğurduğunu biliyordu." İbn Âmir, Ebû Bekir rivayetine göre Âsım ve Ya'kūb *tâ* harfinin dammesiyle okumuşlardır. Buna göre bu cümle, onun bunu söylediğine dair bir haberdir. Diğer kıraat âlimleri ise *tâ* harfini sâkin okuyarak cümleyi Allah Teâlâ'nın bir hitabı şeklinde anlamışlardır.[1] Yani Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilir. Çünkü Allah Teâlâ o daha çocuğu doğurmadan onun kız mı erkek mi olduğunu ezelde biliyordu.

"Oysa erkek, kız gibi değildir." Yani annesi Hanne "Kız çocuğu, mâbede hizmet konusunda erkek çocukları gibi değildir." demiştir. Bu da bir kusurun itirafıdır. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Yani erkekler korunma konusunda kızlar gibi değildir. Kızlar korunmaya gereksinim duyarlar. Bu nedenle Allah Teâlâ'dan onu korumasını ve ona yardım etmesini diliyorum.[2]

"Ona Meryem adını verdim." Meryem İbrânîce bir kelimedir ve hizmetçi anlamına gelir. Kelime, Araplar tarafından kullanılarak Arapçalaşmıştır. Aslında [annesinin Meryem'e] bu ismi vermesi, bir hayır beklentisi (istihare)dir. İstihare yapan kişi "Allah'ım! Ben şu işi yapmak istiyorum." der ve Allah'tan hayırlısını ister.

"Kovulmuş şeytana karşı onu ve soyunu Senin korumanı diliyorum, dedi." *Âze* fiili lâzım, *E'âze* fiili müteaddîdir. Yardım dilemek ve sığınmak anlamına gelir. Meryem kendisi ve çocuğu hakkında istedi; Allah Teâlâ da bu duasına icâbet etti.

Dahhâk şöyle demiştir: Meryem çok oruç tutan, çok namaz kılan bir kızdı. Rahiplerden bile daha dindar ve ibadete düşkündü. Melekler Îsâ'nın doğumu sırasında gelmiş ve onunla İblis arasında bir duvar gibi durmuşlardı. Ebû Hüreyre'nin rivayetine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Her doğan bebeğe mutlaka şeytan dokunur. Bu yüzden bebek ağlamaya başlar, Meryem ve oğlu hariç."[3] Ebû Hüreyre ardından "Kovulmuş şeytana karşı onu ve soyunu Senin korumanı diliyorum." âyetini okumuştur. Hasan-ı Basrî'ye göre âyetin mânası şöyledir: "Bulûğa erdiği zaman onu ve çocuğu olursa çocuğunu kovulmuş şeytana karşı Senin korumana bırakıyorum." diye dua etti. Allah da onun duasını kabul etti.

1 Abdüllatif el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâât*, 1: 480.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 292.

3 Buhârî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 59.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ﴾ قرأ ابن عامر وعاصم في رواية أبي بكر ويعقوب بضمِّ التاء وهو إخبار عنها أنها قالت ذلك، والباقون بما[1] وضعت بسكون التاءِ[2] وهو إخبار من الله تعالى أنه أعلم منها بما وضعت لأنَّها علمت بها بعد الولادة، والله تعالى كان عالما في الأزل.

وقوله تعالى: ﴿وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى﴾ أي قالت حنة: ليست البنتُ في خدمة المسجد كالابن، وهو اعتراف أيضا بالتقصير، وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: أي وليس الذكرُ في الحاجةِ إلى الحفظ كالأنثى فإنها تحتاج إليه لا محالة، سألت من الله تعالى بذلك حفظها وعونها.[3]

وقوله تعالى: ﴿وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ﴾ وهي عبرانيةٌ، ومعناها الخادم وصارت عربيةً باستعمال العربِ ذلك في لسانها، وكان ذلك استخارةً منها، ويقول الداعي في الاستخارة: اللّهمَّ إني أريد أمرَ كذا وهو طلب الخيرة من الله تعالى في ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ «عاذ» لازم و«أعاذ» متعدٍ، وهو الاستعصام والاستغاثة، وسألت ذلك في حقها وحق ولدها فأجابها الله تعالى إلى ذلك.

قال الضحاك: فكانت مريم صوَّامةً قوَّامةً قد غلبت الأحبارَ فضلا وعبادة، وأقبلت الملائكة عند ولادة عيسى فكانوا بينَه وبينَ إبليس كأنهم بنيانٌ مرصوصٌ، وروى أبو هريرة عن النبي ﷺ إنه قال: «ما من مولودٍ إلا والشيطان يمسُّه / [٣٠٦و] حين يولد حتى يستهلُّ صارخا من مسِّ الشيطان إياه إلا مريم وابنها»[4]، ثم قال أبو هريرة: اقرأوا ﴿وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾، وقال الحسن معناه: وإني أعيذها بك إذا بلغت وولدها إن كان لها ولد من الشيطان الرجيم فاستجاب الله تعالى لها بذلك.

---

١ م - ويعقوب بضم التاء وهو إخبار عنها أنها قالت ذلك والباقون بما

٢ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٨٠/١.

٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٩٢/٢.

٤ صحيح البخاري، كتاب تفسير القرآن، ٥٩.

37. Rabbi Meryem'e hüsn-i kabul gösterdi; onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi. Zekeriyyâ'yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyyâ, onun yanına, mâbede her girişinde orada bir rızık bulur ve "Ey Meryem, bu sana nereden geliyor?" der; o da "Bu, Allah tarafındandır. Allah, dilediğine sayısız rızık verir." derdi. [Âl-i İmrân 3/37]

"Rabbi Meryem'e hüsn-i kabul gösterdi." Yani Allah Teâlâ onu kabul etti ve ondan razı oldu. *Kabûl* kelimesi *tekabbele* kelimesinin değil, *kabile* fiilinin mastarıdır. Aynı anlamı taşıdığı için *kerüme* yerine *tekerreme* demenin câiz olduğu gibi *kabile* yerine *tekabbele* demek de câizdir.

"Onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi." âyetinde de mastar olarak *inbât* değil, *nebât* kelimesi kullanılmıştır. Bunu daha tafsilatlı bir şekilde "Allah için güzel bir borç verecek kimdir?" [el-Bakara 2/245] âyetinde anlatmıştık. *Kabûl* fetha ile gelen nadir kullanımlı bir mastardır. Ebû Amr b. el-Alâ "O, bu kalıptaki tek mastardır. Benzeri yoktur." demiştir.

Bir görüşe göre bu kalıptan beş mastar vardır: *Kabûl*, *velû*, *verû* yani sakınmak ve *medûvv* yani bir işte ilerlemek. *Medâ fi'l-emri yemdû meduvven* denilir. *Rakae'd-deme rakûen* şeklinde bir masterın da olduğu söylense de doğru olanı damme ile *rükū'u'd-dem*dir. Bir hadiste "Develere iyi davranın onlar sayesinde kan dökülmesi önlenir." buyurulmuş ve *rakū'ü'd-dem* ifadesi kullanılmıştır. Sahîh rivayet *rakū'* şeklindedir. Burada kullanılan rakū' kanı dindirmek için kullanılan ilaç demektir. Mastar ise *rükū'* şeklinde gelir. Hadiste develerin diyet olarak ödenmesi sebebiyle kan dökülmesine mani olduğu ve bu sayede kısasın bırakıldığı anlatılmaktadır.

Sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Meryem'in duasını kabul ettiğini zikretmiştir. Bunun sebebi onun başta zayıflığı, niyetinin halis oluşu ve sonda hayâlı davranışıdır. Meryem'in yaşadığı zamanda mâbede adanmış dört bin kişi olmasına rağmen sadece o meşhurdu.

Burada aynı zamanda kulun gayret ettikten sonra Allah'ın amelini kabul etmesi için kendinde kusur görmesi ve elinde hiçbir şey bulunmadığını izhar edip ihlâsını içinde saklaması gerektiğine dair bir uyarı vardır.

٣٧- فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَاَنْبَتَهَا نَبَاتاً حَسَناً وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقاً قَالَ يَا مَرْيَمُ اَنّٰى لَكِ هٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

وقوله: ﴿فَتَقَبَّلَهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ﴾ أي قبلها الله تعالى منها ورضِيها، والقبول مصدرُ قَبِلَ، لا مصدر تقبَّل، وإنما جاء ذلك لأنه في معناه ، كما يقال: تكرَّم كَرَمًا لأنه في معناه.

وكذلك قوله تعالى: ﴿وَاَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا﴾ ولم يقل: إنباتًا، وقد شرحناه على الوجه في قوله: ﴿مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [البقرة: ٢/٢٤٥] والقبول مصدر جاء على فعولٌ بالفتح وهو نادرٌ، وقال أبو عمرو بن العلاءِ: هو فردٌ لا نظيرَ له.

وقيل: خمسة مصادرَ كذلك: القبول والولوع والوزوع أي المنع والمضوُّ في الأمر بمعنى المُضِيّ، يقال: مضى في الأمر يمضي مضُوًّا، ورقأ الدم رقوءا، والصحيح أن مصدر رَقأ الدم هو الرُّقوء بالضمِّ، فأما الحديث: «أكرِموا الإبل فإن فيها رقوء الدم»، فالرواية الصحيحة بفتح[1] الراء لكنه[2] ليس بمصدر وبل الرقوء هو في الأصل الدواء الذي يرقأ به الدم والمصدر بالضم، وأراد في الحديث أن الإبل كأنها سبب لرقوءِ الدم أي تؤدى بها الدية فيترك بها القصاصُ.

ثم إنَّ الله تعالى ذكر قبولها منها، وذلك لضعفها وصدق نيتها في الابتداءِ وحيائها في الانتهاء، وكانت في ذلك الزمان أربعة آلاف محرر لم يشتهر بخبر أحدٍ منهم اشتهار خبرها.

وفيه تنبيهٌ / [٣٠٦ظ] للعبدِ على أن يرَى من نفسه التقصير بعد جهدِها ليتقبلَ اللهُ عملَها لإظهارها إفلاسا وإضمارها إخلاصا.

---

١ ر: بنصب

٢ بهامش ح: بأنه (نسخة)

"Onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi." Yani onu çok güzel yetiştirdi, yedirip içirdi, ona güzel bir terbiye verdi. Burada yetiştirme bir bitkiyi büyütmeye benzetilmiştir. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Böylece şeytan ona ulaşacak bir yol bulamamıştır. Bir ihtimale göre şu anlama da gelebilir: Allah Teâlâ onun maişetini temin etmek için onu kimseye muhtaç etmemiş ona en güzel rızık çeşitlerini göndermiştir. Allah Teâlâ "Zekeriyyâ mihraba girdiğinde onun yanında yiyecek bulurdu." buyurmuştur.[1]

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Bu âyette geçen "güzel bir kabul" ile kastedilen Allah Teâlâ'nın Hz. Meryem'in işlerini herkesin hoşuna gidecek şekilde üstlenmesi ve onu annesinin ümit ettiğinden çok daha üstün şekilde, günahsızlık sıfatıyla yetiştirmesidir. Hz. Meryem "Senden Rahmân'a sığınırım." [Meryem 19/18] demiştir. Allah Teâlâ da onu itaat etmeye muvaffak kılmıştır. Hz. Meryem'in yanına sadece Hz. Zekeriyyâ girebiliyordu. Cenâb-ı Hak, ona bakan kişiyi Hz. Zekeriyyâ gibi bir peygamber yapmıştı, işlerini başkasına vermemişti. Hatta geçimini bile Zekeriyyâ peygambere bırakmamış bizzat hazinesinden göndermişti. Bütün bunlar tam bir teslimiyetin ve hüsn-i kabulün semeresidir.[2]

"Zekeriyyâ'yı da onun bakımı ile görevlendirdi." *"Kefelehâ"* kelimesini Kûfeliler fâ harfinin şeddesi ile diğer kıraat âlimleri şeddesiz fetha ile okumuşlardır. Ebû Bekir rivayetine göre Âsım dışında Kûfeli kıraat âlimleri maksur olarak Zekeriyyâ şeklinde, Ebû Bekir rivayetine göre Âsım ise mansub ve memdûd olarak [sonunda hemze ile] okumuştur. Kalan kıraat âlimleri ise memdûd ve merfû olan kıraati tercih etmişlerdir.[3] Med ve kasır bu isimdeki iki farklı dil kullanımıdır. Aslında Zekeriyyâ ismi Arapça değildir. Kelime, Araplar tarafından kullanılarak Arapçalaşmıştır.

Kifl, bitiştirmek demektir. Mala kefalet, mütâlebe (talep sorumluluğu) hususunda kefilin zimmetini asilin zimmetine bitiştirmektir. Şahsa kefalet, talep sorumluluğuna talep sorumluluğu bitiştirmektir (bir kimsenin şahsına kefil olmak). Yetime kefalet, kişinin yetimi kendisine bitiştirmesi ve masraflarını üstlenmesidir. Ara vermeden günleri birbirine ekleyerek sürekli oruç tutmaya da kifl denir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 293.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 238.

3 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 239.

وقوله: ﴿وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا﴾ أي نشَّأها نشئةً حسنةً وغذَّاها تغذيةً صالحةً وربَّاها تربيةً وهو مشبَّهٌ بإنبات النبات وتقويته وتربيته، وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: يحتمل أن ذلك لم يجعل للشيطان عليها سبيلا، ويحتمل أنه لم يجعل رزقها وكفايتها يبد أحدٍ من خلقهِ بل تولَّى ذلك ببعثه إليها من ألوانِ الرزق كما قال تعالى: ﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا﴾.[1]

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> القبول الحسن إذ تولَّى الله أمرها على وجهٍ تعجَّب العالمون منها، وأنبتها إنباتا حسنا بلَّغها فوق ما تمنَّت أمُّها وربَّاها على نعتِ العصمةِ حتى قالت: ﴿أَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ﴾ [مريم: ١٨/١٩] ووفقها حتى استقامت على الطاعةِ حتى لا يدخُل عليها زكريا إلا وحدَها في المحراب، وجعل كافلَها مثل زكريا ولم يكل أمرها إلى غيرهِ ولم يطرح مؤنتها على زكريا، بل بعث رزقها من خزانتِهِ، وهذا كله ثمرة حسنِ التسليم وحسن القبول.[2]

وقوله تعالى: ﴿وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا﴾ قرأ أهل الكوفةِ مشدَّدة الفاء والباقون مخفَّفةً، وقرأ الكوفيون غير عاصم في رواية أبي بكر «زكريا» مقصورا وقرأ عاصم في رواية أبي بكر ممدودا منصوبا[3]، والباقون ممدودا مرفوعا والمد والقصر لغتان فيه والاسم أعجميٌّ، وتكلمت به العرب فعرَّبته.

والكفل الضم والكفالة بالمال ضم ذمَّة إلى ذمَّة في حق المطالبةِ بالدين، والكفالة بالنفس ضم مطالبة / [٣٠٧و] إلى مطالبة، وكفالة اليتيم ضمُّه إلى نفسه وتضمن مؤنه، والكفل مواصلة الصيام وهو ضمُّ الأيام إلى الأيام في الصوم على الدوام،

١ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٢٩٣/٢.
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٣٨/١.
٣ لوجوه القراءة انظر: النشر لابن الجزري، ٢٣٩/٢.

Kefelehâ onu yanına aldı ve bakımını üstlendi demek olur. "Zekeriyyâ" kelimesi âyette fâil olduğu için merfûdur. *Keffelehâ* şeklinde şeddeli okunursa "Allah Zekeriyyâ'yı ona kefil yaptı ve onun bakımına verdi" anlamına gelir. Bu durumda Zekeriyyâ kelimesi mef'ul olarak mansub olur.

Bu olayın kıssasını Kelbî şöyle anlatmıştır: Hanna Meryem'i doğurunca onu bir beze sarmış ve mâbede koymuştu. Hârûn'un neslinden gelen din adamları bu kızın kimin yanında kalacağı konusunda birbirleriyle tartışmaya başladılar. Zekeriyyâ onlara "Ona bakma konusunda en liyakatli kişi benim. Onun teyzesi de benim eşimdir." dedi. Bunun üzerine onlar "Eğer kendisine bakmaya en çok hak sahibi olan kişiye bırakılacak olsa, öz annesine dahi bırakılmaz, dolayısıyla kalemlerimizle kura çekelim. Kalemi üstte çıkanın yanında kalsın." dediler. Zekeriyyâ ve ruhbanlar mektepte Tevrat ve Zebûr yazarlardı. Kutsal kitapları yazdıkları kalemleri aldılar. On yedi kişilerdi. Kalemlerini bir nehre attılar. "Kalemlerimizi bu suya atalım. Kimin kalemi üste çıkarsa o hak sahibi olsun. Kalemi altta kalanın ise bir hakkı kalmasın." dediler. Hepsi de bunu kabul etti. Sonra kalemlerini akıntıya bıraktılar. Hepsinin kalemi altta kaldı ve Zekeriyyâ'nın kalemi çıktı. Hepsinin kurasına üstün geldi ve Meryem'i gözetimine alıp onun için bir sütanne tuttu.

Atâ şöyle demiştir: Kalem ile kastedilen yazı kalemi değil çubuklardır. Bir görüşe göre bu çubuklar demirdendi ve suyun üzerinde yukarı durarak gidiyorlardı. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Meryem, dokuz yaşına gelince oruç tutmaya ve gece namazı kılmaya başladı. İbadet konusunda din adamlarını bile geçti. Mukātil şöyle demiştir: Hz. Zekeriyyâ onun için Beytülmakdis mescidinde bir mihrap yapmıştı. Bu odanın kapısı tam ortasındandı. Kapıyı üstüne kilitliyor, onun yanına kimse giremiyordu. Bu odaya ancak bir merdivenle çıkılabiliyordu.

Zeccâc şöyle demiştir: Mihrap meclislerin en şereflisi ve en önde gelenidir. Bir görüşe göre Yahudiler mâbede mihrap derlerdi. *Harb* kökünden mif'âl kalıbındadır. Çünkü orada şeytanla savaşılır. Sözlükte yüksek mevkilere mihrap denilir. Şair şöyle demiştir:

> *Mihrabin sahibesi…. Ona geldiğimde kendisine hemen ulaşamam, merdivenle çıkarım*

ومعنى «كَفَلَهَا» بالتخفيف ضمها إلى نفسه، و«زكريا» رفع؛ لأنه فاعل، ومعنى التشديد جعله الله تعالى زكريَّا كافلها وضامَّها[1] إلى نفسه، و«زكريَّا» نصب لأنه مفعول به.

وقصَّتُهُ ما قال الكلبي رحمه الله: قال: لما ولدت حنةُ مريمَ أخذتها فلفَّتها في خرقة فوضعتها في المسجد فتنافس فيها الأحبارُ بنو هارون أيُّهم تكون عنده، فقالت لهم زكريا عليه السلام: أنا أحقُّكم بها خالتها امرأتي فقالت له الأحبار: لو تركت لأحق الناس بها لما تركت[2] لأمها التي ولَدتْها، ولكنَّا نقترع عليها بأقلامنا فتكون عند من خرج سهمُه وكان زكريا والأحبار في المدراس يكتبون العلم التوراة والزبور فأخذوا أقلامَهم التي يكتبون بها وكانوا سبعة وعشرين رجلا، فانطلقوا بها إلى نهر جار، فقالوا: نطرح أقلامنا هذه على الجرية فمن صعد قلمه إلى الأعلى الجرية فهو أحقُّ بها، ومن تسفَّل قلمه مع الجرية فهو المقروع، قالوا: نعم، ثم رموا مع الجرية فسفلت أقلامهم جميعا مع الجرية وصعد قلم زكريا صلوات الله عليه فقرعهم جميعا فضمَّها إليه واسترضع لها.

وقال عطاء: الأقلام القداح دون أقلام الكتابة، وقيل: كانت من حديد ومشت على وجه الماء صُعُدا، وقال ابن عباس: فلما بلغت تسع سنين صامَتْ وقامَت الليل وتبتَّلَتْ حتى غلبت الأحبار، وقال مقاتل: / [٣٠٧ظ] وبنى لها زكريا عليه السلام محرابا في مسجد بيت المقدس وجعل بابه في وسطه، وكان يغلق عليها الباب ولا يدخل عليها غيرُه ولا يرقى إليها إلا بسلَّمٍ.

وقال الزجاج: المحراب أشرف المجالس ومقدمها، وقيل: المساجد عندهم[3] تسمَّى المحاريب وهو مفعال من الحرب لأنه يحارَب فيه الشيطان، وهو في اللغة اسم للموضع العالي الشريف، قال الشاعر:[4]

رَبَّةُ مِحْرَابٍ إِذَا جِئْتُهَا لَمْ أَلْقَهَا حَتَّى أَرْتَقِي سُلَّمًا

---

١ ر: ضامنها
٢ ر: لتركت
٣ ر – عندهم
٤ البيت لوضاح اليمن في معاني القرآن للزجاج، ٤٠٣/١.

Asmaî şöyle demiştir: Mihrap oda demektir. Nitekim Allah Teâlâ mihrap kelimesini "oda" anlamında kullanarak: "Derken onun mihrabına tırmandılar." [Sâd 38/21] buyurmuştur. Bir şeyi sur hâlinde çevirmek (ya da bir yere tırmanmak) ancak yüksekteki bir şey için geçerli olabilir. Bir görüşe göre mihrap saray demektir. Bir şair şöyle demiştir:

Mihrabı yapılmış bir put, yahut bir tacire getirilen bir tane inci

"Zekeriyyâ, mâbede her girişinde onun yanına, bir rızık bulurdu." Tefsirlerde bu rızkın, kışın yaş üzüm ve incir gibi yaz meyveleri, yazın da kış meyvesi olduğu söylenmiştir. Ayrıca bu âyet Mu'tezile'nin görüşünün aksine, evliyanın kerametinin hak (gerçek) olduğunu göstermektedir.

"Ve ey Meryem, bu sana nereden geliyor? derdi." Yani bu [meyveler] sana nereden geldi? Hâlbuki senin yanına benden başka kimse girmiyor. Ayrıca şu an bu meyveler, bu dünyada da yoklar.

"O da: Bu, Allah tarafındandır." Yani bana onu Cebrâil, Allah Teâlâ'dan getiriyor. Onu [Allah] benim için yaratıyor.

"Allah, dilediğine sayısız rızık verir, derdi." Bir görüşe göre bu, Hz. Meryem'in sözünün devamıdır. Hasan-ı Basrî: "Bu söz Allah Teâlâ'nın hitabıdır." demiştir. Yani [Allah ona] ameli karşılığında hak ettiğini hesap etmeden verir. Bir görüşe göre hiç kimse onu hesaba çekmeden verir. Bir görüşe göre veren kişinin hesap ettiğinden fazla verir. Bu konuda Bakara sûresinin tefsirinde zikrettiğimiz başka görüşler de vardır.

38. Orada Zekeriyyâ, Rabbine dua etti: Rabbim! Bana tarafından hayırlı bir nesil bağışla. Şüphesiz Sen duayı hakkıyla işitensin, dedi. [Âl-i İmrân 3/38]

"O zaman Zekeriyyâ, Rabbine dua etti." Âyette geçen *hünâlike* kelimesi *hünâke* ile aynı anlamdadır. Mekâna işaret etmek için kullanılır. Zamana işaret için kullanıldığı da vakidir. Zarf olduğu için mansubdur. Bu durumda "o zaman" mânasına gelir. Yani Zekeriyyâ, olağanüstü bir şekilde Meryem'in yanında yazın kış meyvesini, kışın yaz meyvesini gördüğünde, yaşlı olmasına ve karısının kısırlığına rağmen olağanüstü bir şekilde kendisinin bir çocuğu olmasını istemiştir.

وقال الأصمعي: المحراب الغرفة، قال ألا تراه قال تعالى: ﴿إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ﴾ [ص، ٢١/٣٨] والتسور لا يكون إلا من علوٍّ، وقيل: المحراب اسم للقصر أيضا. قال الشاعر:

ودمية صور محرابها أو درة شيفت إلى تاجر[١]

وقوله تعالى: ﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا﴾ جاء في التفسير: فاكهةَ الصيف في الشتاء العنبَ الطريَّ والتين الطريَّ وفاكهةَ الشتاء في الصيف،[٢] وفيه دلالة إثبات الكرامة للأولياء ردا على المعتزلة.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا﴾ أي من أين لكِ هذا ولا يدخل عليك أحدٌ غيري ولا يوجد هذا في الدنيا؟

وقوله تعالى: ﴿قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ﴾ أي جبريل يأتيني به من الله تعالى خلقه لي.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ يقال: هو تمام قولِ[٣] مريم، وقال الحسن: هو ابتداءُ كلام من الله جلَّ جلاله، ومعناه بغير حساب الاستحقاق على العمل، وقيل: أي من غير أن يحاسبه أحدٌ، وقيل: زيادة على ما يحتسبه المعطي وفيه أقاويلُ أخرَى ذكرناها في سورة البقرة.

٣٨- هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ

وقوله تعالى: ﴿هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ﴾ «هنالك» و«هناك» بمعنًى، ثم وهو إشارة إلى المكان، وقد يستعمل في الزمان ومحله نصب بالظرف، / [٣٠٨و] ومعناه حينئذ أي لمَّا رأى عندها فاكهة الشتاءِ في الصيف وفاكهة الصيف في الشتاء على خلافِ مجرى العادة طمع في الولد على كِبَرِ سنِّه وعقر امرأتِهِ وإن كان على خلاف مجرى العادة.

١ البيت في المقصور الممدود لأبي علي القالي ، ص ٢٢٣.
٢ انظر: تفسير الطبري، ٢٧٥/٦
٣ م: قول تمام

"Rabbim! Bana tarafından hayırlı bir nesil bağışla." Yani bana katından temiz bir oğlan ver. Senden başkası, bunu yapamaz. "Bana katından bir dost bahşet." [Meryem 19/5] âyeti de bu üslûptadır. *Zürriyyet*, erkek veya kız, tek veya çok çocuk için kullanılan bir kelimedir. *Tayyibeten* kelimesinin müennes olması *zürriyyet* kelimesi sebebiyledir. *Tayyib* davranışları ve ahlâkı hoş görülen, ayıplanan veya çirkin bulunan bir özelliğe sahip olmayan kişi demektir.

"Şüphesiz Sen duayı hakkıyla işitensin, dedi." Yani "Allah kendisine hamdedeni işitti." ve "İşittik ve itaat ettik." sözünde olduğu gibi duaya icâbet edendir. Çünkü icâbet etmeyen kişi duymamış hükmündedir. Allah Teâlâ "İşitenler icâbet eder." [el-En'âm 6/36] buyurmuştur. Kâfirlerin âdeta hiçbir şey duymadıklarını veya cevap vermediklerini söylemiştir. Bir görüşe göre bu âyet hakikati üzere anlaşılmalıdır. Yani "Allah'ım! Sen duayı duyarsın. Sana söylediğim ve dilediğim şey gizli kalmaz." Eğer şöyle sorulsa "Zekeriyyâ aleyhisselâm, Meryem'in hâlini görmeden önce Allah'ın her şeye kādir olduğunu bilmiyor muydu da önceden bir çocuk istemedi?" Şöyle cevap veririz: Her ne kadar önceden bilse de insan bir şeyi gözüyle gördüğünde ona daha fazla rağbet eder. Ya da bunun Allah'ın kudretinde olduğunu bildiği hâlde yapmamış ve Hz. Meryem'i görünce bunun hikmet bakımından doğru olduğunu kesin olarak görmüş ve Cenâb-ı Hak'tan bir çocuk istemiştir. Ona bu konuda dua etmesi için o zaman izin verildiği ve duasını kendisinin bir benzerini gördüğünde yapmış olması da muhtemeldir.

39. Zekeriyyâ mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle nidâ ettiler: Allah sana, kendisi tarafından gelen bir Kelime'yi tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlihlerden bir peygamber olarak Yahyâ'yı müjdeler. [Âl-i İmrân 3/39]

"Melekler ona şöyle nidâ ettiler." Buradaki *fe-nâdethü* ifadesini Hamza ve Kisâî *fe-nâdâhu* şeklinde *yâ* ile okumuşlardır. Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre melekleri müzekker olarak kabul etmişlerdir. Burada bu sayede müşriklerin "Melekler Allah'ın kızlarıdır." şeklindeki sözlerine muhalefet ettiklerini murat etmektedir. Çünkü bu cümlede fiil önce gelmiştir. Diğer kıraat âlimleri ise *tâ* harfiyle *fe-nâdethü* şeklinde okumuşlardır.[1]

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 239.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ رَبِّ هَبْ لِى مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً﴾ أي تفضل عليَّ بإعطاء ولد طاهر من عندك؛ إذ لا أحد غيرك يقدر على ذلك، وهو كقوله تعالى: ﴿فَهَبْ لِى مِنْ لَدُنْكَ وَلِياً﴾ [مريم، ١٩/٥] ، والذرية الولد ويقع[١] على الذكر والأنثى والواحد والجماعة، وتأنيث الطيبة للفظ الذرية، والطيب هو الذي يستطاب أفعاله وأخلاقه فلا يكون فيه أمر يستخبث ويعاب.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ أي مجيب الدعاء كما في قولهم: «سمع الله لمن حمده»، وقولهم «سمعا وطاعة»، وهذا لأن من [لم] يكن يجب فكأنه لم يسمع، قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ﴾ [الأنعام، ٦/٣٦] وصف الكفار بأنهم غير سامعين أو كانوا غير مستجيبين، وقيل: هو على حقيقته أي إنك تسمع الدعاء ولا يخفى عليك ما أقوله وأريده فإن قالوا: ليس أن زكريا كان عالما أن في قدرة الله ذلك قبل رؤية حال مريم فهلاَّ يسأل[٢] ذلك، قلنا: قد يزداد الإنسان رغبةً في الشيء إذا عاينه وإن كان عالما به قبله أو كان عنده أنه وإن كان في مقدور الله تعالى ذلك لكنه لا يفعله، فلما رأى ذلك في حقِّ مريمَ صحَّ عنده أنه جائزٌ في الحكمة فسألَه، ويحتمل أنه كان أذن له في الدعاء وجعل ميقات الدعاء إذا رأى نظيره وهذا نظيره.

٣٩- فَنَادَتْهُ الْمَلَٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَآئِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ ۙ اَنَّ اللهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيٰى مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِنَ اللهِ وَسَيِّداً وَحَصُوراً وَنَبِياًّ مِنَ الصَّالِحِينَ

وقوله تعالى: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلَٰٓئِكَةُ﴾ قرأ حمزة والكسائي «فناديه» بالياء، وعن ابن مسعود أنه قال: ذكروا / [٣٠٨ظ] الملائكة فإنهم ذكورٌ يريد به خالفوا المشركين في قولهم: «إن الملائكة بنات الله»؛ ولأن الفعل مقدَّمٌ، والباقون قرأوا بالتاء على اللفظ،[٣]

---

١ ر: نفع

٢ ح و ر: فهلا سأل قبل ذلك

٣ لوجوه القراءة انظر: وجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٨٨/١.

Bütün rivayetlere göre buradaki nidâ sadece Cebrâil'in nidâsıdır. Cemi olarak zikredilmesinin sebebi Cebrâil bir iş için indiğinde yanında başka meleklerin de bulunmasıdır. Dolayısıyla o bir haber verdiğinde "Melekler haber verdi." demek câizdir. Yani o beraberindekilerle birlikte haber vermiştir. Onlar bunun için gelmiştir. "Falancaya sultanın adamı geldi ve onu davet ediyorlar." denir. Hâlbuki onunla konuşan onlardan birisidir.

"Zekeriyyâ mâbedde durmuş namaz kılarken…" Buradaki *vâv* harfi hâl bildirmek için kullanılmıştır ve muratların ibadetle birlikte istenilmesi gerektiğini gösterir. Böylece dualar kabul edilir ve ihtiyaçlar görülür.

"Allah sana müjdeler." İbn Âmir ve Hamza *inne* şeklinde, mahzuf bir *kāle* fiili varmış gibi okumuşlardır. Yahut nidâyı *kālv (demek)* mânasında saymışlardır. Diğerleri ise nidâ fiilinin bulunması sebebiyle fethalı okumuşlardı.[1] Nidâ burada bildirmek anlamındadır. "Seni müjdelerler." fiili şeddeli olarak *yübeşşiruke* şeklinde de şeddesiz olarak birinci babdan *yebşuruke* şeklinde de okunur. Bu konuyu Bakara sûresinin başında "İman edenleri müjdele." [el-Bakara 2/25] âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Bu âyet-i kerîme bizim mezhep âlimlerimizin şu görüşü için bir delildir: "Kölem bana şu müjdeyi verirse hürdür." diyen kişinin kölesinin kendisine o müjdeyi veren bir elçi göndermesi hâlinde köle azat olur. Allah Teâlâ onu müjdeleyeceğini söylemiştir ve bunu elçisi Cebrâil ile yapmıştır.

"Yahyâ'yı." Cenâb-ı Hak, Meryem sûresinde "Adı Yahyâ olan, önceden aynı adı taşıyan kimsenin olmadığı bir oğlan çocuğu ile." [Meryem 19/7] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Bir görüşe göre Yahyâ, Allah Teâlâ'nın hay isminden türemiş bir isimdir. Allah Teâlâ bir lutuf olarak ona bu ismi vermiştir.[2]

Bir rivayete göre din ve insanlık, ilim ve hikmet yahut güzel ahlâk onunla ihyâ olduğu için bu isim kendisine verilmiştir. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Annesinin kısırlığı onun sayesinde hayat bulduğu [yani kısırlığı ortadan kalktığı] için bu ismi almıştır. Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Allah Teâlâ onu itaatle ihyâ ettiği ve asla günah işlemediği ve günah işlemeye de kalkışmadığı için bu ismi almıştır. Bir görüşe göre kendisine iman edenlerin kalbini ihyâ ettiği için bu ismi almıştır.

1 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 239.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 296.

وفي كلِّ الروايات أن النداء كان من جبريل وحده، وإنما ذكر جمعا لأن جبريل عليه السلام إذا نزل لأمر كان معه جماعة من الملائكة صلوات الله عليهم، فإذا أخبر بخبر جوز أن يقال: أخبر الملائكة على معنى أنه أخبر وهو معهم وهم جاؤوا لهذا كما يقال: حضر فلان بن فلان خواصُّ السلطان يدعونه إليه وإن كان الذي يخاطبه بالدعوة واحدا منهم إذا كان هو معهم.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ قَآئِمٌ يُصَلِّى فِى الْمِحْرَابِۙ﴾ الواو للحال دلَّ أنَّ المرادات تطلَب بالصلوات، وفيها إجابة الدعوات وقضاء الحاجات.

وقوله تعالى: ﴿أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ﴾ قرأ ابن عامر وحمزة «إنَّ» بكسر الألف على إضمار القول، أو جعل النداء في معنى القول؛ لأنه هو وقرأ الباقون بالفتح لوقوع فعل[1] النداء عليه وجعل النداء في معنى الإعلام، و«يبشرك» تقرأ بالتشديد من التبشير وبالتخفيف من البشارة من حد «دخل»،[2] وقد فسَّرناها في أول سورة البقرة عند قوله تعالى ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ [البقرة، ٢/٢٥]، والأية حجة لأصحابنا رحمه الله في قولهم: من قال: إن بشرني عبدي بكذا فهو حرٌّ، فأرسل إليه رسولا بذلك عتق لأن الله تعالى أخبر أنه بشَّره وكان ذلك بلسانِ رسوله جبريل.

وقوله تعالى: ﴿بِيَحْيٰى﴾ وقال تعالى في سورة مريم: ﴿بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيٰىۙ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾ [مريم ١٩/٧].

قال الشيخ أبو منصور الماتريدي رحمه الله: قيل: يحيى اشتق من اسم الله تعالى الحي، سمَّاه الله تعالى به إكراما له.[3]

وقيل: سمي به لما حيى به الدين والمروءة أو حيي به العلم والحكمة أو حيي به الأخلاق الفاضلة والأفعال المرضية، وقال ابن عباس: سمي به لأنه حيي به عقر أمه، وقال الحسين بن الفضل البجلي / [٣٠٩و] رحمه الله: سمي به لأنَّ الله تعالى أحياه بالطاعة حتى لم يعصِ ولم يهم بمعصيةٍ، وقيل: سمي به لأنه سبب حياة من آمن به بقلبه.

---

١ م: فعل

٢ لوجوه القراءة انظر: وجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٤٨٩.

٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٩٦.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Hz. Yahyâ, kalbi Allah ile yaşadığı için bu ismi almıştır.[1]

Yahyâ kelimesi kalbedilmeye çalışılsa, edilmez (harflerinin yerleri değiştirilmez), olduğu gibidir, başı sonuna sonu başına benzer. Yahyâ (as) da aynıdır; başta da sonda da zâhirde de bâtında da yahyâdır (yaşayandır).

"Kendisi tarafından gelen bir Kelime'yi tasdik edici…" *Musaddikan* kelimesi hâl olarak veya kat' üslûbuyla mansub gelmiştir. Çünkü marife bir kelimeden sonra gelmiş nekre bir isimdir. Burada maksat, müfessirlerin çoğunun görüşüne göre Hz. Îsâ'dır. Çünkü o babası olmadan Allah'ın bir kelimesi ile var olmuştur. Bir görüşe göre Hz. Îsâ'ya Allah'ın kelimesi denmesi insanların Allah'ın sözüyle hidâyet buldukları gibi onunla da hidâyet bulmalarından dolayıdır. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'e de Hz. Îsâ'ya da ruh demiştir. Çünkü nasıl ruh ile insanı diriltiyorsa o ikisi sayesinde insanları dalâletten uyandırmıştır.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: "Allah'tan bir kelime ile" ifadesi Allah Teâlâ'nın kitabıyla anlamındadır. Kitabın kelime diye isimlendirilmesi şundandır: Araplar "Bana falancanın kelimesini okudu." derler ve uzun bile olsa onun kasidesini kastederler. Bir görüşe göre bu ifadede takdim ve tehir vardır. Takdiri şöyledir: Seni Allah'tan bir kelime ile müjdelemektedir. Yani Allah'tan gelecek bir müjde vermektedir. Bir görüşe göre burada Hz. Îsâ'nın İsrâiloğulları'na peygamber olarak gönderildiği tasdik edilmektedir. Dahhâk şöyle demiştir: Hz. Yahyâ, Hz. Îsâ'yı ilk tasdik edendir. Onun Allah'ın kelimesi olduğuna şahitlik etmiştir. Hz. Yahyâ ve Hz. Îsâ teyze çocuklarıdır. Hz. Yahyâ'nın annesinin adı Betşâyi' idi.[2] Yahyâ, Hz. Îsâ'dan üç yaş büyüktü.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yahyâ'nın annesi Meryem'e "Ben karnımdaki bebeğin senin karnındakine secde ettiğini hissediyorum." derdi. Bu Hz. Yahyâ'nın Hz. Îsâ'yı tasdik ettiğini gösterir.

---

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 240.

2 İslâm Ansiklopedisi'nde bu ismin İslâm kaynaklarında İşâ/İşbâ şeklinde geçtiği ifade ediliyor olsa da elimizdeki metnin tahkikine esas aldığımız dört yazma nüshanın tamamında bu isim Betşâyi (بتشايع) şeklinde geçmektedir. bk. Mahmut Aydın, "Yahya", *DİA*, 43: 232-234. (Ed.)

وفي كلِّ الروايات أن النداء كان من جبريل وحده، وإنما ذكر جمعا لأن جبريل عليه السلام إذا نزل لأمر كان معه جماعة من الملائكة صلوات الله عليهم، فإذا أخبر بخبر جوز أن يقال: أخبر الملائكة على معنى أنه أخبر وهو معهم وهم جاؤوا لهذا كما يقال: حضر فلان بن فلان خواصُّ السلطان يدعونه إليه وإن كان الذي يخاطبه بالدعوة واحدا منهم إذا كان هو معهم.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ قَآئِمٌ يُصَلِّى فِى الْمِحْرَابِۙ﴾ الواو للحال دلَّ أنَّ المرادات تطلَب بالصلوات، وفيها إجابة الدعوات وقضاء الحاجات.

وقوله تعالى: ﴿أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ﴾ قرأ ابن عامر وحمزة «إنَّ» بكسر الألف على إضمار القول، أو جعل النداء في معنى القول؛ لأنه هو وقرأ الباقون بالفتح لوقوع فعل[1] النداء عليه وجعل النداء في معنى الإعلام، و«يبشرك» تقرأ بالتشديد من التبشير وبالتخفيف من البشارة من حد «دخل»،[2] وقد فسَّرناها في أول سورة البقرة عند قوله تعالى ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ [البقرة، ٢/٢٥]، والأية حجة لأصحابنا رحمه الله في قولهم: من قال: إن بشرني عبدي بكذا فهو حرٌّ، فأرسل إليه رسولا بذلك عتق لأن الله تعالى أخبر أنه بشَّره وكان ذلك بلسانِ رسوله جبريل.

وقوله تعالى: ﴿بِيَحْيٰى﴾ وقال تعالى في سورة مريم: ﴿بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيٰىۙ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾ [مريم ١٩/٧].

قال الشيخ أبو منصور الماتريدي رحمه الله: قيل: يحيى اشتق من اسم الله تعالى الحي، سمَّاه الله تعالى به إكراما له.[3]

وقيل: سمي به لما حيى به الدين والمروءة أو حيي به العلم والحكمة أو حيي به الأخلاق الفاضلة والأفعال المرضية، وقال ابن عباس: سمي به لأنه حيي به عقر أمه، وقال الحسين بن الفضل البجلي / [٣٠٩و] رحمه الله: سمي به لأنَّ الله تعالى أحياه بالطاعة حتى لم يعصِ ولم يهم بمعصيةٍ، وقيل: سمي به لأنه سبب حياة من آمن به بقلبه.

---

١ م: فعل

٢ لوجوه القراءة انظر: وجوه القراءة انظر: معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٤٨٩.

٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٩٦.

"Efendi." Bu da Hz. Yahyâ'ya ait bir niteliktir. Yani kavmine iyi huy ve sıfatlarda üstünlük sağlayan ve bu özelliği sayesinde onların reisliğini hak eden demektir. Mücâhid şöyle demiştir: Seyyid Allah Teâlâ'ya karşı cömert olandır. Katâde şöyle demiştir: Seyyid hilim ve takvâ sahibi kişidir. İkrime şöyle demiştir: Seyyid, öfkesine yenik düşmeyen kişidir. Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Seyyid, Rabbine itaat edip O'na isyan etmeyendir. Bir görüşe göre seyyid iyi huylu kişidir. Bir görüşe göre ilmiyle amel eden âlimdir. Bence en doğrusu budur. Ömer b. Abdülaziz, Hasan-ı Basrî'ye şöyle demiştir: Dünyada ilminle şeref buldun. Âhirette de şeref bulmak için onunla amel et. Hz. Ömer şöyle demiştir: Ebû Bekir bizim seyyidimizdir. O efendimiz Bilâl'i azat etti. Hz. Ömer bu sözüyle ahlâk güzelliğini ve Allah için zorluklara tahammül etmeyi kastetmiştir. Bir görüşe göre seyyid kendine sahip olan kişidir. Halîl b. Ahmed'e göre "Efendi" kendisine itaat edilen kişidir. Çünkü reislik kendisine itaat edilen kişiye ait olur. Allah Teâlâ kitaplarının birinde "Bana itaat edene mahlûkatım da itaat eder." buyurmuştur. Ahmed b. Âsım şöyle demiştir: Seyyid kendi kısmetine düşene kanaat edendir. Sevrî şöyle demiştir: Seyyid olan başkasına haset etmeyendir. Ebû Bekir el-Verrâk şöyle demiştir: O Allah'ın kazâsına razı olandır. Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: O Allah'a tevekkül edendir. Ebû Yezîd şöyle demiştir: O himmeti dünyaya kalbiyle yönelmeyecek kadar yüce olandır. Bir görüşe göre o dünya ve âhiretin köleliğinden kurtulan ve her şeyi yaratana ibadet ile tahkike ulaşandır. Muhammed b. Ali el-Bâkır şöyle demiştir: Seyyid, kendisine verildiğinde de verilmediğinde de hâli değişmeyendir. Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: "Dünyada cömertler, âhirette takvâ sahibi olanlar insanların efendileridir."[1]

"İffetli." Yani gücü yettiği hâlde kadınlardan uzak duran. *Hasr* bir şey hapsetmek ve engellemek demektir. *Fe'ûl* kalıbından gelir, fâil anlamındadır. Bir görüşe göre bütün günahlardan kaçınan demektir. Bir görüşe göre kendisini dünyanın tüm lezzetlerinden sakınan mânasına gelir. Kuşeyrî şöyle demiştir: [İffetli,] şehvetlerinden kurtulmuş, beşer olmasına rağmen beşeriyetin hükümlerinden arınmış, yani her türlü istekten sakınan kimsedir.[2]

1 Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, 13: 318.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 241.

وقوله تعالى: ﴿وَسَيِّدًا﴾ هو نعت له أيضا، وهو الذي يفوق قومَه في خصال الخير حتى يستحق / [٣٠٩ظ] الرئاسة عليهم بسؤدده، وقال مجاهد: السيد الكريم على الله تعالى، وقال قتادة: السيد الحليم الورع، وقال عكرمة: السيد الذي لا يغلبه غضبه، وقال سعيد بن جبير: السيد الذي يطيع ربه ولا يعصيه، وقيل: السيد الحسن الخلق، وقيل: الفقيه العامل بعلمه، قال: وعندي هو الأصوَب فإن عمر بن عبد العزيز قال للحسن البصري رحهما الله شرفت في الدنيا بعلمك فاعمل به لتشرف في الآخرة، وقال عمر: أبو بكر سيدُنا وأعتق بلالا سيدنا وأراد به الصلاحَ واحتمال الشدائد في الله، وقيل: هو المالك نفسه، وقال الخليل: ﴿وَسَيِّدًا﴾ أي مطاعا بعز الطاعة لأن الرئاسة لمن له الطاعة، قال الله تعالى في بعض الكتب: «من أطاعني أطاعه خلقي»، وقال أحمد بن عاصم: السيد القانع بما يقسم له، وقال الثوري: السيد الذي لا يحسد، وقال أبو بكر الوراق: هو الراضي بقضاء الله تعالى، وقال محمد بن علي الترمذي: هو المتوكل على الله، وقال أبو يزيد: هو الذي عظُمَت همتُه أن يخطر الدنيا بقلبه، وقيل: هو الذي يحرر عن رق الكونين ويحقق بعبادة المكون، وقال محمد بن علي الباقر: السيد من استوت أحواله عند المنع والإعطاء، وقال النبي صلى الله عليه وسلم: سادة الناس في الدنيا الأسخياء وفي الآخرة الأتقياء.[١]

وقوله تعالى: ﴿وَحَصُورًا﴾ أي ممتنعا[٢] من النساء مع القدرة عليهنَّ، والحصر الحبس والمنعُ وهو فعولٌ بمعنى الفاعل، وقيل: هو الممتنع عن كل المعاصي، وقيل: هو المتبتِّل الذي حصر نفسه عن كل لذَّةٍ في الدنيا، وقال الإمام القشيري رحمه الله: أي معتَقا من الشهوات مكفيًّا أحكام البشرية مع كونه من البشر، قال وقيل: أي متوقيا / [٣١٠و] عن المطالبات تعزُّرا وتقرُّبا.[٣]

١ شعب الإيمان للبيهقي ، ٣١٨/١٣.
٢ ر: هو الممتنع
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٤١/١.

"Peygamber olarak." ifadesi zamanı gelince kendisine vahyedilen bir kişi olarak anlamındadır. Bu kelime yükseklik anlamındaki *nebve* kökünden gelir. Hemzelenirse haber anlamındaki *nebe'* kökünden gelir. Yani Allah'tan haber veren demek olur. *Nebî* sözlükte geniş ve açık yol anlamına da gelir. Peygamberler, Allah'a giden yollardır. Hz. Peygamber aleyhisselâma imam da denilir. İmam kelimesinin bir diğer anlamı açık yoldur. Allah Teâlâ "O ikisi açık bir yoldadırlar." [el-Hicr 10/79] buyurmuştur.

"Ve sâlihlerden olarak." ifadesi peygamberlerden biri olarak anlamındadır. Salah bütün hayırlarla birlikte bulunan bir meziyettir. Sâlih olan Allah'ın mahlûkatının haklarını verendir. Bir görüşe göre sâlih kişi kendisinde fesatlık bulunmayan kişidir. Bir görüşe göre "Sâlihlerdendi." demek peygamberlerdendi demektir. Çünkü Allah Teâlâ peygamberlere sâlihler demiştir.

40. Zekeriyyâ "Rabbim!" dedi, "Bana ihtiyarlık gelip çattığına, üstelik karım da kısır olduğuna göre benim nasıl oğlum olabilir?" Allah şöyle buyurdu: İşte böyledir; Allah dilediğini yapar. [Âl-i İmrân 3/40]

"Zekeriyyâ 'Rabbim!' dedi, 'Bana ihtiyarlık gelip çattığına, üstelik karım da kısır olduğuna göre benim nasıl oğlum olabilir?'" *Ennâ* kelimesi iki anlama gelir: "Nasıl?" ve "Nereden?" Buradaki olumsuzluk güç yetirememek anlamında değildir. Bilakis nereden geleceği sorulmaktadır. Çocuk edinme yoluyla mı yoksa eşinden çocuk olması şeklinde mi yahut başka bir yolla mı, yaşlı hâlde kalarak mı yoksa gençliğe döndürülerek mi olacağının bildirilmesi konusunda bir taleptir.

"Allah şöyle buyurdu: İşte böyledir." Yani bu hâl üzere ve bu kadından olacaktır. Nasıl yalnızlığı birlikte yaşadıysanız çocuk sevincini de birlikte yaşayacaksınız.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Bu söz "Ya Rabbi! Senin lutfun olmasa benim bu nimeti elde edecek neyim var ki?" anlamına gelir. *Gulâm* oğlan, *câriye* kız çocuğudur. *Kiber* dördüncü babdan yaşı büyük olmak anlamına gelir. *Kebura yekburu kübr*[an] *fe-hüve kebîr*[un] şeklinde çekimlenir. Kadir ve kıymetçe büyük olmak şerefin en yüksek miktarına ulaşmaktır.[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 241.

وقوله تعالى: ﴿وَنَبِيًّا﴾ أي يوحى إليه إذا بلغ[1] مبلغه هو من النبوة وهي الرفعة، وإذا همز فمن النبأ وهو الخبر أي هو مخبِر عن الله تعالى، والنبي الطريق الواضح أيضا لغة، والأنبياء طُرُقٌ إلى الله تعالى، وكذا قيل للنبي صلى الله عليه وسلم إمام والإمام الطريق الواضح، قال تعالى: ﴿وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُبِينٍ﴾ [الحجر، ٧٩/١٥].

٥ وقوله تعالى: ﴿مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ أي من الأنبياء[2] والصلاح صفة تنتظم الخيرُ كله، وقيل: الصالح هو المؤدي حقوقَ الله وحقوق الخلقِ، وقيل: هو الذي ينتفى عنه الفسادُ بالكليَّةِ وقيل: قوله تعالى: ﴿مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ أي من الأنبياء؛ لأنَّ الله تعالى سمَّاهم به فقال: إنهم من الصالحين.

٤٠- قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَاَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذٰلِكَ
١٠ **اللهُ يَفْعَلُ مَا يَشَآءُ**

وقوله تعالى: ﴿قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِى غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِىَ الْكِبَرُ وَامْرَاَتِى عَاقِرٌ﴾ «أنى» لمعنيين: كيف ومن أين، ولم يكن هذا النفي القدرة بل سؤال الجهة أنه يكون عن تبنٍّ أو توالدٍ[3] من امرأته هذه أو من غيرها على بقاء شيبهما أو ردّهما إلى الشباب.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ كَذٰلِكَ﴾ أي على هذه الحال[4]، ومن هذه المرأة فإن وحشة
١٥ الانفراد يكون لكما جميعا فكذا الاستئناس بالولد يكون لكما جميعا.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> يعني بأي استحقاق مني[5] يكون هذه الإجابة لولا فضلك، والغلام الولدُ الذكرُ والجارية الأنثى، والكبر العلوُّ في السن من باب علم، وقد كبُر يكبُر كبرا فهو كبيرٌ، وأما الكبر في القدر حد شرف.[6]

---

١ ر: عند بلوغ
٢ ح: الآباء الصالحين
٣ ح: بوالد
٤ ر: الحالة
٥ ر: متى
٦ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٤١/١.

"Bana ihtiyarlık gelip çattı." Allah Teâlâ "Ben yaşlılığın en son sınırına ulaştım." [Meryem 19/8] buyurmuştur. Çünkü sana ulaşan şeye sen de ulaşırsın. Fiil her ikisine de nispet edilebilir. "Duvar bana geldi ben de ona vardım" dersin. "Benim ahdim zalimlere ulaşmaz." [el-Bakara 2/124] ile "Onun vaadine gelinecektir." [Meryem 19/61] âyetleri de böyledir. "Beldelere ulaştım." ifadesi yerine "Belde bana ulaştı." şeklinde bir kullanım mümkün değildir. Çünkü böyle bir söz için bir kasıt ve girizgâh lazımdır. Yaşlılık insanı isteyen bir şey gibidir. Sanki yaşlılık oluşunca ona gelir.

"Karım da kısırdır." Kısır, çocuğu olmayan kadındır. *Akurat ta'kuru 'ukran ve 'akāraten* beşinci bâbdandır. *Racülün âkır*, çocuğu olmayan adamdır. *Akru'ş-şey'* bir şeyin aslıdır. *Âkır* diye isimlendirilmesinin sebebi neslinin kesilmesi kökle birlikte kalmasıdır. Bir görüşe göre Hz. Zekeriyyâ doksan dokuz, karısı doksan sekiz yaşına varmıştı. Bir rivayete göre Hz. Zekeriyyâ üç yüz yaşındaydı. Atâ şöyle demiştir: Onu duası, bir çocukla müjdelenmesinden kırk yıl önceydi. Bu sebeple Rabbinden ne istediğini unutup bu sözü söylemişti. Süfyân b. Uyeyne şöyle demiştir: Allah Teâlâ, Hz. Zekeriyyâ'nın dileğini altmış sene yerine getirmemiş sonra onu müjdelemişti. Kelbî "Benim nasıl çocuğum olsun!" âyeti hakkında şunları söylemiştir: Bu Zekeriyyâ'nın Cebrâil'e hitabıdır. "Ey Efendim!" mânasına gelir.

Müfessirlerin çoğu şöyle demişlerdir ve doğru olan da budur: Bu ifade, Hz. Zekeriyyâ'nın Allah Teâlâ'ya hitap ve münacatıdır. Çünkü Cebrâil, ona Allah'tan müjde getirmişti. Hz. Zekeriyyâ Allah Teâlâ'ya hitap ederek çocuk istemiş, Allah Teâlâ da onun duasını kabul etmişti. Karısının kısırlığını onun için düzeltmiş ve karısı Yahyâ'ya hamile kalmıştı. Hz. Zekeriyyâ bunu bilmiyordu. Kurban kesme yerinin kapısını açan ve kurban kesen oydu. O, orada ibadet ederken başkalarının girmesine izin vermemekteydi. Bir gün yine sunakta ibadet ediyordu. İnsanlar da onun izin vermesini bekliyorlardı. O mihrapta ibadet etmekteydi. Üzerinde beyaz elbiseler olan bir adam geldi. Bu Cebrâil'di. Ona "Allah seni Yahyâ adında bir oğlan ile müjdeliyor." dedi. Bu rivayet müjdenin hamilelikten sonra olduğunu gösterir. Bir rivayete göre ondan öncedir. O bir âyet istediğinde ona şöyle denilmişti: Onun âyeti insanlarla üç gün konuşmamasıdır. Bu da söylediğimize delâlet eder. O zaman şaşırmış ve "Benim nasıl çocuğum olur!" demişti. Cebrâil de âyetteki şekilde cevap vermişti.

وقوله تعالى: ﴿وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ﴾ وقال تعالى في سورة مريم: ﴿وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا﴾ [مريم، ٨/١٩]؛ لأن ما بلغك فقد بلغته فيضاف الفعل إلى كل واحد منهما، وهو كقولك: «يلقاني الحائط وتلقيت[١] / [٣١٠ظ] الحائط»، وكقوله تعالى: ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ [البقرة، ١٢٤/٢]، وقوله تعالى: ﴿إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا﴾ [مريم، ٦١/١٩] ، وقالوا لا يستقيم هذا في قولك: «بلغت البلدان» يقال: «بلغني البلد»؛ لأنه يقتضي مقدمة قصد وتوجه والشيب بمنزلة الطالب له فهو يأتيه بحدوثه فيه.

وقوله تعالى: ﴿وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ﴾ هي التي لا تلِد، وقد عقرت تعقر عقرا وعقارة من حدِّ «شرف» ورجل عاقر أيضا وهو الذي لا يولَد له ولدٌ[٢] وعقر كل شيءٍ أصله، وسميت العاقر بها لانقطاع النسل وكونها على الأصل، وقيل: كان بلغ هو تسعا وتسعين سنة وامرأته ثمانيا وتسعين سنة، وقيل: كان بلغ هو ثلثمائة سنة، وقال عطاء: كان دعاؤه قبل بشارته بأربعين سنة، فلذلك نسي ما سأل ربَّه حتى قال ما قال، وقال سفيان بن عيينة: حبس الله تعالى عن زكريا حاجته ستين سنة ثم بشَّره، وقال الكلبيُّ قوله: ﴿أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ﴾ هذا خطاب منه لجبريل عليه السلام ومعناه: يا سيدي.

وقال عامَّة المفسرين وهو الصحيح: هذا خطاب منه لله تعالى ومناجاةٌ معه؛ لأن جبريل عليه السلام بشره من الله تعالى، فخاطب به اللهَ تعالى، دعا الله الولد فاستجاب له، وأصلح له عقر امرأته فحملت بيحيى، ولم يكن زكريا يعرف ذلك، وكان هو الذي يفتح باب المذبح ويقرب القربان ولا يدخلون حتى يأذَن لهم بينما هو قائم ذات يوم عند المذبح يصلِّي والناس ينتظرونه أن يأذن لهم وهو قائم يصلي في المحراب إذا هو برجل عليه ثياب بيض وهو جبريل فناداه: إن الله يبشرك بولد اسمه يحيى، وهذه الرواية يدل على أن البشارة كانت بعد العلوق، وقيل: بل كانت قبله فإنه لما سأل الآية قيل له: آية كونه ألا يكلم الناس ثلاثا فدلَّ ذلك على ما قلنا، ولما تعجَّب / [٣١١و] فقال: ﴿أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ﴾ أجابه جبريل بما ذكر في الآية.

١ ر: تفقيت
٢ ح - ولد

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Burada "Ben kocadım, karım da kısırdır." dedi. Meryem sûresinde ise "Karım kısır iken benim çocuğum nasıl olacak?" [Meryem 19/8] demişti. Âyette takdim ve tehir vardır. Burada **"üç gün"** derken Meryem sûresinde "üç gece" [Meryem 19/10] denilmiştir. Farklı lafızlarla anlatılmış olsa da anlatılan aynı olaydır. Tabiatıyla Zekeriyyâ aleyhisselâm Arapça konuşmazdı [Bu yüzden lafızlar farklılık arz eder.] Bu da insanların [salt] lafzı değil, lafızların içindeki mânayı muhafaza etmeleri gerektiği anlamına gelir.[1]

"İşte böyledir." Yani hâl senin söylediğin gibidir: Sen kocadın, karın da kısır. Bir görüşe göre şu anlama gelir: Hâl böyle olsa da senin çocuğun olacaktır. Çünkü Allah her şeye kādirdir.

"Allah dilediğini yapar." Allah Teâlâ kudretinin kemâli ve iradesinin nüfuzu sebebiyle âdete uygun olarak veya âdetin hilâfına istediği her şeyi yapabilir. Bir görüşe göre bunun anlamı şudur: Seni müjdelediğimiz gibi sana onu vereceğiz.

41. Zekeriyyâ "Rabbim! (Oğlum olacağına dair) bana bir alâmet göster." dedi. Allah buyurdu ki: "Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işaretten başka söz söylememendir. Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et." [Âl-i İmrân 3/41]

"Zekeriyyâ 'Rabbim! (Oğlum olacağına dair) bana bir alâmet göster.' dedi." Yani onun anne karnına yerleştiğine dair bana bir alâmet göster. Zekeriyyâ aleyhisselâm hemen sevinmek ve bu nimete daha fazla şükredip daha fazla ibadet edebilmek için bunu istemiştir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Âyetteki soru Zekeriyyâ aleyhisselâmın kendisine seslenenin melek mi yoksa başka bir şey mi olduğunu anlamamasından kaynaklanabilir. Bazı peygamberlere bazı meleklerin durumları birtakım hâllerde gizli kalmıştır. Meselâ Hz. Lût [meleklere hitaben] "Siz tanınmayan bir topluluksunuz." [el-Hicr 15/62] demiştir. Hz. İbrâhim de "Ona el uzatmadıklarını görünce, onları yadırgadı ve onlardan dolayı içine bir korku düştü." [Hûd 11/70] ve söylediği sözü söyledi.[2]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 299-300.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 300.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

قال ها هنا: وقد بلغني الكبرُ وامرأتي عاقرٌ وذكر في سورة مريم: ﴿أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا﴾ [مريم ٨/١٩] فذكر على التقديم والتأخير، وقال ههنا ﴿ثلاثة أيامٍ﴾ وقال هناك: ﴿ثلاث ليال﴾ [مريم: ١٠/١٩] ونعلم أن القصةَ واحدةٌ وقد ذكرت على اختلاف الألفاظ، ولم يكن تكلم زكريا بهذا اللسان، فدلَّ على أنه ليس على الخلق حفظ اللفظ إنما عليهم حفظ المعاني المدرَّجة فيها.[1]

وقوله تعالى: ﴿كَذٰلِكَ﴾ أي هو كما قلت: إنك قد كبرت وامرأتك عاقر، وقيل: أي على هذه الحال يولد لك؛ لأن الله تعالى قادرٌ على كلِّ شيءٍ.

وقوله تعالى: ﴿اللهُ يَفْعَلُ مَا يَشَآءُ﴾ يعني على وفاق العادة وعلى خلاف العادة لكمال قدرته ونفاذ مشيئته، وقيل: معناه كما بشَّرناك به نعطيك إياه.

٤١- قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِّيٓ اٰيَةً قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزاً وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيراً وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ

وقوله تعالى: ﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِّي اٰيَةً﴾ أي علامةً أعرف به علوقه متى كان وكان ذلك ليتعجل السرور والغبطة وليشتغل بزيادة الشكر على هذه الموهبة وليزيد في وظائف العبادة عند ظهور الزيادة في النعمة.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

يحتمل أن سؤال الآية كان لأنه خفي عليه أن الذي ناداه ملك أو غيره، وقد يخفى على بعض الأنبياء حال بعض الملائكة في بعض الأحوال كما خفي على لوط حتى قال: ﴿إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾ [الحجر، ٦٢/١٥]، وخفي على إبراهيم حتى جاء بعجل حنيئذ ﴿فَلَمَّا رَأَى أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نُكِرَهُمْ[2] وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً﴾ [هود، ٧٠/١١] فلذلك قال ما قال.[3]

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٢٩٩-٣٠٠.
٢ ر + وأوجس منهم خيفة
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٣٠٠.

"Allah buyurdu ki: Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işaretten başka söz söylememendir." Yani çocuğun olmasındaki alâmet insanlarla üç gün üç gece boyunca, dilsizliğin veya başka bir eksikliğin olmadığı hâlde konuşamamandır. Hz. Zekeriyyâ bu günler zarfında ancak zikir ve tesbih esnasında konuşabiliyordu. Çünkü bu âyette bu emredilmektedir. Meryem sûresinde "tam olarak" [Meryem 19/17] yani azaları sağlam olarak buyurulmuştur. Allah Teâlâ "Bana hitaptan kaçınma. Çünkü Ben dostlarımın Bana yalvarmasına mani olmam." demiştir. Mukātil, Katâde ve Rebî' b. Enes'in "Bu Zekeriyyâ aleyhisselâmın sorusu nedeniyle kendisine verilen bir cezadır, çünkü kendisine verilen müjdenin akabinde mucize talep etmiştir." şeklindeki görüşleri bâtıldır, peygamberlerin ahvaline yaraşır bir durum değildir. Aksine onun bu soruyu sorması bir kabahat olmadığı gibi insanlarla konuşmaktan alıkonulmuş olması (dilinin tutulması) da kendisine verilmiş bir ceza değildir. Dediğimiz gibi onun tam da bu hadisede Allah'a niyazını dile getirmiş olması, yani Allah'ı zikrederken konuşabilip de diğer işleri için insanlarla konuşamaması ona verilmiş en büyük keramet ve en yüksek derecelerdendir. Sonra burada günleri, diğer âyette ise geceleri zikretmiştir. İkisi arasında bir çelişki yoktur. Çünkü bunlardan birinin çoğul olarak zikredilmesi lugat ve örf icabı diğerinin de işin içine girmesini gerektirir. *Remz* dudaklarla işaret demektir. Kaşlarla, gözlerle, ellerle, başla işaret etmek anlamına geldiğine dair görüşler de bulunur. Hem birinci hem ikinci babdan gelir. *Remzen* kelimesinin mansub olması istisna sebebiyledir. Remzin sözden istisnası sahihtir. Çünkü onun yerine geçmektedir. Yahut *illâ* burada "lâkin" mânasındadır ve istisnâ-i munkatıdır. Buna göre mastar olarak nasbedilir ve *ermizü remzen* şeklinde takdir edilir.

"Ayrıca Rabbini çok an." Yani dilinle Rabbini çokça zikret.

"Sabah akşam tesbih et." Sabah akşam namaz kıl. Mücâhid şöyle demiştir: Akşam, güneşin zevalinden batana kadarki süredir. Bir görüşe göre akşam, gündüzün sonudur. Bir görüşe göre akşam, güneşin batmasından gecenin yarısına kadarki vakittir. *Aşâ* akşam yemeğidir. *İbkâr* tan vaktinden kuşluk vaktine kadarki süredir. Mastardan isme dönüşmüş ve bir vakit için konulmuştur. Fiili *bekere yebkuru bukûren ve bukren ve bekîren* ve *ebkere yübkirü ibkâren* şeklinde kullanılır. Şair şöyle demiştir:

وقوله تعالى: ﴿قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا﴾ أي علامة حدوث الولد أنك لا تستطيع أن تكلم الناس / [٣١١ظ] ثلاثة أيام ولياليها من غير خرس ولا آفة أخرى، فإنه بقي قادرا على التكلُّم بالذكر والتسبيح، بدليل أنه أمر بذلك في هذه الآية، ولأنه قال في سورة مريم: ﴿سَوِيًّا﴾ [مريم، ١٧/١٩] أي سليم الأعضاء يقول: لا تمنع عن خطابي لأني لا أمنع أوليائي من مناجاتي، وما قال مقاتل وقتادة والربيع بن أنس: «إن ذلك كان عقوبة له حيث سأل الآية بعد البشارة» فذلك باطلٌ ولا يليق بحال الأنبياء، ولم يكن سؤالُه جنايةً ولا منعه عن الكلام عقوبةً لما قلنا إن سؤالَه لماذا كان[١] ومنعه عن كلام الناس مع شغله بذكر الله أعظمَ الكراماتِ وأرفعَ الدرجاتِ، ثم ذكر الأيام ها هنا والليالي هناك ولا تنافي بينهما؛ لأنَّ ذكر أحدهما جمعا يقتضي دخول الأخرى فيها لغة وعرفا. والرمزُ هو الإشارة والشفتين، وقيل بالحاجبين، وقيل: بالعينين، وقيل: باليدين، وقيل: بالرأس، وصرفه من حد «دخل» و«ضرب» جميعا، ونصب «رمزا» بالاستثناء، وصح استثناء الرمز من الكلام لأنَّه دالٌّ عليه قائم مقامَه أو لأن «إلا» بمعنى لكن وهو استثناء منقطع وعلى هذا نصبُه على المصدر فتقديره: ولكن أرمز رمزا.

وقوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا﴾ أي اذكره بلسانك ذكرا كثيرا.

وقوله تعالى: ﴿وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ﴾ أي صل عشيًّا، وقال مجاهد: العشي من زوال الشمس إلى أن تغيب، وقيل: العشي آخر النهار، والعشاء من غروب الشمس إلى نصف الليل، والعشاء بالفتح طعام العشي، والإبكار من وقت طلوع الفجر إلى وقت الضحى، ولفظه لفظ المصدر وضع اسما للوقت وهو كالبكرة والفعل بكر يبكر بكورا / [٣١٢و] وبكرا بكيرا وأبكر يُبكر إبكارا، قال الشاعر:

١ يعني قدرته على السؤال والمناجاة مع الله في هذه الحادثة رغم منعه عن كلام الناس كان أعظم الكرامات

Selma erkenden kalktı

Ömer b. Ebû Rebîa şöyle demiştir:

Nu'm ailesinden mi gelirsin bu erken vakitte?

42. Hani melekler demişlerdi: Ey Meryem! Allah seni seçti; seni tertemiz yarattı ve seni bütün dünya kadınlarına tercih etti. [Âl-i İmrân 3/42]

"Hani melekler demişlerdi: Ey Meryem!" Önceki âyette geçen "İmrân'ın karısı dedi ki" ifadesine atıftır. *İz* edatındaki âmil önceki âyette geçmişti. Melekler ile burada Zekeriyyâ kıssasında geçtiği üzere sadece Cebrâil kastedilmiştir. Cebrâil'in Meryem ile olan konuşması ona vahiy değildir. Allah Teâlâ "Senden önce elçi olarak sadece erkekleri gönderdik." [Yûsuf 12/109] buyurmuştur. Hak ehlinin görüşüne göre kadınlarda peygamberlik yoktur. Ancak Hz. Meryem'in kerameti vardır. Evliyanın kerameti de haktır. Yahut bu durum Hz. Zekeriyyâ'nın mucizesidir. Hz. Meryem onun zamanında yaşamıştır. Yahut Hz. Îsâ'nın daha zuhur etmeden gösterdiği bir mucizesidir. Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce gerçekleşen şimşeklerin çakması, bulutun gölgelemesi, fil kıssası gibi mucizeler de bu kabildendir.

"Allah seni seçti." Yani hak din ile seni seçti. Bir görüşe göre hüsn-i kabul ve güzel bir yavru vermek için seni tercih etti.

"Seni tertemiz yarattı." Seni hayız ve nifas gibi şeylerden arındırdı.

"Ve seni bütün dünya kadınlarına tercih etti." Yani sana babasız bir evlât vererek bütün dünya kadınlarına üstün kıldı. Bu yoruma göre âyetin umum ifade etmesi mümkündür. Bütün kadınlar arasından Hz. Meryem tahsis edilmiştir. Eğer ikincisi kastedilirse dindeki konumu açısından seçilmiş olur ki zamanının kadınlarına üstünlüğünü belirtir. Hz. Âişe ve Hz. Fatıma din konusunda onun üstündedir. Bir görüşe göre "Seni seçti" yani O'nun ibadetine adanman için seni tercih etti. Seni geçim yükünden kurtardı. Seni erkeklerin dokunmasından arındırdı. Seni daha beşiğindeyken suçsuzluğuna şahit olacak bir bebekle başka kadınlara üstün kıldı. Hasan-ı Basrî'nin tefsiri şöyledir: Annen seni doğurunca seni Allah'a adadı. Senin bakımını Zekeriyyâ üstlendi. Rızkın cennetten geliyordu. Seni iman ile arındırdı ve seni Îsâ gibi evlâtla başkalarının arasından seçti.

أَلَا بَكَرَتْ سَلْمَى وَجَدَّ بُكُورُهَا[1]

وقال عمر بن أبي ربيعة:

أَ مِنْ آلِ نُعْمٍ أَنْتَ غَادٍ فَمُبْكِرِ[2]

٤٢- وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللهَ اصْطَفٰيكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰيكِ عَلٰى نِسَآءِ الْعَالَمِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ﴾ عطف على قوله: إذ قالت امرأة عمران، والعامل في «إذ» ما مرَّ ثمّ والملائكة أريد بها جبريل وحده كما مرَّ في قصة زكريَّا، وكلام جبريل معها لم يكن وحيا إليها، فإن الله تعالى يقول: ﴿مَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالًا نُوحِّى اِلَيْهِمْ﴾ [يوسف، ١٢/١٠٩]، ولا نبوة في النساء في قول أهل الحقِّ، لكن كان كرامةً لها، وكرامة الأولياء حقٌّ أو كان معجزة لزكريا فإنها كانت في زمانهِ أو كانت معجزةً لعيسى قبل خروجه كالمعجزات التي كانت لنبيّنا المصطفى محمد ﷺ قبل مبعثِهِ كالرمي بالشهب وتظليل الغمام وقصة الفيل ونحوه.

وقوله تعالى: ﴿يَا مَرْيَمُ اِنَّ اللهَ اصْطَفٰيكِ﴾ أي اختارك بالدين الحق وقيل: بحسن القبول وحسن الإنبات.

وقوله تعالى: ﴿وَطَهَّرَكِ﴾ أي من الحيض والنفاس.

وقوله تعالى ﴿وَاصْطَفٰيكِ عَلٰى نِسَآءِ الْعَالَمِينَ﴾ أي اختارك بولد من غيرِ أبٍ على نساء العالمين، ويجوز على هذا الوجه أن يكون للعموم، فإن هذا التخصيص كان لها على كلِّ النساء وإن أريد بالاصطفاء الثاني هو التفضيل بالمنزلة في الدين فمعناه على نساء عالمي زمانها، فعائشة وفاطمة في فضل الدين فوقها، وقيل: اصطفاكِ أي اختصَّك لعبادته بالتحريرِ، وفرَّغك عن أمر المعاش والمكسب وطهَّرك عن مسِّ الرجال واصطفاك على نساء العالمين بولدٍ شهيد على براءتك وهو في المهد، / [٣١٢ظ] وفي تفسير الحسن: اصطفاك بأن أمَّك كما ولدتك ألقتك إلى الله تعالى فكفلك زكريَّا وأتاك رزقك من الجنة وطهَّرك بالإيمان واصطفاك بولدٍ مثل عيسى.

---

١ البيت لجرير في ديوانه ، ص ٨٩٠. عجزه: وشقَّ العصا بعد اجتماعِ أميرُها.

٢ البيت لعمر بن أبي ربيعة في ديوانه، ص ٩١. عجزه: غداة غدٍ أم رائحٌ فمهجِّر.

43. Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, (O'nun huzurunda) eğilenlerle beraber sen de eğil. [Âl-i İmrân 3/43]

"Ey Meryem! Rabbine ibadet et." Saîd şöyle demiştir: Yani [Ey Meryem! Rabbine karşı] ihlâslı ol. Dahhâk şöyle demiştir: Yani [Ey Meryem! Rabbine] itaat et. Katâde şöyle demiştir: Yani [Ey Meryem! Rabbine] itaate devam et. Mücâhid şöyle demiştir: [Ey Meryem!] Uzun süre namaz kıl. Hz. Meryem ayakları şişene kadar namaz kılardı.

"Secdeye kapan. Eğilenlerle birlikte sen de eğil." Bir görüşe göre *kunût*, ayakta durmak, eğilmek ve ardından secde etmektir. Yani namaz kılma emridir. Bu âyetteki *vâv* edatları sıra ifade etmek için değil fiilleri bir arada zikretmek için gelmiştir. Dolayısıyla secdenin rükûdan önce zikredilmesi câiz olmuştur. "Rableri için secde ve kıyam eder hâlde gecelerler." [el-Furkān 25/64] âyetinde de durum böyledir. Bir görüşe göre secde namaz, rükû şükür anlamına gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Rükû edip secdeye gitti." [Sâd 38/24] yani şükrederek secde etti. Bir görüşe göre rükû, boyun eğme ve tevâzu anlamına gelir. Başka bir açıklamaya göre ise secde namaz ve rükû mânasındadır ve "Secdeye kapan." ifadesi tek başına nafile namaz kılmayı, "Eğilenlerle birlikte sen de eğil." ifadesi ise Beytülmakdis'te namaz kılanlarla cemaat hâlinde namaz kılmayı anlatır. Yani "Secde et." namaz kılma, "Rükû et." ise cemaat olarak namaz kılma konusunda bir emirdir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Cenâb-ı Hak, Hz. Meryem bir kadın olduğu hâlde ona rükû eden erkeklerle birlikte rükû etmesini nasıl emretmiştir? Bu soruya âlimler şöyle cevap vermişlerdir: Bu erkekler onun akrabalarıydılar. Onların Hz. Meryem'in kefaletini ve bakımını üstlenme konusunda birbirleriyle nasıl tartıştıklarını bilmez misin? Her biri buna daha lâyık olduğunu söylemişti. Ayrıca şu anlama da gelebilir: Namaz kılanların içinde sen de ol, yani bu tabakanın içinde ol. Yani aynı mekân ve zamanda onlarla birlikte namaz kılınması murat edilmemiştir.[1]

Kuşeyrî şöyle demiştir: "Ey Meryem! Rabbine ibadet et." Yani ibadet makamından ayrılma ve itaate devam et. Hizmette kusur etme. Hak seni nasıl bu makama tek başına koyduysa sen de ibadetinde zamanının bir tanesi ol.[2]

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 302.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 242.

٤٣- يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ

وقوله تعالى: ﴿يَا مَرْيَمُ اقْنُتِى لِرَبِّكِ﴾ قال سعيد: أي اخلصي، وقال الضحاك: أي أطيعي، وقال قتادة: أي أديمي الطاعة، وقال مجاهد: أي أطيلي القيام فقامت حتى تورَّمت قدماها.

وقوله تعالى: ﴿وَاسْجُدِى وَارْكَعِى مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ قيل: القنوت القيام والركوع والسجود بعدهما، فهذا أمر بالصلاة والواو للجمع لا للترتيب فجاز ذكر السجود قبلَ الركوعِ كما قال تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا﴾ [الفرقان، ٦٤/٢٥] وقيل: السجود الصلاة والركوع الشكر، قال الله تعالى: ﴿وَخَرَّ رَاكِعًا﴾ [ص، ٢٤/٣٨] أي شاكرا، وقيل: الركوع التذلُّل والتواضع، وقيل: السجود هو الصلاة والركوع كذلك ومعنى التكرار أن قوله: ﴿وَاسْجُدِى﴾ أي صلي النافلة وحدك، ﴿وَارْكَعِى مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ أي صلِّي الفرض مع المصلِّين في بيت المقدس جماعةً، وقيل: ﴿وَاسْجُدِى﴾ أمر بأصل الصلاة ﴿وَارْكَعِى﴾ أمر بإقامة الجماعة في الصلاة.

وقال الإمامُ الزاهد[١] أبو منصور رحمه الله:

> فإن قيل: كيف أمرت بالركوع مع الراكعين وهي امرأة، قيل: كانوا ذوي قرابة منها، أ لا ترى أنهم كيف اختصموا في ضمها وكفالتها، وزعم كل واحد أنَّهُ أحقُّ بذلك، قال: ويحتمل أنه أراد به: وصلي فيمن يصلي أي كوني مع هؤلاء الطبقة، ولم يرد به[٢] الاجتماع في الصلاة في مكانٍ واحدٍ وزمانٍ واحدٍ.[٣]

وقال الإمام القشيري رحمه الله في قوله: ﴿يَا مَرْيَمُ اقْنُتِى لِرَبِّكِ﴾ الآية: أي لازمي بساط العبادة وداومي / [٣١٣و] على الطاعة ولا تقصِّري في استدامة الخدمة فكما أفردكِ الحقُّ بمقامك فكوني في عبادتك أوحد زمانك.[٤]

١ ح: الزاهد
٢ ر: فلم يكن المراد
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٠٢/٢.
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٤٢/١.

44. [Resûlüm!] Bunlar, bizim sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar [bu yüzden] çekişirken de yanlarında değildin. [Âl-i İmrân 3/44]

"Bunlar, gayb haberlerindendir." Yani Hanne, Meryem, Îsâ, Zekeriyyâ ve Yahyâ ile ilgili olarak anlattıklarımız gayb haberlerindendir. Bunlarla ilgili bilgi ancak görerek, kitaplardan okuyarak, bir bilenden öğrenerek veya Allah katından gelen bir vahiy ile elde edilebilir. İlk üçü sende olmadığı için dördüncüsü kalmıştır ki o da vahiydir.

"Sana vahyederiz." Yani peygamberliğinin doğru olduğunu göstermen, Necranoğulları Hıristiyanları ve diğerlerinin sana karşı giriştikleri tartışmada onları çaresiz bırakman için bu âyetleri sana indiriyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'de vahiy kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılır:

1. Peygamberlere gönderme anlamında kullanılır: "Onlara göndeririz." [Yûsuf 12/9]

2. Kur'ân'ın indirilmesi anlamında kullanılır: "Bana bu Kur'ân vahyedildi." [el-En'âm 6/19]

3. İlham anlamında kullanılır: "Mûsâ'nın annesine vahyettik." [el-Kasas 28/7]; "Rabbin arıya vahyetti." [en-Nahl 16/68]

4. Mânayı murat üzere bildirmek anlamında kullanılır: "Rabbin sana vahyetti." [ez-Zilzâl 99/5]

Şair şöyle demiştir:

Ona karar kılmasını vahyetti, o da karar kıldı

5. İşaret anlamında kullanılır: "Onlara sabah akşam tesbih etmelerini vahyetti." [Meryem 19/11]

6. Vesvese anlamında kullanılır: "Şeytanlar dostlarına sizinle mücadele etmelerini söylerler." [el-En'âm 6/121]

Bu kullanımların hepsinin ortak noktası, gizlice bir şeyler aktarmaktır.

٤٤- ذٰلِكَ مِنْ اَنْۢبَآءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ اِلَيْكَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يُلْقُونَ اَقْلَامَهُمْ اَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يَخْتَصِمُونَ

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ مِنْ اَنْۢبَآءِ الْغَيْبِ﴾ أي هذا الذي ذكرنا من قصة حنة ومريم وعيسى وزكريا ويحيى من أخبار الغيب لا يوقف عليها إلا بمشاهدة أو قراءة كتاب أو تعلُّم من عالم أو بوحيٍ من عند الله وانعدمت[١] الثلاثة الأُول فتعين الرابعة[٢] وهو الوحي.

وقوله تعالى: ﴿نُوحِيهِ اِلَيْكَ﴾ أي ننزله عليك دلالة على صحة[٣] نبوَّتِك وإلزاما على نصارى بني نجرانَ وغيرهم فيما يحاجُّونك.

والوحي في القرآن لمعانٍ:

للإرسال إلى الأنبياء قال تعالى: ﴿نُوحِى اِلَيْهِمْ﴾ [يوسف، ٩/١٢]،

ولإنزال القرآنِ قال تعالى: ﴿وَاُوحِىَ اِلَىَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ﴾ [الأنعام، ١٩/٦]،

وللإلهام، قال تعالى: ﴿وَاَوْحَيْنَآ اِلٰٓى اُمِّ مُوسٰٓى﴾ [القصص، ٧/٢٨]، وقال تعالى: ﴿وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ﴾ [النحل،: ٦٨/١٦]،

ولإلقاء المعنى على المراد قال تعالى: ﴿بِاَنَّ رَبَّكَ اَوْحٰى لَهَا﴾ [الزلزال، ٥/٩٩]،

وقال الشاعر:

أوحى لها القرار فاستقرت[٤]

وللإشارة قال تعالى: ﴿فَاَوْحٰٓى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ [مريم، ١١/١٩] ،

وللوسوسة قال تعالى: ﴿وَاِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ اِلٰٓى اَوْلِيَآئِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ﴾ [الأنعام، ١٢١/٦]،

وأصل ذلك كلّه الإعلام في خفاء.

---

١ ر: وقد انتفت
٢ ح: الرابع
٣ ر: صدق
٤ البيت للعجاج في ديوانه، ص ٢٦٦.

"İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar [bu yüzden] çekişirken de yanlarında değildin." Burada "Meryem'in bakımını kim üstlenecek diye görmek için" şeklinde hazfedilmiş bir ifade vardır. "Onu Zekeriyyâ üstlendi." [Âl-i İmrân 3/37] âyetinde kalem atma kıssasını anlatmıştık. "Sen onların yanında değildin." ifadesi Hz. Muhammed aleyhisselâma hitaptır. Abdullah b. Abbas bu ifadeyi şöyle tefsir etmiştir: Eğer sen orada olsaydın Meryem'in bakımını sen üstlenirdin. Çünkü cennette senin eşin olacaktır. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Sen orada değildin. Ancak bizim sana haber vermemiz senin o sırada orada bulunmuş olmandan daha hayırlıdır. (Bizim haber vermemiz, bizzat orada bulunarak edineceğin haberden daha güvenilirdir.)

Âyetin iki veçhi (yorum ihtimali) vardır: Bunlardan biri açık olanıdır ki müfessirlerin çoğu bu yorumu tercih ederler. Buna göre âyetin anlamı şöyledir: Mâbetteki din adamları Hz. Meryem'in bakımı konusunda birbirleri ile çekişmişlerdi. Her biri onun bakımını üstlenmek istiyordu. Diğeri ise kapalı olan yorumdur. Bazı tefsirlerde zikredildiğine göre din adamlarından her biri kura yoluyla Meryem'in bakımını üstlenme yükünden kurtulmak istiyordu. Çünkü onların yaşadığı dönemde yiyecek kıtlığı vardı. Birinci görüşe göre âyetteki bu ifade, Meryem'in fazileti sebebiyle din adamlarının ne kadar rağbetli oldukları konusunda Allah Teâlâ'nın bir beğeni ifadesidir. İkinci görüşe göre ise bu ifade, o kadar faziletli bir insanın, en yüce kefilin yani Cenâb-ı Hakk'ın rızkını üstlendiği bir kızın bakımını üstlenmekten kaçınmalarının ne kadar garip bir davranış olduğunu beyândır.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: O kişilerin seçimini ve yaptıklarını Hz. Peygamber aleyhisselâm bilsin ve onların bu seçkinliğe ne ile ulaştıklarını teemmül edip onun için çalışsın diye bu ifadeyi zikretmiştir.[1]

45. Melekler demişlerdi ki: Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir kelimeyi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu Îsâ'dır. Mesîh'tir; dünyada da âhirette de itibarlı ve Allah'ın kendisine yakın kıldıklarındandır. [Âl-i İmrân 3/45]

"Melekler demişlerdi ki: Ey Meryem!" Yani ey Muhammed! Cebrâil'in şu sözü söylediğini zikret. Bunun açıklaması daha önce yapılmıştı.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 303.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يُلْقُونَ اَقْلَامَهُمْ اَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يَخْتَصِمُونَ﴾ أُضمِر فيه «لينظروا» أيُّهم يكفل مريم، وقد بيَّنَّا عند قوله جل جلاله: ﴿وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا﴾ [آل عمران، ٣٧/٣] قصة إلقاء الأقلام، ﴿وَمَا كُنْتَ﴾ خطاب لمحمد، وقال ابن عباس: لو كنتَ حاضرا لم يكفلها إلا أنتَ فإنها زوجتك في الجنة، وقيل: ما كنت حاضرًا ولكن ذكرُها لك منا الآن خبر من حضرتك حينئذٍ.

ثم للآية وجهان: أحدهما ظاهر وعليه الأكثر، أنهم تشاحُّوا فيها، /[٣١٣ظ] وكلٌّ يرغَب في كفالتها، والآخر غامضٌ، وقد ذُكِرَ في بعض التفاسير أنَّ كلَّ واحدٍ منهم كان يروم بالقرعة دفع ذلك عن نفسه فإنه كان في زمن عزة الطعام، فعلى الأول هذا تعجيب من الله من حرصهم على كفالتها لفضلها، وعلى الثاني تعجيب من تدافعهم لكفالتها مع فضلها حتى وفق له ورزقها أفضل الكفلاء.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: أخبره عن صفوة هؤلاء وصنيعهم ليكون على علمٍ من ذلك، أو أخبره ليتأمَّل بِمَ نالوا الصفوة المذكورة فتجتهد في ذلك.[١]

٤٥- اِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ اِنَّ اللهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اِسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهاً فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ

وقوله تعالى: ﴿اِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ﴾ أي واذكر يا محمد إذ قال جبريل، ووجهه ما مرَّ.

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٠٣/٢.

"Allah sana kendisinden bir Kelime'yi müjdeliyor." Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hz. Meryem, mâbedin doğu tarafında kendisi için kurulmuş olan odada kalıyordu. Üzerinde beyaz elbiseler olan bir adam geldi. Bu Cebrâil idi. Meryem'e tam bir insan olarak görünmüştü. Meryem, onu görünce "Senden Rahmâna sığınırım. Eğer Allah'tan korkan bir kişiysen [bana dokunma]" [Meryem 19/18] dedi. Sonra Cebrâil, Meryem'in elbisesinin yeninden üfledi, bu üfleme onun rahmine ulaştı ve hamile kaldı.

Vehb şöyle demiştir: Hz. Meryem'in yanında akrabasından olan Yûsuf en-Neccâr adlı bir kişi vardı. İkisi de mâbette hizmet ediyorlardı. Hz. Meryem'in hamile olduğunu ilk inkâr eden Yûsuf en-Neccâr oldu. Bu ona ağır gelmişti. Hz. Meryem'i itham etmeyi düşününce ne kadar iyi bir kız olduğunu hatırladı. Onu görmeyi dileyince üzerinde görünen alâmeti fark etti. Söylediği ilk şey şuydu: İçimi bir şey kemiriyor. Onu gizlemek istiyorum fakat yine de bu düşünce beni kaplıyor. Konuşursak içimin rahatlayacağını sanıyorum. Bunun üzerine Hz. Meryem "Söyle!" dedi. Yûsuf "Hiç tohum ekmeden ekin çıkar mı?" diye sordu. Hz. Meryem "Olabilir." dedi. Yûsuf "Hiç köksüz ağaç olur mu?" diye sordu. Hz. Meryem "Olabilir." diye cevap verdi. Yûsuf "Hiç babasız çocuk olur mu?" diye sordu. Hz. Meryem "Olabilir. Bilmez misin ki Allah ekini yarattığı zaman tohumsuz yaratmıştır. Tohum sonra ekinden çıkmıştır. Bilmez misin ki Allah, Hz. Âdem'i ve Havvâ'yı yarattığında erkek ve dişi olmadan yaratmıştır." Bunun üzerine Yûsuf bu durumun, Allah Teâlâ'nın Meryem'e ikram ettiği bir şey olduğu kanaatine vardı.

"Kendisinden bir kelime" ifadesi [Allah'ın] babasız yarattığı, "ol!" dediğinde hemen meydana gelen bir çocuk anlamına gelir.

"Kendisinden bir kelime." Yani Allah Teâlâ sözleriyle hidâyet ettiği gibi onunla insanları Hakk'a hidâyet etmiştir. Bir görüşe göre Allah Teâlâ önceki kitaplarında Hz. Îsâ'yı peygamber olarak göndereceğini vaad etmişti. Onu yaratıp gönderince "İşte bu Benim kelimemdir, Benim vaad ettiğim peygamberdir." demişti. Bir görüşe göre "Allah seni kendisinden bir kelime ile müjdeliyor." âyeti seni doğacak bir çocukla müjdeliyor anlamına gelir. Allah Teâlâ "Mesîh Meryem oğlu Îsâ ancak Allah'ın elçisi ve kelimesidir. Onu Meryem'e vermiştir." [en-Nisâ 4/171] yani "Meryem'e haber verdiği risâletidir." buyurmuştur. Yine başka bir âyette "Ben sadece Rabbinin sana elçisiyim. Sana temiz bir çocuk vermek için geldim." [Meryem 19/19] buyurmuştur.

﴿إِنَّ اللهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ﴾ قال ابن عباس: إن مريم رضي الله عنها كانت في مشرقة لها قد ضُرِبَت لها دونها سترا إذا هي برجل عليه ثياب بيض وهو جبريل يمثَّل لها بشرا سويًّا، فلمَّا رأته قالت: ﴿إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا﴾ [مريم، ١٨/١٩]، ثم نفخ في جيب درعها حتى وصلت النفخة إلى الرحم فاشتملت.

٥ وقال وهب: وكان معها ذو قرابةٍ لها يقال له يوسف النجار وكانت مريم ويوسف يخدمان المسجد، وكان أول من أنكر حمل مريم يوسف هذا، فاستعظم ذلك فإذا أراد أن تتهمها ذكر صلاحها، وإذا أراد أن تراها رأى ما ظهر عليها، وكان أول ما كلمها أن قال: قد حكَّ في صدري شيء أردتُ كتمانَه فغلبني ذلك، فرأيتُ الكلام أشفى لصدري، قالت: قل، قال: فحدِّثيني هل ينبت زرعٌ من غير بذرٍ؟ قالت: نعم، قال: فهل ١٠ ينبت شجر من غير أصل؟ قالت: نعم ، قال: فهل يكون ولد من غير ذكر، قالت: نعم، أ لم تعلم /[٣١٤و] أن الله تعالى أنبت الزرع يوم خلقه من غير بذرٍ، والبذر يومئذ[1] إنما صار من الزرع، وأ لم تعلم أن الله تعالى خلق آدم وحواء من غير أنثى ولا ذكرٍ، فلما قالت له ذلك وقع في نفسه أن الذي بها شيء أكرمها الله به.

وقوله تعالى: ﴿بِكَلِمَةٍ مِنْهُ﴾ أي بولد خلقه من غيرِ أبٍ يقول له كن فيكون.

١٥ وقوله تعالى: ﴿بِكَلِمَةٍ مِنْهُ﴾ أي يهدي به إلى الحقِّ كما يهدي بكلامه، وقيل: كان الله تعالى وعد في كتبه السابقة[2] أنه يبعث عيسى نبيًّا فلما خلقه وبعثه قال: هذا كلمتي أي وما كنتُ وعدتُ به، وقيل: معنى قوله: ﴿إِنَّ اللهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ﴾ أي ببشرى وهي ولدٌ يولدُ لك، وقال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقٰيهَآ إِلٰى مَرْيَمَ﴾ [النساء، ١٧١/٤] أي رسالته التي أخبرها مريم كما قال: ﴿إِنَّمَآ أَنَا۠ رَسُولُ رَبِّكِ ٢٠ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا﴾ [مريم، ١٩/١٩].

١ ر – يومئذ
٢ ر: السالفة

İlkā, haber vermek anlamındadır. Bir âyette "Sana ilkā edeceğiz." [el-Müzzemmil 73/5] başka bir âyette "Rabbinin kelimesi hak oldu." [el-Mü'min 40/6] buyurulmuştur. Bir görüşe göre kelime, büyük iş anlamına gelir. Cenâb-ı Hak "Rabbi, İbrâhim'i kelimelerle sınadığı zaman." [el-Bakara 2/124] buyurmuştur. Bu âyette geçen kelimeler, Hz. İbrâhim'den çocuğunu kurban etmesinin istenmesi, ateşe atılması ve göç ettirilmesi gibi meşakkatli işler anlamına gelir. Hz. Îsâ'nın yaratılması da büyük bir iştir. Allah Teâlâ "Biz Meryem'in oğlunu ve kendisini bir âyet kıldık." [el-Mü'minûn 23/50] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> **"Kendisinden bir kelime ile."** ifadesi, halîlullah (Allah'ın dostu), kelîmullah (Allah ile konuşan), neciyyullah (Allah'ın kurtardığı), zebîhullah (Allah için kesilen), büyûtullah (Allah'ın evleri), din anlamında kullanılan nûrullah (Allah'ın nûru), farzlar anlamında kullanılan hudûdullah (Allah'ın sınırları) ifadelerinde olduğu gibi kelimeye değer katan bir tamlamadır. Burada yaratılma mânasını ortadan kaldıran ve rab olma mânasını gerektiren herhangi bir şey bulunmamaktadır. Bilakis Hz. Îsâ'nın benzerlerine üstünlüğü ortaya konulmaktadır. "Size verilen her nimet Allah'tandır." [en-Nahl 16/53] âyetindeki anlam da böyledir. Yoksa bu âyet Hıristiyanların zannettikleri şekilde anlaşılmamalıdır.[1]

"Adı, Mesîh Meryem oğlu Îsâ'dır." Bir görüşe göre Mesîh lakap, Îsâ ise isimdir. Şeyh falan geldi, Kadı falan geldi, Fakih falan geldi ifadelerinde olduğu üzere tazim ifade etmek için lakapla başlanmıştır. Çünkü Hz. Îsâ, Tevrat'ta ve daha önceki kitaplarda bu isimle tanınmıştır. "Lakap yaygın olarak kullanılması hâlinde isim gibi kabul edilir." kaidesi gereğince "Onun adı Mesîh'tir." ifadesi doğru bir biçimde anlaşılabilir. Allah Teâlâ "Birbirinize lakaplarla seslenmeyin. İman ettikten sonra günahkârlık ne kötü isimdir." [el-Hucurât 49/11] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Benim beş adım var: Muhammed, Ahmed, Mâhî, Hâşir ve Âkıb."[2]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 296.

2 Bkz. Müslim, "Fezâil", 34.

والإلقاء الإخبار، قال تعالى: ﴿إِنَّا سَنُلْقِى عَلَيْكَ﴾ [المزمل، ٥/٧٣]، وقال تعالى: ﴿وَكَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ﴾ [المؤمن، ٦/٤٠]، وقيل: الكلمة الأمر العظيم، قال تعالى: ﴿وَإِذِ ابْتَلَىٰٓ اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ [البقرة، ١٢٤/٢] أي أمور عظيمة شاقَّة من الأمر بذبح الولد، والإلقاء في النار والأمر بالهجرة وغيرها وكان خلق عيسى عليه السلام أمرا عظيما، قال تعالى: ﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُۥٓ اٰيَةً﴾ [المؤمنون، ٥٠/٢٣].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> قوله: ﴿بِكَلِمَةٍ مِنْهُ﴾ هذه إضافة كرامةٍ كخليل الله وكليم الله ونجي الله وذبيح الله وبيوت الله وللدين نور الله وللفرائض حدود الله، ليس في شيء من ذلك توهم شيء يزيل معنى الخلقة فيوجب معنى الربوبية بل هو لتخصيصه في الفضل على أشكاله[1] وكذلك قوله: ﴿مِنْهُ﴾ / **[٣١٤ظ]** وهو كقوله: ﴿وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ﴾ [النحل، ٥٣/١٦] ، وليس ذلك على ما توهَّمه النصارى.[2]

وقوله تعالى: ﴿اِسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ﴾ قيل: المسيح لقب والاسم عيسى[3]، وبدئ باللقب كما يقال: جاء الشيخ فلان والقاضي فلان والفقيه فلان[4] على وجه التعظيم، ولأنه عرف بهذا في التوراة وما قبلها من الكتب فاستقام على هذا قوله: ﴿اِسْمُهُ الْمَسِيحُ﴾؛ لأنَّ اللقب إذا عرف صار كالاسم، قال تعالى: ﴿وَلَا تَنَابَزُوا بِالْاَلْقَابِۖ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْاِيمَانِۚ﴾ [الحجرات، ١١/٤٩]، وقال عليه: «لي خمسة أسماء: محمد وأحمد والماحي والحاشر والعاقب».[5]

---

١ ر: أجناسه
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢٩٦/٢.
٣ ر: وعيسى اسمه
٤ ح: + وهذا
٥ صحيح مسلم، كتاب الفضائل، ٣٤.

Mesîhin ne anlama geldiğine dair çeşitli görüşler vardır: Bir görüşe göre bu kelime *mesahtü'l-arza* yani yeryüzünde yürüdüm ifadesinden gelmekte olup yürüyüp giden kişi demektir. *Mesehahâ el-kassâm* "ölçtü ve takdir etti" anlamına gelir. Bu durumda merhamet eden mânasındaki *er-rahîm* kelimesi gibi fâil anlamında *fa'îl* kalıbında bir kelime olur. Bir görüşe göre hastanın üstüne elini sürüp onu iyi eden kişi demektir. Bu Abdullah b. Abbas'ın görüşüdür. Bir diğer görüşe göre mesîh kelimesi kirlerden temizlenmiş anlamına gelir ve *sarî'* ve *esîr* kelimeleri gibi mef'ul anlamında *faîl* kalıbındadır. Bir görüşe göre tabanı oylumlu olmayan yani ayağının altı yere tam basan kişi demektir. Bir görüşe göre peygamberlerin süründüğü temiz yağ kendisine sürülmüş olan kişi anlamına gelir. İbrâhim en-Nehaî'ye göre mesîh doğru sözlü kimse; Saîd b. Abdülaziz'e göre ise kendisine bereket verilmiş olan kişi demektir. Bir görüşe göre güzel olan kişi demektir. *Hâ* harfi ile yazılan mesîh kelimesi çirkin anlamına gelir. Hadîs-i şerifte "yüzünde melek izi var."[1] ifadesi geçer ki "yüzünde melek güzelliği var" anlamına gelir. Başka bir görüşe göre *mesîh seyahat* kökünden *mef'al* kalıbındadır ve yeryüzünde seyahat eden, bir mekânda durmayan kişi anlamına gelir.

"Meryem oğlu Îsâ." Bu ifadenin "onun adı" ifadesinin haberi olduğunu zikretmiştik. Eğer Mesîh onun haberi kabul edilirse bu ifade onun bedeli olur. Bir görüşe göre Peygamberimiz'in çıkışından önceki dönemde Ehli kitaptan pek çok kimse "mesîh" adı altında peygamberlik iddiasında bulunmuştu. Bu yüzden âyette "Meryem oğlu Îsâ" buyurularak mesîh adını alan herkesin değil, Hz. Îsâ'nın kastedildiğine işaret edilmiştir.

"Dünyada da âhirette de itibarlıdır." Bu ifade kat' üslûbu ile nasbedilmiştir. Çünkü marife bir kelimeden sonra gelmiş nekre bir kelimedir. *Vecühe yevcühü vecâheten vecîhün*, beşinci babdan gelir ve makam, kadir ve kıymet sahibi olmak demektir. *Câh* kelimesinin aslı *vecâh*tır. Ancak çok kullanıldığından *vâv* harfi hazfedilmiştir. Dünyadaki itibarı bebekken "Ben Allah'ın kuluyum." [Meryem 19/30] demesidir. Hz. Mûsâ hakkında da "Allah onu söyledikleri şeylerden berî kılmıştır. Nitekim o Allah katında muteber idi." [el-Ahzâb 33/69] buyurulmuştur ki buradaki "muteber" anlamına gelen *vecîhen* kelimesi *vecâhet* kökünden türemiştir. Hz. Îsâ'nın Allah katında itibar sahibi olması Cenâb-ı Hakk'ın onun duasını kabul etmesi, dilediğini ona vermesi, elinde insanların onu tazim etmesini gerektirecek mucizeler gerçekleşmesi şeklinde tahakkuk etmiştir. Âhirette de ona diğer peygamberlerle birlikte şefaat hakkı verecek ve onların arasına sokacaktır. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Hz. Îsâ dünyada peygamberlik, âhirette ise sahip olduğu makam ile itibar sahibidir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31: 516.

وفي معنى المسيح أقاويل، قيل: هو الذاهب في الأرض من قولك: «مسحت الأرض» أي قطعتها و«مسحها القسام» أي قدَّرها، وهو فعيل بمعنى الفاعل كالرحيم بمعنى الراحم، وقيل: الذي كان يمسح المرضى فيبرئُ، قاله ابن عبَّاس ﷺ. وقيل: لأنه مسيح من الأقذار وطُهِّرَ، وهو فعيل بمعنى مفعول كالصريع والأسير، وقيل: كان ممسوح القدم أي لم يكن أخمص وهو ما يتجافى في الأرض من باطن القدم، وقيل: من كان ممسوحا بدهن طاهر مبارك يمسح به الأنبياء، وقال إبراهيم النخعي: المسيح هو الصديق، وقال سعيد بن عبد العزيز: هو الممسوح بالبركة، وقيل: المسيح الجميل والمسخ بالخاء القبيح، وفي الخبر: «عَلَى وَجْهِهِ مِسْحَةُ مَلَكٍ»[1] وهي الجمال، وقيل: المسيح مفعل من السياحة أي كان يسيح في الأرض لا يثبت في مكان.

وقوله تعالى: ﴿عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ﴾ قد ذكرنا أنَّه خبر قوله: «اسمه»، وإن جعل المسيحُ خبرَه فهذا بدل عنه، /[٣١٥و] وقيل: إن كثيرا من المنتحلين قبل خروج نبينا ﷺ تنبأوا باسم المسيح فردَّ ذلك بقوله: ﴿عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ﴾ أن له على الخصوص لا لكل مسمًّى بالمسيح.

وقوله تعالى: ﴿وَجِيهًا فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ﴾ نصب على القطع؛ لأنه نكرة بعد معرفةٍ، وقد وجه يوجه وجاهة وهو وجيهٌ من حدِّ «شرف» أي صار ذا جاه ومنزلة وقدرٍ، والجاه أصله الوجاه حُذِفَت الواو منه تخفيفا لكثرة الاستعمال، وجاهة في الدنيا ما قال في صغره: ﴿إِنِّى عَبْدُ اللهِ﴾ [مريم، ٣٠/١٩] الآية، كما قال في حق موسى: ﴿فَبَرَّأَهُ اللهُ مِمَّا قَالُوا ۚ وَكَانَ عِندَ اللهِ وَجِيهًا﴾ [الأحزاب، ٦٩/٣٣] من الجاه، أنه كان يستجيب دعاءه ويعطيه سؤلَه ويجري على يديْهِ ما يقتضي تعظيمه وفي الآخرة بأن يشفعه في جملة من يشفِّعه من الأنبياء ويدخله مع المرسلين، وقال الحسن: وجيها في الدنيا بالنبوَّة وفي الآخرة بالمنزلة.

---

١ مسند أحمد، ٥١٦/٣١.

"Ve Allah'ın kendisine yakın kıldıklarındandır." Yani âhirette en yüksek sevaba ve ikrama nâil olacaktır. Allah Teâlâ üç grubu zikretmiştir: *Ashâbu'l-meymene*, *ashâbu'l-meş'eme* ve *es-sâbıkûn*. Meymenet ashâbının en şereflileri *es-sâbıkûn* denilenlerdir ki onlar da Allah'a yakın kılınanlardır. Hz. Îsâ da onlardandır. Allah Teâlâ "Onlar önde gidenlerdir. Onlar Allah'a yakın kılınanlardır." [el-Vâkıa 56/11] buyurmuştur.

46. O, sâlihlerden olarak beşikte iken ve yetişkinlik hâlinde insanlara [peygamber sözleri ile] konuşacak. [Âl-i İmrân 3/46]

"Beşikte iken insanlarla konuşacak." Bu âyet, önceki âyetteki "itibarlı olarak" ifadesine atfedilerek hâl kabul edilir. Bu sebeple kendisinden sonraki kelime de *kehlen* şeklinde gelmiştir. *Ve kehlen* ifadesinin *fi'l-mehdi* yani "beşikte" şeklindeki zarfa atfedilmesi ve "beşikte iken yani bebek iken ve büyüdüğü zaman" diye anlaşılması mümkündür. Hâl için geldiğinden fiil sîgasıyla isim kastedilmesi de câizdir. Her ikisi de aynı şeye delâlet eder. "Falanca yanıma gülümseyerek girdi." anlamında *dehale fülânün aleyye yetebessemü* ve *dehale aleyye mübtesimen* denilir.

Mehd, emzirilen bebeğin yattığı beşiktir. Hazırlamak kelimesinden türemiştir. Yani Hz. Îsâ daha anasının kucağındayken onun temizliğine ve suçsuzluğuna şahitlik etmek üzere konuşmuştur. Bu Hz. Îsâ'nın bir mucizesidir ve fevkalâde bir olaydır. Çünkü o yaşta bir bebeğin konuşması alelâde bir hadise değildir. Meryem sûresinde zikredildiği gibi kundaktaki bir bebeğin "Ben Allah'ın kuluyum, Allah bana kitap verdi." [Meryem 19/30] demesi doğal değildir, bir mucizedir.

"Yetişkinlik hâlinde" ifadesi [Hz. Îsâ] yetişkin olduğu hâlde anlamındadır. Yetişkinlik, gençlik ile yaşlılık arasında bir dönemdir. *İktehele'n-nebtü* bitkinin uzaması ve güçlenmesi anlamına gelir. Bir görüşe göre yetişkinliğin sınırı otuz dört yaşa ulaşmaktır.

Eğer, "Bebekken konuşması şaşılacak bir şeydir, ama yetişkin olduğunda konuşmasında şaşılacak ne var?" diye sorulursa şöyle deriz: Bir görüşe göre bunun mânası şudur: Hz. Îsâ beşikte iken keramet yoluyla annesinin suçsuz olduğunu ispatlamak için konuşmuştur. Yetişkinliğinden sonra ise vahiy ve risâletle Allah'a davet etmek için konuşacaktır.

وقوله تعالى: ﴿وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾ أي بالمنزلة العليا من الثوابِ والكرامةِ في الآخرةِ، فإنَّه ذكر الأزواجَ الثلاثة: أصحاب الميمنة وأصحاب المشأمة والسابقون، وأشراف أصحاب الميمنة هم السابقون وهم المقرَّبون منهم عيسى عليه السلام، وقال: ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ * أُولَٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ﴾ [الواقعة، ٥٦/١١].

٤٦- وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلاً وَمِنَ الصَّالِحِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِى الْمَهْدِ﴾ تقديره: ومكلِّمًا عطفا على «وجيها»، ولذلك قال بعده: ﴿وَكَهْلًا﴾، ويجوز أن كون ﴿وَكَهْلًا﴾ عطفا على الذي في الظرف وهو قوله تعالى: ﴿فِى الْمَهْدِ﴾ أي حال كونه في المهدِ طفلاً وحال صيرورتِهِ كهلاً، وإنما جاز بصيغة الفعل على إرادة الاسم لأنَّه للحال، وكلُّ واحدٍ منهما /[٣١٥ظ] يدلُّ عليه، يقال: دخل فلان عليَّ يتبسَّم، ودخل علي متبسمًا.

والمهد مضجع الصبي في رضاعه، وهو من التمهيد له، معناه أنه يتكلم في طفولتِهِ في حجر أمِّهِ شاهدا على طهارتها وبراءتها كرامةً لها أو معجزة لعيسى فإنَّه ناقضٌ للعادةِ؛ إذ ليس حالة النطق عادة وهو ما ذكر في سورة مريم قال: ﴿قَالَ إِنِّى عَبْدُ اللهِ ءَاتَانِىَ الْكِتَابَ﴾ [مريم، ١٩/٣٠] الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَكَهْلًا﴾ أي حال كهولتِه وهي ما بين الشباب والشيب من قولهم: «اكتهل النبت»، إذا طال وقَوِيَ، وقيل: حدُّها بلوغ أربع وثلاثين سنة.

فإن قالوا: أي أعجوبة في تكلُّمِهِ كهلا وإنما ذكر تكلمه في الطفولة أعجوبة؟ قلنا: قيل: معناه يكلمهم في المهد تبرئة للأم بطريق الكرامة ويكلِّمُهم بعد الكهولة داعيا إلى الله بالوحي والرسالة.

Bir görüşe göre Allah'a davet etmeye daha bebekken başlamıştır. Yetişkin olduktan sonra da buna devam edecektir. Bu Hz. Îsâ'nın yaşayacağına dair bir müjdedir ve mucize içinde bir mucizedir. Denilmiştir ki: Onun bebekliğinde söylediği sözler zekâsı ve akıllılığı sebebiyle yetişkin hâlindeyken söylediği sözler gibidir. Bir görüşe göre yetişkinliği ile kastedilen deccâli öldürmek için semadan inmesinden sonrasıdır.

Hüseyin b. Fazl el-Becelî'ye "Kur'ân'da Îsâ'nın semadan ineceğine dair bir işaret var mıdır?" diye sorulduğunda "Evet, vardır." demiş ve bu âyeti delil olarak getirmiş ve "O semaya daha yetişkinlik (olgunluk) yaşına ermeden çıkarılmıştır." demiştir.

Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: O annesinin kucağında bir bebekken annesinin suçsuz olduğunu söylemiş sonra diğer çocuklar gibi olmuş ve bu hâli yetişkin olup vahiy alana ve vahyi tebliğe başlayana kadar devam etmiştir.

Bir görüşe göre insan on yedi sene çocuk, sonraki on yedi sene genç, sonra yetişkin olur. Hz. Îsâ'nın semaya çıkarılması bundan önce yani otuz üç yaşındayken olmuştur. Davetinin başlangıcı otuz yaşından sonradır.

"Sâlihlerdendi" ifadesi [Hz. Îsâ] peygamberlerin en üstün olanlarındandı anlamına gelir. Bir görüşe göre bu ifade [Hz. Îsâ] takvâ sahiplerindendi demektir. Meryem sûresinde "Îsâ, takvâ sahibiydi." [Meryem 19/13] buyurulmuştur.

47. Meryem "Rabbim!" dedi, "bana bir erkek eli değmediği hâlde nasıl çocuğum olur?" Allah şöyle buyurdu: İşte böyledir, Allah dilediğini yaratır. Bir işe hükmedince ona sadece "Ol!" der; o da oluverir. [Âl-i İmrân 3/47]

"Meryem; Rabbim! dedi, bana bir erkek eli değmediği hâlde nasıl çocuğum olur?" Yani bana insan eli değmediği hâlde benim nasıl çocuğum olabilir?

"Allah şöyle buyurdu: İşte böyledir." Yani Allah Teâlâ'nın emriyle bu iş olur. Ancak Allah Teâlâ alışılmış olanın dışındakini de murat ettiği zaman yaratabilir. O buna kādirdir.

وقيل: أي يبتدئ الدعوة إلى الله من حين كان طفلا إلى أن يصير كهلا وهي بشارة للأمر بعيشه وبقائِه، فكانت معجزة في ضمن معجزة، وقيل: معناه إن كلامه في طفولته ككلامِه في كهولته لذكائه وعقله[1] في حالتيه، وقيل: وكهلا بعد نزوله من السماء لقتل الدجال.

وسئل الحسين بن الفضل: هل في القرآن[2] دلالةُ نزول عيسى من السماء، فقال: نعم واستدلَّ بهذا وقال: وكان رفعه إلى السماء قبل أن يصير كهلا.

وقيل: معناه يتكلم في حجر أمه مرةً ببراءة أمه ثم يعود إلى حال سائر الأطفال إلى أن يصير كهلا فيوحى إليه فيتكلم بالوحي.

وقيل: الإنسان يكون حديثا سبع عشرة سنة ثم شابا سبع عشرة سنة[3] /[٣١٦و] ثم يكتهل بعد أربع وثلاثين سنة، وكان رفع عيسى صلوات الله إلى السماء قبل ذلك وهو حين كان ابن ثلاث وثلاثين سنة وأشهر وكان ابتداء دعوته لثلاثين سنة.

وقوله تعالى: ﴿وَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾ أي من أفاضل الأنبياء، وقيل: من الأتقياء، وقد قال في سورة مريم: ﴿وَكَانَ تَقِيًّا﴾ [مريم، ١٣/١٩] كان تقيا.

٤٧- قَالَتْ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذٰلِكَ اللهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ اِذَا قَضٰى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

وقوله تعالى: ﴿قَالَتْ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِى وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ﴾ أي من أيِّ جهةٍ[4] تكونُ مع أنَّ بشرا لم يمسَسْني والمعتاد ذلك.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ كَذٰلِكِ﴾ أي قال جبريل بأمر الله كذلك المعتاد لكن الله يخلق على خلاف المعتاد ما أراد وهو قادر على ذلك.

---

١ م: جعله
٢ ر: كتاب الله
٣ م - ثم شابا سبع عشرة سنة
٤ ر: وجه

"Allah dilediğini yaratır." Âdem'i ve Havvâ'yı annesiz babasız yaratmıştır. Her şeyi yoktan var etmiştir.

"Bir işe hükmedince ona sadece "Ol!" der; o da oluverir." Yani bir çocuğu babasız yaratmak istediğinde hemen, hiçbir tehir söz konusu olmaksızın onu yaratıverir. *Fe yekûnü* ifadesi merfûdur. Başka bir irabı yoktur. *Kün* (ol) kelimesinin haberi olmadığından nasbı câiz olmaz. Bilakis o *yekūlu* (der) ifadesine atıftır. "Bir şey istediğimiz zaman ona ol deriz ve o hemen oluverir." [en-Nahl 16/40] ifadesinde ise *en nekūle* ifadesine atfedildiği için mansub olarak gelmiştir.

48. [Melekler, Meryem'e hitaben Îsâ hakkında devam ettiler:] Allah ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı, İncil'i öğretecek. [Âl-i İmrân 3/48]

"Allah ona yazmayı ve hikmeti öğretecek." Nâfi' ve Âsım *yuallimü* şeklinde *yâ* ile okumuş ve önceki âyette geçen *yahluku* fiiline atfetmişlerdir. Diğer kıraat âlimleri ise Allah Teâlâ'nın kendisinin sözü olarak "Sana vahyederiz." [Âl-i İmrân 3/44] âyetine atıfla *nûn* harfi ile *nuallimü* (biz öğretiriz) şeklinde okumuşlardır. Kelbî'ye göre burada bahsi geçen kitap, önceki peygamberlerin kitaplarıdır. Allah Teâlâ "Muhakkak ki o ilk peygamberlerin kitaplarındadır." [eş-Şuarâ 26/196] buyurmuştur. Hikmet fıkıhtır. Mukātil'e göre kitapla kastedilen kalemle yazmaktır. Hz. Îsâ, zamanında insanların en güzel yazı yazanıydı. Hikmet ise helâlin ve haramın açıklanmasıdır. Bir görüşe göre kitap elle yazmak, hikmet ise dille açıklamaktır.

"Tevrat'ı ve İncil'i." Bu iki kelime kitap ve hikmete atfedilmiştir.

49. O, İsrâiloğulları'na bir elçi olacak [ve onlara şöyle diyecek:] Size Rabbinizden bir mucize getirdim: Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah'ın izni ile o, kuş oluverir. Yine Allah'ın izni ile körü ve alacalıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim. Ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inanan kimseler iseniz, bunda sizin için bir ibret vardır. [Âl-i İmrân 3/49]

"O, İsrâiloğulları'na bir elçi olacak." Önceki âyette geçen *vecîhen* ifadesine atıftır. Bir görüşe göre bu ifade hazfedilmiş bir fiille mansubdur. Bu fiil de yapar anlamına gelen *yec'alü* fiilidir. Zeccâc'a göre bu âyetin takdiri şöyledir: [Hz. Îsâ] beşikteyken, orta yaşlıyken ve elçi olarak insanlarla konuşur.[1]

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 412.

وقوله تعالى: ﴿اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ﴾ وقد[1] خلق آدم وحواء من غير أبٍ ولا أمٍّ وخلق كلَّ شيء من غير شيء.

وقوله تعالى: ﴿إِذَا قَضَىٰٓ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ﴾ أي إذا قدَّر تخليق ولد من غير أبٍ كوَّنه من غير تأخير، وقوله: ﴿فَيَكُونُ﴾ رفع لا غير ولا يجوز نصبُه لأنه ليس بخبر ﴿كُنْ﴾ بل هو عطف على قوله: ﴿يَقُولُ﴾ وهذا بخلاف قوله: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَن نَّقُولَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ﴾ [النحل، ١٦/٤٠] ، النصب[2] هناك لما أنه عطف على أن يقول.

٤٨- وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ

وقوله تعالى: ﴿وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ قرأ نافعٌ وعاصمٌ بياء المغايبة عطفا على قوله: ﴿قَالَ كَذٰلِكَ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ﴾ والباقون بالنون إخبارا من الله تعالى عن نفسه أنه يفعل ذلك عطفا على قوله: ﴿نُوحِيهِ إِلَيْكَ﴾ [آل عمران، ٣/٤٤][3] والكتاب في قول الكلبي: هو كتب الأنبياء المتقدمة، قال تعالى: ﴿وَإِنَّهُ لَفِى زُبُرِ الْأَوَّلِينَ﴾ [الشعراء، ٢٦/١٩٦]، والحكمة الفقه، وقال مقاتل: الكتاب /[٣١٦ظ] هو الكتابة بالقلم وكان أحسن الناس خطًّا في زمانِهِ، والحكمة بيان الحلال والحرام، وقيل: الكتاب الخطُّ باليد والحكمة البيان باللسان.

وقوله تعالى: ﴿وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ﴾ معطوفان[4] على الكتاب والحكمة.

٤٩- وَرَسُولاً اِلٰى بَنِي اِسْرَآئِيلَ اَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ اَنِّي اَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَاَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْراً بِاِذْنِ اللّٰهِ وَاُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ وَاُحْيِي الْمَوْتٰى بِاِذْنِ اللّٰهِ وَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَاْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِىٓ إِسْرَٰٓئِيلَ﴾ عطف على قوله: ﴿وَجِيهًا﴾ وقيل: نصبُه بإضمارِ فعلٍ[5] وهو قوله: و«يجعله رسولا»، وقال الزَّجاج: تقديره: ويكلِّم الناسَ في المهد وكهلا ورسولا.[6]

---

١ ر: إذ
٢ ح: نُصِبَ
٣ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ١/٤٩٦.
٤ ر: معطوف
٥ ر: فيه
٦ معاني القرآن للزجاج، ١/٤١٢.

"[Ve onlara şöyle diyecek:] Size Rabbinizden bir mucize getirdim." Kıraat imamlarından Nâfi' ilk kelimeyi *elif* harfinin kesresiyle *innî* şeklinde okumuştur ve gizli bir "söyledi" ifadesinin bulunduğunu varsaymıştır. Buna göre bu ifade Hz. Îsâ'nın hitabıdır. Diğer kıraat âlimleri ise peygamberliğin Îsâ aleyhisselâma verilmiş olduğunu dikkate alarak, ennî kelimesinin başında bir be harfinin bulunduğunu, "şu konuda elçi olarak" şeklinde bir anlamın kastedildiğini düşünmüş ve kelimeyi mansub okumuşlardır. Önceki kitaplarda Allah Teâlâ'nın Hz. Îsâ'ya İncil'i indireceği bildirilmişti. Onlar bu ismi indirilmeden önce biliyorlardı. Hz. Meryem de onu bilmişti. Bu sebeple Cebrâil Meryem'i, Allah'ın doğacak bu çocuğa Tevrat'ı ve İncil'i öğreteceğine dair müjdeledi. Onun öğretmeni ona her ne öğretse, sonunda onu öğretmekten vazgeçiyordu. (Îsâ aleyhisselâmın o konuyu zaten bildiğini görüyor ve öğretmeyi bırakıyordu.) Saîd b. Cübeyr şöyle rivayet etmiştir: Hz. Îsâ büyüdüğünde annesi onu mektebe götürdü. Öğretmen ona "Allah'ın adıyla de bakalım." dedi. Hz. Îsâ "Allah" dedi. Bunun üzerine öğretmen "Rahmân de" dedi. Îsâ "Rahîm" dedi. Öğretmen sonra "Ebced" dedi. Îsâ "*Elif*in ne olduğunu biliyor musun?" diye sordu. Öğretmen "Hayır" deyince "*Elif*, Allah Teâlâ'nın nimetleridir. *Bâ* harfi, Allah'ın azametidir. *Cîm* harfi, Allah'ın celâlidir. *Dâl* harfi, Allah Teâlâ'nın ebediliğidir." dedi. Öğretmen "Benden daha bilgili olan bir kişiye ne öğretebilirim ki?" dedi. Hz. Meryem "Bırak da diğer çocuklarla birlikte otursun." dedi ve Hz. Îsâ'yı okulda bıraktı. Hz. Îsâ çocuklara evde ne yediklerini ve onlar için ne saklandığını haber veriyordu.

"Size Rabbinizden bir âyet getirdim." Yani [Rabbinizden] açık bir alâmet getirdim. Bu daha sonrasında zikredilen topraktan kuş yaratma mucizesidir. Bir görüşe göre bu ifade, âyetin sonrasında zikredilen bütün mucizelere işaret etmektedir. Bu yoruma göre Allah Teâlâ burada âyet diyerek âyetleri kastetmiştir. Ancak âyet kelimesini tekil kullanmıştır. Çünkü onunla cinsi kastetmiştir. Bütün âyetlerin ve mucizelerin tamamı tek bir mânaya delâlet ettiği için tek şey gibidirler. Allah Teâlâ "Meryem'in oğlunu ve kendisini bir âyet kıldık." [el-Mü'minûn 23/50] âyetinde "bir âyet" lafzını kullanırken başka bir yerde "Geceyi ve gündüzü iki âyet yaptık." [el-İsrâ 17/12] buyurmuş, yani "iki âyet" lafzını kullanmıştır, çünkü gece ve gündüzden her biri başka bir mânaya delâlet eder.

"Sizin için yaparım." Sizin için takdir ederim. Şair [Züheyr b. Ebû Sülmâ] şöyle demiştir:

Sen düşündüğün/takdir ettiğin şeyi kararlı bir şekilde yaparsın
Oysa bazıları takdir eder ama onu yapmaz

وقوله تعالى: ﴿أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ قرأ نافع بكسر الهمزة «انّي» على حكاية مخاطبته إياهم وإضمار القول، وقرأ الباقون بالنصب على إرادة الباء ووقوع الرسالة عليه على تقدير «رسولا بأني»،[1] وكان في الكتب المتقدمة أن الله ينزِل على عيسى عليه السلام الإنجيلَ، وكان معروفا عندهم بهذا الاسم قبل إنزاله[2]، وعرفته مريم فلذلك بشَّرها جبريل أنَّ الله يعلِّمه التوراة والإنجيل وكان معلِّمُه لا يعلّمه شيئا إلا يذره إليه، قال سعيد بن جبير: لمَّا تَرَعْرَعَ عيسى جاءت به أمُّه إلى الكتَّابِ، قال له المعلم: قل بِاسْمِ الله، فقال عيسى: الله، فقال له المعلم قل الرحمن، فقال عيسى: الرحيم، فقال المعلم: قل: أبجد، قال عيسى: أ تدري ما الألفُ قال: لا، قال الألف آلاء الله والباء بهاء الله، والجيم جلال الله، والدال دوام الله، فقال المعلم: كيف أعلِّم من هو أعلم مني، قالت مريم: فدعه حتى يقعد مع الصبيانِ، وكان يخبر الصبيان بما أكلوا وبما خبئ لهم.

وقوله: ﴿قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ أي علامة /[٣١٧و] بيّنة وهي ما ذكر بعده من خلق الطير من الطين، وقيل: ينصرف إلى كلِّ ما ذكر بعده من المعجزاتِ وأراد بالآية الآيات على هذا التأويل ولكنَّه وحَّدها؛ لأنه أراد بها الجنسَ ولأنَّ هذه الآيات كلَّها تدلُّ على معنًى واحدٍ فكانت كأنَّها واحدة كما في قوله تعالى: ﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً﴾ [المؤمنون، ٢٣/٥٠] بخلاف قوله تعالى: ﴿وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ﴾ [الإسراء، ١٧/١٢]؛ لأنَّ كلَّ واحدٍ منهما يدلُّ على معنى آخر.

وقوله تعالى: ﴿أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ﴾ أي أقدر لأجلكم، قال الشاعر:[3]

ولأنت تفري ما خلقت وبعض القوم يخلق ثم لا يفري

١ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٤٩٧/١.
٢ ر: قبل نزوله بهذا الاسم
٣ البيت لزهير بن أبي سلمى في ديوانه بشرح الشنتمري، ٦٣.

Hz. Îsâ hakkında burada *halk* kelimesinin yoktan var etmek anlamına hamledilmesi câiz değildir. Zira bu mânada yaratma ancak Allah Teâlâ için mümkündür. Allah Teâlâ, "Allah'tan başka yaratıcı mı var!" [Fâtır 17/12] buyurmuştur. "Yaratıcıların en güzeli olan Allah ne yücedir." [el-Mü'minûn 23/14] âyetinde ise *halk* etmek, -söylediğimiz üzere- takdir etmek anlamında kullanılmıştır.

"Çamurdan" ifadesi toprak ve su karışımından demektir.

"Bir kuş sureti." Yani kuş suretinde. Kuş burada tekil için kullanılmıştır. Bundan dolayı "Ona üflerim." âyetinde zamir müzekker olarak gelmiştir. Mâide sûresinde ise zamir *fe-tenfuhu fihâ* "Ona üflersin." [el-Mâide 5/110] şeklinde müennes gelmiştir. Çünkü buradaki zamir, *hey'et* kelimesine dönmektedir. Bir görüşe göre ise buradaki *fe-enfühu fihi* "Ona üflerim" ifadesindeki zamir ("ona" zamiri) çamur kelimesine döner.

"Allah'ın izni ile o, kuş oluverir." Nâfi', *tâ'iran* şeklinde diğer kıraat âlimleri *tayran* şeklinde okumuşlardır. Yani Allah'ın izniyle o, kuşa dönüşür. Allah onun çamurdan ibaret olan cismine et ve kan vererek ona hayat bahşeder.

"Allah'ın izniyle." ifadesi Allah'ın hiç uğraşmadan onu yaratmasıyla demektir. Cenâb-ı Hak, "Hiçbir nefis Allah'ın izni olmadan ölemez." [Âl-i İmrân 3/145] buyurmuştur. Yani Allah onda ölümü yaratmadan [hiçbir nefis] ölümü tadamaz.

Dahhâk ve Mukātil şöyle demişlerdir: Bu kuş yarasadır. Bir görüşe göre yarasa çok tuhaf bir hayvandır. Güler ve ağlar; hamile kalır, doğurur ve emzirir; kanadı yoktur fakat uçar; dişleri vardır. Gece karanlığında ve gündüz aydınlığında görmez, ikisinin arasında görür.

"Körü ve alacalıyı iyileştirir." Yani onları sıhhate kavuşturur. *Bere'e el-alîlü bür'en* (hasta iyileşti) üçüncü babdandır ve *berâe mine'd-deyni berâeten* (borcundan kurtuldu) ifadesi de böyledir. *Ekmeh* doğuştan kör olandır. *Abras* cildinde tedavi ile geçmeyen alaca hastalığı bulunan kişidir.

ولا يجوز حمله على التخليق من جهة عيسى الذي هو الإيجاد والاختراع، فإنه لا يجوز هذا إلا من الله تعالى، قال تعالى: ﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللهِ﴾ [فاطر، ١٢/١٧]، فأما قوله تعالى: ﴿فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون، ١٤/٢٣] فمعناه: أحسن المقدِّرين على ما قلنا.

وقوله: ﴿مِنَ الطِّينِ﴾ هو مجموع التراب والماء.

وقوله: ﴿كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ﴾ أي على صورة الطائر والطير للواحد هاهنا، ولذلك قال: ﴿فَاَنْفُخُ فِيهِ﴾ " على المذكَّر، وقال في سورة المائدة ﴿فَتَنْفُخُ فِيهَا﴾ [المائدة، ١١٠/٥] وذلك يرجع إلى الهيئة، وقيل: فيه يرجع إلى الطين.

وقوله تعالى: ﴿فَيَكُونُ طَيْرًا بِاِذْنِ اللهِ﴾ قرأ نافع:[١] «طائِرا» أي يطير، وقرأ الباقون: ﴿طَيْرًا﴾[٢] أي يصير طيرًا ﴿بِاِذْنِ اللهِ﴾ أي يقلِّب الله جسمه الَّذي كان طينا فيجعله لحمًا ودمًا ويخلق فيه الحياة.

وقوله تعالى: ﴿بِاِذْنِ اللهِ﴾ أي بتكوين[٣] الله إياه بلا علاج كقوله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللهِ﴾ [آل عمران، ١٤٥/٣] أي لا يخلق الله فيه /[٣١٧ظ] الموت.

قال الضحاك ومقاتل: هو الخفاش، وقيل: فيه أعاجيبُ هو يضحك ويبكي ويحمل ويلد ويرضِع ويطير من غير ريشٍ وله سنٌّ ولا يبصر في ظلمة الليل ولا في بياض النهار ويبصر فيما بين ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَاُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ﴾ أي أصحُّ، وقد برأ العليل بُرْأ بضم باء المصدر من باب «صَنَعَ» أيضا أي خلق وبرأ من الدين براءةً من باب «علم» أي سقط عنه وبرئ منه براءةً أي تبرَّأ كذلك[٤] أيضا، والأكمهُ الذي ولد[٥] أعمى، وقوله «والأبرص» هو الذي به البرصُ وهو الَّذِي بياضٌ في الجلد ولا يزولُ بالعلاج.

١ ر + وأبو جعفر و يعقوب
٢ انظر لوجوه القراءة: النشر لابن الجزري، ٢٤٠/٢.
٣ ر: بتخليق
٤ ر: من ذلك
٥ ر: يولد

"Allah'ın izni ile ölüleri diriltirim." Yani Allah'a dua ederim, O da benim duam ile ölüyü diriltir. Diriltme işi Allah Teâlâ'nın yaptığı bir şeydir. Yaratmanın kendisinden değil Allah Teâlâ'nın bir sıfatı olduğunu ispat etmek için kulların gücü dâhilinde olmayan şeylerde "Allah'ın izni" ifadesini kullanmıştır.

Hüseyin b. Fazl el-Becelî şöyle demiştir: Hz. Îsâ kendisine ibadet edileceğini ve kendisinin ilâh edinileceğini bildiği için onlara ilâh olmadığını bildirmiş ve Allah katında onların mazeretlerini boşa çıkarmıştır.

Kelbî şöyle demiştir: Hz. Îsâ ölüleri Allah'ın ism-i a'zamı "Yâ hayyu yâ kayyûm" ile diriltirdi.

Dahhâk şöyle demiştir: "Yâ hayyu yâ kayyûm! Yâ muhyiye'l-emvât (ey ölüleri dirilten Allah)!" diyordu.

Kâ'b şöyle demiştir: Hz. Îsâ, iki rek'at namaz kılıyor; birinci rek'atta Secde, ikinci rek'atta Mülk sûresini okuyordu. Arkasından Rabbini medhediyor ve O'na yedi esmâsı yani *yâ hay, yâ kayyûm, yâ dâim, yâ ferd, yâ vitr, yâ ahad, yâ samed* ile dua ediyordu.

Kelbî şöyle demiştir: Hz. Îsâ sadece dört kişiyi diriltmiştir: Sâm b. Nûh, Âzer, İbnü'l-Âşir[1] ve Hz. Îsâ'nın yanından geçtiği yaşlı bir kadının oğlu. Çocuk tabuta konmuş bazı kişilerin omuzlarında taşınmaktaydı. Hz. Îsâ, Allah'a dua etti ve başında oturdu. Çocuk dirildi, indi, elbiselerini giydi ve kendisini taşıdıkları tabutu boynuna yüklenip ailesine geri döndü. Yaşamaya devam etti, hatta çocukları bile oldu. Âzer ve İbnü'l-Âşir de yaşadılar ve çocukları oldu. Sâm b. Nûh ise Hz. Îsâ'nın rabbine ism-i a'zam ile dua etmesi üzerine kabirden çıktı. Başının yarısı aklaşmıştı. "Kıyamet koptu." dedi. Hz. Îsâ "Hayır, kıyamet kopmadı. Allah'a ism-i a'zam ile dua ettim." dedi. Hz. Nûh zamanında insanlar yaşlanmazlardı. Hz. Îsâ'nın peygamber olduğuna şehâdet etti. Beş yüz sene yaşamış ve genç suretinde vefat etmişti. Sonra dirildi ve ardından tekrar öldü.

"Ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm." Yani size evde öğlen ve akşam ne yediğinizi, yarına ne yemek sakladığınızı haber veririm. *Zehara yezharu zuhran* üçüncü babdan olup "bir ihtiyaçtan ötürü saklamak, depolamak" demektir. *Zâhire* de saklanan şeydir. *Teddehirûn* azık saklamak anlamına gelir. Aslında *tedtehirûn* şeklindedir. *Tâ* harfi, *dâl* harfine çevrilerek *dâl* harfine idgam edilmiştir, böylece *tâ* harfi *dâl* harfine dönüşmüştür.

1 Pek çok kaynakta bu şahsın ismi İbnetü'l-Âşir şeklinde kaydedilmiştir.

وقوله تعالى: ﴿وَأُحْيِ الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ أي أدعوا الله فيحيي الميت بدعائي وهو من صنع الله تعالى وذكر بإذن الله فيما لا يدخل في قدرة العباد إثباتا ذلك صفة الله ونفيا عن نفسه.

قال الحسين بن الفضل: علم أنه يعبد ويتَّخذ إلها فنفى عن نفسه الإلهية قطعا لحججهم عند الله تعالى.

قال الكلبي: كان يحيي الميت باسم الله الأعظم يا حيُّ يا قيومُ.

وقال الضحاك: كان يقول: يا حيُّ يا قيُّومُ يا محيي الأموات.

قال كعب: كان يصلّي ركعتين ويقرأ في الأولى: ﴿الٓمٓ * تَنْزِيلُ﴾ [السجدة، ١/٣٢]، في الثانية: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ﴾ [الملك، ١/٦٧] ثم يمدح ربَّه ويدعوه بسبعة أسماء يا حيُّ يا قيُّوم يا دائمُ يا فردُ يا وترُ يا أحدُ يا صمدُ.

وقال الكلبي: لم يحي عيسى إلا أربعة نفر: سام بن نوح والعاذر وابن العاشر وابن العجوز مر به وقد حمل على سرير الموت على أعناق الرجال فدعا الله تعالى له فجلس على سريره ونزل ولبس ثيابه وحمل السرير على عنقه ورجع إلى أهله وبقي وولد له /[٣١٨و] وكذا العازر وابن العاشر عاشا وولد لهما، فأما سام بن نوح فإنه دعا ربه باسم الله الأعظم فخرج من القبر وقد شاب نصف رأسه وقال: قد قامت القيامة، قال: لا ولكن دعوت الله تعالى باسم الله الاعظم ولم يكونوا يشيبون في زمن نوح فشهد لعيسى بنبوَّتِه وكان عاش خمسمائة سنة ومات وهو غلام شاب فحيي ثم عاد ميّتا.

وقوله تعالى: ﴿وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ﴾ أي وأخبركم بما تغذَّيتم وتعشَّيتم وما خبأتم لغد من طعامكم وقد ذخر شيئا يذخره ذخرا من باب «صنع» أي خبأه لحاجة تقع، والذخيرة اسم لذلك، و«تدخرون» يفتعلون منه، وأصله «تدتخرون» فاستثقلوا التاء مع الدال فأبدلوا التاء دالا ثم أدغموها في الدال فصار تاء دالا مشددة.

Şa'bî şöyle demiştir: Hz. Îsâ mektepteki çocuklara "Ailen sana şu yemeği hazırladı." diye haber veriyordu. Saîd b. Cübeyr, Süddî ve bir grup âlim böyle rivayet etmişlerdir.

Katâde şöyle demiştir: Onlar Hz. Îsâ'dan kendilerine cennet meyvelerinden sofra indirmesini istemişlerdi. O da onlara hainlik yapmamalarını ve yarına bir şey saklamamalarını emretti. Onlara ne sakladıklarını haber verdi ve muhalefetleri sebebiyle Allah onları domuza çevirdi.

"Eğer inanan kimseler iseniz, bunda sizin için bir ibret vardır." Eğer beni tasdik ediyorsanız bana verilen mucizelerde peygamberliğimin doğru olduğuna dair bir işaret vardır. Yani Eğer Allah'a iman ediyorsanız O'nun peygamber gönderme ve delillerini ortaya koyma hakkı olduğunu bilirsiniz. Öyleyse size getirdiğim bu âyeti de tasdik edin.

Bir görüşe göre bu hitap Hz. Peygamber'in döneminde yaşayan kimselere dönüktür. Yani ey Yahudiler! Eğer Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunu kabul ediyorsanız Îsâ kıssası ile ilgili size anlattıklarımda sizin için ibret vardır. Mukātil şöyle demiştir: Eğer Îsâ'nın Allah'ın insanlara elçi olarak gönderdiği bir kul olduğunu tasdik ediyorsanız [bunda sizin için bir ibret vardır].

50. Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri de helâl kılmak için gönderildim. Size Rabbinizden bir mucize getirdim. O hâlde Allah'tan korkun, bana da itaat edin. [Âl-i İmrân 3/50]

"Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak" ifadesi benden öncekilere muvafık olarak anlamındadır. Bu âyetin ilk kelimesinin mansub olması "Size Rabbinizden bir âyet getirdim ve size doğrulayıcı olarak geldim." şeklinde takdir edilmesi nedeniyledir. Bir kişinin "Sana sevdiğini getirdim, ikram ederek." şeklindeki sözüne benzer. Yoksa *vecîhen* veya *resûlen* kelimelerine atfedildiği için değildir. Çünkü bu, Allah Teâlâ'dan bir haber iken, diğeri Hz. Îsâ'nın kendisinden aktarılmaktadır. Zira "benden önce geleni" demiştir.

"Ve size haram kılınan bazı şeyleri de helâl kılmak için gönderildim." Buradaki *vâv* Hz. Îsâ'nın tekrar geleceğinin kastedilmesinden dolayı getirilmiştir. Ya da "Size helâl kılmak için geldim." şeklinde takdir edilir.

Katâde şöyle demiştir: Hz. Mûsâ, Yahudilere deve etlerini ve diğer hayvanların iç yağlarını yasaklamıştı. Hz. Îsâ ise bunları helâl kıldı.

قال الشعبي: وكان عيسى عليه السلام يقول في الكتَّاب للغلام: إن أهلك خبَّأوا لكَ كذا من الطعام، قال سعيد بن جبير والسدي وجماعة كذلك.

وقال قتادة: إن القوم سألوه المائدة وكان ينزل عليهم من ثمر الجنة وأمرهم أن لا يخونوا ولا يخبأوا لغدٍ، ففعلوا فأنبأهم بما ادَّخروا ومسخهم الله خنازير بما خالفوا.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ أي فيما آتيت من المعجزات لعلامةً لكم على صدق نبوَّتي إن كنتم مصدِّقين لي أي إن كنتم مؤمنين بالله علمتم أن له أن يرسل الرسل ويقيم الحجج فصدِّقوني إذا أتيت بها.

وقيل: هو خطاب لأهل عصر النبي ﷺ أنَّ فيما قصصت عليكم من أمر /[٣١٨ظ] عيسى لعبرة لكم أيها اليهودُ إن كنتم مصدِّقين بأن محمَّدا رسول الله، وقال مقاتل: إن كنتم مصدِّقين لعيسى أنه عبدٌ مرسَل.

٥٠- وَمُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَلِاُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللهَ وَاَطِيعُونِ

وقوله تعالى: ﴿وَمُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ﴾ أي موافقا لما كان قبلي، ونصبه على تقدير: وجئتكم بآية من ربكم وجئتكم مصدِّقا وهو كقول القائل: «جئتك بما تحبُّ ومكرما لك»، وليس عطفا على قوله «وجيها» ولا «رسولا»؛ لأنَّ ذلك خبرٌ من الله تعالى وهذا خبرٌ من عيسى عن نفسه[١] فإنه قال لما بين يديَّ.

وقوله تعالى: ﴿وَلِاُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِى حُرِّمَ عَلَيْكُمْ﴾ الواو لإرادة[٢] تكرارِ المجيء، أي وجئتكم لأحلَّ لكم أو تقديره: ولأحلَّ لكم ذلك جئتكم.

قال قتادة: وكان موسى صلوات الله عليه حرَّم عليهم لحوم الإبل والثروب، فورد عيسى بتحليل ذلك.

١ ر: عن عيسى من نفسه
٢ ر - إرادة

Mukātil şöyle demiştir: Size haram kılınan et, iç yağı, balık, kuş ve tırnaklı cinsten diğer hayvanlardan bazılarını helâl kılmak için [gönderildim]. Atâ şöyle demiştir: Onlara deve eti ile koyun, keçi ve inek yağları yasaklanmıştı.

Bir rivayete göre Yahudi din adamları İsrâiloğulları'na Allah Teâlâ'nın haram kılmadığı bazı şeyleri haram kılmışlardı. Allah Teâlâ da Hz. Îsâ'ya bunların helâl olduğunu açıklamasını emretti. Burada âyetle kasıt, İsrâiloğulları'nın davet konusunda meylettirilmesidir. Hz. Îsâ, Tevrat'ı değiştirmek için değil tasdik etmek için gelmiştir. Onların yükünü hafifletmek için haram kılınan bazı şeyleri helâl kılmak için onlara gelmiştir.

"Size Rabbinizden bir mucize getirdim." Yani size peygamberliğimin doğru olduğuna dair bir alâmet getiriyorum. Bu alâmet önceden geçmişti ve neden müfret kullanıldığından da bahsedilmişti.

"O hâlde Allah'tan korkun, bana da itaat edin." Yani beni yalanlama konusunda Allah Teâlâ'dan sakının ve beni tasdik etme konusunda bana itaat edin.

51. Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyle ise O'na kulluk edin. İşte bu doğru yoldur. [Âl-i İmrân 3/51]

"**Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir."** Yani O'nu birleyin ve O'na itaat edin.

"Öyleyse O'na kulluk edin. İşte bu doğru yoldur." Yani bu, Allah'a ve peygamberlerine iman ve itaat sahibini cennete götürecek en güzel yoldur.

52. Îsâ, onlardaki inkârcılığı sezince "Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?" dedi. Havâriler "Biz, Allah yolunun yardımcılarıyız; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız." cevabını verdiler. [Âl-i İmrân 3/52]

"Îsâ, onlardaki inkârcılığı sezince" Yani anlayınca. "Sen onlardan birini hisseder misin?" [Meryem 19/98] âyetinde "Hisseder misin?" ifadesi "Anlar mısın?" demektir. His duyu ile gerçekleşen bilgidir. Beş duyu, kendilerine mahsus özellikleri olan bilgi edinme yollarıdır. Allah Teâlâ "Gidin ve Yûsuf'tan haber alın." [Yûsuf 12/87] buyurmuştur. "Onlardan inkâr alâmeti görünce" yani Hz. Îsâ İsrâiloğulları'nın Allah Teâlâ'yı inkâr edeceklerini ve âyetleri gördükçe sadece inatlarının artacağını anlayınca demektir.

وقال مقاتل: أي بعض الذي حرم عليكم من اللحوم والشحوم والسمك والطير وكل ذي ظفر، وقال عطاء: هو لحوم الإبل وشحوم الضأن والمعز والبقر.

وقيل: إن أحبار اليهود كانوا حرموا على بني إسرائيل أشياء لم يكن الله تعالى حرَّمها[1] عليهم فأمر الله تعالى عيسى ببيان حلِّها، والمراد بالآية استمالة بني إسرائيل في الدعوة بأنه إنما جاء مصدِّقا للتوراة لا مغيِّرا لها وتحلل الأشياء حرمت عليهم تخفيفا عليهم.

وقوله تعالى: ﴿وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ أي أتيتكم بعلامةٍ على صدق نبوَّتي وهو ما مرَّ وتوحيدها لما مرَّ.

وقوله تعالى: ﴿فَاتَّقُوا اللهَ وَاَطِيعُونِ﴾ أي اتَّقوا الله في تكذيبي وأطيعوني أي في تصديقي.

٥١- اِنَّ اللهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ اللهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ﴾ أي فوحِّدوه وأطيعوه.

وقوله تعالى: ﴿هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾ أي الإيمان بالله ورسله والطاعة طريق سويٌّ يؤدي بصاحبه إلى الجنة.

٥٢- فَلَمَّا اَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارِي اِلَى اللّٰهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا اَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ أي علم، وقوله تعالى: ﴿هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ﴾ [مريم، ٩٨/١٩] /[٣١٩و] أي تبصر، والحسُّ العلم الحاصل بالحاسَّةِ والحواسِّ الخمسِ[2] هي طرقُ علمٍ مخصوص لكلِّ واحدٍ منها قوله تعالى: ﴿اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ﴾ [يوسف، ٨٧/١٢] أي تعرَّفوا الخبر. وقوله: ﴿مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ أي فلما علم عيسى من بني إسرائيل الكفرَ باللهِ، وأنهم لا يزدادون على رؤية الآيات إلا إصرارًا على الجحود.

١ ر: لم يحرمها الله
٢ ح ، ر: خمس

"Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir? dedi." *Eşrâf*ın *şerîf* kelimesinin, *eşhâd*ın *şehîd* kelimesinin çoğulu olduğu gibi *ensâr* da *nasîr* kelimesinin çoğuludur. Bir görüşe göre *ashâb*ın *sâhib* kelimesinin çoğulu olduğu gibi nâsır kelimesinin çoğuludur. Bir görüşe göre müfredi *nâsır*, çoğulu ise *nasîr*dir. *Ensâr* ise cem'u'l-cem'dir [yani çoğulun çoğuludur]. *Eşhâd* kelimesi de böyledir. *Fa'l* kelimesi *fâ'il* kelimesinin çoğulu olabilir. *Rekb* kelimesi *râkib* kelimesinin, *tecr* kelimesi *tâcir* kelimesinin çoğulu olduğu gibi. *Nâsır* yardımcı, (düşmanı) engelleyici demektir.

"Allah yolunda yardımcılarım" ifadesi üç şekilde yorumlanır:

1. Süddî ve İbn Cüreyc'e göre âyet "Bu kâfirlere karşı Allah Teâlâ'nın yardımı ile birlikte bana kimler destek olacak?" anlamına gelir. Buradaki *ilâ* edatı birlikte anlamındadır. "Onların mallarını mallarınıza katıp yemeyiniz." [en-Nisâ 4/2] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. Bunun câiz olması, katma ve toplama mânası içermesi dolayısıyladır. Burada da *ilâ* edatı *ma'a* anlamında kullanılmıştır. Bu mânada şöyle bir atasözü vardır: Küçük sürülerden oluşan develer toplanıp büyük sürü oluşturur.

2. Hasan-ı Basrî'ye göre âyetin mânası şöyledir: Allah yolunda giderken benim yardımcılarım kimler olacak? Çünkü Hz. Îsâ onları Allah yoluna davet etmiş ve "Allah'ın rızâsını ve sevabını kazanmamıza sebep olacak olan dini yüceltmede bana kimler yardım edecek?" demiştir.

3. Üçüncü görüşe göre âyet "Allah için benim yardımcılarım kimlerdir?" anlamına gelir. Burada *ilâ* edatı *lâm* anlamında kullanılmıştır. "De ki: Sizin ortaklarınızdan hak için yol gösterecek bir kimse var mıdır? De ki: Hakkı gösterecek ve ona iletecek Allah'tır." [Yûnus 10/35] âyetinde benzer bir kullanım vardır.

"Havâriler dediler ki" Havâriler, Hz. Îsâ'nın ashâbı içinde kendisine en yakın olanlarıdır. Ezherî şöyle demiştir: Havâriler peygamberlerin etrafındaki müminlerdir. Her türlü utanılacak hâl ve davranıştan kendilerini temiz tuttukları için havâri adını almışlardır. Un için kullanılan *havârî* sıfatı da iyice öğütülüp elekten geçirilmiş anlamına gelir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Zübeyr, halamın oğlu ve ümmetimden benim havârimdir." yani yakın dostumdur, buyurmuştur.[1] Bir rivayete göre ki bu Saîd b. Cübeyr'in sözüdür, elbiseleri beyaz olduğundan dolayı havâri ismini almışlardır.

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22: 272.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ مَنْ اَنْصَارِیْٓ اِلَى اللّٰهِ﴾ الأنصار جمع النصير كالأشراف جمع الشريف، والأشهاد جمع الشهيد، وقيل: هو جمع الناصر كالأصحاب جمع الصاحب، وقيل: الواحد ناصر والجمع نصير والأنصار جمع الجمع، وكذلك الأشهاد[1] والفعل جمع الفاعل له نظير كالركب جمع الراكب والتجر وجمع التاجر، والناصر المعين والمانع.

وقوله: ﴿اَنْصَارِیْٓ اِلَى اللّٰهِ﴾، ثلاثة أوجهٍ:

قال السُّدِّيُّ وابن جريج أي من أعواني على هؤلاء الكفار مع معونة الله إياي، و«إلى» بمعنى «مع» كما في قوله تعالى: ﴿وَلَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْ﴾ [النساء، ٢/٤]، وإنما جاز ذلك لأن فيه معنى الضم والجمع فصلح إلى مكان مع، وهو كما قيل[2]: الذود إلى الذود إبل.

وقال الحسن معناه: من أنصاري في سلوك السبيل إلى الله، وذلك لأنَّه دعاهم إلى سبيل الله تعالى: فيقول: من أعواني على إقامة الدين المؤدي إلى رضاء الله وإلى ثوابه.

والثالث: من أنصاري لله، وكلمة «إلى» بمعنى اللام كما في قوله تعالى: ﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَآئِكُمْ مَنْ يَّهْدِیْٓ اِلَى الْحَقِّ قُلِ اللّٰهُ يَهْدِیْ لِلْحَقِّ﴾ [يونس، ١٠/٣٥].

وقوله تعالى: ﴿قَالَ الْحَوَارِيُّوْنَ﴾ هم خواصُّ أصحابِهِ، قال الأزهريُّ: هم خلصان الأنبياء، سموا به لأنهم حوّروا أي نقوا من كل عيبٍ والدقيق الحواري المنقَّى، وقال النبي: «الزبير ابن عمتي وحواريّي من أمتي»[3]، أي مُخْتَصِّي، وقيل: هو قول سعيد بن جبير: /[٣١٩ظ] سموا به لبياض ثيابهم.

١ ر: والأشهاد كذلك
٢ ح: قال
٣ مسند أحمد ، ٢٢/٢٧٢.

Dahhâk ve İbn Ebû Necîh ve İbn Erta şöyle demişlerdir: Havâriler elbiseleri, kısa ve beyaz olan kişilerdi. *Haver* gözün siyah ve beyazı renklerinin çok canlı olmasıdır. Böyle olan erkek için aynı kelimenin ısfat formu olarak *ahver*, kadın için *havrâ* kelimesi kullanılır. Çoğulu *hûr*dur. Tenleri ve elbiseleri beyaz olduğu için şehirli kadınlara *havâriyyât* denilir. Bir şiirde şöyle geçer:

> *O beyaz kadınlara söyle, başkasına ağlasınlar. Bize sadece havlayan köpekler ağlasın.*

Peygambere yardım eden kişilere, bu kimselere benzetildikleri için havâri denilmiştir. Bir görüşe göre bunlar hükümdarlardır. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Havâriler Hz. Îsâ'nın en has adamlarıydı. On iki kişilerdi. Dahhâk şöyle demiştir: Kalpleri duru ve temiz olduğu için onlara havâriler denilmiştir.

Süddî şöyle demiştir: Onlar, balık avlayan kimselerdi. Hz. Îsâ yanlarından geçerken onlara "Benimle birlikte gelip insanları avlamaz mısınız?" diye sordu. Onlar da Hz. Îsâ'ya iman edip kendisine tâbi oldular.

Abdullah b. Mübârek şöyle demiştir: Onlar, üzerlerinde ibadetin izleri, nuru ve güzelliği göründüğü için havâri ismini almışlardır. Allah Teâlâ "Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir." [el-Feth 48/29] buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Gece çok namaz kılan kişinin yüzü gündüz güzel olur." buyurmuştur.[1]

Atâ şöyle demiştir: Hz. Meryem, Hz. Îsâ'yı bir meslek öğrenmesi için ustaların yanına veriyordu. Onu havârilere son verişi idi. Onlar kumaş kesip boyayan kişilerdi. Bu işi öğrenmesi için reislerine oğlunu teslim etmişti. Boyanmak üzere çok sayıda elbise geldiği hâlde adamın bir seyahate çıkması gerekmişti. Îsâ'ya "Bu sanatı öğrendin. Ben bir seyahate çıkacağım. On günde ancak gelebilirim. Bunlar farklı renklerde elbiselerdir. Her birinin üzerine boyanacağı renkte bir ip koydum. Ben gelene kadar bu işi bitirmen lazım." dedi. Ardından yola çıktı. Hz. Îsâ bir renkteki bir tohumu kaynattı bütün elbiseleri o tohumun içine koydu ve "Allah'ın izniyle senden istediğim gibi ol." dedi. Havâri geldi ve "Ne yaptın, bitirdin mi boyayı?" diye sordu. Hz. Îsâ "Evet, boyayı bitirdim." dedi. "Nerede?" diye sordu. Hz. Îsâ "Tohum boyasının içinde" dedi. "Hepsi mi?" diye sorunca Hz. Îsâ "Evet, hepsi onda" dedi.

1 İbn Mâce, "İkāmetü's-Salavât ve's-Sünne", 174.

قال الضحاك وابن أبي نجيم وبن أرطأة: كانوا قصارين مبيِّضِين للثياب، والحوَر شدة بياض العين مع شدة سوادها، والنعت منه أحورُ والأنثى حوراءُ، والجمع حور[1]، ويقال لنساء الحضر الحواريات لبياض ألوانهن وثيابهن، قال الشاعر:

قل للحواريات بيكين غيرنا ولا يبكنا إلا الكلاب النوابح[2]

وسُمِّيَ أنصار كلِّ نبي حواريين تشبيها بأولئك، وقيل: كانوا ملوكا، وقال ابن عباس رضي الله عنها: الحواريون أصفياء عيسى عليه السلام: وكانوا اثني عشر رجلا، وقال الضحاك: سمو حواريين لصفاء قلوبهم.

وقال السدي: كانوا ملاحين يصطادون السمك فمرَّ بهم عيسى صلوات الله عليه فقال: أ لا تمشون معي فتصطادُ الناس فآمنوا به واتَّبعوه.

وقال عبد الله بن المبارك: سمُّوا به لأنَّه كان يتبيَّن عليه آثارُ العبادةِ ونورُها وحسنُها، قال تعالى: ﴿سِيمَاهُمْ فِى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ﴾ [الفتح، ٢٩/٤٨]، وقال: «من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار»[3].

وقال عطاء: سلمت مريم عيسى إلى إعمال شيء وكان آخرُ ما دفعته إلى الحواريِّين وكانوا قصارين وصباغين فدفعته إلى رئيسِهم ليتعلم منه فاجتمع عنده ثياب وعرض له سفر فقال لعيسى: إنك قد تعلمت هذه الحرفة وأنا خارج في سفرٍ لا أرجع إلى عشرة أيام وهذه ثياب مختلفة الألوان وقد أعلمت علي كل واحد منها خيطا على اللون الذي يصبغ به، فيجب أن يكون فارغا منها وقت قدومي، وخرج فطبخ عيسى حَبًّا واحدا على لون واحد /[٣٢٠و] وجعل جميع الثياب في الحبِّ[4]، وقال لها: كوني بإذن الله تعالى على ما أريد منك فقدم الحواري والثياب في الحب فقال: ما فعلت؟ قال: فرغت من صبغها، قال: أين هي؟ قال في الحب، قال: كلها، قال: نعم،

١ ح – والجمع حور
٢ البيت لأبي جلدة اليشكري في ديوانه، ص ٣٣٧.
٣ سنن ابن ماجه، كتاب إقامة الصلوات والسنة، ١٧٤.
٤ ح، ر: فيه

Havâri "Neden hepsini aynı rengin içine attın. Elbiseleri mahvettin." dedi. Hz. Îsâ "Gel de bak." dedi. Adam öfkeyle kalktı. Hz. Îsâ sırayla sarı, kırmızı ve onun istediği bütün renklerde elbiseler çıkardı. Havâri şaşırmaya başladı ve bunun Allah'ın yaptığı bir iş olduğunu anladı. Oradakilere "Gelin onun ne yaptığına bakın." dedi. Onlar da iman ettiler.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hükümdarlardan biri yemek yapıp insanları davet etmişti. Hz. Îsâ da bir sofradaydı. Tabaktaki yemek eksilmiyordu. Bu durum o hükümdara anlatıldı. "Bana o adamı gösterin." dedi. Hz. Îsâ'yı ona getirdiler. Kral "Sen kimsin?" diye sordu. Hz. Îsâ "Ben Meryem oğlu Îsâ'yım." diye cevap verdi. Adam "Ben hükümdarlığımı bırakıp sana tâbi olacağım." dedi ve yanındakilerle birlikte ona tâbi oldu. İşte havâriler onlardır.

Havâriler hakkındaki rivayetler birbirinden farklıdır. Bütün rivayetleri şöylece özetlememiz mümkündür: Bu kişilerden bazılarının yönetici, bazılarının avcı, bazılarının terzi, bazılarının elbise boyacısı olması mümkündür. Ancak hepsi Hz. Îsâ'nın yakın dostları ve yardımcıları olmuşlar ve havâri diye isimlendirilmişlerdir. Eğer "Savaşmak için değil sadece nasihat etmek için gönderildiği hâlde Hz. Îsâ kavmine karşı neden havârilerden yardım istemişti?" diye sorulacak olursa şöyle cevap verebiliriz: Hz. Îsâ davetini izhar edince kendisini öldürmek isteyen kâfirlere karşı himaye bulmak istiyordu. Hasan-ı Basrî ve Mücahid de bu görüştedir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> İnsanlardan bazıları Hz. Îsâ'nın şeriatında savaşma emri yoktu demektedir. Hâlbuki "İman edenleri düşmanlarına karşı destekledik ve güç sahibi oldular." [es-Saf 61/14] âyetinde savaşa işaret vardır. Zira onların düşmanlarına karşı üstün olduklarını haber vermiştir. Bu da savaşmadan, delille galip gelmeden veya onları kahredecek bir şey olmadan gerçekleşemez.[1]

"Biz, Allah yolunun yardımcılarıyız." Allah'ın dinine yardım edecekler biziz. Tıpkı "Eğer Allah'ın dinine yardım ederseniz Allah da size yardım eder." [Muhammed 47/7] âyetinde buyurulduğu gibi Allah Teâlâ'ya yardım edilmez. Onun dinine ve peygamberlerine yardım edilir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 312.

قال: ما فعلت؟، قال: وكيف يكون كلها في حَبٍّ واحدٍ لقد أفسدتَ تلك الثيابَ، فقال عيسى: ثم فانظر فقام مغضَبًا فأخرج عيسى ثوبا أصفر وثوبا أحمر إلى أن أخرجها على الألوان التي أرادها فجعل الحواريُّ يتعجَّب، وعلم أن ذلك من الله تعالى، فقال للناسِ: تعالوا فانظروا إلى ما صنع فآمنوا به.

وقال ابن عباس: صنع ملكٌ من الملوكِ طعاما فدعا الناس إليه وكان عيسى على قصعة، وكانت القصعة لا تنقص، فذكر ذلك للملك فقال: أروني ذلك الرجل فأوتوا بعيسى فقال له الملك: من أنتَ؟ قال: أنا عيسى بن مريم قال: أنا أترك ملكي هذا وأتبعك فانطلق معه واتّبعه ومن معه فهم الحواريون.

وقيل: إذا اختلفت الروايات فيهم فأمكن الجمعُ، قلنا: يحتمل أن بعضهم كان ملكا وكان بعضهم صيَّادِينَ وبعضهم قصَّارِينَ وبعضهم صبَّاغين كلهم صاروا صفوتَه وأعوانَه فسمُّوا به، فإن قيل: لماذا استنصر بالحواريين على قومه وإنما بعث بالوعظ دون نصب الحرب، قلنا: طلب الحماية من الكفار الذين أرادوا قتلَه عند إظهار الدعوة كذا قال الحسن ومجاهد.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> من الناس من يقول[1]: لم يكن في شريعة عيسى الأمر بالقتال، وفي الآية إشارة إلى ذلك فإنه يقول: ﴿فَاَيَّدْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلٰى عَدُوِّهِمْ فَاَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ﴾ [الصف، ١٤/٦١] /[٣٢٠ظ]، أخبر أنهم أصبحوا ظاهرين على عدوِّهم فلا يخلوا عن ذلك من أن كان قتالا أو غلبة بحجة أو شيئا مما قهرهم به.[2]

وقوله تعالى: ﴿نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ﴾ أي أنصار دينه، كما قال: ﴿إن تنصروا الله ينصركم﴾ [محمد، ٧/٤٧] والله تعالى لا يُنصَر ولكن يُنصَر دينُه ورسلُه.

---

١ ر: قال

٢ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٣١٢/٢.

"Allah'a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız." Yani biz [Allah'ın] seni [peygamber olarak] gönderdiğini tasdik ettik. Sen de bizim Müslüman olduğumuza ve sana boyun eğdiğimize şahit ol. Bu makamda şahit tutma vurgulama içindir. Bizim böyle olduğumuzu kesin olarak bil demektedirler.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet imanı İslâm'dan başka bir şey sayanların görüşünü çürütür. Çünkü bu âyette Cenâb-ı Hak, onların iman ettiklerini ve Müslüman olduklarını haber vermiş, ikisini birbirinden ayırmamıştır. "Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada Müslümanlardan bir ev halkından başka kimse bulmadık." [ez-Zâriyât 51/36-37] âyeti de bu âyete benzemektedir. Hz. Mûsâ'nın "Ey kavmim! Eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın." [Yûnus 10/84] sözü de böyledir. Biz de iman ile İslâm'ın tek şey olduğunu söyledik. İman senin Allah'ın kulu olduğunu tasdik etmen, İslâm ise nefsini Allah'a adamandır. Bir görüşe göre İslâm zâhir olanın, iman ise bâtın olanın adıdır.[1]

53. [Havâriler:] Rabbimiz! İndirdiğine inandık ve Peygamber'e uyduk. Şimdi bizi [birliğini ve peygamberlerini tasdik eden] şahitlerden yaz, dediler. [Âl-i İmrân 3/53]

"Rabbimiz! İndirdiğine inandık." Yani peygamberlere indirdiğin kitapların hepsine iman ettik. Havâriler bu sözleriyle Hz. Îsâ'ya indirileni kastediyor olsalar da peygamberlerden bir tanesine iman etmek bütün peygamberlere ve kitaplara iman etmek demektir. Bu İmam Mâtürîdî'nin görüşüdür.

"Peygambere uyduk." Yani Senin peygamberin Îsâ'ya uyduk.

"Şimdi bizi şahitlerle birlikte yaz." Yani bizim isimlerimizi bizim gibi Senin birliğine şahitlik eden, peygamberlerini tasdik edenler ile birlikte yaz ki biz de onların kazandıkları nimete nâil olalım. Bir görüşe göre burada şahitler ile kastedilen peygamberlerdir. Başka bir görüşe göre onlar ümmet-i Muhammed'dir. Kur'ân'da onlara takvâ sahipleri, sâlihler, sıddîklar, Allah'ın hizbi (taraftarı), felâha erenler gibi birçok isim verilmiştir. Peygamberimizin adı ve onun ümmeti olarak bizim adımız bütün [kutsal] kitaplarda geçmiştir. Her peygambere ve ümmetine bizden bahsedilmiştir. Onlar da bunu bildikleri için şahitlerden olmayı istediler.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 313.

وقوله تعالى: ﴿ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ أي صدقنا أنه أرسلك، واشهد أنت علينا بأنَّا مسلِمون مُنقادون والإشهاد في مثل هذا للتأكيد كأنهم قالوا: اعلم يقينا أننا كذلك.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

والآية تنقض قول من يجعل الإيمان غيرَ الإسلام؛ لأنَّهم أخبروا أنهم آمنوا وأنهم مسلمون لم يفرقوا بينهما وهو كقوله تعالى: ﴿فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ * فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ [الذاريات، ٥١/٣٦-٣٧] ، وكذلك قولُ مُوسَى صلوات الله عليه: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِنْ كُنْتُمْ ءَامَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ﴾ [يونس، ١٠/٨٤] ، وهو قولنا إنهما واحدٌ فإن الإيمان أن تصدِّق أنَّك عبد الله والإسلام أن تجعل نفسك لله تعالى سالمة، وقال: قيل: الإسلام اسم لما ظهر والإيمان اسمٌ لما بَطَنَ.

٥٣- رَبَّنَا ءَامَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ

وقوله تعالى: ﴿رَبَّنَا ءَامَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ﴾ أي بالكتب[1] الَّتي أنزلتها على الرسل جميعا فإن أرادوا بما أنزلت على عيسى فالإيمان بواحدٍ من الرسل إيمان بجميع الرسل وبالكُتُبِ كلِّها، قاله الإمام أبو منصور رحمه الله.[2]

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ﴾ أي رسولك عيسى.

وقوله تعالى: ﴿فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾ أي أثبت أسامينا في جملة من شهد بمثل شهادتِنا لك بالتوحيد ولأنبياءك بالتصديق لنفوز بما فازوا، وقيل: /[٣٢١و] في الشاهدين أنَّهم هم الأنبياءُ، وقيل: هم أمة محمد، ولهم في القرآن أسامٍ كثيرةٌ: المتقون والصالحون والصدِّيقُون وحزب الله والمفلحون ونحو ذلك، وكان ذكر نبينا وذكرُنا في كلِّ كتاب، وذكر لكل نبي وأمته وعرفوا ذلك فلذلك سألوا هذا.

١ ر: بكتبك

٢ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٢/٣١٣.

Bir görüşe göre buradaki "yazma" kelimesinin anlamı eklemek ve katmaktır. Yani onlarla bizi dünyada takvâ ve hidâyet yolundan ayrılmama, kötülük yolundan kaçınma nimeti üzerinde, cennette de ikramlarında birleştir.

Başka bir tefsire göre âyet şu anlama gelir: Peygamberinin getirdiğini inkâr edenler karşısında bizi delilini ve davetini hakkıyla savunan kimseler yap. Çünkü şahit iddia sahibinin davasını doğrulayan şeydir. Onlar demişlerdir ki: Bizi sana çağıran, hak ile sana kulların arasında şahitlik eden kimseler yap. Rivayete göre Hz. Îsâ onları insanları dine davet etmeleri için beldelere dağıtmıştır.

Kuşeyrî âyetin tamamı hakkında şöyle demiştir:

> Hz. Îsâ insanların inkâr edeceğini hissedip onlara risâleti tebliğ edince insanlar ayrılığa düştüler. Bazıları onu tasdik etti, bazıları ise yalanladılar. Yalanlayanlar çoğunluğu oluşturuyordu. Hz. Îsâ peygamberliği ve daveti sırasında belâ ve musibetlerden, düşmanların saldırısından azade kalamayacağını anladı. Yine de bunlara aldırış etmeyerek ve sadece Allah'ın rızâsını umarak kavmine "Allah yolunda benim yardımcılarım kimlerdir?" [es-Saf 61/14] yani sadece onun için çalışmak ve onu murat etme konusunda bana kim yardım edecek, diye sordu. Üzerlerine inâyet nûrları yayılan, [ilâhî] himayenin eserlerine mazhar olanlar "Allah yolunda yardımcılar biziz. Allah'a iman ettik. Allah katında da bu konuda bizim şahidimiz ol." dediler. Diğerleri ise zorluk çıkarmak için daha fazla gayret edip düşmanlıkta ileriye gittiler. Ona tuzaklar kurdular. Hz. Îsâ'yı astıklarını zannettiler. Hâlbuki işin aslını bilmiyorlardı. Allah onu semaya çıkardı ve azabını düşmanların üzerine indirdi.[1]

54. [Yahudiler] tuzak kurdular; Allah da onların tuzaklarını bozdu. Allah, tuzak kuranların hayırlısıdır. [Âl-i İmrân 3/54]

"Onlar tuzak kurdular." Zeccâc şöyle demiştir: *Mekr*, başkasının aleyhinde gizlice çalışarak onun işini bozmaya çalışmak anlamına gelir.[2] *Mekera, emkera el-leylü* gece karanlık bastı demektir. Âyetin mânası şudur: Hz. Îsâ'ya iman etmeyen Yahudiler onu öldürmek için bir suikast planı yaptılar.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 245.

2 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 55.

وقيل: معنى الكتابة الضم والجمع أي اجمع بيننا وبينهم في الدنيا على التقوَى والثبات على طريق الهدى وتجنب طريق الردى وفي الجنة أنواع الكرامة.

وقيل: معناه: واجعلنا نقوم بحجتك ودعوتِك عند من أنكر ما جاء به رسولك لأنَّ الشاهدَ هو الذي يحقق دعوى المدَّعِي،[1] يقولون: اجعل لنا دعاة إليك شاهدين لك بالحق في عبادِك، وقد روي أن عيسى عليه السلام فرَّقهم دعاة في البلدان.

وقال الإمام القشيري رحمه الله في تمام الآية:

> فلما أحسَّ عيسى منهم الكفرَ ولمَّا بلَّغهم الرسالة واختلفوا فمنهم من صدَّقه ومنهم من كذَّبه وهم الأكثرون علم أنَّه لا تنفكُّ النبوةُ من البلاءِ وتسلط الأعداء فقطع عنه قلبه وصدَّق إلى الله قصده، وقال لقومه: ﴿مَنْ اَنْصَارِیٓ اِلَى اللّٰهِ﴾ [الصف، ٦١/١٤] أي من يساعدني على التجرُّد لحقِّه والخلوص في قصده، فقال: من انبسطت عليه أنوار العناية واستخلصوا بآثار الحماية نحن أنصار الله آمنا بالله فاشهد لنا بذلك عند الله، وأما الآخرون فجدُّوا في المشاقة وبالغوا في العداوة ودسُّوا له في المكيدةِ فتوهَّموا أنَّهم صلبوا عيسى وذلك جهل منهم بل رفعَه الله إلى السماء وأنزل بأسه على الأعداء.[2]

٥٤- وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُ وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَمَكَرُوا﴾ قال الزجاج: المكر /[٣٢١ظ] هو السعي بالإفساد في حقِّ الغيرِ على خفاء من قولهم «مكر الليل»،[3] أو أمكر أي أظلم ومعناه وقصد الذين لم يؤمنوا به من اليهود في قتلهِ،

---

١ ر + كأنهم

٢ لطائف الإشارات للقشيري ، ٢٤٥/١.

٣ معاني القرآن للزجاج، ٥٥/١.

"Allah onların tuzaklarını bozdu." Yani Allah Teâlâ onların tuzaklarının karşılığını verdi. Cümlenin ilk kısmını "Allah onlara tuzak kurdu." diye anlamak câiz değildir. Ancak Bakara sûresinde aldatma, istihzâ, kötülük ve saldırma kelimelerinin tefsirinde geçtiği gibi karşılık vermek mânasında anlaşılabilir. Havâriler Hz. Îsâ ile birlikteydiler. Yahudiler Hz. Îsâ'yı öldürmek istediler. Onlardan kaçtı ve havârilere "Kim cennette benim yoldaşım olmak ister. O, insanlara benim suretimde görünecek ve benim yerime onu öldürecekler." diye sordu. Onlardan bir kısmı bu teklifi kabul etti. On iki kişiydiler. Bir rivayete göre içlerinden biri dinden döndü. Bu kişinin adı Yahuda [İskariyot] idi. O, Hz. Îsâ'nın öldürülmesinde Yahudilerin planına katılmıştı. Hz. Îsâ ile birlikte on bir Yahudi kaldı. Rivayete göre onun yerine başkasını koydular ve on iki kişiye tamamlandılar. Yahudiler Yahuda'ya Hz. Îsâ'nın yanına girip onu öldürmesini emrettiler. O da onun yanına girince göğe yükselmiş olduğunu gördü. Allah onu Hz. Îsâ'ya benzetti. Arkadaşlarının yanına çıkınca "Evde kimseyi göremedim." dedi. Onlar da onu Hz. Îsâ sanarak öldürdüler. İşte hilelerinin karşılığı buydu.

Kelbî şöyle rivayet etmiştir: Yahudilerin kralı Hz. Îsâ'yı öldürmek istiyordu. Onu öldürmek için yanına gelen kişinin adı Latyanus'tu. O bir anda Hz. Îsâ'ya benzedi. Dışarı çıkınca onu öldürdüler. Mukātil şöyle demiştir: Allah Teâlâ, Hz. Îsâ'yı Beytülmakdis'ten Ramazan ayının kadir gecesinde gökyüzüne çıkarmıştır. Atâ şöyle demiştir: İsrâiloğulları'ndan olan bu adam önce Hz. Îsâ'ya inanmış, ardından münafıklık yaparak onun yerini söylemişti. Allah Teâlâ da onu Hz. Îsâ'ya benzetti. Bu adam yakalandı, öldürüldü ve asıldı.

Vehb şöyle demiştir: Onlar geceleyin Hz. Îsâ'yı aldılar. Sonra onu asmak için bir kütük getirdiler. Onu kaldırmak istediler. Her yer karardı. Allah Teâlâ melekler gönderdi. Onlarla Hz. Îsâ arasına girdiler. Hz. Îsâ'nın yerine onlara onun yerini gösteren Yahuda'yı astılar. Yeryüzü aydınlandı. Allah insanların kalplerini ve bakışlarını çevirdi. Yahuda'yı Hz. Îsâ suretinde gördüler. Bir rivayete göre Hz. Îsâ'nın yanına giren Tatyus'tu. Dışarı çıktığında ona Hz. Îsâ'nın benzerliği verilmişti. Onu öldürdüler, ardından Allah ondan Hz. Îsâ'nın görüntüsünü giderdi. Aşireti "Tatyus'u haksız yere öldürdünüz, sizden onun kanını istiyoruz." dediler. Onlar "Biz Îsâ'yı öldürdük." diye karşılık verdiler. Sonra anlaşmazlığa düştüler. "Eğer bu Îsâ ise Tatyus nerede? Eğer bu Tatyus ise Îsâ nerede?" diye sordular. Ardından birbirlerine girdiler. Yetmiş bin kişi öldü. İşte Hz. Îsâ'ya kurdukları tuzağın cezası niyet ettikleri cinsten oldu.

وقوله تعالى: ﴿وَمَكَرَ اللَّهُ﴾ أي جازاهم على مكرِهِمْ ولا يجوز إضافة المكر إلى الله تعالى ابتداءً، ويجوز على معنَى الجزاءِ كما مرَّ في سورة البقرة في ذكر الخداع والاستهزاء والسيئة والاعتداء، وكان الحواريُّون مع عيسى وقد قصد اليهود قتله فهرب منهم وقال للحوارِيِّينَ: أيكم يحب أن يكون رفيقي في الجنة على أن يشبَّه للقوم في صورتي فيقتلوه مكاني، فأجابه إلى ذلك بعضُهم وكانوا اثني عشر رجلا، وقيل: ارتدَّ أحدهم وكان اسمه يهوذا وصار صاحب تدبير اليهود في قتل عيسى، فبقي مع عيسى أحد عشر رجلا، وقيل: أبدلوا مكانه آخر فتموا اثني عشر، وأمر اليهود يهوذا أن يدخل على عيسى فيقتله فدخل فوجده قد رُفِعَ إلى السماء وألقى اللهُ تعالى شبهَه عليه فخرج إلى أصحابه فقال: ما أرى[1] في البيت أحدا فظنوه عيسى، فقتلوه وكان ذلك جزاءَ مكرِهِمْ.

وقال الكلبيُّ: إنَّ ملِك اليهود أراد قتل عيسى والداخل عليه ليقتله لطيانوس[2] ألقي شبهه عليه فخرج فقتلوه، وقال مقاتل: ورفع الله عيسى إلى السماء من بيت المقدس ليلة القدر في رمضان، وقال عطاء: كان رجل من بني إسرائيل آمن بعيسى عليه السلام ثم نافق فدلَّ عليه فجعله الله تعالى في صورة عيسى فطلب فأُخِذ وقُتِل وصُلِب.

وقال وهب: إنهم طرقوا عيسى ليلا فأخذوا خشبة ليصلبوه، فلمَّا أرادوا أن يرفعوه /[٣٢٢و] أظلمت الأرض فأرسل الله الملائكة فحالوا بينهم وبينه، وصلبوا مكانه يهوذا وهو الذي دلَّهم عليه وأشرقت الأرض وقلَّب الله قلوب الناس وأبصارهم فجعلوا ينظرون إلى يهوذا في صورة عيسى، وقيل الداخل على عيسى ططيوس وقد خرج ألقي عليه شبهه فقتلوه ثمَّ أذهب الله صورة عيسى عنه، فقال عشيرتُه: قتلتم ططيوس بغير حقٍّ فنطالبكم بِدَمِهِ، وقالوا: قتلنا عيسى، ثم اختلفوا فقالوا: إن كان هذا عيسى فأين ططيوس وإن كان ططيوس فأين عيسى؟ ثم تحاربوا فقتل سبعون ألفا وهذا جزاء مكرهم بعيسى من جنس قصدهم.

١ ر: لا أدري

٢ ح: قيد نسخة: ططيانس / ر: تطيانوس

Cenâb-ı Hak "Onu öldürmediler veya asmadılar. Ancak onlara benzeri gösterildi." [en-Nisâ 4/157] buyurmuştur. Bu hadise Hz. Sâlih'in kıssasına benzer. "Onlar tuzak kurdular, biz de tuzaklarını başlarına çevirdik." [en-Neml, 27/50] buyurulmuştur. Onlar ona ve ailesine gece baskında bulunacaklarına dair Allah'a yemin etmişlerdi. Ancak melekler gece ansızın baskın vererek onları kırıp geçirdiler.

"Allah tuzak kuranların hayırlısıdır." Çünkü tuzak kuranlar hakları olmayan bir işi yapmışlardır ki bu onlar tarafından yapılmış bir zulüm ve fesattır. Allah Teâlâ ise hak ve adaletle en uygun karşılığı vermiştir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bir görüşe göre Yahudiler, Hz. Îsâ'yı öldürmek için tuzak kurmuşlardır. Allah Teâlâ da onu gökyüzüne çıkarıp onlardan birisini Hz. Îsâ'ya benzeterek onların tuzaklarına karşılık vermiştir. Yahudiler de o adamı öldürmüşlerdir. Bu, onların Hz. Îsâ'yı öldürmek için kurdukları tuzaktan daha iyi bir tuzaktır. "Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır." Yani karşılık verenlerin en iyisidir. Zalimleri adaletiyle iyi insanları ise faziletiyle karşılar. Mekr, insanı gafil avlamaktır. Allah bu anlamda hak eden insanları hiç bilmedikleri yerden yakalar.[1]

55. Allah buyurmuştu ki: Ey Îsâ! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz Bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda Ben hükmedeceğim. [Âl-i İmrân 3/55]

"Allah buyurmuştu ki: Ey Îsâ!" Yani, Allah onlara işte böyle tuzak kurmuştu. Ey Muhammed! Sen de kullarıma Allah'ın şöyle dediği zamanı hatırla.

"Seni vefat ettireceğim." Bu ifadenin tefsiri ile ilgili dört görüş vardır.

1. Hasan-ı Basrî ve İbn Cüreyc şöyle demişlerdir: Yani seni yeryüzünden semaya yükselterek kabzedeceğim. *Teveffî* ve *istîfâ* bir şeyi tamamıyla kabzetmek, tutmak mânasına gelir. *Veffeytühû hakkahû*, "Ona hakkını tastamam verdim."; *teveffâhu* ve *istevfâhu* "Hakkını tastamam aldı." demektir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 314.

قال الله تعالى: ﴿وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ﴾ [النساء، ١٥٧/٤]، وهذا نظير قصة صالح، ﴿وَمَكَرُوا مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا﴾ [النمل، ٥٠/٢٧] وكانوا تقاسموا بالله لتبيّتنَّه وأهله والملائكة بيتتهم فشدختهم.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾ لأن الماكرين فعلوا ما ليس لهم وهو ظلم منهم وإفساد، والله تعالى فعل ما هو حقٌّ وعدل وجزاء على الوفاق.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

قيل: مكروا حيث همُّوا بقتل عيسى ومكر الله حيث رفعه إليه[1] ألقى شبهه على رجلٍ منهم فقتلوه فذلك خيرٌ لعيسى من مكرهم، وقال: ﴿وَاللهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾ أي خير الجازين يجزي أهل الجورِ بالعدل وأهل الخير بالفضل، وقال: المكر هو الأخذ بالغفلة والله يمكر أي يأخذ من استحقَّ الأخذ من حيث لا يعلم.[2]

٥٥- اِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسٰى اِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

وقوله تعالى: ﴿إِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسٰى﴾ /[٣٢٢ظ] أي ومكر الله إذ قال: واذكر يا محمدُ إذ قال.

وقوله تعالى: ﴿إِنِّي مُتَوَفِّيكَ﴾ فيه أربعة أقوال للمفسرين:

قال الحسن وابن جريج: أي قابضك برفعك من الأرض إلى السماء، والتوفي والاستيفاء هو قبض الشيء بتمامه وقد وفَّيْتُه حقَّه فتوفاه واستوفاه.

١ ر: إلى السماء.

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣١٤/٢.

2. Rebî‘ b. Enes şöyle demiştir: Semaya yükseltmek için seni uyutacağım. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar.” [ez-Zümer 39/42].

3. Abdullah b. Abbas ve Vehb b. Münebbih şöyle demişlerdir: Seni gerçekten öldüreceğiz. Vehb şöyle demiştir: Allah Teâlâ, Hz. Îsâ’yı üç saatliğine öldürdü. Ardından dirilterek semaya yükseltti.

4. Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîmede takdim ve tehir vardır. Âyetin mânası şöyle takdir edilebilir: Ben seni katıma yükselteceğim. Ahir zamanda inmenden sonra canını alacağım.

Hz. Ali kıraatinde “Seni katıma yükselteceğim.” ifadesi “Seni vefat ettireceğim.” ifadesinden önce gelir.

Mâna ehli zâtlar bu âyet hakkında başka görüşler de ifade etmişlerdir: Bir görüşe göre “Seni vefat ettireceğim.” demek “Dünyada kalacağın süreyi tamamlayacağım.” demektir. Bir görüşe göre “Senin amelini kabul edecek, en güzel şekilde karşılığını vereceğim, seni katımda hak ettiğin yüksek bir mertebeye çıkaracağım.” demektir. Nitekim başka bir âyet-i kerîmede Hz. Îsâ için “Allah’ın kendisine yakın kıldıklarındandır.” [Âl-i İmrân 3/45] buyurulmuştur.

Bir görüşe göre bu ifade, “senin şehvetini yok edecek ve katıma yükselteceğim. Böylece senin durumun meleklerin durumu gibi olacak” demektir. Başka bir görüşe göre Allah Teâlâ Hz. Îsâ’yı vefat ettirip semaya çıkarmış sonra onu diriltip giyindirmiş, dördüncü gün geri göndermiştir. O da havârileri yer ve gök âlemlerine, insanî ve ruhanî âlemlere göndermiştir.

“Seni katıma yükselteceğim.” Yani seni semaya yükselteceğim. Allah Teâlâ’nın Hz. Îsâ’yı kendisine izâfe etmesi, ona şeref ve itibar bahşetmek içindir. Hz. İbrâhim’in “Rabbim’e gidiyorum” [es-Saffât 37/99] sözünde de böyle bir kullanım vardır. Bir görüşe göre âyetin anlamı şudur: Seni Allah’tan başka hiç kimsenin hükmünün bulunmadığı bir yere yükselteceğim. O yer de semadır. Yeryüzünde ise zâhirde bazı hükümdarlar ve krallar bulunur.

“Seni inkâr edenlerden arındıracağım” Yani seni öldürmek isteyenlerin elinden seni kurtaracağım. Eğer bunu yapsalardı inkâr pisliğinin üstüne bir de bir peygamberi öldürme pisliğine bürüneceklerdi. Seni bundan arındırdım. Bir görüşe göre anlam şöyledir: Seni temizleyeceğim yani seni onlardan uzaklaştıracağım. Sen, onların küfrünü artık duymayacak ve görmeyeceksin. “Allah yeri falancadan temizledi.” denilir. Bir görüşe göre şu anlama gelir: İtham ettikleri ayıplardan seni arındıracağım.

وقال الربيع بن أنس: إني متوفيك بالنوم للرفع إلى السماء، قال الله تعالى: ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا﴾ [الزمر، ٣٩/٤٢].

وقال ابن عباس ووهب بن منبه: أي متوفيك وفاة موت، ثم قال وهب: توفاه ثلاث ساعاتٍ ثم أحياه ورفعه إلى السماء.

وقال ابن عباس: في الآية تقديمٌ وتأخيرٌ وتقديره: إني رافعك إليَّ ثم متوفيك بالموت بعد هبوطك في آخر الزمان.

وفي قراءة علي إني رافعك إليَّ ومتوفِّيك ومطهِّرُك.

ثم لأهل المعاني أقاويلُ أخرُ فيها، قيل: متوفِّيك أي مستوفي مدة مقامك في الدنيا، وقيل: متوفي عملك ومتقلبه منك ومثيبك عليه ورافعك إلي في الفضل والمنزلة الرفيعة كما تستحقُّه وهو كقوله تعالى: ﴿وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾ [آل عمران، ٣/٤٥].

وقيل: معناه إني مميتُ شهوتِك ورافعك إلى السماء فيصير حالك كحال الملائكة، وقيل: إنَّ الله تعالى توفاه ورفعه إلى السماء[1] ثم أحياه وكساه الريش وأنزله في اليوم الرابع حتى بعث الحواريينَ وفرَّقهم في البلاد فهو أرضي سماوي أنسي روحاني.

وقوله تعالى: ﴿وَرَافِعُكَ إِلَيَّ﴾ أي إلى السماء، والإضافة إلى نفسه إضافة كرامة، وهو كقول إبراهيم: ﴿ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي﴾ [الصافات، ٣٧/٩٩]، وقيل: ورافعك إلى /[٣٢٣و] الموضع الذي لا حكمَ فيه إلا لله، وهو السماء فأما[2] الأرض ففيها ملوك وحكام ظاهرا.

وقوله تعالى: ﴿وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ أي مخلصك ومانعك من الذين همُّوا بقتلك ولو فعلوا كان رجس كفر ورجس قتل فطهرتك عن ذلك، وقيل: مطهِّرك أي مبعِّدك عنهم فلا تسمع منهم كفرا ولا تراه، يقال: طهر الله الأرض من فلان، وقيل: أي مبرِّئُك من العيوب التي قالوا فيك ومنزِّهك عن ذلك.

١ ر – إلى السماء
٢ ر: بخلاف

"Sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım." Yani tevhit ve iman ehli olanları, peygamberi yalanlayan veya ona iftira edenlerin üstünde tutacağım. Allah müminleri delillerinin üstün olması sayesinde kâfirlerin üzerine çıkarmıştır. Allah Teâlâ "Dinini bütün dinlere üstün kılmak için." [et-Tevbe 9/33] buyurmuştur. Bir görüşe göre onları yenilgiye uğratarak ve hükmü altına alarak bunu yapar. Allah Teâlâ, Bizanslılara Yahudilere karşı üstünlük ve hâkimiyet vermiştir. Kıyamete kadar da böyle devam edecektir. Onların asla bir krallıkları olmayacaktır.

"Sonra dönüşünüz Bana olacak." Yani âhirette dönüşünüz Bana olacak.

"İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim." Yani müminlere vaadimi, kâfirlere tehdidimi gerçekleştirerek hüküm vereceğim. Bir görüşe göre haklıları haksızlardan ayırarak bunu yapacağım. Bir görüşe göre bazı yüzleri karartıp bazılarını aydınlatarak bunu yapacağım. Bir görüşe göre amel defterlerini imana ve ahlâka göre vererek bunu yapacağım.

56. İnkâr edenler var ya, onları dünya ve âhirette şiddetli bir azaba çarptıracağım; onların yardımcıları da olmayacak. [Âl-i İmrân 3/56]

"İnkâr edenler var ya, onları dünya ve âhirette şiddetli bir azaba çarptıracağım." Yani onlar suretleri değiştirilerek, kahredilerek, öldürülerek, esir edilerek ve cizyeye mahkûm olarak azaba uğrayacaklar. Bir görüşe göre hastalıklar, nefislerindeki ve mallarındaki kusurlarla azaba uğrayacaklar. "Çünkü Allah bunlarla, ancak dünya hayatında onların azaplarını çoğaltmayı istiyor." [et-Tevbe 9/55] buyurulmuştur. Onlara müminlerin aksine bir sevap da verilmeyecektir.

"Âhirette onların yardımcıları da olmayacak." Âhiret ile kastedilen cehennemde azaba uğramaları ve orada ebedî kalmalarıdır. Onlara orada yardım edecek, kendilerinden azabı giderecek kimse olmayacaktır.

57. İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, Allah onların mükâfatlarını eksiksiz verecektir. Allah zalimleri sevmez. [Âl-i İmrân 3/57]

وقوله تعالى: ﴿جَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ أي أهل التوحيد والإيمان بالله دون من كذَّبه أو كذب عليه، وقد جعل الله المؤمنين فوق الكافرين بغلبةِ الحجة، قال الله تعالى: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ [التوبة: ٣٣/٩]، وقيل: بالقهر والسلطان[١]، وقد جعل الله تعالى أهل الروم فوق اليهود بالقهر والسلطنة إلى يوم القيامة ولا تكون لليهود مملكة إلى يوم القيامة.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ﴾ أي مصيرُكم في الآخرة.

وقوله تعالى: ﴿فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾ أي بتحقيق وعد المؤمنين ووعيد الكافرين، وقيل: بإظهار المحقِّين والمبطِلين، وقيل: ذلك بتسويد بعض الوجوه وتبييض بعضها، وقيل: بإعطاء[٢] الكتب بالإيمان والشمائل.

٥٦- فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذَاباً شَدِيداً فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذَاباً شَدِيداً فِي الدُّنْيَا﴾ أي بالمسخ والقهر والقتل والسبي والجزية وقيل: بالأمراض والرزايا في الأنفس والأموال، كقوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ [التوبة، ٥٥/٩]، ولا ثواب لهم عليها بخلاف المؤمنين.

وقوله تعالى: ﴿وَالْآخِرَةِ﴾ هو عذاب النار والخلود فيها. وقوله تعالى: ﴿وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾ /[٣٢٣ظ] أي معينين ومانعين وللعذاب دافعين.

٥٧- وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَاللهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ

١ ر: السلطنة
٢ ر: بإنزال

"İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, Allah onların mükâfatlarını eksiksiz verecektir." Hafs rivayetine göre Âsım, fiili *yüveffîhim* şeklinde *yâ* ile okumuştur. Allah Teâlâ onların amellerinin karşılığını onları dünyada aziz ederek, makamlarını yükselterek ve düşmanlarını yenmelerini sağlayarak verecektir. Âhirette de onlara cennet nimetlerini ve kendisiyle buluşmayı nasip edecektir. Diğer kıraat âlimleri, fiili *nûn* ile *nüveffîhim* şeklinde okumuşlardır. Buna göre mâna "Onların karşılığını biz vereceğiz." şeklindedir. Bu durumda üslûp "Onlara azap edeceğim." [Âl-i İmrân 3/56] âyetindeki gibidir. Ancak burada fiilin çoğul olması azameti ve hâkimiyeti izhar etmek içindir.

"Allah zalimleri sevmez." Yani kâfirleri sevmez. Bir görüşe göre âsileri sevmez. Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Ey Îsâ! Biz seni vefat ettireceğiz" ve seni senden alıp yükselteceğiz, seni beşeriyet sıfatlarından yükselteceğiz ve iradenden küllî olarak temizleyeceğiz, böylece bizim için bizimle tasarruf edeceksin. Sende hiçbir irade kalmayacak. Bu vasıfla senin elinde ölüler diriltilecek. Şöyle bir görüş de vardır: Allah Teâlâ Hz. Îsâ'nın kalbini ağyarı mütalaa etmekten ve bütün hâl ve tavırlarda eserleri görmekten temizlemiştir. "Sana uyanları da kıyamet gününe kadar nusretiyle, deliliyle desteklemiş ve inkârcıların üstüne çıkaracaktır." [Âl-i İmrân 3/55]. Ona uyanlar onun dinini değiştirmeyenlerdir. Sonra Allah Teâlâ onunla düşmanları arasında hüküm vermiştir. Kâfirler cehennemdedir. Müminler ise cennette olacaklardır.[1]

58. [Resûlüm!] Bu söylenenleri biz sana âyetlerden ve hikmet dolu Kur'ân'dan okuyoruz. [Âl-i İmrân 3/58]

"Bu söylenenleri sana okuyoruz." Burada önceden bahsi geçmiş kıssalardan bahsedilmektedir. Onları sana okuyoruz, yani Cebrâil bizim emrimizle sana okuyor. Bir görüşe göre onun mânası sana peşisıra onları vahyediyoruz şeklindedir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 245.

وقوله تعالى: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ﴾ قرأ عاصم في رواية حفص [1]بياء المغايبة أي فيوفيهم الله ثواب أعمالهم في الدنيا بالإعزاز والإعلاء والتمكين من الأعداء وفي الآخرة بالجنة واللقاء، وقرأ الباقون بالنون.[2] يقول الله تعالى: نحن نوفِّيهم كما قال في الآية ألأولى ﴿فَأُعَذِّبُهُمْ﴾ [آل عمران، ٥٦/٣]، والجمع لإظهار العظمة والسلطنة.

وقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾ أي الكافرين، وقيل: العاصين، وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> ﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَىٰ إِنِّي مُتَوَفِّيكَ﴾ [آل عمران، ٥٥/٣] وقابضُك منك ﴿وَرَافِعُكَ﴾ [آل عمران، ٥٥/٣] عنك ورافعُك عن نعوت البشرية ومطهِّرك من إرادتك بالكلية حتى تكون متصرِّفا بنا لنا ولا يكون عليك من اختيارك شيء، وبهذا الوصف كان يظهر على يده إحياء الموتى، قال ويقال: طهَّر قلبه[3] عن مطالعة الأغيار ومشاهدة الآثار في جميع الأحوال والأطوار ﴿وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ [آل عمران، ٥٥/٣] بالنصرة والقهر والحجَّةِ ومتَّبعوه الذين لم يبدِّلوا دينه ثم يحكم الله بينه وبين أعدائه، فأما الكفار ففي الجحيم وأما المؤمنون ففي النعيم.[4]

٥٨- ذَٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ

وقوله تعالى: ﴿ذَٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ﴾ إشارة إلى القصص المتقدمة، نتلوه عليك أي يقرأه جبريل عليك بأمرنا، وقيل: معناه نُوحيه نحن إليك بعضَه على إثرِ بعض.

---

١ ر + وويس عن يعقوب
٢ لوجوه القراءة انظر: النشر لابن الجزري، ٢٤٠/٢.
٣ ر: نفسه
٤ لطائف الإشارات للقشيري ، ٢٤٥/١.

"Âyetlerden…" Yani birliğimizin, kudretimizin, irademizin ve senin peygamberliğinin delillerini okuyoruz. Bir görüşe göre âyetlerden hayret ve ibret veren mucizeleri demektir.

"Ve hikmet dolu Kur'ân'dan." Bir görüşe göre burada geçen *zikr* kelimesi Kur'ân demektir. "İşte bu ona indirdiğimiz kutsal bir Kitap'tır." [el-Enbiyâ 21/50] âyetinde de zikr Kur'ân anlamında kullanılmıştır. *Hakîm* muhkem yani sağlam olan şey demektir. *Bedî'* de güzel olan şeyler için kullanılır. *Hakîm* Kur'ân-ı Kerîm'in sıfatlarındandır. Allah Teâlâ "Âyetleri muhkem olan." [Hûd 11/1] buyurmuştur. Yani Kur'ân-ı Kerîm'de hiçbir çelişki bulunmaz. Dahhâk şöyle demiştir: Kur'ân, şeytanların ekleme ve çıkarma yapmaması için sağlamlaştırılmıştır. Mukātil şöyle demiştir: Kur'ân içerisine hiçbir bâtıl girmeyecek şekilde sağlamdır. Bir görüşe göre bu kelime hikmetten gelir. Çünkü o hikmeti anlatan bir kitap hükmündedir. Onu indiren Allah Teâlâ hikmet sahibidir ve kitabına da hikmeti koymuştur. Bir görüşe göre ism-i fâil anlamında *fa'îl* kalıbındadır. Bütün kitaplara hâkim olan anlamına da gelir. Kelbî şöyle demiştir: *ez-Zikru'l-hakîm* levh-i mahfûzdur. Yani bu anlattıklarımız levh-i mahfûzda olduğu gibi yazılıydı. Ehl-i kitabın söyledikleri değil Kur'ân'dakiler doğrunun ve hakkın ta kendisidir. Çünkü Ehl-i kitabın söyledikleri değiştirilerek tahrif edilmiştir.

59. Allah nezdinde Îsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "Ol!" dedi ve oluverdi. [Âl-i İmrân 3/59]

"Allah nezdinde Îsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir." Bu âyet-i kerîme Necranoğulları heyeti hakkında nâzil olmuştur. Onlar Hz. Peygamber aleyhisselâma Hz. Îsâ'yı sormuşlar, Hz. Peygamber aleyhisselâm da "O Allah'ın kuludur ve kulunun oğludur, Allah'ın mahlûkatına gönderdiği bir elçidir." buyurmuştu. Dediler ki "Mesîh bundan uzaktır." Bunun üzerine "Mesîh Allah'ın kulu olmaktan geri durmaz." [en-Nisâ 4/172] âyeti indirildi. Onlar "Eğer Mesîh Allah'ın kulu idiyse onun babası kimdi?" diye sordular. Bunun üzerine "Allah nezdinde Îsâ'nın durumu Âdem'in durumu gibidir." âyeti indirildi. "Cennetin misali" [er-Ra'd 13/35] âyetinde de böyle bir üslûp vardır. *Mesel*, benzer demektir. Bununla babasız olması konusundaki benzerliği kastetmiştir.

وقوله تعالى: ﴿مِنَ الْاٰيَاتِ﴾ أي من دلالات وحدانيَّتِنا وقدرتنا ونفاذ مشيئتنا ودلالات رسالتك أيضا، وقيل: من الآيات أي من العجائب والعبر.

وقوله تعالى: ﴿وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ﴾ قيل: /[٣٢٤و] الذكر القرآن، كما قال تعالى: ﴿وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُ﴾ [الأنبياء، ٥٠/٢١] ، والحكيم المحكم كالشيء البديع بمعنى المبدع، وهذا من صفات القرآن، قال تعالى: ﴿اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ﴾ [هود، ١/١١] أي لا يدخلها انتقاض، وقال الضحاك: أحكم[١] من الشيطان أن يزيدوا فيه وينقصُوا منه، وقال مقاتل: أحكم فلا يدخله باطل، وقيل: هو من الحكمة لأنه بمنزلة الناطق بالحكمة لأن منزله حكيم، وقد جعل فيه الحكمة ، وقيل: هو فعيل بمعنى الفاعل، ومعناه أنه الحاكم على الكتب كلِّها، وقال الكلبي: الذكر الحكيم هو اللوح المحفوظ أي هذا كان مكتوبا في اللوح على حقيقة ما كان وكذا ما في القرآن فهو الصدق والحق دون ما قاله أهل الكتاب فإنه مغيَّر محرَّف.

٥٩- اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ﴾ نزلت في وفد بني نجران سألوا رسول الله ﷺ عن عيسى فقال: هو عبد الله وابن أمته ورسوله إلى خلقِهِ، فقالوا: إنه يستنكف من ذلك فنزل: ﴿لن يستنكف المسيح أن يكون عبد الله﴾ [النساء، ١٧٢/٤] الآية، فقالوا: إن كان عبد الله فمن أبوه؟ فنزلت هذه الآية: ﴿اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ﴾ أي صفته كقوله تعالى: ﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ﴾ [الرعد، ٣٥/١٣]، أي صفتها أو قيل: المثل الشبه وأراد به التشبيه في كونه بغير أبٍ.

---

١ ر: أحكمت

[Hz. Îsâ'nın durumu] anne ve babasız dünyaya gelme konusunda "Âdem'in durumu gibidir."

"Allah onu topraktan yarattı." Yani Allah onu topraktan ölçüp biçti ve şekillendirdi.

"Sonra ona 'Ol!' dedi ve oluverdi." Bir görüşe göre burada *lehû*'daki zamir Hz. Âdem'e racidir. Yani Allah Teâlâ, Hz. Âdem'e "Eti, kanı, kemikleri ve ruhu olan tam bir insan ol." buyurdu ve o da hemen oluverdi. Bu âyetin mânası şöyledir: Hz. Îsâ'nın yaratılışı da Hz. Âdem'inki gibidir. Bu konu Bakara sûresinde geçmişti. Burada *halk* kelimesi şekil verme anlamında olursa ve "Ol dedi ve oluverdi." ifadesi diriltme için kullanılırsa *sümme* (sonra) edatı gerçek anlamında kullanılmış olur. Eğer *halk* fiili insan olarak yaratma mânasında kullanılırsa *sümme* (sonra) edatı *vâv* mânasında kullanılmış olur. "Sizi yarattık ve şekillendirdik." [el-A'râf 7/11] âyetindeki kullanım da böyledir. *Sümme* edatının *vâv* anlamında kullanılması Kur'ân-ı Kerîm'in başka âyetlerinde de vardır. "Biz orayı boylamaya daha çok müstahak olanları elbette daha iyi biliriz." [Meryem 19/70] âyetinde de benzer bir kullanım vardır. Bir görüşe göre "Ona ol dedi ve oluverdi." ifadesi Hz. Îsâ hakkındadır. Bu te'vile göre *sümme* terâhî (zaman farkın ifade etmek) için olur. Yani Ben, Âdem'i erkek ve dişi yokken yarattım. Îsâ'yı da baba olmadan yaratmam bundan daha mı gariptir? Bu inkâr da nedir?

"Oluverir." Burada *fe kâne* (hemen oldu) ifadesi kullanılmamıştır. Çünkü *fe yekûnü* ifadesinin takdiri *fe izen hüve kâinün* (anında olur) şeklindedir ki bu ifade gelecek zaman için olduğu gibi şimdiki zaman için de uygundur. Bir görüşe göre "Ol dedi." ifadesi nâkıs fiil değil, tam fiildir. Çünkü olan şey anlaşılmaktadır. Sonra "olur" demiştir böylece Allah Teâlâ'nın yarattığı her şey olur. Bir görüşe göre âyet-i kerîmede kıyasın câiz oluşuna dair delil vardır.

Dahhâk şöyle demiştir: Necranlı iki din adamı Seyyid ve Âkıb, Hz. Peygamber'e gelip "Ey Muhammed! Sende Îsâ'nın misaline dair bir bilgi var mıdır? Sana üç gün süre verdik." dediler. Üçüncü gün gelince Hz. Peygamber ikindi namazını kılınca yanına geldiler ve "Üç gün geçti. Onun misali nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber aleyhisselâm suskun kaldı. Bu haber Mekkeliler arasında yayıldı ve "Necran'ın iki rahibi Muhammed'i yendi." dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[1]

1 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 6: 469-470.

وقوله: ﴿كَمَثَلِ اٰدَمَ﴾ أي في كونه بغير أبٍ ولا أمٍّ.

وقوله تعالى: ﴿خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ﴾ أي قدَّره وصوَّره من تراب[1].

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ قيل له: يرجع إلى آدم أي قال له: كن بشرا سويًّا لحمًا ودمًا وعظامًا وكذا ذا روح[2] فكان، ومعناه كونه كذلك فكان وقد مرَّ هذا في سورة البقرة بتحقيقه وإذا جعل الخلق[3] للتصوير، وقوله: ﴿كُنْ فَيَكُونُ﴾ للإحياء كان «ثم» على الحقيقة، وإذا جعل الخلق لإيجاده بشرا فكلمة «ثم» يكون بمعنى الواو /[٣٢٤ظ] كما في قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ﴾ [الأعراف، ١١/٧]، و«ثمَّ» بمعنى الواو وفي القرآن موجود في آيات: منها قوله تعالى: ﴿ثُمَّ لَنَحْنُ اَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ اَوْلٰى بِهَا صِلِيًّا﴾ [مريم، ٧٠/١٩] ، وقيل: ﴿ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ كناية عن عيسى، و«ثم» على هذا للتراخي، يقول: قد خلقت آدم من غيرِ ذكَر ولا أنثَى فليس خلق عيسى من غير ذكرٍ بأعجبَ من هذا، فما هذا الإنكار؟!

وقوله تعالى: ﴿فَيَكُونُ﴾ ولم يقل: فكان؛ لأن تقديره: فإذا هو كائن يصلح[4] على صيغة الاستقبال لأنه أيضا للحال، وقيل: ثم قال له «كن» هذا تامٌّ لأن المكون مفهوم، ثم قال: فيكون أي فهكذا يكون كلُّ ما خلقه الله تعالى، وقيل: في الآية دلالةُ جواز القياس.

وقال الضحاك: أن أسقفي نجران أتيا النبي ﷺ السيد والعاقب، وقالا: يا محمد! هل لعيسى مثلٌ عندك فتضربه لنا قد أجَّلناك ثلاثة أيام، فلما كان اليوم الثالث، وصلَّى العصر جاءاه وقالا: هذه الأيام قد مضت وأين المثل فسكت النبي ﷺ ففشت المقالة في مجلس أهل مكة أن أسقفي نجران قد غلبا محمَّدا فنزلت الآيةُ.[5]

١ م: منه. – تراب
٢ ر: ذا زوج
٣ ر: التخليق
٤ ح ، ر: فصلح
٥ جامع البيان للطبري، ٣٦٩/٦-٣٧٠.

Ebü'l-Kāsım b. Habîb şöyle demiştir: Allah Teâlâ Hz. Îsâ'yı Hz. Âdem'e benzetmiştir. Baktığımızda Hz. Îsâ'nın on beş yönden Hz. Âdem'e benzediğini görürüz. Biri yaratılış, diğeri unsurlar yönüyledir. Çünkü Hz. Âdem topraktan yaratılmıştır. Toprak, unsurlardan (yani dört unsurdan; toprak, su, hava ve ateşten) biridir. Hz. Îsâ rüzgârdan [yani havadan] yaratılmıştır ki o da ikinci unsurdur. İkisinin de babası yoktur. Kullukta da eşittirler çünkü ikisi de Allah'ın kuludur. Hz. Âdem de Hz. Îsâ da peygamberdi. İkisi de sıkıntı çekmiştir. Hz. Âdem'in imtihanı İblis'le Hz. Îsâ'nın imtihanı ise Yahudiler'le idi. Hz. Âdem de Hz. Îsâ da yer içerdi. Allah Teâlâ "Her ikisi de yemek yerlerdi." [el-Mâide 5/75] buyurmuştur.

İbn Kuteybe şöyle demiştir: "Allah Teâlâ burada yaratılmışlığı, olabilecek en incelikli kinaye ile ifade buyurmuştur."[1] Her ikisi de Allah'a muhtaçtı. Suret bakımından aynıydılar. Terkip ve oluşum bakımından aynıydılar. Parçaları ve kısımları aynıdır. Semaya yükselme ve inme konusunda da aynıydılar. Çünkü Hz. Âdem cennete çıkarılmış sonra oradan yeryüzüne indirilmiştir. Hz. Îsâ da dördüncü semaya çıkarılmıştır, sonra yeryüzüne indirilecek ve haçı kıracak, domuzu öldürecektir. Onun inmesi kıyamet alâmetlerindendir. Yaratılış hususunda eşittirler. Çünkü ikisi de diğer insanlar gibi aşamalarla yaratılmamıştır. İlham konusunda eşittirler. Çünkü Hz. Âdem hapşırınca "Allah'a hamd olsun.", Hz. Îsâ da "Ben Allah'ın kuluyum." [Meryem 19/30] demiştir. Talim konusunda da birbirlerine denktirler. Allah Teâlâ "Âdem'e bütün isimleri öğretti." [el-Bakara 2/31] buyurmuş, Hz. Îsâ ile ilgili olarak da "Ona kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretti." buyurmuştur. [Âl-i İmrân 3/48] İkisine de ruh üflenmiştir. Allah Teâlâ Hz. Âdem hakkında "Onu şekillendirdim ve ona ruhumdan üfledim." [el-Hicr 15/29]; Hz. Îsâ hakkında "Ona ruhumuzdan üfledik." [el-Enbiyâ 21/91] buyurmuştur. Ölüm konusunda da denktirler. Allah Teâlâ "Oradaki herkes fânidir." [er-Rahmân 55/26] buyurmuştur. Bütün bunlar Hıristiyanların "Allah, Meryem oğlu Mesîhtir." [el-Mâide 5/72] ve "Şüphesiz Allah üçün üçüncüsüdür." [el-Mâide 5/73] şeklindeki iddialarına cevap verir.

1 İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 145.

قال الشيخ الإمام أبو القاسم بن حبيب: إن الله تعالى شبَّه عيسى صلوات الله عليه بآدم عليه السلام فنظرنا فإذا عيسى يشبه آدم[1] في خمس عشرة خصلة: أحدها في التكوين، والآخر[2] في العناصر؛ لأن آدم خلق من تراب وهو أحد العناصر وخلق عيسى من الريح وهي العنصر الثاني، واستويا في استغنائهما عن أبٍ[3] يكونان منه، وتساويا في العبودية؛ إذ كل واحد منهما عبد الله، وكان آدم نبيًّا وعيسى نبيًّا، وتساويا في المحنة: وكانت محنة آدم عليه السلام من إبليس ومحنة عيسى عليه السلام من اليهود، وكان آدم يأكل ويشرب وكذلك عيسى، قال تعالى: ﴿كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ﴾ [المائدة، ٧٥/٥].

وقال القتبي: »أخبر عن الحدث /[٣٢٥و] بألطف ما يكون من الكناية[4]«، وتساويا في الفقر إلى الله تعالى، وتساويا في الصورة، وتساويا في التركيب والتأليف، وتساويا في الأجزاء والأبعاض، وتساويا في الرفع إلى السماء ثم الإنزال؛ لأن آدم رفع إلى الجنة ثم أنزل إلى الأرض ورُفِع عيسى إلى السماء الرابعة ثم ينزل إلى الأرض فيكسر الصليب ويقتل الخنزير ونزوله من أشراط الساعة، وتساويا في الخلقة لأنَّهما لم يخلقا أطوارا كغيرهما، واستويا في الإلهام حين قال آدم لما عطس: «الحمد لله» وقال عيسى: ﴿إِنِّي عَبْدُ اللهِ﴾ [مريم، ٣٠/١٩]، وتساويا في التعليم، قال تعالى: ﴿وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا﴾ [البقرة، ٣١/٢] وقال لعيسى: ﴿وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ﴾ [آل عمران، ٤٨/٣] ، وتساويا في نفخ الروح فيهما، قال تعالى: ﴿فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾ [الحجر، ٢٩/١٥]، وقال في عيسى ﴿فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا﴾ [الأنبياء، ٩١/٢١] وتساويا في الموت، وقال تعالى: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ [الرحمن، ٢٦/٥٥]، وكل ذلك يرد على النصارى حيث قالوا: ﴿اِنَّ اللهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ﴾ [المائدة، ٧٢/٥] وقالوا: ﴿اِنَّ اللهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ﴾ [المائدة، ٧٣/٥].

---

١ ر – فنظرنا فإذا عيسى يشبه آدم

٢ ر: والأجزاء

٣ ر: واستويا في كونهما من غير أب

٤ تفسير غريب القرآن لابن قتيبة ، ص ١٤٥.

60. Gerçek, Rabbinden gelendir. Öyle ise şüphecilerden olma. [Âl-i İmrân 3/60]

"Gerçek, Rabbinden gelendir." Yani bu haber Rabbinden gelen dosdoğru haberdir. Bu cümlede mübtedâ hazfedilmiştir. Bir görüşe göre Hak kelimesi mübtedâdır, haberi hazfedilmiştir. Şöyle takdir edilir: Hak sana ancak Rabbinden gelmektedir. Bir görüşe göre "Hak" kelimesi mübtedâ, "Rabbindendir" kelimesi onun haberidir. Yani o senin rabbindendir. Yani mahlûkatın yaratılması rabbindendir. Yaratıcı Îsâ değil, O'dur. Burada hitap, bu te'vile göre Hz. Îsâ hakkında şüpheye düşen Hıristiyanlaradır. Aynı şekilde **"Öyleyse şüphe edenlerden olma."** âyeti de onlara hitaptır. Bir görüşe göre burada hitap Hz. Muhammed aleyhisselâmadır ve kastedilen şey farklıdır.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Krallar, düşük seviyedekine hitaptan kaçındıkları için halkın en akıllı ve kendi nezdlerinde en itibarlı olanlarını muhatap alırlar. Çünkü günahsızlık, mihneti yok etmez ve yasağı kaldırmaz. Bir görüşe göre mânası şöyledir: Sen yakîn üzerine kalmaya devam et ve bu konuda şüpheye düşme.[1]

61. Sana [gerekli] bilgi geldikten sonra artık kim bu konuda seninle tartışacak olursa de ki: "Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı çağıralım. Biz de siz de toplanalım. Sonra gönülden dua edelim de Allah'ın lânetini [aramızdan] yalan söyleyenlerin üstüne atalım." [Âl-i İmrân 3/61]

"Seninle kim tartışacak olursa" ifadesi seninle Hz. Îsâ hakkında her kim tartışacak olursa demektir. Bu Katâde'nin görüşüdür. Bir görüşe göre "Allah hakkında tartışma" kastedilmiştir. Bir görüşe göre onlar "Îsâ, Allah'ın oğludur." diyorlardı ve bu ikisi hakkında (hem Allah hem Hz. İsa) tartışmışlardı. Bir görüşe göre bu ifade, "neyin doğru olduğu konusunda her kim seninle tartışırsa" demektir. Bu öncesinde zikredilmiştir.

"Sana [gerekli] bilgi geldikten sonra" ifadesi Kur'ân'da Allah Teâlâ'dan açıklama geldikten ve sen onu anladıktan sonra anlamındadır.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 321.

٦٠- اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ

وقوله تعالى: ﴿اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾ أي ذلك النبأ هو الحقُّ من ربك، والمبتدأ محذوفٌ، وقيل: الحق مبتدأ وخبره محذوف، وتقديرُه: الحق إنما يأتيك من ربك، وقيل: «الحق» مبتدأٌ و«من ربك» خبرُهُ، أي هو من ربِّك، أي إيجاد الخلق من ربِّك فهو الخالق لا عيسى، والخطاب على هذا التأويل لمن شكَّ في أمرِ عيسى عليه السلام من النصارى، وكذلك قوله تعالى: ﴿فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾، وقيل: الخطاب لمحمد صلى الله عليه وسلم والمراد غيره.

قال الشيخ[١] الإمام أبو منصور رحمه الله:

من فِعلِ الملوكِ خطابُ من هو أعقلُ الرعيةِ وأعظمُهم قدرًا عندهم استكبارا منهم عن مخاطبة الوضيع، قال: ولأنَّ العصمة لا تزيل المحنة ولا ترفع النهي، /[٣٢٥ظ] وقيل: معناه فدُمْ على يقينك ولا تشكَّ في هذا.[٢]

٦١- فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَاءَنَا وَاَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَاَنْفُسَنَا وَاَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ﴾ أي خاصمك في عيسى وهو قول قتادة، وقيل: في الله ويرجعان إلى معنًى واحدٍ، فإنهم كانوا يقولون: عيسى ابنُ الله فكان حجاجُهم فيهما، وقيل: أي في الحق وقد ذكر قبله.

وقوله تعالى: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ﴾ أي البيان في القرآن من الله حتى علمت ذلك.

---

١ ح - الشيخ

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٢١/٢.

"De ki: Gelin!" Yani haydi gelin. Tekili *te'âle*dir. Aslında "Yukarı çık." demektir. Çağıran kişi yukarıda, çağrılan kişi aşağıda olur. Ona doğru çıkmasını ister. Sonra bu ifade her nerede olursa olsun çağrılan herkes için kullanılmaya başlanmıştır.

"Oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı çağıralım." Yani getirelim. *Ned'ü* fiilinin meczûm oluşu, emrin cevabında gelmesinden dolayıdır. Diğer kısmın anlamı açıktır.

"Biz de siz de toplanalım." Kendimiz de gelelim. Bir görüşe göre amcamızın çocuklarını ve yakın akrabalarımızı da getirelim. Bir görüşe göre dindaşlarımızı da çağıralım. Allah Teâlâ "Birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair [söz almıştık.]" [el-Bakara 2/84] buyurmuştur. "Hz. Peygamber aleyhisselâm [lânetleşmeye] kendisi, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali ile birlikte çıkmıştır.[1]

"Sonra gönülden dua edelim." Kelbî şöyle demiştir: Yani gayretle dua edelim. Mukātil şöyle demiştir: Yani ihlâsla dua edelim. Kuteybî şöyle demiştir: Birbirimizle lânetleşelim.

İbtihâl ve *mübâhele* sözlükte iki hasmın anlaştıkları bir yerde toplanmaları ve iki taraftan yalan söyleyen üzerine lânet okumalarıdır. *Behle* veya *bühle* lânet anlamına gelir. *Aleyhi behletüllah* "Allah'ın lâneti onun üzerine olsun" demektir. *İbhâl* aslında bir şeyi boşaltmak demektir. *Nâkatün bâhil*, memesinde bez olmayan herkesin sağabileceği deve demektir. Sahibi onu boş bırakmıştır. *Racülün bâhil* elinde üzerine gelen insan veya hayvanlara karşı kendisini savunacak sopası olmayan kişidir. Bir görüşe göre *ibtihâl* el kaldırarak dua etmek anlamına gelir. *el-Mübâhil* kelimesine gelince; bir kişi *Aleyye behletüllah* dediği zaman "Allah beni kendime bıraksın, beni korumasın." demiş olur ki kendi nefsine kalan ve Allah'ın korumasından mahrum olan kişi şüphesiz anında helâk olur.

"Allah'ın lânetini [aramızdan] yalan söyleyenlerin üstüne atalım." *İbtihâl* kelimesinin tefsiridir. Yani diyelim ki Allah aramızda yalancı olana lânet etsin. *Ca'l* kelimesi burada *kavl* anlamındadır. "Cinlerle aralarında nesep iddia etmişlerdir." [es-Sâffât 37/158] âyetinde de böyledir.

1 Bkz. Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 4.

وقوله تعالى: ﴿فَقُلْ تَعَالَوْا﴾ أي هلمُّوا وللواحد تعال، ومعناه في الأصل تصاعَدْ، كان الداعي كان في علو والمدعو في سفل فأمره بأن يتعالى إليه، ثم صار ذلك لكل مدعوٍّ أين كان.

وقوله تعالى: ﴿نَدْعُ اَبْنَآءَنَا وَاَبْنَآءَكُمْ﴾ أي نحضر وجزمه بكونه جواب الأمر. وقوله تعالى: ﴿وَنِسَآءَنَا وَنِسَآءَكُمْ﴾ ظاهرٌ.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْفُسَنَا وَاَنْفُسَكُمْ﴾ أي ونحضر بأنفسنا، وقيل: بني أعمامنا ونحوهم من الأخوة والقرابة القريبة، وقيل: وأهل ديننا وأهل دينِكم، وقال تعالى: ﴿وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ﴾ [البقرة، ٨٤/٢]، وقد روي أن النبيَّ ﷺ خرج بنفسه وبالحسن والحسين وفاطمة وعلي.[1]

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ نَبْتَهِلْ﴾ قال الكلبيُّ: أي نجتهد في الدعاء، وقال مقاتل: أي نخلص في الدعاء، وقال القتبي: أي نتادع باللعن، وقيل: نلتعن.

والابتهال والمباهلة في اللغةِ هو اجتماع المتخاصمين في مكانٍ يتَّفقان عليه والدعاء باللعنة على الكاذب من الفريقين والبهلة بفتح الباء وضمُّها اللعنة، يقال: «عليه بهلة[2] الله» [يعني] لعنه الله، وأصله الإبهال والتخلية يقال: «ناقة باهل» أي لا صرار على ضرعِها تحلبها من يشاء، وقد أبهلها صاحبها، ورجل باهل لا عصا معه يدفع بها عن نفسه من قصدَه من بشرٍ أو سبعٍ، وقيل: الابتهال هو الدعاء مع رفع اليد والمباهل إذا قال: عليَّ /[٣٢٦و] بهلة الله، فكأنه يقول: وكَّلني الله إلى نفسي وخلاَّني من حفظه ومن وكَّله الله إلى نفسه وخلاه عن حفظه ساعة فقد هلك بغير شك.

وقوله تعالى: ﴿فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ﴾ هو تفسير الابتهال أي فنقل: لعن الله الكاذب منا، والجعل بمعنى القول ههنا وهو كقوله تعالى: ﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا﴾ [الصافات، ١٥٨/٣٧]

١ صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة، ٤.
٢ م: أبهله ح: البهلة

Bir görüşe göre bunun tahkiki şöyledir: Biz bunu söylediğimizde duamızda gayretli ve ihlaslı idik. Allah da duamızı kabul eyledi. İçimizden yalancı olana lânet etti. Biz de onu lânetledik. Hz. Îsâ konusundaki hüccet en zirveye ulaşmıştır ve onun hakkındaki gerçekler ortaya çıkmıştır. Eğer sözlerinin bâtıl oluşu ortaya çıktıktan sonra hâlâ seninle didişirlerse ve savaş vakti değilse onlarla tartışmayı bırak ve onlara inat eden kişilere yapılan muameleyi yap. Bu da doğrunun yanlıştan ayrıldığı lânetleşmedir. Çünkü lânetleşen taraflardan yalan söyleyen üzerindeki tesir sonucu o hemen helâk olur ve hak ortaya çıkıverir. Lânetleşme sırasında "Allah'ım, lânetini bizden yalan söyleyen üzerine kıl." diyorlardı.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Necranoğulları heyeti Medine'ye on dört kişi gelmişlerdi. Aralarında eşraflarından es-Seyyid dedikleri liderleri de vardı. Adı, Üheyb idi. Ondan sonra vezirleri sayılan ve Âkıb dedikleri bir kişi vardı. Adı Abdülmesîh'ti. Üçüncüsü Ebû Hârise b. Alkame adında bir din adamıydı. Çok itibarlı bir kişiydi. Bizans kralı onun için kiliseler inşa etmişti. Ona hediyeler gönderirdi. Bu heyet yola çıkıp Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına, Mescid-i Nebevî'ye ikindi vaktinden sonra vardılar. Bundan daha güzel bir heyet görülmemişti daha önce. Üzerlerinde güzel elbiseler vardı. Yüzleri bedenleri bakımlıydı. Mescide girdiklerinde kalkıp kıblelerine dönerek ibadet ettiler. Hz. Peygamber aleyhisselâmın ashâbı onlara mani olmak istediler. Ancak Hz. Peygamber aleyhisselâm ashâba "Onları bırakınız." buyurdu. Hz. Peygamber'e onların gelişinden önce onlarla tartışması için Âl-i İmrân sûresinin başlarından bir parça inmişti. Ebû Hârise, başka biriyle beraber Hz. Peygamber aleyhisselâmın yanına geldi. Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara "Müslüman olun." dedi. Onlar "Biz senden önce Müslüman olduk." dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Yalan söylediniz. Üç şey sizi İslâm'a girmekten alıkoymakta: Haça ibadet etmeniz, domuz eti yemeniz ve Allah'a çocuk nispet etmeniz." buyurdu. "Ey Muhammed! Neden bizim efendimizi ayıplıyorsun?" dediler. Hz. Peygamber "Sizin efendiniz kimdir?" diye sordu. Onlar "Îsâ'dır." dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Ben onun hakkında ne diyorum ki?" dedi. Onlar "Onun Allah'ın kulu olduğunu söylüyorsun." dediler. Hz. Peygamber "Allah'ın kulu olmak utanılacak bir şey değildir ki." Onlar "Asla! (O kul değildir!)" dediler. Cenâb-ı Hak "Mesîh, Allah'ın kulu olmaktan geri durmaz." [en-Nisâ 4/172] âyetini ve "Îsâ'nın Allah katında durumu…" [Âl-i İmrân 3/59] âyetlerini indirdi.

وقيل: تحقيقه: إنا إذا قلنا ذلك ونحن مجتهدون[1] مخلصون في الدعاء استجاب الله تعالى لنا، ولعن الكاذب منا فنكون قد جعلنا عليه اللعنة، يقول: إن الحجة في أمر عيسى قد بلغت منتهاها، وظهر الحقُّ في أمر عيسَى، فإن جادلوك بعد ظهور بطلان قولهم وليس وقت القتال فاقطع الحجاج عنهم وعاملهم معاملة المعاندين وهو الدعاء إلى الملاعنة التي يتميز بها الحقُّ من الباطل بالاستئصال العاجل المعهود للكاذب من المتلاعنين فيما بينهم وكانوا يقولون: اللّٰهمَّ أنزِلْ لعنتَك على الكاذب منا.

وقال ابن عباس: إنَّ وفد نجران قدموا المدينة وهم أربعة عشر رجلا من أشرافهم منهم السيد وهو كبيرهم واسمه أهيب، والعاقب الَّذي بعده وهو صاحبُ رأيِهم واسمه عبد المسيح، والثالث أبو حارثة بن علقمة الأسقف، وكان في شرف وخطر عظيم، وكان ملك الروم بنى له الكنائس وكان يبعث إليه بالكرامات فأقبلوا حتى قدموا على رسول الله ﷺ في مسجد المدينة بعد[2] العصر، وما رؤي وفد أجمل منهم عليهم ثيابٌ حسان ولهم وجوه وأجسام، فلما دخلوا المسجد قاموا وصلُّوا واستقبلوا قبلتهم وأراد أصحاب النبي ﷺ أن يمنعوهم فقال رسول الله: /[٣٢٦ظ] دعوهم، وقد كان نزل على النبي ﷺ قبل قدومِهم صدر من سورة آل عمران لمحاجتهم ثم انتهى أبو حارثة هذا وآخر معه إلى النبي، فقال لهما رسول الله: أسلما، فقالا: قد أسلمنا قبلك، فقال النبي: كذبتما يمنعكما عن الإسلام ثلاث: عبادتكم الصليب وأكلكم الخنزير وزعمكم أن لله ولدا ، قالوا: يا محمدُ فلم تعيب صاحبَنا؟ قال: ومن صاحبُكم؟ قالوا: عيسى، قال: وأيُّ شيء أقول له، قالا: تقول: إنه عبد الله، قال: ليس به عار أن يكون عبد الله، قالوا: بلى فأنزل الله هذه الآية: ﴿لن يستنكف المسيح أن يكون عبد الله﴾ [النساء، ١٧٢/٤] ونزل: ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللهِ﴾ [آل عمران، ٥٩/٣] الآية،

١ ر: مهتدون
٢ ر + صلاة

Onlar bunu da inkâr edince Hz. Peygamber aleyhisselâm onları lânetleşmeye davet etti. Hz. Peygamber aleyhisselâm ailesinden bazı kişilerle, Abdülmesîh de oğlu ve yeğeniyle geldi. Seyyid, Âkıb'a "Vallahi bu adamın gönderilmiş bir elçi olduğunu biliyorsunuz. Eğer onunla lânetleşirseniz sizin kökünüzü kazır. Bir peygamberle lânetleşen kavmin ne büyüğü ne de küçüğü kalır. Eğer ona tâbi olmayacaksanız ve dinine girmeyip kendi dininizde kalacaksanız onun yanından ayrılıp memleketinize dönün." dedi. Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip "Anlaşma yapalım ey Muhammed!" dediler. Hz. Peygamber aleyhisselâm onlarla Safer ayında bin, Recep ayında bin elbise ve savaşlarda ödünç olarak otuz zırh, otuz at ve otuz deve vermeleri şartıyla anlaştı. Onlara bu konuda bir vesika yazdırdı.

Bir rivayete göre Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara "Eğer kabul etmezseniz, Allah bana sizinle lânetleşmemi emretti." dedi. Onlar da "Biz dönüp bir düşünelim, sonra geliriz." dediler. Yalnız kaldıklarında aralarında konuştular ve "O bir peygamber, onunla lânetleşirsek sonumuz gelir." dediler.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Eğer onlar lânetleşmek için çıksalardı geri döndüklerinde ne ailelerini ne de mallarını bulabileceklerdi. Bir rivayete göre onlar lânetleşmeye yanaşmayınca Hz. Peygamber aleyhisselâm "İslâm'a girecek misiniz?" diye sormuş, onlar kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine "Bize boyun eğip cizye ödemeyi kabul ediyor musunuz?" diye sorunca onlar bu teklifi kabul ettiler ve "Bizim Araplarla savaşacak gücümüz yok." dediler. Rivayete göre büyükler mübâheleden kaçınınca, tâbileri meydana çıktılar ve "Bu adam sizin sözünüze razı geldi. Eğer doğru söylüyorsanız onunla mübâhele yapın, yok eğer yanlış yolda iseniz Müslüman olun, biz de sizle birlikte Müslüman oluruz." dediler. Bunun üzerine idarecileri "Bu ahir zaman peygamberinin çıkacağı zamandır. Biz onda emarelerin sadece bazılarını gördük. Biraz bekleyip doğru söyleyip söylemediğini anlayalım." dediler ve cizye vermeye razı oldular. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Eğer çıkıp mübâhele yapsalardı, tükürükleri boğazlarına kaçar hepsi ölürdü." buyurmuştur. Bir rivayete göre "Vadi alev alır, onları yakardı." buyurmuştur. Bir rivayete göre "Eğer mübâhele yapsalardı yeryüzünde hiçbir Hıristiyan kalmazdı ve kıyamete kadar Hıristiyanlık silinirdi." buyurmuştur. Başka bir rivayete göre "Eğer bu işi yapmaya kalkışsalardı Necran'da gözünü açacak kimse kalmazdı." buyurmuştur. Başka bir rivayete göre "Azap onların üstüne gelirdi. Bunu yapsalardı yeryüzünden silinirlerdi." buyurmuştur.

ولما أنكروا ذلك دعاهم النبي ﷺ إلى الملاعنة وكان رسول الله ﷺ خرج بنفر من أهلِهِ وجاء عبد المسيح بابنه وبابن أخٍ له، فقال السيد للعاقب: قد والله علمتم أن الرجل لنبيٌّ مرسَلٌ ولو لاعنتموه لاستأصلكم وما لاَعَنَ قومٌ قط نبيًّا فبقي كبيرهم ولا ثبت[1] صغيرهم، وإن أنتم لم تتَّبِعُوه وأبيتم إلا ألف دينكم فوادِعوه وارجعوا إلى بلادكم، فأتوا النبي ﷺ وقالوا: صالحنا يا محمد! فصالحهم النبي[2] ﷺ على ألفي حلة في صفر وألف في رجب والإعانة في الحروب بثلاثين درعًا وثلاثين فرسًا وثلاثين بعيرًا بطريق العارية، وكتب لهم كتابا بذلك.

وفي رواية: قال النبيُّ: إن لم تقبَلوا فالله أَمَرَني أن أباهلكم[3]، فقالوا: بل نرجع فننظر في أمرنا ثم نأتيك وخلا بعضُهم إلى بعضٍ وقالوا: إنه نبيّ وملاعنته استئصال.

/[٣٢٧و] وقال ابن عباس: لو خرجوا لرجعوا لا يجدون أهلا ولا مالا، وفي رواية لما لم يباهلوا، قال: هل لكم في الإسلام فأَبَوْا، فقال: هل لكم في الجزية أن تؤدوها عن يدٍ وأنتم[4] صاغرون، قبلوا وقالوا: لا طاقة لنا بحرب العرب، وروي أنه لما امتنع الكبار عن المباهلة خرج عليهم الأتباع، وقالوا: إن هذا الرجل رضي منكم بكلام فإن كنتم على الحق فباهلوه[5] وإن كنتم على الباطل فأسلموا نسلم معكم، فقالوا: إن هذا زمانُ خروج نبيّ آخرِ الزمانِ ونرى فيه بعض الإمارات دونَ بعضٍ فيتوقَّف ليظهر لنا صدقُه من كذبِهِ واتفقوا على قبول الجزية، وقال: لو خرجوا وباهلوا لغضّوا بريقهم حتى ماتوا، وفي رواية قال: لاضطرم الوادي عليهم نارا، وفي رواية قال: لو ابتهلوا لم يبقَ في الدنيا نصرانيٌّ ولا نصرانيةٌ إلى يوم القيامة، وفي رواية قال: لو همُّوا لما خرجوا له ما بقي من أهل نجران عين تطرف، وفي رواية قال: كان العذاب تدلَّى عليهم ولو فعلوا لاستوصلوا من وجه الأرض.

---

١ ر: نبت
٢ ح: رسول الله
٣ ر: ألاعنكم
٤ م: وهم
٥ ر: فلاعنوه

62. Şüphesiz bu (Îsâ hakkında söylenenler), doğru haberlerdir. Allah'tan başka ilâh yoktur. Muhakkak ki Allah, evet O, mutlak güç ve hikmet sahibidir. [Âl-i İmrân 3/62]

"Şüphesiz bu (Îsâ hakkında söylenenler), doğru haberlerdir." Yani sana Hz. Îsâ hakkında peşi sıra anlattığımız bu kıssa, içinde hiç yalan bulunmayan hakikattir, o doğrunun ta kendisidir. *Kassa eserehu yakussuhu kassan* peşinden takip ettirmek demektir. *Kısas* bir fiili başka bir fiil ile izlemektir. *Kasas* da bir haberin ardından ötekini vermektir.

"Allah'tan başka ilâh yoktur." *Min* edatı olumsuzluğu vurgulamak ve mübalağa için gelmiştir.

"Muhakkak ki Allah, evet O, mutlak güç ve hikmet sahibidir." Yani düşmanlarından intikam alan ve dostlarına delillerini öğretendir.

63. Eğer yine yüz çevirirlerse, şüphesiz Allah, bozguncuları hakkıyla bilendir. [Âl-i İmrân 3/63]

Yani eğer mübâheleden yüz çevirirlerse; bir görüşe göre de anlam şöyledir: Sana iman edip seni bu konuda tasdik etmekten yüz çevirirlerse Allah onlara vereceği cezayı çok iyi bilmektedir Çünkü onlar insanları fesada sürüklemekte, yeryüzünde fesat çıkarmaktadırlar.

64. [Resûlüm!] de ki: "Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına tapmayalım; O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın." Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman "Şahit olun ki biz Müslümanlarız!" deyiniz. [Âl-i İmrân 3/64]

"[Resûlüm!] de ki: Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz." Hasan-ı Basrî ve Süddî, bu âyetin Necranoğulları Hıristiyanları hakkında indiğini; Katâde, Rebî' b. Enes ve İbn Cüreyc ise Medîne Yahudileri hakkında indiğini söylemişlerdir.

Kelbî şöyle demiştir: Bu âyet Yahudiler hakkında nâzil olmuştur. Onlar, Necranoğulları Hıristiyanlarıyla Mescid-i Nebevî'de münazara yapmışlardı. Yahudiler Hıristiyanlara "Bizim dinimiz sizinkinden daha iyidir. Bizim peygamberimiz de sizin peygamberinizden daha iyidir." demişler, Hıristiyanlar da onlara aynı sözlerle karşılık vermişlerdi. Sonunda Hz. İbrâhim hakkında konuşmaya başlamışlar.

٦٢- اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ ۚ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللّٰهُ ۘ وَاِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ﴾ أي ما اقتصصناه عليك[1] من أمرِ عيسى فأتبعنا بعضَه بعضًا هو الصدق الذي لا كذب فيه والحق الذي لا باطل فيه، وقد قصَّ أثره يقصُّه قصًّا أي أتبعه، والقصاص إتباع الفعلِ الفعلَ والقصص إتباع الخبر الخبر.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا مِنْ إِلٰهٍ إِلَّا اللَّهُ﴾ «من» لتأكيد النفي والمبالغة فيه.

قوله تعالى: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ أى المنتقم من أعدائه والحكيم بتعليم الحجج لأوليائه.

٦٣- فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ ۧ

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ﴾ فإنْ أعرَضوا عن المباهلة، وقيل: عن الإيمان بك /[٣٢٧ظ] وتصديقهم في هذا فَهُمْ مفسدون الناس ومفسدون في الأرض والله عالم بعقوبتهم.

٦٤- قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهٖ شَيْئاً وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللّٰهِ ۭ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِاَنَّا مُسْلِمُونَ

وقوله تعالى: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ قال الحسن والسُّدِّيُّ: نزلت الآية في نصارى بني نجران، وقال قتادة والربيع بن أنس وابن جريج: نزلت في يهود المدينة.

وقال الكلبي: نزلت الآية في اليهود: ناظروا نصارى بني نجران في مسجد النبي ﷺ فقالت اليهود للنصارى: دينُنا خير من دينكم ونبيُّنا خير[2] من نبيِّكم، وقالت النصارى لليهود هكذا، حتى وقعوا في ذكر إبراهيم،

١ ر - عليك
٢ ر: أفضل

Yahudiler "İbrâhim Yahudi idi." derken Hıristiyanlar "Hayır, o Hıristiyan idi." demişlerdi. Onlar bu hâldeyken Hz. Peygamber aleyhisselâm içeri girmişti. "Ey Muhammed! Aramızda İbrâhim konusunda hakem ol. O Hıristiyan mıydı yoksa Yahudi miydi?" diye sordular. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Ne Yahudi ne de Hıristiyan'dı. O bir Müslümandı." buyurdu. Yahudiler de Hıristiyanlar da bu cevaba kızdılar ve "Muhammed kendisini rab edinmemizi istiyor." dediler. Bunun üzerine Hz. Muhammed aleyhisselâmın kendilerinden ne istediğini beyân etmek için bu âyet indirildi.

"Ey Ehl-i kitap!" ifadesi Yahudi ve Hıristiyanlara hitaptır.

"Geliniz" ifadesi haydi, buyurun demektir. Aslında alt seviyeden üst seviyeye çağırma için kullanılsa da normal çağırma mânasında kullanımı yaygınlaştı ve muhatabın davet edilen tarafa yönelmesini talep etme mânasında emir oldu. Ardından da davet edilen şeye kalp ile yönelmek anlamında bir emir hâline gelmiştir.

"Aramızda müşterek olan bir söze" ifadesi adaletli bir söze [gelin] anlamındadır. Bunun vecihlerini "Onları uyarsan da uyarmasan da birdir. Onlar iman etmezler." [Bakara 2/6] âyetinin tefsirinde anlatmıştık.

"Allah'tan başkasına tapmayalım." Tapmayalım ifadesi "kelime" ifadesinin bedeli olduğu için mahallen mecrûrdur. Yani hepimiz yaratılmış canlılar olduğumuzu, Allah'ın kulları olduğumuzu ikrar ediyoruz. Öyleyse âdil olan sadece Allah'a kulluk etmemizdir. Yoksa Yahudilerin yaptığı gibi Üzeyir'e ve Hıristiyanların yaptığı gibi Hz. Îsâ'ya tapmamız değildir.

"O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım" ifadesi "Başkasına tapmayalım." ifadesine atıftır.

"Ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın." Yani Yahudilerin Üzeyir'i, Hıristiyanların Mesîh'i yaptıkları gibi beni ilâh edinmesin. Katâde şöyle demiştir: Tâbiler idarecilerini/başlarındakileri/reislerini Allah'ın dışında rabler edinmesinler. Zira bu durumda Allah'a itaat eder gibi onlara itaat ederler.

"Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman 'Şahit olun ki biz Müslümanlarız!' deyiniz." Yani eğer onlar bunu kabul etmeyip yüz çevirirlerse "Biz Allah'ı bir bilip ona kulluk ederek ihlâslı olanlarız, İbrâhim'in dininden olanlarız. Şüphesiz ki o hanif bir Müslümandır." deyiniz.

فقالت اليهود: إن إبراهيم كان يهوديا، وقالت النصارى: بل كان نصرانيًّا، فكانوا في ذلك إذ دخل النبي ﷺ المسجد فقالوا: يا محمد احكُم بيننا في إبرهيم أ كان يهوديًّا أو نصرانيًّا، فقال رسول الله: لم يكن يهوديا ولا نصرانيًّا بل كان مسلما، فغضب اليهودُ والنصارى وقالوا: إن محمدا يريد أن نتَّخذه ربا فنزلت هذه الآية يبانا أن محمَّدا ﷺ ماذا يريد منهم.

قوله: ﴿يَا اَهْلَ الْكِتَابِ﴾ نداءٌ لليهود والنصارى.

وقوله: «تعالوا» أي هلموا، وهذا وإن كان في الأصل موضوعا للدعاء من سفل إلى علوٍ لكنْ كثُر استعماله في الدعاء، فصار أمرا بالإقبال إلى حيث يدعى إليه ثم صار[1] أمرا بالقصد بالقلب إلى ما يدعى إليه[2].

وقوله: ﴿إلى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ أي عدلٍ وقد بينَّا وجوهه عند قوله عز وجلَّ: ﴿سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة: ٦/٢] الآية.

وقوله تعالى: ﴿اَلَّا نَعْبُدَ﴾ محله خفض لأنه ترجمة عن كلمة. وقوله تعالى: ﴿اَلَّا اللهَ﴾ أي نحن جميعا مقرُّون أنا مخلوقون وأنَّا عبيدُ الله فالعدل أن نعبد وحده لا كفعل اليهود /[٣٢٨و] في عبادة عزير ولا كفعل النصارى في عبادة المسيح.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْـًٔا﴾ عطف على ﴿اَلَّا نَعْبُدَ﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ﴾ كذلك أي لا تتَّخذُوني إلها كما اتخذ اليهود عزيرا وكما اتخذ النصارى المسيح، وقال قتادة: أي لا يتَّخِذ الأتباع الرؤوس أربابا من دون الله فيطيعهم كطاعة الله تعالى.

وقوله تعالى: ﴿فَاِنْ تَوَلَّوْا﴾ أي أعرضوا عن هذا وقوله تعالى: ﴿فَقُولُوا اشْهَدُوا بِاَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ أي مخلصون لله بالتوحيدِ[3] والعبادة وعلى دين إبراهيم فإنه كان حنيفا مسلما.

١ ر: فصار
٢ م – ثم صار أمرا بالقصد بالقلب إلى ما يدعى إليه.
٣ ر: في التوحيد

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Aramızda adaletli olan bir söze gelin. Çünkü onlar kendilerini, gökleri ve yeri yaratanın Allah Teâlâ olduğunu kabul ediyorlardı. Onları, sadece işte kabul ettikleri bu ilâha kulluk etmeye davet etti. Sonra "Bir söze" dedi ve bunu bazı kelimelerle açıkladı. Çünkü Araplar uzun bir hikâyeye sahip olan söze "kelime" derler. Uzun kasideyi "kelime" diye isimlendirirler. Âyet-i kerimede "kelime" ile kastedilenin kelime-i tevhid olması da mümkündür. "Tapmamaya" ifadesinin bu kelimenin tefsiri olması ve takip eden ifadelerin de "kelime"nin mânasını tamamlamak ve tahkim etmek için zikredilmiş olması mümkündür. Çünkü Allah'ın birliğini itiraf eden kişi ona hiçbir şeyi ortak koşmaz ve ondan başka rab edinmez.[1]

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah'ı bırakıp birbirimizi ilâh edinmeyelim. Birbirimizi rab edinmediğimiz sözümüzde sadık olup olmadığımız, insanları övmeyi ve kınamayı terk etmekle, onlardan teşekkür beklemeyip şikâyeti bırakmakla, gönlü her türlü mahv ve isbat hesabından temizlemekle belli olur.[2] Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: Arapların söylediği en doğru söz, Lebid'in şu sözüdür:
>
> *Âgâh olun! Allah dışında her şey bâtıldır. Her nimet elbette yok olacaktır.*[3]

65. Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz? [Âl-i İmrân 3/65]

"Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışıyorsunuz." Yani niçin İbrâhim hakkında tartışıyorsunuz ve onun Yahudi veya Hıristiyan olduğunu söylüyorsunuz.

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 364-366.

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 248.

3 Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 16.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله تعالى:

تعالوا إلى كلمة عدل بيننا وبينكم تلك الكلمة؛ لأنهم كانوا يقرون أن خالقهم وخالق السموات والأرض هو الله فدعاهم إلى أن لا يجعلوا عبادتهم إلا لمن أقرُّوا له بذلك، ثمَّ إنَّما قال إلى كلمةٍ ثم فسَّرها بكلماتٍ لأنَّ العربَ قد سمَّى الكلام المشتمل على القصة[1] الطويلة كلمةً، ويسمون القصيدة الطويلة كلمة، ويجوز أن يكون المراد بالكلمة «لا إله إلا الله»، وقوله تعالى: ﴿أَلَّا نَعْبُدَ﴾ تفسيرها ثم ما بعدها تمامها وتحقيقها لأنَّ من اعترف له بالوحدانية لم يشرك به شيئا ولم يتخذ دونه ربا.[2]

وقال الإمام القشيريُّ رحمه الله:

لا يتَّخذ بعضنا بعضا أربابا من دون الله، يظهر صدقُ هذا بترك المدح والذم لهم ونفى الشكر والشكوى عنهم وتنظيف السرِّ عن حسبان ذرة من المحو والإثبات منهم[3]، قال ﷺ: «أصدقُ كلمةٍ قالتها /[٣٢٨ظ] العرب قول لبيد:

ألا كل شيء ما خلا اللهَ باطل وكلُّ نعيم لا محالة زائل[4]

٦٥- يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَآجُّونَ فِي اِبْرٰهِيمَ وَمَا اُنْزِلَتِ التَّوْرٰيةُ وَالْاِنْجِيلُ اِلَّا مِنْ بَعْدِهٖ ۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ

وقوله تعالى: ﴿يَٰٓأَهْلَ الْكِتَٰبِ لِمَ تُحَآجُّونَ فِىٓ إِبْرَٰهِيمَ﴾ أي لم تخاصمون فيه فتسمُّونه يهوديًّا أو نصرانيًّا.

١ ح: القصة
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ١/٣٦٤-٣٦٦.
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ١/٢٤٨.
٤ صحيح البخاري، مناقب الأنصار، ١٦.

"Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir." Yani İbrâhim'in ölümünden sonra indirilmiştir. Bir rivayete göre Tevrat, Hz. İbrâhim'in vefatından bin sene sonra; İncil ise iki bin sene sonra indirilmiştir. [Bâtıl olan] Yahudilik, Tevrat ehlinin kitaplarına muhalefet etmeleriyle, [bâtıl olan] Hıristiyanlık ise İncil ehlinin kitaplarına aykırı gelmeleriyle ortaya çıkmıştır. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi sıfatların Hz. İbrâhim'e nispet edilmesi nasıl doğru olabilir ki! Bunlar Hz. İbrâhim'den çok uzun zaman sonra nâzil olmuştur.

"Siz hiç düşünmüyor musunuz?" Yani bu sözün yanlış olduğunu anlayacak kadar da aklınız yok mu?

66. İşte siz böyle kimselersiniz! Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız; fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz! Oysaki Allah, her şeyi bilir, siz ise bilmezsiniz. [Âl-i İmrân 3/66]

"İşte siz böyle kimselersiniz! Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız; fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz!" Burada geçen *hâ* tenbih anlamında kullanılan bir edattır. "Siz" zamiri ile Ehl-i kitaba hitap edilmiştir. "Bunlar" kelimesi *entüm* (siz) ifadesini tekittir. Bir görüşe göre âyetin mânası şöyledir: İşte [Peygamberle] tartışan sizler böyle kimselersiniz. Bir görüşe göre buradaki "Bunlar" ifadesi "Ey şu kimseler" şeklinde bir hitaptır. Yani sizler Mûsâ'nın ve Îsâ'nın dini konusunda Hz. Muhammed aleyhisselâma karşı geliyorsunuz. Çünkü Tevrat ve İncil, o ikisine indirilmiştir. Siz de Hz. Muhammed'in davet ettiği dinin, Mûsâ'nın ve Îsâ'nın dinlerine muhalif olduğunu iddia ettiniz. Çünkü siz Tevrat'ın ve İncil'in hükümlerini bilmektesiniz ve Hz. Muhammed aleyhisselâmdan bunlara aykırı gibi görünen bazı şeyler duydunuz. Her ne kadar [dininizin Hazreti Mûsâ ve Îsâ'nın dini olduğu konusunda] [Tevrat ve İncil'den öğrendiğiniz] bilgi ile Peygamberle mücadele ettiyseniz de/etseniz de, Hz. İbrâhim'in Yahudi mi yoksa Hıristiyan mı olduğu konusunda mücadele edemezsiniz. Çünkü bu konuda Tevrat'ta da İncil'de de bu meseleye dair herhangi bilgi yoktur. Dolayısıyla bu konuda tartışmak, bilgisizce çekişmek anlamına gelir.

"Oysaki Allah, her şeyi bilir, siz ise bilmezsiniz." Yani Allah Teâlâ, Hz. İbrâhim'in sizin iddia ettiğiniz gibi olmadığını bilir.

Sizler ise onun iddia ettiğiniz gibi olduğunu bilmiyorsunuz. Allah gaibi de gaip olmayanı da bilir. Siz ise sadece gördüklerinizi ya da size haberi ulaşan şeyleri bilirsiniz. İbrâhim sizin yanınızda değildi. Yahut onun haberi doğru bir şekilde size ulaşmamıştı.

وقوله تعالى: ﴿وَمَآ أُنْزِلَتِ التَّوْرٰىةُ وَالْاِنْجِيلُ اِلَّا مِنْ بَعْدِهٖ﴾ أي من بعد موته قيل: نزلت التوراة بعد موت إبراهيم بألف سنة ونزلت الإنجيل بعد موته بألفي سنة، واليهودية ظهرت من أهل التوراة بمخالفتهم التوراة والنصرانية ظهرت من أهل الإنجيل بمخالفتهم الإنجيل فكيف يصحُّ أن تضاف هاتان الصفتان إلى إبراهيم وقد حدثتا بعده بزمان طويل.

وقوله تعالى: ﴿اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ أي أ ليس لكم عقل تفكرون به أن هذا الكلام فاسد.

٦٦- هَآ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهٖ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَآجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهٖ عِلْمٌ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿هَآ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهٖ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَآجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهٖ عِلْمٌ﴾ «ها» كلمة تنبيه و«أنتم» خطاب لأهل الكتاب و«هؤلاء» تأكيد لـ«أنتم»، وقيل: معناه هؤلاء الذين أي أنتم الذين حاججتم[1]، وقيل: هؤلاء بمعنى يا هؤلاء على النداء مع حذف حرف النداء أي أنتم خاصمتم محمدا في أن دينكم دين موسى وعيسى؛ لأن التوراة والإنجيل أنزلا عليهما وادَّعَيْتم أن ما يدعو إليه محمد يخالفهما؛ لأنكم علمتم شرائع التوراة والإنجيل، وسمعتم من محمد ما يخالِفه ظاهرا فإن جادلتم في هذا بهذا العلم فلم تجادلوه في إبراهيم أنه يهوديٌّ أو نصرانيٌّ، وليس في التوراة والإنجيل بيانُ ذلك فهذه مجادلةٌ بغير علم.

وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ يَعْلَمُ﴾ أن إبراهيم لم يكن كذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ /[٣٢٩و] أنه كان كما تقولون، وقيل: ﴿وَاللّٰهُ يَعْلَمُ﴾ ما غاب وما حضر ﴿وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ إلا ما حضركم أو بلغكم الخبر به ولم يحضركم إبراهيم ولا عندكم خبره على الصحة.

---

١ ر: خاصمتم

Kelbî şöyle demiştir: "hakkında bilgi sahibi olduğunuz" yani kitabınızda yer alan bilgiler ve "bilgi sahibi olmadığınız" yani kitabınızda yer almayıp başka yerlerden öğrendiğiniz bilgiler arasında "İbrâhim hakkında size doğru sonucu verecek bir şey bulunmaz".

Katâde şöyle demiştir: "hakkında bilgi sahibi olduğunuz" yani bizzat gördükleriniz hakkında da "bilgi sahibi olmadığınız" yani bizzat görmedikleriniz hakkında da doğru dürüst bir bilginiz yok.

Bir başka görüş şöyledir: Allah sizin yalanınızı bilir. Sizler ise ne bildiğinizin bile farkında değilsiniz. Çünkü bâtıl olduğu kesin olan veya muhtemel olan bir şeyin dile getirilmemesi de bir bilgidir. Sizin sözünüz ise böyledir [yani bâtıl olduğu belli olan şeyin dile getirilmesinden ibarettir].

67. İbrâhim, ne Yahudi, ne de Hıristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir Müslüman idi; müşriklerden de değildi. [Âl-i İmrân 3/67]

"İbrâhim, ne Yahudi, ne de Hıristiyan idi." Bu, her iki grubun Hz. İbrâhim hakkındaki sözünün reddedildiğine dair bir açıklamadır.

"Fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir Müslüman idi." *Hanîf*in ne olduğunu "Hanîf olan İbrâhim milleti" [el-Bakara 2/135] âyetinde tefsir ettik, bu kelimenin aslını ve hakikatini anlatmıştık. Hz. İbrâhim istikamet sahibi bir Müslümandı. Her türlü günahtan uzak dururdu. Hac yapmış ve sünnet olmuştu. Siz ey Ehl-i kitap! Böyle değilsiniz ve onu takip etmiyorsunuz.

"Müşriklerden de değildi." Sizler ise "Üzeyir Allah'ın oğludur", "Mesîh Allah'ın oğludur." dediğiniz için müşriklerdensiniz.

68. İnsanların İbrâhim'e en yakın olanı, ona uyanlar, şu Peygamber (Muhammed) ve [ona] iman edenlerdir. Allah müminlerin dostudur. [Âl-i İmrân 3/68]

"İnsanların İbrâhim'e en yakın olanı" ifadesi insanların İbrâhim'in dinine mensup olduğuna dair iddiasında en haklı olanı anlamına gelmektedir.

"Ona uyanlardır." Buradaki *lâm*, *in* edatının cevabıdır. Vurgulama amacıyla gelmiştir.

وقال الكلبي: ﴿فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ﴾ فيما هو في كتابكم ﴿فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ﴾ فيما ليس في كتابكم.

وقال قتادة: ﴿فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ﴾ فيما أدركتم وعاينتم ﴿فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ﴾ فيما لم تدركوا ولم تعاينوا.

وقيل: ﴿وَاللهُ يَعْلَمُ﴾ كذبكم ﴿وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ بما علمتم أي من العلم أن لا يقال: «شيء على يقين البطلان» ولا على وهم البطلان وأنتم تقولون ذلك.

٦٧- مَا كَانَ إِبْرٰهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

وقوله تعالى: ﴿مَا كَانَ إِبْرٰهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا﴾ وهذا تصريحٌ بردِّ كلام الفريقين.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا﴾ فسَّرنا الحنيف في قوله: ﴿مِلَّةَ إِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا﴾ [البقرة: ١٣٥/٢] وكشفنا عن أصله وحقيقته، نقول: كان إبراهيم عليه السلام مسلما مستقيما مائلا عن كل خطأٍ حاجًّا مختتنا وأنتم يا أهل الكتاب لستم كذلك فلستم من متابعيه.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ وأنتم تشركون حيث تقولون: عزيرٌ ابن الله والمسيحُ ابن الله.

٦٨- إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرٰهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرٰهِيمَ﴾ أي إنَّ أحقَّ الناس بدعواه أنه على دين إبراهيم.

وقوله تعالى: ﴿لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ﴾ اللام جواب «إن» وهو للتأكيد، أي الذين تابعوه من وقته إلى هذا الزمان.

"Şu peygamber." Yani Muhammed Mustafa aleyhisselâmdır. Çünkü ona tâbi olmuştur.

"Ona iman edenlerdir." Yani onun ümmetidir. Zira onlar ona (Hz. Peygamber'e) tâbi olmuşlardır.

"Allah müminlerin dostudur." Yani Allah müminleri sever. Ona (Hz. Peygamber'e) tâbi olanların derecelerini yükseltir. Hz. İbrâhim'e dostluk (halîl olma) nimetini verdiği gibi Hz. Peygamber'e tâbi olanlara da velâyeti/dostluğu lâyık gördü. Her ikisi de yani *hullet* de velâyet de muhabbetin ismidir. Bir görüşe göre bu Allah Teâlâ'nın onlara yardım etmesi; bir görüşe göre ise onların işlerini üstlenip düzeltmesidir. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Onlardan düşmanlarının İbrâhim konusundaki inatlarını defeder ve onların sözlerinde haklı olduklarını izhar eder.[1]

69. Ehl-i kitaptan bir kısmı arzu ettiler ki, ne yapıp edip sizi saptırabilsinler. Oysa onlar sadece kendilerini saptırırlar da farkına bile varmazlar. [Âl-i İmrân 3/69]

"Ehl-i kitaptan bir kısmı sizi saptırmayı arzu ettiler." Yani [sizi saptırmak] istediler ve temenni ettiler. *Lev* temenni edatıdır.

"Oysa onlar sadece kendilerini saptırırlar." Yani bu olsa bile aslında onlar kendilerini saptırmışlardır. Çünkü sizi saptırarak yaptıkları bu işin zararı sonunda onlara dokunacaktır. Allah Teâlâ "Onlar yüklerini ve yükler üzerine başka yükleri de taşırlar." [el-Ankebût 29/13] buyurmuştur.

"Onlar bunun farkına bile varmazlar." Yani onlar Allah Teâlâ'nın peygamberine bunu haber vereceğini bilmezler. Bir görüşe göre onlar yaptıkları bu işin zararının kendilerine döneceğini bilmezler.

Bu âyetin, "Ey iman edenler! Eğer inkâr edenlere itaat ederseniz, onlar sizi geri döndürmek isterler." [Âl-i İmrân 3/149] âyetinin ve "Ehl-i kitabın pek çoğu sizin iman ettikten sonra tekrar kâfir olmanızı isterler." [Bakara 2/109] âyetinin nüzûlü Finhâs b. Âzûrâ, Zeyd b. Kays ve Yahudilerden bir grup hakkındadır. Bunlar Ammâr ve Huzeyfe'yi kendi dinlerine davet etmişlerdi. Bunun kıssası Bakara sûresindeki âyetin tefsirinde geçmiştir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 327-328.

وقوله تعالى: ﴿وَهٰذَا النَّبِيُّ﴾ أي محمد[1] المصطفى ﷺ لأنه اتبعه.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا﴾ أي أمته فإنهم اتبعوه.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾ أي محبُّهم رفع درجةَ متَّبِعِيه فجعل لهم الولايةَ كما جعل له الخلة وكلتاهما اسم للمحبة، وقيل: ناصرهم، وقيل: متوليهم[2] ومصلح أمورهم، وقال الإمام أبو منصور رحمة الله عليه: يدفع عنهم /[٣٢٩ظ] تعنُّت أعدائهم في إبراهيم ويظهر الحق في قولهم.[3]

٦٩- وَدَّتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ ۖ وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَدَّتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ﴾ أي أحبَّت وتمنَّت و«لو» كلمة تمنٍّ.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ﴾ أي لو تمَّ ذلك لكانوا في الحقيقة مضلِّين أنفسهم؛ لأن ضررَ ذلك عائد عليهم بما يكتسبونه[4] من الإثم بإضلالكم، قال تعالى ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالًا مَعَ اَثْقَالِهِمْ﴾ [العنكبوت، ١٣/٢٩].

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ أي وما يعلمون أن الله يخبر نبيَّه عن ذلك، وقيل: وما يعلمون أن ضررَ قصدِهم يعود عليهم.

ونزول هذه الآية ونزول قوله تعالى: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ﴾ [آل عمران: ١٤٩/٣]، ونزول قوله تعالى: ﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّارًا﴾ [البقرة، ١٠٩/٢]، ، ونزول هذه الآيات الثلاث في فنحاص بن عازورا وزيد بن قيس وجماعة منهم حين دعوا عمارا وحذيفة إلى دينهم، وقد مرَّت قصَّتُه في سورة البقرة في تلك الآية.

---

١ ر: هذا
٢ ر: مولّيهم
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٢٧/٢-٣٢٨.
٤ ر: اكتسبوه

Allah Teâlâ "Bir grup istemişti." şeklinde ifade etti. Çünkü Ehl-i kitaptan Allah'ın âyetlerini okuyan ve doğru olan bir grup da vardır." [Âl-i İmrân 3/113] "Ancak kendilerini sapıtıyorlar." âyeti hakkında şöyle denilir: Yani onların bu [sizi saptırma] emelleri gerçekleşmeyecek. Fakat sizi yoldan çıkarmak için kullanmak istedikleri bu şüpheler kalplerinde öyle yer etmiştir ki onlarla kendilerini yoldan çıkarırlar. Bir görüşe göre yoldan çıkarmak helâk etmektir. Âyetin mânası "Sizi helâk etmek isterler, ancak bu bâtıl eylemleri ile kendilerini helâk etmektedirler" şeklinde olur. "Sizi saptırmayı arzu ederler." ile "Sizi saptırmayı murat ederler." arasındaki fark şudur: İrade muradın gerçekleştirilmesini gerektirir veya fiile çağırma yerinde kullanılır. *Lev* ile yapılan bir temenni ise bir şeyin gerçekleşmesinin bildirimi değil de insanın içinden geçen bir arzunun ve isteğin ifadesidir.

70. Ey Ehl-i kitap! [Gerçeği] görüp bildiğiniz hâlde niçin Allah'ın âyetlerini inkâr edersiniz? [Âl-i İmrân 3/70]

"Ey Ehl-i kitap! Allah'ın âyetlerini niçin inkâr edersiniz?" Dahhâk şöyle demiştir: Yani İbrâhim'in milletini, İslâm dinini ve Muhammed aleyhisselâmı neden inkâr ediyorsunuz? Mukātil şöyle demiştir: Neden Kur'ân'ı inkâr ediyorsunuz? Bir görüşe göre "Neden Tevrat'ı inkâr ediyorsunuz? Hâlbuki Tevrat'ta Hz. Muhammed aleyhisselâmın zikri geçmektedir. Onu reddetmek Tevrat'ı da inkâr etmek anlamına gelir."

"Görüp bildiğiniz hâlde." Yani Tevrat'ın hak olduğunu, Allah katından geldiğini ve onda Hz. Muhammed'in adının geçtiğini bildiğiniz hâlde demektir. Kelbî şöyle demiştir: Yani siz, kitabınızda zikrettiği için Allah'ın peygamberi hakkındaki şahitlerisiniz ama bu şahitliği saklıyorsunuz. Dahhâk ve Mukātil şöyle demiştir: Sizler kendi aranızda yalnız kaldığınızda buna şahitlik ediyorsunuz. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "Buradaki 'âyetler' kelimesi ile hem Kur'ân hem peygamber hem de onun getirdiği mucizeler kastedilmiş olabilir. Yani şöyle denilmek istenmiştir: Siz bunlara şahitlik ediyorsunuz yani bunları açık seçik görüyorsunuz."[1]

71. Ey Ehl-i kitap! Neden doğruyu eğriye karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz? [Âl-i İmrân 3/71]

"Ey Ehl-i kitap! Neden doğruyu eğriye karıştırıyor ve gerçeği gizliyorsunuz?" Kelbî şöyle demiştir: Yani Hz. Peygamber aleyhisselâmın bazı sıfatlarını ikrar edip de bazılarını saklıyorsunuz. *Lebs* karıştırmak demektir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 333.

وإنما قال: ﴿وَدَّتْ طَّائِفَةٌ﴾ لأن ﴿مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَآئِمَةٌ يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللّٰهِ﴾ [آل عمران، ١١٣/٣] الآية، وقيل في قوله تعالى: ﴿وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ﴾ أي لا يتم ذلك لهم لكن تلك الشبهات التي يريدون استنزلالكم بها هي المتمكنة في قلوبهم فيضلون بها أنفسهم، وقيل: الإضلال هو الإهلاك، ومعنى الآية يريدون إهلاككم وما يهلكون إلا أنفسهم بهذا الفعل الباطل، والفرق بين «ودوا لو يضلونكم» و«أرادوا أن يضلوكم» أن الإرادة تقتضي تحقيق المراد أو تجري مجرى الاستدعاء /[٣٣٠و] إلى الفعل وأما التمني بـ«لو» فتقدير شيء في النفس لا على التحقيق.

٧٠- يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ

وقوله تعالى: ﴿يٰٓاَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ﴾ قال الضحاك: أي بملة إبراهيم وملة الإسلام وبمحمد، وقال مقاتل: بالقرآن، وقيل: بالتوراة، ففيها ذكر النبي ﷺ[١] وفي جحود نبوَّة محمد كفر بالتوراة.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾ أي أن التوراة حقٌّ وأنها من الله وفيها ذكره، وقال الكلبي: أي وأنتم شهداء الله على نبوة رسوله بما ذكر في كتابكم وتكتمون الشهادة، وقال الضحاك ومقاتل: وأنتم تشهدون به إذا خلوتم فيما بينكم، وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: الآيات تحتمل القرآن وتحتمل الرسول وتحتمل المعجزات التي جاء بها وأنتم تشهدون أي تعاينون ذلك.[٢]

٧١- يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿يٰٓاَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ﴾ قال الكلبي: أي تقرُّون ببعض صفة النبي ﷺ وتكتمون بعضا واللبس الخلط.

١ م: وقال مقاتل: بالقرآن، وقيل: بالتوراة، ففيها ذكر النبي ﷺ

٢ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٣٣٣/٢.

"Bildiğiniz hâlde." Hâlbuki Hz. Muhammed'in sizi davet ettiği dinin hak olduğunu ve onun peygamber olduğunu biliyorsunuz. Bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: Siz neden Tevrat'ı ellerinizle yazdıklarınızla karıştırıyorsunuz ve Tevrat'ı tahrif ettiğiniz gerçeğini saklıyorsunuz. Oysa siz bunların Tevrat'tan olmadığını gayet iyi bilmektesiniz. Başka bir görüş ise şöyledir: Sizler işleri gayet iyi aklediyor, hak ile bâtılı ayırt edebiliyorsunuz. Elinde hiçbir delili olmayan kişi gibi değilsiniz ki mazur görülesiniz. Bir görüşe göre ise âyet-i kerîme şöyle açıklanabilir: Siz İslâm'ı neden Yahudilik veya Hırsitiyanlıkla karıştırıyor ve "O da İslâm gibi haktır." diyorsunuz? Allah Teâlâ nezdindeki hak dinin İslâm olduğunu bilmektesiniz.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Siz yaratılışın delâleti ve kitaplarınızın şahitliğiyle Allah'ın dininin hak olduğunu bilirsiniz. Bir görüşe göre hakkı bâtıl ile karıştıranın cezasının ne olduğunu bilirsiniz.[1]

72. Ehl-i kitaptan bir topluluk şöyle dedi: Müminlere indirilmiş olana sabahleyin [görünüşte] inanıp akşamleyin inkâr edin. Belki onlar [böylece dinlerinden] dönerler. [Âl-i İmrân 3/72]

"Ehl-i kitaptan bir topluluk şöyle dedi" Yani onlardan bir topluluk. *Tâife* kelimesi *tavâf* kökünden gelir. Bu kelimenin iki anlamı vardır: Seyahat sırasında birlikte dolaşan arkadaşlar ve etrafında dolaşılabilecek bir halka yapan bir grup insan. Müfessirler burada Ehl-i kitap ile kastedilenin Yahudiler olduğunda ittifak etmişlerdir. Süddî şöyle demiştir: Yahudilerden on iki din adamı Hz. Muhammed aleyhisselâma önce iman edip sonra İslâm'ı inkâr etmeye karar vermişlerdi. Bu durum kendilerine sorulduğunda böyle bir şeyin olmadığını söylediler. Allah Teâlâ, müminleri onların tuzakları konusunda uyardı.

"Müminlere indirilmiş olana sabahleyin [görünüşte] inanıp akşamleyin inkâr edin. Belki onlar dönerler." Yani müminler dinlerinden dönerler. Bu âyetin mânası şöyledir: Hz. Muhammed'e indirilen Kur'ân'a iman edin. Kur'ân aynı zamanda müminlere de indirilmiş gibidir. Çünkü faydası onların hepsinedir. *Vechü'n-nehâr* gündüzün başıdır. Zira gündüzün başı elbisenin yüzü gibi ilk karşılaşılan ve görülen kısmıdır. Ve yine bir şeyin yüzü, üstü ve değerli kısmıdır. Bu kelimenin mansub olması zarf olması sebebiyledir. Müfessirlerin çoğuna göre âyetin tefsiri şöyledir: Onları günün başında tasdik edip sonunda inkâr edin. Şüphesiz ki bu onları dinlerinden dönmeye sevk edecektir.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 334.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ أنَّ ما يدعوكم إليه محمدٌ حقٌّ، وأنَّه نبيٌّ مرسلٌ، وقيل: أي لم تخلِطون التوراة بما تكتبونه[1] بأيديكم وتكتمون الحق فيما تحرفونه وأنتم تعلمون أنَّ ذلك ليس من التوراة، وقيل: وأنتم تعلمون أي تعقلون الأمور وتميّزون بين الحقِّ والباطلِ /[٣٣٠ظ] ولستم كمن لا يعلم الحجة فيعذَّر به، وقيل: أي لم تخلطون الإسلام باليهودية أو النصرانية فيقولون: إنها حق كالإسلام وأنتم تعلمون أن الدين عند الله الإسلام.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: وأنتم تعلمون بدلالة الخلقة وبشهادة كتبكم أنَّ دينَ الله حقٌّ، وقيل: وأنتم تعلمون ما جزاء من لبس الحق بالباطل.[2]

٧٢- وَقَالَتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اٰمِنُوا بِالَّذِيٓ اُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُٓوا اٰخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ۚ

وقوله تعالى: ﴿وَقَالَتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ أي جماعة وهي من الطواف، ولها معنيان أحدهما أنها[3] رفقة تطوف في البلاد في السفر، والثاني أنها جماعةٌ تستوي حلقة يطاف حولها، وقوله تعالى: ﴿مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ﴾ اتفق المفسرون أنهم اليهود ههنا، وقال السدي: تواطأ اثنا عشر حبرا من اليهود على أن يؤمنوا بمحمَّدٍ ﷺ ثم يكفروا به فإذا سئلوا قالوا لم يكن بذاك فحذَّر الله جل جلاله المؤمنين مكرهم.

وقوله تعالى: ﴿اٰمِنُوا بِالَّذِيٓ اُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُٓوا اٰخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ۚ﴾ أي عن دينهم، ومعناه آمنوا بالقرآن الذي أنزل على محمد وهو كالمنزل على المؤمنين أيضا؛ لأن نفعه لهم جميعا، ووجه النهار أوَّله لأنه أول ما يواجَه منه كوجهِ الثوب؛ ولأنَّ وجه الشيء أعلاه وأشرفه، ونصبه على الظرف ومعناه عند الأكثر: صدّقوهم[4] في أول النهار وكذبوهم[5] في آخره فإن ذلك يحملهم على الرجوع عن دينهم.

١ ح: يكسبون
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٣٤/٢.
٣ م و ر: أنهم
٤ ر: صدَّقوا بالقرآن
٥ ر: كذبوا به

Kelbî şöyle demiştir: Abdullah b. Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm Medine'ye geldiğinde Beytülmakdis'e doğru namaz kılmıştı. Bu Yahudilerin hoşuna gitmiş ve ona karşı ümit beslemeye başlamışlardı. Kıble Kâbe'ye çevrilince -ki bu hadise öğle vakti gerçekleşmişti- Kâ'b b. Eşref, Mâlik b. ed-Dayf ve Kâ'b b. Üseyd -Allah'ın lâneti onların üzerine olsun- dediler ki: Muhammed'e sabah indirilene iman edin, sonunda indirileni ise inkâr edin. Yani gündüzün sonunda hangi kıbleye yöneldiğine bakın ve onu inkâr edin, böylece belki ona inananlar "Bunlar Ehl-i kitaptandırlar, bizden daha iyi bilirler." diye etkilenip tekrar önceki kıblelerine dönerler.

Mukātil şöyle demiştir: Bunun mânası şudur: Daha önceden Hz. Muhammed'i ikrar ettiğiniz için gündüzün evvelinde iman ettiğinizi söyleyin ama akşamleyin onun sıfatı konusunda hata ettiğinizi sanmaları için imanınızdan dönün. Burada Müslümanların [iman bakımından] zayıflarını şüpheye düşürme söz konusudur. Zira zayıf Müslümanlar: "Bunlar Ehl-i kitaptır, eğer kesin olarak bildikleri hâlde hasetlerinden inkâr etmek isteselerdi hiç iman etmezlerdi, aksine iman ettiler. Bu davranışları, onların hakikate talip olduklarını fakat hakikatin [Hz. Muhammed ile] beraber olmadığını anladıklarında imanlarından rücu ettiklerine delâlet eder." diyeceklerdir.

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: Buna göre gündüzün başı ve sonu iki farklı vakit demek olup bizzat bir günün sabahı ve akşamı kastedilmemektedir.

Bir görüşe göre âyetin (âyette nakledilen bu kimselerin sözlerinin) mânası şöyledir: "Muhammed'in ashabından içinizdekileri gizleyin ve gündüzün başında onlarla karşılaştığınız zaman iman etmiş gibi yapın, kendi dindaşlarınızla yalnız kaldığınız zaman ise o dini inkâr edin; çünkü Müslümanlar sıkıntı hâlindeler, kafaları karışık. Öyle umuyoruz ki iyice zayıflayacaklar ve sonunda bizim dinimize dönecekler." Allah Teâlâ'nın "İman edenlerle karşılaştıklarında biz de iman ettik derler. Şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman ise 'Biz sizinleyiz.' demektedirler." [el-Bakara 2/14] âyeti de bu minval üzeredir.

Burada Hz. Peygamber aleyhisselâmın bir mucizesi de bulunur. Çünkü Allah Teâlâ Peygamberini münafıkların içlerinde gizledikleri şeye muttali kıldı. Onlar da bu durumu inkâr edemiyorlardı. Bu da Hz. Peygamber aleyhissleamın onların içini Allah Teâlâ'nın yardımıyla bildiğine delâlet eder.

قال الكلبيُّ: قال ابنُ عباس: قدم النبي ﷺ المدينة وهو يصلِّي نحو بيت المقدس فأعجب اليهود ذلك[1] وطمعوا فيه، فلما صرف إلى الكعبة وذلك عند الظهر، قال كعب بن الأشرف ومالك بن الضيف و/[٣٣١و] كعب بن أسيد لعنهم الله: آمنوا بالذي أنزل على محمد وجه[2] النهار واكفروا آخره، أي انظروا إلى القبلة التي صلى إليها آخر النهار فاكفروا بها لعلهم يرجعون إلى القبلة ويقولون: هم أهل الكتاب وهم أعلم منا فيرجعون إلى قبلتكم.

قال مقاتل: معناه: أظهروا الإيمان في صدر النهار لما سلف منكم من الإقرار بمحمَّد ثم ارجعوا في الآخر لتوهموهم أنه وقع الغلط عليكم في صفته، وفيه تشكيكُ ضعفةِ المسلمين فإنهم يقولون هؤلاء أهل الكتاب ولو أرادوا الكفر حسدا مع تيقُّنهم بصدقه لم يؤمنوا وحيث آمنوا دل أنهم يلتمسون الحقَّ ثم رجعوا لعلمهم أنه ليس هو ذلك.

وقالوا: على هذا يكون المراد من وجه النهار وآخره وقتين مختلفين ولا يختص ذلك بأول النهار وآخره.

وقيل: معناه نافِقُوا أصحاب محمد فآمنوا وجه النهار إذا لقيتموهم واكفروا آخرَه إذا خلوتم بأهل دينكم فإن أمرهم في اضطراب ونحن نطمع أن يضعف أمرهم فيرجعوا إلى دينكم، وعلى هذا قوله تعالى: ﴿وَاِذَا لَقُوا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا قَالُوۡۤا اٰمَنَّا ۚ وَاِذَا خَلَوۡا اِلٰى شَيٰطِيۡنِهِمۡ ۙ قَالُوۡۤا اِنَّا مَعَكُمۡ﴾ [البقرة، ١٤/٢].

وفيه معجزة للنبي ﷺ فإنَّ الله تعالى أطلعه على سرائرهم ولم يجحدوا ذلك فدلَّ على أنه بالله تعالى علم ذلك.

---

١ ح: ذلك اليهود
٢ ر: في أول النهار

73. "Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın." [Resûlüm!] De ki: Doğru yol ancak Allah'ın yoludur. Yine [onlar, kendi aralarında şöyle dediler:] "Size verilenin benzerinin başka herhangi bir kimseye verildiğine yahut Rabbinizin huzurunda onların size karşı deliller getireceklerine de [inanmayın]." De ki: Lutuf ve ihsan Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah'ın rahmeti geniştir ve O her şeyi hakkıyla bilir. [Âl-i İmrân 3/73]

"Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın." [Resûlüm!] De ki: Doğru yol ancak Allah'ın yoludur. Yine [onlar, kendi aralarında şöyle dediler:] "Size verilenin benzerinin başka herhangi bir kimseye verildiğine yahut Rabbinizin huzurunda onların size karşı deliller getireceklerine de [inanmayın]." *Âmene lehu* tasdik etmek anlamına gelir. Allah Teâlâ Hz. Yûsuf'un kardeşlerinden nakille "Sen bize inanmazsın." [Yûsuf 12/17] ve başka bir âyette "Bunun üzerine Lût, ona (İbrâhim'e) iman etti." [el-Ankebût 29/26] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet şöyle anlaşılabilir: Onlara inanmayın yani yalnız başınızayken onları tasdik etmeyin. Münafıkların "Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın." sözleriyle açığa çıkmıştır ki onların "Gündüzün başında ona iman edin." sözleri zâhire yönelik bir söylemdir. Zira daha sonra imandan nehyetmek için "onlara uyarak Müslüman görünün, hakikaten iman etmeyin" demişlerdir. Bir de şu ihtimal bulunur: "Sadece kıble konusunda sizin dininize uyanlara tâbi olun ve kıblenin Beytülmakdis olduğu konusunda onları tasdik edin. Kıblenin Kâbe olması konusunda sakın onları tasdik etmeyin." Bu sözleri ile Müslümanlara karşı bu iki farklı zamandan (kıblenin iki farklı yöne çevrilmesinden) biri konusunda delil getirmek, üstün çıkmak istemiş ve âdeta şöyle demişlerdir: "Sürekli bir dinden ötekine mi geçeceğiz! Böyle yaparsak sabit bir din üzere kalabileceğimizden emin olamayız! Doğrusu ilk din (ilk hüküm) üzerinde kalmak daha iyidir." Tabiatıyla onlar dinî hükümlerin/şeriatların neshinin imkânını inkâr ediyorlardı.[1]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 338.

٧٣- وَلَا تُؤْمِنُوٓا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ ۗ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ ۙ اَنْ يُّؤْتٰٓى اَحَدٌ مِّثْلَ مَآ اُوْتِيتُمْ اَوْ يُحَآجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ ۗ قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ ۚ يُؤْتِيهِ مَنْ يَّشَآءُ ۗ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۚ

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُؤْمِنُوٓا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ ۗ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ ۙ اَنْ يُّؤْتٰٓى اَحَدٌ مِّثْلَ مَآ اُوْتِيتُمْ اَوْ يُحَآجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ﴾ آمن له أي صدَّقه قال تعالى خبرا عن إخوة يوسف: ﴿وَمَآ اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ [يوسف، ١٢/١٧] /[٣٣١ظ] وقال تعالى ﴿فَاٰمَنَ لَهُ لُوطٌ﴾ [العنكبوت، ٢٩/٢٦].

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

يحتمل أن يكون ولا تؤمنوا أي في السر ويتبين به[١] أن قولهم: ﴿اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ﴾ [آل عمران، ٣/٧٢] كان في الظاهر[٢] ثم نهيا عنه في الباطن، أي أظهروا لهم الإسلام والموافقة ولا تؤمنوا به في الحقيقة. قال: ويحتمل: ولا تؤمنوا إلا لمن اتَّبع دينكم في أمر القبلة خاصةً، أي صدقوهم في كون القبلة بيت المقدس ولا تصدِّقوهم في أن القبلة هي الكعبة، وأرادوا به المحاجَّة في أحد الوقتين عليهم، أن يقولوا: لا نزال ننتقل من دين إلى دين فلا نأمن البقاء على دين، وأن من لزم الدين الأول أحقُّ بالموافقة، وأنكروا جواز نسخ الشرائع.[٣]

١ ر: به تبيَّن
٢ ح: للظاهر
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٣٣٨.

Âyetin nazmında anlaşılması zor birtakım hususlar vardır. Müfessirler bu konuda çeşitli görüşlere sahiptirler. Mukātil şöyle demiştir: Âyette takdim ve tehir vardır. Üst seviyedeki Yahudiler alt tabakadaki insanlara şöyle diyorlardı: Sadece sizin dininiz olan Yahudiliği kabul eden ve sizin kıbleniz olan Beytülmakdis'e doğru namaz kılan kimsenin peygamberliğini kabul edin. Çünkü insanlardan hiçbir topluluk size verilen Tevrat, bıldırcın eti ve kudret helvası gibi nimetlere sahip olamayacaktır. Dininiz üzere sabit kalın ve hiç kimseye Muhammed'in [Tevrat'taki] vasıflarını anlatmayın. Yoksa Rabbiniz katında size karşı gelirler.

"De ki ey Muhammed: Doğru yol ancak Allah'ın yoludur." Yani Allah'ın dini İslâm'dır. Allah'ın kıblesi Kâbe'dir. Lutuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah Teâlâ'nın nimeti geniştir; O cömerttir. Hz. Muhammed aleyhisselâma nübüvveti ve risâleti vermiştir, ümmetine peygamberini ikram etmiştir. Allah yarattıklarından haberdardır. Bu nimetlere kimlerin lâyık olduğunu bilmektedir.

Bir görüşe göre âyetin takdiri şöyledir: Hiç kimseye size verilen nimetlerin verileceğine ve kıyamet günü size karşı Allah katında delil sunacaklarına inanmayın. Yani hiç kimseye size verilen nimet verilmeyecektir. Hiç kimsenin de sizin aleyhinize bir delili olmayacaktır. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in ashâbının sizden daha doğru yolda olduğunu ve Rabbiniz katında size dinleriyle karşı geleceklerini tasdik etmeyin.

Dahhâk şöyle demiştir: "Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın." Bu Yahudilerin sözüdür.

"De ki ey Muhammed: Doğru yol ancak Allah'ın yoludur." Yani hak din Allah'ın dinidir. Ey ümmet-i Muhammed! Hiç kimseye size verilen bu din ve kitap gibi bir din ve kitap asla verilmeyecektir. Yahudi ve Hıristiyanlara hidâyet bahşedilmemiştir. Onlar, Allah katında size karşı bir delil öne süremezler. Bilakis size karşı çıkanlara karşı elinizde kesin bir delil bulunacaktır. De ki: Lutuf ve ihsan yani peygamberlik ve İslâm "Allah'ın elindedir. Onları dilediğine verir." Allah olmadan hiç kimse onlara ulaşamaz. "Allah'ın rahmeti geniştir ve O her şeyi hakkıyla bilir." Bir görüşe göre âyetin açıklaması şöyledir: Beyân, Allah'ın beyânıdır. Hidâyet (doğru yol) de beyân mânasına gelir. Allah Teâlâ "Semûd'a gelince onlara doğru yolu gösterdik." [Fussilet 41/17] buyurmuştur. Yani ey Muhammed ümmeti! Allah Teâlâ size verdiği nimetleri başka hiç kimseye vermeyeceğini ve kıyamette hiç kimsenin size karşı gelemeyeceğini beyân etmiştir. Çünkü o gün hak ortaya çıkacaktır.

وفي نظم الآية غموض ولأهل التفسير فيه وجوه: قال مقاتل: في الآية تقديم وتأخير وذلك أن اليهود قالوا للسفلة: لا تصدقوا بالنبوة إلا لمن تبع دينكم اليهودية وصلى إلى قبلتكم بيت المقدس فإنه لن يؤتى أحد من الناس مثل ما أوتيتم من التوراة والمن والسلوى، واثبُتُوا على دينكم ولا تخبروا أحدا بأمر محمد ﷺ فتحاجُّوكم عند ربِّكم.

قل يا محمد ﴿إِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ﴾ أي دين الله الإسلام وقبلة الله الكعبة وإن الفضل بيد الله يؤتيه من يشاء والله واسعٌ أي جوادٌ، أعطى محمدا النبوَّة والرسالة[1] وأكرم أمَّته بنبيِّه عليمٌ بخلقه، وقيل: عليم بمن يستحقه[2].

قيل: تقديره: ولا تؤمنوا أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم وأن يحاجوكم عند ربكم يوم القيامة أي لا يعطى أحدٌ مثل ما أعطيتم ولا حجة عليكم لأحد فلا تصدقوا أن أصحاب محمد أهدى منكم /[٣٣٢و] فيحاجُّوكم بدينهم في الآخرة عند ربكم.

وقال الضحاك: ﴿وَلَا تُؤْمِنُوٓا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ﴾ هي مقالة اليهود.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ﴾ إن الدينَ الحقَّ دين اللهِ، ولن يعطى أحد من الهدي والبيان مثل ما أعطيتم يا أمة محمد، ولم يعط اليهود والنصارى من الهدى فيخاصموكم به عند ربِّكم بل لكم الحجة البالغة على من خالفكم، ﴿قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ﴾ أي النبوة والإسلام ﴿بِيَدِ اللّٰهِۚ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَٓاءُ﴾ وليس أحد يناله إلا بالله، ﴿وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌۚ﴾، وقيل: معناه أن البيان بيان الله، والهدى بمعنى البيان كما قال تعالى: ﴿وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ [فصلت، ١٧/٤١] أي بيَّن الله أن لا يؤتى أحد مثل ما أوتيتم يا أمَّة محمد وأن لا يحاجُّوكم يوم القيامة؛ لأن الحق ظاهر يومئذ.

---

١ ر: الرسالة والنبوة

٢ ر: لمستحقه

Karışıklık ortadan kalkacaktır. O gün size karşı bâtıl delillerle mücadele edemeyeceklerdir. "Allah Teâla dalâlete düşmeyesiniz diye size beyân ediyor." [en-Nisâ 4/176], başka bir âyette de "Şahidiz. Kıyamet günü … demeyesiniz diye." [el-A'râf 7/172] buyurmuştur.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: "*En yü'tâ* ifadesi Hz. Peygamber'in 'Doğru yol ancak Allah'ın yoludur.' ifadesi ile bağlantılıdır. Yani cümle şöyle olur: [Resûlüm!] De ki Doğru yol ancak Allah'ın yoludur. Hiç kimseye bana verilen âyetlerin benzeri verilmeyecektir." [1] Çünkü onların mucizeleri hissî idi ve onları herkes anlıyordu. Benim âyetlerim (bana verilen mucizeler) ise aklîdir. Bunları ancak havastan olan [ilim ve idrak sahibi] insanlar anlayabilir. Yahut bu âyet müminlere hitaptır (ve onlara şöyle demektedir:) Hakkın sizin elinizde olduğunu beyân eden deliller ve açıklamalar size verildiği gibi.

Bir görüşe göre âyette Yahudilerin söylediği iki söz ve bunlara verilmiş iki cevap vardır. Birincisi "Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın." sözüdür, cevabı da "De ki: Doğru yol Allah'ın yoludur." kısmıdır. İkincisi ise "Size verilenin benzerinin başka herhangi bir kimseye verildiğine yahut Rabbinizin huzurunda onların size karşı deliller getireceklerine de [inanmayın]." sözüdür, cevabı ise "De ki: Lutuf ve ihsan Allah'ın elindedir." kısmıdır.

Bir görüşe göre ikinci olarak hazif bulunmaz. Yahudilerin sözü birincisi ile tamamlanmıştır. Devamı ise cevaptır. "De ki" ifadesinin tekrar edilmesi ya sözün uzun olması sebebiyledir. Veya tekrar, sözü vurgulamak içindir.

Bir görüşe göre "Yahut delil getirmeleri" ifadesindeki *ev* edatı gaye içindir. Aynı *kül ev teşbe'a* -nasb ile- (doyunca kadar ye) cümlesinde olduğu gibi. "Ondan ayrılma da hakkını versin." ifadesi de böyledir. Yani "Rabbiniz katında sizinle davalaşmadan ve sizin aleyhinizde delil getirmeden sizden başka kimseye size verilen nimetlerin benzerinin bahşedileceğine inanmayın." Bu sözle böyle bir ihtimalin çok uzak olduğu hatta imkânsızlığı anlatılmaktadır. "Deve iğne deliğinden geçinceye kadar" [el-A'râf 7/40] âyetindeki anlatıma benzemektedir. Bu Ferrâ'nın görüşüdür.

74. Rahmetini dilediğine ayırır. Allah lutuf sahibidir. [Âl-i İmrân 3/74]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 340.

وقد زال التنويه[1] فلا يجادلوكم يومئذ بالباطل، و«لا» مضمرةٌ كما في قوله تعالى: ﴿يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا﴾ [النساء، ١٧٦/٤] وقوله تعالى: ﴿شَهِدْنَاۛ اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ [الأعراف: ١٧٢/٧].

قال الإمام أبو منصور: «﴿اَنْ يُؤْتٰٓى﴾ صلة قول النبي: ﴿اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللهِۙ﴾ ولن[2] يؤتى أحد من الآيات مثل ما أوتيت أنا؛»[3] لأن آياتهم كانت حِسِّيَّةً يفقهها كل أحدٍ وآياتي عقلية لا يفقهها إلا الخواص من الناس، أو هو خطابٌ للمؤمنين: مثل ما أوتيتم من الحجج[4] والبينات الذي توضح أن الحق في أيديكم.

وقيل: هما كلامان من اليهود ولهما جوابان؛ أحدهما: ﴿وَلَا تُؤْمِنُٓوا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ﴾ وجوابه: ﴿قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللهِۙ﴾. والثاني مع إضمار «ولا تؤمنوا»: ﴿اَنْ يُؤْتٰٓى اَحَدٌ مِثْلَ مَٓا اُوتِيتُمْ اَوْ يُحَاۤجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ﴾ /[٣٣٢ظ] وجوابه: ﴿قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللهِۚ﴾.

وقيل: لا إضمارَ ثانيا، وتم كلام اليهود بالأول والباقي جواب، وإعادة «قل» لطول الكلام أو التكرير للتأكيد والتقرير.

وقيل: أو يحاجُّوكم، «أو» للغاية كما يقال: «كل أو تشبع» بالنصب و«لا تفارقه أو يعطيك حقَّك»، وتقدير الكلام: لا تصدقوا أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم إلى أن يحاجُّوكم عند ربكم فيثبتوا ذلك عليكم بالحجة وهذا على التبعيد وقطع الطمع[5] كقول تعالى: ﴿حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ [الأعراف: ٤٠/٧] وهذا قول الفراء.

٧٤- يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَٓاءُۗ وَاللهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ

١ ح ، ر: التمويه
٢ ح: أن
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٤٠/٢.
٤ ر - حجج
٥ ر: الأطماع

"Rahmetini dilediğine ayırır." Hasan-ı Basrî, Mücâhid ve Rebî'e göre burada rahmetle kastedilen peygamberliktir. "Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edecekler?" [ez-Zuhruf 43/32] âyetinde de böyledir. Bir görüşe göre burada kastedilen İslâm'dır. İbn Cüreyc burada rahmetle Kur'ân'ın kastedildiğini söylemiştir.

"Allah lutuf sahibidir." Yani lutuf ve ihsan sahibidir. Bu âyetle en uygun olanı yapmanın Allah Teâlâ için vacip (zorunlu) olduğunu savunan [Mu'tezile'nin] görüşü yıkılmaktadır.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Bir önceki âyette geçen "Size uyanlardan başkasına iman etmeyiniz." sözü Allah Teâlâ'nın müminlere olan emrinin başlangıcı/başladığı yer olabilir. Yani sizin zıttınız olanlarla birlikte bulunmayın ve sırlarınızı yabancılara açmayın. "Allah Teâlâ rahmetini dilediğine ayırır." Yani nimetini dilediğine tahsis eder. Bazı topluluklara rızık nimetini, bazılarına ahlâk nimetini, bazılarına ibadet, bazılarına ise irade nimetini vermiştir. Kimisini zâhirde muvaffak etmiş kimisini de bâtında tahkike erdirmiştir. Bir kısmı örtülerle örtülmüş bir kısmı ise sırlara mazhar olmuştur. Allah Teâlâ "Allah'ın nimetini saymaya kalkışsanız bitiremezsiniz." [en-Nahl 16/18] buyurmuştur. Bu âyet-i kerîme vesilelerin hiçbir şey ifade etmediğine, bütün işlerin meşîet ile olduğuna delâlet eder. Allah rahmetiyle, dilediği kimseyi bildirdiği sırları ve ilka ettiği çeştli nûrları anlamaya ehil kılar.[1]

75. Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez. Bu da onların, "Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur." demelerindendir. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar. [Âl-i İmrân 3/75]

"Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder." Allah Teâlâ "İman edip sâlih amel işleyenlere karşılıkları eksiksiz olarak verilir." [Âl-i İmrân 3/57] âyetinde Ehl-i kitaptan bazı kimselerin güzel bir itikada sahip olduklarını belirtmişti. Bu âyet-i kerîmede onlardan bir kısmının da emaneti iade etmek gibi güzel bir ahlâka ve erdeme sahip olduklarını bildirmektedir.

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 251-252.

وقوله تعالى: ﴿يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ﴾ قال الحسن ومجاهد والربيع: أي بالنبوة كما قال تعالى: ﴿أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ﴾ [الزخرف: ٣٢/٤٣]، وقيل: أي بالإسلام ، وقال ابن جريج: أي بالقرآن.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾ أي ذو الإفضال والإنعام، وفي الآية تدميرٌ على القائلين بوجوب الأصلح.

قال القشيري:

> قوله: ﴿لاَ تُؤْمِنُوا﴾ يحتمل أن يكون هذا ابتداءَ أمر من الله للمسلمين[١] معناه[٢] لا تعاشروا الأضداد ولا تفشوا أسراركم للأجانب، وقوله: ﴿يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ﴾ أي بنعمته فقوم اختصَّهم بنعمة الأرزاق وقوم اختصَّهم بنعمة الأخلاق وقوم اختصَّهم بنعمة العبادة وقوم اختصَّهم بنعمة الإرادة، وآخرون بتوفيق الظواهر وآخرون بتحقيق السرائر، وآخرون بغطاء الأستار وآخرين بلقاء الأسرار، قال الله تعالى: ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ [النحل، ١٨/١٦] ، ودلَّتِ الآية أن الوسائل ليس بها شيء وإنما الأمر بالمشيئة، قال: وقيل: يختص برحمته /[٣٣٣و] من يشاء بالفهم عنه فيما يكاشف به من الأسرار ويلقيه فيه من فنون الأنوار.[٣]

٧٥- وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ ۚ وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَآئِماً ۗ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْاُمِّيّٖنَ سَبِيلٌ ۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ﴾ وصف بعض أهل الكتاب بحسن الاعتقاد في قوله تعالى: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ﴾ [آل عمران، ٥٧/٣]، وبعضَهم[٤] بحسن المعاملة ههنا وهو أداء الأمانة.

---

١ ر: للمسلمين
٢ م - معناه
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٥١/١-٢٥٢.
٤ ر: والبعض

Kıntâr kelimesi ile ilgili açıklamalar, "Üst üste yığılmış altın ve gümüş" [Âl-i İmrân 3/14] âyetinde geçmişti. *Te'menhu*, ona güvenip itimat etsen, demektir. *Âmenehu* ve *i'temenehu* fiilleri de kullanılır. Allah Teâlâ "Birbirinize güvenseniz." [el-Bakara 2/283] âyetinde bu kelimeyi kullanmıştır. Burada hitap, işiten herkese yöneliktir.

Kelbî'ye göre âyetin mânası şöyledir: Bir kıntâr altın ve gümüşün değeri nispetinde alışveriş yaptığında bunu sana olduğu gibi öder. Bunlar Abdullah b. Selâm ve ashâbı gibi Ehl-i kitaptan iman eden kimselerdir.

"Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez." Kelbî şöyle demiştir: Onlardan bazıları vardır ki kendisiyle bir dinarlık bir ticaret yapsan başında bekleyip ısrarla istemedikçe sana paranı vermez. Bu aynı zamanda Mukātil'in sözüdür. Ebû Sehl şöyle demiştir: Yani elden peşin alınmadıkça parayı vermek istemez. Dahhâk şöyle demiştir: Bu âyet emanetlerin iadesi hakkındadır.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> *Kıntâr* ve *dinar* burada misal olsun diye kullanılmıştır. Yani onlardan bazıları çok şeyi verirken bazıları az bir miktarı bile vermek istemezler. "Her kim zerre miktarı iyilik yaparsa onu görecektir. Yine her kim zerre miktarı kötülük yaparsa onu görecektir." [ez-Zilzâl 99/7-8] âyeti de böyledir. [1]

Âyetin zâhiri bütün Ehl-i kitabı kapsıyor olsa da müfessirlerin çoğuna göre burada anlatılan Müslüman olanlarıdır. Çünkü âyetle murat edilen, -Allah en doğrusunu bilendir- başkalarının arasından üstünlüğe sahip olduklarını söyleyen Yahudilerdir. Allah onların bu sözlerine cevap vermiştir. Çünkü emanete sahip çıkmak bütün dinlerde farz; emanete ihanet bütün dinlerde haramdır. Onlardan birine az bir şey bile emanet edilse ancak uzun süre ısrar ettikten ve konuştuktan sonra onu geri verir. Yaptıklarınız ortadayken üstünlük iddiasında bulunmanız câiz değildir. Onları kınamak için bu söylenirken onlardan birinin büyük bir emaneti verdiği nasıl söylenir?

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3: 341.

والقنطار مرَّت الأقاويل فيه في قوله تعالى: ﴿وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ﴾ [آل عمران، ١٤/٣]، و﴿تَأْمَنْهُ﴾ بمعنى تأتمنه، يقال: آمنه وائتمنه، قال تعالى: ﴿فَإِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً﴾ [البقرة، ٢٨٣/٢] وهذا الخطاب[١] لكل سامع.

وقال الكلبي: معناه من تبايعه بالنسبة بثمن قنطار من الذهب والفضة يؤدِّهِ إليك ولا يمطلك، وهم مؤمنو أهل الكتاب عبد الله بن سلام وأصحابه.

وقوله تعالى: ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِماً﴾ قال الكلبيُّ: ومنهم من إن تبايعه بالنسبة بدينار لا يؤدِّهِ إليك إلا ما دمتَ على رأسِهِ قائما ملِحًّا[٢] متقاضيا، وهو قول مقاتل أيضا، وقال أبو سهل: أي إلا أن يكون البيع يدًا بيدٍ، وقال الضحَّاك: هذا في أداء الأمانة أي الوديعة ونحوها.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> «القنطار والدينار للتمثيل، أي منهم من يؤدي الكثير ومنهم من لا يؤدي القليل، وهو كقوله تعالى: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَراً يَرَهُ﴾ [الزلزال، ٧/٩٩-٨]».[٣]

قالوا: وظاهره وإن كان يتناول أهل الكتاب لكن عامة المفسرين على أن الوصف بالأمانة لمن أسلم منهم:[٤] لأنَّ المراد بالآية -والله/[٣٣٣ظ] أعلم- أن اليهود ادَّعوا أنهم هم المخصوصون بالفضل دون غيرهم فرد الله عليهم قولهم؛ لأنَّ أداءَ الأمانة واجب في الأديان كلها والخيانة حرام، ولو اؤتمن أحدهم[٥] على أمانة قليلة لم يؤدها إلا بعد طول التقاضي والإشفاق من سوء المقالة، فلا يجوز لكم أن تدعوا الفضل لأنفسكم وهذا وصفكم وإذا كان هذا لذمّهم كيف يجوز مدح الواحد منهم بأداء الأمانة الجليلة،

---

١ ر: خطابٌ
٢ ر: ملحا قائما
٣ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٤١/٣.
٤ ر + والمسليين
٥ ر: واحد منهم

Ehl-i kitaptan iman etmiş olanların üstün olmasının delili de budur. Allah Teâlâ "Onlar eşit değildir. Ehl-i kitaptan gece gündüz Allah'ın âyetlerini okuyan ve secde eden bir topluluk vardır." [Âl-i İmran 3/113] buyurmuştur. Bu kimseler Allah'a ve âhiret gününe iman ederler. İyiliği emredip kötülükten alıkoyarlar. "Onlardan bazıları Müslümandır. Çoğu ise fasıktır" [Âl-i İmrân 3/110] buyurmuştur. Cenâb-ı Hak kınananlardan sadece müminleri müstesna kılmıştır. Bunu Kelbî'den böyle rivayet ettik.

Mukātil şöyle demiştir: İlk bahsedilenler Abdullah b. Selâm ve arkadaşları, ikinciler ise Kâ'b b. Eşref ve yanındakiler gibi kâfir Yahudilerdir- Allah onlara lânet etsin.

İbn Kuteybe şöyle demiştir: "Başında durmadan" yani sürekli vermesini istemeden.[1] Burada başında durma ifadesi istiaredir. Bir şeyi isteyen onun için ayağa kalkar, istemeyen ise oturur. "Herkesi hak ettiğine göre yönetip gözeten Allah" [er-Ra'd 13/33], "O işi yapan bir ümmet" [Âl-i İmrân 3/113], "Adaleti ayakta tutan" [Âl-i İmrân 3/18] ve benzeri âyetlerde de "ayakta durmak" bu anlamda kullanılmıştır.

"**Bu da onların, 'Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur.' demelerindendir."** Yani Yahudilerin bu işi helâl görmeleri, emaneti vermekten kaçınmaları, borcu ödememeleri "Bizim Arapların malını almamızda bir günah yoktur." diye inanmaları sebebiyledir. "Bizim kitabımızda böyledir." derlerdi. Yolun olmaması demek bir şey isteme hakkının bulunmaması demektir. "Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, artık onlara yapılacak bir şey yoktur." [eş-Şûrâ 42/41] âyetinde de bu anlamda kullanılmıştır. Bunun izahı şöyledir: bir şeyi talep eden kişi, ancak talep ettiği şeyi elde etmek için bir yol bulursa onu alabilir.

Mukātil şöyle demiştir: Müslümanlar Câhiliye zamanında Yahudilerle alışveriş yapardı. Müslüman olduktan sonra onlardan alacaklarını isteyince Yahudiler "Onların mallarını hapsetmemizde bir mahsur yoktur. Onlar bizim dinimizde değiller." dediler ve bunun Tevrat'ta kendilerine helâl kılındığını iddia ettiler. Bir rivayete göre onlar "Biz Allah'ın çocukları ve sevdiği kimseleriz. Diğer insanlar ise bizim kölelerimizdir. Onların mallarını almamız konusunda bir günah yoktur." diyorlardı.

1 İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 106

والدليل على أن التفضيل على هذا الوجه. وقوله تعالى: ﴿لَيْسُوا سَوَآءً مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَآئِمَةٌ يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللهِ اٰنَآءَ الَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾ [آل عمران، ١١٣/٣] يؤمنون بالله واليوم الآخر، ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر إلى قوله: ﴿مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣][1]، فلم يميز من المذمومين إلا المؤمنين، وقد ذكرنا عن الكلبي كذلك.

٥ وقال مقاتل: الأوَّلون عبد الله بن سلام وأصحابه والآخرون الكفار من اليهود كعب بن الأشرف وأصحابه لعنهم الله[2].

وقال القتبي: ﴿اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَآئِمًا﴾ أي مواظبا على التقاضي[3]، ووصفه بالقائم استعارة لأن المطالب للشيء يقوم فيه والتارك له يقعد عنه، وعلى هذا قوله: ﴿اَفَمَنْ هُوَ قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ﴾ [الرعد، ٣٣/١٣] وقوله: ﴿اُمَّةٌ قَآئِمَةٌ﴾ [آل عمران، ١١٣/٣٠] أمة ١٠ قائمة[4] وقوله: ﴿قَآئِمًا بِالْقِسْطِ﴾ [آل عمران، ١٨/٣] ونحو ذلك.

وقوله تعالى: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِى الْاُمِّيّٖنَ سَبِيلٌ﴾ أي ذلك الاستحلال ومنع الأمانة وترك قضاء الدين بسبب أنهم يعتقدون ويقولون: ليس علينا في أخذ أموال العرب مأثم، ويقولون: في كتابنا كذلك ونفي السبيل نفي المطالبة، وقال تعالى: ﴿وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهٖ فَاُولٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ﴾ [الشورى، ٤١/٤٢] وتحقيقه ١٥ أن المطالب لا يتمكن من المطالبة /[٣٣٤و] إلا إذا وجد[5] السبيل إلى المطلوب.

وقال مقاتل: إن المسلمين بايعوا اليهود في الجاهلية فلما تقاضاهم المسلمون في الإسلام قالوا: لا حَرَجَ علينا في حبس أموالهم لأنهم ليسوا على ديننا، وزعموا أنَّ ذلك حل لهم في التوراة، وقيل: كانوا يقولون: نحن أبناء الله وأحباؤه وسائر الناس عبيدٌ لنا لا جناح علينا في أموالهم.

١ ح: قوله: «ليسوا سواء» إلى قوله: «منهم المؤمنون وأكثرهم الفاسقون»
٢ ح و ر – لعنهم الله
٣ تفسير غريب القرآن لابن قتيبة، ص. ١٠٦.
٤ ح: ومنه قوله «أمة واحدة» وقوله: «أ فمن هو قائم على كل نفس بما كسبت»
٥ ر: بعد وجود

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Onlar ümmîler diyerek kitapları olmayan bir kavim olan Arapları kastetmişlerdir. Bir görüşe göre ümmîler ile bütün müminleri kastetmişlerdir. Hz. Peygamber aleyhisselâm "Biz ümmî bir topluluğuz, hesabı ve yazmayı bilmeyiz." buyurmuştur.[1]

"Allah adına yalan söylüyorlar." Allah Teâlâ onların "Bu (dinimizden olmayanların malları bize helâl olması) Tevrat'ta olan şeydir." sözlerine cevap vermiştir ve "Allah hakkında yalan söylüyorlar." buyurmuştur.

"Hâlbuki bunu biliyorlar." Yani Allah adına yalan söylediklerinin farkındalar. Bir görüşe göre onlar Allah'ın Tevrat'ta herkes hakkında emaneti yerine getirmelerini emrettiğini bilmektedirler. Dahhâk şöyle demiştir: Onlar Hz. Muhammed aleyhisselâmın davetinin hak olduğunu biliyorlar.

76. Hayır! [Gerçek onların dediği gibi değil.] Her kim sözünü yerine getirir ve kötülükten sakınırsa, bilsin ki Allah sakınanları sever. [Âl-i İmrân 3/76]

"Hayır! [Gerçek onların dediği gibi değil.] Her kim sözünü yerine getirir ve kötülükten sakınırsa, bilsin ki Allah sakınanları sever." Burada *evfâ* "vefa gösterdi" anlamındadır. Ancak Hicaz lehçesinde *evfâ*, Necid lehçesinde *veffâ* fiili kullanılır.

"Hayır!" ifadesiyle önceki âyette bulunan cümleye cevap verilmiştir. Yani durum Yahudilerin söylediği gibi değildir.

Âyetteki "Sözünü" ifadesi Allah'a verdiği sözü demektir. Bundan "Allah hakkında yalan söylüyorlar." [Âl-i İmrân 3/78] âyetinin tefsirinde bahsedilmişti. Bir görüşe göre burada kastedilen kendi verdiği söze uyan kişidir. O elbette "Biz ümmîlerde gidecek bir yol bulamayız." şeklinde bir söz söyleyen kişi değildir. Bilakis anlaşmasına sadık kalarak emaneti yerine getiren ve Allah'tan sakınarak emanete ihanet etmeyen kişiyi şüphesiz Allah sever, çünkü O takvâ sahiplerini sevmektedir.

Başka bir tefsire göre âyetin mânası şöyledir: "Bizim için ümmîlerde bir vebal yol yoktur." sözü nasıl doğru olabilir! Aralarında ahdine bağlı kalan, sakınan ve emanete riayet edenler vardır. Allah böyle davranıp takvâ sahibi olanları sever. Onlar âyetin başında "Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan" ifadelerinde zikri geçen kimselerdir. Allah böyle kimseleri sever.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3: 343.

قال أبو منصور: أرادوا بالأميين العرب بما لا كتاب لهم[1]، قال وقيل: أرادوا بالأمّيين جميع المسلمين فإن النبي ﷺ قال: نحن أمةٌ لا نحسب ولا نكتب.

وقوله تعالى: ﴿وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ﴾ ردّ الله عليهم قولهم إن هذا في التوراة، قال يكذبون على الله في هذا.

وقوله تعالى: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ أنَّهم يكذبون على الله تعالى ، وقيل: وهم يعلمون أنَّ الله أمر في التوراة بأداء الأمانة في حق الكلِّ، قال الضحاك: وهم يعلمون أنَّ الذي يدعو إليه محمَّدٌ ﷺ حق.

٧٦- بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِيْنَ

وقوله تعالى: ﴿بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِيْنَ﴾، «أوفى» بمعنى «وفي» إلا أن[2] لغة أهل الحجاز «أوْفَى» ولغة أهل نجد «وَفَى».

و«بلى» رد لما قبله أي ليس كما قالت اليهود.

وقوله «بعهده» أي بعهد الله فقد سبق ذكره في قوله تعالى: ﴿وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الكَذِبَ﴾ [آل عمران، ٧٨/٣]، وقيل: من أوفى بعهد نفسه أي ليس كما قالوا: ليس علينا في الأميين سبيل بلى من أوفى بعهده فأدَّى الأمانة واتقى الله فلم يخنها فإن الله يحبه لأنه يحب المتقين.

وقيل: معناه: كيف يصحُّ قولهم: ليس علينا في الأميين سبيل /[٣٣٤ظ] وفيهم من أوفى بعهده واتَّقى وأدَّى الأمانة وهم المذكورون في أول الآية: «ومنهم من إن تأمنه بقنطارٍ» فإن الله يحبه.

---

١ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٤٣/٣.

٢ ر: غير أن

"Neden 'Allah onu sever.' ifadesi kullanılmadı? Böylesi daha veciz olurdu." şeklindeki bir soruya şöyle cevap verebiliriz: Takvâ sahiplerini tekrarlaması, onların bu muhabbete ne sayesinde mazhar olacaklarını açıklamak ve bu müjdenin özel olarak âyette zikredilenler değil takvâ sahibi herkes için geçerli olduğunu haber vermek amacına matuftur.

Atâ şöyle demiştir: Allah Teâlâ, Tevrat'ta kendisine verdiği sözü tutan ve O'ndan helâl ve haram kıldığı şeyler konusunda sakınan, farzlarını yerine getiren, O'nun gazabından kaçınan kişiyi, yani bu sıfatlara sahip olup da Hz. Muhammed aleyhisselâma iman edenleri sever. Allah Teâlâ "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vaad ettiklerimi vereyim." [el-Bakara 2/40] buyurmuştur. Yahudiler Allah Teâlâ'ya Hz. Muhammed aleyhisselâmı gönderdiğinde kesinliklikle ona iman edeceklerine ve [getirdiklerini] hiç şüpesiz tasdik edeceklerine dair söz vermişlerdi. Eğer onlar verdikleri bu sözü yerine getirirlerse Allah da onları cennete sokacağına dair söz verdi.

77. Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince, işte bunların âhirette bir payı yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır. [Âl-i İmrân 3/77]

"Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince…" Cenâb-ı Hak önceki âyet-i kerîmede verdiği sözü tutanlara müjdesini zikrettikten sonra burada sözünü bozanlara karşı tehdidini bildirmektedir. Bir şeyi az bir pahaya satmak, onu hiçe saymaktır. Bunun açıklamasını Bakara sûresinde "Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür." [el-Bakara 2/90] âyetinin tefsirinde yapmıştık. Bu âyet Yahudiler hakkında indirilmiştir. Yahudi din adamlarından bir grup, kurak bir dönemde Kâ'b b. Eşref'e gelip ondan erzak istediler. Kâ'b onlara "'Ben Allah'ın elçisiyim.' diyen o adam hakkında ne diyorsunuz?" diye sordu. Onlar da "Allah'ın kulu ve kullarına gönderdiği elçisidir." dediler. Kâ'b "Eğer bunun aksini söyleseydiniz size verecek erzağım ve hediyelerim vardı." dedi. Onlar da "Biz dönüp biraz düşünelim." dediler. Sonra Hz. Peygamber aleyhisselâmın sıfatlarını deccâlin sıfatlarıyla değiştirdiler. "Tevrat'ta işte böyle bulduk dediler." Kâ'b bu sözden dönmeyeceklerine dair onlardan yemin aldı. Yemin ettiler. Her birine yedi arşın kumaş ve bir ölçek arpa verdi. Bu âyet-i kerîme de onlar hakkında nâzil oldu. Bir görüşe göre bu âyet Aydân ve İmriü'l-kays hakkında nâzil olmuştur. "Mallarınızı aranızda bâtıl bir şekilde yemeyin." [el-Bakara 2/188] âyetinin tefsirinde bu konuyu anlatmıştık.

فإن قيل: لم لَمْ يقل: «فإن الله يحبه» وهو أقرب إلى الإيجاز، قلنا: أعاد ذكر المتَّقين إبانة أنهم بها ينالون هذه المحبة وليكونَ وعدًا لكل متقٍّ بأي شيء اتقى لا للمذكورين في الآية على الخصوص.

وقال عطاء: بلى من أوفى بما عاهد الله عليه في التوراة واتَّقى الله فيما أحلَّ وحرَّم[1] وعمل بفرائضِهِ واتَّقى سخطه فإنَّ الله يحبُّ من كانت هذه صفته مع الإيمان بمحمَّدٍ، وهو قوله تعالى: ﴿وَاَوْفُوا بِعَهْدِيٓ اُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ [البقرة، ٤٠/٢] وذلك أنَّهم عاهدوا الله تعالى لئن بعث محمد لنؤمننَّ به ولنصدقنَّه وعاهدهم الله لئنْ فعلوا ذلك ليدخلنَّهم الجنة.

٧٧- اِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَناً قَلِيلاً اُولٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ

وقوله تعالى: ﴿اِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ﴾ ذكر وعيد ناقض العهد بعد ما ذكر وعد الموفي بالعهد، والاشتراء به ثمنًا قليلا هو الاعتياض به ذلك وقد ذكرنا تحقيقَه في سورة البقرة عند قول الله تعالى: ﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ﴾ [البقرة، ٩٠/٢] ونزلت الآية في اليهود فإن جماعة من أحبارهم أتَوْا كعب بن الأشرف في قحط[2] يطلبون منه طعاما فقال: ما تقولون في هذا الرجل الذي يقول: أنا رسول الله؟ فقالوا: هو عبد الله ورسوله إلى خلقه فقال كعب: لو قلتم غير هذا كان لكم عندي طعامٌ وعطاءٌ، فقالوا: نرجع ونتأمَّل فرجعوا /[٣٣٥و] وعادوا وقد بدَّلوا نعته بنعت الدجَّالِ فقالوا: وجدنا في التوراة كذلك فحلَّفهم لا يرجعون عن هذا فحلَفوا فأعطى كلَّ واحد منهم ثماني أذرع من كرباس وصاعا من شعير فنزل في شأنهم هذا، وقيل: نزلت في عيدان وامرئ القيس وقد بيَّنَّا ذلك عند تفسير قوله تعالى: ﴿لَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ [البقرة: ١٨٨/٢].

١ ر: حرم وأحلَّ
٢ ر + قوم

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bir görüşe göre Allah'ın ahdi onun emir ve yasaklarıdır. Aynı zamanda anlaşmanın Yahudilerin Hz. Muhammed'in Tevrat'ta geçen vasıflarını saklamayacaklarına ve insanlara onu anlatacaklarına dair sözleri de olduğu ifade edilmiştir. Ne var ki onlar bu gerçekleri saklamışlardır. Âyette bahsedilen yeminler ise yine bu güruhun yöneticiliklerini ve geçimlerini kaybetme korkusuyla Tevrat'ta Hz. Peygamber aleyhisselâmın sıfatının bulunmadığına dair yalan yere ettikleri yeminleridir. Allah'a verilen söz ile yeminlerin aynı şey olması da mümkündür. Başkasının malını haksız yere almak için edilen yemindir. Allah Teâlâ "Bir anlaşma yaptığınızda Allah'ın ahdine uyun ve yeminlerinizi bozmayın." [en-Nahl 16/91] buyurmuştur. Âyette zikredilen "Allah'ın ahdi"nin onların Allah'tan kabul ettikleri şeyler ve Allah Teâlâ'nın onları ilzam ettiği emir ve yasaklar; yeminlerin ise ant içtikleri konular olması da muhtemeldir. [1]

"İşte bunların âhirette bir payı yoktur." Yani onların âhirette hayır ve iyilikten nasipleri yoktur.

"Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak." Allah onlara lutfuyla hitap etmeyecek, merhamet nazarıyla bakmayacaktır.

"Onları temize çıkarmayacaktır." Onların amellerini sevabıyla çoğaltmayacaktır. "Eğer bir iyilik ise onu kat kat artırır." [en-Nisâ 4/40] âyetinde anlattığı şekilde onlara lutuf ve keremiyle muamelede bulunmayacaktır. Bir görüşe göre onları hayırla anmayacaktır. Bir görüşe göre ise onları temize çıkarmayacaktır.

"Onlar için acı bir azap vardır." Acı verici bir azap vardır. Bunların hepsini Bakara sûresinde açıklamıştık.

Süddî şöyle demiştir: Bu âyet-i kerîme Eş'as b. Kays hakkında nâzil olmuştur. Eş'as, kendi milletinden bir adamın kuyusunun başında konaklamıştı. Adam bu kuyuyu kazmayı bitirip oraya yerleşmiş, daha sonra oradan ayrılınca hemen Eş'as gelip kuyuya yerleşmişti. Bunun üzerine adam Hz. Peygamber aleyhisselâma gelip onu şikâyet etti. Hz. Peygamber kuyunun sahibinden delil istedi. Adam delil getiremedi.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 343 -344.

وقال الإمام أبو منصور:

قيل: عهد الله أمره ونهيه، ويحتمل أن يكون هذا عهدهم في التوراةِ أن لا يكتموا نعت محمد ويظهروه للناس فكتموه والأيمان هي أيمانهم التي حلفوا كذبا أن ليس في التوراةِ نعته مخافة ذهاب الرسائة والمأكلة، ويحتمل أن يكونَ عهد الله والأيمان واحدا، وهو الحلف على أخذ مالِ الغير بالباطل، قال تعالى: ﴿وَاَوْفُوا بِعَهْدِ اللهِ اِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْاَيْمَانَ﴾ [النحل، ٩١/١٦]، ويحتمل أن يكون عهد الله هو ما قبلوه[1] عن الله جلَّ جلاله وما ألزمهم اللهُ تعالى والأيمان ما حلفوا.[2]

وقوله تعالى: ﴿اُولٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ﴾ أي ليس لهم فيها نصيب خير.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ﴾ أي لا يخاطِبُهم خطاب لطف ﴿وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾ أي نظر رحمة.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يُزَكِّيهِمْ﴾ قيل: أي لا ينمي أعمالهم بالثواب كما قال تعالى: ﴿وَاِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا﴾ [النساء، ٤٠/٤] ، وقيل: أي لا يثنى عليهم بالخير، وقيل: أي لا يطهرهم.

وقوله تعالى: ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ﴾ أي مؤلِمٌ، وقد كشفنا ذلك كلَّه على الوجه في سورة البقرة.

قال السُّدِّيُّ: نزلت في الأشعث بن قيس نزل على بئر رجل من قومه كان ذلك الرجل احتفرها ونزلها /[٣٣٥ظ] ثم ارتحل عنها فنزل عليها الأشعث فجاء الرجل فخاصمه إلى النبي صلى الله عليه وسلم فسأل النبي ﷺ صاحبه البينة، فلم يأت بها،

١ ح: قبلوا
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٤٣/٢-٣٤٤.

Sonra Eş'as'ın yemin etmesini istedi. Eş'as yemin etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhisselâm "Allah, kardeşinin malını haksız yere almak için yemin edip onu alan kimsenin yüzüne bakmadan atar." buyurmuştur. Bu âyet de muhtemelen bu sebeple indirilmiştir. Umumu itibariyle de Yahudiler hakkında anlatılan kıssaya uygundur. Bu açıdan önceki âyetle irtibatlandırılır. Bu âyetin umûmî olarak Yahudiler hakkında nâzil olması ve ayrıca bu hadiseye de uygun düşmesi de mümkündür.

Mücâhid ve Şa'bî şöyle demiştir: Bir adam günün ilk saatlerinde malını pazara koymuştu. Akşam üzeri bir adam gelip malın ücretinde pazarlık etmeye başlayınca satıcı "Hiçbir ortağı olmayan Allah'a yemin ederim ki sabah bu malı şu kadar paraya benden istediler [vermedim] eğer akşam olmasaydı bu ücrete satmazdım" diye yemin etti. Bunun üzerine bu âyet indirildi.

78. Ehl-i kitaptan bir grup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerler. Hâlbuki okudukları kitaptan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı hâlde "Bu Allah katındandır." derler. Onlar bile bile Allah'a iftira ediyorlar. [Âl-i İmrân 3/78]

"Ehl-i kitaptan bir grup, kitabı okurken dillerini eğip bükerler." *Leyy* bir şeyi ters yüz etmek demektir. *Leyyü'l-unuk*, boynu eğmek, *leyyü'l-yed* eli bükmek, *leyyü'l-habl* ipi bükmek anlamına gelir. Aslında kelime düz bir şeyi eğmek demektir. *İltivâ* da eğilmek, bükülmek anlamına gelir. Ehl-i kitaptan bir grup ağızlarını eğerler. Burada isim haber mevkiinde bulunduğu için başına *lâm* gelmiştir. Tertip üzere zikredildiğinde haber mevkiindedir. "Eğerler" yani kitabı tahrif ederlernaksadından saptırırlar. Yani özellikle Yahudilerden bir grup Tevrat okurken dillerini eğip bükerler, onu tahrif ederlerdi.

"Okuduklarını kitaptan sanasınız diye." Yani okuduklarının Tevrat'tan olduğunu zannedesiniz diye.

"Hâlbuki okudukları kitaptan değildir." Yani Tevrat'tan değildir.

"Söyledikleri Allah katından olmadığı hâlde 'Bu Allah katındandır.' derler." Yani size onun Allah katından indirilmiş olduğunu söylerler. Hâlbuki o Allah katından indirilmiş değildir.

"Onlar Allah'a iftira ediyorlar." O'na söylemediği şeyleri nispet ediyorlar.

فاستحلف الأشعث فحلف عليها، فقال رسول الله: من حلف على مال أخيه فاحتفظه[1] ظلما ألقى الله تعالى معرضا عنه، فيحتمل أنها نزل في هذه الحادثة فكانت بعمومها صالحة لقصة اليهود فضمت إلى الآية التي قبلها، ويجوز أن تكون نزلت في اليهود وصلحت في هذه الحادثة.

وقال مجاهد[2] والشعبي: أقام رجل سلعة أول النهار فساومه رجلٌ آخرَ النهارِ فحلف بالله الذي لا إله إلا هو لقد طُلِبَ منه هذا أول النهار بكذا وكذا ولولا المساء لما باعه بهذا الثمن فنزلت الآية.

٧٨- وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقاً يَلْوُۥنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ ۚ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

وقوله تعالى: ﴿وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقاً يَلْوُۥنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ﴾ اللَّيُّ في الشيءِ أن يجعَل ظاهرَه باطنَه وباطنَه ظاهره، وليُّ العنق واليد والحبل هو الفتل، وأصله عطف الشيء عن الاستقامة إلى الاعوجاج، والالتواء الانحراف والانعطاف ومعناه: وإن فريقا من أهل الكتاب ليلوون فلما وقع الاسم موقع الخبر في الذكر أدخلت اللام فيه[3]، وموضعها الخبر إذا ذكر على الترتيب ومعنى «يلوون»: يحرفون الكلام ويعدلون به عن القصد أي إن جماعة من اليهود خاصَّة يحرفون ألسنتهم بالتوراة.

وقوله تعالى: ﴿لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ﴾ أي لتظنُّوه أنه من التوراة.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ﴾ وليس هو من التوراةِ.

وقوله تعالى: ﴿وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ﴾ أي يقولون لكم إنَّه منزل من عند الله، ﴿وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ﴾ /[٣٣٦و] أي ليس هو بمنزلٍ من عند اللهِ.

وقوله تعالى: ﴿وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ﴾ أي ما لم يقله.

---

١ ر: فاختطفه

٢ ر: مقاتل

٣ ر: أدخلت فيه اللام

"Hâlbuki gerçeği biliyorlar." Yani neyin ne olduğunu biliyorlar.

"Kitabı okurken dillerini eğip bükerler." Yani elleriyle yazdıkları Tevrat'ı okurken böyle davranırlar. "Onu kitaptan sanasınız diye." Yani Tevrat'tan olduğunu düşünün diye. Bu ilk söylenenin dışındadır. Yani onlar size karşı Tevrat'tan delil getirdikleri zaman onun lafızlarını değiştirirler. Size, Muhammed aleyhisselâmın hâl ve sıfatları hakkında onlar aleyhine Tevrat'tan delil getirdiğinizde bunu yaparlar. Bu onların yaptığı bir tezvir ve yanıltmadır, bunu kabul etmeyin. Âyette şu konuda bir uyarı vardır: Vaaz ve nasihat eden kişinin gelişi güzel konuşup Kur'ân okurken ona lâyık olmayan şeyler söylememesi gerekir. Yoksa insan bunun Allah'ın âyetinin tefsiri olduğunu düşünebilir, dinleyenler bunların Allah'tan gelmiş haber olduğunu zannedebilirler ki bu da Allah'a iftira etmek sayılır.

79. Hiçbir insanın, Allah'ın kendisine kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra [kalkıp] insanlara "Allah'ı bırakıp bana kul olun!" demesi mümkün değildir. Bilakis [şöyle demesi gerekir]: "Okutmakta ve öğretmekte olduğunuz Kitap uyarınca Rabbe hâlis kullar olunuz." [Âl-i İmrân 3/79]

"Hiçbir insanın, Allah'ın kendisine kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra…" Buradaki *mâ kâne* ifadesinde iki vecih vardır: Birincisine göre bu ifade nefiy anlamındadır. Yani hiçbir peygamber bu niteliğe sahip olamaz. "Allah elbette evlât edinmiş değildir." [Meryem 19/35] âyeti de böyledir. İkinci vecih ise "Böyle bir şey yapması peygambere haramdır." şeklindedir. Meselâ bir kişiye "Senin böyle yapmaya hakkın yok." denildiğinde de işin yasak olduğu anlaşılır. "Hiçbir peygambere, emanete hıyanet yaraşmaz." [Âl-i İmrân 3/161] âyetinde de böyle bir anlam vardır. Bu âyetin öncesiyle irtibatı nüzûl sebebi zikredilirken anlatılacaktır.

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hz. Peygamber aleyhisselâm Ehl-i kitabı çağırıp onları antlaşmayı bozmamaları ve peygamberin Tevrat'ta geçen sıfatlarını değiştirmemeleri konusunda uyarınca Ebû Râfi' el-Kurazî "Ey Muhammed! Hıristiyanların Îsâ'ya yaptıkları gibi bizim de sana ibadet etmemizi, seni Rab edinmemizi mi istiyorsun?" diye sordu. Bu soruya cevap olmak üzere Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi. Yani Allah'ın kendisine vahiy olarak bir kitap verdiği, onun açıklamasını bildirdiği ve insanlar arasında hüküm verme nimetini bahşedip peygamber olarak gönderdiği bir kişiye bu işi yapmak yaraşmaz.

وقوله تعالى: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ أي يعلمون أنهم كذلك.

وقيل: قوله:[1] ﴿يَلْوُۥنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ﴾ أي بما كتبوه بأيديهم وقوله: ﴿لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ﴾ أي من التوراةِ، فهذا غير الأول وأراد أنهم يغيرون التوراة إذا أظهروا لكم الاحتجاج[2] بالتوراة أو إذا احتججتم عليهم بالشيءِ من نعت محمد مضافا إلى التوراة، وهذا تزويرٌ منهم فلا تقبلوا ذلك منهم، وفي الآية تنبيهٌ على أنه لا ينبغِي للمذكر أن يجازف[3]، فيقول عند قراءة القرآن أشياء لا تليق بالآية فإنه يرى الناس له تفسير هذه الآية والسامع يعتقد أنه يخبر عن الله، وهو تقوُّلٌ على الله إذا قال ما يخالفه.

٧٩- مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُؤْتِيَهُ اللهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَاداً لِي مِنْ دُونِ اللهِ وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيّٖنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَۙ

وقوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُؤْتِيَهُ اللهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ﴾ «ما كان» له وجهان: أحدهما النفي أي لا يكون الرسولُ بهذا الوصفِ بحال وهو كقوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ﴾ [مريم: ٣٥/١٩]، الثاني: أن معناه حرامٌ على الرسول ذلك كما تقول: «ما كان لك أن تفعل كذا» وهو كقولِهِ تعالى: ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّۜ﴾ [آل عمران، ١٦١/٣] ، واتصالُها بما قبلها ما جاء في قصة نزوله.

قال ابن عباس: ولما دعا النبي ﷺ أهل الكتاب وأوعدهم على نقض العهد وتغيير نعت النبي ﷺ قال أبو رافع القُرَظِي: أتريد منَّا يا محمدُ أن نعبدَك ونتخذك ربًّا كما فعلت النصارى بعيسى، فأنزل الله هذه الآية ردًّا عليه: ﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ﴾ أي ليس لآدميٍّ ﴿اَنْ يُؤْتِيَهُ اللهُ الْكِتَابَ﴾ أي يعطيه الله كتابه وحيًا إليه ﴿وَالْحُكْمَ﴾ أي بيان الكتاب والقضاء بين الخلق /[٣٣٦ظ] ﴿وَالنُّبُوَّةَ﴾ فيبعثه رسولا إلى خلقه.

١ ر – قوله
٢ ر: الحجج
٣ م: يخاوف

"İnsanlara 'Allah'ı bırakıp bana kul olun!' demesi mümkün değildir." Yani bana tapın ve beni ilâh edinin demesi imkân dışındadır. Sizi Üzeyir'i ve Îsâ'yı rab edinmekten alıkoyan Hz. Muhammed aleyhisselâmın böyle bir şey yapması nasıl mümkün olabilir? O kendisi hakkında böyle bir şeye nasıl razı olur?

Bir görüşe göre Yahudi âlimleri Tevrat'ı tahrif edip avamı ona davet ettiklerinde insanlar adeta onların kulları, köleleri gibi oldular. Allah'a davet eden peygamberlere bile nasip olmayan böyle bir mertebe nasıl böyle kötü kişiler için mümkün olabilir?

Bir görüşe göre bu âyet Ehl-i kitaba cevaptır. Yani kendilerine kitap verildikten sonra Îsâ ve Üzeyir'in veya başka bir peygamberin insanlara böyle bir şey teklif etmesi mümkün değildir.

"Bilakis [şöyle demesi gerekir]: Rabbe hâlis kullar olunuz." Yani bu peygamber insanlara ancak "Rabbânî âlimler olunuz." diyebilir. Mukātil şöyle demiştir: "Allah Teâlâ'ya ibadet eden kimseler olunuz." Kelbî şöyle demiştir: "Tevrat'takileri öğreniniz." Bir görüşe göre "Hikmet sahibi âlimler olunuz." demektir. Bir görüşe göre dinde derin anlayış sahibi âlimler olunuz. Bir görüşe göre kendilerinin ve insanların işlerini ilim ve amelle düzelten âlimler olunuz. Bir görüşe göre, "Rabbe yani Allah'a ihlâsla bağlı olan rabbânîler olunuz." Başka bir görüşe göre rabbânî âlimler küçük ilimler ile insanları terbiye edenlerdir. Bir görüşe göre büyük ilimlerle insanları terbiye edenlerdir. Allah Teâlâ "Din adamları ve âlimleri onları menetseydi ya!" [el-Mâide 5/63] buyurmuştur.

Ebû Ubeyd şöyle demiştir: Tevrat konusunda bilgi sahibi bir adamdan şöyle duydum: Rabbânî âlimler helâli ve haramı, emir ve yasağı bilenlerdir. Ahbâr ise milletlerin tarihi ve ahvali hakkında bilgi sahibi olanlardır.

Kuşeyrî şöyle demiştir: Rabbânîler Allah'ı bilen, Allah hakkında hikmet sahibi olan, Allah dışındakilerden geçip Allah'ta fâni olanlardır. Mâsivâyı yok edip Allah ile duyan, Allah ile görenler, O'ndan gayrısını gözlerinde yok edenlerdir. Bir görüşe göre rabbânî âlimler, ne olursa olsun kaderin getirdiği her şeye boyun eğenlerdir. Bir görüşe göre rabbânî âlimler nimete sevinmeyen, dertlere yerinmeyenlerdir. Denilmiştir ki rabbânî âlim, fiili ile şeriatın herhangi bir emrini ihlâl etmemekle beraber dünyanın gelip geçici hevesleri ile de kalbini sevindirmeyen kimsedir.

"Okutmakta ve öğretmekte olduğunuz kitaba uyarak…" Yani insanlara âyetleri öğretirken Allah'a karşı ihlâslı olunuz.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللهِ﴾ أي اعبدوني واتَّخِذُوني إلها، وكيف يجوز من محمَّد هذا، وهو ينهاكم أن تتَّخذوا عزيرا ربًّا وعيسى كذلك فكيف يرضى ذلك في نفسه.

وقيل: إنَّ علماء اليهود لمَّا حرَّفوا التوراة ودعوا العامَّة إلى ذلك صاروا كالمستعبدين لهم فأخبر[1] أن هذه الرتبة لم تكن للأنبياء مع أنهم الدعاة إلى الله فكيف لهؤلاء.

وقيل: على ردِّهم أي ما كان لعزير وعيسى وغيرهما أن يؤتيه الله الكتاب التوراة والإنجيل أن يقول للناس ذلك.

وقوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّنَ﴾ أي لكن يقول هذا النبيُّ للناس: كونوا ربانيِّينَ، قال مقاتل: أي عابدين لله تعالى، وقال الكلبيُّ: علماء بما في التوراة، وقيل: علماء حكماء، وقيل: حكماء فقهاء، وقيل: مصلحين أموركم وأمور الناس بالعلم والعمل، وقيل: ربَّانيين منسوبِينَ إلى الربِّ أي الله على الخلوص، وقيل: الربَّانيون الذين يربون الناس بصغار العلوم قيل: كبارها، قال تعالى: ﴿لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ﴾ [المائدة، ٦٣/٥] لولا ينهاهم الربانيون والأحبار.

وقال أبو عبيد: سمعتُ رجلا عالما بالكتاب[2] يقول: الربانيُّون العلماء بالحلال والحرام والأمر والنهي، والأحبار أهل المعرفة بأنباء الأمم وما كان وما يكون.

وقال القشيري رحمه الله: الربانيُّون العلماء بالله الحكماء في الله القائمون بالله بفنائهم من غير الله يسمعون بالله وينظرون بالله بمحوِ ما سوى الله، قال: وقيل: الربانيُّ الذي لا يؤثر تصاريف الأقدار على اختلافها، قال: وقيل: الربانيُّ الذي لا تهزُّه / [٣٣٧و] نعمة لا تستفزُّه محنةٌ، قال ويقال: الربَّاني الذي لا يؤثر بشيء من الحوادث بقلبه وسره، وإن كان لا يقصِّر في شيء من الشرع بفعله.

وقوله تعالى: ﴿بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ﴾ أي كونوا لله في تعليم الناس وفي الدراسة.

١ ر + الله تعالى
٢ ر: بالكتب

80. Ve size "Melekleri ve peygamberleri ilâhlar edinin." diye de emretmez. Siz Müslüman olduktan sonra hiç size kâfirliği emreder mi? [Âl-i İmrân 3/80]

"Size "Melekleri ve peygamberleri ilâhlar edinin." diye emretmez." Âsım, İbn Âmir ve Hamza *en yü'tiyehû* ifadesine atfederek *râ* harfini mansub olarak okumuşlardır. Yani size emretmesi mümkün değildir. Diğer kıraat âlimleri ise yeni bir cümle başlangıcı olduğunu kabul ederek merfû okumuşlardır. Yani peygamberler size bunları emretmez ya da Allah size bunu emretmez.

Bir görüşe göre "Ancak rabbânî âlimler olunuz." [Âl-i İmrân 3/79] âyeti Allah Teâlâ'nın yeni bir emridir. Melekleri ilâh edinmek ise bazı Arapların "Melekler Allah'ın kızlarıdır." gibi sözleri, Peygamberlerin ilâh edinilmesi ise Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Üzeyir ve Hz. İsâ ile ilgili görüşleridir.

"Siz Müslüman olduktan sonra hiç size kâfirliği emreder mi?" Bu kınama ve olumsuzlama mânasında bir sorudur. Yani Allah Teâlâ size bunu asla emretmez.

"Müslüman olmanızdan sonra" Yani sizi İslâm'a davet ettikten ve bazılarınız bu davete icâbet ettikten sonra demektir. Bir görüşe göre âyet şu anlama gelir: Siz yaratılış şehâdeti ile Müslüman olduktan sonra Allah size hiç inkârcı olmanızı emreder mi? Allah Teâlâ "Göklerde ve yerde olan herkes ona teslim olmuştur." [Âl-i İmrân 3/83] buyurmuştur.

Bir görüşe göre bir topluluk Hz. Peygamber aleyhisselâma "Sana secde etmeyecek miyiz?" diye sormuşlar. O da "Hiç kimse Allah'tan başka kimseye secde etmemelidir." diye cevap vermiş, Allah Teâlâ da bu âyeti indirmiştir.

Kuşeyrî şöyle demiştir:

> Allah Teâlâ size hakkın şehâdetinden sonra halkın ispatını hiç emreder mi? Kalplerinize vahdet güneşi doğduktan ve gönüllerinizde tevhidin aydınlığı/nurları parıldadıktan sonra size eşkali ve emsali olanlara bakıp uymanızı emreder mi?[1]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 254.

٨٠- وَلَا يَأْمُرَكُمْ اَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ وَالنَّبِيّٖنَ اَرْبَابًاۗ اَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَأْمُرَكُمْ اَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ وَالنَّبِيّٖنَ اَرْبَابًاۗ﴾ قرأ عاصم وابن عامرٍ وحمزة بنصب الراء عطفا على«أن يؤتيه» ثم يقول يعني ولا أن يأمركم[١]، وقرأ الباقون[٢] بالرفع على الاستئناف، أي هو لا يأمركم بذلك أو الله لا يأمركم بذلك[٣].

وقيل: في قوله تعالى: ﴿وَلٰكِنْ كُوْنُوْا رَبّٰنِيّٖنَ﴾ [آل عمران، ٧٩/٣]، هو استئناف أمر من الله، واتخاذ الملائكة أربابا هو كقول بعض العرب: «الملائكةُ بناتُ اللهِ»، واتّخاذ النبيّينَ أربابا هو قول اليهود والنصارى في عزير وعيسى ما قالوا.

وقوله تعالى: ﴿اَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ﴾ استفهام بمعنى التوبيخ والنفي أي لا يأمرُكم.

وقوله تعالى: ﴿بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ﴾ بعد إذ أنتم مسلمون، أي بعد اذ دعاكم إلى الإسلام وأجابه بعضُكم، وقيل: أي أيأمركم الله بالكفر بعد إذ أنتم مسلمون بشهادة الخلقة، قال تعالى: ﴿وَلَهٗٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ﴾ [آل عمران، ٨٣/٣].

قيل: سأل قوم رسول الله rفقالوا: ألا نسجد لك، لا ينبغي لأحد أن يسجد لأحدٍ دون الله، وأنزل الله هذه الآية.

وقال الإمام القشيري رحمه الله:

> أيأمركم بإثبات الخلق بعد شهودِ الحقِّ. قال: ويقال: أيأمركم بمطالعة الأشكال ومطاوعة الأمثال بعد أن لاح في أسراركم أنوار التوحيد وطلعت قلوبكم شموس التفريد.[٤]

---

١ ر – قرأ عاصم وابن عامر وحمزة بنصب الراء

٢ ر: قرأ أبو جعفر ونافع وأبو عمرو والكسائي والأعشى والبرجمي وأبو زيد عن المفضل عن عاصم برفع الزاء على الاستيفاء، أي هؤلاء لا يأمركم بذلك أو الله لا يأمركم بذلك وقرأ الباقون بالنصب عطفا على«أن يؤتيه» ثم يقول يعني ولا أن يأمركم

٣ لوجوه القراءة انظر: النشر لابن الجزري، ٢٤٠/٢.

٤ لطائف الإشارات للقشيري ، ٢٥٤/١.

81. Allah, peygamberlerden "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra, beraberinizdekileri tasdik eden bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanıp yardım edeceksiniz." diye söz almış, "Kabul ettiniz ve bu ahdimi yüklendiniz mi?" dediğinde, "Kabul ettik" cevabını vermişler, bunun üzerine Allah "O hâlde şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim." buyurmuştu. [Âl-i İmrân 3/81]

"Hani Allah, peygamberlerden, Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra söz almıştı." Hamza *lemâ* kelimesini kesreli olarak *limâ* şeklinde okumuştur. Buna göre "size bu nimetleri bahşettikten sonra bir şükür olarak" anlamına gelir. Diğer kıraat imamları *lâm* harfinin fethasıyla *lemâ* şeklinde okumuşlardır. Bunun iki veçhi vardır. Âyette iki tane fethalı *lâm* bulunur. Birincisi *le-tü'minünne bih* ifadesindedir. İki vecihten biri, birincisinin lâm-ı kasem, ikincisinin de cevabı olmasıdır. "Cehennemi cinler ve insanlardan sana tâbi olanlarla dolduracağım." [es-Secde 32/13] âyeti böyledir. İkinci görüş, birincisinin tekit ifade eden bir lâm-ı ibtidâ, ikincisinin ise lâm-ı kasem olması şeklindedir. Meselâ Zeyd diye birine *le-Zeydün vallahi le-âtiyennehû* "Zeyd var ya vallahi ona gelirim." demen gibi.

Âyetteki *mâ*, ism-i mevsûl mânasındadır. Size verdiğim kitap ve hikmet gibi şeylere mutlaka iman edip tasdik edecektiniz. Bundan dolayı Allah Teala der ki: "Ey Muhammed hatırla o vakti ki Allah peygamberlerden söz almıştı ve onlara şöyle demişti." ["Onlara şöyle demişti"] ifadesi hazfedilmiştir. Yahut burada söz alma ile kastedilen, "size verdiğim kitap ve onun açıklaması"dır.

"Size bir peygamber geldiğinde" ifadesi peygamberin haberi geldiği zaman demektir. Burada haber kelimesi hazfedilmiştir.

"Beraberinizdekini tasdik eden" ifadesi elinizdeki kitaba uygun olan anlamındadır.

"Ona iman edip ona yardım etmeyi…" Yani onun peygamberliğini tasdik edip ona iman ederek ve kitabınızdaki hâl ve vasıflarını ümmetinize anlatarak ona yardım etmeyi kabul ettiniz mi? Burada kastedilen, Hz. Muhammed aleyhisselâmdır. Söz almanın üç veçhi vardır. Birincisi zürriyet için alınan sözdür. "Rabbin Âdemoğullarından söz aldı." [el-A'râf 7/172] âyetinde bu söze işaret edilir. İkincisi peygamberlerden risâleti tebliğ edeceklerine dair söz alınmasıdır. "Biz peygamberlerden, senden ve Nûh'tan söz almıştık." [el-A'râf 7/176] âyetinde buna işaret vardır. [Üçüncüsü] Peygamberlerden Hz. Muhammed aleyhisselâma iman etmelerine dair söz alınmıştır. "Peygamberlerden söz almıştık." âyetinde işaret edilen de budur.

٨١- وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيّٖنَ لَمَآ اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗ قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرِيۜ قَالُٓوا اَقْرَرْنَاۜ قَالَ فَاشْهَدُوا وَاَنَا۠ مَعَكُمْ مِنَ الشّٰهِدِينَ

وقوله تعالى: /[٣٣٧ظ] ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ﴾ قرأ حمزة: «لما آتيتكم» بكسر اللام أي لأجل أني آتيتكم شكرا إلي ذلك، والباقون بفتح اللام،[١] وله وجهان ففي الآية لامان مفتوحتان لام «لتؤمنن به» فأحد الوجهين أن[٢] الأولى لام القسم، والثانية جوابه كقوله تعالى لمن اتبعك ﴿لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ [السجدة، ١٣/٣٢]، والثاني أن الأولى لام ابتداء على التأكيد والثانية لام القسم وهو كقولك: «لزيدٌ والله لآتينه».

و«ما» بمعنى الذي، وتقديره: الذي آتيتكموه من الكتاب والحكمة لتؤمنن به ولتنصرنَّه لأجل ذلك يقول: واذكر يا محمد إذ أخذ الله مع النبيِّينَ الميثاق، وقال لهم وهذا مضمَرٌ أو أخذ الميثاق قول الذي أعطيتكم من كتاب وبيان كتاب.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ﴾ أي خبر رسول والخبر مضمر.

وقوله تعالى: ﴿مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ﴾ أي موافقٌ للكتابِ الَّذِي معكم.

وقوله تعالى: ﴿لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ﴾ أي لتصدقنَّ برسالته ﴿وَلَتَنْصُرُنَّهُ﴾ أي ولتعينَّه بالإيمان به وبيان نعته وأمر الأمة بالإيمان به والمراد من هذا الرسول وهو محمد، وأخذ الميثاق كان على ثلاثة أوجُهٍ: ميثاق الذرية وهو في قوله عز وجلَّ ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧] ، وميثاق الأنبياء[٣] بتبليغ الرسالة وهو في قوله تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ﴾ [الأعراف، ١٧٦/٧]، وميثاق الأنبياء بالإيمان بمحمد على التعيين وهو في هذه الآية ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ﴾ الآية.

١ لوجوه القراءة انظر: النشر لابن الجزري، ٢٤١/٢.
٢ ر + اللام
٣ ح - الأنبياء

"Kabul ettiniz mi?" Yani Allah Teâlâ peygamberlere "Bunu kabul ettiniz mi?" diye sordu. Bu, emir mânasına gelen bir sorudur. "Müslüman oldunuz mu?" [Âl-i İmrân 3/20] âyetinde de buna benzer bir üslûp vardır.

"Ve bu ahdimi yüklendiniz mi, dediğinde" Yani bu sözümü kabul ettiniz mi! Başka bir âyette "Ondan artık ahit alınmaz." [el-Bakara 2/48] yani ondan söz yani ahit kabul edilmez buyurulmuştur. Burada geçen *el-ısr* kelimesi ahd anlamına gelir.

"Kabul ettik dediler." Yani peygamberler "Bunu ikrar ettik." dediler.

"Allah şöyle dedi: O hâlde şahit olun" Yani Allah Teâlâ meleklere "Siz de peygamberlere bu konuda şahitlik edin." buyurdu. Bu Saîd b. Müseyyeb'in görüşüdür.

"Ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim." Yani Allah Teâlâ "Ben de buna şahitlik ediyorum." buyurdu.

82. Artık bundan sonra kim yüz çevirirse, işte onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir. [Âl-i İmrân 3/82]

"Artık bundan sonra kim yüz çevirirse" ifadesi kim sözünden cayar ve anlaşmayı kabul ettikten sonra onu bozarsa anlamına gelir.

"Onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir." Burada çoğul kipi kullanmıştır. Çünkü "kim" anlamına gelen *men* kelimesi çoğul için de kullanılabilir. Peygamberler verdikleri sözden asla yüz çevirmezler ve günahkârlıkla nitelenemezler. Ancak bunun iki yönü vardır. Birincisi şudur: Buradaki anlaşma peygamberler ve tebeiyyet yoluyla ümmetleri hakkındadır. Yüz çevirme işini yapan hususen onların ümmetleridir. İkincisi şudur: Önceden defalarca zikredildiği üzere ismet [günahsızlık] sıfatı imtihanı ortadan kaldırmaz. Zira Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber aleyhisselâm hakkında "Andolsun (faraza) Allah'a ortak koşarsan, işlerin mutlaka boşa gider." [ez-Zümer 39/65] ve "Gerçekten neredeyse onlara birazcık meyledecektin." [el-İsrâ 17/74] buyurmuştur.

Rivayete göre bu âyet hakkında başka görüşler de vardır. "Size verdim." âyeti "Şayet verseydim." veya "Size her ne verdiysem." diye yorumlanmıştır. Şöyle denilmiştir: Peygamberlerin anlaşma yapması, bir fiilin kendisi için vaki olduğu kişiye nispet edilmesi kabilindendir. Bu, Abdullah b. Abbas'ın yorumudur. Peygamberlerin anlaşma yapması uyarmak için geldikleri ümmetlerden kendilerine inanmaları ve yardım etmeleri konusunda söz almaları demektir.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ﴾ أي قال الله للأنبياء: أ أقررتم، وهذا استفهام بمعنى الأمر كما في قوله: ﴿ءَاَسْلَمْتُمْ﴾ [آل عمران: ٣/٢٠].

وقوله تعالى: ﴿وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرِىْ﴾ أي أقبلتم /[٣٣٨و] على ذلكم عهدي كقوله ﴿وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ﴾ [البقرة: ٢/٤٨] ولا يؤخذ منها عدل أي لا يقبل والإصر العهد.

وقوله تعالى: ﴿قَالُوْٓا اَقْرَرْنَا﴾ أي قال الأنبياء: أقررنا بذلك.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ فَاشْهَدُوْا﴾ أي قال الله للملائكةِ فاشهدوا على الأنبياء بذلك وهو قولُ سعيدِ بنِ المسيَّب.

وقوله تعالى: ﴿وَاَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشّٰهِدِيْنَ﴾ أي قال الله تعالى: وأنا أيضا شاهد[1] على هذا.

٨٢- فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ﴾ أي أعرض عن هذا العهد ونقضه بعد قبوله.

وقوله تعالى: ﴿فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُوْنَ﴾ جمع ذلك لأنَّ «من» كلمة تصلح للجمع والتولي لا يقع من الأنبياء ولا يوصفون بالفسقِ لكن له وجهان: أحدهما أن الميثاق كان على الأنبياء وأممهم[2] على التبعية والتولي من الأمم خاصة[3]، والثاني: إن العصمةَ لا تزيل المحنةَ[4] كما مرَّ ذكره مرات، وعلى ذلك قوله تعالى: ﴿لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾ [الزمر، ٣٩/٦٥] وقوله تعالى: ﴿لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ﴾ [الإسراء، ١٧/٧٤] الآية.

وقيل: في الآية أقاويل أخرُ، قيل في قوله سبحانه: ﴿اٰتَيْتُكُمْ﴾ [آل عمران: ٣/٨١] أي لئن آتيتكم، وقيل: مهما آتيتكم، وقيل: ميثاق النبيين أضيف إليهم إضافة الفعلِ إلى من يقع الفعل له وهو تأويل ابن عباس: أي أخذ الميثاق للنبيين على الأمم أن يؤمنوا بالرُّسُلِ إذ جاؤوا وأن ينصروهم.

---

١ ر: أنا أيضا شاهد.
٢ ر: والأمم
٣ ح: - خاصة
٤ ر: المحبة

Süddî'ye göre burada "Rabbin Âdemoğullarından ahit aldı." [el-A'râf 7/172] âyetinde zikredildiği üzere Hz. Âdem'in neslinden alınan söz ve ahit kastedilmektedir.

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Ebû Bekr el-Keysânî şöyle der: Rivayete göre burada iki vecih vardır: Birinci veçhe göre burada kastedilen kendilerinden peygamber gelen kavmin yani İsrâiloğulları'nın ahdidir. Yüce Allah, Kur'ân'da Ehl-i kitap hakkında zikrettiği ahitler ile İsrâiloğulları'nı kasteder. İkinci vecih ise Allah'ın peygamberlerden birbirlerini tasdik edeceklerine ve Allah'ın kitaplarını kavimlerine tebliğ edeceklerine dair ahit almasıdır.[1]

Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Katâde, Tâvûs ve bir topluluk şöyle demiştir: Bu, Allah'ın peygamberlerinden birbirlerini tasdik edeceklerine dair aldığı bir ahit olup umumidir. Yani sonra gelen öncekini, önce gelen sonrakini tasdik edecektir. Yoksa hususi olarak belirli bir peygamberle ilgili değildir. Zira "Sonra size bir peygamber gelir." âyetinde *resûl* (peygamber) kelimesi marife olarak değil nekre olarak gelmiştir.

Kelbî, Ebû Revk, Süddî ve müfessirlerin geneli şöyle demişlerdir: Burada maksat, önceki peygamberlerden gönderilmişlerin efendisi olan Hz. Muhammed'e iman edeceklerine dair ahit alınmasıdır. Zira "Sizden sonra bir peygamber gelir." âyetinde "rasûl" kelimesi lafzen nekre olsa bile sıfatla marife hâline gelmiştir. "Allah bir beldeyi örnek verir." [en-Nahl 16/112] âyetindeki "bir belde" kelimesi de nekre olmasına rağmen onunla Mekke kastedilmiştir ve sıfat alarak marife olmuştur.

"Ona iman edin ve ona yardım edin." âyetinde kastedilen kişi zamir olarak ifade edilmiştir ve onlar bu teklife "evet" diye cevap vermişlerdir.

Sonra Cenâb-ı Hak "İkrar ettiniz mi?" buyurmuştur. Yani "Ey peygamberler! Benim ahdimi ümmetlerinizin üzerine aldınız mı?" demiştir. Bir tevcihe göre bu âyetin öncesiyle irtibatı şu şekildedir: Allah Teâlâ ehl-i kitaba demiştir ki "Muhammed'e boyun eğmekten kaçınacak mısınız? Hâlbuki Allah bütün peygamberlerden ona uymak ve ona yardım etmek için ahit almış, onlar da bunu ikrar edip ona bağlı kalmışlardır."

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3: 349.

وقال السُّدِّيُّ: هذا أخذ ميثاق ذرية آدم المذكور في قوله سبحانه: ﴿وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِيٓ اٰدَمَ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧] وإذ أخذ ربك من بني آدم الآية.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

قال الكيساني رحمه الله: وقيل: فيه بوجهين: أحدهما: ميثاق الذين منهم النبيون وهم بنو إسرائيل وكلُّ ميثاقٍ /[٣٣٨ظ] ذكره الله تعالى في القرآن في أهل الكتاب، فإنما يراد به بنو إسرائيل، والثاني: أخذ الله ميثاق الأنبياء[١] أن يصدِّق بعضُهم بعضا وأن يبلغوا كتب الله تعالى إلى قومهم.[٢]

وقال علي وابن عباس وقتادة وطاووس وطائفة: هو ميثاق أخذه الله تعالى على النبيين أن يصدِّق بعضُهم بعضا؛ الآخرُ الأوَّلَ والأولُ الآخرَ، وهو على العموم وليس لنبيٍّ[٣] على الخصوص، فإن قوله تعالى: ﴿ثُمَّ جَآءَكُمْ رَسُولٌ﴾ هو على النكرة وليس على التعريف.

وقال الكلبيُّ وأبو رَوق ومقاتل والسدي وعامَّة أهل التفسير: هذا أخذ الميثاق على الأنبياء المتقدمين بالإيمان بمحمد سيِّد المرسلين، فإن قوله سبحانه: ﴿ثُمَّ جَآءَكُمْ رَسُولٌ﴾ وإن كان لفظُه للنكرة لكنَّه صار معرفةً بالصفة وهو كقوله: ﴿وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا قَرْيَةً﴾ [النحل، ١١٢/١٦] نكرة وأريد بها مكة وصارت معرفة بالصفة.

وقيل: في قوله سبحانه ﴿لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗ﴾ فيه مضمَر، قالوا: نعم.

ثم قال الله: ﴿ءَاَقْرَرْتُمْ﴾ أي أنتم أيها الأنبياء وأخذتم على ذلكم إصري أي عهدي على أممكم[٤]، وقيل: انتظام هذه الآية بالأولى أنَّ اللهَ تعالى قال لأهل الكتاب: كيف تأنفون من الانقياد لمحمد ﷺ وقد أخذ الله على الأنبياء الميثاق بالإيمان به ونصرته وأقرُّوا بذلك والتزموه،

١ ر: النبيين
٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٤٩/٣.
٣ ر: لنفي
٤ ر: الأمم

"Nasıl onlar Muhammed'e iman ve yardım etsinler ki, onların zamanında gelmemiştir ve kendisine ulaşmamışlardır?" derlerse, bu soruya şöyle cevap verebiliriz: Bu konu hakkında bazı görüşler zikredilmiştir ancak doğru olanı şudur: Burada onlara bizzat gelmesi ve peygamber olarak çıktıktan sonra ona yardım etmeleri kastedilmemiştir. Bunun yorumu şudur: Onun özelliklerini insanlara anlatmanız, ismini ihyâ etmeniz ve ümmetlere ona iman etmelerini emretmeniz için o peygamberin haberi size gelmiştir.

Bir görüşe göre "Şahit kılın." ifadesi "Yaptıklarınıza şahit olun." anlamına gelir. "Onları kendilerine şahit kıldı. Ben sizin rabbiniz değil miyim? Dediler ki: Evet, elbette sen bizim rabbimizsin. Biz buna şahidiz." [el-A'râf 7/172]

Şöyle denilmiştir: Bunun mânası peygamberlere hitâben, onların ikrar edeceğine dair ümmetleriniz adına şahitlik yapın." demektir. Bir görüşe göre ise "Birbirinize bu konuda şahitlik yapın." anlamına gelir. Bir görüşe göre ise burada "Şahitlik yapın." diyerek "Açıklayın." demek istemektedir. Çünkü şahitlikte aslolan bir iddia sahibinin iddiasını tashih etmesidir. "Ben bu konuda size şahit olanlardanım." demek "Bunun doğruluğunu yani peygamberlik delillerini size göstererek açıklayanlardanım." demektir. Başka bir görüş şöyledir: "Şahit kılın." Yani "Kendiniz üzerine yüklediğiniz sorumluluğu biliniz. Ben sizden aldığım bu sözü bilen ve onu unutmadan koruyanlardanım. Sizin uymanıza veya karşı gelmenize karşılık verecek olan benim." Şöyle de denilmiştir: Ey peygamberler! Muhammed'in peygamberliğine şahitlik ediniz. Ben de ona mucizeler vererek buna şahitlik edenlerdenim.

"Her kim yüz çevirirse…" Kuşeyrî şöyle demiştir: Her kim Hz. Peygamber'in sünnetinden yüz çevirir ve delilleri bu kadar açık olduğu hâlde onun yoluna uymaktan vazgeçip başka taraflara saparsa bu kimseler Allah'ın gazabına ve lânetine müstahak olurlar.[1]

83. Allah'ın dininden başka bir din mi arzu ediyorlar? Oysa göklerde ve yerde kim varsa ister istemez ona teslim olmuştur. O'na döneceklerdir. [Âl-i İmrân 3/83]

"Allah'ın dininden başka bir din mi arzu ediyorlar?" Kınama maksadıyla sorulmuş bir sorudur. Buradaki *fâ* takibiyye anlamına sahiptir. *Gayr* kelimesi *tebgūne* fiilinin mef'ulü olduğu için mansubdur. Yani bu kadar âyetten sonra Allah'ın dininden başkasını mı diliyorlar?

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 255.

فإن قالوا: كيف أخذ عليهم الميثاق بالإيمان به وبنصرته لو جاءهم وهو لم يجئهم ولم يدركوه لينصروه؟ قلنا: ذُكِرَ لهذا وجوه لكن الصحيح ما قلنا إنه لم يرد به مجيئَه إياهم بنفسه ونصرتهم إياه بعد خروجه لكن تأويله ثم جاءكم خبر رسول لينصرنه بذكر نعتِهِ وإحياء اسمه وأمر الأمم بالإيمان به بعينِهِ.

٥ وقيل: في قوله سبحانه وتعالى: ﴿فَاشْهِدُوا﴾ أي أنتم على أنفسكم /[٣٣٩و] كما في قوله: ﴿وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى شَهِدْنَاۛ﴾ [الأعراف، ١٧٢/٧].

وقيل: معناه قال للأنبياء فاشهدوا على الأمم بإقرارهم، وقيل: معناه ليشهد بعضُكم على بعضٍ بذلك، وقيل: فاشهدوا أي بيِّنوا، وذلك لأنَّ الأصلَ في الشاهد أنْ يكونَ مصحِّحا لدعوى المدعي وأنا على ذلكم من الشاهدين من المبيِّنين صحَّته بإجراء ١٠ حجج النبوة على أيديكم، وقيل:[١] فاشهدوا وأي اعلموا ما ألزمتموه أنفسكم وأنا معكم من العالمين بما أخذته عليكم حافظٌ له غير ناسٍ وجاز لكم على ما كان لكم من خلاف أو وفاق، وقيل:[٢] فاشهدوا أيها الأنبياء لمحمد بالنبوة وأنا على ذلك أيضا من الشاهدين بإقامة المعجزات له.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ تَوَلّٰى﴾ قال القشيري رحمه الله: فمن حاد عن سنَّتِهِ أو زاغ عن ١٥ اتباع طريقته بعد وضوح أدلته فأولئك هم المستوجبون لمقته ولعنته.[٣]

٨٣- اَفَغَيْرَ دِينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ وَلَهٗٓ اَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ

وقوله تعالى: ﴿اَفَغَيْرَ دِينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ﴾ استفهام بمعنى التوبيخ، والفاء للتعقيب، وغير نصب بوقوع «تبغون» عليه أي أبعد تلك الآيات «يبغون» غير دين الله.

١ ر + معناه
٢ ر: معناه
٣ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٥٥/١.

Ebû Amr ve [Ebû Bekr b.] Ayyâş dışındakiler *yebgūne* şeklinde gaip formu ifade eden *yâ* harfi ile okumuşlardır ki bu, zikri geçen Ehl-i kitaba döner. Sonraki fiili ise muhatap *tâ*sı ile *türceûn* olarak bütün mükelleflere hitap olacak şekilde okumuşlardır. Âsım, Hafs rivayetinde, [Ebû Bekr b.] Ayyâş, Sehl ve Ya'kūb her iki fiili de gaip formu ifade eden *yâ* harfi ile okumuşlar, kalanlar her ikisini muhatap formu ifade eden *tâ* ile okumuşlardır.

Yebgūne talep ederler demektir. *Begā bugân* kelimenin mastarıdır, istemek anlamındadır. *Begā bigan* ise zina etmek demektir. *Begā bagyen* ise zulmetmek demektir.

"Oysa göklerde ve yerde kim varsa ister istemez ona teslim olmuştur." Yani göklerde ve yerde olan herkes ona boyun eğmiştir. İsteyerek boyun eğenler tevhit ehlidir. Zorla boyun eğenler ise Allah'ın kendileri üzerinde nasıl etkiler yaptığını, onun yaratmasına dair delilleri, istediği gibi onlara sağlık, hastalık, zenginlik, fakirlik, sevinç, hüzün ve diğer hâlleri vermesini inkâr edenlerdir. Bu âyetin tefsirine dair diğer vecihler de vardır ki bunları "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Hepsi O'na boyun eğer." âyetinde açıkladık. Denilmiştir ki: Burada hitap Hz. Îsâ hakkındaki sözleri dolayısıyla Hıristiyanlaradır. Yani kendisi Allah'a boyun eğdiği hâlde Îsâ hakkında hâlâ aynı sözlerinizi mi söyleyeceksiniz?

"O'na döndürülürsünüz." Yani âhirete; onun, iyilik ve kötülüğe karşı vereceği karşılığa dönersiniz. Bu âyette teşvik ve tehdit vardır. Şöyle denilmiştir: Bu "O'na teslim olmuştur." âyetine binaen söylenmiştir. Yani nasıl dünyada O'na boyun eğmişler ise, onlar üzerinde nasıl istediği gibi tasarruf ediyorsa ölümden sonra da onları dilediği gibi hareket ettirir. O'na asla engel olamazlar. Nitekim "Kendileri için ne zarar ne de yarara sahiptirler. Artık ölüm, yaşam ve dirilme güçleri de yoktur." [el-Furkān, 25/3] buyurmuştur. Denilmiştir ki: Rahatlık zamanında isteyerek, musibet geldiğinde ve ölüm zamanında zorla [döndürülürsünüz].

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Yahudi ve Hıristiyanlar -Allah onlara lânet etsin- Hz. İbrâhim'in kendi dinleri üzerinde olduğunu iddia ettiklerinde Hz. Peygamber aleyhisselâm onlara cevap verdi. Ama onlar "Senin hükmüne razı olmayız ve dinine girmeyiz." dediler. Bunun üzerine "Allah'ın dininden başka bir din mi istiyorsunuz?" âyeti nâzil oldu.

وقرأ أبو عمرو و[أبو بكر بن] عياش:[1] «يبغون» بياء المغايبة ردا إلى أهل الكتاب الذين مرَّ ذكرهم و«ترجعون» بتاء المخاطبة خطابا لكل المكلفين، وقرأ عاصم في رواية حفص و[أبو بكر بن] عياش[2] وسهلٌ ويعقوب بياء المغايبة فيهما والباقون بتاء المخاطبة فيهما.[3]

﴿يَبْغُونَ﴾ أي «يطلبون» وقد بغا بُغًا بضم بالمصدر[4] أي طلب وبغا بِغى بكسر بالمصدر أي زنا، وبغى بغيا أي ظلم.

وقوله تعالى: ﴿وَلَهٗٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَّكَرْهًا﴾، أي انقاد له كلُّ من فيهما إما طوعا وهم الموحِّدون وإما كرها وهم الجاحِدون بما فيهم من آثارِ الصنع ودلائل الحدوث /[٣٣٩ظ] وتصريفهم كيف شاء إلى صحَّة ومرضٍ وغنًى وفقرٍ وسرورٍ وحزنٍ وسائر الأحوال، وله وجوه أخر بيَّنَّاها عند قوله: ﴿وَلَهٗ مَنْ فِى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ كُلٌّ لَّهٗ قَانِتُوْنَ﴾ [الروم، ٢٦/٣٠]، وقيل: الخطاب للنصارى في قولهم في المسيح أي أتقولون في المسيح ما تقولون وهو كان منقادا لله تعالى.

وقوله تعالى: ﴿وَاِلَيْهِ يُرْجَعُوْنَ﴾ أي إلى جزائه في الآخرة على الخير والشرِّ وهو ترغيب وترهيب، وقيل: هو بناء على قوله تعالى: ﴿وَلَهٗٓ اَسْلَمَ﴾ أي كما انقادوا له في الدنيا يصرِّفهم كيف يشاء فكذا بعثهم بعد موتهم من تصريفه إياهم على ما شاء لا يملكون امتناعا، وعلى ذلك قوله تعالى: ﴿وَلَا يَمْلِكُوْنَ لِاَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَّلَا نَفْعًا وَّلَا يَمْلِكُوْنَ مَوْتًا وَّلَا حَيٰوةً وَّلَا نُشُوْرًا﴾ [الفرقان، ٣/٢٥]، وقيل: طوعا حالة الاختيار وكرها عند نزول الشدائد وحلول الموت.

وقال ابن عباس: لما ادَّعى اليهود والنصارى لعنهم الله أن إبراهيم صلوات الله عليه كان على دينهم، فقال النبي ﷺ في ردهم ما قال قالوا: لا نرضى بقضائك ولا ندخل في دينك، فنزل: ﴿اَفَغَيْرَ دِيْنِ اللّٰهِ يَبْغُوْنَ﴾.

---

١ ر: عياش
٢ م ط: عباس
٣ معجم القراءات لعبد اللطيف الخطيب، ٥٣٨/١.
٤ م: بالمصدر

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bir din bulmak istediğini söyleyen kişi aslında Allah'ın dinini aramaktadır. Ancak bunun mânası -en doğrusunu Allah bilir- şudur: Başlangıçta herkes kendince Allah'ın dinini arzular. Ancak kendisinin Allah'ın dini üzere olmadığı ve Allah'ın dininin İslâm olduğu âyetlerle/delillerle ortaya çıkınca ona dönmez ve ona inanmaz, inat ve kibrinden dolayı başka dinlere bağlanır. İşte bu kişi Allah'ın dininden başkasını arzulamaktadır. Başka bir ihtimal de şudur: "Allah'ın dininden bir başkasını mı?" Yani Allah'ın dinindeki hükümlerden başka hükümleri mi ararlar. "Câhiliye hükmünü mü arzularlar?" [el-Mâide 5/50] âyeti de bu anlamdadır. Şu ihtimal de vardır: Allah'ın dininden başka bir din mi arıyorlar? Buradaki soru vurgulama anlamı taşımaktadır. "Kalplerinde hastalık mı var?" [en-Nûr 24/50] âyetinde de durum böyledir.
>
> İmam Mâtürîdî "Göklerde ve yerde ne varsa ister istemez ona teslim olmuştur." âyetinin tefsiri sadedinde Abdullah b. Abbas'tan iki görüş nakleder. İlkine göre bu ifade şu anlama gelir: Gök ehli isteyerek teslim olur, yerdekilerin ise bazıları kendi istekleriyle bazıları ise kılıç zoruyla teslim olur. İkincisine göre anlam şöyledir: Müslüman olarak doğanlar isteyerek, Müslüman olarak doğmayanlar kılıç zoruyla boyun eğerler. Katâde şöyle demiştir: Mümin isteyerek, kâfir ise ölümü sırasında zorla teslim olur. Yüce Allah şöyle demiştir: "Bizim kudretimizi gördükleri zaman 'Biz sadece Allah'a inandık.' derler." [el-Mü'min 40/84][1]

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Göklerde ve yerde kim varsa ona teslim olmuştur." bu âyet özel olarak müminlerle ilgilidir.

Ebü'l-Âliye ve Mücâhid şöyle demişlerdir: Yani her ne kadar aralarında kullukta şirk koşan varsa da hepsi Allah'a kulluğunu itiraf etmişlerdir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Andolsun ki, onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan "Allah" derler." [ez-Zuhruf 43/87]

Abdullah b. Abbas şöyle demiştir: Hepsi ahit alırken Müslüman olmuşlardır.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 350.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

كل من يدَّعي أنه يطلب دينًا هو دين الله، لكن معناه -والله أعلم- أن كلا في الابتداء يبتغي دين الله[1] في نفسه لكن إذا بان له في الآيات أنه ليس على دين الله، وإن دين الله هو الإسلام فلم يرجع إليه ولا اعتقده ولزم غيره بالعناد والمكابرة، فهو باغ غير دين الله ويحتمل: أ فغير دين الله أي أفغير ما في دين الله من الأحكام يبغون، وهو كقوله تعالى: ﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ﴾ [المائدة، ٥/٥٠] الآية، ويحتمل: أ بغير دين الله يدينون، وليس على الاستفهام بل على التحقيق، كما في قوله تعالى: /[٣٤٠و] ﴿أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ﴾ [النور، ٢٤/٥٠].

وذكر هو عن ابن عباس في قوله تعالى: ﴿وَلَهُۥٓ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا﴾ قولين أحدهما: وله أسلم من في السموات طوعا، وأما أهل الأرض فمنهم من أسلم طوعا ومنهم من أسلم كرها مخافة السيفِ، والثاني: أسلم من ولد في الإسلام طوعا ولم يولد في الإسلام بالسيف كرها، وقال قتادة: أسلم المؤمنُ طوعا والكافر عند موته كرها، قال الله تعالى: ﴿فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوٓا ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُۥ﴾ [المؤمن، ٤٠/٨٤].[2]

وقال الحسنُ: ﴿وَلَهُۥٓ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ وهو على الخصوص أي هو في ذكر المؤمنين منهم دون غيرهم.

وقال أبو العالية ومجاهد أي كلُّهم أقروا[3] بالعبودية لله تعالى وإن كان فيهم من أشرك في العبادة، وقال تعالى: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ [الزخرف، ٤٣/٨٧].

وقال ابن عباس: أسلم كلُّهم في أخذ الميثاق.

---

١ م – دين الله

٢ تأويلات القرآن للماتريدي، ٢/٣٥٠.

٣ ر: أقر

Übey b. Kâ'b şöyle demiştir: Bu, kıyamette umumi olarak gerçekleşir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Bütün yüzler hay ve kayyûm olan Allah'a eğilmiştir." [Tâhâ 20/111]

İmam Kuşeyrî şöyle demiştir: Göklerde ve yerde kim varsa tecelli nûrunun üzerlerine inmesinden dolayı veya zorla ona teslim olmuşlardır.

84. De ki: "Biz, Allah'a, bize indirilene, İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Ya'kūb'a ve torunlara indirilene; Mûsâ'ya, Îsâ'ya ve peygamberlere Rab'leri tarafından verilene inandık. Onların hiçbiri arasında ayrım yapmayız ve biz ona teslim oluruz." [Âl-i İmrân 3/84]

Bu âyetin tefsiri Bakara sûresinde geçmişti. Kelbî şöyle demiştir: Hıristiyanlar, Tevrat'ı, Yahudiler İncil'i inkâr ettiler. Onlara "Allah'ın dininden bir başkasını mı istiyorsunuz?" [Âl-i İmrân 3/83] denildi. Yüce Allah peygamberine "Allah'a ve zikredilen hususlara inandık" demesini emretmiştir. Burada "inandık" fiilinin çoğul kipinde söylenmesi ondan ve ümmetinden haber vermesi sebebiyledir. "Biz onlardan hiçbirini ayırmayız." Ehl-i kitabın tam aksine çünkü onlar peygamberleri ayırmaktadırlar. Kuşeyrî şöyle demiştir: Nefislerimize, güç ve kudretimize değil Allah'a iman ettik.[1]

85. Kim İslâm'dan başka bir din ararsa asla ondan kabul edilmeyecek ve o âhirette de zarar edenlerden olacaktır. [Âl-i İmrân 3/85]

"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa yani talep ederse bu ondan asla kabul edilmeyecektir." İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> İslâm'dan başka bir din edinen kişiler de aslında bununla Allah'a yakınlaşmayı hedefler. Çünkü her din sahibi, diniyle Allah'a yakınlaşmayı amaçlamaktadır. Ne var ki bu tercihi kabul edilmez. Çünkü Allah katında gerçek ve kendisinden razı olunan din İslâm'dır. Ancak bu din karşılığında insana sevap verilir. Yüce Allah kâfirlerden şöyle haber verir: "Biz onlara ancak bizi Allah'a yaklaştırsın diye ibadet ediyoruz." [ez-Zümer 39/3].[2]

1 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 256.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 352.

وقال أبي بن كعب: هذا يكون في القيامةِ على العموم، وقال تعالى: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ﴾ [طه، ١١١/٢٠].

وقال الإمام القشيري رحمه الله: ﴿وَلَهُۥٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا﴾ لإسبال نور التجلي عليهم ﴿وَكَرْهًا﴾ لإجراء حكم[١] الإلهية على وجه القهر عليهم.[٢]

٨٤- قُلْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَآ اُنْزِلَ عَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَآ اُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ ۖ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ ۖ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

مر تفسير هذه الآية في سورة البقرة، وقال الكلبي: كفرت النصارى بالتوراة و[٣]اليهود بالإنجيل، وقيل لهم: ﴿اَفَغَيْرَ دِينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ﴾ [آل عمران، ٨٣/٣] ، وأمر الله تعالى نبيَّه أن يقول آمنا بالله وبما ذكر. /[٣٤٠ظ] و﴿اٰمَنَّا﴾ على الجمع خبر عنه وعن أمته، و﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ﴾ هو خلاف لأهل الكتاب حيث فرَّقوا، وقال الإمام القشيري رحمه الله: آمنا بالله لا بنفوسنا وحولنا وقوتنا.[٤]

٨٥- وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ ۚ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾ أي يطلب ﴿فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾، قال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> أي من دان غير دين الإسلام فإنما يتقرَّب به إلى الله لأنَّ كل متديّن يدين فإنه يقصد بذلك التقرُّب إلى الله تعالى فذلك غير مقبول منه؛ لأن الدين عند الله الإسلام، وهو الدين المرضيُّ وعليه الثواب، قال الله تعالى خبرا عن الكفار: ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى﴾ [الزمر، ٣/٣٩].[٥]

١ ر: لإجراعهم
٢ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٥٥/١.
٣ ر + وكفرت
٤ لطائف الإشارات للقشيري، ٢٥٦/١.
٥ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٥٢/٢.

"O, âhirette zarar edenlerden olacaktır." Çünkü o âhirette ihtiyaç duyduğunda kendisine hiçbir yararı dokunmayacak bir iş yapmıştır. Müslüman olup da kazanabileceği nimet yurdunu ve cennetlerde ebedî kalma fırsatını kaçırmıştır. Kelbî şöyle demiştir: Bu âyet ve sonrası Allah'a ve Resûlü'ne iman edip sonra dinden dönüp Mekke'ye giden on kişi hakkında inmiştir. Mukātil şöyle demiştir: İslâm'dan dönen on iki kişi hakkında inmiştir. Bu kişiler Medine'den çıkıp Mekke yoluna girmişler ve kâfirlere katılmışlardır. Onların arasında Tu'me b. Ubeyrık Ensârî, Mıkyas b. Subâbe el-Leysî, Temîm b. Mürre'den Abdullah b. Enes b. Hatal, Vahvah b. Eş'as, Ebû Âmir b. Nu'mân, Cülâs b. Süveyd'in kardeşi Amroğulları'ndan Hâris b. Süveyd b. Sâmit el-Ensârî bulunuyordu. Sonradan Hâris pişman olup döndü. Kardeşi Cülâs b. Süveyd'e haber gönderdi. O da durumunu Hz. Peygamber aleyhisselâma haber verdi. Hz. Peygamber bir şey istemedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Hâris hakkında âyetin kalan kısmını indirdi ve küfürden tevbe edenleri ve kalan ömürlerinde sâlih amel işleyenleri müstesna kıldı. Şüphesiz ki Allah onun küfrünü affeder, ona kalan ömründe merhametiyle muamele eder. Hâris'in haberi Mekke'ye giden on bir kişiye ulaşınca "Biz Mekke'de kalıp Muhammed'in ölmesini bekleyelim. Eğer tevbe etmek istersek Mekke'ye gideriz. Hâris hakkında âyet indiği gibi bizim hakkımızda da iner ve onun tevbesi kabul edildiği gibi bizim de tevbemiz kabul edilir." dediler. Bunun üzerine Yüce Allah "İman ettikten sonra inkâra düşenler, sonra inkârcılıkta aşırıya gidenler." [Âl-i İmran 3/90] âyetini indirmiştir. Onlar Hz. Peygamber gönderildiğinde onu inkâr etmiş, yalanlamışlardır.

86. İman ettikten, Peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah zalim toplumu doğru yola iletmez. [Âl-i İmrân 3/88]

"İman ettikten, Peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir?" Bu âyetteki "nasıl" sorusu inkâr anlamındadır. Yani onları doğru yola iletmez. Bunun benzeri şu beyittir:

Ey Sudey b. Mâlik, işte bir sürü kılıç! Ama kılıçla vuran adam nerede?

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ أي لأنه عمل عملا لا ينتفع به عند حاجته إليه في الآخرة؛ ولأنه فاته ما كان يمكنه نيلُه من النعيم المقيم والخلود في الجنان لو أسلم، قال الكلبي: نزلت الآية وما بعدها في عشرة رهط كانوا آمنوا بالله ورسوله ثم ارتدُّوا ولحقوا بمكة، وقال مقاتل: نزلت في اثني عشر رجلا ارتدُّوا عن الإسلام وخروجوا من المدينة ثم انصرفوا إلى طريق مكة فلحقوا بالكفار منهم طعمة بن أبيرق الأنصاري ومقيس بن صبابة الليثي وعبد الله بن أنس بن خطل من بني تميم بن مرَّة ووَحْوح بن الأشعث وأبو عامر بن النعمان والحارث بن سويد بن الصامت الأنصاري من بني عمرو بن عوف أخو الجلاس بن سويد ثم إن الحارث ندم فرجع تائبا ثم أرسل إلى أخيه الجلاس بن سويد فأخبر النبي ﷺ بأمرِه، فلم يرد شيئا فأنزل الله تعالى في الحارث فاستثنى «إلا الذين تابوا» يعني من الكفر وأصلحوا العمل فيما بقي فإن الله غفور لكفره رحيم به فيما بقي فبلغ الحارث /[٣٤١و] الأحد عشر الذين بمكة فقالوا: نقيم بمكة نتربص بمحمد الموت فإذا أردنا أن نتوب آتينا المدينةَ فينزل فينا ما نزل في الحارث ويقبل منا ما قبل منه فأنزل الله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا﴾ [آل عمران، ٣/٩٠] حين بعث الله محمدا فأنكروه وكذَّبوه.

٨٦- كَيْفَ يَهْدِي اللهُ قَوْماً كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

وقوله تعالى: ﴿كَيْفَ يَهْدِى اللهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوٓا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ﴾ «كيف» استفهام بمعنى الإنكار أي لا يهديهم، ونظيره قول الشاعر:[1]

فهذي سيوف يا صدي بن مالك كثير ولكن أين بالسيف ضاربُ

١ البيت بدون نسبة في معاني القرآن للفراء، ١/١٦٤.

Bu beyitte "Nerede?" sorusu "yoktur" anlamındadır.

Burada görünüşte âyette fiilin soruya atfı söz konusudur. Ancak matuf [*ve şehidû*] ve matufun aleyh [*imânehüm*] birbirine muvafık değildir, dolayısıyla burada atfın gerçekleşebilmesi için ya fiil mastara ya da mastar fiile hamledilir. Çünkü kastedilen "*imânihim*"de bulunan fiil mânasıdır ve atıf da o mânaya hamledilir. Bunun benzeri mazinin muzâriye veya muzârinin maziye atfedilmesidir. Bu da biri diğerine hamledilerek yapılır. Âyet şöyle takdir edilebilir: İman ettikten ve peygamberin hak olduğuna şehâdet ettikten, delillerin gelmesinden sonra veya iman etmelerinden, şahitlik etmelerinden ve delillerin gelmesinden sonra. Mazinin muzâriye atfedilmesinin örneği "Biz senin göğsünü açmadık mı?" [el-İnşirâh 94/1] âyetidir. Muzârinin maziye atfedilmesi ise "İnkâr eden ve Allah yolundan yüz çevirenler" [el-Hac 22/25] âyetidir. Birincinin yani mazinin muzâriye atfının misali İmriü'l-Kays'ın şu beyitleridir:

> *Arkadaşım ölümü kendisine yakın görünce ağladı ve bizim Kayser'in yanına varacağımıza emin oldu*
> *Ona dedim ki: Gözün ağlamasın. Ya mülkü elde ederiz, ya da ölürüz de mazur görülürüz*

Yani mülk sahibi olmaya çalışırız veya ölürüz. Yahut bir mülke ve ölüme çabalarız.

Bir başka şair şöyle demiştir:

> *Senin elinde beni anmaktan, hasret çekmekten ve o kervanın yolcularına ne tarafa gittiklerini sormaktan başka yapacak şey yoktur*

Burada şair [*zikrâ* ve *hasret* ve *tes'elü* ifadesini kullanmış, son kelimeyi fiil olarak kullanmakla beraber onunla isim/mastar mânasını kastetmiş] "anmak, hasret çekmek ve sormak" demek istemiştir. Ya da *zikrâ* ve *hasret* isimleri ile *tetezekker* (anarsın) ve *tetehasser* (hasret çekersin) fiillerini kastetmiştir [ki her iki durumda da üç kelime fiil ya da isim olma açısından muvafık olur.] Bazılarına göre âyetin maânası önce geçen âyetlerin nazmından anlaşıldığı üzere şöylecedir: Daha peygamber olarak gönderilmeden Hz. Muhammed'e iman edip kâfirlere karşı onunla övündükleri hâlde, kendilerine gelmesinden ve Tevrat'ta bulunan delilleri bilmelerine rağmen onu inkâr eden Yahudileri Allah nasıl doğru yola iletsin!

«أين» استفهام، ومعناه[1] الجحد ههنا أي ليس.

ثمَّ هذا في الظاهر عطفُ فعلٍ على استفهام[2]، ولا يتفقان **فيحمل** الفعل على المصدر أو المصدر على الفعل ليتفقا؛ لأنَّ المراد ذلك فيحمل على المعنى المراد، ونظيره عطف الماضي على المستقبل وعلى العكس، ووجهه حمل أحدهما على[3] الآخر والتقدير ههنا بعد إيمانهم وشهادتهم أن الرسول حقٌّ ومجيء البينات إياهم أو بعد أن آمنوا وشهدوا وجاءهم وعطفُ الماضي على المستقبل كما في قوله: ﴿أَلَمْ نَشْرَحْ﴾[4] [الانشراح، ١/٩٤]، وعطف المستقبل على الماضي كما في قوله: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ﴾ [الحج، ٢٥/٢٢]، ونظير الأول قول امرئِ القيس:[5]

بكى صاحبِي لما رأى الموتَ دونَه وأيقن أنَّا لاحقانِ بقيصرا

فقلتُ له لا تبكِ عينُك إنما نحاولُ مُلكاً أو نموت فنعذرا

أي نحاول أن نملك أو نموت أو نحاول ملكا أو موتا.[6]

وقال آخر:[7]

فما لك فيها غيرُ ذكرِي وحسرة وتسأل عن ركابِها أينَ يمَّموا

أي غير ذكري وحسرة وسؤال أو غير أن تتذكَّر وتتحسَّر وتسأل /[٣٤١ظ]، ثم معنى الآية عند بعضهم على نظم ما سبق من الآيات: كيف يهدِي اللهُ اليهود وقد كفروا بعد إيمانِهم بمحمدٍ قبل مبعثه وكانوا يستفتحون به على الكفار فلما جاءهم وقد كانت جاءتهم البينات في التوراة كفروا به.

---

١ ر: بمعنى
٢ ر: اسم
٣ ر + وفق
٤ ح – وعطفُ الماضي على المستقبل كما في قوله: «أ لم نشرح»
٥ البيت في ديوان امرئ القيس، ص ٩٦.
٦ ر: نحاول ملكا أو موتا إذ نحاول أن نملك أو نموت
٧ البيت بدون نسبة في معاني القرآن للفراء، ٤٢٣/٢.

Hasan-ı Basrî'den şöyle nakledilmiştir: Açık deliller yani Kur'ân onlara gelmiştir. Bazılarına göre rivayet ettiğimiz üzere bu âyette mürtetler kastedilmektedir.

"Allah zalim toplumu doğru yola iletmez." Bunlar inkârı yanlış yerde yaptıklarından kendilerine zulmetmiş kimselerdir. Yanlış yolu tercih etmişlerdir. Allah dalâlet yolunu seçeni doğru yola iletmez. Denilmiştir ki: Allah, kâfir olarak öldükleri zaman onları cennet yoluna iletmez. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "İnkâr ve zulmedenleri Allah affetmez ve onları doğru yola iletmez. Onları ancak cehennem yoluna sevk eder." [en-Nisâ 4/168-169] Denilmiştir ki: Onlar inkâr ettikleri hâlde nasıl iddia ettikleri gibi doğru yolda olabilirler? Başka bir yorum da şöyledir: İnkâr ettikleri hâlde onlara nasıl hidâyet etsin?

İmam Mâtürîdî şöyle demiştir:

> Bu âyet bir işi yapma konusundaki yeterliliğin (istitâat) fiille birlikte olduğuna delâlet eder. Çünkü burada küfür hâlinde onların hidâyete mazhar olamayacakları ifade edilmiştir. Bu da Mu'tezile'nin Allah'ın hidâyetinin sadece açıklamadan (beyân) ibaret olduğu şeklindeki iddiasını iptal eder. Cenâb-ı Hak, kâfirlere bunu beyân etmiş bununla birlikte ondan nefyetmiştir. Âyetin mânası hakkında şöyle bir açıklama vardır: Bu âyet muhtemelen belli bir topluluk hakkındadır. Allah onların iman etmeyeceklerini bilmektedir. Âyetin anlamı hakkında şöyle bir tefsir de bulunur: Kâfirler küfrü tercih ettikleri müddetçe Allah onlara hidâyet etmez.[1]

87. İşte onların cezası, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetine uğramaktır. [Âl-i İmrân 3/87]

"Onların" yani bu sıfata sahip olanların **"cezası, Allah'ın lânetidir."** Yani Allah Teâlâ'nın rahmetinden kovması, uzaklaştırması, meleklerin ve bütün insanların ise lânet etmeleridir. Müminler de zalimlere lânet ederler. Zalimlerin kendileri de "Allah zalimlere lânet etsin." derler. Çünkü herkes zulmün çirkin bir şey olduğunu ve zalimin lâneti hak ettiğini kabul eder. Hiç kimse kendisinin zalim olduğuna ve bu sözü sebebiyle lânetinin kendisine döneceğine inanmak istemez. Denilmiştir ki: Bu lânet âhirette gerçekleşecektir. Yüce Allah şöyle buyurur: "Birbirlerine lânet okurlar." [el-Ankebut 29/25]. İmam Mâtürîdî şöyle demiştir: Meleklerin lâneti "Sizler azapta kalıcısınız" demeleri, insanların lâneti ise "Allah kâfirleri cennetten mahrum etsin." demeleridir.[2]

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 353.

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2: 355.

وعن[1] الحسن: وجاءهم البينات أي القرآن، وعند بعضهم هذا في المرتدِّين على ما روينا.

وقوله تعالى: ﴿وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ هؤلاء ظالمون حين وضعوا الجحودَ غير موضعِهِ وهم مختارون لذلك، والله لا يهدي من اختار الضلالَ، وقيل: لا يهديهم طريقَ الجنةِ إذا ماتوا كفارا، قال تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا * إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ﴾ [النساء، ١٦٨/٤-١٦٩] وقيل: معنى الآية: كيف يكونون مهتدين كما يزعمون وقد كفروا، وقيل: كيف يهديهم للإيمان حالة الكفر.

وقال الإمام أبو منصور رحمه الله:

> دلَّت الآية أن استطاعة الفعل مع الفعلِ حيث نفى عنهم الهداية[2] حالة الكفر، وفيه إبطال قول المعتزلة إنَّ هدي الله هو البيان لا غيرُ، وقد بيَّن للكفار ومع ذلك نفى ذلك عنهم، وقال في معنى الآية: يحتمل أنَّ هذا كان في قومٍ مخصوصين بأعيانهم علم الله منهم أنهم لا يؤمنون، قال: وقيل: معناه لا يهديهم ما داموا مختارين للكفر.[3]

٨٧- أُولَٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللهِ وَالْمَلَٰئِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

وقوله تعالى: ﴿أُولَٰئِكَ﴾ أي أهل هذه الصفة. ﴿جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللهِ﴾ أي طردُه وإبعادُه ومن الملائكة دعاؤُهم باللعنةِ ومن الناس أجمعين كذلك، أما[4] المؤمنون فإنهم يلعنون الظالمين والظالمون يقولون: لعن الله الظالمين[5] لاتفاق الكلِّ على قبح الظلم واستحقاق الظالم اللعن وهو لا يعتقد نفسَه ظالما ويرجع لعنه لنفسه بقوله، وقيل: هذا في الآخرة. قال تعالى: /[٣٤٢و] ﴿يَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾ [العنكبوت، ٢٥/٢٩] وقال الإمام أبو منصور رحمه الله: لعن الملائكة قولهم: إنكم ماكِثون، ولعن الناس قولهم: إن الله حرمها على الكافرين.[6]

---

١ ر: قال
٢ ر: نفي الهدي عنهم.
٣ تأويلات القرآن للماتريدي ، ٣٥٣/٢.
٤ ح: فأما
٥ ر: لعنة الله على الظالمين.
٦ تأويلات القرآن للماتريدي، ٣٥٥/٢.

88. Onun içinde ebedî kalacaklardır. Onların azabı hafifletilmez, onların yüzlerine de bakılmaz. [Âl-i İmrân 3/88]

"Orada ebedî kalacaklardır." Yani lânetin içinde kalacaklardır. Lânet içinde ebedî kalmak, cehennemde ebedî kalmak anlamına gelir. Şu âyet de böyledir: "Onlara kıyamet günü ağır bir vebal yüklenecektir. Onlar bu vebal içinde ebedî kalacaklardır." [Tâhâ, 20/100-101]. Vebal içinde kalma, cehennemde ebedî kalma anlamındadır.

"Onların azabı hafifletilmez ve onların yüzüne bakılmaz." Yani onların azabı sükûnet bulmaz ve onlara mühlet verilmez. *İnzâr* kelimesi ile *imhâl* kelimesi arasındaki fark şudur: *İnzâr*, bir kişinin durumuna bakılması için kendisine mühlet verilmesidir. *İmhâl* ise teklif edilen işin kolaylaştırılması için kişiye mühlet vermektir.

89. Ancak, bundan sonra tevbe edip kendini düzeltenler müstesnadır. Doğrusu Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. [Âl-i İmrân 3/89]

"Ancak bundan sonra tevbe edenler" Yani inkârlarından tevbe edenler ve kendilerine tâbi olanların aldatmaları ve azdırmaları sebebiyle bozdukları işleri düzeltenler müstesnadır. *İğvâ*, bozmak demektir. Doğru yola geri döndürmek ise ıslahtır.

"Allah çok bağışlayan ve çok merhamet edendir." Âyetin anlamı açıktır.

90. Elbette ki iman ettikten sonra inkâr eden, sonra da inkârda ileri gidenlerin tevbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar sapkınların ta kendileridir. [Âl-i İmrân 3/90]

"**Elbette ki, iman ettikten sonra inkâr eden ve inkârda ileri gidenler."** âyetinde *küfran* kelimesinin mansub olması fiilin onun üzerinde vaki olmasından dolayıdır. Tefsir edici ifade olarak mansub olduğu da söylenmiştir. Âyetin mânası şudur: İnkârları üzerinde ısrar eden ve Hz. Muhammed aleyhisselâma parça parça indirilen âyetleri inkâra devam edenler. Kelbî şöyle demiştir: "Bunun mânası kâfirlerin 'Mekke'de inkâr üzere istediğimiz kadar otururuz.' sözleridir." Katâde şöyle demiştir: "Burada kastedilen Yahudilerdir. Önce Hz. Îsâ'yı ardından Hz. Muhammed'i inkâr etmişlerdir."

٨٨- خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ

وقوله تعالى: ﴿خَالِدِينَ فِيهَا﴾ أي في اللعنة والخلود في اللعنةِ خلودٌ في جهنم وهو كقوله تعالى: ﴿فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وِزْرًا * خَالِدِينَ فِيهِ﴾ [طه، ٢٠/١٠٠-١٠١] أي في الوِزر، وذلك خلود في جهنم.

وقوله تعالى: ﴿لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ﴾ أي لا يفترُ ﴿وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾ أي لا يُمْهَلون، والفرق بين الكلمتين أن الإنظار تأخيرٌ لينظر في أمرِهِ والإمهال تأخيره ليسهل عليه الفعل الذي كلَّفه.

٨٩- إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

قوله: ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ﴾ أي من كفرهم ﴿وَأَصْلَحُوا﴾ أي ما أفسدوه من غرورِ أتباعِهم وإغوائهم والإغواء إفسادٌ فالردُّ إلى الهدى إصلاحٌ.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ هذا ظاهر.

٩٠- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولٰئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا﴾ نصبه بوقوع الفعل عليه، وقيل: على التفسير، ومعناه: أصرُّوا عليه وجحدوا ما نُزِّلَ على المصطفى محمد ﷺ بعد ذلك شيئا فشيئا، وقال الكلبي: «معناه قولهم: نقيم بمكةَ على الكفر ما بدا لنا»، وقال قتادة: «هم[1] اليهود كفروا بعيسى ثم بمحمد».

---

١ ح: منهم

"Onların tevbeleri kabul edilmeyecektir." Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Yani gönderilmeden önce Hz. Peygamber'e iman etmeleri kabul edilmez. Bir başka tefsire göre: "Ümitsizliğe düştüklerinde iman etmeleri kabul edilmez." Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Bizim azabımızı gördüklerinde iman etmeleri onlara fayda vermez." [el-Mü'min 40/85]

Başka bir görüş ise şöyledir: Göstermelik olarak ettikleri tevbe kabul edilmez. Çünkü onlar bu tevbelerinde samimi değillerdir. Bunun delili âyetin devamında "Onlar sapkın olanlardır." yani kalpleri önceki sapkınlıkları üzere kalanlardır buyurulmasıdır. Bu Abdullah b. Abbas'ın görüşüdür.

Ebü'l-Âliye şöyle demiştir: Küfürleri üzere kaldıkları sürece onların günahlarından tevbe etmeleri kabul edilmeyecektir. Başka bir görüş ise şu şekildedir: Onlar öyle bir topluluktur ki Allah onların iman etmeyeceklerini bilmektedir. Dolayısıyla "Tevbeleri kabul edilmeyecektir." âyeti "Kabul edilsin diye tevbe etmedikleri için tevbeleri kabul edilmeyecektir" anlamına gelir. "Ona şefaat yarar vermez." [el-Bakara 2/123] âyeti de böyledir. Yani onlara yarar verecek bir şefaat zaten hiç var olmayacaktır.

Hasan-ı Basrî ve Katâde şöyle demişlerdir: Onların tevbeleri kabul edilmez. Çünkü onlar ancak ölüm geldiğinde tevbe ederler. Hâlbuki Yüce Allah "Kötülük yapıp da ölüm geldiğinde tevbe edenlerin kabul edilecek tevbeleri yoktur." [en-Nisâ 4/18] buyurmuştur.

"İşte onlar sapkınların ta kendileridir." Yani onlar sapkınlıkları üzere kalanlardır. Bir görüşe göre onlar bu tevbe ile umdukları sevabı kaybedenlerdir.

91. Şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, onların hiçbirinden -fidye olarak dünya dolusu altın verecek olsa dahi- kabul edilmeyecektir. Onlar için acı bir azap vardır. Onların hiç yardımcıları da yoktur. [Âl-i İmrân 3/91]

"Şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya" cümlesindeki *vâv* hâl içindir. "Fidye olarak dünya dolusu altın verecek olsa dahi kabul edilmeyecektir." Âyette geçen *mil'* kelimesi "bir şeyi dolduran miktar" anlamına gelmektedir. *Zeheben* [altın] kelimesi temyiz olarak mansubdur. Temyîz iki çeşittir: Birincisi "On bir dirhem, on iki dinar" örneklerinde olduğu üzere fertlere ait olanlar; ikincisi ise "Bende bir tulum bal var." örneğindeki gibi miktarlara ait olanlar. Temyizin mansub oluşu şöyle açıklanabilir: Temyizden önceki kelime marife/bilinen bir miktardır. Miktara konu olan şey ise meçhuldür. Marifeden sonra nekre geldiği için mansub olmuştur. Temyiz bilinmeyen şeyin ne olduğunu açıklamaktadır.

وقوله تعالى: ﴿لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ﴾ قال الحسن: أي إيمانهم الذي كان بمحمَّدٍ قبل بعثه، وقيل: لن يُقبَلَ إيمانهم عند اليأس، قال تعالى: ﴿فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا﴾ [المؤمن، ٤٠/٨٥].

وقيل: أي لن تقبَل توبتُهم التي أظهروها لأنَّهم غير مخلِصين فيها، دَلِيلُه ما قال بعده: ﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ﴾ أي الثابتون بالقلب على ضلالهم الذي كان، وهو قول ابن عباس رضي الله عنهما.

وقال أبو العالية: لن تقبَل توبتُهم عن الذنوب وهم على الكفر، قيل: هم قومٌ علم الله تعالى أنهم لا يؤمنون، /[٣٤٢ظ] فقوله: ﴿لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ﴾ أي لا يتوبون ليكونَ لتوبتِهم قبولٌ، وهو كقوله: ﴿وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ﴾ [البقرة، ٢/١٢٣] أي لا تكون لهم شفاعة لتنفع.

وقال الحسن وقتادة: لن تُقبَلَ توبتهم لأنهم لا يتوبون إلا عند حضورِ الموت والله تعالى يقول: ﴿وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ﴾ [النساء، ٤/١٨] الآية.

وقوله تعالى: ﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ﴾ أي الباقون[١] على ضلالهم[٢] وقيل: الضالُّون عن الثوابِ الذي رَجَوْهُ بهذه التوبة.

٩١- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدَى بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ﴾ الواو للحال. وقوله تعالى: ﴿فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا﴾، المِلْؤ قدرُ ما يملأ، و«ذهبا» نصب على التمييز، والتمييز نوعان للأفراد[٣] كقولك: «أحد عشر درهماً وعشرون ديناراً» وللمقادير كقولك: «عندي ملؤ زقٍّ عسلا»، ونصبه أن الذي قبله مقدارٌ معرَّفٌ[٤] والمقدَّر مجهولٌ وهو نكرة بعد معرفةٍ فانتصب، وكان مفسِّرًا لذلك المجهول.

١ ر: الثابتون
٢ ر + وقيل: الهالكون.
٣ ح: للإفراز
٤ ر: معروف

Âyetin mânası şöyledir: Eğer kâfir kıyamet gününde yeryüzünü dolduracak kadar altın fidye verme imkânı olsa ve bunu da yapsa, bu ondan kabul edilmeyecek ve bunun kendisine faydası dokunmayacaktır. Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: Kâfir kıyamet günü getirilir ve ona şöyle denilir: "Yeryüzünü dolduracak kadar altının olsa hepsini fidye olarak verir miydin?" Kâfir "Elbette verirdim." der. Sonra ona "Senden bundan çok daha azı istenmişti." diye cevap verilir.[1]

Zeccâc'a göre bu âyetin mânası şudur: Dünyadayken kâfir kalarak bu kadar malı verseydi yine kabul edilmezdi.[2]

"Eğer fidye olarak verseydi." âyetindeki *vâv* harfi tekit (pekiştirme) için getirilmiştir. "Sana zararı dokunsa da doğru söylemen gerekir" sözünde olduğu gibi.

"Onlara elim bir azap vardır." Yani elem verici bir azap vardır.

"Onların hiç yardımcıları yoktur." Yani onlardan azabı kaldıracak, onların kınanmasını önleyecek kimse bulunmaz. Onların küfür üzerinde ısrarcı olmaları insanların mallarını alma amacına yöneliktir. Allah Teâlâ yeryüzünü dolduracak kadar altını fidye olarak verseler dahi bunun kendilerine fayda vermeyeceğini bildirmiştir. Bir görüşe göre burada böyle bir şeyin gerçekleşmesinin imkânsızlığı anlatılmaktadır. Yani herhangi bir kişinin dünya dolusu mala sahip olması, onu fidye olarak vermesi ve bu fidyenin kabul edilmemesi gibi bir şey zaten gerçekleşemez. "Deve iğne deliğinden geçene kadar" [el-A'râf 7/40] âyetinde de benzer bir anlatım vardır.

1 Buhârî, "Rikāk", 49.

2 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1: 441.

ومعناه أن الكافرَ يوم القيامة لو أمكنه أن يفتديَ بملئ الدنيا ذهبا وافتدى لم يُقبَلْ منه ولم ينفْعه، وروي عن أنس عن النبي ﷺ أنه قال: «يجاء بالكافر يومَ القيامة فيقال له: أرأيت لو كان لك ملؤ الأرض ذهبا أ كنت مفتديًا به؟!، فيقول: نعم، فيقال له: لقد سئلت أيسر من ذلك»[1].

وقال الزجاج: «معناه لو افتدى به في دار الدنيا مع الإقامة على الكفر لم يقبل منه».[2]

وقوله تعالى: ﴿وَلَوِ افْتَدٰى بِهٖ﴾ الواو للتأكيد كقولك: عليك بالصدقِ وإنْ ضرَّك.

وقوله تعالى: ﴿اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ﴾ أي مؤلم.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾ أي مُعِينين وللعذاب دافعين[3] وعن المؤاخذة[4] مانعين، /[٣٤٣و] وكان إصرارُهم على الكفر لأخذ أموالِ الناس فأخبر أنه لا ينفَعهم ولا ينفع[5] الافتداءُ بملئ الأض ذهبا، وقيل: هذا تبعيدٌ أي لا يكون هذا أبدا[6] أن يملكه فيفتدي به ولا يُقبَل كما في قوله تعالى: ﴿حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ [الأعراف، ٤٠/٧].

١ صحيح البخاري، كتاب الرقاق، ٤٩.
٢ معاني القرآن للزجاج ، ٤٤١/١.
٣ ر: دامعين
٤ ر: العقوبة
٥ ح: لا يقع
٦ ح + لا

فهرس المراجع والمصادر

- **أسباب النزول؛**

أبو الحسن علي بن أحمد الواحدي النيسابوري (ت. ٤٦٨ هـ / ١٠٧٦ م)

تحقيق: عصام عبد المحسن الحميدان، دار الإصلاح، الدمام، ١٤١٢/١٩٩٢.

- **الأصمعيات؛**

الأصمعي أبو سعيد عبد الملك بن قريب بن علي بن أصمع (ت. ٢١٦ هـ / ٨٣١ م)

تحقيق: أحمد محمد شاكر ، عبد السلام محمد هارون، دار المعارف، القاهرة، ٣٩٩١.

- **الأعلام (المسمى قاموس تراجم لأشهرالرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين)؛**

خير الدين بن محمود بن محمد الزركلي (ت.١٣٩٦هـ / ١٩٧٦م).

دار العلم للملايين، بيروت ٢٠٠٢م.

- **الأغاني؛**

أبو الفرج علي بن الحسين بن محمد الأصبهاني (ت. ٣٥٦هـ / ٩٦٧م).

تحقيق: إحسان عباس -إبراهيم السعافين- بكر عباس، دار صادر، بيروت ١٤٢٩هـ / ٢٠٠٨م.

- **تأويل مشكل القرآن؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت. ٢٧٦هـ / ٨٨٩م).

تحقيق: السيد أحمد صقر، مكتبة دار التراث، القاهرة، ١٣٩٣هـ / ١٩٧٣م.

- **تأويلات القرآن؛**

أبو منصور محمد بن محمد الماتريدي السمرقندي (ت. ٣٣٣ هـ / ٩٤٤م).

تحقيق: أحمد وانلى اوغلى، مراجعة: بكر طوپال اغلى، دار الميزان، استانبول ٢٠٠٥م.

- **تفسير ابن أبي حاتم؛**

عبد الرحمن بن محمد بن إدريس الرازي ابن أبي حاتم (ت. ٣٢٧ هـ / ٩٣٨ م)

مكتبة نزار مصطفى الباز، الرياض، ١٤١٧ هـ / م ١٩٩٧.

• **تفسير أبي حيان (المسمى البحر المحيط في التفسير)؛**

أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان (ت. ٧٤٥هـ / ١٣٤٤م).

تحقيق: صدقي محمد جميل، دار الفكر، بيروت، ١٤٢٠هـ.

• **تفسير الثعلبي (المسمى الكشف والبيان عن تفسير القرآن)؛**

أبو إسحاق أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي (ت. ٤٢٧هـ / ١٠٣٥م).

تحقيق: أبو محمد بن عاشور، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٢ هـ / ٢٠٠٢ م.

• **تفسير الطبري (المسمى جامع البيان عن تأويل آي القرآن)؛**

أبو جعفر محمد بن جرير الطبري (ت. ٣١٠هـ / ٩٢٣م).

تحقيق: الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، القاهرة، ١٤٢٢ هـ / ٢٠٠١م.

• **تفسير عبد الرزاق؛**

عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري الصنعاني (ت. ٢١١ هـ.)

تحقيق: محمود محمد عبده ، دار الكتب العلمية ، بيروت ١٤١٩.

• **تفسير غريب القرآن؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة (ت. ٢٧٦هـ / ٨٨٩م).

تحقيق: السيد أحمد صقر، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.

• **تفسير مقاتل بن سليمان؛**

أبو الحسن مقاتل بن سليمان بن بشير الأزدي البلخى (ت. ١٥٠هـ / ٧٦٧م).

تحقيق: عبد الله محمود شحاته، مؤسسة التاريخ العربي، بيروت، ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م.

• **خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب؛**

عبد القادر بن عمر البغدادي (ت. ١٠٩٣هـ / ١٦٨٢م).

تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤١٨ هـ / ١٩٩١ م.

• **ديوان أبي الأسود الدؤلي**

أبو الأسود ظالم بن عمر بن سفيان الدؤلي (ت. ٦٩ هـ / ٦٨٨ م)

صنعه أبو سعيد الحسن السكري، وتحقيق: محمد حسن آل ياسين، دار ومكتبة الهلال، بيروت، ١٤١٨ هـ / ١٩٩٨ م.

• **ديوان أبي تمام؛**

أبو تمام حبيب بن أوس بن حارث الطائي (ت. ٢٣١ هـ / ٨٤٦ م)

نحقيق: شاهين عطية، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٩.

• **ديوان امرئ القيس؛**

امرئ القيس بن حجر بن الحارس الكندي (ت: ٥٤٥ م)

تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعارف، القاهرة، ١٩٨٤.

• **ديوان أمية بن أبي الصلت؛**

أمية بن أبي الصلت (ت. ٨ هـ / ٦٣٠ م)

تحقيق: سجيع جميل الجبيلي، دار صادر، بيروت ، ١٩٩٨.

• **ديوان الأعشى الكبير؛**

ميمون بن قيس بن جندل بن شراحيل بن عوف بن سعد (ت. ٧ هـ / ٦٢٩ –٥٧٠ م)

تحقيق: م. محمد حسين، مكتبة الآداب المطبعة النموذجية، القاهرة، د.ت.

• **ديوان جرير؛**

جرير بن عطية التميمي (ت. ١١٠ هـ / ٧٢٨ م)

تحقيق: محمد أمين طه، دار المعارف، القاهرة، د.ت.

• **ديوان العجاج؛**

عبد الله بن رؤبة بن لبيد (ت. ٩٧ هـ / ٧١٥ م).

رواية عبد الملك ابن قريب الأصمعي.

تحقيق: عزت حسن، دار الشرق العربي، بيروت، ١٤١٦هـ / ١٩٩٥م.

• **ديوان عبيد بن الأبرص؛**

أبو زياد عبيد بن الأبرص بن عوف بن جشم الأسديّ (ت. نحو ٢٥ ق هـ/ نحو ٦٠٠ م).

شرح: أشرف أحمد عدرة، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.

• **ديوان عمر بن أبي ربيعة.**

أبو الخطاب عمر بن عبد الله بن أبي ربيعة القرشي (ت. ٩٣ هـ / ٧١١ م)

تحقيق: فايز محمد، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤١٦ هـ / ١٩٩٨ م.

• **ديوان الفرزدق؛**

أبو فراس همام بن غالب بن صعصعة الفرزدق (ت. ١١٤هـ / ٧٣٣م).

شرح وضبط: على فاعور، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٧هـ / ١٩٨٧م.

• **ديوان كثير عزة؛**

أبو صخر كثير بن عبد الرحمن بن الأسود الخزاعي (ت. ١٠٥ هـ / ٧٢٣ م)

جمع وشرح: إحسان عباس، دار الثقافة، بيروت، ١٣٩١ هـ / ١٩٧١ م.

• **ديوان النابغة الجعدي،**

أبو ليلى قيس بن عبد الله الجعدي العامري (ت. ٦٥ هـ / ٦٨٥ م)

تحقيق: واضح الصمد.، دار صادر، بيروت، ١٩٩٨.

• **ديوان النابغة؛**

أبو أمامة زياد بن معاوية بن ضباب الذبيانيّ (ت. نحو ١٨ ق هـ / نحو ٦٠٤ م)

شرح وتقديم: عباس عبد الستار، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٦.

• **ديوان يزيد بن مفرّغ الحميري؛**

يزيد بن مفرغ الحميري (ت. ٦٩ هـ)

تحقيق: عبد القدوس أبو صالح، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٢ هـ / ١٩٨٢م.

• **الرياض النضرة في مناقب العشرة ؛**

أبو العباس محب الدين الطبري (ت. ٦٩٤ هـ / ١٢٩٥ م)

دار الكتب العلمية ، بيروت ، ١٤٠٥/١٩٨٤.

• **السبعة في القراءات؛**

أحمد بن موسى بن العباس التميمي، أبو بكر بن مجاهد (ت. ٣٢٤ هـ)

تحقيق: شوقي ضيف، دار المعارف، القاهرة، ١٤٠٠.

• **سنن ابن ماجه؛**

أبو عبد الله ابن ماجة محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣هـ / ٨٨٧ م).

تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية، د. م.، د. ت.

• **سنن أبي داود؛**

أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير السِّجِسْتاني (ت. ٢٧٥هـ / ٨٨٩م).

تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت، د. ت.

• **سنن الترمذي (المسمى الجامع الكبير)؛**

أبو عيسى محمد بن عيسى بن سَوْرة الترمذي (ت. ٢٧٩هـ / ٨٩٢م).

تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٩٨ م.

• **سنن الدارقطني؛**

أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن البغدادي الدارقطني (ت. ٣٨٥هـ / ٩٩٥م).

تحقيق: شعيب الأرنؤوط، حسن عبد المنعم شلبي، عبد اللطيف حرز الله، أحمد برهوم، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٢٤ هـ / ٢٠٠٤م.

• **مسند الدارمي (المسمى بسنن الدارمي)؛**

أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل الدارمي (ت ٢٥٥هـ / ٨٦٩م).

تحقيق: حسين سليم أسد الداراني، دار المغني للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤١٢ هـ / ٢٠٠٠ م.

• **سنن النسائي (المسمى المجتبى من السنن، السنن الصغرى)؛**

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي النسائي (ت.٣٠٣ هـ / ٩١٥م).

تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب، ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م.

• **السنن الكبرى؛**

أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسروجردي، أبو بكر البيهقي (ت. ٤٥٨ هـ)

تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ١٤٢٤/٢٠٠٣.

• **السنن الكبرى؛**

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت.٣٠٣ هـ / ٩١٥م).

تحقيق: حسن عبد المنعم شلبي، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٢١ هـ / ٢٠٠١ م.

• **سير أعلام النبلاء؛**

أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت. ٧٤٨هـ / ١٣٤٧م).

تحقيق: مجموعة من المحققين بإشراف شعيب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٥ هـ / ١٩٨٥م.

• **السيرة النبوية لابن هشام؛**

أبو محمد، جمال الدين عبد الملك بن هشام (ت: ٢١٣هـ / ٨٢٨م).

تحقيق: مصطفى السقا -إبراهيم الأبياري- عبد الحفيظ الشلبي، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، القاهرة، ١٣٧٥هـ / ١٩٥٥م.

• **شرح ديوان الفرزدق؛**

إعداد إليا الحاوي ، دار الكتاب اللبناني، بيروت ، ١٩٨٣.

• **شرح مشكل الآثار؛**

أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الأزدي المعروف بالطحاوي (ت. ١٢٣ هـ / ٣٣٩ م).

تحقيق: شعيب الأرنؤوط ، موئسسة الرسالة، بيروت ، ١٤١٥ هـ / ١٩٩٤ م.

• **شعب الإيمان؛**

أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى البيهقي (ت. ٤٥٨ هـ / ١٠٦٦م).

تحقيق: عبد العلي عبد الحميد حامد، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤٢٣ هـ / ٢٠٠٣م.

• **الشعر والشعراء؛**

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (ت. ٢٧٦هـ / ٨٨٩م).

دار الحديث، القاهرة، ١٤٢٣ هـ.

• **الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية؛**

أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي (المتوفى: ٣٩٣هـ / ١٠٠٣م).

تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، بيروت، ١٤٠٧ هـ / ١٩٨٧م.

• **صحيح البخاري؛**

أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري الجعفي (ت. ٢٥٦هـ / ٨٧٠م).

تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، د.م.، ١٤٢٢هـ

• **صحيح مسلم؛**

أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (ت. ٢٦١هـ / ٨٧٥م).

تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، د. ت.

• **فضائل القرآن؛**

للمستغفري

• **الكامل في اللغة والأدب؛**

أبو العباس محمد بن يزيد المبرد (ت. ٢٨٦ هـ /٨٩٩ م).

تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٤١٧هـ /١٩٩٧م.

• **الكتاب؛**

عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي بالولاء، أبو بشر، الملقب سيبويه (ت. ١٨٠هـ / ٧٩٦م).

تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤٠٨ هـ / ١٩٨٨ م.

• **كتاب العين؛**

الخليل بن أحمد بن عمرو الفراهيدي (ت. ١٧٠هـ / ٧٦٨م).

تحقيق: د مهدي المخزومي، د إبراهيم السامرائي

دار ومكتبة الهلال، بيروت، د.ت.

• **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل؛**

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري (ت. ٥٣٨هـ / ١١٤٣م).

دار الكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧هـ.

• **كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال؛**

علاء الدين علي بن حسام الدين ابن قاضي خان الشهير بالمتقي الهندي (ت. ٩٧٥هـ

/ ١٥٦٧م).

تحقيق: بكري حياني – صفوة السقا، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠١هـ / ١٩٨١م.

• **لسان العرب؛**

أبو الفضل محمد بن مكرم بن على، جمال الدين ابن منظور (ت. ٧١١هـ / ١٣١١م).

دار صادر، بيروت، ١٤١٤ هـ.

• **لطائف الإشارات؛**

عبد الكريم بن هوازن بن عبد الملك القشيري (ت. ٤٦٥ هـ / ١٠٧٢ م).

تحقيق: إبراهيم البسيوني، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، د.ت.

• **لمحات الأنوار ونفحات الأزهار وريّ الظمآن،**

محمد بن عبد الواحد بن إبراهيم الغافقي (ت. ٦١٩ هـ /١٢٢٢ م)

تحقيق: رفعت فوزي عبد المطلب، دار البشائر الإسلامية، بيروت، ١٤١٨ هـ / ١٩٩٧ م.

• **مجاز القرآن؛**

أبو عبيدة معمر بن المثنى التيمي البصري (ت. ٢٠٩ هـ / ٨٢٤ م)

تحقيق: محمد فؤاد سزكين ، مكتبة الخانجي ، القاهرة ١٣٨١.

• **مجمع الزوائد ومنبع الفوائد؛**

أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي (ت. ٨٠٧ هـ / ١٤٠٥ م).

تحقيق: حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، ١٤١٤ هـ / ١٩٩٤م.

• مجمل اللغة؛

أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي (ت. ٣٩٥هـ / ١٠٠٤م).

تحقيق: زهير عبد المحسن سلطان، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م.

• **المدهش؛**

أبو الفرج جمال الدين علي بن محمد الجوزي.

تحقيق: مروان قباني، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٦.

• **مسند الإمام إبي حنيفة برواية الإصبهاني؛**

أبو نعيم أحمد الإصبهاني (ت. ٤٣٠ هـ / ١٠٣٨ م)

تحقيق: محمد النعماني، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٥.

• **مسند الإمام أحمد بن حنبل؛**

أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت. ٢٤١هـ / ٨٥٥م).

تحقيق: شعيب الأرنؤوط، عادل مرشد وآخرون، مؤسسة الرسالة، د. م.، ١٤٢١ هـ / ٢٠٠١م.

• **مسند البزار (البحر الزخار)؛**

أبو بكر أحمد بن عمرو العتكي المعروف بالبزار (ت. ٢٩٢ هـ)

تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله و عادل سعد وصبري عبد الخالق الشافعي، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنوية، ١٩٨٨ / ٢٠٠٩.

• **مسند الفاروق؛**

أبو الفداء إسماعيل بن عمر الدمشقي (ت. ٧٧٤ هـ)

تحقيق: عبد المعطي قلعجي، دار الوفاء، المنصورة، ١٤١١/١٩٩١.

• **المصنف؛**

أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري اليماني الصنعاني (ت. ٢١١هـ / ٨٢٧م).

تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي، الهند، المكتب الإسلامي، بيروت، ١٤٠٣هـ.

• **المعجم الكبير؛**

أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/ ٩٧١م).

تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية، القاهرة، الطبعة الثانية، د.ت.

• **معانى القرآن؛**

أبو الحسن المجاشعي البلخي المعروف بالأخفش الأوسط (ت. ٢١٥هـ/ ٨٣٠م).

تحقيق: الدكتورة هدى محمود قراعة، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤١١ هـ/ ١٩٩٠ م.

• **معاني القرآن؛**

أبو زكريا يحيى بن زياد الفراء (ت. ٢٠٧هـ / ٨٢٢م).

تحقيق: أحمد يوسف النجاتي/محمد علي النجار/عبد الفتاح الشلبي، دار المصرية للتأليف والترجمة، مصر، د.ت.

• **معاني القرآن وإعرابه؛**

أبو إسحاق إبراهيم بن السري بن سهل الزجاج (ت. ٣١١هـ / ٩٢٣م).

تحقيق: عبد الجليل عبده شلبي، عالم الكتب، بيروت، ١٤٠٨ هـ / ١٩٨٨م.

• **المقصور والممدود.**

اسماعيل بن القاسم المعروف بأبي علي القالي (ت. ٣٥٦ هـ /٩٦٧ م)

تحقيق: أحمد عبد المجيد هريدي، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤١٩ هـ / ١٩٩٩ م.

• **موطأ الإمام مالك؛**

مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني (ت. ١٧٩هـ / ٧٩٥م).

تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٦ هـ / ١٩٨٥م.

• **الموضوعات؛**

عبد الرحمن بن علي بن محمد بن علي بن الجوزي أبو الفرج (ت. ٥٩٧ هـ / ١٢٠١ م)

تحقيق: عبد الرحمن محمد عثمان ، المكتبة السلفية، المدينة المنورة، ١٣٨٦ هـ / ١٩٦٦ م.

• **النوادر في اللغة؛**

أبو زيد الأنصاري (ت. ٢١٥ هـ / ٨٣٠ م)

تحقيق: محمد عبد القادر أحمد، دار الشروق، القاهرة ، ١٤٠١ هـ / ١٩٨١ م.

DİZİN

A

Abbâd b. Beşîr 508
Abbas b. Mirdâs 484
Abdullah b. Âmir b. Rebîa 60
Abdullah b. Cahş 466, 468, 470, 478
Abdullah b. Mes'ûd 322
Abdullah b. Revâha 496, 504, 518
Abdullah b. Sûriyâ 148
Abdullah b. Ümeyye el-Mahzûmî 30
Abdurrahman b. Avf 488, 582, 728
Abdurrahman b. Zübeyir 542
Abdülaziz b. Yahyâ 926
Abdullah b. Abbas 10, 22, 32, 52, 58, 62, 78, 86, 90, 92, 98, 100, 102, 110, 122, 128, 136, 148, 150, 152, 156, 164, 170, 172, 176, 188, 208, 226, 232, 246, 250, 252, 284, 286, 290, 294, 296, 316, 322, 324, 328, 338, 344, 354, 380, 398, 404, 412, 446, 454, 480, 486, 492, 496, 498, 512, 516, 520, 522, 524, 538, 590, 600, 602, 610, 622, 634, 646, 678, 682, 700, 702, 708, 714, 716, 720, 740, 744, 754, 764, 770, 774, 792, 794, 798, 816, 840, 848, 854, 856, 866, 868, 894, 898, 900, 918, 920, 924, 938, 960, 966, 968, 986, 988, 992, 1012, 1014, 1024, 1040, 1042, 1060, 1082, 1090, 1092, 1096, 1098, 1110
Abdullah b. Ömer 60, 252, 254, 530, 582, 590
Abdullah b. Selâm 86, 128, 208, 288, 300, 432, 440, 860, 862, 892, 1070, 1072
Abdülmesîh 834, 836, 1040, 1042
Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem 54
Adî b. Hâtim et-Tâî 360, 368
Ahfeş 568, 596, 866, 904, 950
Ahmed b. Fâris 182
Ahnes b. Şerîk es-Sekafî 422
Âkib 148
Âl-i İmrân 34, 44, 54, 66, 74, 90, 96, 98, 124, 150, 182, 196, 278, 298, 300, 314, 336, 372, 500, 516, 570, 602, 626, 634, 642, 682, 720, 814, 826, 828, 830, 832, 836, 838, 840, 844, 866, 868, 870, 876, 880, 882, 884, 886, 890, 898, 900, 906, 910, 912, 916, 918, 920, 930, 934, 938, 940, 942, 944, 946, 950, 952, 956, 962, 964, 972, 976, 980, 982, 984, 986, 994, 996, 998, 1002, 1006, 1008, 1016, 1018, 1022, 1024, 1026, 1028, 1034, 1036, 1040, 1044, 1048, 1050, 1052, 1054, 1056, 1058, 1062, 1066, 1068, 1070, 1072, 1074, 1076, 1080, 1082, 1086, 1088, 1090, 1094, 1100, 1102, 1106, 1108, 1110
Allah'ın boyası 160, 162
Âmine 126
Ammâr b. Yâsir 32
Amore 452
Amr b. Cemûh el-Ensârî 462, 490
Amûriyye (Amorium) 54

Arafat 100, 118, 396, 398, 400, 404, 406, 410, 412
Ashâb-ı kehf 706
Atâ 22, 100, 102, 144, 248, 308, 438, 446, 454, 470, 474, 502, 516, 600, 634, 698, 714, 720, 740, 754, 786, 796, 806, 884, 930, 960, 974, 1008, 1012, 1020, 1076
Atâ el-Horâsânî 720
Attâb b. Üseyd 786, 788
Aydân b. el-Eşva‘ el-Hadramî 366
Âyetü’l-kürsî 674, 676
Ays 136, 786

B

Babil 52
bahîre 288, 290
Batn-ı Nahle 468
Bedir Gazvesi 78
Bekir b. Vâil 834
Bel‘am 130
Berâ b. Âzib 170, 176, 370, 384, 750, 796
Berâ b. Ma’rûr 192
Bersîsâ 130
Beytülmakdis 22, 52, 54, 56, 60, 170, 172, 176, 178, 180, 186, 192, 194, 196, 198, 200, 204, 214, 218, 310, 700, 702, 712, 952, 960, 982, 1020, 1060, 1062, 1064
Beytülma‘mûr 54, 114
borç 368, 462, 464, 608, 610, 612, 614, 616, 618, 662, 724, 786, 796, 798, 808, 956
boşama 526, 536, 552, 578, 584
Buhtunnasr 52, 700, 712

C

Câbir b. Abdullah 514
Câd 152, 154
Ca‘fer b. Ebû Talib 86
Ca‘fer es-Sâdık 232, 278, 888, 896
Ca‘fer-i Tayyâr 484
Cahîm 918
Câlût 622, 632, 636, 638, 642, 644, 646, 648, 654, 662, 724
Cebrail 114
cehennem 14, 76, 104, 110, 158, 258, 282, 414, 416, 426, 504, 866, 884, 910, 918, 928, 1106
Cemîle bint Abdullah b. Übey 538
Cerîr 412
Cûdî Dağı 112

D

Daduma 452
Dahhâk 14, 60, 78, 232, 322, 444, 482, 582, 592, 678, 712, 814, 816, 880, 888, 894, 918, 926, 954, 968, 982, 1002, 1004, 1012, 1030, 1032, 1056, 1064, 1070, 1074
Dân 152
Dehkān el-Kulzüm 694

E

Ebû Âmir b. Nu‘mân 1102
Ebû Amr 166, 216, 560, 582, 594, 640, 694, 710, 758, 790, 808, 956, 1096
Ebu Bekir el-Ayyâş 262
Ebû Bekir el-Verrâk 240, 588, 928, 970

Ebû Bekr el-Keysânî 1092
Ebû Ca'fer 284, 872
Ebû Ca'fer er-Râzî 284
Ebû Cehil 56, 444, 870, 876, 924
Ebû Duâd 360
Ebû Eyyûb el-Ensârî 590
Ebû Kays b. Sırme 362
Ebû Muhammed Ya'kūb b. İshak el-Hadramî 818
Ebû Revk 1092
Ebû Rezîn el-Esedî 536
Ebû Yâsir b. Ahtab 32, 148, 848, 916
Ebû Zer el-Gıfârî 670
Ebü'd-Dahdâh 508, 552, 618, 620
Ebû Hanîfe 250, 510, 514, 558, 584, 780, 802
Ebû Hüreyre 234, 252, 254, 454, 590, 614, 674, 676, 828, 832, 878, 930, 954
Ebü'l-Ahvas 260
Ebü'l-Âliye 398, 420, 646, 1098, 1110
Ebü'l-Âs 502
Ebü'l-Husayn 678
Ebü'l-Kāsım el-Hakîm 416, 512
Ebû Saîd el-Hudrî 182, 350, 590, 776
[Ebû] Sa'lebe el-Huşenî 86
Ebû Sâlih 10, 176, 284, 720, 740, 878
Ebû Temmâm 382
Ebû Ubeyde 24, 150, 182, 222, 276, 296, 306, 386, 836, 892, 910, 912, 968
Ebû Yûsuf 510, 558, 802
Ehl-i beyt 238
Ehl-i hakikat 624
Ehl-i kitap 14, 30, 46, 48, 74, 168, 288, 308, 500, 678, 908, 1044, 1046, 1048, 1052, 1056, 1058, 1092
el-Asl 540, 776
emzirme 26, 558, 562
Enes b. Mâlik 506, 508, 1112
Ensâr 460, 756, 1010, 1048
Es'ad b. Zürâre 192
Esed b. Yâmîn 86
Eş'as b. Kays 1078
Eşber 152
Evlilik 572, 574
Eyhem 834
Ezherî 150, 614, 720, 1010

F

faiz 774, 776, 778, 780, 782, 784, 786, 788, 792, 796
fazlalık faizi 778
Ferezdak 392, 412
Ferrâ 162, 188, 224, 296, 298, 364, 432, 450, 456, 472, 570, 700, 804, 838, 866, 880, 896, 922, 1066
Ferve b. Amr 172
fidye 88, 336, 338, 340, 344, 348, 384, 388, 536, 662, 1110, 1112
Finhâs b. Âzûrâ 32, 1054
Furkān 18, 74, 352, 438, 492, 602, 780, 840, 842, 930, 982, 1096

H

Habbâb b. Eret 460
Habeşistan 86
Haccâc b. Amr 172
Hacerülesved 114
Hafs 2, 310, 338, 582, 594, 758, 760, 828, 1028, 1096
Hakîm b. Eşref et-Tâî 596

Hâlid b. Bükeyr 466
Halîl b. Ahmed 276, 386, 464, 922, 970
hâm 288
Hamza b. Abdülmuttalib 482
Hamza b. Habîb 592
hanîf 90, 146, 148, 150, 160, 224, 900
Hâris b. Süveyd b. Sâmit el-Ensârî 1102
Hasâilü'l-Mesâil 778
Hasan-ı Basrî 10, 12, 52, 60, 94, 96, 98, 110, 122, 128, 168, 170, 200, 204, 232, 248, 284, 288, 296, 308, 322, 324, 358, 372, 402, 412, 416, 432, 436, 444, 446, 454, 500, 520, 552, 590, 604, 654, 666, 676, 680, 684, 692, 702, 708, 710, 716, 720, 722, 724, 758, 806, 814, 816, 828, 832, 874, 878, 932, 954, 962, 970, 980, 992, 1010, 1014, 1022, 1044, 1068, 1098, 1106, 1110
Haset 34
hayız 506, 510, 512, 528, 530, 532, 952, 980
helâl 86, 98, 122, 250, 252, 286, 288, 290, 292, 294, 298, 300, 302, 304, 352, 358, 362, 364, 388, 404, 408, 432, 468, 470, 472, 496, 502, 518, 528, 532, 536, 538, 540, 542, 596, 610, 640, 746, 774, 778, 780, 782, 790, 826, 848, 860, 904, 1006, 1008, 1072, 1074, 1076
Hendek (Ahzâb) Gazvesi 238, 316, 490
Hezekiel 604, 606
Hikmet 122, 448, 652, 754, 830, 850, 998, 1084
Hilâl b. Yesâf 606
Hira Dağı 112
Hıristiyanlar 38, 40, 46, 48, 54, 62, 80, 148, 154, 162, 164, 174, 182, 202, 204, 502, 836, 838, 840, 846, 848, 904, 1044, 1046, 1096, 1100
Huyey b. Ahtab 32, 192, 682
Hüseyin b. Fazl el-Becelî 920, 928, 966, 996, 1004
Huzeyfe b. Yemân 32, 504
Hz. Âdem 112, 114, 244, 334, 406, 446, 452, 454, 656, 898, 900, 948, 988, 1032, 1034, 1092
Hz. Aişe 26, 36
Hz. Hafsa 12, 514, 590
Hz. Hasan 152, 1038
Hz. Hüseyin 152, 1038
Hz. Îsâ 26, 46, 48, 82, 86, 94, 154, 182, 324, 342, 660, 680, 720, 834, 836, 838, 840, 848, 910, 946, 948, 968, 980, 988, 990, 992, 994, 996, 998, 1000, 1002, 1004, 1006, 1008, 1010, 1012, 1014, 1016, 1018, 1020, 1022, 1024, 1028, 1030, 1032, 1034, 1036, 1040, 1044, 1046, 1086, 1096, 1108
Hz. Meryem 82, 182, 334, 342, 946, 948, 950, 952, 956, 958, 962, 964, 980, 982, 986, 988, 1000, 1012
Hz. Mûsâ 18, 46, 48, 74, 154, 230, 324, 334, 454, 622, 634, 656, 658, 948, 992, 1006, 1016

Hz. Nûh 184, 446, 452, 454, 948, 1004
Hz. Ömer 26, 52, 56, 102, 162, 208, 242, 322, 354, 428, 488, 490, 542, 562, 694, 762, 830, 836, 876, 936, 970
Hz. Osman 252, 254, 728

I

İbn Âmir 24, 98, 110, 202, 280, 338, 612, 740, 758, 760, 954, 966, 1086
İbn Arafe 210
İbn Cüreyc 124, 1010, 1022, 1044, 1068
İbn Ebî Necîh 224
İbn Erta 1012
İbn Kesîr 166, 560, 566, 582, 612, 640, 706, 710, 758, 760, 808
İbn Keysân 214, 222, 454, 668, 758, 850, 856
İbn Kuteybe 480, 482, 674, 858, 1034, 1072
İbn Sîrîn 588, 816
İbnü'l-Enbârî 162
İbnü'l-Mübârek 610
İbn Zeyd 678, 740, 754, 806
İbrâhim [en-Nehaî] 754
İbrâhim en-Nehaî 308, 992
ihsan 42, 44, 46, 96, 118, 228, 242, 244, 250, 428, 444, 612, 690, 694, 748, 864, 900, 1062, 1064, 1066, 1068
ihtilâf 48, 52, 82, 154, 158, 196, 310, 448, 450, 452, 558, 568, 580, 840, 852, 860
İkrime 242, 252, 276, 414, 638, 648, 786, 832, 878, 914, 950, 970
İmam Mâlik 394, 398, 400, 586
İmam Mâtürîdî 14, 16, 26, 36, 42, 56, 58, 64, 66, 70, 72, 82, 84, 96, 108, 110, 120, 132, 156, 168, 172, 184, 186, 200, 206, 228, 242, 278, 288, 498, 764, 766, 780, 782, 786, 794, 804, 810, 812, 846, 892, 954, 958, 966, 976, 982, 986, 990, 1014, 1016, 1022, 1036, 1048, 1054, 1056, 1058, 1062, 1066, 1070, 1072, 1078, 1092, 1098, 1100, 1106
İmam Muhammed 510, 540, 558, 698, 776, 802
İmam Züfer 510, 558
İmrân b. Eşhem 946
İmriü'l-Kays 366, 424, 574, 726, 770, 1104
İncil 16, 46, 48, 74, 154, 208, 660, 840, 842, 848, 850, 904, 910, 998, 1000, 1034, 1048, 1050, 1100
infak 236, 314, 316, 318, 380, 382, 384, 462, 464, 490, 492, 494, 518, 560, 612, 614, 616, 652, 662, 664, 724, 736, 738, 742, 746, 748, 750, 756, 764, 766, 772, 774, 798, 864, 886, 890
İran 52, 924
Îsâ 26, 46, 48, 64, 66, 68, 70, 74, 82, 86, 94, 124, 130, 152, 154, 182, 282, 324, 336, 342, 656, 660, 680, 700, 720, 834, 836, 838, 840, 844, 846, 848, 908, 910, 946, 948, 954, 968, 980,

984, 986, 988, 990, 992, 994, 996, 998, 1000, 1002, 1004, 1006, 1008, 1010, 1012, 1014, 1016, 1018, 1020, 1022, 1024, 1028, 1030, 1032, 1034, 1036, 1040, 1044, 1046, 1050, 1082, 1084, 1086, 1096, 1100, 1108
İsâf 244, 248
İstanbul 2, 5, 54, 968
İsrâiloğulları 16, 68, 74, 88, 90, 118, 136, 152, 230, 252, 314, 438, 440, 454, 602, 604, 606, 620, 622, 624, 626, 632, 648, 650, 652, 654, 700, 912, 928, 950, 952, 968, 998, 1008, 1020, 1092

K

Kâ'b b. Acre 388
Ka'b b. Eşref 250
Ka'b b. Üseyd 250
Kâbe 22, 56, 58, 60, 62, 82, 84, 96, 100, 102, 104, 108, 112, 114, 116, 130, 150, 170, 172, 174, 176, 178, 182, 186, 194, 198, 200, 202, 208, 210, 214, 216, 218, 220, 222, 224, 246, 248, 310, 374, 388, 406, 414, 472, 572, 670, 672, 1060, 1062, 1064
Kaffâl 122, 184, 254, 262, 354, 370, 372, 404, 412, 482, 518, 552, 654, 894
Kārûn 130
Karz-ı hasen 610
Katâde 20, 32, 34, 52, 54, 58, 102, 122, 162, 176, 208, 226, 276, 282, 296, 302, 308, 404, 428, 432, 446, 520, 680, 694, 716, 750, 806, 888, 932, 938, 948, 970, 978, 982, 1006, 1036, 1044, 1046, 1052, 1092, 1098, 1108, 1110
Kelbî 60, 144, 164, 230, 250, 374, 436, 496, 502, 518, 538, 580, 602, 634, 658, 712, 752, 762, 764, 796, 848, 878, 892, 894, 908, 914, 918, 924, 932, 946, 948, 952, 960, 974, 998, 1004, 1020, 1030, 1038, 1044, 1052, 1056, 1060, 1070, 1072, 1084, 1092, 1100, 1102, 1108
Kennâz b. el-Husayn el-Ganevî 502
Kıble 172, 194, 200, 208, 210, 216, 312, 1060
Kinâne b. Ebû Hukayk 172
Kisâî 112, 136, 202, 306, 386, 510, 570, 580, 594, 612, 700, 706, 710, 758, 760, 790, 868, 898, 942, 964
Kitâbü'l-Ayn 276, 386, 464
Kitâbü's-Sarf 776
kısas 318, 320, 322, 324, 326, 378
Kubeyza b. Züveyb 592
Kuhân 152
kunut 66, 592
Kur'ân 2, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 24, 26, 30, 32, 36, 42, 48, 50, 56, 58, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 92, 96, 108, 110, 116, 120, 122, 128, 132, 134, 140, 150, 152, 154, 156, 162, 168, 174, 178, 180, 184, 186, 188, 196, 200, 204,

206, 212, 224, 228, 242, 244, 258, 278, 280, 288, 294, 298, 302, 308, 310, 334, 340, 342, 346, 364, 398, 406, 408, 422, 434, 450, 454, 456, 460, 472, 480, 498, 544, 548, 568, 586, 588, 590, 592, 624, 656, 674, 676, 700, 704, 738, 752, 754, 762, 764, 766, 780, 782, 786, 790, 794, 798, 804, 810, 812, 814, 816, 818, 822, 826, 828, 830, 836, 838, 840, 842, 846, 848, 852, 854, 856, 858, 862, 892, 894, 896, 906, 908, 910, 914, 922, 928, 954, 958, 966, 968, 976, 982, 984, 986, 990, 996, 998, 1014, 1016, 1018, 1022, 1028, 1030, 1032, 1034, 1036, 1038, 1048, 1054, 1056, 1058, 1062, 1066, 1068, 1070, 1072, 1074, 1078, 1082, 1092, 1098, 1100, 1106, 1112
kuruntular 40
Kudüs 192, 656, 660
kumar 364, 478, 480, 482, 484, 486, 488, 490, 540
Kurayzaoğulları 36, 320, 322, 440, 446, 542, 868
Kureyş 16, 96, 142, 320, 374, 382, 400, 406, 410, 468, 470, 870, 924
Kuşeyrî 56, 208, 232, 608, 612, 616, 644, 718, 722, 724, 730, 732, 734, 744, 746, 748, 752, 754, 760, 772, 774, 782, 784, 788, 794, 798, 814, 818, 888, 890, 900, 920, 932, 934, 942, 944, 958, 968, 970, 972, 982, 1018, 1028, 1048, 1068, 1084, 1086, 1094, 1100
Küseyyir 870
Kutrub 222, 568, 866

L

Lânet 252, 254, 258, 1108
Lâvi 152
Lübnan Dağı 112

M

Mâiz 188
makām-ı İbrâhim 96, 98, 100, 102
Ma'kil b. Yesâr 676
Mâlik b. Dayf 148, 250
Medâyin 134
Medine 5, 10, 36, 38, 46, 60, 62, 148, 176, 218, 222, 374, 428, 466, 478, 516, 596, 676, 678, 706, 768, 816, 892, 908, 924, 1040, 1060, 1102
Medine Yahudileri 38, 46, 908
Medyen 134
mehir 546, 578, 580, 584, 598
Mekhûl 592
Mekke 54, 56, 60, 62, 98, 100, 104, 106, 108, 114, 116, 120, 176, 178, 238, 252, 374, 376, 378, 394, 418, 468, 470, 472, 478, 502, 546, 786, 788, 878, 880, 924, 926, 1092, 1102, 1108
Mersed b. Ebû Mersed 502
Merve 118, 244, 246, 248
mescit 52, 54, 56, 100, 102, 472
Mesrûk 260, 678
Mescid-i Harâm 56, 58, 104, 192,

198, 200, 214, 216, 218, 312, 374, 376, 378, 384, 394, 408, 466, 472
Meymûne 378
Meysir 480, 482
Mıkyas b. Subâbe el-Leysî 1102
Mikdâd b. Esved 466
Mina 100, 394, 412, 418, 796
Mis'ar b. Kidâm 852
Mistah b. Üsâse 520
Muâz b. Cebel 368, 878
Muhâcir 128
Muhammed b. Ca'fer b. ez-Zübeyr 832
Muvatta 400, 532
Mücâhid 22, 60, 86, 98, 102, 114, 164, 208, 224, 248, 276, 282, 296, 308, 322, 452, 512, 516, 520, 584, 592, 634, 680, 688, 700, 720, 750, 754, 774, 808, 816, 856, 866, 868, 878, 888, 970, 978, 982, 1068, 1080, 1098
Muhammed b. Ali et-Tirmizî 92, 124, 226, 240, 970
Muhammed b. Hanefiyye 676
Muhammed b. İshak 248, 694, 714, 832, 950
Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî 78, 488
muhkem 28, 122, 436, 838, 846, 850, 852, 858, 860, 862, 878, 880, 904, 1030
Mukātil 32, 34, 52, 54, 60, 80, 122, 148, 176, 178, 208, 230, 242, 250, 276, 284, 402, 452, 470, 474, 488, 496, 498, 504, 508, 520, 552, 596, 600, 604, 636, 638, 644, 646, 680, 700, 702, 738, 752, 786, 788, 848, 860, 866, 874, 892, 916, 918, 932, 960, 978, 998, 1002, 1006, 1008, 1020, 1030, 1038, 1056, 1060, 1064, 1070, 1072, 1084, 1102
Mukātil b. Hayyân 178, 242, 474, 488, 504, 508, 520, 596, 644, 860
Münkir ve Nekir 252
müşrik Araplar 48, 294
müteşâbih 846, 850, 852, 854, 858, 860, 862
Mu'tezile 34, 96, 180, 452, 576, 660, 666, 686, 734, 754, 760, 764, 768, 782, 864, 962, 1068, 1106
Müzdelife 100, 118, 400, 406, 410

N

Nâbiga 24, 354, 394
Nâbiga el-Ca'dî 354
Nadîroğulları 36, 320, 322, 440, 446, 542, 868
Nâfi' 78, 98, 166, 338, 560, 582, 612, 622, 640, 758, 872, 916, 998, 1000, 1002
Nâfi' b. Ebû Nâfi' 172
Nâile 244, 248
Necâşî 62
Necde el-Harûrî 254
Necmeddin en-Nesefî 694, 828
Necran 38, 832, 834, 836, 1032, 1042
Necran Hıristiyanları 38
Nemrud 686, 688, 690, 692, 694, 696, 698, 714, 724
nesh 18, 20, 22, 24, 26, 174, 348, 848

nesî' 400
Niftaveyh 392, 664
Nuaym b. Mes'ûd es-Sekafî 16
Nu'mân b. Evfâ 916

O

oruç 320, 324, 334, 338, 340, 342, 344, 348, 352, 354, 360, 368, 384, 388, 390, 392, 654, 852, 954, 958, 960

R

Râinâ 10
Rebî' 34, 276, 374, 588, 754, 838, 866, 978, 1024, 1044
Rebî' b. Enes 34, 230, 492, 836, 864, 976, 1022, 1042
Rebî' b. Hüseym 588
rehin 808
ric'î talâk 536, 552
Rifâ'a b. Vehb b. Atîk 542
Roma 52, 54
Rufâ'a b. Kays 172
Rûme Kuyusu 728
Ruveybil 152

S

Sâbit b. Rifâa 496
Sabvayim 452
Sa'd b. Ebû Vakkâs 466, 490
Safâ 118, 244, 246, 248, 736
sâibe 288, 300
Saîd b. Mesrûk 260
Sa'lebe 86, 130
Sâlih 10, 176, 256, 284, 286, 402, 446, 454, 720, 740, 878, 972, 1022
sayılı günler 342, 918
Sehl 20, 202, 360, 610, 828, 872, 1070, 1096
Sehl b. Sa'd es-Sâidî 360
Sekîne 116, 634
Seleme 128, 380, 516, 590
Sînâ Dağı 112
Süheyl b. Beyzâ el-Kureşî 466
Şa'bî 248, 488, 580, 740, 762, 1006, 1080
Sâbit b. Kays b. Şemmâs 538
sadaka 20, 314, 380, 382, 384, 388, 492, 608, 610, 612, 614, 616, 724, 728, 730, 732, 734, 736, 738, 742, 748, 750, 760, 764, 766, 792, 828
Şâfiî 180, 304, 324, 338, 386, 390, 394, 476, 510, 524, 530, 542, 552, 558, 562, 584, 586, 590, 776, 778, 802
Saîd b. Cübeyr 102, 242, 308, 516, 584, 666, 816, 878, 880, 888, 928, 970, 1000, 1006, 1010
Saîd b. Müseyyeb 542, 580, 1090
Sa'leb 162, 456
şefaat 278, 662, 664, 666, 668, 992, 1110
Şemsüleimme Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed el-Hulvânî 812
Şem'ûn 152, 622
Şemuyel 636, 652
Şevval 396
Seyyid 148, 834, 970, 1032, 1040, 1042
şeytan taşlama 418
Sodom 452
Süddî 52, 54, 66, 100, 170, 192, 276,

326, 422, 504, 606, 634, 678, 714, 716, 740, 754, 786, 842, 878, 880, 926, 936, 1006, 1010, 1012, 1044, 1058, 1078, 1092
Şüreyh 584, 588

T

Tâbût 622, 632, 634
Tâgūt 680, 682, 686
tahrif 16, 86, 118, 168, 308, 318, 454, 862, 1030, 1058, 1080, 1084
Tâif 16, 108, 468, 786
talâk 526, 528, 530, 536, 540, 542, 552
Tâlût 624, 626, 628, 630, 634, 636, 638, 640, 644, 648, 650, 652, 654, 662, 724
Tatyus 1020
Tâvûs 520, 1092
tayyib 290, 748
Tefsâlen 152, 154
temel 4, 40, 46, 48, 112, 312, 368, 556, 846
Temettü haccı 390
Tevrat 16, 30, 36, 40, 46, 48, 52, 74, 86, 88, 126, 128, 154, 178, 208, 252, 308, 310, 318, 432, 634, 708, 712, 840, 842, 848, 850, 892, 904, 910, 914, 916, 918, 960, 990, 998, 1000, 1006, 1008, 1034, 1048, 1050, 1056, 1058, 1064, 1072, 1074, 1076, 1078, 1080, 1082, 1084, 1100, 1104
Titus Flavius Vespasianus 52
Tu'me b. Ubeyrık Ensârî 1102

U

Ukkâşe b. Mihsan el-Esedî 466, 468
Urve b. Mes'ûd 142
Useyd b. Hudayr 508
Übey b. Kâ'b 364, 684, 796, 828, 1100
Uhud 32, 178, 728, 868
ümmet 116, 118, 120, 180, 182, 224, 256, 446, 448, 454, 826, 1016, 1064, 1072
Ümmü Seleme 516, 590
Üseyd b. Yâmîn 86
Üzeyir 62, 64, 66, 502, 700, 702, 704, 708, 712, 724, 1046, 1052, 1084, 1086

V

vade faizi 778
Vâkıd b. Abdullah el-Hanzalî 466, 468
vasîle 288
vasiyet 74, 134, 136, 140, 326, 328, 330, 332, 594, 596
vech (yüz) 44
Vehb 148, 280, 542, 634, 636, 700, 712, 988, 1020, 1024
Vehb b. Münebbih 280, 1024
Vehb b. Yehûdâ 148
Vekî' b. Cerrâh 262

Y

Yahudi 14, 32, 38, 44, 52, 72, 90, 140, 146, 148, 152, 164, 166, 168, 172, 204, 214, 304, 444, 820, 842, 900, 904, 908, 914, 1008, 1020, 1046, 1048, 1050,

1052, 1064, 1076, 1084, 1086, 1096
Yahudiler 10, 12, 14, 18, 30, 36, 38, 40, 46, 48, 54, 58, 62, 80, 82, 148, 154, 162, 172, 174, 176, 178, 182, 192, 194, 202, 204, 220, 502, 506, 508, 514, 516, 604, 840, 848, 868, 872, 892, 914, 918, 920, 924, 946, 960, 1006, 1018, 1020, 1022, 1034, 1044, 1046, 1058, 1064, 1072, 1076, 1080, 1100
Yahyâ b. Ya'mer 142
Ya'kūb 134, 136, 138, 140, 144, 152, 166, 242, 452, 604, 620, 622, 628, 818, 872, 888, 946, 948, 954, 1096, 1100
Ya'kūb 202
Yâmin b. Yâmîn 86
Yaşcer 152, 154
Yehuza 152
Yezîd b. el-Müferrağ 858
Yûnus b. Habîb 126

Z

Zeccâc 12, 30, 48, 54, 78, 80, 82, 128, 134, 140, 224, 276, 294, 296, 302, 422, 434, 460, 568, 738, 762, 770, 838, 892, 922, 950, 960, 998, 1018, 1112
Zekeriyyâ 130, 570, 910, 952, 956, 958, 960, 962, 964, 966, 972, 974, 976, 978, 980, 984, 986
Zeyd b. Erkam 592
Zeyd b. Kays 32, 1054
Zeyd b. Sâbit 590
Zeytin Dağı 112
Zilhicce 390, 396, 418
Zilkade 378, 380, 396
Zîtuvâ 394
Zî Tuvâ 546
Zulüm 50, 280
Zührî 32, 108, 328, 466, 870
Zülkifl 604
Zürrumme 150